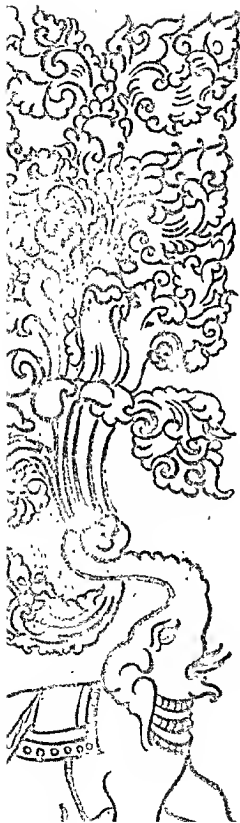

ਪ੍ਰੀਤਸ਼ੀ

આજના મંગળ દિવસે

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિને! આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાવિની આંખ ખેંચાઈ કરો અને નયિંત બનો.

બાળની પાલકી લેવાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બળ-
વાનો સંતોષ રહેશે. હોલ સાઈડ, એન્ડરિપેન્ડ નાનાં બચ્ચાંભોની
તેમજ તેમના બાળપર અને લગ્નની જોગવાઈ કરી શેલોસીઓ,
ટ્રીપલ બેરીટ, એન્ડર સાઈડ પી. વિનિધ પ્રકારના
લાગે આપની શેલોસીઓ અમે ઉતારીએ જાએ.

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ

ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

૩૧૫-૩૨૧, હોર્ન બી રોડ, કોર, મુંબઈ.

૨૬૪ ૬૬૦

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન
વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫મા તારીખે પ્રગટ થતું માસિક

યુગદર્શનના સંચાલકો તરફથી નમ્ર વિજ્ઞાપિત

§ સમસ્ત યુગદર્શન વિદ્વાનોને, કવિઓને, કલાકારોને, સંશોધકોને, લેક્ચરરોને નેમજ વિવિધ વિષયના નિષ્ણદોને નીચે આપેલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ઉચ્ચ કક્ષાના કાવ્યો યુગદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપવા વિનંતિ છે.

૧. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો અને કાવ્યો કામગીરી એકજ બાબુએ સુચારુ અવસરમાં લખાવેલા હોવા જોઈએ.

૨. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યો અન્ય કોઈપણ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલા હોવા ન જોઈએ.

૩. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાં રજૂ કરવામાં આવેલા વિચારો તેમજ વિધાનોની જવાબદારી લેખકની રહેશે.

૪. પ્રકાશન માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાંથી જે લેખો અને કાવ્યો 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાનો નિર્ણય કરવામાં આવશે એ અંગેની ખબર એ લેખો તેમજ કાવ્યો મળ્યાને પંદર દિવસની અંદર આપવામાં આવશે, અને રવીકાય નહીં હોય એવા લેખો જ (કાવ્યો નહિ) ચાલુ જુલૈયાથી પણ મોકલવામાં આવશે.

૫. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખ તેમજ કાવ્યની પાંચ નકલો લેખકને પૂરી પાડવામાં આવશે તેમજ જે અંકમાં પ્રગટનું લેખ કે કાવ્ય પ્રગટ થયેલ હશે તે અંક મોકલવામાં આવશે.

૬. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા અને પુરસ્કાર આપેલા લેખો કે કાવ્યોમાંથી જો કોઈ પણ લેખ કે કાવ્ય 'યુગદર્શન'ના સંચાલકો પોતાના ભવિષ્ય સંકલિત પ્રકાશનમાં લેવાને ઇચ્છે તો તે સેાની 'યુગદર્શન'ના સંચાલકોને છૂટ રહેશે, અને એમ કરવામાં આવે ત્યારે તે લેખ કે કાવ્ય સંબંધે મૂળ જે પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હશે એનો ૫૦ ટકા પુરસ્કાર તે લેખકને આપવામાં આવશે. આ સિવાય આવા લેખો તેમજ કાવ્યોના સર્વ અધિકાર લેખકના પોતાના રહેશે.

૭. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા કોઈ પણ લેખ કે કાવ્યને અન્ય કોઈ માસિક કે સામયિકમાં પ્રગટ કરવા માટે તે તે પ્રકાશકે 'યુગદર્શન'ના તંત્રીની તેમજ લેખકની સંમતિ મેળવવી રહેશે અને રીતે પ્રગટ કરવામાં આવેલા લેખ કે કાવ્યનો તે તે પ્રકાશકે નકલુપીકર કરવો રહેશે.

નોંધ : 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાને મોકલવામાં આવેલ કોઈ પણ લેખના અસ્વીકારનું કારણ એ લેખ 'યુગદર્શન'ની અપેક્ષિત કક્ષાનો નથી એમ જ હોવાનું માની ન લેવાની તે તે લેખકને તંત્રીની નમ્ર વિનંતિ છે. કોઈ પણ લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં એ લેખનો અતિ વિસ્તાર, એમાંની તંત્રીને પ્રતિકૂળ લાગતી સિવારસરણી, એમાંનો પુનઃચર્યા પામીને અન્ય ચર્ચાપિંદ વિષય, એમાંના ચર્ચાસ્પદ વિષયને 'યુગદર્શન'માં શરૂ કરવાની તંત્રીની અનિચ્છા અથવા તો સામાન્ય વાંચકોને એ લેખ નિરસ થા હુમ્મોલ લગતવાનો સંભવ આવ્યાં એનેક કારણો હોઈ શકે છે.

§ અંગ્રજોને તેમજ પ્રકાશકોને પોતપોતાનાં પ્રકાશિત ગ્રંથો અસ્વીકાર્યો મોકલવા વિનંતિ છે.

§ સમસ્ત યુગદર્શનના પ્રજ્ઞાનોને યુગદર્શનના ગ્રાહક બનવા વિનંતિ છે. લવાજમનો દર નીચે મુજબ છે. વાર્ષિક લવાજમ કિંદ ખાતે રૂ. ૮, પરિદેશ ખાતે રૂ. ૧૧, છુટક નકલ રૂ. ૧. ગ્રાહક થવા માટે લખો:-

વ્યવસ્થાપક : 'યુગદર્શન', પો. બો. ૬૨, ધોધા સ્ટ્રીટ, કોટ, સુગ્રામ ૧.

§ મહેરખર્ચના દર નીચે મુજબ છે :-

છુટક

ફોન્ટ્રીક

આર્થ પાતું રૂ. ૬૦	આર્થ પાતું ૧૨ માસ રૂ. ૬૫૦
અર્થ પાતું રૂ. ૩૦	અર્થ પાતું ૧૨ માસ રૂ. ૩૨૫
પા પાતું રૂ. ૧૮	પા પાતું ૧૨ માસ રૂ. ૧૮૦

યુગદર્શન વિષયાનુક્રમ

7

લેખ	લેખક	પૃષ્ઠ
અનન્ય નિષ્ઠા	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૧
મુકિત મંગળ (કાવ્ય)	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૨
સાચી આત્માથી એટલે શું? (અનુવાદ)	શ્રી જી. કૃષ્ણમૂર્તિ	૩
ભારતભાતા	ડૉ. હરિગ્રિહાદ દેસાઈ	૫
સત્યમેવ જયતે	શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક	૬
સત્યોપાસક સન્ત વિરૂદ્ધ સમાજધારક નેતા (અનુવાદ)	પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ	૧૦
કાળપ્રભાવ અને માનવીનો પુરુષાર્થ	મુનિ સંતખાળ	૧૩
લોકશાહીનો માર્ગ	મનુષ્યર મહેશ વાસુદેવ માવળંકર	૧૪
ભારતનો નવયુગ	ન્યાયમૂર્તિ હરિસિદ્ધભાઈ દિગ્વીર્યા	૧૭
નરસોપત કેળકર	શ્રી. ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ	૨૦
મિલન (કાવ્ય)	શ્રી નાથાલાલ દવે	૨૪
મોક્ષાનું મૂર્ત્યુચ્ચાર	શ્રી. કનૈયાલાલ બાઈશંકર દવે	૨૫
વિજ્ઞાન દર્શન	શ્રી. નરસિંહ મૂળદેવ શાહ	૨૬
હક કે ફરજ? (કાવ્ય)	શ્રી. અરેશ્વર ક. ખખડાર	૩૨
મનપા (કાવ્ય)	શ્રી. સુન્દરમ	૩૨
પાર... ..	શ્રી. સોદામિની મહેતા	૩૩
વિચારકણુ	શ્રી. લલિત બટ્ટ	૩૭
સાચું શ્રેય (કાવ્ય)	શ્રી. જ્ઞાનંદ દવે	૩૭
પુનર્જન્મની ઉપયોગિતા... ..	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૩૮
ગાવાની થી જરૂર છે ભાષ? (અનુવાદ)	શ્રી અનિલ શાહ	૪૧
ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તો	શ્રી. એલ્ફ જહાંગીર તારાપેરિયાળા	૪૫
યુગરાતની ચિત્રકળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં	શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ	૪૭
નારીચામુદ	શ્રી. જેઠાભાઈ જોષીલાલ દ્ર	૪૯
સાહિત્ય સમીક્ષા : જ્યોત અને જાણના	શ્રી. ખજાવનરાય ક. દાશરે	૫૧
„ જોડન જુઓલી મોવેનીર... ..	તંત્રચર્યાનેશી	૫૫
„ યુગરાતી સાહિત્ય પરિષદ સંમેલન, રાજકોટ	„ „	૫૬
વિદગ્ધાવલોકન	તંત્રચર્યાનેશી	૫૭

યુગદર્શન, આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન, સત્યમેવ જયતે, મંચલવર્ષ, 'મંગલ પ્રભાત' અને તેના ચિત્રકાર, શ્રી. અમુભાઈ રાવતને અભિનંદન, કળાવિવેચક શ્રી. મનુષ્યાઈ કક્કરનું અવસાન, ભાળીતા પત્રકાર શ્રી ચંદ્રકાન્ત સુલ્લીઆપું ખેડૂતનક અવસાન, રોલરનો દુકળ, નાણાની કીમત, રૂપિયામણ, સ્વદેશી જવા કરાર, આપણી ખરીદશક્તિ, મુશીની ધસારો, મધ્યમવર્ગનું મહત્વ, મુશીની દડતાળ, સરકારી ખર્ચ, ભારતીય વિદ્યાભવનનું ઉદ્ઘાટન.

પુરત ૧ : અંક ૧

૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૪૬

અનન્ય નિષ્ઠા

કાકાસાહેબ કાલેલકર

આપણે આજાદ થયાં આઝાદીને આનંદ કેને ન થાય? પણ એમણે આપો જન્મભારે પરતંગતાનું દુઃખ વેઠ્યું, છતાં કહી પરતંગતા સાથે માંડવાળ કરીને આરામ ગળવવાનો વિચાર ન કર્યો; જેઓ કંઈક આરામમાં અને ધર્મી નિરાશામાં શુભાશી સામે અખંડ ઝૂંઝૂના રહ્યા તેમને આઝાદીનો જે આનંદ થયો તે કાંઈ નવારો ન હતો. આઝાદી માટે ઝંખતાંઝંખનાં હિંદના દાદાએ દેહ ઊડ્યો. નોકરશાહી સામે અસંતોષ ફેલાવવાનું પવિત્ર કામ કરતાંકરતાં હોડમાન્યે દેહ ઊડ્યો. કાળી નિરાશામાં સ્વતંત્રતાના ગીત ગાતાં અને ભારતીય સંસ્કૃતિનું ઉચ્છેદન રૂપ આસેખતાંઆસેખતાં રવિબાણુએ પોતાની લાંબી કારકિર્દી પૂરી કરી. ‘પરતંગતાની જાણ’ આપણે જ પડકી બેઠા છીએ; આપણને ઢસડી લઈ ગય છે તે જણ આપણે જ ઝેરી લીધેલી છે; તે ઊઠી દુધએ એટલી જ વાર, એમ સમજવતાં સમજવતાં સ્વામી વિવેકાનંદ વિદેહ થયા. આઝાદીને કારણે દેરાજહાર જઈ ત્યાં આજાદ હિંદની ફોજ તૈયાર કરી આઝાદીનું ખાલું ખખડાવના અદર્શ થયા મુબાવખાણુ. આવા તેજસ્વી મુક્તિમણિઓની માળા ખૂટે એમ નથી. એ સીએ આઝાદીની ઝંખના સાથે પોતાના દિવસો પૂરા કર્યા. એ બધાએ માન્યું હતું કે આઝાદી એ જ સ્વર્ગ છે, એ જ નંદનયન છે, એ જ કથાજીવામ છે.

આને જો તેઓ હિંદુસ્તાનની વિપત્તિઓ જોઈ શકે તો તેમને શું થશે? એ જમાનાની લાગણીના જેઓ સાક્ષી છે તેઓ ખાલી આપી શકશે કે આઝાદી દુર્ગમ માટે હોડીનાં આંધુ વહેવારના છતાં તેમને આઝાદીનો આનંદ ઓછો ન જ થાય. તેઓ કહેત કે આઝાદીનો આનંદ સુસ્થિતિ કે હિંદુસ્થિતિ ઉપર નિર્ભર નથી. શુભાશીની કાળી દીલી આપણે ધોઈ શક્યા એ આનંદ સ્વતંત્ર છે. સ્વતંત્ર માણસ ચરશે જ એની યોગાધારી કોણ આપી શકે? સ્વતંત્ર થઈને સ્વર્ગે જઈશું અથવા નરકે. જઈશું. ‘કાલ્પિ વરિ નિરયગતી પરવશતા શતગુણે કરી જાઈ’ નરકગતિ ધણી સારી, પરવરાના નરકગતિ કરતાં પણ સોગણી અકળામણું કરાવે છે’ એમ જે જૂના મરાઠી કવિએ ગાયું તે અફરે અફર આઝાદના જમાનાએ ખરું કરી ખતાવવાનું બીડું ઝડપ્યું છે. બીજ એક આધુનિક મરાઠી શ્રીસ્તી કવિએ ગાયું-કિરિત મલ્લ દાદિ દિશા। કર મમ અજ્ઞાન દશા। કર માય્યા વૃત્તિ વિશા। પરિ તૂ હો મામી બેકશા। હવ વિળ જગ દાન્ય મકલ વિકલ માસલે। ઉ સ્વતંત્રતા। મને વશે દિશ સખલાની માર, અન્ન માટે મને ટળપળતો કરી મુક, મારી વૃત્તિએ ચસકાવીને મને ગાંડો કરી નાંખ, પણ એક વાર તું મારી થા. તારા વગર દુનિયા શૂન્ય જેવી લાગે છે અને બધું નિષ્ખાણુ, નિઃસાર જેવું લાગે છે.

આને આપણે સ્વતંત્ર થયા છીએ, પણ એની સાથે હિંદુસ્તાનના ભાગજ્ઞ પડ્યા અને એથીયે વિશેષ, આપણા જ હોકાને હાથે હિંદુસ્તાનના માણસોના મહાત્માને આપણે ખાયા અને આશ્ચર્યની વાત તો એ છે કે સ્વતંત્ર થવાની સાથે કેટલાક હોકાએ પોતાનું ચારિત્ર્ય પણ ખોડ્યું છે: છતાં કેટલેક કાળે આપણા મનમાં એવો અપવિત્ર વિચાર ન જ ઉઠે: જોઈએ કે આપના કરતાં તો પરતંગતા જ સારી હતી. જે હોકા સ્વતંત્રતાને સ્વતંત્રતા ખાતર જ ચાહે છે અને કેટલેક પણ મુખ કે સત્તા ખાતર સ્વતંત્રતાને જતી કરવા તૈયાર નથી એવા હોકાને હાથે જ હિંદુસ્તાનની તમામ વિપત્તિઓ દૂર થવાની છે અને હિંદુસ્તાન જ શું પણ આખી દુનિયા એવા હોકા પાછળ ચલીને જ પોતાના ઉદાર કરી શકવાની છે.

ખાત્રી ગમે તે થાઓ; પણ આપણી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્તિની નિષ્ઠા સત્તર પણ કાંખી ન પડે! આવી અનન્ય નિષ્ઠા જ આપણને સર્વ સંકેટોમાંથી ઉગારી લેશે.

મુક્તિ મંગલ

[૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૦]

ઉમાશંકર જાંવી

[૧]

યશોજીવલ જ્ય હે ભારતમાત ।

અમર તવ તપો મુકિતપ્રભાત ।

તપસ્વિજમયિત મુખ્ય મંગલ, સંકટ બહી અશુભ;

ઉદય અર ને રમી રમકડે, જુદા હે ચિરમુખ ।

અહો તવ ઉદાર રતન્યની ધારા ।

ધટે નહિ મા । તુજને ચિર કારા

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૩]

પ્રગટતો પુનિત - મુક્તિનો બાણ,

પૂર્ણ તવ સ્પર્શ પ્રકલિત પ્રાણ.

ઊઠો હે ! જીએ વાટ યુગ-કર્મ,

આચરો અભિનવ પુરાણ ધર્મ.

અંતરિક્ષથી પુષ્પવૃષ્ટિ વરસાવે સુરમુનિ સર્વ,

અર્ધવં કિન્નરો ગાય, અસરગણ નર્તત સર્ગવં.

આશિષો ગાય વાલ્મીકિ વ્યાસ,

વેદ ઉપનિષદો સુહે સુહાસ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૨]

કરી તવ પુત્ર ઉગ્ર તપસ્વા,

ઉઠેલી કૂટ દાસ્ય-સમરવા.

ઊઠો હે માત ! આજ મધરાત,

પ્રસવતી મંગલ મુકિતપ્રભાત.

સાધુપુત્ર તવ લડયો આત્મભળ ધારી, સંગ લઇ સાથ;

સહી ધાનના પોતે, સહચર દલે; ન અરિને આંખ.

વિશ્વમાં જેલ્યો અભિનવ જંગ,

પ્રેમનો જગલ્યો રંગ અમંગ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૪]

માત, તવ ઉજ્જવલ મુખ અભિરામ

દીપતું એ જ, ગાતું મધુ સામ.

રામનો સદા હૃદયમાં વાસ,

કૃષ્ણનો અગે નિત્ય રસરાસ.

અગ્નિકૃષ્ણવંદિત નંદિત મનુકૃષ્ણવંદિત ચિત વિરાગે,

અંગથોપ તવ મંદિર મંદિર મંદ્રમુલક ગાગે.

છતીને પ્રબળ વાસનાયુદ્ધ,

સુહે તવ મહાવીર ને જુદ.

યશોજીવલ જ્ય હે૦

[૫]

ધન્ય તે રાજર્ષિ અવિજ્ઞેય,

અંખતા મનુકુચનાં વર ભેય.

ધન્ય તે ધર્મધીર મિથિલેશ,

સોહતા કૃષ્ક તજે શુભવેશ.

અશોક, વિક્રમ, હર્ષ, અકબર, શિવાજી વંશ નૃપાળ;

તવ પ્રત્યેક સુપુત્રપુત્રીમાં સ્પર્શે એક ઉજ્જવાળ.

મુક્તિનો દુર્ગ જની, શુભમર્ગ

વિશ્વને દો ઘાતિનો અર્ધ.

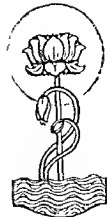
યશોજીવલ જ્ય હે૦

સાચી આઝાદી એટલે શું?

શ્રી. ને. કૃષ્ણમૂર્તિ

[શ્રી પ્રેસ એન્ડ પ્રિન્ટિંગ પ્રા. લિ. દ્વારા પ્રકાશિત
અને શ્રી. ને. કૃષ્ણમૂર્તિએ કરેલાં ખાસ નિવેદનો અનુવાદ.]

ખાલ્લ અને આંતરિક સ્વતંત્રતાને અવગણી પાડી શકાય. તાજી આઝાદીને વરેલા અને જીવનના ઉંડા અર્થને સમજના મથતા દેશમાં તો ખુદદેશ કરતાં પે જીવનની અમલ વધારે છે, અને આ વિચારસરણી અનુસાર આજે સંપૂર્ણતઃ સ્વતંત્ર એવો એક પણ દેશ નથી. પ્રત્યેક દેશમાં સ્વતંત્રતાના ઓછા વત્તા અંધ જ બોલા મળે છે; પરંતુ ત્યાં ત્યાં ગળડીય સ્વતંત્રતા હોય છે ત્યાં ત્યાં એની સાથે જ જીવનને રૂઢતા અને એને નહિવત્ બનાવતાં અકુદરતી બંધનો સામેની સ્વતંત્રતા પણ હોવાની. આ સ્વતંત્રતાનો સાચો દુરમન મૂતપ્રાપ્ય બનેલી રસમો છે. આ રસમો આજના જીવનને ગંધ ઠાલતી બૂસાંધ ગયેલી માન્યતાઓનું શુભામ બનાવે છે. દુનિયાભરના દેશોમાં હિંદ આવી માન્યતાઓની વધારે બીસમાં છે. હિંદનો સગળનો પ્રથમ આ જ છે. એનું નિર્માણ કરે અને ઉગતા સૂર આગળ જોમ સવારનાં ધુમ્મસ પીગળી જાય છે તેમ હિંદને પાછળ ગખનાં બને તો નાશ થઇ જશે. જીવનના પ્રવાહને જીતી નહિ શકાય. દેશ અથવા જાતિએ જ્યાં સુધી આંતરિક પરિબળોથી સ્વતંત્રતા નથી મેળવી ત્યાં સુધી વાસ્તવિક અર્થમાં આઝાદીની એણે કદી આશા નહિ ગણવી જોઈએ, અને કદાચ જે એવી ખાલ સ્વરૂપમાં દેખાતી સ્વતંત્રતા મળે તોય સુદૂર દેખાતાં એનાં ફળો જ્યારે ચાખવામાં આવશે ત્યારે એમાંથી ધૂળ અને રાખ જ નીકળશે.

આ કંઈક આઝાદી વિષામણ છે. કદાચ તે અજ્ઞાનમતી પણ હોય, છતાંય હિંદને જે જોઈએ છે તે મેળવવા સારું સંજોગોના દમ જીતી પણ આ પાઠ શિખરામાં હિંદની સત્તામતી છે. અને ત્યારે જ અનેક મથામણોમાંથી પસાર થઈને હિંદ વધુ વિશુદ્ધ બનશે. હિંદનો આત્મા એ એક

મહાન શૃંખલામય આત્મા છે. એને મુક્ત કરે અને જોઈ લ્યો કે જનનમાં રાષ્ટ્રમાં એક વિરાટ ગાળુ લગુ કરે. કાચ કે નૂતન પ્રાણસંચારથી વિખૂંપત બનેલું વિદિ સમય વિધમાં નૂતન પ્રાણનું સિંચન કરશે એમાં જરાયે શક નથી. આપણી પાસે રાકિતનો મુંદર વારસો છે, પણ કોઈ પણ માન્યતાને તાજી અને ઉપયોગી રાખી શકે એવાં—અન્ય પ્રત્યે ઉંડી સહાનુભૂતિમય વલણ અને ખરા દિલનો પ્રેમ એ બે-તરવોના અભાવે આપણે એ વારસો નિરૂપયોગી અને અર્થહીન બની ગયો છે. આજે આપણા અમર ભૂતકાળના મહાન વારસામાંથી આપણી પાસે શું અવશેષ છે? પાપાણુ-સમી કહો? નિષ્કરુના અને સાર્યપટુતા, બાળકમો, વિધવા ઉપરનાં રૂઢિગત બંધનો, સ્ત્રીઓ તરફની અધરિત વર્તણૂક, અસ્પર્શતા-માનવીના જીવનની સંવાદિતા સાધતી, એને મધુર બનાવતી મૂળી લાગણીઓનેક ચડતું—આ સવશું મૂતપ્રાપ્ય બની ગયેલી જ માન્યતાઓનાં પરિણામ સિવાય બીજું શું છે? અને સાતિઓના પાડા એવ-પેતે બીજા કરતાં કંઈક લુદો છે—કંઈક કુચો છે—એ બતાવવાના સાધનરૂપ આથી વ્યક્તિઓનાં મંડળો નથી તો બીજું શું છે? આ અને આવી કેટલીયે વસ્તુઓ આપણા વારસામાં જીતરી આવી છે, અને એમના સારણુ નીચે આપણે અત્યારે કયાકાઈ રહ્યા છીએ; પરંતુ છેક જ એમ નથી એ પણ નહિ બૂલવું જોઈએ કે આ જ આપણા વારસાનું સર્વસ્વ છે. ખરી રીતે આ તો આપણા વારસાનો કેવળ મૂતપ્રાપ્ય ભાગ જ છે. હિંદના બધા ભૂતકાળનો સાચો અને જીવંત વારસો તો એની નીચે દબાયેલો પડ્યો છે, અને આત્માની મુક્તિ મારેની રાકિત કે જે હિંદ પામે છે તે જ આ વારસો છે, એમ હું માનું છું હિંદના

આત્મા ઉપરનાં બધાં જળાં દૂર કરે અને પછી તમને વધારે મળ્યૂત, વધારે જીવંત અને વધારે જીવં જીવી અનાસક્તિનાં અને વાસ્તવિકતાનાં દર્શન થશે.

હિંદને આ આત્મા આજે પુનર્જીવિત કરવાનો છે. એને જે પુનર્જીવિત બનાવવામાં આવશે, તેમ જ એને સ્વયંપ્રકાશિત બનવાની જોગવાઈ કરી આપવામાં આવશે તો મેં આગળ જણાવ્યું છે તે મુજબ જગતના પુનર્નિર્માણ-કાર્યમાં એ એક જીવંત ચમત્કારિક અસર નીપજવશે. આવી શક્તિ માટે કશું જ અશક્ય નથી, અને એક ચાર સ્વતંત્ર નબોમંડળમાં વિચરવા સાથે એ બધી જ વસ્તુઓને પોતાની તરફ આકર્ષશે. એના એક નાનકડા અને સ્વાભાવિક પરિણામ-રૂપે એ રાજકીય સ્વતંત્રતા લાવશે એટલું જ નહિ, પણ હિંદ જગતની નૈતિક શક્તિઓનું મધ્યવર્તી કેન્દ્ર બનવા સમર્થ છે એ સાબિત કરી બતાવશે.

આપણે શું કરવું જોઈએ

આ જાગૃતિ માટે શું શું કરવાની જરૂર છે? પહેલાં તો આપણાં સ્થાનને નક્કી કરવું અને નિષ્પાલસત્તાપૂર્વક જોવાની શક્તિ કેળવવી જોઈએ. બીજું સાચી દૃષ્ટિ મળ્યા બાદ સ્વાભાવિક રીતે ઉદભવતો એક પ્રધારનો અસતોષ કેળવવો જોઈએ, અને પછી વર્તમાન પરિસ્થિતિને બેરોજ સમજીને જૂતકાળનાં સર્વ બંધનોને ફાળી દઈને કોઈ પણ જોગે આપણા ધરને સુવ્યવસ્થિત બનાવવાનો દૃઢતાપૂર્વક નિશ્ચય કરવો જોઈએ. કંઈ કાળથી આપણને વજ્રમેલી જંજીરોને ઘસડીને રાખવાનો જમાનો હવે ગયો છે. નહા-રની દુનિયા આગળ રજૂ ન કરી શકીએ એવી ઘણી વસ્તુઓ આપણાં જીવનમાં ભરેલી છે. આપણે એ શરમ તરફ આંખમીચામણાં નહિ કર્યાં જોઈએ. એને દાંકવા મથના શબ્દોનાં દાંકણ કેટલાં અર્થ પિનાનાં છે એ આપણે સમજી લેવું જોઈએ. ટૂંકમાં આપણે આપણા હિંદને વાસ્તવ સાથે સંવાદિતા સાધતો બનાવવો પડશે,

અને એમ કરીશું—અચિરત રીતે કર્યાં કરીશું—ત્યારે જ સાચું સ્વાતંત્ર્ય આપણને પ્રાપ્ત થશે.

પશ્ચિમ પાસેથી આપણે શિખવા જેવું શું છે?

આ બધું કરવામાં આપણે બીજા દેશો પાસેથી ઘણું શિખવાનું છે. એ ન શિખવાનું બોલું અભિમાન આપણે ન રાખવું જોઈએ. શારીરિક જીવનની સ્વચ્છતા અને સંસ્કારિતા પરત્વે, શ્રમને બચાવતી અનેક યાંત્રિક સગવડો પરત્વે, સામાજિક સ્વતંત્રતા સંબંધમાં, રચનાત્મક વ્યવસ્થા તંત્ર બાળનમાં, પરસ્પર સહભાવ તથા સહકાર વિશે, તેમ જ ફરજના સાચા ખ્યાલ પરત્વે પશ્ચિમ આપણને ઘણું પાઠો શિખવી શકે તેમ છે, અને જેટલા પ્રમાણમાં સાચા દિલથી આપણે એ પ્રયત્નો કરીશું, એ શિખવામાં રસ કેળવતીશું એટલા પ્રમાણમાં આપણે વધારે બજવાન થઈશું, અને બધારે આપણે એ પાઠોને આત્મસાત્ કર્યાં હશે ત્યારે આપણે તેઓને પણ ઘણું શિખવી શકીશું; કારણકે અત્યારે પાશ્ચાત્ય આકાશની સ્થિતિજમાં જે સત્યોએ હજી પ્રવેશ કર્યો નથી તેવાં અનેક સત્યોન્યૂત હિંદ દુનિયાને જરૂર શિખવી શકશે. અદ્દસ અને અસ્પૃશ્ય એવી આત્માની અમેાધ શક્તિને સર્વ શારીરિક તાકાત તામેદાર છે એ વાત હિંદ જ બીજાને સમજાવી શકશે. વસ્તુની માસિદીમાં મુગ્ધ નથી, પણ આંતરિક તેમ જ બાહ્ય જીવનની સંવાદિતામાં જ મુગ્ધ રહેલું છે, એ દર્શન બીજાઓને હિંદ જ કાઢી શકશે, પણ શિખવવાનો આ અધિકાર મેળવતાં પહેલાં એ અધિકારને યોગ્ય લાયકાત આપણે સિદ્ધ કરી આપવી જોઈશે, અને આ કરવા માટે આપણા અઘતન રાષ્ટ્રીય જીવનની સર્વ વિગતો ધ્યાનમાં લેવી પડશે. કંઈ કાળથી ચાલી આવતી શૃંગો અને રીતરસોને વળગી રહી નહિ ચાલે, પણ આજના આપણુ જીવનને શુદ્ધ સાદી સમજ અને વર્તમાન વિગેના પૂરેપૂર વાસ્તવિક ખ્યાલપૂર્વક ઘડવું પડશે. સાચી આઝાદીન માગે આ પહેલું પગથિયું છે, અને આજના હિંદને અ પગથિયાની અત્યંત આવશ્યકતા છે.

દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોમાં મેં ભૂમિ માતાને વિષ્ણુની પત્નીની મૂર્તિના રૂપમાં જોઈ છે, અને વિષ્ણુ એટલે પાલન, પોષણ, સંરક્ષણ અને સંવર્ધન કરનાર સર્વવ્યાપક પ્રભુ : ભૂમિ માતા એમની શક્તિ છે. “વિષ્ણુપત્ની નમોસ્તુ તે” એ પ્રાર્થના તેથી આપણે ગાઈએ છીએ. પૃથ્વી, જળ, તેજ, વાયુ અને આકાશ એ આપણાં પાંચ મહાભૂતો છે. એજ મહાભૂતોથી આપણો પિંડ એટલે દેહ બન્યો છે.

ધરતીમાતાનો ખ્યાલ ખેતૂત અને ગામડીઆને પણ રહેલો છે. કારણ કે દરરોજ એનો આધાર કેટલો બધો છે તે એ જુવે છે; પરંતુ સ્વદેશભક્તિ અને માતૃભૂમિનો આદર્શ, કેમકે જેવા ધરણે એવો તો તે પહેલાં, ધણું કરીને અન્નમાનસ માટે કયારે ધરણે નહોતો.

છ. સ. ૧૯૦૨ ની અમદાવાદની કોંગ્રેસમાં પ્રમુખ સ્વ. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી હતા તે વખતે. “ગાય ભારતનો જ્ય” બહુ પ્રેરક સંગીત સાથે ગવાયું હતું, બંગીમચંદ્રનું “વંદેમાતરમ” ૧૯૦૪ માં બંગબંગની પ્રચંડ હિંદુવાદ ચાલી તે વખતથી રાષ્ટ્રગીત યદ્ય ગયું. બંગલગ હતી તો આપત્તિ પણ એ તો છૂપા વેશમાં પ્રજાની કૃપા રૂપે જ જાણે ઉતરી આવી હતી.

સરસ્વતીયંત્રમાં ‘પાંચાલીનું’ રૂપ એ નામનું એક હૃદયબેદક પ્રકરણ લખીને સ્વ. ગોવર્ધનરામે ગુજરાતીઓમાં જોડી માતૃભક્તિ જાગવી હતી. પાંચાલી એટલે ભારતમાતા.

૧૯૦૪ પછી અમદાવાદમાં ‘સ્વદેશી ઉત્સવો’ કરીને સ્વદેશી મિત્ર મંડળે મહાત્માજીના આવતા પહેલાં ૧૦ વર્ષ સુધી પૂર્વરંગ રચ્યો હતો.

દાદાબાઈ જ્યોતિબાઈ નિમિત્તે રાષ્ટ્રધર્મની રચાપના કરવામાં આવેલી. તે સ્વદેશકીર્તનો દ્વારા અમદાવાદની પોળે પોળે અને ગુજરાતનાં ગામેગામ પ્રસરી હતી. સુરત કો-એજ સુધીમાં “સ્વદેશકીર્તન”ની દેશભક્તિનાં ગીતોગાળી ૧૦,૦૦૦ નહોતી ગુજરાતમાં ઘેરેઘેર પ્રસરી ગઈ અને સરકાર દ્વારા એ પુસ્તકોને જપ્ત કરવા સુધીનું માન મળ્યું.

પરંતુ એ પ્રેરક અને જલ્પ પ્રસંગેએ સ્વદેશી મિત્ર મંડળને હિન્દ દેવીની છબિની જરૂર પાડી. નહિ તો હનુમાની માનવમેલીને સ્વદેશ ધર્મથી કેટલું આરાધ્ય દેવતા માનસિક દર્શન માટે સુરપથ થતી ન હતી.

સંગીતશાસ્ત્રી સ્વ. બર્ષે અમારા રાષ્ટ્રીય ગાયનાચાર્ય હતા. એમણે પ્રથમ તો માત્ર કીર્તનોને પ્રસંગે મુખ્ય સ્થળે હિન્દુસ્તાનનો નકશો રાખવા સૂચના કરી. શ્રી. કિરપાલ કર પંડિતને હિન્દ દેવીની છબી કરાવવાનું સમ્યક્ અને સ્વ. મગનલાલ ચિત્રકારે હિન્દ દેવીની ગંભીર ધ્યાનરથ છબિ તૈયાર કરી આપી. મૂળ છબિ કીર્તનોમાં લઈ જવામાં આવતી, પણ એની નકલો હનુમાની સંખ્યામાં બાર બાર આને વેચાઈ અને આખા દેશમાં પ્રસરી ગઈ.

એ ૧૯૦૭ માં બહાર પડેલી છબિમાં પ્રથમ તો હિન્દ દેવી પોતાની લાંબી સાડીમાં આખા હિન્દુસ્તાનના ભૂમિપ્રદેશને આવરી લે છે. “દેવો કદાપી વૃદ્ધ યના નથી” એ ન્યાયે, પોને પ્રૌઢ પણ સપ્રકટ છે, હાથમાં ભગવો ઝડો છે અને “ઉત્તિષ્ઠતઽનૃન પ્રાપ્યવરણિપોધત” “ઉઠો મનો વિરમો નહિ, સાધ્યો ન આશય જ્યાં સુધી” એમ તેમાં ઉદ્બોધન છે. સમર એના પગ ધૂવે છે. એક હાથ આશીર્વાદ આપી રહ્યો છે.

આ છબિએ તે વખતમાં સ્વદેશ ધર્મ પ્રત્યે બહુ લોકોને પ્રેર્યો હતા. અને અહા, વિષ્ણુ અને મહેશને બદલે યા

કુળદેવતા, રથગદેવતા કે બીજાં અસંખ્ય દેવ દેવીને બદલે એક જ દિન્દેવીમાં એ બધા દેવોને એમે લોકોએ સમાવી દીધા હતા. દિન્દેવી તે દિવસથી અમારી એક આરાધ્ય દેવતા બની ગઈ.

રવિબાઈએ તે પછી કેટલેક વર્ષો ભારતપૂજાર્થ એક સુંદર ચિત્ર દોર્યું. તેમાં માતાજીને ઉચ્ચ વેદી પર ઉભાં રાખવામાં આવ્યાં છે. ખેડૂતો એમને માટે ધાનના દગ લાવે છે. માળીઓ અને કાઠીઓ પુલ અને ફળ લાવે છે. શાળાનીઓ સુંદર પટકુળ લાવે છે. ઝવેરીઓ હીરા મોતીના અલંકારો લાવે છે. આકાશો આશીર્વાદ આપે છે. ગાય ઉભી છે. મોર ટોકા કરે છે અને હાથી ઝુલે છે. એની પામે રિંદા, કળા, હુન્નર, ઉદ્યોગ, સંસ્કૃતિ, ઐશ્વર્ય અને સાહ્યિક વૈભવ મોખી રહ્યાં છે.

યુગકાળમાં આ રીતે જ્યારે દિન્દેવીની ભક્તિ જનમતી હતી ત્યારે ધર્મ કરીને ૧૯૦૭ દમિયાન અવનીન્દ્રનાથ હાગિરે ભારતમાતાનું એક નાનકડું પણ મહાન ચિત્ર દોર્યું. આપણી પ્રાચીન પરંપરા, ઉચ્ચ સંસ્કૃતિની ઉંડી અસરો, દેશકાળને અનુકૂળ ભાવોમાં, ભવ્ય ભૂતકાળના પ્રબળ માનસમાંથી પ્રકટેલી આપણી વર્તમાન શ્રદ્ધા ભક્તિને ચેતવે એવી એ પત્રિત અત્યંત યોગ્યતા જાળવેલિની જેવી સહસ્ત્રગુણી લાગતી હતી. રંગો ગંબીર, ઉંડા અને ઘેરા હતા, પાતાપરજી મરિના જેવું ઘાન અને જોનારને ધ્યાનમગ્ન કરી દે એવું હતું.

એ ભારતમાતા, સન્યાસિની કે સ્થિતપ્રજ્ઞ મેથિની જેવી લાગે છે. ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે. એની આંખોમાં યુગયુગના ઘાનરૂપી નેજ છે, મુખ પર અનંત સૌભાગ્ય ચળકે છે. બાહુમાં શક્તિ છે. ચાર હાથ છે. કર્મ, જ્ઞાન અને ભક્તિની સાક્ષાત મૂર્તિ છે.

રંગ ધર્ત્તવર્ણો છે, પહ્યુ-હાથ મુખાર્પિત કરતાં કાળા છે. કારણ એ જનમહેનનની મહત્તા જાણવાવાળી રનાશથી છે. એણે યુદ્ધામે કદી કર્યાં નથી. હૃદય વસતિ આજે પહ્યુ ખેતીવાડીથી પોતાનું ચંજરાન કરે છે, ટાક-તડકો કે વરસાદ એને નહોતો નથી. સુખ વૈભવની એને પડી નથી. કતવ્યનિષ્ઠ, સાવધાન, નિર્બંસની, ઉદ્યમી અને મહેનતુ છે. માથેથી રાજયુગલ તો હરાઈ ગયો છે, પહ્યુ સેંધા વચ્ચે સૌભાગ્યનું ચિહ્ન-સિંહુરનો ચાંચ્ચો છે. ત્રીસ કોટી

સંતાનોની એ માતા છે.

એણે ભગવાં વસ્ત્ર પહેર્યાં છે; કારણ કે એના જીવનમાં સ્વેચ્છાએ સ્વીકારેલી સાદાઈ છે. વિચાર ઉચ્ચ છે, પણ જીવન સાદું છે. રંગરાગમાં આસક્તિ નથી. હૃદય ભગવાં વસ્ત્ર જેવું અનાસક્ત છે.

ચારે હાથોમાં રૂદ્રાસ્ત્રા બેરખા છે. બીજા કોણ હીંગ મોતી કે સુવર્ણના અલંકાર મારે એને આકર્ષણ નથી. રૂદ્રાસ્ત્રા અલંકાર એનું જીવન પ્રજાને સમર્પણ કરેલું છે એ દર્શાવે છે. ચાર હાથમાં અજ, વસ્ત્ર, શિશા અને

દિક્ષાનાં સૂચક જ્વારા, હાથપણાટું લુગડું, વેદનાં પાનાં અને માળા છે.

નાચ ભૂખ્યાં કોઈને રહેતું પડતું નહીં. ભૂખ્યા ઉઠાડતી, પણ કોઈને ભૂખ્યાં સૂતાડતી ન હતી.

હાથવણાટની ખાતી, બારનો, મક્રમત્ર, પટલુ પોશાં, કીનખાજ અને શક્ય જેવાં અને આસમાન જેવાં વસ્ત્ર પોતાનાં કુટુંબકળીલા માટે એ બનાવતી, એટલું જ નહિ પણ યુરોપ સુધી એ નિકાસ કરતી. ઇંગ્લેન્ડની મંત્રીનાં વસ્ત્રમાં હાકારી મક્રમત્ર નીકળી છે. ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ સાથેના હાપડના વેપારને દનિહાસ અને હેરીંગ્સ બંગાળના બહુકેશની કાચેલી આંગળીઓની કચ્છકથા બની ત્યાં સુધી વનસ્પતી રંગોમાં વેપાર થતી છોટ, ચંદ્રકળા, ચુંદડી, પાનેતર, શામ, દુલાલા, રેશમી કંદેરનાં ધોળિયાં અને દુષ્ટા જગમગદ્દર દનાં એટલે ટાચોલ મહાત્મયે એને અત્ર વસ્ત્ર આપનારી ચીનરી છે.

શિક્ષા માટે હાલની કમની પ્રાથમિક નિશાળોનાં બહુનર માટે કાચકા કર્યાં સિવાય એનાં તમામ બાળક મુસંરકારી અને એવી વ્યવસ્થા હતી. મોળ સરકાર, મદિરા, મેળ, કથા પાનાં, શતમસંગનાં નાનસંગ, નાટક, વૃત્ત, સંગીત અને ચિત્રો; શિક્ષ, રથાપત્ર અને તીર્થ; અરધ્યેના આશ્રમે, ગોસેવા, ગુરુગુરો અને બાગવન પુણ્ણો; ભજન કીર્તન અને તત્ત ઉત્તવેથી ચારે પછી ચારિત્રવાન, ધાર્મિક અને શ્રદ્ધા બદિતજાગાં; જન, પુણ્ય અને પત્રોપકાર કરે એવાં બન્યાં દનાં.

ઉપસા ત્રણ વર્ગોને યોગ્યપિત આપી માનવમંથી દેવ બનાવતી, બીજાં અવતાર એટલે દિવ બનાવવાની દિક્ષા અપાતી. ચોથો વર્ગમાં પરંપરા અને પરંદેશીઓને સમાવવા, એથી ભારતમાતાના બે હાથમાં શિક્ષા અને દિક્ષા માટે પુસ્તકનાં પાનાં અને માળા આપી છે.

માનાન્ન પગ પાસે કુસો, કુસો અને કુસો તરે છે. એ લંકા, જનક, સુમાત્રા, બાલી અને કુડોનેશિપાના સુવર્ણદિપ, વચદિપ, વગેરે દાખુઓ છે.

એક કળે ભરતખંડે, ભુલેકે, જલદિપે એનું માન હતું. આખી પૃથ્વી એના હાથમાં હતી. ચીન, જપાન, કોરીઆ, દીબેટ, અફઘાનીસ્તાન, ઇરાન, ચીનાઈ-ગુસ્તનાન ઉપરાંત પાનાળ એટલે અમેરિકાની પણ એને જાય હતી. કોસખંડે અમેરિકા શોધ્યો એ પાત ખેડી છે.

મેક લોકોમાંથી હિન્દુ સંસ્કૃતિના અવશેષો મળ્યા છે. આમ જના હિન્દે બીજા કોઈ દેશો પર શબ્દકારી આક્રમણ કર્યાં નથી. લશ્કરો એણે મોકલેલાં, પણ તે

હેક હમણાં લગ્નપદની આપણે પહેલથી અત્ર મળાતું પડ્યું. બાકી ત્યાં સુધી એતરમાં ધાન ઉતરાનાં દનાં. સલુદ્ધી વખતે ભગત, આદ્યજુ, ગામ, પશુપંખી-ભાટયા-રણ અને પછી પણ બખ્ખે પર્વની ફસલ ભગવ એટલું અનાજ વધતું. કોઈએ કહ્યું ને સુધાના ન હતા. પોંખ, પૌઆ, ઉધિયાં અને શેરડીના રસની મીનપાનીઓ થતી. દૂધ, દહીં અને ઘી સુદાની રેત્રમહેલ રહેતી, તેથી તેા કથાલુકારી ભગવાન શિવની શકિતરૂપે પણ તે દેવી અતપ્રજ્ઞાના પ્રનાય ગામે-ગામ વ્યાપેલા ગણાના દના. વસ્ત્રમાં એ સ્વાયત્તથી હતી.

મ્ને કે પીજાં વસ્ત્રધારી સણુઓનાં હતાં. અમરસ્ય ઋષિ જેણે વિધ્યાચળને નમાવીને સમુદ્ર પીધેલો એણે આયસંસ્કૃતિને દક્ષિણ ભારતમાં ॥ હિન્દી મહાસાગરના તટના મુખના સુધી ફેલાવેલી. એવા દળદોર ઋષિ મુનિઓનાં લશ્કરો એણે મોકલ્યાં હતાં ખરાં; તેથી ભાત માતાને શિક્ષા અને શિક્ષા આપનારી, શાન્ત પણુ પ્રવ્રત આલેખી છે. આ ચિત્ર જોવા પછી ભગિની નિવેદિનાએ કહ્યું હતું કે, “હવે ભારતનો ઉદય થશે.”

આ હાથિઓની ગાંધીજીને ખબર હતી. છતાં ‘નવજીવન’ માટે એમણે બીજી લારનમાનાની એક તાદસ્ય હાથિ માર્ગી.

ઉત્તમ સપ્ત હોય તેજ ઉત્તમ દેશજન બની રહે છે. ગાંધીજીને યુગ્મતાત મણે માન હતું અને એના ચિત્રકાર રિચિશંકર શાયજની એમણે આવીને તરત એજળખાણ કરી લીધી હતી. રતિબાઈ પામે એમણે ભારતમાતાની બીજી એક હાથિ માર્ગી, તે તાત મારાજાણુમાં આવી હતી. આદેક દિવસમાં રતિબાઈ ગાંધીજીએ માગેલી “ભારત માતા” ચિત્રની લાખા.

પોતે એ હાથિ લખતે ગયા અને ચોડી તરમાં હું પણુ આજમમાં જળ ચડ્યો. મને એમણે વાન કરી કે નજીવન માટે ગાંધીજીએ માગેલી હાથિ હું લાગ્યો છું. પછી મને એમણે એ હાથિ બતાવી. હું તો જોઈને શરસેજ થઇ ગયો. “તિબાઈને ‘કેમ માતા તારા રક્ષકો?’ વાળા અંગળી કાળે શ્રેષ્ઠ આપી હશે, તેથી વાળ ફરકના, વચ્ચે કાટ્યાં તૂટ્યાં અને દેખાવ કોઇ બીખારણુ, વાધરણુ જેવો કર્યો હતો! હું તો રતિબાઈ જોડે લાગવા લાગ્યો. અમે એસરીમાં હતા અને ગાંધીજી સાંજે એટલા પાસે એસરીની અંદની જ એ ડીમાં હતા. “તમે આનંદમતાને અંદની કેવળ બતાવી છે? એટલે રતિબાઈ ક્યાં છે? એ હું ટાંછ ગયો છે? બહે, તો ધૂળમાં રગદોળાયેલો તો શખેલો જોઈને હતો? એની દીપ્તિ, એકધર્મ, મહત્તા ક્યુમે આમાં કેમ જળાવું નથી? ગાંધીજીએ જોઈ? શું કહ્યું? “રતિબાઈ હંડે કસેજે કહેવા લાખા કે “પોતે હમણું જ જોઈ અને પાસ કરી છે.”

મેં કહ્યું: આલો એમની પામે. તુરંત અમે બન્ને અંદર ગયા અને હું તો ગાંધીજી સાથે પણુ લાગવા જ મંડેગો. “આપે આ ભારતમાતાનું ચિત્ર પાસ કર્યું છે? આમાં તો રતિબાઈ શું કહેવા મળે છે તેજ હું સમજી રહ્યો નથી.

એણે દેવત્વ ક્યાં છે? આપણું આદર્શો, ભાવ, મહિમા, મહાસતીપદ ક્યાં નથી. અને ક્યાં છે એનો વેગવ? મુગ્ધ ક્યાં છે? ધૂળમાં રગદોળાયેલો પણુ રાખ્યો નથી. આપે આ હાથિ પાસ કરી? ગાંધીજીએ ધીજ્યી જાળ આપ્યો: “હા! મેં એ પાસ કરી છે. હું આખા હિન્દુસ્તાનમાં ફર્યો છું, પણુ રતિબાઈએ આલેખી છે તેના કરતાં વધારે સારી ભારતમાતા મેં ક્યાથે જોઈ નથી!”

ગાંધીજીના ઉત્તરે મને ગાંડા જેવો ઉન્મન બન્યો દીધો હતો. હું પણુ હિન્દુસ્તાનના ઘણા ભાગોમાં ફર્યો છું. તાજમહાલ, કુતુબમિનાર, કાશી, પ્રયાગ, હિમાચલ, નિવગીરી, મદુરા, ધનુષકોટી; એમ ધનિહાસ, વાત્રા, કલા, ચલિત્સૌંદર્ય ઘણું જોઈ કાઢ્યું છે. મને એ ક્યાંતે અંતે “પાંચાલીનું રૂપ વારંવાર સંભળાવું હતું” એ રૂપે મને રહાયો હતો, એમ ઘણું એને અમર્ય કાઠ્યાં હશે [પણુ ગાંધીજી પુરુષાર્થવાળા હતા.] એનો Practical Idealist-વ્યવહાર આજીવાદી હતા. અમે તો માત્ર કદમ્બ રસનાં મીઠાં મીઠાં ગીત ગાતા પણુ એમણે તો ખરું વાસ્તવિક સ્વરૂપ પોતાના ચિત્રન્યામાં બધું. ટાંગારને પણુ કહ્યું કે “મીઠાંવાઈનાં ગીત તો મને પણુ ગમે છે. એ બધું મીઠાં છે. એ હું ગરીબ ગામડીઓ સંભળાવું છું” પણુ ખરો. પણુ ત્યારે એ લોકો તો મારી પાસે રોડી માગે છે.” અમારા એક રતિબાઈનાં પોતે આજીવાદી.

દીપે અરણ્ય પરમાત, જ્યજ્ય ગરીબ યુગ્મનાં |
તિમિર જરો, મધ્યાન્હ એપરો, પીતી મંછ છે રાત.

સાંજના પછી પોતે બોલ્યા હતા કે “કરિએને અનિ-રયોક્તિ કરવાની ટેવ હોય છે. હું તો અંકણ પરમાન કે મધ્યાન્હનો એપ કંઈ મેં જોતો નથી. અધિ અધારી રાત્રી જ વ્યપેલી છે અને બધા નીરતે બીધા કરે છે.”

એમના મુકતદાસ્યની અંદર જાગરામુખી ધખતો હતો. અધારી રાત એમણે દૂર કરી. ઉંઘમરેડી આપણને જાગડવા. ગાંધીજીના ભારતમાતાને ગમે વાળી આપ્યાં. રક્ષા કેશમાં ધુપેઝ ઘાસવાતો પેસો ન હતો. તેને ચરણે હું ટાંછા ભંડાર બતાવીને સ્મરણ કર્યાં. બોવામેલો રતિબાઈ પાછો આપણો. જેનાં કોએ ગમે હું ટાંછ રક્ષાં હતાં, તે દેવી પાંચાલીને એમણે રાજ્યાં શરી બતાવી અને પછી ગયા છે.

હવેની આપણી મુગ્ધ, પરિત, અભ્ય બાત માતાનું-એ જીવન મનમે દિનીવું નવું ચિત્ર કોણે દોરી આપણે!

આપણી સરકારે આ વાક્યને સરકારતા આદર્શ વાક્ય કે મુદ્રાવાક્ય તરીકે સ્વીકાર્યું છે. આપણે માટે આ કરતાં કોઇ વધારે યોગ્ય પંસંદગી હોઇ શકે નહિ. આપણને સ્વરાજ્ય મળ્યું તેતાં કાણેમાં મોટામાં મોટા લાભ પ્રત્ય મહાત્મા ગાંધીજીના પુરાયાર્થનો હતો, અને તેમના છત્રનું સંરક્ષણ સત્યની શોધ અને સત્યના પ્રયોગોનું હતું, અને દેશને પણ એમણે પોતાતા સત્યતા પ્રયોગોમાં ભાગ લેવો કરી બજારન કર્યો. અત્યારે પણ આપણું બળ તે જ હોઇ શકે, અને તે વાત સદા નજર સમક્ષ રાખવા આ વાક્યને આપણે યોગ્ય રીતે આદર્શ વાક્ય તરીકે પસંદ કર્યું છે.

આ વાક્યની શુદ્ધિ સંબંધી પ્રશ્ન જોડેલા કે છેલ્લા શબ્દ જ્યોતિ ખરો છે કે જ્યોતિ ખરો છે? અલગત મુદ્દક ઉપનિષદ જેમાં આ વાક્ય આવે છે તેમાં જ્યોતિ પ્રયોગ છે, એટલે એ પ્રાચીન પ્રયોગજ સ્વીકારાયો અને તે યોગ્ય છે, પણ આ લાપાપ્રયોગમાં પણ એક રહસ્ય રહેલું છે તે અહીં સ્પષ્ટ કરવા પ્રયત્ન કરે છું.

પ્રિષ્ઠ સંસ્કૃતમાં, અને સંસ્કૃત વ્યાકરણ પ્રમાણે જ્યોતિ રૂપ જ થાય જે શબ્દ વારંવાર વપરાય છે. શુન્દતાતીમાં પણ એનો અર્થ બધા ભણે છે. પણ સંસ્કૃત દીકકાશો આ શબ્દના અર્થમાં એક ભેદ બતાવે છે તે તાર્કિક અથવા મામિક છે. જ્યોતિ (જય પામે છે) ક્રિાપદ સકર્મક હોય ત્યારે તેનો અર્થ ક્રાંતિ હરાવીને વિજયી થયું એવો છે. રાજો રાજન જ્યોતિ. એટલે રામ રાવણને જીતે છે, તેમાં રાવણને હરાવીને જીતવાનો અર્થ રહેલો છે પણ દેવેલી સ્તુતિઓમાં એ ક્રિાપદ અકર્મક અર્થમાં વપરાય છે, જેમકે લગતપત્રિકામાં સ જ્યોતિ મિત્રુવરનો 'તે સિન્દુરવદન (ગણપતિ) જય પામે છે'; માત્તી ક્ષેત્રજ્યોતિ 'કવિની ભારતી સરસ્વતી જય પામે છે.' આવા પ્રસંગો એનો અર્થ ઉત્કર્ષ પામે છે એવો થાય છે. તેમાં ક્રાંતિ હરાવવાનો, ક્રાંતિ હારીને પહોંચાડવાનો અર્થ નથી. એ અર્થમાં બીજા સાથે કચો સંબંધ હોતો નથી.

ઉપરના ઉપનિષદના વાક્યમાં પણ જ્યોતિ અકર્મક ક્રિાપદ છે અને એનો અર્થ પણ ત્યાં ઉત્કર્ષ પામેવો એ જ છે. અલગત જ્યોતિ, વેદો પછી સંસ્કાર પામેલી માપાના વ્યાકરણ પ્રમાણે શુદ્ધ છે, પણ એનો જે ઉદ્દિષ્ટ

અર્થ છે, તે જ્યોતિમાં વધારે સારી રીતે પ્રગટ થાય છે. જ્યોતિ એ પરત્વેની રૂપ છે, અને જ્યોતિ એ માત્રનેવી રૂપ છે. પરત્વે તો અર્થ બીજાને અર્થ એવો થાય છે; માત્રને તો અર્થ પોતા અર્થ એવો થાય છે. સત્ય જય પામે છે તે બીજા ક્રાંતિ હરાવીને નહિ, પણ કેવળ પોતાતા સ્વભાવથી જ ઉત્કર્ષ પામે છે, અને એ રીતે એ શબ્દ આત્મનેપદી રૂપ લે તેમાં સ્વાસ્થ્ય રહેલું છે. મહાત્માજી કહેતા કે સત્યાચી બોલો હોય તો પણ તે કદી બીજાને નુકસાન કરતો નથી, નુકસાન કરતો હોય તો પણ પોતાને માત્ર કરે છે. તો સાચો હોય ત્યારે તો તેના જેવો નિર્દોષ તિરુપદવી ક્રાંતિ બીજા હોઇ શકે નહિ.

આ સત્યનો ઉત્કર્ષ થવો એટલે શું? જો એ ઉત્કર્ષ સ્વતંત્ર રીતે સૂર્ય જો છે એમ થતો હોય તો આપણને આટલી ગંભીરતાથી એ કહેવાનું પ્રયોજત તથા. એ કહેવાનું પ્રયોજન એ છે કે માણસનો પોતાનો ઉત્કર્ષ સત્યમાં જ છે. સત્ય ખરી રીતે તો માણસતા અનુભવમાં રહેલું છે. તેને શોધીને છત્રનું ખાતર આપતાં તેનો અને માણસનો બન્નેનો ઉત્કર્ષ થાય છે, પણ માણસ એ રીતે છત્રનું ખાતર ન આપી શકે, અને તેને પોતાની વાસતાથી જ પ્રવર્તવાનું હોય, ત્યાં પણ તેની વાસતાનું બીજા સત્યમાં પડે તો જ તે જોશે. જેમ જમીનમાં જોડે બેજમાં નાંખેલું બીજ જ જો છે, હવામાં ફેંકી દીધેલું નથી જોતું, અગ્નિમાં નાંખેલું નાશ પામે છે, તેમ માનસમૂહમાં સત્યમાં નાંખેલું બીજ જ જો છે-કારણે છે-પૂરે છે-ફૂળે છે. સત્યની ઉપેક્ષાથી સેવેલું કાચું બપોળ જય છે, અસત્યમાં નાંખેલું નાશ પામે છે.

મૂળ ઉપનિષદમાં સત્યમેવ જ્યોતિ પછી તેની જોડી બાણુ નિરો. ન જ્યોતિ 'અનૃત-અસત્ય જય પામતું નથી' એટલું જ કહ્યું છે. પણ મહાકવિ જેએ જોડી બાણુ વિરો એક જગ્યાએ બહુ સુંદર કહ્યું છે. હું તેનો અંગ્રેજીમાં તરણુમે મૂકું છું.

Out of falsehood nothing evolves,
It on the contrary involves us.

બાણાંતર કરતું અણુ છે. પણ અત્યારે મને જે સૂઝે છે તે લખું છું.

અસત્યમાંથી કદિ કે ન જોગતું,
એ શૂંચવે આપણને જ જોડતું!

સત્યોપાસકે સન્ત વિરૂદ્ધ સમાજધારકે નેતા

મૂળ પ્રવચનકાર: પંડિત જ્ઞાણરસાલ નેહજી

દિલ્હી ખાતે ત્રણ માર્ચ માસની ૨૦ મી તારીખે શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસની ૧૧૪ મી જન્મ જયંતી પ્રસંગે દિલ્હી મહા આભાત્ય પંડિત જ્ઞાણરસાલ નેહજીએ આપેલા એક લાક્ષણિક પ્રવચનનો લાઘા નિર્દેશન બગતે કરેલો અનુવાદ નીચે પ્રગ કરવામાં આવે છે. આ પ્રવચનમાં શ્રી. રામકૃષ્ણ પરમહંસ જેવા સંતપુરુષની વિશેષતાઓ વર્ણવતાં સિદ્ધાન્તની અને વ્યવહાર પંડિતજીએ સુન્દર મીમાંસા કરી છે અને સત્ય અને ઇશ્વરસામનાના એકાન્ત માર્ગે વિચરતા સતી અને પયગંબરો અં સમાજ ધોરણની સીધી જવાબદારી ધરાવતા અને તે કારણે સત્ય અને વ્યવહારના ક્ષેત્રમાં ચાલુ ભાંધછાંડ કરતા રાજકારણ પુરૂષો તેમજ મુત્સદ્દીઓ વચ્ચેના તફાવતનો-તેમના ચાલુ વ્યવહાર અને જીવન ધોરણ વચ્ચે રહેલો રવાનાત્મિક ભેદનો-મગ પંડિતજીએ નિરાદતાપૂર્વક રજૂ કર્યો છે અદર્શ પ્રસ્તાવ ધ્યાનમાં રાખીને આપણે મૂળ પ્રવચનમાં પ્રવેશ કરીએ:-

શ્રી રામકૃષ્ણના જીવન અને બોધ પર બોલવાને હું
યોગ્ય છું કે નહિ એ હું જાણતો નથી. ક્યાં એ અલૌકિક આત્મા અને ક્યાં હું હુન્યવી પ્રવૃત્તિમાં રચોપચો રહેતો એક માનવી! પરંતુ સામાન્ય માનવી પણ એવા અલૌકિક આત્મા પ્રત્યે પૂન્યભાવ ધરાવી શકે છે અને તેમાંથી બળવાન પ્રેરણા પામી શકે છે ને એથી હું હમિશ એવા આત્માઓનો પૂજક રહી છું. જો કે ક્યારેક ક્યારેક હું એમને અથવા તો એમના વચનોને સંપૂર્ણપણે સમજતો નથી, છતાંય મેં સર્વદા એમનો સ્વીકાર કર્યો છે, અને એમને વિષે એમના શિષ્યોએ લખેના લખાણોથી પણ પ્રેરાયો છું.

આવી અસામાન્ય પ્રતિભા આજની અને આવતી કાલની પેઢીઓ પર ગાઢ પ્રભાવ પાડે છે. મહાપુરુષોના જીવન પણ એ પ્રભાવથી પરિવર્તન પામ્યાં છે. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ સામાન્ય મનુષ્યની કક્ષાથી પર હતા. જીવનની અને આત્માની ઉચ્ચ ભૂમિકા ભણી માનવજાતને અભિમુખ કરવાને વારંવાર જન્મ લેતા સુગે યુગે સંજવતા ભારત-વર્ણના ઋષિવંશની પરંપરામાંના એ એક ઋષિવર હતા.

પોતાના ઇતિહાસના લાંબા કાળમાં સંસારી અનેક પ્રવૃત્તિમાં રાયતો હોવા છતાં પણ ભારતવર્ષ આધ્યાત્મિક મૂલ્યોને કદિ વિસર્યો નથી. સત્યની ઉપાસના! પર એણે સદાય ભાર મૂક્યો છે અને ગમે તે નામે પોતાને જોજ-ખાવતા સત્યના સર્વ ઉપાસકોને એણે આગકાર્યા છે.

આમ ભારતવર્ષે સત્ય અને વાસ્તવની ઉપાસનાની એક અખંડ પરંપરા રહી એ સચે પોતપોતાની રીતે સત્યની નિષ્કાંષપૂર્વક સાધના કરનાર પ્રત્યે અપાર સમભાવ પણ કેળવ્યો. દુર્ભાગે આજ કાલ આપણે સમભાવની એ

પરંપરાનો ભંગ કર્યો છે અને ક્યારેક ક્યારેક જૂઠું માર્ગ વળીને સંકુચિત મનના બન્યા છીએ ને વળી એ માર્ગે જનાર એક આપણે જ સાચા અને અન્ય સર્વ જૂઠા એક પણ માની લીધું છે.

આપણી પરંપરા

કદિય ભારતવર્ષની એ પરંપરા ન હતી, ભારતવર્ષે મહાન બનાવ્યો હોય તો એ એની હૃદયની વિશાળતાએ સત્ય બહુદર્શી અને અનંતરૂપ છે એ એની પ્રતીતિ હતી કોઈ પણ મનુષ્ય એમ તો કેમ જ કહી શકે કે માત્ર એ જ એકલો સમગ્ર સત્યનું દર્શન પામ્યો છે! જો એ સત્યને સાચો સાધક હોય તો એટલું જ કહે કે એને અનંતરૂપ સત્યની કોઈ એક વિભૂતિનું દર્શન થયું છે, પણ એમ તો કેમ જ કહી શકે કે એને એ માર્ગે ન જનાર મનુષ્ય અન્યથા સત્યનું દર્શન ન જ પામી શકે. આમ નનિક મૂલ્યો અને સત્યની રચાપના-ઉપાસનાને ભારતવર્ષે પ્રેરણાદન આપ્યું છે, અને એ જ કદાચ એની સંસ્કૃતિનું એક મૌલિક તત્ત્વ છે. ઇતિહાસની અનેક ઉચ્ચપાથથી છતાં એનું આ તત્ત્વ કુચ, ચિરસ્થાયી રહ્યું છે.

એમના સંબંધમાં આવેલા મનુષ્યોનું જીવનપરિવર્તન એ શ્રીરામકૃષ્ણના જીવનનું એક લાક્ષણિક પ્રમાણકાર્ય હઈ. આ અશિક્ષિત માનવીની અનેકવાર માણસો દુરમ્મી હાંપી ઉઠાવતાં, પણ એ જ માણસો જ્યારે એમની પાસે આવતા ત્યારે આ દેવપુરુષના ચરણમાં મથું ઢાળી દેતા. આમ પરિહાસ કરનારાઓ એમના પ્રસંસકો બની રહેતા. એમાંના કેટલાક તો પોતાનો સામાન્ય જીવનવ્યવહાર છોડીને એમના શિષ્યો બની ગયા. એ આગતુકો મહાન પુરુષો હતા અને એ સર્વમાં અતિષ્ઠાત, વિશ્વગિખ્યાત સ્વામી વિવેકાનંદ હતા.

સ્વામી વિવેકાનંદનાં વ્યાખ્યાનો અને વચનોને આજના નવ-
જુવાનોમાંથી કેટલા વાંચે છે એ તો હું નથી જાણતો, પણ
મારા જમાનાના અનેક માણસો એમની પ્રજ્ઞા અસર
હેઠળ આલ્યા હતા, અને હું માનું છું કે જો આજના
નવજુવાનોને સ્વામી વિવેકાનંદની એ વાણીનું પરિચયન
કરે તો તેઓ જરૂર એમથી લાભ પામે. સ્વામી વિવેકા-
નંદના મનહૃદયની જ્વલતે ત્યોતતી અપારી જેમ એકે
આછી જલકે તો જરૂર પામે. એમના હૃદયની, જીવંદ અને
ગૌરવવંતી વાણીમાં પ્રગટ થતી એમની પ્રતિભાની
દીપ્તિને કારણે જ એમની વાણીમાં ઓજસ હતો. શબ્દોમાં
પોતાનો પ્રાણ ફાલવીને એ બોલતા, અને એથી જ તેઓ એક
પ્રખર વક્તા હતા. એમના વક્તવ્યમાં વાગ્જયોતો મિથ્યા-
કંબર નહીં, પણ દૃઢ પ્રતિતિ અને આત્માની સમ્બાધના
સ્પષ્ટ રજુકો હોતો. ને એથી જ અનેક પર એમનો પ્રભાવ
પડ્યો. ભારતવર્ષની બે ત્રણ પેઢીની પ્રજા પર તો એમની
સ્પષ્ટ અસર જોઈ શકાય છે. ત્યાર પછી આ જૂમિમાં
અનેક ધરનાઓ બની. એક મહાપરપતું નાસ્તીજીવું આગમન
થયું. ભારતવર્ષની પ્રાચીન ઋષિપરંપરાના આ યુગપુરુષે
સારા થે દેશને ઘેરી નિદામથી નજીત કર્યો.

નિયતનૂતન

શર શરના વિકટ કાળમાં જેમણે આ જૂમિમાં નજીત
અને ચેતનને સંચાર કર્યો, એમને વિચારથી દે એવું ધણું
છેલ્લે છેલ્લે બની થયું છે. વિસ્મયની વાત તો એ છે
કે જો. તમે સ્વામી વિવેકાનંદને આજે વાંચો તો એ
જરૂર કાલક્રંત નહીં લાગે. ૫૬ વર્ષ પૂર્વે એ વાણી
ઉચ્ચારાયેલી તોય આજે પણ એ એવી ને એવી નિવ-
નન લાગે છે; કારણ કે એમાં આપણા જીવન અને
જ તના મૂલ્યમાં પ્રયોજી માર્ગિક રહસ્યદર્શન રહેલું છે.
એ વાંચી કદિય પુરાણી થનાર નથી.

આપણે આપણી સમૃદ્ધિના વાંસણું ગૌરવ લઇએ
એવું કંઈક એમણે આપણને આપ્યું, તો સચ્ચે સાચે
આપણે નિર્બળતાએ અને નિષ્કળતાએ બતાવવાનું પણ
બાધી ન રાખ્યું. એમણે કશું જ છૂપાવ્યું નહીં; ને છુપા-
વતું પણ શા માટે? આપણે આપણી એ ક્ષતિઓ દૂર કરીએ
એ કારણે જ એમણે એ છતી કરી બતાવી. ક્યારેક એ
આપણી પ્રત્યે કઠોર બની ગયા તો ક્યારેક ભારતવર્ષનું
એના પરજીવના કાળમાં પણ જે ગૌરવ પ્રેરતું એવું-સત્ય
થું છે એ પણ બતાવી ગયા.

આથી સ્વામીજીનાં વાણીવચનો આપણા મઠે અને
આવતી અનેક પેઢીઓ માટે લાભપ્રદ અને પ્રેરક છે. સામાન્ય
અર્થમાં સ્વામીજી રાજનીતિજ્ઞ ન હતા. છતાંય હું માનું
છું કે આજની આપણી સર્વ રાષ્ટ્રીય પ્રવૃત્તિના એ આદ્ય-
નિષ્ઠાઓમાંના એક હતા અને પાછળથી એ પ્રવૃત્તિમાં
જોડાવતો રસ ધરાવનાર સૌનું સ્વામીજી એક પ્રેરણા-
સ્થાન બની ગયા હતા. આજના ભારતવર્ષ પર એમની
સીધી યા આઠતરી પણ ગાઢ અસર છે. આપણી જીવન
પ્રજ્ઞ સ્વામી વિવેકાનંદની પ્રજ્ઞા અને ચેતન્યદીપ્તિનો પૂ તો
લાભ લે એમ હું ધ્યેયું છું.

બે માર્ગ

આપણી અને જગતની સમુખ આજે અનેક વિકટ પ્રશ્નો
છે. એને ઉકેલ કેમ લાવીશું? ઉકેલનો એક માર્ગ રાજ-
નીતિજ્ઞોનો છે, કદો કે મુત્સદીઓના છે. તકવાદીઓની તો
વાત જ જવા દઈએ-જો કે દુર્ભાગે રાજનીતિજ્ઞને કે
મુત્સદીને કેસેક અશે તકવાદી થતું પડે છે, કારણ કે એમનો
મર્બદિત સાધનો અને વાસ્તવ સાથેનો સંબંધ હોય છે;
પ્રજ્ઞના જીવનમાં કે મનમાં ન ઉતરે એવા તત્ત્વો સાથેનો
સંબંધ હોય છે.

આ મુરદેશી સદાય એમની સામે હોય છે, અને તેમાં ય
પોતાને પ્રજ્ઞસત્તા કહેવડાવતા આ યુગમાં તો સર્વશેષ.
પ્રજ્ઞસત્તા મૂળ તો સારી છે, પણ એમાં તમારા વિચાર અને
વર્તન અંતે તો પ્રજ્ઞની બહુમતિના જીવનમાં ને મનમાં
ઉતરવા જ જોઈએ.

જો પ્રજ્ઞની બહુમતિ એને સમજે કે સ્વીકારે નહીં તો
તમારું સાધનું સત્ય પણ નકામું નીવડે. સમગ્ર પ્રજ્ઞની
સત્ય વિશેની સમજ અધૂરી હોય છે ને એથી રાજનીતિજ્ઞો
અને મુત્સદીઓને સત્ય સાથે પણ વારંવાર સમાધાન કરવું
પડે છે. આ રીત સારી છે, યા નરસી છે એ હું નથી જાણતો
પણ આ હકીકત છે. અને રાજનીતિજ્ઞ કે મુત્સદીની દૃષ્ટિએ
જોતાં આથી અન્ય બીજે કોઈ માર્ગ જ નથી. કારણ કે
જો એ એમ ન કરે તો પ્રજ્ઞની બહુમતિની મર્બદાને વધુ
સમજનાર બીજાઓ એવું-સ્થાન લઇશે.

ત્યારે બીજી બાજુ, પથગંધરોનો સત્ય સાથેનો સંબંધ
આથી જુદો જ હોય છે. પરિણામેની પરવા વિના પથ-
ગંધરો સત્યની જ સર્વોપરિતા સ્વીકારે છે ને એ કારણે
ધણીવાર એમનો બોગ લેવાય છે, શીખીએ અથવા ગેળીએ

દેવાય છે. પણ પયગંબરોનો તો એ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, એ જ એકમાત્ર માર્ગ હતો તે સ્પષ્ટ.

સત્યના એ સાધકોનો વધ થાય છે, પણ એથી સત્યનો વધ કદિ થતો નથી. કારણકે એ સાધકોથી સત્ય મહાન છે અને પયગંબરો પોતાના જીવનકાળમાં સત્યથી જોડાયેલા હોય છે એથી વધુ તેઓ મૃત્યુ પછી જ હોય છે.

સત્યનો માર્ગ

આ બન્ને માર્ગો સદાયના છે તે વર્તમાનની દૃષ્ટિએ અથવા કોઈ એક મર્યાદિત કાળની દૃષ્ટિએ બન્નેમાંથી એકેય માર્ગ સંપૂર્ણ સર્વસિદ્ધ નથી. પણ એમ કહી શકાય કે અતિ તો પયગંબરોનો માર્ગ જ સર્વોત્તમ છે. પણ એ માર્ગે આપું રાજકારણ કે પ્રજાકારણ કોઈ ચલાવી શકે નહિ. તે આજે નહિ તો આવતી કાલે પોતાનું સત્ય સ્વીકારશે એ માનીને પણ જો કોઈ ચલાવે તો એને મારે આજની કોઈ તક કે આશા તો રહે જ નહિ.

તે કે તાર્કિક દૃષ્ટિએ તો પયગંબરોનો માર્ગ જ સર્વોત્તમ છે, પણ પોતાના જીવનકાળમાં જ એ માર્ગે નિર્ણયિત સર્વ પરિણામો પ્રગટ કરવાં અસંભવિત છે, ત્યારે રાજનીતિ કે મુસલમાનો માર્ગે ગમે તેવા શુભેચ્છાપૂર્ણ હોય તો પણ સમાધાનોની પરંપરા જ માત્ર છે.

એ જટિલ માર્ગ છે. એક વાર તમે એ માર્ગ સ્વીકારો એટલે પ્રત્યેક સમાધાનો એ તમને સત્યથી દૂર ને દૂર લઈ જાશે છે વાસ્તવિકતામાં સત્યપ્રત્યે જૂલો જવાપ છે. સત્યનું જે સ્વરૂપ દર્શન થાય એ જ સ્વરૂપે એને સ્વીકારી લઈશું કે પછી માત્ર વાસ્તવનો જ વિચાર કરીને સત્યને જ વિસરી જઈશું? માનવજાતનો ને રાજ્યવર્તનના સત્યધારોનો આ એક મહાપ્રશ્ન છે. તત્કાલેાચિત સમાધાનને સ્વીકારી જતાં મુત્સદ્દીએ સત્યને જ સર્વોપરીરૂપે, ઓળમાં એકાદ ધ્યેયરૂપે સ્વીકારવું જોઈએ અને એકવાર પણ જો એ એમાં ચૂક્યા કે ગયા જાયું.

સમાધાનનું કારણ

માનવજાતની સ્વીકારશક્તિ તે સમજીને વિચાર કર્યા વિના રાજ્યવર્તનના પ્રશ્નનું સફળ સંચાલન અશક્ય છે અને જો રાજનીતિજ્ઞો એમ ન કરે અને એમના શબ્દો પ્રજાને ઝીલી ન શકે તો પછી પયગંબરોનો તો ઝીવવાનું જ કોણ છે? આમ હોવાથી રાજનીતિ પુરે માનવજાતની

સમજાવકિને ધ્યાનમાં લઈને પણ સત્યને એ વાસ્તવ સાથે મેળ એકાદીને મર્યાદિત બનાવવું પડે છે.

આજે જ્યારે જાતે અને મુખ્યરૂપે યુ. એસ. એ. જેવા દેશોએ વિશાળના ક્ષેત્રમાં આટલી અસામાન્ય પ્રગતિ સાધી છે, એવા યુગમાં આપણે છવીએ છીએ. અન્ય દેશોએ કુનનકલોચમાં પણ પ્રગતિ સાધી છે અને ભૌતિક તથા શારીરિક જીવનનું ઉચ્ચ ધોરણ સ્થાપિત કર્યું છે. જળા એમની અત્યંતરિધ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિમાં પણ મને તો શ્રદ્ધા છે. પણ મનુષ્યોએ એમના મન અને નૈતિક 'મૂલ્યો'ની એટલી પ્રગતિ સાધી નથી, અને એ એક અત્યંત લાપસથક ઘટના છે. કારણ કે વિશાળ અમાપ શક્તિનું સાધન છે તે એ શક્તિને આપણે અણુશોષણમાં મૂર્ચિમંત કરી છે. સરળ રીતે સ્મૂ કરીને આ અણુશક્તિનો ઉપયોગ માનવ જાતનાં કલ્યાણ માટે જો ધારીએ તો કરી શકાય એમ હું માનું છું અને જો ધારીએ તો સમગ્ર માનવજાતના સંપૂર્ણ નિનાસ માટે પણ એનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. વિશાળ સ્વયં સારં વા નરમું નથી, પણ એને વાપ નાર જ એવા હોઈ શકે છે. જો મનુષ્યે આવી અમાપ શક્તિ મેળવી છે તો એના ગોચર ઉપયોગ પૂરતું જ્ઞાન પણ એણે મેળવી જ લેવું જોઈએ એટલે કે એણે નૈતિક અને આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સાધવી જ રહી.

એવું અનિમ ધ્યેય શું છે એ એણે નક્કી લેવું જોઈએ. પણ ધર્મ, મંદિર, ગરુડા કે દેવળનું અસ્તિત્વ હોવા છતાં પણ સમગ્ર માનવ સમાજ-અર્થે અધિકતરી વાત નથી-હજી એ કદાચી પ્રગતિ સાધી નથી.

અને એજ આ યુગનું મહાદુર્ભાગ છે. આપણે આપણા દુરામરો, પૂર્વિકો ને નજવી રીતિ નીતિ માટે પરસ્પર લડી મરીએ છીએ અને તે પણ ધર્મને નામે. આપસઆપસના પાડોશી ધર્મોનું તો આપણને જ્ઞાન જ નથી. આપણે વિનાશને પથે જ પ્રગતિ કરીએ છીએ.

બે વિરોધી બળો

આમ આપણે જાતમાં બે પ્રકારનાં બળો જોઈએ છીએ; વિનાશનાં અને સર્જનનાં. કાણુમર હું જો એમ કહું કે મને સર્જનનાં બળોમાં જ શ્રદ્ધા છે, તો એ કલ્પનામાં મારી શ્રદ્ધા જ એક માત્ર એવું પ્રમાણ છે. એની પાછળ કોઈ તર્કસિદ્ધ દલીલ નથી. મારી શ્રદ્ધા જ પૂરતી છે, એથી અન્ય એનો કોઈ પુરાવો નથી. પણ આપણે એમાં માનીએ

કે ન માનીએ, છતાંય વિનાશક ને વિલાળક બળોની સામે સર્જક અને સર્થોજક બળોના સંગઠન વિશે આપણે આપણું મન કેળવવું જ પડશે. સામાન્ય જીવન સાથે આજ્ઞોને સંલગ્ન કરતી નીતિના પાયા પર જ એ કેળવણીની રચના થઈ શકશે અને ને એમ નહિં થાય તો વિજય વિનાશનો જ ધરો.

હવે મૂળ વાત પર આવું. શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, સ્વામી વિવેકાનંદ અને મહાત્મા ગાંધી જેવા મહામાનવો જીવનના પરમ સર્જક ને સર્થોજક બળો છે માત્ર એમનો બોધ જ નહિં પણ જગત પ્રત્યેની એમની દૃષ્ટિ ને જીવન ઉપરની એમની જ્ઞાત અજ્ઞાત અસરો પણ મહત્વનાં છે.

અર્થસારસ્વતી કે એવી કોઇ એકાદી બાળતમાં મહાત્મા-જનો અધિક બેધ આપણે ન સ્વીકારીએ, પણ એમનો જીવનના મર્મનો માર્ગ અને ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન પ્રશ્નો માટે એમનો મહત્વનો સર્જક અને સર્થોજક માર્ગ તો આપણે સ્વીકારવો જ પડશે ને ને નહિં સ્વીકારીએ તો આપણે વિનાશને પથે જ પળવાના.

ભારતવર્ષમાં શ્રદ્ધા

એમનો માર્ગ-કોઇ એક બોધ નહીં, પણ સમગ્ર જીવનો માર્ગ-એ ભારતવર્ષનો જ માર્ગ છે, ભારતવર્ષના હૃદયનો, એની પ્રતિબાનો માર્ગ છે. ભલે શ્રી રામકૃષ્ણ અત્રૌકિક ધર્મપુરુષ હોય, ભલે એમણે રાજકારણ પર કંઈ ન કહ્યું હોય, પણ એમના જીવનનો મર્મમાર્ગ માર્ગ તો આપણા માટે મહત્વનો છે જ. હું રાજકારણનો માણસ છું, અન્ય ક્ષેત્રોમાં કાંઈ માથું પણ માત્રો નથી, છતાં પણ હું એમ

મોતું છું કે જે આપણું પ્રજાકારણ અને સમાજ જીવન આધ્યત્મ અને નીતિથી વિયુખ ધરો તો વિનાશ પામશે.

ભારતવર્ષ અને જગતની સમસ્યા આ વિકટ પ્રશ્નો ઉભા છે. આપણે-વ્યક્તિ, જાતિ, સમાજ કે રાષ્ટ્ર-એક અગ્નિપરીક્ષા-માંથી પસાર થઈ રહ્યા છીએ, પણ મને ભારતવર્ષમાં શ્રદ્ધા છે અને હું માતું છું કે આ અગ્નિપરીક્ષામાં ભારતવર્ષ જીવંત રહેશે, એને પાર પણ કરી જશે. એનામાં અનેક નિર્જાળતા હોવા છતાં એક એવું વીર્ય છે જે યુગ યુગથી એને જીવંત રાખે છે અને આવી પરીક્ષાઓમાંથી પાર પણ પાડે છે. અને આજે તો એના એ બળના પ્રગટીકરણની પળ આવીને પહોં છે ત્યારે તો એ એના પૂર્ણ ચૈતન્યથી એવું ધર્મકાર્ય જરૂર બાજવી જશે.

આ મારી શ્રદ્ધા છે, પણ માત્ર શ્રદ્ધા જ પૂરતી નથી. આપણે આચરણ કરવું પડશે. માત્ર આચરણ જ પૂરતું નથી. આપણે નિર્મળ દૃષ્ટિ કેળવવી પડશે. એ નિર્મળ દૃષ્ટિથી આપણે દિલ્લો વિચાર કરીએ અને એથી થે થકું વિશાળ દૃષ્ટિએ આપણે જગતને નિહાળીએ. આપણી રાષ્ટ્રભાવના સંકુચિત નહીં રહી શકે, એને વિરૂદ્ધ બનવું પડશે સ્વામી વિવેકાનંદ પોતે એક પ્રખર રાષ્ટ્રવાદી હતા છતાં એમણે આ જ બોધ ક્યોયું હતો. વિશ્વભાવનાના અંશ રૂપે જે રાષ્ટ્રભાવના હોય એવી એમની રાષ્ટ્રભાવના હતી. એથી આ મહામાનવો પાસેથી આપણે એ વિશાળ દૃષ્ટિ લઈને એ દૃષ્ટિએ જ ને તનમનથી આચરણ કરીશું તો આપણે એમની પવિત્ર સ્મૃતિની પૂજનું ગૌરવ લઈ શકીશું, ને તો જ આપણે દેશની અને દુનિયાની સામી સેવા કરી શકીશું.

કાળ પ્રભાવ અને માનવીનો પુરુષાર્થ સુનિ સંતબાળ

કુદી માનવીને ધડે છે કે માનવી કાળને સર્જે છે એ એક કોષાંગ છે. વ્યવહારમાં મોટે ભાગે જેમ જેમ કાળ પસરે તેમ તેમ માનવીને કાળને અનુકૂળ ગોઠવાવું પડે છે. પરંતુ વાસ્તવિક રીતે જોડાણથી જોતાં વ્યક્ત કે અવ્યક્ત રીતે સારા નખા કાળને નિર્માતા માનવી પોતે જ છે. મનુષ્ય જેવો પોતાની આસપાસના સમાજ કરતાં એક તસુ આગળ હા ભરવા જેવા ચિંતક અને સક્રિય અને એટલે આપોઆપ કાળ એને આધીન થાય છે-આપણે ત્યાં અધિક પુરુષ અમર છે એમ કહેવાય છે એના અર્થ એટલો જ કે કાળ એ પુરુષને ગળી શક્યો નહોતો. સાચું

કહે તે મોલ એ ખુચી નથી, પણ કાળની ક્રૂરતા પાછળ રહેવું એ મરતુ છે. નિસસ કાષ્ટક વિશે કહેવાય છે કે એમના અવસાન પછી તેઓ પુનઃ પ્રગટીકરણ થયું હતું. આનંદન યોગીચર મસ્તપણે એમ કહી શકે છે કે: 'અથ હમ અમર ભયે, ન મરેએ.' સાચા પુરુષાર્થીનું 'મરજીવા' વિશેષણ પણ એ જ સિદ્ધ કરે છે. આખો માનવસમાજ મરજીવો બને એવી આશા વધુ પડતી છે, પણ આખા માનવસમાજની નિશા તો મરજીવા ટૂંતિ તરફ રહેવી જ નેહ્યો. તે જ માનવજન પોતે પ્રગતિશીલ રહ્યા કરે અને એની આસપાસના વાતાવરણ સામે સ્વમાનવેર ટકવાની શક્તિ કેળવીને જીવી શકે.

લોકશાહીનો માર્ગ

માન્યવર શ્રી. ગણેશ વાસુદેવ માવળંકર

હિન્દુસ્તાને આઝાદી મેળવી છે; હિન્દુસ્તાનમાં લોક-
શાહી રાજતંત્ર આપણે સ્થાપના હજીએ છીએ; હિન્દુસ્તાનને
આપણે આર્થિક દૃષ્ટિએ સળંગ બનાવવા માર્ગીએ છીએ; દરેક
પ્રકારે સુખી કરવા હજીએ છીએ; માનવીજીવનની જીંદગીમાં
જીવી જીંદગીએ હિન્દુસ્તાન નવ્ય એ આપણી ઝંખના છે.

આ પ્રમણે આપણે બોલીએ છીએ, સાંજળીએ છીએ
અને લખીએ છીએ, ત્યારે, વિદ્યમાન પરિસ્થિતિ, આપણા
વિચારો અને આપણા વર્તન ઉપરથી ઘણી ધ વાર મન
સવાલ પૂછે છે કે, "લાઇ! ને હિન્દુસ્તાન માટે આટલી
બધી બલી લાગણી તું સેવે છે તે હિન્દુસ્તાન કયું? અને
ક્યાં છે?" સવાલની સાથે જ મનમાં એક પ્રકારની ખેંચેલી
જોખા યાવ છે. તેમાંથી અનેક સવાલો જીવા યાવ છે.

હિન્દુસ્તાન એટલે ભૌગોલિક પ્રદેશ? હિન્દુસ્તાન એટલે
માત્ર પ્રાંતોનાં કે મારી રાજીતોનાં કે મારા કુટુંબનાં પ્રાણસો?
હિન્દુસ્તાન એટલે ને શહેરમાં રહે છે તેના શહેરીઓ?
હિન્દુસ્તાન એટલે આખાએ દેશના શમજીવો, કિસાનો
કે મોટાં કારખાનામાં કામ કરતા મજૂરો કે છાદ્મજીવી
વર્ગ? હિન્દુસ્તાન એટલે સર્વજન હિન્દુઓ કે દરિયોનો?
હિન્દુસ્તાન એટલે હિન્દુઓ કે મુસલમાનો કે બધા ધ?
ને હિન્દુસ્તાનનું હિત કે આઝાદી, ને હિન્દુસ્તાનની
લોકશાહી, ને હિન્દુસ્તાનનું અર્થકારણ વગેરે વિચારીએ
છીએ, બોલીએ છીએ તે ક્યા હિન્દુસ્તાનનું કે હિન્દુસ્તાનના
ક્યા ભાગનું? હિન્દુસ્તાન પ્રતીની આઝાદી સિદ્ધ કરવા
માટે ને બીજું આપણે ઝંડપું છે તેની સિદ્ધિ કેવળ રાજદ્વારી
તંત્રની રચના (form of administration) થી આવશે?

એટલું તો નિશ્ચિત છે કે ને કાંઈ આપણે હાંસલ કરવા
માર્ગીએ છીએ તેના માટે સાધનની જરૂર તો છે જ. અને
તે સાધન એટલે તંત્ર. તે જણું ક્યાં સિવાય ચાલે તેમ
નથી, અને એ દૃષ્ટિએ તંત્રની રચના, તેની શક્તિ, તેની
કાર્યક્ષમતા એ બહુ જ મહત્વનો ભાગ મળવે છે. છતાં
પણ તે તંત્ર નિર્ણય હોય, તંત્રમાં પ્રાણ ન હોય, તંત્રમાં
ધાર્ષ, ભાવના, સમદૃષ્ટિ, સંસ્થાધ, ન્યાય, માનવતા ન
હોય, તો કેવળ ઉત્તમ રીતે ઘડાયેલા તંત્રથી આપણે
આદર્શ, આપણી હજીએ સળંગ યદ્ય શકે ખરી? પ્રશ્નોના

જવાબો સ્પષ્ટ છે. આપણે
એવું માનીએ છીએ,
અને એવું જ રીતે
માનીએ છીએ કે, આપ-
ણને મંત્રીએ પહેલેવાડી

શકે તેમ કાંઈ તંત્ર હોય તો તે લોકશાહી સ્વરૂપનું જ તંત્ર છે.

એ તો સર્વસંમત વિચાર છે કે કાંઈ પણ રાજતંત્ર
શાલે છે તેના છેવટનો આધાર પ્રજાની સંમતિ ઉપર જ છે.
એ સંમતિ દેખીતી રીતે રાજદંડના બળની હોય, તો પણ
એના પાયામાં એવી માન્યતા છે કે, રાજતંત્ર ન હોય તો
સમાજમાં વ્યવસ્થા ભંગી પડે, (જેને અરાજકતા કહીએ
છીએ) અને તેમ થાય તો સમાજની ઘણી ખરી વ્યક્તિ-
ઓને ઘણું જ દુઃખ વેઠવું પડે. શાંતિમય જીવન કાંઈ પણ
ગાળા શકે નહિ. રાજતંત્રમાં દોષો હોય, ખામીઓ હોય
અને કેટલીક વખતે અનાય પણ હોય; છતાં પણ રાજતંત્ર
હોવાના કારણે અરસપરસ ન્યાય મળી શકે, દરેકના હક્કો
જળવાઈ રહે, અને સમાજમાંનાં યુગ્મ તત્વોને દૂર કરી
શાંતિમય, સુખમય અને પ્રાગતિક જીવન ગાળી શકાય,
તેના વિકાસ કરી શકાય એવી પણ એક દૃઢ માન્યતા
રાજદંડની પાછળ રહેલી છે.

લોકશાહી તંત્ર એટલે લોકો ના ચૂંટાયેલા પ્રતિનિધિઓ
મારફત ચલાવવામાં આવતું તંત્ર. તેમાં કહવના તો એ
રહેલી છે કે લોકોના પ્રતિનિધિઓ લોકોને ગમે, લોકોને
રુચે, અને લોકોની દૃષ્ટિએ લોકહિત થાય તેવા જ પ્રકારે
વર્તશે. પ્રતિનિધિઓ લોકોનો વિશ્વાસ ધરાવતા, બધે થાય
તો લોકો પોતાની મેળે જ એવા તંત્રવાદકોને ખસેડશે,
અને નવા તંત્રવાદકોને ચૂંટી કંદશે.

તત્ત્વતઃ (theoretically) આ વાત સાવ સાચી
છે. પ્રત્યક્ષમાં આ ઉતારવી એ એટલી મુશ્કેલ છે કે લગભગ
અસંકલ જેવી લાગે તો નવાઈ નહિ. પ્રતિનિધિઓ ચૂંટનારા
લોકો ને પ્રકારના હોય તે પ્રકારના તેમના પ્રતિ-
નિધિઓ હોવાના; અને તેથી જ તેના તંત્રની મારફત
જેમ શાકું કામ થાય તેમ જ બહુ જ માઠાં પંજીઓ.
પણ આવી રીતે, એ કહેવાની ભાગે જ જરૂર છે.

કમનલેન્ડ આપણા દેશમાં જાતીયતા (communism); પ્રાંતીયતા (provincialism); ઇ. એટલાં બધાં પ્રવર્તે છે કે એ જાણે આપણા લોકોમાં ઉતરી અ્યાં છે એમ કહીએ તો અતિશયેક્ષિત નથી. તેની સાથે જ આમ-જનતા બેઠુ જ ભોળી અને એટી છે અને તેથી જ કહેવત પડી છે કે ‘હુનિયા સુકતી હે; સુકાનેવાલે ચાલીએ.’ આ પરિસ્થિતિમાં લોકશાહી તંત્રનો માર્ગ બહુ કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરવો રહ્યો. એમાંનાં લેખોમાં બહુ જ સ્પષ્ટ છે. તેનો સામનો કરવો રહ્યો. લોકશાહી એટલે મનદાર મંડળો (electorates). તેમને ફળવવાનો માર્ગ લોકશાહી દ્વારા જ હોવાથી લેખોમાં એટલે પશુ લોકશાહી માર્ગે આપણે જવું રહ્યું. તેનો અર્થ એ છે કે જોને હેયે દેશદિન હોય એના ઉપર પોતાના દરેક પ્રકારનાં વર્તનની સંવ્યાધ અને સંયમનો બહુ મોટો ભોળો આવી પડે છે. જે સમાજમાં ચારિત્ર્ય જોડી કસાવું હોય એ જ સમાજ લોકશાહીનાં મીઠાં ફળ ભોગવી શકે; અને જેમાં આ વસ્તુઓના અભાવ છે તે સમાજ લોકશાહી-તંત્રના જ કારણે અધોગતિએ જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે એટલે આપણા દેશમાં લોકશાહીના આ ઘડતરના કાળમાં, દરેક વ્યક્તિની અને ખાસ કરીને કેશિસીઓની એ ફરજ છે કે તેમનું દરેક વર્તન શુદ્ધ, સેવાભાવી, સંવ્યાધનશું, સહિષ્ણુતાવાળું, દરેક પ્રત્યે સમન્વય અને પ્રેમવાળું હોવું જોઈએ. તેથી જ મહાસામાજી “સત્ય અને અહિંસા” અને સરકારે “સત્યને જાણે” એવા ધ્યાનમંત્રો સ્વીકાર્યા છે.

લોકશાહી તંત્રની જરૂર આપણે સ્વીકારીએ છીએ ત્યારે તેમનીથી ક્ષતિ થતી કેટલીક મુશ્કેલીઓની વિચારણા રહી.

પ્રથમ તો “સરકાર” નામથી યોગજાતી સંસ્થાનું સ્વરૂપ અને વાસ્તવિક ફરજ શું છે? ધણી કાળની પ્રથાના કારણે સરકાર એટલે શાસનસંસ્થા (દંડકો યજ્ઞાવી પ્રજાને હાકતી કે કાળમાં રાખતી સંસ્થા) એમ આપણે માનતા થયા છીએ. હજીએ સરકાર એક શાસનસંસ્થા છે એ વાત મુઠામાં સામી છે, પણ ખાખતમાં વિચારકાંતિ થોડી છે. એ પ્રજાના કોઈપણ વર્ગ કે વ્યક્તિ ઉપર અમલ ચલાવનારી દંડસંસ્થા તરીકે જોવામાં નથી આવતી; પરંતુ પ્રજાની સેવા માટે જોડી કરેલી, અનની સાથે હમદર્દીથી અને માતાની માફક વર્તન કરનારી સંસ્થા હોય એમ લોકો ધ્વં છે. જુના જમાનામાં પ્રજા સરકારને “સરકાર માખાપ” કહેતી, તેમાં સરકારનાં તંત્રનું સ્વરૂપ જુદું હતું, છતાં પશુ સરકારની

વાસ્તવિક ફરજે અગે લોકો શું અપેક્ષા રાખતા હતા, અને લોકો શું અનુભવતા હતા તેનો ખ્યાલ મળી શકે છે. જેમ પૂર્વે કહ્યું અમાં એક જ માણસનું વર્ચસ્વ હતું, એનો જ હુકમ સૌ પાળતા, કુટુંબની બીજી વ્યક્તિઓને મતરવાનગ્ય નડોતું; અને છતાં પશુ એ કુટુંબના મુખ્યત્વે ધ્યેય અને ધોરણ કુટુંબના તમામ માણસોનું જમનું-એની દૃષ્ટિએ-હતું તેમજ “માખાપ” કહેવાતી સરકાર વખતે પશુ લોકોનાં ભગ માટે જ સરકાર પોતાનો રાજદંડ ધારણ કરી શકે એમ લોકો માનતા હતા અને લોકશાહી પાયેથી એ જ અપેક્ષા હાથ પશુ રખાય છે. સદાયને માટે સુરાજ્યની જો ગેરંટી હોય તો આમજનતા સ્વરાજ્યની ભાંગળડમાં ન પડે! મહેનત કેણું કરે? પશુ લોકશાહી સાથે સુરાજ્યની અપેક્ષા સંકળાયેલી જ છે. તેથી લોકશાહીમાં વહીવટીતંત્રની એકની કાયદેમતા નહીં પણ સંવ્યાધ, માનવતા, હમદર્દી, ઝડપ વગેરે સાધનાં જ જોઈએ. એ જો ન સધાય તો વહીવટીતંત્ર લોકશાહીનો આત્મા હશે.

હાલના વહીવટીતંત્રના કારણાટની પદ્ધતિ એટલી બધી તુમારી યજ્ઞ પડી છે, અને નિયમોના પાલન ઉપર એકંદર દૃષ્ટિબિન્દુ એટલું બહુ મોંટી ગયું છે કે ધણી વાર સરકારી તંત્રનો વિચાર કરતી વેળાએ ધાવછેકે પ્રજાને માટે આ તંત્ર છે કે તંત્રને માટે આ પ્રજા છે? તંત્રને નિયમો તો હોય, પણ તેની પશુ હદ હોવી જોઈએ, અને પ્રજાજનોનાં હિત માટે જે આપરણક તે વિનાવિસંભે, ઝડ યાય એવી વ્યવસ્થા થવી જોઈએ. લાયકસ્વન, આપકી વગવડીયો અટકાવવા માટે કંઈક નિયમોની જરૂર તો ખરી; છતાં પશુ એ જાણીએ કેવળ ઝીણવટખર્ચા અને સંખ્યાબંધ નિયમોથી નહિ અટકી શકે; નિયમોનો અમલ કરનાર માણસો પર તેનો આધાર રહે છે. જે તંત્રમાં પ્રજાને પ્રેમ અને સહૃદયતાથી જીવનતા દરેક ક્ષેત્રમાં મદદ અને સહકાર મળી શકે એ જ તંત્ર ખરા અર્થમાં લોકશાહી આણી શકે. હાલના વહીવટીતંત્રમાં અને તેની દૃષ્ટિમાં જો આ પ્રમાણે ફેરફાર ન થાય તો કેવળ ચૂંટણીઓમાં લોકશાહી પદ્ધતિ દાખલ કરવાથી ખરી લોકશાહી સ્થાપિત નહિ થઈ શકે.

બીજી મહત્વની એક બાબત ધ્યાનમાં રાખતી જોઈએ તે એ છે કે સમાજમાં સંસ્કાર, શક્તિ, કેળવણી, વ્યવસાય, આર્થિક પરિસ્થિતિ, આતુરચિક્ષિત ગુણદોષો વગેરેના કારણે જુદા જુદા ચરના માણસો છે. અધિક પ્રકારે તેમની ટેવો

બંધાયેલી છે, ઉચ્ચનીચના બોટા અને વધુ પડતા ખર્ચાથી તેમના મનમાં અસપ્તસ છે. સમાજની આર્થિક વ્યવસ્થામાં તેઓ જુદી જુદી રીતે પોતાનો ફાળો આપતા આવ્યા છે. જુદા જુદા પ્રકારનાં કામે વહેંચી આપી આખા સમાજમાં શ્રમવિભાગ સાધવામાં આવ્યો છે. એ બધાંને રાજકીય દ્રષ્ટિએ વાને સમાજજીવ લક્ષ્ય-પોષણ અને નિકાસ અંગે એક જ હરેળમાં લાગવાની આવશ્યકતા છે, પણ તેનો અર્થ એ નથી કે હાથનાં પાંચે આંગળાંઓ સરખી લંબાઇનાં, જાડાઇનાં કે ધાટનાં હોય; સમાજભંગિ દરેક વર્ગે જે કાંઈ કામ કરે છે, તે આખા સમાજને માટે પોષક હોય છે; અને તેથી સૌની સમાજને જરૂર છે. સમાજના જુદા જુદા વર્ગો એકબીજાના વિરોધીઓ નથી, પણ એકબીજાના પૂરક છે. આપણી સમાજરચનામાં નથી ચાલવાનું પાવખાનું સંસ્કરનાર લાંગી સિવાય કે નથી ચાલવાનું આપણી ધારાસભા સિવાય. સમાજની દ્રષ્ટિએ લાંગી કે ધારાસભા અને તેના પ્રમુખ બંને આવશ્યક છે, અને રાષ્ટ્રજીવનમાં બંને પોતપોતાનો ફાળો આપે છે. એ સમદ્રષ્ટિની આજે બહુ જરૂર છે. જુના વિચારો અને રૂચના કાગળે એ સમદ્રષ્ટિ લાવવી એ સહેલું કામ નથી. છુદ્ધિ કે વિચારથી ગમે ઉતરેલી વાત પણ અમલમાં લાવવી બહુ અઘરું કામ છે. સંસાર અસાર છે એમ કોણ નથી બચતું? છતાં સંસાર ફેટાસામે છોડ્યો? યોગ્ય કેળવણીથી, સમજાવટથી અને ધીમે ધીમે આગળ વધવાથી જ સમાજની દૃષ્ટિ અને વર્તનમાં યોગ્ય પલટો આવી શકે અને આપણે લોકશાહી તરફ જતી ખરી કાંતિ લાવી શકીએ. એક વર્ગનું બીજા વર્ગે ઉપર આક્રમણ છે, એક શોષિત અને એક શોષણક નારો છે જેરે પ્રકારના સ્વરૂપી તેમ જ અધીરાણી, નેરજીવમયી, કાંતિ લાવવાના પ્રયત્નો કરવાથી મને બધ છે કે શાંતિમય કાંતિ દ્વારા જ અને વર્ગવિમુક્તિ આંતરવિમુક્તિ-એ બહુ જ કડવાશથી ફેલાશે. વર્ગવિમુક્તિ અને નેરજીવમયા પાયા ઉપર લોકશાહી સ્થાપી ન શકાય એમ માનું ચોક્કસ માનવું છે. સમાજને સંગઠિત અને એક-વર્ગીય (classless) બનાવવો હોય તો, “કોઇ કોઇનો વિરોધી નથી, દરેક સૌનો પૂરક છે,” એ બાવના પાવામાં રાખી પરસ્પર સંબંધી બાંધવા અને રાખવા નેહએ.

હાલમાં રાજદારી પક્ષો અને સરકારો તરફથી વર્ગ વર્ગીય વચ્ચે અંતર દૂર કરવા માટે અસપ્તસ શોષણરિ અથર લેખાગ્રિતને અંકુશમાં લાવી સૌને ન્યાય આપવાનું સદ્દષ્ટિઆથી જે જે કાંઈ પ્રચાર થાય છે અને કાયદાએ ઘડનામાં આવે છે, તેમાં ધણી ઉતાવળ થાય છે એમ મને લાગે છે. કોઇ લાંબા વખતથી ગિમાર હોય અને એના રાજની યોગ્ય ચિકિત્સા કરી એને આપવાની દવા, એ કેટલી પચાવી શકે છે, કે જીવી શકે છે, તે ભેષ સિવાય ઉપરાઉપરી આપ્યા જ કરીએ તો એની ગિમારી મટવાની કેટલી આશા રાખી શકાય? દીર્ઘ સમયના રોગને હતાવતાને માટે કેટલોક સમય તો લાગશ જ. જડમૂળથી જ ફેરફાર કરવા પડશે, ખૂબ ધીરજ રાખવી પડશે, પાંચ દિવસમાં આપવાની દવા એક દિવસમાં આપવાથી ગિમારી ૧/૫ કાળમાં મટવાને બદલે દહીંની રિયનિ દવાના કારણે ગંભીર થવાને સંભવ વધારે છે. એવું જ કાંઈક હાલ ચાલી રહ્યું છે એવો મને ભય છે. કાયદા કે કાનૂનના જોરે જ માણસ કે સમાજ સુધરે એવી મને હવે શ્રદ્ધા રહી નથી. કાયદા કાનૂનની જરૂર તો છે, એની હું ના નથી પાડતો. પરંતુ લોકશાહીનું અર્થ મૂળ તો દરેક પ્રજાજનના અંતરમાં છે. એ અંતર યોગ્ય રીતે વિકસિત થાય તો જ લોકશાહી ચાલે. કેળવ કાયદાઓ પડી, નિયમો દ્વારા લોકશાહી લાદવામાં આવે તો એ યોગ્ય રીતે ચાલશે નહિ એવું હું માનતો થયો છું. સદ્ગત સર રમણભાઈ ત્રીવેકકંઠ કહેતા, “It is always in advance of law,” એ સત્યનું દર્શન આજે મને વધારે થાય છે. આપણામાં જૂની કહેવત છે, “ભેટ કયાં ઢેકા તો માણસે કર્યાં કંઈક.” જેમ કાયદા વધારે તેમ તેની છતકાચારીઓ ભોળાવાના પ્રયત્નો વધારે, તેથી એક પ્રકારના કંઈક, જુદાજુદા, ભયનું અને છેતરપીંડીનું વાતાવરણ પેદા થાય છે, અને સમાજમાં જે એકદિલી, એકસંપી અને પરસ્પર ગ્રેમ, આદર અને સહકાર નેહએ તે ફીણ થતાં જાય છે. એ દિશાએ લોકશાહી નથી. ખરી લોકશાહી તો ત્યારે જ અસ્થાપિત કરી શકાય એમ કહેવાય કે જ્યારે રાજ્ય તરફથી પ્રજાજીવનમાં ઓછામાં ઓછી ડખલ હોય, ઓછામાં ઓછા કાયદા અને નિયમનો હોય, અને દરેક વ્યક્તિને વધુમાં વધુ સ્વાતંત્ર્ય હોય અને એમ છતાં સમાજ વ્યવસ્થિત, સુખી અને પ્રગતિમાન હોય.

ભારતનો નવ યુગ

‘ન્યાયમૂર્તિ’ હરદિવલાલ દિવેલીઆ

આધુનિક સમયમાં આપણા સમગ્ર જીવનનું પરિવર્તન એટલી ઝડપથી થાય છે કે દરેક જામોતે એક સંક્રાન્તિકાળ જેવો મનાય છે. પરંતુ છેલ્લાં બે વરસથી તો આપણે આવા સંક્રાન્તિકાળમાં નહિ પણ એક નવા યુગમાં જ પ્રવેશ કરી ચૂક્યા છીએ. આપણા પ્રાચીન દેશમાં તો અતેક યુગો થઈ ગયાં. વેદકાળથી માંડીને સમ્રાટ અશોકના સમયને ભારતનો સંસ્કૃતયુગ કહી શકાય. તે પછી અતેક કાળોને લીધે આપણું સામાજિક જીવન નિર્જન થતું ગયું. રાષ્ટ્રીય ભાવના ક્ષીણ થતી ગઈ અને છેવટે આંતરકલહનું જોર એટલું વધ્યું કે આપણે પોતે જ પરાધીનતાને આમંત્રણ આપીને અપનાવી. અજ્ઞાન, અધૃશ્વરતા અને રૂઢિચુસ્તોના પાશમાં આપણે સામુદાયિક આત્મા એટલો જકડાય ગયો કે જોધામિક અને સામાજિક સંસ્થાઓએ આપણું સંસ્કૃતિમય જીવન ટકાવી રાખ્યું હતું તે નિર્જન થતી ગઈ અને તેમનાં જોખામાં નવો પ્રાણ પુરવાની શક્તિ પણ આપણમાં રહી નહિ. આયોધ્યભાવના જે આપણા દુરના પૂર્વજોના હૃદય અને આચરણમાં હતી તે વિરોધી સંપ્રદાયોના નિઃસહમાં જડવાત્ બની ગઈ, અને આપણને એક જ કરવાને બદલે સામાજિક બેદરબાઈ ઉત્પન્ન કરવાનું કારણ બની. રાજકીય પરાધીનતાને લીધે રાજ્ય તરફથી સંસ્કૃતિક પુનરોદ્ધાર માટે જે મદદ મળતી જોઈએ તેને બદલે આપણા વિદ્વેતાઓએ આપણા સહકર્મીઓને રિધમી બનાવ્યા. દેશમાં અશાંતિ અને ખીનસહીસલામતીનું મેળું ચારે પાસ સેકાએ સુધી ફરી વળ્યું અને જે ભારતે એશિયાના ખીન દેશો પર સંસ્કૃતિક વિજય મેળવ્યો હતો તે પરદેશી આક્રમણનું કેન્દ્ર થઈ પડ્યું. આ આપણે નિમિર સુગ.

આમ છતાં આપણે દેશ સમૃદ્ધિના સાધનોથી ભરપૂર હતો. તે સાધનોને લીધે આપણી આગાહી તરફ યુરોપના દેશોનું આકર્ષણ વધતું ગયું, અને આ આકર્ષણે તો આપણી અવનતિની દિશામાં નવો જ પથ આપ્યો. વ્યાપાર અર્થે આવેલી સાહસિક પ્રત્યેકાએ હિન્દમાં આવી આપણી

સમૃદ્ધિ દ્વંદ્વા માટે એકબીજા સાથે લડવા માંડ્યું. છેવટે એકલા બ્રિટીશ શોકે રૂલા અને સમગ્ર હિન્દને છતી લેવામાં આપણે પોતે જ તેમને મદદ કરી. જગતના દત્તિદાસમાં આ એક અપૂર્વ જાનાવ હતો. શરૂઆતમાં આપણે એમનું રાજ્ય વધાવી લીધું. જ્યાં સત્તન અશાંતિ અને બચહતો ત્યાં શાંતિ અને સત્તિસલામતીના સ્વાદ ચાખ્યો. પરંતુ આતો આનંદ સ્વાતંત્ર્યના ઉન્નતાસને નહિ પણ પરાધીનતાની દશમાં ચિંતામુકન થયેલા દુર્બળ માનસોના જ હતો. સત્યને ખાતર કમ્પ્રમીસ કર્યું જોઈએ કે બીજા કોઈ પ્રભ કરતાં બ્રિટીશ પ્રત્યે હિન્દ ઉપર સત્તા સ્થાપી એ આપણા બનિય માટે શુભ ચિન્હ હતું. સિંહની સાધનસંપત્તિ વડે બિટનને સમૃદ્ધ બનાવ્યું એ નીતિ તો તેમની હતી જ, પરંતુ એમની રાજધાની કારખામાં બીજા બધી વિદેશી પ્રત્યે કરતાં તેમનામાં સ્વાતંત્ર્ય અને ન્યાયની ભાવના વધારે હતી. અવ્યવસ્થા અને અધ્યાત્મિકતાને બદલે કાયદો અને વ્યવસ્થા એમના રાજતંત્રમાં મુખ્ય સ્થાને હોવાથી આપણી પ્રગતિની ભૂમિકા નિવારક. જનસમાજ તો અજ્ઞાન રહ્યો, પરંતુ ઉચ્ચ શિક્ષણ તથા તાન માટેનાં સાધનો મળવાથી શિક્ષિત પુરોનો સંખ્યા વધતી ગઈ અને તેને લીધે દેશમાં રાષ્ટ્રીય ભાવના અને એકતાનું ભાન ધીમે ધીમે દૃઢ થતું ગયું. આપણી આર્થિક રિથિતિ તો નબળી જ રહી; પરંતુ તેને લીધે જ આપણા જીવનમાં નવચિંતિ આવી અને સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાનું તેજ વધતું ગયું. નિમિર યુગમાંથી પ્રકાશ યુગનો ઉત્કાળ થઈ ગયો અને પ્રભજીવનનો જન્મ થયો. કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ. એવું બળ ઉત્તરોત્તર વધતું ગયું. અંતે વિદેશી શિક્ષકો આત્મા એક યુગપુરુષમાં મૂર્તિમંત થયો. ગાંધીજીએ અહિંસક સત્યાગ્રહના સાધન વડે આખા જગતને આશ્ચર્ય ઉજવવનારી લગ્ન મહાન બ્રિટીશ સત્તાત્વ સામે ચડ કરી, દેશમાં નવો પ્રાણ પૂર્યો અને પશ્ચિમમાં બ્રિટીશ શોકે જેની અપૂર્વ રીતે હિન્દમાં સત્તાધારી થયા હતા તેવી જ અપૂર્વ રીતે સંપૂર્ણ સત્તા હોડી ચાલી ગયા.

થોડાં વરસો પહેલાં જે માત્ર રૂપિયું હતું તે ધાર્યા કરતાં પણ વધારે સિદ્ધ થયું અને જગતના મહારાજાઓમાં હિન્દને પણ સ્વતંત્ર સ્થાન મળ્યું. ગાંધી યુગ ત્રીસેક વરસ આજ્યા પછી આપણામાંના એકે જ એ રાષ્ટ્રપિતાનું ખૂન કર્યું. એ આપણી વરસોથી વારસામાં મંચેલી સામાજિક કુટુંબ અને અસહિષ્ણુતાનું જ ક્રિષ્ટ પશ્ચિમ હતું. એ વિભૂતિનો મહાન સંદેશ આપણે ત્રીથી શક્યા નહિ અને જે સમયે એમની આપણને ઘણી જરૂર હતી તે વખતે જ એમને ખોવા. જે કંઈ નપણનનું બળ આપણામાં આવ્યું છે તેને સંયોજિત કરી રાષ્ટ્રીય એકતા આપણે સાધી શક્યા નથી. હિન્દના ટૂકડા થયા છે અને એનું રધિર હજી સુકાયું નથી, પણ એનાથી આપણું સંગઠન વધારે શક્તિ અને મજબૂત થશે આ આશ્વાસન ખરું આપણે લાગે છે હિન્દીઓની વેદના પિસરી જવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

આ તો અંધી ભૂતકાળની વાત. પણ હવે એ ભૂતકાળની ભૂલો અને ખામીઓને સુધારી આ યુગના વર્તમાન કાળને આપણા ઉત્તરજલ લાભીય માટેના સંકલ્પિતકાળ બનાવશે એ મુખ્ય ક્ષેત્ર રાખવું જોઈએ. સારું જ જગત આપણી તરફ જોઈ રહ્યું છે અને વિચાર કરે છે કે આંતર-રાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં વ્યતંત્ર હિન્દનું સ્થાન કેવું રહેશે? એની સ્થિતિ ચીન જેવી થશે કે પોતાની પુરાણી સંસ્કૃતિનો પુનરીક્ષણ કરી જગતને આપણે જે જાતની તેતાગીરીની ઘણી જ જરૂર છે તે આપી શકશે?

આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો આ નવયુગમાં આપણું કર્તવ્ય સમજીને હાલની પરિસ્થિતિને પહોંચી વળાય એવું પરિવર્તન આપણા સમગ્ર જીવનમાં લાવીએ તો જ આપી શકાય તેમ જે. આપણી સ્વતંત્રતા એવે વખતે આવી છે કે જ્યારે વિશ્વયુદ્ધ પછી આખા જગતનું સ્વરૂપ બદલાઈ ગયું છે. અત્યાર સુધી સર્વોચ્ચ ગણાતી પાશ્વત્ય સંસ્કૃતિ તૂટી પડી છે. ઈંગ્લાંડ જેવો સમૃદ્ધ દેશ પણ પડવરા દરમાં અને આર્થિક અવવિતમાં સપડાઈ ગયો છે. અનિર્ધારિત ઉદ્યોગીકરણનાં અનિષ્ટ પરિણામો નીતિનું ધોરણ નીચે ઉતારવામાં સલામત થયા છે. મૂડીવાદ, સમાજવાદ અને સામ્યવાદના વિચરણમાં મૂડીવાદનો પરાજય થયો બધે છે; પરંતુ માત્ર એટલાથી પ્રજાઓની નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી નથી. અસ્થાયી યુદ્ધ તો સર્વત્ર ચાલુ જ છે અને ત્રીજા વિશ્વ યુદ્ધનો ભય ઓછો થવાને બદલે વધતો જાય છે. અણ-

બોમ્બના ઘસ્ટેના ઉપયોગ થાય તો માત્ર માનવતાના નર્મ પણ માનવજાતિના વિનાશની કલ્પનાએ ભયાનક વાતાવરણ ઉત્પન્ન કર્યું છે. આ બીકથી જ માત્ર રાષ્ટ્રીય ભાવના સંકુચિત માનસ છોડી આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના એટલે આજ જગત એક એકમ છે તે ધોરણ ઉપર પ્રજાઓના સંબંધ રચાય અને અનુકૂળ આવે એવી નવી સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય તો જ મનુષ્ય જાતિ હાલની દારણ અવસ્થામાંથી બચે એવી પ્રતીતિ વધતી જાય છે. છતાં સ્વાર્થ અને જાતિભેદનું માનસ હજી એટલું બળવાન છે કે વિશ્વવંધુ ત્રનો સિદ્ધાંત માત્ર શબ્દોમાં જ સ્વીકારાયો છે. યુરોપ અને યુરોપીય સંસ્થાઓ આદિમાં અત્યાર સુધી કંઈ અસરકારક પ્રગતિ સાધી શક્યાં નથી. અમેરિકા અને રશિયા પોતાપોતાના સમગ્ર દેશોનું સંગઠન કરી દુનિયાને બે મોટા તકમ વહેંચી રહ્યાં છે. નાના મોટા દેશોને આમાં ક્યા તા સાથે છોડે ભળી જવું પડશે એની ચિંતા યદ્ય રહી છે અનિર્ધારિત વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર રચાયેલા મૂડીવાદ અને અનિર્ધારિત રાજદમન ઉપર રચાયેલા સામ્યવાદ, એ બન્ને અનિષ્ટ હોય છતાં બેમાંથી એક પક્ષમાં ભળવું જ પડે તે ક્યાં સુધી તટસ્થતા સાચવી રખાશે એ રાજ્યકારભા ચલાવનારાઓની મૂંઝવણ યદ્ય પડી છે. હિન્દને પણ સ્વાતંત્ર્યના આગણમાં પણ મૂકતાંની સાથે જ આ પ્રશ્ન તો વિષમ યદ્ય પડ્યો છે.

આ તો આપણી બહારની પરિસ્થિતિ. હવે અંદરની પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ. જે સ્વરાજ માટે આપણે અસંખ્ય બોગ આપ્યા તે સંપૂર્ણ રીતે આપણને અમલ્ય છે, અને આપણી બંધારણ સભાએ તેને પુખ્ત મતાધિકારના પાયા ઉપર રચાયેલા બહુમતિના લોકશાસનનું સ્વરૂપ આપ્યું છે. આ પ્રકારનું રાજ્ય-બંધારણ આપણા માટે તદ્દન નવું જ છે. મુખ્ય અંશે તે ઈંગ્લાંડના બંધારણની કેટલાએક ફેરફારો સાથેની નકલ છે. પણ ઈંગ્લાંડની પ્રજાએ તો સાતસો વરસથી આવા રાજકારણની તાલીમ લીધેલી છે. અને તેથી ફરક મતદાર શિક્ષિત હોવાથી રાજકારણમાં રસ લઈ પ્રજામતને બળવાન બનાવે છે. આપણે ત્યાં તો અજ્ઞાન અને ગરીબાઈમાં રહેલા પૂજન વધના મતદારને શેત્ર મળે એણે મત આપવાનો છે તેની જ ખેબર નથી. ઈંગ્લાંડમાં લોકશાસનની પદ્ધતિ સૌથી જૂની હોય કાયદા અને નિયમ માટે માન, શિરન અને સુવ્યવસ્થા માટે ગ્રેમ, મતભેદ તરફ સંકલ્પિત, સમાજના ક્ષેત્રમાં જ વ્યક્તિત્વ

ત્રેય રહ્યું છે એ દંડ બાવના, અને વિદ્યાનની સાથે બહુ-
વારિક બુદ્ધિનો વિકાસ-આ સર્વે યુજી સૈકાઓના લાંબા
અનુભવથી પ્રગ્નતા માનસમાં ઉતર્યા છે. આપણે તો હજી
લોકશાસનની બારાબરી શરૂ કરવાની છે, અને મતદાનની
ગંભીર જવાબદારી સમજીએ તે પહેલાં તેનો હક મળે
છે. છેલ્લાં બે વરસના અનુભવથી જાણ્યું છે કે લોકો
તેમજ નેતાઓને હજી ઘણું શિખવાતું છે. અત્યારે જે
ખામીઓ અને અપૂર્ણતા દેખાય છે તેને માટે લોકો નેતા-
ઓનો દોષ કાઢે છે; નેતાઓ લોકોનો વાંક કઢાડે છે, પણ
દોષ તો આપણા બધાનો છે; લોકશાહીની જૂમિકા તૈયાર
થવા પહેલાં આપણને આ નવું બંધારણ મળ્યું છે તેનો
છે. આનો અર્થ એમ નથી કે આપણી અભેગ્યતાને લીધે
લોકશાહીના હક્કો લોકો પાસેથી લઇ લેતા. પણ હાલની સ્થિતિ
જેમ અને તેમ વહેલી સુધારી, આપણી સઘળી સંસ્થાઓમાં
લોકશાહીનું માનસ આણી, સમૂહશિક્ષણ વડે લોકોને
એમના હક તથા જવાબદારીનું માન કરાવી, આખા દેશને
ઉચ્ચ કક્ષા ઉપર આણી એની જ અત્યારે તાત્કાલિક
જરૂર છે. આમ કરવામાં જેટલો વધારે વખત લાગશે
તેટલો લોકશાહીની નિષ્ફળતા માટે વધારે ભય છે; પરંતુ
આલેયથી પણ આપણી મુશ્કેલી દૂર થવાની નથી. લોકોના
જીવનનું ધોરણ સુધરે એવી આર્થિક સુધારણા અને અન્ન,
વસ્ત્ર અને રહેઠાણ એ ત્રણ જરૂરીઆતો પૂરતા પ્રમાણમાં
મળે તે જ સામજિક સુધારણા થઇ શકે. જ્યાં સુધી આમ
ન થાય ત્યાં સુધી સામ્યવાદનું જોર વધે, તેમાં કંઈ નવાઈ
નથી. જરૂરી વસ્તુઓનું ઉપાદાન એ તો માત્ર નેતાઓનું
નહિ, પણ સમગ્ર પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. એ જો નહિ થાય
તો બીજા દેશ ઉપર આર્થિક પરબચતાના આપણે ભોગ
ખેનીશું. જે વસ્તુ દરેક મનુષ્યે પોતાને કરવાની છે, તે કર્યા
સિવાય તેને માટે બીજાઓ ઉપર દોષ દેખી પાડવો અને
રાજ્યવહીવટમાં અંતરંગો ઉભા કરવા એ તો આત્મહત્યા
નોતરવા બરાબર છે. આચતા પાંચ-જ વરસમાં આપણે
જે પ્રમાણે વર્તીશું તેના ઉપર આખા દેશના બંધિયનો
આધાર રહેલો છે એ વાત ખૂબ સમજવાની છે. અત્યારે
જગતમાં જે વાદ યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, તેમણી આપણા
રૂપેતા રૂપો કાઢવો હોય તો સૌથી પહેલાં તો કર્ત-
વ્યવાદ અપનાવવાની જરૂર છે. બીજા ઘણા ચાલે
તો અત્યારે જીવું થઈ ગયા છે. આ નવા યુગમાં
મૂડીવાદ કે રૂડીવાદ, મનિવાદ કે રાજીવાદનો સ્થાન

નથી, માત્ર માનવવાદનો જ સ્થાન છે. બહિન પહેલાં
સમાજ અને સમાજ પહેલાં જનતા-એ ભાવના જો દંડ
થાય તો હિંસક અને દમનત્રિતી પ્રેરણેલા સામ્યવાદ એની
મેળે નિર્બળ થઇ જશે. પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ મનુષ્યના
હક્કો ઉપર રચાય છે, પણ આપણી સંસ્કૃતિ તો મનુષ્યના
કર્તવ્ય ઉપર રચાય છે. 'ધર્મ' શબ્દમાં આપણા જીવનની સર્વે
પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. યુરોપની આધુનિક સંસ્કૃતિ
ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનના સ્વાતંત્ર્ય, સમાનતા અને બહેનતા
ચલ ઉપર રચાય, પણ તેનું પરિણામ બે વિશ્વયુદ્ધોમાં
આવ્યું. કારણ કે મનુષ્યધર્મ ઉપર તે રચાય નહોતી.
આપણી સંસ્કૃતિ તો માનવધર્મના કર્તવ્ય ઉપર જ
રચાય છે અને જ્યારે જગત હકી હકીને યાત્રી જશે ત્યારે
છેવટે તો આપણા ધર્મના સનાતન સત્યો ઉપર જ નવી
નિશ્ચસંસ્કૃતિ ત્યારશે. બીજા લોકો આપણી સંસ્કૃતિ આપણી
પાસેથી ખૂંચી લેશે કે આપણે પોતે પોતાનો પુનરાધાર
કરી બીજાઓને માર્ગદર્શન કરાવીશું તે તો આ નવયુગમાં
આપણે કેવી રીતે આગળ વધીશું એના ઉપર આધાર
રાખે છે.

આ વિચારે કંઈ નિરાશાવાદના નથી. આપણા દેશમાં
શક્તિનો અભાવ નથી. આપણી પાસે પુષ્કળ બંધિત-
બળ છે, પણ તેટલું સમાજબળ નથી. આ નવયુગ
સમાજબળનો છે, સમુદાયિક સંગઠનનો છે. સમાન તક અને
સમભાવનો છે, અને તેની સાથે સ્વતંત્ર પણ ગ્રિહનયક
માનસનો છે. બુનકાળમાં અનેક વિદ્યાર્થીઓ અને વિદ્યા
વૈભવની પસાર થઇ આધ્યાત્મિક બળ વડે અપણે હજી પ્રગ
તરિકે ટપી સક્યા છીએ. કદી ન અનુભવાયેલી રાજકીય
એકતા અને સ્વતંત્રતા સાધી સકવાની તક મળી છે. તો
પછી આપણા અંતિ પ્રાચીન ધર્મના એક મંત્રનો ઉપ-
દેશ જેની અધારે ખાસ જરૂર છે એ આપણા જીવનમાં
કેમ ન ઉતારી શકીએ? એ માંન છે:

ૐ મહાનાવવતુ શદ્દ નૌ મુનરુ

મહર્ષિયે કલ્યાણે ।

તેજસ્વિનાવધીતમસ્તુ

મા વિદિપાવૈદ ।

ૐ શાંતિઃ શાંતિઃ શાંતિઃ ॥

નરસો પંત કેળકેર

ચંદ્રશંકર પ્રાહુશંકર શુક્લ

તિલક મહારાજના પદ્મશિખ અને મહારાજના નેતા રવ શ્રી. નરસિંહ ચિંતામણી કેળકેર ('તાત્પ્રાસાદેશ' એ એમનું હુલામણું નામ અથવા 'ટાપણનાર' હતું)નું નામ તો મેં ઘણાં વરસથી સાંભળેલું, પણ એમને અરેખરા જોયા ૧૯૨૧ના ડિસેમ્બરમાં અમદાવાદની મહાસભા વખતે. એ મહાસભામાં મારે 'નપણવન'ના એક અગ્રરપત્રીનું કામ કરવાનું હતું, એક સાંજે હું જાદાનગરમાં ફરતો ફરતો ગાંધીજીની કુટીર આગળ જઈ પહોંચ્યો. ત્યાં ને વખતે મહાસભાની કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક ચાલતી હતી. રવચંદ્રે કોઈને અંદર શાના જવા દે? પણ બારણે જ શ્રી. સમદાસ ગાંધી બેસાડ્યા હતા, તેમની ઓળખાણને લીધે મને અંદર ડોકિયું કરવાની તક મળી.

ત્યાં કેટલાયે દેશનેતાઓનાં પહેલીવાર દર્શન થયાં. કેળકેર, પટ્ટાભી, રંગસ્વામી આયંગર વગેરે તો આ લખતાં પણ નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થાય છે. અમદાવાદની બેઠકમાં જે પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઠરાવ પસાર થયો તેના ખરડા પર અર્ચા ચાલતી હતી. એ ઠરાવમાં ગાંધીજીને સરકાર સામે લડત મહાવવા માટે કુલ સત્તા આપવામાં આવી હતી. ગાંધીજીએ ધડેલા તૂળ ખરડામાં 'તેમને ડિસ્ટેટ નીમવામાં આવે છે,' એ મતલબના શબ્દો હતા. આમાંથી 'ડિસ્ટેટર' શબ્દ કાઢી નાખવાની સૂચના થી. કેળકેરે કહેલી, અને ગાંધીજીએ તે માન્ય રાખી તે જ પછે હું પહોંચ્યો. સભાના સ્વીકારના શબ્દો મેં ગાંધીજીને મોટેથી સાંભળ્યા. (પસાર થયેલા ઠરાવમાં 'dictator'ને બદલે 'sole executive authority'-એકમાત્ર કાર્યકર્તા અધિકારી-શબ્દ મુકાયેલા છે.) એ સૂચના

સર્વથા યોગ્ય નહોતી એમ આજે કોણ કહી શકે?

ખીજ એક નાની સુચના ડૉ. પટ્ટાભીએ કરી. સરકારે કરેલા સત્તાના ઉપયોગને વિશે મૂળ ખરડામાં 'brutal' (પશુતામયી) એ શબ્દ વાપરેલો હતો. (પસાર થયેલા ઠરાવમાં આ શબ્દો છે: arbitrary, tyrannical and emasculating use of authority) તે કાઢી નાખવાની સૂચના ડૉ. પટ્ટાભીએ કરી, તે ગાંધીજીએ વગરદલીલે સ્વીકારી, અને કહ્યું: 'પશુતામયી એ શબ્દનો ઉપયોગ પટ્ટાભીને પશુતામયી લાગે છે!' (Pattabhi considers it brutal to use the word 'brutal'!)

આ પછી મહાસમિતિ (એલ ઇડિયા કોંગ્રેસ કમિટી) ની બેઠકમાં થી. તાત્પ્રાસાદેશને વધારે નજીકથી જોવાનો પ્રસંગ મને સારી પેઠે મળ્યો. ૧૯૨૧ માં વર્તમાનપત્રે નો વિકાસ ઓછો થયો હતો. એટલે તેમના ધણુ જ થોડા પ્રતિનિધિઓ આ સમિતિમાં હાજર હતા. તેમને મોટે જુદી ગોઠવણ નહોતી, ને તેઓ સભ્યોની વચ્ચે જ બેસી જતા. આ મહાસમિતિની બેઠક વખતે દેશનું વાતાવરણ ધણું

ઉગ્ર હતું; અને ઠરાવો પર અર્ચા થતી, પણ ચિંતાગો પાડીને મન ગણુવા સુધી વાત પહોંચતી નહિ. આ બધા દિવસો હું થી. તાત્પ્રાસાદેશની નજીક-જોડાજોડ-બેસતો. એવડા મોટા નેતા ધણુ પાસેથી જોયા મળે એનો પણ હર્ષ હતો જ. તેઓ એ બેઠકમાં હાફકોટ ને ટાપી પહેરીને આવતા. જે કાર્યવાહક સમિતિએ ઠરાવો ધડેલા તેના તેઓ સભ્ય હોવ થી મહાસમિતિની ખુલ્લી બેઠકમાં તેઓ કાંઈ ખાસ બોલ્યા નહિ. ઠરાવોની ટીકા કરવાનું કામ ધણુ ભાગે થી, અણુ તથા થી. જમનાદાસ મહેતાએ કહેલું.

આ પછી બરાબર એક વરસે, ૧૯૨૨ ના ડિસેમ્બરમાં, ગયામાં મહાસભાનું અધિવેશન થયું. ગાંધીજીની ગેરહાજરીમાં ફેરવાદી ને નાંદેરવાદી દળો વચ્ચે પહેલાં મહાસમિતિમાં ને પછી ખુલ્લા અધિવેશનમાં ભારે યુદ્ધ થયું. મહાસમિતિની ચર્ચાઓ 'બધી સાંમળવાની તક મને મળી હતી. તેમાં ગરમી ઘણી વધારે હતી. એટલે મુઠ્ઠી કે એક દિવસ બપોરે છુટ્ટીમાં મંડપ બહાર થી. સત્યમતિ' (આગેવાન ફેરવાદી) નેડે બોલેલા એક મિત્રને કહે: 'આ ધર્માંધ લોકો નેડે કામ કરવું અશક્ય છે।' (It is impossible to work with these fanatics) ફેર પહે મોટા મહારથી ધણા હતા; ને નાંદેર પહે સંખ્યાબળ મોટું હતું. આ ખડાજગીમાં શ્રી. કેળકર આગળપડતો ભાગ લીધાનું મને યાદ આવતું નથી.

તે પછી ફરી મેં એમને જોયા ૧૯૨૪ ના ડિસેમ્બરમાં બેજાગમની મહાસભામાં, જ્યાં પ્રમુખ ગાંધીજી હતા. કાર્યવાહક સમિતિની બેઠક ગાંધીજીની કુટુંબમાં જ મળતી. ફેરબંધુ દાસ, લાલાજી, હકીમ સાહેબ, શ્રી. કેળકર વગેરે મહારથીઓ એમાં હાજર હતા. એ પહેલાં ગાંધીજી સ્વરાજ પક્ષ નેડે સમાધાન કરી ચૂક્યા હતા, એટલે બેજાગમમાં ફાકડા જરાયે ફૂટે એમ નહોતું. જે પ્રમુખ ઠરાવ હોતો તેને જુદી જુદી દેશી ભાષાઓમાં ટેકા અપાય એવી ગોઠવણ હશે; એટલે ખુલ્લા અધિવેશનમાં શ્રી. કેળકર મરાઠીમાં ભાષણ કર્યું હતું.

આ પછી થોડે જ મહિને સાબરમતીમાં (ખરું જોતાં ગૂંજ્યાન વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં) મહાસમિતિની બેઠક થઈ. ત્યાં સુધીમાં સ્વરાજ પક્ષમાં બે તક પડી ચૂક્યાં હતાં કે પડવાની અણી પર હતાં; એક મોતીલાલજીનું, ને બીજું શ્રી. કેળકર તથા તેમના જેવા 'પ્રતિયોગી સહકાર'વાદી-એનું. તેમની વચ્ચે ત્યાં કરાર થયો, તેના નિર્દેશ તે વખતે 'સાબરમતી પેક્ટ' તરીકે યતો. પણ એ કરાર લખ્યા વખત ટક્યો નહિ, ને બે તક હમેશાને માટે જુદાં પડ્યાં.

૧૯૨૮ માં શ્રી. કેળકર એકવાર બારોડાની સત્યાગ્રહને ટેકા આપવા બરાચેલી પરિવહનું પ્રમુખસ્થાન લેવા અમદાવાદ આવેલા. તે વેળા તેઓ ગૂંજ્યાન વિદ્યાપીઠની મુશ્કાતે નિમંત્રણથી આવ્યા. વિદ્યાર્થીઓને હૃદયને કંકક બોલવાનું તેમને કહેવામાં આવ્યું. અંગ્રેજીમાં બોલવું તેમને પસંદ નહિ; ને હિંદીમાં બોલવાનું ફાવે નહિ. તેમજ સાદી

મરાઠીમાં શરૂઆત કરી, ને કહ્યું: 'તમને મારી ભાષા સમજતાં મુશ્કેલી નહિ પડે તો હું એમાં જ ચોલીશ.' 'વિદ્યાર્થીઓને ભાષા જતા અપરિચિત લાગી, પણ ભાવાર્થ સમજાયા પછી. એટલે શ્રી. કેળકર કહે: 'જુઓ, આટલું તો તમે સમજ્યા. હવે વધી નહિ આવે.' કહીને તેમજ ને કંઈ કહેવાનું હતું તે ઘણી સાદી મરાઠીમાં જ કહ્યું.

૧૯૩૩ ના મેમાં ગાંધીજીના ૨૧ દિવસના ઉપવાસ શરૂ થયા તે દિવસે તેમને જલમાંથી ડોડાયા; તે રાતે શ્રી. અંબુને બોલાવી લાવવા શ્રી. કેળકરને ઘેર જવાનો પ્રસંગ મારે આવ્યો. તિલક શેઠ પર મોટું પણ સાદું મઠાન હતું. વચ્ચે મોટા એક હોતો. ગાંધીજીના ઉપવાસ પૂરા થયા પછી હોટેલ મહિને દેવદાસ અને લક્ષ્મીબહેનનાં લગ્ન પણ કુટુંબમાં જ થયાં. તેની કંઠોળી પૂતાના કેટલાક અગ્રગણ્ય નાગરિકોને આપવા મહાદેવભાઈ અને હું નીકળેલા. શ્રી. કેળકરને ઘેર ગયેલા તે મને હજી બરાબર યાદ છે. શ્રી. કેળકરે નિમંત્રણ ઘણી ખુશીથી સ્વીકાર્યું. એ વર્ણાતર લગ્ન હતું. પૂતાના સનાતનીઓમાં ચકચાર જાગેલી. પણ શ્રી. તાતાસાહેબ તેમાં આવ્યા, એટલું જ નહિ પણ આખા નિધિ દરમિયાન હાજર રહ્યા.

૧૯૩૪ ના એપ્રિલમાં સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપના થઈ. એ પક્ષમાં ભળવા માટે કેળકર પક્ષને નિમંત્રણ નહોતું અપાયું તે જાણીતા ને પાકા મતબંદોને કારણે જ હશે. મહાસભાના તે વેળાના કામચલાઉ પ્રમુખ શ્રી. બાપુજી અંબુને એ રુચતું નહોતું, એટલે તેમજ એક કાગળ લખ્યો તે ગાંધીજીને રાંચીમાં મળ્યો. તેમાં એકમે વાક્ય જરા તીખાં હતાં, તેને લીધે રાંચીમાં ચકચાર પણ થઈ હતી. પણ ગાંધીજીએ તો જવાબમાં સાવ સરળ ભાવે લખ્યું: 'શ્રી. કેળકર, જમનાદાસ ને બીજાઓના સહકાર નોતરવા જોઈએ એ વાતમાં હું પણ સંમત છું.' (I also agree that the co-operation of Sijts. Kelkar, Jamnadas and others should be invited. તા. ૩૦ ૪-૩૪.) પણ એ વગુ ત્યારે બની નહીં; ને બની હોત તેયે, શ્રી. અંબુ કોંગ્રેસ પાર્ટીમેન્ટરી બોર્ડથી કામો નિર્જીવને અગ્રે છૂટા પડ્યા તેમ આ નેનાઓ પણ છૂટા પડ્યા હોત.

સ્વરાજ પક્ષની સ્થાપનાના આરંભકાળમાં ગાંધીજીને નિ્યાર કદાચ એવો હશે કે ધારાસભા મારફતે કામ કરવામાં

માનનાર જે દિવસો હોય તે જ્યાં એક સમૂહમાં બેઠા થઈને સરકાર સામે લડે તેા સારું. તેથી તેમણે પ્રોપરેટ ગળાતા સર હરિસિંહ ગોંડાને પણ લખેયું : ‘તમને એ પચ્ચા સભ્ય થવામાં કેટલો અંતરાય આવે એમ છે? તમારા રાષ્ટ્રવાદ એમના કરતાં જુદો જ હોયો નોંધ્યો એવું છે ખરું?’ (Is there anything to prevent you from being a member of that party? Must your nationalism differ from theirs? તા. ૧૯-૪-૩૪.)

૧૯૩૪ ના જૂનમાં હરિસિંહ વાઘા વખતે ગાંધીજી અઠનાયું પત્ર રજા તે દરમિયાન, તા. ૨૦ મી જૂને, દિલ્હીના સંસ્થાની કાર્યકર્તાઓનું એક પ્રતિનિધિમંડળ શ્રી. કેળકરની આગેવાની નીચે ગાંધીજીને મળવા આવ્યું હતું. તેમાં એમના ઉપરાંત શ્રી. વામનરાવ પટવર્ધન, વજે, ગોખલે વગેરે હતા. આ પ્રતિનિધિમંડળ જેડે ગાંધીજીને થયેલી ચર્ચાની આખી ગોંધ મારી નેલેવેયોશીમાં છે. પહેલાં મંડળના સભ્યોએ જુદા જુદા પોતાની કહેવાની વાત કહી લીધી, તે પછી ગાંધીજીએ સામ્રો જવાબ આપ્યો. શ્રી. કેળકર ચાર કડે કહેલી વાતો આ પ્રમાણે હતી :

‘અમે જ્યાં સંસ્થાઓમાં જન્મેલા છીએ. આપ સુદાં. સરકારને પડેદાની કાયદો લગાડીને હલપાર કરવા હોય તેા આપજીને સોંને કરી શકે. અમે કહીએ તે વાતમાં આપ અસંમત નહિ થાઓ એમ અમારી ખાતરી છે. એ વાત કેમિસ પાસમિન્દરી બોડના ચૂંટણીના નહેરનામામાં આવે તેા કેમિસને નામે પ્રચાર થઈ શકે. તે ઉપરાંત હંપ કેમિસ સમિતિઓની નવરચના પણ થવાની. ફેરફાર થાય કે ન થાય, બહાઈ પેપર કાયમ રહે કે ન રહે, તેણે સંસ્થાઓની પ્રજાની માગણીઓ તેા કાયમ છે જ. એ પ્રજાને કેમિસની માન્યતા નોંધ્યો. આ માગણીઓની વાત કેમિસના નહેરનામામાં આવે, કેમિસના તંત્રમાં અમને સંસ્થાનિકેનું યોગ્ય સ્થાન મળે, અને આવડી કેમિસમાં આ પ્રજાને મદદરૂપ મળે, સંસ્થાઓની પ્રજાનું એમ કહેવું છે કે હિંદ એકને અવિભાજ્ય છે; ક્રિસ્ટિયન હિંદના પ્રજાઓને મળે છે તેટલા જ મુજબ હકો તે ચળીય આપકારો મેળવવાનો સંસ્થાઓની પ્રજાને હક છે. “અરીના (ક્રિસ્ટિયન હિંદના) લોકો જેનાં સ્વતંત્રતા ને મુજબ હકો બેળવે છે તેવાં જ સંસ્થાઓની પ્રજાને મળવાં નોંધ્યો,” એટલું

કેમિસે કહેવું નોંધ્યો. સંસ્થાઓ પ્રજાની માગણી તેા આવે ગોળમેળ પરિપદમાં રજૂ કરી છે જ. પણ વધારામાં એટલી નહેરનાત થવાની જરૂર છે કે જે હક અરીના લોકોને હોય તે સંસ્થાઓના લોકોને પણ હોવા નોંધ્યો. બેની વચ્ચે સમાનતા (પેરિટી) હાવી નોંધ્યો.’

આનો ગાંધીજીએ જે જવાબ આપ્યો તે દ્વંકમાં આ પ્રમાણે હતો :

‘હું નોંધું છું કે આપણે થું કપ્પાએ છીએ એ વિશે આપણી વચ્ચે ફરક નથી. તમે મળો છો કે ક્રિસ્ટિયન હિંદ અને નેટિવ સ્ટેટ વચ્ચે ભેદ ન હોય, અને બંનેને સરખા હક હોય. હું પણ એમ જ માનું છું. પણ હજીકનામાં સ્ટેટ જુદાં મનાય છે. આ વાત કહેતાં તેા મને ડર નથી, પણ અનુચિત જેનું લાગે છે. ગોળમેળ પરિપદમાં મેં જે કંઈ કહ્યું તે આજની દિવસે ઓળખીને કહેવું... આને હુમલો રીટોની હાલન આપણા સંબંધમાં સિસોન વગેરેના જેવી જ છે. એમાં આપણે કહેવું હોય કે જે અધિકારો ક્રિસ્ટિયન હિંદમાં છે તે જ રીટોમાં નોંધ્યો, તેા આપણે એમને એ વિશે પિનનિ કરી રાખીએ. એના અર્થ જ એ કે તમે જે આટલું કરો તેા તમારી જેડે અમારાથી ફેરફાર થાય... એથી વધારે કરવા જતાં આપણે રીટોની પ્રજાને ફાલો નહીં પહેંચાડીએ. રીટો જેડે મેં રીકીક લગાડ કરી છે. રાજ્યો જેડે લગ્યા છું. ૧૮ વર્ષ પર મારી પાસે કેટલાક રીટોનાગાએ આપીને વાત કરી. મેં કહ્યું : “તમે રાજ્યો સામે લડો ત્યારે સ્ટેટમેરી નીકળવા તેવાર થશો કે મારી માથરા જરૂર?” તેા કહે : “અમારાથી નીકળા નહિ રાકાય. અમારે તમારી મદદ નોંધ્યો.” મેં કહ્યું : “આઝાદી તમારે નોંધ્યો ને હું થું મદદ કરું? મરુ” તેા તમારે નોંધ્યો. હું મરુ ને તમને કુદિત મળે એ ન બને. તમે મરો તેની સાથે હું મરું એ મદદ મારાથી થાય...” તમે કહે છો કે રાજ્યોને પિનનિ કરવાને બસે નહેરનાત કરો. કેળકર કહે છે કે બે પ્રજાની વચ્ચે સમાનતા (પેરિટી) નોંધ્યો એવી નહેરનાત કરો. એવી નહેરનાતથી તુરસાન સિવાય બીજું કંઈ નહિ થાય. કેમિસ પાસે રીટો પામેથી કામ લેવાની જે સકિત છે તે પણ તે આમ, કરીને સુમાવી એમે. દરેક વસ્તુને મટે સમય હોય છે. સમય બકાર તે કરીએ તેા મિથ્યા નીવડે. એવી રીતે કશય ન કરીએ જેથી પેસાઓને હસ્તક્ષેપની ગંધ પણ આવે.’

આ આખી વસ્તુ આજે તો કેવળ ઐતિહાસિક જની ગણ છે, પણ એ વરસોમાં એની ગરમાગરમ ચર્ચા થઈ ચી.

પૂનામાં મુદ્રાકાત દરમ્યાન જ એક સાંજે ગાંધીજી પર બોમ્બ ફેંકવાનો પ્રયાસ થયો. તે જ રાતે અમારે (ગાંધીજીને તેમના મંડળને) મધરાતની ગાડીએ મુંબઈ આવવા નીકળવાનું હતું. સાંજના બનાવને લીધે પૂનાના ઘણા મિત્રો ને નાગરિકો ગાંધીજીને સંવિત મને મધરાતે વિદાય આપવા આવેલા; તેમનાથી ગેરહાજરી 'એટકોમ' બંધ થઈ ગયું. એ મેદનીની પહેલી હરાળમાં શ્રી. તાત્યાસાહેબ પણ હતા.

આ બનાવ પછી બેએક મહિને હું પૂને રહાવી રહેવા ગયો. 'હરિજનબંધુ' જેમાં છપાતું તે આવી બૂધણ પ્રેસ ભારત સેવક સમાજની માલિકીનું છે. તેના વ્યવસ્થાપક સ્વ. શ્રી. વામનરાવ પટવર્ધન એ સમાજના પહેલવહેલા ત્રણ સભ્યોમાંના એક હતા. શ્રી. કેળકરના ભુવાનીના મિત્ર, ને એ મૈત્રી ટકી રહેલી. તેમણે મને એક વાત કહી: 'અરુ જેતાં તિલકના વિચારનો ને તેમની નજીકનો માણસ તો હું' હતો. કેળકર શરૂઆતમાં ગોખલેના વિચારના ને ગોખલેની નજીક રહેવાની ઇચ્છા રાખનારા હતા. પણ વિધાતાની ઇચ્છા કંઈક ભુલી હશે. એટલે હું નિલકનો માણસ ગોખલે પાસે આવ્યો, ને કેળકર ગોખલેના વિચારના હતા તે આખરે તિલકના શિષ્ય બન્યા.'

પૂનામાં મારે શ્રી. તાત્યાસાહેબનાં ઇચ્છા કરવાનો યોગ કવચિત જ આવ્યો. ૧૯૩૬ માં ધારાસભાની ચૂંટણીઓ આવી. તે અરસામાં શ્રી. કૌશાભાઈ મુનશી એકવાર પૂને આવ્યા. ૩૦ મી ઓગસ્ટનો દિવસ હતો. એ વરસોમાં તેઓ મળવા નવ ત્યારે ઘણી જગ્યાએ મને 'આંગળીએ વળગાડીને' લઈ જતા. તેઓ કોંગ્રેસની ટિકિટ પર મુંબઈ યુનિવર્સિટીની બેઠક માટે જિભા રહેવાના હતા. એ કામમાં શ્રી. કેળકરની મદદ માગવા તેઓ 'કેસરી' ઓફિસે ગયા. એ બેત્રે જૂનો નાતો હતો, તેની વાત મને મુનશીજીએ કરેલી. તિલક મહારાજના દીકરાઓએ 'કેસરી' દ્રષ્ટ તથા શ્રી. કેળકર સાથે મોડેલા દાવામાં શ્રી. મુનશી શ્રી. કેળકરના વકીલ હતા. ચૂંટણી વિષેની વાતચીતને અંતે શ્રી. કેળકર ખુલ્લા દિલથી કહ્યું: 'તમારા હરીફ એ. વાડ અમારા લોકતાહી સ્વરાજ પક્ષ તરફથી જિભા રહેવા માગે તો કદાચ એ સ્વીકારાય. પણ હું તો યુનિ-

વર્સિટીની બેઠક માટે નથી જિભા રહેવાનો. ને અમારા ઉમેદવાર નહિ હોય, તો હું જીને તો તમને મદદ કરીશ.'

આ પછી થોડે જ વખતે પંડિત રમિયંકર શુક્લ (મધ્યપ્રાંતના હાલના વડા પ્રધાન) પૂને આવ્યા, ને બે દિવસ મારી સાથે રહ્યા. મને કહે: 'પૂને આવ્યો ને કેળકરને મળ્યા વિના જવાય?' અમે તિલકરાંડ વાળે તાત્યાસાહેબને ઘેર મળવા ગયા. વાતો તો થોડીક થઈ. પણ તેમણે અમને રોકવા, અને વચલા ચોકમાં કુટુંબીજનોની જોડે સાવ સાદાઈથી, ને બાહ્ય ઉપચાર વિના, આ પીવા બેસાડ્યા.

આ પછી રમણીમાં વરસોનો ગાળો પડે છે; અને આવે છે એમનું છેલ્લું પુરવરમણ્ય. 'Incidents of Gandhiji's Life' (ગાંધીજીના જીવનપ્રસંગ)નું અંગ્રેજ પુસ્તક હું તૈયાર કરતો હતો. ૧૯૪૬ ના માર્ચમાં મારે પૂને જવાનું થયું, ત્યારે આ પુસ્તક માટે સંસ્મરણની ચિનનિ કરવા સાડુ શ્રી. તાત્યાસાહેબને મળવાનો રિવાજ મેં રાખેલો. એક દિવસ રાતના આઠેક વાણે હું ડેકન જિમખાના પાસે આવેલે તેમને ઘેર પહોંચ્યો. નીચે એક બાઇ બેઠા હતા, તેમને મેં કાઠ ઉપર લઈ જવાનું કહ્યું, પણ એ તો મને સીધા મેડે જ લઈ ગયા—શ્રી. તાત્યાસાહેબની પાસે તેઓથી ઉઘાડે શરીરે ટેબલ આગળ બેસીને દીવાને અજળાણે કોઇ પુસ્તકનાં પૃષ્ઠ વાંચના હતા. એમણે મને આવકાર આપ્યો. મેં મરાઠીમાં જ વાત ચર કરી, ને કહ્યું: 'હું ઘણું વરસ અહીં આપના ઘર પાસે જ રહ્યો છું.' તો કહે: 'હા, હું જાણું છું. મેં જોયેલા છે તમને.'

અમારો આ આખો સંવાદ મરાઠીમાં ચર્ચો હતો એ કહી લઉં. (બૂસેવાળું અંગ્રેજ બોલતું એના કરતાં બૂસેવાળું મરાઠી બોલતું સાડું, એવા વિચારથી હું પૂનામાં મોટે ભાગે મરાઠીમાં બોલવાની તક લેતો.) મેં દૂકામાં પુસ્તકની યોજના સમગ્રવી; જેમણે લેખોનાં વચન આપ્યાં હતાં તેમનાં નામની યાદી જનાવી; અને એમના લેખ માટે પિત્તિ કરતાં કહ્યું: 'આમાં રાજકીય મતભેદોનો સ્પષ્ટ આવનો નથી. જીને જોયેલા બનાવોનું જ વર્ણન કરવાનું છે. એટલે હું આપના લેખની ચોક્કસ આશા રાખું છું.'

તેમણે તરત જ કહ્યું: 'ગાંધીજી જોડે મારે મતભેદ છે ખરા, પણ એમના અસ્કિતવ (એમણે રાષ્ટ્ર વાપરેલા 'પરસનાલિટી') વિષે મને ઘણું જ આદર છે.' આ વાતો કરતાં એમણે જે સદ્ભાવ અને ઉમંગો બતાવ્યા તે તો

શબ્દમાં કેવી રીતે આણી શકાય? પણ હું આશ્ચર્યથી ચકિત થયો, ને મારો સંકોચ એસરી ગયો.

મેં પુસ્તકની યોજના થોડી વધારે વિગતથી સમજાવી. એટલેતેઓ કહે: 'સારું વિચાર છે.' (ચાંચી આછડિયા આહે).

પછી તેઓ પ્રેરેલા વાંચતા હતા તેનો નિર્દેશ કરી મેં છૂટ લખને કહ્યું: 'આપ આટલી ઉંમરે પણ કેટલો અધી પરિશ્રમ કરો છો!'

એટલે પોતે જ કહેવા લાગ્યા: 'હું ગાંધીજીથી ત્રણ વરસ નાનો છું. ૧૯૨૫ થી અમારા રસ્તા જુદા પડ્યા.'

મેં કહ્યું: 'લગભગ દસ વરસ તો આપે સાથે કામ કર્યું જ. એમાં તો આપની પાસે ધણું એતિહાસિક રમજો છે, તે મેળવવાની આશા રાખીને હું આપની પાસે આવ્યો છું.'

એમણે ન તો માન માગ્યું, કે ન આગ્રહ કરાવ્યો. હેરાનગેર લેખ લખી આપવાની દા કહી. મતભેદોથી પર ને તેની પાર જનારાં ઉદારતા ને સહિષ્ણુતા નવો પાઠ—નયું દર્શન—લખને હું દાવેાં ઊતર્યો. મારા આનંદનો પાપ રહ્યો નહિ. આ પુસ્તકને અંગે મને જીવનભર યાદ રહે એવા જે અનેક સુખદ અનુભવો થયા છે તેમાં આ અનુભવને હું પહેલી હરોળમાં મૂકું છું.

તા. ૧૫મી જૂને એમણે લેખ મોકલી આપ્યો. તેની બેડે જે કાગળ પોતાને હસ્તાકર (ટાઇપ કરાવીને નહીં) લખી મોકલ્યો તે આ લીટીઓ લખતી વેળાએ મારી

સામે પડ્યો છે, ને એમની મુદ્રાકાતના એ પુણ્યસ્મરણને તાલું કરાવે છે.

તેમણે મોકલેલા લેખમાં પણ તેમણે પોતાના પ્રાણ રેડ્યો છે, એમ છપાયેલા પુસ્તકમાં એ વાંચનાર જુદી શકશે. ૧૯૨૨ ના ગાંધીજીના એતિહાસિક મુદ્રમાત્રું જે વર્ણન તેમણે લખ્યું છે તે 'દ્રુતસિક' છે, ને ઇતિહાસમાં અમર ગણાયી. એની તે.લ. આવે એવું એ ભવ્ય પ્રસંગનું વર્ણન યીત્ર કોઈએ જાણ્યું નથી.

#

આ પુણ્યસ્મરણને પણ એક 'તાત્ત્વલભ' છે. ગયા અક્ટોબરમાં રામજીએ ગવર્નર-જનરલ તરીકે વડોદરાને મુલાકાત આપી ત્યારે તેમને મળવા-અથવા ખડું કહું તો દર્શનાર્થે—હું ગયા હતા. મેં એમને 'Incidents' નું બાંધેલું પુસ્તક આપ્યું, ને એને વિષેની વાતોમાં થી કેળકરના લેખની વાત કરી; એ લેખ મને કેવો ભવ્ય લાગ્યો છે તે પણ કહ્યું. રામજીની આંખોમાં તરત જ આદરસૂચક ચમક આવી, ને તેમણે કહ્યું: 'મેં કેળકર વિષે લખ્યું છે તે તે વાંચ્યું છે?' (મેં નહોતું વાંચ્યું.) મેં કહ્યું: 'એમણે મને લેખનું વચન કેટલા અધા ઉમંગદાયી આપેલું!' એટલે અંતરના ઊંડા ભાવ વાણીમાં રેડીને કહે: 'કેળકર! એ તો મહાપુરુષ હતા!' (Kelkar! Oh, he was a great man!)

મિલન

શ્રી. નાથાલાલ દવે

હે જ ગગને ગાળ્યા રે મહાદાર,
પ્રાણના મયૂરે સામા માંડ્યા રે ટહુકાર—ગાળ્યા

હે જ ભેદીન અધાર
તોડી દિશાઓનાં દ્વાર,

નયનોની વીજે કીધા રૂપેરી ચમકાર—ગાળ્યા

દિનો વીત્યા તારી આશે,

ગતો ગાળી તારી ધાસે,

આજે આવો અનશાધાર, અમી ઢોળો અપરપાર,
તરસી ભૂમિને કરજો જળમંબાકાર—ગાળ્યા

લીના વાયુ વહે વનમાં સૌરભના ભાર,

આંધેની સીંચેથી આવે પાવાના લલકાર,

રોમે રોમે મિલનના જળ્યા રે ઝંકાર—ગાળ્યા

સખિરિ! સેહાગ કેરા પ્રથમ ચુંબન રાચુ,

વિ ક સે રે મે ધ ધ તુ;

પહેરી રંગોની વરમાળ

ધરણી ને આભ જેવાં થાયે એકાકાર,

હૃદયે હૃદયે હૃદયે,

'તુ' ને 'હું' ના ભેદ ટળ્યા,

છલકાયો આજે એવો પ્રેમપાસવાર—ગાળ્યા

હેવાને ગંગને જ્યારે ગાળ્યા રે મહાદાર—પ્રાણના

ગુર્જર શિલ્પસૌધવતું અદ્ભુત કળાનિકેતન

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

શ્રી. કનૈયાલાલ ભાધરાજર દવે

(અ) લેખ વડોદરા રેડિયોના અનુમતિપૂર્વક સાતાર પ્રગટ કરવામાં આવે છે.)

કળા તે પરમકૃપાળુ પરમાત્માએ સર્વ સ્થળે ભરી છે. પરંતુ તે કળાને સમજવાનું સાચું જ્ઞાન થોડાક જ માનવોને પ્રાપ્ત થયું હોય છે. પરમાત્માનું એક પણ એવું સર્જન નથી, જેમાં વિશ્વના મહાન કલાકારે પોતાની કલાને ઓછાવતા અંશે ઉતારી ન હોય. છતાં તેની સર્જેલી પ્રત્યેક વસ્તુમાં આપણે કલાને ઓળખી શકતા નથી તેનું કારણ આપણી કળા પ્રત્યેની અનભિતના જ મુખ્ય છે. જેણે પ્રભુની કળાને જેવા સ્વરૂપમાં પિછાની, તેણે તેનું વર્ણન પોતાની સમજ અને શ્રુતિ પ્રમાણે જનતા આગળ રખાઈ, કુદરતી કળાતત્વોની પ્રતિકૃતિઓ ઉપજાવવા માંડી, તેમજ તે વિશ્વકળાનાયકની કળાના વિવિધ સ્વરૂપો, વિવેચનો, દર્શનો, અભ્યાસીઓએ બનાવ્યાં. આથી કલા-રસિક માનવોમાં કળામૃષ્ટિના વિહાર માટે રસપિપાસા જાગી. પછી તો કળાના બેઠા અને ઉપબેઠા પોતાની શુદ્ધિ અનુસાર કળાવિવેચકોએ ચોળ્યા, અને લલિત-કળાઓના શિલ્પ, ચિત્ર, નૃત્ય વગેરે કળાસમૂહોના વિભાગો જુદા પાડ્યા. આમ જગતના મહાન કળા નાયકનાં પ્રત્યેક કળાસર્જનો કળાપૂજા હોવાનું આધ્યત્મિક દૃષ્ટિએ કળાના અભ્યાસીઓએ પિછાળ્યું, અને જગતને સમજાવવા તેના સામગ્રીય પ્રયોગ સર્જન ક્યું.

આ બધી કળાઓમાં શિલ્પકળા એ એક અલગ અને મોહક લલિતકળા છે. આ પવિત્ર કળાએ એવું જગદે આકર્ષણ જમાવ્યું છે કે સામાન્ય માણસની જુદીજુદી રાજા મહારાજાઓના પ્રાસાદો પર્વતમાં તેણે રચાન મેળવ્યું છે. અરે મુકિત માટે ઝંખના સાધકો, સાધુઓ અને પરિમાળકો માટે રચાયેલા ખંડગિરિ, ઉદયગિરિ, બાંગ, ધલારા, ભોરીવલી, કારત્રા, તળાજા અને યાવા પ્યારાનાં યુક્તમંદિરો પણ તેનાથી અવિપ્ત રહ્યાં નથી. ઉચ્ચ

કળારસિકોનાં તો તે યાત્રાધામો બની ગયાં છે. અર્થાત્ સંસારથી નિરુત્તર એવા મોક્ષાર્થીઓએ પણ કળાને પવિત્ર તેમજ પરમાત્માના ઐશ્વર્યવાળી માની છે. ભારતમાં તો શિલ્પકળા ખૂબ પુકીરલી છે. ઇ. સ. પૂર્વેથી મધ્યકાળ સુધીના સંકેદો અવશેષો તેની સાક્ષી પૂરે છે. ગુજરાતમાં પણ શિલ્પકળાનો પ્રવેશ આધુનિક તો નથી જ. ઇડર પ્રદેશના ચોડા ગામમાં પ્રાપ્ત થતાં મંદિરો, કાઠિયાવાડમાં કંચારનું વરાહમંદિર, સુર્યનાં તળાવ ઉપર શુન્ભકાળમાં બંધાયેલ વિષ્ણુમંદિર, તેમજ કચ્છનાં કેટલાંક મંદિરો ઇ. સ. ના પાંચમાં છઠ્ઠા સદી પહેલાં બંધાયેલાં છે. મધ્યકાળમાં તો તેનો સુવર્ણકાળ આવ્યો. આજના દેલવાડા, ગિરનાર અને યતુનગર ઉપર શિલ્પકલાના અનન્ય સર્જનો સર્જાયાં. સિંધધરાજ અને કુમારપાળ જેવા કલાપ્રિય રાજાઓએ શિલ્પકળાને રાજ્યાશ્રય આપી સત્કારી. આથી ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં સંકેદો કળામંદિરો ગામડે ગામડે અને મુખ્ય મુખ્ય શહેરોમાં અવતાર પામ્યાં. ઉત્તર ગુજરાતનાં વડનગર, સિંધપુર, પીપ્પુદા, વીરતા, ગોરાદ, મોટપ, ધીજીજ, કનોડા, દેલમાલ સડેર, મુચુક, રેલાવી, મોદરા, વાધેલાં, મટ્ટે, કસરા, મંદરાપુર વગેરે ગામોમાંથી મળતા પ્રાચીન કળાસ્થાપત્યોના અવશેષો આજે પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આવા કળાનિકેતનો પૈકી સિંધપુરનો રૂદ્રમહાલય, મોદરાનું સૂર્યમંદિર, વડનગરનાં તોરણો અને કસરાના બન્ય કલા-પ્રાસાદો ગુજરાનભરમાં તેની કલા સમૃદ્ધિ માટે સુવિખ્યાત છે. આ પૈકી મોદરાના સૂર્યમંદિરનો પરિચય એ આપણા વાર્તાવાપનો મુખ્ય વિષય છે.

મોદરાના પૂર્વ ક્ષતિહાસ

મોદરા એ એક પ્રાચીન નગર હતું. ગુજરાતની પ્રાચીન રાજધાની પાટણ અને સિંધપુરનો ન્યાયે જન્મ ન હતો.

તે પૂર્વે તેની સ્થાપના થયેલી છે. આ સ્થળ મોઢ કામનું આઘ સ્થાન મનાય છે. તેના નામ ઉપરથી જ ત્યાં રહેતા બ્રાહ્મણો, વૈશ્યો અને તેલી (ધાંચી)ઓ મોઢ એવી સંગને પામ્યા છે. ધૌગણિક દષ્ટિએ તેનાં સત્તમંદિર, વેદનુવન, મહોદ્ધપુર એવાં નામેા પૂર્વકાળમાં પડ્યાં હતાં. ઇતિહાસના પાને તેની નોંધ નથી, છતાં પ્રભાવસ્થરિત નાગના જૈન પ્રાચીન મંથના 'અપ્પમદ્દ સૂરિ ત્રયંધ' ઉપરથી મોઢરાની કીર્તિગાથાઓ નાજુવા મળે છે. આ અપ્પમદ્દ સૂરિ મોઢગચ્છના પ્રભાવક આચાર્ય ગણાતા હતા. સિદ્ધસેન સૂરીએ તેમને સં. ૮૦૭માં ભગવતી દીક્ષા આપી હતી. કનોજનો પ્રતિહારવંશીય નારમદ્દ જેને નાગારવંશક પણ કહેવામાં આવે છે, તેણે દ્રૌકે નામ આમરાજા હતું. રંકદેના ધર્મારણ્ય પુરાણમાં, તેમજ મોઢ લોકોના મોઢ પુરાણમાં પણ તેને આમરાજા તરીકે ઓળખાવ્યો છે. આ રાજાએ અપ્પમદ્દ સૂરિને રાજ્યુર તરીકે સ્વીકાર્યા હતા, અને તેમના ઉપરથી કનોજ, મયુરા, મોઢરા વગેરેમાં જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં; તેટલું જ નહિ, પણ મોઢરામાં વસના મોઢ બ્રાહ્મણોના ગણસો, વર્ણસો વગેરે પકાવી લીધાં હતાં એમ ધર્મારણ્ય પુરાણ કહે છે. અત્યુ, આપણે તેની ચર્ચામાં ઉંડા નહીં ઉતરીએ પણ એટલું તો સાબીત થાય છે કે, નવમા સદી પહેલાં મોઢનું અસ્તિત્વ હતું. જ્યારે ઝીંજીયાણ પાસે સાગર લહેરાતો હતો અને કાર્કિયાપાલ દ્વિપ હતો, ત્યારે મોઢરા યુગરાત કાંઠાનું બંદર ગણાયું હતું. તેના વેપાર સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ચાલતો. તે કાળે આ મહાનગર સમૃદ્ધિવાન પણ ગણાયું હતું. તેની નગરચંચના, દેવમંદિરો વગેરેની નોંધ કોઇ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાં તો સંમંદાઇ નથી, પણ ધર્મારણ્ય પુરાણના તેની આજી એવી રૂપરેખા આપી છે, તે ઉપરથી ત્યાં સૂર્યમંદિર, ધર્મેશ્વર, ધર્મનાથી, ધર્મકૃષ્ણ, દેવસેનાપતિ, સૂર્યકુંડ, હાવાકુંડ, માતંગીનું સ્થાન, ભટારિકા ભુવન, નાગતીર્થ, જ્યોતેશ્વર, દેવમાતા ઇદ્ર સરોવર અને રામચંદ્રજીનાં મંદિરો હોવાનું નાજુવા મળે છે તેને ફરોતે ભવ્ય દિલ્લો હતો, જેના ટેકરાઓ અજે પણ તેણે સમર્થન દે છે. યુગરાતની પુરાતન રાજધાની પાટણનો સ્થાપક વીર વનરાજ મોઢરામાં જન્મ્યો હતો અને તેણે બ્રાહ્મણકાળ પણ અહીં જ ગાળ્યો હતો. અર્થાત્ મોઢરાના મોઢ બ્રાહ્મણોના સાન્નિધ્યમાં તે ઉછર્યો હતો એમ ધર્મારણ્ય પુરાણ કહે છે. આવા મહાનગરનો નાટ યુગરાત ઉપર ચડી આવનાર ધર્માંધ અને ભુદામી અશક્તિવાનના લક્ષકે

સં. ૧૩૫૬ માં કર્યો હતો. આથી ત્યાં રહેતા નરેન્દ્રજનો, મોઢ બ્રાહ્મણ, વૈશ્યો વગેરે એ ભુદા ભુદા, કેકણે સ્થળાંતર કર્યું, અને મોઢરા ખરેર સમું નાનકડું ગામ બની ગયું. આજે ત્યાં જવામાં ફરજ પે યુગ્મ્ય આકર્ષણ થયું છે, તે વેળા એક તો કલા સમૃદ્ધિના ભંડાર સમું સૂર્ય મંદિર અને બીજું, મોઢ કામની કુદાંબાનું મહારથાન.

સૂર્ય પૂજા અને તેના યુગરાતમાં પ્રચાર

સૂર્યપૂજા ઐતિહાસિકતા વેદ જેટલી પ્રાચીન છે. ઋગ્વેદમાં તેની સ્તુતિ માટે દસ ચક્રો સંમંદાયાં છે. બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોના દિક્ષાનો પવિત્ર ગાયત્રી મંત્ર સૂર્યની જ ઉપાસનાનો એક મંદા મંત્ર છે. વિશ્વામિત્ર જેવા રાજર્ષિએ આ દિવ્ય મંત્ર વડે જ, રાજર્ષિમંથી બ્રહ્મર્ષિ જેવું ઉચ્ચ પદ પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આમ સૂર્યપૂજા વેદ કાળથી ઉતરી આપી હોવા છતાં, પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોને અતુસરી આપણા કેટલાક આરંધ વિદ્વાનો, સૂર્ય પૂજાને ભારત બહારથી આવી હોવાનું સંકેપે છે. વિશ્વપૂજના મૌલિક તરવામાં સૂર્યની ઉપાસના જ ખાસ મહત્ત્વનું કારણ છે. એક કાળે સૂર્યપૂજાનો પ્રચાર સારાએ ભારતવર્ષમાં જોરજોરથી ફેલાયો હતો, અને તેની અસરો ભારત બહારના દેશોમાં સારી રીતે ફેલાઇ હોવાનું નજુવા મળે છે. ઇરાનના આર્યો મિત્ર નામથી તેની ઉપાસના કરતા-હતા. પશ્ચિમ એશિયાની મિટ્રિયનિયન ભતિ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ વર્ષો પહેલાં સૂર્યપૂજક હતી. ઇજિપ્ત અને મેક્સિકોમાંથી ચાર હજાર વર્ષ પૂર્વેની સૂર્યમૂર્તિના અવશેષે સ્પષ્ટ છે.

ભારતમાં પ્રચલિત સૂર્યપૂજાને ભગવાન શ્રી કૃષ્ણના પુત્ર સાથે ખૂબ વિકસાવી હતી, તેટલું જ નહિ પણ તેણે સૌથી પહેલપહેલું સૂર્યમંદિર મુમસ્તાન-મુલતાનમાં બંધાવ્યું હતું. ભારતની સૌથી પ્રાચીન સૂર્યમૂર્તિ ખંડ-ગિરિની ગુફામાંથી મળી છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે સો વર્ષની હોવાનું કહે છે. રાજપુતાનામાં ભિન્નમાળ રાહેરની અંદર ઇ. સ. ૧૬૬ માં સૂર્યમંદિર હતું. ઇ. સ. ૪૩૭ માં માળવાના મંદોરમાં સૂર્યમંદિર બંધાયું હોવાનું શિલ્પલેખ કહે છે. કસ્મીરના રાજા હલિતાદિત્વે ઇ. સ. ૧૪૦ ના વરસમાં માતંગીનું મંદિર બંધાવ્યું હતું. કનોજમાં પદ્મ, હર્ષ-વર્ધનના રાજ્યકાળે ભવ્ય સૂર્ય મંદિરો વિદ્યમાન હોવાનું જુએનસંગ લખી ગયેલ છે. પૂર્વ દિન્દમાં વર્મા, સેન અને પાલોના રાજ્યકાળે દરમિયાન સેંકડો સૂર્યમૂર્તિઓ

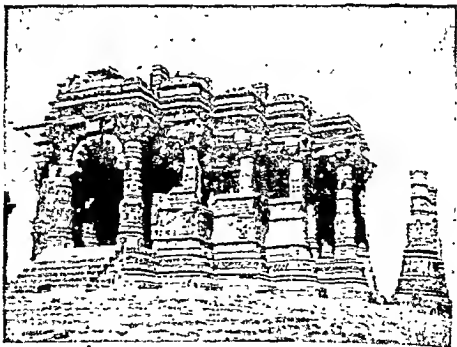
સૂર્ય મંદિર-મોઢેરા

સુગંધિન, ઓગસ્ટ ૧૯૪૬

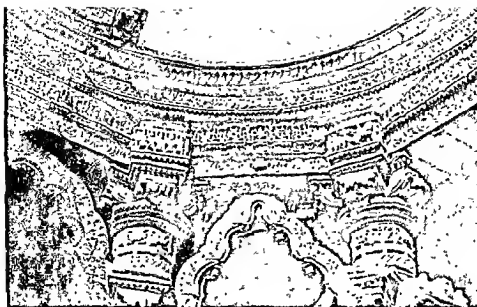
આ નીચે કમસર આચેત્રી આઠ ફેટામણ પેટો ચિત્રા સ્ટુપીઓ (સારંગપુર, અમદાવાદ) વાળા શ્રી શ્રીદામજી ભટ્ટ તથા શ્રી. મણિલાલ દુધિયા તરફથી મળેલા ફેટામણ ઉપરથી ઉતારેલી છે]

સમસ્ત
મંદિરો
ખ્યાત
આપણું
દેશ

સભામંડપ

સૂર્યમંદિર
મોઢેરા

આ દેશના ધુરમટનો
એક ભાગ

મોઢેરા જતાં રસ્તામાં
આવતા કાલેરી ગામના
દેવવાળ ઉપરની મૂર્તિ

સર્નાઈ હતી; જેમાંથી દેવટીક મળી છે. પ્રદેશમાંથી પણ સૂર્યમંદિરનું અવશેષો મળ્યા છે. આમ સૂર્યમંદિરો પ્રચાર આરંભ્યા એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી સર્વતોમુખી જુઓ દેતે, એટલે ગુજરાત તેનાથી અતિષ્ઠ રહ્યું ન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

સારણે પશ્ચિમ દિશ્માં અર્ધાનુ ગુજરાત કાલિયાવાડમાં સૂર્યજન ૫. સ. ની ઘરઆત પછી બે ચાર ઘણકામાં વિદ્યુત જેવો ફેલાઈ હોવાનું જાણાય છે. પલ્લવીના રાંત્રેદ્રા સૂર્યજનકો જ દતા; પરંતુ પાછળથી બીજા કોઈની અસરના કારણે તેમણે અન્ય કોઈ સ્તીકામાં હશે એમ સમજાય છે. ઇડર પ્રદેશમાં સુષ અને હરબાવના તીર પ્રાચી આવેલ ભેડ-બ્રહ્મા, અને પેલામાં ઇ. સ. ની પાંચવી છઠી સદીનાં સૂર્યમંદિરો દતા, એમ તેના અવશેષો ઉપરથી જાણાય છે. ત્યાર બાદ એટલે મધ્યકાળમાં તો સૂર્યજન ગુજરાતમાં ખૂબ ફરીફારી હતી, એમ પ્રાચીન સૂર્યમંદિરોના અવશેષો કહે છે. કાઠિયાવાડના કાઠીઓ તો તેના સુસ્ત ઉપાસકો હતા. કુજ કાઠિયાવાડમાંથી મળતા સંખ્યાગંધ સૂર્યમંદિરો પશ્ચિમ દિશ્માં ફેલાયેલ સ્ત્રીપાસનાની સારી એવી પ્રતિતિ રજૂ કરે છે. આના મંદિરોમાં ઘાનનું પ્રાચીન સૂર્યમંદિર, ચોરબંદર પાસે કિન્નરજેઠામાં ચર્ચ અને રત્નદેવીનાં ત્રણ મંદિરો, પ્રભાસથી આડ માછલ સુનાપાણનું સૂર્યમંદિર, ભાગાવદરથી અર્ધા માછલ નદી કિનારે સોમાદિવનું મંદિર, બીમનાથ પાસે પ્રાચીકુડ ઉપર, પ્રભાસ પાસે ત્રિવેણીસંગમ પર, તારો બાર માછલ ખેરાસમાં ચોરબંદર તાલે થીનજર ગામમાં, કુજના કંથકાટમાં, સિંચેદિ રાજ્યના રેલીડા, રામકપુર, પાંસા, ખિતારા, મુઘયસા, વર્માન, હજીવદા, હાથલ અને કોઈપણ ગામોમાંથી મળતા સૂર્યમંદિરોના અવશેષો, તેમજ ગુજરાતમાં વિદ્યુત ગામમાં તથા સદાસિંગના કિનારા ઉપર આવલ રવાળીના મંદિરની મળતી ગોધ ઉપરથી ગુજરાતે સૂર્યજનમાં અર્ધાં વિકાસ સાધ્યો હતો એમ નિશ્ચિત થાય છે. આ બધાં મંદિરોમાં મોદેરાનું સૂર્યમંદિર, શિષ્ય સૌષ્ઠ્ય અને કલાની દ્રષ્ટિએ સર્વોત્કૃષ્ટ હોઈ, સારણે પશ્ચિમ દિશ્માં પોતાનું કલાસર્જન રજૂ કરે છે.

મોદેરાનું સૂર્યમંદિર

આ મંદિર મોદેરા ગામની પશ્ચિમે આવેલું છે. મંદિરની નામગ એક લાંબોરસ કુંડ છે, જેને સૂર્યકુંડ તરીકે

ઓળખવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો તેને ગમકુંડ કહે છે. પણ જે મંદિરની પાસે જગદાગ્ર દોષ તે, ને મંદિરના મુખ્ય દેવતાં તીર્થ ગણાય એ સાચીય નિયમે સૂર્યમંદિર પાસે સૂર્યકુંડ જ હોય એ પથાર્ય લાગે છે. તેની લંબાઈ ૧૫૬ શ્રી, અને પહોળાઈ ૧૨૦ શ્રી છે. આ કુંડના આકાર, તેનું સ્થાપન અને તેના કિનારા ઉપર આવેલી સંખ્યાગંધ દેવટીઓ વ. જેનાં તેનું સંગોળન, રત્નના વિજ્ઞાન, શિલ્પના દોષ વિકાસ સ્થપતિએ અદિપરોક્ષમાં હવે એમ જરૂર સમજાય છે. આ અર્ધીદેવટીઓમાં ભુલભુલ દેવેલી પ્રતિમાઓએ સાડાવામાં આવી હતી તે પૈકી કેટલીકમાં તેની મુર્તિઓ મોલુદ છે. બપોરે પછીપછી દેવટીઓમાંની મુર્તિઓ નાશ પાળી છે. આ કુંડનાં પથારીમાં થતી સૂર્યમંદિરના સમામંડપમાં જવાની મુંદર ચોળના આ મંદિરના સ્થપતિએ બનાવી છે.

મોદેરાનું સૂર્યમંદિર એ વિભાગમાં પદ્મચાપેય છે. સૂર્યકુંડના કિનારા ઉપર ભગ્ન સમામંડપ થતે રંગમંડપ છે. બપોરે તેની પશ્ચિમે આડ-લ્લ કુટ્ટર તેના શૂદ્ધમંડપ, અને ગર્ભગૃહ આવેલાં છે. સમામંડપમાં નૃત્ય અને ગાન થતાં. છતાં આરનાગ ભાતિક વાલિકો તેમાં વિરામ લેતા. દેવ-પરદેશથી આવનાર યજ્ઞિકોને આ મંડપમાંથી દેવની અનેક અવનવી પાતો જાણવા મળતી, તેઓ પણ સાથે લાવેલ દેવ-પરદેશની હાકીઓની બકી આવેલે કળા આ કલાશૃંગ મંડપનું વર્ણન કુંડા સમયમાં આપણી આગળ રજૂ કરવાનું મુરદેલ છે. શિષ્ય અને કલાની દૃષ્ટિએ તેના એકેએક પાસણ ઉપર કદવું પે કી ઘણવ તેમ છે. તેના સ્તંભો અને સ્તંભોમાંના શિલ્પો દેવપાણના ભાગન, નિષ્પાન મંદિરોનું સ્મરણ કરાય છે. અર્ધાં તેને સં રૂપન મળતા છે. દેવપાણનું મંદિર આરસપાણના પાપાજેનું છે, બપોરે આ મંદિર પીળા જોધપુરી પથાર્યનું બનાવેલું છે. સમામંડપના સ્તંભો ખૂબ કોન-ફ્રીયાગ દોષ કેટલાકમાં પીસાળીક અખ્યાવિકાસો ઉતારી છે, બપોરે કેટલાકમાં નનકીઓ, જાણિયો અને ભુલ ભુલ દેવટીઓને કોનવાં છે. નનકીઓના અનિયો, તેના અંગ-મરોડ અને જાવ આ નૃત્ય કરતી મુર્તિઓમાં ભુલે ભુલે રાગે ઉતાર્યાં છે. નૃત્યસારના અરવાળીને આ નૃત્ય-મુર્તિઓમાંથી કેટલીક પ્રેરણા મળે તેમ છે. આ સ્તંભોના આકાર નીચેથી અપરોક્ષ અને ઉપર જતાં ઓળખતી

જાત તેના ઉપર કપડાં બાંધે, દેલવાડા અને ગડનગડના જેવાં કલાપૃથુ તોરણોની સુંદર સજાવટ કરી તેના ઉપર મંદિરો બંધાવે મુદ્રિત હોય છે તેના પિનાસ મુસલમાનોએ કરી આ અખંડ કલા-નિકેતનને માથા પગરના માણસ જેવું બનાવી દીધું છે. તે લોકોએ સ્તંભોના શિરોધારે અડિત કર્યા છે, છતાં તે કલાની મોહકતા અને સુંદરતાનું ખંડન કરી શક્યા નથી. તે સમા મંડપની બંધા, વેદી, શસ્ત્રોના, નરસ, ગજસ, પગરમાં કલાના અપ્રતિમ નમૂનાઓ તેના સ્થપતિઓએ રચી કર્યા છે. નૃત્યશાસ્ત્રની માફક કામ-શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓને પણ પ્રેરણા આપે તેના કેટલાક વૈભવાસનના બધા મંડપની બહારની પટ્ટીમાંથી બેસા મળે છે. ટુંકમાં સમાનંડપ નૃત્ય, અગ્નિચક્ર, કામશાસ્ત્ર, શિવપાસ્ટ્ર અને પુરાણ કથાઓનો વિશ્લેષ છે.

સમાનંડપની પશ્ચિમે ગૂઢ મંડપ આવેલો છે. સમાનંડપના મુકાબરે ગૂઢ મંડપ સહેજ નાનો છે. ગૂઢ મંડપમાં ગર્ભગૃહનું પ્રવેશદ્વાર ઝીણી કેતરણીવાળું બનાવવામાં આવ્યું છે. તેમાં સૂર્યની બેળી અપ્રતિમ મૂર્તિઓ કલાનિયન રીતે ઉતારવામાં આવી છે અને ગોળેવી, અપ્સરાઓ, પત્રા, પદ્મવેા અને મિથુનો ગણેરેને અદિતીય રીતે વ્યક્ત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ગર્ભગૃહમાં સપ્તાશ્વ લેડેલા રથમાં બેઠેલી સૂર્યની ૧૫ પુટ ઈની મૂર્તિ જેસા-કેલી હતી એમ ગર્ભગારની અંદર સૂર્યમૂર્તિના પદ્માસન ઉપરથી માત્રમ પડે છે. આજે તે ગર્ભગારમાં મોટા ખોડા દેખાય છે, પણ નીચે સૂર્યમૂર્તિનું પદ્માસન છે, જેમાં સાન યોડાઓ કેતરણી બાંધ્યા છે. તેના ઉપર સૂર્ય-મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી જેની ઈચ્છા ગર્ભગારના મધ્ય-ભાગ સુધી આવતી હતી એમ સમજાય છે. આ મૂર્તિ આજે તો નથી. ધર્મીય મુસલમાનોએ તેનો પિનાસ કર્યો છે. પણ જ્યે તે મોજુદ હોય તો સારા પે પશ્ચિમ દિશામાં એક અનન્ય સૂર્યમૂર્તિમાં તરિક્કે તેની ખ્યાતિ ફેલાત, એમાં શક નથી. આવી બધા મૂર્તિનું પૂજન અર્ચન કરવા માટે ગૂઢમંડપમાં બનેલા જાણીબોધમાં છે. તે દ્વારા સૂર્યમૂર્તિના પદ્માસન પાસે જવાનું હતું. કેટલાક દેવ મંદિરોમાં આવી યોજના આજે પણ વિદ્યમાન છે. આ બોધશ માટે આજે કેટલીયે કિંવદનિઓ પ્રચારમાં આવી છે; પરંતુ શિવ સ્થાપત્યની દૃષ્ટિએ તેમાં કંઈ વળૂદ નથી. સત્યના સૂર્ય-મૂર્તિની પૂજાઅર્ચના માટે નીચે જવા આ બનેલા જાણુના બૂમગો બનાવ્યા હતા એમ વ્દર લાગે છે. હવે ગૂઢ

મંડપનું કલાવિધાન પિચારીએ ગૂઢમંડપની બહારની બાજુ ફરતી બંધામાં બારે આદિયોની મૂર્તિઓ સૂર્ય પુટ ઉપા-છની બેસાદેલી છે, તે દરેકની પાસે તેની પત્નીઓ પણ તેજાબજ કદની રણુ કરી સ્થપતિએ એક અભિર્ભાવ કલા-વિધાન આંમંદિરમાં વ્યક્ત કર્યું છે. આ સિવાય બીજા બધા બાજમાં દિવાલની અંદર નતંકીઓ, દર્પણકન્યાઓ, નવિઓ અને પૌરાણિક આખ્યાયિકોએ ખૂબ ઝીણપટથી કેતરી કળાકાર પોતાની સમગ્ર કળા આ મંદિરમાં પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કરેલો છે. એક સ્થળે તો બે રણુ નાગ મૂર્તિઓ માથા ઉપર નાગણુ વ્યક્ત કરતી બતાવી છે. તદુપરાંત દેવ દિક્ષાલોને પ્રત્યેક દિશામાં તેના સ્થાન ઉપર મૂક્યા છે. આમાંથી સૂર્યની બે હાથથી માંડી ચાર અને છ હાથની મૂર્તિઓ પણ મળી છે, આ મંદિરમાં એક સ્થળે અગ્નિની સુંદર પ્રતિમા પણ બેસાદેલી છે, ટુંકમાં ગૂઢ મંડપ પણ કલા વિધાન ની નજરે એક બધા કલાસંગ્રહ સ્થાન છે, એમ કહીએ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય.

આ મંદિર કોણે અને ક્યારે બંધાવ્યું તેની પ્રમાણિક માહિતી કોઈ મંથકે શિલાલેખમાંથી મળી નથી. ગૂઢ મંદિરમાં ગર્ભગૃહની બીંતની અંદર એક પથ્થરમાં ઇ. સ. ૧૦૮૩ એટલું લખ્યું છે. આના આધારે અને શિવ-સ્થાપત્ય ઉપરથી તે આવડના દેલવાડાના મંદિરોના સમકાલમાં બંધાયું હોવાનું સમજાય છે. આ મંદિરનું અને દેલવાડાનું કલાવિધાન સંપૂર્ણતઃ મળતું હોવાથી સોલકી બીમહેવના શાળ્યાજમાં તેનો નિર્માણકાળ આપે છે.

ઉપસંહાર

આ મંદિરની કળા તેમજ સ્થાપત્ય વિષે અનેક વિદ્વાનોએ મુક્તકંઠે પ્રયોસાનાં પુષ્પો પેળાં છે. સૌથી પહેલાં સર્વેશ્વર કાંલ વિલિયમ્સ મોનિયરે આ મંદિરનું અદ્દલુન વર્ણન બહાર મૂક્યું હતું. ત્યારબાદ હાર્બસ સાહેબે આનું ચોક્કસ વર્ણન રાસમાળામાં રણુ કર્યું છે. આ મંદિરનું વિગતપૂર્ણ વર્ણન હેનરી-કમ્પ્તે તોમજી ડો. બર્નેએ “ઉત્તર ગુજરાતના પુરાતન અવશેષો” નામના ગ્રંથમાં વિશદ રીતે રણુ કર્યું છે. ત્યારબાદ આપણા કેટલાય આરસિક વિદ્વાનોએ તેની મુખાકાત લઈ આ મંદિરની કળાના અપૂર્વ ગાન ગાયાં છે. તેનો સાચો આસ્વાદ તો તેના વર્ણન - નકરતાં પ્રત્યક્ષ દર્શનથી જ લઈ શકાય તેમ છે.

વિજ્ઞાન દર્શન

દા. નરસિંહ મુ. શાહ
કમ. વલ્લ. ઈ. પી. વલ્લ. ઈ.

વિજ્ઞાન જગતનાં આંદોલનો અને પ્રવાહોને લેણેલોગ્ય ભાષામાં વર્ણવતી નોંધ

વિજ્ઞાન દર્શન વિના સુગમ્યન અધુરું રહેવાતું. આપ-
ણને ગમે કે નહિ પણ આધુનિક વિજ્ઞાન આપણા જીવનમાં
અત્યંત મહત્તાપૂર્ણ ભાગ ભજવે છે. વિજ્ઞાન એટલે માત્ર
પુસ્તકોમાંથી ગોળેસાં બેચાર યજ્ઞો નથી; વિજ્ઞાન એટલે
જીવનના સમગ્ર પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ હલ કરવાની
આપણી દૃષ્ટિ. આ રીતે વિજ્ઞાન જીવનનું એક ઉપયોગી
અંગ અને છે. તેના વિના જીવનમાં અધુરુંના આવે છે
આધુનિક સુગ વિજ્ઞાનસુગ તરીકે ઓળખાય છે તે આ
રીતે વધાર્યું અને છે.

હું આધુનિક વિજ્ઞાન હવે પ્રયોગશાળાની અભવળી
રહ્યું નથી. માનવીના જીવનમાં તે અતિ મહત્વનો ફાળો
આપે છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધનના પરિણામો મોટા પાયા પર
ઉદ્યોગોમાં લાગુ પાડી જીવનની જરૂરિયાતો તેવા કરવામાં,
જીવનને વધારે સુગમ બનાવવામાં તેના ઉપયોગ યથારહો છે.
પણ વિજ્ઞાન બેધારું છે. એક ધારે તે સર્જે છે, તો બીજી
ધારે સંહારે છે. ગત વિશ્વયુદ્ધે આ સાથ સ્પષ્ટ દર્શાવી
આપ્યું છે. વિજ્ઞાનની આ સંહારક પ્રવૃત્તિ સૌ કોઈ
ચિંતાવર્તનને સાહે છે. વિજ્ઞાન-
નો દુરુપયોગ કરનારા બીજા
છે. વિજ્ઞાનની કોઈ દિવસ
સંહારક વૃત્તિ પેલી નથી.
આધુનિક સંસ્કૃતિને સમતોલ
સાચવવા વૈજ્ઞાનિક સંશોધન
બંધ કરવા સુધીની સૂચનાઓ
પણ યથા સ્વીકાર્ય છે.

વિજ્ઞાનનાં બીજાનો ઉપ-
યોગ જનતાના હિતમાં કરવા
અનેકવિધ વિચારો અને યોજ-

નાઓ રજૂ કરવામાં આવે છે. વિજ્ઞાનનું સામાજિક કાર્ય
અદૃશ્ય રીતે વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિની સાચાચા નિરૂપણું છે.
વિજ્ઞાનનો અલગાસ અને તેનું સંશોધન અમુક વૈજ્ઞાનિકોના
આશ્રય તથા અમુક હિલિશાળાઓના નાનાગણો પૈકી રહ્યું
નથી. પણ ગંભીર ઔદ્યોગિક એકંદરું સત્તા અને
સંસ્થાના ટેકાની નમતા મોટા ઉદ્યોગો તેમાંથી અતિ-
લગાં આવ્યા છે. આથી વ્યક્તિગતમાંની સામાજિક
પ્રેરણા પર વિજ્ઞાનનું આગવું બધારણ યતું જાય છે.

આ બંધી વિજ્ઞાનની કોઈ પણ ચેતનાપુરુષ ન
ચાલના અનાસ્થિત અને આકીર્ષણી રીતે નથી રૂપી
છે. આજની વૈજ્ઞાનિક વ્યવસ્થા એટલું પરિણામ છે. વિજ્ઞાનને
સમાજને ઉપયોગી કમ્યું હોય તો તેને મુલ્યવસ્થિત કરાવી
જરૂર છે. આ કાર્ય દેશાળ છે તેવું સંભવું નથી. પ્રથમ
તો મૌલિકતા અને સ્વયંચાલના જેવાં આવશ્યક તત્વોનો
નાશ ન થવા પામે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવાનું જોઈએ.
વિજ્ઞાનની સાચી પ્રગતિ માટે આ તરફ આવશ્યક છે.
કોઈપણ વ્યવસ્થામાં કે ગોળનામાં આ તરફ પ્રધાનપદ
રહેવાં જોઈએ. સનદી નોકરીના અંશ તરીકે વિજ્ઞાનની

વ્યવસ્થા કદાપિ ન થઈ શકે.
અન્ય દેશોમાં થયેલ વિકાસ
બનાવે છે કે વિજ્ઞાનની સંસ્થા-
ઓમાં સ્વતંત્રતા અને કાર્ય-
દક્ષતા સાથે રાષ્ટ્રી શક્તિ
એવી રાકવામાં છે.

હું વિજ્ઞાનના વ્યવહાર
ઉપયોગોની કોઈ પણ ચર્ચામાં
અર્થશાસ્ત્ર સંકળાયેલું રહેવાતું.
આધુનિક અર્થશાસ્ત્રને સળ-
કારણથી નિષ્પ્રદૂં પાડી નથી

માનવજીવનના ઘટસ્થમાં વિજ્ઞાનને સારો
એવો ભાગ ભજવ્યો છે, અને હવેવિષયમાં
પણ આથી વિશેષ તેને ફાળો રહેશે.
ઔદ્યોગિક એકીવાડી, સાંસ્કૃતિક પ્રગતિ
તેમ જ રાષ્ટ્રના સંસ્કૃતિને આધાર વિજ્ઞાન
પર છે. આથી વૈજ્ઞાનિક શોધયોગ્ય એ
રાજ્યની આવશ્યક મૂળભૂત બાબત
છે, એટલે તેની વ્યવસ્થા અને ઉત્તેજન
વિસ્તૃત પાયા પર થવાં જોઈએ.
[રાષ્ટ્રીય મહાસભા ચૂંટણી-દેશમાંથી]

શકાતું. ક્ષમીક્રમ અને નાકીક્રમનું આગમન, ઉદય અને ઢવે અરન, ભવંકર સુદો અને ભાવિ સુદના બહુકારાઓએ વૈજ્ઞાનિકને શહેરી તરીકે અસર પડેલાંથી છે, એટલું જ નહીં, પણ તેના કાર્યને પણ અસર કરી છે. વૈજ્ઞાનિક તેની સામાજિક જવાબદારી વિચારવા લાગ્યો છે: દુકંમાં તે માત્ર પ્રયોગશાળાનો એકંદરવાસી રહ્યો નથી.

એ સુવિદિત છે કે હિંદુ કાનું ધન લૂંટાઇ રહ્યું છે. પહેલાંઓ તેનો લાભ ઉઠાવી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ દેશની પ્રગતિને રૂંધવારી છે. ઉદ્યોગોના અભાવે આ પરિસ્થિતિ ઉભી થઇ છે પણ આપણા ઉદ્યોગપતિઓ સંશોધનના કાયદા દરમિયાન સમજતા થયા નથી. વિજ્ઞાન અને તેના સંશોધનને માત્ર મોઢેરી માન આપનારાં ધણાં જડી આવે છે. સંશોધનનો અર્થ કાંઈક નવું બનાવી આપો એમ કરવો એ દૃષ્ટિ દૂરી અને ઔદ્યોગિક ખિસ્સાણીને વિધાનક છે.

આ વિભાગમાં વિજ્ઞાનજન્યમાં ચાલી રહેલી પ્રગતિઓ આપવામાં આપરી: વિજ્ઞાનની ખિસ્સાણી કંઈ દિશાએ ચાલી રહી છે: શુદ્ધ તેમ જ વ્યવહાર સંશોધનના પરિણામો લોભોભાવ ભાષામાં રમૂ કરવા, વિજ્ઞાનની જુની જુની શાખાઓમાં આશના પ્રવાહો વર્જીવવા-આ બંધુ અર્ધી માપવા પ્રયત્ન કરીશું. આપણા દેશમાં ચાલી રહેલી યા પૂછ મેલી ઔદ્યોગિક સંશોધનની પ્રગતિઓના વૃત્તાંતોનો જુ તોમાં સમાવેશ થશે. આ વિભાગ જેટલો ઉપયોગી છે એટલો જ રસપ્રદ અને અજ્ઞાસનીય એ આપણા માટે થશે. વિજ્ઞાનની વિધિવિધ શાખાઓને લાગતી આ માહિતી વાચકોને વિજ્ઞાન પ્રત્યે રૂચિ પેદા કરનાર બનશે એ જણાવવાની જરૂર લાગેજ રહે છે.

વિજ્ઞાનનું સંકેતમય

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મુખ્યત્વે શુદ્ધસંચાલન માટે થયો. વિજ્ઞાન અને તેના ઉપાસકોની બધી પ્રગતિઓ સુદની જરૂરિયાતો માટે કેન્દ્રિત કરવામાં આવી. પરિણામે છેલ્લી પા સદીની શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઉપાસનામાં ભંગાણ પડ્યું. તો બીજી બાજુએ, વિજ્ઞાનની વ્યવહાર દિશામાં ખૂબ ભરતી આવી. અનેક નાનમોટા સંશોધનના વ્યવહાર ઉપયોગો ફળપ્રે સાંપડ્યા. છેલ્લાં થોડાં વર્ષોની અનેક નાનીમોટી વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં સૌથી લિંગ મહત્વપૂર્ણ અને આકર્ષક એ-ત્રણ શોધો તરી આવે છે: એક અલુ-

મિયોમી અને બીજી, રડરની. પાછળથી, જેટલી આશ્ચર્ય વિમાનોની શોધનો ઉલ્લેખ પણ કરવો ઘટે છે. આ બંધાં સુદની શોધો તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. અલુમિનિયમ એટલે નરદમ સંદારનું પ્રખ્યાત રસત. એક જ અલુમિનિયમ બંધાનનો ધાણ કાઢી નાખ્યો, તો રડર જમનીના હવાઇ મારામાંથી ઇંગ્લેન્ડના લોકોને બચાવ્યા. રડર સંહારક્રમક કરતાં રક્ષણક્રમક વિશેષ છે. અલુમિનિયમનો શાંતિના કાળમાં ઉપયોગ શોધાય ત્યારે ખરો: રડરના આવા ઉપયોગ તો થતા લાગ્યા છે.

શુદ્ધ બંધ થયું. વૈજ્ઞાનિકોએ સર્જેલા આ બાબત બૂતોને (ક્રાન્કેન્સ્ટાઈનને) કંઈ રીતે ઉપયોગમાં લેવા એ પ્રથમ ઉપરિચય થાય છે. વિજ્ઞાને શુદ્ધકાળના વાધા ઉતારી નાખવા રહ્યા-અને સુદોતર શાંતિના સમયને અનુરૂપ સ્વાંગ ધાણ કરવો રહ્યો. દુકંમાં, શાંતિકાળને અનુરૂપ તેવું સ્વરૂપ બનવું જોઈએ. તેની શુદ્ધકાલીન ભવંકર બંધાણના ભૂતાવી જોઈએ. ઉપરની શોધોનો શાંતિકાળમાં યોગ્ય ઉપયોગ કરવા માટે સંશોધન યોગ્ય છે. આ યોજનામાં વિજ્ઞાન પડેના કાળુ દેશની સરકારના હાથમાં જતો નવ્ય છે એટલે આને વિજ્ઞાનનું સંકેતમય થઈ રહ્યું છે.

પ્રથમ દૃષ્ટિએ એમ માની લેવામાં આવે છે કે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધના પરિણામે વૈજ્ઞાનિક શોધોમાં ખૂબ મહત્વનો ઉમેરો થયો છે, અને તેને ખૂબ ઉત્તેજન મળ્યું છે. આ વાત બરાબર નથી લાગતી સંશોધનને લગતી સામાન્ય ખામ્યો પરત્વે જરા વિચાર કરીએ તો ઉપરની વાતને સમર્થન મળે છે ખરું? શુદ્ધ યા એવી બીજી કોઈ કંટોટીના પ્રસંગતી અસર માનવીના જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં ઉચ્ચવાયલ કરી મૂકે છે. આપણે શુદ્ધમાં નહોતા છતાં એ અસરથી ક્યાં અભરપા છીએ? વિજ્ઞાનની ખામ્યતામાં પણ એમ જ થાય છે. શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને વ્યવહારિક શોધયોગ વચ્ચે સચવાતું સમતોલ પ્રમાણ સુદના વખત પૂરું તો સચવાઈ રહેતું નથી. આ આનંદાય છે: આધુનિક સુદની પાંચિતિમાં આમ જ ચવાતું-સરકારી કાળુ હોય નહિ: સફળ શુદ્ધ સંચાલન માટે તાત્કાલિક જરૂરનાં કારી હાથ ધરવા સરકાર પોતાના એક વૈજ્ઞાનિકો રાજી લે એટલે આમ જ થાય. શુદ્ધ એટલે બંડોળ પર જીવવાતું. આ વસ્તુ એકલા વિજ્ઞાનને માટે જ નહિ, પરંતુ બીજાં ક્ષેત્રોમાં પણ એટલી જ લાગુ પડે છે. વિજ્ઞાનનું શુદ્ધ સંશોધન

વસ્તુતઃ લાંબી મુક્તવું શેકાય છે. વિજ્ઞાનનાં સત્યોનો અભ્યાસ કરવા ખાતર તેનું કાચું હાથ ધરવામાં આવે છે. તેમાં ચતુર્થી શોધોની તાત્કાલિક ઉપયોગિતાને શુદ્ધ વિજ્ઞાનના અભ્યાસ પરત્વે સંબંધ નથી. શુદ્ધ વિજ્ઞાની તેનો અભ્યાસ જિજ્ઞાસા ખાતર જ કરે છે. સમાજ તરફથી તેને ટેકો આપવાનો દાવો એટલા પ્રદે કરવામાં આવે છે કે જ્ઞાન સમાજોપયોગી છે. તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે-માનવીના જીવનના પ્રશ્નોનો તે જીવિપૂર્વક ઉકેલ આણે છે એટલા ખાતર. શુદ્ધ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમોટા પ્રમાણમાં અતિ ઉપયોગી નીવડે છે. પણ આ ઉપયોગિતા કાંઈ મુખ્ય મુદ્દો નથી, એટલું જ નહીં, પણ તેને મુદ્દો ગણવો એ પણ હટ નથી. અણુઓ આ મુદ્દામાં શોધાયેો નહોતો એ ચોક્કસ છે. શુદ્ધ તે કાચાંમાં ઝડપ આણી એ નિર્ધારિત છે. સામાન્ય સંજોગોમાં એ કાચું પાર ઉતારવા વર્ષો લાગત, તો શુદ્ધની પરિસ્થિતિમાં પુરુષ અર્થે એ બનાવદ જલદી પાર પાડવામાં આવી.

અણુ બોમ્બનો ઇતિહાસ ૧૮૯૫માં રોજનની ક્ષ-કિરણોની શોધથી શરૂ થાય છે. ક્ષ-કિરણો આપે એવા અન્ય કુદરતી પદાર્થોની શોધ આરંભાઇ. રેડિયો-એક્ટીવીટીની શોધ થઇ. પછી રથરફોર્ડની અણુ વિગેની શોધો આવી. અણુ-રચનાને લગતી આ જીનિયાકી શોધો હતી. એ સુવિદિત છે કે દ્રવ્યની રચના ઝીલુ-અતિ સૂક્ષ્મ અણુઓ વડે થયેલી છે. આ અણુઓ અવિભાજ્ય છે એવી પહેલાં માન્યતા હતી. વીસમી સદીની તરૂઆત પછી સંશોધને પૂરવાર કરી બતાવ્યું કે અણુમાં મધ્યવર્તી અંશ-એટલે કેન્દ્ર-સૂક્ષ્મીઅસ (nucleus) કહેવાય છે અને તેના ફરતાં વિદ્યુત કણો (electrons)નાં બનેલાં પડો આવેલા છે. અણુમાં ફેરફાર કરવો હોય તો કેન્દ્રમાં ફેરફાર કરવો જોઈએ. કેન્દ્ર તોડી શકાય તો નવું અણુ ઉત્પન્ન થાય. આ કાચું માટે જરૂરી સાધનો-હથિયારોના અભાવે પ્રગતિ ઢિલિલ રહી. સાદી ભાષામાં કહીએ તો, અણુનું નુકલીઅસ-અન્ન્ય કિલ્લા જેવું છે. આનો કિલ્લો તોડવા જખમર ટ્રોપની જરૂર પડે; તેથી રીતે અણુનું નુ-ક્લીઅસ તોડવા સજળ સાધનોની જરૂર છે. આ કાપ્લન અમેરિકાના પ્રેક્ટર લોરેન્સની સપ્લોટ્રોન શોધે કું પાડ્યું. આ બધાને કાર્તિકજન. ચડાવતી મહાન શોધ હાન અને સ્પ્રાસ્માનની હતી. તેઓએ શોધી કાઢ્યું

કે યુરેનિયમ આણ્વી એક બતને એ સરખા ભાગે તોડી શકાય છે. આ ભંગાણુ વખતે ખૂબ શક્તિ છૂટે છે, એટલું જ નહીં પણ આ કિના સર્જન થાય રહે છે. એક વખત કિના થાયું કરી એટલે વિશેષ કરવાનું રહેતું નથી. આ થયે અણુ બોમ્બની રચનાનો સિક્કાત. તેના બધાય મુદ્દા વિષે સંશોધને માહિતી એકઠી કરી હતી. તેના બ્યવહાર ઉપયોગ શુદ્ધને લીધે ઝડપી બન્યો.

૩૩ નું પણ એમ જ છે. રેડિયોના તરંગો વડે દૂરની કોઈ પણ વસ્તુની હવાતી તેમ જ સ્થાન નક્કરી કરવાની કરામત એટલે જરૂર. ૨૨૨ શબ્દ રેડિયોલોકેટરનું ટૂંકાવેલું નામ છે. આ કરામત પૂર્વે નહોતી એમ નથી. શુદ્ધ પૂરતો તેનો ઉપયોગ સંજોગોને જવાબદાર છે. આજનું ૨૨૨ એ માત્ર શુદ્ધસાધન નથી રહ્યું. વર્તમાન જગતને ઉપયોગી એવા રેડિયો વપરાશનું સાધન તે બનતું જાય છે. ૨૨૨નો ઉપયોગ હવામાનમાં પણ થવા લાગ્યો છે. ખગોળના અભ્યાસમાં પણ એ ઉપયોગી થતું જાય છે. દરિયાઇ સફર ખેડતાં વહાણો આ ૨૨૨ની મદદથી માર્ગમાં આવતાં ભય-સ્થાનો, તેમનું અંતર અને પ્રકાર જાણી શકે છે. ખડકો, ખરડ-પરંતો, દૂરથી આવનારા વાવાઝોડાનાં અંતર અને તેની ઝડપને સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપે છે, એટલે નાવિકને પોતાની મુશ્કેલીના ઉકેલ જોળવો સહેલો થઇ પડે છે. વિમાનોમાં પણ ૨૨૨નો ઉપયોગ થવા લાગ્યો છે. પરીજ્ઞાના સ્થળા-તરના અભ્યાસમાં પણ ૨૨૨ ઉપયોગી બન્યું છે.

આ તો મુખ્ય શોધોની વાત થઇ. તેમનો ભવિષ્યમાં શો ઉપયોગ થશે એ વિષે કુંકું સ્થળ કડું; પરંતુ આ ઉપરાંત આપણને સીધી રીતે સ્પર્શતી ખીજ નાની મોડી અનેક શોધોને ઉલ્લેખ કરી શકાય. આ વિજ્ઞાનનું જમા થયું છે. માનવીની જીંદગીને બચાવવામાં અત્યંત ઉપ-યોગી નીવડેલ સક્ષા ઔષધો, પેનિસીલીન, ડી. ડી. ટી., સ્ટ્રોમાક્રાસીન અને એવી ખીજ શોધો આ જગતની છે.

૧૯૪૨ માં અમેરિકાના બેન્ગ્ઝાની કાંકલીને જેટની (jet) શક્તિથી ચાલતાં યંત્રોના વિચાર ક્યો હતો, અને એવું એક વહાણ બાંધવામાં આવ્યું હતું. પણ સમય તેને પ્રતિજ્ઞ હતો. રાષ્ટ્ર બંધુઓએ વિમાનની શોધ સંજીવું રીતે પાર ઉતારી. ત્યારપછી ઉત્તરેસર વિશેષ ઝડપવાળાં વિમાનો શોધાયાં છે. રોકેટ ઉડાવના-હેવાય પણ ખૂબ આવે છે. ખૂબ અંતર સુધી આવા

રફેટ ઉડાવવામાં મુખ્ય પ્રશ્ન તેના પર કાળૂ અને તેને જરૂરી જળતણુ-પ્રવહનો છે. પેટ્રોલ વડે ચાલતાં એન્જિનો કરતાં સરખામણીમાં જેટ વડે ચાલતાં એન્જિનો વિશેષ શક્તિ આપે છે. તેનું ખર્ચ પણ ઓછું આપે છે. તેમાં પારશીન તેલ વપરાતું હોવાથી આગની ખીક રહેતી નથી. આ ધ્યાનમાં રાખીને જેટ વડે ચાલતાં વિમાનોને પ્રશ્ન વિચારણા અને યુદ્ધના અતુરૂપ સંજોગો મળતાં જેટ વડે ચાલતો વ્યવહાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો. લખિષ્યમાં આવાં

વાહનો ખૂબ મહત્તાપૂર્ણ ભાગ ભજવશે એમ અત્યારે લાગે છે. એ સ્પષ્ટ છે કે વિમાનની વ્યવસ્થામાં પરિવર્તન થાવી રહ્યું છે, એ સ્વીકાર્યા વિનાય છૂટકો જ નથી. પ્રત્યેક દેશની સરકાર પોતાના દેશમાં વિમાન પ્રવેશની જવાબદારીઓ પર કાળૂ સેવા લાગી છે. આજે વિમાનનું ખેવડું રૂપાંતર થઈ રહ્યું છે. એક તો યુદ્ધના ગિયરમાંથી નીકળી શાંતિ-કાળને અતુરૂપ થવાનું, અને બીજું પાનગીમાંથી સરકારના કાળૂમાં જવાનું.

હક કે ફરજ ?

(રામ જોશી-આશાવરી-તાલ ત્રિતાલ)

કવિવર આ. ફ. ખખરદાર

છવનને શી હકની વાત ?

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

સૂર સામ નિજ જોયોતિ પ્રસારે, તો દુનિયા રહે તાણ;
હક સે ॥ થંભે તો જળની થાય પળે તાયણ;

હક નામે સઘળે ઉત્પાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

સોમ સુધા નિજ પાત્રે ભરતો, ઇલછલ રહે ઇલકારી;
આપી આપી ખાલી થાયે, છા અમાસ રહે ત્યાં આપી;

હક સેવા હુમે મહોલાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

જળનું અંગ બન્યાં તો છવે એ જળને રસ આપી;
થક સાખા ને પત્ર પુષ્પ ક્યાં રહે મૂળ નિજ કાપી ?

કલેશભારી છે હકની વાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

હક તો છે નિજ ફરજ બજવવા, ભાગ ભજવવા ભવનો:

હક હક કરતાં નાહક ખોશી જન્મ ચિરલ માનવનો ॥

દુનિયા છે ફરજે રણિયાત:

છવન છે જ ફરજ સાક્ષાત્

મનવા

સુન્દરમ

મનવા, નિરખ નિરખ જગ ચક્રિયો,

બંધુ, પરમ પરમ રસ થખિયો.

મનવા :

આ સંસાર મહાસાગર છે, કયહીં આહર, કયહીં ઊંડો,
તું તારા સહ સાખૂત રાખી બસ બંદર ગમ જઇયો.

મનવા :

આ જનજલ અણગણ મહિમે તી, કે. જુહાં, કે. સાચાં,
તું નિર્મળ શુ' નેજ કરી, તુજ હાર ગલે મેં ધરિયો.

મનવા :

આ વનમાં મારગડા કે' કે', કે. ઊલટા, કે. સુલટા,
તું તારો શોધી લે ભોમી નિજ મંદિર પગ ધરિયો.

મનવા :

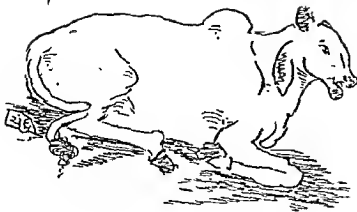
એક દિન રાખ, એક દિન ભિક્ષુક, એક સુઠુ એ સરખા,
તું મારી તુંખી લે કરમાં, જાં તુજ ફેરા ફળિયો.

મનવા :

સુન શિખર પર એક હરિહર, પલપલ સુન્દરી બાજે,
એ સુન્દરનાં દરસ મિલે તો, હરખ હરખ જાં ગઇયો.

મનવા :

એક ઉંઢાગાતી સવારે અમારા અંગવાના પાછલા ઓટલા પર મારી ન્હાળી બેઠેલ થઈ અને હું હીચકા પર બેઠાં હતાં અને એકાએક નેતરની ખુચ્છી જો બેઠી અમારાં બા જોણિકા બીના વાળા દુનાવથી લૂગાં હતા ઓટલાની ધાર ઉપર હીરા વાધરી કાચી ફરિના ટાપત્રો લઇને બેઠા હતા. તેની બેઠે બાવનાસ ચાલના હતા. એટલામાં સ્કામેથી, અમારે ઘેર વર્ષો પહેલાં કાન કંતી, મરાકી બાઇ પાક આવી પહેાથી. મેં એકદમ નવાઇ પામીને કહ્યું: “એહો પાક, તું ક્યાથી?” પાક જરા શરમથી નીચું જોઇ બોલી: “કાલે આસ્તોડીઆ એકાના બા. પામીને ઘેર તેજ સેવા ગઇ હતી ત્યા આપણા કાળુ મળ્યા. તેમજે કહ્યું કે જાને બાઇ નોકર વગર બહુ તકલીફ પડે છે માટે અંગે આવળે. એટલે મેં કહ્યું હાવ જોઇ આવું”. શરદ બોલી ઉઠી: “આટલા દિવસ કેમ જીવતી ન્હોતી? કાળુ તો કહેતા હતા કે વરસ દહાડાથી પાર ગામમાં આવી છે તે ખમાસાની ગેટ પામે એટલી લઇને ચલી છે”.

કાળુ અમારા ગાડીવાળાનું નામ હતું. લગભગ ત્રીસ વરસથી અમારે ઘેર નોકરી કરતો હતો, અને ઘરના માલુસ જેવો જ થઇ ગયો હતો. કાળુ જાંબી રીને સારો, પણ એને દારૂં વપસન બારે. ગમે તેટલો દારૂ પીએ તે મેં એને ચડે જ નહિ. એ આપ્પા ગામને યોગળે, પણ એને કોઈનું નામ ના આવડે. કોઇવાર બહારથી આવીને કહે કે: “આજે એક મીઠીગમાં ગયા હતા ત્યાં પેલો લાંબો સત્તો ગેરો ચરમાવાળો દાકર મળ્યો હતો.” તો વળી કોઇવાર કહે: “આજે પેલી જાડી રોકાણી મળી હતી-આપણે એનો

ગેલી સીવીત દરપીવાત પામે રહે છે તે.” એમ દરેક જાણનાં આપાદ જાણે આવે. પણ કોઇનાં નામ એને યાદ ના રહે. કાળુએ ગમે તે કામ મેળું હોય તે પાક પાડી જ આવે. પ્રમાણિક પણ એટલો જ-જાણે અમારા થ નું ચામડાનું તાણું કુટાવને પકાવાર પણ એટલો જ. કોઇ ગાંઠ સાળુ પડે તો મનદાસ ઉભે પગે માકરી કરે.

ગરના સત્તાસના જરાખમાં પાકએ સાડીના પાત્રવથી ખોદું દાંડી દીધું અને પછી કહિલે મોટે બોલી “બાની બીક ભાગતી હતી. ક્યે મોટે બા પામે આવું?” મેં કહ્યું: “તેં જાતુ શું બજાવ્યું હતું?” એટલે મોઢા પડ્યા હજુ અમેડી પાક બોલી: “જાતુ બજાવ્યું તો કંઇ ન્હોતું પણ એમનો દુકમ ન્હોતો ચાલ્યો એટલે પાક તો ગળાય જ ને? બા તો બજાવાન જેવાં છે કંઇ ખોદું ક્યું” હોય તો જેમ બજાવાની બીક ભાવે તેમ બાની લાગે છે. એમની સામે જૂઠું બોલવાની કિંમત નથી ચાલતી.” અમે બંને જાણે બા ગદાવું જોયું કે બા “દુકમ” રિયે ખુલાગો કરે, પણ એમણે અમારી તરફ તરત જ ના કરી. પાકની શરમ એટલી કરવા તેમજ પોતાનાં વધારે જખાણ થતા અકાવવા બા બોલ્યાં: “તું છુટી હાંવ તો કાઢથી જ અહિ કામ કરવા આવળે.” પાક સમજી રાઇ કે બાએ એના બધા હોય માફ કર્યાં છે. એટલે હિંમતભેં બોલી: “વડર આવીત પણ મારાં બે છોકાં છે તે પણ મારી સાથે અહિં રહે તેવો તમને વાંધા નથી ને?” બા ખુચ્છી પડી ઉઠ્યાં ને બોલ્યાં: “ના કે મારે શું વાંધા હોય?” આટલું બોલનાં બોલનાં અંદર રવા અને ચોડી વારમાં કોઇનાં લગ્ન ખાને આવેલી એક મીઠાઇની હામડી હાથમાં લઇને આવ્યાં, અને

પાડને ઝાઝડી આપીને કહ્યું કે “આ તારાં છોકરાને આપજો.” બાને સ્વભાવ અત્યંત દયાળુ. ગરીબનાં છોકરાનું નામ સંભળતાં જ તેમને મીઠાઈ આપી દેવાનું સહ્યું. મીઠાઈની ઝાઝડી લોધ પાડનું મોઢું પ્રજ્વલ થયું. તે પખને તે ખરેખર કુંદર લાગતી હતી. એની ઉંચર ત્રીસેક વર્ષની હશે, પણ તે બહુ ન્હાની લાગતી હતી. ઘઉંવણીં તેના રંગ હતો, આંખો કાળી અને મોઢક હતી અને નાક તીણું અને પાટીકું હતું. જ્યારે તે હસતી ત્યારે તેના સીધા ઘેગા ઘંત બહુ સરસ લાગતા. એકંદરે પાડ ખૂબ આકર્ષક હતી. તેણે આને લાલ ચંદ્રકળા પહેરી હતી અને કપાળમાં મોઢા લંબગળા ચાસેા કંપેા હતો. ચાંદલાની નીચે લુરૂ છંદણું શામનું હતું. પાડએ મીઠાઈની ઝાઝડીને એક મોટા શ્વાસમાં ખાધી લીધી અને પછી બોલી “બહુ ખાધું આપજો બહેન.” એ એટલાના પગથી આડત તી હતી એટલામાં ધરડો કાળુજ હાથનાં લાકડી લગને આવ્યો અને પાડને ઉદ્દેશીને બોલ્યો. “જો બાની આકરી બરાબ કરીશ તો તારાં બધાં પાપ ધોવા ઇ જરી. હવે બહિં કરીને રહેજે. તો તારાં છોકરાં બહી ગણીને મોટા થશે. બાની જાળીનું પાણી જ એણું છે કે જે પીએ તે હુંગિવાર થાય.” કાળુજ હવે ધરડો ઘણ ગયો હતો એટલે ગાડી ચલાવી ચકતો નહિ, પણ આવે તેને પેચન બાધી આપ્યું હતું એટલે નહાનું નહાનું કામ કતો હતો.

લગભગ દસ વર્ષ પહેલાં પાડ અમારે ઘેર નોકરી કરતી હતી. બેએક વર્ષ કામ કરું હશે, પછી એકાએક તે એક દિવસ અમારા પાડોશીના નોકર ગણપત સાથે ન્હાસી ગઇ ત્યાર પછી એના કંઈ પતો જ ન્હોતો. નોકરના પાસેથી પાડ જિને બનબનતી રીતે સંભળાતી ત્યારે બા કહેતા “એ તો બહુ બોહું. લેણા તો ગમે તેમ બોલે. આપણે તો દેખીએ નહિ ત્યાં સુધી માનીએ નહિ.” બાનો સ્વભાવ જ એવો હતો કે કોઈની ખૂબ વાત માને નહિ અને અમને માનવા દે નહિ.

પાડ અમારે ઘેર નોકરીમાં દાખલ થઈ ગઇ. અમે તો ન્હાનપણમાં એની સાથે રમેતાં એટલે એ પાછા આવી તેથી બહુ ખુશ થયાં. વળી એ હુંગિવાર હતી અને કામકાજ અપાઝાબધ આપોવી લેતી, તેથી બાને બહુ રાહત મળતી. એને સીવાઈ-ગૂંચાથે સારું આવડ્યું.

પાડની માએ તેને ન્હાનપણમાં એક ધરડા વર સાથે વૈસા મઠે પરણાવી હતી, પણ લટકાળી પાડને ધરડો વર જરાએ ગમતો ન્હોતો. એટલે આખો દિવસ બ્હાર જતી રહેતી. એક દિવસ પાડ રાત્રે જરા મોડી ઘેર આવી, એટલે એના વરે વીડમાં એના પર છટી લાકડી ફેંકી. પાડ ચીસ પાડતી પોતાની માને ઘેર જતી રહી અને ત્યાર પછી કોઈ દિવસ સાસરે ગઇ જ નહિ. તે પછી થોડા દિવસ રહીને પાડની મા રીતાબાઈ અમારે ઘેર આવી ને અમારાં બાને કહ્યું—“આ મારી શ્વાળી પાડને કોઈને ઘેર નોકરી કરવા મૂકતાં જીવ નથી ચાલેતો, પણ તમે છોકરી પેઠે રાખો એવાં છો એટલે તમને સોંપું છું.” બા રહેજ ચુકેા કરીને બોલ્યાં: “હાથે કરીને પાડને ધરડા વરને પરણવીને એની છંદગી શું કામ ધૂળ કરી નાખી?” રીતા પાલવથી આજુ લુછતાં બોલી: “અરે બા, આ પાડને બાપ મરી ગયો ત્યાર પછી મેં કેમ દહાડા કાઢવા છે તે મારું મન જાણે છે. ચાર ન્હાનાં છોકરાં અને કમાનાર એકલી હું. માંડ માંડ પૂરું થયું હતું, ત્યાં પાડ પરણવાવા નેવડી ઘણ ચાસેા પાંચસો રૂપિયાને. ખરચ મારે ક્યાંથી કરેલ? હું આ બધી મૂંઝવણમાં હતી ત્યારે એક દિવસ સખારામ ત્રારે ઘેર જતો આવ્યો અને કહે કે “પાડને મારી સાથે પરણાવો. મારે કંઈ પહેરામણી નથી નેછતી અને હું ઉદ્દા રહ્યાં અને કપડાં ધરેણું કરાવી આપીશ.” આટલું બોલી મારા પગ આગળ પાંચસો રૂપિયાની બેલી મૂકીને બોલ્યો: “મુજેલી માં હો તો આ વાપરતો.” હવે હું ગરીબ માણસ, આટલી મોટી લાલચ કેમ જતી કરું?”

બા બોલ્યાં: “આ લાભમાં ખરચ કરવાનો રિવાજ બોલો છે. લોક લાગે ખરચ કરવો પડે એ બીકે સોળ વરસની પાડને સાઠ વરસના સખારામ સાથે પરણાવી ને બિયારનીની છંદગી ખરવાઈ કરી. રીતા કપાળ કુટીને બોલી: “એનાં નશીબમાં ધરડો વર હશે, બીજું શું?” મોડી ચાતચીત પછી પાડને અમારે ઘેર નોકરીએ રાખવાનું નક્કી થયું એટલે રીતા આંખમાંનાં આંસુ લુછતી ચાલી ગઇ.

બીજી વાર પાડ અમારે ઘેર નોકરીએ રહી તે પછી પંદરેક દિવસ રહીને મને રહેજ તાપ આવ્યો. ત્રારે પાડ માગ એટલામાં આવીને કહે: “બહેન પણ કામથી આડું?” મેં કહ્યું: “હા ભાઈસાહેબ, આખું શરીર કાગ છે.” લગભગ

અપી કલાક પાંચે મારે શરીર દુઃખાયું હતું। પછી મને બહુ સાડું લાગ્યું. મેં પાંચે પૂછ્યું: “હું અહીં પાંચ, તને ગયુપત જેવા મુશ્મ શું એસો બધો ગમ્યો કે એની જેડે નહારી ગઈ?” પાંચ એકદમ ખાટલાની નજીક આવી બેસી ગઈ, અને ધીમે રહીને બોલી, “બહેન કોઇને કહેશે નહિ, પણ આજે હું તમને બધી મારી વાત કહું. ગયુપત જેવા બહુચક મને ગમે ખરે? એ તો પેલા છોટાલાલ શેકતું બધું કારસ્તાન હતું.” છોટાલાલતું નામ સભાગતાં હું સ્તબ્ધ થઇ ગઇ અને એકદમ બેઠી થઇ ને બોલી: “જે છોટાલાલ અનદાવાલના શેડીઆ-ઓમાં મુખ્ય ગણતો હતો, જે કેટલીયે સખાઓમાં પ્રમુખ થયો હતો તે આટલો નીચ?” પાંચ બોલી: “અરે એ શેડીઆઓનું નામ ખૂંદા. મારા જેવી કેટલીયે બાળબેાને એ શેડા ફસાવતા હશે. જેટલો પૈસો વધારે તેટલો ભાગ્ય વધારે. પણ એ તો પૈસાથી બહુ ઢાઢી દે. કહેવન છે ને કે “જર આંદે સો કર, પીનજર બકયા મત કર.”

છોટાલાલ શેકતો બંગલો અમારી તદ્દન પાસે હતો અને ઘણી વાર એ અમારે ઘેર આવતા અને એવી સમય રીતે વર્તતા કે એમને વિષે આવી વાત માનવી એ મુશ્કેલ હતું, પણ માણસના જીવનની કંઈ એક જ બાજુ હોય છે? પાંચે આગળ ચલામ્યું-“દસ વરસ પહેલાં ચૈત્રી પુનેમને દહાડે તમે બધાં રીનેગા બેઠા ગયા હતાં અને હું આજ એ ડામાં તમારી પધારી કરતી હાઉં. પાસેના બંગલાની બારીમાંથી છોટાલાલે મને જોઈ અને બોલાવી. હું કામ અધૂરું મૂકીને ડાનીમની છોટાલાલના બંગલા આગળ જંગલે ઉભી રહી. દવાલની બહાર છોટાલાલ મોટર લઇને ઉભા હતા. પોતે ચંદાવતા હતા. તેમા મને બેસી જવાનું કહ્યું. ચાંદીમાં મોટરમાં બેસીને દરજ્જા જતની મને ખૂબ મજા આવી. છોટાલાલ મને પોતાના શાહીબાગના બંગલામાં લઇ ગયા. ત્યાં બેઠો સાવરણ ગયુપત રહેતો હતો. તે સિવાય કોઇ નહોતું. મેં આજ લગી જાંજીમાં કંઈ મુશ્મ બોગયું નહોતું એટલે છોટાલાલના મોઢામાં સપાકાઈ ગઈ. રહવાના પહોરમાં પાંચ વાગે હું શેક સાથે ઘેર આવી. કાળજીએ મને આવતાં જોઈ અને બહુ કળી ગયો અને મને ધમકાવી. હું એને પગી પડી ને કોઈને કહ્યું કહેવાની ના કહી. ત્યાર પછી વારંવાર રાત્રે અને રોડ શાહીબાગ લઇ જતા. હવે કાળજી ના રહેવાયું એટલે

એમણે બાને ફરિયાદ કરી. બાએ મને પાંચે બોલાવીને ઘણી શિખામણ આપી. મેં પણ બાને વચન આપ્યું કે હવેથી એવી ભૂલ નહિં કરું. છતાંયાર પાંચ દિવસ પછી રાત્રે દસ વાગે છોટાલાલની મોટરનું બૂગથું યાત્રું એટલે મારું મન કાળમાં ના રહ્યું. ઉગતી જુવાની અને સાસુગમાં મુખ્ય નહિ એટલે મને કોણ કોઈ કું પાછલે દરવાજેથી બહાર નીકળીને મોટરમાં બેસી ગઈ. આમ ત્રણ વાર મંદિના મુખી શાહીબાગ જવાનું ચાલ્યું હતું. અને પછી મને દહાડા રજા એટલે હું તો ગભરાઇ ગઈ. કેને કહું અને ક્યાં જાઉં? તેવામાં છોટાલાલના મારવાડી ભાગીદાર કલકત્તાથી આવ્યા હતા; તેમણે છોટાલાલને કહ્યું કે: “આજકાલ કલકત્તામાં સારા નોકર નથી મળતા. તમારી પામે કોઈ સારો માણસ હોય તો આપોને?” છોટાલાલે કહ્યું: “આ મારો નોકર ગયુપત બહુ ભલો અને પ્રમાણિક છે. એને તમારી સાથે લઇ જાઓ. પણ જોડે એની વડુને લઇ જવી પડશે” એમ કરીને મને ગયુપતની વડુ બનાવી, અને ગયુપતને આ બધું કબૂલ કરવા માટે મો રૂપિયા બસિસ આપી. મનુશામ શેક જોડે અને બને કલકત્તા ગયાં.

કલકત્તામાં બાલીજમાં મનુશામ બનેડિવાનો મોરો આલીબાન બંગલો હતો અને બગીચાને એક ખુણે નોકરોને રહેવાની બોરડીઓ હતી, તેમાંથી અમને એક મળી. હવે ગયુપત સાથે કેમ રહેવાય એ મોટી મુશ્કેલી ઉભી થઈ. એક તો ગયુપત મને જતા પે ગમતો નહોતો અને એની જેડે કોઈ ભત્રેના સંબંધ રાખવાનો મારો જરા પે ચિચાર નહેતો. હું તો કલકત્તા પહોંચી તેજ દહાડે શેડાથી પાસે ગઈ અને મને કંઈ કામ મોંપવાનું કહ્યું. એમને બે ન્દાની છોકરીઓ હતી તેને સાચવવાનું કામ મને મળ્યું. આથી હું તે છોકરીઓ અને પ્રતિવક્ત્ર છેડકરીઓ સાથે રહેવા લાગી. ભલો ચિચારો ગયુપત પણ નાહક પીધનાંથી છૂટ્યો, એટલે એ પણ ખુટી થયો. એમ કરનાં કરતાં કલકત્તા આવ્યા પછી સાતેક મંદિના પછી મારી તાલતો જન્મ થયો. શેડાથીએ મને રામકૃષ્ણ મીતાનની હોસ્પીટલમાં મોકલી અને ઘેર આવ્યા પછી પણ બહુ સંબળ લીધી. દિવસને જતાં કંઈ વાર લાગે છે? જો નેનામાં તારા વરસની થા આવી અને મને અનદાવાદ જવાનું મન થયું. કલકત્તામાં કોઈતાર મને બહુ એકધું લાગતું અને રાતે હું પધારીનાં સ્ત્રી સ્ત્રી રસ્તી. મારી

માએ મને ઘરડા વરતે પચણીની મારી છ'દ્વી ધૂગધાણી કરી નાંખી એમ વિચારી મા પર મને કોઇ વાર બહુ સ્ત્રી-હૃદયી પણ પછી તરત એમ થતું કે એ જિવારી કરેયે શું? દુનિયામાં ગરીબાઇ જેતું કંઈ દુઃખ નથી. મનુરામ શેઠના બંગલામાં એરડે એરડે મોટા આસીવાળાં કપડાં હતાં. કોઇવાર એકલી હોઈ ત્યારે આસી રહામે ઉભી રહીને હું મારું રૂપ જોતી તે મનમાં મધકાતી અને પછી તરત જ એમ થતું કે આ રૂપ જ મને ફાસવી. આવું રૂપ હોય તો કોઇ પૈસાદારને ધેર જન્મ લેવો જોઈએ. ગરીબને સુંદર થયોતોયે હક્ક નથી. કોઇ વાર એમ થતું કે છોટાલાલ પાપ કરે છે તેને કોઇ પૂજતું નથી, અને ઉશ્કરા બધા એને નથી નમાને સલામ કરે છે અને ગામમાં એવું કેટલું માન છે? ત્યારે મને ગરીબને સહુ ધૂનકારે છે. છોટાલાલને બેરી છે, છોકરાં છે એટલે એને આડે મારો જવાનો હક્ક નથી. મારે જીવનમાં ખીજું કંઈ સુખ નથી એટલે હું એ રાંઠની ભાગમાં ફાસાઇ, છતાં યુનેદગાર હું એકલી ગણાઈ? કોઇવાર નો એમ ખોલાઇ જવાતું કે અરેરે લગવાન તારો ન્યાય કેવો છે? છોટાલાલ જેવાને ધેર લક્ષ્મીની લીલાલેડેર અને મારી ગરીબી માને એ ૧૫૫ પેટ પૂરતું ખાવાનાં પૈ સાંમા! છોટાલાલ મોટા મીલમાલેક ગણાય અને હું પાપ સંતાપ્યા પછેદમાં રખડું! અરેરે નસીબની શી ખલિહારી છે?

મને અમદાવાદ પાછા ચાલ્યા જવાનું મન તો થતું હતું પણ જરાય કેમ? આટલે દૂરથી એકત્રાં કેવી રીતે જતું? વળી ત્યાં જઈને રહેતું પણ ક્યાં? આમ મારું મન મુંઝાયા કરતું હતું ત્યાં અચાનક એક દિવસ છોટાલાલ આવી પહેલ્યા. કાં તો વેપારને કામે આવ્યા હતા કે કાં તો મને મળવા આવ્યા હતા. એમને જોઈને એમના પરતો ગુસ્સો ઉતરી ગયો અને એમની જોડે વાણું અમદાવાદ જવાશે એ વિચારથી જાણે તારણહાર જેવા લાગ્યા. મારું શાંત થઇ ગયેલું મન છોટાલાલે ફરી ચળકાળે ચલાવ્યું અને વળી એના મોહને વશ થઇ. છોટાલાલ પંદર વીસ દીવસ રહીને અમદાવાદ તરફ પાછા ફર્યા અને ગણપત અને હું બંને તેમની સાથે નીકળ્યાં. રોડાણીને મારા પર માયા થઇ ગઇ હતી એટલે પહેલાં તો રજા આપવા રાજ નહોતાં, પણ મેં બહુ કાલાવાલા ક્યાં એટલે જવા દીધી. જતી વખતે તાત માટે પોટલી બરીને કપડાં આપ્યાં અને મને પણ સાડીઓ વગેરે આપ્યું.

અમદાવાદ આવ્યાં છોટાલાલ શેઠના શાહીખાના બંગલામાં નોકરોની એરડીઓમાં હું રહેવા લાગી. મેં શેઠને પહેલેથી કહી દીધું હતું કે ગણપત મારા ભાઇ જેવો છે અને મારે એની સાથે કોઇ જાતનો સંબંધ નથી એટલે એમણે મને એક જુદી જ એરડી આપી હતી. મારા પર છોટાલાલની મહેરબાની કાયમ હતી એટલે મને કોઇ વાતનું દુઃખ નહોતું. તારા બે વ સતી થવા આવી ત્યાં મારા ઘંડરો જન્મ થયા. નોકર વર્ગમાં ગણપત મારા વર હજી ગણતો એટલે આ વખતે મારે નોકરી જવાનો સવાલ નહોતો.

શંકર જ મહીનાનો થયો એવામાં છોટાલાલ શેઠ સખત માંદ પડ્યા. અમદાવાદના દાકરોની દવાથી સાર ન થયું એટલે યુબઇ લઇ ગયા. ત્યારે ફાયદો ન થયો એટલે તેમને દવાફેર કરવા લઇ ગયા, અને જ મહિના પછી છોટાલાલ શેઠ ગુજરી ગયા. એમના મરણ પછી શેઠેકે મહીને રોડાણીએ મને અને ગણપતને રજા આપી. એમને મારા પર સ્ત્રી હતી એટલે તરત જ એરડી ખાલી કરીને ચાલી જવાનું કહ્યું. ગણપત તો પોતાને વતન ગયો, પણ હું ક્યાં જઈ? મને મારી મા સાંસરી. પ્રજાને પછે એક સગી સાંજે હું એને ધેર ગઇ. અંધારામાં એ ખાટલા પર સૂતી હતી. મારી માનું શરીર છેક સૂકાઇ ગયું હતું અને તે માંદ લાગતી હતી. અચાનક મને જોઇ તેને બહુ નવાઇ લાગી, અને ખાટલામાં બેઠી થઇ. મેં એના જોળામાં માથું મૂક્યું અને ખૂબ રડી. એણે મારા માથા પર હાથ ફેરવ્યો તે મને અમૃત જેવો મળ્યો લાગ્યો. મા સમજી ગઇ કે હું કંઈ ભારે મુશ્કેલીમાં છું. બીજે દિવસથી હું છોકરાં લઈને એની સાથે રહેવા લાગી, અને એની જોડે બીકીઓ વાળવાનું કામ કરવા લાગી. મુખે કુખે દિવસ ચાલ્યા જતા હતા. પાંચની પાત પૂરી થવા આવી અને એની આંખમાંથી ઝળક ઝળક આંસુ પડતાં હતાં. એ ઉભી થઈને મારે માથે હાથ ફેરવ્યો અને બોલી “સહ જાઓ બહે! બહુ મોડું થઇ ગયું.” મેં કહ્યું: “પાંચ, તું રડીશ નહિ. હું ખાતે વાત કરીશ. એ તારું દુઃખ ઓળખું કરશે.”

પાંચને ફરી અમારે ધેર આવ્યાને બેત્રણ મહિના થયા હશે તેવામાં એક દિવસ રાત્રે ચાંદનીમાં અમે બધાં અંગાશીમાં બેઠા હતાં ત્યારે બા કહે: “આ પાંચ તો જાણે છેક બદલાઇ ગઇ છે. એ આવી ત્યારે મને બંદીક લાગતી હતી કે પાર જેવી ચંચળ બાઈને મારાથી સચવાશે કે નહિ, પણ એ

તો તદ્દન સીધા રસ્તાની યદ્ય ગઇ છે. કોઇ સાથે બહુ બોલતી નથી કે હસતીયે નથી."

યોગા દિવસ પછી એક રૂપિયવાળી બપોરે પાર, મારા ચેલેન્જા પાળમાં તેજ નાંખતી હતી. હું એની સાથે જાતજાતની વાતો કરતી હતી કેમકે મારા લાંબા શૂંચ-વાયેન્જા વાળ એળખાં રહેજે અઘણે કલાક થતો. મેં ધીરે રહીને કહ્યું: "પાર, મને એમ થાય છે કે હવે સખારામ મરી ગયાને વરસ યદ્ય ૨૫ ત્યારે તું ફરીથી પચ્છે તો?" પારએ તો એકદમ હાથમાંથી મારા વાળની લટ મૂંચી દીધી અને તેજવાળા હાથથી તાળી પાડીને હસીને બોલી: "મને તે કાણુ પચ્છે?" પછી જરા નિસાસો મૂકીને બોલી: "નારે બા, હવે જીંદગીથી ધરાય ગઇ. ત્રીસ વરસ તો થયાં હવે બહુ બહુ તો પાંચ સાત વરસ આ થરીસો મોહ રહેવાનો. પછી રૂપે જીવું રહેશે, અને મન પણ હુખ્યું યદ્ય જશે." મને મનમાં વિચાર આવ્યો કે પાર બહુ નથી તો યે કેટલી વિચારશીલ છે? મેં એને પૂછ્યું: "પાર, તું ફરીફરીને પાછી અમારે ઘેર કેમ આવે?" જરાબમા ને બોલી કે "એટલા માટે કે બા જેવાં પુણ્યપાળોને યે, મારે ઉદાર થશે એમ મને લાગતું હતું. હું કેટલે કેટલે ફરી છું અને કેટલાં માણસોને મળી છું, પણ બા જેવું કોઇ જોયું નથી. એ તો ગરીબનાં બેસી છે, દવાનાં દેવી છે." આટલું બોલી પાર યોડીતાર મૂંચી રહી અને

પછી બોલી: "બહેન મને માફ કરો તો એક વાત કહું." મેં કહ્યું: કહેને? પાર બોલી: "બહેન, તમે મને ફરી પર-જવાતું શું કામ કહ્યું? ખરું કહું તો મને એથી બોહું લાગ્યું. તમે ખંચાં માનો છો કે હું ચંચળ મનની છું, પણ એ ખોટી વાત છે. હા, હું છોટાકાક સાથેના સંબંધ મારેની મારી બૂઝ કબૂઝ કરું છું. બાપી હું કંઈ રમકેસ બાહ છું? કલકતા મનમુખરામ રોકેને ઘેર નોકર, ચાકર, ગ્રાહી, મુનીમ વગેરે બધા મારી સાથે છૂટ લેવા માંગતા હતા પણ હું કોઇને દાર નહોતી આપતી. એકવાર શેઠાણીને મળવા એક બગાળી બાહ આવ્યાં હતાં. તેણે મને પૂછ્યું કે "નારે સંનિમામાં નોકરી લેવી છે? ખૂબ પૈસા મળશે, અને મેળમજા કરવાની મળશે." મેં તો કહ્યું, "નારે બાહ એ માફ કામ નહિ. પછી તે ગતે સૂરી વખતે મને એમ થયું કે પૈસાથી લોભાઈને હું સંનિમામાં ના ગઇ તે સાફ થયું. ત્યાં જાન જાનના હસકટ લોકો મારી છેડતી કરત. હવે કહો બહેન હું જો હસકટ હોત તો સંનિમામાં નોકરી કરવા કેમ ન જાન?" મેં કહ્યું: "પાર, નારી વાત સાચી છે." પારએ મારું માથું સફાઈનંધ એળી આપ્યું અને સરસ અબોહો વાળા આવ્યો, અને હાત કહીને ઉભી થઇ. મેં કહ્યું: "તું મનમાં કંઈ લાપીગ નહિ હો, હસવામાં જ તને મેં પરજવાતું કહ્યું હતું પાર કહે:" "નારે બહેન! તમારાથી રીસાઈને ક્યાં જાઉં? હું તો હવે આખી જીંદગી બાપી મેના કરવામાં ગાળીશ તો બગવાન મને બધું માફ કરશે."

વિચારકણુ

લલિત બદ

પૂછતો—

જ્યોતિને પૂછતો કોઇ: ચોતાતું તેજ પાથરી રાત્રીતી મનમાં જ્યાં, કોઇ દિન શું ચિત્તવ્યું.
જલીને કોણુ એનામાં જીવન પૂરું જવું?

કામના—

વિરાટ તારા સુરગાનમાં હું
અસુર થઇ ના અશુર એજ કામના!

તથુકણુ—

લથુકે કણુ રાત્રીનો અનુતના પડોને વીધી
અથુકે જઈ પહોંચશે શિખરરૂપે સ્વયં જોમયી.

અખનો પલકાર—

તું અખનો પલકાર એક મૂકતો પલકાર એળી દિલો!

લથુ રા—

મણા મજલતું રહું જનમતું લથુ કો રહે.

સાચું શ્રેય

શ્રી જ્ઞાનનંદ દવે

(મંદાકાન્તા-સંગ્રહમાં)

સ્વપ્નો સેતુ, નિરાદિન વળી એહની સિદ્ધિ કાળે,
યત્નોત્સાહી રહું, 'સ.' કરું ઉચ્ચ સાધ્યસ્વીકર-
કેશ શૃંગો, સમદ મલકું સિદ્ધિ કેરા નવાનાં,
બૂધું સ્વપ્નો સદુ, અહા! પછી પૂરું નૈષ્ઠ્ય કરી
બીડી, અધાદધેરી, ચિકર, વિજન કો ખીણમાં નૈ પડું હું!

૨, એથી તો સ્વપ્નન રહે સ્વપ્ન સૌ માડાં, ને,
સિદ્ધિ કેરા વિજન પથમાં સર્વદા વિધનસેનો,
સામે મૂંચી રહું હું સનન-જીવન એ ન શું થય સાચું?

પુનર્જન્મની ઉપયોગિતા

શ્રી. ઠાકાસાહેબ ઠાકેસકર

આ પછી દેશના લોકોમાં પુનર્જન્મ ઉપરનો વિશ્વાસ એટલો બધો વધ્યો છે કે એ વિશે કોઈનાં મનમાં શંકા હોઈ જ શી રીતે શકે એમ લોકો પૂછે છે. પુનર્જન્મ છે જ એમ સિદ્ધ કરવા માટે આપણી પાસે પુરાવા નથી પુનર્જન્મ નથી એમ પણ સિદ્ધ કરવું અશક્ય છે. માણસને મૃત્યુનું નિત્ય દર્શન થાય છે જેટલા જન્મ છે તે બધા મરતા આવ્યા છે. એમાં એકે અપવાદ નથી એ અનુભવની વાત છે અને છતાં જીવન-સાતત્ય ઉપરની માણસની શ્રદ્ધા મોળી પડતી નથી

જીવન-સાતત્ય વિશેની માણસની આ શ્રદ્ધાને કાચેજ એને પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની ધ્વજા થાય છે. પુનર્જન્મ હોવા જ નોંધ્યો. પુનર્જન્મની કલ્પના લાદી ચાલીએ તો જ આપણને એક જાતની અમરતા મળી રાહશે, એમ માણસને થાય છે. પુનર્જન્મની કલ્પનાને આધારે જ કાર્યકારણબાદ અને કર્મના સિદ્ધાન્ત આપણે સિદ્ધ કરી શકીએ છીએ. આ પણ એકસા- વડ છે, અને એકવાર પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ બેસી ગયો એટલે બીજું કશું હોઈ જ ન શકે એમ માણસને લાગવા માડે છે. સત્તની એક વ્યાખ્યા એ છે કે એથી વિરદ્ધ વસ્તુ બળે ઉતરી જ ન શકે. inconceivability of the opposite.

એટલું તો ખરું જ કે જીવને અગેની કેટલીક વસ્તુઓ પુનર્જન્મની કલ્પનાને આધારે જેમ બંધ બેસે છે તેમ

બીજી રીતે બંધ નથી બેસતી. દુઃખમાં કહીએ તો પુનર્જન્મની કલ્પના આપણી મનોરચનાને બધી રીતે અનુકૂળ છે અને તેથી એ કલ્પના સ્વીકારતાં આપણને કશો જ વાંધો આવતો નથી.

આટલું લખું એ ઉપરથી કોઈ એમ ન માને કે પુનર્જન્મ નથી એમ હું સિદ્ધ કરવાને તૈયાર થયો છું. મને 'મણ પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખવાની ટેવ છે. પુનર્જન્મ છે એમ માનીને ચાલવામાં જ હું મારું છું. પુનર્જન્મ હોઈ શકે એટલું તો મારું મન હમેશાં કબૂલ રાખે જ છે. પુનર્જન્મની કલ્પના તરફને વિરોધી નથી. ઘણી રીતે અનુકૂળ છે એ હું સ્વીકારું છું, અને તેથી આજે પુનર્જન્મ છે અથવા નથી એમાંથી એકે વસ્તુ હું સિદ્ધ કરવા માગતો નથી. પુનર્જન્મ હોઈ શકે છે એમ માનીને જ હું ચાલવા માગું છું. પુનર્જન્મ છે એમ માનવાથી આપણા જીવન ઉપર શી શી અસર થાય છે એટલું જ આજે મારે જોવું છે.

આમાં છે અને તે અમર છે એ માન્યતા મુખ્ય છે. એમાંથી જ આપણે પુનર્જન્મની કલ્પના ઘટાડીએ છીએ. આત્મા છે, અને શરીર મરતા છતાં એને માટે મરણ નથી, એટલું સ્વીકાર્યા પછી પુનર્જન્મ ઉપર આવવું જ પડે છે. આત્મા જ્યારે શરીર ધારણ કરે છે ત્યારે તે જ આત્મા બને છે અથવા એમ પણ કહી શકાય

કે આત્મા જ્યારે જીવજ્ઞા પર આવે છે ત્યારે એને દેહ ધારણ કરવો પડે છે. જે દેહધારી થયો તેને મરણ તો છે જ. એ મરણ ફક્ત શરીરને જ છે શરીર સાથેની ઉત્કટ સ્મૃતિને પણ મરણ હશે. પણ જીવને મરણ નથી, એટલું સ્ત્રીકાર્ષા પછી અને જીંદગી દરમિયાન મેળવેલું જ્ઞાન, ખેડેલા અનુભવો અને કેળવેલા સંસ્કારો નષ્ટ થાય નહિ એવી શ્રદ્ધાને યશ થયા પછી પુનર્જન્મ ઉપ આત્મા પગલે છૂટકો જ નથી.

પુનર્જન્મ ઉપર વિશ્વાસ નાખવાથી એ વસ્તુ સ્વેચ્છી થાય છે, જગતમાં જ્યાં ત્યાં અન્યાય છે, એવો અનુભવ આપણને આજ્ઞાવે છે. મોટા વહેણે પણ ન્યાય મળવાનો જ છે એ વિશ્વાસને કંઈ આધાર મળતો નથી. એવે વખતે પુનર્જન્મની કલ્પના આપણને ઘણી મદદગાર નીકળે છે. આ ભવે જે ન અન્યુ તે આવતે ભવે અનુભવું જ છે, એમ મનને મનાવતાં મુશ્કેલી નથી આવતી.

જુલોનો સામનો કરવામાં પણ પુનર્જન્મની કલ્પના અનેક રીતે મદદગાર થાય છે. બીજી જાણ એ કલ્પના આપણને કોઈ પણ રીતે નડતરપ છે જ નહિ, તેથી જ ભોક્ષી પુનર્જન્મ છે એ કલ્પનાને આટલી સહેલાઈથી અને આલસતાથી સ્વીકારી લે છે.

પુનર્જન્મની કલ્પના આપણને ક્યા તરે છે એ દવે આપણે જોઈશું. એક માખણાથી વખતે એ ગિચા વધારે સ્પષ્ટ કરી શકાય.

પ્રાયશ્ચિત્ત શાળામાં શિક્ષકોને મોટી વાપરવાની ટેલ હોય. બાળકોનું જીવન સનાતન કાળથી જે દવે ચાલતું આવ્યું છે તેનો ખ્યાલ નહિ હોવાથી નિષ્ક પોતાની સંસ્કારી કે અસંસ્કારી મરણ મુકાબા જાગે મારે ઘાટ ધડાનો પ્રયત્ન કરે છે. જાગકો એ ધાટમા ભેમે નહિ એટલે એ ચિડાય છે. એને લાગે છે કે શાળામાં એવું રાત્રય તરખું, એને કોઈ મટે છે, કોઈ રતનાવે હિંસક હોવાથી એને બાળકોને માટવાનું મન થાય છે. બાળકોને મારીને ધરાવ ત્યારે જ એ શાન્ત થઈ શકે છે એટલે કે બાળકના હિતને મારે નહિ, પણ પોતાના કોપનો વેશ શમાવવા મારે એ બાળકને મારે છે. માર અસર થતાથી બાળકો ડરી જાય છે અને નિષ્ક કહે તે પ્રમાણે કરવા નેહાર થઈ જાય છે. શિક્ષક જુએ છે કે મારે એ એક અસરકારક હજાર છે, એક હજાર હાથમાં આવ્યો એટલે બીજો કોઈ પણ હજાર શોધવા કે અજમાવવાની

તરખામાં એ પડે જ શાનો? જો વગેરે વિષયો જગ્યાવતી વખતે જાળકોનું ધ્યાન એકાગ્ર ન હોય તો પોતાનું અધ્યાપન વધારે આકર્ષક કરવાને બદલે તે બાળકોને કહે છે કે 'અસા, હું કહું છું' એ તરફ અગત્ય ધ્યાન આપજો નહિ તો પંજરીપાક મળશે' બાળકો તરત જ ધ્યાન આમ તેમ દોડાવું અટકાવી એકાગ્ર કરે છે. પણ તે વિષય તરફ નહિ પણ પંજરીપાક તરફ. વિષય સાથે પ્રિયાબળોને શું લેવા દેવા? પંજરીપાક એમને મન વધારે નકર મન દોલ છે. તેથી તેઓ એવો જ વિચાર કરે છે. પતિવ્રતે પ્રિયારાકિત અને મદ્યગુણિત સ્ત્રી થાય છે. દવે પંજરીપાક રાજાને દોલ તો કંઈક હજાર શોધી કાઢે જ છડે. મદ્યગુણિત બહેન મારી ગયેલી હોવાથી તે મદ કરી શકે નહિ એટલે સોડી જોડેલી જ વાનિક હજાર શોધી કાઢે જોઈએ એ હોય છે ગોખગુપતીનો. ચિત ગમે ત્યા જતુ હોય, મોડું વાલી શકે છે, અને અમુક પ્રયત્ન પછી પ્રયોગો જ્યાંય ઉંઘમાં પણ આવી શકાય છે. નારની બીકે માથુસ જરાએ મોઢે કળો થઈ શકે છે એ અનુભવની વાત છે, પણ માગની બીકે કોઈની જીહ્વા કે નીતિ મનાતો વિનાસ થયો છે એવો તો અનુભવ નથી.

જાગ જતાં વિદ્યાર્થીઓની અંખો જગત આમતંત્ર મળે કે નિષ્કામી મોટી જાગકના સાથજ ઉપર ચપ દબી પડી જ છે. મોટીના ઉપયોગથી દેવાયેલા ઇલાક પછી માનસતાત્ત્ર કે શિક્ષણાત્ત્ર મા મારે ખેડે?

પણ મારે માખે આપવો છે ને એથી જ અદ્ભુત છે અને તે મેં પાના નાન મોટી વિદ્યાત્ત્રમાં અને અનુભવેલો છે. શુદ્ધ કેમ બોલવું અને શુદ્ધ કેમ જણવું, તેમ જ અમુક પ્રયોગ શુદ્ધ કેમ છે અને અમુક પ્રયોગ અશુદ્ધ કેમ છે એ આકર્ષણ શિખનથી સમજાય છે. એ વ્યાકરણની 'વ્યાખ્યા' મોટે કાળ મુશ્કેલી નહિ આવી. પણ નામ અને વિશેષ્ય વચ્ચેનો ભેદ સમજતે પાકમાં અમુક શબ્દ 'વિશેષ્ય' છે અને અમુક 'નામ' છે એ ભેદ જ્યારે વિદ્યાર્થી અવાતી ન થઈ ત્યારે એનું અપાત્ત્ય મોટી પડતી. કહેને એટી મારે જતું હોય તો એ મોટીની સેમ્પરી બરીને એટલે જતાવ. વેટથી મરિનાની શી જાગ ન લઈ આવે તો ત્રીજી તારીખ પછી જાગકોને નધો કમે મોટી ખાતી પડતી, એવી નિયમો પત્ર મેં જોઈ છે. મોટીના હજાર એટલો સ્વેચ્છ અને એટલો

અસરકારક હોય છે કે એ હાથમાં આઠ્ઠા પછી શિક્ષક પોતાનું ભેલું, છમ કે મહેનન શા માટે કામમાં લાવે?

એ તે વસ્તુના કાર્યકારણ ભાવ સિદ્ધ કરવા માટે પુનર્જન્મની નિર્ધારિત અને બિનનોડ દલીલ હાથમાં આઠ્ઠા પછી માણસ બીજા કારણે શોધવા બેસેજ સ્થા માટે? આમ નબીબ અને પુનર્જન્મ (આમાં પૂર્વભવ આવીજ જાય છે) ની દલીલ હાથમાં આઠ્ઠા પછી લોકોમાં અસાધારણ ધૌદિક આશ્ચર્ય આવી જાય છે, જે માનસશાસ્ત્ર, ન્યાયશાસ્ત્ર, ધર્મશાસ્ત્ર બધાની જ પ્રગતિને રોકે છે અને એ ત્રણમાં નિષ્ફળ આવે છે. આમ નબીબ અને જન્મંતરની દલીલથી બીજી અને વિદ્યુત ચલેલી બુદ્ધિ ભૌતિક પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં પણ જીટી થઈ જાય છે અને સારી સારી શોધબોણ ક વાની તકે ગુમાવે છે.

જન્મંતરની દલીલથી દેવાયેલ લોકો ન્યાય નીતિ અને સદાચારના ક્ષેત્રમાં પણ સાવ બુદ્ધ અને વિદ્યુત થઈ જાય છે. આના ગમત આપણુ પુરાણમાં દગમતમાં મળી શકે છે. સમાજજીવનને કોની ખાતરી ખરાબમાં ખરાબ ગુનો હોય તો તે વ્યભિચાર છે એને માટે પણ પાછલા જન્મના સંબંધનો ટેકો આપી ગયાય કનારા પૌરાણિકો આપણે ત્યાં પડ્યા છે.

માણસ અપવ્ય કરીને મદિ પડે અને કોઈ પડે ત્યારે પૂર્વભવના પાપની ઠાસ આગળ ફરે પરીણમાં નાપાસ થયા પછી પોતાનું ભયુત કાર્યું હતું. એનો સ્વીકાર કરવાને બદલે જેઓ પાછલા કે ન ભવેલા અદ્યત્ત દેવતા લોક કે જે એ જાતિનો નમ્રોત છે, અને એ પ્રતિ દંડ થઈ એટલે ભણવાને જાહેર પૂર્વભવના પાપનો પંદિાર કરના માટે બાર બાર વરસ સુધી માણસ જપ કરના માટે છે.

માણસ ઉપર, તેમજ ગરીબ જનતા ઉપર અને અન્યાય બેઠને ઉકળી ઉકવાને અને મળે દોડવાને બદલે અને પ્રસંગ પડે પૂરવાથી પૂરક પોતાનું અસિદ્ધાન આપવાને બદલે લોકો ગરીબોના પૂર્વભવનો ચાંક કાઢે છે અને જે થાય છે તે વધારાનું છે એમ માની, અથવા કહી, સતોષ એવે છે. અન્યાય, અત્યાચાર, અદ્યત્ત, ચંકટ, એવી કોઈ પગ વસ્તુ નથી કે જેને માટે પૂર્વભવની યાત્રા હંદિને માણસ પોતાની કર્તવ્ય-શરિરે યુગબાધી ન શકે.

માખાપ લોખને વડ થઈને પોતાની કુમળી દીકરીને કોઈ રોસા સાથે પડાયું અને લોકો વાંધા ઉઠાવે ત્યારે

કહે કે 'એના નસીબમાં હશે તો આ પતિ બેઠે પણ ધણું મુખ બેગવરો' અને જે અપેક્ષા પ્રમાણે વિધવા થાય, તો ફરી પૂર્વભવના પાપ અને દેવ મદદમાં હાજર છેજ.

સામાજિક કંટારતા, અન્યાય અને અત્યાચાર ને જન્મંતરની દૃષ્ટિનાનો એટલો બધો ટેકો અપાય છે કે જેમ સરકારદાર દારૂનિબંધનો કાર્યક્રમ પાર પાડવાનું આપણે નક્કી કર્યું છે તેમજ નિશાળમાંથી અને ધર્મોપદેશમાંથી દેવ અને પુનર્જન્મનો ઉપદેશ પણ બધ કરવો બેઠ્યો.

સ્વામી વિવેકાનંદે એકવાર માયાની વ્યાખ્યા કરતાં કહ્યું હતું કે આમ કેમ થાય છે એવું કારણ કે ઉપપતિ શોધે જડતી નથી ત્યારે લોક એ રિથિતિને જ માયનું નામ આપે છે. આત્મા શુદ્ધ, શુદ્ધ, નિત્ય, મુક્ત હોવા છતાં એનામાં મહિનતા, એકાંગિતાનું ભાન ક્યાંથી આવે છે? એ સવાલનો સીધો જવાબ એકજ હોઈ શકે કે આપણે ભણુના નથી. એ જ વસ્તુ આપણે બીજા શબ્દોમાં કહીએ છીએ કે 'એ માયા છે.' આમ માયા, દેવ, પૂર્વભવ વગેરે વસ્તુઓ આપણી શોધ ચાકવાનો, અટકવાનો એકવાર કરે છે. એટલેજ અર્થ લઈએ તો વાંધા નથી, પણ એ અર્થ ઉપરાંત બીજી કાંઈ ખાસ વસ્તુ આપણે ભણુતા હોઈએ એમ એમની પધારે અર્થ કાઢવા જઈએ તો તે આપણી સમ્યક્તાને પ્રાંખ આપવા વગર રહે નહિ.

કોઈ પણ વસ્તુનું રચૂળ કે સૂક્ષ્મ કારણ શોધવા આ ભવના જ આપણા યુલુદોષો, આપણા કરુણ અને આપણા સંજોગો પહેલાં તપાસવા બેઠ્યો. સામાજિક પરિસ્થિતિની અસર કર્યાં અને કેટલી છે એ શોધી કાઢવું બેઠ્યો. આટલું કર્યા છતાં કોઈ ઘટનાની ઉત્પત્તિ ન જડે તો માખાપ તરફથી મળેલા સંકેતો અને વંશપરંપરાગત મળેલી સ્વભાવની ખૂબીઓ અથવા એની મધ્યોદ્યો શોધતી બેઠ્યો. જે વસ્તુનો કાર્યકારણ ભાવ આ ભવમાંથી જ મળેલી શકાય તે પહેલે મેળવવો બેઠ્યો. આમ શોધતી તમામ દિશાઓ પાપરી નેવા પછી કાંઈ બાકી રહે તો માણસ કહી શકે કે 'અને પૂર્વભવની કોઈ ઘટનાની અસર અહિં કામ કરતી હશે.

જેઓ પૂર્વભવમાં માને છે તેઓ પણ એમ તો કહેવા જ નથી કે 'પૂર્વભવની યાત્રા અમે ભણીએ છીએ.'

તેથી પૂર્ણવત્તે જ્યારે આપણે આગળ કરીએ છીએ ત્યારે એની સાથે 'હસી' એ શબ્દ વાપરી શકાય. 'હે' એ શબ્દ ન વપરાય. જ્યાં 'હસી' શબ્દ આવ્યો ત્યાં એની સાથે 'ન પણ હોય' એ વિકલ્પનો સ્વીકાર હોય છે. સત્યની નિષ્ઠા ખાતર અને બુદ્ધિની શુદ્ધિ ખાતર બન્ને વિકલ્પોની ચક્રવર્તી સ્વીકારની જ આગળ જવું જોઈએ.

એટલે ટૂંકમાં કહીએ તો પુનર્જન્મ જેની વસ્તુ નથી જ એમ આપણે કહી શકતા નથી. એટલા જ વિચારને જોડે પુનર્જન્મ છે એમ કહી એની વિગતોમાં ઉતરવું આપણને હાજરું નથી. બૌદ્ધિક આકર્ષ્ય છોડી

ઉત્સાહપૂર્વક સત્યની શોધ વધારના જાએ તો જ આપણને જીવનનું રહસ્ય મળે એમ છે. સામા માણસનો આથી જોડો અનુભવ હોય તો એ એને મુજારક, સત્યનિષ્ઠ માણસ બંધી રીતે તપાસીને જ પણ મૂકવાનો અને સામા માણસની પ્રામાણિકતા સ્વીકાર્યા છતાં એણે બાંધેલા અભિપ્રાયો અને માન્યાઓ એ ઝટ ઝટ નાંદ સ્વીકારે.

પુનર્જન્મની કલ્પના સેવતી એ વસ્તુ જોખમથી મુક્ત નથી. એટલું સમજીને ચાલીએ તો ધણું છે. આ બધું વિવેચન સામા માણસની દીકા કરવા માટે નહિ પણ પોતાની સત્યનિષ્ઠા વધુ શુદ્ધ કરવા માટે છે.

ગાવાની જરૂર શી છે, ભાઈ!

અનુવાક: અનિલ શાહ

[મતપુગ અને નવપુગ વચ્ચે સેતુસમાન રોમા રોમાંની નવલકથા 'જન કીરોદ્ધ' જગતની કેશ નવલકથાઓમાંની એક છે. વિરાળપદ નદીના પ્રવાહરે શેલાંએ એ વાર્તાને કહી છે. એમાથી એક યોગો પાણી લઈ શુન્દરાતી બાપામાં આવ્યું છે. તેમાં જે કંઈ લેખણ છે તે પાણીની નદિ, યોગો ભરનાર હાથની છે.

કથાનાયક જન કીરોદ્ધ આ વખતે ફરિયાદ વર્ણનો હિસાર છે. બાપદાદાનો સંબોધના વારસો પોતાનામાં ઉતર્યાવું તેને ભારે મુશ્કેલ છે. તેથી જેની હરેશા હાંસી કરી છે તે ગોદસી મામા પાસેથી સંબોધના કથાનો મમં સમજવા મળ્યો તેણે તેણે કહ્યું ન હતું. પરંતુ એક સંધ્યાકાળે પોતાના ગામની નીચા કિનારે બેસીને જન કીરોદ્ધે બતાવેલા ગોદસી મામાના ગીતની અસર નોંધે અનુભવ્યું કે સ્વચ્છર સુશિમાં સર્જનકારનું જે સંબોધ નિરંતર બળ રહ્યું છે તેને પીછાનવું-તેને આત્મસાન કરવું-તે જ મોટી વાત છે; પોતે રચવું-ગાવું તે તો ગાય છે.—અનુવાદક.]

અમ્યાનક, અધારામાં ગોદસી ગાવા માંડ્યું. તે દીણુ દબાવેલા અવાજે ગાતો હતો—જાણે પોતાને માટે જ ન ગાતો હોય! તેનો અવાજ વીસ વાર સુધી માંડ સંભળાતો હતો. પણ તેના અવાજમાં સંધ્યા અને હસિં હતી. જાણે ગોદસી પિયાર કરતો હતો; અને ગીતમાંથી, નિર્મળ પાણીની પેડે, તેનું અંતરતમ હૃદય જોઈ શકાયું હતું. કીરોદ્ધે આવું સંબોધ કહી સંભળ્યું ન હતું. આવું ગીત પણ સંભળ્યું ન હતું. મંદ, સીધું સાદું, બાળક જેવું, ગંભીરપણે ને દર્દભર્યું ગીત ચાલતું. જરા વધારે પણ એકધારે પણ લાગે, પણ એને ઉતાવળ ન હતી, થોડીવાર માટે અટકી પણ નવ. પાણું પોતાને રહેતે પ્રયાણ આરંભતું, તેના કયાં અંત આવશે તેની કંઈ પડી ન હતી, ને આખરે રાત્રિમાં નિત્રીન થઈ જતું. દર દંથી એ આવતું, ને એ કયાં ચાલ્યું જતું તે કોઈ જાણતું નહિ. તેની નિર્મળતામાં દર્દ જ્યું હતું, ને ઉપરથી જણાતી તેની શાંતિ હેઠળ ભુગભૂની વ્યથા

વસેલી હતી. કીરોદ્ધનો શ્વાસ ચંબી ગયો, હાલવા માલવાનીયે હિંમત રહી નવી. આવેશથી તે ઠડે. થઈ ગયો. જ્યારે ગીત પૂરું થયું ત્યારે તે ગોદસી તરફ સરગો અને મળમળા રવરે બોલ્યો :

“મામા!”

ગોદસી જવાબ ન આપ્યો.

“મામા!” છોડરાએ ફરી પૂછ્યું, ને પોતાના હાથ તથા હાંદી ગોદસીના ગોઠણ ઉપર ટેક્યા.

ગોદસીએ માથાથી અવાજે કહ્યું :

“બોલ, છોડરા.....”

“એ શું હતું, મામા ? મને કહો ! તમે શું ગાતા હતા ?”

“મને ખબર નથી.”

“શું હતું તે કહો.”

“હું નથી જાણતો. ગીત હતું—બીજું શું?”

“તમે બનાવેલું ગીત?”

“નારે, મેં નહિ! કેવી વાત! બહુ જૂનું ગીત છે આ તે.”

“કેણે બનાવ્યું?”

“કોઇ જાણતું નથી.”

“ક્યારે?”

“કોઇને ખબર નથી...”

“તમે નાના હતા ત્યારે?”

“હું જન્મ્યો તે પહેલાં, મારા બાપા જન્મ્યા તે પહેલાં, તેના બાપા જન્મ્યા તે પહેલાં ને તેના બાપાના બાપા જન્મ્યા તેની પે પહેલાં.....એ હંમેશાં હતું જ.”

“કેવું વિચિત્ર! મને કોઇ દિવસ કોઇએ એ વિષે કહ્યું નથી.”

તેણે એક ક્ષણ વિચાર કર્યો.

“મામા તમે બીજું એકે કંઈ જાણો છો?”

“હા.”

“ત્યારે બીજું એક શું કહેવું?”

“શું કામ બીજું ગાઉં? એક પૂતું છે. જ્યારે ગાવાનું મન થાય ત્યારે માણસ ગાય, જ્યારે ગાવાનું હોય ત્યારે માણસ ગાય. મનક ખાતર માણસ નહિ ગાયું જોઈએ.”

“પણ માણસ સ્વરચના કરે તેનું શું?”

“એ સંગીત જ નથી.”

છોકરા વિચારમાં ગરકાવ થઇ ગયો એને બફારા સમજાયું નહિ. પણ એણે ખુશ્કોટી માગ્યો નહિ. બીજા સંગીત જેવું એ સંગીત નહોતું એ વાત તો ખરી હતી. તેણે ચકાવ્યું:

“મામા, તમે કદિ રમ્યાં છો?”

“શું રમ્યાં છો?”

“ગીતો.”

“ગીતો? ઓહા! હું કેવી રીતે બનાવું? ગીતો કાંઈ બનાવી શકતા નથી.”

પેતાના હમેશાના તકથી બાળકે જાણ્યું.

“પણ, મામા, કદિ તો કોઈક બનાવ્યા જ હશે ને?”

ગોદશીએ જાણીએ માથું ધૂણ્યું.

“ગીત હંમેશાં હતાં જ.”

છોકરાએ ફરી હુમલો કર્યો;

“પણ મામા, બીજા નવાં ગીતો ન બનાવી શકાય?”

“પણ બનાવવા જ શું કામ? દરેક માટે પૂતા છે. તમે ઉડાસ હો તો એને માટે ગીતો છે, તમે ખુશીમાં હો તો એને માટે છે, તમે યાદી ગયા હો તો એને માટે

છે; ઘરનો વિચાર કરતા હો તો છે.

પાપી હોવાને કારણે. પૃથ્વી પર જન્મું જેવા છો તેથી તમારી પર વિચાર આવતો હોય તો એને માટે છે; થોડા તમારી તરફ દયા રાખે ને રમવાનું મન થતું હોય તો એને માટે છે; ને ગીતો છે જ્યારે તમારા હૃદયમાં આનંદ હોય. કારણ કે જગત સુંદર છે, ને તમને ધન્યતા સ્વર્ગ દેખાય છે, જે એના જેવું જ માયાળુ છે, તમારી તરફ દર્શે છે...દરેક ચીજ દરેક પ્રસંગ માટે ગીતો છે, હું શું કામ બનાવું?”

“મેટા માણસ થતા માટે” એના દાદાના શિક્ષણથી પ્રેરિત સરળ સ્વપ્નેશી બફારા મનથી છોકરાએ કહ્યું.

ગોદશી ધીમીથી હસ્યો. ફીરોદ સહેજ ધવાયો, તેણે પૂછ્યું: “તમે કેમ હસો છો?”

ગોદશીએ કહ્યું:

“ઓહા! હું?...હું કંઈ નથી.” છોકરાના

કપાળને તેણે ચૂની લીધી અને કહ્યું.

“તારે મોટા માણસ થવું છે?”

“હા” ફીરોદે સગવળ કહ્યું. તેને થયું કે ગોદશી તેની પર ખુબ ઘરો પણ ગોદશી બોલ્યો:

“રહે માટે?”

ફીરોદે જરા પાછો પડ્યો. એક ક્ષણ તેણે વિચાર કર્યો અને કહ્યું:

“સુંદર ગીતો બનાવવા માટે!”

ગોદશી ફરી હસ્યો, ને બોલ્યો;

“મેટા માણસ થતા માટે તારે સુંદર ગીતો બનાવવા છે ને સુંદર ગીતો બનાવવા માટે તારે મોટા માણસ થવું છે. પેતાની પુછડી પકડવાની મહેનત કરતા કૂતરા જેવા તું છે.”

ફીરોદે ખરેખરો ધવાયો. બીજા કોઇ સમયે જો મામા આમ તેની તરફ હસ્યા હોત તો તેણે ચકાવી લીધું હોત નહિ, પોતે જ તેની તરફ હસતા હોત. જ્યાં તેને દલીલપાત્રમાં છતી લાય તેવા તે ગોદશીને કદિ માનત નહિ. અપમાન કરવા, કોઈક જગત અપવા માટે તે ફાંસો મારવા લાગ્યો, પણ કાંઈ-સાચું નહીં. ગોદશીએ ચકાવ્યું:

“અડીચી તે કેક કોમ્પ્લેન્ટ્સ જેવડા મોટા તું થાય તો પણ તું એકે ગીત નહિ બનાવી શકે.”
હવે ફીરોદે બળવો કર્યો.

“ને’ને બનાવું તો !...”

“જેમ ‘વધારે મન કરીશ તેમ એણું કામ થશે. ગીતા બનાવવા માટે તારે આ સૌ જેવું થવું પડશે. સાંભળ...”

જેમના પછાડેથી, ગોળ ને ચમકોતો ચંદ્ર ઉઘો હતો. ધરતી પર ને ખગખગ વહેતા પાણી પર રેપેરી ધૂમસ છવાતું હતું. દેહડાં ડાહ્યાં ડાહ્યાં કરતાં હતાં ને પછાડેની ઝાડીમાંથી તમઃચોનાં ધરખડ સંગીત વહેતું હતું. ખડમાકડીના ટોળાના તાલખડ ચુંગરેય જાણે કે તારાના ચમકારને જવાબ પાળેતા હતા. આસપાસની ઝાડીઓમાં પવન ભમતો હતો. નદી પછાડેના કુંચંગાઓમાંથી ચંકુડાં ધીમું મધુર સંગીત નીચે ઉતરતું હતું.

“ગાવાની જરૂર શી છે ભાઈ?” હાંપા મૌન પછી ગોટકીડે નિસાસો નાખ્યો. (એ કીરોટાને ઉડેલી કહેતા હતા કે પોતાનેજ તેની કાંઈ રસપ્ર સમજ પડે તેમ ન હતું.) “તમારા કોઈ પણ સંગીત કરતાં આ બધાં સંગીત વધારે મીઠું નથી?”

રાત્રીના આ અવાજ કીરોટાં અનેકવાર સાંભળ્યા હતા, ને એ બધાં એને ગમતાં હતા. પણ આજે જેવી રીતે સાંભળ્યા તેવી રીતે કદિ સાંભળ્યા ન હતા. પાન સાચી હતી. ગાવાની શી જરૂર છે?...તેનું સમજન હવે

ઝણુના તે દરેથી ભરાય થયું. ઝાડીમાંખરાને, નદીને, આકાશને, ચમકના તારને બેટી પડના તેનું દિલ અધીરું થઈ ગયું. ગોટકીડે મામા પ્રત્યેના પ્રેમથી તે ઉભરાય ગયો. હવે તેને તે સૌથી મુંઢે માણસ લાગવા માંડ્યો. તેને થયું તેણે ગોટકીડેને કેવો અન્યાય કર્યો હતો? તેને થયું કે તેના મામા કુખી હતા, કાચુ કે કીરોટાં તેને અન્યાય કર્યો હતો. તેને ભારે પથાતાપ થયો. તેને બોલી ઉઠવાનું મન થયું: “મામા, કુખી ના થશો: હું ફરી તોફાન નહિં છું. મને માફ કરો, તમે મને બહુ ગમેા છો.” જ્યુ દિમ્મત આવી નહીં. અને એકાએક ગોટકીડેના પોળામાં તે જાડે પડ્યો, પણ બોલવા માટે ઘણો હાથ આંધ્યા નહીં, તે માત્ર બોલ્યો: “તમે મને બહુ ગમેા છો.” ને ખૂબ જ દેતથી ચુંગન છયું. ગોટકીડેને આશ્ચર્ય થયું, તેને લાગી આવ્યું, તેણે બોલવા માંડ્યું. “શું? શું?” ને તેને બધી ભરીને પછી ઉઘો થયો, છાકરાનો હાથ ઝાલ્યો ને કહ્યું: “હવે આપણે જાણ્યો.” મામા તેને સમજ્યા નહીં, તેથી કીરોટાંને કુખ થયું. પણ જ્યારે ધર નજીક આવ્યું ત્યારે ગોટકીડે બોલ્યો: “ને તને મળ પડી હોય તો ફરી કોઈવાર આપણે પ્રજુનું સંગીત સાંભળવા જાણ્યું. હું થોડા બીભાં ગીતો પણ ગામશ.” ને જ્યારે ‘આવળે’ કહેતી વખતે કીરોટાં ઉપકાગપશ થઈ તેને ચૂમી ભરી ત્યારે તેણે નેનું કે મામા નેને સમજ્યા હતા.

કળાસ્વામી અવનીન્દ્રનાથનું ભારતમાતાનું ચિત્ર

[આ અંકમાં મૈત્રા પાના ૭૫૨ ડૉ. હરિપ્રસાદ દેસાઈનો ‘ભારતમાતા’ એ મથાળાનો લેખ અને તે લેખમાં અનર્જત ઉપર જણાવેલ ભારતમાતાનું ચિત્ર પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે તેના અનુસંધાનમાં સદૃષ્ટ ભવિની નિવેદિતાની એ ચિત્ર ઉપરનીજ એક ચોંધ પ્રસ્તુત હોયને અર્થે પ્રગટ કરવામાં આવે છે તમી]

આ નિત્રમાં સંપૂર્ણ સંસ્કારિતા અને કથનના પ્રકીરણનું સાધુન્ય છે. ભારતમાતા હાંધી ભૂમિ પર ઉભાં છે. એમની પાછળ નીલ આકાશ છે. એમના સુર નાનકડાં પગલાં આગળ ચાર મ્વેન કમળની યાળાની ઝાંખી રેખા છે. એમને ચાર હાથ છે, જે ભારતવાસીઓની વિચારધારા પ્રમાણે દેવી શક્તિના સ્વરૂપ છે. એમણે પહેરેલી સાડીની ધડીની રેખાઓમાં મુખ્ય અલ્યાની કોરવા છે. એમનાં ઉદર અમૃતમય નયનો અને જુડીની પાછળના તેજસ્વયથી આપણે અનંત જાણે છીએ. શિશુ, રીશા, અગ્ર, વજ્ર-આ ચાર વરદાન પોતાના ચારે દય વડે ભારતમાતા આપે છે.

મહેદેવી છેલ્લે સુધી એ ચિત્ર ભારતવાસીઓના હૃદયને ઉડેશીને ભારતની ભાષામાં કરાવેલું નિવેદન છે. નવી શૈલીની એ પદોથી મધ્યન કૃતિ છે. મરી શકિત હોય તો હાલોની સંખ્યામાં છાપી દેશભરમાં એ ચિત્રને હું છટું મૂકી દઉં, એવી કોણ ખેડવના યુવકાની કે કેલ્લ કમીરના પસની બીંત, કેસર નાથની કન્યાકમારી સુધી, આ ચિત્ર વિનાની ન હોય ફરી કરીને આ વિનાના શ્રેણી તરફ ભેગાં છીએ તેમ તેમ એમાં રેખાંચિત કરવાં પાવિત્ર્ય અને ભાવન થી મુગ્ધ થવાય છે. અને એ સ્વયેજ અદ્યજન વાત છે કે ભારતમાતાના એક ભારતવાસીએ કરેલા મહેદેજન ચિત્રમાં આ દળીત મેદોથી કહેવાઈ રહી છે.

ધર્મના મૂળ સિદ્ધાન્તો

એચ જહાંગીર તારાપોસ્તવાળા

[તાલેશમાં મુબમમાં એક ધર્મપરિષદ મળી હતી. ત્યાં હિન્દના બધા ધર્મો તથા પંથોના અનુયાયીઓ ભેગા મળ્યા હતા. મને તે પરિષદમાં હાજર રહેવાનું ફાત્વા મળ્યું હતું, અને ત્યાં એક વસ્તુએ મારું ખાસ ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. તે એ કે ધર્મ-ધર્મનો પંથ-પંથનો ભેદ ત્યાં મૂલ્યે દેખાતો ન હતો. બધા ધર્મો બધા પંથો સમાન છે, બધા મનુષ્યો એકબેકના ભાઈભણપુ છે, એ ભાવના તે પરિષદમાં રમખાંટી આવતી, સારાંસ એ જ કે આ પરિષદમાં તે મૂળ મુદ્દો સચવાયો તે વિશ્વપ્રેમનો, મનુષ્યભાઈપણનો, એ પસંદગીનો વિચારો મને સૂચવ્યા તે આ લેખમાં વ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.]

આજકાલ આખા જગતમાં, બધા દેશોમાં, બધા લોકોમાં, વેરઝેર, કંકાસ, કલુષ વગેરે વ્યાપી રહ્યાં જાય છે. દેશદેશના લોકોમાં પરસ્પર અદેખાઈ અને સત્વન, એક જ દેશમાં જુદા જુદા ધર્મોના અનુયાયીઓમાં કલુષા-દંડા અને ધણીકવાર એક જ મૂળ ધર્મના ભેદોમાં જુદા જુદા પંથો વચ્ચે ઝડપડા ચાલે, તે ઉપરાંત કાળા અને ગેરા, મજૂરી કરનારા અને શેરીઆઓ, સરકાર અને રેશન, સામ્યવાદીઓ અને શાહીવાદીઓ વગેરે વગેરે અસંખ્ય પક્ષો પકી ગયાથી સાધારણ મનુષ્ય વિલુબળ અને તો જરાય નવાઈ નહિ. માત્ર ત્રીસ પાંત્રીસ વર્ષોમાં જે વિશ્વયુદ્ધ ખેતાર્યાં, જેવાં જગતના ઇતિહાસમાં કોઈએ જાણ્યાં નથી. લોકોની નદીઓ વહી. નાશના અનેક નવાં નવાં સાધનો થોળવાં. અસંખ્ય ભારતવાર્ષીમાં ‘ઇતદ્ધની’ શબ્દ વપરાતો, જેનો અર્થ એક સપાટે સો મનુષ્યનો નાશ કરી શકે તેવું બંત્ર. પણ છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધમાં જે અણુબોમ્બ શોધાયો તેને તો આ હિસાબે ‘લક્ષ્મી’ નામ આપવાનું યોગ્ય થશે. આ યુદ્ધોમાં જીતનાર હારનાર કોઈ નથી. એક રીતે કહીએ તો બધા જ હાર્યાં છે. યુદ્ધ કર્યો, અસંખ્ય જીવોની હાની થઈ, જે દ્રવ્ય ખર્ચાણુ તે નષ્ટ થયું તેના તો આંકડા જ ન મળે, અને આજે બધા થાક્યા હાવાં દમ ભરી રહ્યાં છે. યુદ્ધ તો ‘સમાપ્ત થયું’ એમ બધા કહે છે, પણ જે માનવીની મનોદશાને કાલે આ યુધ્ધો જાળ્યાં, તેમની મનોદશામાં જરાય ફેર પડેલા દેખાતો નથી. “આ તાર”, આ માર” એ બધા વિગ્રહનું મૂળ છે. તે મૂળ તો હજી તેવું જ રહેલું છે. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી આગળ કોઈએ જોયાં કે કહ્યું ન હોય એવાં બમ્બકર શસ્ત્રો યોજાઈ રહ્યાં છે. છેલ્લાં યુદ્ધમાં એક આણુ બોમ્બે હિંદીશીમાનો નાશ કર્યો, પણ હવે તો કહેવાય છે કે નવી શોધના જે અણુ બોમ્બ બનશે

તે સાથે સરખાવતાં તો હિંદીશીમાનો બોમ્બ તો બાળકનું રમકકું ગણાય !

બધા વિચાર્યત મનુષ્યોને એમ લાગે છે કે મનુષ્ય જાતિ વિનાશપથે ચડી ગઈ છે, અને આવું ને આવું જ આજ્ઞા કરશે તો શોડાં જ સમયમાં પૃથ્વી પર મનુષ્ય પ્રાણીનું નામ પણ નહિ રહે, પણ મનુષ્યની બે બાજુઓ છે. એક પાશવી અને બીજી દેવી. અહવારે પાશવી બાજુનું બળ અધિક દેખાય છે. વિજ્ઞાનની નજરે મનુષ્ય પશુમંદિરી આગળ વધેલું પ્રાણી છે. આજ સુધી વિજ્ઞાને માત્ર આ પશુત્વ જ જોયું છે ને તેનું સંશોધન થયું છે; પરંતુ મનુષ્યમાં એક બીજી પણ વસ્તુ છે, જેનો આજે ખાસ વિચાર થતો નથી. મનુષ્યમાં મુખ્ય વસ્તુ મન છે, વિચાર શક્તિ છે તેને જ લઇને એ માનવી કહેવાય છે. એ વિચારશક્તિ વડે માનવી સાર-અસાર, સ્વ-અસ્વ સમજી શકે છે. એ મન આપણી સૌથી કીમતી વસ્તુ છે. મનુષ્યનો ઇશ્વરી અંશ, માનવીની દેવી શક્તિ મન દ્વારા પ્રગટે છે.

એ વિશેષ શક્તિના વિકાસથી જ આજનો અધકાર દૂર થશે એમ ધણાનું માનવું છે. મનુષ્ય માત્ર ખાવા પીવા ચા મેજ માણવા ચા સંતનિ વધારવા માટે પૃથ્વી પર જન્મ્યો નથી. એનામાં જે ઇશ્વરની અણુમેલ ભેદ છે તેના વિકાસ કરવા એ એનું કર્તવ્ય છે. પોતાના પાશવ સ્વભાવને જીતીને પોતાની અંતરની દેવી ન્યોતિ જાગવી એ મનુષ્યનું કર્તવ્ય છે. એ મનનું વૃદ્ધીકરણ મનુષ્ય જીવનમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એ મન જો રવચ્છદે વિહરે તો તે મનુષ્ય મરીને રાક્ષસ બને છે, પણ જો મન વશ થાય તો મનુષ્ય આ જગતમાં દેવ જેવો બને છે.

આજે બધાં વિચારશીલ સ્ત્રી પુરોષો એકમત છે કે મનુષ્યની પાશવી ઇતિને ખૂબ જ પોષણ મળ્યું. હવે તેની

દેવી ત્રિતિને પોષતી ધરે. તેમ ન કાણ તેમ મનુષ્ય જ્ઞાતિનો સંપૂર્ણ નાશ થોડા જ સમયમાં થશે. અને તે કાળે જ્યાં દેશોમાં અનેક સ્ત્રી પુરોષ આજે ધાર્મિક સંઘર્ષની વાતો કરે છે; નૈનિક યુદ્ધોથી સ્થગિત થવાનાં (moral rearmament) રત્નોનાં એવે છે.

મનુષ્ય અને પશુઓમાં અનેક પ્રકારે સામ્ય છે. માત્ર મનની વિશિષ્ટતાને લાગે મનુષ્યમાં ધર્મ નામે એક ખાસ વસ્તુ છે, જે કેંઈ પણ પશુમાં નથી. એથી જ ભગવદ્ગિમિ લખ્યું છે કે ધર્મેણ જ્ઞાતિઃ જુગિઃ સમાનાઃ (ધર્મ-સિદ્ધિથી માનવીઓ પશુઓ જેવા જ છે) એટલે કે મનુષ્યનું દેવી સ્વરૂપ પ્રગટી શકે છે, તે ખીસી શકે છે. આપણા દેશમાં આચાર્ય એ માન્યતા હતી (જે આજે પણ એકંદરે નરનારીઓ અપણા દેશમાં માને છે) કે પૂર્વાના દેશોના લોકોમાં ધર્મ ઉપર આદરશા ધણા વધારે પ્રમાણમાં છે, પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં ધર્મ જેવું કશું જ નથી. આ કેવળ ભ્રમ છે. કારણ કે આપણે ગમે તે દિશામાં જઈએ તો બધે મનુષ્યસ્વભાવ એકસરખો જ જોઈ છે. આનો તો મને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે. ‘ધર્મ’ શબ્દની વ્યાખ્યા આપણાં દેશમાં લગભગ લુટી છે, તેથી આ જમણા આપણા દેશમાં વધુ દેખાય છે. આપણાં દેશમાં ‘ધર્મ’ કહીએ તો તેમાં સ્નાન-સંધ્યા, ટીલાં-ટપકાં, પૂત-પાત્રી, નમાઝ-રોઝા, બ્રહ્મચર્ય-અભ્યુત્તર વગેરે વગેરે સમાય છે. વાને બદલાતાં સ્વરૂપ પર વધારે વળત દેવાય છે. પશ્ચિમમાં કેમિસ્ટ્રી તથા વિજ્ઞાન (science) ના બહોળા પ્રચારના કાળે આ ધર્મનાં બદલાતા સ્વરૂપ પર ઝાઝું ધ્યાન દેવાતું નથી, અને તે કાળે સાદું પશોપકારી જીવન તે જ સાચો ધર્મ એમ સમજવામાં આવે છે, વિજ્ઞાનના વિકાસને લાગે પશ્ચિમના ધણાક ‘શિષ્યો-ભણેલા’ લોકો નારાજકતા પર ઉતરે છે. અને ઇશ્વર યા આત્મા હોઈ શકે નહિ, એમ માને છે. આપણા દેશમાં પણ ચાર્વાક વગેરે દર્શનો આ નારાજકતા શીખવે છે. વારાનસમાં ઇશ્વર છે કે નહિ એ તકશરજ અસ્થાને કહેવાય. જેઓ ઇશ્વરનું અસ્તિત્વ સ્વીકારે છે તેઓ જ એને એટલે જોડે સ્થાને સ્થાપે છે કે સાધારણ મનુષ્યના જીવનને ઉંચા સ્વર્ગમાં ખીરાજ-માન ઇશ્વર જવાય અસર કરી શકે નથી. પરિણામે મનુષ્યોના મોટા ભાગ ઇશ્વર છે એટલું જાણે બેલી જાય છે; પણ તેમનું જીવનમાં વર્તન એવું હોય છે કે જાણે ઇશ્વર છે જ નહિ.

જે કંઈ હોતે હો. એટલું તો બધાય (આદિતક તેમજ નાસ્તિક) એક વસ્તુનો સ્વીકાર કરે છે કે મનુષ્ય અને મનુષ્ય જીવનથી પર અને તેનાથી અનેક દર્શનો અધિયાત્મી કોઈક વસ્તુ (શક્તિ) છે, જેમાંથી આ સર્વશું ઉદ્ભવે છે. આપણા વેદના સમયથી અનેક મહાપુરુષોએ એ માટે અનેક તર્ક-વિતર્ક કર્યા, પણ છેવટે તો એ જ કશું કે એ બેદ ઉઠેલી શક્તિ તેમ નથી. એટલે મનુષ્ય જીવનને જે સ્પર્શી શકે નહિ તે વિષે તકશર કરવી મિથ્યા જ મેખાવ. પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે મનુષ્ય પર એક એવી મહાશક્તિ છે જેના વડે આ જનું વિશ્વ યોગ્યતાને નિર્મિત માર્ગે ચાલી રહ્યું છે. તે એક જ એટલું સત્ય છે, પછી તેને ગમે તે નામ અથવા સંજ્ઞા આપે. વક્રવદ્ વિગા રૂપા વસ્તિ એ મુદ્રાસક વેદ-વક્ય છે, અને તે સાથે સાથે એ પણ બધા માને છે કે એ બધાંથી પરવસ્તુ (યા શક્તિ) માનો થોડાક અંશ આ સૃષ્ટિના દરેક જીવમાં છે. ઉપનિષદમાં આ બહુ સુંદર ઉપમાથી સમજાવ્યું છે. જેમ મોટા અગ્નિમાંથી અસંખ્ય ચિત્તનારીઓ યોગ્યરૂઢ જોડે તે જ પ્રકારે આ અનંત અને અમર શક્તિમાંથી બધા જીવો ઉદ્ભવે છે.

આપણું જીવનનું એક જ ધ્યેય હોઈ શકે-જે મહા જ્ઞાનામાંથી આપણે નીકળ્યા તેમાં છેલ્લે સમઘ જનું, તેના જેવા જ સર્વસંપૂર્ણ અને અમર બનવું.

પૃથ્વીના પદ્મર અનેક ધર્મો થયા છે તે થશે. મનુષ્યની સ્મરણશક્તિ એટલી નબળી છે કે તે મૂળ સિદ્ધાન્તો ફરી ફરીને ધીસારી મૂકે છે. તેથી જ જુદા જુદા યુગોમાં જુદા જુદા દેશોમાં મહા પુરુષો પાક્યા છે, તેમણે દેશ કાળ અને રિતિતિને અનુસરીને મૂળ સિદ્ધાન્તો ફરી ફરીને સમજાવ્યા છે. દેશ, કાળ તથા રિતિતિના બેદના કા લે એ જુદા જુદા મહાત્માઓના સદેશ (પવચાર)માં થોડા થોડા ફેર તો હોય જ; પણ મૂળ સનાતન સત્ય એક જ છે. જે મહાત્માએ અમુક સમયે અમુક પ્રજાને એ સનાતન સદેશ સમજાવ્યો, તેમાં વખત બતે ફેર પડ્યો નય છે. તે સદેશને સદેશવાદક સાથે બેળતી દેવાય છે, અને પછી સદેશ વિસરાઈ નય છે અને સદેશ લાવનારની પૂજા થાય છે। વિદુષી એની બેસંટે એક વ્યાખ્યાનામાં કહેવું બધાએ ગોળી રાખવું જોઈએ. Men remember the Messenger but forget the Message (મનુષ્યો પયગમરને યાદ કરે છે; પરંતુ પવચાર વિસારી દે છે). આ જ કાળે

ધર્મના ઝગઝગા ઉદ્ભવ્યા છે. ધર્મને નામે અનેક અત્યાચાર થયા છે, હાનિ બચ્ને લાખો નિર્દોષિની કતલ થઇ છે અને તેથી આજે કહેવાતા 'સુશિક્ષિત' વર્ગ તરફથી ધર્મની ખુશી અવગણના થઇ રહી છે.

ધણો સમય થયા 'ધર્મ-શિક્ષણ' બાળકોને અપાઈ રહ્યું છે. પણ દુઃખની વાત એ છે કે ધર્મના પરંપરા-વિરોધી શિક્ષણ પર ભાર દેવાય છે. અમે હિન્દુ, બા બૌદ્ધ, બા જૈન, બા ખ્રિસ્તી, બા મુસ્લીમ, બા જરથોસ્તી તેથી અમે બીજા સર્વથી તોખા, અમારા પર કષ્ટરના ચારે હાથ અમે જેવા સંસારમાં કોઇ જરે નહિ. અમથી જુદા તે અનંતકાળ સુધી નરકના અધિકારી. આ પ્રકારનું 'ધર્મ-શિક્ષણ' સંક્રાંતિથી રળતું આવે તો પછી ધર્મને નામે લોહી ન રેવાય તેની જ નવાઇ.

આ ધર્મ શિક્ષણની-પ્રથા-જેમાં બાળકના પોતાના 'જન્મ-ધર્મ' પર જ ભાર દેવાય છે તે સંપૂર્ણ રીતે નાશ પામી જશે. એની સાથે સાથે પરંપરાઓને મરે વપરાતા શબ્દો (જેવા કે એન્ડ, પાર્સ, કુક, દરબંદ, heathen વગેરે) બાળકોની સદાને માટે દૂર થયા જશે. અત્યાર સુધી જે પ્રકારનું ધર્મ-શિક્ષણ બાળકને અપાય છે તેમાં બીજા ધર્મો પોતાના ધર્મથી જુદા પડે છે તે જ શીખવાડાય છે. ધર્મોનું સામ્ય તપાસવાની અને તેને બાળકના મનમાં ઠસાવવાની કોઇને કુતસદ નથી અને રિડિયુસ ધર્મશિક્ષકોને આ પ્રકારનું શિક્ષણ રમિકરે ક્યાંથી હોય? માટે પહેલું શિક્ષણ જે બાળકના મન પર કુમળી વણે જ ઠસાવતું જોઇએ, તે બધા ધર્મોમાં જે સામ્ય છે તેનું સ્પષ્ટ દર્શન. બધા મનુષ્યો એક જ મહાશક્તિમાંથી નીકળ્યાં છે-તેને ગમે તે નામે જોઇએ (ધૈર્ય, વિજ્ઞ, સંકર, અદ્વાઇત, ગૌડ, દાદાર, અહરમજદ ગમે તે નામે જોઇએ) અને તે જ કારણે બધા મનુષ્યો આપણા પોતાના બંધુજાતો છે. મનુષ્યબંધુત્વનો આ પહેલો પાઠ બાળક સૌથી પહેલો શીખે.

ત્યાર પછી બધા ધર્મોમાં મૂળભૂત સિદ્ધાંતો છે તે સમજાવવા જોઇએ. એ મૂળ સિદ્ધાંતો ત્રણ છે. તે જગત વિગતવાર જોઇ લઇએ. બીજી સૃષ્ટિ અને બધા જીવો એક મહાશક્તિમાંથી જન્મ્યાં તો એટલું તો સ્વીકારી લેવું જ જોઇએ કે તમામ સૃષ્ટિ અમુક નિર્માણ કરેલ છે. તરફ જ આગળ વધે છે, અને સૃષ્ટિમાંનું બધું (જડ તેમજ ચેતન) અમુક અચળ, અદત્ત નિયમોને અનુસરીને જ પોતાનું કાર્ય સિદ્ધ કરે છે. એ નિયમો

સૃષ્ટિની પહેલાં આદિ શક્તિમાંથી ઉદ્ભવેલા છે. અને તે નિયમોને કોઇ પણ ઉધારી શકે નહિ. એ નિયમ જુદી જુદી રીતે પશુપક્ષીઓ સમજાવ્યા છે, પણ તેનું એક નામ જ છે. વેદ કાળમાં એને કવિ કહેતા. આ શબ્દનો અર્થ 'જ્યા યોગ્ય માર્ગ' અથવા જે માર્ગે ચાલવાથી માનવી આદિ શક્તિને મળી શકે તે માર્ગ. એ મૂળ સિદ્ધાંત જુદા જુદા ધર્મોમાં ખાસ ખાસ નામે જોવાયા છે. એ નિયમોનું જ્ઞાન હોય તો માનવી બંધસાગર તરીકે શકે છે. દરેક માનવીએ આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું જોઇએ. એ જ સાચું જ્ઞાન છે, બીજું બધું 'અજ્ઞાન' છે, અને આ જ્ઞાનથી પવિત્ર બીજું કશું નથી હોઇ શકે નહિ. અચળતા, નાનાં બાળકને આ જ્ઞાનના જીંડાણમાં તો ન લઇ જવાય; પરંતુ સદની બાળ્યા અપાય. આદિ શક્તિના નિયમોનું પાલન કરવું, જીવનમાં દેવનું જરૂરી છે તેના કાર્યક્રમોમાં આવી શકાય.

સૃષ્ટિના પહેલો તિયમ એજ કે બધા માનવીઓ, બધા જીવો પોતાના નિર્ગોચ ચરેત્ર માર્ગે આગળ ધરી રહેલા છે. સાચું જ્ઞાન સમજાય તો જરૂર તેના મનમાં થાય કે આ માર્ગે તે એકેથી જ જતો નથી, પણ તેના જેવા જ બીજા અસંખ્ય જીવો પણ એજ મહાવાતા કરી રહેલા છે. આટલું મનમાં આવે તો બીજા જીવો પ્રત્યે સહાનુભૂતિ આપીઆપ જ ખીસવા માટે. તે સ્પષ્ટ જોઇ શકે પોતાને જે સુખ-કુઃખના અનુભવો થાય છે તેવા જ અનુભવો બીજા જીવોને પણ થાય છે, એ જ્ઞાન થતાં તે પ્રેમ માર્ગે ધરી શકે છે. આ પ્રેમનું બીજું નામ 'ભક્તિ' છે. 'ભક્તિ' સાધારણ રીતે નિરાકાર નિર્ગોચ કષ્ટરની હોય. પણ ધણાં મનુષ્યો એવા છે જે નિરાકાર આદિ શક્તિ પર પોતાને પ્રેમ ઠાકવી શકે નહિ. તેઓએનો પ્રેમ મનુષ્યો-પોતાના જનભાઈઓ-તરફ વળે છે. આ પ્રેમ ભક્તિ તે ધર્મનો બીજો મૂળ સિદ્ધાંત.

જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી હૃદયભક્તિથી તરબોળ કરી બેસી રહી શકાય નહિ. મનુષ્યસ્થાવર જ આ બે પ્રાપ્ત કરેલાં અમુકોચ રતોનો ઉપયોગ કરવા માર્ગ શોધે છે. એ ઉપયોગ સેવા કાર્ય થાય. પોતા કરતાં ઉતરતી દશાનાં લાઇ બહેનોને યથાશક્તિ સહાય કરવી અને તેમાં પોતાને કશું લાભ થા જોરલાઇ થતો હોય તે તરફ ન જવું. જ્ઞાન-ભક્તિ પ્રાપ્ત કર્યાં એટલે માનવીએ સેવા કરવી રહી. અને તે પોતાનું કર્તવ્ય છે એ જ બાવનાથી-આને જ નિષ્કામ કર્મ કહે છે. આ ધર્મોનો ત્રીજો મૂળ સિદ્ધાંત.

બધા ધર્મોમાં આ ત્રણ માર્ગો જ્ઞાન, પ્રેમ તથા સેવા સ્પષ્ટ રૂપે દર્શાવેલા છે. બધા ધર્મો કહે છે કે એ ત્રણ એકસાથેની સાથે તે જ સાચી સાધના લેખામ. બધા ધર્મોનું જે મૂળભૂત સામ્ય તે આ ત્રણ માર્ગોમાં સમાય છે.

ગુજરાતી ચિત્રકળા છેલ્લા ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

ગુજરાતી ચિત્રકળાનો
વિકાસક્રમ

અંગ્રેજી આવ્યા તે

પહેલાંના અરસામાં ભીતી
પરેનું ચિત્રકામ દેશીવારસમાટે
અને કમાનગરો કરી આપતા.
જૂના રાજમહેલોની છત, બીંબ
તેમજ બારણું ઉપર દેવ-

વિષયકાર હતા એટલે તેમના
હાથે ચિત્રસર્જન થયાં નહિ.
રાજકોટ લ્યુપીલીના મ્યુઝી-
યમના યથાયાંત્રી બે બાલુના
સિંહેના નમૂના તેમણે તૈયાર
ક્યાં હતા. એજ અરસામાં
વાનરૂથ (Van Ruth) કરીને
એક જર્મન ચિત્રકાર જૂનાગઢ
આવેલા. તેણે નવાજ અને તેના
કુટુંબની કેટલીક તસ્વીરો કરેલી.

છ.સ. ૧૮૮૮ માં વડોદરા નરેશ ધીમંત સયાજીરાવ
રાજા રવિવર્માને પોતાના દરબારમાં બોલાવ્યા. ત્યાં તે
બે વર્ષ સુધી રહ્યા અને પુરાણ પ્રસંગોના કેટલાક
સપ્રસિદ્ધ ચિત્રો તેમણે કર્યાં.

છ.સ. ૧૮૯૨ રાજા રવિવર્મા લંબી પ્રેસ મુંબઈમાં
ખટાઉતકોએ ઉપનું ક્યું અને બે જર્મન કારીગરો રાખી
તેમનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા.

છ.સ. ૧૮૯૫ રાજકોટ પોસ્ટિક્લિક એજન્ટ સર આર્થર
ઓલીવરે ફ્રીકલ્સ નામના સમર્થ તસ્વીર ચિત્રકારને ખાસ
બોલાવ્યા. તેણે દોઢે વર્ષમાં એ સમયના સૌરાષ્ટ્રીય રાજ-
વીઓની તેમની રયાનિક વેષભૂષામાં તસ્વીરો કરી, જે આજે
એ સમયની સંસ્કૃતિના હિતિહાસના ઉપયોગી તાલુકા નમુના
છે. એજ અરસામાં રાજા રવિવર્માએ બાવનગર વડોદરા
વિગેરે રથગોળે રાજ્યના અતિથિ તરીકે મુલાકાત આપી
અને વડું તસ્વીરો તેમજ ચિત્રસર્જનો કર્યાં. તેમની તેમજ
અવ પરદેશી ચિત્રકારોની અસરથી દેશી ચિત્રકારોએ
ઓછા પેઢીગમાં તસ્વીરો કરવાનું શરૂ કર્યું. તેમાં
બાવનગરમાં જગન પેછટ્ટર અને દ્રાગદામાં ગજા મેરુ
જાણીના થયા હતા. એમના સમયમાં જૂની દબે કામ
કરનાર થોડા હયાત હતા. બાવનગરમાં ગણેશજી અને જામ-
નગરમાં કડીયા રામજી અને તેના પુત્રો ગંગા અને કચેરો
તેમજ કમાનગર વણીનામદ જૂના રંગો અને હાથજનાવટની
પીછીઓ વાપરતા.

છ.સ. ૧૮૯૬ માં છ. બી. હાવેરે કલકત્તામાં બારતીય
ચિત્રોનો સમ્રદ શરૂ કર્યો અને નવીન બારતીય કલાનો

દેવીઓ, ધર્મપ્રસંગો, કૃષ્ણલીલા, રામ રાવણ, મય્યા
તેમજ રાજની કચેરીનાં ચિત્રો એમણે રેણા છે. આ
ચિત્રો જૂની રાજક્યાની કળાનો પરિવાર ગણી શકાય.
પૂરી ભક્ત્યાળા રંગો, તાડી એકધારી કંકરેખાઓ અને
ભાવકરતાં ચણુંને વડું વકાદારઆવાંચિત્રો બાવનગર, જામ-
નગર, વડોદરા તેમજ ગુજરાત સોગજૂના શહેરો તેમજ
ગામડાનાં દેવચાનો અને ગૃહસ્થોની હવેલીની દીવાલો પર હળુ
પણુ ભેંચા મળે છે. એને સજાદી ચિત્રકામ તરીકે ઓળખવામાં
આવે છે. તીર્થોમાં જોવા મળતી નાની દેવદેવીઓની છબીઓ,
જન્મકુંડળીઓનાં ચિત્રો, કેટલીક હરનપ્રતોમાંના ચિત્રો એજ
દખનાં થયાં, જયપુરી કે રાજક્યાની કલ્પમનો એ એક
અપભ્રંશ પ્રકાર હતો. દૈયાત માણુઓની હુજુડ છબી એ
શૈલીમાં કવચિત જ ભેંચા મળે છે, તે પણ વાસ્તવિક નહિ.
ચિત્રકારો કારીગર વર્ગમાં ખપતા. કવિઓ, વિદ્વાનો અને
મુસ્તદીઓ જેવાં માન કે પારિતોષ તેમને મળે ન હોતાં.

થોડી તત્વારીય

છ.સ. પૂર્વે ૧૮૫૭માં મુંબઈની સરકારે સર
જીજ્ઞાસાજી સખાવતથી એક કળાશાળા (આર્ટ સ્કૂલ)
ખી. ટેરીફા હાથ નીચે અન્ડુલ રહેમાન સ્ટ્રીટમાં શરૂ કરી.
ખી. ટેરી ક્લિપી અને ઇન્વેર હતા.

છ.સ. ૧૮૭૮માં કનૈલ બાઈને રાજકોટમાં હાલના
શીમેજ ટ્રેનીંગ કોલેજના મકાનમાં ખી. સાહકસના હાથ નીચે
એક ક્લિપશાળા ખોલી હતી તેમાં મહાશંકર ઈંદુજી અને
મજલાલ બોધાણી આગળ પડતા વિદ્યાર્થીઓ હતા. તેઓ
પાછળથી શાળામાં શ્રેષ્ઠ શિક્ષક થયા. ખી. સાહકસ એક

પાયો નાખ્યો. શ્રી. અવનીંદ્રનાથે અભિનય કલાકાર તરીકે શરૂઆત કરી.

છ. સ. ૧૯૦૧ માં દિલ્લી દરબાર ભરાયો અને તે વખતે કલાકારીગરીનું એક મંબર પ્રદર્શન થયું. તેમાં શ્રી. અવનીંદ્રનાથનું “શાહજહાનની અંતિમ પળો” નામનું હિંદી પ્રણયકથિતી ભીતરણેનું ચિત્ર રજૂ થયું. તેને સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો. સર ન્યોર્વર્ બર્લુએ ઉત્સારેનું કે હિંદમાં લલિતકળાનો પ્રભવ થયો જ નથી.

યુગ્મરાત્રીમાંગપત્ત, પંચ, દંડ, મળપળગિરોદેહાસ્પષ્ટનું ચિત્રાવાળાં ચોપાનિયાં લીધા પ્રેસમપી પ્રગટ થયાં.

છ. સ. ૧૯૦૪ મુંબઈની સરકારી ચિત્રશાળામાંથી મોઝા યુગ્મરાત્રી વિદ્યાર્થીઓ બહાર આવ્યા. તેમણે જીવંત માનવીની ફોટોગ્રાફી તસ્વીરો ઉપરથી મોટી છબીઓ કરી. ખંભાતના મુનીલાલ ઘોડીએ વિક્ટોરિયા આલબર્ટ મ્યુઝીયમમાં આસી. ક્યુરેટરીની નોકરી લીધી. વલ્લભુના નાનાલાલ જનીએ લાવનગરના કલા ઉદ્યોગ પ્રદર્શનમાં ‘ભરવાડ’ના પાતચિત્ર માટે સુવર્ણ ચંદ્રક મેળવ્યો. તે પછી એવું ચિત્રનિર્માણ ક્યું નથી. તેમણે જીવનભર રાજ રજવાડાની છબીઓ જ કરી. તેમના સમકાલીન છોટાલાલ તેજપાલ આપ-શકિતથી સારા તસ્વીરકાર થયા અને સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રસિદ્ધ થયા. આ ત્રણે વ્યક્તિઓ આજે હયાત છે. શ્રી. કેશવલાલ કારબાનીસ જનમનગરમાં રિયર થયા. તે સારૂ પેઇન્ટીંગ કરી જાણતા, પણ બહાર પડવાની ધમક નહોતી, તેમ જ રાજ્ય તેમને ઉત્તેજન આપી શક્યું નહિ. જનમનગરના નરેશ શ્રી. રણજીતસિંહજીએ લખનૂત્ર દ્રમ પરદેશી ચિત્રો પાછળ ખર્ચ્યું, પણ તેથી પ્રગ્નમાં કળાકારો કે કળાપ્રેમ વિકસ્યાં નહિ. તે જ પ્રમાણે ભાવનગરનરેશ છલીપડના કાવનનાં ચિત્રો ઇંગ્લાંડમાં કરાવેલાં, તેની જાહ કીમત આપેલી. તે સંગીન છલીપડમાં છપાવેલાં, પણ ખરા પરંતુ કોઈ દેશી કળાકારને એટલું ઉત્તેજન આપ્યું નહોતું. આ જ સમયમાં પંડોરા કળાલવનમાંથી ૨૨. કુલચંદ્રભાઈ શાહ અને બસુભાઈ મુઢાણી તૈયાર થયા. તેઓ ધંધાર્થી કળાથી આગળ ગયા નહિ. બસુભાઈ મુઢાણી પાછળથી કહીઆવાડી નાંટક મંડળીના પડાલ ચિતરનાર બન્યા જે આજે હયાત છે.

છ. સ. ૧૯૦૭ના અરસામાં અમદાવાદની રૂઢલબોડીના એક શાળાશિક્ષક શ્રી. મગનલાલ શર્માએ એકલવ્યની પેઠે

રાજ્ય રવિવર્માને આદર્શ રાખી કેટલાંક મૌલિક ચિત્રો કર્યાં. તેમાં તેમણે કરેલું ‘હિંદ દેવી’નું હિંદુસ્તાનના નકશાની આકૃતિમાં સમાવેલું ચિત્ર રાષ્ટ્રનૃત્યના સમયે ખુબુ લોકપ્રિય બન્યું અને તેની નકલો હિંદના ખૂણે ખૂણે પહોંચી. કમનસીબે તેને કોઈ આર્થિક લાભ થયો નહિ. તેઓ નિરાશ અને તંગીમાં જમાલપુર લતામાં ભાગનાં મકાનમાં દેહવિલય પામ્યા. તેમનાં ચિત્રો હાલ અમદાવાદના વિદ્યાસગૃહમાં છે અને તેમનાં વિધવા પત્ની સાચરમતી આશ્રમને આશ્રયે છે. શ્રત્રલુ મૃતુ, રાણુક રાખેગાર, દમયંતી અને પારાધી વગેરે મોટા કદનાં તેમનાં ચિત્રો છે.

છ. સ. ૧૯૦૯. મુંબઈ ચિત્રશાળાના પ્રીન્સી બર્નેઝે ઇંગ્લાંડમાં હિંદી કળાનો ઇનકાર કર્યો. ડો. કુમારસ્વામીએ તેને આન્ધ્રાન કરી ઇંગ્લાંડના જ પ્રમુખ ચિત્રકાશ પામે તેનો વિરોધ જાહેર રીતે પ્રગટ કર્યો.

મુંબઈમાં ૨૧. શેઠ મુખોત્તમ ગાયજીએ મી. દામોને જર્મની મોકલી ચિત્રોનાં બ્લોક કામમાં તથા શીઠમ કામમાં નિષ્ણાત કર્યા. તેની દેખરેખ નીચે લક્ષ્મી આદે પ્રીન્સીંગ પ્રેસ ક્યું અને શ્રી. દુરધરનાં ચિત્રો સાથે ‘સુવર્ણ’માળાના અંકો પ્રસિદ્ધ કરવા માંડ્યા. શ્રી. દુરધરનાં ચિત્રો એ રીતે યુગ્મરાત્રીમાં પ્રચાર પામ્યાં અને એક દશકા સુધી પ્રગ્ન ઉપર તેની અસર પડી.

૧૯૧૦. અબ્દાખાદનું કેમિસ પ્રદર્શન. બંગાળનાં ચિત્રો તેમજ અસલ યુગલ ચિત્રો પહેલીવાર માનવેર રજૂ થયાં. ડો. કુમારસ્વામીની વ્યાખ્યાનમાળા મોઝર્ન રીલ્યુમાં આવવા લાગી.

૧૯૧૪. નિબુવન પેટ્રા ભાવનગરના વતની, પંડોરા કળાલવનમાં ચિત્રકળાનું પ્રાથમિક શિક્ષણ પામેલા, ધંધાલું કામ કરતાં તેમણે પીંછી જમાવી ૧૯૧૪-૧૫ના અરસામાં અમદાવાદમાં વાસ કર્યો. તેની હવોટી પાકી અને ઝડપી હતી. એના માનવ પાત્રોમાં એક જાતની માદકતા હતી એ સમયના શુક્રેશ્વર પ્રજ્ઞશંકાએ તેનો ઠીક લાભ લીધો હતો. વિદ્યા, સંસ્કાર અને ઉચ્ચ લાવનના અલાવે કલ્પનામાં ચિન્તનપૂર્ણ કામ તે કરી ન શક્યા. વીસમી સદીમાં તેણે કેટલાંક વાર્તાચિત્રો કરેલાં. ભરજીપાનીમાં તે યુગ્મરી ગયા. તેનાં ચિત્રોની અસર નીચે શ્રી. હીરાલાલ

ખત્રીએ 'કારકીદી' શરૂ કરી. એ સમયે અમદાવાદમાં શ્રી. ચીમનરાય મહેતા એક પીટ તસ્વીરકાર ગણાતા.

ઈ. સ. ૧૯૧૫. સરત સાહિત્ય પરિષદ સાથે કળા-પ્રદર્શન થયું.

ઈ. સ. ૧૯૧૬. હાજી મહમદ શિવજીએ સપ્રસિદ્ધ "વિસમી સદી" માસિક શરૂ કર્યું. પહેલીજ વાર ચિત્રકારોને લેખકો જેટલું સન્માન અને પ્રસિદ્ધિ મળ્યાં. તે પત્રમાં ૨ મ. રાં. શ્રી. પુરુષોત્તમ મયુરાસસ, શ્રી. ત્રીશુનન પટેલ, શ્રી. રવિશંકર પંડિત વિગેરે ચિત્રકારોનાં નામ ગુજરાતમાં બાણીના થયાં.

એજ વર્ષમાં રવિશંકર રાવળને મુંબઈ આર્ટ સ્કૂલનો છેવટનો "ગુણતિગત્ત્વ જ્ઞો:"નો ચંદ્રક મળ્યો. વીસમી સદીમાં તેમનાં ગુજરાતી પાત્રો અને ચિત્રો લોકપ્રિય થયાં બંગા-

ળમાં અગિયાર ભારતીય શૈલીનો વિસ્તાર થયો. રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપો અને સંસ્કૃતિપ્રેરક મિત્રો તરફ આકર્ષણ વધ્યું. નવા પ્રયોગો થતા લાગતા, તે પછી ગુજરાતનો સિદ્ધિ સમાજ તેની અસરથી અસ્પૃશ્ય હતો.

ઈ. સ. ૧૯૧૭ બોમ્બે આર્ટ સોસાયટીનો વર્ષની સર્વોત્તમ કલાકૃતિ માટેનો સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. રવિશંકર રાવળને મળ્યો. એ ચિત્ર કલાપિના બિંદવમંજળ કાવ્યની પ્રેરણાથી રાજસ્થાની શૈલીમાં ચીતરાણું હતું. કળાના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતી કલાકારની આવી ભહેર કદર થઈ, છતાં ગુજરાતમાં તેની યોગ્ય સંરક્ષ કે ઉદ્ધાસ નહોતો. કંમરા:

આ તવારીખને કોઈએ સંપૂર્ણ માની ન લેવી. લેખકની પાસે જે કંઈ સ્મૃતિસચય હતો તેને આધારે આ લેખ તૈયાર થયો છે. તેમાં સ્ત્રી જતી કૃતિઓ, પાત્રો કે સાલો મટે સુધારા કે પુરવણી અન્ય વાર્તા મોકલી આપશે તેા આભાર થશે. ૨. મ. રા.

નારીરક્ષાગૃહ

શ્રી. ગદ્ગદાસ ગોપીભાઈ મુ

અર્થગ, અશક્ત અને અનાથ સ્ત્રી પુત્રો તથા બાળકો માટે દેશમાં કેટલીક કેમળે આશ્રમો છે; તજ દીધેલાં બાળકોને માટે પણ આશ્રમો કોઇ કોઇ રથળે છે; અધ્યાત્મજ્યો, બહેરાં મુંગાંની શાળાઓ પણ દેશના કોઇક બાગોમાં આમે છે. આ સંસ્થાઓ તે માટેની જરૂરીઆતોના પ્રમાણમાં પૂરતી નથી હોતી.

એવી સંસ્થાઓ ધણે લાગે બંરમક રહે છે અને નવાં આવતાંરને દાખલ કરવાની જગા નથી એવું લગભગ બધે રથળે સાંભળવાનું મળે છે. તે પછી યોડી ધણી પણ એ જાતની સંસ્થાઓ છે ખરી.

પરંતુ આ બધી સંસ્થાઓ ઉપરાન્ત બીજી જાતની એક સંસ્થા પ્રાન્તના દરેક મુખ્ય શહેરમાં હોવાની અજબ છે એમ મને લાગે છે. મુંબઈ, અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરોમાં ઐદુમ્બિક ક્ષેત્રને કારણે, પતિના ત્રાસને કારણે, સાસુ સસરા અગર બીજાનાં જીવમને લીધે અથવા તેા પોતાની જીવને પશ્ચિમિ અનેક સ્ત્રીઓને કુટુંબ છોડી નીકળી જતું પડે છે અગર રાત. મધરાને કેટલીક વખત તેમને કાઢી મુકવામાં આવે છે. કેટલીક વખત

માર્ગે ભુલેથી, અજાણવા રોડેરમાં આવેલી સ્ત્રીઓ એધ્યાનપણે બદમાશોના હાથમાં ફસાઇ જાય છે. એ બદમાશો પછી એમને તજ દે છે. આવી સ્ત્રીઓને અભ્યાગશ્રેમોમાં કેટલીક વખતે આશ્રય મળે છે; પરંતુ તે સંસ્થાઓમાં દાખલ થતા અગાઉ અનેક બાબતની ચોક્કસાઈ અને તપાસ એ સંસ્થાઓને કરવી પડે છે; પરંતુ હું જે

સ્ત્રીઓની બાબતનો અહિં ઉલ્લેખ કરું છું તે કાયમી ત્વકતાજ નહિ, પણ શૂદ્ધક્રેશ કે એવા કારણે કંટાળેલી, ઉત્કેષથી હાલતમાં કે આવેશમાં ગૂઢ તજ નીકળી ગયેલી, સંભોગશાત્ જૂલી પડેલી, બદમાશોના હાથે ફસાતાં જતા ગયેલી એવી સ્ત્રીઓને માત્ર થોડા દિવસ-કાલ એ ચાર દિવસ માટે જ આશ્રય અને રક્ષાજીની જરૂર હોય એવી સ્ત્રીઓ માટેની સંસ્થાની બાબત દિવે છે.

યુરોપનાં મોટાં શહેરોમાં આવાં નારીરક્ષાગૃહો દર દર હોય છે. દિવસ અગર રાત કોઇ પણ વખતે કોઇ પણ સ્ત્રીને આ સંસ્થામાં આશ્રય આપવામાં આવે છે. એવી સ્ત્રી આ જાતની સંસ્થામાં આવે છે ત્યારે તેની બાબતમાં કોઈપણ પૂછપરછ કરવામાં આવતી નથી. તેને સંસ્થાની અંદર દાખલ કરી દેવામાં આવે છે. સંસ્થાનાં

દાર રાત દિવસ પ્રદક્ષાનું રાખવામાં આવે છે. આખો દિવસ અને રાત દરવાજા ઉપર પહેરો અને કપાડા-કપડાં પેસનાં જ પાસે આવેલી એફિસમાં પણ આખો દિવસ અને રાત કોઈને કોઈ અધિકારી હાજર રહે છે. એ એફિસના મકાનમાં જ એક બે ખંડ હોય છે, ત્યાં નહાવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવે છે, ખદકવાનાં કપડાં રાખવામાં આવે છે તથા દિવસ કે રાત ગમે તે વખતે દૂધ, ચ્હા અને થોડા નાસ્તાની વ્યવસ્થા હોય છે અને સૂતા માટે પથારી હોય છે. કોઈ પણ દુઃખી અગર ત્રાસ પામેલી સ્ત્રી સીધી ત્યાં આવે છે, એફિસમાં બેઠેલી સ્ત્રી અધિકારીને મળે છે, અધિકારી કાંઈ પણ પૂછપરછ કર્યા સિવાય તેને આશ્રય આપી, નહાવા મેવાની કપડાં બદલવાની અને તે સ્ત્રી હોય તો ચ્હા નાસ્તાની વ્યવસ્થા કરે છે. મંત્રે આવી કોઈ બાધ આવી હોય તો આખી રાત તેને ગરમ દસાચાળા ખંડમાં ગરમ બીજાતું મળે છે. દિવસે આવેલી સ્ત્રીને તે નહાઈ થોડા કપડાં બદલી નાસ્તો લઈને રૂમ થવા પડી, અને રાતે આવેલી સ્ત્રીને સવારમાં એ ભાનાં મેલાલી તેની હડીત પૂડવામાં આવે છે. એણે જીવેલી હડીતની બરાબર તપાસ એ સંસ્થા તરફથી જ કરવામાં આવે છે. તપાસને અંતે એની જે વ્યવસ્થા કરવાની હોય તે આ સંસ્થા જ કરે છે. કોઈને તેના કુટુંબીજનો સાથે સમાધાન કરી પાછી સોંપવામાં આવે છે, કોઈને કોટમાં ફિવાઈ કરવા માટે વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવે છે, કોઈને નોકરીએ કે ધર્મ વળાસવામાં આવે છે, કોઈને કેઈ શિક્ષણકુળમાં મોકલવામાં આવે છે. આ સ્ત્રીઓની વ્યવસ્થા બરાબર થાય ત્યાં સુધી તે સંસ્થામાં જ રહે છે. તેમના મહેલ આવાપીવા વગેરેનો અર્થ તેમની રિશ્તિ હોય તો ને પોતે, અગર તેના કુટુંબીએ અગર સંસ્થા પોતે બાંધે છે. આ સ્ત્રીઓમાંની જે ખરેખરી દુઃખી હોય, જેને લાંબા સમય સુધી આશ્રયની જરૂર હોય તેને મહેલ વગેરેની સગાસ સંસ્થાના મુખ્ય મકાનમાં કરી આપવામાં આવે છે. થોડા કલાક માટે અગર એક બે દિવસ માટે આવેલી બાઈએને એફિસના મકાનમાં રાખવામાં આવે છે. આ સંસ્થાએ, અગર અગર કે અન્ય અગર નથી પણ નારીરક્ષાગૃહો છે. આ સંસ્થાનો નિર્માણ રાજ્ય અને ધનવાનો તથા પ્રજાજનો મળીને કરે છે. મુખ્ય હેતુ એ છે કે શહેરની કોઈપણ સ્ત્રી, કોઈપણ વખતે, કોઈપણ સંજોગમાં તત્કાળ આશ્રય મેળવી

શકે. આશ્રય ન મળવાને કારણે તે આપઘાતને માગે કે અત્યાચારને માગે ન જવા પામે.

આપણા દેશમાં ઉપર જણાવ્યા તેવા કિસ્સા પશ્ચિમના દેશો જેટલા બનતા નથી. એ દેશોમાં હજારો સ્ત્રી સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાન ચલાવનારી, પુરુષનાં રક્ષણ વગર એટલી રહી પોતાનો ધર્મોપલોગ કરી ગુજરાન કરનારી હોય છે. સગાંબહાણો કે મિત્રોની તેને હાંકે હોતી નથી એટલે તેમને આવી જાતનાં રક્ષણની જરૂર વિશેષ પ્રમાણમાં પડે છે.

પરંતુ આપણાં મોટાં શહેરોમાં જે જાતનું જીવન હવે બદલાતું જાય છે, જે કુટુંબકેશ અને પતિના તથા સાસરીવાના જીવનના કિસ્સા બને છે તેને પરિણામે શકત્યાગ કરનાર, ખદમશોના હાથમાં ફસાઈ જનાર સ્ત્રીઓની સંખ્યા પણ વધતી જાય છે. એવી રિશ્તિમાં એવી દુઃખી અને બચ્ચી ત્રાસેલી સ્ત્રીઓને રક્ષણ-તાત્કાલિક આશરો-આપનાર સંસ્થાઓ અત્યારે નથી અને તેવી સંસ્થાઓ મોટાં શહેરોમાં હોવી જોઈએ એમ મને લાગે છે. લંડનના બનાડો હોમ ફોર ડિસ્કન્ટની અનેક શાળાઓમાં રાતે અને દિવસે ગમે તે અનાંધ બાળકને તાત્કાલિક આશ્રય અને રક્ષણ મળે છે, એ સંસ્થાનાં દાર ચોપીસે કલાક પ્રદક્ષાં રહે છે. તે મુજબ આવાં નારીરક્ષાગૃહોનાં દાર પણ પ્રદક્ષા હોવાં જોઈએ અને કાંઈ પણ પૂછપરછ કર્યા વિના આશરો શોધવા આવેલી કોઈ પણ સ્ત્રીને, દિવસ અગર રાતના ગમે તે સમયે, તાત્કાલિક આશ્રય મળી તેના મનનો ગમરાઈ અને ઉદ્વેગ થોડા સમય પૂરતો દળાયે જોઈએ એમ મને લાગે છે.

આવી સંસ્થાઓનું સંચાલન કરનાર સ્ત્રીકર્મકરો (આ માનની સંસ્થાઓ સરંચા સ્ત્રીઓથી જ સંચાલિત હોવી જોઈએ) રાત, સૌમ્ય પ્રવૃત્તિનાં, પ્રોટ ઉત્તરનાં, હમદ-દીવાળાં અને વ્યવહારકુળ તથા અતુલ્ય હોવાં જોઈએ. સરકારી કે વેપારી ખાનાની માફક આનો વહીવટ ન ચાલે જોઈએ. તોડગાઈ, ઉદ્વેગ કે દોરદમામનો અંધ પણ આમાં ન હોવા જોઈએ, અને સેવાભાવી સાત્વિક રીતિથી એ કાર્ય ચાલતું જોઈએ. ત્રાસ પામેલી, બચ્ચી, થયેલી, લુહમનો ભોગ થયેલી, ઉત્કેશ અગર આવેશને વળ થયેલી દુઃખી નારીને સદાતુર્મનિના બે સખ્દ, રાત્રવનના ગિદ્દગર, વિશ્વામતું સ્થાન અને બચ્ચી વાતાવરણ મળે તો એના જીવનમાં પડેલા થવાનો થણો સંભવ છે. આ જાતની સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો કોઈ નિયાર કરો ?

સાહિત્ય સમીક્ષા

જ્યોત અને જ્વાળા

[ચાર દર્શન-૧ તણખો; ૨ જ્યોત; ૩ જ્વાળા; ૪ ભસ્મ; ૫ શી. સુનીલાલ વ. સાહ ('સાહિત્યપ્રિય') નવી આ. ઓશિય સાહિત્ય મંદિર સુરત; ઇ. ૧૯૪૮. ૩૧. ૭-૮-૭]

કૃત્તમકાર્યો ('સિટરેટાઇ', 'મેન ઓફ લેટર્સ') નો વર્ગ ગૃહસ્થાનમાં પણ હવે કેટલાંક પગથિયાં ચડી પોતાના ધંધાને લુટે લુટે ખડે સ્થિરતા મેળવતો થયો છે, એમ કહી શકાય. અવર્ત્તિન કાળની શરૂઆતથી નર્મદ, નવલનગર અને દક્ષિણરામ, કેશવ હરિરામ, ગોવર્ધનરામ અને નરસિંહગવ, હરિગવનદાસ, મણિલાલ નમુબાઈ અને રમણભાઈ આખો જન્મારો લેખ લખ કર્યો કેતા એ ખર્ચ. પ્રકાશનોગ્ય કશું જ લખેલ નહિ એવી એક બે ઝળુઓના ગાળા એમના જીવનમાં ઓછા જ વીનેલા, એ પણ ખર્ચ. સાચી બાળુ તેજી આ પણ ખર્ચ, કે લેખન પ્રગતિ જ એ કાઢીના મુખ્ય વ્યવસાય હતી નહીં. સ. વોટર સ્ટ્રાટ પોતા વિષે રમજ સાથે કલા કરતો, કે સાહિત્ય સર્જન હોવા જીવનનો પ્રધાન આશય છે નહીં; હરવા કરવામાં જેમ લાકડી હાથમાં ખિલવણું અને ચાલવામાં ટેકો બને, તેવું જ મારે સાહિત્ય સર્જન છે, જીવનપ્રવાહનું એક ઉપલક્ષ્ય માત્ર જ. પરંતુ હાલ ચાલતી પેઢીના આપણા લેખકોનું કસમ સાથે હોયું અને કિતાબ-મતા ('કાપિરાષ્ટ્ર પુક') થી કમાણી ઉપર અવલંબન વધતું જાય છે. ભોગીંદ્રાચ દીનેશિને આપણે આપણા આવા પ્રથમ કલમકાર ગણી શકીએ; લખવાના વ્યવસાયે જેના જીવનમાં મોટા અને અગ્રહનો બાગ લગવેલો, કુટુંબી આવકમાં સાંકડે મોકળે નિર્વાહ ચલાવી લેવાનો સતીય જેને કોઈ જરી ગયેલો. આવા ધધાએને વળગીને ધોળા કાળ પર કાળા મંકોડાની હારે ચીતરતા, કિશોર વયમાંથી માંડીને ઘરડા ચનાં પણ કલમ લેવાની જ સવારી કરતાંની સંખ્યા યુગરોતે પણ હવે વધતી જાય છે; અને એ મોટા ધાડામાં અમુક અમુક પેટા જૂથો ય તારવી શકાય છે. એક ન્હાનો વર્ગ ચિંતન-

શીલ કલમકાર્યોનો છે. એક ન્હાનો વર્ગ પદ્ધતિઓનો છે. એક ન્હાનો વર્ગ નવલકથાઓનો છે. એક ન્હાનો વર્ગ અનુવાદો અને જાનના નવતરતાવાળાં અનુવાદોનો જોડનારાનો છે. આ વર્ગોમાંના સંખ્યાબંધ ભાષ્યબેટો-બેટો, બેટાક હલુ અને વિરલ છે, પણ વધતી જવાની આપણા કરમકાર લોકનાં માન સિપાઈસપરાં નથી, અકસરો છે. એક જ્યોત માનપત્રોની કતારોનાં ભરતિયાં ભરનારાનો છે. એક જ્યોત નાનિકાઓ, ગીતો, પદો, ભજનો, રાસો, પ્રદક્ષિણાઓ ગઝલો, મુસદ્દાઓ, હોરીઓ, લાખશીઓ આદિના રાજ સવારે નવા નવા સાથે મોડે છે. એક જ્યોત કિસ્સા અને દુયકા નુકસેથીની અને મમોળી હસાદસ, ફારસ અને કશ્ચિત્રો ('કિત્રો') નો ઇન્દ્રાદાર યદ પણો છે....

નવલનવસિકા સર્જને રાચના પેટા વર્ગમાં પોતાના શક્તિપ્રભાવે, અને ઉપરાઉપર વખતોવખત નવાં નવાં સર્જનો-સંતાનો-ને અવતારવાની પ્રજ્ઞનતા (ફ્લોલીટી)એ, અચારે થી. કનેવાલાલ મુનશી કદાચ સૌની વડી આઈ ગયા; અમર જેને કે સાહિત્ય સર્જનને પોતે પોતાનો મુખ્ય વ્યવસાય લેખના જ નથી, એ રીતે તેઓને આગલી પેઢીના પ્રતિનિધિ પણ ગણી શકાય. ક્ષિતિ ઘટનાઓની સંસ્કૃતા ઉપજાવા મળીને થી. મુનશીએ પોતાની આદ્યકથા લખવી આરંભી છે, પરંતુ એમાં પોતે જે 'રસ્તા' અને જે 'સીપી' ચડાણની ચાથાનો ગદ્યવલકાર કર્યો છે, તે રસ્તા વધીસાતનો કારો કારોટો ઝગડો રાજમાર્ગ છે, તે ચડાણો અર્થોપાર્જન સત્તા શિખરોરાહણ અને દુન્યવી ફનોહતે પગથિયે પગથિયે મહાજન પદાલસંધાનની જ પ્રચલિતો છે. ઇન્સન, ટેક્ટોય, માન કે સમસેટ મોમ જેવા સાહિત્ય મહારથીઓ પોતાના સર્જનો દ્વારા જીવનનાં રહસ્યો અને કૂટ પ્રશ્નો અને વિજ્ઞાપાસે પરાજય તો પરાજ્યાપાસે સાચા વિજય સાથે મત્તકુટ્ટી કરી રહે છે, તેની થી. મુનશીના શેયક તથાપિ સપાટિયાં નિષ્પણોમાં ગંધ પણ નથી.

લગભગ થી. કુલ મુનશીના નેટલી ફળદ્રુપતાવાળા અઘતન લેખકોમાં ઉંમરે અને ફિનિકાપે જમી ગયેલ

અને સારા ગૂંચળાને પંકાતા અને ચર્ચાના ચત્રાકારોમાં શ્રી. 'ધૂમકેતુ' (ગૌરીચંદ્ર જોષી) રમણજ્ઞાણ દેસાઈ અને શ્રી. યુનીકાલ ઘાઠ ('સાહિત્ય પ્રિય') આ પેઢીના આપણા બીજા સર્જકો લેખે આગળ તરી આવ્યા છે, અને એ દરેકની શેરી પણ ચોડી જ પડતી વાંચતાં છતી થઈ જાય એવી વિશિષ્ટતાવાળી બંધાઈ છે. અથવા આગળ જન્માનામાંથી જેમ રમણસાહેને તેમ અવતન લેખકોમાંથી શેરીની વિનિષ્ઠતા માટે આકાંક્ષી વિવેચક શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય' એકત્રાને જ વિશિષ્ટ શેરી વિનાના લેખે ગણવી શકે.

સાહિત્યના આવીશાન મનઃસ્થાન દેવાલયમાં દાખલ થવા માટે લેખકોને દાર અને દરવાજા અનેકાનેક મળી રહે છે. મૌલિક ('સોરીજીવન') સર્જકને તો કોઈ ચેષ્ટાદાર પણ રાક્ષસો નથી, રાતે ને દિવસે કિશોરવયથી મંડીને ભુગ્મીની ધડી ભગવા આવે ત્યાં લગી મૌલિક વિધાવક વા સર્જક ગમે ત્યારે એ કૃતિધામમાં જઈ શકે છે. ચિંતકો ચાતુર્ય પાંડિત્યને વિવિધ પગથિયે ચડતા ચડતા ત્યાં વહેતા મોડા દાખલ થવાનો હવાલો ખાટે છે. પોપટિયા પડિતોમાંથી પણ કેટલાંક મંદિરમાંની કમ્પોઝિટો ('ધિનાઈન મ્યુઝિસ') નાં જ્ઞાન પાસેથી કે દૂરથી પામે છે; પણ કેટલાંક દષ્ટિ દોષને લઈને ચારેપાર દાર ચૂકે છે, નીચે ઉપસે પગથિયે આથડના અટવાતા જ રહી જાય છે. કોઈ કોઈ વળી અતુલ્ય અપુણ્ય જનને દરવાજેથી પેસી જાય છે. જ્ઞાનપ્રેમી કતારોનાં ભરતિયાં ભરનારા જુદી જુદી જાતનાં પત્રોના ગૂંડા કાટતા આવે તેની સાથે સાથે, વધતા જાય એ કુદરતી છે. તેમાંના ધણા પોતે જ સાહિત્યકાર હોવાનો, સાહિત્ય દેવીઓમાંથી એક કે અનેકના ઉપાસક હોવાનો, કાંકો ગમે છે, તે પણ કુદરતી ગણાય એવું છે; પરંતુ કતાર-ભરણ-ધડિયાળી ટકકને તાલે લેખણ પહોંચી, અને ચદ્મના થવું સાહિત્યલેખન, એ ઉભય પ્રગતિ-પ્રવૃત્તિમાં સ્વસ્થ હકકે સમાવેશ મેળવતી રચનાઓ ચોડી જ હોય. ઉત્તરારને અત્ર બનવું દેખાય છે, કે સાહિત્ય ઉપભોગવાની હથેલીવાળા લેખકો કતારભણું માથે લેતાં, તેમાં વધારે વધારે દાખ છે; પોતાની જૂની સિદ્ધિ પણ ખોઈ બેસે છે. ચિત્રકાર હોય અને નાટ્યી પણ કે મહેરબાની પ્રેમ લગાડવાનું લઈ બેસે, તેની પીડામાંથી નાચુકના અસ્થિ રંગભિલાષના સુમેશાદિ શુભ અને સામર્થ્યો ઓસરી જાય, તેમ લેખકોનું પણ બને છે. અને તથાપિ એવા પ્રતિદ્વંસ સ્ત્રોતોમાંથી પણ

વિકાસ અને સમુદ્ધાતિ ('ધિવાંધૂશન') સાધના છેક ઉત્તર દાખલા થ જોવા મળે છે. જો કે એવા અપવાદો અત્યંત વિરલ. કતારમંથુના નિવેચકોથી આરંભના કોઈ કોઈ સાચા સાહિત્યકાર સર્જક પણ નીવડી આવે છે. શાયા, લખમેળ, ઔચિત્ય, પ્રમાણસરતા, કૃત્રિમ રસસર્જકતાને આપસ્યક અનેકાનેક નહાની મોટી સામગ્રી સાધના, સુદૃઢવિવેક અને ઉદાર સમભાવમાં કુળવાતા કેળવતા, છા કે પાંચ વર્ષ ઉપર પણ પોતાને રાક્ષ નહીં એવા સાહસોમાં આ અપવાદો બંધુઓ જંપલાવે છે અને તેમને પાર પણ પાડીને ફેંકી દેવા બને છે. શ્રી. યુનીકાલ વ. શાહ આ વિરલ વર્ગના નમૂનેદાર અને પ્રતિષ્ઠિત પ્રતિનિધિ છે. જ્ઞાનપ્રતોદયો એમનું વિશ્વવિદ્યાલય બન્યું છે, અને વર્ગોના વ્યાસંગથી વિકાસધર્મે એમના ચિત્તને મૌલિકતા પણ હાથ કરી છે. સાહિત્યશીલા તો જન્મસિદ્ધ પ્રતિભા નામે કોઈ અદ્ભુત લોકોત્તર બહીસ જેને હોય તેનો જ છગારો, એ મતની પોષણતાના શ્રી, 'સાહિત્ય પ્રિય' છાતા અને સમર્થ નમૂના છે. એમના સાહિત્ય-સર્જનોમાં ઐતિહાસિક નવલો સંખ્યાબંધ છે, અને એ કૃતિઓ એ જ વર્ગની શ્રી. મુનશી, શ્રી. ધૂમકેતુ અને શ્રી. રમણજ્ઞાણની રચનાઓ સાથે સાલધાન સરખા મણી મળી રહે છે. પ્રજાના મહાનિધિમાં સંચાલું આવતું સાહિત્યલેખન આવી આવી તપાસણી થમા-સણી પડે જ ઉઠરતા મગજોમાં પોતાના સજીવન બીજકો રાખી શકે. આજા છે કે કોઈ તરણ અધિકારી વિવેચક બંધુ આવી વૃજનાત્મક સમીક્ષાનું બીડું ઝડપી પણ લેશે. આ એક જ બેઠકે પૂરી કરવાની મર્યાદિત ચર્ચામાં હું તો માત્ર શ્રી. 'સાહિત્યપ્રિય'ની વર્ષો પછી હમણું ફરીને સુજન બનેલી એક ઐતિહાસિક નવલ-નવોત અને જાણા-ને વળતું છું.

"નવોત અને જાણા" એક અદ્ભુત કથા ('રોમાન્સ') છે. વસ્તુ એવું કંપ્યું છે કે તેમાં રોમાન્સ પ્રસંગો એક ઉપર એક આવે. પણ ક્યાં એવા વર્ણનોમાં જ તે રાક્ષ છે કે આડંબરી રાક્ષપ્રભુના (સાર) કે ડોળી 'સિટરિક' વાપરતા નથી. પાત્રો એવી એવી સ્થિતિમાં આવી પડે છે, કે તેમની લાગણીઓ આજા નિરાજા રાગદોષ ભૂતકાળના અપુણ્યો અને મરો, લાધિ માટેના મનોરથો, યોજનાઓ અને ભાવનાઓ વ. રેનાં વર્ણન, પૃથક્કણ, શુભાર્થ ઉદ્ધમ અને પરિણામ આદિ વિશે નેરદાર ને તલસ્પર્શી

ચર્ચા પ્રવૃત્ત થઈ પડે; પરંતુ આમ બનાવના વ્યૂત્પન્ન પ્રવાહમાં મંદતા આવી જાય તેવ કતાંને ઇષ્ટ નથી.

સામી બાજુ માનસશાસ્ત્રી વિશ્વેશ્વર કે વાકુળા અશ્વઠ-રાદિના ઉપયોગ કરતાં સર્વથા વળે છે એમ પણ નથી. બનેતો તેવા અતિ વિરલ પ્રસંગે પ્રયોગ કરે પણ છે, અને તેથી તે એક ઉપસી આવે છે. એમના કટાક્ષપ્રયોગના નમૂના લેખે “જ્વાળા” એ ત્રીજા દર્શનમાં પ્રકરણ ૮મું જુઓ. કુંતલકુમાર નિખાસનાએ પોતાનાં મહેન્ટુ સમજ્યાં રંગબરજે સ્મૃતી: રહી, ત્યાં તો નાચિકા પિતાસકુન્દરે પોતાની ભાવનાઓ એટલી જ નિખાસનાએ એની આગળ વ્યૂત્પન્ન માંડી, તેના કુંતલકુમારને આત્મે જ બનાવી દે એવાં કટાક્ષનયન નીપડે છે; એ વિધાન સાહજિકની સાથે કેટલું તો લક્ષ્યવેધી છે તે વાચક પોતાની મેળે તત્કાળ જાણ લેશે. માનસશાસ્ત્રી વિશ્વેશ્વર, જેના ઉપર આ આખી વસ્તુની ધમારત ચણવામાં આવી છે; તેને સાફ જુઓ બીજા દર્શનમાં પ્રકરણ ૧૭ મું. જ્યાં નાચક સાપરસિંહ તણ્યા. જ્યોત, જ્વાળા અને લક્ષ્મની ગીમાંસા કરે છે, જે તત્કાલ તો નાચિકાને જરૂરી નથી; પરંતુ પછી તે જ રાત્રિમાં પૂરેપૂરી બેઠી જાય છે, અને પોતાની જીવનભર સંમતિ એ મીમાંસાએ છૂટી લીધી છે. તેના ઉત્સાહમાં એટલી તો ધ્યનમનસ્ક બની જાય છે, કે જાને પાછી ફરીને પોતાની મેતીમાત્રા સાપર-સિંહના કંઠમાં આરોપે છે, તેની રક્તિ સુધાં એને રહેતી નથી.

નાચક સાપરસિંહ કલાને જ જીવન સર્વસ્વ સમર્પી દેતો કલાકાર પ્રકૃતિએ કેવા ધડાધ આવે તેવું પ્રતીક છે. આને જાણે કે પ્રતીતિજનક બનાવવાના આશયે જ કર્યાં આવું બીજું પ્રતીક વૃદ્ધ શિક્ષીપીતૃ પણ આલેખે છે. “ચમત્કાર વિના નમસ્કાર નહીં” એ પામર મનુષ્યોમાં લગભગ સામાજિક સ્વીકાર પામતી કહેતીને પૂરેપૂરો લાભ કેમ લઈ લેવો, તે બડા બજાર દેવાલયને ધૂનું ચોગી મહંત હનુમંતપ્રસાદ સારી રીતે જાણે છે. એક નવજીવાન નિષ્ણાત શિક્ષી તેને મળી ગયે એટલે તેણે તેની પાસે બીજું કંઈ કંઈ કરાવી લીધું. તે ઉપરાંત મુખ્ય મંત્રિમાં એવા સંચ ગોઠવાઓ કે મહંત ધારે ત્યારે તેના મુખમાંથી પાણીની ધારા વહે અને ધારે ત્યારે તેની આંખોને ચાર ખુણેથી ચોધાર આંસુ વહે. આ બીજી જોત તે દેવનું મહાઅનર્થસક દુન, તો પહેલો તે દેવનું મંગલ હાસ્ય, એમ તેણે દર્શન કરવા આવતા જતાને

ઠસાવું, અને સાથે એ દેવની, એ ધામની, એ મહંતની ખ્યાતિ જોનજોતામાં ચોપાસ પ્રસરી ગઈ. વાદ, પાક મહંતે શિક્ષીને એની આ કુશલ કારીગરીના શો બદલે આપો? આપણું સિદ્ધાન્તે કોબાધગના શિરપી હીરા ગજગરને શો બદલે આપો હતો તે કંતકથાઓમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ મહંત એણે શઠ નંદાનો પોતાનું ચોકળ જાહેર થઈ ન જાય માટે એણે આ જીવાન શિક્ષીને આપો જન્મરો એક ભોંયરામાં જ ગોંધી રાખ્યો; ન એને બહાર નીકળવાની છૂટ, ન એને કોઈ કરતાં કોઈ પણ માનવી મળી શકે; પરંતુ આ જન્મકેદો પામે પોતાની કામમાં મર્યા રહેવાનાં છીણી દાંકણે આદિ સાધન સામગ્રી રહ્યાં હતાં. પોતાને કે કદેશો તે ભોંયરાની ચાર દિશાઓમાં એણે પે એક પછી એક લાવનામૂર્તિઓ લઈવા માંડી. એક દિશાત્ર સમ કૃષ્ણ પાંડવો ભીમાદિએ ભરી, સામી દિશાત્ર સીતા, રુકિમણી, સદ્યમામા, દ્રૌપદી, સુમત્રા, કુન્તી, ગાંધારી, સાવિત્રી, અનુસ્યા, અકલ્યાદિએ ભરી. આમાં કાણુ જાણે કેટલાં વરસ વીતી ગયાં, એ નવજીવાનમાંથી ધડો થયા આપો, પછી જ એને નવો છુટો મુખ્યો. જે દિશાત્ર પાંડવો કષ્ટ જ નથી એમ તેને લાગ્યું તેની વચ્ચમાં તેણે વજ્રાંગની મોટી મૂર્તિ કોતરી; કોતરતાં કોતરતાં તે એ દિશાત્રની આત્મા નીકળ્યો, અને જોયું તો ત્યાંથી એક ભોંયરાનો માગ એટલે કે સુરંગ જેવું બનાવના બહાર નીકળીને નહારી છૂટવાનો પથ સંભવ જણાયો. વજ્રાંગની મૂર્તિને પથ તેણે લઈ અને પાછી સંપુટ બંધ થઈ જાય, કોઈને કશો વહેમ જ ના જાય, એવી બનાવી. કલાકાર ખેરો, એટલે લાંબા સમય લગી તો એને પોતાની ભાવનાઓને સજીવન કરવાનું જ મુશ્કે. આ દરવાજાને એને સુરંગ બનાવવાની બપહાડુ વાત પ્રથમથી સજી હોત તો મહંતની શક્તિને પથ ઉઘાડી પાડી બરાબર વેર લઈ શકત; પરંતુ આ બપહાડુ વાત એને એટલી તો મોડી મુશ્કેલી કે તેને પાર પાડનાં પાડનાં તેની કાપા કલાવચ્ચાએ જન્મદિત થઈ ગઈ અને તેને લાગવા માંડ્યું કે આ છુટકારા માટે આવશ્યક કરામતો પૂરી થઈ રહે તે પહેલાં તો મોત પથ આપી લાગે કદાચ, અને તેની આશાએ ઝડપથી નિરાશામાં પડ્યો હતો ગઈ. (જુઓ પહેલું દર્શન, પ્રકરણ ૧૧).

કલાનિષ્ઠ માણસ પ્રકૃતિએ લગભગ આનાં હોય છે એ અભિપ્રાયની વાસ્તવિકતા વિશે વાચકને ચંકા પડે, તેને

પોતાના વ્યવહારપણુના પ્રદેશને લઈને આ વૃદ્ધ તૂત જોતું લાગે, તે મારી તેમને ભક્ત-મનુ છે કે તેમણે ઇતિહાસમંથેથી દાન્ટે (ઇટાલીનો મહાકવિ), વેગ્નર અને યીથિયન (જર્મનીના સંગીત સર્વકે) જેવાના ઇજન જોયાં, અને એ અસાધારણ વ્યક્તિઓને પોતાની કલાભક્તિ જ છંપવનનાં એક માત્ર આશ્રયનરૂપ નહોતી, તેમ તેમના જીવનનું ખીલું મુંઝવે પોતાને બેઠે છે તે વિષે તેમણે પુખ્ત વિચારણા કેવી આપણી સંસ્કૃતિમાં જન્મેલામાં આવી અનન્ય નિષ્ઠા ભક્તોમાં હોય છે ખરી, એમ આપણે સૌ તુર્ક વિચારી શકીએ છીએ, કેમકે આપણે ત્યાં સૈકાઓથી સર્વસ્વ સમર્પક ભક્તોની લાંબી શ્રેણી ચાલી આવે છે અને આપણે લાંબા ઇતિહાસ પદમાં જેમ આવી ભક્તમતિઓની ખોટ નથી, તેમ હુસૈની સંસ્કૃતિમાં કલાના અનન્ય ભક્તોની પણ સારી જેવી પરંપરા રાકા પર સિકાને શોભાવી રહી છે. બેશક, ભક્તિ કે કલાભક્તિ આવી અનન્યભક્તિ અહીં મુરોષમાં તેમ સર્વ અસાધારણ બુદ્ધિ અને વિરક્ત હોઇ એવાં જીવ અદ્ભુત રસના વાહનો બની જાય છે, અને દુનવી રચનામાં જ અભ્યાસ્ય રહે તેવા બહુઓ આવા માણસો પોતાને નથી જ સમજ એમ ભલે કહે; પરંતુ એવાં કોઇ પણ હોઇ જ ના શકે, એવી એવી વાતો નહન અસંભવિત અને ગણત છે, એમ કહેવાતો તેને પણ કશે દક્ષ છે નહીં. "There are more things in heaven and earth than we can fathom, Horatio", said Hamlet

એ કેડી શિદ્ધી કરતાં પણ કતાંએ વગદામાં સાયર-સિંહની જે દયા વર્ણવી છે તેમાં અદ્ભુત રસ બોળે બોળે ઉઠાળ્યો છે. (જુઓ દર્શન ત્રીજું, પ્રકરણ ૯, ૧૦) ૧૬ શિદ્ધીના અદ્ભુત રસમાં વીર રસનો રંગ શોડા ધરિયો છે. અહીં તે એકાંતિક કડચુ રસનો વેશ રંગ ભમે છે. સાયરસિંહની પ્રકૃતિ જેવી આલેખી છે તેને અસંભવિત ગળુના વાયકો વસ્તુના આ વિભાગમાં વર્ણવેલા સંજોગોમાં પણ નાયક જીવેતા રહી એવી યોગ્યતાનેય જોઈ અસંભવિત નહીં ગણે, અને આવી રચના અસંભવિતતામાં અદ્ભુતતા ના હોય એટલે મ્હારે ઉમેરવું જોઈએ કે આ સંજોગોમાં પણ નાયક ઉગરી જાય છે, તે મારે કાં તો આપણે એની જીવનની જસ આપી યકીયે, અથવા કતાંએ આ સંજોગો આટલા બધા કપરા

ચિત્રવામાં જરા જુલ કરી છે, એમ આપણે દીકા કરી શકીએ. સાયરની પ્રકૃતિની અસંધાશ્યુતાની હાંપ આ સંજોગોને કંઈક એટલા કપરા રાખવામાં આવત તો પણ એવીએ એવી પડત, એમાં ફેર નથી. સંજોગોને પૂતા નિષ્ઠ બનાવવા જતાં એ નિષ્ઠતાને કતાંએ કંઈક વધારે પડતી બનાવી દીધી છે; પરંતુ એ તો લખતાં લખતાં કલ્પ ચાલી તે ચાલી, અને એવો દોષ ધણીવાર થઇ જાય એવો છે તેમ એટલો ભારે પણ ગણી શકતો નથી.

વારુ, આ વિગતમાં કતાંની જરા ગફલત થઇ છે, પણ મહંતના દાવેય રચનાનાં અને એ શક્ય પાપ ઝૂવાનો આરંભ કઇ રીતે થયો વગેરે વસ્તુની જગતે વિજાવવામાં અને તેને તોડવામાં કતાંએ દેખાડેલી ચક્રાવૃત્ત પ્રશંસનીય છે. અજ્ઞા કથાઓ ("રામાન્તીસ")માં અગત્યનાં હોય જ, અને તેની કોઇ કોઇ ગાંઠ નગળા હોય અથવા તો કોઇ કોઇ ગાંઠને છોડવામાં કતાંએ સંભવાસંભવમાં ગફલત કરી હોય એમ ધણીવાર બને છે. અતુભની વાયકો માત્ર મુખ્ય ગાંઠ કેમ ગાંઠી છે, શી રીતે છોડાવાઇ છે એટલું જ્ઞાનમાં લે છે અને રચનાની શરસતા કે અદ્ભુતતાની જમાવટ વિશેના અભિપ્રાય સમજે જ બાધે છે, તેજ સમુચિત છે; પરંતુ અહીં તો વાયક જેમ જેમ વિગતોમાં ઉતરવા વરડી શકે તેમ તેમ તેનો આનંદ વધે એમ છે. પાચોના ચિત્રણમાં સૌથી નળજી વિધવા રાણી વિજયુદ્ધા કંપરતું લાગે છે. પચીસેક વર્ષની થતાં મુઠી જોણે પોતાનું મોખાઈ સાચચું અને જદ પતિની ખડે પગે મેરા કંવાલું વન પૂરેણું દીપારતું, તેનામાં એ તપશ્રવણી અસાધારણ અને જલ અને પારિજય મટે દહના ભમેલાં હોવાં નોંધાએ. તથાપિ એક જ રાતની ધડામાંમાં એને અચંચ બની જતી નિષ્ણી છે. (જુઓ સન્મતિ દુષ્ટિ સંવાદ પ્રકરણ) એના મનની ધડામાં એકજગત ચાલી એને અસંસાર: વળગવાની જરૂર નથી. કતાંએ આમ માત્ર લાધવ માટે ઉકેલ્યું હોય તો તે કંઈ મોટો દોષ નથી. પરંતુ આખી ધડામાં આવશ્યક અંશ આ છે કે એ થોડા જ વખતમાં પતિન થઇ, અને એ પતિત થઇ તે જ એના તે જણ મુઠીના આતિત સંગત નથી: પતિત થઇ એક જ દિવસમાં કે થોડા સમયમાં એ વિગત મદ્દવની નથી, અને વસ્તુનું આયોજન કરતાં કતાંએ વિજયુદ્ધાના પનનને સ્ત્રીકારી લીધું, તેનો એમની કને એક જ જવાન હોઇ શકે, એટલે જ કે એની પતિ-

ત્રતા અખંડ રાખીને વસ્તુ જેવું નવલમાં ગોઠવેલું છે તેવું ગોઠવવાને કોઈ પણ બીજો માગે, કતાને ચક્રો નહીં; વસ્તુની સંભવિતના જળવવાની ખાતર જ કતાને વિધવા રાણીની પવિત્રતાને હોમી દેવી પડી છે, અને તેની આટઆટલી લાંબી તપશ્ચર્યા ઉપર પાણી ફેરવવું પડ્યું છે. સાચી બાળ સૌ સ્ત્રીકારો, એમ ધારે છું કે ચારિત્રનિરૂપણમાં કતાની સૌથી મોટા વિષય નેધમલનું પાત્ર છે. શ્રી. રામચંદ્ર ને હરિશ્ચંદ્ર, ભીષ્મ અને યુધિષ્ઠિર, અણ્ણન અને ક્યું એ પુરાતન કાવિત્વાત્વના આદર્શો પ્રાચીન ગ્રીક પ્રજાના હર્ક્યુલીસ અને જેસન, આગેમેમોન અને નેસ્ટોર, એડિલ્બિસ અને યુધિસ્તિસ વગેરે મહાવીરોની જેમ હવે, છેક કાલક્રમ (એપ્સોસીટ) વિશ્વતિઓ ગણાય. હિન્દુ સંસ્કૃતિ અને હિન્દના ઇતિહાસમાં જે મુકુરમણિઓ હળુ પણ આગળના જેવી જ સ્વિચ્છેદનજનક કૃતિ પ્રકાશી રહ્યાં છે તે તો મધ્યકાલીન પુણ્યયોદ્ધ રાજપૂત વીરો છે. એ રજપૂતાણ, એ રણતન, એ ઠેક, ગમે તેવા સમયે યજ્ઞને તૃણવત-લેખનું એ સાહસ, એ સત્યનિષ્ઠા, એ ધર્મિષ્ઠતા, એ અમીરીઓદાય ('શિવશ્રી') હળુ અસલ જેવાં જ દીપે છે.

આગ્રહ હિન્દ પાંચ દાયકાના જ ટુંકા અરસામાં જે મહાભારત પલટા અનુભવે, તેમાં આ મૂલ્યાંકના ('વેન્ડુ') પણ કળજો, નવતર નવતમ કંઈ કંઈ આદર્શો વધારે તેજસ્વી બની આને ઝાંખા પાડશે એમ આજ પણ પવી શકાય એવું છે, પરંતુ એ છેક જુદી બાજત છે. હળુ પણ જે રાજકીય માનવતાને આપણે ઉદાત્તાભિનન ગણિયે છાએ, તેનો નમ્રતા આ બહારવટિયો નેધમલ છે. એ ધર્મ અને ન્યાયનું રક્ષાત્મ છે, સદાયસુખિનું ક્વચ અને છત્ર છે, શરણાગતોના આશરો છે, પ્રજાનો ભેલી છે, એ ધર્મકુલ જ એકે એ જુગ્મ્મિયો ત્રાસ છે, પાપીનો ભય છે, દાનો દુરભન છે, હિનેશ્વ દુરદેશ મિત્ર છે. એ સાવધ છે. ઉદાર છે, કમા-શીલ છે, ગમે તેવા સંજોગને પહેંચી વળવા સમર્થ છે. સાપરસિહ નેધમલને કહે છે: "નેધમલ, તું તો દેવ છે..." હિન્દુ સંસ્કૃતિએ સેંકડો વર્ષ લગી રાજપૂત માનવતાને કલા ક્યું છે, "હે ગોઆલક્ય પ્રતિપાલ રાજપૂતાણ તું તો દેવી છે!"

નેધમલના પુત્રને રાધાકુંવરની કટારીએ મરવા દઈ કતાએ પોતાના પ્રિય પાત્ર નેધમલને પોતાના પાપી

પુત્રનું શું કરવું થશે એવા કદોડા ધર્મસંકટમાંથી બચાવી લીધા છે. વિધવા રાણી પોતાને ફસાવનારનો ધાત કરે તે કરતાં તેને હાથે જ રાણીના ધાત પહોંચીને કતાએ વારતવિક્રમ અને ઔચિત્ય રદવાં છે, અને મહંતના પાપના ઘડાને પૂરેપૂરા લેયો છે, અને એ પાપી, દંબી વિલાસીની ભીરુતાને પહોં કર્યાં નીસર્વાં નથી; એ મહંતનું મૃત્યુ પોતાને હાથે તથાપિ અકરમાત થયું એમ વહુવીને તો કતાએ કમાલ કરી છે.

આપણું મહાસાહિત્ય પણ ભક્તિને વળગીને ચમત્કારની કરમત અપનાવે છે અને સુખાવસાનમાં જ કલાસેવેની શાંતિ અને મુદ્રા અનુભવે છે. પશ્ચિમદક્ષ પ્રજાઓ અહીં ધૂસી, સાથે એમનાં સાહિત્ય, સંસ્કૃતિ, મનોરાજ્યપરીમાંસા સર્વ આપતાં ગયાં, આપણી જુદી તેમના સમાગમમાં આવી અને તે સર્વની સાથેના આપણો પરિચય વધનાં વધનાં આપણે એ ભુવાન, સમર્થ જુદિપ્રકાશ જ આગળ આગળ ધપનારી પ્રજાઓની કટુચાવસાની (ટ્રેજિક) કલા પણ નેધ શકવા. સત્ય એક છે, શિવ એક છે, સુંદર એક છે, એ માનવજુદિની શ્રદ્ધા અવિચલ છે તો કંઈ કલા મહત્તર? વધારે સાચી વધારે સુંદર, વધારે હિનાયક કલા કંઈ? સુખાવસાની કે કટુચાવસાની? કલા ક્ષેત્રનો આ પ્રશ્ન મોટામાં મોટો છે, અને એ પ્રશ્ન એકતા કલાક્ષેત્રનો જ નથી, માનવજાતિની વિચારશક્તિ આખા મિનારાને તે પાયાથી મોલ લગી સ્પર્શે છે; પરંતુ એને ઉકેલવાનું સાહસ આ ટુંકા લખાણમાં ન હોય! આ પ્રશ્ન આવી ચોપડીને ચકાસતાં ઉઠે એ કુરરી છે. કેમકે પશ્ચિમની કટુચાવસાની કલાનું આ અજબકથા એક સારું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે.*

કતાની લખાવટમાં સાદાઈની સાથે સચેત્તાના કેવો સુમેળ છે, તે દર્શાવનાં મેં ટુંકા અવસરથી સાથે આ સમીક્ષા પૂરી કરું છું.

"ત્રાહિ! ત્રાહિ! પાપીઓની પાપવાણીનો તોલ ને થઈ રાડતો હોત તો આખી પૃથ્વી કરતાં એ જરૂર વળનદાર ગણાત! હિંમતપૂરક પાપ કરવું, પાપ છુપાવવા દો! કરવો,

* આ અજબ કથાને અંતે કતાએ રાજ્યપચાયત એટલે પ્રભેલે જુદેલા પચેદારો ચાલતું પ્રજાસત્ય એ વિષયનો ગોધપાક કે પ્રચારપાક નેરેલો છે, ત એ કથાનું આવરણક અજ નથી, અને એ પચાયતમાં પદ્ય સર્વોપરી તો કતાએ પાંચ વર્ષ લગી સન્યાસની કંઠા ધારેલા નેધમલને જ બનાવ્યો છે ને!

હોના કાલે ત્યારે હિંગતમણું લુહું, જોડાનાની મૂંઝતા કરવી, અને જોકે સાચું મનાવતે આક્રોશમાં આક્રોશ સોગંદ લેતા, એ એક જ પરંપરાનો ખ્યાલ આવતાં હૃદય કનકમે છે, તો જેણે જીવનનાર એવા પાપો કરીને પોતે જાંબા છે, તેના પાપનો અંજાર ફેરો શંગર હશે તેની કલ્પના કેવી રીતે યાચ? (દર્શન ૪ થું, પૃ., ૧૫૫-૬)

‘કાકા, તમે જે ભૂલી ન શક્યા અને બહારવટું ખેડું, તે હું ભૂલી જાય શકું છું. શીલને ખાતર જીવતી દયાનાર સોગંદ જેવી બહેનનો હું બાઈ છું. પુત્રીના રસજીને માટે જાન અને જાગીર કુશાન કરનાર પિતાનો હું પુત્ર છું. ૧૧ વન રખાયા છતાં લાચારી નહીં કરનારી માનવો હું પુત્ર છું. માનની વત્સલતાનું જ સાચું માન કરાવનારી મણીનો હું ભાણજી છું, અને બહારવટું ખેડ્યા છતાં ધર્મ નહીં છોડનાર કાકાનો હું બચીએ છું. જસ, આશી વાનો જીવવા પછી કાનગદ મહાર હોય કે બીજાનું હોય તેની મને પરવા નથી. મારા કુટુંબનો નાશ કરનારા ઉપર પણ મને દ્રવ્ય નથી. માત્ર નારા પામનારાઓનાં શીલ તથા કીર્તિથી હું ભીજ્યો છું. તેટલું જ મારા આત્મસંતોષ મટે જસ છે.’ (દર્શન ૪ થું પૃ. ૧૮૨)

બળવંતરાય ક. ઠાકર

ગોહડન જ્યુબીલી સોવેનીર

[પ્રકાશક: શ્રી. નિરંજનાનંદ સ્વામી, સંપાદકશ્રી, શ્રી રમણાશ્રમ, તિરુવનમલાઈ કાંમન શ. ૧-૪-૦]

શ્રી રમણ મહર્ષિની પચાસ વર્ષની જીવનસાધનાના સર્વેયા રૂપે આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવ્યું છે.

શ્રી રમણ મહર્ષિની વિચારસરણી, એમની સિદ્ધાંત-ચર્ચા, અંકિતમાં એમની શ્રદ્ધા વગેરે સવળાનો આ પુસ્તકમાં સમાવેશ થાય છે. શ્રી રમણ મહર્ષિ હિંદની એક મહાન અને પાવનકારી નિજી છે. એમણે આ જીવનમાં જે સાધના સાધી છે એવી સાધના આજના સમયમાં વિરલ ગણાય. એમના આધ્યાત્મતાનના વિદ્યાર્થીઓએ અને એમના અનુયાયીઓએ ખૂબ જ ભાવ-પૂર્વક એમના વિશે લેખો લખ્યા છે. એમ ધણી લેખોનો સમુદ્ધ આ પુસ્તકમાં જોવામાં આવે છે. લેખોના વિષયો જુદાજુદા હોઈ એ સદૃશ એક-

વિષયો હોવા સંભવ નથી, પરંતુ પ્રત્યેક લેખમાંથી મહર્ષિનું કાંઈ ને કાંઈ નવું તરવદારન બહાર આવે છે. આ પુસ્તકમાં એમના ભક્તો તરફથી રચવામાં આવેલાં સ્તોત્રો, કાવ્યો તથા શ્લોકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ પ્રાર્થના કે કીર્તનો દ્વારા લોકોનો એમના માટેનો લક્ષિતભાવ પ્રકટ થાય છે.

હિંદના તેમ જ હિંદ બહારના ધણી અભ્યાસી અને સાની પુરોષોએ શ્રી. રમણ મહર્ષિ માટેના લેખો આ પુસ્તકમાં લખ્યાં છે. એ બધા પુરોષો રાજકારણમાં, સમાજકારણમાં કે ધર્મ સંબંધમાં ગજુનાપાત વ્યક્તિઓ છે. શ્રી. રમણ મહર્ષિના એમની સાથેના સંવાદમાં આધુનિક દુનિયા વિષેની તેમ જ પૂર્વ અને પશ્ચિમ સાથે સમન્વય સાધતી માન્યતાઓ વગેરે આવી જાય છે. આવા ‘ધર્મ’ અને ‘જીવન’ ઉપર સમગ્રપણે ચર્ચા કરતા પુસ્તકની હિંદને જરૂર છે જ.

શુન્કરાતી સાહિત્ય-પરિષદ સંમેલન

સોળથું અધિવેશન રાજકોટ

(સંપાદક તથા પ્રકાશક : શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા, મંત્રી, સોળથું સા. પ, સંમેલન, રાજકોટ : હિંમત શ. પ.)

ગાંધી મુકામે ભરાયેલ સાહિત્ય પરિષદના અધિવાસી, નિબંધો, બ્યાખ્યાનો વગેરેને આ પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવ્યાં છે. એ પરિષદના સંસ્મરણરૂપે એમાં અષ્ટેકાં કાર્યોના વર્ણન સાથે એમાં ગંધારીયા અભ્યાસપૂર્ણ નિબંધો આ પુસ્તકમાં આપવામાં આવ્યાં છે.

પરિષદના પ્રમુખ શ્રી. પાંડકના અભ્યાસપૂર્ણ બ્યાખ્યાન સાથે બીજાં સવળાં બ્યાખ્યાનો આ પુસ્તકમાં આવી જાય છે. સાહિત્યરસિક વિદ્યાર્થીઓને આ પુસ્તક-ખસે એ અહેવાલનું પુસ્તક રહ્યું-ખૂબ જ ઉપયોગી બનશે. જો કે આ અધિવેશન પછી જૂનાગઢ મુકામે બીજું અધિવેશન ભરાઈ ગયું અને એ દૃષ્ટિએ આ અહેવાલો યોગ્ય મેડા પણ કહેવાય, છતાં આ પુસ્તકમાં સંગ્રહિત કરવામાં આવેલા નિબંધો શુન્કરાતી સાહિત્યના અભ્યાસીને માર્ગદર્શક છે જ.

વિહંગાવલોકન

[તત્ત્વચિંતન]

‘યુગદર્શન’

આજે રાત્રીનાં અંધારાં યુગ દિવસે સૌરાષ્ટ્ર-યુગરાતની. પ્રગતી સેવામાં અમે નમ્રભાવે યુગદર્શન રજૂ કરીએ છીએ. આજના સામયિક સાહિત્યમાં અનેક માસિક પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે. કેટલાંક માસિકો નવેલી યુગરાતી સાહિત્યની સેવા કરી રહ્યાં છે. આજના આ વિપુલ સાહિત્યનિર્માણ સામે આવા એક નવા માસિકની શી જરૂર એવો પ્રશ્ન કોઈને પણ સ્વાભાવિક રીતે થાય. આજના સામયિક સાહિત્યમાં ભારત્ર વિપુલતા છે અને એમ છતાં પણ માનવજીવનના અનેક અંગ ઉપજીને રચાઈ, આપણને મળેલી આજાદી ખાત્ર રાષ્ટ્રજીવનમાં જે અનેકવિધ સમસ્યાઓ ઉભી થઈ રહી છે તે સમસ્યાઓની ન્દન દષ્ટિએ સમાલોચના કરવું અને ઉકેલ શોધવું, સુંદર ચિત્રો, આલેખનો તેમજ છબીઓ દ્વારા ચિત્ર, સ્થાપત્ય, નૃત્ય, સંગીત આદિ લલિત કળાઓનો પરિચય આપવું એક ઉચ્ચ કલાત્મક માસિક હવે અસ્તિત્વમાં આવ્યું નથી એમ સૌરાષ્ટ્ર દ્રષ્ટ કે જેના આશ્રય નીચે આ માસિકનો ઉદ્ભવ થઈ રહ્યો છે, તેના દ્રષ્ટીએ લાગ્યું અને આપણા સામયિક સાહિત્યની એ ઉણપ દૂર કરવાના હેતુથી એક માસિક પ્રગટ કરવાનો તેમણે નિર્ણય કર્યો. એ નિર્ણયનાં પરિણામ રૂપ આ ‘યુગદર્શન’ આજે સૌરાષ્ટ્ર યુગરાતના ક્ષિપ્ર વાયકસમાજ સમક્ષ રજૂ કરવામાં આવે છે.

આજે મૂત્તે રૂપે પ્રગટ થતું ‘યુગદર્શન’ તે સંબંધમાં સેવાયથી કદમના અને લાવનાને સર્વાંશ પહોંચી વળે તેવું હવે નિર્માણ થઈ શક્યું નથી એમ અમારે નમ્ર-ભાવે કબૂલ કરવું જોઈએ. પૂર્વતેયારીનાં અનેકવિધ રોકાણોને અગે યુગદર્શન વિશે કદાચેલાં કેટલાંક અંગ-

ઉપજી આ પહેલાં અંકમાં સામેલ થઈ શક્યાં નથી. કોઈ પણ ઉચ્ચ કલાના માસિકમાં કદાચ ચિત્રો અગ્રણ્ય રચાન ધરાવે છે. રેણપરદેશમાં પ્રગટ થના સામયિકોમાંથી તારવણી કરીને સાસ્ત્રગ્રંથના આકારમાં મનનીય વિચારસામગ્રી રજૂ કરવી એ પણ આવાં માસિક મટે એટલું જ આવશ્યક છે. પરદેશમાં વસના આપણા યુગરાતીઓ સાથે સંપર્ક સાધીને તેમની મિનન મિનન પરિસ્થિતિ ધ્વને પ્રગતિએવું નિરૂપણ કરવું એ પણ આ માસિકના અંગમાં હજી કદાચલી સામગ્રી છે. લેખ સામગ્રી પણ હજી વધારે વ્યાપકતા અને ઉડાણની અપેક્ષા ધરાવે છે. પાણી અનેકવિધ તૈયારીઓ આડે તેમજ અણધારી કેટલીક અગવડોના કારણે સંપાદકીય નેધે પણ અપેક્ષિત બેરિધ્યથી વંચિત રહી છે એ પણ કબૂલ કરવું જ રહ્યું. વિગતવાર અંધારોનાં તે હવે પછી જ ચર્ચ કરી શકશે. આ ઉપરાંત આ માસિકના ઉકાવ તેમજ મુદ્રાભનમાં પણ કુટિઓ રહી ગઈ છે, જે અનુભવે જ દર થઈ શકે તેમ છે. આ સર્વ કુટિઓ દૂર કરવી અને જરૂરી વસ્તુઓની પુરવણી કરવી તેમજ યુગદર્શનને-ને નવા વિચારો, નવાં અદિલોના, નવી ભાવનાઓ સમક્ષ રાષ્ટ્રજીવનને નવું ધરતર અને સંસ્કાર આપી રહેલું છે તે સર્વને પ્રતિબિંબિત કરે અને વર્તમાન યુગનું સર્વાંગી દર્શન કરાવે એવું-એક અનોખું સર્વાંગ-સુંદર માસિક બનાવવું એવા અમારા મનોરથ છે.

આ માસિક કોઈ ચોક્કસ વિચારપણું પ્રચારક નહિ બને. વિવાદાસ્પદ પ્રશ્નોની ચર્ચા અને આલોચનાથી દૂર નહિ જાણે. સરકારી નીતિ અને પ્રવ્રતિઓની પણ લોક-સંબંધની દષ્ટિએ સન્મુખ રાખીને જરૂરી ટીકા કરવામાં પાછી પાની નહિ કરે. સત્યની ઉપાસના અને લોકશ્રેયની સાધના એ જ આ માસિકનું મુખ્ય ધ્યેય રહેશે.

આ મનોરથ અને ધ્યેયની સફળતાનો મુખ્ય આધાર લેખકો, વિચારકો, સમાજસેવકો તેમજ સંશોધકો અને ક્ષાકારોના સહકાર ઉપર રહેલો છે. આને ભિન્ન ભિન્ન ક્ષેત્રમાં અનેક ગુજરાતી મહાત્માઓ કાર્ય કરી રહેલ છે. ગુજરાતી પ્રજામાં ઉચ્ચ કોટીના વિદ્વાનો અને કળાકેન્દ્રો વિદોની કોઈ ઉણપ નથી. એ બધા જ શિષ્ટ બધુઓ તથા બહેનો આ માસિકને પોતાનું ગણે અને પોતાની બને તેટલો સાથ અને સહકાર આપે એવી સર્વ કોષ્ટને નમ્રભાવે અભ્યર્થના છે.

આજનો સ્વાતંત્ર્યદિન

હિંદને આઝાદ થવાને આજે એ વર્ષ પૂર્ણ થાય છે અને ત્રીજા વર્ષનો પ્રારંભ થાય છે. સુગદર્શનનું આવા શુભ દિવસે પ્રગટ થવું એ એક ભારે સુખ સુયોગ છે. આજની ધડિએ છેરમાં એ વર્ષ દરમિયાન બનેલા બનાવો અને થયેલા ફેરફારો સ્મરણપટ સામે એક ચિત્રપટ્ટી માફક પસાર થાય છે, અને રાષ્ટ્રની સમગ્ર પરિસ્થિતિમાં કેવાં મહત્વનાં પરિવર્તનો થયાં છે એનો સમુચ્ચયે વિચાર કરતાં ચિત્ર પ્રગ્રહ-વિપાદની મિશ્ર લાગણી અનુભવે છે. ૧૯૪૭ ની ૧૫ મી ઓગસ્ટની રાત્રિ ફેશબરનાં પ્રજાજનોએ અમૃતપૂર્વ આનંદના ઉમાદમાં પસાર કરી, પરંતુ બીજા દિવસથી જ પંજાબનો ગ્રંજાવાત શરૂ થયો, ગાંધીજીની પદ વિનાની ક્લાનિ થઈ, લાખો માણસોનાં સ્થળાંતર થયાં. વળી થોડા સમય બાદ રાષ્ટ્ર-સ્વાતંત્ર્યના નિર્માતા ગાંધીજીને આપણે યુગભ્યા. બીજા આજુએ દેશી રાજ્યોનાં વિલીનીકરણ શરૂ થયાં. કાઠિયાવાડનું એકમ ઉત્તર થયું; હૈદરાબાદ સરજુગતિ સ્વીકારી; વડોદરા ગાંધી વિસ્તૃત થયું. લાલ પીળા રંગમાં વહેંચાયેલું હિંદ-એક બાજુ લાલ રંગના હિંદમાં ચાલતો અવતન પદનિતો રાજ્ય વહીવટ અને બીજા બાજુએ દેશી રિવાસોનાં પ્રવર્તતો મધ્યકાલીન રાજ્ય કારભાર-અંગ્રેજી રાજ્યતંત્ર નીચે આગ એ લાગમાં વહેવાયું હિંદ એ વર્ષ બાદ એકજ બન્યું અને સર્વત્ર પ્રજાતંત્રની સ્થાપના થઈ. આઝાદીનાં એ વર્ષ દરમિયાન સદાપણે આ સિધ્ધિ નેટલી અપૂર્વ તેટલી જ હિંદના ભાવી યત્નરતી દૃષ્ટિએ અત્યંત ઉપકારક છે.

આઝાદીના આગમન સાથે દેશમાં રાષ્ટ્રિત ફેલાયો, સુખ અને સ્વાસ્થ્ય પુનઃ સ્થાપિત થયો એવી આશા પ્રજાજનોએ

સંવેદી, પણ એ સુખ, શાંતિ અને સ્વાસ્થ્ય હજી દૂરનાં દૂર જ હોય એવો આપણે અનુભવ કરી રહ્યા છીએ. આખી પ્રજાને અને પૂર્ણ પાડવાની જે સમસ્યા આઝાદી પ્રાપ્ત થયા પહેલાંની રાજસત્તા સામે ઉભી હતી, તે સમસ્યા આજે પણ આપણને એટલી જ સત્તાવી રહી છે. અંગ્રેજી હકુમત દરમિયાન સારા પ્રમાણમાં પ્રચલિત થયેલા કોમી દાવાગળ આજે અત્યારે હવે ઉપદ્રામનને પામ્યો હોય એવી કોઈક નિરાંત આપણે અનુભવીએ છીએ. મોંઘવારી તો તે દિવસો કરતાં પણ આજે ઘટવાને બદલે વધી છે. એક બાજુ કાળા બજાર અને બીજા બાજુ નોકરશાહીમાં વ્યાપેલું લાંચક્ષત્રવતું જોર-જોને પ્રખપ્રાણુ શોષણ કરી રહ્યાં છે. વ્યાપાર વ્યવસાયમાં ઉત્તરોત્તર મંદી ફેલાતી રહી છે; અને મધ્યમ વર્ગને ટકવાની વિપમતા વૃદ્ધિગત થઈ રહી છે. આન્તરજાતીય પરિસ્થિતિ સુહૃદિરામ થવા છતાં અંતિમ યોગેનીમરી બની રહી છે અને તેની અસરમાંથી આપણો દેશ કોઈ પણ રીતે મુક્ત કે અલગ રહી શકે તેમ નથી. ડાહ્યર-રહીંગની અથામણ આપણા અર્થકારણને પણ ગંભીર રીતે નેખામણી રહેલ છે. પરંતુ સત્તાએ વિદાય લીધા બાદ આપણે ત્યાંના રાજકારણી પક્ષો વચ્ચેનાં પર્પણ સત્તાપ્રાપ્તિની લાલસાના કારણે વધારે તીવ્ર બની રહ્યા છે. કેમિસમાં અન્તર્ગત થઈને રહેલા સમાજવાદી પક્ષ કેમિસથી અલગ થઈને પોતાનું સત્તાવૃંજ વિસ્તારી રહ્યો છે. મજૂરોની હડતાળ અને કારખાનાંઓની તાળાબંધી જે ઉત્પાદનશક્તિ આપણને આજે સૌથી વધારે અપેક્ષા છે તે ઉત્પાદનકાર્યને જ વધારે ને વધારે ચિકટ બનાવી રહ્યાં છે. સામ્યવાદની નીતિ અને કાર્યપદ્ધતિ દેશમાં આજે જે કોઈ સુમેહસાન્નિત અને સ્વાસ્થ્ય પ્રવર્તે છે તેના મૂળમાં કુદારાધાત કરી રહેલ છે. આવી ચેતરફ પ્રવર્તતી વિપમ પરિસ્થિતિ વચ્ચે આઝાદીનાં સુખ, સમૃદ્ધિ અને આખાદી દ્વારા પ્રતીત થતાં મિષ્ટ ફેણ આખવાની પડી દૂરની દૂર ડેલાની ભય એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે.

આમ છતાં પણ આપણને મગેલી આઝાદી આપણા આખા જીવનમાં કોઈ નવી ચેતના પ્રગટવી રહેલ છે. સ્વતંત્ર પહેલાં કદી નહિ અનુભવેલું એવું સુખ સંવેદન આપણામાં જાગૃત કરી રહેલ છે. આપણા રાજ્ય-રાજ્યના વ્યવહારમાં આપણી સાથે શીધી કે આડકતરી રીતે અર્ધ રાજ્ય કંતી

પરદેશી સત્તા અથડાતી અને આપણા સ્વમાનને આઘાત પહોંચાડતી. આ દુરિચ્છિનિમાંથી આપણે મુક્તિ અનુભવીએ છીએ, આપણા દેશમાં હવે ઉંચું મહું રાખીને ફરી શરૂએ છીએ. આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જામવી જાય છે અને એશીયાના દેશોની આપણે આવેલાની પ્રાથમિક કરી છે. ઇન્ડોનેશીયાને સ્વતંત્ર અને સ્વાધીન બનાવવામાં હિંદે ઘણો મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. આજ સુધી અનેક ક્ષેત્રોમાં આપણને પ્રવેશ મળેલો છે અને તેમાંથી આજે એ સર્વ ક્ષેત્રોમાં ફાર આપણા માટે ખુલ્લા થયાં છે. આ રીતે આઝાદીની આભોદવા પ્રગટાવવાના અંગિકારો અને ચોતરફથી સ્પર્શી રહી છે અને તેમાં કોઈ નવી જગતની ચેતના-વેદ્ય કરી રહી છે અને બધા પુરુષાર્થ પ્રેરી રહી છે. માનવીના વ્યક્તિગત કે સામાજિક જીવનમાં મુખ્યત્વે પ્રમાણમાં મોજા વસતું છે; પુરુષાર્થ મયતા, ચેતનમયતા, પ્રગતિશીલતા એ જ મુખ્ય વસ્તુ છે. અને આ ધોરણે વિચારતાં આપણને મળેલી આઝાદી વિશેષ અને વિશેષ ચરિતાર્થ બની લી છે.

આ રીતે સર્વોચ્ચ સ્તરે સ્વાતંત્ર્ય આપણને પ્રાપ્ત થયેલું હોવા છતાં જાણ સારું જાણીને બારે અંધકારથી ભરેલું લાગે છે. કેટલીક સમસ્યાઓ હજી વિશ્વપુરે પેદા કરેલી છે; કેટલીક સમસ્યાઓ વિદ્યાર્થ થયેલી પરદેશી હકુમતે આપણને 'વારસામાં આપી છે; કેટલીક સમસ્યાઓ સ્વાતંત્ર્ય અને સ્વાધીનતામાંથી જન્મી છે. આ સર્વ સમસ્યાઓના ઉકેલમાં રાષ્ટ્રની પ્રમુખ શક્તિઓ શકાયેલી છે, પણ તે સમસ્યાઓ હજી આપણાથી ઉકેલી શકાઈ નથી. ઉલટું ઘણી વખત તો એમ લાગે છે કે આપણી આ સમસ્યાઓ કાળના વહેવા સાથે સરળ બનવાને બદલે વધારે ને વધારે જટિલ બની રહી છે. આજનું સર્વવ્યાપી નૈતિક અધઃપતન ભારે ભયાનક છે. આંતર-રાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ પણ એકસરખી ચિંતાજનક સાથા કરે છે. આજે જરૂર છે નૈતિક શુદ્ધિની, પ્રગત્યપ સંજ્ઞાની, બધા પુરુષાર્થની. આજની આપણી કંઈક ઉપર બારિતો સર્વ આધાર રહેલો છે. અજના આઝાદી અને આપણા સર્વ અત્યંત બનીએ, અજન સ્વાર્થ, રાગદ્વેષ, અર્થ કે સત્તાની લાલસા, પક્ષપક્ષીએ સર્વને બાંધીએ રાખીને આપણને મળેલી આઝાદીને સુરક્ષિત અને સાર્થક બનાવવા માટે સર્વ કાંઈ કરી છુટીએ. ને

બેભ-અધિદાન જરૂરી હોય તે આપણમાં આપણે માછી પાની ન કરીએ।

સત્યમેવ જયતે

આપણી સરકારે આપણી રાજ્યમુદ્રા સાથે આ સૂત્ર સંલગ્ન કરવાની જાહેરાત કરી છે એ સુવિદિત છે, આ સૂત્ર ઉપર આ અંકમાં શ્રી રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાંડકની એક વિદ્વાતશ્રી તોષ પણ પ્રગટ કરવામાં આવી છે. આ સૂત્રમાં ગાંધીજીના જીવનનું સારસર્વસ્વ આવી જાય છે. ગાંધીજીને આ સૂત્રમાં અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી અને એમાં રહેલી સત્યની ઉપાસના એજ નેમના સમગ્ર જીવનનું પ્રેરક બળ હતું. આપણી આઝાદીના ગાંધીજી વિધાતા હતા. આપણે સર્વ ગાંધીજીના વારસદાર હોવાનો દાવો કરીએ છીએ અને તેમાં જોઈને લક્ષ્યે છીએ. આમ જતાં પણ આજની આપણી રાહ કેટલીક બાબતમાં ગાંધીજીનો રાહ નથી એ પણ આપણને કમ્પ્યુટ કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી વ્યવહારમાં, રાજકારણમાં અને આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ અને બીજા દેશોના હક્ષિકામાં આપણે દેશ કેમ ટકી રહે અને આગળ વધે એ બાબત ગાંધીના સૂત્રધારને મુખ્યપણે ધ્યાનમાં રાખવાની રહે છે. વળી દિન પર દિન બદલાતા સંયોગોમાં, કોઈ પણ મહાન વ્યક્તિ વિશે આપણને એમ તેલું માન થા જાણિત હોય તો પણ રાજ્યના વહીવટી પ્રકોમાં તેમના વચનોનું આધાર અનુકરણ કરવું આપણને પાસવે પણ નહિ. દરેક બાબતમાં આપણી સમજ અને મુશ્કેલી પૂરી ઉપયોગ કરવા જોઈએ અને ઉપરોક્ત બદલાતી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા જોઈએ. આમ કરવા જતાં ગાંધીજીએ આપણને અમુક કાળે અમુક સંયોગોમાં ફાળેલા વિચારોથી અન્ય માર્ગે જવાની આજ્ઞા કરેલી પરંતુ એમ કરતાં આપણે ગાંધીજી વિશેની આપણી નિષ્ઠાને એવકા નીવડીએ છીએ એવો કોઈ આક્ષેપ કરે તો તે અત્યંત અને અવિવેક-લર્થો મેળાવ. કારણકે બદલાતા સંયોગોમાં ગાંધીજી પણ પોતાના આદેશો બદલના હતા. આ હકીકત ગાંધીજીનાં જીવનમાંથી ઠેકણે ઠેકણે આપણને જાણવા સમજવા મળે છે. પણ એક બાબત એવી છે કે જેની ને આપણે ઉપેક્ષા કરવા માંડીએ તો આપણી ગાંધી-નિષ્ઠા તદ્દન અર્થ વિનાની બની જવાની અને આપણે ગાંધીજીના વારસા અને વારસદાર અનુયાયી છીએ એમ

કહેવાનો આપણને લેશમાત્ર અધિકાર રહેવાનો નહિ. અને એ છે સત્યનું અપલંબન અને ઉપાસના. આ આપણે બરોબર સમજીએ અને આપણા રાજકારણને, સામાજિક વ્યવહારને, આપણા સમસ્ત આચારને અસત્યથી દુષિત કરતાં અટકીએ. સત્ય એ જલ્દી એ સત્રને આપણે મુદાલેખ બનાવીને સત્ય વિષેનું આપણું ધ્યેય, ભાવના અને શ્રદ્ધા આપણે ગાંધીજીના વારસદારો જગત સમક્ષ જાહેર કરીએ છીએ. દેશકાળનો વિચાર કરતાં ગાંધીજીથી આપણે બીજી કોઇ પણ વ્યક્તિમાં અન્ય માંગે જવાનું પસંદ કરીએ તો તે ક્ષમ્ય લેખારો, પણ સત્યથી જો આપણે દૂર જાણું તો આપણે ગાંધીજીનો જન્મેત્મના મૂળ તત્વનો જન્મેત્મનો ધનકાર કરી કહેવાશે એ આપણે બરાબર સમજીએ, અનંતરમાં ઉતારીએ અને આજે કેવળ અસત્યથી બચાવે જાતી રહેતા આપણા સમસ્ત જીવનને સત્યપરિપૂત બનાવવાનો નિશ્ચય કરીએ. ગાંધી. નિષ્ઠા એટલે સત્યનિષ્ઠા એ આપણે કદિ ન ભૂલીએ.

મંગળ વર્ષ

ગયું વર્ષ ગુજરાત તેમ જ સૌરાષ્ટ્રના અમુક ભાગોએ વિષમ દુષ્કાળની ચાતનામાં પસાર કર્યું. આ વર્ષ દરમિયાન પણ જે માસ વરસાદ વિના ખાલી ગયો હતો અને અષાઢ પણ વ્યતીત થયા આવ્યો હતો અને ક્યાંય પણ વરસાદ ન મળે એ કારણે પ્રજાનાં દિલ જોયા થઇ રહ્યાં હતા અને આ વર્ષે પણ જો વરસાદ નહિ આવે તો લોકોનું શું થશે એ ચિન્તા સૌ કોષને ઉદ્વિગ્ન કરી રહી હતી. પણ આપાદના અત્યંત ભાગમાં મેધરાજની સર્વત્ર મહેર ઉતરી છે અને મૌતરફ લોકોનાં દિલ શાન્તિ અને પ્રસન્નતા અનુભવી રહ્યાં છે. મુંબઇ તો વરસાદથી તરબોળ બની રહ્યું છે અને ગુજરાત તેમજ સૌરાષ્ટ્રના સર્વ પ્રદેશોની ધરતી પણ પૂરતા પ્રમાણમાં જળસીમિત થઇ રહી છે. વર્ષાના આગમન પ્રસંગે પૃથ્વી જીવું વસ્તોનો ત્યાગ કરે છે અને નવવૈવનમાં પુનઃ પ્રવેશ કરતી હોય એમ નવું રૂપ અને નવાં વસ્ત્રો ધારણ કરે છે. સ્મુદ્ધ આ દિવસો દરમિયાન કોઇ જુદી જ મસ્તી ધારણ કરે છે. મૌતરફ પથરાઇ રહેલી લીલી હરિશ્યાળી આંખોને કોઇ જુદો જ આનંદ અને કંડક આપે છે. પવંતી ઉપરથી પાણીના ધોધ પડવા લાગે છે અને નીચેની ખીણોમાં વિપુલ જલપ્રવાહો ખળખળ કરતા પહેલાં લાગે છે. સર્વત્ર નવજીવનની નવા પ્રાણપુરણની

ઝળક દેખાય છે અને ગ્રીષ્મની નિરવ શાન્તિના રથાને વર્ષાની સરવ મસ્તીનો અનુભવ થાય છે. સંધિની આવી કાષાયપટ્ટ જોઇને ચિત્ત પણ આનંદપ્રમત્ત બની જાય છે અને ચિન્તાના ઉંડાણમાં લઇ જતું અપૂર્વ વિસ્મય અનુભવે છે. આ વિમળ પ્રસન્ન વિશદ વાતાવરણમાં-જ્યારે પ્રજાજાતીની ભૂતકાળની ચિંતા સરી ગઇ છે અને આચારી ઉજ્જવળ બનિજની આશાઓ તેમનામાં નવો પ્રાણસંચાર કરી રહી છે ત્યારે-યુગદર્શન પ્રગટ થઇ રહ્યું છે એ યુગદર્શન માટે પણ શુભ શુકનરૂપ છે એમ માનવા મન લગવાય છે.

‘મંગળ પ્રભાત’ અને તેના ચિત્રકાર

આ અંકના પ્રારંભમાં ગુજરાત સૌરાષ્ટ્રના જાણીત કળાકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહનું આલેખિતું ચિત્ર આપવામ આજીવું છે. આ ચિત્રનું વર્ણવૈલાલિત્ય અને રચનાપ્રમાણ્યુંમ રહેલું સૌંદર્ય એકદુરં રમ્યસિદ્ધ છે કે તે વિશે કોઇ લાંબી દીપ્તિપૂર્ણ સમજુતી આપવી જરૂર છે જ નહિ. પ્રભાતને સમય છે; જાણે કે પ્રભાતની કોઇ અધિકાંતી દેવતા હોય એવું કોઇ સુરપ સન્નારી હાથમાં વીણા ધા ધુ કરીને બેઠી છે અને માન આલાપ શરૂ કરવાની તૈયારીમાં છે. સામે બેઠેલાં હરણ-હરિણી ઔસુક્યબરી મુદ્રા વડે સામેથી નીકળતું શાન ગ્રીલવાની તૃપ્તતા દાખવી રહ્યાં છે. પૂર્વાકાશમાં સંશોભિત ટમટમી રહ્યો છે. આખા દર્શનમાં ચોક્કસ પ્રકારની પ્રસન્નતા વ્યાપી રહી છે. આંખ અને મનને આદહાદ આપે તેવું રંગ અને આકારની ગુંથણી રજૂ કરવી એ આ ચિત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ છે એમ ચિત્રના આલેખક જણાવે છે અને તે આખા પાર પડ્યો હોય એમ આપણે અનુભવીએ છીએ.

આ ચિત્રના ચિત્રકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહ જાવનગરન પુણે ત્યાંની સરકારી હાઇસ્કૂલમાં ચિત્રશિક્ષક તરીકે કામ કરે છે અને પોતાની સહજસિદ્ધ ચિત્રકળાની એકલક્ષી ઉપાસનામાં મગ્ન જીવન ગાળે છે. તેમનાં ચિત્રો કુમારમાં અચારન-અચર પ્રગટ થતાં રહ્યાં છે, અને તેમનાં ચિત્રોની એક સુન્દર સંગ્રહ પણ પ્રગટ થયો છે. નાળપદા ગ્રામવાસી જોનાનું-પાસ કરીને રખાણા અને ભરવાડજીનું- નેસર્ગિક લાવણ્ય ઉત્કૃષ્ટ રીતે રજૂ કરવું એ તેમની વિશેષતા છે. પદ્ધતિઓનાં અપ્રતિમ આલેખનો એ તેમની બીજી વિશેષતા છે. પણ તે આલેખનો લગભગ અપ્રગટ હોઇને આપણને તેનો બહુ જ ઓછો પરિચય છે. ભાવનગર જેવા દરવર્તી કેન્દ્રમાં તેઓ વસતા હોઇને તેમજ

સ્વભાવથી તેઓ અત્યંત સંકોચશીલ હોઈને તેમને ગુજરાતે બહુ જ ઓછા ખડવા છે. પણ આજના આપણા ચિત્રકારોમાં તેઓ અગ્રગણ્ય રચના કરાવે છે એવો આપણા સર્વ કલાવિવેચકોને એકસરખો અભિપ્રાય છે. આજના આઝાદીદિનના મંગળ પ્રભાતને અનુરૂપ આ ચિત્ર 'યુગદર્શન'ના પ્રથમ અંકમાં પ્રગટ કરતાં સર્વિશેષ આનંદ થાય છે અને આ ચિત્ર પ્રકાશનાર્થે આપવા માટે શ્રી. સોમાલાલ શાહને અણુસ્ત્રીકાર કરવામાં આવે છે.

શ્રી. બસુભાઈ રાવતને અભિનંદન

સાહિત્ય, કળા અને સંસ્કૃતિસંબંધક કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં કાર્ય કરતા લેખકો, કળાકારો કે સંશોધકોમાંથી દર વર્ષે કોઈ પણ એક વ્યક્તિને પસંદ કરીને તેને સુવર્ણચંદ્રક આપવો આવી યોજના ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી ઉદ્ભવ્યેક વર્ષથી અમલમાં મૂકવામાં આવી છે અને આ યોજના સફળતા સાક્ષર શ્રી. રણુજીરામ લાલાભાઈના સ્મારકનિધિમાંથી ઉપરિચિત થયેલી હોઈને આ ચંદ્રકને

'રણુજીરામ સુવર્ણ ચંદ્રક'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ વર્ષનો ચંદ્રક 'કુમાર' ના તંત્રી શ્રી.બસુ ભાઈરાવતને અર્પણ કરવામાં આવ્યો છે. 'કુમાર' ઉદ્ભવ્યેક વર્ષથી ગુજરાતની અનુપમ સેવા કરતું આવ્યું

રાત્રી સામયિકોમાં આજ સુધી અંગ્રેક રહ્યું છે. શ્રી. બસુભાઈ પ્રવૃત્તિથી એક કળાકાર અને સાહિત્યક છે અને તે કારણે જ મુદ્રણકળાના ક્ષેત્રમાં તેમણે આવું વિશિષ્ટ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અમદાવાદની અનેક સાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં શ્રી. બસુભાઈ સક્રિય ભાગ લઈ રહ્યા છે. લીપિ સુધારણાને લગતી તાજેતરમાં મુબંબ સરકારે નીમિશી સમિતિના તેઓ એક સભ્ય છે. આમ અનેક દિશાઓને તેમની સાહિત્ય-પ્રવૃત્તિ સ્પર્શતી હોવા છતાં 'કુમાર' એ તેમની સર્વ સક્રિયતાના ઉપયોગનું વર્ણોપી કેન્દ્રસ્થાન બની રહ્યું છે. લેખસામગ્રીની કળાશ્રુ મુદ્રણ ઠારા અભિવ્યક્તિ એટલે કુમાર અને કુમાર એટલે બસુભાઈ રાવત-આવા એકનિષ્ઠ સાહિત્યસેવક શ્રી. બસુભાઈ રાવતને રણુજીરામ સુવર્ણ ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં ગુજરાતી સાહિત્યસભાએ યોગ્ય વ્યક્તિની યોગ્ય કદર કરી છે અને તે માટે શ્રી. બસુભાઈ રાવતને અંતરનાં અભિનંદન છે.

કળાવિવેચક શ્રી. મનુભાઈ ઠંકરેનું વ્યકાળ અવસાન તા. ૨૪-૭-૪૬ ને રવિવારના રોજ ગુજરાતના એક

અણીતા કળા-વિવેચક શ્રી. મનુભાઈ ઠંકરેના ૩૨ વર્ષની ઉંમરે નિપજેલા અકાળ અવસાન પર લેવામાં આવેલું છે. તેમની જન્મ તારીખ ૧૯૧૮ માં તેમની જન્મ થયેલી હતી, ૧૯૩૭ માં લંડન મેટ્રીકની પરીક્ષા

પસાર કરીને તેમના પિતાના મિલકતોગળા વ્યવસાયમાં તેઓ જોડાયા હતા. નાનપણથી લક્ષિતકળાઓ પ્રત્યે તેમને સ્વાભાવિક આકર્ષણ હતું. એક વખત તેઓ નૃત્ય તરફ ટીક ટીક દબેલા હતા. પોતે રવર્થ એક ચિત્રકાર હતા, પણ વ્યાપાર-વ્યવસાયમાં જોડાયા બાદ ચિત્રકાર્ય તેમણે લગભગ છોડી

છે. તેના આલસપાદક શ્રી. રવિચંદ્ર મહાલંકરે રાવળને પણ આગળનાં વર્ષો દરમિયાન આ ચંદ્રક અર્પણ કરવામાં આવેલું છે. કુમાર ગુજરાતી મુદ્રણકળામાં જે નવી ભાત પાડી છે, તેના સર્વ પરા શ્રી. બસુભાઈ રાવતને બાંહેખ છે, અને એ કારણે 'કુમાર'નું સ્થાન આપણા ગુજ-

દાંડું હતું, એમ છતાં પણ - ચિત્રકારોનાં તેમનાં સંસ્મરણો આપણે ચાલુ રાખીએ. ચિત્રકાર અને ચિત્રકળાને ઉત્કર્ષ આપતી કલ્પના પ્રગટિમાં તેઓ જોવાલાયક હતા. એટલું જ નહિ પણ ખૂબ સક્રિય ભાગ લેતા હતા. તાજેતરમાં રૂપાયેલ 'મિત્ર ઇન્ડિયા એસોસિએશન' એક ફાઇન આર્ટ્સનાં તેઓ એક મૂળ સ્થાપક અને કોર્પોરેટ હતા. મુંબઈ અને મરાઠાવી ૧૯૪૮ની આર્ટ્સ કોન્ફરન્સ (ફળ પરિણામ) ને પણ પાઠશાળામાં તેમણે ધણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. મુંબઈમાં ફાઇન આર્ટ્સ રીસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઉભું કર્યું અને અનુક્રમે ફાઇન આર્ટ્સ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવી એ એ એમના જીવનના મોટા મનોરથો હતા. પણ માનવી ઇચ્છે છે કંઈ અને કાળ કરે છે કાંઈ પંદર દિવસની માંદગી, એપ્રિલ-માઈ-ડીસેમ્બર દરેક દોવાની કલ્પના, ઓપરેશન અને ત્રણ દિવસમાં આ દુનિયાને છોડી આસ બેગીને વિદાય થવું એવું કાંઈ બહુ બાકિ તેમના માટે ધરાયેલું હતું. તેઓ આપણા ચિત્રકારોનું એક મોટું અવસર હતા. કાંઈ પણ ચિત્રકાર તેમનું કામ દેખાવું પૂછીને તેમને મળ્યા પછી જોતા. પણ તેનાં ચિત્રો ક્યારેક શ્રીમાનેને દેખાડ્યા, સારા ઘરે વેચી આપ્યા, પોતાથી પણ બને તેટલી તેને મદદ કરી આ બધી ચિંતા મનુભાઈ સ્વેચ્છાએ સ્વીકારી લેતા. 'ઇમ્પ્રેસેસીવિટી'માં છલકા કેટલાક સમયથી રિંદી ચિત્રકારોનાં ચિત્રો પ્રગટ થઈ રહ્યાં છે અને એ કારણે એ સાપ્તાહિક પત્ર આપણું હોય એમ લાગે છે. ચિત્રોની પસંદગી શ્રી. મનુભાઈ કરતા અને તે ઉપરથી નેંધ પણ તેઓ જ લખતા. 'યુગદર્શન'ની યોજના લાગે છે હવે યોગ્ય સમય પહેલાં તેમની પાસે મળેલા. યુગદર્શી બાળામાં આવું સચિત્ર અને કલાપૂર્ણ સાક્ષિક કાદવાનો અમે ચિત્રકાર કરી રહ્યા છીએ એ વદ્યગીને તેમને બારે આનંદ થશે અને ચિત્રો સંબંધી બધી જવાબદારી તેમણે સ્વીકારી લીધી અને 'યુગદર્શન' સંબંધમાં એ બાબતની હું નિશ્ચિતતા અનુભવતો છો. બીજાનામાં પડ્યા પડ્યા તેમના ટેલિફોન આગળ કરે કે આ ચિત્ર અંદાજે લઈ આવે. અને એ ચિત્રના બહાર પેલે દેહાણે કરતા આપો વગેરે. પણ કમનાસિ એ મારી નિશ્ચિતતા પણ અન્યન અધ્યાપકની નીતરી. આ રીતે 'યુગદર્શન'ના પ્રારંભ સાથે જ 'યુગદર્શન'ને પડેલી ખેલની નેંધ લેવી પડે છે. તેમના પિતાશ્રી શ્રી. મુળજી દગાળ રતલાભની સમજન મિલના મેળેજી-

એન્ડ અને મુંબઈના રહેણાં કો-ઓપરેટીવ સોસાઈના મુખ્ય સંચાલક છે. તેમનાં માતૃશ્રી શ્રી. બાળીબહેન મુળજી મુંબઈમાં એક બહુ જાણીતા સ્ત્રી કાર્યકર્તા છે. માતૃપિતા, પત્ની, પુત્રી, ત્રણ ભાઈઓ, એ બહેનો આમ મોટા કુટુંબ પરિવાર વચ્ચેથી તેઓ કોશિશને માટે વિદાય થયા છે. આ આખા કુટુંબ પરિવાર પ્રત્યે આપણી સહાનુભૂતિ છે. શ્રી. મનુભાઈના આત્મને પરમ શાંતિ પ્રાપ્ત થાયો.

જાણીતા પત્રકાર શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત સુતરીઆનું બેદન્યત્વ અવસાન

સ્વ. ચન્દ્રકાન્ત મુંબઈ રાષ્ટ્રીય સામાજિક ચિંતક શ્રી. વિઠ્ઠલભાઈ પટેલની પ્રેરણાથી પત્રકારિત્વમાં લાગ્યા હતા. મુંબઈ સમાચાર, દિવ્યદશાન,

જન્મભૂમિ, વદ્યનરમ, વતન યુગદર્શન વગેરે મુંબઈમાં જાણીતા દૈનિકોમાં તેમણે કાર્ય કર્યું હતું. આજના યુગદર્શી પત્રકારિત્વમાં સમત્વારોને શાશ્વતારીને મુકવાની કળાને જે વિશ્વસં થયો છે, તેનું શ્રેય જે એક એ પત્રકારોને જાય છે તેમાં શ્રી ચન્દ્રકાન્તનું યાદરહાન આવે છે.

તેમના પત્નીશ્રી ચર્ચના પત્રકારિત્વ દરમિયાન સંખ્યાબંધ નવા નવા ચુવનોએ તેમની સાથે કાર્ય કર્યું છે અને તેમની કાળજીમંદી દોરણી હેઠળ સારા પત્રકારો બન્યા છે. આમ સ્વ. શ્રી. ચન્દ્રકાન્તે માત્ર પત્રકાર તરીકે જ કાર્ય કર્યું નથી; પરંતુ યુગદર્શી પત્રકારિત્વને નવા નવા

માણસો તૈયાર કરી આપ્યા છે.

તેમના માથાણુ છતાં રમુજ સ્વભાવને તેમના સંસ્કર્ષમાં આવેલા કાષ્ઠ પથ્થુ કદી બૂલી શકશે નહિ. તેઓએ “નયુમાઇ”ના ઉપનામે વર્ષો સુધી હજારો અને હાસ્યરસ પ્રેરતાં લખાણો દ્વારા ગુજરાતના સંખ્યાબંધ ગમગીનોને ખડખડાટ હસાવ્યા છે.

તેઓ ગુજરાતી પત્રકારિત્વની જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેની કડી સમાન હતા. તેમના જવાથી એ કડી તૂટે છે. ગુજરાતી પત્રકારિત્વનો ઇતિહાસ લખવાનો અધિકારી પુરુષ, પોતાની એ મહેત્વ “મનની મનમાં રાખી”ને આપણી વચ્ચેથી વિદાય થયો છે.

તેમના આકર્ષક અવસાનથી, અને તેમને જવાવના જતાં તેમના લઘુઅંશુ શ્રી. ધનસુખદાસના પથ્થુ તેવા જ કર્ણ અવસાનથી શ્રી. સુનરીઆ કુટુંબ ઉપર અસલ આપત્તિ આવી પડી છે. તેમની આ આપત્તિ અને શોકમાં અમે પથ્થુ પોતાને સહભાગી ગણીએ છીએ અને તેમના આત્માને ચિર શાન્તિ ઇષ્ટીએ છીએ.

ડૉક્ટરનો કુકાળ

અમેરિકા ખંડમાં કાચી અને ઔદ્યોગિક વસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને સંગ્રહ જગતમાં સૌથી મોટું છે; ખાસ કરીને તે પ્રદેશ મોટા પ્રમાણમાં નિકાસ કરી શકે તેમ છે. અમેરિકા ખંડના ફેટલાંક દેશોમાં લાખો એકર ફળદ્રુપ જમીન અણખેડાયેલી પડી છે. એકલા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનું ઔદ્યોગિક ઉત્પાદન આ લગાઇ દરમિયાન લગભગ બેપકું થયું છે. અમેરિકાના ખંડને છેલ્લા બેને સુદનો અત્યંત લાભ મળ્યો છે.

તેની સામે બ્રાઝીના જગતમાં લગાઇએ ઉત્પાદન ખેતી નાખ્યું છે, તે ઉત્પાદન સામાન્ય ધોરણ પર લાવવા માટે સૌને અમેરિકાની વસ્તુઓ જોઈએ. તે ઉપરાંત ચાલુ વેપાર-વિનિમયમાં ફેટલાંક ચીજો જોઈએ તે લુદી.

આ રીતે જગત આખાને અમેરિકાની વસ્તુઓ ખરીદવી છે; અમેરિકા મોટા પ્રમાણમાં જગતને વેચી શકે તેટલો તેની પાસે માલ છે. પથ્થુ આખા જગત પાસે અમેરિકા-મંદી માલ ખરીદવા માટે ડૉલર નથી.

આખા જગતનું વસ્તુઓનું ઉત્પાદન લગાઇ પહેલાંના સમયની સપાટીએ આવતું જાય છે, પથ્થુ ડૉલરના

કુકાળને અંજો જગતમાં વસ્તુઓનો વિનિમય છૂટથી થઈ શકતો નથી. પરિણામે દુનિયામાં એક બાણુ છત અને બીજા બાણુ અછત-એ દુનિયાનો મોટામાં મોટો આર્થિક કોષડો બનતો જાય છે.

આખી દુનિયાને અમેરિકાની વસ્તુઓ જોઈએ; સામે અમેરિકાને દુનિયામાંથી અમુક જુજ ચીજો જોઈએ; છતાં હરીફાઈ કરીને જગતના દેશો, અમેરિકામાં વસ્તુઓ વેચી ત્યાં જોઈતી વસ્તુઓ ખરીદી શકે, પથ્થુ પરદેશી વસ્તુઓની આપાત સામે અમેરિકામાં ભારે જકાત છે.

અમેરિકા નથી પરદેશી વસ્તુઓ આપાત કરવા માગતું, કે નથી ત્યાંના ઉદ્યોગપતિઓ પરદેશમાં ડૉલરની ધીરધાર કરવા માગતા, નથી અમેરિકાના ઉદ્યોગપતિઓ પરદેશમાં નવા ઉદ્યોગોમાં મૂકી શકતા. આથી અમેરિકામંદી ડૉલર બહારની દુનિયાને જાણ જ મુપાદિત પ્રમાણમાં મળે છે. જ્યારે સૌને અમેરિકામંદી ગંભીર ખરીદીઓ કરવી છે. પરિણામે દુનિયાના ચલણી નાણા સામેની સેનાની અના-મ્તો પથ્થુ ઘસડાઈને અમેરિકા મેળી થાય છે. છતાં અમેરિકામંદી માલ ખરીદવાની જગતની બૂખ ભાંગતી નથી.

શરૂઆતમાં લગાઇની પાવમાલીમાં રાહત આપવાના બહાને અમેરિકાએ યુરોપના દેશોને લેન આપી; પછી મશ્વલ-યોજના નીચે મદદ કરી. હવે શું? આ પ્રશ્નમંદી જગતમાં હુડીઆમણના ભાવ ધટાડવાની હવા ઉઠી થઈ છે.

નાણાંની કીમત

અમેરિકાના રાજસી ઉત્પાદનને ઠેકાણે પાડવા અમેરિકાને પથ્થુ જગતમાં માલ વેચ્યા વિના છૂટકો નથી. નહિતર ખેતારી અને મંદી અમેરિકાના અર્થતંત્રને ઝડપથી પીંખી નાખે, એટલે અમેરિકાએ ત્રીજો રસ્તો નિર્ધાર્યો અને આડકતરી રીતે જગતના દેશોને તેની લલામણુ કરી. તે રસ્તો દરેક દેશના નાણાંની આંતરરાષ્ટ્રીય કિંમત, એટલે હુડિયામણના ભાવ ધટાડવાનો છે.

અમેરિકા કહે છે કે જો આ દેશોના હુડિયામણના ભાવ ધટાડવામાં આવે તો તે દેશોનો માલ અમેરિકામાં સસ્તો પડે પરિણામે તેઓની અમેરિકા ખાતેની નિકાસ વધે અને તેઓને વધુ ડૉલર મળી શકે. આ ઉપરાંત હુડિયામણનો ભાવ ધટાડવામાં આવે તો બીજો પથ્થુ

કાયદો આ દેશોને યાવ અને તે એ કે તેઓના આવાન-
નિકાસ વેપારની ખાધ ઓછી થાય,

ઈંગ્લંડની, સરનારી નીચે અમેરિકા અને રૂઝિયાની
લાગણ નીચેના દેશો સિવાયના ઘણા ખરા દેશો એકમત
થવા કે અમે ડોલર બચાવવા અમેરિકામાંથી ખરીદી
ઓછી કરીશું અને જરૂર પડશે તો પેટે પાટા બાંધીશું,
પ્રખતું છવનધી છુ નીચું લાવીશું, ઉત્પાદન ખર્ચ
ઘટાડીશું, સ્ટર્લીંગ વિસ્તારમાં બ્યાપાર-નિનિમય
વધારીશું, પણ દુડિયામણના ભાવ ઘટાડીશું નહિ.
દુડિયામણના ભાવ નહિ ઘટાડવા પાછળ કયા પ્રાણુપ્રયો
સ્થાપેલા છે કે જગનના આદ્યના બંધા દેશો છવ ઉપર
આવીને આવા ખરડીઆ નિજીયો કરે છે તે સ્વસ્થ સમ-
જના માટે આપણે રૂઝિયાની રિયનિતો વિચાર કરીએ.
તે ઉપરથી ખીજ દેશોની રિયનિતો ખ્યાલ આવી જશે.
રૂઝિયાનું દુડિયામણ

લગાઇ પહેલાં કેટલાયે જોઈથી ખિદિશ સ કારે હિંદના
રૂઝિયાને ખિદિશ પીન્ડ સથે અદાર પેન્સની હિંદુ લમ-
અથિથી જોડયો હતો. આ લમને છુટાછેડાનો કાયદો
લગાડવા પ્રજાએ ભારે પોકારો કરેલા અને સોજ પેન્સ
કે તેથી નીચા ભાવ બાંધવાની માગણી કરેલી, પણ કાંઈ
પરિણામ આપ્યું નહોતું.

ખિદિશ સરકાર ગઇ અને આ લમના છુટાછેડા થયા.
પણ લગાઇ પછીના અસાધારણ આર્થિક સંવેગોમાં
રૂઝિયાને સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના વાગમાં સમાવું પડ્યું છે
એટલે અમેરિકાએ સ્ટર્લીંગના ભાવ ઘટાડવાની વાત શરૂ
કરી કે તરત રૂઝિયાના ભાવ ઘટાડવાની વાત ઉભી થઇ હતી.

લગાઇ પહેલાં અદાર પેન્સના હુડીના ભાવ ઘટા-
ડીને સોજ પેન્સ કરવાનો પ્રજાપોષક જેઓના કાનમાં
શું જતો હતો, તેઓ આચારે પણ હુડીના ભાવ ઘટાડવાની
તરફથી કરતા હતા. તેઓની મુખ્ય દલીલ આ હતી. એક
રૂઝિયાના બદલામાં અદાર પેન્સને બદલે સોજ પેન્સ મળે
તો એક રૂઝિયાના બદલામાં પરદેશથી અદાર પેન્સનો
માલ ગળવાને બદલે સોજ પેન્સનો મળે. તેટલે અંશે
પરદેશી માલ અર્ધિ મોથો પડે. સામે અર્ધિનો એક
રૂઝિયાનો માલ પરદેશ બાવ તેના બદલામાં પરદેશને
અદાર પેન્સ ચુકવવાને બદલે સોજ પેન્સ ચુકવવા પડે.
એટલે અંશે પરદેશમાં અર્ધિનો માલ સસ્તો પડે. આથી
નિકાસ વધે, આવાન ઘટે અને દેશના ઉદ્યોગોને રક્ષણ

મળે. ફરક દેશની આ આર્થિક જરૂરિયાત સમજીને
અમેરિકાએ આ વાત રજૂ કરી હતી.

પણ લગાઇ પહેલાના અને આજના આર્થિક સંજો-
ગમાં આસમાન જમીન જેટલો મોટો ફરક પડી ગયો છે.

૧. હિંદમાંથી નિકાસ કરવાની કાપી માંજીતો
જ્યો બહુ મર્યાદિત છે. રૂ, રાણુ, બિયાં વગેરે મોટામાં
મોટા નિકાસ થતી વસ્તુઓ આજે ઓછામાં ઓછી
નિકાસ થાય તેમ છે. રેનો પાક ઘટ્યો, રાણુ પાકીરતાનામાં
ગયું, બિયાની રચાનિક વપરાશ વધી, અને ૧૯૫૧ માં
અનાજની બાજતમાં સ્વાવલંબી થવાની સરકારી યોજના
સફળ થતાં મુશી અનાજ પરદેશથી આયાત કરવું જ પડ્યો.

૨. યાંત્રિક ખેતી અને ઔદ્યોગિક નિકાસ માટે મોટા
વત્રો પરદેશથી લાવ્યા વિના છુટકા નથી.

૩. પરદેશી માલ મોથો પડવાને કારણે હિંદમાં
જનના માલને રક્ષણ મળે; પણ તે સંધ્યમ વર્ગ અને
ખીજ માલ ખરીદનારોઓના ભોજો. અકુદરવી રીતે ઉંચા
ભાવ ટકે તેથી ઉદ્યોગોની કાર્યક્ષમતા વધવાને અને ભાવ
ઘટવાને બદલે લોહિતા દિસામે અને જોખમે ઉદ્યોગોનું
સ્થિતિ ગાડું ચાલે છે તેમ ચાલ્યા કરે અને છતાં ઉદ્યોગ-
પનિએને લાભ મળ્યા કરે.

૪. હુડીના ભાવ ઘટાડીને નિકાસ વધારવામાં કાયમ
બચાવ-જર્મનીના દાખલો અપાય છે, પણ બચાવ-જર્મની
હુડીના ભાવ ઘટાડવા ઉપરાંત ઉત્પાદન ખર્ચ ઘટાડતા
હતા અને પોતાની પ્રજાને મોંઘું વેચી પરદેશમાં સસ્તું
વેચતા હતા. આ બંને દેશો અંદરબાને લગાઇની તેજા-
રીમાં હતા એટલે પરદેશમાંથી વસ્તુઓ મચાવવા તેમને
કાંઈ જણ્યો જોયે પરદેશમાં માલ મોકલ્યા વિના છુટકા નહોતો.

૫. હુનિયાના સૌ દેશોને નિકાસ વધારવી હોય અને
આજત ઘટાડવી હોય તે ખાતર સૌ હુડીના ભાવ
ઘટાડે તો તેથી ધાર્યો લાભ થાય નહિ, અને અમુક દેશો
સાથેના વેપારમાં લાભ થાય તો પણ જકાત નીખીને તે
દેશો આ લાભ ઉઘાડી દીધે રોકે છે. તેમ થાય તો વેપા-
રની દરકારીયું યુદ્ધ જીતે.

૬. આ બધી રીતે હુડીના ભાવ ઘટે, પણ આચારના
અનિવાર્ય સંવેગોને લઈને નિકાસ વધે નહિ અને આવાન
ચાલુ રહે તો જેટલા દેશ હુડીના ભાવ ઘટે તેટલા દેશ

પરદેશી માલ આપણને મેંધા પડે. તેટલા પુરુષ રૂપિયાની કિંમત ધરાડવામાં હાલ તુરત કાયદો જાણીતો નથી.

આ બધા સંમેલો જોતાં સ્ટર્લીંગના ભાવ ટકાવવાનું મુશ્કેલ ભણે હોય; પણ સ્ટર્લીંગના અને રૂપિયાના અત્યારના હુકીના ભાવ ટકી રહે તેમાં જ હાલ તુરત દેશને લાભ છે. એટલા ખાતર જ સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના દેશોએ ગમે તે ભોળે અત્યારના ભાવ ટકાવી રાખવાને નિશ્ચય કર્યો છે. જે સંમેલો રૂપિયાના છે તે સ્ટર્લીંગ વિસ્તારના ધણીપણ દેશોના છે એટલે સૌએ મળીને નિશ્ચય કર્યો છે કે અમેરિકામાંથી આયાત ઓછી કરવી પણ હુકીના ભાવ ધરાડવા નહિ. અમેરિકામાં મંદીની શરૂઆત થઇ છે તે સંમેલોમાં પરદેશની લેવાલી ધટતાં અમેરિકા ઉપર શું અસર થાય છે, અને અમેરિકા તે સામે શું વળતાં પગલાં લે છે તે જોતા રહેવું પડશે. ઇંગ્લંડ અને અમેરિકા યંચે વધુ પાઠાધાર સપ્ટેમ્બરમાં થવાની છે. સ્ટર્લીંગના કરાર

હુકીના ભાવ નહિ ધટાડવાને નિશ્ચય કર્યા પછી હિંદના નાણાપ્રધાને બ્રિટિશ સરકાર સાથે સ્ટર્લીંગ પુરાંતની વપરાશ અને ડોલરની સગવડતા માટે વાટાઘાટો ચલાવી અને તેનું પરિણામ નીચે મુજબ આવ્યું છે:

૧૯૪૮ના જૂનનાં છેલ્લા સ્ટર્લીંગ કરાર થયેલા તે સમયે અગાઉના છુટા કરેલા પણ નહિ વપરાયલા આઠ કરોડ સ્ટર્લીંગ ગમે ત્યારે વાપરવાની છૂટ મળેલી, તે ઉપરાંત આ આઠ કરોડમાંથી દોઢ કરોડ સ્ટર્લીંગ ડોલરમાં ફેરવી શકાય તેવી સગવડ મળેલી અને ૧૯૪૮-૪૯ માટે વાપરના બીજા વધુ સ્ટર્લીંગ નહોતા આવ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ અને ૧૯૫૦-૫૧ દરમિયાન વાર્ષિક ચાર કરોડ સ્ટર્લીંગ વાપરવાની છૂટ મળી હતી.

આગલા કરાર મુજબ જે સ્ટર્લીંગ વાપરના મળેલા તેમાંથી આઠ કરોડ આપણે વાપર્યાં નહોતા અને ૧૯૪૮ ના કરાર મુજબ ૧૯૪૮-૪૯ માં તે વાપરવાની છૂટ મળી એટલે આપણે પુરેજોસથી વાપરી નાખ્યા. ૧૯૪૯ ના જૂનમાં ૫૧ પૂરું થાય તે પહેલાં ફેબ્રુઆરી સુધીમાં આપણે બાર કરોડ અને ચાલીસ લાખ સ્ટર્લીંગ વાપરી નાખ્યા એટલે કે ૧૯૪૯-૫૦ માં મળવાના હતા તેથી પણ વધુ સ્ટર્લીંગ વાપરી નાખ્યા. પરિણામે આયાત ઉપર સખ્ત અંકુશ મૂકવા અને

સ્ટર્લીંગની વપરાશ માટે નવી વાટાઘાટો થઇ. તા. ૫-૮-૪૯ ના રોજ નવા સ્ટર્લીંગ કરાર બહાર પડ્યા તેના સાર નીચે મુજબ છે:

૧૯૪૮-૪૯ ના વર્ષ માટે નવા સ્ટર્લીંગ ૧૫૬કુલ નહોતા મળ્યા તેના બદલે આઠ કરોડ દસ લાખ સ્ટર્લીંગ વાપરના મળ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ અને ૧૯૫૦-૫૧ માટે દર વર્ષે ચાર કરોડને બદલે પાંચ કરોડ સ્ટર્લીંગ મળ્યા. ૧૯૪૯-૫૦ ના પાંચ કરોડ સ્ટર્લીંગમાંથી સાડા ત્રણ કરોડ સ્ટર્લીંગ ડોલરમાં ફેરવી શકાય તેવા મળશે, ઉપરાંત અગિયાર્થ આપન જનરલ લાયસન્સ બંધ થયું તે પહેલાં તે અનુસાર જે માલના સોદા થયા હોય અને જેના પેટે બેન્કમાં નાણાં ભરી દેવાયાં હોય તે માલ લાવવા માટે જરૂરી એટલા બધા સ્ટર્લીંગ છૂટા કરવામાં આવશે.

રાષ્ટ્રસભાના ડોસર ભડોળના એક ભાગીદાર તરીકે આપણે અમેરિકા ખાતે ગયા વર્ષ કરતા વધુ કે ઓછો માલ મોકલીએ તે પણ ત્યાંથી આગલા વર્ષ કરતાં માત્ર પંચોતરે ટકા માલ મંગાવી શકીશું. અલબત્ત ઇન્ડો-નેશનલ બેન્ક જેટલી સ્કમ આપણને ધીરે તેટલો માલ અમેરિકાથી મંગાવી શકીએ તે જુદું.

એકંદર આ કરાર આજની આપણી અને ઇંગ્લંડની સ્થિતિ જોતાં સતોપકારક ગણવામાં આવે છે.

આપણી ખરીદશક્તિ

હવે દેશના આંતરિક આર્થિક સંમેલો તપાસીએ. સરકારી આંકડા જોતાં ચલણી નાણાંની સંખ્યામાં મહત્વનો ઘટાડો થયો નથી; છતાં નાણાંની હાકમછોળ હતી ત્યાં નાણાંબીડીની જુમરાડ શરૂ થઇ ગઇ છે. જીવનનિર્વાહના ખર્ચમાં અને ખાસ જરૂરિયાતની વસ્તુઓના ભાવમાં મહત્વનો ઘટાડો થયો નથી, છતાં વેપારીઓના વકર ધટ્યા છે અને લોડાની ખરીદશક્તિ ધટવાની વાત જ્યાં ત્યાં સંભળાય છે. આર્થિક ક્ષેત્રના આ વિરોધાભાસી આંતરવાહો સમજવા માટે દેશના અર્થતંત્રના મૂળભુત પ્રશ્નો સમજવા ઉંડું ઉતારવું પડશે.

સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે લગભગ દરમિયાન દેશમાં સમૃદ્ધિ હતી. 'ઇકોનોમિક ઇન્ડેક્સ' બહાર પાડેલા અને આ નીચે આપેલા આંકડા તપાસતાં આ હકીકત તદ્દન અવળે માર્ગે દોરનારી છે તેમ જણાયો.

૧૯૩૯-૪૦ થી ૧૯૪૭-૪૮ સુધીનાં નવ વર્ષમાં હિંદુસ્થાનની માથાદીઠ સરેરાશ આવક વર્ષવાર વધતી વધતી જા. ૧૭-૭૦-૭૮-૧૧૨-૧૩૯-૧૩૯-૧૩૭-૧૪૩-૧૬૦ હતી. તેજ વર્ષોમાં જીવનનિર્વાહનો સત્તાવાર આંક ૧૦૦-૧૦૫-૧૧૭-૧૧૦-૨૧૭-૨૧૬-૨૧૬-૨૪૨-૨૫૮ હતો. પ્રત્યેક હિંદીની માથાદીઠ આવક વધી તે સાથે જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ વધ્યો, તે બંનેને સાથે ગણતાં આ નવ વર્ષની ચોક્કસ માથા દીઠ આવક ૧૭-૬૭-૬૬-૭૦-૬૪-૬૪-૬૩-૫૯-૬૨ થાય છે.

આ રીતે પ્રત્યેક હિંદીની માથાદીઠ આવક અને જીવનનિર્વાહનો ખર્ચ બંને સાથે ગણતાં ચોક્કસ માથાદીઠ આવક ૧૯૩૯-૪૦ કરતાં તે પછીના વર્ષોમાં (૧૯૪૨-૪૩ની રીતે જ હતી તે બાદ કરતાં) એકાદી જ રહી છે. કુળાવાના સમયમાં લોકોની આવક અને બચત વધી હોય તો જ ખરીદશક્તિથી આવતી મંદી અટકી શકે; નહિતર ખરીદશક્તિ ધિનાના અર્થતંત્રમાં મંદી આવે ત્યારે પુર ઝડપે આવે અને તેને કોઈ અટકાવી શકે નહિ. સરકાર કુળાવાની તેજી જુજ અંશે કાંઈમાં રાખી શકે છે પણ મંદી અટકાવવાનું લગભગ અશક્ય છે. મૂડીના ધસારે

સમગ્ર દિંદી પ્રજાની આવક અને ખર્ચ ગણતાં ૧૯૪૬-૪૭ની સાલથી દિંદી પ્રજાની આવક કરતાં ખર્ચ વધુ છે અને પ્રજા અગાઉની બચતમાંથી જીવનનિર્વાહ કરે છે તેમ આંકડા સાબીત કરે છે ઉપરાંત એક માત્ર શેર બજારમાં લોકોની મૂડીમાં સતત અબજોનો ઘટાડો થવાનો રોજબરોજના પ્રમુખોનો અંદાજ હતો, અને દિંદી પ્રજાની સ્થાવર મિલકત, જંગમ મિલકત અને મૂડી મળીને લગભગ ચૌદ અબજ પાકિસ્તાનમાં રહી હોવાનો અંદાજ છે તે સામે મુશ્કેલી દિંદમાં માત્ર બે-ત્રણ અબજની મિલકત મૂકી ગયાનો અંદાજ છે.

આમ છતાં જીવનનિર્વાહના વધતા જતા ખર્ચને બાદ કરી ધિના રાષ્ટ્રીય આવકમાં જે વધારો થવાના આંકડા ઉપર આધાર છે તે વધારો કુખ્યત્વે ઉદ્યોગોમાં અને મજૂર-ખેડૂતમાં થયો છે. મધ્યમ વર્ગના વચસા વર્ગની આવકમાં વધારો થયેલો તે ૧૯૪૫-૪૬ અને ૧૯૪૬-૪૭માં ઘટ્યો ગયો છે.

આ રીતે મધ્યમ વર્ગની આવક ઘટતી ગઈ છે. મૂડીવાદીઓની અને ખેડૂત-મજૂરની આવક એકધારી વધતી

ગઈ છે, પણ ખેડૂતો અને મજૂરો આ દેશમાં પોતાનાં નાણાં બેન્કોમાં કે ઉદ્યોગોમાં રોકવાને ટેવાયેલા નથી. તેઓ પોતાની બચત શુભ અશુભ અવસરે ખર્ચી નાખે છે અથવા સેના-ચાંદી જેવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરે છે. આથી બંને રીતે કુળાવામાં વધારો થાય છે, અને ઔદ્યોગિક પ્રગતિ માટે એકલા મૂડીવાદીઓ સામે નગર રાખવાની રિયલિ ઉભી થાય છે.

મધ્યમ વર્ગનું મહત્વ

દેશમાં સમાજવાદ કે સામ્યવાદ આવે ત્યારે મૂડીવાદી અને મધ્યમ વર્ગનું શું થશે તે પ્રશ્ન વિચારવો આજે અપ્રસ્તુત છે. પણ આજની અર્થતંત્રનામાં મધ્યમ વર્ગનું સ્થાન વિચાર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી.

બીરસા જેવા ઉદ્યોગપતિ કહે છે કે “હજી આખરે એ હકીકત પૂરેપૂરી સમજાઈ નથી કે ઉદ્યોગોમાં નાણું રોકાણવાળા સાથેસાથ નીચલા અને ઉપલા થરના મધ્યમ વર્ગના લોકો છે...નાણાંની બચત કરવાની શક્તિ મધ્યમ વર્ગમાંથી બીજા વર્ગમાં ગઈ છે અને ઉદ્યોગોમાં નાણું રોકવામાં મધ્યમ વર્ગ દેશની કસોટીનું સમા છે.”

કોઈપણ મહાન ઉદ્યોગ એકલા મૂડીવાદીથી નથી ઉભો થઈ શકે. મૂડીવાદી જરૂર શરૂઆત કરવા પ્રેરાય છે, પણ તેઓને મધ્યમ વર્ગના શેરહોલ્ડરોનો ટેકો મળી શકે તેમ હોય તો જ તે ઉદ્યોગ સક્રિય રચાય શકે છે.

આમ છતાં ઉદ્યોગપતિઓ સંગઠિત અને બંધનિય હોવાથી તેમનો અવાજ સંભળાય છે અને તેમનાથી જ ઉદ્યોગો ચાલતા હોય તેવું વલણ જ્યાં ત્યાં જણાય છે. આ કારણે જ ઉદ્યોગોના રાષ્ટ્રીયકરણની મોટી વાતો કરી પછી તેમણે પીછેઠક કરીને ઉદ્યોગપતિઓને પંપાળવાનો વખત આવ્યો છે. જ્યારે મધ્યમ વર્ગના વેપારપંથા કલમના એક ઝડકે જ્યાં ત્યાં ચૂંટણી લેવામાં આવે છે અને મધ્યમ વર્ગને મોંઘવારી અને બેઝારીનાં બે પડ વચ્ચે ભીંસાતો કરી મૂકવામાં આવ્યો છે. મજૂરો માટે રાહતની ચોળનાઓ થાય છે ત્યારે મધ્યમ વર્ગને તેના બાગ ઉપર ધકેલી દેવાયો છે.

સરકારની આવી નીતિ છતાં મધ્યમસરની અને કેટલીક વખત મામુસી બાંધી આવક ઉપર જીવનાર આ જગે તેમ કરીને પોતાનું સામાજિક, રાષ્ટ્રીય અને આર્થિક જીવન અમુક ધોરણે ટકાવી રાખવા તકરિબી

મારી રહ્યો છે. પણ તેના હૃદયમાં નિરાશા અને નફરત બૂરી છે. ગમે તેવી કોટકડીમાં સદા રાષ્ટ્રતુલિત હોયે રાખનાર આ વર્ગની રાષ્ટ્રભાવના પેટના ખાડામાં દબાવી જાય છે એટલે રાજકીય જાનતમાં પણ વચચાળાની સ્થિતિ જનજીવવામાં દેશની ક્ષોડાજન્ય સમે આ વર્ગ પેટનો ખાડો ન પૂરાતાં મરણીયા અને તે દિવસ દેશના રાજકીય જીવનમાં પણ ખતરનાક હશે.

સરકારી નોકરી કરતા મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોની આર્થિક સ્થિતિ તપાસવા માટે સરકારે ૧૯૪૫માં એક સમિતિ નીમીલી, તેના અહેવાલ હમણાં બહાર પડ્યો. તે અનુસાર મોટા ભાગના મધ્યમ વર્ગના કુટુંબોનું ખર્ચ આવક કરતાં વધુ છે અને સાડત્રીસથી છેતરે દસ કુટુંબો દેવાદાર હાલતમાં જીવન ગુજારે છે.

મૂડીની હડતાળ

આ સંજોગોમાં હિંદી સરકારે ગયા અંદાજપત્રમાં કુશળિ એકાકીવાના નાણાકીય ઉપાય તરીકે મુખ્ય બે રસ્તા ચોળેલા. ૧. ઉદ્યોગો વધારવા, ૨. સરકારી લોન લઈને નાણાની છત એછી કરવી. પણ ગયા વર્ષમાં સરકાર એક પણ લોન લઈને નાણું એકઠું કરી શકી નથી અને એકપણ મહત્વનો નવો ઉદ્યોગ પ્રગળા નાણામાંથી ઉઠો થવાનું નોંધાયું નથી.

આ પરિસ્થિતિને નાણાની હડતાળનું નામ સરકાર તરફથી અપાય છે, જ્યારે મૂડીવાળાઓ તેને મૂડીના અવિધાસનું નામ આપે છે. પણ ઉપર જણાવી તે હકીકત લક્ષ્યમાં લેતાં ૨૫૫૮ સમજારી કે નામની આ મારામારી બહુ જુજ અંશે સાચી છે.

સાચી હકીકત એ છે કે લીઆકતઅલીના અંદાજપત્રથી મૂડીવાળા ગભરાયા, નવા કરવેરાથી અને બીજી મુશીબતોથી નવા ઉદ્યોગોના શેરના ભાવ ઘટી ગયા, ઉદ્યોગોના શેરોમાં મંદી શરૂ થઈ, તે પછી તેમાં નાણાં રોકનારા એટલે જ મળે, રાષ્ટ્રીયકરણની હાલતમાં આવતાં થતી વાતોથી શેરઅગરના ભાવ ગચડના ગયા, અને નવા ઉદ્યોગોમાં રોકવા જેની મધ્યમ વર્ગની જન્ય મૂડી સાફ થવાથી તેઓની મૂડી ઉદ્યોગોમાં રોકવાને બદલે તેમને તેમથી ખાવાનો વખત આવ્યો છે. મજૂરી અને ખેડૂનો દેવું ચૂકવવામાંથી અને શુભ-અશુભ પ્રસંગોની

ખર્ચામાંથી જે કાંઈ બચાવી શકે તે મૂડી ઉદ્યોગોમાં કે બેન્કોમાં રોકવાને દેવાપેલા નથી.

સરકારી ખર્ચ

દેશના ઉદ્યોગો, ખેતીની સુધારણા, ઉત્પાદન, વેપાર અને સેલેક્શન ખરીદ શકિત વધતી નથી. બજે ઉપર જણાવ્યું તેમ કેટલીક ખાતોમાં પ્રગતિ અછતી છે નો કેટલીક ખાતોમાં મંદી શરૂ થઈ ચૂકી છે. આ સ્થિતિમાં સરકારની આવક વધવાને બદલે ઘટવાનો સંભવ છે, જ્યાં સરકારી ખર્ચ વધે જાય છે. સરકારી ખર્ચ ઘટવા જોઈએ તે આજની આપણી આર્થિક સમસ્યાનો એક મહત્વનો ઉકેલ છે.

જ્યારે હિંદી પ્રગળા માયાદીક આવક ઘટી રહી છે ત્યારે સરકારનો વહીવટી ખર્ચ વધે તે અર્થનર્તવ્ય એક વિનાશક તત્વ અને છે. વહીવટી ખર્ચ પ્રગળા ઉત્પાદન-શક્તિ અને જીવનધોરણ વધવા સાથે જ વધી શકે. વહીવટ પ્રગળાની સેવા માટે છે, બોજારૂપ થવા માટે નહિ જ.

સૌથી મહત્વની વાત એ છે કે જ્યારે પ્રગળા નાણાંની જન્ય ખૂટતી જાય છે અને જેની પાસે નાણાં છે તે ઉત્પાદન વધારવામાં પોતાના નાણાં રોકવા પ્રેરાય તેવા સંજોગો નથી ત્યારે સરકારે પોતાના નાણાં રોકીને દેશની ઉત્પાદનશક્તિ વધે તેમાં ખેતી ઉદ્યોગોનાં સાધનો વસાવવાં ધટે છે. સરકાર માત્ર અનુઉત્પાદક વહીવટી ખર્ચના ખાત્ર પુરવામાં જ રોકાયેલી રહેશે, તો નવા ઉત્પાદન માટેના નાણાંની જોગવાઈ ક્યારે અને કઈ રીતે કરી શકશે ?

પ્રગળા કરવેરા ભરવાની શક્તિને પણ મર્યાદા હોય છે. તે મર્યાદાની ઉપરપટ જઈને જેમ કરવેરા વધુ નખાય તેમ આવક વધવાને બદલે એછી થતી જાય અને વહીવટી ખર્ચ માથે પડે એ અર્થશાસ્ત્રનો સિદ્ધાંત છે. એવાજ્યો એજાબીને સરકારે આ દ્રષ્ટિએ પણ પોતાનાં ખર્ચ ઘટાડવા પડશે.

પણ નોકરચાલી એ એવું સંગઠિત અને સ્થાપિત દિન ધરાવનાર તત્વ છે કે તેમાં થતું ખર્ચ સદા વધતું જ જાય છે. તે ખર્ચ ઘટાડવાનું કામ વિરલા જ કરી શકે છે.

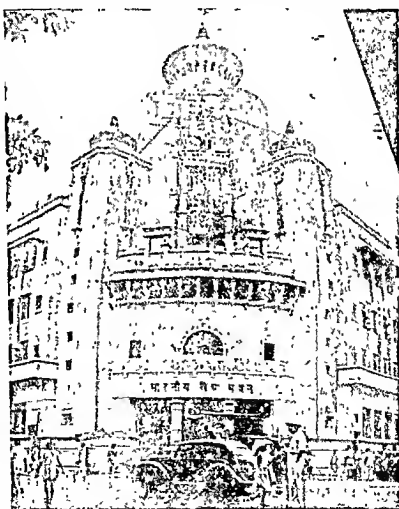
આજના ગૂંચવયેલા દેખાતા અર્થતંત્રની આ મૂળભૂત સમસ્યાઓ છે. પ્રગળા અને પ્રગળીય સરકાર આ સમસ્યાઓ કેમ ઉકેલી શકે છે તેના ઉપર દેશનું રાજકીય અને આર્થિક ભાષી તોળાઈ રહ્યું છે.

ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન

તા. ૮-૮-૪૬ સોમવારના રોજ ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું દિલ્હા સરકારના શ્રી ચક્રવર્તી મંત્રીશાસનાચાર્યના હાથે ઉદ્ઘાટન કરવામાં આવ્યું હતું. મુંબઈ શહેર દુનિયાના ગણનાપાત્ર ભવ્ય નગરોમાં એક નગર છે અને આ શહેરની અનેક ભવ્ય ઇમારતોમાં ભારતીય વિદ્યાભવનનું આ નવું મકાન કોઈ જુદી જ બાબત પાડે છે. મકાનની મધ્યપતી વિભાગ ભુવનેશ્વરના બાજીના મંદિરના આમલક ઉપરથી ઉતારવામાં આવ્યો છે અને તેનું ગચનચુંબી સુંદર ઘાટીનું સિખર ચોતરફ દર દરથી નજરે પડે છે. આ મકાનની બાંધકામ

માં આવી છે અને એ ઉપરાંત લગભગ ૧૦૦૦ માણસોનો સમાવેશ કરી શકે એવું એક ભવ્ય સભાગૃહ આ મકાનની અંદર યોજવામાં આવ્યું છે.

આ સંસ્થાના આમારૂપ શ્રી કનેલાલાલ મુનશીને તેમ જ તેમનાં છત્રનસહચરી શ્રી લીલાવતી મુનશીને ભારતીય વિદ્યાભવનની ભવ્ય કક્ષપાતને આવી રીતે મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા માટે અનેકાઃ ધનપાદ ઘટે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિના આવીભીવને પુરો વેગ મળે એવું શ્રી મુનશીનું સ્વપ્ન આજે સફળ બને છે. આ ભવનની સ્થાપનાને આજે ૧૧ વર્ષ થયા આવ્યા છે. અખિત્ર દિલ્હા પિરાટ દર્શન સાથે અસંગત એવી

પાછળ ૧૮ લાખ રૂપીઆથી વધારે ખર્ચ થયાનું જાણવામાં આવે છે. અને આ મંદિરપર મકાનનું નિર્માણ શ્રી લીલાવતી મુનશીની અપ્રતિમ આયોજનશક્તિનું પરિણામ છે. વિદ્યાભવનના આગ્રય નીચે જે અનેક સંસ્કારપૂરક પ્રવૃત્તિઓ ચાલે છે તે બધી પ્રવૃત્તિઓને સમાવે અને કેન્દ્રસ્થ કરે એવું મકાન આ સંસ્થાને હવે પ્રાપ્ત થાય છે. આ મકાન શહેરના મધ્યભાગ સમીપમાં જ આવેલું હોવાને ભારતીય વિદ્યાભવન સૌ કોઈ માટે સુચમ્ય પ્રવેશ બને છે. આ મકાનમાં જુદી જુદી પ્રવૃત્તિઓ માટે જુદી જુદી સગવડો ઉતારવા-

સંકીર્ણ પ્રવૃત્તિના સંક્રાપણને નિર્મળ કર્યું એ આ સંસ્થાનો હેતુ છે. ઉદ્ઘાટન પ્રસંગે શ્રી મુનશીએ જણાવેલું કે “દિલ્હી સંસ્કૃતિના પાયાનાં મૂલ્યો શોધી ખવાર લાવવા, આજની એવેન અને ગતિશીલ યુગની જરૂરિયાતોને અનુરૂપ એ સંસ્કૃતિની પુનરુત્થાના કરવી અને જે જરૂર પડે ત્યારે વિગેની આપણી શ્રદાનું શોભણ કરી રહેલું છે અને માણસને કેવળ યંત્રની કોરિ ઉપર લાંબી રહેલું છે તે જરૂરવાદના જોખમનો સામનો કરવો, એ આ આજની પ્રવૃત્તિનું પ્રધાન પ્રયોગન છે.”

ସ୍ଵାମୀ

୩୩

ସଂଗ୍ରହ କରାଯାଇଅଛି

આજના મંગળ દિવસે

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિને! આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે સશ્લિષ્ઠ જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાવિની આજે જોગવાઈ કરો અને નયિંત બનો.

વીમાની પેલાસી લેપથી તમને તમારા કુટુંબ-પ્રત્યે ફરજ બળ-
વ્યાપ્ત સંતોષ રહેશે. હોલ લાઇફ, ઇન્સ્યુરન્સ નાનાં બચ્ચાંઓની
તેમજ તેમના બાળપર અને લગ્નની જોગવાઈ કરતી પેલાસીઓ,
ટ્રીપલ બેનીફીટ પેલાસી લાઇફ પી. ટી. પી. પ્રાઇઝ લાભો
આપની પેલાસીઓ અને લેનારીએ બોલે.

ધી ઇન્ડિઅન ગ્લોબ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ

૩૧૫-૩૨૧, હોર્નબી રોડ, કોર, મુંબઈ.

૧૫૫૫૫

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે.

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫ મી તારીખે પ્રગટ થતું માસિક
યુગદર્શનના સંચાલકો તરફથી નમ્ર વિનંતિ

§ સમસ્ત યુગદર્શનના વિદ્વાનોને, કવિઓને, કળાકારોને, સશોધકોને, લોકગેવકોને તેમજ વિવિધ વિષયના નિષ્ણાતોને નીચે આપેલા નિયમો ધ્યાનમાં રાખીને અભ્યાસપૂર્ણ લેખો તેમજ ઉચ્ચ કક્ષાનાં કાવ્યો યુગદર્શનમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટે મોકલી આપવા વિનંતિ છે,

૧. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો અને કાવ્યો કલ્પની એકજ બાબુએ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં લખાયેલા હોવા જોઈએ.

૨. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થવા માટે મોકલેલા લેખો તેમજ કાવ્યો અન્યત્ર કોઇ પણ સામયિકમાં પ્રગટ થયેલા હોવા ન જોઈએ.

૩. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમાં સ્ખૂ કરવામાં આવેલ વિચારો તેમજ વિદ્વાનોની જવાબદારી લેખકની રહેશે.

૪. પ્રકાશન માટે મળેલા લેખો તેમજ કાવ્યોમંથરી જે લેખો અને કાવ્યો 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાનો નિશ્ચય કરવામાં આવશે એ અંગેની ખબર એ લેખો તેમજ કાવ્યો મળ્યા બાદ પંદરે દિવસની અંદર આપવામાં આવશે, અને સ્વીકૃતિ નહીં હોય એવા લેખો જ (કાવ્યો નહિ) ચાલુ છકપોસ્ટથી પાછા મોકલવામાં આવશે.

૫. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા લેખ તેમજ કાવ્યોની પાચ નકલો લેખકને પૂરી પાડવામાં આવશે તેમજ જે અંકમાં પ્રસ્તુત લેખ કે કાવ્ય પ્રગટ થયેલ હશે તે અંક મોકલવામાં આવશે.

૬. 'યુગદર્શન' માં પ્રગટ થયેલા અને પુરસ્કાર અપાયેલા લેખો કે કાવ્યોમંથરીને કોઇ પણ લેખ કે કાવ્ય 'યુગદર્શન'ના સંચાલકો પોતાના ભાવિ સંકલિત પ્રકાશનમાં લેવાને ઇચ્છે તો તે લેવાની 'યુગદર્શન'ના સંચાલકોને જાણ રહેશે, અને એમ કરવામાં આવે ત્યારે લેખ કે કાવ્ય સંબંધે મૂળ જે પુરસ્કાર આપવામાં આવ્યો હતો એનો ૫૦ ટકા પુરસ્કાર તે લેખકને આપવામાં આવશે. આ સિવાય આવા લેખો તેમજ કાવ્યોના રૂબ અધિકાર લેખકના પોતાના રહેશે.

૭. 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ થયેલા કોઇ પણ લેખ કે કાવ્યને અન્ય કોઇ માસિક કે સામયિકમાં પ્રગટ કરવા માટે તે તે પ્રકાશકે 'યુગદર્શન'ના તંત્રીની તેમજ લેખકની સંમતિ મેળવવી રહેશે અને એ રીતે પ્રગટ કરવામાં આવેલા લેખ કે કાવ્યોને તે તે પ્રકાશકે જવાબદારીકાર કરવો રહેશે.

નોંધ : 'યુગદર્શન'માં પ્રગટ કરવાને મોકલવામાં આવેલ કોઇ પણ લેખના અસ્વીકાર્ય કારણ એ લેખ 'યુગદર્શન'ની અપેક્ષિત કક્ષાનો નથી એમ જ હોવાનું માની ન લેવાની તે તે લેખકને તંત્રીની નમ્ર વિનંતિ છે. કોઇ પણ લેખનો અસ્વીકાર કરવામાં એ લેખનો અતિ વિસ્તાર, એમાંની તંત્રીને પ્રતિકૂળ લાગતી વિચારસરણી, એમાંની પુનઃ ચર્ચા પામતા અન્યત્ર ચર્ચાસ્પદ વિષય, એમાંના ચર્ચાસ્પદ વિષયને 'યુગદર્શન'માં શરૂ કરવાની તંત્રીની અનિચ્છા અથવા તે સામાન્ય વાંચકોને એ લેખ નિરસ વા હુબોધ લાગવાનો સંભવ આવનાર અનેક કારણો હોઇ શકે છે.

§ અંચકારોને તેમજ પ્રકાશકોને પોતપોતાના પ્રકાશિત ગ્રંથો અવલોકનાથે મોકલવા વિનંતિ છે.

§ સમસ્ત યુગદર્શનના પ્રજાજનોને યુગદર્શનના આદક બનવા વિનંતિ છે. લવાજમનો દર નીચે મુજબ છે, વાર્ષિક લવાજમ હિંદ ખાતે રૂ. ૮, પંદરેશ ખાતે રૂ. ૧૧, છુટક નકલ રૂ. ૧. આદક થવા માટે લેખો :-

વ્યવસ્થાપક : યુગદર્શન. પો. બો. ૬૨, ઘોષા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ ૧.

§ જાહેરખબરના દર નીચે મુજબ છે :-

...
આખું પાનું રૂ. ૬૦	આખું પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૬૫૦	...
અડધું પાનું રૂ. ૩૦	અડધું પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૩૨૫	...
પા પાનું રૂ. ૧૮	પા પાનું ૧૨ માસ રૂ. ૧૮૦	...

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

ધર્મનો પ્રાણ	કાકાસાહેબ કાલેલકર	૧
પુનર્જન્મ (કાવ્ય)	શ્રી. મનસુખલાલ જવેરી	૨
આપનું આચમન (કાવ્ય)...	શ્રી. કપિલ દહર	૩
આજનું આપણું કર્તવ્ય	શ્રી. કેદારનાથ...	૪
આજ મારું મન ડોલે રે! (કાવ્ય)...	શ્રી. શશિન્દ્ર ઝોઝા	૭
દહકાર (કાવ્ય)	શ્રી. ઉપેન્દ્ર પંડ્યા	૭
પરમચોલી શ્રી. અરવિંદ પોપ	સૌ. સરલામહેન સુમતિચંદ્ર શાહ	૮
હાથ પકડીનું ન્યાય	શ્રી. ગીરધરલાલ બ. કોટક	૧૦
પાગલ જહોન...	શ્રી. મોહનલાલ તળશીખાઈ શાહ	૧૧
અકારણે (કાવ્ય)	શ્રી. શિવકુમાર જોરી	૧૬
સ્તંભિત અને ડોલર	શ્રી. હરિકેશ પાંડે	૨૦
શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી	શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ	૨૧
અપલક્ષ્ય	શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ	૩૧
આધુનિક શિક્ષણ (અનુવાદ)	શ્રી. ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય	૪૦
ગાઓ રે! (કાવ્ય)	શ્રી. પ્રજારામ રાવળ	૪૪
ખંસી વાગે! (કાવ્ય)	શ્રી. રમણીકાન્ત દલાલ	૪૪
યુવરાતની કળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં	શ્રી. રવિશંકર રાવળ	૪૫
વિજ્ઞાનદર્શન	શ્રી. નરસિંહ મુળજીભાઈ શાહ	૪૭
સાહિત્ય સમીક્ષા	૫૦
„ જીવનનું પરાક	શ્રી. ગુલામહસન ખોટર
„ યુગરેશ્વર...	શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા
કટાક્ષ મિત્રો	શ્રી. 'ચકોર'	૫૪
વિદ્યાવસોકન...	તંત્રીસ્થાનેથી	૫૬

દેશભક્ત મોહન વર્ધકપંચા, આ વ્યક્તિ વિવ સામગ્રી, લિખિત મહોલ્લખ, મુલાખાવદં જીવતા હોવાનું વાત, સ્વર્ગમાં સેવક બની રહેવું તે કથાના નર્મના સ્વામી શા મટે ન બનવું, યુવરાત યુનિવર્સિટી મિટિની ભાષામંત્રી, જોડાસ વિશ્વવિદ્યાલય, ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યનું વ્યાખ્યાન અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ.

પુરવક ૧ : અંક ૨
૧૫ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬

ધર્મનો પ્રાણ

કાકાસાહેબ કાલેલકર

કોઈ દાનવીર રાત્રીએ જાહેર ક્યું હતું કે કોઈ મારી પામે જે કાંઈ માગવામાં આવે તેની હું ના કહેવાનો નથી. આવી પ્રતિજ્ઞા એકવાર કરી હતી અને તેને પોતાના પ્રાણસાથી દૂંડ્યો. આપણાં પડ્યાં હતાં. શ્રી હરિશ્ચંદ્ર સ્વપ્નામાં એક બ્રાહ્મણને રાજપાટ આપી દેવાનું વચન આપ્યું, અને તે વચન જાળવવામાં પાળવા ખાતર તેણે કેટલી બચાવક પિટબળાઓ વહેરી લીધી તે આપણે જાણીએ છીએ. રાત્રી જાગ્યે પછી વામનને ત્રણ કમરો ભૂમિ આપવાનું વચન આપી સર્વસ્વનો નાશ કરી દેતા. આપણા દાનવીર રાત્રીની તેથી થે વધારે બાકરી કસોટી થઈ હતી. કોઈ એની પાસેથી બે વસ્તુ માગી. રાત્રીએ વગરવિચારે નરત હા પાડી. પેલાએ કહ્યું “મને તારું રાજ્ય (રાજસક્તી) અને તારું ચારિત્ર્ય આ બે વસ્તુ આપ.” લોકકથામાં રાત્રીએ બંને વસ્તુ આપી અને પછી એનો બાબ અને આનંદ બંને રીતે નાશ થયો. એવું કંઈક હશે. ચારિત્ર્ય ગયું એટલે જીવું જ ગયું, લોકવાર્તા મારે લખવી હોત-એટલે કે જો લોકવાર્તાનો રાત્રી હું હોત-તો હું જીવો જ જવાળા આપત.

“જો ચારિત્ર્ય જ જવાનું હોય તો અત્યારથી જ હું વચનબ્રષ્ટ કેમ ના થાઉં? અને વચન તોડીને પછી જે કંઈ ચારિત્ર્ય બચી જશે ને, અને મારું રાજ્ય હું કેમ ન બચાવું? ચારિત્ર્યબ્રષ્ટ થવા માટે ચારિત્ર્યપાલન, વચન-પાલન કોઈ કરવું હશે?”

હરિશ્ચંદ્ર પછી કહી શકત કે ‘રાજ માટે’ નથી પણ પ્રજાનું છે. મારી પત્ની અને મારા દીકરા મારી માસિકાની વસ્તુઓ નથી કે તેમને હું વેચી શકું જે મારું નથી તેનું દાન હું કેમ જ કરી શકું? અને સ્વપ્નામાં આપણું વચન સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં જ પળે. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વિવેક સિધ્ધિ થયેલા હોય છે. અને વિકાર, આંધળી બાવના અને મોહ પ્રમળ હોય છે. સ્વપ્નસૃષ્ટિનું રાજ જાગૃત સૃષ્ટિ ઉપર નજ આલવું નેપ્રત્યે. જાગૃત કહી શકત કે વામનમૂર્તિને મેં ત્રિપાદ ભૂમિ આપી હતી; ત્રિપિકાને આપી ન હતી.

એક પુરાણી વાર્તા સાંભળી હતી. શ્રી રામચંદ્રને વનવાસની આજ્ઞા આપ્યા પછી દશરથે રામચંદ્રને બોલાવ્યો હતું કે “વચનબદ્ધ થવાથી મેં એ આજ્ઞા આપી છે. રાજસિત્તનો વિચાર કરીને નથી આપી. હું વચનબદ્ધ છું, તું સ્વતંત્ર છે. મારી આજ્ઞા તોડીને તું રાજપાટનો કમળે લે. પ્રજાનું કલ્યાણ કર.” રામચંદ્રે કહ્યું કે “પહેલી આજ્ઞા આપે ધર્મવશ થઈને કરી હતી, બીજી આજ્ઞા આપ મોહવશ થઈને કરી છે. પહેલી આજ્ઞા ધર્મપરાયણ રાત્રીની છે, બીજી આજ્ઞા મોહવશ પિતાની છે. પ્રજાનું કલ્યાણ તો જરૂર પણ મારા જેટલું જ સારી રીતે કરી શકશે. એટલે આપની પહેલી આજ્ઞાનું હું પાલન કરીશ. બીજી આજ્ઞાનું પાલન કરી શકતો નથી.”

શ્રી રામચંદ્રે ધર્મજુદ સાથે વિવેકજુદ પણ જાગૃત રાખી હતી. યુધિષ્ઠિર-ધર્મરાત્રે જૂન પહેલાં જો આવી જ વિવેકજુદ જાગૃત રાખી હોત તો બારનીય યુદ્ધ અને તેમાંથી નિપજેલો સર્વનાથ વળને ટપ્પો હોત !

ધર્મ આપણું સર્વસ્વ છે, પણ ચારિત્ર્ય એ જ ધર્મનો પ્રાણ છે. ચારિત્ર્યને કોઈ કાળે ગોણું સ્થાન ન આપાય. વિવેક અને ચારિત્ર્ય એ જ વ્યક્તિગત તેમ જ સામાજિક, રાષ્ટ્રીય તેમ જ આંતરરાષ્ટ્રીય ક્ષેત્રોમાં સર્વોપરિ હોવાનું નેપ્રત્યે.

પુનર્જન્મ

શ્રી મનસુખલાલ ઝવેરી

મૃત્યુ આજ આદો! મ્હોણું! ઊઠ્યું! જીવન પાંગરી!

બ્યાપી સરંની સ્વચ્છ રહી સર્વ સત્પ્રભા,
પદ્મલે પંડેથીનો કેવો જાગ્યો વિભાસ આ!
પૂલનાં ફગે! જેવી વાદળી રસળી રહી,
અન્નાભ્યા અભિસારે શી સોહાગી રહી સુચરી!
મૂકીને મન આગે આ ફેરે મોઠું વિહંગમો,
કેકા જેની સુદૃઢની ગમતી ગિરિકન્દરા,
પરધા પારતી, હંથાં લાખ લાખ જગાડતી,
આવતી ધુમસાતી ને પરાગે પ્રસરી જતી.

હળે છે ફિતિરે પેલી બૂખરી માળ અદ્રિની,
ને આડી હરિયાળી આ રમણીએ ધરા ચડી!

પ્રભાતાનિદ્ર મન્દેથી મર્મરી તાડ આ રથાં;
ને જૂલે નાજિયેરીનો નીલરથામ કલાપ આ;

સોનેરી સૂર્યનો ત્યાંથી ચળાઈ તડકો હળે,
ધાસની માખાઓ તેમાં ધીરું ગગલતી તરે.
ચલ્લી ને ઠાગડા ગાતા: નાચતાં આ પતંગિયાં;
આગે ચેતનની ઊગો ઝીણતું વિશ્વ સર્વ આ.

રસની ભરતી શી આ? વડો વૈભવ શો લસ્યા
રંગનો? રૂપ કેરો? ને રાગનો ને પરાગનો?

કેના રે સ્પર્શથી પૃથ્વી શેમાંયે આમ નાચતી?
કેને રે સ્પર્શ અધિની ઝમકે જલજાંબરી?
કેની અંશુલિને સ્પર્શ વિશાળાં આભની તળે
જે જે કે તે બધું માન સાર સૌન્દર્યનો ખને?

નાનેડું અર્ણવ: ઝીણું એવું વાદળી પૂલડું,
સરંની સળીઓ, પંખો નાજિયેરી કલાપનો,
ગોરંભેલી ઘટા આંખા, પીપળા, મુલમહોરની,
વાયુના માદક સ્પર્શ ધીરે ધીરથી ડોલતી.
રંગીલા પૂલપૂવારા ચંપાકેરા કચેલુના,
વેલીથી આઠ આતિશ્યાં, વણુધ્યાં વૃક્ષનાં વન;
ને પેસા પૃથ્વી હંથામાં સ્પન્દતા નૃત્ય ભાવની
મૂર્તિ શી, ઊલછાગાગો, રંગીજો અંગભંગથી,
સરંગવો ઝીણું એનાં પાનની જળી ચૂંચીને,
નીલાકાશ વિશે ભાત ફાપળી ઉપસાવતો.
વાયુની હલેરને સ્પર્શો ડોલતો, પૂલ વેરતો,
નભની પૂર્વ પાંદે એવો તે શોભી ઊડતો
કે ન શોભી હશે એવું કુળ્મયે દૃષ્ટ્યસ્પર્શથી.

આગે સૌન્દર્યનો એવો પમરી પ્રાણુ કો રહ્યો
કે માત્ર નહિ આ સર્વ: કિન્તુ હૂંકાં વિશ્વ ને
બૂંગળાં મિત્રનાં, જાડાં, ગંજીઓ ધાસની, વળી
જીર્ણ વાવતણું ધાણું, છુરો શીર્ષ કોટના,
તારનાં હોરડાં, પાટા રેલતા, પૂલ, ટાંકી, ને
તાડછે છાઈ મારીની ઝૂંપડીઓ ય ચિત્તને
મૂળથી હલતી નાખે: ઊંડેનાં સગકે જળ:
ખીસીને પૂલરૂં હંથું, ખતલું ફરી નિર્મળ.
જલચેતન સર્વોને નિર્જમાંહિ સમાવતી
અન્તરે ભરતી આગે પ્રેમે છલકતી ચડી.

આગે અભદ્ર ના કાંઈ, ના વિરૂપ, પરાયું ના,
આગે તે સ્નેહરંદરે લસે વિશ્વ સમથ આ.
પ્રાણને આજ કો દહાણુ પુનર્જન્મની લાંતી,
ને માડું ન કયું તે યે મને આ સ્મૃતિ લાગતી
આખા મારીજ, માહરી!

આ પત્રું આગમન

શ્રી કપિલ કંકર

હતી અંધાર રજની, સાગરે ભરતી છવાતી'તી,
ગગનમાં ગર્જનાઓ વીજ સાથે અંટવાતી'તી;
ભયંકર શૈવથી ધરતી પ્રલયના ગીત ગાતી'તી,
હજારો નાવડી તોફાનના વમળે તણાતી'તી;
મને એ સતની વાતો હજી જાણુ યાદ આવે છે.

ગહનથી સાદ આબો. “કાર મંદિરના ઉધાડા કર;
કુસુમ માળા ગુથી લે, પાથરી દે પુષ્પ મસ્તક^૧ પર;
પ્રકટ કર ધૂપ લીપક, મસ્કદાની^૨માં સુગંધી ભર;
અખંડિત નેન માંડી રાહ જોજે, આજ ત્યારે ધર
ચડી તોફાનની પાંખો ઉપર, ઉત્સાદ આવે છે.”

પધાર્યા આપ મંદિરમાં, હવા સઘળી કપૂરી થઈ,
બની રજની ફાળીને ઘડી મહારી મધૂરી થઈ,
નયન નયને મિલાવ્યા ત્યાં અમારી રાત પૂરી થઈ,
સખુન બોલ્યા ન બોલ્યા ને બધી વાતો અધરી થઈ,
કજારની રહેમથી એણું મિત્તન એકાદ આવે છે.

અમે એ આપની યાદી હૃદયમાં સંધરી લીધી.
અને એ રાતની મરતી જીવડમાં છે ભરી લીધી;
અમારે સ્નેહમંદિર સ્થાપના એની કરી લીધી,
અને હાથે કરી એ યાતનાઓ નોતરી લીધી,
હૃદયમાં, એ સ્મરણ થાતાં હજી ઉન્માદ આવે છે.

કદી તોફાન ભગે છે હવે સાગર કિનારા પર,
તરે છે ઘોડ અંધારા ગગનભરના સિતારાપર,
વિપદો એ કદી છાયા કરે અંતર અમારાપર,
નજર મહારી કહે છે આસમાની એ મિનારાપર,
તમારા આગમન કેરા ફરીથી સાદ આવે છે.

આજનું આપણું કર્તવ્ય

શ્રી. કેદારનાથજી

[એક ગંભીર ચિન્તક તરીકે શ્રી. કેદારનાથજી એકો પરિચિત વચ્ચેમાં 'નાથજી'ના નામે ઓળખાય છે તેમનું નામ સુવિદિત છે. તેમના ચિન્તનની આ પ્રસાદી મૂળ હિંદુસ્તાનીમાં હતી એનો અનુવાદ શ્રી. તારાજીદેવ ચાહે કર્યો છે. તેની]

દુનિયાનાજીવ જીવદા માનવસમૂહોનો ઇતિહાસ જોઈએ તો તેમાંથી દરેક સમૂહને સારા અથવા નરસા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું છે એમ સાધારણ રીતે માલુમ પડશે. કોઈ પણ પ્રસંગમાં માનવધર્મ અને માનવના મુખ્ય કર્તવ્યમાં તફાવત પડતો નથી, છતાં પણ પ્રસંગાનુસાર તેમાંથી ક્યા કર્તવ્ય પર વધારે ભાર દેવો અને ક્યા પર ઓછો દેવો એનો વિચાર સમાજજીવોને કરવો પડે છે. આપણા દેશ પરવે વિચાર કરતાં બે આખતો ધ્યાનમાં આવે છે. કેટલાંક વર્ષો પહેલાં આપણું કર્તવ્ય હિંદમંદી અંગ્રેજોની સત્તા નષ્ટ કરવાનું હતું. એ વખતે આ વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખીને જ દરેક જાગૃતનો આપણે વિચાર કરતા હતા, અને આ વસ્તુને જ સૌથી વધારે મહત્વ આપતા હતા. જ્યારે જ્યારે દેશમાં અહિંસાનો ઊઠાં છતાં ત્યારે ત્યારે દેશની આઝાદી માટે કષ્ટ સહન કરવા તૈયાર થનારને આપણે ધન્યવાદ આપતા હતા. હવે વખત બદલાઈ ગયો છે. અંગ્રેજો ચાલ્યા ગયા છે; તેમની સત્તા નષ્ટ થઈ ગઈ છે; પરંતુ અત્યારે દેશ બીજા ભયંકર સંકટમાં સપડાયો છે. અંગ્રેજોનું વ્યવસ્થાતંત્ર નીકળી જતાં જ પ્રજામાં ભેટલા દુઃખો પડ્યા હતા એ બધા જાગૃત થઈને બહાર આવતા જાય છે. અંગ્રેજો આઝાદ રહ્યા એ દરમિયાન પ્રજાના તરફથી પોતાને કોઈ મુશ્કેલી હતી ન થાય અને પોતાની સત્તા કાયમ રહે એ પ્રકારનું ધોરણ અને વ્યવસ્થા તેમણે રાખી હતી. પ્રજાના કલ્યાણનો વિચાર તેમણે કદી કર્યો નહોતો. પ્રજાની નીતિ-ઉ-નતિનો ખ્યાલ તેમને કદી કરવો જ નહોતો. સૌકોને રાષ્ટ્રભક્તિનો પાઠ તેમણે કદી શિખવ્યો જ નહોતો, પ્રજામાં સામુદાયિક ભાવ નિર્માણ કર્યો નહોતો, આટલું જ નહિ પરંતુ રાષ્ટ્રપ્રેમ અને સામુદાયિક ભાવને મહાભયંકર યુગો ગણવામાં આવતો હતો. રાષ્ટ્રભક્તોને ક્યારે નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પોતાની સત્તા મજબૂત કરી રીતે રહે એ જોવું એ જ તેમનું કામ હતું. એ

કામ એ બરાબર કરતા હતા, પણ જ્યારે એમની દીર્ઘદ્રષ્ટિએ આ આખત જોઈ કે હવે હિંદ એમના હાથમાં રહેશે નહિ, હાથમાં

રાખવું મુશ્કેલ અને મોંઘું પડશે, જગતની પરિસ્થિતિને લીધે તેને સ્વતંત્રતા આપવામાં જ પોતાની સમજનતા અને ભણાઈ સામિત થશે ત્યારે તેઓએ પોતાની સત્તા હાંવી લાઈને તરત જ આપણા હાથમાં હિંદુસ્તાનને સોંપી દીધું.

પરંતુ આજ સુધીની પરતંત્ર દશા અને અકસ્માત મળેલી આઝાદી બનેનાં દુષ્પરિણામ આજે આપણે ભોગવવાં પડે છે. આજ સુધીની પરતંત્રતાને લીધે આપણામાં અનેક દોષોની વૃદ્ધિ થઈ છે. જનતામાં રાષ્ટ્રપ્રેમ નથી. આપણે બધા એક રાષ્ટ્રમાં રહેવાવાળા છીએ, આપણા બધાનાં સુખદુઃખ એક છે, આપણે બધા મળીને જ એક રાષ્ટ્ર છીએ એવી ભાવના આપણામાં નથી. સર્વનું હિત એ આપણું હિત, સર્વનું કલ્યાણ એ આપણું કલ્યાણ, એવો ભાવ આપણામાં નથી. એકબીની ભાવના આપણામાં નથી. આપણે વ્યક્તિગત સ્વાર્થધૃષ્ટિને જ આજ સુધી વધારી છે. પોતાના સ્વાર્થની પામે દેશનાં હિત, સમાજનાં હિતનો વિચાર આપણા હૃદયને સ્પર્શતો પણ નથી. પોતાના સ્વાર્થને માટે અવરનું બલિદાન દેવામાં પાછું વળીને નહિ જોવાની આપણને ટેવ પડી છે. રાષ્ટ્ર પરની પાછી સત્તા ચાલી ગઈ પણ આપણા મનમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ કે સમાજપ્રેમ ઉત્પન્ન નથી થયો. મેળવેલી સત્તા અને સ્વાતંત્ર્યનો ઉપયોગ આપણે સ્વાર્થ સાધવામાં જ કરીએ

છીએ. રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક કલ્પવૃક્ષોનો અભાવ, કેટલીયે પેઢીઓથી વધતી જતી સ્વાધીનતા, દ્રવ્યસ્રોત, ધનવાનોને પ્રતિષ્ઠા દેવાની પ્રથા અને એવીજ આપણી મનોરચના-આ સર્વ-આનંદની વિપરીત દશાનાં કારણો છે. આપણામાં આ દોષ ન હોત અને રાષ્ટ્રભાવ હોત-આનંદના હોત તો આનંદના પ્રાંતીય ઝગડા-ભાષાના ઝગડા-કલ્પથી નિર્માણ થાત? આપણામાં પરસ્પર બધુભાવ હોત, પરસ્પર પ્રેમ અને ઐક્યભાવ હોત તો કોણ આવા કાળા બન્યાર કરત? કોણ બીજા પાસેથી લાંચફત્તન લેત? પરંતુ વર્ણોન્મતી આપણી ગુણમી અને પરાજનના લીધે આપણામાં રહેલા સર્વ નૈતિક ગુણો નાશ પામ્યા છે. આનંદની સ્થિતિ એનું જ પરિણામ છે. આ સ્થિતિને આમ જ માલસે તો યોગ જ દિવસમાં આપણી અને આપણી ભાવિ પેઢીની કેવી દુર્દશા થશે, તેની કલ્પના પણ આપણે નથી કરી શકતા.

મેં પહેલાં જ લખ્યું છે કે સમયાનુસાર માણસને વિશિષ્ટ કલ્પ પર ભાર મૂકવા પડે છે. આજ આપણી જે સ્થિતિ નજરે પડે છે તેના જવાબદાર આપણે જ છીએ. આમ સમજીને આપણે આ સ્થિતિ બદલવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણામાં રાષ્ટ્રભક્તિ ન હોવાને લીધે આજે આપણે જ પરસ્પર એક બીજાના હુમલન બન્યા છીએ, આપણે જ એક બીજાને લૂંટી રહ્યા છીએ, ફસાવીએ છીએ. આ રાષ્ટ્રદ્રોહ, સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ છે. આ બધાં મહાન પાપ છે. આજે જે ધાતકી ચક્ર-પાપચક્ર ચાલુ છે તેને આપણે સર્વેએ ચાલુ કર્યું છે. આપણે જ એને ચાલુ આપી રહ્યા છીએ અને આપણે જ એના શિકાર બની રહ્યા છીએ. દરેક મનુષ્ય આનંદની પરિસ્થિતિથી હેરાન થઈને કંટાળી ગયો છે, ત્રાસ પામ્યો છે. આવી સ્થિતિમાં આપણે કંઈક સુખ પણ માની લઈએ છીએ. કાળાજામડી પૈસા કમાવાવાળા એ પૈસામાં પણ કંઈક સતોષ માને છે, પણ એટલામાં યોગ જ દિવસોમાં એ અચવા એનો પુત્ર કોઈ દંદામાં ફસાઈ જાય છે અને સમગ્રો પૈસો ચાલ્યો જાય છે ત્યારે ઉદ્વેગ, શોક અને સંતાપ જ બાકી રહે છે. દ્રોહથી જે પૈસા કમાય છે એ દુઃખનાં જ બીજા વાવે છે, પણ દ્રવ્યસ્રોત અને તૃષ્ણાને લીધે આ વસ્તુ આપણું ધ્યાનમાં આવતી નથી. આપણે વિચાર કરતા નથી કે આ વર્તનનું આગળ શું પરિણામ આવશે. આજે આપણે આ પ્રકારનો બચકાર કરીને કંઈ જાનની પરિસ્થિતિ નિર્માણ

કરી રહ્યા છીએ? નીતિનું સત્યાનાય કરીને ક્યા પ્રકારની સ્થિતિ સર્જવા માગીએ છીએ? જેમ રાગથી રાગબના બચનમાં પોતાનું તથા પોતાના ઓળાળકોનું શું થશે, તેનો જવાબ પણ વિચાર નથી કરતો તેમ અનીતિથી પૈસા કમાવાવાળા, લાંચફત્તન લેનારા ને સમાજદ્રોહી પોતાના બચકારનો વિચાર કરતા નથી; પરંતુ જે તેઓ યોગે પણ વિચાર કરશે, દીર્ઘદષ્ટિથી જોશે તો તેમનું ધ્યાન દોરાશે કે તેઓ પોતાના સંતાન માટે-ભાવિ પેઢી માટે-ક્યા પ્રકારનાં બીજા વાવી રહ્યા છે. અસત્ય, કપટ અને વિશ્વાસઘાતથી પૈસા મેળવનાર, સમાજદ્રોહ કરીને દ્રવ્ય સંચય કરનાર આજે ભલે લાભો કે કરોડોપતિ બની જાય, પણ તેમને આ વાતની ચોક્કસ ખાતરી થવી જોઈએ કે તેઓ પોતાની દ્રવ્યતૃષ્ણાને લીધે સમાજને હુલાવી રહ્યાં છે. સમાજનું ગળું કાપી રહ્યાં છે, અને તેમનાં પાપનું પરિણામ-દ્રોહનું પરિણામ તેમને અને તેમના સંતાનોને ભોગવવું પડશે એ નિશ્ચિન વાત છે. દ્રોહ અને દુષ્ટિથી સમાજમાં અધિકાધિક દ્રોહ અને દુષ્ટિ જ પેદા થાય છે. પરિસ્થિતિ પણ એવી વિકટ આવવા માંડી છે કે દ્રોહ વિના માણસ પોતાનો જીવનબચકાર મક્કાવી જ શકતો નથી. આવી સ્થિતિમાં માણસને દ્રોહ અને દુષ્ટિથી માત્રાદિયે દિવસે વધારવી પડે છે. આવે વખતે સમાજમાં પરસ્પર વિશ્વાસ ઉડી જાય છે, ત્યારે માણસને પોતાની કાર્યસિદ્ધિ માટે વધારે દંબને વધારે હેશિયારીથી કામ કરવું પડે છે. આવી સ્થિતિ ઉત્તરોત્તર વધારે ખરાબ બનતી જાય છે. સમાજમાં દ્રોહ કપટ આદિ દુષ્ટિઓની જ વૃદ્ધિ થતી જાય છે. આવી સ્થિતિમાં સમાજ ટકી શકતો નથી અને બધી રીતે ઊન્નિલિન થતો જાય છે. રાજનો બચકાર અને પોતાની જીવનયાત્રા ચક્રાવતી પણ કંઈક ચક્ર પડે છે. ભાવિ પેઢીને માટે આપણે આ પરિસ્થિતિ નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ. પ્રેમાળ અને કલ્પવૃક્ષ માનવિતા પોતાના સંતાનના સુખને માટે ધર્મમાર્ગે ચલણ કરીને હરેક પ્રકારે સહન કરે છે, પણ તેમને દુઃખમાં નાખતાં નથી. આપણે આજે જે આચરણ કરીએ છીએ તે દારા આપણાં સંતાન માટે એક એવી ભયંકર દુનિયા રચી રહ્યા છીએ જે દુનિયામાં કોઈના કોઈપર વિશ્વાસ નહિ હોય, જે દુનિયામાં પ્રેમ, વિશ્વાસ, ઉદારતા, પ્રામદ્વિક્તા, સત્ય આદિ ગુણોનું નાશ-નિશ્ચાન નહિ હોય, ત્યાં મનુષ્ય મનુષ્યનો ભયંકર

દુઃસ્મન હશે. વળી આવી દુનિયામાં આપણે આપણા સંતાનને બાપિ પેટીને-મૂંઢાને આપણે અને તેઓ સુખી થશે એવી આશા રાખીએ છીએ. આથી અધિક મૂર્ખતાની વાત બીજી ક્ષત્ર હશે? આપણે આજે જે દ્રોહ અને પાપ કરી રહ્યા છીએ એથી વિશેષ વ્યાપક રીતથી દુઃખ અને ક્લેશ વધારનાર ખીન્ન હોય મળવા અસંભવિત લાગે છે. સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ અને રાષ્ટ્રદ્રોહ કરીને આપણે અને આપણી બાપિ પેટી સુખી થશે એવી આશા રાખવી નિરર્થક છે એ વાત દરેક વિચારવાન અને ધર્મનિષ્ઠ મનુષ્ય જાણે છે.

આજે વર્તમાન સ્થિતિનું આપણને દુઃખ હોય, બાપિ સ્થિતિનું બીજું ચિત્ર આપણી નજર સમક્ષ આવતું હોય, તો આપણે આજથી જ આ સ્થિતિ બદલાવવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. આપણી સર્વ શક્તિ ઉપયોગમાં લઈને આ સ્થિતિ સુધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ આપણું આજનું પ્રથમ કર્તવ્ય છે. આપણે જાણીએ કે આજના પાપચક્રનું બળ આપણા દ્રવ્યલોભ પર જ અવલંબિત છે. એને છોડવાથી જ આ ચક્ર તોડી શકાય છે. દ્રવ્યલોભને મળ્યાત ત્યાંથી ખીન્ન હજારા ઉપાય કરવા છતાં આ ચક્ર કઢી નહિ તૂટે. લોભ રાખીને ચક્ર તોડવાનો ઉપાય કરવો એ ઢોંગ છે. કોઈ પણ સંજ્ઞાન આવા ઉપાયો પર વિશ્વાસ રાખતો નથી. આ પાપ આપણા દેશમાંથી નીકળી જવું જોઈએ એવું જેને ખરેખર લાગે છે તેણે મનથી ધનની કિંમત ઓછી કરી નાખવી જોઈએ. કેવળ ધનથી મનુષ્ય સુખી થાય છે એ માટે કોઈપણ ઉપાયે મનુષ્ય વિપુલ ધન પ્રાપ્ત કરવું આ ભ્રાંતિસુકત કલ્પના મનુષ્યે છોડી દેવી જોઈએ. ધનવાન માટે આપણા મનમાં જે શ્રદ્ધાભાવ હોય છે તેનું કારણ છે આ ભ્રાંતિસુકત કલ્પના. આ કલ્પનાને લીધે જ આપણા મનમાં પણ ધનની લાલચ જન્મતી હોય છે. આ લાલચ નષ્ટ થશે તો ધનવાન જેવો દુઃખી, અસંતુષ્ટ અને પાતકી ખીન્ન કોઈ નથી એવી ખાતરી થશે. જ્યાં પાપ મિત્રાય ધન એકઠું કરવાનો રસ્તો જ નથી ત્યાં આપણે ધનવાનને શું સમજાવો જોઈએ? આવા પાપના માલિક કેવળ ધનપતિ હોવાને લીધે જ્યાં સંજ્ઞ મનાય છે એ સમાજ સર્વ જનના પાપથી ભરેલો છે અને પાપથી જ જીવે છે એમ સમજવું જોઈએ. ધનવાનને શ્રેષ્ઠ સમજીને આપણે

એમને માન દઈએ છીએ એજ સર્વ અનર્થોનું મૂળ છે. દરેક માણસ સન્માન માગે છે. દ્રવ્યના બળ પર જ્યાં સુધી સન્માન મળશે ત્યાંસુધી મનુષ્યના હૃદયમાંથી દ્રવ્યલોભ ઓછો થશે નહિ. તે ઓછો કરવાનો ઉપાય એક જ છે, અને તે એ કે ધનની સહાયથી સુખેષ્ટતાની ભ્રાંતિ આપણે પોતાના મનમાંથી કાઢી નાખવી જોઈએ. તે નીકળી જવાથી આપણી પોતાની શુદ્ધિ ચક્ર જશે. આજની અસ્થિતિનું મુખ્ય કારણ ધનની અભિલાષા જ છે. ધન પર આપણી જે શ્રદ્ધા છે તે દૂર કરી ધર્મ પર, શીલ પર, માનવતા પર શ્રદ્ધા કેળવવી જોઈએ, જેને ધર્મ અને શીલ ત્રિય છે તે ધનને અયોગ્ય મહત્ત્વ આપી શકતો નથી. વ્યવહાર યજ્ઞવલ્ક્યને માટે પૈસા એ તો માન માધ્યમ છે, તેની કીંમત અને તેનું મહત્ત્વ આટલું જ છે. આથી તેને અધિક મહત્ત્વ આપીને જીવનભર તેની જ પાછળ લાગવું, તેની પ્રાપ્તિ માટે ધર્મ અથર્મનો વિચાર પાળવું કરવો, દેશદોહ, સમાજદ્રોહ, માનવદ્રોહ કરવામાં જરા પણ ન કરવું-આ બધા આપણા અવગતિના લક્ષણ છે. કેટલાક માણસોને પૈસા કમાવા એ વ્યસન જેવું બની જાય છે. તેઓ પૈસા શા માટે કમાય છે તેનો તેમને પણ ખ્યાલ નથી હોતો. વ્યસની મનુષ્ય જેમ ચોલીશ કલાક વ્યસન અથવા વ્યસનનાં વિચારમાં જ મગ્ન રહે છે તેમ જ આ લોકો પણ ધન કમાવામાં દિવસભર મગ્ન રહે છે. માનવજન્મ આ માટે નથી. આ તો માનવતાનો નાશ છે. સમાજનો પિનાશ છે. આપણે આમાંથી છૂટવું હોય તો આ વ્યસનનો નિર્મલ કરવો જોઈએ, ખોટું કર્મ કરીને પૈસા કમાવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જીવનશુદ્ધિના પ્રયત્નો કરવા જોઈએ. લોકોમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ, મનુષ્યપ્રેમ ન હોય, ધર્મનિષ્ઠા ન હોય તો આપણું કર્તવ્ય છે કે આપણે આ પ્રેમ-આ નિષ્ઠા-ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. સમાજમાં ફેલાયેલી આશા, તૃષ્ણા, દ્રવ્યલોભ, ભોગલાલસા તે રચનાં સર્વને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન આપણી તરફથી થવો જોઈએ. જે ધર્મ સમાજને કર્તવ્યનું ભાન કરાવે છે, જે સમાજમાં ન્યાય, સત્ય, પ્રમાણિકતા, પરસ્પર સહકાર, અંધતા, અશ્રદ્ધ, પ્રેમ, સખ્ય, વિશ્વાસ નિર્માણ કરે છે, જે આપણને ઉદારતા, નિર્ભયતા શિખારે છે એ ધર્મનો પ્રચાર કરવો જોઈએ. એ ધર્મને જાગૃત કરીને અધર્મનો નાશ કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ. જેના હૃદયમાં ન્યાયચક્ર છે, જેનું હૃદય નિર્મળ છે, જે ઇશ્વરનિષ્ઠ છે, દુનિયાનું લાલું માહે છે, સ્વાર્થી નથી અને જેના હૃદયમાં રાષ્ટ્રપ્રેમ છે. તેને આજની

અને જિનમિત્ર ણેલી પ્રગતે બહારની કોષપણ સંગ-
હિત અને સુસજ્જ પ્રજા ગુલામ બનાવવામાં સહેજે
સફળ થાય તો, એમાં આશ્ચર્ય નથી. છતાં પણ હું
માનું છું. કે રામ અને કૃષ્ણ, બુદ્ધ અને મહાવીર,
નાનક અને કબીર, પ્રતાપ અને શિવાજી જેવા
મહાપુરુષોની ભૂમિ કદી પરતન નહિ થાય. આપણે
આપણા ધર્મને જાગૃત કરીશું; રાષ્ટ્રપ્રેમને વધારીશું,
આપણા સર્વ પાપોના નાશ કરીશું, તો આપણને જે
સ્વતંત્રતા મળે છે તે આપણને સર્વ પ્રકારે ઉન્નત
કરવામાં પરમ ઉપયોગી થશે. પરમદમાને આપણી સહબાવ-
પૂર્વક આ જ પ્રાર્થના છે કે ધર્મમાર્ગ પર આશ્વા માટે
તે આપણને પરિપૂર્ણ બળ આપે.

২৬৫১২

શ્રી ઉચ્ચ પંચા

આહો શા મેઘ કહે ટહુકાર !
 રંગ ભરેલો મોર કળાયલ
 મત્ત કહે ટહુકાર,
 આહો શા મેઘ કહે ટહુકાર !

યોગમંદિર આજે બાજે
 ઘેર ગંગતપાખા,
 સિંધુતટે તંબુર બાજે .
 અંતનું અંત અંકાર અડોલ.

અરજી અંતરે સાન્નિધ્યસુંદરી
કમક કરે કમકાર,
મંજીર શી મંજુલ રણકંતી
અરમર વરસે ધાર અલો.

મગન પુરમટે સોનતારંગી
 વીજપંથ ભહેસાય,
 ભમ તારકના તેજે અજાણ
 આરતી આપરપાર અહો,
 આશુભાગે મહેક મહેકતી
 ધરતી લીલી કુંભર,
 દેસ સમી હેા! ભળતી ઢળતી
 ત્રિજી મધુર-કુરધાર અહો.

પરમયોગી શ્રી અરવિંદ ધોષ

સી. સરલાબહેન સુમતિચંદ્ર શાહ.

“નિષ્કલ્પ શાન્તિ તે છે કે જેમાં આંતરંગતા શૂન્યતા અને વિરામ અનુભવે છે અને બહારની કેટલ પ્રભુ વરતઓ કે બળોને લેશ માત્ર સ્પર્શતી નથી સક્રિય શાન્તિ એ છે કે જેમાં એક બારે લાકાત હોય છે અને બુધ્ધિકણ્ઠ શાન્તિને જરા પણ ખસેલ પહેંચાટયા સિવાય એ લાકાત બહારની વસ્તુઓ અને બળોને સ્પર્શે છે અને તેમાં બળશત પરિવર્તન નિપજાવે છે.”

શ્રી. અરવિંદ

૧૫ મી ઓગસ્ટ એટલે હિન્દની સ્વતંત્રતાનો શુભ દિવસ. જેણે એ સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ અર્થે, સર્વ કંઈ ત્યાગી ફજીરી લીધી હતી એવા એક વખતના આત્માદીના લડવૈયા અને આજના પરમયોગી શ્રી. અરવિંદ ધોષનો જન્મ દિવસ પણ આજ દિને આવે છે એ પણ યોગાનુયોગ છે. આજનું રાજકારણ એમને વિચરી મધું હોય એ સ્વાભાવિક છે. કાણુ કે શ્રી. અરવિંદ પોતે જ એમણી ખસી ગયા છે; પરંતુ જ્યારે લોકોને ગુલામી દશાનું ભાન પણ નહોતું ત્યારે જનનામા સ્વતંત્રતાનો સંદેશો પહેંચાડી ને જી જાગૃતિ આણી હતી. એમણે પોતાના ૧૪ ‘વંદેમાનમ’ દ્વારા દેશના રાજકીય માનસને પલટી નાખ્યું હતું. આજના પ્રસંગે એમના જીવન પર થોડા દ્રષ્ટિપાત કરીએ તો અરથાને નહિ ગણાય.

શ્રી. અરવિંદનો જન્મ ૧૮૭૮ની ૧૫ ઓગસ્ટે ખુલનામાં ડૉ. કૃષ્ણધન ધોષને ત્યાં થયો. એ સમયે એમના માત-પિતાને ભાગ્યેજ ખ્યાલ આવ્યો હતો કે એમને ત્યાં આજે એક દિવસ વિભૂતિ અવતરી છે કે જેના ભવિષ્યમાં જગત યુગુગાન કરશે. ડૉ. કૃષ્ણધન ધોષ ઇન્ડિયન મેડીકલ સર્વીસમાં ડોક્ટર હતા. એ ઉદારચરિત હતા, અને ગરીબો પ્રત્યે અનુકંપા ધરાવતા હતા. ઇંગ્લંડ જઈ આવ્યા પછી ડોક્ટર ધોષ ત્યાંના વાતાવરણથી રંગાઈ

સંપૂર્ણ સાહેબ બની ગયા. એમની રહેણી-કરણી, આચાર-વિચાર બધું પાશ્ચાત્ય બની ગયું. પોતાના પુત્રોને ઉછેરના તેમણે યુરોપિયન દાઇ રાખી હતી. આમ શ્રી. અરવિંદનું બાળપણ પાશ્ચાત્ય વાતાવરણમાં વીત્યું. સાત વર્ષની વયે એમના પિતાએ એમને ઇંગ્લંડ ભણવા મોકલ્યા. એમણે ૧૪ વર્ષ ઇંગ્લંડમાં ગુળખા. પિતાની ઇચ્છાનુસાર એમણે આઈ.

શ્રી. એસ. ની પરીક્ષાની તૈયારી કરી. એ પરીક્ષામાં એમણે ક્રીક અને લેટીનમાં અસાધારણ કૌશલ માર્ક મેળવ્યા, પરંતુ એ વર્ષની ઉમેદવારી પછી થોડેવારીની પરીક્ષા વખતે મેંદાનર રહેવાને કારણે શ્રી અરવિંદ આઈ. સી. એસ. થયાં રહી ગયા. એ વખતે વડોદરાના ગાકયાડ રત્ન સયાજીરાય ઇંગ્લંડમાં હતા. શ્રી. અરવિંદનો તેમની સહયોગથી થયો અને એમને રત્ન સયાજી વિ પોતાને ત્યાં રાહી લીધા. પોતાનો પુત્ર આઈ. મી. એસ. ન થયો, એ જાણી એમના પિતાને ખુબ આઘાત થયો. કારણ કે એમના માટે એમના પિતાને

ઘણી આશા હતી. શ્રી. અરવિંદ હિન્દ આવે તે પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ તેમનું મૃત્યું થયું.

વડોદરાના જાન જીવનનો અંત થોડા સમયમાં જ આવ્યો. જંગાળના ભાગલા પડ્યા, અને દેશભરમાં પ્રયંડ આદોલન ઉભું થયું. શ્રી. અરવિંદ ૧૯૦૬માં કલકત્તા ગયા.

ગાયકાણે તેમને પાછા આગુવા માગ્યો મોકલ્યા, પરંતુ તેઓ વડોદરા પાછા ન હતાં.

આજ સમયે દેશમાં વાસનારી પ્રગતિનું મોજુ ફરી વળ્યું. બંગાળમાં આ પ્રગતિ સ્વીચી ૧૫ ઉમ હતી. શ્રી. અરવિંદના નાનાભાઈ આરિન્દ્ર આ જુલુઆ અલગી દત્તા. સરકારે આ ચળવળ પાછળ શ્રી. અરવિંદની દોરવણી માની, એમને કેદમાં મૂક્યા. એક વર્ષ કેમ ચાલ્યો તે હરમ્યાન તેઓ જેલમાં રહ્યા. પ્રજાના સ્વાસ્થ્યકાર માટે જરૂરી એવી શાંતિ અને એકાંત જેલનિવાસને આગળી આપ્યા. કેલકાતાની મજબૂત પ્રતિ હરમ્યાન પણ એમની યોગસાધના તો ચાલુ જ હતી. શ્રી. ગમદુષ્ય પદમદસે ક્રમે એમને ખૂબ પૂન્યઆવ હતો. પોતાને કેવી રીતે કેલુની એકાંતો સાક્ષાત્કાર થયો અને તેનું જ્ઞાન મળ્યું એનું વર્ણન એમણે કારાવાસની કદાચીઆ લખ્યું : ૪ મનુષ્યની શોધમાં તીકગેશા શ્રી. અરવિંદને મહાત્મ્ય માગ્યોને વાસન કરે એવી મુરકેલીઓ કરી અસર કરી થતી નહોતી.

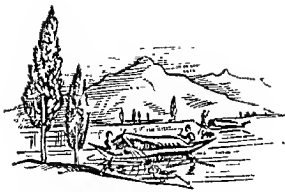
એમને કેલમાં લેખીન જુગાનીમા એર. જે. વત્સાજી કે 'સ્વનંત્રનાનું' ધ્યેય જનતા સમક્ષ મૂક્યું એ તેનું અપ-શષ કહેવાય તો તે મેં કર્યું છે તેની નુ ના પાડ્યો નથી તેને માટે મેં સર્વ મુખનો ત્યાગ કરી સર્વેષ પર પાછી મૂકી વડોદરા છોડ્યું છે અને કેલકાતા આગે છું. મારા આ ચુંદો સાખીન કરવાની જરૂર નથી." આ કેલ કે જે અરિંદ્ર એનજેકસને નામે મળ્યો છે તેમા એમનો ખચાવ કરવા રત. દેશનુદાસ દાવર દત્તા. રત. દેશ-ખેડુએ મેજ-સફેદમાં આંક રિતસ પવન કહેલા બાધોનો કિપસદાર કરનાં જુરીને ઉઠેગીને કહ્યું : "જેમની ઉપર આજે અપચારોનો આરોપ છે અને જે તમારી સમક્ષ આરોપી તરીકે દાવર છે તે અરવિંદ પાંચ માટે અનેક વર્ષો પછી એક વખત એવો આપણે કે જ્યારે સ્વાનંત્ર્યના યાવર, ગમદુષ્યના પ્રજ્ઞતા અને અખિત્ર માનવમનના કલ્યાણકર્તા તરીકે જગત એમના ખીને મારો અને આદરપૂર્વક એમનું પુણ્ય સ્મરણ કરશે. ત્યાર પછી એક સમય એવો આપણે કે જ્યારે એમની દિવ્ય વાણી માત્ર આ દેશમાં નહિ પરંતુ અખિસ વિશ્વના અણુ અણુમાં યુંતી રહેશે." અને આજે દેશખેડુની એ અભિજવવાણી સાકાર બનવા લાગી છે.

વડોદરા નિવાસ હરમિયાન, એમણે યોગાની પત્નીને એક પત્રમાં લખ્યું હતું : "સ્વદેશને હું ૧૯૨૫ વર્ષમાં માનવો નથી. સ્વદેશ એટલે મારી માતા. હું એ માતાની પૂજન

લકિન કરું છું. આ પતિન જનિતો ઉદ્ધાર કરવાની શકિન મારામાં છે એમ મને લાગે છે. મારીરિક શકિન માત્ર નહિ, ૫૫ જ્ઞાનશકિન, શાસ્ત્રનેજ એજ કંઈ એકમાત્ર તેજ નથી; પરંતુ અશ્વનેજ ૫૫ તેજ છે. એ તેજ પ્રજુની રાગ પર પ્રતિષ્ઠિત છે. આ ભાવના આજની નથી આ ભાવના લગ્નિ જ મું જન્મ્યો છું. મારા અણુ અણુમાં આ ભાવના જોતપ્રોત છે. આ મદાનુ ધ્યેય સિદ્ધ કરવાને પ્રજુએ મને આ પૃથ્વી પર મોકલ્યો છે." પોતે યા માટે જન્મે છે તેનું જ્ઞાન ધરાવનારને યોગી જ કહેવાય. આમ શ્રી. અરવિંદ જન્મગત યોગી છે.

ધીરે ધીરે શ્રી. અરવિંદને વ્યસાન કે દેશની દોરવણીનું કામ દવે તેમનું રહ્યું નહોતું. દેશનું રાજકીય ધ્યેય એમના વિના અન્ય રીતે પાર પાડવાનું છે. એક વધારે જ્ઞાન પ્રકારની સપ્થા માટે એમને પ્રેરણા મળી ચૂકી હતી. એમની સમક્ષ એક વધારે પવિત્ર કાર્ય આવી ઉભું રહ્યું હતું. એ કાર્ય હતું જ્ઞાનવર્ગીતિના આધ્યાત્મિક વિદ્યાસની દેહ વેરક જરી આરંભાયેલી પ્રગતિને આગળ વધારવાનું. માનવપ્રજીનના અને ચેતનના રૂપાન્તરકાર મનુષ્યને દેશમા પવરી નાંખવાનું. અને તે માટે શબ્દારામુખી તેમજ વિદ્યાવ લીંચી. ૧૯૧૦ માં તેઓ પોદી-એરી ગયા. દિન્દના કેલમાંક રાષ્ટ્રીય નેતાઓ તેમની માર્ગ ચર્ચા કરવા આત્મા કેમિસ તેમને પાછા મોકાવતી હતી. કેમિસનું પ્રમુખપદ તેમને ધરાયામાં આજુ હતું. જેનો તેમજો સાદા અસ્ત્રીકાર ખોં દત્તો. તેઓ પાછા રાજકીયમુખી ન પ્રવેશ્યા, પરંતુ પોતાના મહાન ધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે તેની પાછળ મંડ્યા રહ્યા.

આજે જ્યન તેમને યોગી અને તત્વમાની નરકિ એવાળે છે. શ્રી. અરવિંદની પ્રતિમા વિશાળ છે. તેઓ કષિ છે, નાટ્યકાર છે, વિવેચક છે, વેદોતા તથા ગીતાના અર્થદેશ અને બાબકાર છે. ભારતની અલ્પવિદ્યા અને પુરાણકથાના રાતિકકાર છે, અને બધાં કરતાં ૫૫ તેઓ કંઈક વિશેષ છે. વિષયપ પરમાત્મા સયે અદ્વિતનો સાક્ષાત્કાર પામેશા પરમ સંત છે. એક દેશ વિદ્યાને શ્રી. અરવિંદને આપણાં હેલકામાં હેલકા અણી તરીકે વણીયા છે અને એ સાચું છે. આ મુલુ અને દુઃખથી જરેલી દુનિયામાં માત્ર અણિએનો વંશ જ અમર છે. જ્યતને માટે તેઓ મહાન આશીર્વાદરૂપ છે. વતમાન મુજલી તેઓ એક પૂજ્યતમ વિજ્ઞતિ છે. આના પરમ સંતને ધરાવવાનું સદ્બાધ્ય દિન્દના માટે ગોરવનો વિષય છે.

લડાઈ પછીનું જાપાન

શ્રી ગીરધરલાલ ભ. ઠાકર બી. એ.

[આ લેખના લેખક શ્રોત્રાચાર્યના યોરાકજીતાના પ્રધાન છે. તેમણે જાપાનમાં પોતાના વ્યાપાર વ્યવસાય નિમિત્તે અનેક વર્ષો આજ્યા છે અને બીજું વિશ્વયુદ્ધ પુરું થયા પછી પણ તેઓ જે વખત જાપાન જઈ આવ્યા છે. આ રીતે જાપાનનો જેમને ધનિષ્ઠ પરિચય છે તેની વ્યક્તિને આ લેખ જાપાનની આજની પરિસ્થિતિ વિષે ધણી નવા પ્રકાર પાઠ છે. તમી]

આજથી ૪૫ વર્ષ પહેલાં જગતમાં એક નવો ધૂમકેતુ દેખાયો. ૪૫ વર્ષ પહેલાં રશિયા અને જાપાન વચ્ચે યુદ્ધ થયું. રશિયા એ વખતની યુરોપની મહાસત્તા. તે દિવસની જાણીતી દુનિયામાં તેનો ડોકા વાગતો હતો. રશિયાએ સખ્ત હાર ખાધી જાપાનનો વિજય એ જાપાનની મહાસત્તાનો ઉદ્ભવ. એક ખૂણમાં પડેલા જાપાનનો અને તેની મારફત એશિયાનો જગતને સાચો પહેલો પરિચય મળ્યો. સરખા સંયોગમાં એશિયન પ્રજા જગતની બીજી પ્રજા કરતાં ઉતરતી નથી એમ જગતને પહેલપહેલી જાણી થઈ.

એશિયાના આ ક્રાંતિકારી યુદ્ધની શીઝ મેં ૧૯૦૬-૧૦ માં જોઈ હતી. નાનકડા વામનજીએને બરફના પહાડમાં ધૂમતા-પોતાનાથી જમણા કદના “કેએક”ને મારી હાકાવતા-જેવા અને જાણું સમજ્યા વગર પણ મારી છાતી મજા મજા ઉછળી, ત્યાર પછી તો અમારી બાળકોની રમવામાં પણ વિજય પડે ત્યારે “અમારી ફેર જાપાન” એમ અમે એ દેશને સાચ મેળવતા. આપણા દેશમાં અને ખાસ કરીને ક્રાંતિના મોખરે એવા બંગાળમાં આ રસો-જાપાનીઝ લડાઈની ભારે અસર થઈ. જંગાળી જુવાનો તાલીમ અને પ્રેરણા લેવા જાપાન તરફ નજર માંડતા. ત્યાર પછીની બંગાળ અને રવદેશીની ચળવળ જાણીતી વાત છે. જાપાનના નાના નાના ઉદ્યોગો બંગાળીઓ શિખી લાગ્યા અને આજે પણ એ બંગાળમાં મોજુ છે. ડા. ત. દાચનાં દારખાતાં બંગાળમાં ખીજા બધા પ્રાંત કરતાં વિશેષ છે.

૧૯૧૪ માં પહેલું વિશ્વયુદ્ધ થયું, જાપાન તે વખતે મિત્રરાજ્યો સાથે જોડ્યું. રસો-જાપાન લડાઈ પછી ઇંગ્લાંડ જાપાનના મિત્ર તરીકેનો દાવો કરતું હતું. લાંબી દૃષ્ટિએ નિયાર કરનાર અને પગલાં બરનાર તરીકે ઇંગ્લાંડની ખ્યાતિ આજના કરતાં તે વખતે વિશેષ હતી. પૂર્વમાં જાપાન એક જ સત્તા હતી કે જે જરૂર પડે ઇંગ્લાંડના સામ્રાજ્યને સાયવવામાં કામિયાબ થઈ શકે. એ જાણીતી વાત છે કે પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનને પૂર્વમાં રશિયાથી તે ઠેઠ એડન મુખીની યોદ્ધા કરવાનું કામ મિત્ર રાજ્યો તરફથી સોંપવામાં આવ્યું હતું. હિંદી મહાસાગરમાં જાપાનીઝ મનવાસે નિયમિત ફરતી હતી. આપણા દેશની યોદ્ધા તે વખતે જાપાન કરતું હતું. આપણે એ અરસામાં જે અંગ્રેજીની સામા થયા હોત તો કદાચ જાપાન આપણને દખાવવા માટે ઇંગ્લાંડને મદદ કરત. રાજકારી રમત એ નવાં રજાઈની જ રમત છે, જેમાં ભાવનતને ઝાન નથી હોતું. જે રીડી ઉપર ચડી મહાન સામ્રાજ્યો રજાવામાં હતાં તે જ રીડી ઉપર જાપાનને ચડતું હતું, એટલે પહેલેથી જ તેણે રાજ્યની નિમાં ઇંગ્લાંડ, ચિતાનમાં જર્મની અને વ્યવસ્થામાં અમેરિકા પાસેથી શિખવા માંડ્યું. પહેલાં વિશ્વયુદ્ધમાં જાપાનને અખટ સમૃદ્ધિ, જમરદસ્ત અધીશીકારણ અને લડાયક તાલીમ મળી પૂર્વમાં એનો સામનો કરે એવું કોઈ ન હતું અને યુરોપની મોટી સત્તાઓએ આ ધૂમકેતુની ખુશામત કરવા માંડી. આવા સંજોગમાં જેમ વ્યક્તિને થાય તેમ સત્તાને થાય, અને તે પ્રમાણે જાપાનની આકાંક્ષાઓ વધવા માંડી.

જાપાન ઈલાકાતોનો વેળા, તેણે કીમે ધીમે એશિયાની જમિન પર પોતાનો પ્રવેશો. જાપાનમાં માંથેના મનરો સિદ્ધાંતનું અમલકાર કરીને એશિયામાં જાપાનનું જ વર્ણવેલ હોય એવો દાવો જાપાને કરવા માંડ્યો અને ફોર્મોસા, હૈકોશિયો, મંચુરિયા તેમજ હિત્સાન-પીન વગેરે વિષય સંધિકર જાપાનનો. જાપાનના વાદળાં ઘેરાતાં દેશો અને ૧૯૩૬માં જીએનિયમ, કાપાનગ, સજાઓ, પોતાનાં રજાઓ સિદ્ધ કરવા જાપાને આ સુદર તક સાંપડી એટલે એશિયા સર કરવા તે નીકળ્યું પણ ચીનની અજીનમીમાં ચૂક્યું અને જાપાને સંજ્ઞા દાર આપી, લાંબા દરમિયાન એણે પોતાની બંદાહુરીનાં, ફોર્મોસિયાનાં, શારીંગિ, સામર્યનાં અને પંચા આપી આપણને ચિંતિત કર્યાં. ૧૯૩૬માં જાપાનમાં એક કહેવત કહેવાતી હતી કે, "We may breakfast in Shanghai, lunch in Hongkong, and supper in Singapore." "આપણે સવારનો નાસ્તો શાંઘાઈમાં, બપોરનું ભોજન હોન્ગકોંગમાં અને રાતનું ભોજન સિંગપોરમાં લઈશું." આ એણે કરી પણ જવાબુ.

લાંબા દરમિયાન જાપાને જે સવન કર્યું છે તેની આપણને કલ્પના પણ ન આવી શકે. દોઢ વર્ષ પહેલાં હું જાપાન ગયો હતો અને જે અંકર દર્શન મેં જોયું એ બહી રહાય એમ નથી. મને કહેવામાં આવ્યું કે આની ભવ્યકતા જો હું ૩૬ મહિના પહેલાં ગયો હોત તો અનેકશયી વધારે મને નજર પડત. જે સહેતાં હું વર્ષો સુધી રહ્યો છું એ સહેતાં બાજે બીજા બેતા હોય તેડી પડ્યું. દર ૧૦૦ ઘરમાંથી કામેમાં ૭૦ ઘર ન હતાં. માથેની સુધી ખિસ્માર લાલમાં, ખડિયેર દશમાં મહાને પડ્યા હતાં. અઠાવજ રીતે મારું ઘર બેથી ગયું હતું. એ ઘર ઉપર ચઢી સામે દષ્ટિ કરી તો માછલ દોઢ માછલ સુધી એક પછી મકાન નજરે પડતું ન હતું. જમણી બાજુ બેઠું અને એ જુદું જોયું મેં જોયું. ડાબી બાજુ એક અર્ધ બગિચા ચર્ચ સિવાય કંઈ નજરે પડતું ન હતું. મારા ઘરમાં કંપાઉ-ડની વડી સિવાય કંઈ જ નુકડાન ચડું નથી. પણ આવી ભવ્ય કરતાની વચમાં પોતાના મકાનમાં રહીને પણ સ્વચ્છતા મેળવતી મુશ્કેલ છે. લાંબા પહેલાં ડેબેની વસ્તી મુંબઈ જેટલી, ત્યાં અત્યારે સાંજ પડે અને માણસ નજરે ન ચડે; આવી રીતિ ટેકોઓ, સોસાયટી અને નાગાયોમતી હતી કે જે જ્યાં જાપાનનાં ઉદ્યોગોના મેલાં કેન્દ્ર હતાં. હિટોમીમા અને નાગાસાકીની

સાંતત્યજનસંખ્યા છે એટલે એમ કહેવું એકી નથી કરતાં. એક મહાપ્રજાતા આ પ્રકાર, બેતાં સ્વાભાવિક ફુલ થાય. ઘડીગર મેંતમન ચડ જવાય, પણ જાપાનીસ પ્રજા હતાય થઈ નથી નિરાશા. માથે દાઢ કહેને બેસવું. એ પ્રજા હવે તું મારું જાનાય" એવી ચીંતા જાપાનીઓ કરતા હોય. એ એક જાપાનીઓ આજેનાં ઘોડી બધા છે. લાંબા પહેલાં હતા તોના કરતાં આજે જાપાનમાં રિશેષ જાપાનીઓ છે. પોતાના સામ્રાજ્યમાં વહેંચાઈ ગયેલાં જાપાનીઓને લાંબા પછી પોતાને જાતના મેકલાવી દેવાનો જાણ છે. પરિણામે લાંબા પહેલાંના પંચ દોઢો વંદે આજે ત્યાં કોરો, જાપાનીઓ મેસે છે. પરિણામે જાપાનમાં આજે કારીગરો અને કામદારોની ખોટ નથી જાપાને લાંબા પહેલાંની આર્થિક રીતિ પ્રખર કરવાની કમર સ્પર્શ છે. એમણે એક લક્ષ તકી કર્યું છે કે ૧૯૩૭ માં જાપાનની જે આર્થિક રીતિ હતી તે ૧૯૫૨ માં માછી લાવી દેવી. જાપાનીઓની પ્રગતિ બેતાં અને અમેરિકાની નો સહાય મળે છે તે જાપાનમાં મેલાં આ કાસ સુધી વધર. પહેલાં સાકાશે, એની અને ખાનરી છે. લાંબા પ્રદેશોના ઉદ્યોગો મધ્યથી પગલર થવા માંડ્યા છે, અને આજે લાંબા પહેલાંના ઔદ્યોગિક પ્રેરણના ૬૦ દશએ એ પહેલું છે. જાપાને હાલ ૪૦ લાખ સ્પીન્ડલ ચલાવવાની છૂટ છે, અને આ છૂટ ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ સુધી પહોંચશે. લાંબા પહેલાં જાપાન પાસે ૧ કરોડ ૨૦ લાખ સ્પીન્ડલ હતી, પણ લાંબા પછીની ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ એ નવામાં તવી જવાબની હોય એણેમાં એણે ૬૦ લાખ સ્પીન્ડલ નેટરું, કામ આપશે, અને એને જો ૩ પડા પ્રમણમાં મળે તો પ્રજા સ્પીન્ડ કરીને એ લગભગ લાંબા પહેલાંની પેલાશના આંકડા સુધી પહોંચી જાય તો નવાં જાણ નથી. દરેક ચીજની પેલાશના ત્યાં લગભગ એ નક્કી થાય છે, આ બાર મહિનાની અંદર આટલું પેલાશ ચલાય છે. આરા દરેક લેન્ડિંગ એક પછી એક સર ચલાય જાય છે, અને હજી સુધી એક પણ લક્ષ વજુ પહેલું, હું હોય એવું મારા જાણવામાં નથી.

જાપાન આજે શું શું જાનાય છે અને કેટલું સાદું જાનાય છે એ મત મેં કહ્યું. જાપાન આજે વચળા અને જિજ્ઞાસાનાં એટલેનાં અને ક્રમમાં જાનાય છે. એક દોસ માવરથી નાંચ હજાર દોસ માવર સુધીનાં

હીઝલ અને સ્ટીમ એન્જિનો દ્વારા વજોરે બનાવે છે. ઔદ્યોગિક મશીનરી, સ્ટીમર, માછલાં પકડવાની બોટ એ બધાં માટે આગળ વધેલા દેશો જેવા કે રશિયા, અમેરિકા, સ્વેડીનીવીઆ, બેલ્જિયમ, હોલેન્ડ વગેરે આજે ત્યાં એડર્સ મૂકે છે, કારણ કે ત્યાં સરતું અને ટ્રાઈ થાય છે. જાપાન સરતું અને નખતું કરે છે એવી એની ખ્યાતિ છે, પણ જેઓ સાઈ કામ ત્યાંથી માને છે એને દુનિયાના કોઈ પણ દેશની બરોબરીમાં ઉતરી શકે તેવો માલ મળી શકે છે એ હકીકત છે. આપણે દેશ પશ્ચિમના તાજામાં સૈકાઓ સુધી રહેલ હોવાથી આપણું ધ્યાન બધી રીતે પશ્ચિમ તરફ કેન્દ્રિત થયેલું હતું. અને હજી પણ છે. હિંદી સરકારનું ધ્યાન આ બાબતમાં ખેંચવાનો જે પુષ્કળ પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને હમણાં હમણાં આપણી સરકારનું ધ્યાન તે બાબતે ખેંચાયું છે. હિંદી સરકારે નિષ્ક્રિયતાને એ બાબતે મોકલ્યા છે, અને સાંભળવા પ્રમાણે વિજ્ઞાનીઓ સામાન અને ડબ્બાઓ વગેરેમાં સુરોપીઅન માલ કરતાં ૪૦ ટકા નીચે ભાવ માલુમ પડ્યા છે. હિંદી સરકારે કેટલાક અબજની લુદી લુદી ખતની મશીનરી લેવાની છે. ૪૦ ટકાનો ફેર એટલે કચોડો રૂપિયાનો ફેર પડી શકે એ દેખીતું છે.

જો આપણે એમને સગવડતા કરી આપીએ તો જાપાનીઝ ઉદ્યોગપતિઓ આપણી સાથે હિંદમાં કારખાના નાખવા તૈયાર છે. એક મોટા વિજ્ઞાનીનાં કારખાનાવાળા કે જ્યાં એક લાખ કાર્બોવેટ વિજ્ઞાની શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાના યંત્રો (Power Plants) તૈયાર થાય છે એવા ઉદ્યોગપતિએ હિંદમાં પોતાનું કારખાનું નાખવાની ક્ષમ્મા મને જણાવી હતી. આપણા ઉદ્યોગપતિઓને મારી ખાસ ભજામણુ છે કે જાપાનનું ઉદ્યોગીકરણ જુએ, શિમે અને હિંદુસ્તાનમાં જાપાને કરી તે જ પ્રમાણે ઉદ્યોગોની નવરચના કરે.

જાપાનનો સંપૂર્ણ કાબૂ આજ અમેરિકાના હાથમાં છે. ખીલ મિત્રરાજ્યોના પ્રતિનિધિઓનું કમીશન ત્યાં છે પણ બધા જ કારભાર અમેરિકાને સોંપાયો છે. અમેરિકાનું ત્યાંનું તંત્ર SCAP એટલે કે મિત્રરાજ્યોના સેનાપતિ (Supreme commander of allied powers) હસ્તક છે.

જનરલ મેક આર્થર કે જેઓ અમેરિકાના પ્રથમ કક્ષાના મુત્સદ્દી અને લશ્કરી વડા છે, તેમના સિદ્ધ હસ્તમાં જાપાનનું સુકાન સોંપાયું છે. એમની આકાંક્ષા જાપાનને ઔદ્યોગિક રીતે પૂર્વવત્ સ્થાપવાની એટલું જ નહિ, પણ, એને યાંત્રિક સાધનો વગેરેમાં વધારે સુવ્યવસ્થિત કરવાની છે. કહેવામાં આવે છે કે જાપાર ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ સળંગે ત્યારે જાપાન એ અમેરિકાના કારખાના તરફ ઉપયોગમાં આવે એવી રીતે અમેરિકા જાપાનને તૈયાર કરી રહ્યું છે.

જાપાનીઝ ગ્રામ બહુ શિક્ષિતવાળી અને કાવદાને માન આપનારી, છે-પછી એ કાપડો પોતાના શાસકો કે પરદેશી સત્તા પળાવતી હોય. જાપાનમાં ચાલુ સત્તા વિરુદ્ધ કોઈ છો, કોઈ બળવો કે કોઈ તોફાન થતું નથી. જાપાને અમેરિકાની પૂરેપૂરી સહાનુભૂતિ મેળવી લીધી છે, અને તેથી કરીને અમેરિકા અને જાપાન પોતાની બંધી શક્તિ જાપાનની તરફથી માટે ખરચી રહ્યાં છે. મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે કે જાણ્ય માર વર્ષની અંદર જાપાન સંપૂર્ણ આર્થિક આઝાદી અને મોટે ભાગે રાજદ્વારી સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી શકશે.

જાપાનીઝ ચલણ યૂગ્મ નીચે ગયું છે. લશ્કર પહેલાં જાપાનીઝ યેનની કિંમત આપણા માર બાના નેટલી હતી. આજે જાપાનીઝ યેનની કિંમત માંડ બે પાંચ નેટલી છે, પણ ચીનાઈ ડોલર કરતાં તો ઘણી ઉંચી છે. ચીનાઈ ડોલર એક વખત એક શ.ના ૪૦ લાખ થઈ ગયા હતા. અમારી રાજકાષ્ટે એમીસના પટ્ટાવાળાને અને ૩૦ કરોડ ચીનાઈ ડોલર એટલે કે દેશના એક કરોડ ડોલરનો ખચાર આપતા. દુગાવો દેશને કષ્ટ સ્થિતિએ લઈ ગય છે તેનો આ દાખલો છે. આ પણ દેશમાં પણ દુગાવો છે જ. એનાં વિનાશક તત્ત્વો આપણી પ્રજા હજી સમજી શકી નથી એટલે જે કંટ્રોલ, રેશનીંગ વગેરે દુગાવ-વિરોધી પગલાંઓ લેવાય છે તેને પ્રજા આવકારી શકતી નથી. જાપાનમાં અનેક કંટ્રોલો છે. આપણને મળે છે

તેના કરતાં જાપાનને ઓછા યોગ્ય મળે છે. આપણને કાપડ મળે છે એના કરતાં જાપાનને ઘણું ઓછું કાપડ મળે છે. દોઢ વર્ષ પહેલાં તો જાપાનને માથુસ ઈમ વર્ધનું ફક્ત બી વાર કાપડ આપવામાં આવતું હતું. જાપાન પોતાની જરૂરિયાત

જેટલા ખોરાક પેદા કરી શકતું નથી. જ્યારે જાપાનીઝ સામ્રાજ્ય હતું ત્યારે ખોરાક સામ્રાજ્યમાંથી મળી રહેતો હતો. આજે જાપાનને પોતાના ખોરાકના ૩૦ ટકા માટે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. આ ખોરાકને પહેંચી વળવા માટે આગળ જાણીયા પ્રમાણે ઉદ્યોગી-કરણ ખૂબ આગળ વધી રહ્યું છે. એ લોકોએ બીજા પ્રયત્ન પોતાને ત્યાં વધારે અનાજ ઉગાડો (Grow more food) ની પ્રવૃત્તિ કર્યો છે. ગયે વર્ષે જાપાનીઝ સરકારે નક્કી કર્યું કે અનાજની પેદાશ દર ૬૦ વર્ષોની જોડએ, ચિસ્તખદ જાપાનીઝોએ એ લગ્ન ખરાબ પાર પાડ્યું. દર ૬૦ વર્ષો એ કદાચ નાનકડો વધારો લાગે, પણ આપણે જાણીએ છીએ કે હિંદુસ્તાનની અનાજની કૃષ્ણ ખાદ્ય દર ૬૦ વર્ષો વધારે નથી, જાપાન જે એક વર્ષમાં કરી શક્યું. તે જો આપણે ૧૯૫૧ સુધીમાં કરી શકીએ તો પડિત જાણીલાશ નંદુરએ આપણને જે આદેશ આપ્યો છે તે પૂરો કરી શકાય. “અનાજ વધારે ઉગાડો” એ સૂચનો મુંઢર અમલ જો કયાં જોવા હોય તો એ જાપાનમાં જોઇ શકાય. અનાજની અછત પૂરી કરવા માટે જાપાનનાં શહેરોમાં પણ ઇંચે ઇંચે જાપાનમાં શાકભાજી વાવવામાં આવે છે. કાંઈ પાંચ ફૂટ જાળીન કે ફૂંડા શાકભાજી વગર નજરે નહિ પડે. લગભગ દરેક કુટુંબ પોતપોતાનાં શાકભાજી પોતે ઉગાડી લે છે. બીજી ગથેલા, પડી ગથેલા ખંડિયોની ભૂતાવળની અંદર એક વસ્તુ આંખને સતોષપતી હોય તો એ ખંડિયોના ઢગ ઉપર પણ આજે શાકભાજી ઉગે છે એ દ્રશ્ય છે. મેં ફૂટપાથ ઉપર, રસ્તા વચ્ચેની વાડોની અંદર મેંદોને રથાને શાકભાજી ઉગતાં જોયાં. મારા કેબિના ઘરમાં નાનકડા કમ્પાઉન્ડમાં મેં એક બાગ લગાડી પહેલાં કરેલા, ગયે વર્ષે હું ગયો ત્યારે ત્યાં એકેય ઝાડ નહોતું. મારા માનીતાં બધાં ઝાડ કાઢી નાખવામાં આવ્યા હતાં. એને રથાને શાકભાજી ઉગતી હતી. હું જેટલા દહાડા એ ઘરમાં રહ્યો, એટલા દહાડા મારા ફળિયામાં ઉગેલું શાક મેં રોજ એ વખત ખાધું હતું, અને એ ફળિયું રાંઠકોટના સાધારણ ઘર કરતાં મોટું નહોતું. જાપાનમાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણની સાથે ખેતીવાડીનું જ્ઞાન અને યાંત્રિક જ્ઞાન પણ આપવામાં આવે છે એટલે જાપાનીઝો અનાજ વધારે

ઉગાડવાની પ્રવૃત્તિમાં રસપૂર્વક ભાગ લઇ શકે છે, અને તેને લખને નિયત કરેલા લક્ષ્યને પહેંચી શકે છે. તેજ પ્રમાણે તેના ઔદ્યોગીકરણનું. જાપાને ખેતીવાડીમાં ખૂબ પ્રગતિ કરી છે. અમેરિકાએ પણ સરસ પ્રગતિ કરી છે.

આપણે જાપાનનું વધુ સહેલાઈથી અનુકરણ કરી શકીએ, કારણ કે એમની પદ્ધતિ, એમની રહેણીકરણી, એમની જીવનચર્યા એ બધાં આપણને વધારે મળતાં આવે છે. કદાચ તમને ખબર હશે કે લગાઇ પહેલાં જાપાનથી લાખો સફરજન હિંદુસ્તાનમાં આવતાં હતાં. દરેક સફરજન એથીકરણ છંદરપેકટર તપાસીને મંજુરી આપે પછી જ પેક થાય. ત્યાં તો દરેક ફળ ખેતીવાડી ખાતાનો છંદરપેકટર તપાસે, એ પછી જ બજારમાં મૂકી શકાય એવું હતું. એક તરફથી આપણે ધરે લઇ જઇએ અને તેને કાપ્યા પછી જો ખરાબ નીકળે તો વેચનારને તે પાછું આપી શકાય અથવા એ બદલી શકાય. વેપારી એ પાછું રાખે અને જે બેફૂન પાસેથી એણે લીધું હોય તેને ત્યાં ખબર મોકલે. કયાંથી આવ્યું અને કયા છંદરપેકટર પાસે કર્યું એની તકાલ થાય અને આવ્યા કિસ્સા બોલા અને તેના ઉપર ખેતીવાડી છંદરપેકટરની પ્રગતિનો આધાર રહે.

જાપાનની સામાજિક સ્થિતિમાં પણ લગાઇ દરમિયાન અને લગાઇ પછી ઘણો ફેર પડી ગયો છે. જાપાનીઝ તરિક્કિની એની મજાબી અને અભિમાન બોલાં થયાં છે. એશિયાટીક (એશિયાની) દરેક પ્રગતિમાં વધતું બોલું Inferiority Complex-‘લઘુ માનસ’ રહ્યું છે. જાપાન એક જ એવા દેશ હતો કે ‘જ્યાં આ ઘણું જ બોલું હતું’. આજે અમેરિકાના કમળ નીચે ફરીથી ત્યાં પણ ‘લઘુ માનસ’ દેખાય છે. મને એમ લાગે છે કે અમેરિકન લોકોએ પણ એમને ક્યકયા કયો છે કે જેના તેજવધથી એમના પ્રાણનું તેજ બોલું થાય. જાપાનની અંદર અમુક હેટ્ટેશમાં, અમુક સરકારી અને બહાર મકાનોમાં જાપાનીઝોને પ્રવેશવાની બંધી છે. જરૂરી

કામ અગે જતું પડે તો તેના માટે ખાસ પરમીટ લેવી પડે. મેક ગાડીની અંદર જાપાનીઝોને મુસાફરી કરવાની છૂટ નહોતી. હમણાં સંભળ્યું છે કે એ ગાડીની અંદર અમુક ડાખાં ખેસવાની એમને છૂટ મળી છે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડીમાં જાપાનમાં જેનો વરાળથી ગરમ રાખવામાં

આવે છે, પણ જે ગાદીમાં જાપાનીઝ મુસેડરી હોય એમાં એ જાતના સાધનો-ચરમી અપવાદ મારેના રાષ્ટ્રવાદમાં આવતાં નથી. જેમ પહેલાં કરતાં ૧૦ દીકરી તોયે કાઢે હોય, ૫૫૫૫ જોરથી પુકાતો હોય, ટેનની જ્યારી સાચું થોડાં બજે પૂરે હોય, એવી રીતિમાં શુભાકરી એ આકરી કોડી શુદ્ધ પડે. લાઘવ પહેલાં જાપાનીઝ રહેલો સાકુરી અને નિયમિતતા એક આદર્શ મુખે હોતો. જ્યુ મિનિટ મોડી માડી એ મોડી ગણાતી, સાધારણ રીતે બધી મિનિટથી વધારે ફેરવા મારા જુદા વર્ણના વસ્ત્રાદિ દેખાતાં એ જોયે ન હોતો. આજે પ્રજા ખૂબ વધારેથી રીતિમાં ફેરવે હોવા છતાં ઘંટર મિનિટથી આજે જ તથા ફેરવા પડે છે. આ જાપાનીઝ માનવને જાપાન એક રાષ્ટ્ર છે. પણ ઉચ્ચાર કર્યા પિના સહન કરી રહ્યું છે એ એ કારણે એક તો તે એમાં માત્ર છે કે અમેરિકા, સિનાય, ખીજે મિકેના હોવા તો એ એનાથી ઘણી જ વધારે બધું કરે છે એની જાન; અને બીજું કે આર્થિક રીતે અમેરિકા જાપાનને વેપાર કરે છે તે મદદ ને એ સામનો કરે તો ન મળે.

જાપાનમાં જાપાનીસ સાચો, પ્રમાણિત અને ચારિત્ર્યવાન ગણાતો એ રીતિમાં કંઈક ફેર પડે છે. જાપાની જરૂરી જાતની વસ્તુની અગત્ય, એકી કમાણી અને લાઘવ દર્શવાન જાપાન અને માનવિકતાની બીજા સામ-તિની લાગણી એ બધું કદાચ આંતરે મારે જાપાનવાર છે. જેમ આપણે અંગ્રેજી અથવા તો પશ્ચિમી આંધળું અનુકરણ કરી રહ્યા હતા, અને આજ પણ તેમાંથી છૂટ્યા નથી, તેવા રીતે મજર જાપાનીઝ આજે અમેરિકાના હોયો, ફૂટેબો અને ફિઝોના હવેલા ભાવે અનુકરણ કરી રહ્યા છે. રાજ્ય ફરતી પ્રગટે આ રીતે જુદા રજા, એવી માન્યતા દરેક તાબેદાર પ્રજામાં હોય છે. જાપાનમાં છૂટાછેડાની છૂટ કાલમાં છે પણ છૂટાછેડા હિંદુસ્તાનની પેઠે ત્યાં બાજે જ યત્ન. એનું એક કારણ એ કે જાપાનમાં રજા દેના કિસ્સા બાજે જ બનતા, પહેલી સ્ત્રી આડે માર્ગે જાય એનું જાપાનમાં બાજે જ સાંજનામાં આ તું, કુટુંબના વડેલા અને સેવીજનો લગ્ન જોડવી આપતા આજે અગત્ય એ બાબત વધારે છૂટ મળી છે. એ એનું છે કે સાઈ છે એના શુભેશમાં હું નથી ઉતરે તો હું તો આજની પરિસ્થિતિ વળતું છું. જાપાનવાર બધું જુદું જાપાની આજે લગ્ન મુરતિ થયા માંડ્યા છે. બે

જાપાનમાં એક કુટુંબની અર્થાત્ એક માણસ. ઉપાડી શકે એકી કમાણી રહી નથી. આના એક પરિણામ રૂપે અને ઉપર કહ્યું, તેમ અમેરિકન અનુકરણથી છોડો. છોડીએ એકાંત સંમિતિ જાપાન છે, અને એમની સાથેની રાષ્ટ્ર-પદ્ધતિ ઉપર આજે લગાવે જાડાઈ રીકા કરે છે. હમણું મોડીએ નીચા એક નહોતો કાંઈ ઉપર છોડતા છોડી-એનો પ્રેતાના સાધીની પડછંદી કરવા મારે. એક મેજા શરવામાં આજે હોવા, જેમાં છોડો છોડી સાથે રહી જાપાન નિર્ણય કરે. સાથે રહ્યાં એ હમીકા છે, જાન કેટલાં ત્યાં તે જાણનામાં નથી. આ એમાં હમીકા સ્ત્રી પુરોએ બાજુ લેવા હોવા, લાઘવ પહેલાં આ અગત્ય હતું.

લાઘવ મહેલાના જાપાનમાં જોડી માંગે જ થતી. લોકો બહાર જતાં વખતે તાજું દેવાની જરૂર પણ નહોતી હતી. એમના ઘરનાં બારણાં એવા પાંતળાં લાકડામાં કેતાણું દીધું હોય નોવ દેસી મારીને બંદર રાખે શકાય. મરતુ આજે પરિસ્થિતિ બુદ્ધિ છે. મજાન મહાનને પણ તાજું મારીને જોડા નીકળે એ જોખમી છે. તાજા ઉપરાંત પુરમાં કોઈ રમેશા હોય એ જરૂર જાયે. છેલ્લા બાર મહિનામાં આમાં ઇંક મુદાશો થયે છે એમ મને આજે જ કાળજી છે. ઉપર જણાવ્યું તેમ પ્રગતિ નૈતિક, મોરચો આખો, અને સમૃદ્ધિ ઉપર ખૂબ જ આધાર રહે છે. એના સારા દિવસોમાં જાપાની પ્રગતિ ખૂબ ખીલી, અને પ્રસરી. વિવેક મારે જાપાની પ્રગતિ ખૂબ જાણીતી હતી. આજે એ વિવેક પણ એક છે. તે કે હજી ત્રીસ થરના અમેરિકનની તોજામાં આ પ્રગતિમાં નથી આવી.

જાપાનમાં લાઘવ મુરતિ કારીરે સત્તા જેવું જ રાજ્ય હતું. તેને જાહે આજે લોકોની ખીમતી આવે છે. સાધારણ જાપાનીઝમાં ગમે તેવું બહિષ્કાર હોય પણ લાઘવ પહેલાં એ હમેશા સમૃદ્ધિ કે વડિલાથી બુદ્ધિ નહોતો પડી શકતો. આ જોખમી લગ્ન લાઘવ એ મેકી વસ્તુ છે એમ માનતા હોય પણ વિના વિરોધે લાઘવમાં સાથ આપતો રહી. એ બુદ્ધિ હવે એમને સમજાય છે. લાઘવમાં જાપાનીએ એ ખૂબ મોડું છે. પણ એ પ્રગતિ ગઈ કાલની કે આજની કમનસીબી ઉપર આસુ વેરવા જેવી રહેતી નથી બધું તંગી અને કંગાલિયન જેવા છેતાં આજ એમ કદી શકાય કે જાપાનની નૈતિક તાકાત ખૂબી નથી એ લોકો સંગત, ઉદ્યોગો અને દેશનાં લાભ મારે

સાથે મળીને કામ કરવાની દેવ આજે પણ છૂવંત છે. દેશની પુનરુત્થાના ઇશ થઇ છે અને એમની ચિંતનો લખી ખૂબ સંપત્તી જીવન પગેરે થતું જાય છે.

આપણા દેશ લગાઇ જોઇ નથી. યોડીઝ અગત્ય સિવાય લગાડીના વિગાડ જોયા નથી, લગાડમાં કુખ સદન કર્યા નથી. ખરેખર તો લગાડીના આપણને આર્થિક દૃષ્ટિએ લાભજ થયો છે. કુખ અને સંકટ એ માણસની ક્ષોડી છે. એ ક્ષોડીમાં મોટે ભાગે માણસ ધર્મ રહે છે. લગાડમાં કુખ ન જોવા છતાં આપણે નૈનિક રીતે નીચે ઉતર્યા છીએ એ લખીએ છે. અનેક સંકેત જોવા છતાં જીવન પોતાતું નૈનિક ધોરણ સંભાળતું નથી એ પણ એટલી જ લખીએ છે. આના કારણેમાં, એક તો જીવન અનેક ક્ષોડીઓમયે અને સંકોચોમયે પણ થતું આવ્યું છે. જીવનમાં વરસના ૨૫૦ ઉપાંત ધારીએ તો જાય છે. જીવનમાં વાવાઝોડ અને દરિયાનાં તોફાનો દર વર્ષે જન્મરક્ષન જાય છે. ત્યાં અનેક જાણણીઓ છે, જે કારે ત્યારે બંધક નાશ કરે છે. જીવનમાં કંઈ છેકે અને તો દમ્ભેના જાણણીઓના શિખરે જોડેવા છીએ. આથી કુદરતી સામે બાય બીડનાં એમને જીવન દયેળીમાં લઇ રહ્યું પડે છે. અને લગતે એના જીવનમાં દિશરૂપી વજાઇ મળે છે, અને તેના એના જીવનમાં શોક-વિગાદને જોડ્યું રચાતું છે.

દિંકુરનાને કુદરતી એટલી બધી માનુષીના મળી છે કે જેથી કરીને નાની પ્રતિકૂળતા પણ એ જરૂરજ નથી કરી રાકતું. આપણા જાહેર જીવનમાં આપણે દમ્ભેનાં જોઇએ છીએ કે માણસ નાની મોટી અગત્યની દરિયાદ કરતો જ હોય છે. એને લખી વ્યક્તિજન અને સમુદાયન પણ ખૂબ અસંતોષવાળું જનનું જાય છે. પરિણામે સારી વસ્તુ પણ એના સારા સંકેતમાં જોવાની થકીને લીધે થઇ છે.

જીવનમાં વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને કાયદાપાલન એ પ્રજાનાં હોદ્દાદાઓમાં છે. દેશની પ્રજાનાં આ જીવન તરેલી આપણે ત્યાં અજાત દેખાય છે. શિસ્ત-બંધ અને કાયદાનું ઉલ્લંઘન

કરવાની એક કળા આપણે ત્યાં સર્જી છે. આજના કહેવાતા ઉપવાસો, આજનાં સરધસો, હડતાળો, છાપામાં આવતી નિંદાઓ, બધાં આજની માનસિક અવ્યવસ્થા અને અસાચકતાનાં પ્રતીકો છે. તરફી એ રીતે આવી શકે નહિ.

આજની દુનિયાનું ચિત્ત જુઓ. જગત બે ભાગમાં વહેંચાઇ ગયું છે. એ બે વિચારસરણી વચ્ચે કોઇ મેળ નથી. શબ્દિક તાર્કિક થાય કે એની પાછળ ભડકો લાગે છે. જગતમાં થાય તો આપણી શું રિધનિ? આપણા દેશમાં અત્યારે અનેક વાદ અને વાઝા સર્જ્યા માંડ્યા છે. મળ કારે જે ભેગાં દર્શાં તે આજે જુદાં છે, એમાં પણ ભયજા પડવાની નેપારી દેખાય છે. કથાપિત સત્તાની સામે આ દરેક વાદ અને વાઝા પ્રચાર કરી રહ્યાં છે. આમતિ એકેય વાદ કે વાઝા આજની રચાપિત સરકારનું સ્થાન લઇ શકે તેમ નથી. સ્થાન મળી જાય તો પણ એ તારાત એમનામાં નથી કે એ સ્થાન ટકાવી શકે, પણ આજની સરકારને ઉમેડી નાખવાના, ઉતારી પાડવાના સતત પ્રયત્નો થાય છે. પરિણામે આજે આપણા દેશની ઇન્નમિન્ન દશા થવાની બીનિ છે. કારખીર જેવો એક નાનાડો પ્રજા પણ આપણને મુંઝરી રહ્યો છે. વિશ્વચિત્રદ થાય તો દિંકુરનાન એક ધડી પણ પરદેશની સામે આ રિધનિમાં ટકી શકે નહિ. આપણો ધ્યાન ખૂણ, અગ્નિ ખૂણ અને પૂર્વ દિશા એ બધી જગાએથી રૂઝિયા કોમ્યુનિસ્ટો મારફત પહેલી રહ્યું છે. પરિણામે આપણાં પારોશીઓએ જુદાં મિત્રાચારીઓ પનન દેખાડ્યું નથી. દિંકુરનાન ધણી આજુથી એવા બળથી ઘેરાયેલું છે કે જો આપણી નાજાઇ અને આપણા સમુદાયની ખામીને લાભ લેતા તક મળે તો બહારનાં તરેલો જીવન જ ફરી પડે. આપણી કમનગીથી છે કે સ્વતંત્રતાન ઉદયકાળે આપણે વેરરિખેર પડ્યા છીએ. આપણો ધર્મ આપણા વ્યક્તિ કે વાઝાનાં મંત્રીઓ મુખને જેના હાથમાં આજે દેશનું ચક્રાન છે એને સળગા રોકે આપવો એ છે.

પાગલ જહોન

શ્રી. મોહનલાલ તળરીભાઈ શાહ
(અલીપ્ત અનના 'John the madman' ના આધારે)

[આ કથા સ્થિતિચુસ્ત ખ્રીસ્તી સંપ્રદાયને અનુવર્ણને યોગ્યતામાં આતી છે. પણ તેમાં રહેલો મર્મ જગતના સર્વ કોઈ સંપ્રદાયોને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે, અને સત્ય ધર્મની વિદ્યમા કરનાર ધર્મોધારી વગેરે અને તે સામે વંદ ઉઠાવનાર દીવાનો લેખાતો, નારિતક મનાતો, ધર્મોદ્ધેષ અણાતો અને એમ છતાં વારતત્વિક રીતે ખરે સત્યનિષ્ઠ-ધર્મનિષ્ઠ પાગલ જહોન-બનેનું એક સાથે દર્શન પ્રત્યેક સંપ્રદાયના કલિદાસમાં અવારનવાર યતું આગુ છે. આતી કથાઓ અને યજનઓમાંથી સત્ય ધર્મને આપણે પારખતા થઈએ એજ લેખક કે પ્રયોજકનો શુભ હેતુ હોય છે. તમ્હી]

સત્ય અને સત્તા વચ્ચેની અથડામણ જગતના પહેવારમાં સજનજનું તત્વ છે. જે જે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ સત્તાના રથાને હોય છે તે તે વ્યક્તિઓ કે સંસ્થાઓ 'થેન ડેન પ્રકારેજુ' પોતાની 'મહત્તા' અને 'પ્રતિષ્ઠા' મુશ્કિલ રાખવા છુટે છે અને એ અર્થે ન્યાય કે નીતિના સિદ્ધાંતોનું ખૂન કરતાં પણ સકોચ કે શોભ પામતાં નથી. તેમની દૃષ્ટિએ સત્યનું પાલન એ ધર્મ નથી, પણ સત્તાની અજ મિત્ર મળી યુધ્ધ એજ ધર્મ હોય છે. યુદ્ધ સત્યનું સર્વોચ્ચ પાલન કરનાર તો કેહ પિરસ વિમૂલિત જ હોય છે.

ધાર્મિક, સામાજિક કે રાજકીય એમ પ્રત્યેક ક્ષેત્રે લગભગ આવું જ અને છે અને તર્જીમૂલી ગુલામ મનો-દ્વેષાળી રેવાએલી એળી જનતા તેનો બોગ અને છે. ૩૯ થયેલ આ અજાન દૂર દરી ક્રાંતિ આજુવા કોઈકોઈ શક્તિ-શળી વ્યક્તિ મયે છે, પણ કોઈ વિમૂલિત જ તેના પ્રયત્નોમાં સફળતા સાંપડે છે; ત્યારે કેટલીક વ્યક્તિઓ જનતાની સદાનુચિનતા આપાવે રથાપિત સત્તાઓનાં દમનનો બોગ અને છે. જગતની દૃષ્ટિએ દીવાનો ગમખુલો જહોન આપણે જે પ્રકારનો કલિકારી સ્વતંત્ર વિચારક હતો.

જહોન એ એક નિર્ધન કૃષિકારનો પુત્ર હતો. ખેતીના વ્યવસાયમાં માતાપિતાને સદાવ કરચી, રવિએ માતા પિતા પાસેથી જૂના સમયના ચંતપુરમાંની જીવનકથાઓનું શ્રવણ કરું એ તેનો નિત્યક્રમ હતો. મોડી રાત્રિએ તે બાળપણનો અભ્યાસ કરતો અને તેમાંના ઉપદેશ ગિરે વિચારતો. એકાંતપ્રિય જહોનને ધ્યાન અને ચિંતનની યેલછા લાગી હતી. ધર્મશુદ્ધિઓની એકદમ સત્તા એ જમાનામાં સામાન્ય માણસ માટે ધાર્મિક પુસ્તકોના

વાચનનો નિષેધ હતો. બાળપણ જ્યાં પવિત્ર પુસ્તકો વાંચનાં અને તેનો અર્થ જનતાને સંમજનપાનો અધિકાર માત્ર પાદરીઓ અને ધર્મશુદ્ધિઓને જ હતો. કેહ સામાન્ય માણસ આવું 'પાપ' કરતાં પકડાય તો સજને પાત્ર ગણ્યોતો અને અદિમૃત થતો. અત્યુષ જનતા ઉપર પોતાની સત્તા દમ્બી રાખવા તેમજ પોતાનાં અવળાં આચરણો જનન જાણી ન જાય તે માટે પાદરીઓએ ઉભી કરેલી આ નજ દલી. પાદરીઓની કૂર દૃષ્ટિ પોતાના ઉપર ન પડે એ માટે જહોન પોતાનો અભ્યાસ શુભ રીતે કરતો હતો. વાંચન અને વિચારણાના પશિયાળે સત્ય, ધર્મ અને ધર્મશુદ્ધિઓને સમજતાં એ શિખ્યો અને એથી જ ત્યારે ત્યારે એ દેવને વતો ત્યારે ત્યાં વાતાવરણ અને ધર્મશુદ્ધિઓનાં ક્ષત્રીઓને એકાંત અકળાઈ વતો અને ઉડી મનોબળના અનુભવો. તેને આંદોનીશ એક જ વિચાર આગ્રા કરતો-ક્યાં છયુતો ઉપદેશ અને ક્યાં અનુવાચીઓ હોવાનો દાવો કરનારાઓનું ક્યુપિત જીવન જહોન ગિયાશે મૂઝાતો મૂઝાતો પોતાનું જીવન ધર્મશુદ્ધિઓના સંસર્ગથી દૂર રહીને વ્યતીત કરતો હતો. પણ એના બાજમાં ધર્મશુદ્ધિઓ સાથે અથગયાનું સંતર્ક હતું. અજુકાચો આવો પ્રસંગ તેના માટે ઉપરિચન થયો.

હમેશાના ક્રમ પ્રમાણે એક દિવસ જહોન પોતાના બજારોને ચરવા છુટા મૂકી બાળપણનો વાંચનમાં મગ્ન થઈ ગયો. બજારો તેની દૃષ્ટિમર્ચાદાળી દૂર દૂર ચરવા જતા રહ્યા. પર તરફ પાછા પગલાના સમયે જહોન બજારો ન વેતાં તેની યોધમાં નીકળ્યો અને તેમનો પગ ધર્મશુદ્ધિઓના રથને સામ્યો. બજારોને મારફત થતી જહોને જોઈ અને તે વચ્ચે પડવા જતાં બધા પાદરીઓ તેની આસપાસ ફરી વળ્યા. એ દેવજનું સ્થાન હતું. જહોનના

ગમરાટનો પાર ન હતો. નેનાથી બોલી જવાયું: “મેં એવો તે ક્યો બપુંકર થયો કયો છે કે તમે મને કેદી ગણી બેઠા છો?” વડા ધર્મશુરએ સંકોષ કહ્યું: “તારા બળદોએ અમારી બધી ખેતી અને દ્રાણના રોપાઓને ખેદાન મેદાન કરી નાખ્યા છે. ધર્મરંધાનકને ધોચા આ તુક્યાનવું વળતર તું ભરી આપીશ નહિ ત્યાં સુધી તારા બળદો તને પાછા મળી શકશે નહિ. નારી બેઠકારીનું ફળ તારે ભોગવું જ નેહાએ.”

જહોને નમ્રતાપૂર્વક પ્રત્યુત્તર આપ્યો: “હું ગરીબ માણસ છું. મારી પાસે રાત્રી પાછ પજુ નથી, ત્યાં વળતર આપવાનું મારું શું મળ્યું? મને મારા બળદો પાછા સોંપી દો અને આ પછે હું પ્રતિજ્ઞા લઉં છું કે ફરી કોઈ દિવસ હું મારા બળદોને આ બધું આપવા નહિ દઉં.” ધર્મશુર ઉપર આ નમ્રતાની કંઈ જ અસર થવા પામી નહિ. તેણે સત્તાવાદી અવાજે ફરમાવ્યું કે “ધર્મરંધા આ વિદ્યાગ પ્રદેશના રાજા તરફથી અમને નામ્યા છે અને સર્વ બળથી તેનું મંજૂર કર્યું એ અમારું કર્તવ્ય છે. તેને કુપિત કરનારનો વિનાશ જ થાય. આ તો ધર્મરંધાન રહ્યું એટલે પ્રભુની સત્તા સામે તાનથી જે થુન્દો થશે છે તેના બળે તું નહિ આપે તો તારા બળદોએ આધિયું ઘાસ વિગરે પરિણમશે અને તારા બળદો અત્યુ પામશે માટે તું તારે ધર્મ અને જ્ઞાન દારી સમજ.”

જહોને કાલાચારા કયાં, આજીજીઓ કરી, પછુ જઈ નિશ્ચયક. “તમારા ધર્મરંધાનકોના ખજાના સોનાચંદીથી ભરપૂર છે, છતાંયે મારા જ્ઞેવા નિર્ધનને આ કેવો ત્રાસ? મારાં જીવ અને લાચાર માનપિતાને હું એકલો જ આધાર છું. દયા માખે. પરમહંમો મને નિશ્ચયક હમા આપશે.” જહોનની આવી આવી વિનવણીઓની ધર્મશુરને પકી ન હતી. જરૂરો એજ મુખ્ય વસ્તુ હતી એટલે જહોનને સ્પષ્ટ છુટકામાં ફરમાન થયું કે અહીં શ્રીમંત કે નિર્ધનનો પ્રશ્ન જ નથી. કોઈ પજુ રિસાભે ત્રણ દિનારો તારે આપવી જ પડશે. ધર્મરંધા કેવે વહેલી નરકમાં વાસ કરવો પડે એના કરતાં જે કાંઈ માલમિલકત હોય તે વેચીને ફરજીયાત બની નિર્ધન દયામાં સ્વર્ગના રાજ્યમાં પ્રવેશ કરવાની યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી એમાં કંઈવાળુ રહેલું છે.

ધર્મશુરનું વર્તન જહોન માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. “તમારા કાવદા ખરેખર અદ્ભુત છે. તમારા ખજાનાઓ

ભરપૂર રહે, તમે રત્નચંદી છવન છવી શકો, અત્યાચારો આદરી શકો અને વૈભવવિદારો ભોગવી શકો એ અર્થે નિર્ધનને તેમના આધારરૂપ સાધનો વેચવાં પડે એવો તમારો ન્યાય છે? કહેવાતાં અમારાં પાપનાં પ્રાપચિતરૂપે અમારા ઉપર સખ્તાઈ યુગ્મરૂરી એ તમારો ધર્મ છે? નીતિ અને ન્યાયના આ કેવા સિદ્ધાંતો?”

જહોન જેવો એક સામાન્ય માણસ પોતાની સત્તાને આ રીતે પડકારે એ ધર્મશુરને કેમ રચે? તેમણે જણાવ્યું “ધારમ, ધર્મ શું છે એવું જ્ઞાન તને કયાંથી હોય? ધર્મ-પુસ્તકોનું સ્પષ્ટ ફરમાન છે કે શ્રીમંતો વધારે શ્રીમંત થશે, જ્યારે ગરીબોને ગરીબ હોવાના કારણે વધારે ગરીબ બનવું પડશે.”

જહોને ધર્મપુસ્તકોનાં સત્તા અને છસસનાં પ્રવચનો પચાવેલાં હતાં એટલે આ પ્રકારનાં વિકૃત વિધાનો સરી લેવા તે તૈયાર ન હતો. તેણે પુણ્યપ્રકોપ સળગી ઉઠ્યો. પરિણામની દરકાર કયાં વિના પોતાની પાસે સંતાડી રાખેલું ન્યુ રેસ્ટોરેન્ટ કાઢી તે પોદારવા લાગ્યો: “દંભીઓ વિચાર છે તેમને! તમારા જ પાપે આ ધર્મરંધાનકોનો નાશ થશે. વિચાર છે સત્તા અને સંપત્તિના પૂલરીઓ તમને! કુદરતનો દોષ તમને આની કારખી સજા કરશે. છસસના અનુયાયીઓ હોવાનો તમારો દાવો પોકળ છે. તમે અનુયાયીઓ નહિ પજુ તેમના ફૂસમનો છો. મધુ વિશ્વિ વિશ્વો, દરેક જ દલદલના પ્રાર્થનાના મીઠાં વચનો પોપટની જેમ બોલી જણા છે, પજુ તમારા હૃદયમાં દયાને બદલે નરી નિષ્ઠુરતા જ બેસી છે. દેખાવ ધર્મ-શુરનો અને આચરણ પાપકીનું. આ તમારી માલિકીની જમીનો કહે, એના નાણાં કયાંથી આવ્યાં હતાં? અમારા બાપદાદાના પત્નીનાના પૈમે તમે આવ્યો આ સુખ-સાલગી ભોગવો છો, અને તેમનાં દનભાગી સંતાનો દયા અને હામાની વિનવણી કરે છતાંય તમે હાડધૂત કરો છો અને ન્યાયથી વિપરીત એવાં તમારાં વર્તન માટે ધર્મપુસ્તકો આધાર આપો છો! જુઓ, આ રહ્યું એ પવિત્ર પુસ્તક! જનાવો કયાં છે તમે ઉપભરી કાંઠેલાં મનરથી મંતવ્યો? ‘અપરાધીઓ સમને પાત્ર જ છે, તેમને હામા ન હોય.’ કયાં છે એ આદેશ? આ પવિત્ર પુસ્તકમાં પાત્રે પાત્રે દયા અને હામાનાં પ્રવચનો અંકિત થયેલાં છે. ભપકામાં ભપકર પાપો આદરનારને પજુ શું

છસસે હમા આપી ન હતી? જગતના કટ્યાણુ માટે કોસને-વધરતખને-સત્કારનાર છસસેના છવનપાઠ શો છે? અમારી કંગાળ દયા લુઓ! અમારાં સાધનપિઠોણુ મૃતપાંખાં બિમારે મરણની રાહ ભેતા તરફે છે, કારા-અહની દીવાલોમાં અન્યાયો અને અત્યાચારોના ભોગ બોલ્યા ફેટલાય નિદેશિ: પોતાના દેહ ગાળી રહ્યા છે. અપંગ ભિક્ષુકો દુકડા રોટલા માટે રથે રથે ભટકે છે. ધનુના એટલે તમારાં બાળકો બૂખથી મરે છે, ત્યારે તમે મોજશોખ માણો છો! આંખ ઉઘાડી તમારું છવન તપાસો! દુખીને કાષ્ટ દિવસ તમે દિકાસો આપો નથી, બૂખ્યાને અન્ન આપ્યું નથી, કે નથી નિશ્ચારને આશ્રય આપો. આ તમારો કેવો ધર્મ! અમારા પૂર્વજોના પૈસાથી તમારા ભંડારો છત્રાક્રય છે, છતાંયે અમને લટતાં તમે અવકાશ નથી. તમે ધણુ છો; સત્તાના બળે મુશ્કેલ છે. હું એકલો છું, નિરાધાર છું. તમે ધારશો તે હરી શકશો, પણ પાપ એ પાપ જ છે અને તેનું અતિશ પશ્ચિમ પતન અને પિનાશ જ છે એ રમે જૂલતા."

જોહનની આ 'નફરા'થી તેને એકાંત કારાઅહની દીવાલોમાં પૂરાવું પડ્યું; પણ જોહન એથી દનાશ ન બન્યો. આ આફતના સમયે તેનું આત્મજગ અનેકાણું વધી ગયું. છસસ પ્રતેની તેની શ્રદ્ધા અને ભક્તિ વધારે દૃઢ બન્યાં. એ સમજતો હતો કે સત્યના પૂરકને કશુંજ પોતાનું હોવું નથી. અંતરના અવાજને અવગણવામાં જ પાપ છે. એ દિવ્ય અવાજના પાવન ખાતર સોકેડીસે શું પોતાના દેહનું બલિદાન નહોતું આપ્યું? જનતાના કટ્યાણુ માટે પવિત્ર સિદ્ધાંતોના પ્રચાર કરવા જતાં ફેટલી ફેટલા વિભૂતિઓએ હસને મોટે પોતાનાં છવનનાં બલિદાન દીધાં છે! અંતરના અવાજનો દ્રોહ ન હોય. આવી આવી વિચારણુ જોહનને આ વિપદના સમયે પ્રેત્સાદન પ્રેરતી હતી. કસોટીના સમયે જોહન નિર્બળ ન બન્યો.

જોહનના બંદીવાસના સમાચાર તેના માતાપિતાને પડોંચાડવામાં આવતાં તેની 'ભાવિક' માના ધર્મગુરૂ પાસે આવી. થયેલા ગુસ્સાના બદલામાં પોતાને હમ્બેટ તરફ પોતાની માતા તરફથી મળેલું ચાંદીનું લોકેટ ધર્મગુરૂને આપ્યું, અને પોતાના પુત્રની મુક્તિ મેળવી. ધર્મગુરૂએ જ્ઞાને આશિર્વાદ સાથે આદેશ આપ્યો કે તારા દીવાના પુત્રનું મગજ કેકાલે આવે એ માટે પ્રાર્થના કરજે.

જોહનના પિતા જોહનના વિચિત્ર પતનથી તેને દિવાનો જ ગણતા હતા. હવે ધર્મગુરૂનું પ્રમાણુપત્ર મળ્યું, પછી એ વિશે શંકા કેવી! ગરીબ વિચારો જોહન! તેના હૃદયમાં શી શી ગડમથક ચાલ રહી હતી! સત્ય શું હતું, અન્યાય અને અનીતિ કોણ આહરી રહ્યું હતું એ સમજવાની શક્તિ કોષ્ટાખમાં ન હતી અને જોનામાં એવી સમજણ હતી તેનામાં પ્રગટ રીતે પ્રચલિત સત્તાને પડકારવાની હિંમત ન હતી, પ્રચલિત પ્રણાલિકાના વિરોધી મંતવ્યો, બહે પછી તે સાચાં હોયતો પણ, તેને સત્કારવા લોક તૈયાર નથી હોતા, વર્ણભૂનાં પડળ સદંજમાં દૂર થઇ શકતાં નથી.

છટરના તહેવારો આવ્યા. એક ત્રણ લગ્ન દેવળી ઉદ્ધારના કિવાનો એ પ્રસંગ હતો. આ સમયનો વૈભવ અસાધારણ હતો. ગરીબ લોકોની ઠંક પણ એટલી જ ગમી હતી. જોહન એક ખૂણે વિચારમગ્ન ઉભો હતો. એક બાજુ અસાધારણ ઉડાઉપણું અને બીજી બાજુ એ જ હૃત્સરમાં ભગ લેવા આવેલા સેકેડો દરિદ્રાના પશુઓ-એ મે ચિરોની એ ગુસ્સા હરી રહ્યો હતો. ધર્મગુરૂએની કર્તવ્ય-હીનતા અને દબાયેલી, કચરાયેલી જનતાના દુખોને વિચારતો જોહન ભારે દદં અનુભવી રહ્યો હતો અને તેની બેચેની વધતી જતી હતી.

ધર્મકિવાની પૂર્ણાહુતિ થઇ અને મેદની વિખરાવા લાગી. અત્યારપર્યંત યુદ્ધ અને શાંત ઉમેલા જોહનને એકાએક પ્રેરણુ થઇ આવી અને તેના યુખમરેલી એકસરખી વાદ્યારા શરૂ થઇ. વિખરાતા લોકો થંબી ગયા અને તેને એક ચિતે સાંભળવા લાગ્યા.

"છસસા! ને જો! તે' પ્રવૈયા સત્યના પંથમાં આ તારા અનુયાયીઓએ કેવા કંટકો બિઝાળ્યા છે! થેરાં જેવાં ગમર બાળકોને તું પ્રેમથી લાડ લગાવતો. તારાં એ નિર્દોષ બાળકો ઉપર જૂખાં વરઝોના કેવો લુપ્ત છે! તારા મૂળ ઉપદેશની તો અવગણના જ થઇ રહી છે અને 'મારે તેની તલવાર'નો ન્યાય જ આચરવામાં આવે છે. તારા ઉપદેશકો દુઃખી અને અનાથ લોકોને વધારે અને વધારે કચડી રહ્યા છે. જેમને તે' રક્ષક તરફી સ્થાપ્યા તે જ ભક્ષક થઇ પડ્યા છે. તારાં પવિત્ર શ્ર-માનોની કૂર હાંસી થઇ રહી છે. મંદિરોની સ્થાપના આજે તો કેવળ પોતાની મહત્તા માટે જ થઇ રહી છે. તેના અજનામાં સોના ચાંદી જવેરાત ખડકયામાં આવે છે. જે સમાજનાં નાણુપૈયા આ ભંડારો છત્રાક્રય રહ્યા છે એ જ

સમાજમાં પાર વિનાના દરિનારાયણો કંગાલ દશામાં જીવન બચીત કરી રહ્યા છે, પણ તેની તેમને દયા નથી. તારા સાચા ભક્તોને આ તારા અનુયાયીઓ જુએ મરવા દે છે. પિધવાઓ અને અનુયાયીના નિસાસા તેમને સાંભળવા નથી. જીસસ! તું ફરીથી પૃથ્વી ઉપર આવ અને પવિત્ર સ્થળોમાં ચાક્રતી વેપારીવૃત્તિનો નાશ કર! આજે આ ધર્મસ્થળોમાં દંભ અને ભુકાણાં પ્રવર્તી રહ્યાં છે.”

આ સમયે અધિકારીઓ વધારે અને વધારે નજીક આવવા લાગ્યા હતા, પણ તેમને અવગણીને જ્ઞાન વધારે અને વધારે નિર્બંધતાથી બોલવા લાગ્યો.

“જીસસ! એક વખત પાછો આવ અને ગરીબોને લૂંટનારો હિસાબ માગ, ન્યાય કર! તારા અનુયાયીઓ અંદર અંદર લડીને આત્મા સમાજને છિન્ન મિત્ર કરી રહ્યા છે. ધર્મના નામે ધર્મને દણી રહ્યા છે. દેવળમાં થતું તારું નામરમરણ માત્ર આડંબર જ છે અને તા! યશોગાન કરનાર દંભી, ભૂકા અને પાપીઓ છે.

“આપણું અધિકારીઓની લાલસાએ સતોપચા માટે ગરીબોને ‘ખેતરમાં લોહીતું’ પાણી કરતું પડે છે, છતાંયે આવશ્યક સાધનોના તેમને અભાવ છે. પછી પૃથ્વી ઉપર સુખ કે શાંતિ કેમ? તારાં દેવળોનાં મૂર્તિ પ્રાણીઓને પણ પુષ્કળ ખોરાક મળે છે ત્યારે સમાજના આજ્ઞા પેશણના અભાવે માતાના દૂધથી પણ વંચિત રહે છે.

“અમીરો અન્યાયો અને અત્યાચારો કરી શકે છે, સ્ત્રીઓની ધન્યજ્ઞતા આખરે હણાય છે, લોકોના દેહ અને આત્માનાં લીલામ થાય છે, છતાંયે ફરિયાદના અલ્લામાં અમતે અને અમારા કુટુંબીઓને સૈનિકોના માર સાંપડે છે.

“જીસસ! અમારું રક્ષણ કરો આવા આવા અનેકવિધ

નાસમર્થિ અમારું રક્ષણ કર અને અમારી મુક્તિ માટે કંપાણુકારી મરણ મોકલી આપ, જેથી તારી દિવ્ય છત્ર-છાયા નીચે અને શાંતિ અનુભવી શકીએ. અમારાં જીવન આજે તો અસહ્ય શુભામીથી અને ગરીબીથી અધિકારમય બની ગયાં છે. અમારા ઉપર થતા ભુકમો અને અન્યાયોનો પાર નથી. તારજુકાર! અમારું રક્ષણ કર! અમારો ઉદ્ધાર કર!”

જ્ઞાનના આ ભાષણના પ્રત્યાઘાત ભુદા ભુદા હતા. કોઈએ તેની વાત સાચી માની, કોઈએ અવગણી, તો કોઈએ તેને માંડો ગણી કાઢ્યો. જ્ઞાનના આ કહેવાતા ગાંડપણ માટે ધર્મચુરોએ તેને પ્રાંતના ગવર્નર પાસે લઇ ગયા અને ગવર્નરના હુકમથી તેને કેદખાનાની કોલ્ડીમાં પૂરવામાં આવ્યો. સત્તા આગળ શાણપણ દાખવવાની ધૃષ્ટતાનું પરિણામ બીજું શું હોય! !

બીજે દિવસે જ્ઞાનના પિતાએ ગવર્નર પાસે આવી જ્ઞાન દીવાનો છે એવું નિવેદન કરી તેની મુક્તિ મેળવી. જ્ઞાનની ઘેસછાની વાત ચોતરફ પ્રસરી. લોકો કહેવા લાગ્યા કે આ ભક્ષા માણસમાં સમજણ અને દીવાના-પણું કેવું અદ્ભુત મિશ્રણ છે! હજારો આમાંય કોઈ ગૂંદ સંકેત હશે. લોકોને એથી વિશેષ સમજણ ન હતી. દુન્યવી સત્તા જેને નથી સ્પર્શતી એવા કોઈ પ્રદેશમાં બળદોને ચારતા જ્ઞાનના એ ચાદગાર શબ્દોના નાદ અને પડથા આજે પણ વાતાવરણને ભેદી રહ્યા છે.

“તમે ધણા છો. સત્તાના બળે મુરશિત છો. હું એકલો છું. તમે ધારશો તે કરી શકશો, પણ પાપ એ પાપ જ છે, અને તેનું અંતિમ પરિણામ પતન અને વિનાશ જ છે. એ રમે જૂલતા!”

અકારણું

શ્રી શિવકુમાર જોષી

. (શ્રી નિરિહાનના ‘causeless’ નામના ગ્રંથ ઉપરથી)

કેમ કરી જાણું સ્નેહ-અંસરીડું જાણું
કેમ પ્રગયું? હા નાચ! તેમાં રૂન શે સમાણું?
ફક્ત સ્નેહ કરી જાણું; શાથી? કેમ? એ ન જાણું
સ્નેહ એજ જ્યાં સ્વભાવ! એમશાથી? ના પિણું!
મહારાં અશ્રુ ને હાસ્ય ભરી અંબલિએ, જપુ!
મહારાં નયનનિ નરિ ચરણ. તવ પખાણું;
સળગેન્દ્ર! પુલકોરી વેકડી બીજવું
સારુ જીવનદેવ, આજ ત્હારે ચરણે. હંકારું.

ચેલી લેલી નત’તી, દિલ છાવરતી, મહાંલતી શું!
અકુલે વિસ્તાર લેતા સાગરને બાથ લે શું!
સરળ દેહે સરતી એ સરિતાની તંત્રસ ક્યાંથી?
ગીન માતી નહેતી એ ભાનમૂલી ‘જાણુતી’ શું?
જેમ ઉડે ના તરસી એ સરિતાની આરમ્ભ
ખુશખુશાલ ખેત્રતી એ ત્હોવ વિના જાણુ શું!
પ્રિય ત્હારે કાગળે અકારણું તરંગ સાથ
મહારખે ગ્રીનડીના. સર તાલ દાંધ નાંચ!

સ્વર્લિંગ અને ડોલર

શ્રી હપિકેશ પાઠક

સ્વર્લિંગ અને ડોલર આજે જન્મતી આર્થિક સમસ્યાનું સત્તાત્મક સ્વરૂપ છે. આપણને ગમે કે ન ગમે યુદ્ધ અને આર્થિક ક્રોડકટી એ આપણી સમાજસ્થનાનાં અનિવાર્ય અંગ યથાપડયાં છે. આ બંને અંગો એકબેકથી સ્વતંત્ર નથી, બંને યુદ્ધ એ આર્થિક ક્રોડકટીનું પુરોવાબી સર્જક બળ છે. આજ સુધીનો ઇતિહાસ ભેતાં છેલ્લાં સો વર્ષોમાં એક હકીકત ખાસ તરી આવે છે કે દરેક યુદ્ધ એના પહેલાંના યુદ્ધ કરતાં વધુ ભયંકર અને વ્યાપક બનતું ગયું છે, અને આ સત્યને અનુમોદન આપતી હોય તેમ યુદ્ધ પછીની આર્થિક ક્રોડકટી પણ એટલી જ વ્યાપક અને ભયંકર હોય છે. તેજ અને મંદીની આ ઘટમાળમાં યુદ્ધ શું ભાગ બજાવે છે એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક છે; અને ખાસ કરીને સ્વર્લિંગ અને ડોલરની ક્રોડકટી સમજવા માટે તો એ પ્રશ્ન વિચારી જેવો ચોગ્ય લાગે છે. આપણા આજના મૂડીવાદી સમાજની એક ખાસિયત છે કે કામ કરી શકનાર બધા માણસોને એ શોજાગારી પૂરી પાડી શકતો નથી. સામાન્ય શાંતિના વર્ષોમાં મૂડીવાદી અર્થશ્રેત્રમાં મુશ્કેલી એવું બેકારીનું તત્વ હોય છે. મૂડીવાદી અર્થતંત્ર અત્યુક્ત સમય પછી ક્રોડકટીમાં ફસાઈ પડે છે-સંખ્યાબંધ મનુષ્યો બેકાર બની જાય છે. યંત્રો, કારખાનાં નિષ્ક્રિય બની જાય છે અને એ દશામાંથી પગભર થતાં આખા સમાજને અત્યંત કષ્ટ સહન કરવું પડે છે. આ દૃષ્ટિએ ખૂબ અપવાદનાં વર્ષો બાદ કરતાં મૂડીવાદી સમાજમાં અદ્ય કે ગંભીર એવું બેકારીનું તત્વ રહેલું હોય છે જ. મૂડીવાદનાં અપવાદનાં વર્ષો કયાં છે? અને એ પરિસ્થિતિ કાયમી બને એવો પ્રયત્ન શા માટે નથી થતો? આ સવાલનો જવાબ કદાચ અણુધાર્મી લાગે તેવો છે. કાંઈક નિયિત ચોગ્યને લીધે મૂડીવાદી સમાજનાં યુદ્ધના સમય દરમિયાન જ બધા લોકોને રોજી મળી રહે છે. ખૂબી શોજાગારીની (Full employment) ક્ષણે પહોંચવા માટે

આજના આપણા સમાજે યુદ્ધ જેવી અંમણી પ્રતિ આદરવી પડે એ નરાઈ જેવું કહેવાય, પણ એ સત્ય છે અને માટે જ એ કહ્યું છે.

યુદ્ધ એ આર્થિક રાજકીય કે સામાજિક દૃષ્ટિએ એક અસામાન્ય પરિસ્થિતિ છે. યુદ્ધની બેઝરિયાતો રાક્ષસી હોય છે, અને એ દિનપ્રતિદિન વધતી જ જાય છે. પરિણામે દેશનું અર્થકારણ પણ વિકાસ પામે છે. નવા ઉદ્યોગો, નવું કામકાજ શરૂ થાય છે અને બેકાર રહેલા માણસોને શોજાગારી મળે છે; પરંતુ યુદ્ધની અસામાન્ય પરિસ્થિતિ પૂરી થતાં આર્થિક પ્રવૃત્તિમાં આવેલો કુશોભો પાછો સંકોચાતો લાગે છે. કામ કરતા મનુષ્યો પાછા બેકારીમાં ધકેલાય છે અને કોઈ વાર તો આખો સમાજ બેકાર બની જાય છે. આપણી દુનિયા આજે કાંઈક આવા કપરા સમયમાંથી પસાર થઈ રહી છે યુદ્ધનો અંત આવ્યો છે પણ યુદ્ધ દરમિયાન વિકાસ પામેલા દેશ પરદેશનાં અર્થકારણો હજી યુદ્ધ પહેલાંની ક્ષણે પહેંચી શક્યાં નથી. જગતનાં અર્થકારણો સામે આવી પડેલા આ પ્રશ્નોમાં સ્વર્લિંગ-ડોલર એક પ્રકારનું માન છે.

આર્થિક દૃષ્ટિએ યુદ્ધ પછી દુનિયામાં ફેટલાંક મદતવા ફેરફાર થયા છે. પ્રચુન લેખના રિપયને લગતો ફેરફાર ઇંગ્લેન્ડના સ્થાન વિષે છે. યુદ્ધે રાજકીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં ઇંગ્લેન્ડનું સ્થાન બદલી નાખ્યું છે. આ સ્થાને ઇંગ્લેન્ડના અર્થતંત્ર ઉપર એક દૃષ્ટિ દેવી જરૂરી જરૂર છે. એ ઉપરથી દુનિયાના બદલાયેલા આર્થિક નકશાની સમજ સરળ થઈ પડશે. પ્રથમ તો ઇંગ્લેન્ડ એક એવો દેશ છે જેની આર્થિક પ્રવૃત્તિનું મુખ્ય અંગ આયાત નિર્ધાર છે. બોરોકાની ચીજો માટે ઇંગ્લેન્ડ પરદેશની આયાત ઉપર આધાર રાખે છે. આ સમગ્ર ક્ષણે તેવું છે, કારણ કે ઇંગ્લેન્ડ જેવા ટાપુનો જમિન વિસ્તાર મર્યાદિત છે. પરંતુ ચિત્રનના આંતરંગ જેટલું જ એવું ઉદ્યોગતંત્ર પણ આયાત ઉપર અવલંબે છે.

ઉદ્યોગોને જરૂરી માત્રામાં કાચું લોડું ૫૦ %, ઈન ૮૫ % લાકડાં ૯૦ % અને ૨ ૧૦૦ % જેટલું પરદેશી આયાત કરવામાં આવે છે. ઇંગ્લેન્ડની થતી કુલ આયાતની કીમત તીસેના આંકડા સુધયરો.

આયાતીવાના પદાર્થો તથા તમાકુ ૪૫૭,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ
ઉદ્યોગો મરેનો સામાન ... ૩૯૮,૦૦૦,૦૦૦ ,,
બીજી વપરાયાની ચીજો ... ૧૭,૦૦૦,૦૦૦ ,,

કુલ ૮૭૨,૦૦૦,૦૦૦ ,,

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થશે કે ઇંગ્લેન્ડ એક આયાત-પ્રધાન દેશ છે, એટલે કે પ્રતિવર્ષ એને આયાતમરેની જામતું જેવું ખરપાઇ કરવાનો પ્રશ્ન ઉભો મૂકેલો દરો. પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ એ પ્રશ્ન ત્રણ રીતે ઉકેલતું. ચિટનની વહાણપટ્ટાની કંપનીઓ તથા વીમા અને રાષ્ટ્રી પેટીઓ ચિટનની આયાતના લગભગ ૧૫% જેટલું ખરપાઇ કરતી. આ ઉપરાંત ઇંગ્લેન્ડની પરદેશમાંની યાપણો અને મૂડીઓ આયાતના લગભગ ૨૫% જેટલું મેળવતી. ત્રીજું અને સૌથી જામરું દરિયાવાર નિકાસ, પરદેશમાં જામરોમાં પગપેસારા કરવા અને એ જામરો દક્ષીણ રાખવાં એ ચિટનનો મહાન વર્તણ પ્રશ્ન છે. આંકડાઓ પ્રમાણે (૧૯૩૬-૩૮ ની સરેરાશ)

નિકાસ ... ૪૬૬,૦૦૦,૦૦૦ પૌંડ
વહાણપટ્ટાની કંપનીઓની આવક ૧૦૫,૦૦૦,૦૦૦ ,,
મેંક અને વીમાની પેટીઓ ... ૪૪,૦૦૦,૦૦૦ ,,
પરદેશી યાપણો અને મૂડીમાંથી
થતી કમાણી ... ૨૦૩,૦૦૦,૦૦૦ ,,

કુલ ૮૧૮,૦૦૦,૦૦૦ ,,

દૂકમાં ચિટનના અર્થતંત્રનું કાચું આયાત નિકાસમાં સમાઇ જાય છે. જરા રાષ્ટ્રીય શબ્દપ્રયોગ કરીએ તો ચિટનના અર્થ તંત્રની સમગ્રતા પ્રાદેશિક વેપાર ઉપરજ નબે છે અથવા તો પ્રાદેશિક વેપારમાં જે કોઇ ફેરફાર થાય-કોઇ નવાં બજો જામે ને એ વેપારને અસર કરે-તો અર્થતંત્રની સમગ્રતા ડાંગમી જાય. બીજી રીતે કહીએ તો પોતાના અર્થતંત્રની સમગ્રતાને અસર કરનારાં બજો

ઉપર ચિટનનો સંધિ કે આડકતરો અંકુશ બહુ નહિ. કોઇપણ કારણને લીધે ચિટનના વેપારને હાનિ પહોંચે તો એની આર્થિક સમગ્રતાને હાનિ પહોંચે. આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક બજો ઉપર સંપૂર્ણ અવલંબન રાખતા આપા દેશ માટે આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર અનિવાર્ય ગણાય* આટલામાં ચિટનના આંતરરાષ્ટ્રીયવાતું તાત્પર્ય સમાઇ જાય છે.

બીજા મહાયુદ્ધની શરૂઆત સુધી તો ચિટન એની અત્યંત પરાવલંબી આર્થિક સમગ્રતાને જાળવી રાખ્યું. આનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક પરિસ્થિતિમાં એ એક સેલુલાર રાષ્ટ્ર હતું. એનાં જામરો સદર અને રિયર હતાં. હિંદ જેવા મોટા ભૂમિસ્થિતાર એના કબજામાં હતો. આ ઉપરાંત સામ્રાજ્યના બીજા દેશો સાથે પણ વ્યાપારી દોલકારો વંચેરે અમલમાં મૂકી ચિટન એનું અર્થતંત્ર સમગ્રતા રાખી શકતું હતું; પરંતુ યુદ્ધે આ આખી પરિસ્થિતિ સમગ્ર રીતે બદલી નાખી છે. યુદ્ધની જગી જરૂરીઆતોને પહોંચી વળવા ચિટનને અમેરિકામાંની એના યાપણો વેચી દેવી પડી. આ સાથે લેન્ડ-લીઝની નવી યોજના અમલમાં આવી. ઉપરાંત હિંદ જેવા દેશ સાથેના ચિટનના સેલુલાર તરીકેના સંબંધો સાવ બદલાઇ ગયા. આના પરિણામરૂપ હિંદના નામે ચિટનમાં સ્વર્જિત જમા થયા. હિંદનું ઐતિહાસિક જેવું આમ યુદ્ધના પ્રતાપે (!) ચૂકવાઇ ગયું અને હિંદ દેશવાર મરીને સેલુલાર રાષ્ટ્ર તરીકે યુદ્ધ પછી બહાર આવ્યું. બીજા બાણ બધી દૃષ્ટિએ ચિટન એક અત્યંત ક્ષીણ થઇ ગયેલી દેશમાં, નવા ભાવિની અકોસ કાંતું બહાર આવ્યું. ચિટનના ઇતિહાસમાં એની આ સંપૂર્ણ રીતે બદલાઇ ગયેલી સ્થિતિ એક ક્રાંતિકારી રીમાયિશ્ન ગણાયો. આ નવી પરિસ્થિતિ જ ધણે અંશે જામતની આર્થિક સમગ્રતાને અસર કરે છે. ૧૯૭૦ માં હુનિયાના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ૨૩.૩% અમેરિકામાં, ૧૩.૨% જર્મનીમાં અને ૩૧.૮% ચિટનમાં થયા હતા. આ રીતે ત્રણ દેશોમાં હુનિયાના ઔદ્યોગિક ઉત્પાદનના ૬૮% જેટલું પેદા થયું. વીસમી સદીમાં પાંચ આજ સુધી ચિટન-અમેરિકાનું આ વર્ચસ્વ લગભગ અચળાવિત રહ્યું.

* "A Country on the other hand whose productive equipment is mainly designed to meet the needs of its exports markets rather than its domestic market is indeed necessarily to a greater or less extent at the mercy of the policies adopted by their trading partners. To them, internationally concerned policies for the maintenance of a high level of employment, are indeed indispensable" ("Economic stability in the Post-war world" League of Nations 1945.)

૧૯૨૮-૨૯ ની સાલના દુનિયાના ઉત્પાદનના આંકને જો ૯૦ ગણીએ તો ૧૯૩૮ માં ઉત્પાદનનો આંક વધીને ૧૩૫ થયો. અને આના ૫૦% ચિટન-અમેરિકામાં પેદા થયા. આ

બનેમાં અમેરિકાનાં ઉત્પાદનના વધુ ટકા નિકાસમાં ન જતાં દેશમાં જ વપરાઈ જતા હતા, જ્યારે ચિટન એક જ એવો દેશ હતો જ્યાં નિકાસ એ અર્થ-તંત્રનો પ્રાણ હતો, અને જગતના બીજા દેશોને પણ આ આપમેળે વર્ષો જતાં ભરી નીકળેલી યોજના ફાવતી હતી. ચિટનને આયાતની જરૂર હતી. દુનિયાના બીજા દેશો ચિટનને આયાતની જરૂરિયાતને પોલી શકે તેમ હતા. આમાંના ઘણા તે ચિટનના દેવાદાર હતા એટલે કાચો માલ ચિટનમાં મોકલવામાં જ એમનું શ્રેય હતું. બીજા બાજુ આ દેશોમાં ચિટન પોતાના સર્વોપરિપણને લીધે જંગી થાપણો અને મૂકીયું શેકાણુ કરી શકતું હતું. પરદેશની આયાત અને ચિટનની નિકાસ તથા મૂકીયું શેકાણુ આવા એકમેકનાં પૂરક બળાઈ જતીની આર્થિક સમતુલ્ય જળપાતી હતી. ચિટનના અર્થતંત્રની પિશિષ્ટતા એમાં ખૂબ ફાળો આપતી. પહેલા મહાયુદ્ધ પછી આ પરિસ્થિતિમાં ગળુનાપાત ફેરફાર થયો. ખાસ કરીને એ યુદ્ધના ગાળામાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું ચિત્ર જરા ખદલાયું. ઓગણીસમી સદીની જેમ હવે ચિટન દુનિયાના વેપારનું કેન્દ્ર નહોતું રહ્યું. ચિટન અને યુરોપના કેટલાક દેશો હવે અમેરિકાથી આયાત કરતા હતા. એશિયા આફ્રિકા સાથેના યુરોપનો વેપાર પૂર્વવત ચાલતો હતો. અમેરિકા પણ એશિયા આફ્રિકાથી કાચો માલ આયાન કરતું હતું; પરંતુ આ આયાતની મુકવણી એ દેશો સાથે સીધીથી જ ન કરતાં યુરોપ અને મુખ્યત્વે કરીને લંડન દ્વારા કરતું, કાચુ યુરોપ એ રીતે જ અમેરિકાનું સેલું ચૂકવી શકે તેમ હતું. એશિયા અને આફ્રિકાનો અમેરિકા સાથેનો વેપાર મીધો હતો, પણ એ વેપારનો જવાબ લંડનદ્વારા મળતો. આ રીતે પહેલાંની મુદ્દિયુગી યોજનાની (ચિટન અને એશિયા કે આફ્રિકા) જગ્યાએ અમેરિકાના પ્રવેશથી એક ત્રિકોણાકાર યોજના જન્મી. લંડન પહેલાંની જેમ આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારનું એક માત્ર કેન્દ્ર ન રહ્યું. આમ દોષા છતાં આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારના પરિણામરૂપ સેલુદેખની પતાવટ તો ચિટન દ્વારા જ

થતી. બીજી રીતે કહીએ તો આયાત નિકાસની પાછળનાં ત્રાણાકીય બળેનું તંત્ર લંડનના હાથમાં હતું. લંડન આ રીતે દુનિયાના સેલુદેખનું Clearing Centre તો રહ્યું જ, એ

કે એનું સૂતકાળનું અદિતીય સ્થન એણે યુમાયું. આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક ચિત્રમાં અમેરિકાનો પ્રવેશ અને વધતી જતી પ્રગતિ એજ સ્ટર્ડિંગ ડોલની કોટ કહીતું બીજું છે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં સર્વપ્રથમ કક્ષાએ પહોંચેલો દેશ છે. દુનિયાના બધા દેશોને અમેરિકાના માલની એક વા બીજી રીતે જરૂર છે. બીજા બાજુ અમેરિકામાં રાજગારીનું ધોરણ ટકા રહે તે માટે એનો માત્ર નિકાસ થાય તે એને મદદ પણ અગત્ય છે. મુદ્દ દરમિયાન અમેરિકાના અર્થતંત્રે જે વિકાસ અનુભવે તેનું અસ્તિત્વ આજે પણ ચાલુ રહે એ માટે નિકાસ સિવાય બીજો ઉપાય નથી. આમ અમેરિકાનો રાજગારીની કક્ષા ટકાવવા નિકાસની અગત્ય ઘણી કહેવાય. મુદ્દ દરમિયાન રાજગારીનું ઉંચું ધોરણ જે જે દેશો મેળવી શક્યા છે તે બધાની આર્થિક નીતિ એ ધોરણને દક્ષી ચબવાની છે. જે મુદ્દમાં અનાવાસે પ્રાપ્ત થયું છે તેને ચિરંજીવ બનાવવાના બધા દેશો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે; પરંતુ જે દેશ અમેરિકાનો માલ આયાત કરે તે અમેરિકાનું દેવું મુકવવા કાંતો કાચો માલ કે પાકો માલ મોકલે અથવા તે અમેરિકાને એ દેવું કાઢી બીજા અર્થમાં ચૂકવી આપે. પ્રથમ આપણે અમેરિકામાંથી મોકલાયેલ નિકાસની વાત તપાસીએ. વધારે સમજ બને તે માટે આપણે પહેલાં સ્ટર્ડિંગ દ્વારા અમેરિકા સાથે વેપાર કરતા દેશો જોઈએ.

૧૯૪૮ની સાલમાં (લગભગ ડાહરામાં)

	આયાત	નિકાસ	+ કે -
ચિટન	... ૧૪૪૨૫૬	૨૭૪૧૫૧	-૩૬૮૧૦૩,
દિંદ	... ૨૯૮૦૯૩	૨૬૫૫૮૭	- ૩૨૫૦૬,
દક્ષિણ આફ્રિકા	૪૯૨૧૪૭	૧૩૫૧૭૨	-૩૫૬૯૭૫,
૧૯૪૮ના જાન્યુઆરી તથા ફેબ્રુઆરી માસમાં			
	આયાત	નિકાસ	+ કે -
ચિટન	... ૧૧૨૫૨૩	૪૫૧૮૩	-૧૭૩૪૦
દિંદ	... ૫૫૬૧૩	૪૫૪૧૦	-૧૦૪૫૩
દક્ષિણ આફ્રિકા	૩૬૯૫૩	૧૬૮૬૪	-૨૦૦૫૬
સ્ટર્ડિંગ ડોલના બીજા દેશોમાં એરુડિયાનો અમેરિકા સાથેનો ૧૯૪૮નો વેપાર યુરોપનાથે હતો, જ્યારે ૧૯૪૬માં			

એને પણ ૬૫૧૮૦૦૦ ડોલરની ખાધ આવી છે. ૧૯૪૮ તેમજ ૧૯૪૯ માં પુરાંતવાળા દેશ પાકિસ્તાન અને પૂર્વ આફ્રિકા છે. બ્રાઝીના ન્યુઝીલેન્ડ, મલાયા, સીશાન વગેરે વધતાઓના ખાધવાળાં છે. ૧૯૪૮ માં અમેરિકાએ આપાન

કેરલા માલની કીમત ૭૦,૩૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતી. આમાંથી સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રના કુળો ૧૩,૫૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતો. આમાં મલાયા, હિંદ અને ચિટનના કુળો ૫૮.૮% હતો. ૧૯૩૮ની સાલના આંકડા તપાસીએ તો યુરોપની અમેરિકા સાથેના વેપારની ખાધ કરતાં આજે (૧૯૪૮) એ ત્રણ ગણી થઈ ગઈ છે. (૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરથી વર્ધીને લગભગ ૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર) ત્યારે અમેરિકાની પુરાંન ૧૯૩૮ કરતાં ૧૯૪૮માં ૭૫ગણી થઈ ગઈ છે. એશિયાને ૧૯૪૮ માં ૭૬૬,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની ખાધ રહી છે ત્યારે ૧૯૩૮ માં એશિયાને ૨૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલરની પુરાંન હતી. આફ્રિકાની ખાધ ૧૯૩૮ માં ૬૨,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર હતી, તે વર્ધીને ૪૪૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર થઈ છે. આ બધા આંકડા એક જ હકીકત તરફ આજિગા ચીંધે છે, દુનિયાના લગભગ બધા દેશોને અમેરિકાનું દેવું મેલ્યા પ્રમાણમાં છે. વળી યુદ્ધ દરમિયાન લગભગ કસ નીકળી ગયો છે એવા ઉત્પાદન તંત્રને પરિણામે આ દેશો કાંઈ નહીં કરતાં બચિવ્યમાં અમેરિકાનું દેવું સાવ પતાવી દે તેવી ખાસ આજ્ઞા ન્હાવી નથી. રશિયા સિવાયના નાના મોટા દેશો એક યા બીજી રીતે અમેરિકાને આધારે છે. અમેરિકા આ રીતે એક નવા આર્થિક કે નાણાકીય સામ્રાજ્યનું સર્જક થયું છે. દુકંમાં અમેરિકાની નિકાસ એની અપાન કરતાં અત્યંત ઘણી વધુ હશે. પરિણામે બહારની દુનિયાને અમેરિકાથી લીધેલા માલને કંઈ રીતે ખરીદવો એ પ્રશ્ન કાલમ નહેશે. પ્રે. એઝીન હેન્સને આજ સત્ત એમના પુસ્તકમાં ૨૫૪ રીતે વ્યક્ત કર્યું છે:

"We are always selling to foreigners more than they are able to pay for. We are unwilling to purchase from foreigners enough to balance our trade. Hence the 'world shortage of dollars'..... We have, in fact, shipped to the outside world in the last quarter century billions of dollars for which we have gotten no adequate return."

ઉપરની ચર્ચામાંથી એ કલિત થાય છે કે ડોલરની તંગી એ ખરી રીતે દુનિયાના બધા દેશોનો પ્રશ્ન છે, માત્ર ચિટનના કિસ્સામાં જ એ વધુ અગત્ય પામ્યો છે. કારણ ચિટન હજી સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રનું વડું મથક રહ્યું છે.

સ્વર્કિંગ ક્ષેત્રના (કામનવેલ્થના) બધા દેશો અમેરિકા સાથે હજી સીધા વેપાર નથી ખેંચતાં, યુદ્ધ પહેલાંનું તંત્ર હજી અસ્તિત્વમાં છે એટલે સ્વર્કિંગ દ્વારા ડોલર મેળવી શકાય છે. રૂપિયાના ડોલર ન મળતાં રૂપિયાના સ્વર્કિંગ અને સ્વર્કિંગના ડોલર એ પ્રમાણે વ્યવહાર ચાલે છે. આદિત્વે સ્વર્કિંગની કોટ્ટીમાં કામનવેલ્થના બીજા દેશોની કોટ્ટી સમાઈ ગયેલી અણુાય. નાણાકીય સંબંધોની ઉપર કટી એવી નિકાસાકાર યોજના અસ્તિત્વમાં ન હોત તો આ કોટ્ટી ભુલું સ્વરૂપ લેત એટલું જ, રૂપિયા અને ડોલર, છટપટીયન પાર્ટીડ અને ડોલર કે ઓસ્ટ્રેલિયન પાર્ટીડ અને ડોલર આમ બિન બિન સ્વરૂપે આ કોટ્ટી વ્યક્ત થઈ હોત. ચિટન પૂરતી આ કોટ્ટીની અગત્ય વધારે એટલા માટે કે આગળ બતાવ્યા પ્રમાણે પ્રાદેશિક વેપારનું અસ્તિત્વ અને પ્રગતિ એ ચિટનની જીવનહોરી છે. યુદ્ધ પછી ચિટન માટે નિકાસનો વધારો કરવો એ આર્થિક સમસ્યા સ્થિર કરવાનો એકમાત્ર ઉપાય છે. તદ્વત્સાર આજ સુધી ચિટને નિકાસ કરવા લાયક માલનું ઉત્પાદન ખૂબ ઝડપથી વધાયું. સર રોડ્સ ક્રીસ્ટન કહેવા પ્રમાણે ચિટનના આજના ઉત્પાદન નેટલું ઉત્પાદન એના ઇનિદાસમાં કેમ કાળે એ સિદ્ધ નહોતું કરી શક્યું; પરંતુ ચિટન નેટલો નિકાસ કરનારો એટલો જ આપાન કરનારો દેશ છે એ આપણે ક્યાં નથી જોયું? અને અમેરિકાની સરખામણીમાં તો ચિટન બીજા દેશોની જેમ ડોલરની તંગી અનુભવે છે. સર રોડ્સના લાલચમાં આ પ્રધાન સૂર છે. ચિટન પોતાની આપાતનો જવાબ આપી શકે એટલી નિકાસ એ અમેરિકા જેવા દેશને કરી શકે તેમ નથી. આનું એક કારણ એ છે કે ચિટનમાં પેદા થતા માલનું ઉત્પાદનખર્ચ અમેરિકાની સરખામણીમાં ઉંચું છે. આથી અમેરિકામાં એ માલ મેંધી પડે છે. આ ઉત્પાદનખર્ચ ઘટાડવા માટે આજ સુધી અજમાવાતો ઉપાય તો રાજીના દરમાં ઘટાડો કરવાનો છે; પરંતુ ચિટ-

નની મજૂર સરકાર આવી કોઈ મજૂરઅધિનનો ઉપાય ન સ્વીકારે એ દેખીતું જ છે. ક્રીપ્સ આ માટે ઉત્પાદનની કાર્યક્ષમતા વધારવાનું સૂચવે છે. પરિણામે ઉત્પાદન વધે પણ અર્થ એટલા જ પ્રમાણમાં ન વધે. આવા ઉપાયથી અંતે નિકાસ વધારી શકાય. કારણ એની કીમત પહેલાં કરતાં ઓછી જ હોય. આ બંને ઉત્પાદનના તંત્રને લગતી જ છે; બ્યારે ત્રીજો ઉપાય નાણાકીય છે. આને Devaluation કહે છે. આને પાઉંડ અને ડોલર વચ્ચે હુડિયામણનો જે દર ચાલુ છે એ બદલીને ક્ષિટન નવો દર જાહેર કરે. આવી નીતિને પરિણામે અમેરિકાને આજ સુધી એક ડોલરમાં જેટલો ક્ષિટિશ માલ મળતો હતો એનાથી વધારે મળી શકે-ડોલરની સરખામણીમાં પાઉંડ રદિંગ સોધો પડે. આની અસર એટલે સુધી કંપી શકાય કે અમેરિકાના લોકો પોતાના દેશમાં બંનેથી ઓછો ન લેતાં ક્ષિટનમાં બનાવેથી ઓછો લેનારણુ કે અમેરિકાના બાવ ક્ષિટનની સ ખામણીમાં વધારે ગણાય. બે મહત્વહ વચ્ચેનો આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાકીય ક્ષતિકાસ આવાં એકમેકના ગળાં કાપનારાં Devaluation થી બચે છે. આવી કોઈ નીતિમંથી આંતરરાષ્ટ્રીય સહકાર ન જન્મે એ સ્પષ્ટ છે. ઉમદું એ વૈમનસ્પત્ બીજ બને. બીજું આવી નીતિ કોઈ દેશ પોતાની નિકાસ વધારવા અમકમાં મૂકે તો સામેનો દેશ પણ એ નીતિ સ્વીકારે. પરિણામે બેમાથ કોષને ધારેલો કાયદો ન ચાય. અર્થશક્તિની સાત્તીય દષ્ટિએ દૃષ્ટિમ રીતે નાણાંની કીમત ઘટાડવાની આ નીતિને અત્યંત ગંભીર પરિસ્થિતિમાં જ સ્વીકારવામાં આવે છે. એ ન છૂટે સ્વીકારણેથી નીતિ હોઈ શકે. ખાસ કરીને જે દેશનું ઉત્પાદનનંત્ર અને અર્થ ખૂબ જડ હોય-જેમાં કોઈ બતના દેશો અનુદાનના પ્રમાણે ન યદ શકે-અને જે આંતરરાષ્ટ્રીય વેપારમાં કાપમ આવાન નિકાસની સરખામણીમાં દેવાદાર રહેતું હોય તે Devaluation સ્વીકારી શકે. આવી કોઈ ગંભીર પરિસ્થિતિની રાકપના વિચારીને આંતરરાષ્ટ્રીય નાણાં દંડમાં નાણાંની કીમત ફેરવવા વિશે અમુક છટકાટ આપવામાં આવી છે. પરંતુ એ પરિસ્થિતિ આને અસ્થિતવમાં છે એવું માનવાને ખાસ કારણ નથી. હજુ આંતરરાષ્ટ્રીય આર્થિક બજો સાવ મેકાજ નથી બની ગયાં. ટૂંકમાં આ ઘોઝડીની ઉત્પત્તિ જે અનિવાર્ય હતી, તો એમાંથી જન્મનારાં ગંભીર પરિણામો હજુ તો અનિવાર્ય નથી

બની ગયાં ઉપર ચર્ચેલી નાણાકીય નીતિની એક બીજ બાજુ પણ અત્રે જોઈ જવી યોગ્ય લાગે છે. કોઈ દેશ પોતાની નિકાસ વધારવા માટે Devaluation અપનાવે તો ખરી રીતે તો એ પોતાનો આર્થિક પ્રશ્ન બીજ દેશ ઉપર દોળી દેવા પ્રયત્ન કરે છે એવો અર્થ નીકળે. ધારો કે અમેરિકામાં પૂણું રાજગારીની કક્ષા મેળવવા માટે અમેરિકાની સરકાર નિકાસ શરૂ કરી. અને આ નિકાસ ઝાપથી વધે એ માટે ડોલરની કીમત બીજ દેશોના નાણાંની સરખામણીમાં ઘટાડી નવો હુડિયામણનો દર નક્કી કર્યો. પરિણામે અમેરિકાનો માલ બીજ દેશોને સોધો પડ્યો. અમેરિકાની નિકાસ વધશે, રાજગારી વધશે, બેકારી ઘટશે, પરંતુ આમ કરવામાં બીજ દેશોને સહન કરવું પડશે, એમનું પોતાનું ઉત્પાદન નષ્ટ વધે, કદાચ ત્યાં બેકારીનાં ચિન્હો દેખાવા લાગશે. આ નીતિનો અર્થ છેવટે તો એ જ થયો કે અમેરિકાએ પોતાની બેકારીની નિકાસ બીજ દેશોમાં નાણાકીય નીતિની મદદથી કરી. Devaluation આ દષ્ટિએ અસ્વીકાર્ય ગણાય અને એટલે જ સર ૧૯૪૬ એના અણુનમ વિરોધી રહ્યા છે.

રશિયા સિવાયના બીજ દેશોની આર્થિક સમતુલા અમેરિકા જેવા નિકાસપ્રધાન દેશના વર્ચસ્વથી અક્ષિર બનવા પામી છે. આંતરરાષ્ટ્રીય અર્થકારણની દષ્ટિએ ૧૯ મી સદીનું ક્ષિટનનું વર્ચસ્વ અને આજનું અમેરિકાનું વર્ચસ્વ, આ બેમાં ધણો ફેર છે. ૧૯ મી સદીમાં ફિનિયાની આર્થિક સમતુલાનું નંત્ર ક્ષિટન દ્વારા ચાલતું, કારણ ક્ષિટન જેટલો નિકાસપ્રધાન એટલો જ આવાનપ્રધાન દેશ હતો. ફિનિયાના દેશોનું ક્ષિટનનું દેવું જંગી ક્ષાએ કોષક તાર જ પડેંગનું હતું. આવું કાંઈ બની શકે એવી જલુ શક્યતાઓ નહોતી, કારણ આમજ અત્યાચ પ્રમાણે ક્ષિટન દેવાદાર દેશોમાં જંગી મૂડીનું શેકાણુ કરવું હતું. ૧૯ મી સદીમાં રાજકીય કે આર્થિક રીતે પછાત રહેલા પૂર્વના દેશો આના બોગ બનેલા. મૂડીરાદના શરૂઆતના વર્ષોમાં આમ એકધારી પ્રગતિ સર્જત દેખાઈ, પણ આને ફિનિયાના અર્થકાણુમાં એક એવા દેશનું વર્ચસ્વ છે કે નિકાસપ્રધાન છે એટલો આવાનપ્રધાન નથી અમેરિકાના માલની ફિનિયાને જેટલી જરૂર છે એટલી જરૂર અમેરિકાને બીજ દેશોનાં ઉત્પાદનની નથી. અને જેટલે અંશે એ જરૂર છે, એમાં પણ બીજ દેશોના ઉત્પાદનો એકા

ઉત્પાદન ખર્ચને લીધે અમેરિકા એ માલ બહુ ખરીદે એવી શક્યતા નથી. આના નિરાકરણ માટે ધિતનની જેમ ત્રણ કે ચાર માસ અમેરિકામાંથી માલની ખરીદી બંધ કરવી એ ઉપાય બહુ જ ટૂંકા ગણાતો છે. જો કે ધિતનનો આખો આર્થિક ઇતિહાસ આવા ટૂંકા ગણાના ઉપાયોથી ભરપૂર છે. આજ દૃષ્ટિ હોડ' કેઇન્સ બેવાએ ૧૯૨૩ માં આર્થિક સિદ્ધાન્ત તરીકે સ્વીકારી હતી. લાંબા ગાળાની કે ચિરંજીવ યોજનાને બદલે ટૂંકા ગાળાની નીતિ 'muddle through' ધિતન સ્વીકારે છે. ઇન્સ તો એમજ કહે છે કે In the long run all of us are dead. ધિતનના અર્થતંત્રને આવી ટૂંકા ગાળાની યોજનાઓ ખૂબ અનુકૂળ આવે છે; પરંતુ આજની પરિસ્થિતિમાં ટૂંકા ગાળાની આ નીતિ કે ભર તંબીનો પ્રશ્ન કાયમ માટે નહિ પતાવી શકે. ધિતન અને દુનિયાના દેશો માટે- battle of the gap-ફરી ફરી ઉભી થશે. જગતના ઇતિહાસમાં આજ સુધી ધિતનનું જે સ્થાન હતું તે એક ઐતિહાસિક અકસ્માત જ હતો. એના અર્થકારણની અમુક વિશિષ્ટતાને લીધે આજ સુધી આવેલી કોઠકટી પ્રમાણમાં મેળી આવી, પણ અમેરિકાનાં અર્થતંત્રમાં ધિતનના અર્થતંત્રના બધા યુલો હોય જ એવું કંઈ નિર્માણ નથી; અને એટલે જ આપાત નિઘાસની અસમાનતા જગતની આર્થિક સમતુલ્યને અસ્થિર બનાવી મૂકે એવો ભય ઉભો થયો છે.

તો પછી અર્થશાસ્ત્ર પાસે આનો કોઈ ઉપાય જ નથી? શું જગતને, કુખતા માણસને જેમ લેકો જતો કરે છે એમ કૂબવા દેવું? આજસુધી તો અર્થશાસ્ત્રીઓ એમ કહેતા હતા કે કોઠકટીનાં મૂળ અમે નથી સમજી શક્યા, એનો આદિ અંત ગહનઅને અજ્ઞય રહે છે; પરંતુ આજે અર્થશાસ્ત્રીઓ પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી શકે તેમ છે અને રોગનિદાન પણ કરી શકે તેમ છે. એટલે કે બધા અર્થમાં આ કોઠકટી નિવાર્ય હોવી જોઈએ. આપણે જુદા જુદા ઉપાયોની તુલનાત્મક ચર્ચા કરી જોઈએ.

પ્રથમ તો દુનિયાના દેશો અમેરિકાનું કંઈ ખરીદે નહિ, પોતાનું જીવનધોરણ ખૂબ નીચું લાવી મૂકે અને અમેરિકા પોતાનો બધો માલ પોતે જ વાપરે. પરિણામે અમેરિકાનું જીવનધોરણ છે એના કરતાં વધારે ઊંચું જશે. જ્યારે બાકીની દુનિયા લગભગ જીવનનિર્વાહ માત્ર કરી

શકે તેવી સ્થિતિ સ્વીકારે. આમ દુનિયામાં છે એનાથી વધુ આર્થિક અસમાનતાનું આપણે સર્જન કરીએ.

બીજું, દુનિયાના દેશો અમેરિકામાંથી જરૂરી ચીજો આપાત કરે અને બદલામાં અમેરિકાની મૂડી દેશમાં રોકવા દે. ટૂંકામાં ધિતન જેમ અમેરિકા પણ એક આર્થિક સામ્રાજ્ય સ્થાપે. આજના તાત્કાલિક સ્વતંત્ર યથેચ્છા જગત એશિયાના દેશો આ કેટલે અંશે સ્વીકારશે એ ચર્ચા-સ્પષ્ટ વિષય છે અને યુરોપના યુદ્ધશ્રમિત દેશો ક્યાં સુધી માથુંલ યોજનાનો સ્વીકાર કરશે એ કહેવું પણ મુશ્કેલ છે.

ત્રીજું, આપણી દુનિયાએ એ સમજવાની જરૂર છે કે આપાત નિઘાસ ઉત્પાદન આ બધા પાછળ મૂળ હેતુ રાજભારીની કક્ષા જાળવી રાખવાનો છે. અમેરિકા નિઘાસ વગર એ જાળવી શકે તેમ નથી. ધિતનની પણ એ જ સ્થિતિ છે. શું એવો સમાજ ન હોય જ્યાં આપાત નિઘાસ પર આટલું અવલંબન દુનિયાએ ન રાખવું પડે? નિઘાસ કોઈ પણ ભોગે ચાલુ રાખીને 'ફ્યુ' રાજભારી ટકાવી રાખવી એ મૂડીવાદી સમાજનાં આર્થિક સમતુલ્ય જાળવવા માટેનાં વલણો છે. એ ત્રણ વર્ષે પાછી સમતુલ્ય ડગી જાય છે. આના કરતાં કડવો લાગે તે છતાં બીજો નિકટપ છે. દુનિયાના દેશો પૂરું રાજભારીની કક્ષાએ પહોંચવા ને ટકાવી રાખવા યોગ્ય છે અંશે આર્થિક આયોજન સ્વીકારે. સંપૂર્ણ અનિયંત્રણની જગ્યાએ નિયંત્રણ અને નિયમન સ્વીકારે, અને આ ઉપાય પણ મુખ્ય મુખ્ય દેશો સ્વીકારશે તો કોઈ અર્થ નથી સરવાનો. આનો સ્વીકાર સમસ્ત દુનિયાએ કરવો પડશે. આર્થિક આયોજન દુનિયાને વખતોવખત આવી પડતી કોઠકટીમાંથી ઉગારી શકશે. પછી ન જોઈતા હોય એવા માલના ખડકના નહિ માથ બીજા દેશોને આપાત નહિ કરવો હોય એવો માલ બીજા ક્યાંય પેદા પણ નહિ થાય. ન ખોલેલા માલને લીધે મંદી ને બેકારીના પ્રશ્નો અચાનક ઉગી નહિ નીકળે. આજની ડોહરની તંગી ઘણી સરક છે. આર્થિક નીતિનાં ક્ષેત્રમાં એ આયોજનની આવશ્યકતા સ્પષ્ટ કરે છે, અને આયોજન એ સમાજવાદનો પર્વાય માત્ર છે, એ કહેવાની બાજેજ જરૂર છે. રાજકીય બળો નહિ, તો આર્થિક બળો આપણને સમાજવાદની સમક્ષ વહેલા લાવી મૂકે તો નવાઈ નહિ.

શ્રી જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ

અર્વાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રનો જનમહેનતથી અભ્યાસ કરી જંગલો અને ગાંધીઓ, પર્વતો અને ટેકરીઓમાં ધૂમ્રીને મહાગુજરાતને ચરણે વનસ્પતિશાસ્ત્રની અમૂલ્ય બેઠા ધરનાર આપણુ! અર્વાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રી શ્રી. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીની ૧૦૦ મી જન્મતિથિ આગામી વિજ્યાદશમીના દિવસે આવે છે. જીવી રીતે પડિત ભગવાનલાલ ઈંદ્રજીએ પુરાતત્ત્વ અને સંશોધનના વિષયમાં મૌલિક સંશોધનો કરીને ગુજરાતની કીર્તિ અને નૈરાવમાં વૃદ્ધિ કરી હતી તેવી જ રીતે તેમના અમુક અંશે સમકાલીન શિષ્ય અને સહાધ્યાયી શ્રી. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીએ પણ અર્વાચીન વનસ્પતિવિદ્યામાં અમૂલ્ય સંશોધન કરીને ગુજરાતની કીર્તિ અને નૈરાવ વધાર્યા હતા. વળી અંગ્રેજી ભાષાનું 'પૂર્વ પ્રાચીન ધર્મવત્તા હોવા છતાં પણ તેમને અમર બનાવનાર "વનસ્પતિ-શાસ્ત્ર"નો અંધ તેમણે ગુજરાતી ભાષામાં લખ્યો હતો. તે મહાપુરુષ પ્રત્યે મહાગુજરાત પોતાનું મણુ અર્પણ કરે અને વનસ્પતિવિદ્યાના અભ્યાસને સુનિરોધ પ્રોત્સાહન મળે તે હેતુથી સુબહના ગુજરાત સંશોધન મંડળે આગામી વિજ્યાદશમીના અરશમાં તેમની જન્મશતાબ્દિ ઉજવવાનો નિર્ણય કર્યો છે. આ પ્રસંગના અનુસંધાનમાં જાણીતા સાહિત્યકેન્દ્ર અને વિજ્ઞાન-વિશાલ શ્રી. પોપટલાલ ગોવિંદલાલ શાહ તરફથી મળેલ તેમના જીવનચરિત્રનું સંક્ષિપ્તમાં નિર્ણય કરતો લેખ પ્રગટ કરતાં આમને આનંદ થાય છે. અહીં એ જાહેર કરવા હર્ષ થય છે કે સદમત જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજીનું 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' સુપ્રસિદ્ધ વૈદ્ય શ્રી. બાપાલલ મોડાલાલ વૈદ્યાના હાથે સંશોધિત થયેલું સરવું સહિત્ય મુદ્રણાલય તરફથી ચોદા વખતમાં પ્રગટ થવાનું છે. તમી.

વૈ. જયકૃષ્ણ ઈંદ્રજી

પ્રત્યેક દેશમાં મહાપુરુષો યુગે યુગે જન્મે છે એ તો સાધારણુ અનુભવની વાત છે. પરંતુ આવા પ્રતિભાશાળી પુરુષોની ઉત્પત્તિ કેાઇ નિયમને આધીન છે કે કેમ, અથવા તો તેઓ પોતાની પરિસ્થિતિનો સામનો કરીને-તેને જીવીને- પોતાનું પ્રબુદ્ધ દર્શાવે છે? રાજા કાલ્લસ કાલ્લમ્. એ પ્રાચીન ઉક્તિને હવે તો માન આપવાનો પ્રસંગ રહ્યો નથી. ઉલટું પ્રજા કાલ્લસ કાલ્લમ્. અને રાગના મુગદો અને મહેલો હવે તો પ્રગમત અને પ્રજાશક્તિને જ આધારે ટકી રહે છે એ તો મહાત્મા ગાંધી અને સરદાર વલ્લભભાઈએ સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. મહાત્મા ગાંધી જ્યાં નિષ્વંદન મહાપુરુષો કેવળ કાળના બળે જ અથવા તો રૂપાંતર પામતી રાજકીય પરિસ્થિતિના અને પ્રગમતના પરિપાકનું પરિણામ છે એ વિચારને કોણ માન આપશે? કેવળ દુષ્કૃતિની સંખ્યા વધવાથી જ મહાપુરુષોના અવતારની સંભાવના શક્ય છે એવો અર્થ ગીતાકાના સંભવાને યુગે યુગે એ સ્વરમાંથી લઇ શકાય નહિ. મહાપુરુષો પોતાની જ પ્રતિ-

ભાષી, જનમહેનતથી અને અંગત શુભોને લીધે તેમજ પોતાની કાર્યદક્ષતાથી પોતાના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ કરે છે, એટલું જ નહિ પણ દેશની અને સમાજની પરિસ્થિતિને બદલવામાં સાધનભૂત થઇ પડે છે. કાર્ત્તવિરુદ્ધતા 'વીર' અને વીરપૂર્વના આખા પુસ્તકનો એક મહાપુરુષો સમય કરતાં જગવાન હોય છે તે સિદ્ધ કરવાનો છે. તેના મન પ્રમાણે સમાજનાં બળો અને રાજકીય સ્થિતિમાં રહેલ અસ્થાનકે અન્યવચરથી નિપજી નિમિર અને અંધકાર દૂર કરવાને અને પ્રકાશ તેમજ વ્યવસ્થાનાં સર્જન માટે જ વીરપુરુષો જન્મે છે, એ વાત ખરી હોય તો જે સમયનાં બળો કરતાં પુરુષાર્થ વધારે કાર્યક્રમ થાય છે કાર્ત્તવિરુદ્ધતા રાજાઓ, પયગંબરો, કવિઓ અને પાદરીઓને એક વર્ગમાં મૂકે છે અને સરસ્વતીના ભક્તો અને લેખકોને જુદા વર્ગમાં મૂકે છે. સાહિત્યકારો, વૈતાનિકો અને કેળવણીકારો દેશની વસ્તુસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવવા કરતાં પોતાની પ્રતિભાનો લાભ જનમહેનત અને આત્મવિદ્યાની

પોતાના દેશને અને સમાજને આપે છે, અને તેથી જ તેમનું મહત્વ ધણું જ વધારે છે.

આવી જ એક વિલક્ષણ વ્યક્તિ 'તે મહાન વનસ્પતિ-વેતા જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજી. નવચલ્લાતના ઇન્ડિસ્ટ્રીમાં અને 'યુગલ્ડેન્'માં તેમનો શું ફાળો ?

શ્રી. જયકૃષ્ણ ઇન્દ્રજીનો જન્મ ઇ. સ. ૧૮૪૬માં અને મૃત્યુ ૮૧ વર્ષની ઉંમરે ઇ. સ. ૧૯૨૬માં થયું. તેમના જન્મ કચ્છના લખપત ગામમાં વૈષ્ણવ મંદિરના મુખ્યાલ ગીતારા બ્રાહ્મણ શ્રી. ઇન્દ્રજીને ત્યાં થયો હતો. તેમનું જીવન તો વિવિધ પ્રદેશોને સ્પર્શતું હતું, પણ તેમનો ધંધો-આજીવિકાનું મુખ્ય સાધન-એ ગણી શકાય કે તેમણે સન ૧૮૮૬ થી ૧૯૦૪ મુખી પોર્બંદર રાજ્યના "ફ્યુરેટર ઓફ ફોરેસ્ટ્રી એન્ડ ગાર્ડન્સ"ની નોકરી એકત્રિણી કરી હતી. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૯૨૧ થી ૧૯૨૭ મુખી તેમણે કચ્છમાં રેડે બોટેનીસ્ટ અને રાજમહેત્ર સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ તરીકે મરજાત કામ કર્યું. તેમની વિદ્વાતા અને તેમનું મુખ્ય સ્મારક રૂપ બરડાની વનસ્પતિનું "વનસ્પતિ ગ્રાન્ડ" (૧૯૧૦) અનેક વર્ષોના નિરીક્ષણ, અભ્યાસ અને સંશોધનનું પરિણામ છે. "કચ્છની જડીપત્રી" (ઇ. સ. ૧૯૨૧) એ એમનું બીજું પ્રસિદ્ધ પુસ્તક છે, તે ઉપરાંત નીચેનાં પુસ્તકો અપ્રસિદ્ધ હાસનમાં પડેલા છે.

૧. વનસ્પતિ શતક

૨. વનવિદ્યા (forestry)

૩. જનરનાં એસડિયાં

૪. Walks and talks among plants "છાંડ-વાઓ વચ્ચે સહેલગાહ અને વાતચીત"

૫. Sacred plants of India— "હિન્દુસ્તાનના પવિત્ર છોડો"

તે ઉપરાંત તેમણે Indian Forester અને Bombay Natural History Societyના માસિકમાં સંશોધન અને નિરીક્ષણપૂર્ણ લેખો લખ્યા હતા. તે ઉપરાંત એક સ્વનાત્મક કાર્યકર્તા તરીકે તેમણે કચ્છની મરજીમાં રક્ષારોપણનો અને સમુદ્ર કાંઠાના રેલીના દગલા (દ્વાઓ)ની થાપ નુકસાનથી બચવા માટે વનસ્પતિવિદ્યાનો લાભ દેશને આપ્યો હતો.

વનસ્પતિ વિજ્ઞાનની શરૂઆત ઔષધ વાપનારા વૈદોને હાથે થઈ હતી; તેનું કારણ કે જે વૈદો વનસ્પતિને

ઔષધિ તરીકે વાપરતા હોય તેમને ઔષધિજ્ઞોના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કર્યા વિના ચાંદે જ નહિ. આજ કારણથી પ્રાચીન હિન્દુ સામયમાં વનસ્પતિવિદ્યાનો અભ્યાસ વૈદો તરફથી સારો થયો હતો. ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના સમયમાં રચાયેલી પ્રખ્યાત 'અરક્ષસંહિતા' માં ઔષધવિદ્યાનો ગાનમંદાર ધણું જિંચા પ્રકારનો છે. ચરક અને ચક્રપાણિના પુસ્તકોમાં કરવામાં આવેલું વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ હજી પણ ઉપયોગી છે. "ફૂલ અને ફળ બંને ધારણ કરનાર" "ફૂલ વગર ફળ ધારણ કરનાર" "ફળ આપ્યા પછી મરી જાય તેવા છોડવાળાઓ" (ઔષધિ) "તણ-ધાસ" "લતા-વેદાઓ" "નિરંજન" વગેરે જાતની વનસ્પતિનું વર્ણન તેમાં મળે છે. જયકૃષ્ણબાઈના અભ્યાસને માટે ચરક શુશ્રુના પુસ્તકો તો મોલુદ્દ હતાં જ; પરંતુ તેમનો ખરો અભ્યાસ તો અર્ચાત્રીન પદ્ધતિએ મુબઈમાં જ થયો. જયકૃષ્ણબાઈના મોટાભાઈ મુબઈમાં રહેતા હતા, તેમની પાસે તેમના પિતાના મૃત્યુ પછી તેમને લાવવામાં આવ્યા. તેમને પડેલી વિદ્યાભ્યાસની મુશ્કેલીઓ વિશે એમના પોતાના જ સંપ્રદેશ મુખે એ છે—

"મારા જીવનું કદ તો કોઈને જ પડતું હશે. મારી પાસે મહત્તિ આઠ આના શી આપવાના પશુ ન હોય. એ આઠ આના ક્યાંથી લાવવા એના વિચારમાં હું ધણી વખત રોતો. મહત્તિ મહત્તિ આપવી પડતી શીના પૈસા કેટલે બહો ભાડિયો ભરી દેતો. કાળજી-પેન્ગીઝ માટે હું કચેરી આગળ જઈને બીપ માગતો. દવાણુ એરીસને મારી દયા આવતી એટલે તે બિચારા મને પેન્સીઝ કાળજી વગેરે આપતા. મારે આઠ આના શી આપવી પડતી; પશુ જ્યારે ફોર્મમાં આઠ અનાને બદલે એક રૂપિયો માસિક શી થઈ ત્યારે તે વધારાના આઠ આના ક્યાંથી લાવવા ? એ આઠ આના ભરવાની અશક્તિ માટે જ મારે ફોર્મમાંથી નિશાળ છોડવી પડી. એક ભણે-માસ્તર મારી આ સ્થિતિ બાંધતો હતો, એટલે તે છોડકાઓ પાસેથી ફાળો ઉધારીને મને પુસ્તકો આપાવતો. લાભચંદર ઉભિયાશંકરનું ગણિત ને એક ડીક્ષનરી મને એ લાલા માસ્તરે અપાવેલાં. હું ફોર્મમાં અભ્યાસ કરતો, ત્યાં એક ભણે પાસતી માસ્તર મારી રિયનિ બાંધતો થઈ ગયો. તે મને કહે કે "તું આગળ તો ભણી શકવાનો છું જ નહિ, કારણકે આગળ તો ખર્ચ વધારે આવશે, માટે અભ્યાસથી જ અંતેજી લખવું છોડી દેને-કેટલે ધંધે વળશે તો સારું." અને હું

ફાયર્મશી ઉદીગયો. અમારું તે વખતનું શિક્ષણ આગળના કરતાં ઘણું સંગીન હતું એમ મને લાગે છે. ડેવેઈડ વિલેન્ની "No more thy glassy brook reflects the day, Choked with sedges works its weedy way."

આ લીટીઓ તો મને હજીએ યાદ આવે છે.

"મારી પાસે દિવિ બાળવાના પૈસા પછી ન હતા. કોટમાં એક ઉંચા મકાનના ઓટલા ઉપર મ્યુનિસિપાલિટીના ફાનસ નીચે હું વાંચવા બેસતો અને તેની સામેના એક સાંકડા ઓટલા ઉપર સૂઈ જતો. એ ઓટલો ઓટલો સાંકડો હતો કે જરા પાછું ફેરવતાં ધમ દઈને નીચે પડાય એમ હતું."

અંગ્રેજ ઓચા ધોરણ સુધી પછી બાળવાનાં સાધન પિનાના આ મહાપુરુષને વનસ્પતિવિદ્યાનું જ્ઞાન કેવી રીતે થયું? તેમનો ૧૪ વર્ષથી ૨૦ વર્ષની ઉંમરનો ખરો જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો સમય વિચિત્ર રીતે પસાર થયો. મુંબઈમાં બેઠીની હુડીની દક્ષીણે ધધો તેમણે થોડો સમય કરેલો. વખતે વખતે ધર્મચંદ્ર વિદ્યાસાગરની પેઠે 'સ્કોલર' કામ પછી કરવું પડ્યું હતું ; પરંતુ તે સમયમાં પછી સંગીતનું, સંસ્કૃત અને ફારસી બાબા શિખવાનું કામ પછી માથે લીધું હતું. મધુરા યાત્રા કરવા ગયા ત્યાં પં. જ્યેષ્ઠરામ મુકુંદજીના સંપર્કને લીધે એક ભુજોદર-પુસ્તક પિકેટા-ની ફુકાન ઉઘાડી, ત્યાં પુસ્તક વેચવા કરતાં વાંચવાના કામમાં વધારે પ્રવૃત્તિ યદ અને તેથી હિંદી અને વ્રજ ભાષાઓ અને ઉત્તર હિંદી સંગીન પદ્ધતિને તેમને સારો અનુભવ મળ્યો. તે વખતે તેમનું વનસ્પતિનું જ્ઞાન ધણું ઓછું હતું, પરંતુ તેમની કુતુહલદષ્ટિ તીવ્ર હતી.

આ શિક્ષામાં તેમને પ્રગતિ કરવાનો પ્રસંગ પ્રખ્યાત પુરાતત્ત્વવેત્તા થી. ભગવાનલાલ છદ્દજીના સંસર્ગથી થયો હતો. ભગવાનલાલભાઈ પછી જૂનાગઢથી મુંબઈ આવીને રહેલા. અને ડા. બાઉદાહના સંસર્ગથી પુરાતત્ત્વ-વિદ્યા અને શિક્ષણવિદ્યામાં સંશોધનકાર્ય કરી રહ્યા હતા. તેમના મદદનીશ તરીકે જ્યેષ્ઠજીભાઈને રાખવામાં આવ્યા હતા. પહેલાં તો શિક્ષણેખની નકલો કરવામાં તેમને ઉપયોગ થયો; પરંતુ બનેલા વનસ્પતિવિદ્યા અને ઔષધવિદ્યાના શોખને લીધે અને જ્યેષ્ઠજીભાઈની વનસ્પતિ પારખવાની તીવ્ર શુદ્ધિને લીધે, અને ભગવાનલાલભાઈના ઓસડિયાં અને ઔષધાના શોખને લીધે આ 'એસડિયાં-

યુગલનું' વનસ્પતિ વિદ્યાનું જ્ઞાન સુદર રીતે આગળ વધ્યું. ૧૮૭૭ થી ૧૮૮૮ અગિયાર વર્ષ સુધી જ્યેષ્ઠજીભાઈએ આ પ્રમાણે ભગવાનલાલભાઈના શુરુપદ નીચે વનસ્પતિ વિદ્યાનો અવસ્થિત અભ્યાસ કર્યો. તે સમયમાં મુંબઈમાં ડા. સખારામ અર્જુન મેડીકલ કોલેજમાં વનસ્પતિ-વિદ્યાના અધ્યાપક હતા. તેમની સાથે સંસર્ગ થવાથી અને ત્યારપછીના અધ્યાપક ડા. મેડીકોનકના Field Botanist તરીકે કામ કરવાથી અને રાજકોટ રાજકુમાર કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મેડીકોન સાથેના સંપર્કને લીધે, તેમજ મુંબઈ ગેઝેટીઅરના સામાન્ય સંપાદક જે. એમ. કેમ્પબેલ સાથેના દૈનિક અને લાંબા સમયના સંપર્કને લીધે, તેમજ પોતાની નૈસર્ગિક પ્રતિભાને લીધે, જ્યેષ્ઠજીભાઈનું વનસ્પતિવિદ્યાનું જ્ઞાન ધણું ઓછસ અને નિષ્પિત યદ થયું. તેમની અધ્યાગ મહેનત લેવાની ટેવ અને ભગવાનલાલભાઈ સાથે અગિયાર વર્ષનાં પરંપરા, સંશોધનો, લેખો અને અન્ય પ્રવૃત્તિઓમાં ભાગ લેવાથી જ્યેષ્ઠજીભાઈની નૈસર્ગિક પ્રતિભા અને વનસ્પતિપ્રેમને સારો ઓપ મળ્યો હતો. વળી તે સમયમાં ફ્રેન્ચ-વનસ્પતિ શાસ્ત્ર અને વનસ્પતિ વર્ગીકરણના વિષયોમાં અંગ્રેજ વિદ્વાનોને અનુભવ અને માહિતી ઓછી હોવાને લીધે જ્યેષ્ઠજીભાઈને ભેવડો લાભ મળ્યો હતો. તેમને જ્યેષ્ઠજીભાઈને ફ્રેન્ચ કરવાના અનુભવની પ્રાપ્તિ યદ હતી અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોની તીવ્ર શુદ્ધિ વિશેષજીભાઈ અને સંશોધનશક્તિને લાભ મળ્યો હતો આ કારણને લીધે જે. ડા. નેને. ડા. ડીવક. ડા. પોરી, કર્નલ ક્રીટિકર વગેરેના પશ્ચિમ હિંદના વનસ્પતિના વર્ગીકરણનાં પુસ્તકોમાં જ્યેષ્ઠજીભાઈ ઘણી માહિતી આપી હતી. આવી

રીતે કામ કરવાની પ્રવૃત્તિ પ્રાપ્ત થવા પછી તેમનાં બે પુસ્તકો 'વનસ્પતિશાસ્ત્ર' અને 'કચ્છની જડી-બુટીઓ'માં વૈજ્ઞાનિક ઓક્સાઈ અને તીવ્રનિરીક્ષકશક્તિ ભેગાં આવે છે.

ખંડાવન વર્ષ પૂરાં થયેથી તેઓ પોરબંદરથી ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં નિવૃત્ત થયા અને ત્યાર પછી જ તેમના વિજ્ઞાન અનુભવને પુસ્તકરૂપ આપવાની તેમને નવરાજ મળી એમનું વનસ્પતિશાસ્ત્રના ૭૧૭ પાનાના પુસ્તકનું અંગ્રેજી નામ Botany—A complete and comprehensive account of the Flora of Barda Mountain (Kathiawad) By: Thacker Jaykrishna Indrajī—Late Curator of Forests and Gardens (Porbunder State) તેમની વિકૃત્તાનું બાબ દર્શાવે છે.

વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉપરનું પુસ્તક ઉત્તમ પ્રકારનું છે. પુસ્તકનો મુખ્ય ભાગ તો ૧૧૧ જાનની વનસ્પતિઓનાં વર્ણો કરવામાં જ રોકાયેલો છે. તે છતાં વનસ્પતિઓનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન અને શાસ્ત્રીય પરિભાષાનાં વિષયો ઉત્તમ રીતે લખવામાં આવ્યા છે. વનસ્પતિનાં વર્ણનમાં આપેલા દૃશ્યકાંઓ અને દુહાઓથી તેમની શૈલી ધણી જ રસાળ અને અર્થવાહી બની છે, અને તેમણે વાપરેલી પરિભાષા ચાલુ સમયમાં પણ વાપરી શકાય તેવી છે. શ્રી જ્યૃષ્ણભાઈનું જન્મ ફક્ત ૨૨ વર્ષ ઉપર જ થયું હતું અને તેથી તેમને અર્ધજીવન વનસ્પતિ વિજ્ઞાનનો સારો સંપર્ક હતો. ૧૮૮૪ થી ૧૮૯૪ સુધીનાં વર્ષોમાં તેમણે અનેક યુરોપિયન વનસ્પતિશાસ્ત્રીઓને શુભરાત, કાઠિયાવાડ અને પશ્ચિમ હિંમતી વનસ્પતિઓ વિષે ધણી ઉપયોગી માહિતી આપી હતી. અને તે માહિતી ઉપરથી અનેક વિક્ષેપોએ વનસ્પતિઓનો સંગ્રહ કરીને આધારભૂત પુસ્તકો લખ્યાં હતાં. એક વનસ્પતિનું વૈજ્ઞાનિક વર્ણન કરતું એટલે ફક્ત તેનું દેશી નામ શોધતું એટલું જ નહિ, પણ તેનું શાસ્ત્રીય નામ, વર્ગ, કુટુંબ અને જાતિ શોધવાં, તેનાં મૂળ, ડાંડી અને શાખાઓ, પાન, ફૂલ, પુષ્પનું બાવકોષ, પુષ્પનું અભ્યંતર કોષ, તેનાં પુકેસર, સ્ત્રીકેસર, ફળ, બીજ, શુભ્રદોષ, ઉપયોગ, ઉત્પત્તિ વગેરે સંબંધી ચોક્કસ માહિતી બેળી કરવી અને સરળ પણ શુદ્ધ શુભરાતી ભાષામાં રસ પડે તેવી રીતે લખવું. એ કાર્ય જ્યૃષ્ણભાઈની નૈસર્ગિક પ્રતિભા વિના થવું અસાધ્ય હતું. હજી પણ વનસ્પતિ-વિદ્યા સિખવનારા અધ્યાપકોને દેશની નવી નવી અને અજાણ વનસ્પતિ ઓળખવાનું અને તેનું વર્ણન કરવાનું કામ કઠિન લાગે છે અને તેમને જ્યૃષ્ણભાઈનો અનુભવ, તેમની તીવ્ર શક્તિ અને તેમનો જ્ઞાનસંગ્રહ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

૧૯૨૬ ની કચ્છની મુસાફરીનાં “સ્મરણો” લખતી વખતે ગાંધીજીએ લખેલું: “શ્રી જ્યૃષ્ણભાઈ ઇન્દ્રજી એ

શુભરાતનું બુદ્ધિ છે. શુભરાતમાં પોતાના વિષયમાં તન્મય થયેલી શેડી જ વ્યક્તિઓ છે, તેવી પ્રધાન વ્યક્તિઓમાં શ્રી જ્યૃષ્ણભાઈ ઇન્દ્રજી શોભે છે. અરણ્યનું ઝાડે ઝાડ અને પાને પાન તેઓ જાણે છે. વૃક્ષારોપણ ઉપર તેમનો એટલો બધો વિશ્વાસ છે કે તેઓ એ કાર્યને પ્રથમ સ્થાન આપે છે, અને તેથી અનેક પરિણામો આવી શકે એમ માને છે. એ વિષે એમનો ઉત્સાહ અને વિશ્વાસ એવો છે. મને તો એનો એવ ક્યારેનો ય લાગેલો છે. રાજા પ્રગ્મ બનને ધારે તો જ્યાં જ્યેષ્ઠ જ્ઞાન ધરાવનાર આવી વ્યક્તિ વસે ત્યાં તેઓ સંપૂર્ણ લાભ લઈને સુંદર વારિકા બનાવી શકે”.

આ વૃક્ષારોપણ માટે તો શ્રી જ્યૃષ્ણભાઈએ પ્રવિનતા લીધી હતી, હંમેશા અમુક ઝાડ વાખ્યા પછીથી જ ખાવાની પ્રાંતના લીલાંનું એમના પત્રોઉપરથી જાણી શકાય છે. માંડવીમાં દોષ ત્યાં સુધી પોતે ઝાડ પાવતા, બીજ પાસે વવરાવતા, એ ઝાડનો ઉછેર રાજા જેના અને ચાત પડે પોતે કરેતાં કાર્યનો સંતોષ અનુભવતા.

કુમારશ્રી માધુષા સાહેબે શ્રી જ્યૃષ્ણભાઈની નીચેના શબ્દોમાં તારીફ કરી હતી :

“આરિય, દેશપ્રેમ, રાજ્યમહિત, સૌય, ઉદારતા, જન-સેવાની સતત ધૂન આદિ ગુણો જેના છવનમન છે, એવી અસાધારણ બન્ધ વ્યક્તિઓ દરેક કાળમાં, દરેક દેશમાં પ્રચંસા પામે છે અને આદરપાત્ર મને છે. જેમની ખાતર આજનો મહાન મેળાવડો ગોઠવવામાં આવ્યો છે તે પણ એવી જ અસાધારણ વ્યક્તિ છે અને એ વ્યક્તિ તે આપણા મી. જ્યૃષ્ણભાઈ.

“ઉદ્ભવાં પાંચ વર્ષની તેમની અતિ ઉત્તમ કારકુદિ” વિષે મારો જનઅનુભવ છે અને મને કહેવા ઘો કે આટલી પક્ષ વયે પણ તેમણે પોતાના કામમાં ધુત્તાનને પણ ચરમવે એવો શ્રમ અને ઉત્સાહ દર્શાવ્યાં છે. આની સાથે એમનું નિરજિમાન તથા પોતાના કામમાં સામાને રસ કેમ ઉત્પન્ન થાય તે માટેની સતત કાળજી તો કેવળ દાખલારૂપ છે. “મારું જ્ઞાન જનસમાજને ઉપયોગી કેમ થાય એ જ એમનું જીવનચલ છે અને તે તાદૃશ્ય કરી બતાવતા તેમણે “કંઈ સંસ્થાનની વનસ્પતિઓ અને તેની ઉપયોગિતા” નામનું મોડું દળદાર સચિત્ર પુસ્તક તૈયાર કરી આપણી સમક્ષ રજૂ કર્યું છે.”

પોરબંદર રાજ્યનાં જંગલો અને ઉદ્યોગોના નિયામક અમલદાર તરીકે, કંઈ રાજ્યના વનસ્પતિશાસ્ત્રી તરીકે

તેમણે રાન્ધ્યમેવા, દેશસેવા અને પ્રવૃત્તિમાં એ ત્રણે દિશામાં પ્રમાણિત મેળવી હતી. સમુદ્રકિનારે જતમેલા રેતીના ઢગલાને “દૂરા” કહેવાય છે; આ દૂરા સમુદ્રકિનારે ન હોય તો દરિયામાં પાણી ટેકાય નહિ; પણ આ રેતીના કુંગરા ઉપર જોડાયેલી પવન કુકાયત્વારે આ રેતી દુર-દુર સુધી ઉડે છે અને ચાલુચાલુનાં ખેતરા, ધરા, ગામો વગેરેને નુકસાન કરે છે. આ નુકસાનથી બચવા માટે ચોક્કસ પ્રકારની વનરાણિ ઉગાડીને જ્યારૂંલુખાખે કેટલાક દૂરાઓને કાચીમાં આપ્યા, અને રેતીને દયાથીને કિનારાની જમીનને લીધીઠમ બનાવી અને ખેતીને તેમજ મકાનેને નુકસાન થતાં અટકાવ્યાં. તેવી જ રીતે જણાવેપણમાં વનરાણિ, ઔષધિઓ, જંગલની પેદાશ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો. તેમનું જુદરૂપી જીવન, તેમનું સ્વદેશાભિમાન, તેમની ઉદારતા, તેમની મેહાનગીરી, તેમનો વિદ્યાર્થી તરફનો અપેક્ષિત પ્રેમ, તેમનું પ્રભુપરાયણ જીવન, તેમનો ભવનપ્રીતનો પ્રેમ એ સઘળું એમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓ ગણાય.

તેમનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય તે વખતના પ્રમાણમાં વધારેહોવાથી તેમનું વનસ્પતિજ્ઞાન પ્રમાણજૂત હોવા છતાં તેમના મૈયાં પુસ્તકની નકલો ખપી નહીં; પરંતુ તેની દિંદી

આવૃત્તિને માટે પડિત મદનમોહન માધવિયા તરફથી આગ્રહ કરવામાં આવેલો, અને હજુ પણ કિંદના જુદા જુદા પ્રતિભાષી તેની નકલ માટે માગણી થાય છે અને તેની ખીજ આવૃત્તિ “સરપુ સાહિત્યવર્ધક મંડળ” પાસે તૈયાર થાય છે. તેમની તીવ્ર વૈજ્ઞાનિક જીદ અને શ્રુતિ તેમજ પુસ્તકોમાં ગળદળી રહી છે; તેની મહત્તા અર્વાચીન વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ સમજવા જેવી છે. શિશુલુના સાધનેનો અભાવ છતાં પણ ખંત અને મહેનતથી અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારીને તેમણે ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકોની આત્મશ્રદ્ધા જાગી છે. વર્ષો સુધી મહેનત કરવી પડે તો તેને માટે તત્પર થવા ધણી ઓછાં વિદ્યાર્થીઓ મળી આવે છે. તે સમયમાં જ્યારૂંલુખાખના જીવનમાંથી આપણને ઘણું ઉપદેશ મળે છે. નવયુગની નવી પદ્ધતિ અને નવી પ્રગતી નક્કશિક ખીલવાને માટે આવરપક તરુસિયતિ આપણને એવા મહાપુરુષોના જીવનના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે. નવ-ગુજરાતને જ્યારૂંલુખાખ જેવા અનેક વૈજ્ઞાનિકો મળે અને તેઓ તેમના જીવનના આદર્શથી પ્રેરાઈને સંભાળેલા અને પિતાનસેવાના ક્ષેત્રમાં પોતાની શક્તિ વાપરે એ જ પ્રાર્થના !

શ્રી અરવિન્દનાં કેટલાંક સૂક્તો

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન

અધા જ્ઞાનની પુરેજાણી છે અને નહિ કે જ્ઞાનની અનુજાણી. જે સત્યને વિશિષ્ટ રૂપે અનુસરજોત્યાર કયું નથી એ સત્યની જાંખી તેનું નામ શ્રદ્ધા છે.

લાગણીઓ ઉપરનું સ્વામિત્વ

સ્નેહ, વેદના, શિક્ષણી, નિરાશા, ઉન્માદક દર્દ-આવી લાગણીઓના અનુસરમાં શયનું અને તેના ઉપર જ વધારે પડતો ભાર દેવો એનું નામ લાગણીવેદ છે. ઉંડા સનેદનમાં રાગિત, નિયંત્રણ, પવિત્રતાને પ્રેરતો સંવમ અને પ્રમાણ-બદલા હોવાં ભેદમે. પોતાની શક્તિઓ અને લાગણીઓના મેલ જનનુ ન ભેદમે પણ ને ઉપર દર્શેમાં સ્વામિત્વ જમાવતું ભેદમે.

મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલો અપદ

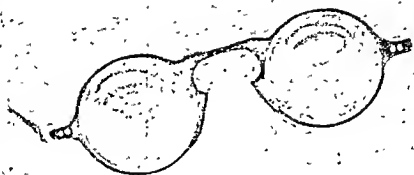
અભિમાન એ અદનો એક આકાર છે. અદના તો આવા બીજા દબરો આકારો છે—સારા તેમજ ખરાબ. નમતા નેમજ અભિમાન, સદ્યુએ નેમજ દુઃશ્ય.

સંકોચશીલતા

સંકોચશીલતા એ પ્રકારની છે: એક સત્યને અવગણ કરતી અથવા તે ખીન લેતો સમજ ન શકે તેવી બાબતોમાં કાચ પ્રત્યે વફાદારી રાખવાની અવ પ્રેરિત શરમ અને ખીજ શોષક પ્રકારની મનની જાત મનમાં રાખવાપણું પોતાના શિર્વ્ય ઉંડા સનેદને અન્ય સમજ રાખ કરવાની અવિરજ, હાથ સંધેનો પોતાનો પ્રેમસંબધ અન્યથી અગળ રાખવાની-તેની પવિત્રતા ભવજવા-ઇચ્છા, એક પ્રકારની માનસિક લાગણી.

શરીરમન

સત્યને સ્પર્શરૂં ચિન્તનશીલ મન શરીર સાથે કરી પણ સંબધ ધરાવતું નથી. શરીરમન બ્યાપક મનનો એ ભેદ છે કે જે અજ રૂપી પદાર્થો સાથે સંબધન છે. જે હિંદ્રમન ઉપર આધાર રાખે છે, માત્ર બદલના પદાર્થો, કાર્યો નિયંત્રે બાહ્ય પદાર્થોના જ્ઞાનમાંથી વિચારો પેદા કરે છે, તેમાંથી અનુભવ વારે છે, અને જ્યાં સુધી ઉપરના પ્રકારનું અંદર નવ-વાજુ કયું ન હોય ત્યાં સુધી બીજા કેણ સત્યનું તેને જન-હોયું-નથી.

તેમણે રાજ્યભેદ, દેશભેદ અને પ્રજાભેદ એ ત્રણે દિશામાં ખ્યાલિત મેળવી હતી. સમુદ્રકિનારે જનમેલા રેતીના ઢગલાને “દૂધા” કહેવાય છે; આ દૂધા સમુદ્રકિનારે ન હોય તો દરિયાનાં પાણી શકાય નહિ; પણ આ રેતીના કુંચરા ઉપર બેસથી પવન કુંચાયત્યારે આ રેતી ફર-ફર સુંધી હો છે અને આલુમાલુનાં ખેતરા, ધરા, ગામો વગેરેને નુકસાન કરે છે. આ નુકસાનથી બચવા માટે યોગ્ય પ્રકારની વનસ્પતિ ઉગાડીને વ્યવસ્થાપાછમે કુંચના-દૂધા-ઓને કાપીમાં આપ્યા, અને રેતીને દખાવીને કિનારાની જમીનને લીલીજમ બનાવી અને ખેતીને તેમજ મકાનેને નુકસાન થતાં અટકાવ્યાં. તેવી જ રીતે જુદાં-પણમાં વનસ્પતિ, ઔષધિઓ, જંગલની પેદાશ વગેરેનો ઉપયોગ કરવામાં તેમના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો. તેમનું ગૃહસ્તી જીવન, તેમનું સ્વદેશાભિમાન, તેમની ઉદારતા, તેમની મેમાનગીરી, નેમનો વિદ્યાર્થી તરફનો અપ્રકંઠ પ્રેમ, તેમનું પ્રભુપરાયણ જીવન, તેમનો મજનવીનનો પ્રેમ એ સઘળું એમના જીવનની વિશિષ્ટતાઓ ગણાય.

તેમનાં પુસ્તકોનું મૂલ્ય તે વખતના પ્રમાણમાં વધારે હોવાથી તેમનું વનસ્પતિજ્ઞાન પ્રમાણભૂત હોવા છતાં તેમના મોંઘા પુસ્તકની નકલ આપી નહીં; પરંતુ તેની કિંદ્રી

આવૃત્તિને માટે પાંડિત મહેનમોહન માલવિયા તરફથી આશ્રય કરવામાં આવેલો, અને હજુ પણ કિંદ્રીના લુદ્ધા લુદ્ધા પ્રતિભાથી તેની નકલ માટે માગણી ચાલુ છે અને તેની બીજી આવૃત્તિ “સત્ય” સાહિત્યવર્ધક મંડળ” પાસે તૈયાર ચાલુ છે. તેમની તીવ્ર વૈજ્ઞાનિક જાદી અને જાતિ તેમજ પુસ્તકોમાં ગ્રાહ્યતા રહી છે; તેની મહત્તા અર્વાચીન વિદ્યાર્થીઓએ ખાસ સમજવા જેવી છે. શિક્ષણના સાધનોને અભાવ છતાં પણ ખંત અને મહેનતથી અર્વાચીન વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારી તેમણે ગુજરાતના વૈજ્ઞાનિકોની આત્મચક્રા જગાડી છે. વર્ષો સુંધી મહેનત કરવી પડે તો તેને માટે તત્પર થતાં ઘણાં એવાં વિદ્યાર્થીઓ મળી આવે છે. તે સમયમાં જ્યવજ્યુમાછતા જીવનમાંથી આપણને ઘણું ઉપદેશ મળે છે. નવયુગની નવી પદ્ધતિ અને નવી પ્રજાની નવજાગી ખીતરવાને માટે આવરવક વસ્તુસ્થિતિ આપણને એવા મહાપુરોના જીવનના અભ્યાસથી જ મળી શકે છે. નવ-ગુજરાતને જ્યવજ્યુમાછ જેવા અનેક વૈજ્ઞાનિકો મળે અને તેઓ તેમના જીવનના આદર્શથી પ્રેરણાને સંભાળેલા અને વિજ્ઞાનસેવાના ક્ષેત્રોમાં પોતાની શક્તિ પાસે એ જ પ્રાપ્ત થાય.

શ્રી ચારવિન્દનાં કેટલાંક સૂત્રો

શ્રદ્ધા અને જ્ઞાન

શ્રદ્ધા જ્ઞાનની પુરોજામી છે અને નહિ કે જ્ઞાનની અનુગામી. જે સત્યને વિશિષ્ટ રૂપે અનુસરવોત્તર કહ્યું નથી એ સત્યની આંખી તેનું નામ શ્રદ્ધા છે.

લાગણીઓ ઉપરનું સ્વામિત્વ

રનેદ, વેદના, હિલમી, નિરાશ, હન-માલક દાર-આલી લાગણીઓના અનુભવમાં રાજ્ય અને તેના ઉપર જ વધારે પડતો ભાર હોય એવું નામ લાગણીવેદ છે. ઉંડા સંસ્કૃતમાં શાન્તિ, નિર્થકતા, પવિત્રતાને પ્રેરતો અંબ અને પ્રમાણ-બદલા હોવાં ભેદબે. પોતાની રૂતિઓ અને લાગણીઓના ભેદ બનવું ન ભેદબે પણ તે ઉપર દબેલાં સ્વામિત્વ જમાવવું ભેદબે.

અનુચિત્યભાવમાં રહેલ આદુ

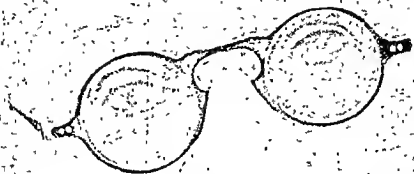
અભિમાન એ અંદોનો એક આકાર છે. અંદોનાં તે આવા બીજા દબેલાં આકારો છે—સારા તેમજ ખરાબ, નમ્રતા તેમજ અભિમાન, સ્વચ્છતા તેમજ દુષ્કૃતિ.

સકેચરશીલતા

સકેચરશીલતા એ પ્રકારની છે: એક સત્યને જ્યવજ્યુમાછ અથવા તે બીજા હોયો સમજ ન શકે તેવી બાબતોમાં સાર પ્રત્યે વફાદારી દાખવવાની અદ્યપ્રેરિત શરમ અને બીજા યોગ્ય પ્રકારની મનની બાલ મનમાં સમાવવાપણું પોતાના હિતમાં ઉંડા સંસ્કૃતિને અન્ય સમજ રહુ કરવાની અવિચલતા, કપા સાથેના પોતાનો પ્રેમસંબંધ અન્યની અનાજ રાખવાની-તેની પવિત્રતા જાળવવા-ઉચ્ચ, એક પ્રકારની માનસિક લાગણી.

શરીરમન

સત્યને સ્પર્શનું ચિન્તનશીલ મન શરીર સાથે કંઈ પણ સંબંધ ધરાવતું નથી. શરીરમન જ્યવજ્યુમાછ મનનો એ અંદો છે કે જે માત્ર રૂપી પદાર્થો સાથે સંબંધ છે. એ હિન્દુધર્મ ઉપર આધાર રાખે છે, માત્ર બદારના પદાર્થો, કાર્યો નિમ્નને છે બાકી પદાર્થોના જ્ઞાનમાંથી વિચારો પેદા કરે છે, તેમાંથી અનુભવ લાવે છે, અને ન્યાં કુપી ઉપરના પ્રકારનું અંદર અન-લાગુ થવું ન હોય ત્યાં કુપી બીજા હોય સત્યનું તેને જન-હોયું નથી.

શિક્ષી શ્રીધર મહાપાત્ર

‘કુમાર’ના શિક્ષકશ્રી પ્રાપ્ત થયેલા આ
ક્ષાત્રીની શિક્ષકશ્રીઓના ફેરવાબ નમુ-
નાઓ આદિ’ રેતુ કરતાં આનંદ થાય છે.

પાળેલું પંખી

અપ્સરા

શ્રીધર મહાપાત્રે અમદાવાદના નિવાસ દરમિયાન સર્જેલું આ એક
અતુલ્ય કાલ્પશિક્ષ છે. માત્ર આકાશ ઇન્દ્રિયના સાધનાના
ફેરવામાં એણે શાંતિપ્રાપ્તિ રચ્યું છે. સેવનના સફેદ લાકડાને મીઠા
નેટી મુદ્રના અંધારા નખમિયા અવગત, અલંકારો અને અનમરોહમાં
ફેલેલું ફેરવાવું યોગ્યતાના કારણે ઘસારો લગાવવા દીધો નથી. લાકડાની
પૃષ્ઠ જાણે બધી સપાટી સારી અને મુદ્દ બની હોય એવી અલ્પ
કારીગરી સાથે મનોહર શાંતિપ્રાપ્તિ ને લાભ આપના પાત્ર ઉપર
ફેરવાવું છે તે તે આ ફેરવાવવામાં પાત્ર ઉતારી અસાધ્ય છે.

શાશ્વત ગાર

યમુનાતીરે સપ્થા

સિંદર્યાના સ્તોત્ર સમુદાયમાં ઉત્તરેલું આ એક જ મનોહર
ગિરિપાત્ર છે. એ શા વિચાર કરી દશે? એ તે
યમુનાજીમાં ચેતાનુ પ્રતિબિંબ નીરખે છે કે પાર્શ્વકિર્ણો?
પામેનાં પદપત્રો સાથે લીલા ખેલે છે કે પ્રિયનમ
શ્રી કૃષ્ણનું ચિત્ર એ કરે છે? ચિત્રવિષયમાં કરેલા
મનોહર આવસ્થાર ઉપરાંત તેની ગિરિપદિકા પણ અનુપમ છે.

હર-પાર્વતી નૃત્ય

નાગદમન

શ્રી મહાપાર્વતી આ એક અનેક રાસરસન છે. હોદ કે
મે લાયના લાટકાના દુકામા કલાપર્ણ નૃત્યચરણ ને
હરપાર્વતીનાં મુખપરિહાસી ભાવલક્ષી એતાં શ્રી મહા-
પાર્વતી પ્રથમ પતિવ્રતી દુષ્ટિ હરે ક્ષેત્રે આ ગિરિ છે,
અને કલકતાના કલાપદ્મનમાં એ મહિ તેમને મુવર્ણ્ય દ્રુ-
આપા છે તે સચોચિત લાગે છે.

અપલક્ષણ

- મધ્યમ વર્ગના છપન ઉપર પ્રકાશ
- પાટની એક સામાજિક નવલકથા

શ્રી. સુનીલાલ વર્ધમાન શાહ

(૧)

એસતા નેક મહિનાનો વાલળિયો તાપ હતો. મધ્યાહ્ન થઇ ગયો હતો. બની લૂ વાતી હતી. ખેડૂતો ખેતરમાંથી સાંતીમાં સાથે ઘર તરફ પાછા ફરતા હતા. બળદો તાપથી કુંદાડા મારતા ફેબ્રેજ થઇ ગયા હતા. કંઈક શોધવું ફેતરું પ્રાગ્ણ સંઘવીની હાટડીના ઓટલાને છેડે પગ વડે બોલ ખોદવું હતું.

હરજીવન ટપાલીએ દુધાને આવીને હાક મારી: “અરે સંઘવી, બોલો બોલો, આજ તો તમારો મનીઓડર લાગ્યો છું.”

સંઘવી ઘેર જમી આવીને શરીરે ટાકું પગેડું લપેટીને દુધાને જરા આડા પડખે યયા હતા એનામાં ટપાલીની હાક સંભળીને ચડપ એકા થતાં બોલ્યા; “મનીઓડર છે? કેલે મોકલ્યો છે?”

હરજીવને મનીઓડર તું કારમ સંઘવીની સામે ધરતાં હાડીને કહ્યું: “પેતાના હોય તે મનીઓડર મોકલે. મારા જેવા અકર્મી ઉપર કોઇ થોડો જ મનીઓડર મોકલવાનું હતું! બુએને અમદાવાદથી આવ્યો છે; મોકલનારું નામ છે પ્રેમ...પ્રેમનો, હા હા, પ્રેમનો મનોબાઇ તો તમારા દીકરા ને?”

“હા, બરાબર.” કહેતા સંઘવીએ કારમ હાથમાં લઇ ઉપર-નીચે નેતું. પચાસ રૂપિયાનો મનીઓડર હતો. સંઘવીએ તુરંત સડી કરી આપી અને રૂપિયા ગણી લીધા.

હરજીવન બીંદો નતો હતો, તેનો હાથ પડકીને સંઘવીએ તેને રોક્યો અને દાખડામાંથી સાકરિયા ચણાની

ખીંડી લરીને તેના બોખામાં ઠાવતાં કહ્યું: “જરા મોઠો ગળ્યું કરતો જા.”

હરજીવને રાજ થતાં થોડા સાકરિયાનો છુટકો મોઠામાં મારી. બહીના ગળવામાં ભરી ચાલવા માંડ્યું.

પ્રાગ્ણ સંઘવીની નિંદગીમાં ખરેખર આ એક એવો બનાવ હતો કે તે ઉમંગમાં આવી ગયા વિના રહે જ નહિ.

દશ-બાર વર્ષ પહેલાંની જ વાત. પ્રાગ્ણ સંઘવી બલદાણના મોટા વેપારી હતા. તે વખતના તેમના વૈભવની ન પૂછો વાત. સંઘવી રતો વેપાર કરતા અને સાથી રાખીને ઘરખેડ પણ કરતા હતા ગામનાં સુખી લેખાનાં વાણિયાનાં ઘરોમાં પહેલા નંબરનું ઘર તેમનું લેખાનું. ઘેર બે દુકાણી બેસે અને બે બેડા બળદ હતા. એક થોડો પણ ખરેડ પરનું પડકીનાં બે વસ્ત્રમાં તેમનો બધો વૈભવ અટકાઇ ગયો. એક વર્ષ નખનું આવ્યું એટલે એક બાલુએ ધરખેડ માથે પડી. બીજે વર્ષે જમા માટેલી ચાપણાં બપડી થઇ એટલે વેપાર એટલો ફરી નાંખવો પડ્યો. તે વખતે ધરખેડો જે ધન ગણું તે એ પડકીનાં આડ-દશ વસ્ત્રમાં પણ પાછું ન આવ્યું.

એવા વખતમાં સંઘવી ધસાયા ખરા, પણ તેમણે ખજારદારીથી વતંચા માંડ્યું. પોતે રૂંસે ટકે ખાલી થઇ ગયા છે એ કેલમી જાણમાં ન આવે એવી રીતે તે બધો દેખાવ રાખતા લાગ્યા. ધરતો વૈભવ જતાં એટલો થયા ન હોયો. “છોટરો હવે અંગ્રેજ ભણતો થયો એટલે ધરખેડ થોડો જ રાખવાનો છે?” એમ કહી તેમણે ધરખેડ કાઢી નાખી ને ખેતરો લાગાથી ખેડવા આપ્યાં. વેપાર કરવા પેસા જોઈએ તે પાસેના લીંબડી ગામમાંથી ખેતર કે ધરખેડ

હાની રીતે ગૌરો મૂકીને લાવતા અને મોસમ વીચે પાછા આવી આવતા. પણ આવક કરતાં ખર્ચ વધતું અને ધરની સંપત્તિ ઘસાતી જતી હતી તે બીજાં બે વર્ષમાં સંઘવીના ખ્યાલમાં આવી ગયું.

એ જ વર્ષે મનોર મેટ્રીકની પરીક્ષામાં પાસ થયો, અને તેને કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરવા માટે મુકવાનું થયું ત્યારે સંઘવી ગૂંચવાઇ ગયા. ધરનું ખર્ચ વેળાસર નોંધ સમજીને તેમણે ઘટાડ્યું હતું, ગર્ભસ્ત્રીમંતાઈનો દેખાવ કરવામાં સાર નથી એ તેમણે નોંધ લીધું હતું, પણ દીકરાને ભણાવવામાં કાંઈ કચકસર થોડી જ થાય? મનોરને ભાવનગરની કોલેજમાં ભણવા મોકલતાં સંઘવીએ ઘરેલું વેચાંને તેને ગમેા રૂપિયા બધાંબધા હતા. મનોર ભણવામાં હોશિયાર હતો, પરંતુ પિતાને વાગેલા ધા તેણે વેડવા નહોતા કે કચકસર શિષે. બીજા બાપકમાઈવાળા સહાધ્યાયીઓની જેમ તે રહેતો અને તે પૈસા નોંધએ તેમ પિતા પાસેથી મગાવતો.

મનોરના ભણતરના ખર્ચને પોતાથી હવે પહેંબી વળાશે નહિ એમ પ્રાગજી સંઘવીને ધણીવાર લાગતું, પણ મનોરની બા કહેતી: “આજ મનોરના ભણતરમાં પૈસા ખર્ચશે તો કાલ દસગણા ઊગી નીકળશે અને તે આપણને જ પાછા મળશેને? માટે ગમે તેમ કરીને તેને આગળ ભણાવો. આંબો હોશિયાર દીકરો છે એ જ આપણું કાંઈ જેવું તેવું બાક્ય છે?”

નાનો-મોટો વેપાર કરીને સંઘવી ઘરખર્ચ નેહું તો ફૂટી કાઢતા; પરંતુ વર્ષે હજી-આરસો રૂપિયાની નેગવાઇ દીકરાના ભણતર માટે કંપી એ તેમને બહુ વસતું લાગતું. તેમણે ઘરેલું તો વેચ્યાં જ હતાં અને હવે એક પછી એક ખેતર વેચીને એ નેગવાઇ કરવી પડતી હતી.

મનોર બી. એ.ની પરીક્ષામાં પહેલા વર્ગમાં પસાર થયો કે તુરત પ્રેમિકા, વદરાણુ, લીંબડી જેવાં મોટાં ગામોના શૈદિયાઓની દીકરીઓ મારેનાં કહેણુ આવવા લાગ્યાં. ખરેખર, એવાં કહેણુથી ઉપજતું સુખ એક પિતાને માટે માણવા જેવું લેખાય, પણ બિચારા પ્રાગજી સંઘવી તે માણી શકતા નહોતા. ઘર ખાલી કરીને તેમણે દીકરાને ભણાવ્યો હતો. હવે તેવું સમપણુ કરીને તેને પરણાવવો કઈ મૂડીમણી? ત્યાં તો મુંબઈની

મનોરનો પત્ર આવ્યો કે “મારું સગપણુ હમણું કરશે નહિ. મારે હજી એમ. એ. ની ટર્મ્સ ભરવી છે.”

દીકરાને પરણાવવાના ખર્ચની ચિંતાને રચાને હવે દીકરાને બે વર્ષ આગળ ભણાવવાની ચિંતા સંઘવી ઉપર પડી. તેમણે દીકરાને પત્ર લખ્યો: “ભાઈ હવે તને ભણાવવાનું ખર્ચ મારાથી ઉપડે તેમ નથી, તો નોકરી કરવાની સાથે સાથે ભણવાનું અને તો આગળ ભણુને, બાકી મારાથી તને રાતો પૈસો હવે મોકલી શકાય તેમ નથી.

જસ, એ પત્ર મનોરને પડેજ્યો ત્યાર પછી સાગપણુ વર્ષે તેનો આ પહેલો મનીએડર આવ્યો હતો.

એ ગાળામાં મનોર મુંબઈમાં એમ. એ. થયો હતો. એક ધનિક વાણિયાની કન્યાને તે પરણ્યો હતો અને અમદાવાદની કોલેજમાં નોકરી મેળવી પ્રાધ્યાપક મનોદરલાલ પરગરાય સંઘવી તરફે તે વિદ્યાર્થીઆલમમાં પ્રતિષ્ઠિત પણ થયો હતો. તે કોઈવાર પિતાને મળવા આવ્યો નહોતો કે પત્ર પણ લખતો નહોતો. લગ્ન પ્રસંગે પણ તેણે પિતાની હાજરીની જરૂર માની નહોતી. પછી તેણે પિતાને એક પૈસાચ મોકલ્યો રાતો હોય? પ્રાગજી સંઘવીએ દીકરાને ભણાવવામાં ખર્ચેલા પૈસા ખારા પાટમાં વાળ્યા હોવાઈ માની ગામમાં એક નાની સરખી કરિયાણું વેચવાની હાલ્ટી નાખી, બાર વરસનો દીકરો તથા દસ વરસની નાની દીકરીને ઉછેરના તે ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢતા હતા. સાઠની ભરતીમાં આવી ગયા હોવાથી તે નિઃશ્વાસો નાંખતા હવે જીવનનો આરો શોધી રહ્યા હતા.

એ વખતે કરોડ કાગળ-પત્ર નહિ અને મનોર તરફથી એકએક પચાસ રૂપિયાનો મનીએડર પોતાપર આવ્યો હતો, એ થું સંઘવીને લાગવચકનો સવચે ફેરો ન લાગે?

(૨)

બીજે દિવસે સંઘવીને પુત્રનો લગ્નેસો પત્ર મળ્યો:

“પૂજ્ય પિતાજી! ત્યાં સૌ કુશળ દશે. અહીં કુશળતા છે. આ પત્ર લખવાનું કારણુ એ છે કે ચાર દિવસ પછી એટલે કે આવતા રાત્રિનારે મેંકમાં નીકળા હું અને મારા એક પ્રાધ્યાપક મિત્ર વીરેન્દ્ર અમીન ત્યાં આવવાના છીએ. ખાસ કામ તો તેમનું છે અને હું તેમની સાથે માત્ર આવવાનો છું. વીરેન્દ્રમાઈ સુખી પાટીદાર કુટુંબનાં સજ્જન છે, અહીં કોલેજમાં મારી સાથે કોનોમિસ્ટના

પ્રાધ્યાપક તરીકે કામ કરે છે અને તે પી.એચ. ડી. ની ડીગ્રી મેળવ્યા માટે એક યીસીસ-નિબંધ-તૈયાર કરી રહ્યા અને તેને અગે તે બે દિવસ માટે આપણા મહેમાન થવાના છે. ત્યાંના મધ્યમ વર્ગના બ્રાહ્મણ, રાજપુત અને વણિક કુટુંબોની કુટુંબીક માહિતી તેમને પોતાના નિબંધ માટે જોઈએ છે, તે તો હું તેમની સાથે હોદ્દાએ એટલે જુદાં જુદાં કુટુંબો નમૂના તરીકે પસંદ કરીને મેળવી આપીશ. પરંતુ ત્યાં બે દિવસને માટે તે આપણા મહેમાન થાય તે વખતે તેમના જોગબ, નિવાસ, આતિથ્ય વગેરેમાં જરાયે ખામી ન આવે, આપણું હીજીન ન દેખાય, તેમની નજરમાં આપણી પ્રતિષ્ઠા જરાયે ઊતરી ન જાય, આપણી શ્રેણીકરૂપી અગે તેમના મન ઉપર જરાયે ઊતરતી છાપ ન પડે તેટલા માટે ખૂબી વ્યવસ્થા કરી રાખવાની છે.

આપણા ધર્ના પૂરતા હવા-ઉત્તર ચિનાના અને ગાંધી હીપેશા એ ગએમાં તેમને ઉતાડા આપી સકાય જ નહિ, એટલે આપણા ધર્ની બાલુએ મકન મેઠાંની મેડી છે તે તમે કોઇ પણ રીતે મેળવી લેજો અને તંને સાફ કરાવી, ધોળાવી, માથે છાપરું છે તો ચંદરવા બંધાવીને તૈયાર રાખજો. મકન મેઠાંની ઠોમી કાચ લાકડું મંગે તો પણ તે મંગે તે આપજો. એ મેડીમાં એક ટેબલ, ખુરશી, પક્ક, ધોયેલી ચાટ નિજાવેલું માથું અને એક જગજમ એટલો સામાન ગમે ત્યાંથી મળી લાવીને પણ મુકાયજો. ત્યાંના ગીરાસિયા કુટુંબોમાંથી તે વસ્તુઓ મળી રહેશે. તેઓ પણ લાકડું મંગે તો આપજો, પણ કશી ખામી રહેવા દેશે નહિ.

અમીન સાહેબ ઉમંગથી જમે અને આપણી વાહ વાહ કરે એવું સરસ જોગબ પણ જોઈએ. મારી જાને તેડું કાંઈ તૈયાર કરતાં જ નહિ આવડે. લાપસી, ચૂલુ કે શ્રીશ એ જ્યાં જૂનવાણી જમણ છે, એટલે ફ્રિજ-ફ્રીજ-સાથ-સાથનાં-ચટણી-કાતરી-કચોરી-બટાયાવડાં ઇત્યાદિ કોની પામે તૈયાર કરાવડાં? મગન કાઠાની રંબા હમણાં હથેરે માટે મુંબઈથી ત્યાં આવી છે તેને જોલાવી લાવડો તો તે બધું તૈયાર કરી આપશે.

આ ઉપરાંત સવારે ચા, બપોરે કોરી અને સાંજે કોકો જોઈશે, તે બધું વડવાણુ કે લીબડીમાંથી મળશે. બપોરે નાસ્તામાં કૂટ જોઈશે તે પણ ચહેરમાંથી મળી રહેશે. ધ્યાનમાં રાખજો કે અમીન સાહેબને કોરી અને કોકો વિના નથી ચાલતું તે હું તેમના પરિચય ઉપરથી જાણું છું.

અમે અફીંથી નીકળીને વડવાણુ જંકશન ઉતરી ત્યાંથી મોટરમાં જ મીઠા બજારાણુ આવીશું એટલે વાહ-નને બટોમરન કરવાની તકલીફ તમને નહિ પડે.

આ અગે ખચ્ચા માટે તમને મુશ્કેલી ન પડે તેટલા સારુ મેં તમારા પર રૂપિયા પચાસનો મનીઓર્ડર મોકલ્યો છે.

હીં આપનો પુત્ર મનોહરલાલ સંધવી તા. ક. અમીન સાહેબ બે દિવસ ત્યાં રહે તેટલો વખત તમે તમારી હાટડી બંધ રાખજો અને ઘર બાગળ પહેલાં જેવી આપણી જૂની પેઢી હતી તેવી સજાવટ કરીને મેસવાડું ત્યાં જ રાખજો. એ બે દિવસ પૂરતાં તમે તથા ઘરનાં બધાં જ જરા સાદાં કપડાં પહેરવાનું ધ્યાનમાં રાખજો."

દીકરોના પત્ર વાંચીને સંધવી અને તેમનાં પત્ની હેમકોરબાઈ વિચારમાં પડી ગયાં. મનીઓર્ડર આવ્યો ત્યારે તેમને લાગેલું કે દીકરામાં હવે ધર્યાં માખાપ અને નાનાં બાઈ-બહેન પ્રત્યે લાગણી મુકી અને તેથી તેમને આનંદ થયેશે; પરંતુ મનીઓર્ડર પાછળનો મમં જાણ્યા પછી તેમનો એ આનંદ ઉડી ગયો. મહેમાન આવે ત્યારે પોતાની ધરસપત જોગી મહેમાનગતિ કરવામાં સંધવી કુશળ હતા, પરંતુ દિકરાએ લખ્યું હતું તેવી પરાણાગન મુશ્કેલીભરેલી અને એ નાના મામમાં તો મુંઝવણુભરેલી થઇ પડે તેવી હતી. પૈસા તો તેણે મોકલ્યા હતા પણ તકલીફ કાંઈ જોઈતી હતી? કેવળ દેખાડો કરવાં માટે ઉજળી સજાવટ કરવાની બધી વિગત સંધવીને કડવી ઝેર જેવી લાગી. આ બધો ડોળ-ડમાડ શને ? દિકરો બધી-બધીને પ્રેક્ષકર થયો તે માટે ?

હેમકોરબાઈએ પતિને કહ્યું : " હશે હવે, ત્રણ-ચાર વર્ષ દીકરાનું મેં તો જોઈયું ! ઘેર આવશે તો બધું જોશે જતલુશે, અને તેને ઘરમાં માખાપ ઉપર લાલપુત્રીય થશે... તમે તમારે એણે લખ્યું છે એ બધું તૈયાર થાય તેમ કરો."

સંધવી હસીને બહાર ગયા.

(૩)

વીરેન્દ્ર ચાર વર્ષથી યીસીસ તૈયાર કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ તે લેખનમાં આગળ વધતો હતો તેમ તેમ તેને તેમાં વધુને વધુ વિગતો ઉમેરવાની સજ્જતી. એ ઉદ્યમી અને ઉત્સાહી જુવાન પોતાની યીસીસમાં જરાયે જાણપ રહેવા દે તેમ નહોતું. એકેએક વિગતની જાનમાહિતી

મેળવીને તે પોતાનો નિર્ણય બાંધેલો, તે અંગે જુદા જુદા ક્ષેત્રોના વિચારોની તારવણી કરતો અને પોતાના સદ-પ્રાર્થાપકો સાથે વિચારવિનિમય પણ કરતો. એવી રીતે સ્થિર થયેલું વિધાનજ તે પોતાની થીસીસમાં ઉતારતો. “મધ્યમ વર્ગની સામાજિક સ્થિતિ” એ એની થીસીસનો વિષય હતો. યુજ્જવાતનાં શહેરો તથા ગામડાંના પ્રતીક રૂપ નગરો અને ગામો નક્કી કરીને તેણે ત્યાંના મધ્યમવર્ગી અંગેની જાતબાહિતી મેળવી હતી કાઠિયાવાડમાં રાજકોટ, જૂનાગઢ અને બાવનગર જેવાં નગરોમાં જમ્મ આવીને તેણે જરૂરી વસ્તુ મેળવી હતી; પણ એકવાર વાતની વાતમાં મનોહરે કહ્યું: “પણ અમીન સાહેબ”, કાઠિયાવાડમાં ગામડાંના મધ્યમવર્ગને તમે શહેરોના મધ્યમવર્ગ ઉપરથી કદાચ લઈને ચલાવશો તે નહિ ચાલે હોં, એ માટે તમારે ગામડાંના નમૂનાનો પણ અભ્યાસ કરવો જોઈએ.”

એ સૂચન વીરેન્દ્રને મુદ્દાસરતું લાગ્યું અને તે વિચારમાં પડી ગયો એટલે મનોહરે કહ્યું: “તમારી ઈચ્છા હોય તો હું તમને મારા વતનના ગામડાંમાં લઈ જઈ” અને ત્યાંના મધ્યમ વર્ગની સ્થિતિની તપાસમાં મદદ કરું.”

વીરેન્દ્ર ઉત્સાહથી પૂછ્યું: “તમારું વતનનું આ મહું કેવું છે?”

“મધ્યમ કદનું.”

“તેને રહેવું સ્થળન છે?”

“હા, છે, પણ તે નામનું જ છે; રહેઠાણની ચાર-પાંચ માઈલ દૂર ગામ છે.”

“વાહ, વાહ, એજ બરાબર; ત્યારે આપણે એકવાર ત્યાં જઈએ; તમને તકલીફ તો પડશે, પણ...”

“એ આપ શું બોલ્યા, એમાં તકલીફ શાની? તમે જાણતા હશો કે અમે કાઠિયાવાડીઓ આનિશ્ચ કરવામાં વધારે કુશળ હોઈએ છીએ. અમને કોઈની મહેમાનપતિ કરતાં તકલીફ લાગતી જ નથી.”

“થેંક યુ, તો ક્યારે જઈશું?”

“ચાર-પાંચ દિવસ પછી નીકળાશું” તો પણ વેકેશન પૂરું થયા પહેલાં પાછા ફરી રાકીશું.”

વીરેન્દ્ર મનોહર કરતાં વયમાં દશેક વર્ષ મોટા હતા અને નોકરીમાં પાંચેક વર્ષ જેટલો સીનિયર હતા; પરંતુ

એકે એક જ કોલેજમાં પ્રાર્થાપકો હતા, એક જ બંગલાના જુદા જુદા ભાગોમાં વસતા હતા, અને પછી તો વિદ્યા-વ્યાસંગ કેને મિત્રો બનાવ્યા વિના રહે છે?

વડવાણ જંકશન પર રહેલે ટ્રેનમાંથી ઉતરીને તેઓ બાડની ટેક્સીમાં બસાણે પહોંચ્યા. યુવને અને મહેમાનને જોઈને પ્રાગજી સંઘવીની આંખો હસી ઊઠી. મનોહરે વીરેન્દ્રને પોતાના પિતાની ઓળખાણ કરાવી; વીરેન્દ્રે અને સંઘવીએ પરસ્પર નમસ્કાર કર્યા. સંઘવી આગળ ચાલ્યા અને વીરેન્દ્ર તથા મનોહર પાછળ દોરારાયા. મનોહરને એમ થઈ ગયું કે મકન મેરાઈની મેડીમાં ઉતારાની વ્યવસ્થા પિતાજી કરી શક્યા નથી. તેવું મ્હોં જીતરી ગયું, પણ ધરને એટલો યત્નતાં રસોડામાંથી “મનોહરભાઈ આવ્યા કે?” એવી રંબાની બૂમ સાંભળીને તેને સતોય થયો કે રસોડા તો સારી થશે. “હા, ચાલ્યો બહેન” કહેતાં તેણે તેથી ઉલ્લાસ અનુભવ્યો.

સંઘવીનું મકાન આમ તો વિશાળ હતું. સળંગ ઝોસરીએ ચાર મોટા ઝોરડા હતા. છેલ્લા ખંડમાં મહેમાનના ઉતારાની વ્યવસ્થા કરી હતી, ત્યાં જાજમ પાયરી ગાદી-તકિયો ગોઠવ્યાં હતાં, બાલુએ ઢોલિયો મિજબી રાખ્યો હતો. પાણિયારી પર પાણી ભોટા-પવાણી વ્યવસ્થા કરી હતી; અને ટેબલ તો નહેતું, પણ બે ખુશીઓ પડેશીને ત્યાંથી લાવીને મૂકી હતી.

વીરેન્દ્ર તથા મનોહરે અંદર જઈ કપડાં ઉતાર્યાં, હાથ મોં ધોઈ પાણી પીધું, ત્યાં સંઘવી આવ્યા: “નાહવાતું કેમ છે?”

વીરેન્દ્રે કહ્યું: “નહિ કાકા, અમે અંધું નિત્યકર્મ તો પતાવીએ જ નીકળ્યા છીએ.”

“તો આ બનાવરાતું?”

“અરે એમાં પૂછવાતું શું, પિતાજી?” મનોહર જરા ચીડાઈને બોલ્યા.

વીરેન્દ્રે કહ્યું: “જવાહરને ચાની વાન. આપણે જંકશન પર તો પીધી છે.”

સંઘવી બોલ્યા: “તો રસોડા તૈયાર છે.”

પાટલા નંખાયા અને એક મિત્રા જમ્યા બેઠા. મનોહરે જ્યુ કે સિખંડ બનાવ્યો નથી પણ દૂધપાક બનાવ્યો છે, એતો ઠીક, પણ ફરસાણમાં માત્ર ઢોળાં ને કાચી કેરીનાં જળ્યાં જ; કચોરી-કાતરી-અઘાટાવડાં કશુંય નહિં રાક

ફક્ત એક જ અને રાવતું તો મિલકુલ નહિ. ચટ્ટણી બનાવેલી પણ આંખનીની. મનોહર નારીપાસ યદ્ય અથો.

અધુ પીરસાઇ ગયું એટલે વીરેન્દ્ર કહ્યું: “સંઘવી કાકા આવું જમણુ બનાવીને તમે કાઢિયાવડના ગામડાંના મારા પરિચયમાં એક હતિ આણી. હું તો અગ્રીનું સાદું ભોજન કેવું હોય, તેનો અભ્યાસ કરવા આવ્યો છું.”

સંઘવી રિમત કરીને બોલ્યા: “એ અભ્યાસ તો કોઇ વાર અચાનક આવી ચડે તો થાય.”

વીરેન્દ્ર બોલ્યો: “તો મનોહરબાઇ, ખરેખર આપણે ભૂલ કરી. અગાઉથી ખબર ન આપી હોત તો જ સાફ હતું.”

મનોહર બોલ્યો: “આ ભોજન કાંઇ બહુ ‘રીચ’ નથી; દૂધપાક સિવાય બીજું બહુ સામાન્ય જ છે.”

સંઘવીના વડન પરથી રિમત ઊડી ગયું, તેમને પુત્રને કહેવાનું મન થયું કે, “આવું ભોજન તારો બાપ વર્ષમાં એક વાર-દિવાળીના તહેવારને દિવસે-પણ જમી શકતો નથી, તે શું તારે મન સામાન્ય જ?” પણ એ ઉભરાને સંઘવી ગળી ગયા.

જમતાં જમતાં અનેક અણુગમતી જાખનો મનોહરની નજરે અને સ્મરણે ચડવા લાગી.

તેણે ભેયું કે વીરેન્દ્રનું આતિથ્ય કરવામાં ડોસાએ જાગ્યાર કાળજી રાખી નથી. ઉતારો ઘરમાં આપ્યો, જમવાની વસ્તુઓમાં પૂરો માલ નહિ, હજી કોરી-કોકો-કૂટની કાંઇ બચ્યા થઇ હશે કે નહિ તે બાજતની તેને ચિંતા ચતી હતી, અને મહેમાનને જમવા બેસાડવાના રથનું વાતાવરણ આવું ગામડિયું ને ગંદ હોય તે કેવું ખાખા કોઈને ત્યાંથી બે-ચાર જમનસિદ્ધરણ ખુમચા મંગાવવા જેટલી તેમની અકક્કલ કેમ ચાલી નહિ હોય કે જેથી કાંસાની તાંસળીમાં અને પિત્તળની કલાઇ પિનાની ચાળીમાં દૂધપાક-પૂરી પીરસવાં પડ્યાં? દૂધપાક ચમચાથી ખાવાનું વધારે ફાવે તે ચમચા તો હતા જ નહિ. જમતાં જમતાં રસોડાની અંદરનું દ્રવ્ય નજરે પડતું હતું તે કેવું ગંદ લાગતું હતું! બન્ને ઓસરીમાં જમવાનું રાખ્યું, પણ ત્યાં રંગોળી પૂરી હોત તો કેવું દીપી નીકળત! મનોહરને વધુ દુઃખ થતું હતું કે વસતી વચની માતી રસોડામંદી જાહર આવી આતીને કાંઇ વસ્તુઓ મૂકી જતી હતી તેનાં કપડાં બેઠે. ગામડિયણુ છોકરીની જેમ તેણે દૂધી ધાધરી ને ફટકો

કળંગે પહેર્યા હતાં. એ પોતાની નાની અંદેન હતી અને રસોડામાં આપું ઓઢીને બેઠેલી પોતાની માતા હતી એવી ઓળખ પડતાં વીરેન્દ્ર પોતાના કુટુંબ માટે કેવો ઉતરતો અભિપ્રાય બાંધશે તેની ચિંતા મનોહરને થવા કરતી હતી.

જમી ઉડ્યા પછી સંઘવીએ પાન ધર્યાં નહિ અને માત્ર સૂડી-સોપારી આગળ કર્યાં, એટલે મનોહર જાણી ચૂક્યો, કે આનિથ્યમાં પિતાજીએ ખૂબ જ ક્યાસ રાખી છે. વીરેન્દ્ર સોપારી ચાવતો ઢોલિયા પર આડે પડ્યો થયો તે વખતે બાલુદા ઓરડામાં જઈ તેણે પિતાને પૂછ્યું: “પિતાજી! તમે પાન પણ મંગાવી રાખ્યાં નથી?”

“હું તો લાવતો” તો, પણ રામજી બીડિવાળાએ કહ્યું કે તમે એ તરખડમાં પડશો નહિ, હું તમને બેઠેએ તેટલાં પાન-બીડાં બનાવી આપીશ, એટલે હું ન લાગ્યો. આજે હવે તેને ત્યાં પાન રહ્યાં નથી, એટલે પાન પિના ચતાએ જ છૂટકો.”

“પણ કોરી, કોકો, કુટું કું કયું છે?”

“દૂધી તૈયાર મળી નહિ, એટલે પાશરે છંદાણા લાગ્યો છું; કોકોનું તો લીંબડીમાં કોઇ વેપારીએ નામ જ સાંભળ્યું નથી; અને રંટ અગાઉથી લાવી રાખેનું બચડી બધ એટલે નકામું” એટલે ન લાગ્યો.”

મનોહર ખૂબ જ ચિડાઇ ગયો અને બોલ્યો: “તમે મારું નાક કપાવવા જેવું બધું કયું છે. એક-બે દિવસના મહેમાનની પણ પૂરી ખાતર-અરદાસ્ત ન કરી શકાય એનાથી વધારે શરમાવા જેવું બીજું શું?” એમ બોલતો મનોહર ઉઝાટમાં તે ઉઝાટમાં પિતા પાસેથી ખસી ગયો.

વીરેન્દ્ર સમીપે આવીને તેણે કહ્યું: “તારે વિરેન્દ્ર જાણ! તમે જરા આરામ કરો, હું આપણા કામ અંગેની તજવીજ કરવા જઈ છું; કે જેથી કેટલુંક કામ સરળ થઇ જાય.”

“ઓલ રાઇટ!”

મનોહર ગયો અને ભારે ભોજન પછીની નિદ્રાથી ઘેરાતાં વીરેન્દ્રને વાર લાગી નહિ.

ગ્રાજી સંઘવીએ પુત્રની સૂચના મુજબ બે દિવસ દુકાન બંધ રાખવાનું જ કમલું હતું અને પાસેના ઓરડામાં પોતાની આગલી વેપારી પેઢીના દેખાવ કરી રાખ્યો હતો. ગાદીને સ્થાને એક ગોદડું પાચરી, સામે તકિયો મૂકી, બાલુએ બૂતો ઇસ્કાતરો ગોડવી તે ઉપર

આધુનિક શિક્ષણ

મૂળ અધ્યેય : માન્યવર ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્ય.

અનુવાદક : પરમાનંદ

(કેટલીયે અગત્યની વસ્તુઓ દૈનિક છાપાઓમાં આજે પ્રગટ થાય છે અને આજની કાલે ખીનું છાપું મળતાં એ વસ્તુઓ નિસરણ નય છે. વળી આવી અગત્યની વસ્તુઓ ન્યારે મૂળ અધ્યેયમાં હોય ત્યારે દૈનિક છાપાઓમાં પ્રગટ થતા તેના અનુવાદો સાધારણ રીતે બહુ જ ઉપલબ્ધિયા અને અનેક ભૂલોથી ભરેલા હોય છે. આવી વસ્તુઓને તારવી લેવી, એને સુવ્યવસ્થિત આધારમાં અને અર્થવિશદ ભાષામાં રજૂ કરવી, સંગ્રહિત કરવી એ યુગદર્શન જેવા માસિકોનું એક અગત્યનું વ્યંજ લેખાવું નોંધએ આ દૃષ્ટિએ તા. ૮-૮-૪૬ ના રોજ મુંબઈ ખાતે ભારતીય વિદ્યાભવનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં હિંદના જનનર જનરલ થી, રાજગોપાલાચાર્યે આપેલા વ્યાખ્યાનનો અનુવાદ અહીં પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે. આ વ્યાખ્યાનમાં શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે આજના શિક્ષણના કેટલાક મુદ્દાઓ અર્થમાં છે. આજના શિક્ષણમાં રહેલ વિરિષ્ટ વ્યક્તિત્વના ધડતરની ઉછાપ તરફ હિંદની પ્રજાનું ખાસ ધ્યાન એટલું છે અને પ્રાર્થામિક શિક્ષણ સંબંધી કેટલાક મૌલિક વિચારો પ્રગટ કર્યા છે જનનર-જનરલ જેવા અતિ મહત્વના આધિકાર ઉપર બેઠેલ આપણા પ્રતિનિધિ કેટલો છવત છે, ભગ્ન છે તેનો આ વ્યાખ્યાન ઉપરથી આપણને સહેજે ખ્યાલ આવે છે. તાંમી)

આપણા કોઈ પણ યુવાન યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણ પૂર્ણ કરે તે પહેલાં સૌથી વધારે અગત્યની વસ્તુ એ છે કે તેણે વ્યક્તિત્વ ત્રાપત કર્યું હોવું નોંધએ. ભણતરની એટલી અગત્ય નથી જેટલી ચારિત્ર્યની છે. આજે જે ભાષાઓ અને બહેનો ઈન્ફ્લુએન્સ યદને બહાર પડે છે તે ખીજું બંધું શિખીને આવે છે, પણ ત્યાર બાદ તેનું વ્યક્તિત્વ તો તે ખીજે કોઈ કોઈ ગોઠવાય ત્યાર પછી જ ધડાવા પામે છે. ન્યારે જાહેર સેવાની જવાબદારીના મોજે આગલી પેઢીની કોઈ કડખનામાં પણ ન આવે તેટલો બધો વધી પડ્યો છે ત્યારે આ વસ્તુરિચિત અત્યંત અસતીયપ્રદ બને છે.

હિંદુસ્તાનની કોલેજો વિદ્યાર્થીઓથી ઉત્તરાષ્ટ રહી છે. પ્રત્યેક શૈક્ષણિક વર્ષની શરૂઆતમાં કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા માટે હોડાહોડી ચાલે છે અને મેટ્રીક થયેલા વિદ્યાર્થીઓ નાતજનત, સપ્રેધાય અને એવી અનેક બાજતો આગળ ધરીને કોલેજમાં પ્રવેશ મેળવવા આકાશપાતાળ એકાદાં કરે છે. જો માત્ર કોલેજમાં ભણતવા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યાનો જ વિચાર કરીએ તો આપણી યુનિવર્સિટી સંપૂર્ણ રીતે સફળ થઈ છે એમ જાહેર કરવું પડે, પણ સાથે સાથે એ પણ કબૂલ કરવું નોંધએ કે આજની યુનિવર્સિટીઓ જે રીતે ચાલે છે તે નીત તદન નિષ્ફળ નિપડી છે એવી લગભગ સૌ કોણને પ્રતીતિ થઈ છે. અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ, આપણી ધારાસભાના

સભ્યો, જાહેર જનતા, મિત્ર સિત્ત પબ્લિક સર્વિસ કમીસનો—સૌ કોઈ કબૂલ કરે છે કે યુનિવર્સિટીઓમાં તૈયાર થતો માત્ર કોઈ પણ સંજોગોમાં પૂરતો સારો હોતો નથી. જો કે વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યામાં કશી પણ કમીના હોતી નથી, પણ રાજ્યની જવાબદારીને પહેળી વળાવ નથી. શુભવત્તાના ધોરણમાં તો બારે ખેદજનક ઉછાપ માણસ પડે છે. લોકશાસનની ગમે તેટલી વાતો કરવામાં આવે તો પણ કાર્યનિષ્ઠ નેતૃત્વ રાષ્ટ્રીય સાધનોનું એક મૌલિક અંગ છે અને તે તો આપણી યુનિવર્સિટીઓમાંથી જ નિષ્પન્ન થવું નોંધએ. એ કંઈ આપણને ખીજેથી મળી શકે નહિ. એક કાન્તિકારી નેતા કે કોઈ સંતપુરુષ રાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અકસ્માતથી અવરનવાર પ્રગટ થાય અને પ્રજાના વ્યવહાર અને વર્તનને નવું ધડતર આપે, પણ પ્રજાના ક્રમશઃ વિકાસ માટે જે દિનપરદિનના કાર્યની અપેક્ષા રહે છે તે કાર્ય તો આખા દેશમાં પ્રજાનો સર્વ વહીવટ સંભાળે અને જનતાના છવનનું નિયંત્રણ કરે એવા દેશનેતાઓની ચાહ પુરવણી પર જ આધાર રાખે છે. આખા દેશના હજારો છટલા-ઝોમાં રોકાયેલા-એક નહિ પણ હજારો-ચારિત્ર્યશીલ માનવીઓની આપણને ખાસ અપેક્ષા છે. આજની જરૂરિયાતો અને આપણી યુનિવર્સિટીઓ તરફથી થતી પુરવણીની શુભવત્તાએ એ વચ્ચે પાર પિનાવું અંતર છે એમ કબૂલ

કરનામાં જ્યાં પણ અનિચયતા થતી નથી. આપણી હુનિવર્સિટીઓમાં ભણતાં બાહ્યદેશીઓના વ્યક્તિત્વના ઘટસ્પર્શો જે દોરવણીની આવરણકળા છે તે આજે સુઘ્રભ નથી. કમનસીબે આપણી કોલેજોનું પાનાવરણ બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક શંભુમેળાથી એટલું બહુ ડહોળાયેલું છે કે આવા કોષ પ્રચલન માટે અવકાશ જ દેખાતો નથી. આપણા વિદ્યાર્થીઓની બૌદ્ધિક શક્તિ ધણુ ઉંચા પ્રકારની છે અને શિક્ષણ પણ ધણુ ઉચ્ચ પ્રકારનું આપવામાં આવે છે, પણ જરૂરી વસ્તુના અભાવ જ હોય છે. આ પરિસ્થિતિનો એવી રીતે ખુલાસો કરવામાં આવે છે કે આજની હુનિયામાં યોગ્ય આવે જ બૌદ્ધિક તેમ જ નૈતિક ગોદાળો પ્રચલે છે અને તેનું પ્રતિબિંબ આપણી હુનિવર્સિટીઓમાં જોવામાં આવે છે, પણ આપણી હુનિવર્સિટીઓ બહારના ગોદાળાને ફર કરવાને બદલે માત્ર પ્રતિબિંબિત કરે એ શું બરાબર છે? હુનિવર્સિટીઓનું કથેય ચાલુ સમાજનું યથાપ્રમાણ પ્રતિનિધિત્વ દાખવવાનું નહિ પણ તેને સુધારવાનું અને જ્યાં અવ્યવસ્થા છે ત્યાં બુદ્ધિશ્રુતિ વ્યવસ્થા તેમ જ નૈતિક મૂલ્યોની પુનઃ પ્રતિષ્ઠા થાય તેવું કંઈક કરવાનું હોયું જોઈએ.

હું ફરી વાર બાર દહને જગ્યાનું છું કે હુનિવર્સિટીઓએ આજના જટિલ સમયમાં રાજ્ય પર આવી પડેલી ફરજોને પહોંચી વળવા માટે, તેમ જ સમાજને પોતાના સાંસ્કૃતિક હવનના માર્ગે દોરવા માટે, જેની ખાસ જરૂર છે એવા સમાજ-નાયકો, શિક્ષકો તેમજ વહીવટ કર્તાઓ પ્રત્યે પૂરા પાડવા જોઈએ. બેપકુટીની જગ્યાએ બુદ્ધિશ્રુતિ વિચારણાની પ્રતિષ્ઠા થવી જોઈએ. લાગણીવેગની જગ્યાએ આત્મનિરીક્ષણની સ્થાપના થવી જોઈએ. જ્યાં પ્રપંચોનું સામ્રાજ્ય છે તેના સ્થાને આલ્સ અને ખાનગીઓ ગતિમાન થવાં જોઈએ. તત્કાલીનશક્તિનું સ્થાન સિદ્ધાંતોને મળ્યું જોઈએ. આ બધું કંઈ કોષ અણુધાર્થી ભવ્ય ચમત્કાર દ્વારા સિદ્ધ થવાનું નથી. હુનિવર્સિટીઓનો ધર્મ એવા લુવાન સ્વીપરોએ પેદા કરવાનો છે કે જેઓ પ્રત્યે આ ઉજ્જવળ ચઢાણને માર્ગે લાઇ જવામાં આનંદ અને કૃતાર્થતા અનુભવે. આજના યુવકો જેની અવિશ્વસનીયતાથી પોતે પણ અચ્છાત નથી એવી શક્ષણની સુદૃઢ સામગ્રીના સ્વરૂપમાં વ્યક્ત થઇ રહેલી અસ્તવ્યસ્ત અને સંબ્રમણકર વિચારણાના ભોગ યથા પડ્યા છે. પોતાની ભાવિ ઉન્નતિના માર્ગે હિંદ આજના યુવામાં જે મહાન

પ્રયોગ કરી રહેલ છે, તેમાં આપણી કોલેજો અને હુનિવર્સિટીઓની અદ્યતન પરિસ્થિતિ કરતાં વધારે કમનસીબ એવી બીજી કોષ આગમ નથી. આજની હુનિવર્સિટીઓ ભૂતકાળમાં યોગ્યપેક્ષે હતી અને ધારણેલી હતી અને આપણા વખત સાથે તે બંધાયેલતી ન આવે અને આઝાદીની ઝડપી સાધના દરમિયાન જે ક્રાંતિકારી વ્યૂહરચના અખત્યાર કરવામાં આવી હતી તેથી આપણી હુનિવર્સિટીઓને ફાવવાને બદલે નુકસાન થયું હોય તો તેમાં હુનિવર્સિટીઓનો કશો દોષ નથી.

તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ

આપણા જે તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિએ ભૂતકાળમાં હિંદુનું રક્ષણ કર્યું હતું તે તત્વજ્ઞાન અને સંસ્કૃતિ જે યથાસ્વરૂપે ટપી રહ્યા હોત તો આપણી હુનિવર્સિટીઓની તુટિઓમાંથી નિષ્પન્ન થયેલું નુકસાન પ્રમાણમાં બહુ અમત્યનું લેખાત નહિ. જે આપણી વેદાંતી સંસ્કૃતિ માત્ર પાંડિત્યમાં જ નહિ, પણ મનુષ્યોના હૃદયમાં અને તેને લગતી જાડી સમજણમાં હવતી રહી હોત તો શાળા અથવા કોલેજનાં શિક્ષણમાં રહેલી ઉણપો ચિન્તાનો વિષય ન બનત, અથવા તો તેમથી કોષ ગંભીર નુકસાન નિષ્પન્ન પામત નહિ. કમનસીબે આ આપણા પુરાણો વારસો પાછળના વખતમાં એકદમ લુપ્ત થતો ચાલ્યો અને મને ભય રહે છે કે આજે તેમાંનું ધણું ઓછું અવશિષ્ટ રહ્યું છે. એમ ન હોત તો આપણી રાષ્ટ્રીય સરકારના હેતુઓ અને ઉદ્દેશો સિદ્ધ થવામાં જે એક મોટી આડ-ખીલીવપ જની રહેલ છે તે સોભ અને સ્વાર્થપરાયણતાનું આવડું મોટું પ્રમાણ નજરે નિદાણવાનો વખત આવત નહિ. જે શિસ્ત, સંયમ અને નૈતિક મૂલ્યોના ખ્યાલો વેદાંતી સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે તે સર્વ છેલ્લા પચાસ વર્ષ દરમિયાન અખત્યાર કરવામાં આવેલ વિવિધ પ્રકારની રૌદ્રાણિક યોગનાઓથી આવરણ ગણેલ છે, અને જે પુણ્યો વારસો આજે આપણે યુમાવી એકા છીએ તેના સ્થાને આ રૌદ્રાણિક યોગનાઓએ કમનસીબે કર્યું પણ મહત્વનું તત્વ આપણને પૂરું પાડ્યું નથી. ચોક્કસ પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ ધણું એ શિક્ષણનો હેતુ હોવો જોઈએ. એ હેતુ પાર ન પડે એવું શિક્ષણ સર્વાંશ અર્થ વિનાનું છે. બીજી બાજુએ હુનિવર્સિટીઓના હેતુ-ઓની આ બાજુ જે ધ્યાનમાં રાખવામાં આવે તો દરેક

પ્રકારનું શિક્ષણ જરૂર સુદર પરિણામો નિપજાવે. જે ઔદિક શિક્ષણ સાથે વ્યક્તિત્વના પિદાસની સંભાળ લેવામાં આવશે તો શિક્ષણનો વિષય પછી વિજ્ઞાન હોય, ટેકનીકલ શિક્ષણ હોય, અર્થશાસ્ત્ર હોય, દત્તિહાસ હોય, કાયદો હોય, ગૃહવિજ્ઞાન હોય કે ગમે તે હોય-આ દરેક વિષયના શિક્ષણમાંથી દરેક વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીને સમાવળા નેતા બનવા માટે પુષ્કળ અવકાશ રહેશે.

નૈતિક શિક્ષણ

નૈતિક શિક્ષણના સંબંધમાં જે મુશ્કેલી આવે છે તેથી હું અગ્રણ્ય નથી. જે વ્યક્તિઓનું સમગ્ર જીવન તેમજ રીતભાત કરા પછી સૌથી મોઢ સિવાય અથવા તો ફરજિયાત રીત સિવાય વિદ્યાર્થીઓને પ્રેરણારૂપ બને એવી-યુનિવર્સિટીમાં એકત્ર થયેલા યુવકો વચ્ચે વસે અને વિચરે એવી કંઈક કક્ષાની વ્યક્તિઓ આપણને મળી શકતી નથી. બીજી બધી બાબતમાં અત્યંત કુશળ એવા શિક્ષકો મળે છે. વળી કોઈ પછી સંપ્રદાયને લગતા ધાર્મિક શિક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય એવું કંઈ પછી શાળા કે કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં દાખલ કરવા સંબંધે સાધારણ રીતે બહુ તીવ્ર અણગમો દર્શાવવામાં આવે છે. આની પાછળ રહેલી વિચારવૃત્તિ અને આશંકાઓ વાજબીપણ આપણે સમજી લેવું જોઈએ, પણ આ સંબંધમાં આપણે વધારે પડતા વહેમો યદ્ય એસીએ એવો પૂરો સંબંધ છે. આપણી આશંકાઓ વધારી મૂકવી અને નિષ્ક્રિય બનીને સતોષ ચિંતવવો, એ આપણને પરવડે નહીં. આજની કોટ્ટી અત્યંત વાર્તાવિત અને મંબીર છે. ઉપર જણાવી તેની આપણી મુશ્કેલીના કારણે કેવળ નકારાત્મક વળણ આપણે ધારણ કરવું એ ઉચિત નથી. મિત્ર સિલ ધર્મો અને તેમાં રહેલું તત્ત્વજ્ઞાન સમજવા તથા શિખવા માટે અવકાશ મળે, વળી મીસ અને રોમની વિચારણાઓ જે પશ્ચિમી યુનિવર્સિટીઓમાં “કલાસિકલ લુમેનીઝમ” ને નામે ઓળખવામાં આવે છે તેના પછી સમાવેશ કરવામાં આવે એવી એક સર્વોચ્ચ યોજના અમલમાં મૂકવામાં આવે તો તેમણી એક એવું વાતાવરણ તેમજ પ્રેરણા પેદા થશે જેના પરિણામે આપણા વિદ્યાર્થીઓ સ્વયં પ્રહરણ કરવાને અને દેશની સંસ્કૃતિ તેમજ તત્ત્વજ્ઞાન

પચાવવાને સર્વ પ્રકારે સમર્થ થશે, અને એમ કરવા માટે કોઈ રીતિ અસાધ્ય બન કરવાની જરૂર નહિ પડે. જે રીતી રીતે અહીં કરવામાં નહિ આવે તો આકસ્તરી રીતે સાધી શકાશે. આપણા વિદ્યાર્થીઓને ધિસ્તીધર્મ, યહૂદી ધર્મ તેમજ ઇસ્લામ અને ખ્રીસ તથા રોમના સાહિત્યમાં રસ લેવા થવા છો. પછી એમ થતાં કોઈએ તેમને કહેવું નહિ પડે પણ તેઓ પોતે જ વેદાંત તરફ આકર્ષી, કારણ કે હિંદમાં જેણે જન્મ લીધો છે અને પોતાના દેશ વિશે જે ગૌરવ અનુભવે છે, તેના કોઈ પણ મનુષ્ય માટે હજી પણ વેદાંત સુલભ અને આકર્ષક રહેવાનું જ છે.

હું જ્યારે નાનો હતો ત્યારે મારાં પાઠ્યપુસ્તકોમાં આપણે રાખીને મેં બનિયનું “પિલગ્રીમ્સ પ્રોગ્રેસ” અને બ્રહ્મજ્ઞાના બૂરા અને નવા કરારના પ્રકરણો વાંચ્યાં હતાં, અને સોફીસ્ટ, માર્કસ એરોસ્ટોસ અને સ્પર્ક લોરેન્સના વિચારોથી હું પરિચિત થયો હતો. આના પછીએ મેં જે આર્નલ અને બ્રિટિશ અનુભવો તે દારા, કોઈની પણ પ્રેરણા સિવાય, હું ઉપનિષદ, ગીતા અને મહાભારત તરફ આકર્ષિત હતા. આખરે બધી આધ્યાત્મિક ઉપાસનાઓ એક જ રસ્તે લઈ જાય છે અને જ્યારે પણ આવી ઉપાસના કરવામાં આવે છે, અને કોઈ પણ કરે છે ત્યારે તેના ઉપર બ્રહ્મજ્ઞા આશીર્વાદ ઉતરે છે. જે અ જે હું ગમે તેટલો અજ્ઞાન છતાં ત્રણથી હિંદુ વેદાંતી હોઈ તો એ વરદિયતિ આપણા દર્શને આપણને જે આપી ગયા છે, તેને જેટલી આભારી છે, તેટલી જ બીજી પ્રજાના કેટલાક ધર્મશાસ્ત્રોના પરિચયને આભારી છે. સર્વ ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક વિચારણાઓ સંપૂર્ણ બંધિધાર કરીને નહિ, પણ સર્વ પ્રકારના આધ્યાત્મિક વિચારના પરિચય અને કદાચ આપણે સંસ્કૃતિ બનીશું અને આપણા જીવનને યોગ્ય રીતે પડી શકીશું.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

હવે પ્રાથમિક શિક્ષણનો વિચાર કરીએ તો તે વાંચન હોય, લેખન હોય, ગણિત હોય, કામ દારા શિક્ષણ હોય કે આર્નલ દારા ફેબ્રુઆરી હોય, બાળકને આંકડા તથા અક્ષરના સાંકેતિક ચિહ્નોમાં જુલાવી દેવાના હોય અને આ રીતે જીવનના પ્રારંભકાળથી જ તેને કેવળ જડ બનાવવાનો

હોય, અથવા તો શિક્ષણનાં સાધનો સાથે પ્રારંભથી જ તેનો વ્યવહાર શરૂ કરવાનો હોય અને સમત અને કામ એ બે વચ્ચે જાણે કે કશો ભેદ જ ન હોય એવી રીતે તેણે રમવાનું અને કામ કરવાનું હોય અને બન્નેમાં તેણે આનંદ પ્રાપ્ત કરવાનો હોય, આપણી આવી શિક્ષણપદ્ધતિને 'બ્રોન્કેટ' 'બોન્ટેસરી' પાયાની (Basic) અથવા તો આપણને ગમે એવું બીજું કોઈ પણ નામ આપીએ-આપણા બાળકોનું શિક્ષણ આપણા વર્તમાન મંત્રેગોને અનુરૂપ અને એ પ્રમાણે જ ચોલવવું જોઈએ, કારણ કે એ તો ૨૦૨૫ છે કે આપણા પૂર્વગ્રંથો સાથે બંધ બેંધ એવી રીતે આપણે આપણા સંલેગોમાં ફેરફાર કરી શકતા નથી. જો તમે શાંતિથી વિચારો અને તમારી ચોલનાઓ તથા તેનો અમલ કરવા માટે આખરે જરૂર પડે તેટલી રાષ્ટ્રની આવક-બંનેને સામાન્ય ગણિત લાગુ પડે તો મળુની કરતાં કરતાં જ તમારી ચોલનાઓ બાંયોને બૂકેડો થઈ જવાની અને કેવળ નિરાશા અનુભવના શાદમજની માફક તમે તમારું માથું રેતીમાં ઢાંકી દેવાના અને તમારી સામે જે કંઈ છે તેનો ઇન્કાર કરવાની તમને ફરજ પડવાની. જો આપણું બાળકોને યોગ્ય રીતે અને સમજણપૂર્વક ઉછેરવામાં નહિ આવે તો આપણે કઈ સંસ્કૃતિ કે સભ્યના જાળવવાના હતા? હિંદુસ્તાનમાં સમાજની અસ્થિ પંદરિસ્થિતિ, તરેડ તરેડના ધારાસભાના કાવદાઓ, લોકકથાઓ-સાધક હીરવાદો અને એવી સંસ્થાઓ દ્વારા ચાલી રહેલ પુનર્ધર્તાના અનેક ચક્રો ચોતરફ ગતિમાન હોવા છતાં જેના પર પ્રભાવ આપું છુંન અવલંબી રહું છે એવા પાયાના ઉદ્યોગના તંત્રો કુદરતે જાળવવાની પ્રણાલિને લીધે સફળાએ હલુ છવતા છે. ધણાં ખર્ચ બાળકો હજુ પણ પોતાના માતાપિતાના કામમાં મદદ કરે છે અને કોઈ પણ શાળા કે સંસ્થાના ટેકા સિવાય પોતાના કુટુંબનો ધંધો સિધે છે અને તેમાં કુશળતા પ્રાપ્ત કરે છે. ખેડૂત, સુતાર, મોચી, બંગી, લુહાર, વણકર, દુકાનદાર, માકી હાંકનારે-આવા લાખો પ્રાકૃત જનો, મોટા અને હલેલા લોખંડી મહારાજાંકાંસાઓ તેમજ વિચારશ્રેણીઓથી તદ્દન અપરિચિત રહેતો, જાણે કે કશું જ બનવું ન હોય એમ પોતાનો વ્યવસાય-વ્યવહાર ચલાવે જાય છે, અને આમ આપણું જીવન વધું જાય છે. આપણે ધૃષ્ટતાપૂર્વક આકાશમાં કિરણોઓ બાંધે જઈએ છીએ અને બાંધી શકીએ છીએ, કારણ કે ત્યારે ધરતી ઉપર જ્યાં આપણું ખરું

વસનિસ્થાન છે તેની જાળવણી તો એ ભદ્રાભોજા પ્રાકૃત જનો કરી રહ્યા છે કે જેઓ અખણ છે, અને ઉચ્ચતમ કક્ષાના આપણા પ્રવાસોનું જેમને બાન પણ નથી. અલ્પ વયના છે, કપડું વણાય છે, ઘેરો ઉપરથી ઉન ઉતારાય છે, ગાયોને ચરાવાય છે, જોડાઓ શીવાય છે, ગ્રામ-નગરની સાફસૂરી ચાલ્યા કરે છે, ગાડાઓ અને હજો જમાવાય છે અને તેનું સમારકામ ચાલ્યા કરે છે, કારણ કે ઇશ્વરનો આજાર માનો કે આ પ્રત્યેક કામ કરનારનો યર્ગ, શાંતિ કે સમૃદ્ધ આજે હલુ હયાત છે અને એનાં એ જ ધરો હલુ ઉભા છે અને એ ધંધાદારી ધરોમાં ચાલતી નિશાળો અને તે ચલાવનારા માતાપિતાઓ એના એ જ માતાપિતાઓ અને શિક્ષકો છે કે જેમની પાસે બીજી કશી પણ મહત્ત્વાકાંક્ષાઓથી અસ્પૃશ્ય એવા બાળક સ્વાભાવિક રીતે બાપદાદાની ધંધાની તાલીમ પામ્યા કરે છે. આ પુરાતન કળથી ચાલી આવતા સયોગો કે જેની એકરૂપતામાં પાયાસ માણ્યો સિવાય અન્ય કોઈ પણ વ્યક્તિ દખલગીરી કરવાનું ઉચિત ન લેખે એવા સયોગો વચ્ચે જે પ્રાથમિક કક્ષાનાઓ આપણે રચાવી છે અને તથાજે જઈએ છીએ, તેમાં આપણે કઈ ચોલનાથી કામ કરવું જોઈએ? શું આપણે એ સર્વ બાળકો, જેની ઉપર આપણી હકુમત પહોંતી શકે તેમ હોય તે સર્વ બાળકોને પોતાપોતાના બાપદાદાના ધંધાથી વિરુદ્ધ કરીશું અને આપણે જેવી નિશાળો રચાવીએ તેવી નિશાળોમાં આ બાળકોને પોતાનો સર્વ સમય ગાળવાની ફરજ પાડીશું? અને આ નિશાળોને ગમે તેટલો પ્રયત્ન છતાં આપણે કેટલી વ્યવસ્થિત અને ગિસ્તબદ્ધ બનાવી શકીશું એ તો આપણે જાહેર સારી રીતે જાણીએ છીએ અને બીજું પોતાના બાપદાદાનો ધંધો શિખવાનું તેમના માટે અશક્ય બનાવી મૂકીએ છીએ તેનું શું? કારણ કે પછી આજે ઉપર આ કામગીરી તેઓ સફળતાપૂર્વક શિખી શકતા જ નથી અને કાચપાકા નૈયાર થયેલા અને નિયંત્રિત કરવામાં આવેલા શિક્ષક દ્વારા આપણી નિશાળોમાં એ ધંધાઉદ્યોગો શિખવવાની આપણે ઉમેદ રાખી શકીએ તેમ નથી. આ કક્ષના જ અને ચમકાવે છે, કારણ કે આવાં પગથાથી ચનારું તુકડાનું હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શકું છું. પણ કદાચિત વિનાશકારણ હું આટલો બધો લયજવાકુળ બની રહ્યો છું. કારણ કે મને ખાતરી છે કે આપણા ગમે એટલા પ્રવાસો છતાં સદ્બાએ સંખ્યાબંધ બાળકો આપણા આ

ભુલમમાંથી ઉગરી જાય છે અને કુટુંબ વચ્ચે વસતું અને વંશપરંપરાગત ધંધાકીલોગની ઉમેદવારી કરવી-તાલીમ લેવી. આ પ્રકારની યુગતન પ્રણાલિકા આપણા ગમે તેવા અન્ય દિશાના પ્રયત્નો છતાં ચાલ્યા જ કરે છે. કેળવણીને વ્યાપક બનાવવાનો આપણો સ્તુત્ય હેતુ અને આ કૌટુંબિક ઉમેદવારી તથા વંશપરંપરાના ઉલ્લેખો ચાલુ રાખવાની અસાધ્ય ભુલરૂઝ-આ બંને બાબતનો આપણે સી રીતે સમન્વય કરીશું? હું મધ્યમમઠીમાં માણસ છું અને બધી બાબતોના સુખદ સમન્વય સાધવા તરફ મારું માનસ હમેશાં હલેલું રહે છે અને તેથી ફાંજવાના પ્રાથમિક શિક્ષણના પુરસ્કૃતિઓને સ્વયંચાલી હું હિંમત ધરું છું કે અઠવાડિયામાં આપણું બાળક ત્રણ દિવસ જ બહુવા આવે એવી આપણે સંતોષ ચિન્તની ન રાખીએ? એ ત્રણ દિવસો દરમિયાન તમારથી જે કાંઈ શિક્ષણ આપી શકાય તે બેલાયક આપો, પણ બાકીના ચાર દિવસો પોતાના બાપદાદા સાથે કામ કરવાની બાળકોને તક આપો, તેનું શુ પરિણામ આવે તે આપણે નોંધીએ. આમ કરવાથી આપણા હાથે થતી કોઈ પણ ભૂલ સામે એક પ્રકારનો પાકો વીમો ઉતરશે. પાવાને સુગંધિત રાખીને આપણને છાત્ર એવી પ્રગતિ રાખી શકીશું, જે બાળકોના બાપદાદાના ધંધાના માર્ગે જના મારાના નથી અથવા તો જેમને એવો કોઈ ધંધો ઉલ્લંઘન નથી, જેમનાં મા-બાપો પોતાનાં બાળકોને પગલવંબી અથવા તો સકારી ગોકરો બનાવવા છુટે છે, અથવા તો પોતાનાં બાળકોના બાપી સાથે રમત કરવા માગે છે અથવા તો તેમને ફુનિયાની હલિકામાં હલેલેલવા છુટે છે તે બાળકો આ બાકીના ચાર દિવસોનો પોતાને

ગાઓ રે!

શ્રી. પ્રજારામ રાવળ

ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો:
વરજાગિયા, ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો.
આકુડી ઉમટે પ્રીતો
વરજાગિયા, ગાઓ રે વસન્તનાં ગીતો.
ઝેરી ગાડું રે અંગઅંગે અવનીનું ઉર
પ્રીતડી ઉવે ન રહે છાની;
ધુમરાયે વાયજે થેલો આનન્દમાં,
ઝાલે છે પ્રીતની પાની...વરજાગિયા
અંગતું આકાર, અંગે સૂરજ, દશદિશાઉરે
કાગણની હોરે ગાઈ લાગી,
એકછું રહેવાયે નહીં જગના ઉદાનમાં,
હેતુ હેવાને રહે માગી...વરજાગિયા

હીક લાગે તેવો ઉપયોગ કરી શકે છે. પ્રાકૃત બાળકો તો આ ચાર દિવસોનો પોતાના બાપીકા ધંધાની તાલીમ લેવા પાછળ ઉપયોગ કરશે જ અને બાકીના ત્રણ દિવસો બહુતર પાછળ ગાળશે ને હું ધારું છું કે આદ્યુનની શૈક્ષણિક જરૂરિયાત માટે પૂરતું છે. આના પરિણામે આપણી નિષ્ણતાની અને શિક્ષકોની તાકાત દિગ્વિસ્તર થશે; કારણ કે અઠવાડિયામાં બેવડી સંખ્યાના વિદ્યાર્થીઓને તેઓ લગભગી શકશે અને વળી એક દિવસ તેમને આરામનો મળશે. આ બોડવણથી આર્થિક બોલોને પણ મજા હળવો થશે અને બાળકોના કુખર્ગા મગજ ઉપર ગ્રેહનું પ્રતીકા ધારણ કરવાનું, શબ્દ-ચળા સિખવાનું દબાણ પણ ઓછું થશે. ચાર દિવસની છુટી મળ્યાં શાળામાં તેઓ જે કાંઈ શિખે તે પચાવવા મટે-નેમજ મગજની તાઝગી મેળવવા તથા પોતાના બહુતરને માલુ જીવન ઉપર લાગુ પાડવા મટે-બાળકોને પૂરતો અવકાશ મળશે. મને લાગે છે કે આથી ખરેખર શિક્ષણની ભાતમાં તેમજ બહુતરનાં પાયાનમાં મજા સુધારો થશે. આના વિકલામાં કોઈ એમ સસવે કે અઠવા દિવસ બાળક નિશાળે બહુ અને અઠવા દિવસ પોતાના બાપ સાથે કામ કરે તો એવી થોળના મને 'સંમત નથી. નિશાળને તેમજ કૌટુંબિક વ્યવસાયને સચારનો તેમજ બપોરનો પૂરો લાભ મળવો જ નોંધીએ. બેહૂનના બાળકે પણ આખો દિવસ નિશાળે જતું નોંધીએ. અને તેનો તેને પૂરો સાલ મળવો નોંધીએ. અને પોતાના માતાપિતા અને દોરડાંપર સાથે પણ બેનરમાં તેમજ ઘરના કારખાનામાં પૂરો ચાર દિવસ તેણે ગાળવા જ નોંધીએ. નિશાળને કે કુટુંબને સચાર કે બપોરના લાભથી આપણે વચિત રાખી શકાય જ નહિ.

બંસી વાગે!

શ્રી. રંગનીકાન્ત દલાલ

બંસી વાગે! બંસી વાગે!
કેઇના ઉરની તમિ વાગે, હરે દૂરથી બંસી વાગે!
મીઠા સૂરમાં, મીઠાં સપનાં
ભરતી-ભરતી બંસી વાગે,
કોઠ ભરી કેં ચાહની આગે,
ઉવટની હો આરમ્બ વાગે, બંસી વાગે!
મીઠા સૂરમાં દુઃખની વાચા,
આશામાં તો હાથ નિશાસ:
અદનાં કુલ ખાર બનીને,
ગીતમાં જીવવા લાગે
તો બંસી વાગે, બંસી વાગે!
કેઇના ઉરની તમિ વાગે, હરે દૂરથી બંસી વાગે!

ગુજરાતી ચિત્રકળા

છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

(ગતાંકથી ચાલુ)

[પ્રસ્તુત લેખકે ગ્રંથમાં ગુજરાતી ચિત્રકળાના

ઇ. સ. ૧૮૫૦થી ૧૯૧૦ સુધીના વિકાસક્રમની તવારીખ-
વાર એક ચાલી આપી હતી તે ગાળામાં મુંબઈના કેટલાક
પાસ્ટી ચિત્રકારોનો ઉલ્લેખ કરવો સહી ગયો હતો. જે
૧૯૧૦ પછીની ચાલી રજૂ કરતા પહેલાં પુરવળીરૂપે
અહિં પ્રારંભમાં આપવામાં આવે છે.]

ઇ. સ. ૧૮૭૫. મુંબઈના પ્રિન્સિપાલ મી.
શ્રીરીક્ષે મુંબઈની મૂલ ઓફ આર્ટ્સના
કેટલાક વિદ્યાર્થીઓને અજન્તાનાં ચિત્રો ઉનારી
લેવાના કામમાં લગાડ્યા હતા. તે કાર્ય ઇ. સ.
૧૮૮૫ માં પૂરું થયું હતું, તેમાંના કેટલાક, સાઉથ
કેન્સીઝનની આગમાં લાસીભૂત થયાં અને જે
અગ્નિ તેમાંથી મી. શ્રીરીક્ષે ૧૮૯૬ માં બે મોટા
સુપ્રસિદ્ધ વોલ્યુમો પ્રકટ કર્યાં. મી. શ્રીરીક્ષે અજન્તાનાં
ચિત્રો પાછળ ઘણાં વર્ષો પ્લાન આપ્યું હતું, તેથી

ઉત્તર ગુજરાતનું ૧૮ મી
સદીનું કાપડરિકાપ
શીલ્પજી

મુદ્રમ વાદક

તેમણે લખ્યું છે કે ઇસ્લામી શ્રેષ્ઠ ગણાતી કેટલીક કળાકૃતિ-
ઓની જોડમાં મૂંઝી શકાય એવાં કેટલાક ચિત્રો ત્યાં છે.
આમ છતાં મુંબઈની ચિત્રશાળામાં તે શિશુલોકમાં
ગણ્યાં નહોતાં.

ઇ. સ. ૧૮૮૮. જોખમે આર્ટ સોસાયટી સ્થપાઈ હતી.

ઇ. સ. ૧૮૯૦માં વડોદરા કળાભવન સ્થપાયું હતું.
અજન્તાનાં ચિત્રો ઉનાનાર મંડળીમાં મહુમ પાસ્ટી ચિત્રકાર
પેસ્ટનજી અમનજી હતા. તેમને આ લેખકે નજરે ગયેલા
તે લગભગ ૬૩ વર્ષ ઉપરાંત જીવ્યા હતા. તે અંગ્રજ
તસ્વીરકાર હતા. વળી તેમણે હુરાપના ચિત્રકારોની પેઠે
પોતાના જ ચહેરાની ઘણી તસ્વીરા આપનામાં જોઈ દોરેલી.
તેમણે પાસ્ટી ધર્મક્રિયાઓનાં કેટલાંક વારાનવચિત્રો
કેલાં, પણ તે આજે જાંબા પડી ગયેલાં છે. ખચગખ્ખર
જરૂરુત સાહેબનું તેમનું કવેરું ચિત્ર પાસ્ટી ઘરોમાં
બહુ પ્રત્ય બન્યું છે. અને ખરેખર તેમાં તેમણે પચગમ્ખરી
ધરાની સાંવિક ચહેરા બરોબર ઉપજાવ્યા છે. એમની

પછી મુંબઈમાં અબ્બલ ફરગનનું તસ્વીરકામ કરનાર
મહુમ પીકાવાલા હતા. તે એકવાર ઇંગ્લેંડ જઈ આવેલા.
તેમની પીંછી ઘણી ચોક્કસ અને ચોટદાર હતી.
તેમના જ સમકાલીન ફ્રેન્ચમજી સીયેડિયા ઇંગ્લેંડની રાજ્ય
એકેડેમીની પરીક્ષા આપી એકેડેમીના મેંબર (R. A.)
થનાર પહેલવહેલા હિંદીજન હતા, પણ હિંદમાં તેમની
કદર થઈ નહિ, તેથી નિરાશ થઈ તેઓ ઇંગ્લેંડ જતા રહ્યા
અને ત્યાં જ બેઠકત પામ્યા. તેમનાં સુપુત્રી કુમી દાલાસ
એક સારાં ચિત્રકાર નરિકે નામના પામ્યાં છે.

[ગ્રંથમાં ઇ. સ. ૧૯૧૦ સુધીની ચાલી પ્રમટ થયેલો. ત્યાર
પછીની ૧૯૩૬ સુધીની ચાલી હવે નીચે આપવામાં આવે છે.]

ઇ. સ. ૧૯૧૮. મુંબઈની આર્ટ સ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ તરિકે
ફ્રેન્ચ એડર્ટન ફાલોમન આવ્યા. તેમણે મુરલ ચિત્રો
(મોટાં ભીંતચિત્રો)નો અભ્યાસવર્ગ શરૂ કર્યો તથા
દિલીની સરકારી મહેલો માટે ચિત્રોની શરૂઆત કરી.
તેમણે અજન્તાની ચિત્રશૈલીને હિંદી વિદ્યાર્થી માટે

આદર્શ કરાવી. ૨૫. શ્રી. કનૈયાલાલ વજીલ કળાવિષયક તરીકે અને રક્ત ઓફ આર્ટના સમર્થ પક્ષકાર તરીકે બહાર આવ્યા.

છ. સ. ૧૯૧૯. રિચર્ચર રાયળે અમદાવાદને જીવનકાર્યનું કેન્દ્ર બનાવ્યું. કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ, બળવંત ભટ્ટ, જગભાઈન મિસ્ત્રી વગેરે તરફોને તેમની પાસેથી કળાની ભૂમિકા મળી.

છ. સ. ૧૯૨૦ છઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં યજ તે પ્રસંગે ૨. મ. રાયળે મોઢવેલું કળાપ્રદર્શન શેઠ પુરોષોત્તમ ત્રિશ્રામ માવજીને હાથે પુસ્તક મૂકાવું. ગુરદે દાગોરનો ગુજરાતને પ્રથમ સંપર્ક થયો, કળા અને સંસ્કૃતિની નવી હલેરે આવી. ૫. ગાંધીજીના આશ્રમસાળામાં રત્નામી આનંદ અને કાકા કલેત્રકરના પ્રયત્નોથી સંગીત અને ચિત્રકળાને આદર મળ્યો.

છ. સ. ૧૯૨૦. ૨. મ. રાયળ, આદિકાકાર ૨૫. રામરાવ અને શ્રી. મનુભાઈ બધેકાએ સૌરાષ્ટ્રનો પ્રવાસ કર્યો એ પ્રાસાદિક કલાકાર રામરાવે પહેલી જ વાર સૌરાષ્ટ્રની ગોપનારીઓનાં મુંઝર ચિત્રો કર્યાં, તેની તેણે પ્રખ્યાત 'રૂપમ' કલાપત્રમાં સારી મેળાવેલી.

છ. સ. ૧૯૨૧. વીસમી સદીના તંત્રી શ્રી. હાજીમહમદ અલારખિયા શિવજીનું અવસાન થયું અને તે માસિક બંધ પડ્યું. હાજીનું કાર્ય સંભાળવા 'નવચેતન' અને 'ગુજરાત' શરૂ થયાં, પણ એના દૈનિક અને જમાવટનો કોષ પહેલેથી શક્ય નહિ. 'ગુજરાત'માં પશ્ચિમનાં ચિત્રો વેશાંતર પામી પ્રકટ થતાં. 'નવ-ચેતને' ગુજરાતના કલાકારોનાં રંગીન ચિત્રો હાપવાની પહેલ કરી.

છ. સ. ૧૯૨૨. ૨. મ. રાયળે 'હાજી રમારક યંચ' પ્રગટ કર્યો. તે વખતે તે ગુજરાતનું અર્ધવું પ્રકાશન ગણાયો. તેમાં પહેલીજ વાર ૨૫. કે. હ. ધ્રુવે પંદરમા સૈકાનાં વસંતવિલાસનાં પદો પ્રસિદ્ધ કર્યાં. તે મેષ નીચે તેનાં ચિત્રો વિશે લખતાં ૨. મ. રાયળે તેને ગુજરાતની તળપદી શૈલી તરીકે ઓળખાવ્યાં.

છ. સ. ૧૯૨૩. ૨. મ. રાયળે 'કુમાર' માસિક શરૂ કર્યું. અમદાવાદમાં ચિત્રોના ન્હાંક બનાવવાનું ખાલું પણ શરૂ કર્યું. કુમારના સહકાર્યકર્તા શ્રી. બસુભાઈ રાયળે મુદ્રણકળાને અલગ રૂપમાં ખિલવી તેમાં નવા સંસ્કાર ઉતાર્યા. કુમાર હારા કળા અને સાહિત્યના વેશવની નવી પ્રતિષ્ઠા કરી.

કપિ શ્રી. નાનાલાલના પ્રમુખપણા નીચે "ગુજરાત કલાપ્રવર્તક મંડળ" સ્થપાયું અને અમદાવાદ હાઈબ્રાફની

વાડીમાં એક મોટું કળાપ્રદર્શન તે મંડળે કર્યું. તેમાં મોહનના સિંહપી શ્રી. દામોદર વ્યાસને મુખ્યચંદ્રક મળ્યો.

છ. સ. ૧૯૨૪. 'કુમાર'માં હાવાચિત્રના નમૂના ૨. મ. ર. થી શરૂ થયા. કનુ દેસાઈએ તે શૈલી અપનાવી લીધી. તેજ વર્ષમાં કનુ દેસાઈને ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ચિત્રના પ્રાધ્યાપક તરીકે સ્થાન મળ્યું.

છ. સ. ૧૯૨૫. ગુજરાતના પ્રશંસક અને મિત્ર આદિકાકાર ૨૫. રામરાવનું અવસાન થયું. સૂત્રમાં શ્રી. કનૈયાલાલ વજીલ અને રાજેન્દ્રલાલ સુરકાયાના પ્રવાસથી મોટું કલાપ્રદર્શન થયું. તે વડોદરાના દિવાન શ્રી. મનુભાઈ મહેતાએ પુસ્તક મૂક્યું અને શ્રી. જગન્નાથ અહિવાસીને મુખ્યચંદ્રક અપાયો.

છ. સ. ૧૯૨૫. Indian paintings in the 15th century નામનો શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનો લેખ 'રૂપમ'ના ૨૨-૨૩ મા અંકમાં છપાયો.

છ. સ. ૧૯૨૬. શ્રી. નાનાલાલ મહેતાનું Studies in Indian Painting છપાયું. ૨. મ. રાયળે શ્રી ઔધનરયાના આશ્રમે અજન્તામાં એક માસ રહી ચિત્રો ઉતાર્યાં અને પછીથી 'અજન્તા કલા મંડળો' પ્રકટ કર્યું.

છ. સ. ૧૯૨૬. ૨. મ. રાના સોળ ચિત્રોનો સંપુટ બહાર પડ્યો. કનુ દેસાઈને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી હાજરતિ મળતાં તેમણે શાનિનિકેતન જઈ ત્યાં કળાભવનમાં અજવાસ શરૂ કર્યો.

છ. સ. ૧૯૨૬. વડોદરા કળાબુવનમાં બંગાળી કલાકાર શ્રી. પ્રમોદકુમાર એટરજીની નિમણૂક થઈ કૃષ્ણલાલ ભટ્ટ અને સોમાલાલ શાહ તેમના ખાસ વિદ્યાર્થીઓ બન્યા.

છ. સ. ૧૯૨૭. કનુ દેસાઈ 'શાંતિનિકેતનમાં બે વર્ષ' રહી આવી ફરી વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા.

છ. સ. ૧૯૨૮. રસિકલાલ પરીખનું 'માના હેત' નામનું પ્રથમ ચિત્ર કુમારમાં પ્રકટ થયું.

છ. સ. ૧૯૨૯. કનુ દેસાઈનું 'પહેલું' ચિત્ર સંપૂર્ણ-૧૭ હાથ ચિત્રો-પ્રકટ થયું. સોમાલાલ શાહનું પ્રથમ ચિત્ર 'પુલહાજ' કુમાર વર્ષના આરંભે રંગમાં પ્રગટ થયું.

છ. સ. ૧૯૩૧. રસિકલાલનાં ચોડાં વૃક્ષક ચિત્રો (કાષ્ટમુદ્રાઓ) પ્રગટ થયાં. કનુ દેસાઈનું 'ભારત માતા' ગાંધીજીની દાંડી-કૃતનાં ચિત્રો પ્રસિદ્ધ થયાં. શ્રી. નાનાલાલ મહેતાએ લંડનમાં Indian Arts & Letters માં વસંત-વિલાસનાં ચિત્રોનો ગુજરાતની ૧૫મા સૈકાની કળા તરીકે પરિચય કરાવ્યો.

છ. સ. ૧૯૩૩. એપ્રિલમાં રસિકલાલે મુંબઈ આદર-

રફલની ડીપ્લોમા પરીક્ષામાં પ્રથમ વર્ગમાં પડેલો નંબર મેળવ્યો. તે જ વર્ષે બીજા ગુજરાતી કલાકારો શ્રી. ઇંદ્રવદન પારેખ, આલુભાઇ બટ, મીસ સીયોડીઆ (હાલ મીસીસ દલાસ) પટેલ (કલાકાન્ત) મીસ મહેશ ખરેલા વગેરેને ચિત્રની ડીપ્લોમા મળી.

ઇ. સ. ૧૯૩૪. શ્રી. જયભાઇ શાહ, શ્રી. યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, શ્રી. યુસુફ મરયંટ, દુર્ગાશંકર (કલાક્રિષ્ણ), નરોત્તમ જોષી, હરિલાલ ત્રિવેદી વગેરે ચિત્રની ડીપ્લોમા પામ્યા.

શ્રી સારાભાઇ નવાભે ગણિકાવિકાસ આઠ દેવીઓનાં ચિત્રોનું સંપૂર્ણ બહાર પાડ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૩૫. મુંબઇની આટ' સ્ટુડન્ટ્સની શ્રી બાનુસ્માઈ, સ્વ. કંતુ સુભેદાર, મીસ મોતીલાલા, આલુ મુકાદમ, મી. સ્વામીદાસ ચાવડા, વિનુ પંડ્યા, મોકડે બટ, શ્રી. સંઘવી, અમૃતલાલુ વગેરે ડીપ્લોમા પામ્યા.

ઇ. સ. ૧૯૩૬. ર. મ. રાયે જાપાનનો પ્રવાસ કરી ત્યાંના કળાકારો અને કળાપ્રવૃત્તિઓનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કર્યું અને તે વિષે લેખો લખ્યા. વળી એજ સાલમાં ભરાયેલ અમદાવાદ સાહિત્ય પરિષદ અને ગુજરાત કળા-

પ્રદર્શનમાં ૫ ગાંધીજીએ પ્રમુખસ્થાનેથી પ્રવચન કરતાં જણાવ્યું કે ઉદ્ભવ દશ વર્ષની કલાની પ્રગતિ જોઇ મારી છાતી કુદે છે, પણ આ કળાને મારાં ગામડાંમાં લઇ જઇ શું કરું? એ પછી ગામડાંની સ્થિતિ યાદ કરતાં તેઓ મળળળા બની ગયા હતા અને ગુજરાતના કળાકારોને દિશામુખ્ય કહ્યું હતું. તે પછી ર. મ. રાયે 'સંસાર ચિત્રાવલિ' નામની ચિત્રમાળા ગામડા માટે તૈયાર કરી અને આજ સુધી તેનો પ્રવાહ ચાલુ રાખ્યો છે.

શ્રી. સારાભાઇ નવાભે નૈનાચિત્ર ગુજરાતી કળા પર બહુ માહિતીપૂર્ણ ગ્રંથ તૈયાર કર્યો અને ગુજરાતની ૧૩ મા સંક્રાંતી ૧૫ સૈકા સુધીની કળાના વિશ્લેષ નમુના સંઘરવાની શરૂઆત કરી. અમદાવાદમાં કંતુ દેસાઇ, જગનલાલ ગંધવ, રસિકલાલ પરીખ, જયંત ઝવેરી, સત્યેન્દ્ર ત્રિપાઠી, હીરાલાલ ખત્રી વગેરે કલાકારો જાણીતા થયા.

૭ આ નોંધમાં રહેલી જાણતોની પ્રશ્નજી માટે જાણનાર વાચકો સુધારણધારા જણાવતા રહે એવી વિનંતી છે.

વિજ્ઞાન દર્શન

વિજ્ઞાનનું પ્રાથમિક શિક્ષણ

જૂના જમાનામાં વિજ્ઞાનનું સંશોધનકાર્ય કરનાર વ્યક્તિઓ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં વિખેરાયેલી પડી હતી. મુસાફરીનાં સાધનો આજના જેટલાં વિપુલ અને સગવડ-ભર્યાં નહોતાં એટલે અસ્પષ્ટસંપર્ક પોતાના કાર્યની જાણ કરવા તથા અસ્પષ્ટસંપર્ક સંબંધ સાચવવા વિજ્ઞાનનાં પ્રકાશનો સાધનરૂપ હતાં: તેઓ એક બીજાના પરિણામો આ રીતે જાણી શકતા. સંશોધનમાં રસ લેનાર પોતાનું કાર્ય શરૂ કરતા પહેલાં અન્યત્ર ચાલતાં તથા થઈ ગયેલાં કાર્યો આ પ્રકારનો હાર માહિત્યાર રહેતો અને પોતાના કાર્યની પ્રગતિ બીજાઓને જણાવી શકતો. વિજ્ઞાન-પ્રકાશનોનું મુખ્ય કાર્ય પ્રાપ્ત થયેલ નવીન જ્ઞાનને લગતી માહિતી સૌને પહોંચાડવાનું હતું અને હજી પણ છે. અમુક વિષયમાં કામ કરનારને પ્રગટ થયેલી બધી વિગતોને લગતી માહિતીની જરૂર પડે: બાકી તો મોટા ભાગના કામ કરનારાઓ માટે તેની રૂપરેખા જાણવી એટલું જ સંપૂર્ણ થાય. આ રીતે વિજ્ઞાનના પ્રકાશનોનું કાર્ય અત્યાર સુધી ચાલ્યું આવે છે. આજે

ડૉ. નરસિંહ મૂળજીભાઈ શાહ

દમ. દસતી; વીરવ. જી.

લગભગ તેજીસ હબાર પ્રકાશનો હારા વિજ્ઞાનની બધી જાખાઓને લગતું સંશોધનકાર્ય પ્રગટ થાય છે. નિષ્ણાતો અને વિદ્વાનો સિવાય લાગ્યે જ કોઇ તેને હાથ લગાડે છે સંશોધનખાતાનાં પુસ્તકાલયો સિવાય આ પ્રકાશનો જનતામાંથી કોઇ પણ વાચક ભાગ્યે જ વાંચે છે. વિજ્ઞાનની લુદી લુદી જાખાઓ એટલી બધી ખેડવા લાગી છે કે સંશોધનકાર્ય ખૂબ પ્રગતિ કરી શક્યું છે. પરિણામે સંશોધનનાં પ્રકાશનો એક અટપટો પ્રજા બની રહ્યો છે. દરેક શોધ અને તેને લગતું કાર્ય પ્રગટ થાય એટલું જ જસ નથી. અત્યારે જે પ્રકાશનો બહાર પડે છે તેમાં મૂળભૂત ફેલાવો કરી વિજ્ઞાનની પુનરચના કરવાની જરૂર છે. આ પ્રજા બીજા છેડેથી ઉકેલ માગે છે. પ્રત્યેક વૈજ્ઞાનિકને પોતાના કાર્ય અંગે આવશ્યક પારિભાષિક માહિતી મળે એટલું જ જોવાનું નથી, પણ સામાન્ય જનતાના દરેક અંગેને વિજ્ઞાનની ઉપયોગી માહિતી જનતાને સુલભ લાવામાં મળવી રહે એવી ચોક્કસ કરવાની રહે છે. આ દૃષ્ટિએ વૈજ્ઞાનિક પ્રકાશનોનો આખો પ્રજા ખૂબ વિચારણા માગે છે. દેશમાં વિજ્ઞાનના

પ્રૌઢશિક્ષણને એ પ્રશ્ન બની જાય છે.

આપારે પ્રગટ થતાં સંખ્યાબધ પ્રકાશનો તે તે રિપબ્લિક નિષ્ણુઓને ઉપયોગી નીવડે છે. વૈજ્ઞાનિકો અરસપરસ પોતપોતાના કાર્ય સંબંધી જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે એ સંબંધી કાંઈ ખાસ કહેવાતું નથી. પરંતુ જો એ જ્ઞાન વૈજ્ઞાનિકોના પાઠા પૂરતું અધિવાર બની જાય તો તેનો લાભ જનતાને નિષિદ્ધ બની જાય છે. એટલે સાથેસાથ વિજ્ઞાનની સાચી સમજ આપણા જીવનનો અંશ બને એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થાય તેમાં જ વિજ્ઞાનનું સાક્ષ્ય છે. વિજ્ઞાનનું અંધારું અને અવળું જ્ઞાન આપણી આજની જગત્વિશાલને લાવવા માટે જવાબદાર છે. કેળવણીની સુધારણા માટે વિજ્ઞાનની સાચી સમજ પાયારૂપ છે. વિજ્ઞાન આપણા જીવનને કેવી રીતે સ્પર્શે છે તે જ આજનું વિજ્ઞાન શું કરી રહ્યું છે એ સમજવું એ પણ એટલું જ અગત્યનું છે. આ કાર્ય જાપાંઓ, રેડિયો અને સિનેમા દ્વારા થઈ શકે. ઉપરાંત લોકસેવક બાપાના લખેલાં વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકો અને પ્રકાશનો વડે તેમજ વિજ્ઞાનનાં પ્રદર્શનો દ્વારા જનતાને આ વિજ્ઞાનમાં કેળવી શકાય દેહમાં, વિજ્ઞાનનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવાનો પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉભો થાય છે. લોકવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં ઉપયોગી થાય એવાં પ્રકાશનો ખૂબ જૂળજ છે. આપણી સંસ્થાઓએ આ પ્રશ્ન દેશના હિત ખાતર ઉપાડી લેવો જોઈએ. એ માટે સમય પાડી ગયો છે.

આપણી ખનીજ સંપત્તિ

ખનીજો દેશની જમીનમાં દરારેમી સંપત્તિ છે. આ સંપત્તિનો સદ્ઉપયોગ દેશના હિતની ખાતર આવશ્યક છે. ખનીજો આધુનિક ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિના પાયારૂપ છે. આપણી સગવડ ખાતર તેજ દેશના હિત ખાતર આવશ્યક ધણા ખરા ઉદ્યોગોને કાચા પદાર્થોએ ખનીજો ચાલુ ઉપયોગી છે; પરંતુ આપણું આ રાષ્ટ્રીયધન ચાલુ વપરાશની સાથેસાથ એમણું થતું જાય છે. ખનીજોને બનાવી શકાતા નથી. એ તો કુદરતની બક્ષિસ છે. એટલે આપણી આ એસકંપામત ધટતી જાય છે. દાખલા તરીકે, કોલસેા ભૂસ્તરીય યુગોની વનસ્પતિના દરારેવા અવશેષો છે. કોલસેા ખાણમાંથી કાઢી લીધા પછી ત્યાં બીજા નવો કોલસેો પેદા કરી શકાતો નથી.

એવીમાં જેમ એક દાણો વાવવાથી અનેક દાણા પાકે છે એમ ખનીજોની બાજતમાં થતું નથી. અમુક ખની-

જોનો જમ્મો એકવાર જમીનમાંથી કાઢી લીધો એટલે ત્યાં બીજા જમ્મો પેદા થતો નથી. એટલા પ્રમાણમાં તેનો પુરવઠો એમણે થયો. આ સળે કોઈ પણ આધુનિક રાષ્ટ્રના અર્થકારણમાં ખનીજનું સંકેણ તેમ જ તેનો શુકન ઉપયોગ કરવાની નીતિ તે દેશની સરકારને સ્વીકારવાની જરૂર રહે છે.

આપણા દેશમાં ધણાં વર્ષો થયાં ખનીજોને લગતું કામકાજ પ્રાંતના મહેસૂલી અધિકારીઓને સોંપવામાં આવેલું હતું. તેમને કોઈ નિષ્ણાતની મદદ પણ આપવામાં આવતી નહિ ખનીજને લગતા કસ્ટપટા આપવા, રોવર્ટી નક્કી કરવી, કયો પ્રદેશ ખનીજ કાઢવા માટે આપવો, પદ્ધતિ કેટલા વર્ષ માટે આપવો, આવું સાધારણ કામ એ અધિકારીઓને કરવું પડતું. પરિણામે ખનીજો સંબંધી પરિસ્થિતિ પ્રાંત પ્રાંતવાર જુદી પડતી. એક પ્રાંતમાં કામ કરનાર અધિકારી ખીજા પ્રાંતમાં એ જ ખનીજો સંબંધી ત્યાંની અધિકારી શું કરે છે તેથી અજાત રહેતો. પ્રાંતીય સ હદની બને બાજુ આવેલા અમુક ખનીજના સંબંધમાં બંને પ્રાંતિક સરકારોએ બે તદ્દન બિન્ન બિન્ન દરેની પદ્ધતિ તેમજ ખનીજ કાઢવાની રીતો રાખેલી જોવાનાં આવતી. કેટલીક જગ્યાએ અમુક ખનીજ સંબંધી પદ્ધતિ હકક તથા ઘરતો ખૂબ ઉચાર રહેલી તો કેટલીક જગ્યાએ એવી ઉલટું બનતું. પરિણામે પ્રથમ દર્શાવેલ કિસ્સામાં ખનીજનો દુરુપયોગ થતો; તો બીજા કિસ્સામાં મોટા પાયા પર કામ કોવાની પ્રેરણાને ઉત્તેજન ન મળતું; બન્ને કામ આયોજન વિના થાકતું. દેહમાં ૧૯૪૭ ની પૂર્વે આપણા દેશમાં ખનીજો સંબંધી કોઈ સામાન્ય રાષ્ટ્રીય નીતિ અસ્તિત્વમાં નહોતી.

સામાન્ય માન્યતા એવી પ્રવર્તે છે કે આપણા દેશમાં લગભગ બધાં ઉપયોગી ખનીજો કંપનાતીન જગ્યામાં જુગલમાં પડેલા છે. દેશમાં અદ્યત્ત ખનીજસંપત્તિ કાચું સોતું પાકે છે એવી સંપત્તિ-અદેલી છે. આ માન્યતા વાસ્તવિક નથી. એ જરાખર છે કે અમુક ખનીજની બાજતમાં દેહ તેની અત્યારની જરૂરિયાત પૂરતો સ્વાવશ્ય જણાય. બીજાં થોડાંક ખનીજોની બાજતમાં આપણો માલ હુનિયાની બાજતમાં જાય છે; પરંતુ કેટલાંક ઉપયોગી ખનીજો માટે આપણે બીજા દેશ પર આધાર રાખવો પડે છે. ખનીજો સંબંધી આપણી પરિસ્થિતિનું પૃથક્કરણ

કરીએ તો નીચે આપેલ ચાર વિભાગો યથા થકે.

(૧) આપણી જરૂરિયાતોને પૂરી પાડીને વધારાનો જથ્થો આપણે પરદેશ ખાતે ચડાવી શકીએ છીએ: લોહાના ખનીજ, ટીટનિયમના ખનીજ, અને અલરખ.

(૨) આપણે ત્યાંની નિદ્રાસ થનાં ખનીજોને દુનિયાના દેશોમાં અગત્યનો અંશ અને છે: મેન્ગેનીઝના ખનીજ (પાછાત્યુસાઇટ), એલ્યુમિનિયમના ખનીજ (બોક્ષાઇટ), મેન્ગેનિયમના ખનીજ (મેનેસાઇટ), રીફ્રેક્ટરી ખનીજો, કુદરતી સખત પદાર્થો, સ્ફીએરાઇટ, સીસીકા (રેતી), મોનાઝાઇટ રેતી, કોરન્ડમ અને સીમેન્ટની બનાવટમાં વપરાતા કાચા પદાર્થો.

(૩) આપણી અત્યારની જરૂરિયાતમંદી કેટલાંક ખનીજો મળી રહે છે: એલ્યુમિનિયમના ખનીજ, મોન્ટ, કોમખનીજ, કોલસો, અધિકામત્ત પથ્થર, આરસપહોણ, સ્ફેટના પથ્થરો, માટી, ચુનાપથ્થર, ખનીજ-રંગ, સોડિયમ ક્ષારો અને આકશી.

(૪) કેટલાક ખનીજો માટે આપણે પરદેશ પર નમવું પડે છે: તાંબુ, રૂપું, નીકલ, સીંક, જસત, કલ્ક, ટંગસ્ટન, પ્લેટીનમ, પેટ્રોલિયમ, ગંધક, પાત્રો, મેફાઇટ, ફ્લોરાઇડ ક્ષારો, એસ્કાઇટ અને પોટાશ.

આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે હિંદની ભૂમિમાં દરેક પ્રકારના ખનીજો પડ્યા છે એ લોકમાન્યના યથાર્થ દર્શનો નથી: છતાં તેની ખનીજસંપત્તિમાં કેટલાંક ઉપ-યોગી ખનીજોનો સમાવેશ થાય છે.

ગાંધીય સ્વતંત્રતા મળ્યા પછી ૧૯૪૭ માં ખનીજોને લગતી નીતિ નક્કી કરવા એક પરિષદ ભરવામાં આવી હતી. એનું પશ્ચિમ સારું આવ્યું. આધુનિક વૈજ્ઞાનિક રીતે દેશનાં હિતોને લક્ષમાં રાખીને ખનીજઉદ્યોગનો ખીતવણી થાય એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ખનીજ કાઢવામાં બગાડ ઓછો થાય અને ગમે તેવી રીતો વપાવ નહિ અને આધુનિક રીતો અખત્યાર કરવામાં આવે એ રીતે નવી નીતિ ઘડવી અને હઠપટ્ટા, રોયલ્ટી વગેરે બાબતો પ્રાંતિક સરકારો પાસેથી મંજૂર થ સરકાર હાથમાં લે એમ નક્કી થયું. આ મુદ્દાઓની બાબતમાં સૌ એકમત હતા. તેમાં વિશેષતઃ એક પશુ સર ન હતો.

આ નવી નીતિનો અમલ કરવા માટે નીચેનાં પગલાં ભરવામાં આવ્યાં છે:

(૧) હિંદની ઉપોયોગકર સર્વે-જૂસ્તરીય માપણી-ખાતું-નિસ્તૂત કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ વર્ષની આ યોજના કરવામાં આવી છે. અત્યાર સુધી આ ખીતવણી ચાલુ જ છે. લગાઈ પહેલાં તેમાં માત્ર ૨૭ અમલદારો કામ કરતા હતા: તેની સંખ્યા ૧૩૦ સુધી પહોંચી છે. આમ આ ઉપોયોગી ખતું વિસ્તારવામાં આવ્યું છે.

(૨) ખનીજોની ખીતવણીને લગતા બધા પ્રશ્નો પર હિંદી સરકારે વૈજ્ઞાનિક સલાહ આપવા હિંદી બ્યુરો ઓફ માઇન્સ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

(૩) ૧૯૪૮ માં ખાણ અને ખનીજો (નિયમન અને ખીતવણી)નો કાયદો હિંદી ધાયસભાએ પસાર કર્યો. એ બધા ખનીજોને લાગુ પડે છે. પેટ્રોલિયમ તેજનો પણ તેમાં સમાવેશ થઈ ગયો છે. બધા પ્રતિ, તથા હિંદી સંઘમાં જોડાયેલાં રાજ્યો-એમ દેશના બધા વિસ્તારોને આ કાયદો લાગુ પડે છે. ખનીજોની ખીતવણી માટે પટ્ટા આપવાની, તેને લગતી શરતો નક્કી કરવાની અને તે સંબંધી યોગ્ય નિયમો ઘડવાની સત્તા હિંદી સરકારને મળી છે. આને લગતું બધું કામકાજ 'વર્કસ, માઇન્સ અને પાવર-પ્રધાન ખાતું' કરે છે.

આ કાયદો હિંદના ઇતિહાસમાં એક શીમાચિહ્ન છે. દેશના હિતમાં ખનીજઉદ્યોગોની ખીતવણીની દૃષ્ટિ એમાં શુભેદી છે.

જૂસ્તર વિદ્યાના નિયમમાં આપણે ત્યાં (ગુજરાત-કાઠિયાવાડમાં) કોઈ કાયું થતું નથી. આ નિયમ ઉપોયોગી છે, છતાં તેના શિક્ષણ અર્થે અત્યંત જૂજ પ્રયત્ન છે. અત્યંત દુઃખની વાત છે કે ગુજરાત-કાઠિયાવાડની શિક્ષણ-સંરચાઓમાં સામાન્ય જૂસ્તરના અભ્યાસને પણ યોગ્ય સ્થાન મળ્યું નથી. વિજ્ઞાનના અન્ય વિષયો જેટલો જ જૂસ્તરનો અભ્યાસ અગત્યનો છે. ખનીજોને લગતું સંશોધન ખીતવણી જૂસ્તરવિદ્યાનો અભ્યાસ અનિવાર્ય છે. માત્ર વૈજ્ઞાનિક અર્થે ઉપરિચન કરી તેમાં રાચવા જ નહીં પણ આર્થિક દૃષ્ટિએ, સાહસિક ગુજરાતીને ધૂળમંદી ધન પેદા કરવાનું સાધન જૂસ્તરનો અભ્યાસ છે. ખનીજ-ઉદ્યોગની ખીતવણીમાં ગુજરાતનો યુવક પોતાનો કાળો આપી શકે એટલા માટે આપણી કોષ્ટોજોમાં જૂસ્તરનો અભ્યાસ તથા તેને લગતું સંશોધનકાર્ય થઈ શકે એવી સગવડો મળે એ આપણા કેળવણીના આગેવાનોએ પહેલ કરવી જોઈએ.

સાહિત્ય સમીક્ષા

જીવનનું પરીદ

[લેખક : શ્રી. પ્રભુદાસ કબનલાલ ગાંધી; પ્રકાશક :
નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આમદાવાદ; કીમત રૂ. ૮]

અવલોકનકાર : શ્રી સુલાખદાસ શ્રોત્ર

“જીવનનું પરીદ” આપણા આત્મકથા સાહિ-

ત્યમાં, માત્ર નહિ પણ આપણા આખા સાહિત્યમાં એક મહત્વપૂર્ણ ઉમેરો કરે છે. તે પુસ્તકના લેખક શ્રી. પ્રભુદાસ કબનલાલ ગાંધીના જીવનના ચારથી વાર વર્ષ સુધીના ગાળાની કથા તેમજ આ પુસ્તકમાં આલેખી છે, અને એ કથા મોટા કદનાં હોય ને બીજી પાનામાં વિસ્તારથી લખાઈને ફેલાઈ ગઈ છે; એ છતાં ક્યારેય કશો થાક લાગતો નથી કે કંટાળો આવતો નથી. અહીં કોઈ મહાન નવલકથા અથવા રસપૂર્ણ ભરપૂર, પણ એ વાંચકની ઉમિરને ઉત્તર કરતી જતી અને શુદ્ધિને શુદ્ધ કરતી જતી, તેના સમગ્ર ચિત્તને પોતાના પ્રજ્ઞા આકર્ષણ પોતામાં જ પરીણી રાખતી વંચાતી હોય, ને જેવો અનુભવ થાય એવો જ અનુભવ આ આત્મકથાના પુસ્તકને વાંચતાં થાય છે.

કાશસાહેબની “રમરજુવારા” વાંચ્યા પછી આડી નાની ઉમરનાં રમજીને માણસે આલેખ્યાં હોય તેમાં રસ તે શી રીતે આવે એવો પ્રશ્ન તો કોઈને ન થે જોડે, પણ આટલી ઉમરના ગાળકના જીવનની વાતોમાં ઉપર કહ્યો એવો અનુભવ શી રીતે થાય એ પ્રશ્ન તો સહેજે સડે કોઈના મનમાં ઉપસ્થિત થાય છે, પણ એ પ્રશ્નનો ઉત્તર તો તદ્દન સરળ છે. લેખકની એ કાચી ઉમરમાં ચતા એના જીવનના ઘડનારી સાથે સાથે એક બીજા માણસનું જીવન પણ કોઈ અનેથી અને આશ્ચર્યપૂર્ણ રીતે ઘડાતું જતું હતું, તેની કથા પણ આ લેખકના જીવનની કથા સાથે વલણ ગઈ છે અને તે કથા સામાન્ય આત્મકથાના પુસ્તક કરતાં આ પુસ્તકને એકદમ જીવ્ય કથાએ લઈ જાય છે. તે માણસ તે મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી અને તે વર્ષો તે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ દિનિદ્રસ આશ્રમની સ્થાપના કરી. ત્યારથી જનરલ રમદસ અને તેની પુત્રાખી સરકારની સામે વારંવાર યુદ્ધ કરી છેવટે તેમાં જવંત-વિજય-મેળવી, મિ. ગાંધી કે ગાંધીબાઈ કહેવાતા તેમણી ‘કર્મચંદ ગાંધી’નું માનવ્યું પદ મેળવી તેઓ

દિલ્હીસ્તાન પાછા આવ્યા ત્યાં સુધીનાં વર્ષો. એ વર્ષોનો રસિક, રમચંક, તપઃપૂર્ણ ક્રિતિકાસ આ પુસ્તકને પાને પાને નીતરે છે. ગાંધીજીએ પોતે તથા અન્ય લેખકોએ એ વર્ષો વિશે ઘણું ‘જુદું’ જાણ્યું હોવા છતાં શ્રી. કાશ-સાહેબે આ પુસ્તકની પ્રમાણવામાં કશું છે તેમ, આ પુસ્તક વાંચતાં આપણને પણ થાય છે કે “ગાંધીજીના ક્રિતિકાસપ્રકારમાં તેમ જ ગાંધીજીના ચરિત્રલેખકોમાં પ્રભુદાસે આ ચોપડી લખી કાપવું સ્થાન મેળવ્યું છે.”

ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે એક પછી એક પ્રતિનાઓ સેતાં સેતાં અને નેમાં જરાયે છટકાવારી. રાખ્યા વિના અત્યંત ચીવટથી એ પ્રતિનાઓના અમલ કરતાં, મેરીટર તરીકેના આદર્શદીક્ષી રહેવામાંથી પહેરણ અને હાંથી પહેરી ડરબન કે બેઠાનિસબર કે કેપટાઉનના લડાકડા તાપથી તપી એકા રરનાઓ ઉપર ઉધારો પડે ચાલ્યા જતા અને સદાયે મુખ ઉપર મંગળસ્મિત કરતાવતા મહા-ત્માજના જીવનનાં એ વર્ષોની કથા, તેમના જીવનના નાના નાના છતાં મહત્વપૂર્ણ પ્રસંગોને સંધરી લેતી અને એ જગ્યામાં પણ એમનું વિશાળ પ્રેમપૂર્ણ હૃદય વ્યક્ત કરતી કથા, આ પુસ્તકનું અત્યંત મહત્વનું અંગ છે. એક જાણકી આંખે જ એ પ્રસંગો તથા એ માનવી જોવાયેલા, અનુભવાયેલા હોવા છતાં, વર્ષો પછી પણ તેમની જે મહત્તા તેમના નાનામાં નાના કાર્યમાં તરી આવતી, એવી જ મહત્તા આટલાં જગ્યાં વર્ષો પહેલાંનાં એમના જીવનમાં નરી આવે છે. એ તો મહાત્માજીના પોતાના જીવનની જ બહિષ્કારી છે, પણ એ જગ્યા દારા આ પુસ્તકના લેખકે એ વર્ષોના મહાત્માજીનું જીવન અને તેમનું ઘડાતું જીવન વ્યક્તિત્વ અને સાહુત્ય આપણી નજર સમક્ષ ખડું કરી દીધું છે, એનો યશ તો લેખકની નિતાન્ત શુદ્ધ જીવનદષ્ટિ અને એટલી જ શુદ્ધ સાહિત્યની દષ્ટિ અને જાણની સમૃદ્ધિને જ છે.

પણ મહાત્માજીની એ વર્ષોનાં જીવનની કથા ગમે તેટલી આકર્ષક કે અદ્ભુત હોય, છતાં આ પુસ્તક તે મહાત્માજીની જીવનકથાનું નથી, પણ શ્રી. પ્રજ્ઞાસભાષીની બાળપણની આત્મકથાનું છે, એટલે એમાં તો એમનાં એ વર્ષોનાં જીવનની કથા જે રીતે પહોંચ અને આલેખાઈ હોય એના ઉપર જ પુનઃકની મૂલ્યવત્તા નિર્ભર રહે. એ દૃષ્ટિએ ભેતોત પણ 'જીવનનું પંદર' અણખૂટ રસથી ભરેલું પુસ્તક છે. આટલી નાની બાળવયના આટલાં આટલાં રમરણો થી. પ્રજ્ઞાસભાષીને દેવેથી એમની કલમમાં નીનરી આવ્યાં છે, તે એમની રમરણુશક્તિ માટે સ્પષ્ટ છે, અને છેક નાની વયમાં બનેલા બનાવોની તેમના માનસ ઉપર પડેલી છાપમાં એ બનાવોનું જે રીતનું પ્રયત્ન સચવેલું છે તે તો શ્રી. પ્રજ્ઞાસભાષી આપા પુસ્તક દરમિયાન જે એક વાત વારંવાર આપણને કહે છે કે "હું દોઢ છું, હું દોઢ છું," મને કશું આવડતું નથી, કશું હું કરી કે ઝીલી શકતો નથી." એ બધી વાતને સદંતર પાયા વગરની ઠરાવે છે, છતાં એમનામાં એ ભાવના શી રીતે જાગી એ વાત પણ આ પુસ્તકમાં આપેલા, એમની એ વયમાં એમના મુરખીઓ તન્દ્રી થયેલા અનુભવોનું આલેખન સમીકૃતિ કે કદી જાય છે, નેદરેકે-દરેક માળાપને, બાળક પ્રત્યે એ ગમે તેટલો પ્રેમ રાખનાં હોય છતાં, બાળકમાં પોતાનું વર્તન કેવા કેવા સંસ્કાર મૂકી જરી, એના એક સંયોદ અને સજગ પદાર્થપાઠ પૂરો પાડે છે.

આત્મકથાનું એક અર્નિવાર્ય લક્ષણ એ છે કે એમાં લેખક જે હકીકત કહે તે સાચેસાચી, જેવી બની હોય તેવી જ કહે. ન એને સુધારે, વધારે કે મંદારે, કે ન કશું છુપાવે-પછી એમ કરતાં કેટલે ખરાબ લાગી જવાનો સંભવ હોય તોયે ભલે. આ આત્મકથામાં અનિવાર્ય એવું એ લક્ષણ સંજોગપણ જળવાયું છે, અને લેખક અત્યંત સંયમપૂર્વક છતાં અત્યંત સ્વચ્છાશ્રી એમના અંગતમાં અંગત ગણાય એવા મુરખીઓને લગતી વાતો લખી છે, ને એમાં ગેરસમજ યાતો અવકાશ હોય કે ન હોય પણ એમાં આવતાં કોઈ પણ પાત્રોને અન્યાય ચલાવે તે સંભવ તો મિત્રકૃત નથી જ. જોડે શ્રી મગનલાલ ગાંધીનું પાત્ર તો એ બધા પ્રસંગોના ચિત્રણને અંગે સોજે કળાએ પિકસી ઊઠ્યું છે. પારસમણિને સ્પર્શ થતાં જેમ લોડું પણ સોડું થઈ જાય છે, તેમ એક સાચા માણસને પવિત્ર બાવનાનો સ્પર્શ થતાં તેનું આખું

જીવન કેવું પરિવર્તન પામે છે, તેનો અદ્યમ કોઈ પણ કેવો નાશ પામે છે તેનું સુંદર ઉદાહરણ શ્રી. મગનલાલ ગાંધીનું પાત્ર પૂરું પાડે છે.

એ ઉપરાંત આમાં પાત્રચરિત્ર તો કેટલી બધી નિષ્પિધ છે? બધાંયે પાત્રો કલમના કેટલા સામર્થ્યથી ચીતરાયાં છે? લેખકનાં આલેખાશક્તિઓ, તેમનાં તોલનો, તેમની ચોરી અને ધીંગામસ્તી, તેમનાં નાનાં નાનાં મુખ અને હુઝમ બધુંયે આપણી નજર સામે તરી રહે એટલી સખળતાથી ચીતરાયું છે, અને મહાત્માજી કે પૂજ્ય બા કે લેખકના માનીતા દેવદાસકાકા કે શ્રી. મગનલાલ ગાંધીની મોડિને સી. એફ. એન્ડ્રુઝ કે મિ. પિયરસન કે મિસ સ્પેશિન જેવાં પાત્રો પણ એ જ કુશળતાથી આલેખાયાં છે. આખું પુસ્તક વાચતાં, ડિનિકસના આવા તપ અને સંયમમય વાતાવરણમાં પણ જરાતપ પ્રિયિકતા દાખવી લેવાની ક્યાંક નિર્જળતા બનાવતી, તો વળી ગમે એવી કારમી કસોટીમાંથી જે હસને ચહેરે ને જાણે કશું મહાન કામ કરતી જ ન હોય, પણ નિત્ય વ્યવહારમાં પ્રવાહવનિત જે બધાં કામો આપણે ક્યે જતાં હોઈએ છીએ એવી જ સાદાજીવનતાથી પસાર થતી જતી અનેક બંધિતઓ આપણી નજર સામે તરવરી રહે છે. આવી આખીયે પાત્રચરિત્રમાં લેખકનું પોતાનું પાત્ર પણ એવી જ સત્યમય નિષ્પક્ષતાથી તેઓ દોરી ઠક્યા છે એ જેવી તેવી સિદ્ધિ ન ગણાય. તેમાંયે ક્યાંયે તેમણે દંભ સેધો હોય, પોતાનો અવયણુ દ્યાવીને શુભનો પુરસ્કાર કરવાનો ક્યાંયે પ્રયત્ન કયો હોય કે નમ્રતાને પણ દંભની ક્રોડિએ લઈ જઈ શુભને દ્યાવી રાખી માત્ર પોતાના અવયણુ ગાવાનો જ સમગ્ર પ્રયત્ન કયો હોય એવી છાપ આખું પુસ્તક વંચતાં ક્યાંયે પડતી નથી. બધું સરળતાથી અને નિરાધરથી આલેખાયું છે.

આડંબરનો અજાણ અને નિતાન સરળતા એ શ્રી. પ્રજ્ઞાસભાષીની શૈલીનાં સહેજે આગળ તરી આવતાં તત્ત્વો છે. એટલું જ જોડિ આંખે વળગે એવું બીલું તરવ તેમની સૌંદર્યદૃષ્ટિ છે. તેમનાં ઝાડપાન; ફળદ્રુપ, પંખીઓ, વાદળો, નદીનાળો, ઘોષ અને સમુદ્ર કોરેનાં વજીનોમાં, અને તે બધાં પ્રત્યેના પ્રીતિ-ભર્ષા ઉલ્લેખોમાં એ દૃષ્ટિનાં દર્શન વારંવાર થાય છે, અને એ બધાં વજીનો કે ઉલ્લેખો પુસ્તકના આવંતુક અંશો નથી બની રહેતા, પણ એ આપા પુસ્તકના વાતાવરણના એક અંગરૂપ જ બની રહે છે, એ એવું સાર્થક છે.

આપું પુત્રને પાંચીને પૂરું કરીએ તે દર્શનવાન ધણી બધી વસ્તુઓ એક પછી એક આપણું ધ્યાન ખેંચી રહે છે. લેખકનું માનસપ્રયત્નરૂપે, તેમનું નિરીક્ષણ અને બનાવેલું નિર્ભયણ, તેમનું કવિત્વ અને સૌંદર્યદષ્ટિ, તેમની ભાવનાશીલતા અને પુત્ર મહાભારત તરફની તેમની પરમ ભક્તિ, ખરું જ આપણામાં સમર્થ સાહિત્ય-કૃતિ વાંચનાં હોય એવો રસ પેદા કરે છે અને કાકાસાહેબની સાથે વાંચકના મનમાં પણ એવો ભાવ આ પુસ્તક મૂકતું જાય છે કે શ્રી. પ્રભુદાસ ગાંધી કોઇ નવલ-કથા લખવા બેસે તો તેમની આ બધી શક્તિઓને અગે કૈવી સુંદર નવલકથા આપણા સાહિત્યને મળે.

[ગોલ દર્શનના રેડિયોના સૈન્ય-ચર્ચા]

ગુર્જરેશ્વર

[લેખક : શ્રી. સુનીલાલ વર્ધાન રાણ; પ્રકાશ : ગાંધી સાહિત્ય મંદિર, સુરત. મુલ્ય રૂ. ૪.]

અવલોકનકાર : અધ્યાપક ચંદ્રકાન્ત મહેતા.

શ્રી. સુનશંકે મધ્યકાલીન ગુજરાતનું એમની નવલ-કથાઓમાં નિરૂપણ કર્યું ત્યાર પછી આપણા નવલકથા-લેખકોને, મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં વસ્તુની જાણ બાજુ જડી ગઇ છે. શ્રી. ધૃમકેતુ, શ્રી. મેઘાણી, શ્રી. સુનીલાલ રાહલ અને લેખકોએ કલગળ એક જ સમયનું પોતપોતાની લાક્ષણિક રીતે નિરૂપણ કર્યું છે. ઉપર નિર્દેષ સર્વ લેખકોએ સમકાલીન ગુજરાતના જીવનમાંથી પણ વસ્તુ લઇને નિરૂપણ કર્યું છે, એટલે સમકાલીન ગુજરાતમાંથી ગોચર વસ્તુ ન જવાયથી તેઓ મધ્યકાળ પાસે ગયા એમ કહી શકાય નહિ ત્યારે એક સદૃશ પ્રશ્ન હોય છે કે આપણા લેખકો, એકના એક સમયને શ માટે નિરૂપતા હશે? એનું એક કારણ એ હોય શકે કે એ સમયનો દર્શનદાસ આપણી પાસે એટલો અરૂપ અને સંદિગ્ધ સ્વરૂપમાં છે કે એ સમયનું ચિત્ર દોરનાં ઔચિત્ય અનૌચિત્યના પ્રશ્નો લેખકને મૂંઝવે નહિ.

શ્રી. સુનીલાલ રાહલની આ નવલકથામાં સિદ્ધરાજના જીવનનો અંતિમ કાળ નિરૂપાયો છે. સિદ્ધરાજની ઘટતી જતી શોકપ્રિયતા, એની વિરહ કાવત્રાં, સિદ્ધરાજની ક્ષીણ થતી કાર્પશકિત, તે ખીણ બાજુ હેમચન્દ્રાચાર્યનું વર્ચસ્વ, કુમારપાળના જીવનચક્રના જૂદા જૂદા ફેરાઓ અને આખરે કુમારપાળની ચટતી-એમ એક રાગનો અસ્ત ને ખીળના હૃદયનો સંધિકાળ, સંધિકાળની સમર્પિત ને અચોક્કસ

રિચાઈ, એ શ્રી. સુનીલાલ રાહલે તાદૃશ રીતે નિરૂપ્યું છે.

એક દષ્ટિએ વિચારતાં, આ નવલકથાનું નામકર્ણ ‘ગુર્જરેશ્વર’ એ નવલકથામાં થયેલું પાત્રોનું અને પ્રસંગનું નિરૂપણ જોતાં બંધબેસતું નથી. એક તો, કુમાર-પાળ અંતમાં ગુર્જરેશ્વર બને છે એ સાચું; પરંતુ, વચમાંના ચાર પ્રકરણો અને છેલ્લાં બે પ્રકરણો એટલામાં જ કુમારપાળ મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. એટલે કુમારપાળ મુખ્ય પાત્ર હોવા છતાં, એને જ કેન્દ્રીભૂત રાખીને પ્રસંગોની ચોળના થઇ નથી. ત્યારે પ્રશ્ન થાય છે આ નવલકથામાં જેના નામથી નવલકથા ઓળખાય એવું વિશિષ્ટ અને જેની સમક્ષ કતાએ આપણું લક્ષ કેન્દ્રિત કર્યું હોય એવું ક્યું પાત્ર છે? એના ઉત્તરમાં કહી શકાય કે સુભગા, સુભગા એક દષ્ટિએ કહીએ તો, નવલકથા સમય ક્રિયાની એ સંચાલિકા છે. નિલુવનપાળ મરણો તેનું રહસ્ય એ જે અજ્ઞપ રીતે તે મુસદ્દાની છટાથી શોધે છે, જે રીતે પાટલુને સિદ્ધરાજ વિરહ કાવત્રામાં એ કાચુભૂત બને છે, કચ્છુદન દાન મદવીને જે રીતે બનાવી, કુમારપાળને પોતાને સાસરેથી મધરાતે નસાડી મૂકે છે; જે રીતે એ ચાહકો બપોરે એના જન્માગતની તપાસ લેવા આવે છે, ત્યારે તેને મહાત્ કરે છે, જે રીતે એ મહારાણીને છૂપે વેશ નસાડે છે, એ સમયનું જોતાં, એની બુદ્ધિપ્રતિભા, એનું કાર્યક્રમશક્તિ, એની વિકટ પ્રસંગોથી માર્ગ કાઢવાની ચત્ર, એ શુભો દરેકનું લક્ષ આદિથી તે અંત મુંઝી એની તરફ જ રોકે છે. એટલે આ નવલકથાનું નામ તો હોયું જોઈતું હતું સુભગા. સુભગા ન હોત તો કુમારપાળ રાત્રિયાગ્રી પર ન આવી શકે એ હોત, કારણકે સિદ્ધરાજે એને ખતમ કરી નાખ્યો હોત. આમ નવલકથાની ધરનાઓ જેના કાવત્રે પરિણમીને જ નિશ્ચિત આકાર લેતી હોય, નવલ-કથાના અંતિમ પરિણામ તરફ લઇ જવારે જે પાત્ર કારણભૂત હોય, કુમારપાળ કરતાં પણ જે આપણી વિશેષ પ્રત્યાસા મેળવી જતું હોય, એવા પાત્ર પાંચી નવલકથાનું નામકર્ણ ન થોળનાં એ પાત્રને અન્યાય તો થયો છે જ.

સુભગાનું પાત્ર અનેક રીતે આપણને ચોપર્થનંદામ-બાળની ગુણગુણદરીની વાદ આપે છે. ગુણગુણદરીની જેમ જ એ સર્વગુણસંપન્ના છે. સાસરે જે અજવરચા હોય છે તેમાં સુખવરચા જન્માવીને બધાને પ્રિય બને છે. ગુણ-સુંદરી જેમ પોતાના સસરાને જીતી લે છે, તેવી જ રીતે સુભગા ઉદાને જીતી લે છે; એટલું જ નહિ પણ માનવગુરુ

જેવી રીતે પોતાના ઘરનાં માણસો ને યુજીસુંદરી જન્મે વચ્ચે મિખવાદ થતાં યુજીસુંદરીનો જ પક્ષ લે છે, તેવી જ રીતે ઉદો પણ ચાહડ અને સુભગાના વિખવાદમાં સુભગાનો જ પક્ષ લે છે. વિદ્યાચતુર જેન કાળેયો વગેરેના શોખીન છે તેવો જ સુભગાનો પતિ વાહડ છે. યુજીસુંદરી અને વિદ્યાચતુરના પ્રેમપ્રસંગોમાં ને આશાપમાં જે કૃત્રિમતા લાગે છે તેવી જ સુભગા ને વાહડના પ્રેમપ્રસંગોમાં પણ કૃત્રિમતા છે. યુજીસુંદરી જેન પ્રેમાવેગમાં આવી જતાં ગીતો ગાય છે, તેવી જ રીતે સુભગા પણ ગાય છે યુજીસુંદરીનું પાત્ર જે રીતે ક્યારેક આપણને અનિગ્રહી લાગે છે, તેવું જ સુભગાનું પણ થયું છે. એટલું જ નહિ પણ શ્રી. સુનીત્રાજ શાહની વાર્તાશૈલી પણ આપણને ગોવર્ધનરામભાઈની વાર્તાશૈલીનું સ્મરણ કરાવે છે. પ્રત્યેક પાત્રને પોતાની મેંજે નિકસવા દેવા કરતાં પાત્રના કાર્યનું આપણી સમક્ષ તેઓ પૃથક્કરણ કરી બતાવે છે, એના આંતરહેતુઓ તપાસે છે, એને એ રીતે એમની રીતિ નાટ્યાત્મક ને વસ્તુના વેગવાળી નહિ પણ પૃથક્કરણાત્મક બને છે.

શ્રી. શાહની આ ન લક્યા અર્થે સુધી તો જન્મતી જ નથી. અદાર પ્રકરણ સુધી વસ્તુમાં વેગ આવતો નથી, અને પ્રસંગયોજનાની કચાશ આપણને દેખાઈ આવે છે. ત્યારબાદ નવલકથા વેગ પકડે છે, અને રસ પડે એવું આલેખન આવે છે. શરૂઆતનાં પ્રકલ્પોમાં જે શૈથિલ્ય છે, તેવું એક કારણ સંવાદની અસ્વાભાવિકતા અને બીજું, વર્ણનની અડધતા ને પ્રસંગોની સુસ્તિગતતાને અભાવ છે; પરંતુ એમની આ ઉછળતે ઉત્તરાર્ધમાં લગભગ સદંતર દૂર થયેલી આપણે જોઈ શકીએ છીએ. એમની શક્તિને યશ અપાવે એવો આ ઉત્તરાર્ધ પ્રસંગોની ઝડપી પરંપરા; પાત્રોનું તાદૃશ ચિત્રણ, પ્રસંગ યોજનાની કટક્તમક દૃષ્ટિ, કાવ્યકારણ સંબંધની નાગરણી, ઔચિત્યદૃષ્ટિ વગેરેથી સમૃદ્ધ બન્યો છે. આમ એક જ કૃતિમાં એમની શક્તિનાં ને મર્યાદાઓનાં ગંગાજળનાં વહેણ જોઈને આશ્ચર્ય થાય છે.

શ્રી. સુનીત્રાજ શાહે અહીં હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે અસત્ય બોલાવ્યું છે. હેમચન્દ્રાચાર્ય રાત્રિધિરાત્રમાં મંજરીને જોઈને જ્યાંક માનસિક અસ્વસ્થતા અનુભવે છે, તેવું જ અહીં છે. એમના મનમાં સાચું કંઈક કે જૂઠું એની મંત્રપણ થાય છે, અને બધી દૃષ્ટિએ વિચારી અસત્ય બોલીને તેઓ કુમારપાળને બચાવે છે. આમ એમની રચનિ સુધિષ્ઠિર જેવી બની છે. અહીં પ્રશ્ન ઉદ્ભવે છે કે હેમચન્દ્રાચાર્ય પાસે અસત્ય બોલાવ્યા વિના કુમાર-

પાળને બચાવી શકતો ખરો? હેમચન્દ્રાચાર્ય જેવા વિચક્ષુ પુરુષ ચાહડ ને ઉદવન આવે તે પહેલાં કુમારપાળને ત્યાંથી ખસેડવાનો જદોખરન સહેજાઈથી કરી શકે. માત્ર ત્યાર-પાંચ માણસોને લગતે આવેલો ચાહડ ખંભાતને ઘેર! ધાણી શકે એમ તો હતું નહિ એટલે ચાહડની ચૂમમાંથી કુમારપાળને બચાવવો એ કામ બહુ આસાન હતું. બીજું, મંજરીયો થયેલો ચાહડ હેમચન્દ્રના પચનમાં શ્રદ્ધા રાખી તપાસ ન કરાવે એ સંભવિત નથી લાગતું. આ રીતે હેમચન્દ્રને અસત્ય ઉચ્ચારણમાંથી બચાવી શકાયા હોત. બીજું, ઉદવનમંત્રી એમની મુન્સદીગીરી મટે જતણીના હતા. આ નવલકથાના ઉત્તરાર્ધમાં પાટણમાં આવ્યા પછી આખી પંદિરિતિનો એ જ રીતે કબજો લે છે તે જોતાં, ઉદવન મંત્રીની મુન્સદીગીરી મટે માત્ર ઉપરનો છે; પરંતુ એ જ ઉદવનમંત્રી બ્યારે ચાહડ ખંભાત ગય છે, ત્યારે ચાહડના આગમનનું કાણુ એમને વાહડ સમજાવે ત્યારે એ સમજે અને તે છતાં, કુમારપાળને સંતાડવાનો કરો જદોખરન કરે નહિ, અને ભોગા માણસની જેમ સિદ્ધરાજ સામે બંડ કરવા એ તૈયાર થાય, ને વાહડ એને સમજાવે ત્યારે પોતાનું કૃત્ય એ બંડ કહેવાય એટલું એ સમજે, ત્યારે વાહડ પાસે મુન્સદીગીરીના પાડ શીખના ઉદવનની આપણને દયા આવે છે. એ સમજતું એનું સમગ્ર વર્તન, પાછળથી ઉદવન જે રીતે વળે છે તે જોતાં, અપ્રતીતિકર છે. ચાહડ સુભગાનું વસ્ત્રાગાર જેવા માગે છે ત્યારે પહેલાં એને કશું ખોટું લાગતું નથી, પણ બ્યારે સુભગા ઉદવન જેવા ધર્મરત માણસને શીસની ના વાડોનું સ્મરણ કરાવે, એમાં પણ ઉદવનને ભોંંકે સુભગાના પાત્રને તેજસ્વી બનાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે એમ લાગે છે.

આ નવલકથામાં કેટલીક આધુનિકતા પ્રવેશી છે. તેમની એક તો લોકશાહીની ભાવના. દરેક જાતુ પાટણની પ્રજા પસંદ કરે તે રાજા થાય એમ કહે છે. ધર્મપાસ, ઉદો, અર્ધા આધુનિક લોકશાહીની ભાષામાં જ વાતો કરે છે. એ જાનામાં આવી બ્યવસ્થિત લોકશાહીની ભાવના પ્રજામાં નહોતી. ધર્મપાળના મનની સાધ્યસાધનની ગમમયજ પણ ગોંધીયુગની અસર ગણી શકાય.

શ્રી. સુનીત્રાજે ગુજરાતી નવલકથા સાહિત્યમાં પ્રતિષ્ઠિત સ્થાન મેળવ્યું છે; પરંતુ એમની આ નવલકથાથી એમની એ પ્રતિજ્ઞામાં વધારો કે ઘટાડો બેમાંથી કંઈ નહિ થાય, એટલું તો અવશ્ય આવે વિશે કહી શકાય.

શક્તિ એટલે શરીર અને મનનો સમતોલ વિકાસ એજ વ્યાયામનું ખેત્ર હોવું જોઈએ.

આ વ્યાયામવિશારદ લિંગનો જન્મ ઇ. સ. ૧૭૭૬ ના નવેમ્બર માસની ૧૫ મી તારીખે થયો હતો. બાર વર્ષની ઉંમર પહેલાં તેમણે માતૃપિતા ગુમાવ્યાં હતાં. ૧૯ વર્ષની ઉંમરે તે ગ્રેન્યુએટ થયા. ત્યાર બાદ ચાર વર્ષ તેમણે યુરોપમાં પરિભ્રમણ કર્યું અને ફ્રેંચ, જર્મન તથા અંગ્રેજી ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. પછીનાં ચાર વર્ષ તે ડે-માર્ક-કોપનહેગનમાં રહ્યા અને ડેનિસ ભાષાનો અભ્યાસ કર્યો. અહીં જ તેમનું વ્યાયામ તરફનું વલણ શરૂ થયું તેમ જ સાહિત્યવિષયક જીવનનો. પછી અહિં જ પ્રારંભ થયો. આ સમય દરમિયાન તેમણે અનેક કાવિત્ત-કારક કાવ્યો તથા નાટકો લખ્યાં, ૧૫૦૦ લિનન લિનન પ્રકાશની વ્યાયામપદ્ધતિનો તેમણે અભ્યાસ કર્યો. ૧૮૦૪માં તેઓ લુડ ખાતે ફેન્સીંગ શિક્ષક થયા અને પછી ઉત્તર તર વ્યાયામના પ્રદેશમાં તેમનું સંશોધન વધતું ચાલ્યું અને નવી નવી પદ્ધતિઓની તેમણે શોધ કરવા માંડી. ૧૮૧૨ માં જ્યારે નેપોલિયને યુરોપના અન્ય વિભાગોને આક્રમીત કર્યું ત્યારે સ્વીડને નોર્વે અને શીનલેન્ડ સર કર્યાં. પરિણામે સ્વીડનમાં ખૂબ જાગૃતિ આવી અને વ્યાયામના પ્રદેશમાં લિંગની પ્રવૃત્તિઓ વધારે વ્યાપક બનવા લાગી. તેમણે લસ્કરી શિક્ષણના અંગમાં એક વ્યાયામયોજના તૈયાર કરી શિક્ષણપ્રાતાને સુપ્રત કરી. શિક્ષણપ્રાતાએ એ યોજના મંજૂર કરી. ૧૮૧૪ માં 'રોયલ સેન્ટ્રલ ઇન્સ્ટીટ્યુટ ઓફ જીમનેસ્ટીક્સ'ની સ્થાપના કરવામાં આવી. લિંગને આ સંસ્થાના પ્રમુખ બનાવવામાં આવ્યા. ૧૮૧૮ માં તેમણે 'મેન્સુઅલ ઓફ જીમનેસ્ટીક્સ' તથા 'મેન્સુઅલ ઓફ બોયોલોજી ફેન્સીંગ' એ બે પુસ્તક પ્રગટ કર્યાં. આ કારણે તેમની પ્રતિષ્ઠા વધતી ચાલી, અને તેમની વ્યાયામયોજનાનો યુરોપના અન્ય દેશોમાં ખૂબ ફેલાવો થવા લાગ્યો. સાહિત્યનાં ક્ષેત્રમાં પણ તેણે ઘણી સેવા કરી. પોતાના જીવન દરમિયાન ૨૫૦૦ પૃષ્ઠ જેટલું તેમનું કુલ લખાણ પ્રગટ થયું હતું, જેમાં ૩૦૦ થી ૩૫૦ પાનાં વ્યાયામ વિષયને લગતાં હતાં. આટલું બધું કામ કરવા છતાં પોતાના ધાર્મિક પ્રમાણે કામ કરી શકેલ નથી અને પરિણામ નીપજની રહેલ નથી એવા અસંતોષ સાથે ૬૩ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૩૯ ના મે માસની ત્રીજી તારીખે તે પશ્ચિમવાસી બન્યા.

આવા એક વિશિષ્ટ પુરુષની ૧૯૩૬ માં સૌથી પહેલી જ્ઞાપ્તિ ઉજવવામાં આવી હતી. એ વર્ષ દરમિયાન જુલાઈની ૨૦ મી તારીખથી ઓગસ્ટની ચોથી તારીખ સુધી સૌથી પહેલાં લિંગિયાડ મહોત્સવ ઉજવાયો હતો, જેમાં ૩૭ રાષ્ટ્રના પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા, ૧૨ સંધેએ ભાગ લીધો હતો અને ૭૩૦૦ વ્યાયામપટ્ટએએ પોતાનું કોરાલ્ય દાખવ્યું હતું. બીજે લિંગિયાડ મહોત્સવ રાષ્ટ્રાત્મક જણાવ્યું તે મુજબ ચાલુ વર્ષના જુલાઈ માસની ૨૭ તારીખથી ઓગસ્ટ માસની ૧૩ મી તારીખ સુધી ઉજવાયો. આમાં ૫૪ રાષ્ટ્રના કુલ ૧૫૦૦૦ વ્યાયામ પટ્ટએએ ભાગ લીધો હતો. આ મહોત્સવમાં હિંદ તાફી અમરાવતીના થી હનુમાન વ્યાયામ પ્રચારક મંડળના ૨૫ સભાસદોની એક ટુકડી મોકલવામાં આવી હતી. આ મહોત્સવના અંતમાં જિમનેસ્ટિક મહોત્સવ, આનંદ રાષ્ટ્રીય શારીરિક શિક્ષણ પરિષદ, શારીરિક શિક્ષણ સિમિર, નેમ જ નાનાં બાળકો, સ્ત્રીઓ, મજૂરો, નોકરિયાત વર્ગ, અપંગ સમાજ વગેરેનાં વ્યાયામ તથા રમતગમતનાં પ્રદર્શનો યોજવામાં આવ્યાં હતાં. હિંદના પ્રતિનિધિઓ હજુ હિંદ ખાતે પાછા ફર્યા નથી. તેમના આવ્યા બાદ પ્રસ્તુત મહોત્સવ વિષે આપણને વધારે માહિતી મળશે.

નેતાજી સુભાષચંદ્ર જીવંત હોવાનું વૃત્ત

જ્યારે દેશનું રાજકારણ સત્તાલક્ષી અને છે, જે પણ સત્તાધીશ હોય તેને કોઈપણ રીતે સત્તાને વળગી રહેવાનો મોહ થાય છે, અને જે પક્ષે લઘુત્તીમાં હોય તે પક્ષેને કોઈપણ રીતે સત્તા ઉપર આપવાનો ભ્રમ વળે છે ત્યારે અન્ય પક્ષને પ્રજાજનોની નજરમાં હલકો બતાવવા મટે અને પોતાના પક્ષની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગ વધારવા માટે તે તે પક્ષના નાપકોમાં ગમે તે ઉપાયો લેવાની જ્ઞતિ વધારે ને વધારે બજાવાન બનતી જાય છે અને પરિણામે દરેક પક્ષ સ્વતંત્ર વધારે ને વધારે દૂર જાય જાય છે. આજે આવી મનોદાઝા કેમિસ્ટ્રી સત્તાધીશોની ખિલકુલ નથી એમ કહી નહિ શકાય; પણ સમાજવાદ, સામ્યવાદ, હિંદુ મહાસભા અને એવા અન્ય પક્ષોમાં આ પ્રકારનો નૈતિક ધ્રુવ વધારે વ્યાપક અને વેગવાન બનતો જાય જાય નજરે પડે છે. નેતાજી સુભાષચંદ્ર બોઝ અઘાધિ પર્વંત જીવંત હોવાનું જે વૃત્ત યશાવતમાં આવે છે તે પાછળ આવી જ જ્ઞતિ અને આવો જ ઉદ્દેશ

કામ કરી રહ્યો છે એમ કોઇને પણ વિચાર કરતાં માલુમ પડ્યા વિના રહે તેમ નથી. સૌથી પ્રથમ તો યુદ્ધવિરામના અરસામાં જ એરેષ્થેન ખાંગી પડતાં સુભાષ બોઝના પ્રાણની હાની થઇ એ અંગ્રેજ સરકારે હિંદને આપેલા તાર સમાચાર માનવાને કેટલાક લોકો તૈયાર નથી. અંગ્રેજ સરકાર વિજેતા હતી અને પોતાનો વિરોધ કરનાર દરેક શત્રુને પકડીને તેને સખતમાં સખત શિક્ષા કરવી એવો આશય દરેક વિજેતાના હિંદમાં યુદ્ધવિરામની સજી સ્વાભાવિક રીતે રમતો હોય છે. દુરમન હાથમાં નહિ આવતાં આપઘાત કરે કે તેવું અન્ય પ્રકારે મૃત્યુ થાય એવી વિજેતાની વૈરરત્નિ અત્યુત્તર રહી જાય છે અને તેથી તેવી ઘટના વિજેતાને કોઇ પણ રીતે ગમતી હોતી નથી. સુભાષચંદ્ર બોઝ જીવતા હોત તો અંગ્રેજ સરકાર તેમને પીછા પકડવા માટે આકાશ પાતાળ એક કરત અને પોતે વિજેતા હોઇને તેમને પકડી પાડવાનું અંગ્રેજ સરકારને મિલકુલ મુશ્કેલ ન પડત. આ રીતે વિચારતાં સુભાષચંદ્ર બોઝના અસ્તમાતના કારણે નીપજેલા મૃત્યુને અમાન્ય ગણવાનું કોઇ કાળજી કદવી શકાતું નથી. આમ છતાં ધારી લઇએ કે અંગ્રેજ સરકારે આ કેવળ ગપ ચલાવી છે, તો પણ ત્યાર પછી તો હેરા આઝાદ થયો. આ વખતે સુભાષ બોઝ સહજપણે પ્રગટ થઇ શકતા હતા અને કોઇ પણ સત્તા તેમને વાકો વાળ કરે એવો સંભવ નહોતો. સુભાષ બોઝ માટે પ્રગટ થવાની એ ઉત્તમોત્તમ ઘડી હતી. તેમની અસાધારણ શોકપ્રિયતા રાષ્ટ્રના નવનિર્માણના કાપમાં તેમને અત્યતમ સ્થાન આપત અને સંભવ છે કે હેરામાં પુનઃ સાતિ, સમભાવ અને સહીસહામતી સ્થાપનામાં તેઓ ધણું મહત્ત્વનો ભાગ ભજવી શક્યા હોત, પણ અર્થે વખતે પણ તેમનું નામનિશાન સાંભળવામાં જ આવ્યું એ હકીકત પણ તેમના પ.સોહગમનનું સંસ્કરણ સમર્થન કરે છે. આમ છતાં પણ ફેરવડે બ્લોકાડ કેટલાક આગેવાનો અને તેમના વડીલપંથુ શ્રી. શરતચંદ્ર બોઝ સુભાષ બાણુ જીવતા હોવાના બમને પોપચાને જાણે છે, અને આમ કરવાથી પોતાનું પોતાના પક્ષનું-ધસાણુ જતું પ્રચલ્ત જળવાઇ રહેશે એવી બમણા સેવતા લાગે છે. આ રીતે આ દિશાએ તેમના પ્રયત્નો હોવા છતાં આ બાબત કેટલાક વખતથી શાન્ત પડી ગઇ હતી અને સુભાષચંદ્ર બોઝને ફરી જોવાની હવે આશા નથી એ વસ્તુસ્થિતિને પ્રખ્યાત

મનથી સ્વીકારી લીધી હતી. તાજેતરમાં, યુરોપમાં ઠીક ઠીક સમય ગાળીને શ્રી. શરતચંદ્ર બોઝ હિંદ ખાતે હમણાં પાછા ફર્યા છે અને તેમણે સુભાષ બોઝ જીવતા હોવાના બમને પળા પાછો જીવતો કર્યો છે. તેમણે અહીં પચ મૂકતાવેંત છાપાળેગી એક મુલાકાતમાં જણાવ્યું છે કે “સુભાષચંદ્રનું જે દિવસો દરમિયાન અવસાન થયું એમ કહેવામાં આવે છે તે દિવસો દરમિયાન જે ગાઇ જાપાનમાં હતી અને આજે સ્વીટઝર્લેન્ડમાં એક સાપ્તાહિક ચલાવે છે, તેવી એક મુશાખીઅન સ્ત્રીપત્રકારને તાજેતરમાં મને મળવાનું બન્યું હતું. તે ધણું માણસોને મળી હતી અને હવાઇ વીમાના કહેવાતા અકસ્માતની વિગતો મેળવવા તેણે પ્રયત્ન કર્યો હતો, અને તેને પણ ખાતરી થઇ કે હવાઇ વિમાનનો અકસ્માત કેવળ જોડી કાઢેલી વાત છે.” આ નિવેદન અત્યંત આરપજ છે, અને સુભાષ બોઝના અસ્તિત્વ ઉપર કશો પ્રકાર પાડતું નથી. શ્રી. શરતચંદ્ર એક સ્ત્રીપત્રકારને સ્વીટઝર્લેન્ડમાં મળે છે; તે બાદ સુભાષના કહેવાતા અવસાન પ્રસંગે જાપાન હોવાનું કહે છે; તેણે આ વિષે ખૂબ તપાસ કરી હતી એમ જણાવે છે; અને એમ છતાં તેને સુભાષબાણુ જીવતા હોવાનો કશો પુરાવો મળ્યો હતો એમ તે જણાવતી નથી, અને આમ છતાં આ પુરાવા ઉપર શ્રી. શરતચંદ્ર બોઝ સુભાષબાણુ જીવતા હોવાની માન્યતા સ્વીકારવા આશય કરે છે. કમનગરીએ આ નિવેદન સુભાષબાણુના અસ્તિત્વને લગતો આગો વિવાદ જાગૃત કર્યો છે અને જાણે કે પડિત જાણદરલાલ નહેરુ અને તેમના સાથીઓ આ વિષે જાણીએ છીએ તપાસ કરતા નથી, કારણ કે સુભાષના પ્રત્યાગમનથી તેમનું સ્થાન જોષ્ઠમાઇ જાય એવો તેમને જાણે છે-આ પ્રકારનાં સીધાં કે આડકતરાં સૂચનો સુભાષબાણુ જીવતા હોવાની માન્યતા ધરાવનારો તરફથી કરવામાં આવે છે. આ સંબંધી કેટલાક સમય પહેલાં તેમજ હમણાં પણ પડિત જાણદરલાલ નહેરુએ સ્પષ્ટ ખુલાસો કર્યો છે કે તેમની તપાસ મુજબ સુભાષ બોઝ જીવતા હોવાનું માનવાને કોઇ પણ કારણ નથી, તેઓ જીવતા હોય તો હિંદુસ્થાનમાં આવતા તેમને કોઇ રોકી શકે તેમ જ નહિ. તેમની સામે હિંદુસ્થાનમાં કોઇ પણ પ્રવેશપત્રીનો હુકમ નથી અને વર્તમાન સમયોગમાં તેમના વિષે કોઇ પણ વધારે શોધખોળમાં ઉતરવાની સરકારને જરૂર લાગતી નથી, પણ આ ખુલાસો જેને વૂત જ ચલાવ્યા

કરવું' છે તેમને ઓછા સંતોષ આપી શકે તેમ છે? છાપાંચળાઓને પણ આ ઠારા લોકોની માનસિક ઉત્તેજનાને જાગૃત કરવાની, વેગ આપવાની નીતિ મળે છે એટલે આ જ પ્રશ્નને જુદી જુદી રીતે રાજ્યચારીને તેઓ લોકો સમક્ષ રજૂ કરે છે અને લોકોની જમણા આ રીતે, સતત સિચીત થવા કરે છે. સુમાય બોલે પોતાના છેલ્લા બંધ પુરૂષાર્થ વડે હિંદની પ્રજાના હિલમાં અમર સ્થાન પ્રાપ્ત થયું છે અને કેટલાય લોકો તેમનું ભક્તિભાવથી નિત્ય સ્મરણ કરે છે. આપી આદર્શીય વ્યક્તિને અને તેના પવિત્ર પુણ્યસ્મરણને તેમના નામનો આવો દુરુપયોગ કરીને વિનાશકારણ દુષિત કરવામાં આવે છે. આ જગત સાથેના જેના કુન્યા સંબંધનો સદાને માટે અત્યંત આભે છે, તેને વારે વારે આ દુનિયા ઉપર લાવવામાં નથી સુમાય બોલતી પ્રતિજ્ઞાને લાભ, કે નથી તેમના અનુયાયીઓને લાભ. વિદેહ મહાપુરુષની પ્રતિજ્ઞાનો આવો દુરુપયોગ માનવોચિત સમ્પત્તાનું અસ્વચ્છ ઉલ્લંઘન કરે છે. પોતપોતાના રાજકારણી પક્ષ માટે આ રીતે લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિ અતિ શોચનીય અને જુગુપ્સા ઉપજાવે તેવી છે. આમ કરવાથી આપણા દેશની પ્રતિજ્ઞાને ભારે ધક્કો પહોંચે છે.

સ્વર્ગમાં સેવક બની રહેવું તે કરતાં નર્કમાં સ્વામી શા માટે ન બનવું ?

પોઝા સમય પહેલાં ડૉ. સમિયદાનંદ સિંહાનો 'કોમીવાદી ઝીણા' એ મચાળા નીચે 'ભારત જ્યોતિ'માં બે હપ્તામાં એક લેખ પ્રગટ થયો હતો. આ લેખમાં હિંદના છેવટે ભાગલા પાડવાનું કથા સંજોગોમાં નક્કી કરવામાં આવ્યું, તે સંબંધમાં ૧૯૪૮ના આઠોગ્યર માસમાં લંડનની રોયલ એમ્પાયર સોસાયટી રમણ હિંદના છેલ્લા અંગ્રેજ ગવર્નર-જનરલ લોડ માઉન્ટબેટને આપેલા લાપણમતિ અમુક ભાગ ઉઘૂત કરવામાં આવ્યો હતો. આ વિભાગ હિંદના ઇતિહાસમાં બનેલી આ એક અસાધારણ કમનસીબ ઘટના સંબંધમાં નવો પ્રકાર પાડતો હોઇને અહિં અનુવાદિત કરવામાં આવે છે. ઉપર જણાવેલ પ્રસંગે લોડ માઉન્ટબેટને જણાવ્યું હતું કે "પહેલેથી મી. ઝીણાએ સચોટપણે સ્પષ્ટ ક્યું હતું કે જ્યાં સુધી પોતે હયાત છે ત્યાં સુધી પોતે સંયુક્ત હિંદનો કોઇ કાળે સ્વીકાર નહિ કરે. એમણે પાકિસ્તાનની માગણી રજૂ કરી હતી અને તેને મંજૂરપણે વળગી

રહેવાનો તેમણે આશ્રય દાખવ્યો હતો. ખીજી બાજુએ કેમ્બ્રિસ હિંદના કોઇ પણ પ્રજાના ભાગલા કરવાની વિરુદ્ધ હતી અને હિંદને એક અને અવિભાજ્ય રાખવાની મંજૂરતા તરફેણ કરતી હતી અને વચગાળે હિંદની બહાર થોડો સમય જઇ આવ્યો ત્યાં સુધી બીજો કોઇ પણ વિકલ્પ કેમ્બ્રિસ વિચારવાને તૈયાર હોય એમ મને લાગતું નહોતું. પણ જ્યારે હું પંડિત નહેરુ, મહાત્મા ગાંધી અને અન્ય કેમ્બ્રિસ આગેવાનોને ફરીથી મળ્યો, અને આ પ્રશ્નની તેમની સાથે વિશેષ ચર્ચા કરી ત્યારે જે આનંદવિશિષ્ટ સિવાય સંયુક્ત હિંદ ટકાવી રાખવું રાજ્ય જ ન હોય-અને મને પૂરેપૂરી ખત્રી થઇ ચૂકી હતી કે મી. ઝીણાએ આ બાબત સાફ સાફ સ્પષ્ટ કરી હતી તે મુજબ મુસ્લિમ લીગ છેલ્લે સુધી આ પ્રશ્ન ઉપર લડવા જ કરવાની હતી-તો પછી હિંદના ભાગલા કબૂલ કરવાની અણધાર્યું તેમણે તત્પરતા દાખવી, પણ સાથે સાથે તેમણે જણાવ્યું કે એ પ્રકારના પાકિસ્તાનમાં કોઇ પણ મુસ્લિમ-છાત્ર પ્રજા વસતી હોય તેવા પ્રદેશોના સમાવેશ થવો ન જ જોઇએ. આનો સ્વાભાવિક અર્થ જ એ થયો કે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલા કરવા જોઇએ, જ્યારે મેં મી. ઝીણાને જણાવ્યું કે હિંદુસ્તાનના બાજલાનો તેમણે અમુક સમજૂતી ઉપર સ્વીકાર કર્યો હતો ત્યારે તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ, પણ જ્યારે મેં તેમને જણાવ્યું કે આ સ્વીકારમાંથી સ્વાભાવિક રીતે એ નિષ્પન્ન થાય છે કે પંજાબ અને બંગાળના ભાગલા કરવા પડશે ત્યારે તે ડહાણ જ થયા. આ બે પ્રાંતના શા માટે ભાગલા પાડવા ન જોઇએ, તેમના સમર્થનમાં તેમણે અનેક બળવાન દલીલો રજૂ કરી. તેમણે કહ્યું કે તેઓ પોતપોતાના પ્રાંતમાં વસતી એક જ પ્રજા છે અને પ્રત્યેક પ્રજા સમઘણે એકસ પ્રજાની એકતા અને વિશિષ્ટતા ધારે છે અને આ પ્રાંતના ભાગલા પાડવા એ તો એક મહાન આક્રમ નોતરવા બરાબર નીવડશે. આ મેં કબૂલ ક્યું, પણ મેં તેમને કહ્યું કે તો તો પછી આખા હિંદના ભાગલા પાડવા સામે આજ વિચારણા લાગુ પડે છે એ હકિકત ઉલટી વધારે સ્પષ્ટપણે તરી આવે છે, આ વાત ગમી નહિ, હિંદના ભાગલા શા માટે પાડવા જોઇએ તે વિચારતો તેમણે વધારે ને વધારે ખુલાસો કર માંડ્યો, અને કાં તો તેમણે એક અને અખંડ હિંદ રવી-

કારણ રહ્યું અથવા તે વિલાગિત પંખા અને બંગાળાનો સ્વીકાર કરવો રહ્યો એમ તેમને જ્યારે સ્પષ્ટ ભાન થયું ત્યાં સુધી એમો બને પારસ્પર વિરોધી દલીલાના ચક્રાવામાં ધુન્નરીઓ ખાના રહ્યા, અને છેવટે તેમણે વિલાગિત પંખા તથા બંગાળાનો સ્વીકાર કર્યો.” આ પ્રકરણ ઉપર અભ્યાસ કરતાં સમિત્યાનંદ સિંહ જણાવે છે કે આ તો એની એ જ પુરાણી ધટના અને એવું એ જ પુરાણું માનસ છે કે જે સ્વર્ગમાં રહીને સેવા કરવી અને અન્ય સાથી સાથે સ્વર્ગમુખના ભાગીદાર બનવું એ કરતાં નર્કમાં વસવું અને નર્કનું સર્વસ્વામિત્વ પ્રાપ્ત કરવું એ વધારે પસંદ કરે છે. ઝીણા નેપા હતા તેવું જ આ બંન્નું અને એવી જ રીતે એમણે પોતાનું જીવન પૂરું કર્યું. ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની ભલામણો.

૧૯૪૭ ના એપ્રિલ માસની ૨૧ મી તારીખે માનવર ન્યાયમૂર્તિ એમ. સી. આગલાના પ્રમુખપણા નીચે બાર સભ્યોની ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. શરૂઆતથી જ ન્યાયમૂર્તિ આગલા આ કાયની જવાબદારીમાંથી મુક્ત થયા હતા અને તેમની જગ્યાએ માનવર ગણેશ વાસુદેવ માવળંકરની નિમણૂક કરવામાં આવી હતી. આ કમિટીએ પોતાનો રીપોર્ટ મુબંબ સરકાર સમક્ષ રજૂ કર્યો છે અને રીપોર્ટમાંની ભલામણોના આધારે ખુબ થોડા સમયમાં મુબંબ સરકાર તરફથી મુબંબની ધારાસભામાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી બીજી રજૂ થનાર છે. પ્રસ્તુત કમિટીએ ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બંધારણ સુઝવવનું હતું અને યુનિવર્સિટીને લગતા આજના અનેક વિવાદારૂપદ પ્રશ્નો વિશે પોતાનો નિર્ણય આપવાનો હતો. આ પ્રશ્નો નીચે મુજબના હતા:-

આંખી યુનિવર્સિટી કૉલેજ અને ત્યાર પછીનાં શિક્ષણ માટે જગ્યાનાર હોમીને આ ધોરણમાં શિક્ષણનું માધ્યમ શું રાખવું? પ્રાદેશિક ભાષા, રાષ્ટ્રભાષા અને અંગ્રેજી ભાષા આ ત્રણ ભાષાનું શિક્ષણક્રમમાં સ્થાન શું? આ યુનિવર્સિટીની ભૌગોલિક હકપ્રતીતી વિસ્તાર કેટલો રાખવો? એ વિસ્તાર બહાર વસતી ગુજરાતી ભાષા બોલતી પ્રજાના ઉચ્ચ શિક્ષણની જગ્યાદારી આ યુનિવર્સિટીએ લેવી કે નહિ? આ પ્રદેશની અંદર આવતી કૉલેજોનું આ યુનિવર્સિટી સાથેનું બેઝાલ મરજિયાત રાખવું કે ફર્કિયાત? ગુજરાતના શિક્ષણકેન્દ્રોને સ્વતંત્ર સ્થાનિક યુનિવર્સિટીમાં પરિવર્તિત થયા માટે સગવડ આપવી કે

નહિ? આ યુનિવર્સિટી માટે સુચરવામાં આવેલ બંધારણ પ્રણી બરી બાબતોમાં બીજી યુનિવર્સિટીને મળવું આવે છે. આ બંધારણમાં પણ સીન્ટે છે, સીન્ટીકિટ છે, એક્ટેચી-કાઉન્સિલ છે, ફેકલ્ટીઝ છે અને બોર્ડ ઓફ રીડીઝ પણ છે. ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો સંબંધમાં આ કમિટીની મુખ્ય ભલામણો નીચે મુજબ છે:

(૧) ગુજરાત યુનિવર્સિટી અસ્તિત્વમાં આવે કે તુરત જ અને તેટલા વિષયો ગુજરાતી અને અથવા રાષ્ટ્રભાષામાં શિખવવાની ગોઠવણ કરવી જોઈએ જેના પરિણામે પાંચ વર્ષ બાદ ગ્રેજ્યુએટના ધોરણમાં કોઇ પણ વિષય, ખાસ કાન્યસર યુનિવર્સિટીએ રજા આપી હોય તેવા અપવાદો સિવાય, અંગ્રેજીમાં શિખવવાપણું ન જ રહેવા પામે.

(૨) ગુજરાતી ભાષાનાં પાઠ્યપુસ્તકો પૂરાં પાડવા માટે સરકારે એક ટૂંકા ગાળાની યોજના તુરતમાં જ હાથ ધરવી જોઈએ. શરૂઆતમાં જે પાઠ્યપુસ્તકોની જરૂર હોય તે પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવા માટે સરકારી પ્રતિનિધિઓ અને આ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાને ઉત્સુક હોય એવી બ્યક્તિઓનું એક મંડળ (Board) ઉભું કરવું જોઈએ.

(૩) (ક) રકુમનાં બધાં ધોરણો તેમ જ ગ્રેજ્યુએટ થતા સુધીનાં કૉલેજનાં ધોરણોમાં રાષ્ટ્રભાષા ફરજિયાત વિષય હોવો જોઈએ.

(ખ) કૉલેજશિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી રાખવી કે રાષ્ટ્રભાષા રાખવી તે બાબત સંરંધા ઉપર તેમજ અધ્યાપકો ઉપર છોડાવી.

(ગ) ગ્રેજ્યુએટની કક્ષા પછીના અભ્યાસક્રમમાં રાષ્ટ્રભાષા જ શિક્ષણનું માધ્યમ હોવું જોઈએ.

(૪) (ક) અને ત્યાં સુધી આત્મસંપૂર્ણ જગતમાં વપરાતા વિજ્ઞાનને લગતા પારિભાષિક શબ્દોનો એના એ સ્વરૂપે ઉપયોગ કરવો જોઈએ, પણ જ્યાં આવા શબ્દો મુદ્દમ ન હોય ત્યાં હિન્દી ભાષામાંથી શબ્દો વીણી કાઢવા તેમ જ સ્વીકારવા જોઈએ.

(ખ) મધ્યવર્તી સરકારે બધી બ્યક્તિનિક હિન્દી ભાષાએ માટે વિજ્ઞાનને લગતા પારિભાષિક શબ્દોનો કોઈ તૈયાર કરવાને બ્યુરોક્રેટિયારી, ભાષાશાસ્ત્રીઓ તેમ જ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓના પ્રતિનિધિઓનું એક મંડળ

* આ બીજી તાલેલરમાં બહાર પડ્યું છે, અને તેમાં મુખ્ય મુખ્ય ભલામણોની સ્વીકાર કરવામાં આવ્યા છે. તંત્રી

તુરતમાં જ ઉભું કરવું નોંધ્યો. આ મંડળ રચાયી હોવું નોંધ્યો અને પ્રતિ અને યુનિવર્સિટીનાં એને સાથ હોવો નોંધ્યો. આ કામ પાંચ વર્ષની મુદતમાં પૂરું કરવું નોંધ્યો.

(ગ) વિજ્ઞાનના વિષયો ઉપર રાષ્ટ્રભાષામાં પાઠ્ય-પુસ્તકો તૈયાર કરવાની દિશાએ મધ્યવર્તી સરકારે પ્રાન્તિક સરકારોને દોરવણી આપવી નોંધ્યો અને આ પુસ્તકો પ્રાન્તોએ પોતપોતાની ભાષામાં ઉતારવાં નોંધ્યો. ખીન્ન વિષય ઉપરનાં પાઠ્યપુસ્તકો યુનિવર્સિટીઓ, આંતર યુનિવર્સિટી બોર્ડ અથવા તો પ્રાન્તિક સરકારોએ તૈયાર કરાવવાં નોંધ્યો.

(પ) અંગ્રેજીને એક ફરજિયાત બીજી ભાષા કરતાં વધારે મહત્ત્વ આપવું ન નોંધ્યો અને યુજરાતી તેમજ રાષ્ટ્રભાષાના વિકાસને એવી રીતે વેગ આપવો નોંધ્યો કે આ સંક્રમણકાળ વધુ લંબાવા ન પામે.

(ક) (ક) વતમાન સંયોગોમાં આ યુનિવર્સિટી સાથે નિશ્ચિત પ્રદેશની બધી કોલેજોને જોડાઈ શકે એવું (affiliating) બંધારણ ધરાવું નોંધ્યો.

(ખ) આ સાથે અમદાવાદને એક શૈક્ષણિક કેન્દ્ર બનાવવું નોંધ્યો કે જ્યાં વિદ્યાર્થીઓ એક સાથે વસી શકે અને રચાનિક ભિન્ન ભિન્ન કોલેજોને લાભ લઈ શકે.

(ગ) યુનિવર્સિટી સાથે જોડાયેલાં કેન્દ્રો જોડાઈ તો સ્વતંત્ર શૈક્ષણિક અને રચાનિક યુનિવર્સિટીમાં ફેરવાઈ શકે એવી તૈયારી કરવાની અને જ્યારે એ રીતે તૈયાર થાય ત્યારે તેમ કરવાની તેમને છૂટ હોવી નોંધ્યો.

(ઘ) બંધારણમાં આ મુજબની સ્પષ્ટ વ્યવસ્થા હોવી નોંધ્યો.

(જ) યુનિવર્સિટી એકઠામાં આ બાબતમાં સ્પષ્ટ વિધાન હોવું નોંધ્યો કે પાંચ વર્ષ બાદ કોઈ પણ સમયે, અમદાવાદ સિવાયના કોઈ પણ કેન્દ્રને સરકારને અર્પણ કરવાની અને એક સ્વતંત્ર રચાનિક યુનિવર્સિટીની માગણી કરવાની અને ફરજિયાત જોડાણનાં બંધનમંથી મુક્ત થવાની છૂટ હોવી નોંધ્યો અને આ માગણીની ચોક્કસતા નિશ્ચય સરકારે કરવાનો રહેશે:

(૮) સદ્ભાવે અમદાવાદના કેન્દ્ર માટે ત્યાંની કોલેજો એકમેકની સંમીપમાં છે અને તેથી નુપરસ્પર્શના સાથ અને સહકાર દ્વારા આવું કેન્દ્ર ઉભું કરવામાં મુશ્કેલી નહિ પડે.

(૯) આ યુનિવર્સિટીની ભૌગોલિક હકમતના પ્રદેશમાં અમદાવાદ, ખેડા, ભરૂચ, પંચમહાલ અને સુરત જીલ્લાઓના તેમજ મુંબઈ પ્રાંતમાં વિલીન થતાં જતાં યુજરાતી ભાષા બોલતાં રાજ્યો તથા વડોદરા, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છનો સમાવેશ થશે.

(૧૦) આ પ્રદેશની બહારની સંસ્થાઓને યુજરાત યુનિવર્સિટી સાથે જોડી શકાશે નહિ. આ પ્રદેશની અંદરની બધી કોલેજોને આ યુનિવર્સિટી સાથે ફરજિયાત જોડાવું પડશે.

(૧૧) પાયાના, પ્રાથમિક અને ત્યાર પછીના હાઇ સ્કૂલના શિક્ષણ માટે એક સ્વતંત્ર શૈક્ષણિક-સત્તાધીન તરીકે બધી સત્તા ધરાવતું મંજૂર-બોર્ડ-ઉભું કરી શકાય તેમ છે કે નહિ, તે બાબતનો સરકારે વિચાર કરવો.

(૧૨) અમદાવાદ આ યુનિવર્સિટીનું મુખ્ય મથક બનશે. આ ઉપરાંત બીજી ભલામણો યુનિવર્સિટીના બંધારણને લગતી છે. જેમાં સીનેટ, રીન-કોમિટી, એકેડેમીક કાઉન્સિલ, ફેકલ્ટીઝ અને બોર્ડ ઓફ સ્ટડીઝનો સમાવેશ થાય છે. આ બધી સંસ્થાઓની ચૂંટણી કેમ કરવી અને તેને લગતા મતદારમંજૂરો કયા કયા પ્રકારનાં હોય તેની ચોક્કસ રીપોર્ટમાં સ્પષ્ટ કરવામાં આવી છે. વળી આગળ ચાલતાં આ યુનિવર્સિટીની આર્થિક બાબતો પણ ચર્ચાવામાં આવેલ છે અને પ્રાથમિક અને ચાલુ ખર્ચના અવસરોએ આપવામાં આવેલ છે.

ઉપરની બધી ભલામણો સંબંધમાં કમિટીના સંસદીય એકમત છે એમ નથી. આ યુનિવર્સિટીને નિયત ભૌગોલિક પ્રદેશમાં આવેલી કોલેજોને જોડાણ કરતી બનાવવી કે એક જ સ્થળમાં વિદ્યાર્થીઓને એકત્ર કરવી અને રચાનિક કોલેજોને દ્વારા શિક્ષણ આપતી સંસ્થા બનાવવી, એ પ્રશ્ન સંબંધી સૌથી મોટો મતભેદ આ રીપોર્ટ સાથે જોડાવામાં આવેલ વિરોધનોમાં બહુન કરવામાં આવ્યો છે. વળી શિક્ષણના માધ્યમ વિષે પણ કેટલાક મતભેદ જોવામાં આવે છે. શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈએ સૌથી મોટી વિરોધનોમાં નોંધાવી છે. તેમના મત પ્રમાણે મોત્ત રચાનિક શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી જ ઉભી કરવી પોષ્ય છે અને તે માટે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં

ઉભી કરવામાં આવેલી ગુંબ્યાત વિદ્યાપીઠ જેની ગાંધીજીએ સ્થાપના કરી છે અને જે આજે પણ કેટલીક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલ છે તેના જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ, એવું તેમનું સ્પષ્ટ છે. વળી તેમના મત પ્રમાણે કોલેજનાં ધોરણો દરમિયાન માત્ર ગુજરાતી ભાષાને જ શિક્ષણનું માધ્યમ બનાવવું એ જ હિત છે. આમ બીજા સભ્યોના મતબેદો પણ વિચારણીય છે, પણ જગ્યાના અસાધ્ય અહિં દાંડી શક્ય તેમ નથી આમ છતાં પણ સમગ્ર રીતે જોતાં તેમ જ વિચારતાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમિટીની બરામતો આવકારણ્યક ધારી છે. મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો કાયદેશ અને જગ્યાબંધારીઓ તેના મત ઉપર પટ્ટી વધી પડી છે. વળી તેના સ્વરૂપ અને નીતિમાં તત્કાળ કશા પણ મંદવરના ફેરફારને અવકાશ નથી. સામાન્યતઃ શિક્ષણનું માધ્યમ જેમ અને તેમ જઈથી બદલાવવાની જરૂર છે, અને આ પરિવર્તન ગુજરાતી ભાષા બોલતા સર્વ પ્રદેશોમાં તત્કાળ થવાની જરૂર છે. આ માટે આ પ્રદેશોની કોલેજોને દોરવણી મળે અને તે સર્વતંત્ર નિષ્ક્રમ્ય કરે તેવી ગુજરાત યુનિવર્સિટી જેમ અને તેમ જઈથી ઉભી કરવાની જરૂર છે. વળી અમદાવાદ આજે સ્વાભાવિક રીતે શિક્ષણનું એક મોટું કેન્દ્ર બની ચૂક્યું છે. એક સ્વતંત્ર અને સ્થાનિક યુનિવર્સિટી ઉભી થઈ શકે એવી લગભગ સર્વ પ્રકારની કોલેજો અમદાવાદમાં અસ્તિત્વમાં આવી ચુકી છે, તેવી યુનિવર્સિટી શિક્ષણના એકમ ધ્યાતી કેન્દ્ર તરીકે અમદાવાદ આવે એ પણ એટલું જ હિત છે. આ બંને તત્ત્વોનું મિશ્રણ સચવાયેલી યુનિવર્સિટીમાં રહેલું છે.

બીજે મંદવરો પ્રસ કોલેજના શિક્ષણ-માધ્યમને છે. આ સંબંધમાં કમિટીએ કરેલા નિર્ણય બારે વ્યવહાર છે. આ નિર્ણય મુજબ ગુજરાતી ભાષા એ શિક્ષણનું મુખ્ય માધ્યમ બનશે અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રભાષાના પણ શિક્ષણનાં માધ્યમ તરીકે ઉપયોગ કરવાની છૂટ રહેશે. યુનિવર્સિટીના શિક્ષણને લોકોપાધી બનાવવાનો એક જ ઉપાય છે કે પ્રાદેશિક ભાષા દ્વારા સર્વ શિક્ષણનું સંચાલન કરવામાં આવે, અને આમ છતાં પણ રાષ્ટ્રભાષા તો પ્રારંભના ધોરણથી દરબિંધાત શિષ્યોમાં આવનાર હોવાથી વિનિત થયેલા વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રભાષામાં શિક્ષણ આપનારા અધ્યાપકને પણ બંધાવર સમજી શકશે તેમ જ રાષ્ટ્રભાષામાં રચાયેલા પાઠ્યપુસ્તકોનો પણ કદી અગવડ

સિવાય જરૂરી ઉપયોગ કરી શકશે જ. ટ્રેનિંગ્સ પદ્ધતીનાં ધોરણો તો રાષ્ટ્રભાષામાં જ ચલાવવાં એમ સ્પષ્ટવામાં આવ્યું છે અને તે ચોક્કસ છે. પણ કોલેજ શિક્ષણ સંબંધમાં જે મુખ્ય બાર ગુજરાતી ઉપર મૂકવામાં આવ્યો છે તે ભ્રમિત છે. વિદ્યાર્થી પરીક્ષાના ઉત્તરો ગુજરાતીમાં થા તો રાષ્ટ્રભાષામાં આપી શકે તેટલી તેને સગવડ અપાશે જ. પરિણામે પ્રાદેશિક ભાષાનો વિકાસ થશે જ રહેશે અને સાથે સાથે રાષ્ટ્રભાષાના વધના જતા ઉપયોગ સાથે આન્તર-પ્રાન્તીયતાની ભાવના યોગ્યતી જશે. કેટલાક વિચારકોનો એવો અભિપ્રાય છે કે ‘ઉચ્ચ શિક્ષણમાં સર્વત્ર એક જ ભાષા હોવી જોઈએ અને તે રાષ્ટ્રભાષા હોવી જોઈએ અને તો જ રાષ્ટ્રીય એકતાની ભાવના યોગ્યતી અને અન્ય મળે’ જતાં પ્રાન્ત પ્રાન્તની સંકુચિત ભાવના આપણા દિલમાં રહેલા રાગદ્વેષને વધારશે અને આપણી પાંચે નવી નવી અધઃમતો ઉભી કરશે.’ આ ઉપર ઉપરથી દેખાતું સુંદર મનન્ય વાસ્તવિકતાના ખ્યાલથી વચિત છે. પ્રાદેશિક ભાષા લોકજીવનમાં એટલી બધી ફક મેલી છે તે કોઈ કાળે દાળી દળશે નહિ, ભૂંસી ભુંસારો નહિ. પ્રજાનું આત્મ ઇકતર એ આપા દ્વારા યત્ન આવ્યું છે અને સર્વ સંસ્કારોનું પાન પ્રજાએ કંઈ કાળથી એ દ્વારા કરેલું છે. ભાષાભેદ માનવીએ ઉભી કરેલી કોઈ કૃત્રિમ વસ્તુ નથી, પણ સ્વાભાવિક રીતે તેનો જન્મ થયો છે અને સ્વાભાવિક રીતે પ્રજાજીવનમાં જણાયેલો છે. આમ હોવાથી કોઈ પણ પ્રવૃત્તિ અને અનેક રીતે સંવર્ધિત પ્રાદેશિક ભાષાના સ્થાને રાષ્ટ્રભાષાની સ્થાપના કરવાની કલ્પના મિથ્યા છે, અને સર્વગ્રંથ છે. રાષ્ટ્રભાષાનો વિકાસ પ્રાદેશિક ભાષાના અસ્તિત્વનો વિરોધી છે જ નહિ. પ્રાદેશિક ભાષાનું પ્રભુત્વ અનિવાર્ય છે. રાષ્ટ્રભાષાનો સાપ્તિક સ્વીકાર અખિલ હિન્દના વાણીજ્યપદાર્થી સચાનના માટે અર્થત આપર્યક છે. આમ હોવાથી પ્રાદેશિક શિક્ષણના માધ્યમ માટે સંયોગો મુજબ ઉલ્લખનો ઉપયોગ હિત છે, વ્યવહાર છે.

મોટા સપાલ અંગ્રેજી ભાષાનો છે. તેનું સ્થાન રાષ્ટ્રભાષાને તેમ જ પ્રાદેશિક ભાષાને શી રીતે આપવું અને કેટલી મુરતમાં આ હેતુ સિદ્ધ કરવો આ એક ભારે વિવાદસ્પદ પ્રશ્ન બન્યો છે. કેટલાકના મત પ્રમાણે અંગ્રેજી ભાષાનું રાષ્ટ્રભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષા કોઈ કાળે સ્થાન લઈ શકશે જ નહિ અને તેનું સ્થાન યાપવા જતાં શિક્ષણની ગુણવત્તા એકદમ ઉતરતી કોટિની થઈ જવાની. આવી માન્યતાથી પ્રેરાઈને તેઓ ‘પાઠ્યપુસ્તકોને રાષ્ટ્ર-

ભાષામાં ઉતારવામાં રહેલી પાર વિનાની મુશ્કેલીઓ રજૂ કરે છે અને અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગનું આધુન્ય બને તેટલું લઘુઆવાનાં સંચયો કરે છે. અંગ્રેજી ભાષાની ધનાઢ્યતા વિષે બે મત છે જ નહિ, પણ સમયાન્તરે આપણી ભાષા પણ એટલી જ ધનાઢ્ય બની શકે તેમ છે, બનવી જ જોઈએ આવી શ્રદ્ધાપૂર્વક આપણે આગળ વધવું જોઈએ. અંગ્રેજી હકુમત દૂર થઈ એ સાથે એ ભાષાના આધિપત્યથી આપણે મુક્ત થવું જ રહ્યું. એમ નહિ બને ત્યાં સુધી આઝાદી સાચા અર્થમાં આપણે કદિ અનુભવી નહિ શકીએ. અત્યુક બાબતમાં અંગ્રેજીથી આપણે આગળ જઈ જ નહિ શકીએ એવી લાધવ્યકથા આપણામાં સાચું સ્વતંત્ર ઉભું થવા નહિ દે. રાષ્ટ્રભાષા કે પ્રાદેશિક ભાષામાં શિક્ષણ આપવાનાં, પાઠ્યપુસ્તકો રચવાના આપણા શરૂઆતના પ્રયત્નો જરૂર પાંચળા હશે, એ આપણે સ્વીકારી લેવું જ રહ્યું, પણ એ પાંચળા પ્રયત્નોમાંથી જ પૂર્ણ સફળતાની કોઠિએ પહોંચાડનારા પ્રયત્નો જન્મ પામવાના છે. તેથી આપણી રાષ્ટ્રભાષા તેમજ પ્રમાણમાં આપણી પ્રાદેશિક ભાષાઓ પણ સર્વ વિચારો, પરિભાષાઓ, વાદો તેમજ હકપનાઓને યથાર્થ સ્વરૂપે વ્યક્ત કરી શકે તેવાં બળવાન વાહનો બનવાની છે એવી શ્રદ્ધા આપણમાં જન્મત કાલી પડે છે. કોઈ પણ ચોક્કસ પ્રકારની તેજસ્વીતા કે અર્થ-વાહિતા એ કોઈ એક ભાષાનો ઇન્દ્રો નથી. પ્રભાના હાતર, વિકાસ અને સ્વતંત્રી પાછળ તે તે પ્રવળની ભાષા ધડાતી, વિકાસ પામતી અને સામર્થ્યને ધારણ કરતી જાય છે. આપણી રાષ્ટ્રભાષાનું ભાષિ પણ એટલું જ ઉજ્જવળ છે, જેટલું આપણું પોતાનું ભાષિ. આ રીતે આપણે અંગ્રેજી ભાષાની હકુમતમાંથી જન્મ બને તેમ જરૂરથી મુક્તિ મેળવવી એ જ આજે આપણા એક મુખ્ય ધર્મ બને છે.

વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય

હિંદમાં અંગ્રેજી સત્તાની સ્થાપના બાદ થોડા સમયમાં ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો, કલકત્તા, મદ્રાસ અને મુંબઈ અસ્તિત્વમાં આવ્યાં. આ રીતે મુંબઈનું વિશ્વવિદ્યાલય મુંબઈ ઇલાકાના ઉચ્ચ શિક્ષણનું કેન્દ્રભાવ વધેથી એક સરખું નિયમન કરેલું આવેલ છે. ત્યાર બાદ આજ સુધીના ગાળામાં કેટલીયે અવનવી ઘટનાઓ બની ગઈ; વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધતી ચાલી; નવી નવી કોલેજો ઉભી

થવા લાગી; શિક્ષણના ખ્યાલોમાં ફેરફારો થવા લાગ્યા, સરકારી શિક્ષણ વિરૂધ્ધ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ એ રીતે આખા શિક્ષણનો પ્રશ્ન નવા જ દૃષ્ટિકોણથી વિચારવા લાગ્યો. આ નૂન દૃષ્ટિકોણના પશ્ચિમામરૂપ રાષ્ટ્રપિતા ગાંધીજીની પ્રેરણા નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની ૧૯૨૦ ની સ્થાપના સ્થાપના થઈ. આ વિદ્યાપીઠનાં મૂળ ઉંડા. જાય અને વ્યવસ્થિત અને ચિરંતન સ્વરૂપ ધારણ કરે તે પહેલાં દેશનું રાજકારણ વધારે ને વધારે ઉંમર સ્વરૂપ ધારણ કરતું ગયું; સ્થાપિત સરકાર સામે હાતના મોરચા મંડાવા અને ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એ હાતથી અળગી રહી શકી નહિ. રાષ્ટ્રવાદની ભાવનાથી પ્રેરાયેલ અને એમાંથી જ ઉદ્ભવ પામેલ વિદ્યાપીઠ અલગ રહી શકે પણ કેમ? અને એ જ કારણે એ વિદ્યાપીઠની પ્રગતિ સ્થગિત થઈ ગઈ જે આજ સુધી એની એ જ દયામાં થોડું ઘણું કાર્ય કરતી રહી છે.

આજથી ૨૪-૨૫ વર્ષ પૂર્વે સદ્ગત ગાયકવાડ સવાજીરાવને વડોદરામાં એક વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરવાનો મનો થ થયો, તે સંબંધમાં રીપોર્ટ કરવા માટે એક સમિતિ ચોળવામાં આવી, તે સમિતિએ રીપોર્ટ પણ કર્યો, પણ તે વિશ્વવિદ્યાલયને મૂત્ત સ્વરૂપ ધારણ કરવાની થડી આજ સુધી આવી નહોતી.

મુંબઈ સરકારે નવા પ્રાદેશિક વિશ્વવિદ્યાલયો ઉભાં કરવાના વિચારને સંમતિ આપી અને તે અનુસાર પૂના યુનિવર્સિટી ઉભી થઈ પણ યૂ. આજ ધોરણે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલયની પોળના તૈયાર કરવા માટે નિમાયલી સમિતિ પોતાનો હેવાલ તૈયાર કરવામાં રોકાયેલી હતી, એ દરમિયાન વડોદરા રાજ્યનું મુ. ડા. જીવરાજ મહેતાના હાથમાં ચોંપાયું અને એ રાજ્ય મુંબઈ પ્રાંતમાં અન્તર્ગત થાય તે પહેલાં તેમની કુશળ અને શક્તિશાળી કાર્યવાહીના પરિણામે પ્રચલિતની નાનીમોટી અનેક યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી, તેમાં સૌથી મહત્વનું અને યશોવાહી કાર્ય વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય ઉભું કરાવને લગતું છે. આ યુનિવર્સિટી ઉભી કરવામાં આવી છે એટલું જ નહિ. પણ તેને સ્થાયી અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ પણ આપવામાં આવ્યું છે. આ યુનિવર્સિટીનાં પ્રથમ વાહસ-ચાન્સેલર તરીકે શ્રીમતી હંસાબહેનની નિમણૂક થઈ છે. આ વિશ્વવિદ્યાલય એક શૈક્ષિક કેન્દ્રનો આકાર ધારણ કરશે. નવાં લાગુના વિદ્યાર્થીઓ તથા બહુવિધ અધ્યાપકો એક સાથે

પસવાટ કરશે. આ વિશ્વવિદ્યાલયની વિશેષતાઓ અર્થપૂર્ણતા થી. હંસાબદેન લગિની સમાજ પરિણામમાં જણાવે છે:

“વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયની વિશિષ્ટતાઓ અત્યારે તો ગૃહવિજ્ઞાન પાઠશાળા, લલિતકળા પાઠશાળા અને સંગીત-પાઠશાળા મુખ્ય મથકો. દિંદુરયાનના કોષ પછુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં ગૃહવિજ્ઞાન પાઠશાળાને સ્થાન અપાયું નથી, તેમજ લલિતકળાને પણ ખાસ સ્થાન નથી સંગીત-પાઠશાળા પણ એક લખનૌમાં છે એટલે એ દૃષ્ટિએ પણ આ વિશ્વવિદ્યાલય ખીખા કરતાં છુટું પડશે

“ગૃહવિજ્ઞાન પાઠશાળા તેમજ લલિત કળા પાઠશાળાની શરૂઆત આવતા જૂન માસથી કરવામાં આપશે. એને અગેના વ્યવસ્થાપકો તો નીમી પણ દીધા છે. ગૃહવિજ્ઞાન પાઠશાળાને માટે અનુભવશાળા તરીકે એક બાલવાડી પણ શરૂ થઈ ગઈ છે. સંગીત પાઠશાળા વર્ગોથી વડોદરામાં ચાલે છે એને વિશ્વવિદ્યાલયને યોગ્ય કરવા પુરતી વ્યવસ્થા કરવી પડશે.

“દાકનરી તેમજ ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષણની પાઠશાળાઓ આ યોગ્ય શરૂ થઈ ગઈ, ત્યારે સંસ્કૃતિક જ્ઞાન, વિજ્ઞાનની પાઠશાળા, વ્યાપારી શિક્ષણની અને માધ્યમિક શિક્ષકના શિક્ષણની પાઠશાળાઓ ધણી વર્ગોથી ચાલે છે આ રીતે સર્વ પ્રકારનું શિક્ષણ વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં કેન્દ્રિત થશે. આ છુટી છુટી પાઠશાળામાં લેખના વિદ્યાર્થીઓ એક જ સ્થળે રહી શકે એવા પ્રયત્ન પણ વિશ્વવિદ્યાલયે કરવાનો રહેશે. જુદા જુદા વિદ્યાર્થી-મંડળોને અલ્લે એક આપું વિશ્વવિદ્યાલય મંડળ રહેશે. એ રીતે ભિન્નભિન્ન વિષયના વિદ્યાર્થીઓ એક બીજાના સંસર્ગમાં આપશે અને એથી એક બીજાને લાભ થશે. અત્યારે મોટા ભાગના વિદ્યાર્થીઓ જેઓ દાકનરી કે ઇંગ્લેન્ડની શિક્ષણ લે છે, તેમને પોતાના વિષયના જ્ઞાનસિદ્ધાંત બીજું જ્ઞાન બહુ એકત્રી હોય છે. વિજ્ઞાનમાં જનતાની પણ એ સ્થિતિ છે. સાહિત્ય, સંગીત, તત્ત્વજ્ઞાન કે ઇતિહાસ જેવા સંસ્કૃતિક વિષયોમાં તેમને બાકેત રસ હોય છે. આવા લોકોનું જીવન એકધારે અને તેથી આખરે શુષ્ક બને છે. વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલયમાં કળા તેમજ સંગીતને સ્થાન આપ્યું છે, અને એને અગે સમસ્ત વિદ્યાર્થી સમુદાયને ઉપયોગી એવાં વ્યાખ્યાનો પણ રખાશે. જેનો લાભ બધા જ વિદ્યાર્થીઓ લઈ શકશે અને એ રીતે સંસ્કૃતિક શિક્ષણ મેળવી શકશે.

“આજે વિદ્યાર્થીઓ કેવળ પરીક્ષાની દ્રષ્ટિએ જ અભ્યાસ કરે છે. એને કારણે તો પરીક્ષાઓને જોઈએ તે કરતાં વિશેષ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે. પોષ્ટિકા જ્ઞાન સાથે પણ પરીક્ષા તો પાસ કરી શકાય છે. ખરું શિક્ષણ તો જીવનમાં જ્ઞાન કેટલું ઉતારાય છે, એ પરથી જ બાકી શકાય. આજે પરીક્ષાને પ્રશ્ન નિયારણ માગી લે છે. એને અગે પણ કંઈક ઉકેલ આણવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે.

“વિદ્યાર્થીનું કોય પુસ્તકો ગોખી પરીક્ષાઓ પાસ કરવી એ જ મોટે ભાગે હોય છે. વિદ્યાર્થીઓએ જનનાથી દૂર રહેવું એ પણ એક માન્યતા છે. વાસ્તવિક રીતે તો વિદ્યાર્થી અવસ્થામાંથી લોક્સંપર્કમાં આવી લોકોની વધારાગત સેવા કરવી, એ પણ એક પ્રકારનું શિક્ષણ છે. દાખલા તરીકે, ગૃહવિજ્ઞાન પાઠશાળામાં ભણતી વિદ્યાર્થીનીઓએ તો આજનાં ગૃહ કેવાં હોય છે તેનો અભ્યાસ કરવા ખાતર પણ લોક્સંપર્કમાં આવવું પડશે અને એ સુધારવા જેવાં હેય તો કંઈ રીતે સુધારી શકાય એ કેવળ પાઠશાળાના પુસ્તકમયથી જ નહિ શિખે, પણ ગૃહલોકીઓ સાથે સંપર્ક રાખીને કરી શકશે, સમાજશાસ્ત્ર (social sciences)નો વિભાગ પણ દાખલ કરવાની ધાન્ય છે. એને અગે પણ વિદ્યાર્થીઓને લોકોના સંપર્કમાં આવવું પડશે, લોકપ્રશ્નોનો અભ્યાસ અને એના ઉકેલનો સમાવેશ આ શિક્ષણમાં થાય છે.” આવા શુભ ઉદ્દેશ અને ભાવનાઓપૂર્વક શરૂ કરવામાં આવેલ વડોદરા વિશ્વવિદ્યાલય સારી રીતે ફાલે ફૂલે અને સત્કર કળા અને વિજ્ઞાનની અનેક શાખા ઉપશાખાઓ વડે સુસંપન્ન અને સમૃદ્ધ બને એથી શુભેચ્છાઓ સાથે તે વિશ્વવિદ્યાલયના આદ્યપ્રેરણક ડૉ. જી.રાજ મહેતાનું અને તેનાં પ્રથમ વાઇસ ચાન્સેલર થીમતી હંસાબદેનનું સમસ્ત ગુજરાત સહયોગ અભિનંદન કરે છે.

ચક્રવર્તી રાજગોપાલાચાર્યનું વ્યાખ્યાન અને પ્રાથમિક શિક્ષણનો પ્રબંધ

મુંબઈના ભારતીય વિદ્યાભવનના નવા મકાનનું ઉદ્ઘાટન કરતાં દિવના ગવર્નર જનરાલ થી. રાજગોપાલાચાર્ય એક ઉદ્દેશીક વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, જેનો સર્ગ અનુવાદ આ અંકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે. આ વ્યાખ્યાનમાં બે મુદ્દાઓ ઉપર ખાસ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. એક તો ઉચ્ચ શિક્ષણમાં ધાર્મિક શિક્ષણ

કેષ પણ રીતે અતર્ગત કરવું જોઈએ અને તે સાંપ્રદાયિક ધોષણ નહિ પણ સંસ્કૃતિક ધોષણ કે જેથી વિદ્યાર્થી કાષ્ટ પણ ઓછસ ધર્મનું નહિ, પણ સમગ્રણે ધર્મસંસ્થાઓ, ધાર્મિક મહાપુરોહતું તેમજ તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ પામે. આ વિચાર જોડેલા આક્રમક છે તેણું જ મુશ્કેલ આ પ્રકારના ધાર્મિક શિક્ષણની યોજના ઘડવાનું કાર્ય છે; કારણ કે આવી યોજનાને કાં તો સાંપ્રદાયિકના તરફ દળવાનું જોખમ રહે છે અથવા તો આપણા લોકોનું સાંપ્રદાયિક આળાપણું અત્યંત સતેજ અને જાગૃત હોઈને એક મા બીજા બાજતમાં ધાર્મિક લાગણી દુલાવવાનું પણ આવી યોજનામાં એટલું જ જોખમ રહેલું છે. શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય માત્ર આપણા દેશના ધર્મોના જ નહિ, પણ દેશ બહારના ધર્મો, સંપ્રદાય અને ધાર્મિક વહિનો પરિચય આપવાનો આગ્રહ કરે છે, જેના પરિણામે વિદ્યાર્થીમાં સર્વધર્મસમભાવ પેદા થાય અને સાથે સાથે ધાર્મિકતાનું સિંચન થાય.

તેમનો બીજો મુદ્દો પ્રાથમિક શિક્ષણની આજની યોજનાની સામે નવી યોજના રજૂ કરવાને લગતો છે. આજે શહેરમાં તેમ જ ગામડામાં એકસરખું પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવામાં આવે છે અને રવિવારની છુટી બાદ કરતાં બાકીના છબે દિવસ વિદ્યાર્થીને દિવસતો મેટો ભાગ નિશાળમાં ગાળવાતો હોય છે. આના સ્થાને શ્રી. રાજગોપાલાચાર્ય એવો પ્રબંધ સૂચવે છે કે અઠવાડિયાના ત્રણ દિવસ બાળવિદ્યાર્થી સળંગ પોતપોતાની નિશાળમાં બેસે અને બાકીના ચાર દિવસ પોતાના માળાપ સાથે રહે અને આપદાદાના ધંધાની કેળવણી પામે. આજે જ્યારે આખા દેશની આવડી મોટી પ્રજાની પ્રાથમિક શિક્ષણની જરૂરિયાતોને આર્થિક દષ્ટિએ તેમ જ અન્ય રીતે કેમ પહોંચી વળવું એ એક મોટો સવાલ છે ત્યારે રાજગોપાલાચાર્યની આ યોજનાના બીજા શુલ્કદોષ ગમે તે હોય પણ તે યોજનાનું સીધું પરિણામ એ આવે કે આજની નિશાળો તેમ જ શિક્ષકો વડે જોડેલું શિક્ષણ અપાય છે

તેથી બમણું શિક્ષણ આપી શકાય અને આ બાજતનું આર્થિક દષ્ટિએ થણું મોટું મહત્ત્વ છે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની મોટી

ફરિયાદ એ છે કે આજની શિક્ષણપદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીને પોતાના માળાપ અને માળીકા ધંધાથી યલ્પી કાંતી મુદત સુધી અજાણ રાખવામાં આવે છે અને તે બળીમગીને પછો આવે છે ત્યારે પોતાની અને પોતાના માળાપ વચ્ચે મોટું માનસિક અંતર અનુભવે છે અને વંશચરંપરના ધંધામાં કાંતી તેગોઠવાઈ શકતો નથી અથવા તો ગોઠવાતાં તેને બહુ જ મુશ્કેલી પડે છે. ઉપર સૂચવેલા નવા પ્રબંધ અનુસાર આ બંને ત્રુટિઓ દૂર થવા પામશે. શ્રી રાજગોપાલાચાર્યની આ યોજના ગામડામાં વસતી પ્રજા માટે અત્યંત આવકારદાયક લેખાવી જોઈએ, પણ શહેરના બાળકોને આ યોજના લાગુ પાડી નહિ શકાય; કારણ કે શહેરી ધંધાઓનું સ્વરૂપ જ એવું છે કે જેમાં બાળપણથી વિદ્યાર્થી જોડાઈ શકવાને નથી, અને જેમાં જોડાવા માટે અમુક પ્રાથમિક શૈક્ષિક તૈયારી અને તાલીમ આવશ્યક રહેવાની છે. આમ હોવાથી મોટાં શહેરો માટે તેમ જ ગામડાંમાં માટે અલગ અલગ પ્રકારની શિક્ષણયોજનાઓ વિચારવાની રહેશે. આ કેસે અંશે વ્યવહાર છે તેનો નિર્ણય કરવાનું મમ શિક્ષણસાસ્ત્રીઓનું છે, પણ આજે જ્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના અંશકીયગોતો પાયામાંથી નવનિર્માણની દષ્ટિએ વિચાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે શ્રી. રાજગોપાલાચાર્યે પ્રાથમિક શિક્ષણને અંગે રજૂ કરેલા વિચાર ગંભીર વિચારણા માટે છે એ વિશે એ મત હોવા સંભવ નથી.

આવા મહાપુરુષનું આવું સમર્થ વ્યાખ્યાન અપાયું તે પ્રસંગ ભારતીય વિદ્યાભવનના નવાં મકાનના ઉદ્ઘાટને લગ્યો હતો અને ભારતીય વિદ્યાભવનની મુખ્યતમ પ્રતિ ઋતુએટ થવા પછીના શિક્ષણપ્રદાનને લગતો છે, એમ છતાં પણ આ અતિ મહત્વના વિષય ઉપર આ વ્યાખ્યાનમાં નાનો સરખો પણ ઉલ્લેખ નજરે પડતો નથી એ આશ્ચર્ય પમાડે તેવું છે. આ ત્રુટિ બાદ કરતાં પણ તેમજે જે

કહ્યું છે તે એટલું બધું કીમતી, અશર્ગભીર અને માર્ગદર્શક છે કે આ ઉણપ સહજપણે આપણા પ્લાન ઉપર આવતી નથી.

“પ્રેમનું ગીત”

એક ગોપી છે,

એક મોહન છે,

મજ નથી, ગોકુળ નથી, બંસી નથી, જ્યુનાનો પાટ નથી, છતાં એક ગોપી છે, એક મોહન છે: આજનાં આપણા સમાજનાં એક ધરમાં:

ગોપી મળતી ગોપી નથી; આજનાં આપણાં એક ધરમાં ઉછરતી, શહેરી છવનની છાંટ ભરી, નવા જમાનાનાં પવને રંગાયેલી, આધુનિક યુવનિ છે; છતાં તેના હિંમમાં રાધાની મૂર્તિ છે. પ્રેમદાશણુ લક્ષિતની ભાવના છે; પોતાના મોહનની એ અણમય જતી જ્યે તેમાં સમાજ જવાની તમજા છે.

આપણા મધ્યમ વર્ગનું એક ધર છે. એક વિધવા “મા” અને તેના દિકરા મોહન ત્યાં રહે છે: ધરની આભુજાણુ રૂપાળાં શ્વેત છે: આંજણમાં દરિયો છે: મુંબઈના એક પરાંતી આ કથા છે.

ધરની પાસે “બીજા આનાં જ પાડોશીઓ રહે છે. પોતાની વસ્તુમાં રમ્યાપર્યા, સતોષી, સુખી. આ પાડોશમાં એક ખીણુ ધર હતું, તેમાં રહેતી હતી “બિન્દુ” એક નાનકડી બાકીકા, હસતી, કૂતી, નાચતી, હરિણી સખી અને તેની “મા” અને તેનું કુટુંબ.

“મા”ને બધાં “માણ” કહેતા. શ્વેતને છાંયે એક મહુલી બાંધેલ રહેતા એક સદાસજ પજુ. મોહન “બોલો બોલો” લાગણીવશ, ઉતાવળીઓ છતાં સંસ્કારી છોકરો, માણું સર્વેવ હતું. પાડોશમાં પજુ તે સર્વને પ્યારો હતો. ખાસ કરીને “સદાસજ” અને બિન્દુને.

મુંબઈનાં આ ભાગમાં દિવસો સુખમાં વિતતા હતા. મોહન અને “માણ” રોજ મગમગતા, દિકરા માનતો માને જૂના વિચારો છે, નવું કશું સમજતી નથી. “મા” માનતી, દિકરા એટલો બધો બિનવ્યવહાર છે, તેનું જગતમાં શું થશે? રોજ કાંઈક ને કાંઈક, મા દિકરાનાં સંવાદો ઉપર બધાં હસનાં, આનંદ મેળવતાં. “બિન્દુ” રોજ “માણ” પાસે ડાહી કમરી ચઢે

પોતાને શોભે નહિં તેવી વાતો કરતી. સુસ્વસજ ખીલી હલકે પ્રભુનાં ભજનો ગાતા. એક દિવસ એક માંડો પ્રસંગ બન્યો.

મોહન ઉતાવળથી કોસેજમાં જઈ રહ્યો હતો, વધુ પડતી કાળજી રાખતી મા દિકરાને મેરેથી ક્કી રહી હતી, “સાંજે જલદી આવી જજો મોહન, જો ક્યાંક સિનેમા જોવા માથો જતો!”

બિન્દુ અને તેની મા-માણ પાસે ઉભા હતાં. મોહન “મા”ને જવાબ આપ્યા વિના ઉતાવળથી લહેકો કરીને ચાલ્યો ગયો, બધાં હસી પડ્યાં: “અરે વાત ન કશી આજકાલ મોહનને સિનેમા જોવાનો એવો ચક્કો લાગ્યો છે કે ન પૂછો વાત. હજોમાં સિનેમા!”

“મારું માનો “માણ” એની જલદી શાદી કરો, લગ્ન કરી નખો. સાંધાં દોર થઈ જશે.” દોડાડી બિન્દુ વચ્ચે ટપ્પી પડી:

ઓહો, બધાં હસી પડ્યાં:

“વહુ ક્યાં? કન્યા મળવી જોઈએને” માને વાત સંભળવી ગઈ.

“તું મોટી થા, તારી સાથે લગ્ન કરીએ” મા જોરથી હસી પડી.

બસ “બિન્દુ” માની વાત સંભળી ગંભીર બની ગઈ અને તે દિવસથી “નાની વહુ” હોય તેમ ઓડાણી ઓડીને ફરવા લાગી અને “માની” અને મોહનની સંભાળ રાખવા માંડી.

એક દિવસ માણને ત્યાં મહેમાન આવ્યા. બંગાળી માણ બહેન બિરેન અને ગોપી. રાયપુરમાં માણનાં પતિને નોકરી હતી ત્યારે ગોપીનાં પિતા પજુ ત્યાં નોકરી કરતા. પાસે રહેતા, બન્ને પાડોશી હતાં. મોહન અને ગોપી “નાના” છોકરાં સાથે રમતા, કુદતા, ધીંગામસ્તી કરતાં.

“માણ” જુદુ રાજુ થયાં: ગોપી ઉપર માણને જુદુ ભાવ હતો. બધાં મળ્યાં: મોહન અને ગોપી પજુ મળ્યાં અને બેટ્યાં-દોડ્યાં: પરંતુ બન્ને અડધીને ઉભા,

બંને સમજ ગયાં. બંને મોઝાં યજ ગયાં છે; હવે બેટી શકે તેમ નથી.

બીજે દિવસે બિરેન માછને કહી રહ્યો હતો. તે આફ્રિકા તોફરી કરવા જાય છે. જગતમાં તેવું કોઈ નથી એટલે ગોપીને પણ સાથે લઈ જાય છે.

“માછ” બિરેન કહી રહ્યો હતો તબિયત સારી નથી, મોહન હજુ એવોને એવો અણસમજ છે. મરી ગયા પછી તેવું થું.

“માછ” લગ્ન કરી નાખે. તમારી નાતમાં કંઈનાં કંઈ તો છે. બિરેન બહુ બદલાય રહ્યો ન હતો. નક્કર સત્યમાં માનતો.

“નાત” તો હીક ગમે ત્યાંથી સારી છોકરી મળે એટલે બસ. માછને ગોપી ગમતી, નાની હતી ત્યારથી. ગોપી રૂપાળી ન હતી. જરાક બેડાળ પણ હતી, લાંબી તાડ ગોપી, ઘાટધુટ વગરની કોઈને આકર્ષી શકે તેમ ન હતી. છતાં માછ ગોપીનાં ચુલ્લુનચુલ્લુ. તેના ધરમા ગોપી શોભે તેવી હતી. પોતાના દિકરા મટે ગોપી યોગ્ય વડુ હતી.

છેવટે “માછ”ને “બિરેન” સમજાય ગયો. “માછ” એ ગોપીને મોહન સાથે પરજીવી દેવાની કલ્પના સેવી, બિરેન ગોપીને માછને ત્યાં મૂકીને આફ્રિકા જવાનું નક્કી કર્યું.

માછને હૃદયનો રોગ હતો. ઘણીવાર માછ બેમાન થઈ જતાં, એમ એક વખત માછ બેમાન થઈ ગયાં, ગોપીએ માછની સારવાર કરી, અને ધરની જવાબદારી ઉપાડી લીધી.

“માછ” બહુ જ પ્રસન્ન થયાં, ગોપી ખરેખર તેની વડુ બની ગઈ.

મોહનને ગોપી બહુ ગમી નહિં. ન ગમવાનું ખાસ કારણ ન હતું. છતાં તે વારંવાર માછને પૂછતો, ગોપી ક્યારે જશે. “માછ” પેલે બધું મનમાં સમજતાં. મોહનને કહ્યું કહેતાં નહિં.

એક દિવસ-બિરેનનો સામાન બધાવા માંગ્યો. મોહનને થયું, ગોપી જાય છે; બાલકાળનાં સાથી ઉપર તેની મમતા ઉભરાઈ આવી. તે ગોપી પાસે ગયો. ગોપી અમને વાદ કરશે ને સ્ત્રીમાં હોય છે એવી. સત્તમ સાથે

તેણે કહ્યું: “તારા લગ્નમાં તો બોલાવીશ ને”.

ગોપી હસી પડી. કાંઈ બોલી નહિં.

મોહન “યુપયુપ” સેન્ટની શીશી મૂકીને જતો હતો ત્યાં, માછએ “ધટ્ટેટ” કર્યો. “ગોપી તો રહે છે, માત્ર બિરેન જવાનો છે.”

મોહન એકદમ ચમકી ઉઠ્યો. “કેમ રહે છે.” માંને પકડીને તે બીજા ખંડમાં લઈ ગયો. તેનાં મનમાં વહેમ હતો માછની ગોપી તરફની વર્તણૂક તેને ચંકાવતી લાગતી હતી, એ “માછ” ગોપી ને તેની સાથે પરજીવી દેશે.

“માછ” એ મોહન પાસે ખાસ ખુલાસો કર્યો નહિ. અને બિરેન ચાલ્યો ગયો. ગોપી રહી.

“મોહન” વાર્તાઓ લખવાનો શોખીન હતો બહુ સિનેમાએ બેઠેને હમણાં તેણે સિનેમાની વાર્તાઓ લખતી શરૂ કરી હતી. વાર્તાઓ લખીને તે એક સિનેમા સ્ટુડીઓમાં વેચવા ધક્કા પણ ખાતો હતો.

એક દિવસ મોહન દોઝતો, ગમગણેશો ધરમાં આવ્યો. તેનાં હાથમાં એક ટાપું હતું.

“મા” બિરેનની રટીમર દૂધી ગઈ.

“હે” મા મલરાઈ ગયાં; હવે ગોપીનું થું, “માએ” દિકરાને કહ્યું, હમણાં ગોપીને કહીશ માં; ધીરે ધીરે કહેયું; અને હવે ગોપીનું બધું આપણે જ કરવું પડશે; તેવું હવે કોઈ રહ્યું નહિ.

મોહનને ગોપી તરફ લાગણી થવા માંડી. હવે તે ગોપી સાથે ખૂબ જ ભળતો, બહાર પણ જતો.

એક દિવસ તે ગોપીને લઈને બહાર ગયો હતો. ધરમાં જ મૂક્યો ત્યાં “ગિન્ડુ” સામે મળ્યો. તેના હાથમાં શેક કરવાની કાથળા હતી.

“થું થયું છે ગિન્ડુ” મોહન મચકોડી ને ગિન્ડુ ચાલી ગઈ.

“માછ”ને હવે રોગનો દુઃખો થયો હતો. યકટર મોહનને સામે મળ્યો. તેણે ચેતવણી આપી. માછનો

કલાજ કરાવવાની જરૂર છે. રોગ બગડતો જાય છે. તું પૈસાની ગોઠવણ કર.

મોહન પરિસ્થિતિ સમજ્યો. પૈસા ક્યાંથી લાવે તેણે વાર્તાની ચોપડીકાપડી, સ્ટુડીઓનો ટ્રસ્ટો પકડ્યો.

સ્ટુડીઓમાં એક અકસ્માત બન્યો; કંપનીની અને સિનેમા જગતની એક પ્રખ્યાત અભિનેત્રી નિર્લાદેવીને મોહને-જોષ તે મુગ્ધ બની ગયો.

મોહનની વાર્તા તો ન ખપી, પરંતુ એક અકસ્માત બન્યો; મોહન કરીને એક માણસ હીરા થવા સ્ટુડીયોમાં આવ્યો હતો. ભૂકથા આ મોહનને જાહેર આપણા મોહનને નિર્લાદેવી પામે લઈ જવામાં આવ્યો, બધા બેરોગા મોહનને જોઈને નિર્લાદેવીને આશ્ચર્ય થયું, આવો ભણે-માણસ દુનિયામાં હોઈ શકે; તેની ઇચ્છા તેની સાથે કામ કરવાની થઈ.

અહિંથી કથા લુહો વળાંક લે છે. નિર્લાદેવીને મોહન ગમી જાય છે. તેને એક પ્રકારનો મોહ ઉત્પન્ન થાય છે. શીઠ કંપનીના અનુભવી દિગ્દર્શકની નજર આ વસ્તુ ઉપર પડે છે. તે ઝીણવટથી બધું લુવે છે.

“માણ” તો રોગ મટતો નથી, એક દિવસ ગોપી પાસેથી વચન લઈ વડવાની આજ્ઞા અને સુખદુઃખમાં સાથ આપે તેની મિલકત દાગીનાની પેટી ગોપીના હાથમાં મૂકીને માણ દુનિયા છોડી ચાલ્યો જાય છે.

“મોહન” નિર્લાદેવીને વચન આપીને આવ્યો હતો કે તેની સાથે ભૂમિકા ભજવશે; પરંતુ માના મરી ગયા પછી છેક જ ભાનભણે બની જાય છે. ગોપી જિયારી ધણું કહે છે, છતાં માની જામી પાસે બેસી રહેલા મોહનને તે મનાવી શકતી નથી.

“નિર્લાદેવી”ના મનમાં મોહન માટે ઉમો થયેલો મોહ નષ્ટ થતો નથી. તે પ્રયત્ન કરીને મોહનને પાછો સ્ટુડીયોમાં લઈ જાય છે.

અહિં એક દિવસ મોહન એક ફાથરું ચૂકે છે. મોડી રાતે ઘેર આવે છે ત્યારે તે દારૂના નશામાં ચકચૂર

હોય છે. નિર્લાદેવી મોહનને પોતાનાંમય કરી દેવા માટે આ ઉપાય શરૂ કર્યો હતો.

ગોપી મોહનને આ સ્થિતિમાં લુવે છે. તેને સખ્ત આંચકા લાગે છે. મોહનને બધું પૂછે છે. મોહન બધું કહે છે. બીજા દિવસથી સ્ટુડીયોમાં ન જવાતું “ગોપી” મોહન પાસેથી વચન લે છે.

પરંતુ નિલા-વાસનાથી ધેરાયેલી સ્ત્રી-મોહનને કેમ છોડે; તે તેને ઘેર જાય છે, ગોપીને લુવે છે. મોહનને ગોપી જ રોકે છે એમ સમજાય છે, અને મોહનને ધેરા પોતાની બંધી કરામતો, ગંદી રમતો શરૂ કરે છે.

ફિલ્મ કંપનીનાં દિગ્દર્શક નિર્લાને ધણું સમજાવે છે; તેની બનાવટ નહિ થાશે તેમ પણ કહે છે. છતાં નિર્લા વિનાશને મર્ગે આગળ ને આગળ જાય છે.

મોહનનું મન ગોપી ઉપરથી ઉઠતું જાય છે. નિલાનો ભખકો-મોશ ડોળ તેને સામેા પ્રેમ લાગે છે અને પતંજની જેમ દિવાની જ્યોતમાં ઘેરાતો જાય છે.

છેવટે-છેવટે સાચા અને બનાવટી પ્રેમનાં વર્ણના ઉભા થાય છે. મોહનના જોશો મોહન બનાવટમાં લુદુ બનતો જાય છે. આખરે એક દિવસ ભાન આવે છે. પરંતુ મોહન-મોહન જ્યારે ગોપી વિરહની ધેલછામાં દિવાની બનીને “મોહન” “મોહન” ની બૂમથી જગન જાગવતી હોય છે.

આવી કથા છે. સાદી, બચ્ચ નહિ, છતાં અચ્ચ: દિગ્દર્શક મહેતા કોલે આ કથાનાં તાણાવાણા ને ઉર્મિના રંગથી ભાવનાની ઝલકથી, કલાની કલગી ઉપર કવિની કલ્પનાથી મરામત કરી ગયે છે. કલ્પકર્તાની પદી ઉપર પ્રેમનું મહાકાવ્ય ઉતાણું હોય તેવી એની મરામત કરી છે.

જાણીતી વિનયજી સંસ્થા પલ્લ પીકચર્સ લી. તરફથી મુખ્યમંત્રી જી. હમિદખાન શાયસ ઓપેરા હાઉસ, એક્સેલ-સીયર, રિવાઈ, પેલેસ, જય હિંદ અને પેરેડાઈઝમાં રજુ કરાયા છે. • •

★ વર્ષાની મધુર રીમઝીમ
★ કુદરતની હરિયાળી ચાદર
★ કલકલ વહેતા ઝરણાંઓ

કુંઠિત હૃદયોમાં પથ
કાળની અનુપમ સ્ફુરણા જગવે છે

એવા સંગમસ્થાન લોણાવસામાં

ભારતીય લૉજ

લોણાવસા (છ. આઇ. પી.)

બારેય માસ આગાઉકાની સગવડોમાં સાથ પૂરે છે

દરોજ,
ખુજલી,
ખરજીયું
વિગેરે ચામડીના દર્દો

જર્મર્સ-કટર

વાપરવાથી
જર્મર્સની મરી
જાય છે

નકલી માલથી
સાચેત રહેા.

કપડા પર ઠાથ
પડતા નથી.

ભોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,
કમીસર અને ડ્રીસર, રત્ન, પ્રિન્સેસ, રોડીયા મુળદર,
ફોન ૨૪૬૮૭

૩૭ અમુલ્ય વનસ્પતિનિર્મિત તત્વોમાંથી બનાવેલું
કામીનીઆ ઓઇલ (રશ્મી)

વાપરી તમારા વાળનું રક્ષણ કરે
સેંકડે નવાણું લોકો એવા
ખ્યાલ ધરાવતા હોય છે કે,
વાળ માટે એમ તે પ્રમાણુ તેવ
વાપરવાથી કામ સરી શકે છે
પણ એ માનવું શુભમરેલું છે
જે તેવ વાપરવામાં આવે તે
તેલમાં જે વાળને ઉજવાને મદદ
કરે તેવાં તથા વાળ ઉગાડનારાં
તત્વો હોય નહીં તેવાં તેવા
બીજાકેવ કાચકાસરે હોવાં નથી
પરંતુ એવા અનુદયા તેવા
વાપરવાથી વાળને ચેલણ

ન મળવાને કારણે વાળ ખરી નવા લાગે છે.
આ ભેદ ધણા થોડા સમયે છે, પણ હજી મોડું
થયું નથી. તમારા વાળના મુજ સાચુત હશે તે

કામીનીઆ ઓઇલ (રશ્મી)ની વાળને નવું જીવન પ્રાપ્ત થશે. કામીનીઆ ઓઇલમાં રહેલાં અમુલ્ય વનસ્પતિ-
નિર્મિત તત્વોને વાળના મુજમાં પહોંચાતાં જેમ કામીનીઆ માનવને મોસાક મળતાં હુશીઆરી આવે
છે તે મોસાક નિર્જન થયેલા વાળના મુજ સજીવન બની પોતાની કીર્તિ શરૂ કરે છે. વાળ ખરી પડતા બંધ થાય છે અને
નીચબીત ઉપયોગથી મુંદર વાળથી ભરેલું માથું એ સીમળીની કીર્તિ છે તે ભેદ તમને પુરાણી ઉપજશે.

સેલ એન્ટ-—પી એન્ડ એ ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમીકલ કું., ૨૮૫, જુગમ મરછડ, મુંબઈ ૧.

સેન્ટો રાજ ઓટો દીલખહાર
(રશ્મી)

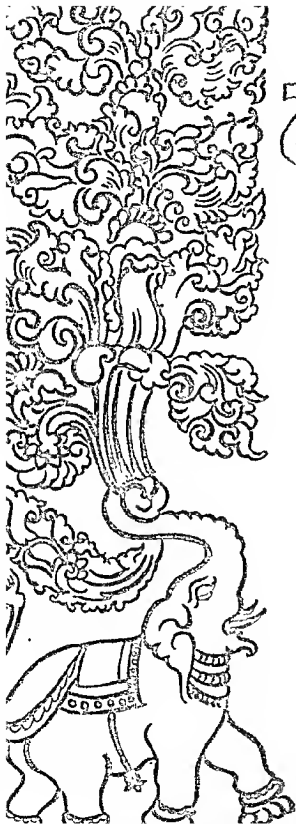
આ જગમગદાર સેન્ટો
કાંત મે દીપો રમક
અથવા કપડા ઉપર લગા-
ડવાથી મોઢાં મોટી
ખુશમો કુપના દગના
માફક ફેફડાં બંધ છે
લાન પ્રસંગે અમર
મોઢાંક પ્રસંગે 'સેન્ટો-
દીલખહાર' વાપરી
જુઓ.

અજાકલ ઓટો નામની
નાલો નીચી પડી છે.
માટે ખરીદતી વખતે
ઓટો-દીલખહાર ને
કાચકા મુજબ રજરડ

કરવેલ છે તે નામ વાંચી સીતમંથ ખાસી ખરીદશો.

અમુલ્ય વનસ્પતિ-
નિર્મિત તત્વોને વાળના મુજમાં પહોંચાતાં જેમ કામીનીઆ માનવને મોસાક મળતાં હુશીઆરી આવે
છે તે મોસાક નિર્જન થયેલા વાળના મુજ સજીવન બની પોતાની કીર્તિ શરૂ કરે છે. વાળ ખરી પડતા બંધ થાય છે અને
નીચબીત ઉપયોગથી મુંદર વાળથી ભરેલું માથું એ સીમળીની કીર્તિ છે તે ભેદ તમને પુરાણી ઉપજશે.

પ્રાદર્શી

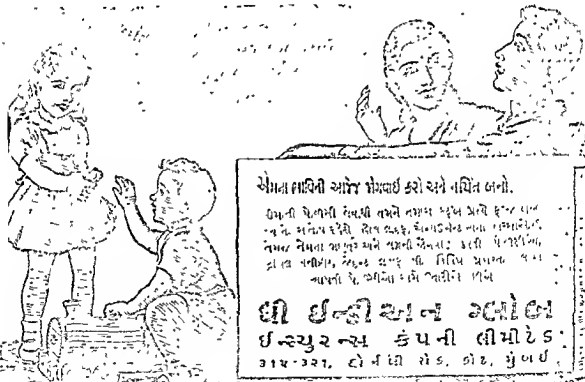
સંગી

પરમાનંદ કુવરજી કાપડિયા

આજની સંજાળ દિવસે

રાષ્ટ્રની બાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે.....કેમકે સક્રિય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સંકેત છે. આજની આશાને આપની કાસે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોષ્ઠાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને જોમતા બાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિર્ધિતપાત્ર કરે તેની સંજાળ રાજવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

જોમતા ભાવિની આજે મોઝવઈ કરો અને નર્ધિત બનો.

જોમતા જેલમી સંપત્તી તમને તમામ મુદ્ધ પ્રત્યે ફરજ પાળ
નવે સંતોષ કરેશે. સિવ કલકે, સંપાડવેક નવા તમારેકા.
તમાર નેમલા જાણુએ અને તમાની જોમતા: કલકી પેતરીયા.
કાલ નવીયા, સંપાડવેક નવી નિર્ધિત પ્રમાણ નવા
જોમતા જેલમી સંપત્તી તમારી પાળ

ધી ઇન્ડીયાન ગ્લોબ

ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ

૩૧૪-૩૨૧, ટોન હી રોડ, કોટ, મુંબઈ

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે.

યુગદર્શન

દરેક અંગ્રેજી માસની ૧૫મી તારીખે
પ્રગટ થતું સંસ્કારપ્રચૂર સુંદર માસિક

લેખકોને

સમસ્ત ગુજરાતના વિદ્વાનો, કવિઓ, કળા-કારો, લોકસેવકો તેમજ જુદા જુદા વિષયના નિષ્ણાતોને યુગદર્શન માટે લેખ, વાર્તા, કાવ્ય, ચિત્ર, નિબંધ, નાટિકા, કટાક્ષલેખ, પ્રવાસવર્ણન વગેરે મોકલી આપવા હાર્દિક નિમંત્રણ છે.

અંશકારો અને પ્રકાશકોને તેમના પ્રકાશિત અથવા અવલોકનાર્થે મોકલી આપના વિનંતિ છે. અવલોકનાર્થે મળેલાં પુસ્તકોની વિશિષ્ટ વિવેચકો પાસે સમાલોચના કરાવવામાં આવે છે.

વાચકોને

યુગદર્શન પ્રતિમાસ વાચકોને ઉપયોગી અને પ્રેરણાદાયી વાચન પીરસે છે.

યુગદર્શનના પ્રત્યેક અંકમાં જાણીતા કળા-કારતું એક સુંદર રંગીન ચિત્ર આપવામાં આવે છે. એ ઉપરાંત આર્ટ ગેલરીના ચાર પાનાં ઉપર સુંદર છત્રીઓ, કુદરતી દૃશ્યો તથા કળાકારોનાં હાફટોન ચિત્રો આપવામાં આવે છે.

એની સફાઈ, એમાં આવતાં મુશોભનો અને સ્વચ્છપાઈ યુગદર્શનને સર્વિશેષ આકર્ષક બનાવે છે.

યુગદર્શનને આપના ઘરમાં વસાવવા આજે જ આહુક બનો.

વાર્ષિક લગાજમ : હિંદમાં રૂપિયા ૮, પરદેશમાં રૂપિયા ૧૧, છટક નક્કલો રૂપિયા ૧.

જાહેરખબર અંગે

કોઈ પણ ધંધા કે ઉદ્યોગની જાહેરાત માટે યુગદર્શન એક અત્યુપમ સાધન છે.

જાહેરખબરના દર

છૂટક

આખું પાનું રૂા. ૬૦
અડધું પાનું રૂા. ૩૦	---
પા પાનું રૂા. ૧૮

કાન્ડાકંટ

આખું પાનું બાર માસ રૂા. ૬૫૦
અડધું પાનું બાર માસ રૂા. ૩૨૫
પા પાનું બાર માસ રૂા. ૧૮૦

લખો : વ્યવસ્થાપક, યુગદર્શન

જન્મભૂમિ ભવન : પો. જા. ૬૨, ઘોષા સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧.

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

દાસાનુદાસ ગાંધીજી (અનુવાદ)	શ્રી. તાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ	૧
કરુણામૃતિ ગાંધીજી (અનુવાદ)	શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ શાહ	૨
સંક્રાન્તિકાળ (સંપાદિત)	શ્રી. જયનંદાલ ખારાઇ	૮
રવરાજ્ય-માર્ગદર્શક ટિપ્પણ	શ્રી. પુરુષોત્તમ ગણેશ માવળંકર	૯
વલ્લભીપુર	શ્રી. હરિપ્રસાદ શાસ્ત્રી	૧૫
વાદળનાં અધારાં (કાવ્ય)	શ્રી. હસિન ધૂચ	૧૯
શરદ ઋતુ (કાવ્ય)	શ્રી. જયન્ત પાઠક	૧૯
રાજ્ય અને વ્યક્તિ	શ્રી. હરકાન્ત શુક્લ	૨૦
નૂતન વર્ષ (કાવ્ય)	શ્રી. 'અનામી'	૨૨
દિપક્ષી રાજકારણ	શ્રી. દેવચંદ નાનુભાઇ પાઠક	૨૩
હિંદુ કોડ વિશે ખરડો	શ્રી. હંસાવહેન મહેતા	૨૬
વધુ ઉત્પાદન-પણ કયે માર્ગે ?	શ્રી. દિલ્લિપુત્ર દિવાનજી	૨૮
દૂધમાં સાકર (કાવ્ય)	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	૩૧
કરુણા (અનુવાદિત કાવ્ય)	શ્રી. બાલચન્દ્ર	૩૧
જીવન (કાવ્ય)	શ્રી. કે. જે. આચાર્ય	૩૧
ચન્દ્ર (કાવ્ય)	૩૧
'હું' લેખક છું.' (નાટિકા)	શ્રી ક્રાન્તિ વડોદરીયા	૩૪
મને જાણ થો ! (કાવ્ય)	અરુણાક રમણ કોઠારી	૪
કોણ હશે ? (કાવ્ય)	શ્રી. બાલુભાઇ શાહ	૪૦
રવીન્દ્રનાથ અને રાષ્ટ્રવાદ	શ્રી. ચન્દ્રશંકર પ્રાણીશંકર શુક્લ	૪૧
ઔદિક શિક્ષણનો શાપ	પ્રિન્સિપાલ મનુભાઇ પ્રા. વૈદ્ય	૪૫
સાહિત્ય સમીક્ષા :				
,, મણિપુરી નર્તન	શ્રી. રામનાથયજ્ઞ વિશ્વનાથ પાઠક	૪૬
,, નિકોલાસ રોરીક	શ્રી. પરમાનંદ	૫૧
વિદ્યારસોકન	તંત્રીસ્થાનેથી	૫૫

ઋતુસંક્રાન્તિ : નૂતન વર્ષારંભન, ગાંધીજીની, રસિયાને પ્રાપ્ત થયેલી અણબાળની શોધ, દેશની રાજભાષા હિંદી અને રાષ્ટ્રલિપિ દેવનાગરી, ખાનગી શિક્ષકની પરિવ્રતા અને રાજસત્તા, વ્યક્તિરવાતંત્ર્ય અને રાજસત્તા, સરકારી વાચનમાળા અને શ્રી. રાવજીભાઈનો પરિપત્ન, આ વર્ષની ચિત્ર-સામગ્રી.

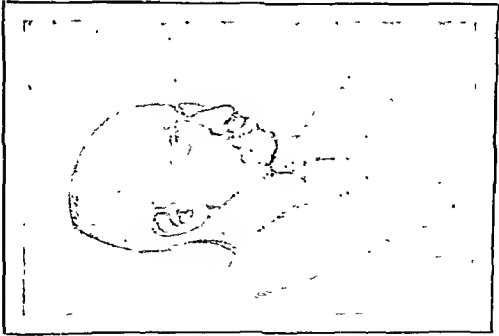
પાલી શ્રી દેવસુત્ર અને ૫૦ માણિક્યપદ

સરસ્વતી

સુવનચાલાકચયવારિ

ગાંધીજી

ચિત્રકાર: શ્રી કમ્પ દેસાઈ

“માનવજ્ઞ કલ્પે છે શ્રાપ, કલ્પજ નલ્ય છે નમ્;
કંમલી કલ્પે સત્તે મૃદિ તથા આપણે નમ્!”

કે. જી. દાસ નીર્મિત.

યુગદર્શન

તંત્રી

૫૨માનંદ કુવરજી કાપડિયા

પુસ્તક ૧ : અંક ૩

૧૫ ઑક્ટોબર, ૧૯૪૯

દાસાનુદાસ ગાંધીજી

અનુવાદક :- શ્રી. વાલજી ગોવિંદજી દેસાઈ

“તમારા મંડળમાં જેને પ્રધાનપદ ભોગવવું હોય તે તમારો સેવક બને.” એમ ૧૦-૩૭

દાસ કહાવન કહિન હૈ મેં દાસનકો દાસ।

અમ તો એસા હો રહું કિ પાવ તલેથી ઘાસ ॥ કબીરે જીયાર દિવસ પછી મારો તાર જાતર્યો, એટલે સાંજે ફરવા જ્યાં સાડુ તૈયાર થઈને બાપુ નિયમાનુસાર મારી ખખર કાઢવા આવ્યા, ત્યારે મેં રાતે બહાર સ્થાની રત્ન માગી તે મને મળી ગઈ.

પણ મેં જોયું તો બાપુ હજી જાગ્યા છે. મેં એમના સામું જોયું તો એ મને ખાટલા ઉપરથી જીવવાની સાલ કરતા હતા. પોતે થું કહેવા છાટે છે એ મને કાંઈ સમજાવ નહિ. તો પણ આજા પાળવી જોઈએ એમ કરીને હું ધીરે ધીરે ખાટલા ઉપરથી ઉતરીને જામે થયો હું પોતે હવે સહેજાઈથી જામે રહી શકતો હતો, તો પણ બાપુએ મને ટેકો દીધો અને સાદી આગળ લઈ જઈને તે ઉપર મને ખેસાડ્યો, અને પોતે મારા ખાટલા આગળ જઈને મારી પયારી સંકેતવા મંડ્યા.

હું તો અત્યંત ગમરાઈ ગયો.

‘બાપુજી, એ ખુંડું હું કરી લઉં,’ મેં આગ્રહપૂર્વક કહ્યું; પણ બાપુએ મારું કાંઈ સાંભળ્યું નહિ, પયારી સંકેતીને મારી પાસે સાદી ઉપર મૂકી અને પછી મારો ખાટલો ઉપાડીને બાજુએ બહાર કાઢવા મંડ્યા. મને પશ્ચાત્તાપ થયો કે બહાર સ્થાની છાંજા મેં કેવા કુપ્રહતમાં પ્રકટ કરી.

પણ મારા આશ્ચર્યનો પાર તો ત્યારે ન રહ્યો કે જ્યારે મેં બાજુએ કોર જોયું તો આથે જામાં જામાં મહાદેવભાઈ ને શીરાખડેન

આ જોવા કરે છે, પણ બાપુના હાથમાંથી ખાટલો લઈ લેવા આવતાં નથી. બાપુની આ પ્રતિભા વચ્ચે પડવાનું બેમની કોઈએ સાહસ ન હતું.

જાણ્યા આગળનાં જીયાર પચિસાં ઉપરથી ખાટલો ઉતારીને લઈ જવો એ બાપુને સારું સોજીવું નહોતું. એકતાર તો મને થયું કે બાપુ લયથી પડશે, પણ એમણે પડે સંભાળી લીધું ને ખાટલો તીવે ઉતરી ગયો તથા મહાદેવભાઈ ને શીરાખડેન પોતપોતાને માર્ગે સાક્ષતાં થયાં.

આંગણમાં ખાટલો ઢાળીને બાપુ મારી પયારી લેવા આવ્યા તો મેં દીનતાપૂર્વક વિનંતિ કરી, ‘પયારી હું પાથરી લઉં, બાપુજી, આપ રહેવા ત્યાં.’ પણ બાપુએ મારું હવાલું અને સંકેતેલી પયારી ઉકેલી એક એક વસ્તુ નોખી નોખી લઈ જઈને એમણે મારી પયારી પાથરી. પહેલાં રોતરંજ બહાર લઈ ગયા, બે વાર જોરથી હવામાં ઝાપટી અને ખાટલા ઉપર એ પાથરી ને એમાં કચરણી

હતી તે હાથ ફેરવીને સમી કરી. પછી કામજો લઈ જઈને ઝાપટ્યો તથા બેઠકો કરીને પાથર્યો.

મારી ચાદર તથા ઓશીકાનો ગમેકે હીક હીક મેલાં થઈ ગયાં હતાં એટલે બાપુએ બેઠકો કરેલી મારી ચાદર એકવડી કરીને ઝાપટી અને પછી પાછી એવી રીતે બેઠકો કરી કે જ્યાં જોણું મેલું પડ ઉપર આવ્યું અને ઓશીકા ઉપર એમણે ચાદર પાથરીને તેનો મેલ છૂપાવી દીધો.

પછી અંદર આવી મને ટેકો દઈને પચિસાં ઉતરીને બાપુ મારી પયારી ઉપર તેડી ગયા.

કરુણામૂર્તિ ગાંધીજી

અનુવાદ : શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ શાહ

[પુરેશાચી લેખના અનુસંધાનમાં શ્રી આનંદ દિગ્ગજશાસ્ત્રીએ પ્રગટ કરેલ બાપુકે આશીર્વાદ (રોજ કે વિચાર) ગ્રંથની હિંદી ભૂમિપ્રતે શ્રી. દેવચંદ અમરચંદ સાહે કરી આપેલ અનુવાદ પ્રગટ કરવો યોગ્ય ધારેલ છે. અહીંનું કોમળતાની મૂર્તિ હતા અને પોતાની સાથે એક ચા બીજ પ્રશ્નના કાલે બેઠાપેલ નાની સરખી વ્યક્તિના પાત્ર સુખ, સ્વાસ્થ્ય તેમજ ક્રેયની પ્રતિબિંબિત ધરાવતા હતા. આવા કરુણામૂર્તિ ગાંધીજીને અહીં આપણને આવન સુખન પશ્ચિય પ્રાપ્ત થાય છે. તંત્રી]

પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવાનો મારે માટે આ પહેલો જ પ્રસંગ નથી. આ પહેલાં ધણીવાર ‘ગાંધી સીરીઝ’ના પુસ્તકોની પ્રસ્તાવનાઓ લખવાનો અવસર મને મળ્યો છે; પરંતુ આજની અને તે સમયની મનો-ભાવનામાં ફેરફાર ફેર છે! આજ મારામાં એ ઉત્સાહ નથી અને આનંદ પણ નથી. તેની જગ્યાએ હું મને હુઃખ અને શોકથી ઘેરાયેલો અનુભવ છું.

મારા બાપુ ક્યાં છે? મારા એ બાપુ કે જેમની પાસે કેવળ પુસ્તકોના વિષયોની સલાહ માટે જ નહિ, પરંતુ મારા જીવનની બધી મુશ્કેલીઓ અને શંકાઓના સમાધાન માટે હું દોડી જતો, બાપુ એ ખરેખર ‘બાપુ’ જ હતા. તેઓ જ મારા જીવનનું બળ અને આશ્રય હતા.

આ લખતી વખતે ફેરફારે બનાવેલા વાદ આવે છે તે મન ભરાઈ જાય છે. જ્યારે માનસિક વેદનાઓથી પીડાતો હું બાપુની પાસે જઈને એમના ચરણકમળોના સ્પર્શ કરતો હતો ત્યારે તેઓ તેમની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાથી શુભેચ્છાના ચિહ્ન તરીકે મારી પીડા બેઠી થાળીને મને પૂછતા કે, “આનંદ, કેમ છે?” એ વખતે જાણે કે મારા મનનો અડધો ભોળો એકાએક એણે યદ્યપિ હોય એવું લાગતું હતું. તેઓ જે અસાધ્ય પ્રેમથી મારામાં ઉત્સાહ અને પ્રેરણા રજા કરતા તેના સ્મરણાચ્છન્ન અને પૂરાવા રૂપે આ આજુ પુસ્તક હું પ્રગટ કરું છું.

જે મોઢામાં મોઢા બનાવથી મારા હૃદયને ભારે આઘાત પહોંચ્યો હતો તે બનાવ હતો મારી પત્ની

વિદ્યાનું અકાળ મૃત્યુ. બાપુ સિવાય જે અન્ય કોઈ પાસેથી મને પ્રેરણા મળતી હતી તે તે વિદ્યા પાસેથી. તેને લીધે જ મારે પહેલગણેલાં સાબરમતી આશ્રમમાં બાપુ પાસે જવાનું થયું હતું. બાપુ તેને પોતાની દીકરી માનતા હતા, અને તેનું ધણું વખત સુધી આશ્રમમાં પોતાની પાસે રાખી હતી. ખરી વાત તો એ છે કે બાપુ અને વિદ્યા એ એને લીધે જ મારા જીવનમાં પરિવર્તન થયું હતું જે તેઓ ન હોત તો...હું આજ ક્યાં અને કઈ સ્થિતિમાં હોત તેની મને ખબર નથી.

૨૦મી જુલાઈ ૧૯૪૩ ના રોજ જ્યારે વિદ્યાએ આ સંસારમાંથી વિદાય લીધી ત્યારે મારા માટે આખો સંસાર સતો યદ્યપિ હોય એમ મને લાગ્યું. એક બાપુ જ મારા દુઃખી દિલને આશ્વાસન આપી. શકે તેમ હતા. પરંતુ તે વખતે હું ન પડોચી યાત્રા તેવે ઠેકાણે-પર પૂનામાં આગાખાન મહેલમાં નેહ્યો હતો. જ્યારે બાપુ દેડી મેં ૧૯૪૪ના રોજ છૂટળા ત્યારે હું લખનૌમાં મારા મનની સારવાર કરાવી રહ્યો હતો. બાપુને મળવા માટે હું અંધારી યદ્યપિ ગયો. મેં તેમને એક તાર મુજબ કર્યો, જેમાં હું મારી જાતને ફેરફાર વિષયે પડી ગયેલો માની રહ્યો હતો તે મેં જણાવ્યું હતું. કાનની સારવાર અધૂરી થઈ મેં તેમની પાસે જવાની રજા માગી, જેના જવાબમાં બાપુએ આ પ્રમાણે તાર કર્યો :

“તમારે તમને એકલા સમજના ન જોઈએ. ઇશ્વરજ આપણુ હંમેશાના સાથી છે. કાનની સારવાર પૂરી કરાવીને તમે આવી શકો છો!”

આ તારથી મને કાંઈક ધીરજ મળી; પરંતુ મનની શાંતિ ન પામી શક્યો. એટલે આ બાબતમાં બાપુને મેં

એક પત્ર લખ્યો; જેના જવાબમાં બાપુએ બીજી જુન ૧૯૪૪ના રોજ આ પ્રમાણે લખ્યું:—

“તમારે હવે અકસોસ કરવાનું છોડી દેવું જોઈએ. જે કાંઈ તમે શીખ્યા છે અને પચાવી શક્યા છે. તેનો આશ્રય લો. જે સહવિચાર એકબીજાને મને લખી મોકલ્યો છે તે તમને મોકલ્યું છે. અને અંતરમાં ઉતારજો. વિદ્યા મરી નથી ગઈ. જે શરીરમાં તે અહીં નિવાસ કરતી હતી તે શરીરને ફક્ત તે છોડી ગઈ છે, અને પોતાને યોગ્ય એવું બીજું શરીર તેણે ધારણ કરી લીધું છે.”

પૂર્વ કસ્તુરબાના મૃત્યુ પછી એક પાશ્ચાત્ય બહેન શ્રીમતી ગ્લેન-ઈસ્નાઇડર (Glen E. Snider) ગ્રાઇમ્સ (અમેરિકા) થી બાપુ ઉપર એક અંગ્રેજીમાં લખેલો “સહવિચાર” આશ્વાસન આપવા માટે મોકલ્યો હતો. તે “સહવિચાર” બાપુએ તેમના પત્ર સાથે મને મોકલ્યો હતો:—

“એ યોગ્ય નથી, ન કડો. થયું છે મૃત્યુ એવું, અહીંથી દૂર થયું છે માત્ર પ્રમાણ્ય તેવું. પ્રસન્નતાપૂર્ણ સંસ્મરિત વહને, સંકેત કરતી વિદાય માટે, જતી રહી તે અનજા દે.. નિવાસ કરવો તેને ગમ્યો જે સુંદર દેશ મહીં, કલ્પના તેની આપણે અહીં કરવી રહી. સમજો પ્રાપ્ત થયો પ્રેમ તેને તહીં, જેવો પ્રાપ્ત હતો. તેને અહીં. માનો, છે હજુ એવી જ એવી, મરી નહિ પણ આમે ગઈ હોય જેવી.”

ફરીયાર ૨૦ જૂન ૧૯૪૪ના રોજ એક પત્રમાં બાપુએ મને લખ્યું:—

“વિદ્યાના મૃત્યુ માટે તમારે સતત વિચાર કર્યો કરવો નહિ કે વ્યાકુળ પણ થયું નહિ. જીવતાં તમને તે તમારા જીવનમાં જે પ્રેરણા આપતી હતી તેનાથી પણ વધારે પ્રેરણા તે પોતાના વિરામસ્થાને પહોંચી ગઈ છે ત્યાંથી તેની પાસેથી મળવી જોઈએ. હું તો એમ માનું છું કે આત્માઓના સાચા સંકલ્પનો આ જ અર્થ છે. તેવું ઉત્તમ ઉદાહરણ ધનુસું છે. અને વર્તમાનકાળમાં સમક્ષજી પરમહંસનું. મૃત્યુ પછી તેઓ વધુ પ્રભાવશાળી બન્યા. તેઓના આત્મા મર્યા નથી અને એ જ પ્રમાણે વિદ્યાનો આત્મા પણ મૃત્યુ પામ્યો નથી. તેથી તમારે શોક કરવાનું

છોડી દેવું જોઈએ, અને તમારા કર્તવ્યનો વિચાર કરવો જોઈએ.” ફરી ૧૬ જુલાઈ ૧૯૪૪ના રોજ એક પત્રમાં તેમણે લખ્યું:

“વિદ્યા મહાન સાધ્વી હતી, તેવું હૃદય સોનેરી હતું, તેની ત્યાગશક્તિ મહાન હતી, તેનો પ્રેમ સાગરસરખો હતો. તમારે તેને લાચક બનવું જોઈએ.”

આ પ્રમાણે પત્રવ્યવહાર દ્વારા બાપુએ મને શાંતિના પાઠ શીખવવાનું ચાલુ રાખ્યું. ન્યારે થોડા દિવસ પછી તેમણે લખ્યું કે તેઓ ૩૦ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૪ ના રોજ સેવાગ્રામ જઈ રહ્યા છે અને મારે જો તેમને મળવું હોય તો હું પણ ત્યાં જઈ શકું છું, ત્યારે હું મારી ભત્રીજે રાણી ન શક્યો અને તરત જ ત્યાં પહોંચી ગયો. બાપુની પાસે ગયા પછી પ્રથમ તો મેં મારું દુઃખ દર્શાવીને ખુશ રહેવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પરંતુ તેમાં સફળ થઈ શક્યો નહિ. એટલે એક દિવસ સવારની પ્રાર્થના પછી હું બાપુ પાસે ગયો એ વખતે તેઓ મન્જરવાનીની અંદર સ્ના હતા. મેં મારું માથું તેમની છાતી ઉપર રાખીને બહુ રેન કર્યું. લગભગ એક કલાક સુધી હું એ પ્રમાણે મારું માથું નાખીને બેઠો રહ્યો અને તેમણે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક આશ્વાસનના મીઠા મીઠા શબ્દો મારા કાનમાં કહ્યા. અસ, તે દિવસથી રોજ સવારમાં બાપુ પાસે જઈને આવી રીતે મારા દુઃખી દિલને શાંત કરવું એ એક નિયમ બની રહ્યો.

સેવાગ્રામ આશ્રમમાં પૂર્ણ બે મહિના હું રહ્યો. જે અમૂલ્ય સમય મેં આ પ્રકારે વડાજી બાપુ સાથે વ્યતીત કર્યો અને જે પ્રેમ તેમણે મારા ઉપર વરસાવ્યો તેને હું કેમ વિસરી શકું? કેવી બાંધનાથી બાપુ મને પોતાના દીકરાની માફક સમજાવતા હતા. તેનો વિચાર કરતાં મને આજે પણ આંખમાં આંસુ આવે છે. બાપુ તે વખતે માત્ર દિક્ષોજી અને ધીજી જ આપીને અટકતા ન હતા, પણ હું મારા દુઃખમાં તેમનો ઉપદેશ કદાચ ભૂલી ન જઈ તેટલા માટે તેઓ કાગળ ઉપર મને કંઈક લખી આપતા અને તેવું આખો દિવસ મનન કરવાનું કહેતા. કુદરતી ઉપચાર માટે મને બીમારવર મોકલ્યો ત્યાં સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું.

હું માનું છું કે મારા દુઃખી આત્માને શાંતિ આપવા માટે બાપુએ એ દિવસોમાં જે કાંઈ લખ્યું તે સર્વને હૃદ આપી શકે તેવું છે. ખાસ કરીને ન્યારે તેમના સ્વૂળ

શરીર સાથે બાપુ આપણી પાસે નથી ત્યારે, પરંતુ એ બધું આ ભૂમિકામાં લખવું મુશ્કેલ છે. માત્ર અધુક દિવસોના વિચાર જ અહીં આપું છું.

“જે ઇશ્વરનો આશ્રય લે છે, તે પોતે જીવે કે મરે પણ માણસનો આશ્રય લેતા નથી. જે આશ્રય તમે પચાવી શકો તો તમે કોઈ દિવસ શોક નહિ કરો.” ૧૩-૧૦-૪૪.

“તમે ‘દ્રામ અગ્રેજન’ (દરીયા પ્રપન્ન કરો) વાળી કવિતા જાણો છો? દુઃખથી તમારે લાચાર ન થવું જોઈએ. ખીન્ના કોઈ ઉપર આધાર મળવો નહોતો. એક ઇશ્વર ઉપર જ વિશ્વાસ રાખો. વિદ્વાના જુલુધી એ જ બોધપાઠ મળે છે. તમારા પ્રેમની કસોટી થઈ રહી છે.” ૧૪-૧૦-૪૪.

“ઇશ્વરની કૃપા ઇશ્વરનું કામ કરવાથી મળે છે. તમારે ઇશ્વરનું કામ કરવાનું છે. કોઈ દિવસ રેડિયો યજ્ઞાલો છો? રેડિયો યજ્ઞાલો એ સૌથી મહાન વસ્તુ છે. રાતાં રાતાં પણ રેડિયો યજ્ઞાલો.” ૧૫-૧૦-૪૪.

“શાંતિમાં, સુખમાં તો સર્વ કંઈ થઈ શકે છે. રેડિયો દુખી-ઓનો અને ભૂખ્યાઓનો આશ્રય છે. દુઃખમાં તો તેનો ત્યાગ થવો જ ન જોઈએ” ૧૬-૧૦-૪૪.

“તમારે તમારી દિનચર્યા એવી રીતે ગોઠવવી જોઈએ કે એક ક્ષણ પણ કુસદ ન મળે. એ જ ગત સ્વચ્છતા પ્રત્યેનો સાચો પ્રેમ છે. અગ્રેજોને જીવો, તેઓ પણ પોતાના પ્રિયજનો સાથે સ્નેહ રાખે છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ પ્રિય-જનોથી વિખૂટા પડે છે ત્યારે તેઓ પોતાની જાતને વધારે ને વધારે સવહારમાં પરાવી દે છે.” ૧૭-૧૦-૪૪.

“મરેલાઓ જીવતાને કંઈક ઓફે છે કે નહિ તેની મને ખબર નથી; પરંતુ જીવતાઓ મરેલાઓને ઓફે છે, તે નિઃસંદેહ છે એટલા માટે આપણે તેઓની પાછળ કદી રેવું ન જોઈએ.”

“ઇશ્વરની કૃપા (grace) ઇશ્વરનું કામ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઇશ્વરનું કામ દુખીઓની મન, વચન અને ક્રિયાથી સેવા કરવાથી થાય છે.” ૧૮-૧૦-૪૪.

“એક વિચાર કરો કે ગરીબ માણસ તમારી રીક્ષામાં છું કે? તેની પત્ની મરી જાય તો તે જમણું કામ કરશે. તે પણ ઇશ્વરનો લકત છે. અંતરનો આનંદ ઇશ્વરનું કામ કરવાથી થાય છે. આપણે સર્વે આપણને પોતાને ગરીબ મનુષ્યની હાલતમાં ચૂપી દઈએ. બહેરાજીણે ઇશ્વરની બંધિસ સમજવી. એક ક્ષણ પણ કામ બગાડેલું એ ઇશ્વરની મોરી કરવા બરાબર છે. હું આ સિવાય બીજો કોઈ માર્ગ અંદર અથવા બહારના આનંદ માટે જાણતો નથી.”

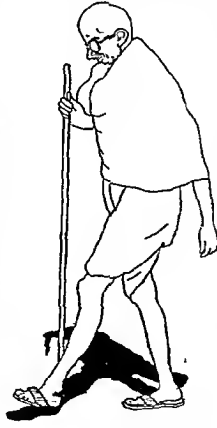
“૨૦મી તારીખ પાળવાનો સૌથી મુંઝવે ઉપાય તમારા માટે એ છે કે તમે આખો દિવસ સ્તર કંઈ રાખો, અથવા તમારી રેષિ પ્રમાણે આશ્રમના કોઈ પણ કામમાં મંડવા રહો, અને તેની સાથે ‘રામનામ’ બોલી શો.”

“ગરીબોને ખરાબનું મિલકત બિનજરૂરી છે. જેને ખરેખર જાહેર હોય એને તમે ખુશીથી કંઈ આપી શકો છો.” ૧૯-૧૦-૪૪.

“આજનો દિવસ તમારા માટે શુભ દિવસ છે. ત્રિદાને મેં ધણી રાજરાણી હતી. તે તમારી માથે શોષ પડતી હતી અને કહેતી હતી: ‘ભગવાન બતાવો.’ મેં એને કહ્યું: ‘રેડિયામાં ભગવાનના દર્શન થશે.’ આખરે એ સમજી ગઈ.”

“આપણે યંત્ર છીએ અને યંત્રી પણ છીએ. શરીર યંત્ર છે, આત્મા યંત્રી. આજ તમારે આ યંત્ર પાસેથી યંત્રની માફક કામ લેવાનું છે, અને મને દિસાસ આપવાનો છે.” ૨૦-૧૦-૪૪.

“મનુષ્ય જેવું ધ્યાન ધરે છે તે હારા તેને ઇશ્વરના દર્શન થાય છે. રેડિયો સૌથી

સારે પ્રતીક છે, અને એનું દસ્ય કળ પલ્લુ છે.”

“મનુષ્યને મનુષ્યતા સાથ જોડ્યો છે. એટલા માટે આશ્રમ વગેરે સંસ્થાઓ હોય છે. મનુષ્યતા સાથ સાંબંધિથી થાય છે એનું કાંઈ નથી. કોઈ ટપાલદારા, કોઈ માત્ર વિચારથી, કોઈ મરેણાઓના સહયોગથી જેમ આપણે તુલસીદાસને મળીએ છીએ.” ૨૧-૧૦-૪૪.

“આશા અમર છે. એની આરાધના કદી નિષ્ફળ જતી નથી” ૨૨-૧૦-૪૪.

“મારી પાસે બેસવામાં કાંઈ નુકસાન નથી, પરંતુ એ વખતે-જેમ મહાદેવ અને કૃપણાણી કરતા હતા તેમ-તક્લી ચલાવવી, તો પછી ઇશ્વરના સમક્ષની ચોરી નહિ થાય. તક્લી એ આપણો મૂળો મિત્ર છે. કંઈ અવાજ પલ્લુ કરતી નથી અને જગતને માટે જે સ્તર જોડ્યો તે કાઢે છે. તક્લી ચલાવતાં ચલાવતાં આપણે બધું જોઈ શકીએ છીએ અને સાંભળી શકીએ છીએ હું તો એટલે સુધી પલ્લુ જાઉં કે જે ઇશ્વરકૃપા હોય તો આ નતન કાંઈ પાછળ મંડવા રહ્યાથી કાન પલ્લુ ખૂંધી નવય; પરંતુ આવી રીતે બ્યારે કમયોગી બનશો ત્યારે તમને કાનની દરકાર પલ્લુ યોછી રહેશે. વાન ચૂરે તો નશીબોઈને કાન બંધ કરે છે કારણ કે આસપાસનો અવાજ તેના માગેમાં નહ પરંપ થાય છે.” ૨૩-૧૦-૪૪.

“મારી શાંતિ અને મારા વિનોદનું રહસ્ય મારી ઇશ્વર ધાને કે સત્ય ઉપરની અચલ શ્રદ્ધા છે. હું જાણું છું કે હું કંઈ કરી શકતો નથી. મારામાં ઇશ્વર છે અને તે મારી પાસે બધું કરાવે છે તો હું દુઃખી કેવી રીતે થઈ શકું? એ પલ્લુ જાણું છું કે મારી પાસે જે કંઈ કરાવવામાં આવે છે તે મારા બલને માટે છે. આ જાનને લીધે પલ્લુ મારે આનંદમાં રહેવું જોઈએ.”

“બા”ને ઇશ્વરે લઈ લીધી એ “બા”ના બલને માટે. એટલા માટે ‘બા’નો વિયોગ મને દુઃખકર હોવો જોઈએ. એટલા માટે વિદ્યાના મૃત્યુથી તમે દુઃખી છો એમ માનો તો તે પાપ છે.” ૨૪-૧૦-૪૪.

“શારીરિક કામ વધારે કરો. લાલુવાનું અને લાલુ-વવાનું જરૂર કરો; પરંતુ તક્લી અને રેડિયા પર ખૂબ કામ કરો. શાકાહાર સમારો. આશ્રમનાં કામોમાં લાગ લો, અને બધાં કામમાં ઇશ્વરનાં દર્શન કરો કારણ કે ઇશ્વર સર્વમાં રહેલો છે.” ૨૫ ૧૦-૪૪.

“મારા લેખોમાંથી જે કાંઈ નિષ્કર્ષ કાઢવો હોય તે કાઢો. એ કામ સારું છે; પરંતુ શારીરિક પરિશ્રમ ખૂબ કરવો જોઈએ. વિદ્યાનું સ્મરણ કરવું અને રાત્રીનું એ જાગૃત્વનાંકારક છે. જે સ્મરણ આત્માને ઉત્તત કરે અને જાગૃત કરે તે સારું છે. આત્માનું સ્વરૂપ સત્ (સત્ય) ચિત્ (હૃદયથી મેળવેલું) અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાન) અને આનંદ છે. આનંદમાં બંનેનો સમાવેશ થાય છે-એક અંતરનો આનંદ અને બીજો બહાર જોવામાં આવે છે તે.” ૨૮-૧૦-૪૪.

“સપ્તનું ઇશ્વર કરે છે અને તે જે કરે છે તે સારા માટે જ છે એમ સમજીને આનંદમાં રહો.” ૧૩-૧૧-૪૪.

“રાત્રી અને હસતું એ હૃદયમાંથી નીકળે છે. એક મનુષ્ય દુઃખ માનીને રહે છે તો બીજો મનુષ્ય એ જ દુઃખને સુખ માનીને હસે છે, એટલા માટે જ ‘રામનાથ’નો આશ્રય જોઈએ. સર્વ એને અર્પણ કરીએ તો આનંદ-આનંદ જ થઈ રહે” ૧૬-૧૧-૪૪.

આવી રીતે બાપુ મારા ચિંતાતુર મનની શાંતિને મટે મને દરરોજ ઉપદેશ આપતા હતા. તેઓ મારી તમિલત વિષે બરાબર ધ્યાન રાખતા હતા. છતાં તેઓ મને વારંવાર કહેતા કે મારે મારા બંડરાપણને “ઇશ્વરની બક્ષિસ” સમજવી જોઈએ. તો પલ્લુ હું ચિંતામસ્ત રહેતો હતો તેથી તેમણે મને કુદરતી ઉપચાર માટે બીમા-વરમ મોક્ષવવાનો નિર્ણય કર્યો. હું ૨૮ નવેમ્બરના રોજ ત્યાં જવનો હતો અને બાપુ પાસેથી વિદાય લેવાનો સમય જેમ જેમ નજીક આવતો હતો તેમ તેમ હું એક જાતની વ્યાકુળતા અનુભવી રહ્યો હતો. બાપુના મીઠા સંસર્ગ અને પ્રેરણાત્મક ઉપદેશથી હું એવો તો ટેવાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી લુપ્ત પડવું મારે માટે ઘણું કઠણ હતું. હું આ ચિંતામાં હતો એટલામાં મનમાં એક વિચાર આવ્યો. જો બાપુ મારા માટે દરરોજ કંઈને કંઈ લખતા રહે અને મને બીમાવરમટપાલ ઢાઝ મોકલતા રહે તો કેવું સારું!

બીજે દિવસે સવારે મેં ઘણાજ સંકેતથી બાપુને આ વાત કહી. બાપુએ ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક મારી વાત સાંભળી અને કહ્યું: “તમારી વાન સારી છે, એ વિષે જરૂર વિચાર કરીશ.”-એ ત્રણ દિવસમાં જ તો બાપુએ લખવાનું કૃત્તર કર્યું. મને ઘણાજ આનંદ થયો. મેં એક ‘આશ્ચર્ય’ બનાવીને તેમને આપી દીધું. ૨૨ ઓક્ટોબરને દિવસે બાપુએ પ્રસન્નતાથી કહ્યું: “આનંદ,

મેં તમારે માટે લખવાનું શરૂ કરી દીધું છે અને તે પછી તા. ૨૦ મીથી.” ત્યારે મારે આનંદ ઉત્તરાઈ ગયો અને એકાએક મારે ભરતક કૃતતાથી તેઓને નમી પડ્યું. તેઓએ ૨૦ તારીખનો જે પાસ ઉલેખ કર્યો તેનું મહત્ત્વ હું સારી રીતે સમજી ગયો; કારણ કે તે દિવસને હું ઘણો જ પવિત્ર માનતો હતો અને વિધવાની યાદમાં દર મહિને તે દિવસ પાળતો આવ્યો હતો. એ દિવસ (૨૦-૧-૪૪)થી પૂરાં બે વર્ષ સુધી બાપુ ચેન્ન મારે માટે વિધવાની યાદગીરીમાં એક ઉપદેશ લખ્યા કરતા હતા.

પૂનામાં બાપુને ફરીવાર મળવાનું જૂન ૧૯૪૬ માં થયું. ત્યાં એક દિવસ અચાનક મેં તેઓને પૂછ્યું કે તેઓ ‘રાજન્યા વિચાર’ લખે છે કે નહિ. બાપુએ પોતાની સ્વાભાવિક પ્રસન્નતાથી પોતાની સામે પડેલી નોટડક ખતાવી. તેના ઉપર તેઓના પવિત્ર હાથથી મારે નામ લખાયેલું હતું. તેમણે કહ્યું: “ભૂલ્યો આનંદ, મેં આના ઉપર તમારું નામ લખી રાખ્યું છે. તમારા અલ્પમના કામજો પૂરા થઈ જવાથી મેં આના ઉપર ‘વિચાર’ લખવાનું આદુ રાખ્યું છે.”

આ સાંભળીને હું ખૂબજ ખુશી થયો અને બાપુની પાસે એ ‘વિચાર’ હાથવવાની રજા માંગી ત્યારે તેમણે કહ્યું: “આમાં છે જ યું કે જે તમે હાથવવા મંગા છો? જો હાથવવા જ હાય તો મારા મૃત્યુ પછી હાથવજો. અત્યારે યું ઉતાવળ છે? કોને ખબર છે કે જે કંઈ હું આજે લખી રહ્યો છું તેને હું ઉંચટ સુધી વળગી રહીશ! અને જો વળગી રહી શકું તો તે હાથવવા થોડા છે. નહિ તો નહિ.”

“બાપુ, આપ તો ૧૨૫ વર્ષ જીવો, ત્યાં સુધી હું તો જીવતો નહિ રહું. તો પછી આ ‘વિચાર’ હું કેવી રીતે હાથવી શકીશ?” મેં હસતાં હસતાં કહ્યું.

બાપુ ગંભીર થઈને બોલ્યા: “હા, ૧૨૫ વર્ષ! જો હું અત્યારે કંઈ છું તે પ્રમાણે ધૃષ્ટાન્ત કામ કરતો રહું તો તો તમે મને જીવતો સમજાવજો; પરંતુ આનાથી જરા પછ. એાહું કામ કરતો થયો તો તે દિવસથી તમારા બાપુને મરણ જ સમજાવા ખબર નથી કે કેટલો વખત આ પ્રકારે હું ધૃષ્ટાન્ત કામ કરી શકીશ.”

બાપુને આટલા ગંભીર બોલ્યાં હું ગૂંચ થઈ ગયો અને એ વાતને ત્યાં જ છોડી દીધી.

પછી મારે ૧૯૪૭ માં મને ‘લંગી-નિવાસ’ સિદ્ધીમાં બાપુની સાથે પંદર દિવસ રહેવાનો અવસર મળ્યો. ત્યાં મેં એક દિવસ બાપુને પૂછ્યું કે તેઓએ ‘રાજન્યા વિચાર’ લખવાનું કેમ બંધ કરી દીધું છે. બાપુએ જવાબ આપ્યો: “નનાખલીમાં હિન્દુ-મુસલમાનોની એકના માટે મેં બધું છોડી દીધું, જેથી હું એકાગ્રતાથી એ જગ્યાદારી પૂરેપૂરી રીતે અંદા કરી શકું. અત્યમ છોડ્યો. ‘હરિજન’ માટે લખવાનું છોડ્યું ત્યારે એમ પછી વિચાર થયો કે આ ‘વિચાર’ લખવા પછી કેમ બંધ ન કરી દઉં? લખતું એ મને ભારતીય તો લાગતું જ હતું. રોજ રોજ કામ પૂરું થયા પછી મારા મનમાં વિચાર આવતો હતો કે હજી કંઈક કામ કરવાનું બાકી છે. હું કયાંય બેઠોને પછી લખી શકતો ન હતો અને સાથે સાથે મનમાં એમ પછી થતું હતું કે રહેને એકની એક વસ્તુ ખીજ વખત લખી ન જવાય એટલે લખવાનું બંધ જ કરી દીધું. હાલ તો હું જે રાજન્યાથી રાણું છું તે હું માફી ગયો હોઈ ત્યારે મન અથવા બીજા કોઈને લખવાનું કરી દઉં છું; પરંતુ આ ‘વિચાર’ તો મારા હાથે જ લખવા પડતા હતા ને! અને લીધે પછી એ બોલાઈપ લાગતું હતું, તો પછી જો હું લખું તેથી તમને આનંદ આવતો હોય હું તો ફરીથી લખવા માટે પછી તૈયાર છું.”

બાપુ મારા જેવા તુટેઝ મનુષ્ય માટે આટલો પરિશ્રમ લે એ વાન ભણા હું કેમ કહ્યું. રાખી શકું? મેં કહ્યું: “બાપુ મને આનંદ તો જરૂર મળે છે પછી હું એમ નથી કહ્યો કે આપને મારે માટે આટલું કષ્ટ વેઠવું પડે. હું જોઈ રહ્યો છું કે આજકાલ આપ કયા પ્રકારના કામમાં ગુલથેલા રહો છો. આપે પહેલાં જ મારા પર ખૂબ દુષ્કા કરી છે. હવે આશીર્વાદ આપો કે મારી ઇશ્વર પર અદા વધતી રહે અને હું મને પોતાનાં કુખી ન સમજું.”

થોડા દિવસો પછી મેં બાપુ પાસે ફરીથી ‘વિચાર’ હાથવવાની આજ્ઞા માંગી. આ વખતે બાપુએ પોતાની સંમતિ દર્શાવી અને કહ્યું, ‘પછી જો તમે એકવાર સુશીલા અચવા પ્યારકાશ પાસે જતા સુધરાવીશો તો સારું. આ સુધરાવવાનો સમય હું તો શાગલ પાડી શકું તેમ નથી. સુશીલા પાસે કામ કરાવશો તો લીક પડશે. એ સારી રીતે સમજી શકશે, કમળુ કે અપારે આ ‘વિચાર’ લખવા હતા ત્યારે તે મારી સાથે હતી. મિત્રાનનાં પડી પડી

તે સુધારવાનો સમય મેળવી શકે તેમ છે કે નહિ તે વિષે તમે તપાસ કરો. (સુશીલાબહેન એ વખતે મુંઝવણમાં ધરપીનાલમાં હતો). એ વખતે તો આ 'વિચાર'ને સુશીલાબહેન પાસે સુધારવાનું ન બની શક્યું અને તે દુર્ઘિયાન તો એ મહાન નહોતો બનાવ બન્યો કે જેના કારણે બાપુને તેમના બનની કુરબાની કરવી પડી. ફેબ્રુઆરીની શરૂઆતમાં બાપુનાં અસ્થિનાં દર્શન માટે હુ દિલ્લી ગયો હતો. એ વખતે સુશીલાબહેન આ 'વિચારો'ને વાંચીને તેમાં થોડા સુધારા કર્યા એ માટે હું તેમને આભારી છું, પરંતુ આ 'વિચારો'ના અસહ લખાણમાં ફેરફાર માટે બહુ થોડો અવકાશ હતો એમ કહું તો તે અનુચિત નહિ ગણાય. બાપુના વિચારોનું આ પુસ્તક તેમના મૃત્યુ બાદ છપાવતું એવી માણુરી ઇચ્છા પણ દેવયોગે પૂરી થઈ.

આ વિચારોમાં રહેલી સુવાસ હંમેશને મટે બાપુની વાદ તાજી રાખશે. આ 'વિચાર' એક એવી વ્યક્તિતા છે જેણે જીવનમાં બરોબર એ પ્રમાણે જ વર્તવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે બાપુના જીવનના ની અમર સાધના તેની પાછળ રહેલી છે. આન હીયે આ વિચારોનું મૂલ્ય આપણે આજી શકીએ તેવું નથી. મારી પોતાની ખામતમાં તો આ 'વિચાર' મને હૃદયગ્રેષ્ઠ સત્યેશ્વા આપતા રહેશે. મારા જીવનમાં એ પ્રમાણે થોડે અંશે પણ 'તત્ત્વ' શક્ય તો હું મારી જાતને આગ્રહશાળી માનીશ. આ 'વિચાર'ને મારા માટે જ સાચવી રાખવા તે કૃપણતા ગણાય. મારા જેવા બીજા શૈક્ષણિક માણસને આ 'વિચાર'થી કંઈક સાન્નિધ્ય મળી શકશે તો મને પરમ સંતોષ થશે.

પુસ્તકનું મથાણું પસંદ કરવાનું કાણુ સ્પષ્ટ છે બાપુના આ વિચારોને હું મારા માટે આશીર્વાદપૂર્ણ માલું છું. એ બીજાએને પણ એવી રીતે આશીર્વાદપૂર્ણ થશે એ વિષે મને બરાબર પણ સંદેહ નથી.

[વિશેષ નોંધ: તા. ૧૮ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૪૮

મેં ઉપર જણાવ્યું તે પ્રમાણે બાપુએ આ 'વિચારો' લખવાનો ક્રમ લગભગ એ વર્ષ સુધી ચાલુ રાખ્યો હતો. આ પ્રથમ વિભાગમાં ૨૦ નવેમ્બર ૧૯૪૪થી ૧૯ એપ્રિલ ૧૯૪૫ સુધી એટલે કે

પાંચ મહિનાના દૈનિક-વિચાર આપવામાં આવ્યા છે. આ રીતે બધા 'વિચાર' ચાર વિભાગમાં પૂરા થશે.

મારી આશ્ચર્યમય વિનંતિથી તેમણે કમૂલ ક્યું હતું તે પ્રમાણે તેઓ આ વિચારને અંગ્રેજીનું રૂપ ન આપી શક્યા તેથી મને ધણું દુઃખ થાય છે. આ વિચાર લખવાની શરૂઆત કરી તે પછી એ ત્રણ દિવસમાં જ મેં બાપુને વિનંતિ કરી હતી કે તેઓ એના અંગ્રેજીમાં અનુવાદ કરી આપે. કારણ કે આમ કરવાથી આ વિચાર આખા જગત સમક્ષ આવી શકે. મેં કહ્યું હતું કે આનો અનુવાદ હું કરીને તમને બતાવીશ અને પછી તે સુધારોને આપના હાથે લખી આપો તો સારું. બાપુને પહેલાં તો બરા સંકોચ થયો, કારણકે એટલે સગવડ કેવી રીતે કાજલ પાડી શકશે તે વિષે તેમને ચિંતા થતી હતી. તો પણ તેમને મારી વાત સારી લાગી અને તેમણે મને અનુરાધનું કામ શરૂ કરવાનું કહ્યું.

હું બાપુને અનેક કામ છે તે જાણતો હોવાથી તેમના ઉપર બોલે ન નાખી શક્યો એટલે એ વાત હતી ત્યાં ત્યાં મેં રહેવા લીધી.

પરંતુ મળા ફેબ્રુઆરી મહીનામાં જ્યારે હુ દિલ્લીમાં હતો ત્યારે મને એક એવી વાતની ખબર પડી કે જે જાણીને હું આશ્ચર્ય પામ્યો. બાપુ કોઈ પણ જવાબદારી એકવાર લઈને એને અદા કરવા માટે કેટલી કાળજી રાખતા હતા તેનો આ વાત એક દાખલો છે. એને હીયે આ જાણવતું આવરક છે. રાજકુમારી અમૃતકુંવરબહેન મને કહ્યું હતું કે બાપુને પુરસદ મળી શકે તેમ ન હોવાથી તમારી ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે અંગ્રેજી અનુવાદ કરવાનું કામ તેમને (રાજકુમારી અમૃતકુંવરબહેનને) સોંપવામાં આવ્યું હતું. રાજકુમારીબહેન પણ પુષ્કળ કામમાં ગુંથાયેલાં છે,

છતાં તેમણે કહ્યું છે કે બાપુની ઇચ્છા પૂરી કરવા માટે જરૂર પ્રયત્ન કરીશ. એ માટે તેમણે મને અનુવાદનો એક મુસદ્દો તૈયાર કરવાનું કહ્યું છે. એ જાહેર કરતાં મને આનંદ થાય છે કે થોડા વખત પછી અંગ્રેજી વાંચકોના લાભાર્થે આ 'વિચાર'નું અંગ્રેજી ભાષાંતર પણ પ્રગટ કરવામાં આવશે અને એવી રીતે દેશની અન્ય ભાષાઓમાં પણ પ્રગટ કરવામાં આવશે.

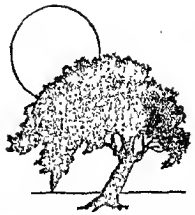
સંક્રાન્તિકાળ

સંપાદક: છગનલાલ બારાણ

(જમને પોતાના એક શુભ તરીકે લેળે છે એવા એક મહા-
નુસાજ તરફથી પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા પત્ર થી. છગનલાલ બારાણએ
પ્રકાશન અર્થે મોકલ્યો છે. જમાનો ઉપયોગી લાભ આપી પ્રગટ
કરવામાં આવે છે.—તપ્તી.)

જગતમાં શું કે જીવનમાં શું, સંક્રાન્તિકાળ એ તો
ભારે જ હોય. એમાં એક બાબુ દિગંતની પેલી પાર
જવાની, ઉડી પહોંચવાની, ત્યાં ઠરીકામ કરવાની
શક્તિ રહે. ત્યાં જ જીવનની કે હૃદયની લાવનાની
પાંખેનો ફફડાટ સનાકાળ થયા કરે, અને બીજી બાબુથી
તેથી દશામાં જવાનું ઊગતાં જે જે કાંઈ વજ્રેશું
રહ્યાં કરેલું હોય, તે નવાં નવાં અગંતુક સ્વરૂપે આવીને
આપણને ગળે વળગવા માટે. માયા જીવને પોતાની
પકડમાંથી છોડવા તો રાજી હોતી નથી. જીવ માથાનું
બુદ્ધ જ્યારે જ્યારે ખરેખર જાગૃત્યું અનુભવે છે, તે વેળા
ત્યાં કંઈક થ ને ટકવું તે વિરક્તા જીવનું કામ છે. એ જ
બુદ્ધને આમત્રીને એની સામે પછી જીવનના મોરચા માટે છે,
ત્યારે જે જીવન-સંક્રામ એકાંત હોય છે એના મંગલ
કાંઈ ન્યાર જ હોય છે. મન એક દેહજીવી છે તો એનાં
પણ મજાણું હોય છે, અને બીજો દેહજીવી લાગવું હોય એટલે કે
જોડવું હોય તો એનાં પણ લક્ષણો હોય છે. આ રાત્રિ
(આધ્યાત્મિક માટે) અથવા જીવનરાત્રિ) વિગાનરાત્રિ
કરતેથી વૃદ્ધમાં વધુ સ્પષ્ટતાવાળું ને જોણસ છે. એમાં
કંઈયે અસ્પષ્ટતા નથી. પરંતુ મનનું જ્યારે સર્વ સંક્રા-
મત રિચિતિમાંથી ચસકવાનું અને છે ત્યારે ત્યારે સંક્રાન્તિકાળ
જ-મેં જ છે. સંક્રાન્તિકાળમાં ઉડટ લાગણી, મનેવેદના,
અસ્પષ્ટતા, અનિશ્ચિનતા, અકળામણ, મુંઝારો, ને
ગભરામણ પણ થવાની જ.

સંક્રાન્તિકાળ એ જૂના અને નવા કાળ વચ્ચેનો ભારેમાં
ભારે મંથનકાળ છે. એમાં જેની આંખો, મન, હૃદય, ચિત્ત,
મતિ, પ્રાણ અને અકુમ્ સ્વકીય જીવનના નવસર્જન કાળમાં
દૃઢપણે સ્થિર થઈને રહેલાં છે, એવા પ્રકારના જીવનમાં જ
સંક્રાન્તિકાળના બુદ્ધોને સમજી કરી શકવા સમર્થ બની
શકે છે. જીવનના નાસજનકાળનું તાદરૂપ જીવનું દૃશ્ય
અને એના ધ્યેયને આકાર પમાડવાની હૃદયની ભારેભાર
તાલાવેલીયુક્ત ભાવના જેના દિલમાં સંપૂર્ણપણે ઓળંગીત
થયેલાં છે, અને જેનું મન નવસર્જનકાળના અભિનવ
નિર્માનને સતત એકાદરે મંથનું રહેલું છે, નવા
દિર્ઘાયુને પ્રાપ્ત કરવા જ જેઓ દૃઢપણે ઉત્તરારાવ પગઢાં
ભરવા માગે છે, નવાં ભરવામાં આવતાં પગઢાંમાં
નવસર્જનનાળની જન્મવેદના જેઓ અનુભવે છે, અને જૂનો

કાળ વિલીન થયો જેઓ પ્રત્યક્ષ અનુભવે છે, તેવા જ
વિરલા જીવો નિઃ ધ્યેયને સિદ્ધ કરવામાં સફળ થવાના
તે નહીં માનશે. આ રસ્તે જનારને ક્યાંથી વિહ્વળ થવાનું
કારણ હોવું નથી, ચકિત થવાનો કામ પણ હોતો નથી.

સંક્રાન્તિકાળમાં સર્વ પ્રકારની ઉચ્ચતપાયાન થયી જરૂરી
હોય છે. ઉચ્ચતપાયાન થયા પિના નવસર્જનને યોગ્ય વ્યવસ્થા
ઉભી થઈ શકતી નથી. ઉચ્ચતપાયાન સ્થૂળ રીતે થતાં થશે
પરિશ્રમ વેઠવો જ પડે છે. એટલા કાળે જે જીવ પોતાની
ઉચ્ચતપાયાન જ્ઞાન અને લક્ષિતપદ સ્વીકારીને, સ્વીકારીને જ
નહિ પણ એવું મહત્વ, રહસ્ય ને એની ચોખ્ખતા, એની
જરૂરિયાત પૂરેપૂરી મન હૃદયથી સમજીને, એટલું જ
બસ નહિ પણ એથી થતી ઉચ્ચતપાયાનના યોગ્ય હેતુના
જ્ઞાનને સમજીને-એવી ઉચ્ચતપાયાન જે જીવ પોતાની મેળે જ
પોતાનામાં કરતો રહે છે તેવા જ જીવ સિતિજનમયોદ્ધની
પેલીપાર જઈ શકવાનો છે.

માતા નવા બાળકના જન્મ પહેલાં સંવેદન અનુભવે
છે જ. એ સંવેદનમાં સહજતા, વારતવિક્રતા ને નેસ
મિકતા રહેલાં છે અને તેથી જ માતા એવા સંવેદનમાં
ટકી શકે છે. કુખમાં પણ સદમપણે સુખ રહેલું છે.
કુખમાં જે કોઈ અંતર્ગતપણે મ નવીને આશા લાગે કરતી
ન હોત તો માનવી કોઈ કાળે કુખમાં ટકી શકતો ન હોત.

જીવનને જે જે પાર કરી જાય, જાણેલા છે, એવા
સર્વમાં એવા પ્રકારની મરત થીન જગેલી હોય છે. એવી
થીનને નરો કોઈ ચોર જ છે જગતમાં જે કાંઈ કોઈ
કરી ગયેલા છે, તે તે સર્વ થીન જ હતા કારણ કે જે થીનની
પાછળ અંતરમાં જીવનધ્યેયને આકાર પમાડવાની વેગવાન
શક્તિ કામ કરી રહી હોય છે. એવી થીન ગમે તેવા ભારે
સંક્રાન્તિકાળમાં માનવીને ટકાવી રાખી, એમાંથી પસાર
કરાવીને, એના જીવનધ્યેયના સિખરે પહોંચાડે છે એવી થીન
તમને હૃદયમાં જ્યાંનામુખીની પેઠે પ્રગટે એ જ તમને-
તમારામાના સર્વ-તરપણે રચી રહેલા ચેતનને પ્રાર્થના છે।

સ્વરાજ્ય માર્ગદર્શક ટિળક

શ્રી. પ્રફુલ્લભ ગણેશ માવળંકર

હિંદુસ્તાનના રાજકીય, સામાજિક, ઔદ્યોગિક, શૈક્ષણિક, ધાર્મિક ક્ષેત્રોમાં હોતોમાં મહત્વનો અને ચિરસ્મરણીય ક્ષેત્રો આપનાર તેમજ 'સ્વરાજ્ય' એ મારી જન્મસિદ્ધ હક છે અને તે. હું 'મેળવી' જ એવો નિશ્ચય મને હિંદને આપનાર લોકમાન્ય બાળગંગાધર ટિળકનો જન્મ. રત્નાગિરિમાં શ્રી. સદોબા ગોરે નામના ગૃહસ્થને ઘેર ઇ. સ. ૧૮૫૬ ના જુલાઈ માસની ૨૩ મી તારીખે થયો.

લોકચતુર્ધારમાં એમનું નામ 'બાળગંગાધર' કે 'બાળ' શરૂ થયું હતું તે એમનું મૂળ નામ 'કેશવ' હતું. ઘરમાં આ એકનો એક પુત્ર; તેથી માતા એને વહાલથી 'બાળ' કહે, અને માતાનું એ લાડીલું સંબોધન જ છેવટ મુધી રહ્યું. જન્મ વખતે લોકમાન્ય ગૃહજ અશક્ત હતા અને હીક હીક સમય બેસી રહ્યાનાં પછી હતા.

લોકમાન્યના પિતાનું નામ ગંગાધરપંત ને માતાનું નામ પાર્વતીબાઈ. જન્મે ધાર્મિક, સ્વરિતક વ્રતિનાં હતાં. લોકમાન્યને આનાં પવિત્ર, સંસ્કારી માતાપિતાનો વારસો મળ્યો. પછી, દુર્ભાગ્યે નાનપણમાં જ પિતાની ઉંમરે ૧૦ મે

વર્ષે માતા ચાલી ગઈ પિતાથી પછી ૧૬ મે વર્ષે ઉપડી ગયા, પછી જન્મે જ્યો તેમની પાછળ એક અદ્વિતીય થાપણ મૂકી; અને એ થાપણ હતી ચારિત્ર્યની, માનવતાની.

મુખ્યત્વે એ કાચોને લીધે માણસ મહાન બને છે એક તો એને મળતા આનુવંશિક સંસ્કારો અને બીજું અનુકૂળ કે પ્રતિકૂળ સંજોગો. લોકમાન્યના ધરતરમાં આ જન્મે બાળપણનાં બહુ ધીમતી કાળો છે.

પિતા ગંગાધર પંત શરૂઆતમાં માત્ર માસિક પાંચ રૂપિયાના પગાર ઉપર શિક્ષક તરીકે કાર્ય કરતા હતા. ધીમે ધીમે એમાં વધારો થતો ગયો અને ચિપળૂણ ગયા પછી એમને દર રહિને પંદર રૂપિયાનો પગાર મળવા લાગ્યો. ગંગાધર પંતના પિતા ગુજરી ગયા હોવાથી આખા કુટુંબનો ભાર પંતને માથે આવી પડેલો. ઉપરાંત એમને ઘેર આશ્રિત વિદ્યાર્થીઓનો પરિવાર પછી સારો એવો હતો. છતાં, ગંગાધર પંત ધીરજથી મધો ભાર ઉપાડતા હતા. તે વખતના મહેલા દિસાઓ પરથી જાણાય છે કે ગંગાધર પંતને ઘેર, એક-દોઢ વર્ષમાં, બહારના દુનિયાને માણસો જામી ગયેલા. ગરીબાઈમાં

પણ નિત્યો ગૃહસ્થધર્મ તેઓ કદી ચૂકના નહિ. 'અતિથિરોએ જવ' નું પાલન એમને માટે સ્વભાવજન થઈ પડેલું. આદ્યજુધર્મની એમની આસ્થા પણ એટલી જ ઉત્કટ. વિદ્યા-સંપાદનમાં ગરીબાઈની એમણે ફરિયાદ કદિ કરી નહોતી. ઘેર રહીને જ એમણે અને ગણિતનો અભ્યાસ કર્યો. સંસ્કૃતનો અભ્યાસ તો એમણે એટલી હદ સુધી કર્યો કે ડૉ. ભાંડારકર જેવા સંસ્કૃત-પંડિત પણ એમને 'શાસ્ત્રી' તરીકે સંબોધવા લાગ્યા. આ કાંઈ જેવું તેવું ગૌરવ નહોતું. સંસાર યોગ્ય રીતે ચલાવીને અને શાળાનું કામ સંભાળીને ઉચ્ચ વિદ્યાભ્યાસ પ્રાપ્ત કરવાની ગંગાધરપંતની શ્રુતિ સાથે જ અનુકરણીય કહેવાય. આવા તેજસ્વી, કૃતનિશ્ચયી, માનવન પિતાનો પુત્ર પણ એવો જ પરાક્રમી નીચડે એમાં શી નામ?

ધર્મી ધીમે બાળ મોટા થયા માંડ્યો. બોલતાં-ચાલતાં શીખ્યો એટલે ગંગાધરશાસ્ત્રીએ સંસ્કૃતના સહેલા સહેલા શ્લોકો એને શીખવવાનું શરૂ કર્યું. પુત્રની અદ્ભુત મદ્યજુ-શક્તિ જોઈને પિતાના જ્ઞાનમાં પ્રગ્ન થાય અને પોતે વધુ હોંલથી એને શીખવે, અને નવી નવી માહિતી એને આપે. શીખવવાની એમની પદ્ધતિયે વિશિષ્ટ હતી. માળ પાસેથી એમણે સુંદ. મરોઠદાર અક્ષરો ઘૂંટાવી લીધા, અને છતાંયે સ્લેટપેનનો ઉપયોગ એને કરવા ન દીધો. ગણિતના નાના મોટા દાખલાઓ મોટેથી જ ગજવાની રેવ પડાવી. બાળની પહોંશકિતને આ રીતે એમણે ખીસવી.

મરાઠી તેમ જ અંગ્રેજ શાળામાં શિક્ષક સાથે બાળનો કદી મેળ ખાતો જ નહિ. શિક્ષક સ્લેટ પર દાખલો ગણવાનું કહે ત્યારે બાળ મોટે જ ગણી કાઢે, અને ઉપરથી વળી કહે કે મોટે ગણવામાં બગડે છે સુંદે પાટિવા ઉપર દાખલો લખવાનું શિક્ષક ગણવે તો "ચાકળી હાથ કોણ બગાડે" એમ કહી બાળ મોટેથી જ ઝડઝડ ઉઠાહસ્યો ગણી કાઢે. એટલે સામાન્ય શિક્ષક તો એને 'દોઢાક્ષો' જ ગણી કાઢે. એકવાર શ્રુતલેખનમાં બાળે 'સંત' શબ્દ 'સત', 'સન્ત', 'સન્ત' એમ લુહી લુહી ઋણ રીતે લખ્યો ને શિક્ષક હાહાકાર્યો. પેતાની વાત સાચી હોય તો પછી શા માટે એમ ન લખ્યું એવો બાળનો આશ્ચર્ય. અઢકો હેઠ-માસ્તર સુધી ગયો અને બાળની તરફેણમાં નિર્ણય થયો. એમાં એમની સત્યપ્રિયતાને ટેક ગણાય છે.

પિતાશ્રી ગુજરી ગયા તે જ અરસામાં ટિળક મૅટ્રિક થઈને પૂનાની ડેક્કન કૉલેજમાં ગણવા ને રહેવા ગયા.

એ પહેલાં એમનાં લગ્ન, પિતાની હયાતીમાં જ થયેલાં ૧૮૭૧ માં-૧૫ મે વર્ષે જ-તેઓ પરંપરા; છતાં લોકોએ તો એવી ટીકાઓ કરી જ કે 'મોટા ઘોડા થયો અને હમુ પરણ્યો નથી' ગંગાધર પંતે એક પત્રમાં આવી ફરિયાદ કરી છે. ટિળકનાં પત્નિનું નામ સત્યભામાબાઈ હતું.

કૉલેજમાં દાખલ થયા ત્યારે ટિળક શરીર બહુ જ નબળા હતા. એમના મિત્રો એમનું આયુ માપકંઠનું. શરીર જોઈને મક્કરી પણ કરે. સ્વમાન ધરાવનાર ટિળકને આ સમુ જનું નહોતું. શારીરિક નબળાઈ દૂર કરવાનું એમણે ઈરાદ્યું. 'શરીરમાર્ગ લ્હ તરેશ્વરન' એનું મદદત તેઓ સમજ્યા. જેનું શરીર આરોગ્યપ્રદ, સુંદર બોધનું નથી તેના વિચારો કે લુસ્સામયિ સામર્થ્ય નથી હોતું એ સત્ય એમણે અનુભવ્યું. જનસેવા ને સત્કર્મો કરવાનેય શરીર તો સુદૃઢ જોઈએ તે? એમણે નિશ્ચય કર્યો કે બધું છોડીને પ્રથમ શરીર સુધારવું. એમનું મનોબળ પ્રશંસનીય હતું. પેતાનો નિશ્ચય એમણે એક જ વર્ષમાં સફળ રીતે પૂરો કર્યો. શારીરમાર્ગ મેળવીને એમણે અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પણ અભ્યાસ એટલે પુસ્તકોનું જ્ઞાન એમ તેઓ નહોતા માનતા. વિદ્યાર્થીઅવસ્થા એ ભારિ જીવનની તૈયારી છે એમ તેઓ માનતા હતા. તેથી તેમના મનમાં અનેક મંથનો ચાલતાં. ખૂબ વિચારો ધસી આવતા. પેતાના સહાધ્યાથી શ્રી. આગરકર જોડે તેમણે દોસ્તી બાંધી. આ જોડી સારી જમી. દેશને માટે કાંઈક કરી છૂટવાની તમન્ના બન્નેમાં ઉત્કટ હતી. આગરકર તો ખેડવાદી, જીદમાન, પ્રમાણિક ને સ્વપરક્રતા વિદ્યાર્થી તરીકે પંકાયેલા હતા. ટિળક પણ ખેડવાદી તો હતા જ. બન્નેએ એક વસ્તુ નક્કી કરી કે કેઈ પણ હિસાબે સરકારી નોકરી તો ન જ કરવી. પણ શું કે વું? એનો ચોક્કસ ખ્યાલ બન્નેને નહોતો. ટિળકને વકીલ થવાનો વિચાર આવ્યો ને વકીલાત કરતાં કરતાં જેટલી દેશસેવા થઈ શકે તેટલી કરવી એમ લાગ્યું. પણ એ વિચાર તરંગ જ નીવડ્યા; કારણ કે ટિળકને જોઈતી તક મળી ગઈ. પેતાના તેજસ્વી નિમંદોથી મહારાષ્ટ્રમાં પ્રેમાર્ણવ સ્થાન પામેલા શ્રી. વિષ્ણુશાસ્ત્રી ચિખળૂલ્કર સરકારી નોકરી છોડીને પૂનામાં એક સ્વતંત્ર અંગ્રેજ શાળા સ્થાપવાની તૈયારી કરતા હતા. આ નવી શાળામાં દાખલ થવાને ટિળક પ્રેરાયા.

ડેક્કન કૉલેજમાંથી ૪ સ. ૧૮૭૬ માં પ્રથમ વર્ષમાં બી. એ. ની પરીક્ષા પસાર કરીને ટિળક મુંબઈ ગયા.

૧૮૭૬માં વકીલાતની પરીક્ષા આપી ઉતરીયું થયું. પછી તંત્ર જ તેઓ ચિપ્પણુકરની શાળામાં લખાઈ થયા. ટિળકનો સહકાર મળવાથી ચિપ્પણુકરને પછો આનંદ થયો. ૧૮૮૦ના નવમ્બરમાની પહેલીએ પૂનામાં ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપના થઈ. સ્થાવર બીજાની, કપો સાહમ કરીને; દેશકાવ્ય માટે પોતાનું આયુષ્ય સમર્પણ કરતું એ જાણના સાથે શાળા સ્થપાઈ. નિરંતર દેશભાવી નવી દૃષ્ટિ એણે આપી. મહાત્મામાં પ્રયત્ન નમરૂપિ આવી. શિક્ષણ સાથે અન્ય ક્ષેત્રોમાં પણ આવી સ્વનંત્ર પ્રતિ દેખાવા લાગી.

શિસ્ત, સુચકતા ને પરીક્ષા ઉપરાંત નૈતિક, જળ કે ચારિત્ર્યજળ નામની જે એક વસ્તુ છે તેને વિદ્યાર્થીને, વિદ્યાર્થીએને રાષ્ટ્રના બાવિ નગરિકો બનાવવા એ શિક્ષણને મુખ્ય હેતુ છે. ટિળક આ દૃષ્ટિથી જ શીખવતા. તેઓ કોઈ કંઈકારી શિક્ષક નહોતા. પાતંત્ર્ય હટાવવાનો એક ઉશ્કાર એ આપ્યો. સાથે એમણે આ કાર્ય ઉપાડેલું. તેથી એમણે અમુક એક શિષ્યશ્રી કે પરીક્ષા માટે વિદ્યાર્થીએને તૈયાર નહિ કર્યા, પણ રાષ્ટ્રકાવ્યની તાલીમ જ એમણે આપી. કેટલાકને એમણે લાડુઈ રૂપિત આપી.

પરંતુ, મહેતુ ટિળકે આપેલી જ સતોષ ન મળ્યો. શૈક્ષિકાણ પર એમણે બાર મુક્યો. એના સાધન તરફ વર્તમાનપત્રની જરૂર તેમને સ્પષ્ટ ભાસી. એના પર મિત્રો સાથે ચર્ચા થઈ; અને ટિળક, આગરકર કોરેએ મળીને “કેસરી” અને “Maratha” પત્રો શરૂ કર્યાં. શૈક્ષિકાણ કરનારાં પત્રો તો સોડોની જ બાપામાં જોઈએ; આમ છતાં એ પ્રાંત બહારના લોકોને પણ ચોનાના વિચારો જાણવાની તક મળવી જોઈએ. એ દિશાએ ‘કેસરી’ મરાઠીમાં ને ‘મરાઠા’ અંગ્રેજીમાં બહાર પડવા લાગ્યા. ‘મરાઠા’ ત્રણ સાપ્તાહિક હતું. શરૂઆતમાં આ પત્રોમાં દેશી રાજ્યોમાં ચાલતા ચેરવહીવટ, અધિર વગેરેની કડક રીત આપવાલાગી ટિળકને લખવાની ખાસ ટેવ નહોતી, પણ એમણે ધીમે ધીમે કલમ ઉપાડતા મંડીને વખત જતાં તેઓ એક પ્રખ્યાત પત્રકાર બન્યા. આગરકર ‘કેસરી’ના સંપાદક બન્યા, ટિળક ‘મરાઠા’ના તંત્ર, મન અને જે થોડુંક થન હતું તેના વડે આ પ્રવાસ સંપાદકોએ આ કામ ચલાવ્યું. ટિળકની સાદા પ્રયત્નશીલ હતી. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલની સ્થાપનાને આગે દિવસે ટિળકે પોતે આરંભી સાદું કેસરીને કામ કરતાં કરતાં સત,

થઈ એટલે ત્યાં જ પડ્યાં. જોઈને, ખેસતું એમણે બનાવીને, લોંબી લીધું હતું. એ જ રીતે આ વખતે ટિળકે છાપખાનામાં સામાન બતે ઉઠાડ્યો. ‘કેસરી’નો પહેલો અંક ચેરવેર, પરાક્રમે પોતે વહેંચી આપ્યા. આમ સંપાદક ને દેશિયો બન્યો. ત્રણ હજારથી વધુ ગ્રાહકો થયા ત્યાં સુધી આ લાખે બંધાનાં સરનામાં હાથે જ લખાતા. એ જ પાછળ સત ચાલવાની એમની આવી ધારા હતી.

આ રીતે કાર્ય થઈ રહ્યું હતું, દિન પ્રતિદિન ટિળકમાં નવો જોમ આવતો હતો. આગરકર ને એમણે હવે ‘કેસરી’-‘મરાઠા’માં કોલકાતુર રાજ્યની વિરૂદ્ધ લખવા માંડ્યું. રાજ્યે એમના પર મુંબઈમાં ફિરિયાદ માંડી. પરિણામે આખાં મહારાષ્ટ્રમાં ખળખળાટ થયો. મુંબઈના સિંહ સર ફિરોજશાહ મહેતાએ આરોપીઓ, તરફથી કામ ચલાવ્યું. સાના પડે એક અંગ્રેજ એરિસ્ટર હતો. ટિળક આગરકર હાર્યા. એમની પાસે પુરાવા તરફ બચાવના જે કાગળો હતા તે એમણે પોતે જ બાળી નામેશ; એટલે પછી આ જ પરિણામ આવે ને? ૧૭મી જુલાઈ ૧૮૮૨ ને રાજ આ બને સંપાદકમાથેએ. ચાર ચાર મહિનાની સજા થઈ. જેલમાંથી છૂટ્યા બાદ લોકોએ તેમનું બાદાહી સરહસ કાઢ્યું. અનેક બેઠા એમને આપી. જનતાને મન તો તેઓ નિર્દોષ જ હતા. હવે ટિળકે અપાટાળે શોકહૃદયમાં પ્રેમનું રશન પ્રાપ્ત કરવા માંડ્યું.

આ જેલવાના ટિળકને નસામે હતું તો પહેલી જ હતી એમને અનેક કપો વેઠવાં પડ્યાં, પણ જેલની બહાર આવેને એમણે એ અંગે કશી જાણેરાત ન કરી. સોડોને ત્રસ થાય, એમના પર જુલમ ને દુઃખ આવી પડે તો ટિળક જણે કે મોટો ટોલ વગાડીને એની જાણેરાત કરતા; પણ પોતાનું દુઃખ કહેવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે જણે એમનું મોં સિવાઈ જતું. ટિળકનો આ એક ખાસ પ્રયત્નશીલ જણ હતો, જ્યાં જ્યાં અન્યાય દેખાય ત્યાં ત્યાં એનો પ્રતિકાર કર્યો. એ એમનો નિત્યવ્યસાય થઈ પડ્યો.

બીજી બાજુ, શૈક્ષિકા કાર્યોમાં ધીમે ધીમે પ્રગતિ થતી હતી. ન્યુ ઇંગ્લિશ સ્કૂલ બરાબર ચિસ્ત થઈ એટલે કુલેસન કોલેજ સ્થપાઈ. આ શિક્ષણ સંસ્થાએને સ્થાવી સ્વરૂપ આપવાના, હેતુથી ડેકન એન્ડુકેશન એક્ટ પાસીની સ્થાપના કરી. હજવે હજવે એની નાણામીય રિયિતિ સારી બનવા લાગી. કમનાએ, એ જ વખતે

અંદર અંદર મતભેદો થતાં ઝઘડા પહોંચ્યા. દિગ્ગજ અને આગરકર એકબીજાની ગિરદાઈ થયા, પણ પોતાની વાત અન્ય ભાષ્યોના ગળે ઊતરી નથી એમ લાગવાથી દિગ્ગજે રાજીનામું આપીને છૂટા થવામાં જ હાથપણ માન્યું. ૩૨ કલમેનાશું રાજીનમું તૈયાર કરીને એમણે એ સાદર ક્યું. 'રાજામાંથી નિગતિ લીધી. સંરચા છોડતી વખતે એમને અત્યંત દુઃખ થયું. એમને શિક્ષક રહેવાનું ગમતું હતું. રાજકારણમાં બાકીનું સમગ્ર જીવન અધુરું હોવા છતાંયે અનેકવાર એમણે કહ્યું છે કે "રાજકારણમાં મારું મન રમતું નથી; મારો પ્રિય વિષય તો અધ્યાપન છે-અને તે પણ શાસ્ત્રીય-"'આ ઉપરથી એમના દુઃખનું રહસ્ય સમજશે.

દિગ્ગજની સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓ પણ અનેકવિધ હતી. ૧૯ મી સદીના છેલ્લા ભાગમાં દેશમાં ઠેકઠેકાણે ફિડુ મુસલમાન આપસઆપસમાં લડ્યા. ભાઈ-ભાઈ વચ્ચેના આ ઝઘડાથી દિગ્ગજ રસભાવિત જ અરસરસ થયા. એમણે પ્રથમ હિંદુઓનું સંગઠન કરવાનું નક્કી કર્યું. એને મઠે એમણે ધર્મના આદરે લીધા. શેકોની ધાર્મિક ભાવનાઓને સત્ત્વ, ન્યાયી અને યોગ્ય રીતે ઉત્તેજી; અને એ રીતે એમનું સંગઠન બળવાન બનાવીને બધી બાબતોનો તેઓ સમતોલ દિયાર કરી શકે એવું વાતાવરણ નિર્માણ કરવાનો સફળ પ્રયત્ન કર્યો. મહારાષ્ટ્રમાં ગજુપતિ પૂજન, ઘેરેઘેર યતું, પણ સાથુદાયિક ઉત્સવ. (ગણેશોત્સવ) છૂટક છૂટક રીતે ઉજવાતો. તેને એમણે બ્વરસ્થિત સ્વરૂપ આપ્યું. આનંદી ઉત્સવને સાર્વજનિક કે જાહેર ઉત્સવમાં-ફેરવ્યો. નાટક, ખેલનમાળા ને વિલાસી કાંપક્રમોને બદલે અબ્યાસયુક્ત પ્રગયનો, મોહપ્રદ સંવાદો, નાનાં બાળકોનો મેળો વગેરે કાંપક્રમો શરૂ કર્યાં. ગણેશોત્સવ એ દશ દિવસનું એક તાન-સત્ર જ બની ગયું. દિગ્ગજે બીજાં પણ એક ઉત્સવ મહારાષ્ટ્રને આપ્યો. શિવાજીની બ્વરતી મહારાષ્ટ્રમાં મોટા પાયા પર ઉજવવાનું શરૂ થયું. એ ધારા મહારાષ્ટ્રીઓમાં રૌપ્ય, નિર્ભયતા, સ્વાતંત્ર્યપિપાસા ને સ્વાર્પણની ભાવનાઓનું સિંચન કર્યું. શિવાજીને તેમણે એક 'મરાઠા' તંત્રિકી નથી જોળાવ્યાં; પણ 'શિવાજી એટલે જાગૃતિ, શિવાજી એટલે અન્યાયનો પ્રતિકાર, શિવાજી એટલે સ્વરાજ્ય' -એવો જ ભાવ એમણે સર્વત્ર નિર્માણ કર્યો. કેટલાક જાણે દિગ્ગજ ઉપર એવો આરોપ કર્યો છે કે 'આવા ઉત્સવોથી દિગ્ગજે કોમી ભાવનાને ઉત્તેજી, પણ એ ખરાબર નથી. દિગ્ગજનો હેતુ શુદ્ધ નિર્દોષ ને નિષ્પક્ષી હતો. એમને ભગિવાદ નિર્માણ

કરવો નહોતો.' એમની દૃષ્ટિ આગળ આખો દેશ હતો તેથી જ. એમને તો શેકોનું સંગઠન જોઈતું હતું. પછળથી આ ઉત્સવોમાં કોમી તત્ત્વો ઘોડા દાખલ થયાં તેને સાદ દિગ્ગજને જવાબદાર તે ગણવા ન્યાય નથી. આ ઉત્સવોને લીધે મહારાષ્ટ્રમાં જો જાગૃતિ, ચિંતન, એકધ, સમભાવ, બંધનસઃ શકિત વગેરે વસ્તુઓ ફેલાઈ એ કાંઈ જોવી તેવી સિદ્ધિ ન અશક્ય. શ્રૂતપ્રાપ્ત બનેલા રાષ્ટ્રમાં ફરી ચિંતન આજુબાને આવ્યા રાષ્ટ્રીય મહેલસવો એક અગત્યનું સાધન બને છે.

આ ઉપરાંત પણ દિગ્ગજે ખીણ ધણી જાહેર પ્રવૃત્તિઓમાં સક્રિય રસ દાખવ્યો. મુખ્યત્વે ધારાસભામાં જઈ તેમણે નિંદર સેવા કરી. ૧૮૯૬ ની સાલમાં મહારાષ્ટ્ર ભયંકર દુકાળમાં સપડાયું. દિગ્ગજ શેકોનું દુઃખ જોઈને ધાન કેમ રહે? મહારાષ્ટ્રમાં ખૂલે ખૂલે એમણે સેવકો મોકલા ને શેકોની કોડી દાસતની બારીકાઈની બધી માહિતી બેગી કરાવી. 'કેસરી'માં. એ અગે લેખો લખવાનું શરૂ કર્યું. ખેડૂનાં ભાષ્યોને સહ હસ્યનો આપ્યાં. તે જાણે 'કેસરી'નો લગભગ આખો અંક દુકાળની માહિતી, તે અગેના લેખો, તેના ઉપાયો વગેરેના ભરેલા નિકળ્યો. ખીજે જ વર્ષે, ૧૮૯૭ની સાલમાં, હિંદુ પેશ્વેના પહેલાં ફટકો અનુભવ્યો. પ્રથમ બંગાળમાં, પછી મુંબઈમાં અને ત્યાર બાદ પૂનામાં પેશ્વેના રોગચાળો ફેલાતો ગયો. દિગ્ગજે હેરિપટથ કાઢીને દરદીઓની વિશેષ બચત્તરચા કરી અને સરકારી જીલ્લાના કાક રાખેલાં નિષેધ બંધત કર્યો. સ્વાર્ભાવિક રીતે જ, આથી દિગ્ગજ 'શેકોમાં પ્રિય બન્યા અને સરકારની અપ્રિયતાનો ફરી એક વાર ભોગ વાપડ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૯૭ ના જૂનની ૧૫ મીએ-ખંદાર પોલા 'કેસરી'માં દિગ્ગજે 'શિવાજીના ઉદ્ધાર' નામની એક પ્રવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરી. એમાં મેળગત રાજ્યના હોયો જાણે કે શિવાજીના રાજ્યમાં જણાવવા લગત, સજ્જ તે જસજસ અંગ્રેજ રાજ્યને લાગુ પડતા હતા. એ જ અંકમાં દિગ્ગજે શિવાજી-ઉત્સવ વખતનું પોતાનું ભાષણ આપ્યું હતું. એમાંથી સરકારે એક વાક્ય પકડી લીધું, અને દિગ્ગજને રાજદોષી માન્યા. અત્યાર સુધીની દિગ્ગજની એકંદર પ્રવૃત્તિ જોઈને સરકાર તો આવી કોઈ તકની રાહ જ નોતી હતી. દિગ્ગજ પર રાજદોષનો ખટલો ભરવામાં આવ્યો. કેસ સેશન્સમાં ચાલવાને વાર હતી, એટલે એમને જામીન પર છોડવાની અરજી કરવામાં આવી. ધણી દલીલો ને સ્વિચારણા બાદ ન્યાયમૂર્તિ બદલેલ નેત્રણએ દિગ્ગજને

પચાસ હજાર રૂપિયાના ભૂમીન પર છોડ્યા. આ વખતે ભૂમીન મળેલા પુરસ્કૃત હતાં. ટિપ્પણ માનવન ક્રમાવા હતા તો પણ લક્ષ્મીવનથી તેઓ વધિયા હતા. છતાં, સત્યુચ્ચને સાથ આપવા જગત આપું એકપણે તેવાર હોય છે. ટિપ્પણને માટે ભૂમીન યનારા. થીમતો પણ મળી આવ્યા. એમનો કેસ ચલાવવા બંગાળી બાધ્યમિએ તો સ્વચ્છ પોતાના બંરિસ્ટને મોકલ્યા. લોકોએ ઠેઠરે કળા ભેગા કરી. પૈસા આવ્યા તેમ જનનાની શુભેચ્છાઓ પણ ધોધમાર વરસાદની જેમ વરસવા માંડી. લોકોએ પ્રાર્થનાઓ, જપ, તપ, અભિષેક કર્યાં. સ્ત્રી-પુરુષ, યુવાન-વૃદ્ધ બધાએ પોતાના લાડીમા લોકમાન્યની સજ્જના માટે વિધિવિધ પ્રથનો આદર્યાં. મુઆમમાં કેસ શરૂ થયો. સરકારે ખાસ ન્યાયાધીશની નિમણૂક કરી, ખાસ 'જ્યુરી' મોકલવી. 'જ્યુરી'માં છ પુરોષિયનો, બે પારસી અને એક પહાડી ('જૂર') એમ નવ સદસ્યરૂપે નીમાયા. કાયદાને ખૂબ બારીકાઈથી ચકાસવામાં આવ્યો. છેવટે જ્યુરીએ છ વિરદ મળ્યું મને ટિપ્પણને અપરાધી જાહેર કર્યાં. ખાસ ન્યાયાધીશ, "તમારા જેવા કદિમાન માણસને સજા કરવાનો પ્રસંગ ખરાબ છે" એમ કહીને, દોઢ વર્ષની સખત મનુરીની સજા ફરમાવી. તરત જ ટિપ્પણને કોર્ટના પાછલા બાજુથી ડેમરીની તુરંગમાં લઈ જવામાં આવ્યા.

આ સજા સાંજળાને આપ્યા મહારાજે જ નહિ, પણ કમર હિંદુસ્તાને વેદના અનુભવી, વતમાનપત્રાએ ટિપ્પણને અન્યાય થયાવું. પુસ્તકપુસ્તક જાહેર કર્યું. માત્ર અંગ્રેજો-ઈન્ડિયનોએ જ આનંદ માની.

.. ૧૮૬૭ ની સાલમાં જેલ એટલે જમપુરી. ભડાં, મંદ્ર કપડાં, સ્નાદ વગરું બળ, અરવંત જગ્યા અને કાયદો તો "હમ કહે છો", એટલે અપીલ નહીં, એવી રિયતિ. ટિપ્પણનું વળન ખૂબ ઘટી ગયું. તેઓ જીવતા બહાર-આવશે કે કેમ તેની પણ તેમના આપ્તજનોને વિંતા થઈ. છેવટે ઇંગ્લંડમાં (ખાસ કરીને મેક્સબલર જેના વિદાને ધ્યાન આપું) ત્યારે એમના જૂટકારા માટે ઝુંબેશ થવાથી, લગભગ એક વર્ષ બાદ, હિંદી સરકારે એમને છોડી મૂક્યા. લોકોએ એમને પ્રેમથી નવરાખ્યા. "લોકમાન્ય ટિપ્પણ કો જ્ય 'ચી' વાંતાવરણ રહી છેડ્યું. જેલમાંથી જૂટ્યા બાદ લોકમાન્ય વિખાતિ લેવા ખાતર બે મહિના સિંદગઢ પર રહેવા ગયા. યુમાવેલી શકિત મેળવી લીધી. તેઓ કહેતા કે, "સિંદગઢ પર-સ્વરાજ્યની તાજી હવા લઇને હું નીચે ઉતરું છું. એ અને ઘણી તાજગી ને શકિત આપે છે." ઇ. સ. ૧૮૬૮-૬૯ માં

તેમણે મદાસ, રામેશ્વર, સિસોન, અલદેશ વગેરે સ્થળોનો પ્રવાસ કર્યો. અલદેશનો પ્રવાસ તો એમણે માત્ર પ્રવાસના હેતુથી જ કર્યો. બાકીનો પ્રવાસ કામ અંગેનો હતો.

પ્રવાસેથી પાછા ફર્યા બાદ ટિપ્પણ મહારાજે 'કેસરી' પર પુનઃ વ્યવસ્થિત શરૂ કર્યું. વીસમી સદીની શરૂઆત પછી લોકમાન્યનું જીવન વધુ ને વધુ જાહેર બનતું ગયું. મહારાજની બહારના છતર પ્રાંતોના લોકો પણ એમને આજ્ઞાપવા લાગ્યા એમના લેખો, એમની જાહેર પ્રવચનો, એમના જાવલ ત્યાગ, જનસેવાની એમની વચ્ચેથી શ્રતિ વગેરે જોઈને સૌ એમને ચાહવા મંડ્યા. એમના જીવનમાં હવે કયું ખાનગી બાકી રહ્યું નહિ. પોતાનું સમય જીવન એમણે પ્રવચન કરીને ચરણે ધરી દીધું હતું, એટલે લોકમાન્યના હવે પછીનાં જીવનનો ચિતાર આપણે ટૂંકમાં જ જોઈશું.

ઇ. સ. ૧૯૦૪ માં તાજ મહારાજના કેસમાં જૂડી જુમાની આપવાના મલીક આરોપ માટે લોકમાન્યને નીચલી કોર્ટ દોષિત કરાવેને દેઢ વર્ષની સજા ફરમાવી. બીજી (ઉપલી) કોર્ટમાં એ પડીને છ મહિનાની થઈ અને ત્રીજી એટલે હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્ય નિર્દોષ જાહેર થયા. આ મુકદ્દમા લોકમાન્યના જીવનમાં અત્યંત મહત્વનો હતો. આ પહેલાં રાજકોટની શિક્ષા થઈ હતી, પણ એમાં નૈતિક યુનાનો સવાલ નહોતો. ટિપ્પણની નૈતિક બુદ્ધિ પર એમાં આરોપ નહોતો. અહીં એવો આરોપ હતો, ખોટી સાક્ષી આપી એવો આરોપ લોકમાન્ય પર કરીને સરકારને ટિપ્પણની નીતિબદ્ધતા જનતાને બતાવવી હતી. ખોટી રીતે યુનો કોર્ટ બેતાડીને ટિપ્પણને લોકોની આંખમાં હલકા પાડવાની સરકારની મેલી રમત સિદ્ધ થવાની અણી ઉપર હતી; પણ મુંબઈના હાઈકોર્ટમાં લોકમાન્યને એક વિદ્વાન, નિરૂદ્ધ અને ઉદાર હસિના ન્યાયાધીશ મળ્યા. એમને જણાયું કે ટિપ્પણ મહારાજ સખ્યુપણે નિષ્કર્ષક છે. આમ, લોકમાન્ય એક અગિયપરીક્ષાર્થી-સક્ષિયમાત પાર ઉતર્યો.

૧૯૦૫ ની સાલમાં બંગાળની વિરૂદ્ધ થયેલા પ્રજા-અહિંસાને પણ ટિપ્પણે ટેકો આપ્યો. સ્વદેશનો પુરસ્કાર, પરદેશી માલનો અહિંકાર ને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો અવલંબ એ વિવિધ વસ્તુઓના લોકમાન્યે પ્રચાર કર્યો. ૧૯૦૬ માં કલકત્તામાં શિવાજી ઉત્સવ પ્રસંગે આપણે કર્યાં. ૧૯૦૭ ની સુરત કોંગ્રેસ વખતના એતિહાસિક ભણાણ વેળાની લોકમાન્યની જાહેરાત હસિ તો સૌને સુવિદિત છે. ઇ. સ. ૧૯૦૮ માં એમણે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણની ચળવળને સક્રિય રીતે આપ્યો. 'કેસરી'માં એમણે "દેશનું કુદૈવ" ને બીજા કક્ક લેખો લખ્યા.

દેશમાં 'મિંગ્લેંગ' આગળ એવું કસિય સરકાર જ છે એમ એમણે નિર્ણયપણે જાહેર કર્યું. સરકારના દોષોને એમણે વિનાસક્રાંતિ ઉઘાડી પાડ્યા. સરકાર આ અંદુ ક્રેમ સહન કરી શકે; વળી; આવા રોજેસી તો લોક માન્યનું વળન લોકોમાં વધતું જતું હતું. પદેસી કાપડના બહિષ્કારની ચળવળથી મોચેસરને વેપાર-બધમાં મુકાયો. આથી મુંબાઇના ચર્ચર્સ તે વખતના હિંદી સચીવ (Secretary of State for India) એલેક્સી. બ્રાઉ વિરુદ્ધ પોતાની હાથી જ લોકમાન્ય પર કેસ કર્યો. આઠ દિવસ સુધી મુંબાઇમાં કેસ ચાલ્યો. લોકમાન્યે પોતાના મતો જાહેર કર્યો. મુંબાઇમાં કુલ ૨૧ કલાક તે ૧૦ મિનિટ એમનું બાકી ચાલ્યું. નવાબીશ કેસ સમાપ્ત થી વખતે, લોકમાન્ય દોષિત હોવાની પોતાની ખાતરી જ્યુરીને લગભગ ૨૫ થી ૩૫ સબજાવી સાત મુદ્દાઓએ અને બે પારસીઓની બનેલી જ્યુરીએ છેવટે સાત વિરુદ્ધ બે મતે લોકમાન્યને દોષિત ઠરાવ્યા. જ્યુરીનો નિર્ણય સાંભળીને ટિળક મહારાજે અગત્યથી જાહેર કર્યું કે:

"In spite of the verdict of the jury, I maintain that I am innocent. There are Higher Powers that rule the destiny of things; and it may be the will of Providence that the cause I represent will prosper more by my suffering than by my remaining free."

નવાબીશ નિર્ણય જાહેર કર્યો. લોકમાન્યને છ વર્ષની કારાવાસ છીની દેહ અને એક હજાર રૂપિયા દંડની સજા થઇ. દેશની દબા બદલાઇ ગઇ. અધિકૃત અધિકારીઓ; લોકમાન્યની ઉંઝર પર વર્ષની સજા હતી; મહાસેલ (ડાયરેક્ટર)ને રાજ એમને લાગુ પડ્યો હતો એટલે; છ વર્ષ બાદ તેઓ પાછા ફરી ચક્રો એવી કેટલાકને આરા નહોતી. લોકમાન્યને રાતોરાત સાગરમતી જેલ (અ. દાવાદ)માં લઇ જવામાં આવ્યા. ત્યાં થોડા દિવસ રાખીને એમને નરત મણિ લઇ ગયા. ત્યાં એમણે છ વર્ષ (૧૯૦૮ થી ૧૯૧૪) ગાળ્યા. ૧૯૧૦ ની સાલમાં 'ગીતા હસ્ય' ગ્રંથ લખવાની શરૂઆત કરી અને ૧૯૧૧ ના માર્ચ માસની ૩૦ મીએ (ચાર જ માસમાં) એ મહાન ગ્રંથ પૂરો કર્યો. ૧૯૧૨ ની સાલમાં એમનાં પત્ની સચ્ચામાયાઇનું દુઃખદ અવસાન થયું. આ અંગે લોકમાન્યે લખેલા હૃદયસ્પર્શક કાગળ એમની નિદ્રામાં વેળાનો સમય જમાવ આપે છે. એ મે તેવો કંઈક હૃદયને માણસ પછી લખીને રહી પડે!

૧૯૧૪ માં લોકમાન્ય છૂટ્યા; ને પછી તોષ મહારાજ પ્રેરણ, હોમરૂલ લીમિટેડ વગેરે પ્રવૃત્તિઓમાં એમનો સમય ગયા. ૧૯૧૬ માં એમની એકસમી જન્મજયંતી નિમિત્તે લોકોએ એમના સંલગ્ન ખૂબ લોકિતશાસ્ત્રી એક લાખ રૂપિયાની એક ધૂરી એ જ પ્રખ્યાત સાલમાં લખાની કૌશલ અને હિંદુ-મુસલમાનના એકબીની ખાતમાની લોક માન્યે અવધૂનીય કામગીરી ખાતમા. એ વખતની કૌશલ

એકમાં હિંદુ-મુસલમાન બેળા મળ્યા, અને ખર્ચે મળીને સ્વચ્છની માગણી જોરદાર રીતે જા કરી. "જહાલ" અને "મવાલ" નો સંગમ થયો. લખનેતી આ ઐતિહાસિક કૌશલ પછી લોકમાન્ય હિંદુસ્તાનના સર્વશ્રેષ્ઠ આગેવાન: કર્યા. પછી હિંદીની કૌશલના અધ્યયનના માટે એમની પસંદગી થયેલી; પરંતુ ઇંગ્લેન્ડમાં એક કેસ ચલાવવા તેઓ ગયા. એથી કૌશલના પ્રમુખ બની ન શક્યા. આમ છતાં એના સ્વચ્છતાલનમાં તેમનો હાથ દબો જ.

ઇંગ્લેન્ડમાં 'શિરોલ કેસ' માં લોકમાન્ય હાર્યા. ૧૯૧૯ ના સાલની આ વાત થઇ ૧૭ મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ ને રોજ તેઓ વિલાયતથી હિંદમાં પાછા આવ્યા, અમુત સર, મુંબાઇ, પૂના ને બીજે ઘણે ઠેકાણે એમનું જાહેર સ્વાગત કરવામાં આવ્યું.

લોકમાન્યનો જીવનસંપર્ક હવે અન્યથાની અણીએ હતો. ધીમે ધીમે એમની તથિયન લઘુકા માંડી: તાઇ-મહારાજ કેસને નિકાલ સાંજળવા પૂનાથી મુંબાઇ ગયેલા. ઓક્ટોબર દિવસે મુંબાઇ આધી તે જ દિવસે સંજી તેઓ ફરવા ગયા હતા ત્યારે સહેજ તાવ આવ્યો. ફરવા જતાં કારણ નિમિત્ત બન્યું. તાવ દિવસે દિવસે વધતો ગયો અને છેવટે તા. ૩૧ મી જુલાઇને રાજ રાત્રે ૧૨:૧૫ વાગે લોકમાન્ય પોતાના મહાસેલનને કામખને માટે છોડીને આશી ગયા!

બીજો દિવસે મુંબાઇમાં પ્રમુદ સ્મશાનવાસા નીમી. લોકમાન્યની તપશ્ચર્યા, વિદતા, એમનું દેશભિમાન અને એમના અખંડ ઉલ્લેખને જાણે એવી જ એભ્ય સ્મશાનવાસા હતી. આટલી થોડી સ્મશાનવાસા મુંબાઇને પહેલી કદી નેષ નહોતી. હજારો લોકો પોતાના વીર નેતાને હાથેલા બાપાંજી અપવા ઉમટી પડ્યા હતા. ચોપાટી પર એમના દેહને અશિષ્ટકાર દેવાયો. દેશના આગેવાનો જાનર હતા. મહામાં ગાંધીજી પણ હતા. એમણે ખાલીને દેશ પંચ આપેલા. એક બાળુ ગિરાણી કુદરતી મહાસાગર, તો બીજી બાળુ માનવસાગર ઉછળતો હતો. દરિયાનાં ગોળા ઉછળી ઉછળી પોતાના શોક વ્યક્ત કરવાને જાણે ધસી આવતાં હતાં લોકોનાં અંસુ પણ વલ્લ્યથંયા વહે જતાં હતાં. લોકમાન્યના પાશ્વિય દેહ પૂત્યતત્વમાં નિલીન થતાં સાથે જ એમના અભ્ય જીવનની સુચાર વાતાવરણમાં એમને પ્રસરતી હતી. ભારે હૃદયે મુંબાઇએ આ અંધુ નિદાહનું દેશ આગો રતખંબ બની ગયો.

લોકમાન્યના અલેક્ટ્રિક મુલોને અનુસરીને આપણે આપણું જીવન દેશને ચરણે ધરવાનો શક્ય એટલો ત્રે પ્રયત્ન કરી છૂટીએ તો જ આપણે લોકમાન્યના સાચા વારસ કહેવડાવવાને લાવક થઇએ. ટિળક મહારાજે આપણને સ્વચ્છતાના મંત્ર આપ્યો. સ્વચ્છતા એ જન્મસિદ્ધ હક્ક છે, એમ એમણે કહ્યું. સદમાએ આને આપણે એ હક્ક લોગીએ છીએ. આવે વખતે સ્વચ્છતાના એ મહાન લાભને આપણે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક અંજલિ આપીએ! હજારો પ્રણામ લોકમાન્યને!!

વલભી પુર

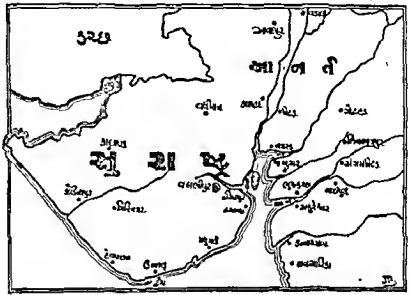
લેખક : શ્રી. હરિમસાદ શાસ્ત્રી, એમ. એ; પીએચ. ડી.

લગભગ દોઢ હજાર વર્ષ પરની વાત છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ગિરિનગરના ગૌરવનો અસ્ત થયો ને વલભીપુરના લાગ્યનો ઉદય થયો. ગિરિનગર એટલે જોઈપત ગિરિની તળેટીમાં આવેલું નગર. આજે એ નગરને જૂનાગઢ કહે છે. તે નગરનું મૂળનામ 'ગિરિનગર' નથી 'ગિરનાર'માં રૂપાંતર પામી આજે એ નગરને બદલે તેની સમીપ

આવેલા મન્નર્તને લાગુ પડ્યું છે. ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને અશોકમૌર્યના સમયમાં એ સુરાષ્ટ્ર પાટનગર હતું. ઉત્તરજનના ક્ષત્રપવંશી રાજાઓના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર અને આનન્દનું એક એકમ ગણાતું ને તે સમયે એકમનું પાટનગર ગિરિનગર હતું. ગુપ્ત સમ્રાટોની સત્તાના સમયમાં પણ એ સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું. જૂનાગઢ-ગિરનારના માર્ગ પર રહેલા ખડક પરના લેખોમાં ગિરિનગરની સાત સાત સદી જેટલી લાંબી કારકિર્દી નોંધવામાં આવી છે. પરંતુ સુરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં એક એવો યકવતી બનાવ બન્યો કે ગિરિનગરની આ લાંબી કારકિર્દી એકદમ અસ્ત પામવા લાગી.

ગિરિનગર સુરાષ્ટ્રનું પાટનગર હતું, પરંતુ સુરાષ્ટ્રનું સ્થાન તો મગધ કે માગધ જેવા બૃહદના સામ્રાજ્યના તાબાના પ્રાંત તરીકેનું હતું. ગિરિનગર પાટનગર હતું તે સુરાષ્ટ્રના સ્વાયત્ત શાસનતંત્રનું નહિ, પરંતુ બહારના સમ્રાટે નિમેશા પ્રાંતિક સ્થાનું. આ પરતંત્ર શાસનમાં સુરાષ્ટ્રનું સ્વમાન નહોતું, ગિરિનગરનું ગૌરવ નહોતું. સુરાષ્ટ્રની મૂળ સ્વતંત્ર શાસન સ્થાપવાની તક માટે તલસી રહી હતી. વિક્રમાદિત્ય ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં સુરાષ્ટ્ર પર મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા પ્રુનઃ પ્રવર્તી હતી. કુમારગુપ્તના સમયમાં મગધ સામ્રાજ્યના પાપા ડગભઆ હતા. સ્કંદ-

ગુપ્તના સમયમાં ગિરિનગરના સુદર્શનો સેતુબંધ તરી જતાં સુવા તરફથી તેના સમારકામનો પ્રબંધ તરત કરવામાં આવ્યો હતો. છતાં પરતંત્રતા તે પરતંત્રતા જ એ વાત જૂલી જૂલાય તેવી નહોતી. સ્કંદગુપ્ત જેવા સમર્થ સમ્રાટે પણ સામ્રાજ્યના સંરક્ષણ માટે ભારે ચિંતા રહેતી. ઇ. સ. ૪૬૮ ના અરસામાં તેનું અવસાન થયું ને મગધ સામ્રાજ્યની સત્તા ઇન્દિય બની ગઈ. વાયબ્યનો મુલક હજોના હાથમાં ગયો. કોસલ, મેક્લ તે માલવ પર વાકા-ટક નરેરાની ચતા જામી. સૌરાષ્ટ્ર માટે પણ આ સેનિરી તક હતી. આ તકનો લાભ લેવા સેનાપતિ બટાકે કમર કસી ને તે સૌરાષ્ટ્રના સ્વતંત્ર શાસનનો ભાગ્યવિધાતા બન્યો. વિવિધ સેનાઓના પીઠબળની મદદથી આ પ્રતાપી સેનાપતિએ સૌરાષ્ટ્રમાં સ્થાગીરીનો અંત આવ્યો ને સ્વતંત્ર શાસનતંત્રની સ્થાપના કરી. પરંતુ આ નવા શાસનતંત્રની સ્થાપના માટે સ્થાગીરીના મથક ગિરિનગરને તિલાંજલિ દેવામાં આવી ને તેની જગ્યાએ વલભીપુરની પસંદગી કરવામાં આવી. વલભીપુર એ સમયે પણ સૌરાષ્ટ્રનું પ્રાચીન નગર હતું. તેના નિર્દેશ પાણિનિસૂત્રના ગણપાઠમાં મળે છે.

વલભીપુર સુરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારા પર આવેલું મહત્વનું નગર હતું. પશ્ચિમ સાગરના અખાતમાં એક બાજુ

જેનું સરકાર હવે તેનું બીજું બાલુ વલભીપુર હતું. સમુદ્ર માર્ગે અહીંથી સુરાષ્ટ્રના સમસ્ત તટની સહેલ કરવી સહેલી હતી. ખેટક (મધ્ય ગુજરાત) અને આનંદપુર (ઉત્તર ગુજરાત) ની સીમા અહીંથી બહુ દૂર નહોતી. અને ભરૂચ (દક્ષિણ ગુજરાત) તો સમુદ્ર માર્ગે સાવ નજીક હતું. વલભીપુરની ભૌગોલિક પરિસ્થિતિ એવી હતી કે કુરુદેશી દિગ્દિશે સૌરાષ્ટ્રના પાટનગર તરીકે તેની પસંદગી તરત થાય. વલભીપુર હાલ ભાવનગર રેલ્વેના ધોળા જંકશનથી ૧૧ માઇલ દૂર છે. આજ સુધી તેને વળા કહેતા ને તે વળા સંસ્થાનનું ચક્ર મથક હતું. સંસ્કૃતમાં એને વલ્મી પ્રાકૃતમાં વલ્હિ અને અપભ્રંશમાં વલ્હે-વલ્હે-વલ્હે કહેતા. વલ્મી એટલે મહાનની ઉપલી છત, મેળદૂત માં આવે છે ને કે તાં કલ્યાણિસુભવવલ્લભે સુભવતલભાવાદ. કેટલાક 'વલભી' ની જગ્યાએ 'વલ્લભી' લખે છે તે સાવ ભૂલખરેણું છે. 'વલભી' ને 'વલ્લભ' સાથે કંઈ સંબંધ નથી; ને 'વલ્લભ'નું નારી ભૂતિનું રૂપ 'વલ્લભા' થાય છે, 'વલ્લભી' નહિ. શ્રેણી ચાર વર્ષ પૂર 'વળા' ને બદલે તેનું મૂળ નામ મૂકવામાં આવ્યું ત્યારે પણ 'વલભીપુર' ને બદલે 'વલ્લભીપુર' થઈ ગયું! સૌરાષ્ટ્ર સરકાર આ નામને જરૂરી સુધારી લેશે એવી આશા રાખીએ.

આજનું વલભીપુર ઘરિયા કિનારા પર નથી રહ્યો; અહીંથી ફક્તમાર માધ્યમ દૂર છે. પણ તેનું કારણ છે. વલભીપુર સુધી વહાણ આવી શકે તેવી ખાડી હતી, તે નદીના કાંપેથી દિવસે દિવસે પૂવતી ગઈ, ને હજાર દોઢ હજાર વર્ષના લાંબા ગાળામાં તે વલભીપુર થી આડી દૂર ખસી ગઈ. એ ખાડીના બારમાં આવે ભાવનગરનું જંદર જોવામાં આવે છે. વલભીપુર પાસે વહેતી ધેરો નદી પણ હાલના કરતાં અગાઉ ઘણી મોટી હતી એમ લાગે છે. જમીનમાર્ગે તેમજ સમુદ્રમાર્ગે મહા દેવદળેનું પ્રાચીન વલભીપુર ક્યાં ને રેલ્વેમાર્ગથી તેમજ સમુદ્રતટથી દૂર રહેલું અર્ચાચીન વલભીપુર ક્યાં?

હાલના વલભીપુરનાં મકાનો નીચે તેમજ એ સહેલી આસપાસના વિસ્તારમાં એ પ્રાચીન નગરની મોટા કદની પછી ઘંટા ટેકેકાણે ગળી આવે છે ભૂગર્ભમાં રહેલી એ નગરની છાતરોતોને પ્રકાશમાં લાવવાનું કાવ દણ હાથમાં લેવા. આજનું નદી પુરસ્કોનાં મળના ઉલ્લેખોમાં એ નગરનાં વણનની વિગતો મળતી નથી. છતાં

એણું તો માણ્યું પડે છે કે એ નગરનો વિસ્તાર ઘણો મોટો હતો ને તેને મોટા દરવાજાવાળો મજબૂત કોટ પણ હતો. છંટાજાંઘાં મળેલા નાનામોટા અવશેષો પરથી વલભીપુરને લગતી કેટલીક હકીકત જાણવા મળે છે, ખાસ કરીને તામ્રપત્રો પરના લેખો પરથી. વલભીપુરમણી તેમજ સૌરાષ્ટ્ર-ગુજરાતનાં અન્ય સ્થળોએથી મળીને વલભી રાજ્યનાં એકસો જેટલાં તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે. તે પરથી વલભી રાજ્યના અનેકવિધ અનુદય વિશે ઘણી માહિતી જાણવામાં આવી છે.

ધ. સ. ૪૭૭ ના અરસામાં મેનાપતિ ભટ્ટકે રથાવેનું વલભી રાજ્ય ઉત્તરોત્તર અમુકદય પામતું ગયું. રાજ્યકે મેત્રક વંશનું હતું ને મારોશ્વર ધર્મ પાળતું હતું. ભાગવત, શાકું આદિ અન્ય સંપ્રદાયોને પણ માન આપવામાં આવતું હતું. મેત્રક રાજાએ બૌદ્ધ સંધને ધણું ઉત્તેજન આપતા હતા. જેનું ધર્મને પણ વલભીપુરમાં સારો અસર મળ્યો હતો. મેત્રકોની સત્તા સુરાષ્ટ્ર ઉપરાંત આનંદ ને માલવ પર પ્રસરી. મુવસેન બીજાને તો સત્રાટ હર્ષના જમાઈ થવાનું માન મળ્યું. તેના પુત્ર ધર્મેન ચોથાએ વલભી રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી ચંદ્રવર્તીનું બિન્દુ ધારણ કર્યું. વિષ્ણુ-સહ્ય અરેચના પ્રદેશમાં મેત્રક વંશની એક શાખા રથપાછ, પશ્ચિમ હિંદમાં વલભી રાજ્યનું સ્થાન ધણું મહત્વનું ગણાયું. વલભી રાજ્યની કારકિર્દી ત્રણ સદી સુધી ટકી રહી. આ ત્રણ સદી દરમિયાન એ મહાન રાજ્યના પાટનગર તરીકે વલભીપુરની કારકિર્દી પણ ચંદ્ર ને ચક્ર ઉજ્જવળ બનતી ગઈ.

બીની અમણ સુખ્યાન રથગિ (જેને પહેલાં હુએન સંગે કહેતા) હિંદના પ્રવાસ દરમિયાન વલભીપુરની સુઝાકાન લીધી હતી. તેની પ્રવાસનોંધમાં તે જણાવે છે કે વલભીપુરમાં કસોડેધિપતિનાં સેંકડો ઘર હતાં ને વલભીપુરમાં દૂરદૂરના દેસાવરની ચિરલ ને અમુક વસ્તુઓ પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપાત થતી. દશકુમારકવિમાં વલભીપુરની રત્નવતીની વાર્તા આવે છે; તેમાં તેના પિતા ગુહ્યમને 'કુએન્ટુલ્ય વિભવપાળા નાવિકપતિ' કહ્યા છે. રત્નવતીને પતિ બલભદ્ર મહુમતી (મહુધા)નો વતની હતો ને તેણે ખેટકપુર (ખેડા)માં વેપાર કરી ઘણી કમાણી કરી હતી. નવાસરતિલાદમાં વેપાર માટે દેસાવર ગયેલા વલભીના વણિકપુત્ર વસુદતની અને વેપાર માટે વલભી આવેલા

પાટલિપુત્રના વલ્લિપુત્ર દેવસેનની વાર્તા આવે છે. વલ્લભીનાં તાત્રપત્રોમાં અગ્નિત અને કષ્ટ નામે વલ્લિકાનાં ધર્મદાનની દહીકન આવે છે. વલ્લભીપુરના રંક કાન્તી વાર્તામાં પણ તેના અટળક દબ્બની વાત આવે છે. આ બધા ઉલ્લેખો પરથી વલ્લભીપુરના વેપાર સેવજ્યાર વિષે તેમજ તેની વિપુલ સમૃદ્ધિ વિશે ઘણો ખ્યાલ આવે છે.

વલ્લભીપુર માત્ર તેની અર્થસંપત્તિ માટે મશ્હૂર નહોતું. વિદ્યાવિકાસના ક્ષેત્રમાં પણ તેણે તેવી નામના મેળવી હતી. યુઆન ચ્વાંગ પછી યોડા તખ્તમાં દિંદના પ્રવક્તા આવેશે. ઇસ્તિંગ જણાવે છે કે ચીનનાં વિખ્યાત વિદ્યા-કેન્દ્રોની દરોજમાં જ્યાં રહે તેનાં મહાન વિદ્યાકેન્દ્રો દિંદમાં નાલન્દા અને વલ્લભી છે. યુઆન ચ્વાંગ દિંદના મહાન વિદ્યાકેન્દ્ર તરફ મુગ્ધ ને માત્ર ગજાવ્યા છે, તેમાં મુગ્ધ નાલન્દા માટે ને માત્ર વલ્લભી માટે કહેણે જણાવે છે, કેમકે તેના જખતમાં માત્ર ને વલ્લભી એક એકમ જ્યાં એકમેક ગજાતાં હતાં. તે સમયે પ્રાથમિક કેજરણીમાં શબ્દવિદ્યા, શિષ્ટસ્થાનવિદ્યા, ચિકિત્સાવિદ્યા, હેતુવિદ્યા ને આખ્યાતમવિદ્યાનો અભ્યાસ કરાવવામાં આવતો હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે વિદ્યાર્થીઓ કાં તો નાલન્દામાં અને કાં તો વલ્લભીમાં જો-તજી વળી જાળના હતા. યુઆન ચ્વાંગ તેવિ છે કે વલ્લભી, માત્ર ને આનન્દના લોકોની ભાષા સ્પષ્ટ અને સુંદર હતી ને તેમનું જ્ઞાન વિદ્યાળ અને અગ્રાધ હતું. કયાસતિજાગમાં અંતર્વેદીના શ્રાદ્ધયુગે પુત્ર વિષ્ણુદત્ત વિદ્યાભ્યાસ માટે એટલે દૂરથી છેક વલ્લભીપુર આવે છે એવી વાર્તા આપી છે. વલ્લભીનાં દાનપત્રોનાં સંસ્કૃત ધાસનોની ઉચ્ચ શૈલી પરથી પણ તે સમયની સાહિત્યિક પ્રગતિની સારી છાપ પડે છે. સંસ્કૃત સાહિત્યના એક ઉત્તમ મહાકાવ્ય તરીકે વિખ્યાત થયેલું મહિમાય એ વલ્લભીપુરમાં રચાયેલી કૃતિઓનો ઉત્તમ નમૂનો છે. સદ્ભાગ્યે તેના ઉલ્લાસ સર્ગને અતે કવિએ જણાવ્યું કે કાવ્યભિદં વિહિતં મયા જન્મ્યાત્. નહિ તો આ મહાકાવ્યની જન્મજૂમિ તરીકે વલ્લભીપુર નામ જણાવવા ન મળત. એક બાજુ રાજ્ય-વધની કથાનું વસ્તુ ને બીજી બાજુ સંસ્કૃત વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્રના નિયમનાં ઉદાહરણ, એ બે ભિન્ન ભિન્ન તંત્રોએને કવિએ એવા તો આબાદ વણી દીધા છે કે ન પછે વાત. વલ્લભીનાં દાનપત્રોમાં પણ ને અપરા વિદ્યા, ત્રયી, પાણિનિત્ર, સંસ્કૃત, ધનુર્વેદ આદિ અનેક વિદ્યા અને કળાનો ઉલ્લેખ જોવામાં

આવે છે. વલ્લભીપુરમાં આવી વિદ્યાઓને લગનાં કંઈ પુસ્તક રચાયાં હશે; પરંતુ હજી તેનો ઉલ્લેખ મળી આવ્યો નથી.

બૌદ્ધ ધર્મ અને જૈન ધર્મના સાહિત્યની પ્રગતિમાં પણ વલ્લભીએ ઘણો ફાતો આપ્યો હતો. આચાર્ય બિન્દુ સ્થિરમતિ અને ગુણમતિએ વલ્લભીપુરના મહાવિહારમાં રહીને તેમના વિખ્યાત ગ્રંથ રચ્યા હતા. સ્થિરમતિના ગ્રંથોમાં મહાજન માર્ગપ્રવેશિકા એ મહાપાન ધર્મનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ ગણાય છે. ગુણમતિની કૃતિ તરીકે જ્યોત્સ્નાસારાંગ જાણીતું છે. ગુણમતિ એ આચાર્ય વસુઅંધુના ને સ્થિરમતિ એ વસુઅંધુના વડીલ બંધુ અસંગના શિષ્ય હતા, ને તે બંને નાલન્દાના વિહારમાં પણ રહ્યા હતા. જૈન આગમની પહેલી વાચના પાટલીપુત્રમાં તેવાર થયેલી ત્યાર પછી તેની બીજી વાચના સ્કન્દિશ્વરિએ મથુરામાં ને નાગાર્જુન સ્મરિએ વલ્લભીપુરમાં તેવાર કરી હતી. આ બે વાચના વચ્ચે જે પાઠાંતર રહી ગયેલાં તે તપાસીને જૈન આગમની આખરી વાચના દેવધર્મિગણિયરિએ તેવાર કરી તે પણ વલ્લભીપુરમાં. નાગાર્જુનની વાચનાનો સમય ઇ. સ. ૩૦૦ અને દેવધર્મિગણિની વાચનાનો સમય ઇ. સ. ૪૫૩ ગણવામાં આવ્યો છે. આથી આ પ્રકૃતિ મૈત્રક વંશની સ્થાપના પહેલાંની ગણાય. વલ્લભીપુરના મસ્તના વાદ-વિજયની વાત જન પ્રગથોમાં ઘણી જાણીતી છે. મસ્તના મામા ભરુકચ્છમાં બૌદ્ધ આચાર્ય શુદ્ધાનંદ સાથેના વાદવિવાદમાં પરાજય પામી વલ્લભીપુરમાં રહેવા આવ્યા હતા. મસ્ત ને તેના ભાષ્યો તેમની પાસે જૈન આગમનું અધ્યયન કરી તેમાં પારંગત થયા. પછી મસ્તે ભરુકચ્છ જઈ શુદ્ધાનંદ સાથે વાદવિવાદ કરી તેમાં વિજય પ્રાપ્ત કર્યો ને ત્યારથી તે મસ્ત-વાદી તરીકે ખ્યાતિ પામ્યા. વલ્લભીપુરનો વિનાશ થતાં મસ્તવાદી પંચાસર ગયા ને પછી સ્તંભાનક તીર્થના સ્મરિપદે રહ્યા. મસ્તનો મવચ્છ ગ્રંથ જૈન આગમ સાહિત્યમાં મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તેમના વડીલ બંધુ યક્ષે ભિષ્મજાઈવરોષિની નામે સહિતા રચી છે ને બીજા બંધુ ભિન્નપથસે સિદ્ધાન્તવિષાધરવર નામે વ્યાકરણ ગ્રંથ રચ્યો છે. આ જ અસરમાં ધનેશ્વરસુરિએ જનુજય-માહત્તય રચ્યું; પાછળથી તેમાં કુમારપાળના સમય સુધીના કેટલાક ઉમેરા દાખલ થયેલા માલમ પડે છે.

વલ્લભીપુરના નાગરિકો માત્ર વિદ્યાવ્યાસંગમાં લીન રહેતા નહોતા; ધર્મોપાસનાના ક્ષેત્રમાં પણ વલ્લભીપુરે ઘણી

સારી પ્રગતિ કરી હતી. વલ્લભીપુરના રાજાઓ અનેક સંપ્રદાયને ઉત્તેજન આપતા હતા ને બ્રાહ્મણો, દેવાલયો ને વિહારોને કાયમી આવક મળતી રહે તે હેતુથી ગામ, ખેતર, વાવ કે ફાવડું ભૂમિદાન આપતા રહેતા હતા. આથી આનંદપુર (વડનગર) ને દશપુર (મંત્રેશ્વર) જેવા દર દરના નગરથી બ્રાહ્મણો વલ્લભીપુર આવવા પ્રેરતા હતા. બ્રાહ્મણો વેતનું અધ્યયન કરીને પંચ મહાવિદ્યાદિ ધાર્મિક ક્રિયાઓ નિયમિત કરતા હતા. વલ્લભીપુરનાં દેવાલયોમાં દેવપૂજન ગંધ, પુષ્પ, ધૂપ, દીપ, નૈવેદ્ય એ પંચોપચાર પ્રમાણે થતી હતી ને તે પછી વાઘ, ગીત ને નૃત્યો પણ સમારંભ રાખવામાં આવતો. વલ્લભીના રાજાઓ મહેશ્વર હોવાથી વલ્લભીપુરમાં શિવનાં અનેક દેવાલયો હતાં. પ્રાચીન વલ્લભીપુરનાં ખરેખરનાં અનેક લઘુ શિવલિંગ અને નંદિની પ્રતિમાઓ મળી આવી છે. મહારાજા ધરપદ્મ પરમ આદિત્યલકત હતા તે પરથી જણાય છે કે વલ્લભીપુરમાં સ્થાપિત પણ દેવાલય હોયું જોઈએ. તેની રીતે મહારાજા કુવસેન પહેલા પરમ ભાગવત હતા. તે પરથી વલ્લભીપુરમાં વિષ્ણુનું પણ દેવાલય હોવાનું જણાય છે. તામ્રપત્રોમાં વિષ્ણુ ને વિષ્ણુના અવતારોને લગતા અનેક ઉલ્લેખ આવે છે.

વલ્લભી રાજ્યમાં બૌદ્ધ સંધને પણ ધણું ઉત્તેજન મળ્યું હતું. વલ્લભીપુરમાં બૌદ્ધ વિહારોનાં બે મહામંડળો હતાં-એક કિશ્તુઓના સંધ માટે ને બીજું બિશ્તુણ્ણીઓના સંધ માટે. બિશ્તુઓના વિહારમંડળને દુદ્ધાવિહારમંડલ કહેતા ને બિશ્તુણ્ણીઓના વિહારમંડળને યશસ્વિહારમંડલ કહેતા. દુદ્ધાવિહારમંડળનો દુદ્ધાવિહાર મહારાજા કુવસેન પહેલાની લાણી દુદ્ધાએ બંધાવ્યો હતો. દુદ્ધા બુદ્ધની પરમ ઉપાસિકા હતી. દુદ્ધાવિહારમંડળમાં આ ઉપરાંત આચાર્ય ભદ્ર-ત શુદ્ધાસ્મિના વિહાર, રાણિજી કચ્છ મહિલોના વિહાર, ગોદકનો વિહાર, આચાર્ય ભદ્ર-ત શિવમંત્રિએ બંધાવેલો બંધપપાદીન વિહાર ને આચાર્ય બિશ્તુ નિમલચુપ્તનો વિહાર હતો. યશસ્વિહારમંડળમાં યશસ્વરોના વિહાર, સામન્તકુલની શુભબ્દનો વિહાર ને વણિક અગ્નિતનો વિહાર હતો. મહારાજા શીલાદિત્ય પહેલાએ પોતાના મહેલની બાલુમાં વિહાર બંધાવ્યો હતો. તેની હિંદુકળા પાછળ શિંદ્વીઓએ પોતાની તમામ નિપુણતા અજમાવી હતી. તેમાં સાત જુદોની પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરવામાં આવી હતી. આ રાજા દર વર્ષે મોક્ષ પરિપદ-જાતો ને તેમાં

અરે દિશાથી આવેલા બિશ્તુઓને અમુક્ય દ્રવ્યોનું દાન કરતો. આ રિવાજ વલ્લભીપુરમાં ધણાં વર્ષ સુધી ચાલુ રહ્યો હતો. સમ્રાટ હર્ષવર્ધન પણ પ્રવચનમાં દર પાંચ વર્ષે આવી મોક્ષ પરિપદ ભરતો. તેવી છઠી મોક્ષ પરિપદ પ્રસંગે હાજર રહેલા રાજવીઓમાં સમ્રાટના જમાણ તરીકે વલ્લભીપતિ મહારાજા કુવસેનનું સ્થાન મોખરે હતું.

જૈન ધર્મના શ્વેતાંબર સંપ્રદાયની ઉત્પત્તિ વલ્લભીપુરમાં થઈ જણાય છે. બુદ્ધકથાકોશમાં તો આની સાથે વલ્લભીપુરની રાણી ચંદ્રલેખાનું નામ સાંકળવામાં આવ્યું છે. જૈન આચાર્યની વાલ્મીરાયના પરથી વલ્લભીપુરમાં જૈન ધર્મના અબુમુદ્દય વિશે વિશેષ પૂરાવા મળે છે. મધ્ય-વાદીના વાદવિવાદે જૈન ધર્મને યુનિવર્સલ ગણાવ્યો હતો. શતુંજય-માહાત્મ્યના લેખક ધનેશ્વરિએ વલ્લભીના મધ્ય-રાજા શીલાદિત્ય પાસે શતુંજય તીર્થનો જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો કહેવાય છે. વલ્લભીના ગિનારા ધરાનો ભવ જગ્યાનાં વલ્લભીપુરની જૈન પ્રતિમાઓ અન્ય સત્તામત રથોએ લઈ જવામાં આવી હતી. તેમાં ચંદ્રપ્રભા ને અંબાની પ્રતિમા દેવપદ્મ (સામનાથ પાટણ), મહાવીરની પ્રતિમા શ્રીમાલ (બીનમાળ), મધ્યકાલેની પ્રતિમા કારલક (કારીકા) પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા હારિજ ને વલ્લભીનાથની પ્રતિમા શતુંજય લઈ જવામાં આવી હતી.

વલ્લભીપુરમાં મેત્રક રાજાઓનાં અનેક દાનપત્રો મળ્યાં છે. તેના તામ્રપત્રોની યજ્ઞમુદ્રા પર શિવના નંદિની છાપ જોવામાં આવે છે. વલ્લભીપુરના સિકંકાની પાછલી બાજુ પર ત્રિશૂળની આકૃતિ હોય છે. વલ્લભીપુરની પ્રાચીન પ્રતિમાઓમાં સિદ્ધેશ્વર મહાદેવના મંદિરમાંનું વિશાળ લઘુ લિંગ ને તેને અનુરૂપ નંદિની પ્રતિમા ખાસ જોવાલાયક છે. પશ્ચિમની સપાટી પરનો લિંગનો દરજાગ દાઢ નેટલી જોયો છે ને જોડેલા નંદિની પ્રતિમા લગભગ ૮ ફૂટ નેટલી લાંબી છે. આ ઉપરાંત બુદ્ધેશ્વર મહાદેવ, પ્રગટનાથ મહાદેવ ને બીજાં જૈન મહાદેવની પ્રતિમા પણ પુરાતન નગરની છે. વલ્લભીપુરના સ્થાનિક સંપ્રદાયનામાં લગભગ ૪૪ પુરાતન અશોષેયોના સંપ્રદ જોવામાં આવે છે. તેમાં મેટ્ટે બને તામ્રપત્રો, ગજમુદ્રાઓ, શિંરાલેખો, બૌદ્ધ મુદ્રાઓ, પ્રતિમાઓ, નંગ, છંદો ને નળિયાં વગેરેના સમાવેશ થાય છે. વલ્લભીપુરના બીજા કેટલાક અશોષો આવનાર, રાજકોટ ને મુંબઈનાં સંપ્રદાયોનાં છે. વલ્લભીપુરનાં ખરેખરનાં

ખોદકામનો એક નાનો પ્રયોગ ૧૯૩૦ માં યોજાઈતો તળાવ પાસે કરવામાં આવ્યો હતો. તેમાં મળેલા ધણી અવશેષો મુંબઈના ઇન્ડિયન હિસ્ટોરિકલ રીસર્ચ ઇન્સ્ટીટ્યુટના સંગ્રહ-સ્થાનમાં રાખવામાં આવ્યા છે. આ સંગ્રહમાં ઇંટી, નળિયાં, ભિખ, બૌદ્ધ મુદ્રાઓ, માટીનાં વાસણો, સ્વપ્નની ઈર્મિંકાને કેટલીક પાયાણુ પ્રતિમાઓ જોવામાં આવે છે.

વલ્લભીપુરનાં સંસ્કૃતિમાં વલ્લભી સંવત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. સુરાષ્ટ્રમાં ચુપ્ત રાજાઓના સમયમાં ચુપ્ત સંવતનો ઉપયોગ થયે થયો હતો. આ પદ્ધતિની જગ્યાએ સુરાષ્ટ્રમાં ચાલતી કાર્તિકાદિ જર્ણની પદ્ધતિ અપનાવી વલ્લભી રાજ્યે એ સંવતનો ઉપયોગ ચાલુ ગણ્યો. આ પદ્ધતિવાળા ચુપ્ત સંવતને 'વલ્લભી સંવત'નું નામ આપવામાં આવ્યું. વલ્લભી રાજ્યનાં તામ્રપત્રો આ સંવતના

વર્ષ ૧૮૩ થી ૪૪૭ સુધીનાં છે. વલ્લભી રાજ્યના વિનાશ પછી લગભગ પાંચસો વર્ષ સુધી વલ્લભી સંવત સુરાષ્ટ્રમાં વપરાતો હતો.

ચુપ્ત-સૌરાષ્ટ્રની કેટલીક સાનિત્યોની ઉત્પત્તિ સાથે વલ્લભીપુરનું નામ સંકળાયેલું છે. વાળાઓનું નામ વલ્લભીના અપભ્રંશ 'વળા'માંથી જનરની આવ્યું છે. કાવર્યોમાં વાલમ કાવર્યની શાખા છે, તેનો મૂળ પુરુષ વલ્લભીનો અમાત્ય કલાદિત્ય મનાય છે. વાલમ ક્લાવર્યો પણ પોતાનું મૂળ સ્થાન વલ્લભીપુર માને છે ને તેમની કુળદેવીની પુત્ર પ્રતિષ્ઠા તાજેતરમાં વલ્લભીપુરમાં જ કરવામાં આવી છે.

સૌરાષ્ટ્ર સરકાર આ પુરાતન નગરના અવશેષોનું ખોદકામ હાથમાં લે, તો તેનાં ખરેખરેથી તેનો ધણો ખર્ચનો હાથ લાગે તેમ છે.

વાદળનાં અંધારાં

શ્રી હસિત ખૂચ

વિદાય

વાદળનાં અંધારાં, ઉતર્યાં વાદળનાં અંધારાં;
પળમણી તો પથરાણાં, ગણરાં વાદળનાં અંધારાં.

અવનને લોચનિયે અંજન,
ચૈત્રપીઠાનું મનરંજન,

અભિસારે અગ્નિવાળાં; ગણરાં

કરકવતાં પહોં, ગિરિ પુલકે,
જગ જગે વીજલને ઠમકે,

છવનથી ઉભરાતાં; ઉતર્યાં

દિશદિશમાં પથરાણાં, ગણરાં વાદળનાં અંધારાં;
સ્થામ છતાં રહિયાળાં, ઉતર્યાં વાદળનાં અંધારાં.

શરદ મંડુ

શ્રી જયન્ત પાઠક

શરદ મંડુની રમ્ય રંગની
અનિલતદરીઓ ધીમીધીમી

વહી આવે, લાવે સુરભિ ગિધડેલાં કુમુદની,
સરેલી શુક્રતાંગી ગગનસર ન્યોત્પાના પૂનમની.

રંગરંગ ચહે ઉત્સવવશે
દગ સમીપ મૃદ્ધિલક્ષ્મી

વહે સુકતાનદે અનિલ ઉરનાં સ્વચ્છ નીતર્યાં.
ચહેલાં વર્ષાનાં વિરલ જલપૂરે દૂર સર્યાં,

પીળાં શાલિષેરો

સ્ફુરે શાં નરિંગો

રેડી સ્પર્શી જાણે જલક જગને ચેતનતણી,
સુતેલી આત્માની સજગ થતી શુભોજ્જવલકણી.

હિંદમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી દરેક માણસ આજે પોતાના અધિકારો અને હક્કો માટે જાગૃત થયો છે. પ્રજાશાહીનો જે રાજ્યપ્રકાર હિંદ અપનાવેલ છે તેમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવે છે એટલે રાજ્ય અને વ્યક્તિ વચ્ચે કેવો સંબંધ રહે છે તે જાણવાની સહજ ઉત્કંઠા ઉદ્ભવે.

કુદરત : રાજ્ય વિશે કાંઈ પણ વિચાર કરીએ તે પહેલાં કુદરતનો વિચાર કરવો પડે. માણસ પોતે કુદરતનો જ એક વિભાગ છે, છતાં પણ સામાન્ય રીતે કુદરત અને તેના કાયદાઓને પારખી શકતો નથી. સ્વૃષ્ટજનનમાં જન્મ અને મૃત્યુ એ બે એવા પ્રસંગો છે કે જે માણસ કોઈ દિવસ અટકાવી શકે નહિ. વખતે યોગ્ય દિવસો મૃત્યુ અટકાવાય પણ જન્મતો હરખી જ નહિ. ક્યાં, ક્યારે અને શું તરીકે જન્મવું એ માણસના હાથ જહાજની વસ્તુ છે. જન્મ્યા પછી પણ આનુવંશિક સંસ્કૃતિ, ભૌગોલિક હવામાન, ધૌરેખિક પરિસ્થિતિ તથા સમાજની અસર માણસના ધડનર ઉપર અદૃશ્ય રીતે અસર કરે છે. કુદરત એક જન્મર યોગના છે જેવું સંચાલન નિયત નિયમો મુજબ જ થાય છે. આ નિયમોને માન આપીને જ વ્યક્તિ જીવી શકે. નાતું એવું જંતુ અને માણસ બન્નેએ સમાન રીતે આ કાયદાઓ સ્વીકારવા પડે છે. કુદરત સાથે સ્વાતંત્ર્યનો બળેથી પોષારવો એટલે સમેટ સળ માટે તૈયાર રહેવું. કુદરત લોકશાહીમાં માનતી નથી. કુદરતની સત્સુખ્યકારી કોઈ અન્ય છે.

સમાજ : કુદરત પછી બીજી સંસ્થા સમાજની છે. સમાજ એ માણસોની સંઘનિર્મિત પશિષ્ટામ છે. જેમ શરીરમાં અનેકવિધ કાર્યો લુદી રીતે થાય છે, છતાં

મૂળમન એકના અને સંવાદ જોવામાં આવે છે, તેમ પ્રતિમાન સમાજમાં તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિઓ વચ્ચે એક જાતની મૂળભૂત એકતા જોવામાં આવે છે. સમાજ સ્વાતંત્ર્ય એટલે હીક પડે તેમ વર્તવાની છૂટ નહિ પણ એક જાતનું શિસ્તબદ્ધ અને વ્યવસ્થિત જીવન. જો કે સમાજસભ્યોની પ્રવૃત્તિઓ અને કાર્યો વિવિધ હોય છે, છતાં તેની અંતર્ગત એકતાને કદાપિ વાંધો આપતો નથી. સમાજ એ માણસોની બનેલી એક એવી સંસ્થા છે કે જેમાં તેના સભ્યો પોતપોતાની જરૂરિયાત સંતોષવા સાથે મળીને રહે છે, સમાજનું બળ રૂઢી, પ્રથા, સમજૂતી અને સામાજિક અસહકારમાં સમાયેલ છે. આપણે ત્યાંના છે તે સામાજિક સંસ્થાનો એક વિભાગ છે. સમાજનું વધુ કાયદેસર અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપ તે રાજ્ય છે.

રાજ્ય : રાજ્યનું મહત્ત્વનું કાર્ય રાજ્ય અને વ્યક્તિ તેમજ વ્યક્તિ અને વ્યક્તિ વચ્ચેના સંબંધો વ્યવસ્થિત કરવાનું છે, સૌથી સરસ રાજ્ય એકે જ્યાં તમામ માણસોને વધુમાં વધુ શુખ, સલામતી અને સગવડ મળી શકે. આ બધું આપવા માટે રાજ્યનો કાયદા કરવા પડે છે અને રાજ્યના સભ્યો પાસે આ કાયદાઓ પગારવા પડે છે અને આમ કરવામાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યનો સત્તાલ ઉભો થાય છે.

સ્વાતંત્ર્ય : વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય માટે કાંઈ પણ કહેવામાં આવે તે પહેલાં સ્વાતંત્ર્ય શું છે તે જાણવું જોઈએ. સ્વાતંત્ર્યના લુદા લુદા અર્થ થાય છે. કેવળ સ્વાતંત્ર્ય એટલે હીક પડે તેમ હજીવું અને તે હજીવું મુજબ હીક પડે તેમ વર્તન ચલાવવું, પણ દરેક વ્યક્તિ એક જ વસ્તુ માટે હજીવું નાખે તો કોઈ પણ તેનો ઉપયોગ ન કરી શકે અને પશિષ્ટિને પ્રયોગ થાય, એટલે આનું નિર્ણય સ્વાતંત્ર્ય જે કેવળ સ્વચ્છંદતા કહી શકાય તે રાજ્યની મદદથી કે મદદ વિના મળી શકે નહિ. દરેક માણસને બીજા માણસોની સાથે રહેવાનું છે અને સ્વાતંત્ર્ય જ સાથે રહીને જ બોગવવાનું છે એટલે બીજાની સ્વાતંત્ર્ય મર્યાદા ઉપર આક્રમણ કર્યા વગર જેવું સ્વાતંત્ર્ય

ભોગવાય તેણું જ ભોગવવાતું રહ્યું. હર્બર્ટ રૅપ્સ-સરની સ્વાતંત્ર્યની વ્યાખ્યા ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. તે કહે છે કે “Every man is free to do that which he wills, provided he infringes not the equal freedom of another” “બીજાના સ્વાતંત્ર્ય અધિકારો ઉપર તરાપ માર્યા વગર દરેક માણસ ‘હીક પડે તેમ સ્વાતંત્ર્ય ભોગવી શકે છે.’”

વ્યક્તિઓની અનેકતા અને તેની ઇચ્છાની ત્રિવિધતા ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યને કાયદા કરવાના હોય છે. રાજ્ય હંમેશાં વ્યક્તિ કરતાં સમૂહ ઉપર વિશેષ ખ્યાલ રાખે છે. કાયદાઓ કરતાં રાજ્યે ખ્યાલ રાખવાનો કે વ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યહક્કો અને રાજ્ય સત્તાના અંકુશ વચ્ચે એવી સમતુલ્ય જળવાઈ રહે કે દરેક વ્યક્તિને પોતાનું વ્યક્તિત્વ ખીલવવા અવકાશ રહે. વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ગમે તેટલા પ્રમાણમાં હોય, પણ જ્યાં સુધી દરેક વ્યક્તિને વ્યક્તિગત વિકાસ સાધવા સ્વાતંત્ર્ય અને સમાન તક ન મળે ત્યાં સુધી આપા સ્વાતંત્ર્યનો કાંઈ અર્થ રહેતો નથી. મોલમજૂરને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં શે રસ મળશે? શકિન હોય છતાં બેકાર રહતા માણસને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના અધિકારો શા કામના? જૂએ મરતા માણસને મતાધિકારમાં ક્યો રસ જાણે? અદાન અને ગરીબોમાં સમગતી પ્રાપ્તને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર સ્થાયે પ્રભાવ નથી. રસ થાય એ દિલ મટે મહવનો પ્રશ્ન છે. સાચું પ્રભાવ જોઈતું હોય તો વ્યક્તિને સુધારતી પડશે. નીતિમત્તા અને તે પછી દેશ-વ્યાપક નીતિમત્તા હોય, દેશવ્યાપક શિસ્ત અને રહેઠાણ પ્રેમ હોય ત્યાં જ સાચી લોકશાહી વિકસે છે. આમ કરવામાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય ઉપર થોડાક અંકુશો મૂકવા પડે છે, પણ સમાજના વધુ હિત મટે થોડુંક વ્યક્તિહિન જણ કરવું પડે તો દરેક વ્યક્તિએ તૈયાર રહેવું જોઈએ.

રાજ્યધર્મ : રાજ્યનો મુખ્ય ધર્મ વધુમાં વધુ પ્રજા-જનોને વધુમાં વધુ સુખ, સલામતી અને સગવડ આપવાનો છે. રાજ્યને સમૂહગત સુખ તરફ વધુ ખ્યાલ આપવાનો રહે છે. આ સમૂહગત સુખ આપવાના સિદ્ધાંતમાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યના હક્કો ઉપર આક્રમણ આપવાનો ભય રહે છે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય : દરેક વ્યક્તિ પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિચાર, વાણી અને વર્તનથી વ્યક્ત કરે છે. આ ક્રિયામાં

બીજા કોઈની મુક્તિ અંકુશ તેને રચતો નથી. દરેક વ્યક્તિને હીક પડે તે ધર્મ પાળવાના અધિકાર હોય છે. આ ઉપરાંત રાજ્યથી વ્યાખનમાં ભાગ લેવાનો, મતાધિકાર, વાણી, વિચાર અને ભોગ મળવાના પ્રાથમિક અધિકારો હોય છે તેમજ હીક પડે તે ધંધો કરી જીવનન્યવહાર ચલાવવાની છૂટ હોય છે. આ બધાં વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યનાં મુખ્ય તત્ત્વો છે, પણ રાજ્ય એટલે ગાદ, ધીચ, હીક પડે તેમ જીવી નીકળતાં ઝાડોનું એક જંગલ નથી, પણ દરેક દરેક છાડ અને ઝાડને વ્યવસ્થિત રીતે રાખી તેની કાળજી-પૂરક જ્યાં સંભાળ રાખવામાં આવતી હોય તેવું સુંદર અને સુશોભિત એક જીવનઉદ્યાન છે.

અસાબરતાકાંચાદ : મહાભારતમાં ઉલ્લેખ છે કે પ્રથમ રાજ્ય જેવું કશું હતું જ નહિ દરેક દરેક માણસ પોતાના ધર્મો બરાબર પાળતો અને એકબીજા વચ્ચે એવો સુમેળ રહેતો કે રાજ્ય જેવી વસ્તુની જરૂર જ ન પડી, પણ સમય જતાં બહુ બળવાન માણસો નબળા ઉપર આધિપત્ય જમાવવા લાગ્યા અને આ પરિસ્થિતિને મત્સ્યન્યાય તરીકે વર્ણવેલ છે, જેનો અર્થ આજની દુનિયામાં ખૂબ જ સુવિદિત છે. યુરોપમાં પણ ગોડવીન, મુધી, ગ્રાઉમન, કોપેટજીન, ટાલ્સ્ટોય વગેરે ચિંતકોએ જણાવેલ છે કે રાજ્ય એ બિનજરૂરી અનિષ્ટ છે. ‘રાજ્ય છે, કારણ કે મુશ્કેલી છે’ અને મુશ્કેલી ઉપર અસ્તિત્વ ધરાવતું રાજ્ય અનીતિમયી ઉદ્ભવે છે. રાજ્ય એ તો સાચું પૂછો તો જેના હાથમાં સત્તા આવી હોય છે તેના હાથ મળ્યૂત કરવાનું એક અનિષ્ટ સાધન છે. માણસની અંતર્ગત ભક્ષમનસાઈ અને માણસાઈ ઉપર અદા રાખતી જોઈએ. માણસના વ્યક્તિત્વના વિકાસ આડે આવતા બધા અંકુશો તેમને માન્ય નથી.

વ્યક્તિત્વ-યુરોપમાં ૧૯ મી સદી એ લોકશાહીની સદી ગણાય છે. આદમ સ્મીથ, મેન્થામ, રીકાર્ડો, જોહન સ્ટુઅર્ટ મીલ, જોહન્સ મીલ, હર્બર્ટ રૅપ્સ-સર વગેરે લેખકોએ યુરોપના રાજ્યથી વિચારો ઉપર ન જૂરસી શકાય તેવી છાપ પાડી છે. આ બધા વ્યક્તિવાદ અને સ્વાતંત્ર્ય હરીફાઈ ઉપર ભાર મૂકે છે. તેઓ માને છે કે ‘રાજ્ય એ બિનજરૂરી અનિષ્ટ નહિ, પણ જરૂરી અનિષ્ટ છે’ અને રાજ્યે વ્યક્તિગત વિકાસ આડે આવતાં તમામ આવરણો દૂર કરવા મદદ કરવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય હરીફાઈ કરી ગમે તેટલું ધન મેળવી માણસ ગમે તે રીતે તેનો ઉપયોગ કરી શકે છે. વ્યક્તિવાદ ઉપર સ્થાયે મૂકીલાદી લોક-

શાહીમાંથી જ્યારે શાહીવાદ જન્મ્યો ત્યારે જન્મતા રાજકીયમાં નવો જ પક્ષો આવ્યો. ગત એ સુદના પરિણામે ૧૯૫૧ સદીનો વ્યક્તિવાદ આજે કૂટી ગયેલ ફટાકણ જેવો થઇ ગયેલ છે. આજે સમાજવાદે જોર પકડ્યું છે, મુદ્દીતર માણસો બીજાને ભોગે' આનંદ કરે અને મોટા ભાગ ગદ્યવૈતર' કરે તે આજે અસંભવ થઇ પડેલ છે. ડાન્ટેન અને રોન્સરના વાદો આજે ભોળીને ભૂછા થઇ ગયા છે આજે દરેક માણસ કહે છે કે ' મને જીવવાનો અધિકાર છે અને મને જીવાડવા માટે રાજ્યે પ્રબંધ કરવો જોઇએ. જાળક જન્મે ત્યાંથી મરે ત્યાં સુધી રાજ્યના કાયદાઓથી તેને આપરી લેવાયો હોય છે. આજના રાજ્યનું ક્ષેત્ર અને તેના ધર્મો અનેક રીતે વધી ગયા છે. આજે હાલે જન્મતામાં ગિરાશા દેખાય, પણ મનુષ્ય વ્યક્તિમાંથી સમષ્ટિ તરફ જ્યાં એક કાણું આગળ મારી રહ્યો છે. આજે મુદ્દીનાદી લોકશાહીને વ્યક્તિવાદના ઝોલા હેઠળ જીવડું હશે તો વ્યક્તિવાદ જનકલ્યાણના માર્ગને પ્રેરનારો હશે તો જ તે ચાલી શકશે. માણસ કરતાં સમાજ મોટો છે. સમાજહિનમાં જ વ્યક્તિહિન સમાજેલું છે. આ બધું સમજવા હિન્દના પ્રભુજને યુરોપ તરફ મીટ માંડવાની નથી. હિન્દને કેવી લોકશાહી ફરશે, હિન્દનો રાજકીય આદર્શ શું હતો તે સમજવું હોય તો હિન્દના પ્રાચીન રાજ્યનીતિ-શાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવો પડશે.

હિન્દનો રાજકીય આદર્શ: વ્યક્તિવાદ અને સમાજવાદ વચ્ચે ઝોલાં ખાતું જન્મત આજે યુરોપીય

નેતાશ્રીરી નીચે અંધકારમાં ગોચાં ખાય છે. જડવાદી સંસ્કૃતિના મોહમાં અટકાયેલા રાજકીય જગનને ગાંધીજીના સિદ્ધિતિએ નવું જ માર્ગદર્શન કરાવ્યું. આજે પણ જગનને આચાર્ય કિરણ હિન્દમાંથી જ મળ્યું છે. હિન્દને આદર્શો મેળવવા બીજા પાસે યાચના કરવા જવાની જરૂર નથી માત્ર તે અંતર્યુષ્મણની શકે તો ધણું એવું અમૂલ્ય વિચારધન મળી શકે તેમ છે. ધર્મ એ આપણા જીવનની ભૂમિકા છે અને રાજ્યના પાયા પણ એના ઉપર જ ચરુથા છે. નીતિ, ધર્મપ્રેમ અને સત્યના સિદ્ધિતો પર, રચાયેલ રાજ્ય વ્યક્તિની પૂણ્યતા માટે નહિ, પણ સમષ્ટિની પૂણ્યતા માટે ફરજી બજાવે ત્યારે જ સાચું રાજ્ય બને. વ્યક્તિચિકાસ સાચો ત્યારે જ યથો ગણાય કે ન્યારે સમાજહિતની સાધના માટે તે સ્વાધર્શીન બને. વ્યક્તિ અને રાજ્ય બન્નેના અવલંબનનું મૂલ્યાંકન તે ધર્મ અને જનકલ્યાણ માટે ફેરવી સેવા આપી શકે છે તે ઉપરથી જ થઇ શકે છે. આજે હિન્દને યુરોપીય વાદવિવાદના વમગર્ભા ધસઘ જવું ન હોય પણ પોતાનું સાચું વ્યક્તિત્વ જાળવી માર્ગ એસિયાની નહિ, પણ યુરોપના રાજકીય વિચારોની નેનાશ્રીરી લેવી હોય તો આપણાં પ્રાચીન મૂલ્યાંકનોને નવી દૃષ્ટિએ તપાસી તેને જીવનમાં ઉતારવાં પડશે. જડવાદમાં મર્ગાં સુધી દૂબી થયેલ અમેરિકા અને યુરોપમાં આજે વ્યક્તિગત કે પ્રમુખન શાંતિનો અભાવ છે. આ શાંતિની ફૂંચી હિન્દના આધ્યાત્મ વાદમાં છે અને એ ફૂંચી જોતી તેને અજુખૂટ ભંડાર જન્મ પાસે રજૂ કરવા દરેક હિંદીએ અજવાન પ્રયત્ન કરવો પડે.

નૂતન વર્ષે

અનામી

(૧)

નિરાશાનાં આ શાં ધનતિમિર ભર્યાં જન્મતામાં,
અરે જેથી વિચે શ્રદ્ધાળુ કરી આ હારણુ દરમાં!
શકે સેવી આશા, રાપત નવ હાર્યાં રાતવરમાં!
નરા વર્ષે સ્વપ્નાં કરે ગહન સત્યો જીવનમાં.

(૨)

નિશા વહે પ્રતિ પળે દિનની દિશામાં,
પ્રત્યેક ઝોટ ભરતી ગમ પન્થ પારે;
જે રુદ્ર તે શિવ, આનિહ શું છલવાસ?
શ્રદ્ધાભયું નવલ વર્ષે ભરી સુવાસ!

પામે મૃત્યુ બૃહત્ વર્ષે, જન્માશી નવ વર્ષેને,
પામેો યોવન, શી ને ધી, આ નવા ભાતુદર્શને.

(૩)

જેવા વચ્ચે ગગન-આંગણુ કોટિ તારા,
જેવાં હસે કુલ વને વહી ગચ્છધારા;
જેવાં હસે સ્મૃતિ-નતુ ભરી દિલકચારા,
તેવાં હસે નવલવર્ષે પ્રભાત તારાં!

(૪)

સાંદર્થના, ધીરજના વળી ભવ્યતાના,
આનંદના, અદમશક્તિ તણા અગમ્ય
સંદર્શો જ્યાં ભગી ઝીસે ઉર પ્રેતજ્વાલા;
સપ્થા, ઉપા, અરણ્ય, સિન્ધુ, ગિરિ, વનેચી
પૃથ્વી, અનન્ત વળી માનવની કનેચી
ત્યાં સુધી જીવનનું યોવન, મૃત્યુ કેડું!

દ્વિપક્ષી રાજકારણ

શ્રી દેવમત નાનુભાઈ પાંડક

છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ પછી દુનિયાના ગજકારણમાં જે મુખ્ય બળો કામ કરી રહ્યાં છે તેની આમૂલ સમાશોયના કરવાનો આ એક નમ્ર પ્રયાસ છે. રાજકારણ એ એક જ કલાય એવો વિષય છે કે જેમાં દરેક માણસને ચોક્કસ અને ખરો ખોટો પણ્ય અભિપ્રાય હોય છે. તેને માટે તેને રાજકારણના ચોથાં ઉચ્ચત્તરવાળાં પડતાં નથી. ખોટો, એરિસ્ટોટલ કે ટોરિસ વગેરે પડતા નથી પણ આજે તો રાજકારણના અભ્યાસી તેમજ બિનઅભ્યાસી માટે એક વિષય પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ છે. સર્વ કેલ્કુલા મનમાં એક ભાવની મંજૂરણ છે, ઉદ્ભવ છે, દુનિયા કદ તરફ ધસાઈ રહી છે તેની ઉડે ઉડેની વિમાસણ છે. આ પરિસ્થિતિ મૂળ કારણ તો લાગુ પડતાં ચોથાં સેવેલી આશાઓ, ધારણાઓ અને કલ્પનાઓ બર આવી થઈ નથી તે છે. વિશ્વવિરામને આજે ચાર વર્ષ વિતાવ્યાં છે, છતાં જર્મની અને જાપાન સાથે સધિની યરતો થઈ નથી. ચીન, કોરિયા, જાપાન, ઇન્ડો-ચાઇના, ઇન્ડોનેશિયા, મલાયા, ખર્મા, પેલેસ્ટાઇન, ઈસ-એક યા બીજાં કારણે અશાન્તિના ભોગ બન્યાં છે. દરેક યુગ પોતાના સમયની મુશ્કેલીઓને અને યાતનાઓને હોય છે તેનાથી કંઈક વધુ મોટું સ્વરૂપ આપે છે તે સાચું છે, છતાં આજના યુગની સમસ્યાઓ અજૂત-પૂર્વ છે અને તેથી જ વધુ ગંભીર છે.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધના સંહાર પછી પણ યુદ્ધ છતેલાં રાષ્ટ્રોની રિયલિટી આજે છે તેટલી વિષમ નહોતી. એટલું જ નહિ, દુનિયામાં રહેને એથી પાંચ છ મોટાં રાજ્યો હતાં કે જેનું દુનિયામાં વજન પડતું. બ્રિટન, ફ્રાન્સ, જાપાન, અમેરિકા, ઇટાલી વગેરેની ગણતરી થતી. થોડા જ વખતમાં જર્મની, ઇટાલી અને રશિયાનો

આમાં ઉમેશ થયો. જર્મની અને ઇટાલી પગભર થયાં એટલું જ નહિ પણ દુનિયાની શાન્તિ એખમાની શકે તેટલાં બળાત્તર પણ બન્યાં. એ દિવસોનું રાજકારણ આજના કરતાં વધુ ઉદ્ભાત અને નીતિમુક્ત હતું એમ કહેવાનો ધરાહો નથી, પણ એ વખતે એવું એક પણ રાજ્ય નહોતું કે જે પોતાના બળ ઉપર વિશ્વાસ રાખીને જ યુદ્ધ શરૂ કરી શકે અને તેને સશ્લિષ્ણ પાર ઉતારી વિજય મેળવે. હા, એ સંચું છે કે છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી મુખ્યત્વે કરીને જર્મનીને શિદે છે, પણ જર્મનીએ યુદ્ધ શરૂ કર્યું ત્યારે ઇટાલી-જાપાનની મદદની તેને ખાતરી હતી. બ્રિટન રશિયા વચ્ચે સમભૂતી કરવાનો તેણે અથાગ પ્રયત્ન કરેલો અને છેવટે રશિયા સાથે થોડા વખત પૂરતા હાથ મિલાવ્યા. ફ્રાન્સમાં બ્રિટન, જાપાન, ઇટાલી, રશિયા વગેરે કદ તરફ ટળશે તેની ઉપર મુદ્દતો મદાર બધાપેથો. યુરોપીય લગાઈમાં અમેરિકા તરફ રહેશે એમ જર્મનીનું માનવું હતું. આ પ્રત્યેક ગત્યની મિત્ર કે દુસ્મનાનદ મુદ્દતી લાગણીમાં કોઈક નિશ્ચિત્તમકે પગરો લાવી શકે તેવી પરિસ્થિતિ હતી.

પણ આજની પરિસ્થિતિ જુદી છે. છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ એક અસામાન્ય યુદ્ધ હતું અને તેનાથી ઉભી થયેલી પરિસ્થિતિ એટલી જ અસામાન્ય છે. આજે જર્મની અને જાપાન હારેલાં રાજ્યો છે. જર્મની તો પૂર્વ અને પશ્ચિમ એમ રશિયા અને અમેરિકાની વચ્ચે વહેંચાઈ ગયું છે, સંગઠન અને રિયલિટી ક્યારે મેળવશે તે કહી શકાય તેમ નથી. જાપાનમાં છેલ્લાં ચાર વર્ષથી અમેરિકન સैन्य કબજે લાઇને બેઠું છે, ત્યાંનું નવું રાજ્યજીવારણ અને પ્રગમસત્તાકાંદનો નવો પ્રયોગ કેટલે અંશે સફળ થશે એ જોવાનું રહે છે. આ દિગ્દિગ્ધ છેલ્લે કંઈક વધુ

નસીબદાર છે. એની સાથેની સંધિની શરતો—એના વિશેના ઉગ્ર મતભેદો હજી શમ્યા નથી—અમલમાં આવી છે અને દ'ગારપેરીના કુશળ રાજ્યવહીવટથી દેશમાં સ્થિરતા આવી છે, પણ આ તેા હારેલાં રાજ્યોની વાત થઈ. વિજયી રાજ્યોની દ્વારા આથી વધારે સારી નથી. ૧૯૪૪ ની મુદિત પછી આજ દિવસ સુધીમાં ક્રાન્સમાં નર સરકાર રચાઈ અને પડી ભાંગી છે. દ'ગોલની સરકાર સિવાય બીજી કોઈ સરકાર ત્રણ મહિનાથી વિશેષ સમય સત્તાઈ રહી શકી નથી. ક્રાન્સની આર્થિક પાયમાલી એટલી જ ગંભીર છે. ક્રાન્સનો જર્મની માટેના નિરંતરનો ભય, અંદર અંદરની પક્ષપક્ષી અને સામ્યવાદીઓ અને દ'ગોલ વચ્ચે ઝોલાં ખાતી મનોવેદનાએ ક્રાન્સને લગલગ નિષ્ણાણ બનાવી મૂક્યું છે. ફ્રેન્ચ સામ્રાજ્ય પણ લાગણના વર્ગો દરમિયાન ઊભાભિલ થઈ ગયું છે.

આ બધાં નમજાં રાજ્યોમાં ખ્રિસ્ત સૌથી વધુ પ્રાણુવાન અને સમગ્ર રહ્યું છે, પણ એ પહેલાં ખ્રિસ્ત રહ્યું નથી. લગાઈ પહેલાં સામ્ય' કે સત્તા એની પાસે નથી. સેલુદાર મટીને આને એ દેવદાર બન્યું છે. ખ્રિસ્તિયો કોંગ્રેસ જીવનધારણુ પહેલાં નેટહુ નિપુલ રહ્યું નથી. આર્થિક તંત્ર પણ ખે રચાઈ ગયું છે. અમેરિકાની ગંભીર અને ઔષ્ણતર ઔદ્યોગિક શક્તિ આગળ ખ્રિસ્ત આને ઝાંખું પડે છે. હિન્દ-અર્બિએ આને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે જ્યારે સિલ્લાન કોમીનિયન બન્યું છે. કોમનવેલ્થ પણ દુનિયા ઉપર એવી પ્રિલાગ રીતે પચાથેતું છે કે તે માત્ર લાંબે માળે જ મદદરૂપ થઈ શકે. ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં દક્ષિણ આફ્રિકાએ તેા ન છૂટકે જ ભાગ લીધેલા, જ્યારે આયર્લેન્ડે તદ્દર રહેતું પસંદ કરેલું. આને આયર્લેન્ડ કોમનવેલ્થનું સભ્ય રહ્યું નથી. કેનેડા, ઓસ્ટ્રેલિયા અને ન્યુ ઝીલેન્ડે સક્રિય ભાગ લીધેલા, પણ હોંગકોંગ, શીંગાપેર અને જાપાન પતનથી દીવા જેવું રૂપ યથુ થયું કે ખ્રિસ્ત પોતાના દૂર પચાથેલાં સામાજ્યનું રક્ષણ કરી શકવા અસમર્થ હતું. કોમનવેલ્થના એક સભ્ય હોવા છતાં કેનેડાનું ભાવિ અમેરિકા સાથે સંકળાયેતું છે. દક્ષિણ પાસિફિકમાં આવેલાં ઓસ્ટ્રેલિયા-ન્યુ ઝીલેન્ડ પણ પોતાના રક્ષણ માટે અમેરિકા તરફ જુએ છે. કોમનવેલ્થનાં બધાં જ સભ્યોમાં ઓસ્ટ્રેલિયા તેના કોમનવેલ્થના સભ્યપદને સૌથી વધુ અગત્ય આપે છે.

એટલી માણતી ખાડીને લઈને યુરોપથી દૂર હોવા છતાં ઇંગ્લેન્ડ યુરોપીય રાજકારણથી અરપટ રહી શક્યું નથી, યુરોપના ઇતિહાસમાં ઇંગ્લેન્ડે અગત્યનો

ભાગ ભજવ્યો છે. છતાં કોંગ્રેસીને વખતે ઇંગ્લેન્ડને મટે આ ખાડી એક આશીનોદરૂપ બની છે. છેલ્લા વિશ્વયુદ્ધ વખતે પણ આ ખાડીને લીધે જ ખ્રિસ્ત જર્મની સામે અગ્રેય રહેલું. ઇલિઝાબેથના સમયની રેપેનિશ કાફલમી હોનોરેત તેા દરેક નિલાથી જાણુ છે. આમ ઇંગ્લેન્ડ યુરોપનું છે તેમજ યુરોપનું નથી. યુરોપના પત્તાતા રાજકારણમાં ઇંગ્લેન્ડ સાધારણ રીતે નિષ્પક્ષ રહેતું. માત્ર છેલ્લી ધડીએ-કોંગ્રેસીની પળે જ-તેણે માથું માથું છે અને નમજાનો પક્ષ લઈ યુરોપીય રાજકારણને સમતોલ રાખ્યું છે. “બળતુલા” (balance of power) ના આ સિદ્ધાંતથી યુરોપની તેમજ દુનિયાની શાંતિ કેટલે અંશે જળવાઈ છે તે વિવાદાસ્પદ છે. યુરોપના ઇતિહાસના અને રાજકારણના અભ્યાસીઓનું માનવું છે કે એકંદરે ૧૯મી સદીમાં યુરોપમાં બીજી સદીઓ કરતાં ઝોળું યુદ્ધ થયું છે અને ખુવારી પણ ઝોળી થઈ છે. આના કારણોમાંનું મુખ્ય ઇંગ્લેન્ડની તુલનાત્મક નીચી હતી એમ આ અભ્યાસીઓનું માનવું છે. આ નીચી રીતે સારી પેઢે લખાયું છે, પણ આ નીતિ કાપક્ષમ નથી, રાજ્યોનાં બળનું ચોક્કસ અનુમાન કરતું રહેતું નથી અને તે ચોક્કસ થયું હોય તેા પણ પક્ષાત્યા સંયોગોમાં ભાગ્યે જ બહુ મદદરૂપ બને છે. એ ગમે તેમ હોય ઇંગ્લેન્ડ આ રીતે થોડા મથા અંશે પણ યુરોપીય રાજકારણનું નિર્માતા બની શક્યું, તેવું કારણ તેનું નૌકાગળ-હતું; તેની પાછળ સામાજ્યનું પડિગળ હતું. આને એ બન્નેમાં ઇંગ્લેન્ડ નમજું છે. યુરોપના રાજ્યોમાં તેને હજી પણ આગળ પડતું રચાન છે પણ તે યુરોપીય રાજ્યો પૂરતું જ મર્યાદિત છે.

સમગ્ર દિશ્વે એનાં યુરોપમાં આજ પહેલાંની ઘનિ રહી નથી. છેલ્લા બે વિશ્વયુદ્ધે તેને ઊભાભિલ કરી દીધું છે. છેલ્લું વિશ્વયુદ્ધ ભગે ઠેર ઠેર લગાડું હોય, તેની મુખ્ય અગત્યમિ તેા યુરોપ જ હતું ને! યુરોપે આજે પોતાનું આધિપત્ય ગુમાવ્યું છે, તેનાં કારણોમાંનું મુખ્ય તેા છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધો છે. બીજું છે એશિયાની નાજનિ. ખ્રિસ્તે દિંદ, જર્મી અને સિલ્લાનમાંથી વિહાય લીધી છે. ક્રાન્સને પણ ઇન્ડો-આઝીનાના રાષ્ટ્રીય જુવાગને એક બા બીજી રીતે સ્વીકારવાની ફરજ પડી છે. ઇન્ડોનેશિયા અને મલાયાનાં આદિવાસીઓ ડચ અને ખ્રિસ્તિય સામ્રાજ્યના પાયા હમમચાવી મૂક્યા છે. અર્ગેન્ટીન યુગથી માંડીને આજ દિવસ સુધી એશિયાનું ભાવિ યુરોપને હસ્તક રહ્યું છે. યુરોપની સમૃદ્ધિ,

યુરોપનું સામર્થ્ય અને યુરોપની સત્તા એશિયા ઉપરના એના અરબલિત આધિપત્ય ઉપર નિર્ભર હતો. એશિયા યુરોપનું દાસ્ય સ્વીકારવા હવે નૈવાર નથી. યુરોપીય રાજ્યોનું એક નિઃશ્વેત પ્લાટુ મૂડીને એશિયા આજે પોતાનું ભાગ્યવિધાતા બન્યું છે. નવી દિલ્હીમાં મળેલી એશિયાઈ પરિષદમાં નૂતન એશિયાની બાળિત મૃતિમંત થયેલા છે.

તદુપરાંત આજની દુનિયામાં પહેલાંની માફક વજુ-ખેડાયેલ પ્રદેશો રહ્યા નથી કે જ્યાં યુરોપીય રાજ્યો નવેસરથી પોતાનો પગદેડા જમાવી રાકે. અર્વાચીન યુગની રાજઆત પછી, અમેરિકા, ઑસ્ટ્રેલિયા, ન્યૂઝીલેન્ડ, આફ્રિકા અને એશિયા જ્યાંના દરિયાઈ મંજોની શોધ થઈ, અને નવી વસાહતો અને નવાં સંસ્થાનો યુરોપના કાળુ નીચે આજ્યાં. ભૌગોલિક અને વૈજ્ઞાનિક શોધોને પરિણામે યુરોપમાં મૂડીવાદનાં પગરણ થયાં. મૂડીવાદ સ્વભાવથી જ વ્યાપક (expansive) છે. યુરોપના એ ખીલતા મૂડીવાદને એશિયામાંથી સોંધા મૂલે કાઢ્યા માલ મળ્યો અને એશિયાનાં જાનરો સુલભ જવા એશિયાની રાજકીય શુભાભી અને આર્થિક શોધણી અગમ રાજઆત થઈ. પણ આજે મૂડીવાદના દિ સો ભગઇ ચૂક્યા છે. મૂડીવાદનાં પોષક તત્ત્વો-વજુખેડાયેલ પ્રદેશો, સંસ્થાનો, વસાહતો અને બજારો- આજે પહેલાં જેટલાં સુલભ નથી. અમેરિકા સિવાય ખીલ કોઇ દેશમાં અનિવૃત્તિત મૂડીવાદને સ્થાન નથી, અને ત્યાં પણ તેનું ભાવિ પહેલાં જેટલું ઉજ્જવલ તો નથી જ.

યુરોપની શક્તિને આજે હાસ થયો છે. એક અમેરિકન લેખકના શબ્દોમાં યુરોપની આ શક્તિનું અમેરિકા અને એશિયામાં સ્થળાંતર (migration) થયું છે. વૉશિંગ્ટન અને મોસ્કો આ શક્તિનું કેન્દ્રસ્થાન બન્યાં છે. ખીલ વિશ્વયુદ્ધનું કદાચ સાંધી મોટું પરિણામ તે આજનું દ્વિપક્ષી (bipolar) રાજકારણ છે. એક કેન્દ્ર લેખક કહે છે તેમ આ બે રાજ્યો જ આજે સાંધુ સાર્વભૌમત્ય ભોગવી રહ્યાં છે. રશિયા અને અમેરિકાની પ્રચંડકાય શક્તિ આગળ ખીલ રાજ્યો વિસતારમાં નથી. પાસિફિકનું યુદ્ધ જેન મુખ્યત્વે અમેરિકાએ જીત્યું તેમ યુરોપના યુદ્ધમાં રશિયાનો ફાળો સૌથી વધારે છે, જે કે ઇટલિ, ફ્રાન્સ, પોરેની મુક્તિમાં અમેરિકાએ અગત્યનો ભાગ બજાવ્યો છે. અમેરિકા અને રશિયાનાં વિજયી ફેબ્રુઆરી બેટા જન્મનીમાં થયો. આ જ પ્રમથલે એક લશ્કરી સગવડ ખાતર મંચુ યા અને ઉત્તર કેરિયા (૩૮. અફઘાની ઉત્તરે) માં રશિયાએ જાપાનની ઘસણાગતિ સ્વીકારી, જ્યારે દક્ષિણ કેરિયામાં અને જાપાનમાં અમેરિકાએ સાથી રાજ્યો તરફથી લશ્કરી કબજે મેળવ્યો. લશ્કરી સગવડ ખાતર કરવામાં આવેલા આ નિણયી આજ દિવસ સુધી કાયમ રહેશે એમ કહેણ ધાડું દર્શક.

વર્તમાન દ્વિપક્ષી રાજકારણ વિશે એક બે જાણતો જાણી આવશ્યક છે. એક તો એ કે આ પરિસ્થિતિ

સ્વાભાવિક રીતે જ જોખમભરી છે. દુનિયાનું ભાવિ આજે આ બે જ રાજ્યોની નીતિ ઉપર અવલંબી રહ્યું છે. એમાંથી એકની સાધારણ ભૂત કે ગેરસમજણથી અશાન્તિ કે વિચ્છેદ પરિણામે એમ છે. વળી બે જ મહારાજ્યો હોવાને લઈને નાનાં રાજ્યો એક યા ખીલનું શરણ શોધવા આતુર બને છે અને એકની મૈત્રી ખીલની દુરમનાવડમાં પરિણામે છે.

સાધારણ રીતે તો ઇતર રાજ્યો પોતાની શાન્તિ અને સ્વાતંત્ર્ય રક્ષવા બે મહારાજ્યોમાંથી કોઇ એકનું શરણ શોધે છે. ભૌગોલિક સ્થાન, આર્થિક પરિસ્થિતિ, લશ્કરી જરૂરિયાતો અને રાજકીય વિચારસમૂહો-એ સર્વ આમાં ભાગ બજવે છે. આવી જ રીતે પોતાની આક્રમક નીતિને સમજ બનાવવા નાનાં રાજ્યો ગ્રેય એ સંબંધિત છે. આવા સંજોગોમાં દુનિયાને ખૂણખાંચરે થતું યુદ્ધ રહેજે વિશ્વયુદ્ધ બની રહેવા સંભવ છે અને આ યુદ્ધનો છેવટનો નિકાલ આ બે મહારાજ્યો વચ્ચેના પિચદટ્ટી જ આવે એ રાકય બને છે. દુનિયાના રાજ્યકારણનું આજે એવું એક પણ અંગ નથી કે જે દ્વિપક્ષી રાજકારણની સીધી કે આડકતરી અસર નીચે ન આવ્યું હોય. બલકે આજના રાજકારણની સર્વ સમસ્યાઓનું મધ્યમિંદુ આજનું દ્વિપક્ષી રાજકારણ છે. આજે સૌ કોઇ જાણે છે કે ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ થશે તો તે અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચે જ થશે. ખીલ વિશ્વયુદ્ધ પછી આટલા ઘોડા વખતમાં જ ભવિ-બનાં યુદ્ધની આટલી હદ સુધીની ખાતરી હોવી એ કેટલું બપંકર છે? વળી આ બન્ને મહારાજ્યોનું વચસ્વ પોતાના દેશ પૂરતું મર્યાદિત નથી. એમનો વિસ્તાર સમગ્ર દુનિયાને આવરી લે છે અને જ્યાં જ્યાં આ વિરોધી બળો અથ-કાયાં છે ત્યાં તપાનું વાતાવરણ હોળાળેણું અને અશાન્ત બન્યું છે. આમાં સંધારસ્થાનોમાં યુરોપમાં જન્મની છે, મધ્યપૂર્વમાં ઇરાન ને ઈરાં, દક્ષિણયુરોપમાં ગ્રીસ અને દૂ પર્વમાં કોરિયા અને ચીન છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રો (U. N. O.) માં પણ આના પડખા પડ્યા છે.

છેલ્લા વિશ્વવિચ્છેદ પછી આજે દુનિયાના બધા જ દેશો શાન્તિ ઝંખે છે. લડાઇના સંહાર અને પિનાશમાંથી દુનિયાને ઉચી આજુવા સંખૂલ શાન્તિની આજે પહેલાં કદિ નહોતી એટલી જરૂર છે, પણ એ શાન્તિની સંખૂલ સ્થાપના સામે મોટામાં મોટું બચસ્થાન તે આજનું દ્વિપક્ષી રાજકારણ છે. અમેરિકાં અને રશિયાના મુત્સદ્દી-ઓના હાથમાં આજે દુનિયાનું ભાવિ તોળાઇ રહ્યું છે.

હિંદુ કોડ વિષે ખરડો

શ્રી. હંસામહેન મહેતા

હિંદુ કોડ વિષેનો ખરડો મધ્યસ્થ ધારાસભા આગળ કેટલાંક વર્ષથી ચૂકાયો છે. કેટલીક દિશામાં એની સામે આજઠાલ નોંધારથી વિરોધ કરવામાં આવે છે. કેટલાંક સ્થાપિત હિંદો તરફથી આ વિરોધ કરવામાં આવે છે એવી માન્યતા પણ દૈનિક થતી જાય છે. કમલાએ શ્રી. રાજેન્દ્ર બાપુએ, ધારાસભાના કેબિનેટ સભ્યોપર, આ ખરડો હાલની ધારાસભામાં ન લેવાવલો નોંધ્યો, એ મુદ્દાનો પત્ર લખ્યો, તેમાંથી આ વિરોધને વિશેષ ઉત્તેજન મળ્યું છે. આગામી ચૂંટણીમાં કેબિનેટ પક્ષને તુક્યાન ન થાય એ ઉદ્દેશથી શ્રી. રાજેન્દ્રબાપુએ આમ ક્યું હશે; પણ એનો અર્થ વિરોધપક્ષ તરફથી કંઈ જુદો જ કરવામાં આવે છે. આ પ્રશ્ન પર વિવેકની દૃષ્ટિએ વિચાર કરવાની જરૂર રહે છે.

હાલ સંબંધી, વારસાહક સંબંધી અને બીજા પ્રશ્નો સંબંધી હિંદુ કાયદો એક નથી. મિત્તાદાર અને દાયબાગ એ મુખ્ય વિભાગો ઉપરાંત કાયદાના બિન બિન પાઠાનંતરે જોવામાં આવે છે. હિંદુ કાયદાનું એકાકી કરવાની આવશ્યકતા ધણી વખતથી ધારાસભાએ જાણે તે હાથથી જ હતી. એટલે હિંદુ કાયદાનું એકાકી કરવાનો પ્રશ્ન જૂનો છે. પરંતુ આ આખા પ્રશ્નની રૂઝઆવ એક રીતે સ્ત્રીઓની યજ્ઞવલ્કે આભારી છે. હિંદુ કાયદામાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ સારી નથી એની કોઈ ના પાડી શકે એમ નથી. હાલના કાયદાનું એકતરીપણું પણ સંપૂર્ણ જ છે. પુરૂષ ગમે તેટલી સ્ત્રીઓ પાછો, જવારે સ્ત્રીને પતિ ગમે તેવો પ્રાપ્ત હોય, એનો ત્યાગ કર્યો હોય, એને મુછી ખીછતે પડ્યો હોય તોયે એને હાજરખામદારી છૂટવાનો અધિકાર નહિ; તેજ પ્રમાણે વારસાહક સંબંધી હિંદુ સ્ત્રીને પિતાની મિલકતમાં મિલકત અધિકાર નહિ

અને પતિની મિલકતમાં સંપૂર્ણતઃ અધિકાર નહિ. જે જમાનાને મારે આ કાયદો ધડાવો હશે, તે જમાનાને તે જાણે અનુકૂળ હોય; પરંતુ આજના સમાનાધિકારના જમાનામાં આના એકતરી કાયદાને સ્થાન નથી, એ પ્રતીતિ શિશિત સ્ત્રીઓને તો ચાહ જ હતી, અને કાયદાનું એકતરીપણું એમને સાંધતું હતું. આ વસ્તુસ્થિતિ દૂર કરવા અને કાયદામાં સુધારો કરવા એમણે ખાલીસે વર્ષથી યજ્ઞવલ્કે શરૂ કરી હતી. આ યજ્ઞવલ્કે પશ્ચિમને કેટલાક ખરડા જેવા કે પતિની મિલકતમાં અધિકાર વગેરે મધ્યસ્થ ધારાસભામાં લાવવામાં આવ્યા પણ હતા; પરંતુ કટકે કટકે કાયદો સુધારવા જતાં એમાં ધણી સ્થિતિઓ રહી જતી હતી. એ કાંચકી સમસ્યા હિંદુ કાયદાનું પુનર્નિર્માણ કરવાની માગણી પણ સ્ત્રીઓએ કરી હતી. એને પશ્ચિમને સરકાર તરફથી શ્રી. બી. એન. રાવના પ્રમુખપદે એક સમિતિ નિમવામાં આવી હતી પ્રથમ તો આ સમિતિનું કાર્ય મધ્યસ્થ ધારાસભામાં હિંદુ કાયદાની સુધારણા અર્થે જે ખરડાઓ આવ્યા હતા તેના પર જ વિચાર કરવાનું હતું. સ્ત્રીઓની માગણીથી આ સમિતિનું કાર્યક્ષેત્ર વધારવામાં આવ્યું અને સમસ્યા હિંદુ કાયદાઓનું એકાકી કરી જ્યાં સ્ત્રીઓને અનાય થયે હોય તે દૂર કરવાનું હતું. રાવ-સમિતિએ જે હેવાલ આપ્યો તે પરથી એક ખરડો તૈયાર કરવામાં આવ્યો. એ ખરડો તે હિંદુ કોડ ખરડો. એ ખરડો એક વખત મધ્યસ્થ ધારાસભામાં ચૂકાયો પણ હતો; પરંતુ તે વખતના કાયદા પ્રધાન આવી કોઈ સુધારણાની વિરૂદ્ધ હોવાથી એ જોરબે પડ્યો હતો. એજ ખરડો ગયો વર્ગે રતનત્ર દિંદની ધારાસભામાં લેવાયો હતો અને એને સીલેક્ટ કમિટીમાં નોકરવાયો હતો એ સીલેક્ટ કમિટીનો હેવાલ મધ્યસ્થ ધારાસભાની ગણ સભામાં ચૂકાયો હતો અને એના પર લંબાવણી વિવેચનો વિરૂદ્ધમાં તેમ જ તરફેણમાં થયાં હતાં. ખરડામાં

અનેક તુરિઓ છે અને કેવળ સ્ત્રીઓની દૃષ્ટિએ પણ એ સંપૂર્ણ તો નથી જ. છતાં યે આ તુરિઓ સુધારી શકાય તેવી છે. એટલા ખાતર સમસ્ત ખરડાનો વિરોધ કરવો એ યોગ્ય નથી. બાકી જે વિરોધ કરવા ખાતર વિરોધ કરે છે તેને કંઈ કહેવાપણું રહેતું નથી.

આવા વિરોધીઓના એ પ્રકાર છે. એક તો જેઓ ધર્મને નામે વિરોધ કરે છે તે, અને બીજો પ્રકાર જે રિચિત-સ્થાપકતામાં માનનારા છે અને સમાજમાં કાંઈપણ પરિવર્તન થાય તેની વિરુદ્ધ છે. જે ધર્મને નામે વિરોધ કરે છે અને માને છે કે હિંદુ કાયદામાં ફેરફાર કપાથી હિંદુ ધર્મ રસાનાજ વગેરે તેના જવાબ તો એક જ છે અને તે એ જ કે આ ખરડામાં જે ફેરફારો સ્વસ્થમાં જે તેમાંના કણા તો અત્યારે પણ ક્રેટલે રચે એ અમલમાં મુકાયેલાં છે, વગેરે રાજ્યે હિંદુ કાયદાનું એકીકરણ વગેરે પહેલાં ક્યું? હવે તેમ જ પુત્રીને અને પત્નીને વારસાના હક આપ્યાં છે. લગ્ન-રિતિઓનો પણ વડોદરાના કાયદામાં સ્વીકાર થયો છે. આમ છતાંયે વડોદરાની પ્રજા ધર્મપ્રેમી થઈ હોય એવું બન્યું નથી. લગ્ન-રિતિઓનો કાયદો મુંબઈ છતાંકામાં છેલ્લાં એ વર્ષથી છે અને મરાઠામાં હમણાં પસાર કરવામાં આવ્યો છે. આથી ધર્મને શું નુકસાન થયું તે જાણવામાં આવ્યું નથી. ધર્મને નામે વિરોધ તો વિધવાના પુનર્વંશના કાયદા સામે પણ વર્ગો પહેલાં કરવામાં આવ્યો હતો. આજે સૌને એ કાયદો ન્યાયી લાગે છે, અને એથી હિંદુ સમાજની સુરક્ષિતતા થતી નથી. ધર્મનાં મૂળ તત્ત્વોને વળગી રહેવામાં ધર્મ સમાયો છે, નહિ કે ધર્મના બાહ્યાચારને બાકી મૂકતામાં. હિંદુ ધર્મને જે નુકસાન થયું છે તે આ બાહ્યાચારને જ ધર્મ માની લેવાથી થયું છે.

વાસ્તવિક રીતે તો હિંદુ કોલુ અને હિંદુ ધર્મ શું એની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આજે તો આપવી અપરી છે. એક લૈંગિક વ્યાખ્યા છે કે સિંહુ નદીથી સમુદ્ર પધંત આવેલા પ્રદેશમાં વસતી પ્રજા એ હિંદુ; પરંતુ એ વ્યાખ્યા આજે તો સ્વીકાર્ય નથી. હિંદુ દેશની પ્રજા પચરગી ગણાય છે. એમાં મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી વગેરે અનેક કોમોનો સમાવેશ થાય છે તો હિંદુ કોલુ? હિંદુ ધર્મમાં માને તે એ જવાબ સહજ અપાય છે, પણ હિંદુ ધર્મ એટલે શું? હિંદુ ધર્મ એટલે વર્ણશ્રમધર્મ એમ એક વખત મનાવું; પરંતુ આશ્રમ-ધર્મ તો આ દેશમાંથી ક્યારનો ચે છુપ્ત થઈ ગયો છે.

અત્યારે તો એક જ આશ્રમ પળાય છે, તે ગૃહરાશ્રમ. વાન-પ્રસ્થ જેવું ક્યું રહ્યું નથી; અને બાળક બાળકીઓને લગ્ન-ધું સીમાં નાખવાને સમાજ અદ્યાયનું મહત્ત્વ તો કાયદેથી જ સમજે? એટલે આશ્રમધર્મની બન્ય સંસ્થા આજે તો રહી નથી. વર્ણધર્મને હજી લોકો વળગી રહ્યા છે, પરંતુ મૂળ વર્ણધર્મનું એ કેવળ ગોપ્ય જ છે. મૂળ વર્ણધર્મ બુદ્ધ સિદ્ધાંત પર રચાયો હતો. મનુષ્યના કર્મ પરથી એનો વર્ણ ગણાતો. આજે તો જન્મના સિદ્ધાંત પર વર્ણ રચાયો છે. એટલે જ એને જમાનાની વિરુદ્ધ કરી શકાય. મનુષ્યની કિંમત એના જન્મ પરથી થતી નથી; પરંતુ એના કર્મ પરથી થાય છે. વર્ણધર્મનો પણ ધીમે ધીમે લોપ થવા માંડ્યો છે. તો હવે હિંદુ ધર્મ કેને કહી શકાય? અને હિંદુ કેને કહી શકાય? આ પ્રશ્ન વિચારણા માગી લે છે. સમાજના વિચારકોએ આની પર અજવાબ પાડવાની જરૂર છે. માત્ર એટલું સ્પષ્ટ દેખાય છે કે હિંદુ ધર્મની વિશાળ દૃષ્ટિ આપણે ખોણે છે. આજે હિંદુ ધર્મ એક મહાસાગર મટી સંકુચિત ખાંભીવિયું બન્યો છે. આપણે પુણી છાંનિ પ્રાપ્ત કરી હોય તો આ વસ્તુ-રિચિત સુધારવી પડશે, અને તે ધર્મને નામે, અર્થમાં ચત્રાવીને નહિ, પરંતુ ધર્મનું ખરું તાત્પર્ય શોધીને.

રિચિતસ્થાપકનામાં માનનારા વિરોધીઓને તો આટલું કહી શકાય કે સારો સંસાર રચ્ય નથી. સંસ્કૃતિ ઇતિ સંસ્કૃત. એટલે જે સતો રહે તે સંસાર. આ રિચિતમાં એમ માનવું કે સમાજમાં બિચકલ પરિવર્તન જ ન થયું નેહએ એ કાળક્રમની વિરુદ્ધ જવા જેવું છે. બધું જ બદલાય છે. માત્ર નથી બદલાતાં એ મૂળ તત્ત્વો જ. કેને તત્ત્વ કહેવાં અને કેને નહિ એમાં જ મનુષ્યનું સાચું જ્ઞાન સમાયું છે. હિંદુ સમાજમાં તેમ જ હિંદુ કાયદામાં જમાના અનુસાર ફેરફારો થયા જ કર્યા છે, એ તો જેને ઐતિહાસિક જ્ઞાન હતી તે કહી શકશે. કાળના પ્રચંડ યોધ સામે રિચિતસ્થાપકતા ટીકી રહે નહિ અને ટકશે પણ નહિ. સમય બદલાયો છે અને ઋષયથી બદલાતો જાય છે. જમાનાને ઝાળખીને ચાલવું એમાં જ ખરી ચિંતકશક્તિ છે. એટલે આજની દૃષ્ટિએ હિંદુ કાયદામાં ફેરફાર કરવાની જરૂર હોય તો એ કરવામાં જ સમાજનું હિત સમવાયું છે.

આ ફેરફારો કેવા પ્રકારના હોવા નેહએ, એ પ્રશ્ન પણ મહત્ત્વનો છે. કાળનું વહેણ અરખલિત છે.

અધિષ્ઠ વર્તમાન બને છે અને વર્તમાન બનુ બને છે એ તો દીવા જેવું સત્ય છે; પરંતુ બૃનકાળમાંથી વર્તમાન અને વર્તમાનમાંથી અધિષ્ઠ જન્મે છે, એ પણ એટલું જ સાચું છે. જીવનમાં પણ વ્યક્તિના, સમાજના કે રાષ્ટ્રના, આમ ત્રણે કાળ સંકળાયેલા છે. આ સાંકળ વૃત્તે છે ત્યારે એક નવું જ જીવન શરૂ થાય છે જૂની પ્રજાલિકામાંથી ને સારું છે તે ગંભી આકાશમાં પરિવર્તન આણી આગળ પધવું એ એક પ્રકાર છે. જ્યારે જૂની પ્રજાલિકાનો સમૂળનો ત્યાગ કરી, એટલે સમયની સાકળને તોડી એક લુદો જ ચીલો પાડવો એ બીજો પ્રકાર છે આ બીજો પ્રકાર એ ક્રાંતિનો છે, જ્યારે પહેલો પ્રકાર એ સંક્રાંતિનો છે. હિંદુ કાયદાને અંગે એક એવો વર્ગ છે કે જે એમ માને છે કે સમસ્ત રાષ્ટ્રને માટે એક સામાન્ય કાયદો હોવો જોઈએ, અને આ નવા કાયદાને કોઈ પણ કોમી કાયદાનો પાત્ર હોવો જોઈએ નહિ, જ્યારે બીજો વર્ગ એમ માને છે કે હજી એ સમય આવ્યો નથી. માટે જે છે તેમાં જ પરિવર્તન લાવી

એને સમયાવકુળ બનાવવાની જરૂર છે. હિંદુ કાયદાને સુધારવાનો આગ્રહ સંક્રાંતિમાં માનનારાઓનો છે. હિંદુ સમાજ આ માર્ગે ચલ્યું નહિ કરે તો સમય એવો આવીશે, અને તે પણ દૂરનાં ભવિષ્યમાં નહિ, કે જ્યારે હિંદુ કાયદાને સમૂળનો ઉણડી એટલે બદલે નવો કાયદો અમલમાં મુકાશે. એ કાયદાની અસર હિંદુ સમાજ પર કેવી થશે એ કહેવું મુશ્કેલ નથી. હિંદુ સમાજની પુરાણી વિશિષ્ટતાઓને બળવતી હોય અને એનાં સારાં તત્ત્વોને જીવાડવાં હોય તો હિંદુઓએ સંકુચિત ગ્રંથ છોડી કાયદાની આજની વૃદ્ધિઓને દૂર કરી, એમાં સારું પરિવર્તન આણવાની જરૂર છે. ને હિંદુકાંડનો ખરડો આ ઉદ્દેશથી ઘડવામાં આવ્યો છે, તેનો વિરોધ કરવો એ સમજી માણસવું કાર્ય નથી.

આ ખરડા વિશે સમાજોચના આવતા લેખમાં કીકા જેથી એના પર વિચાર કરી ચોગ્ય સુધારા લાવી ને વૃદ્ધિઓ દેખાવ છે એ દૂર કરી શકાય.
(આણ)

વધુ ઉત્પાદન—પણ કયે માર્ગે!

શ્રી. દિલ્લુશ દિવાનજી

જ્યાં મુદ્દી આપણે સ્વતંત્ર યવા ન હતા ત્યાં મુદ્દી આપણું બધાંયે પ્રવાસોત્તું એકમાત્ર ધ્યેય આઝાદી પ્રાપ્તિ કેવાતું હતું. હવે આપણે સ્વતંત્ર યવા છીએ એટલે આપણી આગળ પ્રગતિ સર્વ પ્રકારનું કલ્યાણ કરવાના અનેક નાના મોટા પ્રશ્નો રજાલાવીક રીતે આવીને ઉભા રહે. હવે એ પ્રશ્નો રાહ જોઈ રહે એમ નથી, પ્રગતિ-વડતરના એ અત્યંત વ્યવહાર પ્રશ્નો છે. ગાંધીજીની સરકારી હેઠળ મહાસભાએ આઝાદી મેળવી અને હવે આપણી રાષ્ટ્રીય સરકાર સ્વતંત્ર ભારતનું ધડતર કરવા માગે છે અને તેમાં ગાંધીજીના માર્ગને અનુસરવા હોંડા રાખે છે. પ્રગતિ-કલ્યાણનો આજ્ઞા બાપુએ સર્વોદયમાં પ્રગટ કર્યો છે અને

રાજ્યતંત્રની બાવામાં એને 'રામરાજ્ય' તરીકે ઓળખાવ્યું છે. આપણે આખરે તો આજ્ઞાના નાના મોટા પ્રશ્નોનો વ્યવહાર ઉકેલ એ રીતે જ લાપવો સ્વીકાર્યો સર્વોદયી સમગ્રજનતા પ્રાપ્તિના પ્રગતિમાર્ગે એ ઉદ્દેશમાં મળવો રહે; પરંતુ આજે તો દેશ સમગ્ર આવી પડેલા વિવિધ પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનાં જુદાં જ પ્રવાહો કાંમ કરી રહ્યા છે. અંગ્રેજ સરકારે જે રાજ્યતંત્ર અને કાર્યપદ્ધતિ આપણને વારસામાં આપી છે એનાથી પ્રગતિ-કલ્યાણનાં કાર્યો પાર પાડવાં અત્યંત મુશ્કેલ છે. પ્રગતિ રીતપણ પર અંગ્રેજ સરકારની આખી

રાજ્યપદ્ધતિ યોજાયેલી હતી. અને એને મદદરૂપ થાય એવી જ રીતે સમાજનાં બધાં ચક્રો ગોઠવાયાં હતાં. કેળવણી, ઉદ્યોગ, રાજ્યવહીવટ, વાહનવ્યવસ્થા, રસ્તાઓ, ખેતી-વાડીયા વિદ્યાસ, બધામાં જ એકમાત્ર ચિંતા રાજવામાં આપત્તી-પ્રાપ્તિ શોધણું વધારે કેમ થાય અને અંગ્રેજ સરકારે રાજ્ય વધારે સમૃદ્ધ અને ચિત્તચાતી કેમ નીવડે ! આપણે અંગ્રેજ સરકારની આ શોધણીની સામે ૨૫૩ વિરોધ ઉઠાવેલા અને ૨૫૩ જી-સુઆરીની સ્વાતંત્ર્યને પ્રતિમાની ભૂમિકામાં આપણે અંગ્રેજ સરકારે પ્રજાની ફરેલી લખચર પાવમાસીનું તહેામતનામું રીતસરનું નાકરે કરેલું. એવી પ્રજાદોષી અંગ્રેજ સરકારે પ્રજાનેહના કાર્ય માટે પરિપૂર્ણ બનાવેલાં બધાં રાજ્યપદ્ધતિના નાસે આઝાદ દિવસે મળેલા છે. આથી ખૂબ હોંશ છતાં આપણે આજે ગાંધીજીના સર્વોદયના માર્ગ કરતાં કંઈક અલગે માર્ગે જઈ રહ્યા છીએ.

દેશના ઉત્પાદનનો પ્રશ્ન આજે આપણે માટે સૌથી મોટો અને તાત્કાલિક ઉકેલ માગતો સવાલ છે. આનંદ-રાષ્ટ્રીય નાણાંવિનિયમની અત્યંત કડંગી અને અટપટી આંદોલનો આપે ઉત્પાદનના પ્રશ્નને સાંજી દેશના આવે છે. એ આંદોલનો ન વિચારીએ તોને અનાજ અને વસ્ત્ર તેમજ નિરાસવ્યવસ્થાને લગતા પ્રશ્નો સ્વતંત્રરૂપે પણ આપણને પાર વિનાની મુશ્કેલી આપે છે. ખેતીપ્રધાન હિન્દુસ્તાન અનાજમાં સ્વાથયી નથી. એ જ ખાવા છે કે અંગ્રેજ સરકારની શોધણીની આપણને વિનાયના દેવતા બનાવક માર્ગ હાથેથી રીતે હતી. એ જ પ્રમાણે કાપડની સ્થિતિ છે. અનાજ અને કાપડઉત્પાદનનું એવું કદંબ, વિચિત્ર અને પ્રજાદોષી અર્થશાસ્ત્ર અંગ્રેજ સરકારે નિર્માણ કરેલું કે આજે આઝાદ વિશાળ દેશમાં વિપુલ સાધનસંપત્તિ છતાં આઝાદ હિન્દીલોકપ્રિય સરકાર પણ એ બંને પ્રશ્નોને યોગ્ય નિરાકરતામાં ગોળાં ખાઈ ની છે. એવી કંઈ મૂંઝવણ પ્રશ્નોના સંતોષકારક ઉકેલમાં પડી છે કે આપણે હજી ક્ષમતા જ નથી ? અંગ્રેજ સરકારે સ્થાયેલી મોટી મોટી યુનિવર્સિટીના મોટા મોટા વિદ્વાનો પણ આજે અનાજ અને કાપડ-ઉત્પાદનના અર્થશાસ્ત્રની મૂંઝવણ વધારે બધાં નિષ્ફળ નીવડે છે ત્યાં જ ગાંધીજીના સર્વોદયની દ્રષ્ટિએ વિચારેલા માર્ગો એ વિકટ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવામાં ભારે મદદરૂપ થઈ પડે એમ છે. ૪૦-૪૫ વર્ષ પહેલાં બાપુ સમજ

થયા હતા કે હિન્દી આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાના માર્ગો હિન્દી સંસ્કૃતિ અને પ્રજાની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને જ અનુ-કૂળ ગણેલા જોડે. આથી એમણે વર્ષો પહેલાં રેશિયને વસ્ત્રઉત્પાદનના એક માત્ર સર્ગ અને સર્વવ્યાપક સાધન તરફ સ્વીકારી લીધા હતા. હિંદ ખેતીપ્રધાન દેશ છે અને ખેડૂનો એમના કાળજ સમય માટે સહયોગી ઉદ્યોગની જરૂર રહે જ છે. અને હજારો વર્ષોના અનુભવે પણ રેશિયને જ એવા સહયોગ તરીકે નિર્માણ કર્યો છે. એ પ્રજા જરૂર પણ બાપુએ મહારાજા વસ્ત્રવાન લંબનના માર્ગ સ્વીકારે તો આ દેશમાં કાપડઉત્પાદનનો પ્રથમ વિશ્વકુલ સર્ગ થઈ જાય નેમ છે. રેશિયનું વસ્ત્ર સ્વાવલંબન કાપડ ઉદ્યોગનું અત્યંત વ્યાપક ઉદ્દેશીકરણ કરી દે છે, અને ઉત્પાદનની સાથે જ વહેંચણીના પ્રશ્નો પણ ઉકેલ આપી દે છે. કેન્દ્રીકરણ-ઉદ્યોગસ્થાનામાં જે ભારે આંદોલનો, મૂંઝવણ અને આર્થિક અસમાનતાના વિકટ પ્રશ્નો ઉભા થાય છે તેના સ્વાભાવિક અને સર્ગ નિકાલ રેશિયના સ્વાવલંબી કાપડ ઉદ્યોગમાં આવી જાય છે પહેલાની મુડી, પહેલાનાં વસ્ત્રો એ બંને સાથે મૂંઝવણ જનું આંતરરાષ્ટ્રીય ચમણ, સંપત્તિ, સત્તા અને સમા-લનનું મુશ્કેલ મુશ્કેલ અને સંકારી તંત્રના મુશ્કેલ અમલદારોમાં થતું કેન્દ્રીકરણ, વહેંચણી માટે બાપુની એ અને દશાયેલી કડંગ વિવરણી જાળણ, માલિકમુદ્રોના અત્યંત હેરાન કરતા વિખરાદો અને તેમથી નિર્માણ થતી હડતાળની પરંપરાઓ-આ બધી આપત્તિઓ અને ઉપાધિઓ આજના કેન્દ્રીકરણ મોટા ઉદ્યોગોની સાથે અનિવાર્ય રીતે સંકળાયેલી ગઈ જ છે. અજના સંજોગોમાં તો આ બધી જ ઉપાધિઓને પણ ટાળી જાય એવાં ક્ષપડનિયમન-કાળા બજાર અને કૃત્રિમ મોંઘવારીનાં બપંકર અનિયંત્રીત પરંપરાઓની જાળ કાપડ ઉત્પાદનના અને અનાજના પાકને મૂંઝવણી નાખે છે. સરકાર અને સમાજ આજે મોટા પર જ આધાર રાખી કાપડ ઉત્પાદન માટે અને તેની યોગ્ય વહેંચણી માટે બે વલણો મારી રહેલ છે તેમાં કાપડનું યોગ્ય ઉત્પાદન થતું નથી, તેની યોગ્ય વહેંચણી તો મૂંઝવણી જ રહે છે અને વધુ ઉત્પાદન પાછળ પ્રજાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારવાનો જે હેતુ રહેલો છે તે તો બિલકુલ સિદ્ધ થતો નથી. કુખંદ અને બનાવક હડીકલ તો એ છે કે કાપડઉત્પાદનની આ કેન્દ્રીકરણ ઉદ્યોગવ્યવસ્થાને જોમ તેમ ટકાવી રાખવા

મટે સરકારને અદળત કાણું ખરી તેના સંસ્કૃત્ય મટે આખરે લશ્કર-પોલીસની વિકરાળ વ્યવસ્થા કરવી જ પડે છે.

જે અર્થવ્યવસ્થામાં સ્વભાવતઃજ કલહ કંકાસ અને કામોલ દરીકાષ, શોષણ સ્વાર્થ અને પરપીડનનાં ભયાનક અનિર્ણય ગ્રહેલા જ છે તે અર્થવ્યવસ્થા સરકારના દંડબળ પરજ આખરે આધાર રાખે છે. પરિણામ એ આવે છે કે આજની હિંસક લડતો અને તેને પોષનારા હિંસક રાજ્યવ્યવસ્થાને ટકાવનાર અને વધારનાર સાધન આ કેન્દ્રીભૂત યંત્રઉદ્યોગની રાક્ષસી જનજો બની ગય છે.

જે હકીકત આમ છે તેા એવી કંઈ વસ્તુ છે જેથી પ્રજા, સરકાર અને અર્થશાસ્ત્રીઓ ખાદીના સ્વાયંભૂત કેન્દ્રિત ઉદ્યોગોની અવગણના જ કરે છે અને વિનાશકારી કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનું તાડવવૃદ્ધિમાં જ બાળીશક્તિને દેવી પડે છે? આજના કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનું અર્થશાસ્ત્ર અને તે દ્વારા જીભા ચલા માણના પ્રકાર અને તેના ઉપયોગની આખીયે રચનાનો જો આપણે બારીકાઈથી અભ્યાસ કરીશું તો યંત્રોદ્યોગની મોહભળની મોહક શક્તિઓ કંઈ રીતે અને ક્યાં કામ કરી રહી છે તેનો અ્યાસ આવશે. યંત્રઉદ્યોગ અને કેન્દ્રીભૂત અર્થવ્યવસ્થાના નિર્માણ યુરોપમાં થયાં હતાં અને એવું આખીયે શાસ્ત્ર ત્યાંજ સૌથી વધારે વિકાસ પામતું રહ્યું છે. ઝડપ, વસ્તુઓનું વૈવિધ્ય અને તે દ્વારા થતું વિપુલ ઉત્પાદન, એ બધામાથી નિર્માણ થતાં સુખસગવડ અને મોહક વૈભવનાં સુખસાધનો, એ બધાનો નિરાતિ ઉપયોગ કરનારા વર્ગને શરીરશ્રમ, મહેનત મજૂરી કે ઉત્પાદનક્રિયામાં રહેજ પણ ભાગ લેવાની ઉપાધિમાંથી સહંતર મળતી જતી મુક્તિ-આ છે કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોની મોહક અને વિપયગામી શક્તિઓ. આ શક્તિઓ આજે આખી દુનિયામાં પોતાનું વિચિત્ર સાધાન્ય પાથરી રહી છે. આજસ એ બધી શક્તિઓનો પ્રાણ છે. એને એ પોષે છે અને એનાથી એ પોષાય છે. આથી જ કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગોનાં આકર્ષણ હકીકતો નીચે છે. ગાંધીજીની નિયારસરણીના આશ્રદ રાખનાર આપણી ગાંધીય સરકાર પણ એ આકર્ષણોને હકારી શકતી નથી. મિલઉદ્યોગ અને તેના જેવા જ બીજા યંત્રઉદ્યોગોના ઝડપી વિકાસમાં જ દેશના ઉત્પાદનનું ભાવિ ઉજ્જવલ છે એવા બ્રજો હજ આપણા લગભગ બધા જ અર્થશાસ્ત્રીઓ અને યંત્ર

સંચાલકો સેવી રહ્યા છે. આથી જ આજે ગ્રામઉદ્યોગ કે ખાદીના વિકાસને જોણુ સ્થાન મળે છે. મૂકીદારી ઉદ્યોગોને જ હજ ઘણી બધી સગવડ અપાતી રહે છે. ખાંડ, ચાહ, કાપડ, કાગળ, લોટ દળાવાની યંત્રધંડીઓ, તેજની ધારિક ધાણીઓ, વનસ્પતી ધી, રસાયણિક ખાતરો, મોટર, ટ્રાલીઓ, ટ્રેક્ટરો વગેરેના યંત્રઉદ્યોગો પર જ વધારે પડતું લક્ષ અપાય છે. આ બધા દ્વારા ઝડપી ઉત્પાદન બંધે થતું હોય; પરંતુ એ યંત્રઉદ્યોગોનો સ્વભાવ જ કેન્દ્રીકરણનો છે. એવું વલણ જ ઉત્પાદન-ઉપયોગની વિદ્યાતક અસમાનતા પ્રજાવાવા તરફ છે. એનો આધાર જ શ્રીમંત-ગરીબ, માલિક-મજૂરના બંધક ભેદભાવ પર રહેલો છે. કેન્દ્રીકરણ-ઉદ્યોગો ગ્રામપ્રજાની સંપૂર્ણ અવગણના કરે છે; ગામડાંની સંપત્તિના ઝરણાને બંધ કરી મૂકે છે અને સ્વાયંભૂતનની સ્વાધીનતા હણી નાખી ગામડાને સહેરાની સંપૂર્ણ શુભાભીમાં મૂકી દે છે. ઉત્પાદન થાય છે, પરંતુ તેની વહેંચણીમાં સ્વાર્થ, પરિગ્રહ અને નફાનાં તત્ત્વો ધૂળી ભવ છે. જેમને મટે ઉત્પાદન થાય છે તે કરોડો ગરીબો તેના ચોગ્ય ઉપયોગથી વંચિત રહે છે. ઉત્પાદનશક્તિને જે કંઈ લાભ મળે છે તે ઉદ્યોગપતિઓને મળે છે અથવા જે તે ઉત્પાદન-ઉદ્યોગો રાષ્ટ્રીય સંકારના સંપૂર્ણ કબજામાં હોય છે તે તેના કુટુંબયોગ સંકારના કો-ટ્રેક્ટરો અને નાના મોટા અમલદારો વિના સકારે કરતા રહે છે. કેન્દ્રીભૂત વ્યવસ્થાનો એ જ મોટો શાપ છે કે-તેમાં મુદ્દાંબંધ છે અને લાણી રખડી પડે છે. હિન્દુસ્તાન ગામડાંમાં વસે છે અને એ ગામડાઓને તો કેન્દ્રીભૂત ઉદ્યોગો પાપમાલ જ કરે છે. હિન્દી સંસ્કૃતિ, હિન્દી આર્થિક રચના અને હિન્દી પ્રજાની વિશાળ જનસંખ્યા-ત્રણે તત્ત્વો યંત્રોદ્યોગની વ્યવસ્થાને પ્રતિરૂઢ છે. આંધીજી આ વસ્તુ બરાબર સમજી ગયા હતા એટલે જ એમણે પોકારી પોકારીને પ્રજાને એના આર્થિક પ્રશ્નોના સંતોષજનક ઉકેલ મટે શ્રેણીવાનો અને ગ્રામઉદ્યોગોના સંદેશો આપેલા. આપણે એમનો એ પ્રાણદાયક સંદેશો બુલી જઈ કેન્દ્રીભૂત યંત્રોદ્યોગોની ધમાકમાં હજ અટવાવા કરીશું તો હિન્દીનાં ગામડાઓની પાયમઃલી અપટાગંધ થતી જવાની છે. પશ્ચિમના દેશો જે બંધક અનિર્ણય વિનાશચક્રમાં ગોથાં ખાય છે તેવી જ ભૂરી દવા આપણી થવાની છે. આપણે એવીશું?

દૂધ માં સાકર

શ્રી. ઉમાશંકર જોષી

કરુણા

અનુવાદક : શ્રી. બાલચંદ્ર

(રેકસપિયરફેટ 'મરચન્ટ બોર્ડ' બેન્કિસ્ટ્રાન્ટ
પોલીસ'આઉ' કરુણા અગિયું પ્રસિદ્ધ ઉદ્યોગધન)

કરુણાની ભાવના

તથા હોતી પરાણે દાખવેલી

નિર્જીવે છે એ તો

ધરિત્રી પર વર્ષાતી

'બ્યોમની સૌમ્ય વર્ષાસમી.

દ્વિધા તે ધન્ય છે :

જે અર્થે છે તેનેય તે ધન્ય કરે છે,

અને જે સ્વીકારે છે તેનેય તે.

'અલવત્તગોમાં બલવત્તમ છે તે...

શિંહાસન-આરક સમ્રાટને

રાજયુક્ત કરતાંય

વધારે શોભે છે તે.

રાજદંડ તેના દર્શાવે છે

રાજવીરોના બળ અને માસને મૂર્ત કરેલી,

પ્રભાવ તેમજ વર્ચસ્વના પ્રતીક સરિખી,

પાર્થિવ શક્તિની તેજસ્સા.

પરંતુ કરુણા તો છે

એ રાજદંડના શાસનથીયે ઊંચે અધિષ્ઠિત

રાજેન્દ્રોના હૃદયમાં

એ વિરાજમાન છે.

સ્વયં પ્રભુનો એ તો શુભ છે એક :

અને પાર્થિવ સત્તા સોઢે છે

વિધાતાની પરમ-મંગલ-વિભૂતિ સમી,

કરુણા ન્યાયને ન્યાયે

વિભૂષિત કરે છે.

સૌ પારસી પૂજક અસિના જે,
ઇરાન છોડે, નિજ ધર્મ કાળે,
સમુદ્ર ખેડી, શુબરાત આંગણે,
સંજાણુ આવી, નિજ ભૂમિ આ ગણે.

સંજાણુનો જેહ સુજાણુ રાણે

તેની કને ફૂલ વદંત રાણે,

'છીએ વિદેશી, વસવાટ આપે,

ધર્મા જનોત્, નૃપ, દુષ્ખ કાપે!

રાણે વિચારે તમુ ભોંય છે ના,

વસી નવી કે વસતી રાકે ના,

કહું દઇ દૂધ ભરેલ પ્યાસે,

'કહેને' શુને અમલેદ આ લો!

ફૂલે જઇ પાન લીધું' હલોછલ

જોઇ વિમાસે શુ સાંત નિશ્ચલ.

ધડી પછી સાકર થોડી લીધી,

ભરી ભરી મૂડી, ઉમેરી લીધી.

ને પામ એ દૂધનું ફૂલ સાથે,

પહેંચ્યાડ્યું પાણું તહીં ભૂપ હાથે,

જેથું નૃપે આંગળીએથી ચાખી,

રે દૂધમાં સાકર છે શું નાખી?

'જા ફૂલ, તારા શુને કહેને,

'થશે તમારો વસવાટ રહેને.'

છે દૂધમાં સાકર આ સમાઇ,

એવા જ રહેને બની ભાઇ.

હો ગીર, હો પીર, ગભીર, વીર,

મા ભૂમિનું નીવડશે જ 'છી.'

વર્ષા ઉતરેક પછી વહી ગયાં,

છે પારસી શુદ્ધી-ડીર થી રહ્યા.

જીવન

કે. જી. આચાર્ય

ચંદ્ર

કદિ હસતું

કદિ રડતું

કદિ મૂંઝા સહન કરતું

વમળ આશા નિરાશાનું

જનું એથી જીવન આણું!

જોઇ દેહ ગાય

મને એમ થાય

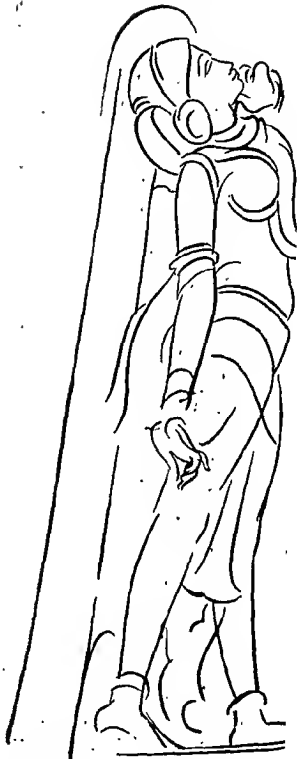
હે! સેત ચંદ્ર

તું શું પ્રતીક

જાખ્ખી થયેલા

કોઈ દિલ કેરું!

હું લેખક છું

(નાટિકા)

શ્રી. કાન્તિ વડોદરીઆ

પાત્રો : શેખર, કુમાર, ઇલા

પ્રવેશ પહેલો

શેખર : I look before and after and
pine for what is not,
Our sweetest songs are those
that tell of saddest thought.

આખરે મને શું જોઈએ છે? નથી જોઈતું એ છે, જે નથી એની ઝંખના છે, કારણ હું લેખક છું. કવિ છું, દૃષ્ટા છું. અરે, કાંઈક દઈ થાય છે, કશુંક કુખે છે. દઈ! આહ, શું શબ્દ છે! મારા ખારા શબ્દ! આખરે મને શું જોઈએ છે? અરે, હું શું છું? હું જે છું તે નથી, જે નથી તે છું. આહ! આહ! આ નાના માળખામાં આ શી ઉચકપાચક? આ વાંકડિયાં મૂંઝાં નીચે ગુપ્તિવસ જગના નાનકડા મગજમાં આ શી અર્થી! આહ! આખરે મને શું જોઈએ છે? હુનિયા પછુ જેવી છે તેવી મને જોઈતી નથી, જેવી નથી તેવી જોઈએ છે. આ માનવીના મેળો પછુ છે તે જોઈતો નથી. મને જોઈએ છે શું? આહ! દઈ, અંદરૂ, વેદના! આહ, મારા ખારા શબ્દો, ભલે બાબ્યા, બાબ્યા હો તો મારી છાતી ઉપર રહે! હું લેખક છું, હું કવિ છું, દૃષ્ટા છું, જગનાં તણખડાં જેવાં માનવી સૂતાં હોય ત્યારે હું જાગું છું. હું લેખક છું! હું ને મારા માનસસંતાનેઃ ઘણું જીવો! કાંક હુનિયાને તમારી બહુ બહુ જ નજર છે. ઘણું જીવો! ગાંડપણુ રાખો, કલમનો નશો રાખો, ખુમારી તમારી કરો.....

ઇલા : અરે, આ શું માંધું છે અધારે તમે?

શેખર : જીવો ને જીવતાં શીખવાડો, નવી શેઠાનીની મસાલ હાથમાં રાખો, નવવિધાનનો ઝડો મસ્તક પર રાખો, આવતા યુગનું બ્યુગલ મુખમાં જ રાખો.....

ઇલા : અરે, પછુ તમે સાંભળો છો કે નહિ? કોઇ મગવા આવ્યું છે તમને. આમ ગાંડાઇ માંડી છે તે!

શેખર : કોઇ આવ્યું હોય તો બહાર બેસાડ. મને કુરસદ નથી. નકામી વચ્ચે ડખક કરે છે તે! હં, બ્યુગલ

મુખમાં જ રાખો, ન હોય તો મારી ઠેકાનેય ગાંડપણુને દેહ ફરતું લપેટી ઘો.....

ઇલા : અરે પછુ તમને આ શું થયું છે? લવારી મૂકતા જ નથી તે!

શેખર : એ લવારી નથી, આવતા યુગની તાણી છે... ઇલા : કીક ચાલો, આવતા યુગને હજુ વાર છે, આપણે જીવતાં છીએ ત્યાં સુધી તો એ આવવાનો નથી. અત્યારે તો જે આવ્યું છે તે સામે જીવો. જીવો, એમ ન ચાલે પછી, -ખરાબ લાગે.

શેખર : હું લેખક છું, કવિ છું, મારું સારા ખરાખરું ધોરણ એવું પાર્શિવ નથી. ચાલ બોધાવ, કોણ છે વગી? કોંક તંત્રી હશે ને કાં કોંક નવો ઉમ્મો લેખક થવાનો અભખરો સેવતો થેલો જીવાનિયો હશે. શું તાર ઉપગ્રી છે હુનિયામાં! ઠેકઠેકણુ, ગલીએ ગલીએ લેખક ભટકાય. Mass production, but no quality! Assembly line! એસેમ્બલી લાઇનમણી કારખાનામાં એક મોટર નીકળે ને આ જમાનામાં કવિ-લેખક નીકળે! મારા બેટા દિંગને ગાંગે ગાંધી થઇ પડ્યા પછુ! અને છાપાં ચોપાનિયાનોય રાફડો જ મફડો, એથી છપાવવામાં તો મુરકેલી જ નહિ! આહ! એ ગયો યુગ સાચા કવિત્વનો, પાડિત્વનો, વિદ્વાનો યુગ આપશે જ નહિ?

ઇલા : હવે તમારું બાળક પૂરું થયું હોય તો એ બાળને મોકલું. બિચારો કરી ગયા હશે, ને આ સાંભળ્યું હશે એથી તો થીજ જ ગયા હશે. (ગપ છે)

શેખર : શું પત્ની મલી છે! અરે પછુ આ હુનિયા જ જ્યાં જોઈએ એવી નથી ત્યાં પત્ની બિચારી કપાળી હોય? આખરે મને શું જોઈએ છે? નથી જોઈતું એ છે, જોઈએ છે એ નથી, અરે, હું જ જે છું તે નથી.

જે નથી તે છું. આહ, દર્દ, વેદના...આ એકના એક શબ્દો ક્યારે આવે છે? અરે...

કુમાર : નમસ્કાર, શેખરભાઈ.

શેખર : આહ, કાણુ છો તમે? એમાં નમસ્કારનો ટિપ્પણ ન કર્યો હોત તો? અગડી જાન. કાંઈ? બેસવું હોય તો બેસી જાઓ, હું બેસવાનું કહેવાનો નથી.

ધણ : અરે, તમે આ. શું કરો છો? કોઈ મળતા આવે એનો આવો સંકાર કરાય?

શેખર : તું જ હવે, એ હડાપણુ ને વ્યવહારપુર્ણ તને મુશ્કારા! બાકી તો અત્યારે મને દુનિયા આખી મળતા આવે છે. એમ વિનય ને શિષ્ટચાર ને દુનિયા-ધારીમાં ખોવાઈ જતું કેમ પલવે? ચલો, બોલો ભાઈ કાણુ છો તમે? શું કામ છે?

કુમાર : છ.....

શેખર : એ રિવેક મૂકી દો 'Come to the point. વાત કરી નાખો જે હોય તે સમય અચાએ નહિ મક્કના... Yes, come on.

ધણ : પણ તમે એને બોલવા તે દેતા જ નથી તે પાછા ગરમ થઈ જા છે.

શેખર : તું હજી નથી ગઈ? જા નોંધ્યો, તારું કામ કર.

ધણ : જો જો ભાઈ, મારું લગાડ્યો નહિ, એમને એવી ટેવ છે. (જાય છે).

કુમાર : (હસીને) છ, કાંઈ હરકત નહિ, બહેન.

શેખર : હો, ચાલો ભાઈ, શું છે તમારું? quickly please!

કુમાર : છ, મારું નામ કુમાર.

શેખર : એ છ છ ને આપ આપમાં સમય કેટલો નાંદકનો વ્યય થાય છે? તે તમારું નામ કુ...મા...ર! હા, તે શું છે? કુ...મા...ર! નામ તો કચિ-લેખક-કલાકારને શોભે એવું છે હો! હા! હા! હા! હા! જો તમે ઉગતા કચિ-લેખક હો તો આ નામ જ તમે શ્રમ ચઢાવ્યા કરી દીધી છે. તે આ નામ જ નમથી જ છે કે લેખક થતા માટે તમે ચંપુ છ?

કુમાર : છ, નહિ જ નમથી જ છે. અને.....

(ત્યાં બાજુની ખોલીમાંથી આમોદાન રેડોડ સંભળાય છે : "હર ના મુદ્દાન કર લે")

શેખર : (બૂમ પાડે છે) અરે, ઇસા, ઇ...સા, આ રેડોડ બંધ કર નોંધ્યો. મુદ્દાન! મુદ્દાન! શી

મીજ છે આ મુદ્દાન! પ્રેમ! પ્રણય! હસ્ક! Love! જોડેનાનાં આ યુગમાં વધુમાં વધુ જોડેનાત મુદ્દાનની થઈ છે. ચોટે ચોટે ધરે ધરે બસ એક જ વાત! મુદ્દાન! (બૂમ પાડે છે) અરે ઇસા, બંધ કર, સાંભળતી નથી? કેવી મદાન વસ્તુ આજ કેટલી સોંધી થઈ પડી છે! હર ના, મુદ્દાન કર લે! બસ મુદ્દાન કરો, ખીલું કાંઈ કરવાની જરૂર નથી. જન્મો, મુદ્દાન કરો તે મુદ્દાન કરતાં કરતાં જ, એનો મંત્ર જપતાં જપતાં જ ખપી જાય. આપણે ત્યાં તો પુનર્જન્મની વે સગવડ છે. આવતા બંધે વ મુદ્દાન માગો. હર ના, મુદ્દાન કર લે! ખીલમાં બંધે પછાત હોઈએ, પણ આ મુદ્દાનમાં આપણી પ્રગતેની ટોચ પણ કોઈ નોંધ રહે એમ નથી. આજ સાખીત કરો. આપે છે કે જોડેનાત એ શી વસ્તુ છે! એકધારી જોડેનાથી ક્યારે પણ કચન બને છે, બંડલ ચિત્ર પણ ચક્રવર્તી ચિત્ર બને છે, કુખજ પણ કામિની બને છે, જોડાણની લખનારો પણ યુગકવિ બને છે, કુમાર પણ શેખર બની શકે છે; તે મુદ્દાન પણ લોકભોગ્ય બનીને શ્રૃંગારથી માંડિને મહાપ્રાસાદો સુધી, બદલારથી માંડિને શેરબખ્શરમાંથી શેડીઆ સુધી, દશ વર્ષના બાળકથી માંડિને ૭૫ વર્ષનાં ખખડજન સુધી પહોંચી શકે છે. આહા! હર ના, મુદ્દાન કર લે! આપણી પામે જગતને આપવા માટે કેવી મદાન, વિગટ વાજ છે! અરે પણ, બોલો તમે! જલદી કરા! કોઈ હસ્તચિત્રિત માટે વાર્તા લેવા આવ્યા છો? તો આગળથી જ કદી દઈ કે શેખર પચાસ રપિયા જોયા પછી જ વાત કરે છે કવિતાના રપ ને મુક્તકના ૧૦. આ મારા જોડામાં જોડા બાય છે. પણ બોલોને, એમ મ્હો વકસીને બોલો છો શું?

કુમાર : છ, હું તો ઉગતો કવિ છું. આપવું...

શેખર : છ છ તુ ને આપવું પીંજી મૂકીને come to the point please.

કુમાર : મારાં કાંઈયે થોડાં છપાયાં છે તે...

શેખર : તે શું થઈ ગયું? આજ એની નવાઈ ક્યાં છે? હં ચાલો!

કુમાર : આપને બતાવવા ને આપવું...

શેખર : હ, સમજી ગયો, મને માખણ મારવા ને મારું માર્ગદર્શન લેવા આવ્યા છો ને? જો કે ખોટું નથી, આજે બધા નવીનો લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખકનો છેડો પકડી લંબે આ સાહિત્યનો સાગર તરી જાય છે, એટલે જ એ

સાગર મટીને નાની નદી જેવું બની ગયું છે ને! પછી પોતે લખ્યપ્રતિષ્ઠ બને ત્યારે... બને જ, બહેરાત વસ્તુ જ એવી છે ને બહેરાતનો તો આ યુગ છે... ને પોતે લખ્ય-પ્રતિષ્ઠ બને ત્યારે બીજા નવીનોને પકડવા માટે પોતાનો છેડો છૂટો જ રાખે છે. છતાં ઉધું બેસી નહિ હોં! એ વસ્તુ જ સાચી છે આ ધંધાની એ એક ચાવી છે. હસવાનું શું છે એમાં?

કુમાર : છ, માફ કરજો.

શેખર : કહું છું કે આ ચિનયધિવેક જવા ઘો મહેરબાની કરીને. કેટલો સમય બગડે છે? હં બોલો, કાબો યોડાકે છપાયાં છે એમ કહેતા હતા ને? ને બીજાં યોડાકે મારી પાંખમાં આવીને છપાયાં છે એમ જ ને?

કુમાર : છ, નહિ. હું કાબો છું. આખો ફૂરસદ મળે ત્યારે ..

શેખર : મને ફૂરસદ છે કે નહિ એની તમારે શું પંચાત છે? ફૂરસદ જ છે, બસ? તે મારે જેઠ જઠને માર્ગદર્શન આપવાનું એમ જ ને?

કુમાર : છ હા, અન... ..

શેખર : કાબસંઘ બહાર પાડવો છે તે પ્રસ્તાવના જેઠએ છે ને?

કુમાર : છ, આખો યોગ્ય લાગે તો, આપનો અતુલ્ય અભિપ્રાય હોય તો જ સંઘ બહાર પાડું.

શેખર : તે બહુ ઉતાવળ છે? પૈસા કેટલાક છે પાસે? એક હજાર જેટલી ગઠિ સગવડ હોય તો બહાર પાડો. મારી ના નથી ને એ હજાર ફેંકી દેવાના હોય તો જ. વળતર બળતરની આરા રાખવાની નથી. યુજરાત ગાંડી છે, ખજર છે? તમે તો શું, પચુ આ શેખર! જનતાનો લાડલો શેખર! એનાં મૂલકાં ઉપર વેવલી છોડીઓ વારી જાય છે એ શેખર! આજ પં ર વર્ષથી પંકાયેલા કવિ શેખર! એના પ્રખ્યાત સંઘ 'કલ્પના'ની ખજર છે ને? એની આજ પાંચ વર્ષે એક હજાર નકલ ખપી નથી. આ યુજરાત છે એટલે ફેંકી દેવા માટે હજારેક રૂપિયા ગઠિ હોય તો બધે બહાર પાડો. એક સંઘ વધારે, એમાં શું? આજ કાબસંઘની કયાં નવાહ છે? બધો નકલ કોમ્પીએન્ટરીમાં જશે ને સોએક નકલ ખપશે. બાકીની નકલનો ખડકો કરવા ધરે લુદી ખોલી રાખી મૂકજો.

કુમાર : છ, મારા પિતાં શ્રીમંત છે. પૈસાનો વાંધો નથી. ખાલી આપ ફૂરસદે કાબો લુઓ ને આપનો અભિપ્રાય પડે તો જ સાહસ ખેડું. આપની પ્રતાવના હશે તો ઘણો ફરક પડશે.

શેખર : તો બધે ભાઈ, તમારે કૃત્રિમાં પડ્યું જ હોય તો મને હરકત નથી. પ્રસ્તાવના લખી આપીય, પચુ... પચુ... તમને એક વાત કરી દઉં. શેખર પચુ એનાં નામ ઉપર જીવતો નથી. એને ય એની છલા છે ને ધર છે. પ્રચુ બે હોય ને એને કૃપા કરવાનું કામ આપણું હોય તો પ્રચુકૃપાયે બળજો તો નથી, પચુ તમે તો બળો છો. ફાખરે ય પેટ બરવાનું છે. તમે આવા રીધા ને ગરવા છો એટલે તો હા પાડું છું, પચુ વાર્તા, કવિતા કરનાં પ્રસ્તાવનામાં ઘણી વધુ મહેન- છે. હું ક્ષણે તો ૧૫૦-૨૦૦ માણી શકત પચુ તમે મારા ઉપર સંકે છાપ પાડી છે એટલે ૧૦૦ થી પતી જશે. બોલો, કંપ્યુટ છે?

કુમાર : પચુ છ શેખરભાઈ, આપ પહેલાં લુઓ ને આપ જેવાની પ્રસ્તાવનાને યોગ્ય લાગે તો જ...

શેખર : એ યોગ્ય જ હોય, ને ન હોય તો યોગ્ય બનાવવા શકાય. નવીનોને ઉત્તેજન આપવું જ જેઠએ ને? બોલો તમારે કંપ્યુટ છે? એમાં અમલખ ન બને. તમને એમ થતું હશે કે આ શેખર જેવો મહાન કવિ ને આમ પૈસા માટે આમ કહે છે? પચુ દુનિયા એવી જ છે આપણો હોય નથી, એટલે જ હું લગ્ય કરું છું ને મને જેઠએ છે તે નથી ને જેઠું નથી તે છે. હું જ જે હું તે નથી ને જે નથી તે છું, એટલે જનતાનો લાડલો શેખર ને ધલા સાથે ધા માંડીને રહેતો શેખર, એ બે લુદી બકિતઓ છે. એકની રાસ એની કલ્પના ને એનાં આર્થ-દ્યનની મેથી મૂડી છે ને બીજો શેખર ધર ચક્ર વગા માટે જેઠપતી મૂડીની નિરંતર શોધ કરે છે. તમને થતું હશે કે એની કૃતિઓમાં પિરાટ દેખાતો શેખર આવી કાચી માગીતો, પૈસાનો ભૂખ્યો સેક્સમેન જ છે ને આખરે! પચુ...

કુમાર : છ નહિ, એવું શું થાય?

શેખર : એ વિવેક રહેવા ઘો થતું જ હશે. ન થતું હોય તો હું કહું છું કે તમારી બુદ્ધિએ દેખાણું કાઢ્યું હશે, તો તમે આજની દુનિયા માટે નાલાયક છો. પચુ થતું હોય તો છા:થાય, મને એમાં શરમ નથી એટલે

બોલો, મારી વાત મંજૂર છે? તો લાવો કાચો લાભ્યા હો તો.

કુમાર: છ, મને મંજૂર છે. આ કાચો આપ નિરતિ...

શેખર: લાવો ને અત્યારે જ બેઠો. હવે ઉપરથી પણ જે અભિપ્રાય આપીય તે સાચો હશે ને એ આપણે ખેને જ સમજવાનો છે. કાલ્પસંકલ્પને કે વાંચનારને એની સાથે કરી જ નિરખત છે નહિ એક કામ કરવું, પ્રગટ કરો એ અગાઉ જ્યાં advance publicity કરવું ને પ્રસ્તાવનાલેખક તરીકે માફ નામ જાહેર કરવું સમજ્યા!

કુમાર: છ.

શેખર: અરે, અક્ષર તો સરસ છે મોતીના દાણા જેવા, એટલે કવિ-લેખક થવાની બે લાચકાત તો છે તમારી પાસે: નામ ને અક્ષર. પણ બીજું દહા ધણું બાકી છે. ચાલો, એની તમને ટીપ આપી દઉં. અરે ધંધા, જરા બે કપ કોરી મોકલાવો.

કુમાર: છ, એની તકલીફ...

શેખર: કહું છું કે વિનય વિવેકમાં નાહક સમય બગાડો નહિ. ત્યારે જુઓ, તમારો આ પહેરવેશ ફેરવી નાખો. આ પાટલુન ને મુશકાટમાં વિનિષ્ટ નથી, લેખક તરીકેની તો નહિ જ. કદની બંગાળી દબની તો હોવી જ જોઈએ. નીચે પાવખમો, મુરવાળ કે પછી છૂટી પાટલીની ધોતી-ગમે તે ચાલી શકે. સફેદ જ હોવાં જોઈએ, ખાદી હોય તો સૈથી સરસ, નહિ તો રેશમી કદની પણ સારી છે. એમાય રેશમી ખાદીની ત્રેયડ હોય તો ખૂબ જ ધ્વ વા ચોખ્ખ. ચક્ષમાં આવ્યાં હોય તો હીક, નહિ તો મજબની પહોળા કાળી ફ્રેમ અગર રીમલેસ પણ ચાહે. વાળ વધારો હજી, વાંકડિયાં મૂલકાં જેવું એકેય નહિ, અગર દાદી વધારો તોય સરસ, પગમાં એજડી હુન્નજાયોચ, વાળ ને મેઠાં જાણે બેદરકારીથી અગર ગાંડપણમાં રાખીએ એવાં રાખવાં. કપડાં કોઇ કોઇ વાર મેઠાં હોય તોય હરકત નહિ, ને નુખ ઉપર થોડું ગાંડપણ, ખુમારી ને આર્થ-દૃષ્ટિ મિશ્રણ ખાસ જરૂરી ગણાય. ટૂંકમાં આ બધી વિશિષ્ટતા વગર ન ચલે. Create a halo around you and you are established, સમજ્યા? કોઇની સાથે વાત કરો તોય થોડી તોછાણ, સ્પષ્ટવક્તવ્યનો દેખાવ, વાતે વાતે પ્રજ્ઞાસિકાભંગની ઘોષણા ને બોલો ત્યારે જ્યાં સંભળનારને આઘાત લાગે ને મેઠાં વકત્તી રહે એવા બોઅશ્વેષ વાપરો. આટલું જરૂર કરો, અને હા! બહાર નીકળો ત્યારે હાથમાં થેલી અગર તો કોઇ

અગ્રેજ-હિંદી-બંગાળી-ગુજરાતી સામયિક જરૂર રાખો. આટલું જરૂર કરો, સમજ્યા? ખુમારી ને ગાંડપણ જો ન હોય તો મારીતોડિતિય લઇ આવો, એમાં હસવાનું કંઈ નથી, સમજ્યા? દરેક ધંધાના નિયમ હોય છે તેમ આ ધંધાના પણ આ જરૂરી પ્રાથમિક નિયમ છે. બાકીનું આગળનું તો તમે ધીમે ધીમે શીખી જ જશો, અને હા! ખલીશ છુઆનું એકાદું પુરતક સાથે ફેરવું. ખાસ કરીને.

કુમાર: છ, એ તો ખરું, પણ એ તો બાલ દેખાવ ચયો, પણ સાચું ચિરંજીવ સાહિત્ય લખાય કેમ એના કાંઈક નિયમ પણ હશે જ ને? એ માર્ગદર્શન પણ આપ જ કરો.

શેખર: એ હવે પછી વાત. મુખ્ય જે હતું તે તમને કશું. એની રાજઆત આજથી જ કરો. અરે હ્યો આ કોરી આવી. પહેલાં એ પનાવી દબાવે, ચાલો. (કોરી બંને પીએ છે.) હં, હવે ઉપર ઉપરથી કાચો બેઠાએ. પછી નિરતે બરાબર જોઇ જશ્ય. અરે બાઇ આ હંદ ખેમો છે, આમાં વળી હસવોઈવંની ભૂલો છે, જુઓ (પાનાં ફેંચે જાય છે) અહીં શબ્દો મારીમયડિતિ મૂક્યા છે. ખૂબ ક્યાય છે, વિશિષ્ટતા નથી, મચાળાં અનાકર્ષક છે. હંદોર્વિધ્ય નથી, મિશ્ર જ વધુ છે, બાકી પૂરવી છે, ગેય ગીતો તો લાગતાં જ નથી, ખંડકાચ કે મહાકાચ છે જ નહિ, સોનેટ વધુ છે, વિવરમાં નવીનતા નથી, પ્રેમ, પ્રિયતા ને આરમ્બ ને દર્દ ને દિલ્લગી ને પિરહ ને સંવેદન ને શાયરી, stereotyped છે ભાઈ આ તો. મુકતકો ધણું છે પણ વિશિષ્ટતા દેખાતી નથી. અત્યારે તો પ્રથમ કક્ષાનાં આ એકાદ બે લાગે છે, છતાં નિરાશ થવાની જરૂર નથી. છતાંય હજી ધોરણ ઉંચું હોય તો વધુ હીક, નહિ તો પ્રસ્તાવનાનીય જ કીમત ન રહે. હવે આ કાચો અહીં મૂકના જાવ, બરાબર જોઇ જશ્ય, હીક લાગશે તો મુધાચવધારા કરું તો હરકત નથીને?

કુમાર: છ, કાંઈ હરકત નથી. હીક ત્યારે, રત્ન લઉં? આજ બહુ તકલીફ આવી

શેખર: વળી એ વિવેક વાપરો? એ બૂલી જાવ. સમયનો નકમો બધ છે એ ને દંભ સવાય બીજું કશું નથી.

કુમાર: છ, માફ કરજો.

શેખર: વળી પાછા? આ ટેવ કાઢી નખા, સમજ્યા? પાછા આવતા રહેજો.

કુમાર: છ. (જાય છે.)

શેખર : ચરે છલા, આવ જોઈએ. જરા બારણું ખંધ કરતી આવ.

છલા : શું છે ?

શેખર : તું અહીં આવ ને એક વાર, પછી કંટુ.

છલા : ના, હું અહીં સામે બેઠી છું. તમે સાવ બેશરમ છો. અત્યારે દિવસ છે. ધંધો છે કે નહિ બીજો ?

શેખર : અહીં આવ કંટુ છું.

છલા : નહિ.

શેખર : ડોરી છો ડોરી.

છલા : બંધે રહી

શેખર : હીક જો, આ મૂખનાં આ જોડકાં કરડિયામાં મૂકી દે. સો રૂપિયાનું કરી નાંખ્યું, બીજું શું ? આવે એટલે મોદીને સ્થિતિ આપી દે. મારા હાથમાં આવશે તો ક્યાં હડી જશે આવો એક એક હેયાફૂટો આવતો હોય તો કેવું સરસ ?

છલા : તમે બાકી મજબબ છો !

શેખર : હું લેખક છું એ જૂલીશ નહિ. જેવો તેવો નહિ, પણ genius !

છલા : પણ એની કવિતા વાંચતે તો ખરા. એમ કરડિયાને હવાલે કરાય ? રૂપિયા લખને કાંઈક તો ખદલામાં કરો !

શેખર : તે આ કૌણી પાછ, આટલી વાર વાત કરી. એને રાત્રેય સ્વપ્નાં આવશે ને બધેય ફગાકા મારશે કે શેખર જેવા સાથે આટલી વાતો કરી ને એને ત્યાં કૌણી પીધી. અમારો તો અંગત સંબંધ થઈ ગયો છે વગેરે.

છલા : તમે બાકી આ કરતાં વીમાના એજન્ટ થયા હોત તો...

શેખર : થયા હોત એની વાત નહિ. છે એની વાત કર. અહીં આવ જોઈએ, કેવી ડાહી છો છું ? કર નાં; મુલખત કર સે.

છલા : એક વાર કાંટું ને કે અત્યારે નહિ.

અવેશ બીજો

છલા : તે હવે તમારે કાંઈ કરવું છે કે નહિ ?

શેખર : જ નહિ. ચોપડીઓની રેખાટી આવે છે ને ?

છલા : મહિને સરેરાશ ૫૦-૬૦ રૂપિયા આવે એમાં આપણું ને એ બાળકોનું પૂરું થઈ જશે ?

શેખર : ધારીએ તો થાય. પણ તારે ધારણું છે જ ક્યાં ?

છલા : પછી ? ધારું પણ એમાં મનુદતું ન પૂરું નથી થતું, ખબર છે ને ?

શેખર : તો પછી તારું એમ કહેવું છે કે આ શેખર, લખ્યપ્રતિષ્ઠ લેખક શેખર શું નોકરી કરવા જશે ?

જેને ત્યાં આજ સુધી કેટલાય તંત્રીઓ, પ્રકાશકો, લેખકો, વેતલી છોકરીઓ, પત્રકારોએ પણ ધર્યા છે એ શેખર ?

છલા : પણ જૂની માળા ક્યાં મુંડી ફેરવવા કરશે ?

આજ તો કોષ આ બાળુ જોતું નથી

શેખર : એ બધા અદેખા છે એટલે. શેખર ને શિખર પાનાતુ ક્યું છે એ શિખર તેઓ જોઈ શક્યાં નથી.

છલા : એવું હોત તો તમારા આંજી બધાં આવતાં ન હોત ? એ કરતાં એમ કહો

કે આ તમારો દંભ ને તોછાકાષ ને વધુ પડતી બેપરવાહી એના મૂળમાં છે. જેવું હોય એવું અપમાન કરવું, એમાંય કાંઈક જાણીતો હોય એવું તો છાદાપૂર્વક,

તમારી મોટાઈ દેખાડવા ખાતર ખાસ અપમાન કરવું, કોષ લખવાનું આમંત્રણ આપે તો બને તો ઉતારી પાડવો ને પછી આપણું જ નહિ ને આપણું તાંબ જૂના

જમાનાનું કાંઈક શોધીને કે પછી જેવું તેવું કાંઈક પસંદી ધરીને આપી દેવું, ને વૈસા મોટીને જે જાનની વાત તમે કરતા તેથી તો ગમે એવો બખડ માથુસ

પણ કરે નહિ. મતેય સાંભળીને શરમ આવતી. જાણે થોટ માથવા નીચળ્યા. તેવું આપે છે તોય. ન આપના હોય ને તમે તમારા હક્ક માટે માનસર ઉભા રહો એ

જુડું, પણ આ તો રીતજ જુદી.

શેખર : પણ એ ય સાલાઓ આપના ને ? ક્યાં નાંય ?

છલા : પણ આજે કાણુ બોલાવે છે તમને એ તો કહો ? બધા કંટાળી ગયા આખરે તમારા દંભથી ને તમારી

હલકી તોછાકાષી, અને એ બધું કરીને ય તમે આવતા શું ? કોષ નવો નિશાળીઓ ય બિચારો બીજો માર્યો સારું

લખે. પણ તમને તો નામના મળી ચૂકી હતી ને ? પણ એ નામ ઉપર ક્યાં સુધી નબી ખતાય ? છેકાં

પાંચ વરસમાં તમારે લખે જ તમે કેટલું બમાથું છે ? શેખર : તે હું એમ કહે છે કે નવા નિશાળિયા

જેવુંય હું હવે લખતો નથી ? જરાકે બોલતાં શીખ

છલા : ધારો તો હજીયે જૂના શેખર પાછા જવતા થઈ રહે એમ છે. કેવી શક્તિ ને કેવો ચમકારો છે ?

દુનિયાનો કેટલો અનુભવ? તમે તો શું ન કરી ચક્રવા
હોત? બસે થીમ તાંબુ ન મળી તોય હું એ શેખરની
પત્ની હોવા માટે અભિમાન લેતી હતી, પણ પછી તે
તમને નશો ચડી ગયો તે લખવાનું ઘેર ગયું, પણ દેકેકાણે,
વાર તહેવારે તમારી મોટાઇ ને તમારી શક્તિ એની બગાડ
હાંક્યા સિવાય બીજી ધંધો ન કર્યો. લખવાનું સહે
ક્યાંથી? ફરસદ જ ક્યાં મળતી એમાંથી તમને? વેવલી
છોકરીઓને તમારું માર્ગદર્શન આપવામાંથી ને તમારી બધા
ધમધમી સમય રહે ત્યારે ને? આજ એ તમારું ઝૂંકું
ક્યાં ખોવાઇ ગયાં છે? કેમ કોઇ બહેન એના ઉપર વારી
જવા આવતી નથી?

શેખર: તું મૂંઝવે છે, છલા. ગુજરાત માંડી છે,
મેકર છે, પણ એમાં મને નુકશાન નથી, એને છે. લેખક,
કવિ, કલાકાર વગેરે તો દેશની મૂડી જેવા છે

છલા: એ દશે, પણ તમારા હાથે કરીને તમે આ ક્યું
છે, નહિ તો તમારી કદર કોણ કહે છે કે નથી ચઇ?

શેખર: તને બધું બાન છે. ઇન્ડિયાન અમેરિકામાં
જે ત્યાં લેખક લાખો કમાતો હોય છે સોનો જ
દાખલો લે.

છલા: પણ હો તમારી જેમ ચડી ગયા નહોતા ને?
આજે આટલી ઉંમરેય એ લખે છે, તમારી જેમ ખોટા
આંદાજો ને બગાડ ને બહેનો...

શેખર: ચાલ, બંધ કર. મને મૂડી દીધી હોય તે
ખોટ મને શું છે?

છલા: પહેલી તમને જ છેને? આ ૫-૬૦ ની
આવકમાં શું હવા ઉપર રહેવાના છો? પાછી નોકરી
કરવી નથી. કલમ ઉપર જીવનું છે ને કલમને તો કાને
ચડાવીને બહુજાં ફૂંક્યાં છે! એ કુમાર પાય વળે પહેલાં
આવેલાં તે વાદ છેને? એની પાસે કેવી હલકાઇ કરી
હતી તમે? હોટ માગવોય સારો એ કરતાં તો. આજે
એ આગળ આવી ગયો છે ને સામુંય લુએ છે? ખૂબ
લાલ લીધા મિચારાનો, પછી કર શું? ને એણે જ
પછી તમારા ઉપરથી એક વાર્તા નહોતી લખી?

શેખર: એમ જ હોય એ બધા વેનિયા કહેવાય.

છલા: પણ આજ તો તમે એના જેવું જ લખી ચકતા
નથી. તમે બસે ના પાડો, આખી દુનિયા જાણે છે. કાંચુ
તમારા દંભ ને તોછડાઇ ને મોટાઇને તમે ધીમે ધીમે

એટલી હદ સુધી મોટાં બનાવી દીધાં કે એણે જ તમારી
ફરતો ને તમારી શક્તિ ફરતો ભરડો લઇ લીધો ને પછી
તો હવે તમને એના સિવાય બીજું કંઇ દેખાતું જ નથી.
હજી વિચાર કરો, કલમ પર જીવનું હોય તો કલમમાં
શક્તિ જોઇએ. એ કરતાં અત્યારે નોકરીએ લાગી જવ
બસા યશી. નહિ તો શું ચશે એની જ કલ્પના આવતી
નથી. પાછું કઇ ચીજ વગર ચાલે છે? કોણ જોઇએ,
પાન તમારું જોઇએ, હવે વળી સીગરેટ પણ શરૂ કરી
છે અને છલા તો જોઇએ જ જોઇએ.

શેખર: અરે, વાહ છલા! મારું પછડું સેવ્યું એની
અસર તારીમાં આવી ખરી હોં! પણ ચોડો વખત ચકાવી
લઇએ. આ ફિલ્મ કંપનીમાં બે-ત્રણ વાર્તા આપી છે એ
લેવાય એટલે બસ. હજારો રૂપિયા મળશે ને પાછા એ
બધા મારાં આંગણાં ઘસશે તુ જોજે ને શેખર સ્વમાનથી
જીવવા જ જાગ્યો છે.

છલા: આ સ્વમાન છે? તમે કહેતા હો તો બસે.
જાણી ફિલ્મની વાનાની રાહ જોવા કરો નિરાતિ. એમાં
કંઇ મળવાનું નથી.

શેખર: અરે આ જ તો ગુજરાતી ફિલ્મોની બોલા-
બાલા છે. ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં તો લોક ગાંડા થયા છે.
તું જો તો ખરી એ ફિલ્મ કંપનીવાળા જવાના ક્યાં?
એમની ગરજે આપશે.

છલા: હવે હીક છે એ ફિલ્મો બધી! અને તમે ય
એકના સંવાદ લખેશ તો શું ઉકાળુ હતું અને તમને
શું આપી દીધું હતું? એ વાન જવા છો મહેસ્યાની
કરીને. એ વળી નવું જૂત બતાવે ચૂં છે તમને. બસો
પાંચસો આપશે એમાં શું વજવાનું છે? ને એની રાહ
જોઇને નિરાતિ ખેડા છો. કાંઈ ન કરવા માટે એ એક
નવું બહાણું જડ્યું છે.

શેખર: એ તું જો તં કહે, પણ સો વાતની એક
વાત કરી દઉં. આ શેખર નોકરી કરવાનો નથી. મેકર
દુનિયા એને કદાચ જૂએ મારી શકશે, પણ એની
ખુમારી છીનવી ચકશે નહિ.

છલા: આ ખુમરી છે? સ્વમાન છે? કે નશો છે?
કે ગજ ગુજરી ઉપર નબી ખાવાની રૂતિ છે? કે દંભ
છે? કે વકરી ગયેલું અભિમાન છે? એ કરતાં નોકરી

સ્વીન્ડ્રનાથ અને રાષ્ટ્રવાદ

શ્રી. ચંદ્રશંકર માધુશંકર શુક્લ

કવિવરનો સ્વર્ગવાસ થવાને આજે આઠ વર્ષ થયાં. આજે કેવળ એમની સ્મૃતિ કરવાને બદલે આપણે એમનાં વિચારણ લખાણોમાંથી કોઈ એક અંગ કે વિષય લઈ તેનો વિચાર કરીએ એ વધારે યોગ્ય લાગે છે. તેથી મેં આજે એમના રાજકીય તથા રાષ્ટ્રવાદ વિશેના વિચારો પરંવે થોડુંક ચિન્તન અહીં રજૂ કરવા ધાર્યું છે.

સ્વીન્ડ્રનાથને વિષે રાષ્ટ્રકૃષ્ણને કહ્યું છે: 'એમનામાં આપણે ભારતનો સનાતન પુરાણો છતાં નવીન એવો સાદાં ભેદ એ છીએ.' (In him we find the eternal voice of India, old and yet new.) કવિનાં લખાણો પાછળ ઉપનિષદોનું ચિન્તન ને તેની પ્રેરણા ટેરેરે દેખાઈ આવે છે. રામાયણે કહ્યું કે ધર્મ છોડીને સંસારમાં કશો લાભ મેળવવો યોગ્ય નથી. મહાભારતે કહ્યું: 'ન્યાં ધર્મ' છે ત્યાં કૃષ્ણ છે, ને ન્યાં કૃષ્ણ છે ત્યાં જય છે.' (યો ધર્મત્વાઃ કૃણો યતઃ કૃષ્ણાસ્તો જયઃ.) એ જ વાન સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે કહી. તેમણે કહ્યું કે માણસ એ માત્ર શરીર નથી, તે આત્મા પણ છે; પરમાત્મા છે; તે 'સત્ય' શિવ' મુન્દરમ' છે. 'એ આત્મા સત્ય છે, અમરતા પ્રાણેના આત્મા છે, અમરતા મનનો અનંદ છે,' એ શાન્તિનિકેતનનો ધ્યાનમંત્ર છે. એ વચન ઉપનિષદમાંથી લીધેલું છે: સત્યામ માત્રામ મનમતન્ત્ર. એ જ ભારતનો સદેશો છે. શરીર છોડી યાવ છતાં આત્મા છોડી શકો નથી, એ આ યુગમાં સ્વીન્ડ્રનાથ ઠાકુરે અને ગાંધીજીએ બતાવ્યું. અને એ એમના છેલ્લા દિવસો મુખી વાણી ને લેખણ ચલાવ્યાં; છતાં એમાં કપાયે જ્વલંબુ દેખાણું નહોતું. પ્રાચીન મહર્ષિના જેવું જ શુદ્ધ ને પવિત્ર કવિ-વર્ણનું છવન હતું. કલા અને ચારિત્ર એનો અતિસુભગ સંયોગ એમના છવનમાં થયેલો હતો.

કવિવરે રાજકીય જિંદગીનું ધરૂં પણ ઘણું લખ્યું છે. અંગલંગના યુગમાં રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ પ્રત્યે એમને સહાનુભૂતિ હતી. 'જનગણમન' તથા 'અધિ ભુવન-મનમોહિની' જેવાં એમનાં રાષ્ટ્રીય કાવ્યો એ યુગમાં લખાયાં. પણ પછી એ દિલસાથ નોડે છૂપી ખુતામરડી લળી, જેને 'ત્રાસવાદ' અથવા 'ટેરરિઝમ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. એના પ્રતિકારરૂપે સરકારે પ્રજા પર ઘણું ત્રાસ વર્તાવ્યો. આ દિલસાથનાં જે ખોટાં પરિણામ આવે છે

તે કવિએ જોયાં, અનુભવ્યાં. ઘણા માણસો પર સરકારની શંકાની નજર હોય, એટલે છૂપી પોલીસ તેમની પાછળ લાગેલી હોય; એના માણસોને જે સંધરે તેમને માથે પણ સંકટ આવે. એટલે દરેક જાણુને આતંત્રિક માણસ—મિત્ર કે સગો હોય તોયે—તેને વિષે અંદેશો રહે કે એની પાછળ પોલીસ તો નહીં લાગેલી હોય? આને લીધે અંગાળમાં અતિથિની વૃત્તિ પણ સુકાઈ ગઈ, એ જોઈ કવિએ આ દિસાપ્રતિ સામે આતંત્રનાં કષોં. સત્યાગ્રહ અને 'ટેરરિઝમ' વચ્ચે મોટો ભેદ જ આવે છે. સત્યાગ્રહમાં જે માણસોને શ્વેચ્છાએ કંઈ સહન કરવાં હોય તેમને જ કંઈ પડે છે; બાકીનાં માણસોને કંઈ થવું નથી. બીજી બાજુ, શુભતાવાળી દિસક પ્રગતિમાં, નિર્દોષ નિરપરાધી માણસોને પણ નામરજી છતાં ઘણું સહેવું પડે છે; અને તેથી છેવટે જનસમૂહને એવી પ્રવૃત્તિ વિશે અણુ-ગમે પેદ થાય છે. ગાંધીજી ૧૯૧૫ માં સ્વદેશ આલ્પા પછી તેમણે 'ટેરરિઝમ' ને એમ સમજવવાનો પ્રયાસ કર્યો કે 'ટેરરિઝમ' કરતાં સત્યાગ્રહમાં શરાતન બનાવવાની તક વધારે છે; અને એમ કરીને તેમણે એ પર્ગના કેટલાયે માણસોને અહિંસા ને સત્યાગ્રહ તરફ વાળ્યા.

એ જ સમય દરમિયાન શુદ્ધે જોયું કે દેશમાં સ્વનાતમક પ્રવૃત્તિ ઘણી જરૂરી છે, અને તે રાજવાશ્ય વિના પણ ચાલી શકે છે. 'સ્વદેશી સમાજ' નામના ગ્રન્થમાં તેમણે ભૂતકાળ પર નજર નાખી અસ્તેસ કરતાં કહ્યું કે અગાઉ આપણે ત્યાં સમાજને ઉપયોગી એવાં ઘણાં કામ સમાજ પોતે જ કરતા. ગામડાંનાં મહાજનો જળાશયો ખોદાવવાનું, ધર્મશાળાઓ બંધાવવાનું, રસ્તાઓ બનાવવાનું વગેરે અનેક કામો પોતે કરાવી લેતાં. ઘણું લાગે

તો એ કામો ખાનગી દાનનાં નાણાં વડે થતાં. એ જમાનામાં રાજસત્તા તો ક્યાં દૂર રાજધાનીમાં રહેતી, ને લોકોને તેની સીધી રીતે જાણુ બાહુ જ એછી થવા પામતી. ઘણી જગ્યાએ ગામડાંનું મહેસૂલ પણ ઉધરાવીને સામર્યું બારેબાર રાજધાનીમાં મોકલવામાં આવતું. આને લીધે રાજવંશી બદલાતા તોયે ગામડાંનું સામાજિક જીવન અસ્પષ્ટિત ચાલ્યાં કરતું, અને રાજવંશગ્રાસ્તી તેના પર કશી ખાસ અસર પડતી નહીં. યુરોપે એ જમાના જોડે આજની રીતિને સરખાવતાં કહ્યું કે આજે તો આપણે દરેક નાના કામ માટે પણ સરકાર તરફ નજર નાખીને બેસી રહેવાનું શીખ્યા છીએ. આને લીધે એક તરફ સરકારનાં કામ વધ્યાં છે, અને બીજી તરફ આપણે એટલે અંશે સ્વાયત્તની ટેવ યુમાની નિરાધાર બન્યા છીએ. ગ્રામીણ સમાજમાં પરસ્પર જે સહકાર હતો તે ધણી જ ધટી ગયો છે. કવિનું આ નિરૂપણ કેટલું સાચું છે! આજે સમાજને ઉપયોગી એવું કંઈ પણ કામ કરાવવાનું હોય ત્યારે આપણે હાથ હલાવવાને બદલે બૂમાટ કરીએ છીએ. સરકાર કંઈ એવાં બધાં નાનાં મોટાં કામને પહોંચી શકતી નથી; પહોંચી શકે પણ શી રીતે? ફેલસાં કામ એવાં હોય છે જે લોકોના સંયુક્ત પ્રયાસથી જ્વલજ્વલતામાં થઈ જાય. તે આપણા આ પ્રવાવર્ણનીપણીને લીધે પડ્યાં રહે છે.

ખીજું, અગાઉ જે કામ દાનથી થતાં તે હવે કર-વેરાથી થાય છે. સરકાર અગાઉ માત્ર બદોબસત રાખનારું 'પોલીસ સ્ટેટ' હતી; તેને બદલે હવે તેને લોકસેવાનાં અનેક કામો જાતે કરવાં પડે છે, એટલે તે 'સેવક રાજ્ય' (મિનિસ્ટરિયલ સ્ટેટ) બની છે. જેમ કામ વધે તેમ પૈસા વધારે જોઈએ; એટલે કર પણ વધારવા પડે જ. દાન એટલે, ને કર ફરજિયાત; એટલે કર અકારા લાગે. દાનની પાછળ જે ઉમંગો હતો, માનવપ્રેમની જે લાવના હતી, તે આજની વ્યવસ્થામાં રહ્યાં નથી.

એટલે કવિવરે, સમાજમાં સ્વાવર્ણબન અને સહકાર ખીલવવા માટે, રચનાત્મક કામની જરૂર સ્વીકારી. તેમણે આગળ જનાં એ વિષે લખ્યું: 'મારી તો દૃઢ પ્રતીતિ હતી કે ભારતવર્ષને જે કોઈ વસ્તુની જરૂર સૌથી વધારે હોય તો તે તેની અંદરથી જ પેદા થવા રચનાત્મક કામની હતી...આપણને જે મોટા નેક્રમ છે તે જે આપણને એકદમ આપી દેવામાં આવે તો એથી નુકસાન જ થાય.

તેથી મેં' મારા દેશબંધુઓને ફરીફરી કહ્યું છે કે તમે જૂથ બાંધો—પણ તે શિક્ષા માગવા સાડુ નહીં, પણ આપણી આપજોગની લાવનાને પ્રગટ થવાની તો શરૂ પેદા કરવાના કામ માટે.' (નિશનાલિઝમ, પૃ. ૧૧૨-૩)

આજ વાત ગાંધીજીએ પણ 'રચનાત્મક કાર્યક્રમ'માં કહી. 'રેડિયાથી સ્વરાજ મળે', એમ તેમણે કહ્યું, એની પાછળ ગર્ભિત અર્થ એ રહેલો હતો કે રેડિયા ને બાદરું કામ ચલાવતાં આપણમાં જે વિચારો સહકાર ને સંગઠન પેદા થાય તે સ્વરાજ મેળવવાની શક્તિ આપે—આ યુગસે તેમણે પોતે કર્યો. વિદેશી સરકાર જોડે અસહકાર એનો અર્થ પ્રજામાં દેશબંધાપી સહકાર છે, એજ પણ તેમણે અનેકવાર કહેલું.

આમ, રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ ને રાષ્ટ્રીય સંગઠનમાં નિચાર અને કાર્ય વડે મોટા ફાળો આપવા છતાં, આધુનિક રાષ્ટ્રવાદમાં જે નિષ્પન્ન રહેલું છે તેના તરફ સ્વીકારનારું કુલ્લ નહોતું. આધુનિક રાષ્ટ્રવાદ, અથવા કહો કે રાષ્ટ્ર-પૂર્ણધર્મ (નિશનાલિઝમ), એ પશ્ચિમની ૧૮મી ને ૧૯મી સદીની પેદાશ છે. એના બૂરા પરિણામો તરફ ધ્યાન બેસી એતવણીના બુલંદ પોકાર કરવા માટે તેમણે, 'પશ્ચિમમાં રાષ્ટ્રવાદ', 'જપાનમાં રાષ્ટ્રવાદ' અને 'ભારતમાં રાષ્ટ્રવાદ' એ નામનાં, ત્રણ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં. તે અન્નિજમાં 'નિશનાલિઝમ' નામના એમના પુસ્તકમાં બેમાં છાપેલાં છે, ને વાંચી વિચાર કરના ની આંખ ઉઘાડે એવાં છે.

પશ્ચિમમાં ૧૯મી સદીમાં ડારવિને 'જીવનસંગ્રામ'નો સિદ્ધાંત ફેલાવ્યો. કુદરતમાં બધે પરસ્પર સંગ્રામ (struggle for existence), ચાલે છે, 'જીવે જીવ જીવનમ્' એજ કુદરતનો મહાનિયમ છે, અને એમાં જે પ્રાણી સૌથી વિશેષ લાયક હોય તે જ છેવટે જીવતાં રહે છે (survival of the fittest) એ ડારવિનની શોધનો સાર હતો. એમાંથી લોકોએ એમ ક્ષિત થયું માન્યું કે સૌથી લાયક તે જ પ્રાણીઓ કે માણસો, જે ખીન જોડે લડીજીવડીને છેવટે જીવતાં રહે છે; એટલે કે જે સૌથી વધારે નિરાવર તે સૌથી વધારે લાયક. પછી તો સૌથી નિરાવર થવા માટે - હંસાટારી ચાલી. 'ધન છે નમ માણુએ, કેમકે ધરતીનો વારસો છેવટે તેમને મળવાનો છે,' એ છંદુ ધિરતનું વચન પિસારે પડ્યું. આ અરસામાં જ રાષ્ટ્ર-રાજ્ય (નિશના-સ્ટેટ)ની પ્રસાપના

યહ. એવાં રાજ્યો વચ્ચે હરીફાઈ ને કબ્જો જમ્યાં. બધાં જ રાજ્યો સર્વસત્તાધીશ, એટલે એમને માહિમાહે લડતાં અટકાવે કોણ? આમ એમણી મહાપુલ્કો પેદા થયાં.

રવીન્દ્રનાથ કહે છે કે આ 'નેશન-સ્ટેટ' તે નિર્જીવ યંત્ર છે. 'ધન અને સત્તાના લોભ' પર એની રચના થયેલી છે. નીતિ અને ધર્મની લગામ તો એના પર હતી નહીં. નીતિધર્મની જે કંઈ મર્યાદા બાકી હોય તે નાબૂદ કરે એવા પશુ સિદ્ધાન્તો નીકળ્યા. નીતિ કે ધર્મનાં બંધનોથી પર અને સત્તાના લોભુપ એવા નરોંછ (સુપરમેન)ની કલ્પના તો નીરૂંછેએ ચલાવી જ હતી. પછી એવો સિદ્ધાન્ત કંઠવામાં આવ્યો કે નીતિનાં બંધન માત્ર બંધિતઓને માટે છે; રાજ્યને માટે એવાં ક્યાં બંધન છે જ નહીં; રાજ્ય (સ્ટેટ) તો નીતિ અનુભૂતિથી પર છે. આ વિચારનું સવિસ્તર પ્રતિપાદન ટ્રીટકે નામના જર્મન લેખકે કર્યું. 'મારો દેશ સાચું બોલે' જે કરે તે બધું જ સાચું,' My country right or wrong) એમ કહેનારો હાહોળો રાષ્ટ્રવાદ પ્રચલિત થયો. પોતાનો દેશ બોલું' કરે છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત ચાલે નહીં એવું વાનાવરણ ધણા દેશોમાં પેદા કરવામાં આવ્યું. આવા રાષ્ટ્રવાદવાળા પશ્ચિમના દેશોએ સામ્રાજ્યો રચાયાં, અને એશિયા તથા આફ્રિકાની રાજ્યગણમાં પછાત એવી પ્રજાઓને તાબેદાર બનાવી ને ચૂસી. ગેરાઓ સરકારમાં શ્રેષ્ઠ પ્રજા છે એવું શુમાન પેદા થયું. આ પ્રકારના રાષ્ટ્રવાદ સામે ચુરદેવે સખત વિરોધ જાહેર કર્યો. તેમણે કહ્યું કે અત્યારે તો પશ્ચિમનાં આધુનિક રાષ્ટ્રો ઇતર નિર્બળ પ્રજાઓનો શિકાર કરે છે; પણ આખી દુનિયા હોહવાં થઈ ગયે ને શિકાર કરવા જેવું કર્યું રહેશે નહીં ત્યારે અ. વડો આ માહિમાહે લડી એક્ટીવિઝમને કાઢી ખા ; કેમકે એમનો 'સુધારો' જ એવો નરભક્ષક છે. કવિની આ ભવિષ્યવાણી ગયાં એ વિશ્વપુલ્કોએ સાવ સાચી ઠરાવી છે.

આ પરથી એમ જોઈ શકાય છે કે રાષ્ટ્રચક્તિ ખોટી નથી, પણ રાષ્ટ્રવાદ ખોટો છે. અથવા કહો કે રાષ્ટ્રવાદ એ પ્રકારનો છે: સારો અને બૂરો. ગાંધીજીએ 'રહેણી'ની વ્યાખ્યા કરતાં કહેલું કે આપણે જે સ્થળમાં જન્મ્યા તે વસ્તુ તેની સેવા પ્રથમ લેવાદેવાનો જે ધર્મ તે રહેણી. કેન્દ્ર વિના વર્તુળ શક્ય નથી. જે માણસને જગતની સેવા કરવી

હોય તેને પણ કામ કરવા સારું જીભા રહેવા માટે કોઈ ને કોઈ એક કેન્દ્ર તો જોઈએ જ. એ કેન્દ્ર વિશેના પ્રેમ, તેને વિશેની ભક્તિ, તેની સેવા કરવાની ધગલ એ કંઈ ખોટી વસ્તુઓ નથી. જે માણસ પોતાના ગામ, પ્રાન્ત કે દેશની સેવા કર્યા વિના કેવળ 'વિશ્વસેવા'ની જ વાત કરે છે તેના માનવપ્રેમને, તેની humanitarianismને રવીન્દ્રનાથે 'રંગ વિનાની વિશ્વનિષ્ઠા' (colourless cosmopolitanism) કહી વખોટી છે. જે પડોશીની સેવા કરવાનો કદી વિચાર ન કરે તે જગતની શી સેવા કરવાનો હતો? આખા જગતની સેવા એકસાથે કરવાની શક્તિ ધૃત્વે અતિવિરલ માણસોને આપી હોય છે.

આ વસ્તુ રવીન્દ્રનાથે બહુ રૂપે રૂપે સંદેશોમાં સમજાવી છે. તેમણે કહ્યું છે કે વિશ્વભ્રમણ સાથે એક સ્થાન માટે આપણે કામમાંથી સ્વાર્થદૃષ્ટિ કાઢી નાખી વિશ્વકર્મ (world-worker) થવું જોઈએ. એટલે કે 'આપણે સહુને માટે કામ કરવું જોઈએ. સહુને માટે એ સંદેશો હું વાપરું છું ત્યારે એનો અર્થ' હું એ નથી કરતો કે અસંખ્ય બંધિતઓને માટે. જે કાર્ય' સાર્થક' છે તે બધું, ભણે વિસ્તારમાં ગમે તેટલું નાનું હોય તોયે, તેલ' સ્વરૂપ વિશ્વબાપી છે—તે સમગ્ર વિશ્વની સેવા છે.' (ધ રિલિગિયન ઓફ મેન, પૃ. ૬૬.) રવીન્દ્રનાથનો આત્મ-રાષ્ટ્રીયવાદ સમજવામાં આ વચન ધણું ઉપયોગી છે. એ જ વસ્તુ લખમાં રાખીને ગાંધીજીએ કહ્યું કે 'મારો રાષ્ટ્રવાદ એ આત્મ-રાષ્ટ્રવાદનું તોત્રનમ રૂપ છે.' આ વિશાળ ભાષના ભરતવર્ષમાં પહેલેથી હતી, એટલે તેણે કોઈ પણ પરદેશ ઉપર કદી આક્રમણ કર્યું નથી.

આ વાત વિસ્તારીને કહીએ તો, હિંદી યવા માટે આપણે ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રી, કે બંગાળી મઢી જવાની જરૂર નથી. એ વિષયમાં ગાંધીજી, તિલક મહારાજ અને ચુરદેવ રવીન્દ્રનાથનાં ઉદ્ગારવલ દૃષ્ટાન્તો આપણી સમક્ષ મોજુદ છે. જી. કે. એસ્ટરને કહ્યું છે: 'જે ઇંગ્લેન્ડવાસી અંગ્રેજ નથી તે ફ્રેન્ચિયન નથી; જે ફ્રાન્સવાસી ફ્રેન્ચ નથી તે પોર્ટુગીઝ માનવ નથી.' (An Englishman who is not English is not European; a Frenchman who is not fully French is not fully human.) અનેકામાં એકતા, બેદમાં અમેદ એ જીવનનો નિયમ છે. વિશ્વમાં અનેક રંગોની જે વિવિધ મેળવણી

છે તે કાઠીને એકરંગી એક સ્થાપત્ય રાજ્ય નથી, તેમ જીવ પશુ નથી. એવું એકરંગીપણું હૃદયને પ્રિય નથી. નહીં તો એણે સંપ્રિતમાં અનેક રંગો કર્યા જ ત્યાં સાર હોત? અહીં બહાર જે લીધો રંગ છે તેમાંજ કેટલી બધી છાયાઓ છે તે બુદ્ધિએ તોથી જગતમાં એક જ બાપા, એક જ ધર્મ, એક જ રાજસત્તા ચમેરે સ્થાપવાના કૃત્રિમ પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીપડ્યા છે. અનેક ભવિષ્યોના મિલનમાંથી એકરાગ પેદા કરવાનું, તથા સદુષ્ટો હળીમળીને રહી જગતને તેનો પાઠ શીખવવાનું, આસ ક્રમ હૃદયે ભારતને સોંપ્યું છે, એમ રવીન્દ્રનાથે જ કહ્યું છે.

એ કાર્ય આપણે ભૂડ્યા અને લીધે એરી એમવાદ પેદા થયા. તે જ પ્રમણે પ્રાંતભક્ત એ સારી વસ્તુ હોવા છતાં, આપણે તેનો અને રાષ્ટ્રભક્તિનો મેળ બેસાડી ચક્રતા નથી; પ્રાંતભક્તિ એ રાષ્ટ્રભક્તિનું જ અંગ કે તેનો જ અંશ છે એ આપણે ધ્યાનમાં નથી રાખના; તેને લીધે પ્રાંત પ્રાંત વચ્ચે હંસાવરો પેદા થઈ તેમાંથી બૂરો પ્રાંતવાદ જન્મ્યો છે. બૂરો રાષ્ટ્રવાદ તેને કહેવાય જેમાં એક રાષ્ટ્ર બીજાની સેવા કરવાને બલે, બીજાને દબાવવા ને લૂંટવા માગે છે. તે જ રીતે બૂરો પ્રાંતવાદ તેને કહેવાય જેનાથી પ્રેમહત્તે એક પ્રાંત બીજા પ્રાંત પાસેથી બને એટલું ચૂંટવવાની ઇચ્છા રાખે છે. ખડું જોતાં તો દરેક પ્રાંતને પોતે પુષ્ટ થઈ બીજાની સેવા કરવાની, બીજાઓને કાળે ધસાવાની તથા હોમાવાની, તમજા હોવી લેઈએ. એવી તમના સ્વરાજ મળ્યા પહેલાં આપણામાં હતી. ત્યારે પ્રતિ વચ્ચે રસાક્રમી સૌથી વધારે આપણેજ આપવાની બાબતમાં હતી. સ્વરાજ આપ્યા પછી એ વૃત્તિ અલોપ થઈ દેખાય છે; ને જાણે મોટો

ગગન મળી ગયો હોય એમ એમણે ચૂંટવવા મારે પડાપડી ચાલી રહી દેખાય છે આમ વૃત્તિ બદલાવાને લીધે, રૂઢી વસ્તુ દત્તી ને બૂંડી થઈ પડી છે. મુંબઈ, ડાંગ, માનબૂમ,

મદ્રાસ વિષેના ઝઘડા તો મનની અંદર પડેલા એનાં બુદ્ધિ બુદ્ધિ ચિહ્નરૂપ છે. મુખ્ય જરૂર તો વિચારપરિવર્તનની છે, માનસ પલટાવાની છે. મુંબઈ અને ડાંગની બાબતમાં અત્યંત મહારાષ્ટ્રીઓ ને ગુજરાતીઓ પંચના ફેસલા માનવાની ના પાડે, એને વાજબી કંઈ રીતે મણી શકાય? ચાંચ કાંઈ-રોકે ખડું કહ્યું છે કે 'આપણે જાતે પહેલાં આપણી પાયામાલી ન કરીએ, તો બીજું કાંઈ રાષ્ટ્ર આપણને પાયામાલી કરી શકતું નથી.' (No nation can ruin us, unless we first ruin ourselves.)

માને કે ગરાસમાંથી ભાગ મેળવવાનો સવાલ હોય, તોયે જે ભાગ ન્યાયથી, ધર્મથી ન મળ્યો હોય તે ત્યાજ્ય ગણવો જોઈએ. ધર્મ અને ન્યાય ચૂકીને મેળવેલી સંપત્તિ કદી ટકતી જ નથી, એમ રવીન્દ્રનાથે એક જૂનો શ્લોક ફરીફરી ટાંકીને સારપૂરક બતાવ્યું છે.

વર્તવ્યમેળે નરતનો મદ્યો પવતિ ।

મૃતું પન્માપ્તોને કમ્પચ્છુ નિરવતિ ॥

(માણસ અધર્મથી કાંઈપણ છે, પણ તેની આબહી થાય છે, ને તેને પુષ્કળ ધન પણ મળે છે. પણ છેવટે તો તેને સમૂલે તારાજ થાય છે.)

આને, કહેવું હોય તો, ઇતિહાસનું આધ્યાત્મિક વિવરણ (spiritual interpretation of history) કહી શકાય. આજે તો આપણા કાન આગળ દિન-હાસના અનાદ્યમાલી, જગતી વિવરણ (material interpretation of history) નાં નગારાં બેરેલી વાણી રહ્યાં છે. આ બેમાંથી આપણે કયું પસંદ કરીએ

છાએ, ને કયો રસ્તો લઈએ છીએ, એ મહાપ્રશ્ન આપણી સામે પડેલો છે. એ પસંદગી કરવામાં આ પુષ્કળ મદ્યો રવીન્દ્રનાથનું માર્ગદર્શન આપણને સલાહકર નીવડે.

બૌદ્ધિક શિક્ષણનો શાષ

પ્રિન્સિપાલ મનુભાઈ પ્રા. વૈદ્ય
એમ.એ., એમ. એડ.

હિંદમાં તેમજ અન્ય કેળવણીની નવચલના કરવાની વાતો થાય છે, યોજનાઓ થકાય છે. સમેલનો યોજાય છે અને પ્રશ્નો તપાસી જવા પડે. નીમાય છે. શિક્ષણ ઉપયોગી હોયું નેહ્યે. હુન્નરઉદ્યોગના શિક્ષણને પ્રાધાન્ય આપવું નેહ્યે. શિક્ષણમાં કેન્દ્ર તરીકે કોષ્ટ દસ્ત-કામ સામયું નેહ્યે. આવી અનેક વાતો થાય છે. બૌદ્ધિક શિક્ષણ માટેનો આપણો પ્રેમ હતું એવો થયો નથી. કોષ્ટપણ પ્રાંતના આંકડા તપાસીયું તો જણાયું કે વિદ્યાર્થી-ઓની વિશેષ સંખ્યા બૌદ્ધિક શિક્ષણ લઈ રહી છે. કાષ્ટદેશો તથા કોલેજોમાં જનારી સંખ્યા વિશેષ હોય છે. આર્થિક અથવા અન્ય કારણને લીધે કોલેજમાં ન જઈ શકે તે અન્ય શિક્ષણ લે છે. કેળવણીનો હેતુ વ્યક્તિને જીવન માટે તૈયાર કરવાનો હોય છે. જીવનની નૈવાર્યનાં ચારિત્ર્યસ્થાપના અધરથાને છે તે ભૂલી જવાય છે. તો પ્રથમ એ ઉભો થાય છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણે માણસને ચારિત્ર્યવાન બનવામાં મદદ કરી છે કે નહિ. તપાસ કરીયું તો જણાયું કે ચારિત્ર્યને શિક્ષણ સાથે બંધુ જ એવો સંબંધ છે. બહુલા ચારિત્ર્યમાં શિષ્ય માહુમ પડ્યા છે તો અભણતું પણ તેમજ છે. શિક્ષણથી કેટલાક સુધાર્યા છે, તો અનેક બગડ્યા પણ છે. શિક્ષણને અંગે ખાસ સુધારો થયો હોય તેવું જણાવું નથી.

અમેરિકામાં થોડા સમય પહેલાં દા. હન્નર વ્યક્તિઓને કસોટીઓ આપવામાં આવી. આ કસોટીઓથી બેવડું કામ થયું. એક તો વ્યક્તિઓના શિક્ષણ પ્રમાણે વિભાગ પડ્યા અને પછી વ્યક્તિના અંશોની માપણી થઈ. કાષ્ટ-રહેલના વિદ્યાર્થીઓ કરતાં કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ આ બાબતમાં ચડિયાતા ન હતા. માનસશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં અનેક શોધો થઈ છે. પણ ચારિત્ર્યના પિકાસને શિક્ષણની કક્ષા સાથે સંબંધ છે તેવી કશી પ્રમાણિત શોધ હતી નથી, ઉચ્ચ શિક્ષણથી વાકપુટના આવતી હશે પણ તેવી નીતિ, પ્રેમ કે પ્રમાણિકતા પિકસનાં હોય તેવું માનસશાસ્ત્રની કસોટીઓથી જણાવું નથી. આ આપણા સામાન્ય અનુભવની વાત છે.

જો શિક્ષણથી નીતિ આવતી હોય તો ઉચ્ચ શિક્ષણ લેનાર અમલદારો લાંચ-રસવતની ખતીથી મુક્ત હોત. બૌદ્ધિક પરીક્ષાઓ પસાર કરવાથી માણસતું સાચું મૂલ્યાંકન થતું નથી. વિદ્યાર્થી પોતાના મિત્રો સાથે કેવી રીતે વર્તે, અભ્યાસેતર પ્રવૃત્તિઓમાં કેવો લાજ લેતો-આ બધું તેવું સાચું મૂલ્યાંકન કરવા માટે જરૂરી છે. આ દ્રષ્ટિથી કેળવણીના ધ્યેય પરત્વે આપણા દેશ થઈ અષ્ટેકા વિચારો આપણે દેવના પડશે; માત્ર બૌદ્ધિક શિક્ષણ લેવાથી ચારિત્ર્ય પડતું નથી, માનવના પાંગરતી નથી, શિક્ષણ બોમ્બ રૂપ બની જાય છે. વાસ્તવિકતા સાથે સંપર્ક નહિ રહેવાથી અનેક આશાભર્યા જીવન વેડફાઈ જાય છે. જોખેતું જીવનમાં કામ આવતું નથી. મહેનત બરબાદ થઈ હોય તેમ લાગે છે. મજબૂત કામ કરનારને જ્યારે શારીરિક કામ કરવાનું આવી પડે છે ત્યારે તે ગમરાઈ જાય છે. તેનો તેને મહાવરો નથી તે કારણ પોતાથી નહિ થઈ શકે તેમ તે માની બેસે છે. માત્ર બૌદ્ધિક અભ્યાસમાં અનેક વર્ષો સુધી તક્લીન રહેવાથી તેને શારીરિક કામની ટેપ છુટી થઈ છે. શારીરિક કામમાં પણ ઝોરવ અને આનંદ છે. તે તેને સમજાવવું પડે છે.

એક વિદ્યાર્થી છે; કોલેજમાંથી રનાતક થઈ બહાર પડે છે. તેને હતું અભ્યાસ કરવો છે. સાહિત્ય કે પત્ર-કાલિમાં જાંડા જતું છે. તેના કુશળ વેપારી છે. તેઓ પોતાના પુત્રને વેપારમાં નાખશે આનુર છે. માતાને સરકારી કલેવરપત્રના શોખ છે. પોતાનો પુત્ર હતું વિશેષ વિદ્વાન થાય તેવી તેને હોય છે. પુત્ર કહે છે; “મારે પૈસા એકઠા કરવો નથી, મારે તો સાહિત્યની ઉપાસના કરવી છે, કંઈક લખવું છે, પ્રસિદ્ધ કરવું છે.” આવા યુવકની આપણે માનસશાસ્ત્રની રીતે તપાસ કરીયું તો મજબૂત પડશે કે તેની શિક્ષણશક્તિઓ સામાન્ય હતી. સાહિત્ય માટેની તેની શક્તિ ખાસ આદર-ણીય ન હતી. અર્થ કારણ તેનો અવ્યોક્ત, અનિર્ણયપ્રત્યેક સ્વભાવ હતો. વેપારમાં નેહ્યેતાં ઉત્સાહ, આવેશ અને

ચપળતા તેનામાં નહોતાં. આવી વ્યક્તિને નિરાશ કરવાની જરૂર નથી. સાહિત્યની તેની ઉપાસનામાં તેને જરૂર પ્રોત્સાહન આપવું. પણ વાસ્તવિક જીવનનો સાચો અનુભવ થાય તેટલા માટે તેને પ્રથમ તો નોકરી લઈ લેવા શિખામણ આપવી. છ મહિના તેવો અનુભવ લીધા પછી તેને સત્ય સમજશે અને લોકોનાં ખાનગી જીવન માટે ઘણું ઘણું જાણવાનું મળ્યું હશે. તેનામાં આત્મવિશ્વાસ જીવન થશે. જીવનમાં તેને રસ આપશે. ચોપડીઓમાંના લોકોને ખાસે તે સાચા, માંસ-શ્ધિરવાળા લોકોને ઝોળખતો થયો હશે.

પ્રચલિત શિક્ષણપદ્ધતિથી શું તુકચાન થયું છે તેની માનસશાસ્ત્રીઓએ જુદી જુદી રીતે તપાસ કરી છે. બહિર્મુખ (extrovert) ટેવો સંપાદન કરવામાં વ્યક્તિત્વનો વિકાસ રહેલો છે. માણસની શક્તિઓ સમાજને ઉપયોગી તેમજ પોતાને આનંદ આપે તેવી રીતે વપરાવી જોઈએ. તેમ કરવા માટે અમુક સારી ટેવોની આશર્યકતા છે. ‘સમાજને ઉપયોગી’ ટેવોને પ્રાધાન્ય આપવું પડશે. ‘પોતાને આનંદ આપે’ તેવી ટેવો પછી આવશે. દુનિયા બાળકને યરજો છે, તો બાળકે પોતાની શક્તિઓ દુનિયાને અર્પવી જોઈએ. શિક્ષણથી અનેક ટેવો પડે છે; સાંભળવાની, વાંચવાની અને અભ્યાસની ટેવો શિશુમાં મુખ્ય હોય છે. લાંબા વખતના સેવનથી આ ટેવો અનર્થુષ બતાવે છે માણસ વધારે અને વધારે વાંચે છે, બહુશ્રુત બને છે, પણ કામ તો ઝોણું ને ઝોણું કરે છે. તે લગભગ કિયામત બની જાય છે. જીવન એક ખાલુ એક લે છે. તે એકપક્ષીય બની ગયું હોય છે, તે બૌદ્ધિક જીવન છે, પણ તેમાં સામાજિક કે અન્ય તત્વો ઉપગ્રમ્ય થતાં નથી, તેનું જ્ઞાન ક્રિયામાં પરિણમતું નથી. માનસશાસ્ત્ર વાંચવાથી મનુષ્ય સ્વભાવની ખબર પડતી નથી; તે માટે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવની જરૂર છે કેળવણીનો એક ઉદ્દેશ માણસને ઉપયોગી જીવન માટે તૈયાર કરવાનો છે. તે પછી વારંવાર જીવનવહેણની બાળકોને લાંબા સમય માટે દૂર ગમવાં તે બતાવે છે; શાળામાં કરાતું કામ, તેના કારકો તથા તેની મોજમજા જીવનની નૈવારીના કરતાં જીવનમાંથી મજેદ છૂટી (Vacation)ને માં વિશેષ લગે છે. વધારે સંખ્યાને શિક્ષણ આપી દેવાના આપણા ઉત્સાહમાં શિક્ષક પીરજ આપજો નીચું ધુવું છે. દુનિયાના દરેક દેશમાં શિક્ષક પીરજ

નીચું ધુવું છે. શિક્ષણમાંની સ્વતંત્રતાના નામે કે મોન્ટેસોરી પદ્ધતિને નામે કે મોટી સંખ્યાને શાળામંદી બહાર કાઢવ માટે-ગમે તે કારણ હોય પણ શિક્ષણનું બૌદ્ધિક પીરજ પડેલ જોઈએ. જાંચું રજું નથી ખરા બુદ્ધિવાળી બાળકોને પાંચ મંદી બાળકો માટે ચોખ્ખું પડે છે. માર્ક-ગુણ આપવાનું પદ્ધતિ સામે વિરોધ થાલુ છે. સારા ગુણ બે રીતે મળે એક તો સાઈ કામ કરીને અને બીજું શિક્ષકને કેવળ પુણ કરી શકાય તે જાણીને. જીવનમાં પ્રગતિ પણ આમ જ સધાય છે: એક તો સારું કામ કરીને અને બીજું પોતાના ઉપરી અમલદારો, રોકો કે કારકોને પુણ કરીને. પહેલામ હોશિયારી જોઈએ, બીજામાં વ્યવહારિક કહાપણ અને કુનેલ જોઈએ.

જીવનની એ કટુલતા છે કે શિક્ષણનાં અનેક જોઈ અભ્યાસ પછી માણસને પોતાના ધંધા કે વ્યવસાયને સાચો ખ્યાલ આપતો નથી. માણસને પોતાની સમીપ શક્તિઓ પરિચય થતો નથી. શક્તિઓ ભંડે કદ તો હોય પણ તેમને તો માણસે પોતાના ઉપયોગ માટે ધણી પડે છે. Talents are made rather than found. ‘આ શક્તિ મારામાં નથી,’ એમ કહીને જોડી જવાથી કાચું સિદ્ધ થતું નથી. કાર્યસિદ્ધિ માટે નિજીવશક્તિ તથા ચીપટ જોઈએ. માણસમાં જુદી જુદી શક્તિઓ હોય, તેમાંથી અમુકમાં તે ખાસ તરી આવતો હોય જોઈએ, અને પોતામાં રહેલી આ વિશિષ્ટ શક્તિઓ પિગાણીને નિકસાવવી જોઈએ. શાળાઓ કે કોલેજો આ કાર્ય કરતી નથી. તેઓ તો અમુક એક શક્તિને નિકસાવવાને બદલે બીજી શક્તિઓને એક સામાન્ય કક્ષાએ રાખી મૂકે છે. ન્યુયોર્કની શાળાઓમાં ૨૫૦૦ વિદ્યાર્થીઓ તથા વિદ્યાર્થીનીઓનો દાવો માટે અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો. જાણીતા માનસશાસ્ત્રી ડૉ. મોર્ન ડાહકે તે કામ હાથમાં લીધેલ. ચીદ જાંચી ઉમરે આ બાળકોને અમુક અમુક કક્ષોની આપવામાં આવી. તેઓનું શાળાની અંદર પ્રગતિપત્ર તેમજ પછીનું નોકરી-ધંધા અર્જનું પત્રક બીજા દેશ વર્ષ સુધી સંભાળપત્રે કાચવવામાં આવ્યાં. બીજી તોય રાજામાં આવી. એ બધી નોંધોને બંધે એનું માણસ પડ્યું કે અંતિ હોક બાળક અંતિ બુદ્ધિવાળી બાળક કરતા માત્ર ચાર મહિના પૂર્તી ઓછી કેળવણી લેતા. બાળકોની શક્તિ અને વિષયના પરિમાણ (amount) વચ્ચે કોઈ જાનનો સંબંધ ન હતો. આ શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વ્યક્તિત્વને

બહાર નહિ લાવે, બહાર નિકળે વ્યક્તિત્વ ઉત્પન્ન કરે. શિક્ષકોનું કાર્ય બંધાયેલી ધીમવવાનું બની રહે છે. વિદ્યાર્થીઓનાં આદર્શ ઉપર ઓછું લક્ષ્ય અપાય છે. શિક્ષકોને બાળકના વ્યક્તિત્વની આંકણી કરવાનું કહેવામાં આવે તો તેઓ વર્ગની ૩૬ પ્રજાસિક્ષા સાથે બંધ બેસના બાળકને જ સારી પસંદગી આપશે. શિક્ષકને એટલભર્યો વિદ્યાર્થી હીક લાગતો નથી. શિક્ષકની પસંદગી બૌદ્ધિક ધોરણે થાય છે અને એ ધોરણે જ તેઓ વિદ્યાર્થીઓની આંકણી કરે છે.

કેળવણીનો એક દાયો એ છે કે તે ઉદાર માનસ તૈયાર કરે છે. કેળવણી વિચાર-ચાત્રાનંદ જન્માવે છે. ભૂતપરવિદ્યા કહેશે કે પૃથ્વી સાત દિવસમાં પેદા થઈ ન હતી. માણસ એક દિવસમાં દેખાયો ન હતો. જુદા જુદા ધર્મોની આખ્યાયિકાઓ કેટલી સાચી છે તે ઇનિડાસ કરાવશે. નીનિના નિયતો અચળ, સત્તાતન હોના નથી. પણ અમુક સ્થળ, સંસ્થાઓને આભારી હોય છે તેમ સમાજશાસ્ત્ર કહેશે. પણ પ્રશ્ન એ થાય છે કે જે માન્યતાઓ કે પરિચયો માણસને અત્યારસુધી ઉત્સાદ, પ્રેરણા આપી રહ્યાં હતાં તે તો નિર્મેજ બૌદ્ધિક શિક્ષણથી આવ્યાં જશે. તેમનું ખાલી સ્થાન કોણ ભરીશે ? “જ્ઞાન જ્ઞાન મારે,” એ સૂત્ર જાણીતું છે. પણ આ સૂત્રથી મનુવહલ્યને શાંતિ થઈ છે? શુષ્ક જ્ઞાનથી માણસે સાચી પ્રગતિ સાધી છે? જૂનકાળની સિદ્ધિઓ, ધાર્મિક ઉપમા, આપદાદાની સંસ્કૃતિના આધારે માણસનું જીવન અત્યાર સુધી સલ્મ બની રહેતું. તે અવશેષોને દૂર કરતાં અન્ય શું આવ્યું છે? તેમનું સ્થાન કોણ ભરીશે? છે? માણસે બૌદ્ધિક શિક્ષણથી ધબ્બી શોધખોળ કરી ઘણું જ્ઞાન મેળવ્યું. પણ તેનામાં હલવની આદર્શતા આવી? તેની માનવતા વિકસી? બૌદ્ધિક શિક્ષણે તેને શાંત અને સુખી બનાવ્યો? જૂના આદર્શો ગયા; નવા હજી સ્થપાયા નથી. પરિણામ? અત્યારના યુવક વર્ગમાં તે નીચે પ્રમાણે દેખાય છે:-

(૧) મામાપોને ‘જૂનવાણી’ ગણવાની ઝૂંત.

(૨) જવાબદારીનું ‘ઓછું’ બાન અને ‘હક્કી’ વિશેષ ધરણ.

(૩) મામાપોને પેસો છૂટે હાથે વાપરવાની ઝૂંત.

(૪) ધાર્મિક તેમજ નૈતિક ધોરણોની અવગણના.

(૫) વગર અધ્યાસે અને વગર સમજણે, જર્મમાન શબ્દોના પસોની ટીકા.

(૬) આપદાદાના ધંધા તરફ ઉપજતો અજુગનો.

(૭) શરીરને શ્રમ પડે તો કામ તરફ ઉપેક્ષાત્રિત.

આ થઈ યુવકવર્ગની વાત. મોટાઓનું શું છે? સન્ધ-અસત્યનાં પારખાં ઓછાં થઈ ગયાં છે. સહિષ્ણુતાના બહાને ખૂબ મદદગોટા ચત્રારી લેવામાં આવે છે નીતિ, પ્રાગભિક્ષકતાનાં બંધન શિથિત થઈ ગયાં છે. આનું મૂળ કારણ શું? માણસના શિક્ષણમાં કયાંક ગંભીર ખામી રહી ગઈ છે. બૌદ્ધિક શિક્ષણે આત્માના નાદને ગણકાર્યો નથી, મામાપોનું વર્તન સંકારીક હોય ત્યારે તેની છાપ સંતાનો ઉપર કેવી પડે? Moral Indignation-સાંત્વિક શોષ-અત્યાર ક્યાં દેખાય છે? આપણે બહુ ચત્રારી લેવા (સહિષ્ણુતાના નામે) દેવાઈ ગયા છીએ. હુનિયાને અત્યાર સાદુસરીની જરૂર છે. નૈતિક સહા દર કરવાનો છે. તેમાં બૌદ્ધિક શિક્ષણ સફળ નીપડે કે કેમ તે શિક્ષણ-શાસ્ત્રીઓએ તથા સમાજસુધારકોએ વિચારવાનું છે. જૂનું એટલું બહુ બોલું, અને નવું એટલું બહુ સારું-એ માન્યતા બોલી છે. એ પણ એક જાતની માનસિક યુગ્મી છે. એનું તો નથી થયું કે આપણી સમાજનીકા ખરોએ ચઢી ગઈ હોય? આપણે ધરમણથી શિક્ષણમાં ફેરફાર કરવા પડશે. નવાં મૂલ્યાંકન સ્થાપવાં પડશે. માનવતા સમજની પડશે. પ્રગતિ એવે હલવની વિશેષ આદર્શ ને જાણવું પડશે. જીદિને ત્યાગ સાથે જોડવી પડશે, અને આવી બાવના માનવધર્મ સિવાય અન્યથ ક્યાં માલુમ પડશે? માનવધર્મ કોઈ સંકુચિત સંપ્રદાય કે પંથ નથી. ધર્મ સિવાય આવી બાવના માણસને ક્યાંથી લાધવાની છે?

જ્ઞાન એ જીદિજન્ય અનુભવ નથી. માણસનું મન જીવનના પ્રશ્નો ઉકેલી શકતું નથી. તે મોટે મન નિમિત્ત પણ થતું નથી. જીદિ સાધન છે, સાધ્ય નથી. એ સાધ્યનથી માણસ સંજોગોને અનુકૂળ થવા પ્રયત્ન કરે છે. દાંત બીજી વસ્તુ આવવા મારે આપ્યા છે, પોતાને આવી જવા નહિ. તે પ્રમાણે મન બીજી વસ્તુએ તો વિચાર કરવા મારે છે, પોતાની હાવબોલ કરવા મારે નહિ. પશિમની સંસ્કૃતિએ મન તથા જીદિને વધારે પડતું મહત્ત્વ આપી દીધું છે. જીદિ સાધનને બદલે સાધ્ય બની ગઈ છે. આ જ ખામી આપણી શિક્ષણપદ્ધતિમાં છે. તેમાં જીદિને જ ગૌરવ અપાયું છે. જીદિ જરૂરી છે તે સાચું, પણ મૂળભૂત

ભાવનાઓને હિસાબે નહિ. આતું બાન આજુબાજુએ દુનિયાને કરાવ્યું છે. જીવિકાસથી દુનિયાને સુખ કે શાંતિ મળવાનાં નથી. માણસના સ્વભાવમાં રહેલ પાશવજાતને કાઢવા અન્ય તત્વની જરૂર રહે છે. પૂ. મહાત્માજીએ તો તે તત્વ દુનિયા સમક્ષ મૂક્યાં છે. દુનિયાને જી.તું હશે તો તે રસ્તે ગયા સિવાય છુટકો નથી.

જીવનના ગહન પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક માન્યથી ઉકેલાતા નથી વિજ્ઞાન તો ઘણી વખતે ગુંચવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. વિજ્ઞાનનો જીવન સાથે સમન્વય થવો જોઈએ. આ સમન્વય શ્રદ્ધામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધા જીવનના મૂળભૂત ઝળામળાંથી આવે છે. આપણને ઘણી વખતે એમ લાગે છે કે માણસને કશુંક શક્ય નહોતું બનતું નોંધ્યું. અજેયવાદ એક પ્રકારનો રોગ છે. કોઇમાં શ્રદ્ધા ન રાખી તેના કરતાં મૂર્ખાઇમરેલી માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખી તે માણસને અનેકવાર શાંતિદાયક થઇ પડે છે. નેશ્વિવાશાયક બાબત તો એ છે કે સારા સારા ઉચ્ચ કક્ષાના વૈજ્ઞાનિકો પણ છેવટે ધર્મ તરફ વળ્યા છે, આધ્યાત્મિક શાંતિની

ખોજમાં તલ્લીન થયા છે. જીવિવાદના વધારે પડતા ડોઝે માણસને અનેક ધર્તીગોતા શિકાર બનાવ્યો છે. ધર્મના ધિક્કારે માણસને બીજા અનેક ધર્તીગોતા ગુલામ બનાવ્યો છે. રાજકીય શોરખોરે માણસની સ્વતંત્ર જીવિ હરી લીધી છે. સ્વતંત્રતા રહી છે જ ક્યાં? કોઇકના વિચારને આપણા બનાવીએ છીએ. કર્તવ્યનો માર્ગ મૂકીને માણસ ઘણી વખત સગવડ કે સ્વાર્થનો રસ્તો લે છે. ઇશ્વરમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી જવાથી માણસને પોતામાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. તેનામાં આત્મમજા રહેતું નથી. તે હારી બેસે છે. સિદ્ધાન્તની કોઇપણ નવરચનામાં આ પાત પાંદ રાખવી પડશે. માત્ર ભૌતિક કે માનવિક ગ્રિફાણની વ્યક્તિ કે જનસમાજનું કલ્યાણ થવાનું નથી. માનવધર્મના અભાગ પાયા ઉપર તેની રચના થવી જોઈએ. જીવિવાદની ઉપાસનામાં ઇશ્વરને ન છોડીએ. Let us not become the fools of reason and the dupes of scientific truth. સત્ય જીવિથી ઘણીવાર અગમ્ય છે, 'નેતિ, નેતિ' એમ તત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

સા ભાર

પરિશીલન :- સે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કિં. રૂપયા ૪.

પ્રકાશક ગાંધિય સાહિત્ય મંદિર-સુરત.

ગુલામસિંહ :- એથી આવૃત્તિ લે. મણિલાલ નજુભાઇ દિવેદી, કિં. રૂપયા ૪. પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય

ગીતાંજલિ :- સ્વ. મણિલાલ રત્નજી ભટ્ટ, કિં. આના ૬.

પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય.

ત્રેમપથ :- સે. શ્રી વાલજી ગોવિંદજી દેસાઇ કિં. આના ૪.

પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

ગાંધીમાર્ગ :- સે. શ્રી પુરાતન હુય કિ. આના ૮.

પ્રકાશક બાલગોવિંદ કુમેરસાસ્ત્રી કાં.

સર્વાંગ સુદર જીવન :- તથા કાપ્સિસિદ્ધિ આમ થાય લે. શ્રી. માવજી દામજી શાહ અનુક્રમે કિ. આના ૮ અને આના ૧.

સ્વીકાર

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર :- સયોજક પં. સ્વામીકર બારડીવાળા કિં. રૂપિયા ૧૧

શ્રોમદ રાજથંદ્રની જીવનરેખા :- સે. રૂ. શ્રી મનસુખસાઇ કોરતથંદ મહેતા. કિ. રૂપિયા ૧૧ હિંદ પર્યટન :- સે. શ્રી. વીરજી ગંગાજી માહેપર કિં. રૂપિયા ૩

સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ :- નવજીવન પ્રકાશન મંદિર કિં. રૂપિયા ૧૨.

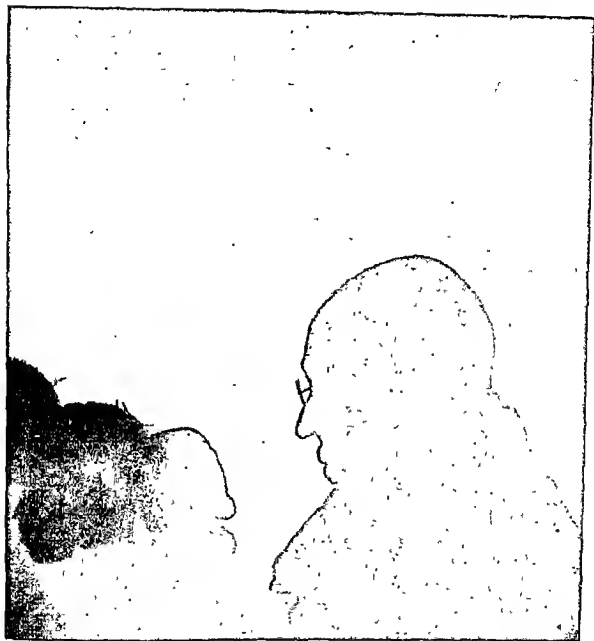
ગાંધી કથા ગીતા :- સે. શ્રી ચિમનલાલ પ્રા ભટ્ટ કિં. આના ૧૨.

Who shall lead us now? :- સે. શ્રી નિરંજનજી મોદલ્લી કિં. આના ૯.

સ્વરાજ્યધર્મ (સામયિક) તંત્રી શ્રી. વલ્લુભાઇ શાહ.

ઉર્મિદૂત :- સંપાદકો : જ્ઞાનંત ત્રિવેદી, નાનીન મોદી.

ગાંધીજી

કેરો:-શ્રી. ર. વિ. પટેલ

શ્રદ્ધા મૃધા તણી લેને, જનેતાની સહિષ્ણુતા,
મૃત્યુની વીરતા લેને, લખ્યાન-તપની સ્વચ્છતા,
આમુલી શક્તિઓ કેરા, એવા વંદોળમાં તમે,
ઉભા યાજુ, ઉદે બપ જગ-માંગલ્યનાં રમે !

કરસનદાસ માલિક.

ભાવનાઓને હિસાબે નહિ. આત્મ ભાન આજુબાજુ દુનિયાને કરાવ્યું છે. જુદિવિકાસથી દુનિયાને મુખ કે શાંતિ મળવાનાં નથી. માણસના સ્વભાવમાં રહેલ પાશવશક્તિને કાઢવા અન્ય તત્ત્વની જરૂર રહે છે. પૂ. મહાત્માજીએ તો તે તત્ત્વ દુનિયા સમક્ષ મૂક્યાં છે. દુનિયાને છાત્રું હશે તો તે રસ્તે ગયા સિવાય છુટકો નથી.

જીવનના ગહન પ્રશ્નો વૈજ્ઞાનિક જ્ઞાનથી ઉકેલાતા નથી વિજ્ઞાન તો ઘણી વખતે યુગવાડો ઉત્પન્ન કરે છે. વિજ્ઞાનનો જીવન સાથે સમન્વય થવો જોઈએ. આ સમન્વય શ્રદ્ધામાંથી નિષ્પન્ન થાય છે. આ શ્રદ્ધા જીવનના મૂળભૂત ઝરણામાંથી આવે છે. આપણને ઘણી વખતે એમ લાગે છે કે માણસને કશુંક શ્રદ્ધાવસંજન તો જોઈએ. અજ્ઞેયવાદ એક પ્રકારનો રોગ છે. કોઈમાં શ્રદ્ધા ન રાખવી તેના કરતાં મૂર્ખાઈમરેલી માન્યતાઓમાં શ્રદ્ધા રાખવી તે માણસને અનેકવાર શાંતિદાયક થઈ પડે છે. નૌકિવાશાયક બાબત તો એ છે કે સારા સારા ઉચ્ચ જ્ઞાના વૈજ્ઞાનિકો પણ છેવટે ધર્મ તરફ વળ્યા છે. આધ્યાત્મિક શાંતિની

ખોજમાં તટ્કીન થયા છે. જુદિવાદના વધારે પડતા ડોઝે માણસને અનેક ધર્તીગોત્રો શિકાર બનાવ્યો છે. ધર્મના ધિક્કારે માણસને ધીજી અનેક ધર્તીગોત્રો ગુલામ બનાવ્યો છે. રાજકીય શોરશકારે માણસની સ્વતંત્ર જુદિ હરી લીધી છે. સ્વતંત્રતા રહી છેજ ક્યાં? કોઈકના નિયારને આપણા જમવાનીએ છીએ. કર્તવ્યનો માર્ગ મૂકીને માણસ ઘણી વખત સગવડ કે સ્વાર્થનો રસ્તો લે છે. ધર્મરમાંથી શ્રદ્ધા ઉઠી જવાથી માણસને પોતામાં શ્રદ્ધા રહેતી નથી. તેનામાં આત્મજય રહેતું નથી. તે હારી બેસે છે. શિક્ષણની કોઈપણ નવરચનામાં આ વાત યાદ રાખવી પડશે. માનવોદ્ધિક કે યાંત્રિક શિક્ષણથી વ્યક્તિ કે જનસમાજનું કલ્યાણ થવાનું નથી. માનવધર્મના અવજન પાયા ઉપર તેની રચના થવી જોઈએ. જુદિવાદની ઉપાસનામાં ધર્મને ન છોડીએ. Let us not become the fools of reason and the dupes of scientific truth. સત્ય જુદિથી ઘણીવાર અજાણ્ય છે, “નેતિ, નેતિ” એમ તત્ત્વજ્ઞાનીઓએ કહ્યું છે.

સા ભાર સ્વીકાર

પરિશીક્ષન :- સે. શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી, કિં. રૂપયા ૪.

પ્રકાશક ગાંધિય સાહિત્ય મંદિર-સુરત.

બુદ્ધાભસિંહ :- એથી આવૃત્તિ લે. મણિશાસ્ત્ર નયુમાછ દિવેદી, કિં. રૂપયા ૪. પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય

ગીતાંજલિ :- સ્વ. મણિશંકર રત્નજી બટ્ટ, કિં. આના ૬.

પ્રકાશક સસ્તુ સાહિત્ય કાર્યાલય.

એમપથ :- સે. શ્રી વાલજી ગોપિંદજી દેસાઈ કિં. આના ૪.

પ્રકાશક નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

ગાંધીમાર્ગ :- સે. શ્રી પુરાનન જીય કિં. આના ૮.

પ્રકાશક બાલગોપિંદ કુબેરદાસની કું.

સર્વાંગ સુંદર જીવન :- તથા કાપંસિદ્ધિ આમ શાય લે. શ્રી. માવજી દામજી શાહ અનુક્રમે કિં. આના ૮ અને આના ૬.

સામુદ્રિક શાસ્ત્ર :- સયોજક પં. કેવાશંકર ગારડીવાળા

કિં. રૂપિયો ૧૧

શ્રીમદ રાજથંદ્રની જીવનરેખા :- સે. સ્વ. શ્રી.

મનસુખમાછ કીરતચંદ મહેતા. કિં. રૂપિયો ૧૧

હિંદુ પર્યટન :- સે. શ્રી. વીરજી ગંગાજીર માધેશ્વર

કિં. રૂપિયા ૩

સાર્થ શુજરાતી જોડણીકોશ :- નવજીવન પ્રકાશન

મંદિર કિં. રૂપિયા ૧૨.

ગાંધી કથા ગીતા :- સે. શ્રી ચિમનલાલ પ્રા બટ્ટ

કિં. આના ૧૨.

Who shall lead us now? :- સે. શ્રી તિરુમલાલ

બોદણી કિં. આના ૯.

સ્વરાજધર્મ (સામયિક) તંત્રી શ્રી. વલુમાછ શાહ.

ઉર્મિદૂત :- સંપાદકો: જ્ઞાવંત ત્રિવેદી, નાનીન મોદી.

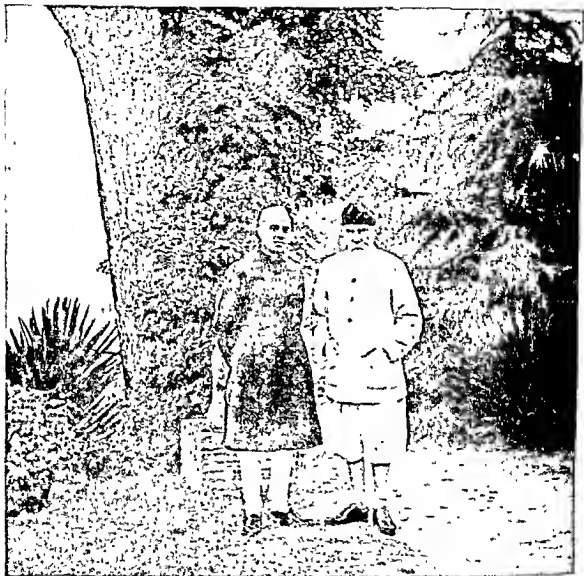
ગાંધીજી

કેદાર :- શ્રી. ર. જી. પંડિત

શ્રદ્ધા મૃત્યુ તણી લેને, જનેતાની સહિષ્ણુતા,
મૃત્યુની વીરતા લેને, લઈ જ્ઞાનન્તાની સ્વસ્થતા,
આસુરી શક્તિઓ કેસ, એવા વંદોળમાં તમે,
હમા યાપ. ઉરે જાપ જગન્માંગલ્યનાં રમે !

પંડિત જવાહરલાલ અને નિકોલસ ડેરીક

“જ્યારે હું નીકોલાસ ડેરીકનો વિચાર કરું છું ત્યારે તેની પ્રશંસાઓ અને તેની સર્જનાત્મક શ્રદ્ધાની ચિન્તનતા અને વિદ્યુત્ત્વ લોહને હું આશ્ચર્યચકિત બની જાઉં છું. મદાન કળાકાર, મદાન પંડિત અને લેખક, પુરાતત્ત્વવેદ અને સંશોધક તેણે માનવીપ્રગતિની અનેક આભુઓને સ્પર્શ કર્યો અને અજવાળી.”

જવાહરલાલ

સાહિત્ય સમીક્ષા

મણિપુરીનર્તન

[કર્તા : શ્રી. ગોવર્ધન પંચાસ; મુખ્ય વિકેતા
એન. એમ. હક્કરની કાં., નાલંદા પબ્લીકેશન. "ધન-નૃત"
સર પી. એમ. મહેતા રોડ, મુંબઈ; કિંમત રૂ. સાત]

અવલોકનકાર : શ્રી. રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાટક

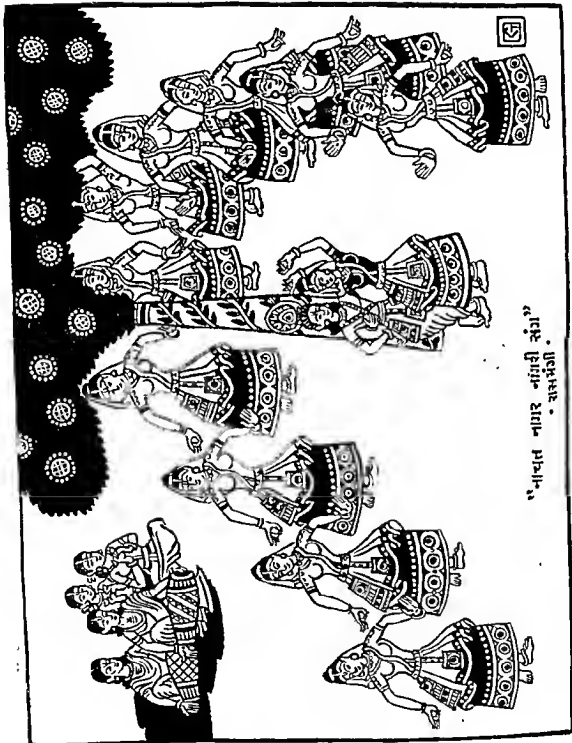

આ પુસ્તકને અમે આવકાર આપીએ છીએ. મણિપુરીનર્તન ગુજરાતમાં પ્રવેશ પામ્યાને લગભગ પચીસ વરસ થયાં ગયાં. અસહકારનં. જુનાળે જીવનના અનેક પ્રદેશોને સમૃદ્ધ કર્યાં, વ્યક્તિમાં-સમાજમાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રગટ કર્યું તેની અસરમાં લોકોનું ધ્યન નર્તન તરફ ગયું. મણિપુરને અને ગુજરાતને કોઈ ખાસ ઐતિહાસિક સંબંધ નથી. એક પૌરણિક સંબંધ પ્રસિદ્ધ છે જે આ પુસ્તકમાં નોંધે છે. પાર્વતીએ (મણિપુરના ગામ) ખાણમુરતી પુત્રી ઉપાને લાસ્ય શીખવ્યું, અને ઉપા અનિરુદ્ધને પરાણી દારિકા ગઈ ત્યારે તેણે ત્યાંની ગોપીઓને એ શીખવ્યું, ત્યાંથી તે સૌરાષ્ટ્રની સ્ત્રીઓમાં પ્રસર્યું. પણ મણિપુરી નર્તન ગુજરાતમાં પ્રવેશ પામ્યાનું ખરું કારણ તો એ જણાય છે કે સૌથી પહેલાં આપણા ધનિકોએ એ કંઠાને આગમનનું આપ્યું, તેમના સ્વીર્ગ-ખાસ કરીને કન્યાવર્ગે એ કલાની પહેલાં પિલાયિનીઓ થઈ, અને શિક્ષકો આના જ મળી શક્યા. ક્યકતિ તે વખતે અસાત હતું, અને ક્યક નર્તકી (મણિકાઓ) સાથે સંકળાયેલું હોવાથી અગ્રાણ હતું. મણિપુરી નૃત્ય લાસ્ય પ્રકારનું સ્ત્રીઓ માટે વધારે લાયક હોવાથી એ ગુજરાતમાં સ્થાયી થતું જાય છે.

લેખકે નર્તન શબ્દ શોધ રીતે વાપર્યો છે અને સામાન્ય વ્યવહારમાં એ શબ્દ એ અર્થમાં રૂઢ કરવા જેવો છે. નર્તન ઉપરનાં પુસ્તકોમાં નૃત, નૃત્ય અને નાટ્ય ત્રણેયના બિન્ન અર્થો છે. નૃત એ માત્ર તાલ અને લય ઉપર જ આધાર રાખે છે, અને તેમાં કેળાવણી અને આકૃતિનું જ સૌંદર્ય હોય છે. નૃત્ય બાવ ઉપર આધાર રાખે છે, અને નાટ્ય જેને આપણે નાટક કહીએ છીએ તે એટલે સ્વાથ્ય છે. નર્તન આ ત્રણેય મળેલો સામાન્ય શબ્દ છે. લેખકે શોધ્ય ખતાવેલું છે કે મણિપુરીનર્તન મુખ્યત્વે નૃત છે. નૃતમાં

તાંડવ અને લાસ્ય એવા બે પ્રકારો છે, તેમાં તાંડવ વિષ્ટ ઉદ્ધત અને રુદ્ર છે, પુરુષોગ્ય છે. લાસ્ય મૃદુ સુકુમાર સ્ત્રીોગ્ય છે. મણિપુરીનર્તન લાસ્યપ્રધાન છે, અને ગુજરાતમાં નર્તન શીખનાર મુખ્યત્વે સ્ત્રીઓ હોવાથી તે વધારે લોકપ્રિય બન્યું છે.

આ પુસ્તકમાં મણિપુરી નર્તનનો સામાન્ય પરિચય સારી રીતે આપેલો છે. પ્રથમ, જે મણિપુરમાં એ રૂઢ થયું છે તેની જૂમિ, તેનો સમાજ અને એ સમાજમાં નર્તનનું સ્થાન એમણે ખતાવેલું છે. મણિપુરમાં, નર્તન જીવનમાં જોડે સુધી ગયેલું છે, અને એમના જીવનમાં અનેક પ્રસંગોએ નર્તનો થાય છે. એમના નર્તનનો મુખ્ય પ્રવર્તક હેતુ ધર્મ, અને તે પણ વૈષ્ણવ ધર્મ છે. એના કથાપ્રસંગો જુદા કૃષ્ણના બાલજીવનના, ગોપીઓ સાથેના પ્રસંગો છે. કૃષ્ણના જીવનમાં પરાક્રમો તો ઘણાં હતાં, પણ વૈષ્ણવ ધર્મે તેના બાલજીવનનું જ મુખ્યત્વે માહાત્મ્ય કર્યું છે અને ગોપીને આદર્શ ભક્ત માનેલ છે. એટલે આ નર્તનો પણ માર્ગવ્યુક્ત સુકુમાર અર્થત ભાવાદ છે. રાધાકૃષ્ણનો પરસ્પર પ્રેમ તેનો પ્રિય વિષય છે. એ ભક્તિ, ભક્તિસંચાર જ કહેવાય છે. નર્તનમાં, દેહમાં પ્રગટ થતા હાવભાવો દેહ મારફત જ વ્યક્ત કરવાના હોય છે, એ દૃષ્ટિએ નર્તન એ માનવદેહભાવો માટે જડ સ્થૂળ કળા કહેવાય. તેમ છતાં ભક્તિના ઉત્તરીકરણથી, અને લેખક કહે છે તેમ આપણું કુટુંબ માખાપ, લાખ-બહેન બધાં આ નર્તનોમાં એક સાથે ભાગ લેતાં હોવાથી મણિપુરી નર્તનમાં બાવની સ્થૂળતા આવતી નથી. ગુજરાત નર્તનને સ્ત્રીકાર છે તે ભક્તિથી નહિ, માત્ર કલા તરીકે; એટલે એણે આ નર્તન સ્થૂળ ન બની જાય તેની સંભાળ રાખવી જોઈએ, અને ગુજરાત બલે કલા તરીકે તેને સ્ત્રીકર, તેમાં ધટના ફેફાલો કરે, તોપણ મણિપુરીનું શુક

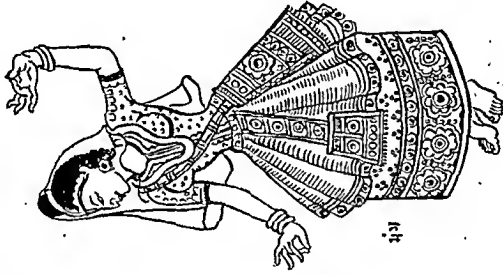
“નાચત નાચર નાંચી સંગ”
- રાસમંડી.

નર્તકી. પાલીકેશનના ટી.જી.એચી

ચિત્રનાર શ્રી. ડોલકશન ખંડાણ

ત્રિમંગ

મંગ

અંગ

શિષ્ટ નર્તન સ્વરૂપ અણ્ણિશુદ્ધ આપણા અભ્યાસમાં જિત-
રત્નું નોંધ્યું. એમ નહિ થાય તો જેમ હલકાં, લોકપ્રિયતા
અંખતાં ગીતોથી સંગીત હલકું પડ્યું છે, તેમ નર્તન પણ
હલકું પડ્યું, અને હલકું નર્તન સરંકાર દષ્ટિએ
વધારે હાનિકારક છે.

લેખકે મણિપુરીનર્તનના બિન્ન બિન્ન યોગે, તેનાં
ગીતો, તેની કથાવસ્તુ વગેરે વિગતથી દર્શાવેલાં છે. આ
ગીતોમાં કેટલાંક ગીતોની ભાષા બંગાળી છે. એક બંગાળી
બાણીના વિદ્વાન મિત્ર પાસેથી અમે જાણ્યું છે કે તેમાં
કયાંક કયાંક શબ્દના અર્થ કરવામાં ક્ષતિ રહી ગઈ છે.
“કોટિ ચંદ્રની શોભા” (પૃ. ૩૧) તો અર્થ લેખક “કોટિ
ચંદ્ર જેની જેની શોભા છે” એવો કરે છે પણ “છની”નો
અર્થ ત્યાં ચંદ્રની શોભાને “છતનારી” “હરાનનારી”
એવો છે. ગીતોમાં એક બે જગાએ “નિ”નો અર્થ “રાધા”
આપેલો છે (પૃ. ૭૨) પણ બંગાળીમાં સાચો શબ્દ “ધનિ” છે
તેનો મૂળ અર્થ સ્ત્રી (સરખાવો શુભરાત્રી “ધનુ”) થાય છે. તે
સિવાય પણ ઘણી જગાએ ભાંગીની નોંધણીના દોષો છે,
તે તરફ માત્ર અંગ્રેજિનિર્દેશ કરીએ છીએ, પણ એક
વસ્તુ તરફ ખસ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર જણાય છે.
પૃ. ૩૬ ઉપર “ઉત્પલરાસ”નો નિર્દેશ છે અને ત્યાં
પરોક્ષાએ કૃષ્ણને ઉત્પલ (સાણેલું) સાથે બાંધ્યાનો
ઉલ્લેખ છે. આ લાગતતો જ પ્રસંગ છે અને પુરાણ-
કથા અને લોકકથા બન્ને કૃષ્ણને ઉલ્લેખ જાણના
સાથે બાંધ્યાનું વર્ણવે છે “ઉત્પલ” “જાણ”નો અર્થ
ખાંડણિયો-મુખજમાં મરચા મસાલો. જેને જે લાકડાના
ખાંડણિયાના ખંડાય છે એવો જંગમ ખાંડણિયો-એવો
છે, અને તે અર્થ સર્વત્ર હશે એમ જણાય છે. હિંદીમાં
જલ્મને સર્વે હાલ મૂલ્યને જ્યો હરજા એવી પકિત સંલગ્ન
છે જ્યાં ઉત્પલ ખાંડણિયો અને મૂલ સંબંધિત છે. લેખકને
અનેક સાહિત્યકારોએ મદદ કરી છે, તેમની પાસે આ
આખો લેખ જોવડોયો હોત તો સારું.

પણ આવી ક્ષતિઓ છતાં, લેખકે આ નવો જ વિષય,
જેના અભ્યાસ પાછળ તેમણે વરસો ગાળ્યાં છે, તે
શુભરાત્રીમાં રળુ કર્યો તે માટે તેમને ધન્યવાદ ધટે છે.
તેમણે અનેક પુસ્તકોમાંથી અવગરણી આવી વિષયને વિશદ
કરેલો છે, અને પુસ્તકના લેખ જેટલું જ મહત્વ તેમાં
આપેલાં ચિત્રોનું છે. નર્તનનો વિષય ગમે તેટલો બાળમાં

નિરૂપીએ તોય તે દશ્ય જેટલો સ્પષ્ટ ન જ કરી શકાય,
અને શ્રી પંચાલ સારા ચિત્રકાર પણ છે. મુખપૃષ્ઠ તરીકે
તેમણે મણિપુરીનર્તનની અંગમંગી (Pose)માં બે
યુવતીઓનું ચિત્ર આપેલું છે તે સુંદર છે, તે ઉપરાંત
વેશભૂષણો ખ્યાત સુરેષ રીતે રળુ કરે છે. ખીમ પણ
અનેક ચિત્રો આપેલાં છે, તે બધાં સુરેષ અને સુંદર છે.
તેનાં ચિત્રો, મુદ્રાઓની દષ્ટિએ પણ પુસ્તક સંધરવા
જેવું છે, અને છતાં વધારે ચિત્રો હોય તેની ઇચ્છા રહે
એવો એ વિષય છે, પણ આટલા મૂલ્યમાં એ શક્ય ન
બને એ દેખીતું છે.

ખરું તો, હવે, મણિપુરમાં પણ જમાનાનાં સામાજિક
બળોને લીધે, આ નર્તનોનું ધાર્મિક મહાત્મ્ય ઘસારું
જયો એમ હું માનું છું. અને તેથી આવા ને આવા
નર્તનો બરાબર સચવાઈ રહે માટે તેને યક્ષચિત્રમાં
ઉતારી લેવાં નોંધ્યે. આપણા સારા ગાયક ઉત્તારો
હેત્રા દસકામાં ગયા, તેમની લાંબી રેડો આપણે લીધી
નહિ અને એ કલા એટલી હુનત થઈ. સિનેમા પછવાડે
લાખો રૂપિયા ખરચાય છે, પણ આ શુદ્ધ કલાના ઉદ્ધાર
માટે કશું જ થતું નથી એ દેશ માટે શોચનીય છે.

અતે આ નર્તનોનો અંગીકાર કરતાં તેને લગતી એક
બે ખાખતો તરફ ધ્યાન દેવાનું રહે છે તેનો અકીર્ણ
ઉલ્લેખ કરું છું. આ મણિપુરીનર્તનો અને આપણાં
ખીમ નર્તનો નર્તનો ધણીખરાં સભામંડપની વચ્ચે
નાના તુલ્ય કે એકઠામાં કરવાનાં હોય છે. આપણાં હાલનાં
નાટ્યચર્યોમાં તખ્તા પર કામ થાય છે અને પ્રેક્ષકો તખ્તાની
એક જ બાજુ સામે બેઠેલા હોય છે. દેશી નર્તનોમાં
સભાજનો તખ્તાનાં બંને બાજુ પાસે બેઠેલા હોય છે.
તો અત્યારે પણ આવાં નર્તનો માટે ખાસ જુદી બંધ-
ણીનાં નાટ્યચર્યો ન જોઈએ? આપણા ગરબાને માટે
આજ વધારે અનુકૂળ છે. બીજી દષ્ટિએ આવાં નર્તનો
હાલનાં નાટ્યચર્યોમાં તખ્તા ઉપર કરવામાં આવે ત્યારે
મૂળ વસ્તુને અને લાગને હાનિ ન થાય એવા ફેરફારો ફરી
રીતે કરવા તે નિષ્કાણેએ આવડતું નોંધ્યે. આ નર્તન-
શ્તો પ્રશ્ન નથી. આખી રીતિ બદલાવવાનો પ્રશ્ન છે.

અને શુભરાત્ર પોતાના જીવનમાં નર્તનને અપનાવવા
મણિ છે તો એ આખો પ્રશ્ન વધારે વિશાળ દષ્ટિએ પણ જોવો
નોંધ્યે. અત્યાર સુધી તો આ અપનાવેલું નર્તન માત્ર

તખ્તાપ્રદર્શનના સ્વરૂપ-
તું જ રહ્યું છે. થોડા
નર્તન કરે, અને બાકી
તો બધાયે તે પૈસા ખર-
ચીને પ્રેક્ષકતરફ જોવાની
વસ્તુ છે. એવી ભૌગૈક-
વૃત્તિ પ્રજાના બળ અને
સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ શૈગિષ્ઠ
છે મહિપુરમાં છે તેમ એ
આખી પ્રજામાં આવવું
જોઈએ, અને તખ્તા-
પ્રદર્શન માત્ર અસાધારણ
કલાકારિદોષ માટે જ રહેવું
જોઈએ. ખીલું, અત્યાર
સુધી નર્તન માટે બહુ જ
ખરચાળ વેચાણ જોઈએ
એવી માન્યતા સામાન્ય
રીતે પ્રચલિત છે તે જીવી
જોઈએ. સાદી વેષભૂષાનાં
નર્તનો યોગ્યતા જોઈએ,
અને સમાજમાં પ્રસરવાં
જોઈએ. નર્તનને પહેર-
વેપ સાથે બહુ માર્મિક
સંબંધ છે. સામાન્ય
ગુજરાતી પહેરવેષને આ

નુંલો કેવી રીતે અનુકૂળ કરી શકાય તે કલાકારિદોષોએ
વિચારી જોવું જોઈએ.

અને જો આપણે નર્તનને જીવનગ્રાપી કરવું હોય
તો લાસ્થપ્રધાન મહિપુરીનર્તન સાથે પૌરુષવાળું, એજા
ખરચવાળું, અને વિવિધ ભાવોને નિરૂપત કથકવિ પછ
અપનાવવું જોઈએ. સૈલ, સુકુમાર અને ક્રોમળ ભાવો તરફ
સહેજમાં ઢળી પડતા આપણા લુવાનો ઉપર ઘણી
ટીકાઓ થઈ છે; મહિપુરીનર્તન એ અનિષ્ટ જાણવું બળ
ન અને એને માટે નર્તન શિક્ષકોએ અને પ્રજાના વિચા-
રકોએ ધ્યાન આપવું જોઈએ.

ગ્રાજાઓ, પુરતકાલો અને નર્તનકલામાં રસ લેનારા
સર્વને અને આ પુરતક લેવાની બજામણ કરીએ છીએ. લેખકે

પોતે આ કલાનો અભ્યાસ
કર્યો છે, અને તેના
શિક્ષણનું કામ કરે છે,
તે ઉપરાંત તેઓ ચિત્ર-
કાર પણ છે અને એમની
સર્વ શક્તિઓનો એમણે
આ પુરતકમાં વિનિ-
યોગ કર્યો છે. ગુજરાતી-
માં આ જાતનું આ
પહેલું જ પુરતક છે.
લેખકને ગુજરાતીમાં
શુદ્ધ નર્તનનો પ્રચાર
કરવામાં સફળતા મળે
તેમ અને હૃદયીએ
છીએ.

નિકલાસ શેરીક

સંપાદક :

આર. સી. મુખતા
પ્રકાશક : હુસુ આર્ટ એન્ડ
કલ્ચર સરકલ, ૧૭૨ પ્રીન્સેસ
સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.
અવલોકનકાર :
શ્રી. પરમાનંદ
“સૌન્દર્ય” દ્વારા આપણે
સૌ એકમેક સાથે સંકળા-

વધા છીએ; સૌન્દર્ય દ્વારા આપણે ધરને ઉપાસીએ છીએ;
સૌન્દર્ય દ્વારા આપણી વચ્ચેના ભેદભાવોને તરી જઈએ
છીએ અને અનેકતામાંથી એકતા જન્માવીએ છીએ.”

નિકલાસ શેરીક

હિમાલયના કુલુ વિભાગમાં જોમણે વર્ષોથી વાસ કર્યો
હતો અને હિમાલયની અદ્ભુત ભવ્યતાને અનેક ચિત્ર-
નિર્માણ દ્વારા પ્રતિબિંબિત કરી હતી, તેવા જગતખ્યાત
ચિત્રકાર મહર્ષિ નિકલાસ શેરીક ૧૯૪૭ના ડિસેમ્બર
માસની ૧૩મી તારીખે પરલોકવાસી બન્યા. તેમના રમરણમાં
‘હુસુ આર્ટ એન્ડ કલ્ચર સેન્ટર’ તરફથી એક સુંદર
નાનો સરખો સ્મિત રમરણગ્રંથ બહાર પાડવામાં
આવ્યો છે. આ ગ્રંથ દ્વારા નિકલાસ શેરીકના બન્ધ

વ્યક્તિત્વની આપણને કાંઈક ઝાંખી થાય છે. પ્રારંભમાં ઉપર જણાવેલ સેન્ટરના આગેવાન કાયંકર શ્રી. આર. સી. ચુડાની ભાવભરી પ્રવેશક અંજલિ છે અને ત્યાર બાદ પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂ, જાણીતા કળાવિવેચક, અધ્યાપક ઓ. સી. ગંડુવી, નિકોલાસ રેરીકના જ કળાકાર સુપુત્ર શ્રી. રવેન્ડ્રાલાલ રેરીક, શ્રી. ગુરુદાસ મલ્લીક, શ્રી. થીઓડોર હેલીન, શ્રીમતી સીના ફ્રાંસીક, શ્રી. લીઓનીડ એન્ડ્રેવ, થા. રીચાર્ડ ફ્રાંસીસ, શ્રી. પાનેટ કોલેન, થી. રવિશંકર રાવળ તેમજ અન્ય વિદ્વાનોના નિકોલાસ રેરીકના-વિપુલ સંસ્કાર સમૃદ્ધિથી અને વળી 'વૈવિધ્યથી ભરેલા-વ્યક્તિત્વનો પરિચય. આપતા લેખો, પ્રવચનો તથા સંસ્મરણો રજૂ કરવામાં આવ્યાં છે. તેમના જીવનના વિશિષ્ટ પ્રસંગો તેમજ તેમની વિવિધ કૃતિઓની એક યાદી પણ આપવામાં આવી છે એ ઉપરાંત કવિવર ટગોર સાથેનો કેટલોક પત્રવ્યવહાર પ્રગટ કરવામાં આવેલ છે, તેમજ છેવટના પાના ઉપર તેમનાં વિશિષ્ટ મંતવ્યો સાર રૂપે સંક્ષિપ્ત આકારમાં મૂકવામાં આવ્યાં છે. આ સ્મરણમંથમાં રેરીકની એક સાદી તથા એક રંગીન છબી તથા તેમનાં ચિત્રોમાંથી ત્રણ રંગીન અને આઠ સાદાં ચિત્રો પ્રગટ કરવામાં આવ્યાં છે, જે જોઈને રેરીકની અત્યંત મતિભાવું આપણને આહું એવું દર્શન થાય છે. પંડિત જવાહરલાલ નહેરૂની નિકોલાસ રેરીકની સાથે પદ્મવેલી છબી આ સ્મરણમંથમાં સામેલ કરવામાં આવી છે. આ છબી લારે આકર્ષક છે, જેમાં એ બંને મહામાનવોનું સૌમ્ય સ્વરૂપ આપણને નિહાળવા મળે છે.

નિકોલાસ રેરીકનો જન્મ રશીઆમાં સેન્ટ પીટર્સ-બર્ગમાં ૧૮૭૪ માં થયો હતો. વિદ્યાર્થી તરીકે તેમણે કળા, ઇતિહાસ, ભાષાશાસ્ત્ર, કાયદો તથા પુરાતત્ત્વ સંશોધન-આવા અનેક વિષયોમાં પ્રાર્ણવ્ય મેળવ્યું હતું અને યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ પ્રાપ્ત કરી હતી. આવી વિરાળ જ્ઞાનસમૃદ્ધિના પાવા ઉપર પોતાના વતનમાં તેમજ યુરોપના દેશોમાં કેટલોક સમય કામ કર્યા બાદ તેઓ અમેરિકા ગયા અને ત્યાં અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓદ્વારા તેમણે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ મેળવી. તેમનાં ચિત્રોની અસાધારણ વિશિષ્ટતાએ કળાપ્રિય જનસમુદાયમાં આરે વિસ્મય પેદા

કયું. તેઓ જેવા સમર્થ ચિત્રકાર તેવા જ સમર્થ લેખક અને સંશોધનકાર હતા. વળી દુનિયામાં અવારનવાર ઉપસ્થિત થતાં નાનાં મોટાં યુદ્ધોથી અનેક કળા કૃતિઓ અને ભવ્ય શિલ્પનિર્માણોનો નાશ થઈ રહ્યો હતો, તે જોઈને તેમનો અત્યંત આત્મા અપાર વેદના અનુભવો હતા અને યુદ્ધોનાં ગાંડપણ વચ્ચે પણ આ સૌન્દર્યધારો મુરશિત રહે, એ શિલાઓ તેમણે ધણી મોટી પ્રવૃત્તિ ઉપાડી હતી. આ માટે એક તહનાયું તેમણે ધડી કાઢ્યું હતું જેને 'રેરીક પેક્ટ' તરીકે ઓળખવામાં આવતો હતો અને એ જ હેતુથી તેમણે એક શાન્તિધ્વજ (Banner of Peace) યોજ્યો હતો. આ તહનાયોને દુનિયાના ૨૧ દેશોએ સ્વીકાર્યો હતો અને એ ઉપરાંત ૨૭ દેશોએ આવકાર્યો હતો. હિંદુસ્તાનમાં તેઓ ૧૯૨૩ માં આવ્યા નતા અને હિમાલયના મધ્યમાં આવેલ કુલુ પ્રદેશમાં નગર નામના ગામ પાસે તેમણે ચિરંજીવી નિવાસ કર્યો હતો. અહીં રહીને હિમાલયની અખંડ આરાધનારૂપે તેમણે જે અનેક ચિત્રો પેદા કર્યા છે તે પર્વતીય દબોને નિરૂપતા ચિત્ર-સમુદાયમાં અદ્વિતીય સ્થાન ભોગવે છે. હિમાલય કરતાં પણ તેમનાં એ પ્રદેશને મૂળ કરતાં ચિત્રો હિમાલયની ભવ્યતાને વધારે વાસ્તવિક રૂપે પ્રગટ કરે છે, કારણકે રેરીક હિમાલયને સંપૂર્ણ શિ આત્મસાત્ કર્યો હતો અને તેનું જ્ઞાન તેઓ પાંચ છૂટ લાંબા અને ચાર પાંચ છૂટ પહેળા કે એવા કોઈ નાના મોટા કેનવાસ ઉપર આપણી આંખોમાં સમાય એ રીતે રજૂ કરે છે. ભવ્ય આકાશ અને તેજાવાની ન વળી શકાય તેવી તાજગીથી ભરેલી અપૂર્વ લીલા તેમનાં ચિત્રોમાં આપણને જોવા મળે છે અને વિરમિત બનાવે છે. તેમણે ૭૩ વર્ષના લાંબા આયુષ્યમાં લગભગ ૭૦૦૦ ચિત્રો કર્યાં હતાં અને તેમનાં લખાણો ૨૭ વિભાગોમાં પ્રગટ થયાં છે. તે સૌંદર્યના મહાન પૂજક હતા; સંસ્કૃતિના સમર્થ આરાધક હતા; અને શાન્તિના અનેક ઉપાસક હતા. તેઓ

પંડિત હતા; અગ્રગણ્ય કળારંગી હતા; વિરાળ જાતના એકશતિપદ પ્રદર્શક અને સંસ્કૃતિરક્ષક મહાન પ્રતિ હતા. આવા એક ભવ્ય આત્મનો પરિચય ઉપર જણાવેલ પુસ્તક દ્વારા કરાવવા માટે 'યુએસ આર્ટ' એન્ડ કલ્ચર સેન્ટરન ધન્યવાદ થતો છે.

વિહંગાવલોકન

ઋતુસંક્રાન્તિ : નૂતન વર્ષાભિનંદન

વર્ષાઋતુએ હવે વિદાય લીધી છે. જતાં જતાં પશુ સંપ્રેમ્પર માસની ૨૨ મી તારીખે મુંબઇ શહેરને વર્ષાએ પોતાના રૂઢ સ્વરૂપનો જે અનુભવ કરાવ્યો તે ખરેખર અબૂતપૂર્વ હતો. ૩૧ કલાકમાં ૩૨ ઇંચ પાણી પડ્યું અને શહેરના નીચાણના ભાગોમાં ઊંડી ચૂનાવી શરૂ થઈ એટલાં પાણી ઉંચે આવ્યાં. મુંબઇ અને તેની આસપાસનો સર્વ પ્રદેશ જળપ્રવાહાર બની ગયો. પવન પશુ પ્રચંડ વેગપૂર્વક ચાલે છે. ઉજળતા સમુદ્રની ભરતી ધરતી ઉપરથી આવતા વર્ષાપ્રવાહને પોતામાં સમાવવાની ના પાડતી હતી. માલમીકતકની પાસાગર ખુલ્લી થઈ; પ્રાણુદાનિ પશુ થઈ. ભોંયરાખિયામાં પાણી ઊંડાંજલ ભરાયાં અને ઉભરાયાં અને અગામિયાં ટપકરા લાગી સૌ કોઇનાં દિલ ભારે વ્યથના અનુભવવા લાગ્યાં. પશુ કુદરતી તોફાન કાંઈ ઓછું જ ચિરંજીવ હંધા છે? બીજા દિવસે વરસાદ હળવો પડ્યો અને ત્રીજે દિવસે તાદન ઓસરી ગયો.

આજે તો જાણુ કે એ વર્ષાનાંડય વિસરાઈ ગયું છે, અને શરદઋતુની નિર્મળતા, વિશદતા, ઉજ્જવળતા ચોતરફ-ઉપર આકાશમાં અને નીચે ધરતી ઉપર-અસન્નતાને પ્રસારી રહી છે. આકાશ સ્વચ્છ બન્યું છે. વાદળાંઓએ સ્વામ્યતા ત્વજીને શુક્તના ધારણુ કરી છે, અને વાદળ વાદળ વચ્ચેના ગાળામાં દેખાતું આકાશ વધારે શાદ નીલમયને કાંજી આંખેને ખૂબ આકર્ષી રહ્યું છે. પ્રાતઃકાળનો સર્વ પ્રસન્નતા-પૂર્વક હોય છે અને ઉજ્જવળ કિરણો વડે જળનને તેજસ્વિત કરે છે. હળુ હમણુંજ અજાણિયું પૂરું થયું અને વાદળાં-ઓના ચાલુ આપરણીથી મુક્ત અને સ્વ-શરદ પૂણીમાં રમે

સોજે કળાયે ખીલેલો-ચંદ્રમા જોઈને, તેની શીનળ છુતિને સ્પર્શદોમાંય સંવેદનાં છવનની ધન્યતા અનુભવી. ગીચ ખત્તીનાળા પ્રદેશની બહાર નીકળતાં અને કોષ્ટ પશુ દિશાએ નજર ફેલાવતાં, લીલી હરિયાળી જમીન અને રથને રથને નિર્મળ વહેતાં ઝરણાંઓ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વર્ષાના પૂરથી મદમસ્ત અને સ્ત્રી નદીઓ ધીરગંભીર અને પ્રશાન્ત બની છે અને તેના જળપ્રવાહે સ્વાભાવિક મર્પાદમાં વહેવાતું થઈ ક્યું છે, પર્વત ઉપરથી પડતા જળધોધ ફૂલકાય બન્યા છે; પાણી વટાવીને વહેતાં સરોવરો હવે નિયત મર્પાદને સ્વીકારીને સ્વરથ બન્યાં છે. સદ્ભાગ્યે ચોતરફ એકસરખો અને જરૂર મુજબનો વરસાદ પડેલો હોઈને ખેતરો સોળ આના પાકની આશા આપી રહ્યાં છે. ગયા વર્ષના કુષ્ઠજની ચિન્તા આજે વિસારે પડી છે. હરિયાળી જમીન અને ઉદાસમાન પાકરી લગી રહેલાં ખેતરો જોઈને જાતાના દિલમાં આલ્લાહ અને ઉલ્લાસ બાપી રહ્યાં છે.

આવા પ્રસન્ન અને મુમંગળ સંચોળ વચ્ચે આપણે નૂતન વર્ષમાં પ્રવેશ કરીએ છીએ; શરદઋતુ પશુ હવે વિદાય લઈ રહી છે અને હેમન્ત સન્મુખ આવીને ઉભી છે. વિક્રમ સંવત ૨૦૦૬ ની શરૂઆત થાય છે. આગલાં વર્ષો કંઈ કંઈ આશ્ચર્યોપેક્ષા પસાર કર્યાં; હવે પછીની સમય અનેક લથાનક શક્યતાઓથી ભરેલો લાસે છે. આમ છતાં પશુ માનવી માણે માણે આવતા આવા પર્વદિવસોમાં જૂત તેમ જ ભારિને જુદીને વર્તમાનની એ સુમત્ર ધરી ઉપર પોતાનું ચિત કેન્દ્રિત કરે છે; જૂતકાળના ભારથી મનને હળવું કરે છે; ભાવિની કલ્પનાઓ કરવાતું મેકર રાખે છે; આ એ ધરીના સુમત્ર, મંગળમય, કસબાકારી વર્તમાનમાં માનવી પ્રાણપ્રદ પ્રકૃતિજ્ઞતા અનુભવે છે; આજ સુધીના પ્રવાસનો ચરેલો યાક ઉતારે છે; હવે પછી આવ-

નારા-ઉદ્દભવનારા-સમર્થિત સંગોગોના સામનો કરવાનું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત કરે છે. આપણા ચાલુ જીવનમાં વર્ષ વર્ષના ગણે આવતી દીવાળી અને નૂતન વર્ષપ્રારંભનું પર્વ આવી જ પ્રેરણાઓ અને પ્રાણદાયિત્વથી ભરપૂર હોય છે. ગયા વર્ષના હિસાબ સૌ કોઇ સરખા કરે છે; નવા વર્ષનો હિસાબ શરૂ કરે છે. ગયા વર્ષમાં ખોટાં આપતાં હતાંશ અનેલો માનવી આવા ચેતનાપ્રદ વાતાવરણમાં પાછો ઉભો થાય છે, નવું શ્રેષ્ઠ પ્રાપ્ત કરે છે, અને નવા સાહસોની યોજના કરે છે. પરસ્પરના મનદુઃખને માનવી ભૂલી જાય છે, મિશ્રાનો પહેંચાય છે; દીવાલિ પ્રગટે છે અને સૌ કોઇનાં દિલ એકમેક વિષે મીઠું સીદાઈ અનુભવે છે. આ રીતે આરંભાતું નૂતન વર્ષ સૌ કોઇને સુખપ્રદ શ્રેયપ્રેરણા સાધક નીવડે, કલેશકંકાસથી, રાગદ્વેષથી, વિભાજિત અનેલી દુનિયાની ગિતશુદ્ધિ થાઓ અને નીજ વિશ્વશુદ્ધનો ભવ સદાને માટે વિલીન થાઓ એ જ પ્રાર્થના ગાંધી જ્યન્તી

રેડીઆ બારસ એટલે કે તા. ૧૯-૯-૪૯ થી તા. ૨-૧૦-૪૬ સુધી આખા દેશે ગાંધીજીની જન્મજ્યન્તી ઉજવી આ દિવસો દરમિયાન સમૂહક્રાંતિયુના સમારંભો ગોઠવાયા, સમૂહપ્રાર્થનાઓ થે જવામાં આવી, સભાઓ ભરાઇ, સરપંચો નીકળ્યાં અને કેટલેક કેઠણે ગાંધીજીના જીવનનું પારાયણ પઞ્ચયનું આ દુનિયામાં અનેક જગે છે, જીવે છે અને મરે છે, અને તેમના મરી જવા બાદ તેમનું સ્મરણ પણ બહુ અલ્પકાળમાં ભુસાઇ જાય છે, પણ જેણે જેણે જગતની એક યા બીજા પ્રકારે સેવા કરીને જગતના શ્રેયમાં અભિરુદ્ધિ કરી છે, માનવજનનને ઉન્નતિ તરફ વાળ્યું છે, અસત્યનો સામનો કરીને સચની પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તેવા મહાપુરુષોને જગત જલદી ભૂલવું નથી જ્યારે વર્ષના ગાળામાં તેમની મૃત્યુસંવત્સરી આવે છે ત્યારે લોકો તેમને સંભારે છે અને એક યા બીજા પ્રકારે એકઠા મળીને તેમના યુગુપાન કરે છે. સમયાન્તરે આ સંભારણું ધીમે ધીમે હળતું જનતું જાય છે અને કાળના પ્રવાહમાં તેમનાં નામઠામ પણ લુપ્ત થવા પામે છે. આમ છતાં પણ આ જગતમાં એવી પણ કોઇ કોઇ વ્યક્તિ પાકે છે કે જેના સ્મરણને ભુસવામાં કાળ પણ અસમર્થ નીવડે છે. રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ, મહાવીર, ઇશુ ખ્રીસ્ત, મહમદ-આવા પુરુષોના દેહનિર્વાણ થવાને સંક્રામો વીતી ગયા. એમ છતાં તેમનું નામસ્મરણ યુગ-

કીર્તન આજે પણ જીવતું જગતું હોય એમ આપણને લાગે છે. આવા પુરુષો ખરા અર્થમાં અમર થઇ ગયા છે એમ આપણે કહી શકીએ. અને તેથી તેમનો દેહલિપ્ય આપણે મન એક ગૌણ ઘટના અને છે, પણ જગત ઉપર તેમણે કરેલા અગણિત ઉપકારો પ્ધાનમાં લઇને, આ જગતમાં તેમણે જન્મ લીધો અને આ જગતને ધન્ય કયું, એવી ભાવનાપૂર્વક તેમના જન્મદિવસને પ્રાધ્યાન્ય આપવામાં આવે છે અને એ દિવસે આનંદમંગળસૂચક ઉત્સવો ઉજવાય છે અને લોકજીવનમાં એ દિવસ આનંદ ઉત્સાસ અને ઉન્નતિની એક નવી મીનગારી મુક્તો મુક્તો વિદાય થાય છે. તે દિવસના વાતાવરણમાં કોઇ શોક, ગમ-ગીનીકે અપ્રસન્નતાને સ્થાન હોતું નથી. ગાંધીજી ઉપર જણાવ્યા તેવા મહાન યુગપ્રવર્તક, જેને લોકકલ્પના ધ્રુવરના અવ-તારથી બીજી કોઇ અન્ય રીતે ઓળખી શકતી નથી, એવા લોકોત્તર મહાપુરુષોની નામાવલિમાં વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે, અને તેથી લોકો તેમની જન્મજ્યન્તી પૂરા ઉત્સાહ અને ઉત્સાસથી ઉજવે એ થે. ગય જ છે, પણ ગાંધીજી આપણી એટલી બધી સમીપ છે, તેમના જીવનનો નિઃકરણ એટલો બધો ત ને છે અને તેમનું કશું મૂલ આપણી આંખ સામે એટલું બધું જીવતું જગતું છે કે તેમની જન્મ જ્યન્તી આનંદોત્સવનું સ્વરૂપ ધારણ કરવાને બદલે શોકપ્રદાયક સમારંભમાં પલટાઇ જાય છે. તેમના અવસાન વિષે આપણું દિલ રોષ સમાધાન અનુભવી શકતું જ નથી. તેમના સુયોગના વિચાર માંથી આનંદ, ધન્યતા, જીવન સાચકતાની લાગણી પ્રગટી નીકળે. તેને બદલે તેમનો વિયોગ હળુ પણ એટલો જ દુઃસહ હોય એવી વેદના, ગમગીની, આપણે અનુભવીએ છીએ અને આજ ૧૯૪૬ પુરુષને આપણે આપણા હાથે જ આ જગતમાંથી વિદાય આપી, આપણે તેમને કોઇ રીતે યોગ્ય પુરવાર ન થયા, અપણી વચ્ચે તેઓ આવ્યા અને અમૃતપૂર્વ જીવનલીલાનું દર્શન કરાવી નેત્રનેત્રતામાં વિદાય થયા, પણ આપણે તો કનિષ્ઠ કતા અને કનિષ્ઠતર બન્યા-આવી વ્યથા આપણે અનુભવીએ છીએ. ગાંધીજીના જન્મદિવસ પરવે આપણું માનસિક સંવેદન આવું કોઇ વિલસણ પ્રકારનું છે.

ગાંધીજીના આજે પણ આપણે પાર વિનાનાં યુગુપાન કરીએ છીએ. એમ છતાં આજના આપણા જીવનની પારાશીરી નૈતિક, ધર્મિક કે આધ્યાત્મિક અનુમાપનમાં

જરા પણ ઉંચે ગઇ છે ખરી કે ઉલટી નીચે ઉતરી છે ? આ પ્રશ્ન આપણી સામે આવીને ઉભો રહે છે અને આપણે તેનો કોઇ સમાધાનકારક ઉત્તર આપી શકતા નથી. ગાંધીજીનું અનુપમ શીત્ર, સત્યની ઉપાસના, સેવાની તાકાવેલી, સાદાઈની તરવરતી રહેણીકરણી-આનો અંશ પણ આપણે આપણા જીવનમાં દાખવી ન શકીએ તો ગાંધીજીનું નામ લેવાનો પણ આપણને શું અધિકાર છે ? રાજકારણમાં કુશળ, સત્યની ઉપેક્ષા ઉપર જ જેમના જીવનની આજ સુધીની કારકિર્દી સ્થાપલી છે, અને ને પગલે જેના આચરણમાં માયાધ્યાવાદ ભરેલા છે અને જેમણે ગાંધીજીના પ્રતીકરૂપ રૂઢિયા સામે કદિ જોયું સરખું પણ નથી, તેવા આગેવાનોને જાહેર સભાના મંચ ઉપરથી ગાંધીજીના ગુણગાન કરતા અને ગાંધીજીના નામે લોકોને સત્યનો, સેવાનો, સ્વાર્થહીન, રૂઢિયાનો ઉપદેશ કરતા આપણે ભયારે સાંભળીએ છીએ, ત્યારે આજનું વાતાવરણ કેટલું બવાસ્તવિકતા અને હાથી ભરેલું છે તેનું આપણને ખાન યાચ છે, અને દિલ કોઇ અવશ્યનીય ગ્લાનિ અનુભવે છે. આવા વિષમ વાતાવરણમાં આપણું શું કન્યા ? ને ગાંધીજી વિશે આપણા દિલમાં ખરેખર ભાવ અને ભક્તિ હોય તો આપણે બરાબર સમજી લઈએ કે ગાંધીનિષ્ઠા એટલે અનન્યતા અને સત્યાભિમુખતા. આપણે ગાંધીજીના સ્મરણપૂર્વક બહારની દુનિયા અને તેના દુઃખોનો વિચાર છોડીને, વધારે ને વધારે અનન્ય બનીએ, પોતાના ગુણદોષનું, સારીખરાબ વૃત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરીએ, દોષને-અનિષ્ટ વૃત્તિઓને-દયાવીને ગુણને-દૃષ્ટ શ્રેયસ્કર વૃત્તિઓને-ઉત્તેજન આપીએ અને ખરેખરા સત્યનિષ્ઠ બની આપણી જાતનો ઉદ્ધાર કરીએ. વ્યક્તિ સુધારો તો સમષ્ટિ સુધારો એવી પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક વ્યક્તિસુધારણા-જાત સુધારણા-ઉપર આપણું આજુ લક્ષ્ય કેન્દ્રિત કરીએ અને આપણે ધારીએ, આપણે ઉત્કટ પ્રયત્ન કરીએ તો આપણે પણ આપણા નાના ક્ષેત્રમાં, ટૂંકા સંયોગમાં, એક નાના સત્તા ગાંધી બની શકીએ છીએ એવી શ્રદ્ધા કેળવીએ.

રશિયાને પ્રાપ્ત થયેલી અણુબોમ્બની શોધ

થોડા જ દિવસો પહેલાં ભયારથી અમેરિકાના પ્રમુખ ટ્રુમેને જાહેરાત કરી કે રશિયામાં કોઇ પણ રથે અણુબોમ્બો ધડાકો થયો છે અને અણુબોમ્બની રશિયા શોધ કરી ચૂકું હોય એમ માનવાને પૂરતું કારણ મળે છે ત્યારથી

દુનિયાની રાજકારણી પરિસ્થિતિમાં નવો પલટો આવ્યો છે. કારણ કે આજ સુધીની અમેરિકાની રાજનીતિ દુનિયામાં સુરેહશાન્તિ સ્થાપવાને પ્રતિજ્ઞા હતી એમ કહી ન શકાય, એમ છતાં પણ તેના પ્રતિપક્ષે ઉમેલા રશિયા સામે તેના અણુબોમ્બની ધમકી ઉમેરી જ હતી. અને રશિયા કદી અણુબોમ્બની શોધ કરી નહિ જ શકે એમ તો કોઇ માનતું જ નહોતું, પણ એ ગોઘ કરે તે પહેલાં જો રશીઆ બહુ ઉંચું નીચું થાય તો એક વખત તો કોઇ પણ તકનો લાભ લઈને અણુબોમ્બ લડે રશિયાને કયારી નાખતું-આવી મનોદશા અને ધમકી અમેરિકા અને તેના પ્રમુખ ટ્રુમેને સેવી રહ્યા હતા. આજે હવે એ મનોદશા અને ધમકીને સ્થાન રહેલું નથી અને અણુબોમ્બથી એક અન્યને ડરાવી શકે એમ રહ્યું નથી. આ એક દૃષ્ટાપતિ લેખારી જોઈએ કારણ કે એક પક્ષે રહેલા અણુબોમ્બનાં સામર્થ્યથી કોઇ પણ વખતે વિશ્વયુદ્ધ ઉભું થવાનો ધણો વધારે સંભવ હતો. આજે શક્તિ અને સામર્થ્યની સમતુલા ઉભી થતાં કોઇ પણ પક્ષ સુધ્ધની પરિભાષામાં ખોસતા કે બચવાર કરતાં દાગણો વિચાર કરશે. આ રીતે સમીપ દેખાતું વિશ્વયુદ્ધ ઠીક ઠીક દૂર દેખાતું લાગે છે, પણ એથી આ દુનિયામાં સુરેહશાન્તિની સ્થાપી સ્થાપનાનો સંભવ વધ્યો છે એમ માનવાને ક્યું જ કારણ નથી. કેમકે જેની કેડ ઉપર તલવાર લટકે છે તેનો હાથ હાકતાં ચાલતાં તક્ષવાર ઉપર જ જાય છે, તે શાંતિ, સમભાવ અને મૈત્રીની વાતો કરી શકતો નથી અને એવી વાતો કરે છે તો તેનામાં કોઈને શ્રદ્ધા ખેસતી નથી. આ આખો આસુરી માર્ગ છે અને તેમાં શ્રેયપ્રાપ્તિની સંભાવના બહુ એછી છે.

રશિયાની અણુબોમ્બની ઈજલાસ ઉપર શું અસર ? અને આપણા દેશ ઉપર શું અસર ? આ બે પ્રશ્ન આપણી સામે સ્વાભાવિક રીતે આવીને ઉભા રહે છે. પોતાના દેશની સૌ કોઈને ચિન્તા હોય જ, અને દુનિયાના સર્વ દેશમાં હજી ઈજલાસ આપણી નજર સામે સૌથી વધારે છે આનંદરાષ્ટ્રીય સંબંધોને લગતી આપણી રાજનીતિ આજ સુધી તટસ્થતાની રહી છે અને આ નવા સંયોગમાં પણ એ જ નીતિને વળગી રહેવામાં હાથપણ અને શ્રવ રહેલું છે, એમ આપણી સામાન્ય સમજ કહે છે. આમ છતાં ભયારે દુનિયામાં અગ્રુધણો દાવાનગ સળગી ઉઠશે ત્યારે આપણે તટસ્થતા જાળવી શકીશું કે કેમ અને

એ તટસ્થતા આપણને લાભદાયી નીવડશે કે કેમ એ એકે પ્રશ્ન છે. આ પ્રશ્નનો આજે કોઇ ઉકેલ શોધી શકે તેમ નથી.

ખીલુ, આ-તરરાષ્ટ્રીય રાજકારણમાં તટસ્થતાનો આપણે દાવો હોવા છતાં આપણા સંબંધ અને વળણનો અમેરિકા અને ઇંગ્લાંડ પ્રત્યે વધારે એક છે એ અણીતું છે. આ-તરગત રાજકારણમાં પણ આપણી રાજનીતિ સામ્યવાદની અત્યંત વિરોધી છે તેથી યુદ્ધકારણ ઉભું થતાં આપણે પણ રશિયાના પ્રતિપક્ષે હોઇએ અથવા તો આપણને રશિયા પ્રતિપક્ષી જ લેખે એ વધારે સંભવિત છે, અને એ રીતે આપણે અણુબોમ્બના જોખમથી કદિ પણ બચી શકવાના નથી. આમ છતાં પણ આજે કોઇ પણ પક્ષમાં સક્રિયપણે નહિ જોડાવાની આપણી નીતિ યોગ્ય અને ડહાપણભરી છે, એમ કોઇને પણ કંપ્ત લ કર્યા વિના નહિ ચાલે.

ઇંગ્લાંડને ખીલુ વિશ્વયુદ્ધે ખૂબ જોખમ કરી નાખ્યું છે અને આજે પ્રથમ કક્ષાનાં રાજ્યોમાં તેની ગણના થતી થી. તે અમેરિકાની દૃઢ ઉપર છાંવે છે અને રશિયાનું ઉત્કટ વિરોધી છે ઇંગ્લાંડ રશિયાની અત્યંત સમીપ હોઇને વિશ્વ-યુદ્ધ રણશીથે કુક્ષતા અણુબોમ્બનું સૌથી પહેલુ ભોગ બને એવો સંભવ છે અને આ જોખમથી દૂર બેઠેલું અમેરિકા તે બચાવી શકે એમ છે જ નહિ. સાથે સાથે એ પણ એટલું જ સંભવિત છે કે ઇંગ્લાંડ અણુબોમ્બનું દસ્ત ચારી રીતે જાણતું હોય અને સમય આવ્યો તે પણ અણુબોમ્બો ઉપયોગ કરી શકે તેવી સ્થિતિમાં હોય.

અણુબોમ્બ દુનિયાનાં મહાન રાજ્યોએ નિરંતર સેવેલી રાક્ષસી વૃત્તિનું પરિણામ છે અને જો એ વૃત્તિ પલટાય નહિ અને પરસ્પર રાગદેવ અને રવાઈ જ વધતી રહે તો એ રાક્ષસકુળોનો જ નહિ, પણ આસપાસનાં અનેક માનવકુળોનો નાશ કરીને જ એ અણુબોમ્બ પિરામ પામવાનો છે. સિવાય કે કોઇ બીજી ગાંધી પાકે અને જગતની સામે ડોકિયું કરી રહેલા આ પ્રલયમયી, દુનિયાની સાન ઠેકાણે લાવીને, જયતને બચાવે. પણ આ યે કેવળ મનગમતી એક મીઠી કલ્પના જ નથી શું? એક ઇસુ ખ્રિસ્ત આવ્યો અને ગયો; જગત હિંસાના માર્ગે જ ચાલતું રહ્યું. એક ગાંધી આવ્યો અને ગયો; જગત હિંસાના જ માર્ગે વધે વેગવાન બન્યું. તો પછી બીજી ગાંધી આવીને પણ આપણને શી રીતે બચાવવાનો હવો?

દેશની રાજભાષા હિંદી અને રાષ્ટ્રલિપિ દેવનાગરી હિંદી બંધારણ સભાએ તા. ૧૪-૯-૪૬ના રોજ હિંદી રાજભાષા તથા લિપિ સંબંધમાં જે મહત્વનો નિર્ણય લીધો છે તેના સંસ્મૃત મુદ્દાઓનીચે મુજબ છે:-

૧. સિદ્ધાન્ત તરીકે હિંદી રાજ્યસંઘની ભાષા હિંદી રહેશે, તેની વર્ણમાળા માટે લિપિ દેવનાગરી અને સંખ્યાંકો માટે આંકડાં આન્તરરાષ્ટ્રીય એટલે કે અંગ્રેજી રહેશે.

૨. આમ છતાં ચાલુ વ્યવહારમાં અત્યારે ચાલે છે તે મુજબ મંચરથ સરકારના વહીવટમાં તેમ જ વરિષ્ઠ અદાલતમાં પંદર વર્ષ સુધી અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રાખી શકશે.

૩. (ક) આ પંદર વર્ષની દત દરમિયાન દર પાંચ પાંચ વર્ષે હિંદી ભાષાની વપરાશ હિંદી સંઘના સરકારી કાર્યોને અંગે કેટલી વધારવી તે અંગે યચનાઓ કરવા માટે હિંદી સંઘના પ્રમુખ તરફથી એક પંચતી નિમણૂક કરવામાં આવશે. એ પંચ અ સામી, બંગાળી, કાનડી, ગુજરાતી, હિંદી, કાશ્મીરી, મલિયાળી, મરાઠી, ઉડિયા, પંજાબી, તામિલ, તેલુગુ, ઉર્દુ અને સંસ્કૃત-આદી ભાષાઓના પ્રતિનિધિઓનું બનેલું હશે. આ પંચે હિંદી ભાષાની કઇ દિશાએ ફેવી અને કેટલી વપરાશ વધારવી એ મુખ્ય મુદ્દાનો નિર્ણય કરતાં હિંદીની ઔદ્યોગિક, સંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક પ્રગતિ તથા બિન-હિંદી-વિસ્તારીના વાળખી ઘાવાઓ તથા હિતોને ધ્યાનમાં લેવાના રહેશે.

(ખ) પંચતી આ બળામણા ઉપર મંચરથ પ્રમુખના ૨૦ અને મંચરથ રાજસભાના ૧૦ એમ ૩૦ સભ્યોની બનેલી એક સમિતિ વિચારણા ચક્રાવશે અને એ ઉપરનું પોતાનું નિવેદન હિંદી સંઘના પ્રમુખ સમક્ષ રજૂ કરશે.

(ગ) હિંદીસંઘના પ્રમુખ એ નિવેદન ઉપર વિચાર કરીને પોતાને યોગ્ય લાગે તે કુક્રમે કાઢશે.

૪. પંદર વર્ષ બાદ હિંદીની વહી વારસબા સરકારી વહીવટના કોઇપણ વિભાગમાં અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ ચાલુ રાખવો કે નહિ અને અંગ્રેજી આંકડાઓને ઠેકાણે દેવનાગરી આંકડાઓનો ઉપયોગ શરૂ કરવો કે કેમ તે વિષે યોગ્ય નિર્ણય લેશે.

૫. હિંદી સંઘના અંગ્રજી રાજ્યો જેને 'પ્રોવીન્સ' અથવા તો 'સ્ટેટ'ના નામથી ઓળખવામાં આવે છે તે

પોતાનો સરકારી તેમ જ વડી અદાલત (હાઇ કોર્ટ) નો વહીવટ સામાન્યતઃ અંગ્રેજમાં ચલાવશે પણુ :—

(ક) કોઇપણ ગળ્યને હિંદી અથવા બીજી કોઇ ભાષા કે ભાષાઓ પોતાના સરકારી કામકાજ માટે તેમ જ પરસ્પરની સંમિતિથી અન્ય રાજ્ય સાથેના વ્યવહાર માટે અંગ્રીકાર કરવાની છૂટ રહેશે.

(ખ) આપું પગલું લેવામાં આવતાં તે ગળ્યમાં ભોલાતી કોઇ ભાષા તે રાજ્યે માન્ય રાખી નહિ હોય અને તે માન્ય કરાવવા જેવી છે એમ હિંદી સંબંધ સંધના પ્રમુખને લાગે તો તે સ્વીકારવાની સંધ-પ્રમુખ સહન કરી શકશે.

(ગ) જે કોઇ રાજ્ય પોતાના સરકારી કામકાજ માટે હિંદી અથવા બીજી ભાષા કે ભાષાઓ સ્વીકારે તે રાજ્યના કાનૂનો વગેરેના રાજ્યના ગવર્નરે પ્રમાણભૂત તરુણો પ્રસિદ્ધ કરવો પડશે.

(ઘ) સંધપ્રમુખની સંમિતિથી કોઇ પણ રાજ્ય પોતાની હાઇકોર્ટનું ન્યુક્લિયસ, હુકમનામાં અને હુકમો સિવાયનું-સંધનું કામકાજ હિંદી અથવા તે અન્ય કોઇ ભાષામાં ચલાવી શકશે.

(ઙ) હિંદીએ જે પોતાનો પિત્રસ સાધવો હશે તો તેણે કેશની અન્ય ભાષાઓનાં રૂપ, શેરી તથા સંદર્ભોએ, પોતાના મૂળ રૂપને પોષક હોય એ રીતે અંગ્રીકાર કર્યાં પડશે. એ જ પ્રમાણે હિંદીએ સંસ્કૃત તેમ જ અન્ય ભાષાઓમાંથી જરૂર મુજબ તેમ જ છાંટ જણાય ત્યારે, ચાંદો ઉદરીને પોતાના રાજ્યભંગમાં વધારો કરવાનો રહેશે. હિંદીનો ચોતરફ પ્રચાર કરવાની અને ઉપર જણાવ્યું તે રીતે હિંદીને વિકસાવવાની હિંદી સંધની ફરજ રહેશે.

આ આખે નિર્ણય કેટલા વાદવિવાદ, ખેંચાણ અને લોનીખળગ બાદ એક પછી એક બંધોડાં પછી કરવામાં આવ્યે છે. તેની તે દિવસોનાં હાવાઓ ઉપરથી જેને માહિતી હશે તે આ નિર્ણયને અન્ત કંચુથી આવકાર્યો પિના નહિ ગ્રહે. હિંદીને રાજસ્થાના સ્વીકાર્યા પછી અને દેવનાગરીને રાષ્ટ્રવિપિતું સ્થાન આપ્યા પછી પંદર વર્ષો સુધી અંગ્રેજ આંકડાઓ ચાલુ રાખવાનો નિર્ણય કોઇ પણ રીતે સુસંગત લાગતો નથી. એમ છતાં પણ આંકડાઓના પ્રશ્ન ઉપરથી જ આખા વિષય પરત્વે એટલી મોટી મડાગાંડ ઉભી થઇ હતી કે એ મડાગાંડના ઉકેલે માત્ર દેવનાગરી આંકડાઓનો જ ભોગ લીધો અને હિંદી અને દેવનાગરી કાયમ રહ્યાં એ જોડા સંતોષની ચાત ન લેખાય. લાખા સંબંધના

નિર્ણયને એક રીતે વિચારીએ તો અંગ્રેજ લાખાને પંદર વર્ષની લાંબી મહેનત મળે છે અને ત્યાર પછી પણ અંગ્રેજ ભાષા હોયને માટે વિદાય બેસે જ એમ કહી શકાતું નથી. આ નથી મુશ્કેલ કે નથી સંતોષકારક. આમ છતાં પણ હિંદીને ઉપયોગ ઉત્તરોત્તર કેમ વધારી શકાય એ માટે પંચ અને તપાસસમિતિની ચોખ્ખા સ્વીકારવામાં આવી છે એથી કંઈક સંતોષ થાય છે અને એ ચોખ્ખા મુજબ હિંદીનું સ્થાન દરતર થવું જાય તે પંદર વર્ષો પણ અંગ્રેજની પકડમાંથી મુક્ત થવાની આશા બંધાય. પણ આ દિશાએ પ્રગતિ કે સ્થગિતતાનો આધાર હિંદી સંધના પ્રમુખ ઉપર મોટા ભાગે રહેવાનો છે. હિંદી સંધના આગામી પ્રમુખો હિંદી સંધે આમઠી હશે તો પંદર શું-દશ વર્ષના ગાળામાં અંગ્રેજને આપણે વિગય આપી શકીએ તેમ છે. અંગ્રેજને પંદર વર્ષની છત્રંદોરી આપવામાં બે તરુએ કામ ક્યું છે. એક તો આપણા રાષ્ટ્રના પ્રમુખ સ્વધારા જેઓનાં દિલ અંગ્રેજ પિના આપણને કોઇ પણ કાળે ચાલી શકશે કે કેમ એ વિષે મદ્દ દમ્દપચુ-અત્યન્ત અગ્રહાનુ-છે. બીજો દક્ષિણ દિગ્દેશનાના પ્રતિનિધિઓનો આખો વિભાગ જેમણે અંગ્રેજ ભાષાના ચાલુપણને જાણે કે પોતાની છત્રાઈના પ્રશ્ન બનાવી દીધો હતો. જ્યાં સિન્ન સિન્ન વળણ અને હિંદો ધરાવતી વ્યક્તિઓ એકઠી થાય છે અને દરેક પ્રશ્નને સમગ્ર રાષ્ટ્રના એવો કેન્દ્રમાં રાખીને જેના વિચારવાતું હોડીને સ્વાર્સની ખેંચનાણમાં પડે છે ત્યાં લેવામાં આવતા નિર્ણયો દરેકમાં પાંગળા, પરસ્પરવિરોધી અને ધ્યેયને સિદ્ધ કરવા વિષે મંદતા કામચલાસા હોય છે. રાજભાષાને લગતો ઉપરોક્ત નિર્ણય પણ આનો દીક્ષો અને મધ્યમમાર્ગો છે. આમ છતાં પણ આ નિર્ણયથી હિંદી કે હિંદુસ્તાનીના પ્રમાણે, દેવનાગરી કે ઉર્દૂની સ્પષ્ટતા, સદાને માટે અન્ત આવે છે, અંગ્રેજની આવરદા પણ આખર બાંધી મુદતની અને છે અને પશુજામે હિંદીને જ સૌ કોઈએ અપનાવવાની રહે છે. આ દરિએ રાજભાષાને લગતા બધારણ સત્તાના નિર્ણયને સૌ કોઈએ આવકારવો થયે છે અને જેના દિલમાં હિંદી વિષે તમજા હોય તેણે હિંદી પ્રચારને લગતા રચનાત્મક કાર્યમાં અદા અને પ્રતિભાવૈક લાગી જવું થયે છે. કારણ કે હિંદી રાજભાષા તરિક્ક સ્વીકારાઈ તેથી જ આ રાષ્ટ્રભાષા બની શકવાની નથી. તે માટે તો હિંદી

આપાએ અનેક પ્રકારની કસોટીમાંથી પસાર થવાનું રહે છે. કેટલાયે પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કરવા પડશે; અનેક વિષયોને લગતી પરિભાષા નવસરથી ધડવી પડશે; પ્રિન્ટીંગ, ટાઇપટાઇપીંગ, લાઇનેટાઇપ, ટેલી પ્રિન્ટરી-આ બધાં ક્ષેત્રોને ધ્યાનમાં રાખીને લિપિ સુધારણા કરવી પડશે; અનેક પ્રદેશોને સ્પર્શતું હિંદી સાહિત્યનિર્માણ કરવું પડશે; વળી એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું રહેશે કે આ રાજભાષાને ભણે હિંદી નામ આપવામાં આવ્યું હોય, પણ એ પંડિતો કે મૌલવીઓની નહિ, પણ શેકોની હિંદી હોવી નોંધશે, એટલે કે એવી હિંદી કે જેને ગાંધીજી હિંદુસ્તાની કહેતા હતા, જેને કંઈ સંસ્કૃત શબ્દોથી દુર્ગમ બનાવવામાં આવી નહિ હોય અને જેને ચાલુ ઉર્દૂ શબ્દોથી વંચિત રાખવામાં આવી નહિ હોય, અને ગંગા-યમુનાના નીચાં કાંઠાં જેમાં સંસ્કૃત તેમ ઉર્દૂ શબ્દો સરળપણે વર્ણા કરતા હશે. હિંદીનું આવું સ્વરૂપ ધડપ માટે, આવું હિંદીકરણ કરવા માટે અનેક સમજાવી સાહિત્યકોની તપશ્ચર્યાની જરૂર રહેશે. સૌ કોઈના પ્રયત્ન અને સાહકાર વડે એ દિવસ જલજિંદી ઉગવાની આપણે આશા રાખીએ કે જ્યારે આજે સ્વીકારાયેલી રાજભાષા સારી રાજભાષાના પદને પામી હોય અને અંગ્રેજી વિના નહિ જ ચાલે એવી અસહાય છુદ્ધિ અને વૃત્તિમાંથી આપણો સદાને માટે ઉદ્ધાર થયો હોય।

ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા અને રાજ્યસત્તા

ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા કંઈ કાળથી સ્વીકારવામાં આવી છે અને તેને રક્ષણ આપવાની બાંહેધરી દરેક રાજ્યસત્તા આપતી આવી છે. આમ છતાં પણ જેમ જેમ રાજ્યસત્તાની જવાબદારીઓના પ્રદેશ વિસ્તરે તે ગમે તેમ તેમ તે જવાબદારીઓને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યસત્તા એક યા બીજી રીતે ખાનગી મિલકત ઉપર આક્રમણ કરતી આવી છે અને એ છતાં પણ ખાનગી મિલકતને પૂરેપૂરું રક્ષણ આપવાના દાવાનો કોઈ પણ રાજ્યસત્તાએ કદી ધનકાર કર્યો નથી. એક વખત રાજ્યની જવાબદારી બહુ જ પરિમિત લેખાતી હતી. પ્રજાનું સામાન્ય રક્ષણ કરવું અને પ્રજાના ચાલુ વ્યવસાયમાં કોઈ અતરાય ન નાંખવો-આટલામાં જ રાજ્યધર્મની પર્યાપ્તિ લેખાતી. એટલેની આવકમાંથી થોડો ભાગ મળે; ગામ કે શહેરમાં આવતીમતી ચીજો ઉપર થોડું દાણ હોય. આથી વિશેષ કોઈ કર કે ભેાજ્ય પ્રજાને ઉપાડવો પડતો નહોતો. આજે રાજ્યના કર્તવ્યપ્રદેશ વિશેષ

ખ્યાલ એકદમ અદલાદલ થયા છે. બહારના દુરમનોથી તેમજ અંદરનાં સમાજવિરોધી તત્ત્વોથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું એટલું જ નહિ પણ તેનું શિક્ષણ, આરોગ્ય, ઉદ્યોગોની ખીલવણી, વ્યાપારની વૃદ્ધિ, મજૂરીના સુખદુઃખની ચિન્તા, એટલેથી માંડીને પ્રજાજનોમાં કોઈ ભેદગ ન રહેવો નોંધ્યો, સૌન કામ મળવું નોંધ્યો અને રોડી, મજૂરી નોંધ્યો-આવી વ્યાપક વ્યવસ્થા પણ રાજ્યસત્તાની જવાબદારીઓને લગતી કદવનામાં સમાવેશ પામી છે. આવી જ રીતે રાજ્ય પણ આવી વિવિધ જવાબદારીઓને પહોંચી વળવા માટે પ્રજા ઉપર જાત-જાતના કર નાંખે છે અને જરૂરી દ્રવ્ય એકઠું કરે છે. જતી આવતી ચીજો ઉપર પાર વિનાના જકાતી દેવો, રોમ્પ શી, આવકવેશે, વારસાવેશ-આ બધું ઉપરની ની પરીસ્થિતિમાંથી જન્મી રહ્યું છે.

આ ઉપરાંત પ્રજાકલ્યાણ અર્થે રાજ્ય મોટી મોટી યોજનાઓ ધરે છે; અને તેને અમલમાં મૂકવા માટે તેને ધણી મોટી જમીનોનો, મિલકતોનો તેમજ વસ્તુઓનો કબજો લેવો પડે છે. વળી કેટલાક જોગણું રાષ્ટ્રીયકરણ કરવામાં આવે છે. આ માટે ખાનગી ઉદ્યોગો પણ રાજ્યને લઈ લેવાની ફરજ પડે છે. નાની સારખી મીલકત કબજે કરવાની જ્યારે રાજ્યને જરૂર પડતી ત્યારે એ મીલકતના માલિકનું દીક દીક બદલો આપીને મન મનાવી શકાતું. અને ન્યાય અન્યાયનો કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિચત થતો નહોતો. પણ આજે જ્યારે જમી યોજનાઓ અને વિરાટ રાષ્ટ્રીયકરણના વિચારો ચાલી રહ્યા છે ત્યારે યોગ્ય ગદશે આપવાનો પ્રશ્ન અવનત વિકટ બનેલો જાય છે. ખાનગી મિલકતની પવિત્રતા કંઈ હવે સુધી રક્ષણીય છે એ વિશેષ ખ્યાલો પણ અદક્તા જાય છે. એક માણસને વ્યાપારદારા, સદાકારા, બેઝલિસદારા કે વારસાદારા જે કાંઈ મળતું તે સર્વોચ્ચ તેનું પોતાનું ગણીવું અને તેની પાછળે પાછ ઉપર તેનો હક્ક લેખાતો. આજે આવો માલેખી હક્ક કોઈ સ્વીકારતું નથી. આ દિશાએ મોટામાં મોટું આક્રમણ આવકવેરાનું ચાલી રહ્યું છે, અને સમાજે તે સ્વીકાર્યું છે. ખતુ આદ વારસામાં આવતી મિલકતમાંથી સરકાર અમુક પ્રમાણ કાયદાથી મળે છે અને વારસદારોને તે આપવું પડે છે. મિલકતલેકની આવકમાંથી મજૂરી ભાગ મળે છે અને તે આપ્યો છુકો છે. વંશપરંપરાથી ચાલી આવતી જમીનદારીના હક્કો માણસી બદલામાં નાબૂદ

ચક્ર રહ્યા છે. આવી સમાજની નવનિર્માણ પામતી પરિસ્થિતિને અનુસક્ષીને બધારણસભાએ તથા સંપૂર્ણ માસ દરમિયાન એક અતિ મહત્વની ક્ષમ મંજૂર કરી છે એ ક્ષમને સાર આ મુજબ છે -

(૧) કાયદાની સત્તા સિવાય કોઈ પણ વ્યક્તિને તેની મિલકતથી વચિત કરવામાં નહિ આવે.

(૨) જ્યારે પણ રાજ્યને કોઈ પણ કાયદા નીચે કોઈ પણ સ્થાપક કે જંગમ મિલકત, અથવા તો કોઈ પણ વ્યાપાર કે ઉદ્યોગને લગતી કંપનીમાં રહેલું કોઈ પણ વ્યક્તિનું હિત પોતાને હરતક કરવાની જરૂર જણાશે ત્યારે તેવી રીતે કમળે કરાવવી મિલકત કે હિતના બદલામાં શું આપવું તેનું તે કાયદ.માં સ્પષ્ટ વિધાન કરવામાં આવ્યું હશે અને તે બદલાનું સ્પષ્ટ સ્વરૂપ અથવા તો બદલો નક્કી થઈ શકે તેનું કોઈ પણ તથા નિયમો સ્વચરવામાં આવ્યા હશે. આવી વિગતોના કાયદા સિવાય કોઈની પણ મિલકત કે હિતને રાજ્ય કમળે કરી શકશે નહિ.

(૩) ઉપર જણાવેલ કાયદા સંધ-પ્રમુખની સંમતિ મળ્યા સિવાય કોઈ પણ પ્રદેગ માટે અમલી બની શકશે નહિ તથા આ ઉપરના કોઈ પણ બદલો આપવો પડે તેના કરતાં, બિહાર અને મદ્રાસની ધારાસભાએ જમીનદારી નાબૂદ કરી છે અને યુ. પી. ની ધારાસભામાં જમીનદારી નાબૂદનું બીજા રજૂ કરવામાં આવ્યું છે પણ હજી પસાર થયું નથી-આ ત્રણે બીજા જમીનદારોને પ્રમાણમાં ધણું ઓછું વળતર આપે છે. આ બીજાને નવું બધારણ અમલમાં આવ્યા ત્યાં તથા માસની અંદ. સંધ-પ્રમુખની મંજૂરી મળનાં આ નવી કાનુની કક્ષમથી એ બીજા અગ્રધિન રહેશે. જમીનનું બધારણ અમલમાં આવ્યા પહેલાં કોઈ પણ રાજ્ય કે પ્રાંતની ધારાસભામાં આવું જ કોઈ બીજા રજૂ થઈ ચૂક્યું હશે તો તે બીજા તે ધારાસભામાં પસાર થયે અને સંધપ્રમુખની તેને સંમતિ મળે ઉપર જણાવેલી કાનુની કક્ષમ તે બીજાને લાગુ નહિ પડે.

આ નવા કાનુન અંગે એક બે ચર્ચાસ્પદ મુદ્દાઓ ઉપસ્થિત થયા હતા. એક તો આ કાનુન નીચે જાહેરા આપવો પડે તે રોકડમાં આપવો કે બીજી રીતે પણ આપી શકાય? આ બદલો રોકડમાં આપવાની ફરજ ન પડે તે હેતુથી બદલાનું ભરણું (payment of compensation) કેવું પડશે એ શબ્દો ગવર્મેન્ટ ઓફ ઇન્ડિયા એક્ટમાં હતા તેના સ્થાને બદલો (compensation) આપવો પડશે એ

શબ્દો યોજાયામાં આવ્યા છે, જેના પરિણામે રોકડને બદલો વળતરમાં સરકારી મોડ અથવા લેન આપી શકાય અથવા તો બીજી રીતે પણ વળતર આપવાનો વિચાર થઈ શકે.

બીજા મુદ્દો બદલાના પ્રશ્ને બદલાકર્તાની હબદગીરીથી મુક્ત બનાવવાને લગતો હતો. બદલાની રકમ કે બદલાનું મોટાણું કાયદો નક્કી કરે એમ આ કનૂનમાં જણાવીને બદલાના વાજબીપણાને પ્રશ્ન બદલાન આગળ કોઈ પણ પ્રસંગે ઉપસ્થિત ન થાય એવી વ્યવસ્થા ચિન્તાવામાં આવી છે. કારણ કે અદાલત ઉદાર થઈને વધારે બદલો આપે તો રાજ્યને ખોટા જાય. આમ છતાં પણ આ પ્રશ્ન કોઈ પણ સંયોગમાં કોઈ આગળ ઉભો થઈ શકે જ નહિ એવી એક કાનૂની દીવાલ પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ અને પડિત ગોવિંદ વલ્લભ પંત તથા અન્ય આગેવાનો આ કલમમાં દાખલ કરવા હમ્મત હતા, પણ આ અભિપ્રાયને બધારણ સભાની બહુમતી સંમત થઈ ન શકી. પરિણામે બદલો અત્યંત નજીવો હોય અથવા તો બધારણનો જાણે કે દ્રોહ કરતો હોય એવા સ્વરૂપનો હોય ત્યારે અને તેના સંયોગમાં બદલાનો મુદ્દો બદલાત રામણ સદગજાણે કોને થઈ શકશે અને બદલાતને એવા મુદ્દાનો નિર્ણય આપ્યા સિવાય નહિ ચાલે, એટલું દાર બદલાકર્તા માટે આ કાનૂનમાં ખુશ્કું રહ્યું છે. એમ ધારાસભાએ નિર્ણય માનવું છે.

વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય અને રાજ્યસત્તા

હિંદની બધારણસભાએ સંપૂર્ણ માસ દરમિયાન વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યને બહુ મોટા પ્રમાણમાં મશાહિત કરતી એક કક્ષમ પસાર કરી છે. આ કક્ષમ નીચે મુજબ છે.

“કાયદાએ સ્થાપિત કરેલી રીત રસમ પ્રમાણે હોય એ સિવાય (Except according to procedure established by law) કોઈ પણ વ્યક્તિને જનતાથી કે અંગત સ્વાતંત્ર્યથી વચિત કરવામાં નહિ આવે.”

બધારણના મુજબ બરડામાં કાયદાનો વાજબી અમલ કરવામાં આવતો હોય એ સિવાય (without due process of law) એ વાક્ય હજી નેના સ્થાને કાયદાએ સ્થાપિત કરેલી રીત રસમ પ્રમાણે હોય એ સિવાય (except according to procedure established by law) એ વાક્ય મૂકીને આખી કક્ષમમાં એક અતિ મહત્વનો ફેરફાર કરવામાં આવ્યો છે.

આ ફેરફાર સમજવા માટે આજની પરિસ્થિતિને યથાવસ્થાએ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. જ્યારે દેશ અમુક

પ્રકારની કોઈકટીમાંથી પસાર થતો હોય, જ્યારે દેશની શાન્તિ અવારનવાર નેખમાતી હોય અને તે શાન્તિ જળવવા માટે અને લોકોના જનમાલ નેખમાતા અટકાવવા માટે રાજ્ય કરતી સંસ્થાને અસાધારણ પગલાં ભરવાં પડતા હોય અને શાન્તિભંગને ઉત્તેજતાં તત્વોને એકાએક પરહેજ કરવાની ફરજ પડતી હોય અને જ્યારે સાધારણ કાયદાકાનૂની રાજ્ય અસાધારણ અવારનવાર અશક્ય બનતું હોય ત્યારે રાજ્ય કરતી સંસ્થા જરૂરી પગલાં ભરી શકે એ માટે જરૂરી સર્વા રાજ્ય-બંધારણે સરકારને સુપ્રત કરતી નેહિએ. આ સર્વ સ્વીકૃત માન્યતા છે. આપણા દેશની અદ્યતન સ્થિતિ આ પ્રકારની છે તે દિશ્વરિતે પહેલી વળવા માટે કાયદાનો વ્યાજબી અમલ કરવામાં આવતો હોય એ સિવાય (without due process of law) એ શબ્દો આપણા બંધારણનિર્માતાએને પૂરતા માણુમ ન પડ્યા કારણ કે એ મર્યાદા નીચે રહીને જે કોઈને પરહેજ કરવામાં આવેલ હોય તો એવી રીતે ફરમાવવામાં આવેલા કારાવાસ કાયદા મુજબ હતો કે નહિ અથવા તો જે રીતે અમુક વ્યક્તિની ધરપકડ અને કેદ કરવામાં આવી તે રીત બરોબર હતી કે નહિ એટલું જ વિચારવાનું ન્યાય-સત્તાને પ્રાપ્ત થાય છે એમ નથી, પણ એ કાયદો પોતે બરોબર હતો કે નહિ અને તે કાયદાનો અમલ કરવા માટે યોગ્ય સથેગો હતા કે નહિ એવા પ્રશ્નો પણ ઉપરના વાક્યમાંથી ઉપસ્થિત થાય છે એમ ડૉ. અંબેડકર વગેરેને લાગ્યું. અને આમ હોય તો જેને સત્તાધિકારીએ સુલેહ-શાન્તિની જળવણી માટે અટકમાં રાખવાનું અતિ આવશ્યક લેખના હોય તેને ન્યાયસત્તા છોડી મૂકવાની ફરજ પાડે-આવી વિષમ પરિસ્થિતિ ઉભી ન થાય એ હેતુથી બંધારણની મૂળ કલમને ઉપર મુજબ સુધારવામાં આવી છે. જેના પરિણામે જરૂર પ્રમાણે ઑર્ડીનન્સ કાઢવામાં અને તેનો અમલ કરવામાં ન્યાયસત્તા અંતરાય નાખી નહિ શકે એમ માનવામાં આવ્યું છે.

આવી અશ્વપિત સત્તા કેવળ અનિયત્રિત રીતે પ્રભુજનોના સ્વાતંત્ર્યને અવરોધ કરવામાં ન પરિણમે એ માટે એજ કલમના બીજા પેટા વિભાગે સત્તાધિકારી-ઓને ફરજ પાડે છે કે આવી રીતે અટકમાં લીધેલ વ્યક્તિને તેને શા માટે પકડવામાં આવેલ છે તેનાં કારણો તુરત જ જણાવવાં અને ૨૪ કલાકની અંદર તેને નજીકના

મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવો. હાઇકોર્ટના જજનો દરજ્જે ધરાવતી વ્યક્તિઓનું બનેલું એકવાકસરી બોર્ડ પ્રસ્તુત વ્યક્તિને હજુ ચાલુ અટકમાં રાખવાની જરૂર છે. એમ અટકમાં લીધાને '૩ માસ થયાં પહેલાં જણાવે નહિ તો તે વ્યક્તિને ત્રણ મહિનાથી વધારે કેદમાં રાખી શકાય નહિ એવી પણ મર્યાદા બંધારણમાં અત્યંત કરવામાં આવી છે.

સરકારી વાચનમાળા અને શ્રી. રાવજીભાઈના પરિપત્ર ગુજરાત રથાનિક સ્વરાજ્ય મધ્યસ્થ સમિતિના મંત્રી શ્રી. રાવજીભાઈ મણિભાઈ પટેલ તરફથી સર્વ ગુજરાતી સ્કૂલ બોર્ડોના મહાસભા પસના નેતાએ જોગ આજ્ઞાથી ત્રણ માસ પહેલાં નીચે મુજબનો એક પરિપત્ર પાઠવવામાં આવ્યો છે:-

“કેટલાક માસ પહેલાં મુ મહ સરકારે બંધી મૂક-બોડોને એવી સૂચના આપી હતી કે પ્રાથમિક શાળાઓમાં મુંબઈ સરકાર તરફથી પ્રાસિદ્ધ થતાં પાઠ્યપુસ્તકો અલાવવાં, પણ હવે મુંબઈ સરકારે પોતાના એ કાવચાં ફેરફાર કર્યો છે કે દરેક સ્કૂલ બોર્ડને પોતાને પસંદ પડે તે પાઠ્યપુસ્તકો અલાવવાની છૂટ છે. ગુજરાત રથાનિક સ્વરાજ્ય મધ્યસ્થ સમિતિએ પ્રથમથી જ પોતાની એ નીતિ જાહેર કરી છે કે ગુજરાતની બંધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી તૈયાર થતાં અને પ્રસિદ્ધ થતાં પાઠ્ય પુસ્તકો જ અલાવવાં. મને લાગે છે કે ગુજરાત યુનિસિપલ સ્કૂલ બોર્ડો કે જીલ્લા સ્કૂલ બોર્ડોને બધેય હવે ગુજરાત વિદ્યાપીઠનાં પુસ્તકો શરૂ કરવામાં હરકત આવવી ન નેહિએ, કારણ કે ગુજરાતની બંધી પ્રાથમિક સ્કૂલોમાં એકસરખું ધોરણ રહે એ હિજ્જવાયોગ્ય છે.”

આ પરિપત્રનું હાલ સમજવા માટે વાંચનમાળાને લક્ષ્યે થોડો દત્તિહાસ ધ્યાનમાં લેવાની જરૂર છે. ૧૯૨૪ સુધી મુંબઈ સરકાર તરફથી પ્રગટ થયેલી વાંચનમાળા સરકારી તથા સંકારની મદદ ગેળવતી બંધી શાળાઓમાં ફરજિયાત વપરાતી હતી. ત્યારબાદ મુંબઈ સરકારે પોતાની વાંચનમાળા પ્રગટ કરવાનું બંધ કર્યું અને કેળવણી આતાએ મંજુર કરેલી કોઈ પણ વાંચનમાળા વાપરવાની સરકારે છૂટ આપી. ૧૯૩૭ માં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ એક વાંચનમાળા તૈયાર કરી અને તેનો ગુજરાતની મિલ્લ

ખોડો તેમજ મ્યુનિસિપલ શાળાઓમાં સારા ફેલાવા થવા પામ્યો. ૧૯૩૯ માં વળી પ્રાન્ત પ્રાન્તની કેબિસ સરકારે રાજ્યનામાં આખ્યાં અને વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને ધક્કો લાગવા માંડ્યો. ૧૯૪૫ માં મુંબઇ સરકારની હકુમત કેબિસ પ્રધાનમંડળના હાથમાં આવી. આ પ્રધાનમંડળે મરાઠી, કાનડી અને ગુજરાતી વાંચનમાળાઓ તૈયાર કરવા માટે ત્રણ વગદાર સમિતિઓ નીચી. ગુજરાતમાં એ વખતે અનેક વાંચનમાળાઓ પ્રચલિત હતી અને તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને સંભવ છે કે અગ્રસ્થાન હોય. આમ છતાં પણ નવી ગુજરાતી વાંચનમાળા તૈયાર કરવા માટે મુંબઇ સરકાર તરફથી એક સમિતિ નીમવામાં આવી એ સ્પષ્ટ સૂચને છે કે તે વખતની પ્રચલિત વાંચનમાળાઓ સરકારને પૂરી સતોષકારક લાગી નહિ હોય. આ વગદાર સમિતિએ બાળવેદી, પહેલી ચોપડી તથા બીજી ચોપડી તૈયાર કરી, તે મંજૂર કરવામાં આવી અને હાલમાંની સખ્યામાં પ્રગટ કરવામાં આવી, અને બંધી સ્ફૂર્ણોડોને આ વાંચનમાળા ફરજિયાત વાપરવાનો મુબઇ સરકારે આદેશ આપ્યો. આવી સરકારી વાંચનમાળા પ્રગટ કરવા પાછળ અને ફરજિયાત વાપરવાનો હુકમ કરવા પાછળ બે હેતુ હોય છે. એક તો પ્રાથમિક શિક્ષણનું ધોરણ એકરસું જગતવાદ રહે અને ઉચ્ચ કક્ષાની વાંચનમાળા પ્રમાણમાં બંધુ જોડા કિંમતે પ્રત્યે પૂરી પાડી શકાય અને ને પણ હાંબી મુલત સુધી વાકતી હોવાથી પાઠ્ય પુસ્તકોની અવારનવાર ફેરબદલીના કારણે ગરીબ કુટુંબોને જે વધારે પડતો ખર્ચ આવે છે તેમાં ઉગારો થાય. આની સામે પ્રાથમિક ધોરણમાં વાંચનમાળાના વેવિધ્યનો લાભ પ્રાપ્ત ન્તો કરવો પડે પણ એ લાભ પ્રાથમિક ધોરણ પૂરતો જ હોઇને તેને મલ્લ મલ્લ આપતુ જરૂરી નથી. આવા અવાલોપત્તક મુંબઇ સરકારે પોતાની વાંચનમાળા તૈયાર કરાવી અને તેમાં પાંચ થી છ લાખ રૂપિયાનું રેકાલ કલ્પું અને પછી એકાએક, માત્ર ગુજરાતી વાંચનમાળા પૂરતી જ, કોઇ પણ સ્કૂલને ગમે તે વાંચનમાળા વાપરવાની મુંબઇ સરકાર છૂટ આપે આનું શું કારણ હોઇ શકે એ સમજ શકાતું નથી. આમ કરીને વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાના ઉપયોગને અને તે-લે અવકાશ આપવાની મુંબઇ સરકારની ઈચ્છા હતી તો પહેલેથી જ એ વાંચનમાળાને સરકારી વાંચનમાળા તરીકે લા માટે સ્વીકારવામાં ન આવી? અને પ્રવ્રતનાં નાણાંનો સરકારે આદેશ બંધી દુર્બલ શા માટે કર્યો? વળી આવી છૂટ માત્ર ગુજરાતી વાંચનમાળા

અંગે જ કેમ આપવામાં આવી છે, અને કાનડી તેમ જ મરાઠી વાંચનમાળાનું ફરજિયાતપણું શા માટે ચાલુ રાખવામાં આવ્યું છે? વળી આ બાબતમાં મુંબઇ સરકારે શા માટે સીધી જાહેરાત કરી નહિ અને થી. રાજ્યબાહ્યના પત્રદારા આડતરી રીતે આ જાહેરાત પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી? આવા અનેક પ્રશ્નો આ પરિપત્ર ઉભા કરે છે, અને આ પાછળ ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાને પુનઃપ્રતિષ્ઠિત કરવાની કોઇ ખટખટ હોય અને એ ખટખટને મુંબઇ સરકારે નહતું આપ્યું હોય એવી આશંકાને ઉપર જણાવેલા સચેત્રો ઉપરથી મજબૂત રચાન મળે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠની વાંચનમાળાના ગુણવત્તા વિષે અત્રે કશું પણ કહેવાનું પ્રાપ્ત થતું નથી, પણ યોગ્ય બંધિત ઓની સમિતિ દ્વારા પોતે જ તૈયાર કરાવેલી, અને પોતે જ મંજૂર કરેલી વાંચનમાળા ખેાલે પડે એવી મુંબઇ સરકારની જાહેરાત, અહીં કે મુંબઇ સરકાર પોતાના ખીસ્સામાં જ હોય એમ સરકાર બહારની એક જવાબદાર બંધિત તરફથી, બહાર પડે એમાં એ વાંચનમાળા મહા પરિશ્રમ અને જન લોગથી તૈયાર કરી આપનાર વિકાન બંધિતએવું મોટું અપમાન છે; એટલું જ નહિ પણ મુંબઇ સરકારની પ્રતિબંધને પણ બારે ગાંધીય લગાડે તેવી આ ઘટના છે. આ સંબંધમાં મુંબઇ સરકારે પોતાનો પુત્રાસો સત્વર પ્રગટ કરવાની જરૂર છે.

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકના મુખપૃષ્ઠની બાલુના પાના ઉપર એક સાથે ત્રણ ચિત્રપટ્ટા આપવામાં આવી છે તેમાંનું મંચ ભાગનું ચિત્ર ૧૨ માં સેકાના અન્તભાગમાં તાડપત્ર ઉપર લખાયેલા 'ઉપદેશમાળા' નામના સુપ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથની મૂળ પ્રતનું બીલું પાનું રજૂ કરે છે. આ પાનાની મધ્યમાં જૈનશાસ્ત્રકારોની કલ્પનાને મૂર્તિમત્ કલ્પ સરસ્વતીનું એક અતિ સુન્દર આલેખન છે. સરસ્વતી અને એના ઉપકરણો સંબંધમાં જૈન તેમજ બ્રાહ્મણ કલ્પનામાં કાઇ ફરક નથી. જ્ઞાન અને કળાની અધિષ્ઠાત્રી, વૈશ્વકૃતિકાચારી, મધુર કે હંસના પાહનવાળી-આવી રીતે ઉભય શાસ્ત્રોમાં સરસ્વતીનું એક સરસું ચતુર્ન કરવામાં આવેલ છે અને તે મુજબ તેને ચિતરવામાં આવે છે અથવા તો તેની મૂર્તિ નિર્માણ કરવામાં આવે છે, પણ સરસ્વતીવિષયક જૈન નિરૂપણની વિશેષતા એ છે કે જ્યારે અન્ય નિરૂપિત સરસ્વતી અત્યંત ગ્રીહ અને ગંભીર

હોય છે ત્યારે જૈન ગ્રંથોમાં આલેખાયેલી સરસ્વતી વિલક્ષણ ચેતના, ઉદ્ધવાસ અને પ્રસન્નતાથી લાંબી હોય છે. જ્ઞાન એટલે વૃદ્ધત્વ નહિ પશુ ચેતનાવન્તુ અશય યૌવન-આ લક્ષણ આ સરસ્વતીના ચિત્રમાં આપણને આમેદુષ્ય પ્રતીત થાય છે. પ્રસ્તુત સરસ્વતીની આકૃતિમાં રૂપ છે, લાવણ્ય છે, તલ્લતા છે, કૌમારયસ્થાને શોભે તેવી પવિત્રતા છે, અને ત્રણ કળને વીધી રહ્યું હોય એવું ચેતન્ય છે. ઉપર નીચેના ખીન્ન બે ચિત્રો એ જ સમયની અને એ જ શૈલીની કળાકૃતિઓ છે, પણ વસ્તુનું ચિત્ર બ્યારે તાડપત્ર ઉપર આલેખાયું છે ત્યારે આ બે ચિત્રો, હસ્તલિખિત ગ્રંથોની ઉપર નીચે ગ્રંથની રક્ષા અર્થે એ જ કદની લાકડાની પાટલીઓ બનાવવામાં આવતી અને એ પાટલીઓ ઉપર પ્રસ્તુત ગ્રંથવિષય, ગ્રંથકર્તા તથા ગ્રંથસમયને લગતાં ચિત્રો ચિતરવામાં આવતાં-આવી બે પાટલીઓ ઉપરનાં ચિત્રામણુમંથી તારવેલા વિભાગો રજૂ કરે છે ઉપરના ચિત્રમાં જૈન સ્વેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંપ્રદાયના આચાર્યવાદી દંવસુરિ કાણ્વીક ઉપર બેઠા છે, સામે બેઠેલા પંડિત માણિક્યચંદ્ર કિર્ગંબર સંપ્રદાયના હોષ વાદી દેવસુરિ સાથે સાંપ્રતિક મતવેદો સંબંધી ચર્ચા કરના લાગે છે. તેમની પાછળ ત્રણ કિર્ગંબર આવકો ખીરાજમાન છે. નીચેની ચિત્રપટ્ટિકામાં એક નર્તક મંડળ નૃત્ય કરતું ચાલી રહ્યું છે. તે મંડળમાં બે મૃદંગવાદી નર્તકો છે અને બે નર્તકી છે. આ ચિત્ર એક લાખી ચિત્રપટ્ટિકા કે જેમાં સ્થયાનાનો વરઘોડો આલેખવામાં આવ્યો છે તેમાંના એક વિભાગનું છે.

આ ત્રણે ચિત્રો રંગ, રેખા, ઉકાવ અને આલેખનની દૃષ્ટિએ અદ્ભુત અને અત્યંત આદર્શ છે અને તે કાળની ચિત્રકળાના વિકાસનું એક ગૌ વપ્રદ સીમાચિહ્ન રજૂ કરે છે. આ ત્રણે ચિત્રપટ્ટીનું પ્રકાશન થી ભારતીય વિદ્યા ભવનના સૌજન્યને આભારી છે. એ જ પ્રમુખચિત્રની પાછળના પાના ઉપર કળાકાર શ્રી. કુન્દુ દેસાઈએ આલેખેલાં ગાંધીજીનાં બે સુન્દર રેખાંકનો છે. આ રેખાંકનો પ્રથમ વાર પ્રગટ થાય છે. ગાંધીજીને આલેખવામાં કુન્દુ દેસાઈ સદા સિદ્ધહસ્ત છે.

આ અંકના ૪૮ માં પાના બાદ ચાર આર્ટ પેપરનાં પાનાં છે. આ દરેક પાનાં ઉપર મોટા કદની એક મુદ્રણ છબી મુકવામાં આવી છે. પહેલા અને બીજા પાના ઉપર

શ્રી. આર. વી. પંડિતે જુદી જુદી પરિસ્થિતિ વચ્ચે લીધેલી ગાંધીજીની છબીઓ છે. એક છબીમાં જળદળના પશ્ચિમ આકાશની ભૂમિકા ઉપર ગાંધીજીનું હાવાચિત્ર નજરે પડે છે; બીજી છબીમાં ગાંધીજી રેડીયો કંનતા અને સાથે સાથે ચાલુ ચર્ચામાં ભાગ લેતા બેવામાં આવે છે. ત્રીજી છબીમાં સારનાયમાં ખોદકામ કરતાં નીકળેલી અને ભગવાન શુદ્ધની અનેક મૂર્તિઓમાં અગ્રસ્થાન ધરાવતી ચાન્ત પ્રસન્ન ‘પ્રથમસ્થાનિમત્ત’ મૂર્તિનું આપણને દર્શન થાય છે. આ છબી લેનાર જાણીતા છબીકાર શ્રી. જગન્ન મહેતા છે. ચોથા પાના ઉપરની છબીમાં પંડિત જવાહરલાલ નેહરૂ અને મદરિયે કળાકાર નિકાલીસ શેરીક એક મેકીનાબાલુએ ઉભેલા નજરે પડે છે. આ છબીનું પ્રકાશન યુએસ આર્ટ એન્ડ કલ્ચર સેન્ટરના સૌજન્યને આભારી છે.

આ અંકના પાના દર અને ૩૩ ઉપર શ્રી જગન્નાથ અદિવાસીએ અમદાવાદના સુવિખ્યાત શ્રી. હરીસિંગ ફેયરી-સિંગના જૈન મંદિરમાંની પાવાણુ પુતળીઓ ઉપરથી દોરેલાં રેખાચિત્રો આપવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક પુતળામાં અદ્ભુત લાવણ્ય અને લાસ્ય રહેલું છે અને તેનું રેખાનિરૂપણ પણ એટલું જ મનોહર છે.

અંકના ૫૦ તથા ૫૧ માં પાના ઉપર મણિપુરી નર્તનના ચિત્ર ચિત્ર સ્વરૂપેનો ખ્યાલ આપતી બે મોટી પેકેટો આપવામાં આવી છે અને ૫૩ માં પાના ઉપર મણિપુરી નર્તનમાં જે બહુ જ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે તેવા એક વયોદ્ધ મૃદંગવાદીનું રેખાંકન છે. આ ત્રણે ચિત્રો શ્રી. જગન્ન પંચાંગની કલમની પ્રસાદી છે અને નાલંદા પબ્લીકેશન તરફથી પ્રસિદ્ધ ધયેલ ‘મણિપુરી નર્તન’ કે જેનું અવલોકન આ અંકમાં અંતર્ગત કરવામાં આવ્યું છે તેમાંથી નમુના રૂપે આ ત્રણ પેકેટો અહિં પ્રગટ કરવામાં આવી છે અને તે માટે અમે નાલંદા પબ્લીકેશનના આભારી છીએ.

લિપિ સુધારણા

આપણી યુગ્મવાતી લિપિ સાધાળુ રીતે એટલી સ્પષ્ટ અને સુન્દર મરોડવાળી છે કે તેમાં કરી પણ સુધારણાને અવકાશ હોય એવી આપણને કલ્પના આવતી નથી. ઉચ્છ્રું ઘણીવાર મનમાં એવી ધ્વજા સ્ટરૂ છે કે કિંદની બંધી લાપાઓ આપણી લિપિ સ્વીકારે તો કેડું સદાં, અને ખાસ કરીને દેનાગરી પોતાની પાઘડી ઉતારીને કાનાને અન્તભાગમાં જરા મરોડવાળા બનાવે તો કેડું

સાર? સંભવ છે કે આપણી જિંદગી વિશેનો આ અપભ્રંશ મોઢ વધારે પડેલો હોય અને દરેક જિંદગીવાળાને પોતાપોતાની જિંદગી એટલી જ મનોહર લાગતી હોય. પણ આપણી દૃષ્ટિએ આપણી શુદ્ધતાની જિંદગી આટલી સર્વોત્કૃષ્ટ લાગતી હોવા છતાં પણ કેટલાક વર્તમાન સંયોગે ધ્યાનમાં લેનાં જિંદગી-સુધારણાની આવશ્યકતા સ્વીકાર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. આ સંયોગો નીચે મુજબના છે :-

(૧) આને અશરતતાનો પ્રચાર બહોળા પ્રમાણમાં થઈ રહ્યો છે. અને લીધે આ પ્રવૃત્તિમાં રોકાયેલા તદ્દિ-દોના ધ્યાન ઉપર આવ્યું છે કે જનતામાં અશરતતાનું સરળ કરવા માટે આપણી જિંદગીમાં રહેલું કેટલુંક વૈચિત્ર્ય અને વૈષમ્ય દૂર કરવું જોઈએ.

(૨) મુનશુના દૃષ્ટિબિંદુએ પણ આ પ્રશ્ન ગંભીર વિચારણા મેળે છે. આપણું હાલકામ ત્રણ રીતે અથવા તો ત્રણ મંત્રસાનું ગણાય છે. વચસા બાગમાં અક્ષરો આવે છે; અને સ્વરાત્તમયક કેટલાંક ચિદ્વેદો જેવાં કે હસાઈ, દીર્ઘાઈ, એક માત્ર, બે માત્ર, અનુપ્પાર જેણે ઉપર આવે છે જ્યારે કેટલાંક ચિદ્વેદો જેવાં કે હસાઈ દીર્ઘાઈ જા, અર્ધાક્ષર સ્વરણું દક્ષિણ ચિદ્વેદ જેણે નીચે આવે છે. વળી હસન ઇ અક્ષરની પહેલાં આવે છે તેમ જ રોડે રેક પડીના બ્લેન્ડ પહેલાં આવેલા જોઈએ તેને બદલે તેને માથે ચડી મેળે છે. આવી કેટલીક વિચિત્રતાને અંગે આપણા હાલકામમાં સમય વધારે જાય છે. મુજૂરી વધારે ખર્ચાય છે અને એમ છતાં પણ હાલતી વખતે ઘણી વખત ઉપરથી એના ચિદ્વેદો ખરી જતાં હાલકામ કામગીરીમાં અશુદ્ધિઓ આવવાને બહુ સંભવ રહે છે. હાલકામ રાષ્ટ્રીય તથા લાખનીયકામની દૃષ્ટિએ પણ આ પ્રશ્ન તરફથી વિચારણા મેળે છે.

(૩) 'અ' ની સ્વરખંડીમાં ઈ, ઇ, ઉ, ઊ, ઋ, ઋ વગેરે સ્વરન્ત્ર અક્ષરો છે તેના સ્થાને બ્લેન્ડની બારખંડી માફક જ ને એની પણ બારખંડી કરવામાં આવે તે લેખનની સરળતા વધે અને નવા શીખનારાને વધુ સરળતા રહે. આ પદ્ધતિ મહારાષ્ટ્રમાં બહોળા પ્રમાણમાં સ્વીકારાઈ ચડી છે, મુંબઈ સરકારે રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચાર માટે આ રૂપો સ્વીકાર્યો છે અને દિલ્હીસાહિત્યસભેલન પણ આ પદ્ધતિને ટેકો આપે છે. અને આપણે આનું અનુકરણ કરવા જેવું છે.

(૪) આને દેવનાગરી રાષ્ટ્રીય જિંદગી તરફ સ્વીકારવામાં આવી છે. આજનું આપણું શુદ્ધતાની સાહિત્ય આપણા

પ્રાત્તમાં જ પૂરાઈ રહે એમ આપણે ધ્વજતા નથી. પણ અન્ય પ્રાત્તના લોકો પણ આપણા સાહિત્યનો ઉપભોગ કરે એવી સ્વાભાવિક રીતે આપણને ધ્વજા રહે છે. ઉપરના શ્રિષ્ટ વર્ગ વચ્ચે આવેલા વિનિમય ચાલી જ રહ્યો છે અને એક બાયાના મથો અન્ય લાયામાં અનુવાદિત કંવાનો પ્રચાર વધતો જાય છે. પણ મૂળ વાંચના તરફ હજી અન્ય પ્રાત્તના લોકો આકર્ષાતા નથી. આનાં બે કારણ છે. એક તો બાયાની પૂરી સમજણનો અભાવ અને બીજું જિંદગી ઉકેલવાની મુશ્કેલી. ખરી રીતે દિલ્હી કેટલીક બાયાઓ વચ્ચે બહુ જ એકાદ અંતર જોવામાં આવે છે, અને જિંદગીમાં અંતરગત ન હોય તો અન્ય બાયાનું સાહિત્ય સદૃશ મુગમ જનતા સંભવ છે. આ દૃષ્ટિએ આપણા અક્ષરો અને દેવનાગરી અક્ષરો વચ્ચેનું અંતર જેમ બંને તેમ એકાદ થાય અને એમ છતાં પણ આપણી જિંદગી વ્યક્તિત્વ જળવાઈ રહે એ ધ્યાનમાં આપણા કેટલાક અક્ષરોના ઘાટમાં થોડા થોડા સુધારો કરીએ તો કેમ ?

આ બધી દૃષ્ટિએ આ વિષયના તદ્દિદેએ સુધારેની જિંદગીમાં બે નમુનાઓ મુંબઈ સરકારે નીમેલી જિંદગી-સુધારણા સમિતિ કે જેના પ્રમુખ કાકાસાહેબ કાલેશ્વર છે તે સમિતિ તરફથી પ્રગટ કરવામાં આવેલ એક પ્રશ્નાવલિમાં રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. આ સમિતિને મરાઠી જિંદગીમાં પણ જરૂરી સુધારણા અવશ્યકતાનું કામ સોંપવામાં આવ્યું છે અને તે અંગે અવશ્યકતા સુધારાઓ આખરે દેવનાગરીને જ સ્પર્શે છે અને તેથી તે સુધારાઓ દ્વારા તે સમય દિલ્હી દૃષ્ટિબિંદુએ વિચારવાના રહેશે. પણ શુદ્ધતાની જિંદગી પૂરે તો આ પ્રશ્ન આપણા માટે પ્રસ્તુત બને છે. જ્યારે દેવનાગરીને રાષ્ટ્રજિંદગી તરફ સ્વીકારવામાં આવી છે ત્યારે આપણી સામે જિંદગી પ્રશ્ન બે આકારમાં ઉપસ્થિત થાય છે. જેવી રીતે સંખ્યાંકો આપણે આનંતર-રાષ્ટ્રીય સ્વરૂપના સ્વીકાર્યાં તેવી જ રીતે શુદ્ધતાની જિંદગી ત્યાગ કરીને આપણે આપણાં સર્વ પ્રકારના માટે આનંતરપ્રાંતીય એવી દેવનાગરી જિંદગી સ્વીકારીએ. અને આ વિચાર કેવળ અવ્યવહાર નથી. શુદ્ધતાની બાયામાં લખાયેલું જૈન સાહિત્ય કેટલુંયે દેવનાગરીમાં હાલકામનું છે અને આને પણ હાલકામ છે અને તે પાછળ શુદ્ધતાની ન હોય એવા જૈનો આ સાહિત્ય સરળતાથી વાંચી શકે એ જ મુખ્ય આશય હોય છે. શરૂઆતના વખતમાં ક્ષતર શુદ્ધતાની સાહિત્ય

પણ દેવનાગરી અથવા બાળ-
ભેષ લિપિમાં જાણતું હતું.
અને વળી આ દેવનાગરી
પણ આજે છે તેના સ્વરૂપની
રહનાની નથી. તેને પણ
આનંદપ્રાન્તીય સ્વરૂપ આપવા
માટે તેમ જ મુદ્રણ, ટાઇપ
રાષ્ટ્રીય, લાઇનો ટાઇપ તથા
ટેલી પ્રીન્ટરીને યોગ્ય બના-
વવા માટે તેના વર્તમાન
સ્વરૂપમાં ધણા ફેરફાર કરવા
પડશે; ઉપરની શિરોરેખા
કાઢવી પડશે; કેટલાક અક્ષર-
રના ધાટ કે મરોડ ફેરવવા
પડશે; કેટલાયે નવા ચિહ્નો
ઉમેરવા પડશે. આ રીતે
સુધારેલી દેવનાગરી સ્વીકાર-
ના હોય તો બીજો વિકલ્પ
એ છે કે ઉપર જણાવ્યું તે
સુજળ આપણી ચાલુ ગુજ-
રાતી લિપિને જરૂરી હોય
એટલે નવો સંસ્કાર આપીએ.
આવો નવો સંસ્કાર કેવો
હોવો જોઈએ તે વિશે કોઈક
માર્ગદર્શન મળે તે હેતુથી
બાલુએ ચાર બ્લોક છાપવામાં
આવ્યા છે. તેમાં ઉપરના બે
બ્લોકમાં ગુજરાતી અક્ષરોની
સુધારેલી આકૃતિના બે નમુના
આપવામાં આવ્યા છે;
ત્રીજામાં 'અ'ની બારાબરી
અને ઇ, ઇ, ઉ, ઊ, એ,
ઐ, ઔ, ઓ વગેરેનાં નવાં
ચિહ્નો આપવામાં આવ્યાં છે;
સંખ્યાંકોના સુધારેલા ધાટ પણ
સંચયવામાં આવ્યા છે અને
ચોથા બ્લોકમાં અર્ધાક્ષરો
સ્વરૂપ રજૂ કરવામાં આવ્યું છે.

ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ	ક	ખ	ગ	ઘ	ઙ
ચ	છ	જ	ઝ	ઞ	ચ	છ	જ	ઝ	ઞ
ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
ત	થ	દ	ધ	ન	ત	થ	દ	ધ	ન
પ	ફ	બ	ભ	મ	પ	ફ	બ	ભ	મ
ય	ર	લ	વ	ળ	ય	ર	લ	વ	ળ
શ	ષ	સ	હ		પ	ફ	બ	ભ	મ
ક્ષ	જ્ઞ	ઞ	શ્ર	પ્ર	ય	ર	લ	વ	ળ
૦	૧	૨	૩	૪					
૫	૬	૭	૮	૯					

નં. ૧ સુધારેલી ગુજરાતી લિપિ
નમુનો ૧

શ ષ સ હ

ક્ષ શ્ર ઞ

નં. ૨ સુધારેલી ગુજરાતી લિપિ
નમુનો ૨

અ	આ	આ	ઓ	વ	૭	૭	દ	ડ
ઝ	ઝ	ઝ	ઝ	ટ	૭	૭	૭	૭
અ'	અ'	ઓ	ઓ	ટ	ઠ	ડ	ઢ	ણ
અ	અ	અ		૮	૯	૬	૬	૭
૧	૧	૧	૧	૮	૫	૭	૭	૭
૮	૭	૧	૧	૮	૨	૭	૮	૭
૦	૧	૨	૩	૪	૫	૬	૭	૮

નં. ૩ 'અ'ની બારાબરી

નં. ૪ અર્ધાક્ષરો

પ્રાદર્શી

ત્રી
પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા
પ્રસ્તુત ૧ ૬૮૨ ૧૪ તથાજા

રાષ્ટ્રની ભાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પસંદી વળવાના આદિવાસમાં તમે એક મહત્વની સંકેત છે. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગ્રામીણ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ લેઇએ અને એમના ભાવીની ભેગવાઇ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો હવનપ્રવેશ નિશ્ચિતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

એમના ભાગીદારો આજે જોવાઈ કરો અને નચિંત બનો

બીજાની પેઠાથી પેઠાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બળ-
વાનો અને એક સહેલો લોક લાવક, બિનકામિયાદી નાનાં બચ્ચાંની
તેમજ તેમના જાણનાર અને લક્ષ્યની નિયંત્રણ કરતી પેઠાથી,
દોષલ બેનીયો, લાંબા લાંબા પી. વિશિષ્ટ પ્રકારના હાથ
આપતી પેઠાથી આજે જોવાઈ કરો.

બી. ઇન્ડીઅન ગ્લોબલ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ
૩૧૫-૩૨૧, હોર્ન બી રોડ, શેર, મુંબઈ.

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

નાણાવટી એન્ડ કંપની લીમીટેડ

સ્થાપના: (૧૯૨૧)

૧૬, એપોકો સ્ટ્રીટ, કોટ, મુંબઈ-૧

સામાગ્રી: અમરાપાદ, મસૂર, કાનપુર, કલકત્તા, મદ્રાસ અને દિલ્હી, કાઈંગ, પ્લીસ્ટીક, હેવી, કેમીકલ્સ, અને કોલ્ટાર કાઈઝના નિષ્કાષણ, ઇમ્પોર્ટર્સ તેમજ કાપડ ઉદ્યોગને લગતા દરેક જાતના સ્ટાર્ચિઝ, સાઈકીંગ મશીરીયલ્સ અને બીજા સ્ટોર્સના ભરોસાપાત્ર સ્ટોરીરટ્સ.

કાપડના રંગો, એસીડ અને બીજા ઉદ્યોગ માટે ગંધક તેમજ

અનાજની ઉત્તમ જેતી માટે ખાતર એમોનીયમ સલ્ફેટ.

આ ઉપરાંત બીજા ઉદ્યોગો જેવા કે, ખાંડ કાચ, લોખંડ, લેધર, દિવાસળી, રૂબરૂ, કાગળ અને સાબુમાં વપરાતા દરેક જાતના કેમીકલ્સ, ઉચી ક્વોલિટીના, નિર્દોષ અને એરીજનલ પેકીંગ્સમાં અમારે ત્યાંથી મળશે.

અમારું તારતુ સંસ્થાન: 'મનીઆલા' મુંબઈ.

ટીલિફોન: ૨૧૮૮૯ અને ૨૪૨૬૬

આપની—

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, લુદાં
લુદાં લખાણો, ખતપત્રો, ખાતાવહી
કોટેડ પેપર્સ, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્સ
બોર્ડ્સ, આર્ટ કોર્ડ્સ, સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરીયાત માટે

મળે

શ્રીમનલાલ પેપરકં

સર્વ શ્રેષ્ઠ લેખકો કાગળ

અને

પુંઠાની આયાત કરનારાઓ

અને

શ્રી. ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદેરી-પંજાબના)

મુખ્ય પ્રણેતા (યુનિટ અને કાલીવાલા સીવાય)

મહેના ડિસ્ટ્રીબ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ બિલ્ડીંગ,

હોર્નબી રોડ, કોલ્ડ, મુંબઈ

ફોન :

તાર :

૨૩૨૩૨

"SELECTION"

વ
ર
લ
ક
ર

રજીસ્ટર્ડ નં. ૬૫૬

* નક્કી માલથી સાવધ રહો.

* ખરીદતા વાળ અટકાવે છે.

* વાળ વધારે છે.

* મળતને ઠાક આપે છે.

* આંખોનું તેજ વધારે છે.

વર્ષોથી વપરાય છે.

અધે મળે છે.

બ્રાહ્મી તેલ

જે. કે. વરલકર

જુની હનુમાન ગલી, મુંબઈ ૨

દરાજ,

ખુજલી,

ખરજી

વિગેરે ચામડીના દરો

જર્મ્સ-કટર

વાપરવાથી

જડ મૂલ્યથી મટી

વળ્ય છે

નક્કી માલથી

સાવધ રહો.

કપડા પર ડાઘ

પડતા નથી.

બોમ્બેલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,

કમીશનર અને ટુલીસ્ટ, ૨૪, બ્રિજેસ, રસ્તો, મુંબઈ ૨,

ફોન : ૨૪૧૮૭

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

લેખ

લેખક

૧૪

વાર્ષિક લેખાનુક્રમ

હિંદમાં જ્યોતિષમાં હિંદ
ટપાલનો દર હોય ત્યાં રૂ. ૮,
અન્ય રૂ. ૧૧; છુટક નકલ
કિંમત રૂ. ૧.

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયેલા
લેખો અને કાવ્યો કાગળની
એક જ આણ સુવામ્ય અક્ષરોમાં
લખાયેલાં અને અન્ય પ્રગર
નહિ થયેલાં. હોવાં જોઈએ
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
મોઝ પુરસ્કાર આપવામાં
આવશે. અસ્વીકૃત લેખો માટે
લખામાં આવશે અને લગતા
માની જેને અપાશે હોય
તેની પાસેથી મેળવી શકશે.

નિર્દેશખંડર વિષે

આ માસિક માટે નક્કી કરે-
લી આવેલ, સિદ્ધ, ધેરુ
સારની નિર્દેશખંડર નીચેના
લીલામાં આવશે.

છુટક

આખું પાનું ... રૂ. ૬૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૦
પા પાનું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક કોન્ડક્ટ

આખું પાનું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાનું ... રૂ. ૧૮૦

શાકક થવા માટે:

નિર્દેશખંડર માટે:

લેખ:

વ્યવસ્થા પક: યુગદર્શન
નમ્રભૂમિ ભવન, ગો. ભો. ૬૨,
ચોથા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧.

પ્રથમગ્રન અમૃત (કાવ્યાનુવાદ) ...

તેજનાત્રા (કાવ્યાનુવાદ) ...

ખ્રિસ્તીસાધ્વી તેજસાને આત્મભેદિ (કાવ્ય) ...

ધૂળ (કાવ્ય) ...

આપણું ગામડું ...

મે યુક્તકો (કાવ્ય) ...

કક્કરગાથા ...

ચૈરાનિક દુષ્ટિ ...

કુચુલક (વાતી) ...

ચૂન-ચૂન-ચૂન (કાવ્ય) ...

હિંદુ કોડ નિર્ણય ખરડો ...

મોનવીનાં દેવાં (કાવ્ય) ...

ગ્રામદર્શન, દેશદર્શન, યુગદર્શન ...

દેવળે દળવે (કાવ્ય) ...

ઉતાવળ (કાવ્ય) ...

મારું ગાળપણ (એક પ્રહસન) ...

એક પ્રાચીન ગુમાપિત ...

અઝેસર ખરેડછ વાડિયા ...

રશિયા અને અમેરિકા ...

વિદ્યાન દર્શન ...

તાજમહાલ (વાતી: અનુવાદ) ...

જ્વાલરનો જ્વાલતો સદેવ (અનુવાદ) ...

યુનરાત્રી કળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં ...

સાવિત્ર સમીક્ષા ...

પરિશીલન ...

કટાક્ષયિત્રી ...

વિદ્ધ ગાંધીકાંડ ...

...

...

...

...

...

શ્રી. સુરેશ દ. જોષી ...

શ્રી. બાલચંદ્ર મેરીઝ ...

શ્રી. ભગવંતરાય કાકોર ...

શ્રી. કાલક ...

શ્રી. વિમલ-ચાહ ...

શ્રી. કૃષ્ણકાંત પરીખ ...

શ્રી. રસિકલાલ શુક્લ ...

શ્રી. ધીરલાલ કાકોર ...

શ્રી. ભૂપત પટ્ટાદરિયા ...

શ્રી. પ્રજ્ઞાનંદ રાવળ ...

શ્રી. હોસાબદેન મહેતા ...

શ્રી. નાથલાલ દવે ...

ડૉ. સુમન્ટ મહેતા ...

શ્રી. શેખાબેંમ આમુયાળા ...

શ્રી. હરીદ્ર દવે ...

શ્રી. ગગનવિહારી મહેતા ...

શ્રી. હરિવંશજી ભાયાણી ...

ડૉ. કાન્તિપ્રાસ જી. પંડ્યા ...

શ્રી. દેવવ્રત ન્હાનુભાઈ પાઠક ...

ડૉ. નરસિંહ મુળજીભાઈ ચાહ ...

શ્રી. સુરેશ દ. જોષી ...

શ્રી. પરમાનંદ ...

શ્રી. રતિશંકર મે. રાવળ ...

...

...

...

...

...

...

...

...

...

(આ અંકની ચિત્રસામગ્રી, સરદાર વલ્લભભાઈની જન્મજયંતી, વધારે પેશા કરો, એક
અર્થે, અને સેવકભાઈને 'હૃદયે ન કરો', પરિત જ્વાલરલાલ નહેરૂની જન્મજયંતી
રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક દળ અને કેમિકલ સમાજવાદીઓ પણ શ્રી આ ન હશે કે, ગરીબ
ખીચોને ગરીબ કહેતીની વિદ્યાના આચાર્યનાનિત્ય વિષે તારિય નિવારણ, એ પ્રવાસો)

યુગદર્શન

તંત્રી

૫૨માનંદ કુવરજી ઠાપડિયા

પુરવક ૧ : અંક ૪

૧૫ નવેમ્બર, ૧૯૪૬

પ્રથમખંડ અમૃત

મૂળ : કવિવર રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર
અનુવાદક : શ્રી. મુરેશ ડ. ભેષી

પરિચાવા પૃથિવી સય આયમ
ઉપાતિષ્ઠે પ્રથમજામૃતસ્ય ।

—અથર્વવેદ.

સાધિકવિએ કહ્યું છે,
‘હું આકાશપૃથ્વી-અધુ’ ધૂમી વળે,
આખરે આવીને ઊભો
પ્રથમખંડ અમૃતની સમુખે.’

શું છે એ પ્રથમખંડ અમૃત ?
એને શાં નામે સંબોધું ?

એને જ કહું નવીન,
એ છે નિત્યકાલીન.

કેટલીય વાર જરા અને મૃત્યુ
ચારે બાજુએથી એને ઘેરી વળે,
એ ધુમ્મસને ભેટીને

એ વારે વારે બહાર પ્રકટ થાય;
પ્રતિદિન પ્રાતઃકાળના પ્રકાશમાં.
‘ધ્વનિત થઇ ઊઠે એની વાણી,
‘એ જ હું’, પ્રથમખંડ અમૃત.”

દિવસ વીતતો જાય,
તત્ત્વ થઇ ઊઠે પવન.

આકાશ આવિત થઇ ઊઠે ધૂળે,
જદ્દ સંસારનો કંકર કોણાક્રમ
આવર્તિત થઇ રહે દૂર દૂર સુધી.

આખરે દિવસ આવી પહોંચે
એની હેઠળી સીમાએ,
શમી જાય તાપ, ધૂળ હેઠી એસે.
શાન્ત થાય કંકર કંઠેના
પરિવામદીન કોણાક્રમ,

પ્રકાશની જ્વલનિકા સરી જાય;
દિક્ષીમાના અન્તરાસે.

અન્તઃકીન નક્ષત્રોકે
મ્હાનિહીન અન્ધકારે,
જગી ઊઠે વાણી,
“એ જ હું”, પ્રથમખંડ અમૃત.”
શતાબ્દિ પછી શતાબ્દિએ,
એ પોતાને ઘોષિત કરે,
મનુષ્યની તપસ્યામાં.

એ તપસ્યા કલાન્ત થાય,
હોમાગ્નિ ઘોષવાળ જાય,
મન્ય થાય અર્થહીન,
જહું સાધનાનું શતભિદ્ર
મલિન આચ્છાદન,
ત્રિપમાણુ શનાહિદને લંકી દે.

આખરે વળી ક્યારેક
શેષ સ્પર્શસ્થાના તોરણકારે
નિઃશબ્દચરણે આવે
સુગાન્તની રાત્રિ,
અન્ધકારે જપ કરે શાન્તિમન્ય-
શવાસને સાધકની જેમ.

બહુ વર્ષ વ્યાપી પ્રહર વીતી જાય,
નવયુગનું પ્રજાત
હાથમાં શુભ શંખ તથા
ઉપસ્થિત થાય ઉદયાચરના
સુવર્ણ સિખરે, ને દેખાય—
તિમિરધારામાં કાળ ધોઈ રહ્યું છે
ધૂણિયાથી શનાહિદની આવર્તના;

વ્યાપી રૂઢી છે અપરિસીમ ક્ષમા
અન્તર્જિત અપરાધના
કલકે ચિહ્નનની ઉપર;
પાયરે છે શાન્ત જ્યોતિષનું આરાન
પ્રથમખંડ અમૃત.

ત્યારે તો હું બાળક હતો,
નવીનને ત્યારે ભેટો આનન્દિત નેત્રે
ધરણીની હરિયાળીમાં,
આકાશની નીલિમામાં.

દિવસ વીત્યા
દોડવા લાગ્યો જીવનયાત્રાનો રથ
આ માર્ગે, પેલે માર્ગે.
સુગ્ર્થ અન્તરના દાહતેત નિઃસ્વાસે
સુકાયેલાં પાંદડાંને ઉડાવ્યાં દિગંતે
ચક્રના વેગે
પવન ધૂળથી ભરાઇ ગયો.

આકાશચારી કલ્પના
ઊડી ગઇ રોધને માર્ગે,
હુધાતુર કામના
મધ્યાહ્નના તાપે
ભમવા લાગી ધરાતલે
ફળની વાડીમાં, ધાન્યના ખેતરમાં,
તિમન્યણું, વિના નિમન્યણું.

આકાશમાં પૃથ્વીમાં
માતું આ જન્મનું પ્રમણુ પૂરું થયું
પથે વિપથે.
આને આવીને ઊભો છું હું
પ્રથમખંડ અમૃતની સમુખે.

તેજયાત્રા

મૂળ: કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર

અનુવાદક: શ્રી બાલચંદ

(અધિયાર થાયેસોશીકલ સોસાયટીને થી રવીન્દ્રનાથ આપેલા સંદેશનો ગ્રન્થાતી અનુવાદ.)

દીપક સંજ છે,
એને પ્રગટાવવા, બાન્ધવો!
હાથ આવો આત્મજ્યોતિ તમારો.

અન્ધાર ઓળંગી.

અરુણોદયને મંદિરે સંચરતા
તારકયાત્રાઓ સહ

સંયુક્ત થવા આહ્વાન અર્પતો,
દૂર-સુદૂરથી પુનઃ સ્વર આવે છે તમારા પ્રતિ.

એક દિન હતો,
ત્યારે તમારી પુલકિત તેજયાત્રાએ
તમે પરવર્ધા;

અને આશાનો કુવતારસો,
તમારા ધ્વજને આલિંગતો,
આકાશમાં ટમટમી રહ્યો.

પરતુ સંધ્યા જેમ જેમ ગાઢ બની,
તમે તેમ તેમ પાછળ પડ્યા,
તમારી યાત્રાકુચમાં;

ને છુઝાયેલા દીપકો સહ,
અતે નિદ્રાધીન થયા—ત્યારે તમારાં સ્વપ્ન,
નિશાપંખીઓના અમંગલ શોર શાં,
વિચંવાદી બન્યાં.

અત્યારે અગર જો અન્ધકાર છે,
અને અરણ્યમાં વાયુ,

પ્રેતના વિલાપ શો વાય છે,
છતાં પુરાતન કાળથી

કુચકુચને પ્રતિધોષ બીજાવતાં સંચરતી
આ પ્રાર્થનાનો નિઃશ્વાસ

શું નથી સ્પર્શી ચૂક્યો હજી તમારાં લલાટે!
“જીંડા અન્ધારેથી, પ્રભુ! પરમ તેજે તું લઈ જા!
મહામૃત્યુમાંથી અમૃત સ્ત્રીપે, નાથ! લઈ જા!”
ઊઠો, જો નિદ્રાધીનો!

અન્ધારમય પ્રલયની તમારી આ મહામૂર્ખામાંથી;
ને પુનઃ એકવાર જાણી લ્યો,
તમે પ્રકાશનાં બાલ છો!

પિસ્તીસાંધી તેરેસાનો આત્મબોધ

શ્રી. બલપંતરાય ક. ઠાકોર

—દ્રતવિલગિન—

ન ક્યવા નય બહી તું કશાથકી
ક્ષણિક આ બધું છે નથી છે નથી.
નય તું રીઝ ન મોહ કશાથકી
પરતું એસરતું શું બધું નથી!
નિયતિ એક અનન્ય સુનિશ્ચલ
અમરતા અવિકારિ, પરાત્પર:
ધિરજથી સમતાથિ બધું સહ,
નિયતિબિંદુ બની ભવ નિર્મલ,
નિયતિ માતબરે કિંકરુ સર:
નિયતિ એક અલગ અસંધર.

ધૂળ

શ્રી. કોલક

તું ધૂળ તે રો જલકલ્પિ બીલી
પીતી, ધરાતી જગને પીવાડતી
ને ધાન્ય સારું અણુશોભ દેતી.
ને પથ્થરે એ જલવૃદ્ધિ બીલી
ના ધાન્ય આપી શકતાં, સર્માન
દ્રવી દ્રવી અન્તર વેદનાથી—
એ અશુની નીતમ લીલ દે કરી.
શું ધૂળ? વા પથ્થર શું? જો આ
પ્રત્યેક હેતુ વળી હેતુ પાછું
બૂલી જતું ના ઉપકાર દેણ.
કિન્તુ જો માનવી એક એવો
હેતો બધું થે પળ દે ન પાછું—
ને દે કદિ તે નિર્જીવ તે બધું.

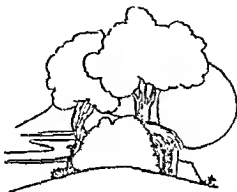
આપણું ગામડું

લેખક :
શ્રી. વિમલ શાહ એમ. એ.

[આ લેખના લેખક શ્રી. વિમલ શાહ અને તેમનાં પત્ની શ્રી. સરશબદેન માલ તરફથી પ્રગટ થયેલ 'મુલેશ્વરી તપાસ' નામના પુસ્તકે તે ઉભય દંપતીને ગામડાના પ્રશ્નો વિષે એક પ્રમાણભૂત નિર્દેશકની ખ્યાતિ આપી છે. તેમના તરફથી અગ્રેષ્ઠ આ લેખ પ્રગટ કરતાં અમને ખુબ આનંદ થાય છે અને તેઓ ઉભય મુખ્ય સુનિવર્તિનીના સ્નાતક હોવા છતાં રચાયેલી આપણી બંનેલ હોઇને તેમના અગ્રણ્યજ્ઞાનના પુરસ્કારના વાચકોને વારંવાર લાલ આપના રહેશે એવી અમે આપા સખીએ ઈએ. તંની]

હિંદની પાણી લાગ

ઉપરાંતની વસ્તી ગામડાંઓમાં વસે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ આપણને એમના પ્રશ્નોમાં રસ હોવો જોઈએ. આપણા બધા પુનર્વિદનાના કાર્યક્રમોમાં પણ તેથી જ ગામડાની પ્રજાના ઉદ્યોગને અગ્રસ્થાન મળવું જોઈએ. હિંદી સરકાર તેમ જ

પ્રાંતિય સરકારએ ધડેના મોટી મોટી નહેરો બાંધવાના કાર્યક્રમો આ વસ્તુના જ સ્વચ્છ છે. આપણી સરકારોએ આજે આપે છે તે કરતાં અનેકગણું વધારે ખ્યાન આમપ્રજાનાં હિત તરફ હલ્લુ આપવું જોઈશે. એનાં બે કારણો છે. એક તો આપણા છાત્રની સૌથી અગત્યની વસ્તુ-ખેડાણું ઉત્પાદન-એ આમપ્રજા કરે છે. ખેડાણી બાળનમાં આપણે ચિંતામુક્ત થવું હશે તો એ નક પેલા કરનાર ખેડૂતને એ ખાતરી કરી આપવી જોઈશે કે તેની સુખસગવડ તરફ પણ પ્રજાના ખીજ વર્ગો નેટરું જ ખ્યાન આપશે. ઉપરાંત પુખ્ત મતાધિકાર પર રચાયેલું આપણું બંધારણ પણ સત્તાની હોરી એ આમપ્રજાના હાથમાં સોંપે છે એટલે એના હિત તરફ દુર્લક્ષ્ય મેળવું હવે પેલસાય તેવું નથી. હુંકમાં બધી જ હાથએ નિચારતાં આપણે સૌએ આપણી આમજનનાના પ્રશ્નોમાં વધુને વધુ રસ લેવા થવું જોઈએ.

આપણી આમજનનાના પ્રશ્નો આજ તો ખડુ અટપટા છે. જેમ જેમ ઉંડા ઉતરતા જઈએ તેમ તેમ આપણને વધુ તે વધુ એ લાગણી થવા કરે કે આ પ્રશ્નોના તો કેમેય ઉકેલ આવે તેમ નથી, પણ એમ નામીપાસ થયે ચાલે એવું નથી. લાંબી ધીરજ અને સતત પ્રયત્નો વડે જ એના ઉપર છાત્ર મેળવવાની છે; પરંતુ એ માટે

પ્રથમ ગામડાના મુખ્ય મું પ્રશ્નો છે તેના સ્પષ્ટ ખ્યાલ મેળવી લેવાની જરૂર છે. અમુક રીતે હિંદનાં ગામડાં એક ખીજ સાથે થયું મળતાપણું ધરાવે છે એટલે એક ગામનો સંપૂર્ણ પરિચય મેળવી લઈએ તો આમજનના મુખ્ય મું પ્રશ્નો છે તેનો આપણને મદદ થશે

ખ્યાલ આવી શકશે. હિંદનાં ખીજાં અનેક ગામડાંઓ જેવું જ અમારું ગામડું (મુલેશ્વરી) છે એટલે બધીં અમારા ગામનો પરિચય આપવાનો મયત્ન કરીશ.

અમારા ગામડી નજીકમાં નજીકમાં રેલવે સ્ટેશન તથા શહેર જ માઇલ દૂર છે. બહારની અવરજવર માટે કે અમારા અર્થિક વ્યવહાર માટે અમારે એ શહેર પર આધાર રાખવાનો હોય છે. એ શહેર સાથે અમારા ગામને જોડતો રસ્તો એટલો બધો રેતાળ અને સાંકડો નેળાએ-વાળો છે કે મોટર માટે તો એ ખડુ મુશ્કેલ બને છે, પરંતુ જગજને પણ ઘણી દેશનગરી બોમ્બેથી પડે છે, સિવાજીના ચાર મહિના જ તેનો સારો ઉપયોગ થઈ શકે છે. દનાળામાં દડ વધી જતાથી તથા ગરમીના કાળે દિવસના અમુક કલાક એનો ઉપયોગ નથી થઈ શકતો. ચોમાસામાં તો એ રસ્તો અમારે માટે સાવ નિરપેક્ષી બની જાય છે બધે પાણી ભરાઈ જતાથી અને એનો ઉપયોગ કરી શકના નથી, અને અમને બહારની દુનિયાથી ચોમાસાના ચાર મહિના સદંતર વિચુટ થઈ જવું પડે છે. ચોમાસા સિવાયના વખતમાં અવરજવર માટે રિસર્સમાં એક વખત મોટર બસ દોડે છે, પણ તે પણ સાવ અનિયમિત તેમજ ખર્ચાળ રસ્તાને કારણે બડુ કંટાળા-ભરી મુસાફરી બનાવતી. જેમ ઉપર અમારા રીનિક છાત્રનો

મોટા આધાર રહેલો છે તે રસ્તાની આ દક્ષા છે. આને કારણે જ્યારે જ્યારે અધાર ગામ અદાર જવાનો પ્રસંગ ઉભો થાય છે, ત્યારે અદાર જવાનો ઉમંગદો અમરા દિલમાં જાગતો નથી, પણ એક જાતનો ચક્રાર આવી જાય છે કે સાવનસમા ધર તો પાછા આવીશું ને! અમારા રસ્તાની સ્થિતિ છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી આવી છે. એને સુધારવા મોટે ન તો સરકારે કંઈ કયું છે કે ન લોકોએ. શાન બે શાન પારાવાર મુશ્કેલીઓ સંકુચા જતાં એ રસ્તાને સુધારવાનો પ્રયત્ન એકે બાલુથી થયો નથી. રસ્તાની આટલી પિગતે ચર્ચા કરવાનો હેતુ એટલો જ છે કે ગામડાના છાત્રનાં રસ્તાઓ બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવે છે. હું તો એ મંતવ્ય ધરાવતો થયો છું કે ગામડાની સ્થિતિ સુધારવાના ઉપાયોમાં સૌથી મહત્વનો ઉપાય તેના રસ્તાઓ સુધારવાનો છે. થોડોક વખત પણ શહેરમાં રહેલ બ્યક્તિને ગામડે રહેવું અધાર્જન યદ્યપે છે, તેવું મુખ્ય કારણ અસમ રસ્તાઓ જ છે. આપણી ગ્રામપ્રજાની આર્થિક, સામાજિક કે શિક્ષણવિષયક ઉન્નતિ આપણે સાધવી હોય તો સૌથી પહેલી જરૂર ગામડાને શહેર સાથે જોડતા અને ગામને બીજા ગામ સાથે જોડતા રસ્તાઓ સુધારવાની છે.

અમારા ગામની ૮૦ ટકા ધરતી ખેતીકામમાં રોકાયેલી છે. બાકીનો વર્ગ ગ્રામપંચનાત જરૂરી ઉભોજો જેવા કે માટીકામ, સુધારકામ, લુહારીકામ વગેરેમાં રોકાયેલો છે. અમારા ગામના દરેક ખેડૂતને લાગે સરેરાશ ૧૦ વીંચા જમીન આવે છે. પાંચ માણસના કુટુંબનાં છાત્રપુત્રાનાં ચક્રાવવા મટે ઓછામાં ઓછી ૨૫ વીંચા જમીન જોઈએ એવું પ્રમાણ શોધાયું છે એ દિસાએ અમારા ગામનાં ખેડૂતો પાસે હોવી જોઈએ તેથી ત્રીજા ભાગ જેટલી જમીન છે. ૧૦ વીંચા જમીન પણ બધી એક સ્થળે ન હોતાં નાના નાના ટુકડાઓમાં ભુલે ભુલે સ્થળે આવેલી હોય છે. તેથી ખેડૂતને એક સ્થળે જ ધ્યાન ન આપતાં ચારે બાજુ ધ્યાન આપતા રહેવું પડે છે, અને દોડદોડ કરવી પડે છે. એકજગથે જમીન હોય તો કામ કરવાની બહુ સગવડ પડે એવું સમજવા જતાં અમારાં ગામના ખેડૂતો પોતાની જમીન એકજગથે કરવાની જગથે છાંછા રાખતા હોય એવું દેખાતું નથી.

અમારા ગામના ખેડૂતોને ખેતી કરવાની રીતમાં નવીન દેશદેશ થાય છે એ અંગે કંઈ માહિતી નથી.

સારાં બી વાપરે કે ખોળ, હાડકાનો ભુલો વગેરે જાતના ખાતરો વાપરે તો પાકના ઉત્પન્નમાં વધારો થાય એવી એમને કંઈ ખબર નથી. કોઈકને ખબર હોય તો એ ક્યારેય મેળવતું એની કાંઈ ખબર નથી. સાવ્ય એક મેલું ખેતીવાડી ખતું, ખેડૂતોને મદદરૂપ થવા નિભાવે છે. એની અમારા ખેડૂતોમાંના બહુ થોડાને ખબર છે. બે ચાર વર્ષ ક્યારેક એકાદું ગાકું નવાં ઓળંગે, સારાં બી વગેરેના પ્રચારણે શીલો બનાવવા આવે છે ત્યારે સૌ કુટુંબ જીતીથી એકઠાં તો થાય છે, પરંતુ તે દિવસ પુરતા, બીજે દિવસે એમના મન પર એની કશી અસર રહેતી નથી અમારા ગામના ખેડૂતો તો એ જ પુરાણી રહે ખેતી કરે જાય છે. ખાતર પણ ગમે ત્યાં ખાડાઓમાં ગમે તેમ એકઠું કરે છે. એને બરાબર કાઢવા દે તો સારું ખાતર તૈયાર થાય એવી કંઈ એમને સમજ નથી. માત્ર જાણીયા ખાતર પર જ આધાર રાખના હોવાથી, અને જમીન ટુંકી હોવાને કારણે વધુ ટોર પાત્રવર્ગ પેસાતાં ન હોવાથી ખાતરની બહુ તગી પડે છે, પણ એવું થાય શું? મળતૂરનો ખાતર તરીકે સારામાં સારો ઉપયોગ થાય એવું અમારા ગામના ખેડૂતો તમણે છે, પણ એવું ગંદુ કામ કંઈ એમનાથી થાય? એટલે એને તો ઉપયોગ તેઓ નથી કરતા. આમ અમારા ગામની જમીન સારા બી વિના કે પૂરતા ખાતર વિના પછી દર વર્ષે ફરેલા યાક આપ્યાં કરે? અને અમારા ગામના ખેડૂતોની મુશ્કેલીઓનો અડી જ અત નથી આવતો. હજી તો વરસાવનું ટેકાણું ન હોય એ બધામાંથી પાર ઉતરી પાક તૈયાર થાય ત્યારે ક્યાંકથી છાત્રાત પડે અથવા તો અમાર, ગામના રખારીઓએ છુટી ચરવા મૂકી દીધેલી ગાયોએ કે જમણી રાત્રે પાકનો નાશ કરી હોય. આવી અનેક સંક્રોમાંથી પાર ઉતરી પાક ઘેર આવે ત્યારે સાચો ખેતીવાડી ફાગ પર રીધે પદર મથુ બાજરી ઉતરે છે, જ્યારે અમારા ગામનાં સરેરાશ પાંચ મણ બજરી ઉતરે છે એમાં પછી શું નવાઈ?

પાણીની સગવડ હોવાથી અમારા ગામના ખેડૂતો એમાંસા ઉપરાંત બીજો એક પાક લાઇ શકે છે, તેથી તેમને બાકીના સમયમાં નવરા એટી રહેવું પડતું નથી એ એક સદ્બોધની વાત છે પણ પાણીના મોંઘા દર અપરા પડના હોવાથી અને મોલું ખાતર ખરીદવું પડતું હોવાથી તેમ જ અનાજના સારા ભાગ ઉપચાર ન

હોવાથી અમારા ગામના ખેડૂનો પીન પાક તરીકે અનાજ પકવવાને બદલે મુખ્યત્વે તપાક પકવે છે. આ પાક પકવવાનું જ છે તેા તેમને તેમનું 'ખર્ચ'જેનું પણ મળી રહેતું નથી.

ઉપર 'નળ્યાબુ' તેમ જમીન કુંડી હોવાને કારણે આ ટોર પાકવવાં અમારા ગામના ખેડૂનો પોસાતું નથી. જે ટોર પાકવે છે તેની દ્રષ્ટા પણ દયાળુ ન હોય છે. ધાસચાયાની કે ટોરના જમીન ખોદકની સગવડ ન કરી શકવાને કારણે અમારા ગામની બેંસો કેટલકાર્મ પરની બેંસો કરતાં ત્રીજા ભાગનું દૂધ આપે છે. ટોરને ચરવા માટે અમારા ગામમા પણ ગાયર છે, પરંતુ તે ચરવા સિવાયના ખીજા કોઈ પણ ઉપયોગમાં, આવી શકે તેવું છે. આવજા અને છત્રી કંઠાયેલા અમારા ગાયરમાં ધસતે ઉગવા માટે બહુ ઓછી જગા રહેલી હોય છે.

આમ એક આલુથી અમારા ગામના ખેડૂનો પાસે કુંડી જમીન છે, જમીનની પેદાશ થયું ઓછી છે, ટોરની પેદાશ પણ થયું ઓછી છે, ત્યારે બીજા આલુથી એમના ખર્ચ જરૂર ઓછા થયા નથી. અમારા ગામના કટકાયે માલુમેને દારૂ વિના ચાલતું નથી, ભક્ષેને પછી યેર હાંકનાં કુસ્તી કરતાં હોય! અને સરકારે પણ તેમની જરૂરિયાત જોઈ ધર્યાંજોળે જ તેમને સગવડ કરી આપી છે અને ગામમાજ પીકું જોડી આપ્યું છે. આ પીવાની ગાયતમાં તો અમારા ગામના માલુમે હરી કાષમા ઉતરવા જેટલી શક્તિ ધરાવે છે. ગમે તેટલા કપ આના પીવાયા હોય, પણ નવી તક મળતાં ખચકાયા વિના ગટગટવી જવાની શક્તિ અમારા ગામમાં નાના મોટા સૌનો છે. જગત કે મજબૂત પ્રસંગોએ વધુમાં વધુ ખર્ચ કેમ થાય એની પૂરેપૂરી તકેદારી અમારા ગામનાં જ્ઞાનિપત્રો રાખતા હોય છે. એવી-સથી વધુ માલુસ જમાણા નહિ એવો સરકારી પ્રતિજ્ઞ હોવા છતાં બનેલી જલુમે માલુમેની અમારા ગામમાં થયેલી ન્યાતો ગણીમાંડી નથી. અમારા ગામનાં જ્ઞાનિપત્રો સરકારના કોઈ પણ કામદારે ઘોષ પીનાની તાકાત ધરાવતાં હોય છે. ગયે જ વખતે તેમણે અમારા ગામના એક ભાષીને આગ્રહન કરવાની ફરજ પાડી હતી. આવાં જ્ઞાનિપત્રો સામે થતાની અમારાં ગામમાં તો કોંઈની દેન નથી.

અમારા ગામમાં કુલ ૨૦૦ કુંડીઓ છે. તેમથી ૨૫ ટકાની આર્થિક સ્થિતિ કંઈક સારી છે. બાધેપાધે તેમને સુખી મણી શકાય. બાકીના ૭૫ ટકાની સ્થિતિ નબળી છે. તેમાં ૪૦ ટકા તો કામમના દેવાદાર છે. ઉપર દર્શાવેલી તેમની આવકમવકની સ્થિતિ બદલા પછી આ આંકડાઓ વચાર્થ નથી લાગતા ?

નબળી આર્થિક સ્થિતિની સીધી અસર એમના છત્રમોગણ પર પડે છે. અમારા ગામનાં મોટા ભાગનાં કુંડીઓમાં શાકભાજી કે ઘીનુંદૂધનો વપરાશ નહિવત્ હોય છે. ચાને માટે જરૂરી દૂધ જેટલો જ દૂધનો વપરાશ મણી શકાય. અનાજમા પણ સવાર સાંજ આજરૂનો વપરાશ હોય છે. સવારે આજરૂના શેટલા અને સાંજે આજરૂનું ભાકું. નાના નાના આળેશ કે ગર્ભવતી સ્ત્રીઓના પણ આ જ ખોરાક. ઓછામાં ઓછું તેમને તો ઘોડું કે દૂધ મળતું જ જોઈએ એવી નવી માન્ય નઓ અમારા ગામમા હજુ પ્રવેશી નથી. જે ઘોડુ ઘણું દૂધ બેસ આપતી હોય તેમાંથી ચા જેટલું દૂધ રાખી આપીતું સહે ભરી આવવનું. દૂધનો એ સિવાય બીજો ઉપયોગ કરવાતું અમારા ગામના ખેડૂનોને યોગ્ય નથી લાગતું. ખવ પૂરતી શાકભાજી પોતપોતાના ખેતરમાં ઉગાડવનું પણ એમને હજુ કોઈ પ્રેમ શીખ્યું નથી, એટલે શાકભાજી વિના જ ચકાવે છે, શાકભાજી વિના કંઈ ખાવનું શું જોઈએ અટકી રહે છે ?

ખોરાક પછી આર્થિક સ્થિતિની બીજી અસર પહેરવેશ પર પડે છે. ગંદાં કાટલા તુટ્ટાં કપડાં એ નાનાં મોટાં સ્ત્રી-પુરૂષ સૌનો સામાન્ય પોશાક હોય છે. અડવાડિયે એકાદ દિવસ પણ સાચું નાખીને કપડાં ધોઈએ તો મેજ ઓછે થાય એવું તેઓ જાણે છે ખરા, 'પણ ફરી પાજાં એ મેજાં થતાં જ છે ને. ત્યારે નાહકની મહેનત શું કામ કરવી ? અને સાચુતો ખોટો ખર્ચ શું કરવા કરેલા ? આવી અમારા ગામની સામાન્ય માન્યતા છે.

અમારા ગામનાં ઘરો પણ જતે ભુમેશ્વરે હવા અજવાળું અંદર પેસી ન જાય એની પૂરી તકેદારી રાખે એની રીતે ગાયેલાં હોય છે. એક જ ઓરડામાં ઝોડું, કોઠાર, દિવાંનખાતું, ચૂરાતું બધું જ. અમારા ગામનાં રસ્તાઓ પણ થરાણે આડું પસાર થાય એટલા પટોળા છે. તેમાં બે આલુ ટોર ગાયેલાં હોય, એમાં સામાન્ય

તો ચારે બાજુ કદબ જ નગરે પડે. નાનાં નાનાં છેકર-
ઓને મળમૂલ માટે પહુ રસ્તામાં જ બેસાડવાનાં. રસ્તેજતા.
જેની કોઇ વસ્તુ છે એવું આપણને સંપૂર્ણપણે વિસ્મરણ
કરાવે એવું અમારા ગામનું એકંદર વાતાવરણ છે.

આ બધાની અમારા ગામના સોફાની તંદુરસ્તી પર
શી અસ. પડી છે તે જણાવું? હમણાં જ અમારા ગામના
બધા માણસોની દાકનરી તપાસ થયેલી. તેમાં જાણવા
મળ્યું કે સંપૂર્ણ રીતે તંદુરસ્ત કડી શરૂએ એવા અમારા
ગામની કુલ વસ્તીના માત્ર ૧૪ ટકા હતા. બાકીના ૮૬
ટકા કાં તો કોઇ રોગથી પીડાતા હતા અથવા તો નબળા
બાધાના જણાયા હતા.

અમારા ગામમાં પ્રાથમિક ચાર ધોરણ સુધીનું શિક્ષણ
આપતી એક શાળા છે; પરંતુ તેમાં બાળકોને ઉપયોગી
નીવડે એવું બહુ ઓછું શિક્ષણ મળે છે. અમારી નિશા-
ળના માસ્તરોને શિક્ષણકાર્યમાં જોડેલો રસ છે
એના કરતાં એમને બીજા આડધંધાઓમાં વધુ રસ
છે. અમારા ગામનાં બાળકોને ચાર ધોરણથી આગળ
અભ્યાસ કરવો હોય તો તોય આજુબાજુમાં એવી કોઇ
સગવડ નથી કે જેથી તે આગળ અભ્યાસ ચાલુ રાખી
શકે. છ માધ્યમ દૂર આવેલા શહેરનાં તે સગવડ મળી
શકે, પણ ત્યાં જવા આવવાની તકલીફનું તો શરૂઆત-
માં જ વર્ણન કરું, જેને લીધે એ સગવડનો લાભ લેવાનું
શક્ય નથી હોતું.

અમારા ગામની વસ્તી ૧૦૦૦ માણસની છે; પરંતુ
તે એકબીજાને ઉચ્ચનીચ ગણવા એવા વીસેક વર્ગોમાં
વહેંચાયેલી છે. લેકડા પાટીદાર કડવા પાટીદારને નીચા
ગણે, કડવા પાટીદાર રજપૂતને નીચા ગણે, રજપૂત વળી
સુથાર-ભુલારને નીચા ગણે. એમ છેક આગ્રુ
ચાલતું ટેક લંગેને નીચા ગણે ત્યાં સુધી આ
વર્ગીકરણ પહોંચ્યું છે. દરેક વર્ગ પોતપોતાના
નાના નાના વાઘમાં જ પોતાનો બધો વ્યવહાર
કરવાનો. ગરબા જેવા સામુદાયિક આનંદના

પ્રસંગે પણ ગંધી નાતની બહેનો એકઠી થવાને બદલે
પોતપોતાની નાતનો જુદો ગરબો બન વે છે. આવા
સંકુચિત બ્યવહારને કારણે સમગ્ર ગામનું કંઈ કામ
હાથમાં લેવું હોય તો બહુ મુશ્કેલ બની જાય છે. આખા
ગામની દૈનિક્યે વિચાર કરવાનો ખ્યાલ અમારા ગામમાં
બહુ જૂનું માણસોને છે.

અમારા ગામને એક પંચાયત મળેલી છે. તેના અધ્યક્ષ
અમારા ગામના મુખી હોય છે. આમ મુખી અને અધ્યક્ષ
બેક હોદ્દાઓ હાથમાં આવવાથી તો અમારા ગામના મુખીનું
સ્થાન કીર્ટિદર કરતાં પણ વધી ગયું છે. ગમે તેવું નાનું કામ
હોય તો પ મુખીને શિરપાંચ આપ્યા વિના ન થઇ શકે.
જન-મરજની નોંધણી માંડીને તે જમીનના મેળદલાના
કાવં મટે મુખીને રાજ કરવા પડે. અમારા ગામના
મુખી ધારે એને હેરાન કરી શકે. તેવું એમની સામા
પડવાની બહુ ઓછા હિંમત કરે. આદવી બધી સત્તા
ભોગવવાની મળતી હોવાથી જ્યારે મુખીપણું બદલાય
ત્યારે અમારા ગામમાં બહુ મોટી સાકમારીઓ અને
પક્ષપક્ષીઓ થાય છે. જે જે હાનર ફીચાતું પાશી
મુખીપણું મેળવવા માટે થતું હોય છે. અમારા ગામના
તલ્લી પહુ અમારા મુખીને બનતો સાથ આપીને શમ્ય
તેલેલા લાગ પડાવાતું ચૂકના નથી. આ ઉપરાંત પહુ
અંદર અંદર સોફાને લગાવી ખારનારા ચોદશીઆઓની
અમારા ગામમાં ખોદ નથી.

આ છે અમારા ગામના ચિત્રની મુખ્ય મુખ્ય
રેખાઓ. એમાં બીજા અનેક અવનવા રંગો પૂરી રાકાય
એમ છે; પરંતુ ગામમાંની સ્થિતિને ખ્યાલ આપવા મટે
આટલું પૂરતું છે અને આ સ્થિતિ માત્ર અમારા ગામની
નથી. આ સ્થિતિ હિંદનાં અનેક ગામમાંની છે.
અર્ધનગરી સ્થિતિમાં થોડા પતોદેશકાર હશે એટ-
લુ જ ન પરંતુ સામાન્યપણે તો બધે જ આ સ્થિતિ
છે. અને વ.દ રાખીએ કે ૧૯૪૬ની સાલમાં
હિંદુસ્તાનનાં ગામમાંની આ સ્થિતિ છે.

કાબ્યદીવડી

શ્રી. કૃષ્ણકાન્ત પરીખ

અંજન

અકેલો, અકેલો, બૂલો, અધારી અદવી મહી,
અન્યાયો ચાતના ઘેરી, ભૂતાવળો ભયાવડી,
દિશાશૂન્ય નિશા મધ્યે, કાબ્યોની હરી દીવડી,
અદૈવ રનેલ સીચીને શોધું હું મારી જુપડી.

એકાંતે એકલો હંમે આશાંતિ—આગથી બળી,
ધૈર્યના દાંડણે ઝીંકી ઉઠેલી માંડીથી ધૂળી,
ઉખારી લે થુંડી એને સુગંધી રુનેલ ભેગવી,
બનાવી ગેશ મેં ગોંધી આંજવા અન્ય આંખડી.

ઠક્કરબાપા

શ્રી. રસિકલાલ શુક્લ

તરફથી કરવામાં આવેલી ગોઠવણને અંગે પૂ. ઠક્કરબાપાના સંબંધિયામાં કીક કીક સમય રહેવાનો લાભ મળ્યો છે. અને એ કારણે તેમની પાસે ઠક્કરબાપાની વિસ્તૃત પરિચયનોંધ પડેલી છે, જે આગળ ઉપર મુદ્દર્દીનાં હસ્તા પ્રગટ કરવાની અમે આશા રાખીએ છીએ. તમે

ગાંધીયુગના પરિવર્તન

કાળના ઇતિહાસની ગાંધી કરતાં મહાત્માજીના ઓળસ પાસે ઘણી વખત બીજી કશું જોવા નેતું નથી કે શું એવી ભાવિ થાય છે, પણ બાપુની રમ્ય મૂર્તિ એક વખત આંખને ગોઠી ગઈ કે પછી એમની સાથે બિરાજતા એમના સહકારકેશો બહાન બેઝે છે. એમાંના કોષ્ટકે બાપુના અંગત આદર્શી તરીકે રથાન મેળવ્યું, તો કોષ્ટકે બાપુના શિષ્ય તરીકે: શિષ્યો તો બધાને કહી શકાય, પણ કોષ્ટકે બાપુના સિદ્ધાંતોને અવનરી રીતે ઓળખાવવાનો, તો કોષ્ટકે એમના સિદ્ધાંત દુનિયા પાસે રજૂ કરવાનો કાર્યભાર ઉઠાવ્યો. મહાદેવભાઈ અંગત મંત્રીના પથે પળ્યા: તો વિનોબા બાવે જેવા એમના શિષ્યપદે રથપાયા. કિશોરલાલ મયરુવાળાએ બાપુના વિચારોને “પ્રેરણા” કરવાનું કાર્ય હાથ ધર્યું.

મહાકવિ નાનાલાલે ધર્મોપદેશકોને “બ્રહ્મમહેશ્વરી જુદી જુદી બારીમાંથી” બ્રહ્મદર્શન કરનારાઓ તરીકે ઓળખાવ્યા છે. મહાકવિની ભાષામાં કહીએ તો ગાંધી-વિચારના મહેલમાં બાપુના સહકારકોએ જુદી જુદી બારીઓમાંથી જોયું. કોષ્ટકે સાદાઈનો સાક્ષાત્કાર કર્યો, તો કોષ્ટકે માત્ર અહિંસાને મહામંત્ર માન્યો.

કોષ્ટક વળી બાપુના અનન્યથી અંગતને અનન્યના જ પૂજક બન્યા, ત્યારે કોષ્ટકે કોમી એકતાને જીંદગીનું ધ્યેય બનાવ્યું. આમાં આપણે દરેક પ્રકારના દાખસા ટાંચી ચક્રીએ એમ છીએ. ખરી રીતે તો, આ લખતી વખતે જ આંખની સામે પૂ. બાપુની સાથે રહેલા અનેક કાર્યકેશો ખગ્ગ થાય છે, એ બધા આજે બાપુના ગયા પછી ગાળીને વિધિવિધ રીતે જનતા સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા

છે. આચાર્ય વિનાશ બાબે બાપુના સિદ્ધાંતની મીમાંસા કરી રહ્યા છે. શ્રી. દિગ્ગજરાવ મહારાજા અને તેમનું મંડળ પૂ. બાપુનું 'હરિજન' મૂળ સ્વરૂપે ભગવાની રાખવા મંથી રહ્યા છે. પ્રાધ્યાપક ભણસાળીજી ઉપવાસ-મીમાંસા સમજાવી રહેલા છે અને દેશમાં ગામડે ગામડે રહેલા કોંગ્રેસી પોતા-પોતાની રીતે બાપુનું કાર્ય પ્રજા સમક્ષ રજૂ કરી રહ્યા છે.

બાપુના યુગનું મુખ્ય અંગ એ યુગની સમજાવટ નથી. યુગપુરુષના યુગનું ચિત્ર તો હજી આવતી પેઢી સાચી રીતે માંડ સમજી શકશે. આજે તો આપણે સર્વની ખૂબ નજ-દીક છીએ. એના તેજીથી અંજળા છીએ. સાચાં મૂલ્યાંકન તો હજી દાયકાઓ પિરે ઘડી શકશે. આજે એ યુગ પર ઇતિહાસવેત્તા બની અભિપ્રાય માંડવા સહેલા નથી. આજે તો આટલું જ ચર્ચ શરૂ: યુગના પ્રવર્તકનું કાર્ય આજે કંઈ રીતે ચાલે છે તેનું અવલોકન.

ગાંધીયુગનું સૌથી પ્રથમ નજરે ચડતું લક્ષણ તે સેવાત્વ. જીવનમાં જેને ફરીકામ બેજા લેખવામાં આવે એવા માણસો પોતાના માર્ગની દિશા બદલે, અને સમાજસેવાનો ભેખ લઈ પોતાના સગાસંબંધીઓમાં ધૂતી ફેરે એવા પ્રસંગો આ યુગમાં સૌથી વિશેષ જોવા મળશે. અંધાધેલી માન્યતાઓને કોઈ વિગટ કહીતો દેખાવ કે આડંબર કર્યા વિના, એક પછી એક બાળુ પર મૂકતાં જતી અને નવું અપનાવતા જતું એ આ યુગની આસિયત છે.

કેટલાક સમાજસેવકોએ પોતાનાં કાર્યક્ષેત્ર સમાજના ચોક્કસ થરોની સેવામાં રચાયાં. આ રીતે સમાજસેવાના ક્ષેત્રમાં જેમણે આજીવન ભેખ લીધો એવા ભેખધારીઓમાં પૂ. ઠક્કરબાપાનું નામ મોખરે આવે છે. પછાત વર્ગની ઉત્તરિ માટે રચનાત્મક મોત્તો રચવાની પ્રેરણાને ગાંધીયુગમાંથી જન્મી, તો સચે એટલું કહેવું પડશે કે એ પ્રેરણાને મૂળસ્વરૂપ આપનાર સૌથી પહેલાં તે ઠક્કરબાપા.

એક વખત બાપા સાથે વાતચિતમાં મેં એક પ્રશ્ન પૂછ્યો: "બાપા, તમે બીજી કોઈ દિશામાં કામકાજ શરૂ ન કર્યું અને આ પછાત વર્ગોની સાથે કેમ થયા?" એમણે જવાબ આપ્યો: "હું જે વખતે આ જાતનાં કામમાં પ્રવેશી ત્યારે સ્થિતિ એવી હતી કે માણસ ગમે તે દિશામાં જાય—કામના તો ઢગલા પડ્યા હતા. પરદેશી મુકામીની કુંસરીમાં આપણે આખો સમાજ અડવંત નીચે ઉતરી ગયો છે. આજે પણ કામ તો ઢગલાઅંધ પડ્યું છે, પણ

એ તો આપણા આટઆટલા માણસોએ આટઆટલું કામ કર્યું તે પછી, તો બચારે મેં: કામ શરૂ કર્યું" ત્યારે તો બધી બાબતોએ એકઠા મંડાતા હતા. રાજકીય દિવસાક તરફ તો આકર્ષણથીયે માણસો જતા. મને એતા ચોખ નહિ. મનમાં થયું કે સેવા જ કરવી છે તો એવાની કરવી જેને સૌથી વિશેષ જરૂર, એટલું કહી બાપા અટકી ગયા.

"સેવા કરવી તો એવાની કરવી જેને સૌથી વિશેષ જરૂર"—બાપાનું એ વાક્ય સમાજસેવા શાસ્ત્રની કોઈ ગીતાનું સુવર્ણવાક્ય સમાન રહ્યું છે, એ તો આપણા દેશનો ઇતિહાસ બતાવી આપશે. મહાત્માજીએ એ મંત્ર જીવનમાં વણી લીધો. ઠક્કર બાપાએ તો એ મંત્ર પરથી જ પોતાના કાર્યની મર્યાદાઓ આંકી લીધી.

"પણ બાપા, રાજકારણના આટઆટલા અંજાવાતમાં કુંસરી દેવાનું તો સડબ ન ગણાય?" બાપાને પ્રશ્ન પૂછ્યો. જવાબ મળ્યો: "તારા મનમાં એમ હોય કે પછાત વર્ગોમાં કામ કરવું તે કોઈ 'હુંકમુદતિયું' કે અર્ધ-સમયનું કામ છે તો આવીને પ્રયોગ કરી જો. આ કામ તો પૂરા સમયનું છે. એને છોડીને જઈ તો શકાય. હરિજનો કે બીજા ક્યાં ફરિયાદ કરવાના હતા? પણ એક વખત કામ છોડ્યું એટલે એ વખત સુધી કહેવું કારણે" પણ અમરે, અધાર્યાં ઘરને જેમ જાગ્યાં બાકી ભવ્ય એમ પડવા રહેતાં કામ ઉપર પણ જાગ્યાં બાકે, એટલે: ને કામ ઉપાડ્યું તે પાર પાડ્યું હોય તો એને બરાબર ચિટ્ટી રહેવું, નિષ્ક્રમ."

'હરિજનો કે બીજા ક્યાં ફરિયાદ કરવા જવાનાં હતાં' એ કહેતાં બાપાની નજર સામે જતો પછાત વર્ગો માણતા આપણા ખાંડોએનો આખો સમાજ ખડો થયો હતો. એમનું કોણ સ્વર્ગભરે હજારો ફરિયાદો. જેમને કુદ જરૂરિયાતો દેવામાં અલભ્યા હોય, જેમની પાસે માત્ર ચાકરી જ કાપવામાં આવતી હોય, જેમની સાથે માનવતાભરી કોઈ સંબંધ ન નિભાવવામાં આવતો હોય એવા માણસે કાંતે કહે? એનું કોણ સાંભળે? એમની પૂરેપૂરે કામ કરવામાં કોઈ પ્રસિદ્ધિની રાજની નથી હોતી, કોઈ ચિરપાવ નથી મળતો. તાના તાના પ્રકરો નિમગ્ન કરવો, એમની હાલતમાં બની શકે એટલો સુધારો કરવો, ગદીઓમાં પડ્યાં હોય તેને એમની હાલતમાં, બીજા જુઓના ભુલમંદિરો અંધારા—આ કામ શબ્દોમાં દેખાય છે એવું તરવરાટખુ નથી. એ ખૂબ પીરી મતિએ થયું કંઈ કામ છે. એ ચાર દલાડામાં તો શું, બે ચાર

વર્ષોમાં પણ એવો અંત નથી. હજારો વર્ષોનો જન્મેલ સડો કાઢતાં નહિ નહિ તોયે દાખરો જશે. એક કામ અધુરું મૂકી બીજા તરફ વળવાથી શું કામદો? જન્માનાજન્મો સડો કાઢવા મથવું, તેમાં જો અલ્લો મળે તો હોય તો તે એક જન્મનની શાંતિ.

હિંદી શહેરથી થોડાએક મહાલ દૂર હરિજન સેવક સંઘની કચેરી આવેલી છે. દેશમાં દૂર દૂર ફેલાયેલા કામ કરી રહેલા હરિજનસેવકોનું એ વહું કાર્યાલય આખાં એ કાર્યાના હલ્લ સમાન છે. એ કાર્યાલયમાં ખેડેલા સંઘના બુદ્ધિગંધી મંત્રી દેશભરમાં ચાલી રહેલા કાર્યક્રમો નેતાર કરે છે, અને અમલમાં મૂકે છે. એમની પાસે સંઘની નીતિના પ્રત્યેથી માંડીને બાવનગર કે સગરકાંઠા હરિજનવાસમાં કે આસામની પહાડીઓમાંના કોઇ દેશમાં બનેલા નાના નાના કોમડાઓ પણ આવે છે. રોજ રોજ એ મદામંત્રી એ કોમડાઓનો ઉદ્ધાર લાવે છે.

એમની કચેરીમાં પેસતાં જ વાતાવરણ ધનધનનું દેખાય છે. અંદર દાખલ થતાં જ જાણે કે કચેરી બોલી ઉઠે છે: “જોને હો, કોઇનો સમય ખોટી રીતે જગાડતા નહિ. અહિં તો સમાજના એક મહત્વના અંગની સફાઈ કામ ચાલે છે.” જમણા હાથ પરના ખંડમાં કક્ષરઆપા બેઠા છે. અમુનલાલ વિ. કક્ષર-જેમણે દાખરો પૂરે પોતાનો ધધો રોજગાર છોડ્યો, અને મૂક સેવાને અપનાવી એ અમૃતલાલ-હરિજનો, પંડિતવરો અને એ વર્ગોના સેવકો જેમને કક્ષરઆપાના નામથી ઝાળખે છે એ કક્ષરઆપા બેઠા છે. સાદું ટેબલ, એવી જ સાદી ખુશીઓ તે એટલું જ કાર્યાલય વાતાવરણ મોટી વેવારી કચેરીના ત્યાં શોરજકાર નથી કે સરકારી કચેરીના દોરહામ નથી; પરંતુ જાહેર સંસ્થાની સામાન્ય કચેરીની લેશમાત્ર અવ્યવસ્થા નથી. ઝડપે ઉઠેલાનું જીવું કામ કચેરીમાં પેસતાં જ અનુભવી શકાય છે, અને આખા સંસ્થાનના કેન્દ્રમાં એ જુદા જુદા બેઠા છે. કંઠાકોના કંઠાકો સુધી રિસામંત્ર કામ ચાલે છે. નિયમિતતા તો બાપાને મન એક રાત્ર છે, માત્ર ઝુલુ નહિ. “તમારું ગમે તે કામ હોય, નિયમિત રીતે કરો તે જ પૂરું ધાપ, નહિ તો કામના ગંજ ખડકાવ.” બાપાની કચેરીમાં અને એમના કામમાં આ નિયમ સંપૂર્ણ રીતે પળતો આવ્યો છે.

સંઘનું કાર્યાલય રચનાત્મક સંસ્થાઓને માટે નમૂનારૂપ છે. કાર્યાલયનું મકાન, કાર્યકરોને રહેણાં મળેતાં સાદાં પરંતુ જરૂરી તમામ સગવડોવાળાં મકાનો, નાનકડું ફીડિંગ

મેંડેની સુવ્યવસ્થિત, યોગ્યનાજક વાડો, પ્રાથ્વનાસ્થાન, શાળાનું મકાન-ઉવોખરૂં-આ બધાં અંગો પરસ્પર સંકળાયેલાં પડ્યાં છે. એવું અને હિંદુસ્તાની એવી બીજી સંસ્થાઓનાં બૌદ્ધિક કેન્દ્ર તરીકે કામ કરતું કાર્યાલય પ્રવેશ કરતાં નવે આવેલું છે. કાર્યાલયની પડખાળમાં ઉભાં રહી આસપાસ નજર કરતાં સુવ્યવસ્થાની સુંદર ડાપ મન પર ઉડી આવે છે.

એનાં મકાનો તો હોમાં ધણે સ્થળે હશે, એવી વ્યવસ્થા પણ બીજે સ્થળે નજરે ચડે. એથી અતેકાણી વધારે સુંદર અને રીણાપામણી જગ્યાઓ જેવા મળશે, પણ જે વાતાવરણ, સેવાતનના છતિદાસની જે ભાવ પશ્ચાદ્ભૂમિકા પૂ. કક્ષરઆપાના સેવક સંઘની સાથે સંકળાયેલો જેવા મળે છે, એ તો દેશમાં ક્યાંયે જેવા નહિ મળે. દુનિયાના ૫૮ ઉપર કેંકે થોડાઓ યાદ મળ્યા. એમની સરખામણીએ સેવાતનના ભેખતારીઓની સંખ્યા અલ્પ છે, એ અલ્પ સંખ્યામાંથી પણ હિંદને ફાળે સારી ગેંથ છે. હિંદ સેવાતનના એક ઉદાહરણો દુનિયા પાસે રહ્યું ક્યાં છે. તિલક મહારાજ, રવ. ગોખલે, બાપુ, પૂ. કક્ષરઆપા, આવા પ્રચંડ સેવાતનધારીઓ એક જ સદીમાં દેશને સાંપડે એ પણ એક બુદ્ધનની ખી છે.

જીવનકથાનાં અસિખનમાં આપણી પાસે હલ્લવા લાવે વ્યક્ત કરવા માટે માત્ર એક જ સાધન છે અને તે સિખનમાં મુમપેલા શબ્દો. શબ્દોમાં અસીમ તાકાન મરી છે તે સાચું. પણ બાપાને પણ કેટલીક મર્યાદાઓ છે— મર્યાદાઓને કારણે શબ્દ કેટલીક ઉડી લાગણીઓને વ્યક્ત કરી શકતા નથી— કલ્પ મહાપુરુષોનાં જીવનમંત્રિ અનેક કસોટી લખાય છે તેનું એ જ કારણ હશે. જુદી જુદી દષ્ટિએ જુદી જુદી બાપામાં પ્રવલ્ન કરીએ તો જ એ વ્યક્તિ પિયરનો સાચો પરિચય થઈ શકે. મહાકાલ સુધી બાપુ આપણી વચ્ચે હતા. એમના પરિચયમાં આવનાર સડું કોઈને કહેતા સાંભળ્યા છે: “બાપુનાં ઇસ્તકા કે બાપુના વિચારોને સમજવનારાં બાપો કોઈ રીતે સતોષ આપી શકનાં નથી. બાપુ તે બાપુ જ હતા.” કદાચ એવી જ રીતે પૂ. કક્ષર બાપાનો પરિચય આપવા ચાહતો કોઈ પણ પ્રવલ્ન જોયો કક્ષર બાપાને બને જાણે છે તેમને શીકો જ લાગતાં. તેઓ તો એમ જ કહેવાતા કે “કક્ષર બાપા વિશે તમે મને તેટલું લખો. તમે શબ્દો દ્વારા કહી પણ કક્ષરબાપાને વધારવરૂપે રહ્યું કરી શકશો નહિ. કક્ષર બાપાને ઝાળખવા કદાચાર તો તેમને બને જ મળ્યું રહ્યું.”

વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ

શ્રી. ખીરલાઇ ઠાકોર એમ. એ.

“આને આપણા દેશ સમક્ષ ઉપરિચિત અનેક મહાપ્રશ્નોમાં સૌથી વિશેષ મહત્વનો પ્રશ્ન વૈજ્ઞાનિક સંશોધન અને તે મટે ઉપયોગમાં લેવાતી વૈજ્ઞાનિક રીતના વિદ્યાસનો છે. બીજા-સર્વ કાર્યોનો આ પાલો છે આજે વિજ્ઞાનને માત્ર મોટીથી માન આપનારાં ઘણા જડી આવે છે, અને તેઓ તેનો સાચો વા ખોટો ઉપયોગ પણ કરે છે; પરંતુ હવેના આનેકવિધ પ્રશ્નોના ઉકેલ માટે વિજ્ઞાન અને તેની રીતો અખાવાર કરનાર જૂજ નીકળે છે. આ રીતનો વિસ્તૃત ઉપયોગ થોડા રીતે યોગ્યમેલ શિક્ષણવદ્ધિ તેમજ સંશોધનની વિજ્ઞાન-સંસ્થાઓ દ્વારાજ થઈ શકે. સંસ્કારી હોવાનો દાવો કરતો ભાગેજ કોઈ દેશ દરે, જે વિજ્ઞાનની આત્મતામાં આપણા હિંદુસ્તાન જેટલો પછત હોય.”

પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ

મનુષ્ય પૃથ્વી પર ઉત્પન્ન થયો ત્યારથી તેનું કુટુંબ બે વસ્તુઓ પરત્વે ઉત્તરોત્તર વધતું રહ્યું છે. એક તેની આસપાસનું જગત અને બીજું તેનું પોતાનું સ્વરૂપ. ઘણીવાર તે જગતના બાહ્ય પદાર્થોનું તટસ્થ અવલોકન કરીને તેમના સ્વરૂપ તેમજ કાર્યકારણ પરત્વે વિચાર કરવા પ્રવૃત્ત થાય છે, તો ઘણીવાર તે ધર્મશાસ્ત્રના આનંદની લીલા કહેવાતી સૃષ્ટિ સાથે પોતાનાં આત્માનો મેળ ખેસાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે. આમાં પહેલા પ્રકારનું દૈર્ઘ્યમિત્ર વસ્તુલક્ષી (objective) કહેવાય છે અને બીજા પ્રકારનું આત્મલક્ષી (subjective) કહેવાય છે. ઉભય અનુક્રમે સૃષ્ટિના બાહ્ય અને આંતરસ્વરૂપના નિર્ણયના પ્રયત્નરૂપ હોય છે. આત્મલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર વસ્તુનું મનોમય સ્વરૂપ (mental aspect) પ્રતીત થાય છે, ત્યારે વસ્તુલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર દ્વારા તેના યથાર્થ બાહ્ય સ્વરૂપનું (objective aspect) દર્શન થાય છે. આત્મલક્ષી દૈર્ઘ્યમિત્ર કવિનો છે; વસ્તુલક્ષી વિજ્ઞાનીનો છે. કવિનો હેતુ કોમલ સવેદનશીલ હૃદયનાં વડે સૃષ્ટિના દરકાષ અંગ જેને તાદાત્મ્ય સાધીને તેનું મનોમય સ્વરૂપ પ્રગટાવવાનો-તેનું બિંધીકરણ કરવાનો-હોય છે; વિજ્ઞાનીનો ઉદ્દેશ વિશ્વની બાહ્ય ઘટનાઓનું યથાર્થ અવલોકન કરીને તેની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને લયનાં કાર્યકારણ સમજવા-અસમજવા-નો હોય છે. કળાકાર જગતની બીતરમાં સૂચક, ઇન્દ્રિયાતીત સ્વરૂપે છુપાઈ રહેલ સત્યને સુંદર સ્વરૂપે પ્રકટ કરવા મથે છે, ત્યારે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ-

માન સૃષ્ટિમાં પ્રવેશ થતાં સત્યનું ભૌતિક સ્વરૂપ મનોમય મથે છે. વસ્તુના મનોમય સ્વરૂપમાંથી બાહ્ય માનુષ ભાવના ફક્ત કરવાનું કામ કલાકારનું છે, ત્યારે તેના ભૌતિક સ્વરૂપમાંથી સત્યનાં અવલોકન કરવાનું કામ વૈજ્ઞાનિકનું છે. કળાકારની સજ્જતાનો આધાર જેમ જડને ચેતન કરી બતાવવાની તેની સક્ષિત પર છે, તેમ વિજ્ઞાનીની સજ્જતા સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મને શોધી કાઢવાના સામર્થ્ય પર અવલમ્બે છે. કવિનો બાહ્ય પ્રધાનપણે હૃદયનો હોષ સંચોળનો છે; વિજ્ઞાનીનો મુખ્યત્વે હૃદયનો હોષ પૃથક્કરણનો છે. માલિકી, હકીકતો, પુરાવા, અવલોકન પ્રયોગો, અનુમાન, તુલના, પરીક્ષા-એ બધાં સાધનોથી સર્જી થઈને નિર્ણય સત્યનું દર્શન કરવા કરાવવા સદા પ્રવૃત્ત દષ્ટિ તે વૈજ્ઞાનિક દૈર્ઘ્ય.

જેવી દષ્ટિ તેનું દર્શન. જે દષ્ટિનું તેમ કોઈ પરી ગયું હોય, તેને પક્ષ આપવા હોય, અને અન્ય કોઈ કારણે તેની ભંડિત પરિમિત થઈ ગઈ હોય, તો એ બહુ કામ આપી શકશે નહિ. તેથી બચક જે એ સર્વથા વિમુક્ત અને તેજસ્વી હોય, તો તેનું ફલક વિશાળ બનશે એટલું જ નહિ, પણ તેનું દર્શન પણ સ્પષ્ટ, સુરેખ અને સંપૂર્ણ હશે વૈજ્ઞાનિક દૈર્ઘ્યને હેતુ સ્વતંત્ર પારખ કરવાનો હોય છે, પણ સત્યનું મુખ તો, ઉપનિષદમાં કહ્યું-છે તેમ, માવાના મુખમાં પાતળી દંકાયેલું હોય છે. સર્વ સત્યાવેશીઓની માંક વૈજ્ઞાનિકને બતા પુરવાર આ સુવર્ણપાત્રને અગ્રેકાંતાં જ

નહિ, પણ સર્વથા ઉઠાવી લેવામાં રહેશે છે. સામાન્ય મનુષ્યને છાત્રનમાં શાનદૃષ્ટિ કેળવતાં સ્વાર્થી, અહંતા ક્રોધ, રાગ, દ્વેષ, આળસ, જડતા અને નિષ્કૃયતાનાં આવરણો આવે છે. એ આત્મને વશ થઈને માયામાં સંયત્ન આરોપણ કરીને ખુદ માયાને જ સત્ય તરીકે ઉપાસવા લાગે છે. તેવી જ બ્રમભળ જીગતા વૈજ્ઞાનિકના કાર્યપથમાં વિસ્તરેલી હોય છે. પોને નક્કી કરેલ શોધને માગે જતાં તેને બૃથયાપ દે, અન્યે માગે સગવી દે, ખોટા નિર્ણયો તારવવા પ્રેરે અને મિથ્યા તત્ત્વનું પ્રતિપાદન કરવા લક્ષ્યાવે એવી અનેક નાની મોટી વિષમતાઓનો તેને સામનો કરવાનો હોય છે.

બાંધતનાં જાળમાંથી માગે કરવા સારુ અવલોકન-દૃષ્ટિને શુદ્ધ કરવી તે વૈજ્ઞાનિકનું પહેલું કર્તવ્ય. સૌથી પ્રથમ તેણે પોતાનું ધ્યેય સ્પષ્ટપણે સમજવું જોઈએ. એટલું જ નહિ, એ શક્તિને સતત દૃષ્ટિમાં રાખવું જોઈએ-બાંધણી પોતાના નિશાનને તાડી રહે એમ. ઉત્કટ સત્યનિષ્ઠાસા હોય તો જ છટ ધ્યેય પર ચિત્ત ચોટ. આનો અભ્યાસ જેમ જેમ વધતો જાય તેમ તેમ તેજમાં જડ્યેતનનો, સ્વપ્નાસત્યનો, સ્વૂળ સુદ્રમનો વિવેક જાગે છે. વિવેકનો ઉદય થતાં દૃષ્ટિમાં વિષયનું યથાર્થ દર્શન કરવા જેટલી સ્થિતિ અને તીક્ષ્ણતાની પ્રતીતિ કાવતું તેજ આવે છે.

એ તેજના પ્રકાશે વિજ્ઞાની આગળ વધે છે. પછી તો તેજ કાર્યમાં એને ઝોર રસ આવે છે અને એક અંતો તો ઉત્તરોત્તર જેટલી વધતી જાય છે કે એમાંથી સક્રિયતા જાગી રહીને સઘળું નિષ્કામ, પારમાર્થિક ભાવે કરવાની તમજા જાગે છે. આ તમજા તે ઉચ્છુલ્લ વિવેકને પુષ્ટ કરનાર વિરાગનું સાધન ઉચ્ચ મનોવિશ્લેષ વગર આવે. વિરાગ કેળાવેલો અશક્ય. અજ્ઞાનને મનુષ્યની ઇન્દ્રિયોને અશ્લિષ્ટ બનાવી છે. સ્પષ્ટિ-વિવિધ વિષયો રાતિ હોડના અ ઇન્દ્રિયાઓને મનઃપ્રગ્લ વડે અંતર જાણી વળવામાં ન આવે તો કદી કશો પ્રશ્નાર્થ થઈ શકે નહિ. અનેક વ્યવહારકર્મો વડે વિક્ષિપ્ત થયેલું ચિત્ત કદી એકધારી સંગીન વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ ચલાવી શકે નહિ. એટલે, એને પારમાર્થિક પ્રવૃત્તિ લેખીને, નિષ્કામભાવે થતી છોટાપાસનાની માફક, તેની ઉપાસના કરવાનો મહાવરો પાડવો આવશ્યક છે. આ કાર્ય અતિ દુર્ધટ છે. પરિણામે,

તપ અને સ્વાધ્યાય વડે છટ વિજ્ઞાનસંશોધનમાં સર્વથા મત્તવા મહેનારા ભેખધારીઓ ગણ્યામાંગ્યા જ નેવો મળે છે.

સાચી વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ આપા તપસ્વીઓ કેળવી શક્યા છે. એકાકી, વ્યવસ્થા, સ્પષ્ટતા, સંગીનતા, સુદ્રમતા, સત્યનિષ્ઠા, તિતિષ્ઠા, શંકા, સાવધાનતા, મતાંતરક્ષમા, ધર્મ, ખંત, ત્યાગ ઇત્યાદિ અનેક ઉચ્ચ ગુણો એનામાં ઉત્કાંત થઈને વિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિ પાવતા બને છે. વૈજ્ઞાનિક સંશોધન એ સાચા વિજ્ઞાનીને મન અખંડ સત્યોપાસના છે. પોતાને પ્રાપ્ત થયેલ જ્ઞાનનો અહમ્ એગળી જઈને તેનામાં નમ્રતા આવે છે. સત્ય અને જ્ઞાનના ઉપાસકની માફક એ 'વિજ્ઞાનમ વિજ્ઞાનનામવિજ્ઞાતં ચ વિજ્ઞાનનામ' એ ઉપનિષદ્સૂત્રને અનુસરીને, છાત્રનભરનાં પુરુષાર્થને અતે સત્યસંજ્ઞા એકાદ અંતર પહોંતી થાય તો કૃતકૃપના અનુભવે છે. એટલું જ નહિ, જેણે જેણે એવું સત્યસ્થન કહ્યું હોય તેવા પ્રત્યેક અધિકારીના મંતવ્યને એ શિરોધાર્ય મળે છે. પણ એનો શક્તાભાવ વ્યક્તિ પર કદી હોતો નથી, કેવળ સત્ય-નિર્ણયે જ સત્ય-પર હોય છે. એટલે, અન્યના મંતવ્યને અપનાવતાં પહેલાં એ પોતાની તીક્ષ્ણ અને સૂદ્રમ નિષ્કાપકી પર તેને કમી જુએ છે અને તેમાં રહેજ પગ અશુદ્ધિ માણુમ પડતાં એને ફેફડ દે છે-પછી તે મને તેવી મહાન વ્યક્તિત્વ હોય બીજા જાણુ, નાનામાં નાની વ્યક્તિ પાસેથી આવતા પ્રમાણુભૂત સત્યને એ વિનાસકોચે સ્વીકારે પણ છે. તેમ કરતાં પોતાના નિર્ણયોને ફેરવવા પડે તો જડરમાં તેમ કરીને એ ઉચ્ચ મતાંતરક્ષમા દાખવે છે. આ ઉપરથી સમજશે કે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એટલે કે પોતાના જ મંતવ્યને સર્વથા સત્ય ને પ્રમાણુભૂત દર્શાવવાનો પ્રયત્ન કરતી અદ્વિતીયસિત સક્રિય દૃષ્ટિ નહિ, પરંતુ સત્ય જેટલું અને જ્યાં જ્યાં મળે ત્યાં ત્યાંથી તેજુ કરીને સ્વીકારનાર, શુદ્ધ અને કડક તત્ત્વજ્ઞેષી, પણ ઉદાર અને સર્વપ્રાણી સત્યપ્રિય દૃષ્ટિ. તત્ત્વજ્ઞની જેમ તત્ત્વાભિવિશેષને પોતાનો પરમ ઉદ્દેશ ગણે છે, કળાકાર જેમ સોન્દર્યનિષ્પણુને પોતાનો પ્રિય ઉદ્દેશ ગણે છે, તેમ વિજ્ઞાની આ સ્પષ્ટિષ્પી, છત્તરની લીલાના વિશિષ્ટ-અર્થાત્ કાર્યકારણ સહિત સર્વાંગ સંપૂર્ણ-જ્ઞાનને પોતાનો પરમ ઉદ્દેશ માને છે. તત્ત્વજ્ઞને અદ્વિતીયભાવની અને કળાકારને સમર્પનથી જેવો આનંદ થાય છે તેવો આનંદ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટાને પ્રકૃતિના પદ્મતરે મિત્રજેલા સત્યવરણ પરમાત્માના સાક્ષાત્કારથી

યાગ છે. કારણ, અતે તો કળા કહો કે વિજ્ઞાન કહો કે નર્તનચાર્યા કહો, સૌ એક જ ઉદ્દેશને પહોંચવાના પ્રિય વિધામાંથી છે તે? વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ એ પરમ ચેતનવાતાનું એક તેજસ્વી સાધન છે.

મનુષ્યના ધર-પૃથ્વી-ને અદ્ભુત આનંદ-સાધનોથી ભરી દઈને તેને સ્વર્ગસમ બનાવવાના કોડને પૂરા કરવાનો વિજ્ઞાનના ચમત્કારી સાધને સમર્થ પ્રયાસ કર્યો છે. છેલ્લાં બે સદી હજાર વરસથી અનેક ભૌતિક અને માનસિક વ્યતિકરો પરત્વે વિજ્ઞાને મનુષ્યના અજ્ઞાનનું છેદન કર્યું છે. આમ છતાં, આ ચમત્કારિક શરતો મનુષ્યે કંટકો ગેરઉપયોગ કર્યો છે તે પણ જગત બચ્ચું છે. મનુષ્યજાતિના નિર્મળ વહેતા જીવનપ્રવાહને ઝાંઘળી નાખવામાં, ધર્મીય ચલાવી દેવામાં કે તેને ઉન્માર્ગે વાળવામાં વિજ્ઞાન નિમિત્ત બન્યું છે એ એક હકીકત છે. જો કે એમાં વાંકે વિજ્ઞાનનો અનિષ્ટ હેતુ અર્થે વિનિયોગ કરનાર મનુષ્યનો છે. તેમ છતાં આજીં એક ગંભીર પ્રશ્ન આવીને ઉભો રહે છે કે વિજ્ઞાનની મુખ્ય સિદ્ધિ શેમાં રહેલી છે? મનુષ્યજાતિને મુખસાધનોની સગવડ વધારી આપવામાં વિજ્ઞાનની કાર્યસિદ્ધિ ગણાશે નહિ. એની મુખ્ય સિદ્ધિ મનુષ્યને સ્વસ્વરૂપનું જ્ઞાન કરાવવામાં ગણાશે પ્રમાણજ્ઞાન અને

ઉત્સાહ કંસંગેશા વિજ્ઞાનીના સ્વસ્થ સત્યમાપનના અંતિમ મિનુડ જેવા આસપાસ છે. જે પરમ ચેતના વિશ્વશરમાં વિકસી રહી છે તેનો જ પોતે અંશ છે એવી આત્મશ્રદ્ધા સાથે, કાર્યારંભ કરનાર મનુષ્યને વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ, પ્રવૃત્તિનાં ભવ્ય વિશાળ અને સમર્થ તત્ત્વો સમક્ષ તેની પામવાના જ્ઞાન કરાવે, અને કાર્યારંભે તેના હૃદયમાં ઊભેલી સત્તા પરની શ્રદ્ધા તેના પરિણામ પર્યન્ત ટકી રહે એટલે પ્રશ્ન આપે તો જ વિજ્ઞાનના દુરપયોગથી યોગ વિનાશ અટકવાને સંભવ છે. આજની દુનિયાના શ્રેષ્ઠ વૈજ્ઞાનિકો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન ભણી વળી રહ્યા છે તે એક રીતે અદ્ભુત અથવા વિનાશકારી ઉપયોગ સામે ચેતવણીરૂપ છે તો બીજી રીતે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિના પૂણું વિકાસની આગાહીરૂપ છે. એ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિનો ઉત્તમ પરિપાક તો જગતને ત્યારે જ મળ્યો ગણાશે કે ત્યારે ધર્મ અને વિજ્ઞાનના પ્રવણ અવિરોધની સામિતી તરીકે વિજ્ઞાનનો ઉપયોગ મનુષ્ય જાતિના શુદ્ધ, નિરામય ઉત્કર્ષ-કેવળ ઉત્કર્ષ-અર્થે જ થશે, અને કવિ જ્ઞાનાસામની માફક, આપણે પણ, અજ્ઞાત ભુદા સદર્શમાં રહી રાષ્ટ્રીયું કે

શું સ્થૂળમાં ન ઊભરાય અદરશ સૂર્યમાં?

કંઠુ વહુ

શ્રી. જૂષત વડોદરિયા

લગભગ સાંજ પડી ગઈ હતી એટલે લક્ષ્મી શેઠણી નિયમ મુજબ તો આવી પહોંચ્યાં જોઈએ. છતાં આજે એમણે કરેલો નિવન-બંગ સફારણુ હતો કડવી ડોશી એટલે જ શેઠણીની વિશેષ રાહ નહીં જોતાં, એમના પૌત્ર નાનકાને લઈ શેઠણીને ત્યાં જવા ચાલી નીકળ્યાં ગામડા ગામમાં બે છેડા વચ્ચેનું અંતર પણ ઝાઝું હોતું નથી એટલે પહોંચતાં તે શી વાર લાગે? કડવી ડોશીએ આજ અપોર પછી ફેલાયેલી અફવા પર ફરી માનસિક દૃષ્ટિપાત કર્યો. લક્ષ્મી શેઠણીના એકના એક પુત્ર બન્યુંની વહુ-કન્યવહુ-એ બળી મરવાનો પ્રયત્ન, આજે બપોરે કર્યો... આ જાનતી અફવા હતી. કોઈનું કહેતું એમ હતું કે ખડકી બંધ કરીને કમુ વહુએ બળવાનો પ્રયત્ન

કર્યો, ત્યારે એક પણ એમ પણ માનનારો હતા કે ખડકી તદ્દન ખુદશી હતી... અને એટલે કે બળી મરવાનો પ્રયત્ન કર્યો જ નહોતો માત્ર અકસ્માતથી પામવ સળગી...

“હમણાં ખજાર પડી...” ડોશી બગડ્યાં, તે શેઠણીની ખડકીમાં પ્રવેશ્યાં. નાનકો ખડકી બહાર જતા રહીને અંદર આપશે તેમ કહી, ફરે પડ્યો.

“આવો...” લક્ષ્મી શેઠણીએ એમની બેઠેનપણી-ઉંમરમાં જતા મોડી-કડવી ડોશીને કહ્યું. કડવી ડોશીએ પણ કોથળા પર આસન લીધું. ચાકળા પર લક્ષ્મી શેઠણી રિયનપ્રત્યના, રિયનપ્રત્ય તો નહીં પણ ગમે તેવું અપરીત બન્યું હોય પણ પોતાનું તો કહ્યું જે ખડકીનું જ નહીં, એવી બેઠકારી મુખમાવ પડે રહીપતાં બેઠાં દનાં એમની

વય એમના રૂપને, કદાચ રંગને તથા રૂપના ગર્વને ઓછો કરી ચક્રુ નહોતું.

“શું કંઈ છો કમુ વહી?” સાસુ અને વહુ બન્ને પડમાં કોઈને ખોટું ન લગાડતું તેવી કડવી ડોશીની નીતિ હતી.

જતાં આજી રિમત સિવાય કમુ વહુએ તો પોતાના કામને જરૂરી રાખ્યું. કમુ વહુ લગભગ પંદર સોળ વર્ષની હતી. બે વર્ષ પૂર્વે પરણીને આવી હતી. વાને સ્વામળી, જતાં શરીરે તંદુરસ્ત અને દેખાવડી હતી. સ્વામળી મિલનસાર, ભોળા-મૂર્ખતાની હદે નહીં-અને જગા લાગણી પ્રધન હતી, તેજ નહીં નાખેશા હુસા કેશને સમારતી કમુ, કડવી ડોશીને નાનકા માટે લખિયમાં વહુ સોપવા મારેલા મુંદર નજીક લાગી.

“તે આજ...” કડવી ડોશી મૂળ વાન પર આવતાં બોલ્યાં, અને અધૂરે વાકે લખમી શેઠાણી તરફ આવતાથી નેહ રહ્યાં.

“આ, વહી બપોરે ચા કરતાંતાં. વહી કે” છે કે ચૂસા ઉપરના દાંઘામયી કપડાં લેવા જતાં ચૂસામાં પાવવ પડ્યો...ખ્યાલ નો” રિથો. દાઝી જન, પચુ વહુ ધાંધા ધિયાં, ને હું દોડી... ઇ તો સાફ છે, નીકર દુનિયા તો એમજ કે” ને કે સાસુએ વહીને ડાબલી બાળી મેલી! દુનિયામાં બેઠવા જેવું નો” રે. આ બો ડાની લાખ રૂપિયાની આગક મયો...” સહેજ પિરમી જાળી લખમી શેઠાણીએ વળી શરૂ કર્યું. “મને તો ઇ ચાવછે કે આ ઘરમાં એવું કમુ દુઃખ પડે છે...”

“પણ બા, હું ક્યાં” કમુએ રદનમિશ્રિત મોટા અવાજે કહ્યું.

આજે સવાળો રિપસ જ એવો ઉગ્યો હતો. એમાં ચે આ છેલ્લા પ્રસંગે તો કમુ ત્રાકિમાત્ર પોઢારી ઉઠી. ખૂદ પોતાની સાસુ પણ પડું સમજ્યા વગર, જાણે માનવી હતી કે કમુ વહીને બાળી મરતું હતું! જે માત્ર એક અક્ષરમાત હતો, એમાં સાસુએ તો ખરેખર બાળી મરવાનો આશય નેયો. કમુ આ અનિશ્ચાસ શી રીતે સહન કરે!

સવારમાં જ કમુ જરા સ્વચ્છતા-સુધકારમાં માનવી હોષ માથાબોળ નાહી, ત્યારે પણ લક્ષ્મી શેઠાણી ટીકા ક્યાં વગર ન રહી ચક્યાં. કારણ કે એમનું માનવું એવું હતું કે મહિને એક વારની વિશેષ ‘અંજલિની’ જનન માથાબોળ નહાવાનું કેવું? પ્રત્યક્ષમાં કમુએ તો એવું

કમું કમું નહોતું જતાં, “પણી તો મારે સાસુ પડે છે?” એવે લક્ષ્મી શેઠાણીએ ફરિયાદ કરી હતી.

ખોટી બાબતમાં જ્યારે કોઈ કમું પણ કહેતું ત્યારે કમુને હાડોહાડ લાગી આવતું, કોઈ કોઈ વાર તો એમ લાગે કે જાણે કમુને વાતવાતમાં રાતું આવે છે. કડવી ડોશી અને લક્ષ્મી શેઠાણી મૌન રહ્યાં. લક્ષ્મી શેઠાણીની પોતાની વીસ વર્ષ વહુ તરીકેની ઉજવણી કારકાર્દિ તથા સાસુ પ્રત્યેની આગકિતતા, એમને જ મેંએ પ્રસંસા પામેલી. સાસુ તરીકેના એમનો અતુલ્ય પણ હા, હણુ કમુ વહુ આજવાને બેજ વર્ષ થયાં છે, અનુભવ એ મોટો શિક્ષક છે એ પણ સાચું, જતાં જેમ શિક્ષક કરતાં સિધ્ધ આગમાં નીજો છે તેમ લક્ષ્મી શેઠાણીએ દૂંકા અનુભવમાં પણ સાસુ તરીકેનો સાશ એવો અનુભવ સંચય કર્યો હતો. કમુવહુ ભોળી છે, સાચકની છે, એ બધું માનવા જતાં ચે કમુવહીને બાળી મરવાનો તો ધરદિ જ હતો, એટલી વાત તો લક્ષ્મી શેઠાણી સંપૂર્ણ સત્ય સમજતાં હતાં. કમુની વાનનો એટલો એમને અનિશ્ચાસ તો હતો જ!

લક્ષ્મી શેઠાણી અને કડવી ડોશીએ વર્ષોની વાતોને ઉબળી, વહુમાં સુખદુઃખો, સહનશીલતાનું વિવેચન કમું. કેટલી ઢૂંચે પડિતે મરી ગઈ, કેટલી બળી મરી એ પણ એક અંગે અરલોક્તકારની અદાથી વર્ણવ્યું. આ વાને દસ વગાડવા અને કદાચ હણુ વિશેષ વખત જનન; પરંતુ સેરીમાંથી રમીને બેએક કલાક પૂર્વે પાઠા ફરવા, બોળામાં સુરેલા નાનિવાએ પિરોધ દર્શાવ્યો. “મા, આવી વાત ક્યે મા...ને મને બીક લાગે છે!” ત્યારે બન્ને બહેનપણી-ઓએ અંતને દૂંકાઓ, ને સહેજ છોળીયાં પડી છૂટાં પડ્યાં.

કમુ-કમળાએ જાણે પથારીમાં પડતાં છૂટકારો અતુ-ભવો. આજના અખામી દિવસ પર વિચારી રહી. કેની સામાન્ય વાનમયી સાસુમાંએ કેવું રજતું ગળ કમું! કમુનું હૃદય લાચક આવ્યું. એણે પડખાં ઘસ્યાં..મન “એમના”-પતિનાં-વિચારે ચડ્યું. કમુને પતિ-લક્ષ્મીશેઠાણીનો બચુ-પિતાનો પલીવટ પિનાના અવસાન પછી સંભાળતો થયો હતો. ગામમાંએમાં રખણું પડતું...સહેતું પડતું...ઉંમર તો કાચી કહેવાય સેજું રોક હતું, જતાં વડીવટ પ્રમાણમાં મોટો હતો. બચુ એકજ વારસ હતો. “શિયાળાની રાત છે...આ ઠંડીમાં

ત્યાં ત્યાં રહેવું... પાગરજીનાં ધાધિયાં... કમુને મોઝાં મોઝાં પછુ ઉંધવું કારણ થયું.

ખીછ રાત : બનુ ચાક્રો-પાક્રો ઘેર આવેલો : પછુ લક્ષ્મી શેઠાણીએ પેલી વાત તુરત કહી સંભળાવી, અને એ વાત કેવા વિકૃત સ્વરૂપે રજૂ થઈ. બનુ સરા માટે અંદર આવ્યો. એના મોં પર ચરસો હતો. તેમ ન હોત-આવું ન બન્યું હોત-તો કદાચ કમુએ આખાથે દેહને નિહાળી “કેવા લેવાઈ ગયા હો?” કહ્યું હોત અને પગ ચાંપવા બેઠી હોત... પછુ—“તે તને એવું તે ક્યું દુઃખ દે છે—” બનુનો અવાજ ધીમે પછુ ગુસ્સાભર્યો હતો.

“પછુ હું ક્યાં તમે ચાલું” કમુએ છેલ્લા શબ્દો લાડમાં, વેદનામાં ઉચ્ચાર્યાં. એની આંખોમાં આંસુ આવ્યાં. પોતાના ‘ધરવું માણસ’ પોતાને કેટલું ગતિત સમજે છે! એને પછુ પત્ની પર અવિશ્વાસ છે! ક્યાં દામી, શું થયું, એ મંદિતો એક પ્રેમભર્યો શબ્દ નથી, ઉચ્છ્વસુ દમદમીને બદલે કમુના આ રૂઝવણે બનુએ ‘અક્ષી-ચરિતર’થી કાંઈ રિંગેય માન્યું હોય તેમ કું માનતો નથી. કારણ કે બનુ લક્ષ્મી શેઠાણીનો જ પુત્ર હતો, મિત્રો પાસેથી જ્ઞાન પામેલો માણસ હતો કે આપણા પગ મહીનામાં ફક્ત ચાર દિ’ જ ઘેર રહેતો હોય ત્યારે બાપકી ઉપર કાબૂ ન હોય તો તો—

દલે માતા અને પુત્ર બન્ને કમુને મેલું-રોજીમાં મારવાનો એકપણ પ્રસંગ જન્મે કરતાં નથી. કમુનું અંતર ધણું એ બળીને રાખ થઈ જાય છે. પછુ શું યાચ? લક્ષ્મી શેઠાણી તો જાણે વહુના ગુનાને સરસર પકડી પાડવાનો છુપે આનંદ અને ગર્વ અનુભવી રહ્યાં હતાં અને બનુને મન તો કમુને આણું ‘નયું’ સંભળાવવામાં એર આનંદ આવતો હતો જાણે!

ગુલામી સવાર હતી. બનુએ જૂની છતાં નિલનવીન વાત ઉપાડી : “બા, એને બળી મરવું તું, પછુ પછી આવણું” “હા, હી...હી...હી, હેં...હં” વગેરે એમ કે પાણું કું જમણ તો આ ભોતી માણિકના બેરહે બીજું તોજી

નઈ બેંધાં—” લક્ષ્મી શેઠાણી બોલ્યાં અર્થાત બનુને એકસો એકવીસ રૂપા મળી શકત!.

આમ કમુને રોજ આ સંભળવું પડે છે. એનું સ્વરૂપ ઘસાઈ રહ્યું છે. એનું અંતઃકરણ જાણે દલે વધારે સ્ત્રી અને તેમ લાગવું નથી. એને વાતે-વતો રૂઝ આવે છે.

અને કમુના પિતા તો નહોતા, કમુને એક કાકા હતા, જેમની આંખમાં કમુનું સારું સ્થાન હતું, એમની એ ‘કાલી દીકરી’ ગણાતી હતી. એ કાકા ગહેવારના કામ પ્રસંગે જ્યારે અહીં આવ્યા ત્યારે લક્ષ્મી શેઠાણી કમુનો પેલો પ્રસંગ કલા વગર રહી શકી નહિ. સમીક્ષાન હતી, મુ સ્ત્રીકામાં હતી. સંભળતી હતી પછુ... પછુ તે શી રીતે છુડાશે કરે? શી રીતે દરકે ઉચ્ચારી શકે?

ચાન્દ્રાચરણનાં જાપાએ પછુ જેમ પ્રાસંગિક સાદિખનું એકાદ પાત્ર રાખે છે, તેમ બનુના આ એકધારા બાળ છાનમાં પછુ એક રસ-રોષ-હતો. ક્યારેક મામેલો-વાણું સંભળવાનો એટલે એ લણુમાની બેઠકે ગયા હો. જે કામ પ્રસંગે એક કન્યા જોવા કાકા આવ્યા હતા તે પ્રસંગે લક્ષ્મી શેઠાણી નેતુ કોઠ પીઠ માણસ પછુ જોઈએ એટલે તેઓ ઉડ્યા.

આંખમાં હેતના આંસુ છુડતી કમુએ ખાડીના કમાડ વારવાનો અવાજ સંભળ્યો. જાણે ધીમે ધીમે મુ શુદ્ધિ ગુમાવી રહી હતી, એનાથી મેળાં રોજીં વિરેક સંભળી શકાય તેમ નહોતું... જાણે કમુએ દિરેદીરીઆમાં ચરીતું સમરોહપણ ગુમાવ્યું, પાસે બડબા મુલે બજે છે...

તેજ-છાપાની એક બુનાવળ કમુની આસપાસ મસ લઈ રહી છે. છતાં એણે નેતુ’ કે એના વરને અનિ સ્પર્શી રહ્યો છે, પછુ કોણ જાણે કેમ, એ નિમસ-નિમિષ રહી. એણે કપેતા નીચસ’ હોઠ ને દાંત બીરે... અને.

“કમુ વડે બળી મરી...!!!” સૌ કોઈ સદેહ-વાલ બની ગયાં.

ગુન ગુન ગુન

મી. પ્રજારામ રાવળ

ગુન ગુન ગુન અલિ ડોલે

મુદ્દલ મુદ્દ કમલ મધુર મધુ બોલે.

અધખૂંટી પાંખડિયા પલ પલ

અચરુ દલપલ બોલે:

શ્યામમુદર મધુરસિંધા કાંઠુ

લેવાતો વણુ મોલે!

ગુન ગુન ગુન

પલમાં દિન વીતે, દિનમાં પલ;

ફુલ કમલદલ ફોળે,

રવિ દગતાં દગલેથી સમાના

શ્યામ શ્યામના મોલે!

ગુન ગુન ગુન

હિંદુ કોડ વિષે ખરડો

શ્રી. હંસાબહેન મહેતા
(ગતાંકથી ચાલુ)

રાજ સમિતિએ તૈયાર કરેલો ખરડો એ વર્ષ ૧૯૪૭ ના એપ્રિલમાં ધારાસભા આગળ મૂકાયો હતો; પરંતુ તે વખતના કાયદાપ્રધાન શ્રી. જોગેન્દ્રનાથ મંડળની અનિચ્છાને પરિણામે એ ખોરબે પડ્યો હતો. એ જ ખરડો હિંદની રત્નત્રય સરકારે ૧૯૪૮ માં ફરીને ધારાસભા આગળ મૂક્યો હતો અને એને સીલેક્ટ સમિતિ પર મે કમિટીમાં આપ્યો હતો. આ સમિતિએ ગયા વર્ષની ૧૨ મી ઓગસ્ટે એનો હેવાલ પૂરો કર્યો; અને એ હેવાલ ધારાસભા આગળ ચર્ચાય છે. સીલેક્ટ સમિતિએ આ ખરડામાં કેટલાક મહત્વના ફેરફારો કર્યા છે. આ સમરત ખરડાનો વિચાર આપણે વિભાગ પ્રમાણે કરીશું.

પહેલો વિભાગ પ્રસ્તાવના રૂપે છે. એમાં ખરડાનું નામ એ ક્યાં ક્યાં લાગુ પડશે તે વિશે અને ક્યારથી અમલમાં મૂકાશે એ વિશે પહેલી કલમમાં આપ્યું છે; બીજી કલમમાં કાયદો કોને કોને લાગુ પડશે તે વિશે જણાવ્યું છે; ત્રીજી કલમમાં ખરડામાં વધારતા કેટલાક શબ્દોની વ્યાખ્યા આપી છે; અને ચોથી કલમમાં જણાવ્યું છે કે આ ખરડો અમલમાં આવનાં બીજા કોઈ પણ હિંદુ એને લગતા કાયદા અથવા અપવાદ રૂપે દર્શાવ્યા સિવાયના રીતરિવાજો, અમલમાં રહી શકશે નહિ આમાં વિશેષ કહેવાનું રહેતું નથી. માત્ર એક વસ્તુ વિચારવા જેવી છે. ચોથી કલમ પ્રમાણે જો આ ખરડો અમલમાં આવતાં બીજા પ્રચલિત કાયદા કે રીતરિવાજ રહી શકે નહિ તો પ્રશ્ન હોતો થાય છે કે જ્યાં આ ખરડા કરતાં વિશેષ પ્રગતિમય કાયદાઓ હોય તેવું શું? એથી અપણે આગળ જવાને બદલે પાછળ પડવાનું થાય. તો આપણે પાછાં પડવાનું ના થાય એ બાબત તકેદારી રાખવી પડશે. દાખલા તરીકે વડોદરા તેમજ મૈસુરમાં હિંદુ કાયદામાં સ્પષ્ટ સુધારણા થઈ છે. તો એ કાયદામાં જોઈશું

આપ્યું છે તેનાથી આપણું તો આ નવા કાયદામાં આપી શકાય નહિ. એથી તો આપણે પાણું પગલું લીધું ગણીએ.

બીજા વિભાગમાં પહેલા પ્રકરણમાં લગ્ન વિશે; બીજા પ્રકરણમાં લગ્નવિચ્છેદ વિશે; અને ત્રીજામાં લગ્નથી મોજેલા સહવાસ અધિકાર—restitution of conjugal rights—વિશે છે. પહેલા પ્રકરણમાં લગ્નના બે પ્રકાર સ્વીકારવામાં આવ્યા છે, એક વિધિ પ્રમાણેના લગ્ન અને બીજો પ્રકાર એ સિવિલ લગ્ન, એટલે સરકારને દર્શતર નોંધણીકામદાર આગળ સોગંદવિધિ અથવા લગ્ન. આ બન્ને પ્રકારનાં લગ્નમાં અમુક લગ્નની શરતો તો સરખી જ છે; એટલું જ નહિ પણ આ શરતો આવકાર-દાયક છે. એકપત્નીપ્રત અને એક પતિવ્રતની શરતો આવજા જમાવાને અવરૂંછ છે. પુરુષ એક સ્ત્રીની હયાતિમાં અનેક સ્ત્રીઓ કરે એ કોઈ પણ સંસ્કારી પ્રજા સાંખી શકે નહિ. આપણાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ આ છૂટ અમુક કારણસર જ અપાતી. દાખલા તરીકે સંતાન ન હોય વગેરે. પરંતુ જેમ જેમ આપણું નૈતિક પતન થતું ગયું તેમ તેમ આ છૂટનો દુરુપયોગ થવા માંડ્યો. બીજી શરત છે વધતી મર્યાદા આમાં થોડો ફેરફાર કરવાની હવે જરૂર રહેશે. શ્રી. દાકોરદાસ ભાર્ગવના બાળકલ્પ પ્રતિપષ્ઠક કવચની સુધારણા અંગેનો કાયદો મેં વર્ષ ૧૯૨૨માં જણાવ્યો. તેમાં લગ્નની વય સ્ત્રી માટે પંદર વર્ષની, અને પુરુષ માટે એકવીસ વર્ષની રાખી છે. તે પ્રમાણે આ ખરડામાં સુધારણા કરવી પડશે એટલે ચોદને ખરડે પંદર અને અઠારને બમ્મે એકવીસ

આ પ્રકરણ અંગે જૂતા વિચારના પાંચે વાંધો એ છે કે હિન્દુ લગ્નના કાયદામાં સિવિલ લગ્નને શા માટે સ્થાન આપ્યું? હિન્દુ લગ્ન એટલે સરકારવિધિથી કરેલાં લગ્ન તો એમાં નોંધણીનું પરકાય તત્વ શા માટે દાખલ કર્યું? એનો જવાબ એક જ છે. આજે પણ સિવિલ એન્ડે એક્ટ પ્રમાણે હિન્દુ હિન્દુઓમાં લગ્ન થાય છે. એ બધા જ હિન્દુઓને એક કાયદાના અમલ નીચે લાવવાં હોય તો આ લગ્નપ્રકારનો સમાવેશ પણ હિન્દુ કાય-

દામાં યથા જોઈએ. બીજું આ પ્રકારને દાખલ કરવાથી જેને વિધિ પ્રમાણે લગ્ન કરવાં હશે તેને કોઈ જાનનો આપ આરથે નહિ. પુરાણા હિંદુ સમાજમાં તો લગ્નના અનેક પ્રકાર હતા. બ્રાહ્મણ લગ્ન, આર્ય લગ્ન, દેવ લગ્ન, ગાંધર્વ લગ્ન, પૈશાચ લગ્ન, રાક્ષસ લગ્ન વગેરે. લગ્નના પ્રકાર વિશેષ હોય તેમાં સમાવળે નુસ્તાન નથી. જે મહત્વની વસ્તુ છે એ તો લગ્નની શરતો છે.

એક લગ્ન અને વય મર્યાદા ઉપરાંત બીજી શરત એ છે કે વર કે વધૂ બેમાંથી એકને કોઈ જાનની માનસિક ખામી હશે વખતે હોતી જોઈએ નહિ. એટલે બન્ને માંથી એકે ગાંડું અથવા યેઠું અપદ્ધ (idiot) ન હોયું જોઈએ. ત્રીજી શરત એ છે કે અમુક સપજાની અંદર લગ્ન થઈ શકે નહિ. એમાં કાકા કાકાના અથવા માસી માસીના છોકરાંમાં લગ્ન કરી શકશે નહિ. મામા-કાકાના માટે છૂટ મૂકી છે કારણ કે એ રિવાજ મસિહામાં પ્રચલિત છે. વિધિ પ્રમાણે લગ્નમાં સંપત્તિ એટલે બીજી પાંચમી પેરી લગી લગ્ન થઈ શકે નહિ. એ શરત પણ છે.

એક બીજી અગત્યનો મુદ્દો એકપક્ષી કક્ષમમાં આવ્યો છે તેમાં લગ્ન સંસ્કારવિધિથી થાય તો પણ એ લગ્નની નોંધ સરકારના દફતરમાં થવી જોઈએ એ છે. આની આવશ્યકતા પણી છે. બાળકોના પ્રતિબંધનો કાયદો આપણે ત્યાં વર્ગોથી છે પરંતુ એ સ્પષ્ટ થયો નથી, એનું એક કારણ તો એ છે કે બાળકોના થાય છે તેની જાણ સરકારને પડતી નથી. જ્યારે અર્ધ જ લગ્નની નોંધ સરકારને રાખવાની હોય તો લગ્નવય ઉપર અંકુશ રાખી શકાય, એટલે યગીવાર આ મુદ્દા સામે વિરોધ કરવામાં આવે છે તે સમજાવવા વિનાનો જ હોય છે. અહીં લગ્નની નોંધણી કરવી એટલે જેમ જાન તેમજ મરજીની નોંધણી કરવામાં આવે છે એ પ્રકારની નોંધણી છે.

બીજા પ્રકરણમાં લગ્નવિચ્છેદની કક્ષા આવે છે. ૨૮ મી કક્ષમમાં તો ક્યા લગ્નો ફક્ત ગુપ્ત તે વિશે ઉલ્લેખ છે એટલે જે લગ્નની શરતો આપી છે તેમાંથી જોનો પતિ અથવા પત્ની દ્વારા હોય તે લગ્ન કરે તો એ લગ્ન ફક્ત ગુપ્ત; સપજાની મર્યાદા બદલ લગ્ન કરે તો તે લગ્ન ફક્ત ગુપ્ત; અને વિધિવત્ લગ્નમાં સંપત્તિના

લગ્ન ફક્ત ગુપ્ત. લગ્ન ફક્ત ગુપ્તનો અર્થ એ લગ્ન લગ્ન જ નથી એમ ગુપ્ત.

૨૯ મી કક્ષમમાં ક્યાં લગ્ન ફક્ત કાયદી શકાય એ બાબતનો ઉલ્લેખ છે. એમાં એક મુદ્દો એ છે કે આ કાયદો અમુકમાં આવે તે પહેલાં અથવા તે પછી થયેલાં લગ્ન, લગ્નવિચ્છેદને અંગે જે કારણો કક્ષમ ૩૦માં દર્શાવ્યા છે તે કારણોને લઈને ફક્ત કાયદી શકાય. એ કારણો આ પ્રમાણે છે:- (૧) લગ્ન વખતે વર કે વધૂમાંથી કોઈ પણ નપુંસક હોય અને કોર્ટમાં હાથે માંચે ત્યાં લગી નપુંસક હોય તો; (૨) પુરુષ કોઈ પાશ્વી સ્ત્રીને રાખે હોય, અથવા સ્ત્રી કોઈ બીજાની રખાત તરીકે રહેતી હોય, કે વેચાણના માગતી હોય; (૩) બેમાંથી એકે ધર્મનિષ્ઠ થયું હોય અને હિંદુ મંડી જાય; (૪) બેમાંથી એકને અસાધ્ય ચિત્તભ્રમ હોય અને કોર્ટમાં અરજ કરી તે પહેલાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષથી એને માટે ઉપચાર થયા હોય; અને (૫) બેમાંથી એકને અસાધ્ય રક્તપિત્તનો રોગ હોય મૂળ ખરડામાં સાત કારણો આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ વધારાના એ કારણો આ છે:- (૧) કંઈ પણ ખર્ચ કારણ વિના અરજદારને અરજ કરી તે પહેલાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષ પહેલાં ત્યાગ કર્યો હોય; અને (૨) અરજદાર સામે ખૂબ જ નિર્ધાર વર્તણૂક ગણતરી હોય, જેથી અરજદારને એના પતિ કે પત્ની સાથે રહેવું મન હોય ત્યાં. તે ઉપરાંત મૂળ ખરડામાં નપુંસક વિંડુ કારણ નથી એને બદલે માંડીના કારણો ઉલ્લેખ છે. સિમેન્ટ સમિતિએ આ વધારાના એ કારણો કક્ષમ વિચ્છેદને અંગે પડેલાં જાણેલાં બોલામાં બોલા પાંચ વર્ષ પહેલાં ત્યાગ કર્યો હોય તો તે ત્યાગ વિષયનો-જુદાં પડવાનો-નાવો માંડી શકે. જુદાં થયા પછી એ ત્યાં લગી જે પાછાં સુદાસ ન કરી શકે તો પછી લગ્ન ફક્ત કરવા મટેની માગણી કરી શકે નિર્ધારના કારણે ત્યાગ વિષયનો-જુદાં થયે માટે અને બીજાં ને વર્ષ પછી જે સુદાસ ન કરી શકે તો લગ્નવિચ્છેદ માંડી શકે એ વ્યવસ્થા સામે કંઈ વાંધો આવે નહિ, પરંતુ ત્યાં ત્યાગ જ કાળ હોય ત્યાં ત્યાગ વિષયનો-જુદાં પડવાનો-જુદાં થયે કરવા એવો કંઈ અર્થ નથી. એક તો સ્ત્રી વારંવાર

કોટમાં જવાનું કાવે નહિ. તેમાં આપ વિધતન માટે અને પછી લગનવિચ્છેદ માટે એમ જે વાર હતું પહે એ છાંડે નથી. એટલે ત્યાગ એ લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણાય એ વધારે અનુકૂળ પડે. પાંચ વર્ષની મર્યાદા એ પણ વધારે પડતી છે. મુગધના તેમજ વડોદરાના કાયદામાં ત્યાગને લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણ્યું છે; પણ ત્યાં સમયની મર્યાદા અનુક્રમે ચાર અને ત્રણ છે, એટલે ત્રણ વર્ષ થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે. મુગધ અને વડોદરાના કાયદામાં નિર્દેશતાને પણ લગનવિચ્છેદનું કારણ ગણ્યું છે; પરંતુ એ કારણને અંગે પહેલું ન્યાય-વિધતન થાય અને પછી બે વર્ષ જે સહવાસ ન થય શકે તો લગનવિચ્છેદ થાય એ બરાબર છે.

ન્યાયવિધતન માટે ત્યાગ અને નિર્દેશતા ઉપરાંત બીજા કારણો આપ્યા છે તે આ પ્રમાણે છે: (૧) અરજ દાખલ કરે તે પહેલાં અસાધ્ય ચાંદીના રોગથી પીડિત હોય; (૨) રક્તપિત્તથી પ્રસૂત હોય; (૩) લગ્ન થયા પછી મિત્રમિત્રી પીડિત હોય; અથવા (૪) લગ્ન દરમિયાન કોઈ સાથે વ્યભિચાર કર્યો હોય. આ બધાં કારણોને અંગે જુદા પડ્યા પછી જો બે વર્ષની અંદર પાછાં સહવાસ ભોગવી ના શકે તો એ લગનવિચ્છેદ પણ માગી શકે.

લગનવિચ્છેદના નામે જૂના મતના કોટા ભાગી હો છે. લગનવિચ્છેદનો વિચાર એ પરદેશી છે અને આ પરકીય તત્ત્વ દાખલ કરવાથી આર્થ સંસ્કૃતિને લાંબા લાગશે એવી એમની દલીલ છે. પ્રથમ તો આ વિચાર હિંદુ સમાજમાં તદ્દન અજ્ઞાતો નથી. હિંદુઓની મોટા ભાગની પ્રજામાં જૂઠાછેડાનો રિવાજ આજે પણ પ્રચલિત છે. આપણી સ્મૃતિઓ લખે તો નારદસ્મૃતિ તેમજ અન્ય સ્મૃતિઓમાં અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી અન્વ પતિને પરણી શકે એ છૂટ આપી છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્રમાં પણ આ પ્રશ્ન ચર્ચાયા છે અને અમુક સંજોગોમાં સ્ત્રી બીજા લગનની છૂટ અપાઈ છે. એટલે હિંદુ સમાજમાં આ પરકીય તત્ત્વ દાખલ કરવામાં આવે છે એ દલીલ સાચી નથી. વડોદરા અને જુદાં જુદાં પાલિકાઓમાં કાયદાઓ થયા છે અને છેલ્લાં બે વર્ષમાં મુગધ તેમજ મદ્રાસ છાત્રાલયમાં પણ લગનવિચ્છેદના કાયદાઓ થયા છે. આને પરિણામે આર્થ સંસ્કૃતિને કંઈ નુકસાન થયું હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. ઉલટું, આ

કાયદો ન હોય તો હિંદુ લગ્નસંસ્કાર લયમાં મૂકાય એવાં ચિદ્વેતો સ્પષ્ટ જણાય છે. બીજું તો જેમ લગ્ન દરમિયાન નથી તેમ લગનવિચ્છેદ પણ દરમિયાન તો નથી જ; એટલે જેની ઇચ્છા આ કાયદાનું શરણ લેવાની હશે તે જ એનો ઉપયોગ કરશે. પોતાને જોઈતું ના હોય તે બીજાને પણ ના જોઈએ એ મનોવૃત્તિ કોઈ રીતે છાંડે નથી.

નીમ વિભાગમાં પહેલા પ્રકરણમાં દત્તક લેવા વિશે સમાન્ય કલમો છે. બીજા પ્રકરણમાં એમાંથી ઉપવર્તતા મુદ્દાઓ અને નીમ પ્રકરણમાં દત્તકની નોંધણી વિશે છે.

પહેલા પ્રકરણમાં કોણ દત્તક લઈ શકે, કોણ દત્તક આપી શકે અને કેને દત્તક લઈ શકાય, એ વિશેની કલમો ખાસ અગત્યની છે. આ ખરડા પ્રમાણે અઢાર વર્ષ કે એથી ઉપરના નિરાગી માનસવાળા કોઈ પણ પુરૂષને દત્તક લેવાનો અધિકાર રહેશે. એ ને પરણેલા હોય તો એની સ્ત્રીની રજા લેવી પડશે. એક કરતાં વધારે સ્ત્રી હોય તો સૌમાંથી એકની તો રજા જોઈશે જ; પરંતુ સ્ત્રી અઢાર વર્ષની અંદરની હોય અથવા નિરાગી માનસની ન હોય તો એને રજા આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ. અઢાર વર્ષ અથવા તેની ઉપરની, ઉંમરની કોઈપણ નિરાગી માનસવાળા વિધવા સ્ત્રીને દત્તક લેવાનો અધિકાર રહેશે; પરંતુ જો એ સ્ત્રીના પતિએ ખાસ મના કરી હોય અથવા એનો હક્ક બીજા રીતે રદ થતો હોય તો દત્તક લેવાનો અધિકાર એને રહેશે નહિ. જે પુરૂષને દત્તક લેવાનો અધિકાર હોય તે પોતાની સ્ત્રીને એ અધિકાર આપી શકે અથવા એ લઈ શકે. જો એકથી વધારે સ્ત્રીઓ હોય તો એ અધિકાર કોઈને પણ આપી શકે અથવા એ તેની પાસેથી લઈ શકે. જો એક જ સ્ત્રી અધિકાર આપેલા હોય તો એનો અર્થ એ થાય કે બીજા સ્ત્રીઓને એ આપેલા નથી.

વિધવાનો દત્તક લેવાનો હક રદ થવાનાં કારણો આ પ્રમાણે છે:-(૧) એ ફરીથી લગ્ન કરે; (૨) એના પતિને હિંદુ પુત્ર એની પાછળ હિંદુ પુત્ર, વિધવા અથવા પુત્રની વિધવા મૂકીને મરી ગયા હોય; અથવા (૩) એ પોતે હિંદુ મરી ન્યાય. વિધવાનો હક એક વખત રદ થયા પછી એ ફરીથી ભોગવી શકે નહિ.

પિતા અથવા માતા સિવાય કોઈને પુત્રને દત્તક આપવાનો અધિકાર નથી. પિતા હયાત હોય તો એ હક એને જ

રહેશે. એ હયાત ના હોય. તો માતાને. પિતા, માતા, આદાર વર્ણની નીચે અને નિરાશી માનસવાળાના હોય તો આ આધિકાર રહેશે નહિ.

હવે કોને દત્તક લઈ શકાય એની કસોટી નોંધો. કોઈ પણ સ્ત્રીને કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરૂષ દત્તક લઈ શકશે નહિ. પુરૂષને દત્તક લેવાની આખતમાં અમુક શરતો લાગુ પડશે:-(૧) એ હિંદુ હોવો (નોંધઓ); (૨) એ વચ્ચે પર-છેલો હોવો (નોંધઓ); (૩) એને ખીજા કોઈએ દત્તક લીધો ના હોય; અને (૪) એણે પંદર વર્ષ પૂરાં કર્યાં ન હોવાં (નોંધઓ). એક મહત્વની કસોટી તો એ છે કે અત્યારે લગણુ જ્યેષ્ઠ પુત્ર અથવા એકના એક પુત્રને અથવા તો પુત્રીના પુત્રને, બહેનના પુત્રને, માસીના પુત્રને અથવા તો પાસેના સગા હોય તો કોઈ પારકા પુત્રને દત્તક લેવાની મનાઈ હતી તે મનાઈ દૂર કરવામાં આવે છે. દત્તક લેવાને અગે ખીજા મર્યાદાઓ આ પ્રમાણે છે:-(૧) દત્તક લેનાર પિતાને કોઈ હિંદુ પુત્ર, પૌત્ર કે પ્રપૌત્ર નાથેસર જન્મેશે કે પહેલાં દત્તક લીધેલો) હોવો (નોંધઓ); (૨) એક જ પુરૂષને એકથી વધારેને ત્યાં દત્તક લઈ શકાય નહિ; અને દત્તક લેનાર એકથી વધારે પુત્રને તક લઈ શકે નહિ; અને (૩) દત્તક લેનાર તથા આપ-દારની રાજપુત્રીથી જ દત્તક લેવાય. જો દત્તક માટેની રજા ને જીવનકાળથી અથવા બૂલથી અપાઈ હોય તો કોટ મા દાવો કરીને એ દત્તકવિધાન ખોટું ગણાવી શકાશે, પરંતુ આ દાવો, રજા જીવન વગેરેથી લેવાઈ હતી એ જાણવા પછી એ વર્ણની અંદર કરવો (નોંધઓ). તે જ પ્રમાણે આ જાણવા છતાં દત્તક લેનાર દત્તકવિધાન કચૂલ રાખે અને એથી કોઈના હક કુચિતા ના હોય તો કેટલું એ દાવો કાઢી પણ નાખે.

આ વિભાગમાં સીધેસ્ટ સમિતિએ કેટલાક મહત્વના ફેરફારો કર્યા છે. ન્યાતમનતાના આધારે દત્તક લઈ શકાય તેમજ પુત્રીના પુત્રને અથવા તો બહેન કે માસીના પુત્રને દત્તક લઈ શકાય એ વસ્તુ મહત્વની છે. પરંતુ આ આખા પ્રશ્નમાં કેટલેક રાખી છે એ સ્પષ્ટ નથી. હિંદુ સમાજમાં દત્તકવિધાનને કેમ મહત્વ અપાયું છે અને પુત્રીને દત્તક કેમ ન લઈ શકાય એ ભાવના પાછળ અમુક રહસ્ય છે. પુત્ર વિના નરકે જતું પડે માટે પુત્ર (નોંધઓ) અને પુત્રના હોય

તો દત્તક લેવો એ માન્યતા આ આખા રિવાજ પાછળ રહી છે. એ જ કારણથી પુત્રી હોય તો પણ પુત્રને દત્તક લેવાનો રિવાજ પડ્યો છે એટલે અમુક પ્રકારની ધાર્મિક ભાવના આ સંસ્થા પાછળ છે. એ જ કારણથી પુત્રીને દત્તક લેવાનો રિવાજ હિંદુ સમાજમાં નથી. આખા હિંદુ સમાજ પુત્ર ન હોય તો નરકે જાય એ માન્યતા ધરાવે છે કે કુલ એ પ્રાન છે. જૂના વિચારના હાથે ફરતી ધરાવતા હશે પરંતુ મોટા ભાગના તો આ માન્યતા કચૂલ રાખે. એમ નથી. એ નવા વિચારના સ્ત્રી પુરૂષોને બાળક ના હોય તો બાળકોને દહાલો લેવા ખાતર વાતસ્ય ભારથી પ્રેરાઈ દત્તક લેવાની ઇચ્છા થાય, તેમને પુત્ર જ દત્તક લેવો એવો આશય થાય માટે હોય? પુત્રીની ઇચ્છા રાખનાર પુત્રીને થાય માટે દત્તક ના લઈ શકે? કેવળ ધાર્મિક ઉદ્દેશથી આ વિભાગ રખાયો હોય તો એમાં જે ફેરફારો કર્યા છે તે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ નથી કર્યા. ધાર્મિક દૃષ્ટિએ તો જે સ્ત્રીને દત્તક લેનાર પરણી ન રહે તે સ્ત્રીના પુત્રને એ દત્તક લઈ શકે નહિ. છતાં જે આ ખરદમાં તો એ દૃષ્ટ આપી છે એટલે ન્યાતમનતા બેદ રાખ્યા વિના કોઈને પણ દત્તક લેવાય એટલું જ નહિ પરંતુ પુત્રીના પુત્ર, બહેન કે માસીના પુત્રને પણ દત્તક લઈ શકાય છે. વાસ્તવિક રીતે તો દત્તકની સંસ્થા રાખવી હોય અને આ વિભાગ રાખવો હોય તો જેમ લગના એ પ્રકાર-ગણ્યા છે તેમ આમાં ધાર્મિક, સિવાયના દત્તકવિધાન માટે દૃષ્ટ હોવી (નોંધ ન; અને જે જાણક ખાતર દત્તક લેવા ઇચ્છે છે તેમને પુત્રીને દત્તક લેવી હોય તો એ અધિકાર મળવો (નોંધઓ). પુત્રીને દત્તક લેવા સામે દલીલ એ છે કે એથી એ છુટ્ટો ગેરલાભ લેનારા નીકળશે અને દત્તક લેવાને બદલે સ્ત્રીના બાપાર કરશે. આ બીકે જો પૂરતા અંકુશ રાખ્યા ના હોય તો કદાચ સાચી ફેર, પણ જે અંકુશ રાખ્યા હોય તો બહુ પાયાદાર મણાય નહિ. ઇચ્છાના કાયદામાં કોઈ પણ કુવારો પુરૂષને પુત્રી દત્તક લેવાનો અધિકાર નથી, જો કે એમાં અપવાદ રાખ્યા છે. દાખલા તરીકે, પોતાના ભાઈ કે બહેનની દીકરી હોય તો એને દત્તક લઈ શકે. તે ઉપરાંત ત્યાં દત્તક લેનારની ઉંમર એકવીસ અથવા ઉપરની હોવી (નોંધઓ) પુત્ર અથવા પુત્રી દત્તક લેવાનાં હોય. તેની ઉંમર એકવીસથી નીચે હોવી (નોંધઓ); પરંતુ સાથે એ પણ નિયમ છે કે દત્તક

લેનાર અને જેને દાક લેવા હોય તે બંનેની ઉમર વચ્ચે એકવીસ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ આ ખરડામાં દાક લેનારની ઉમર અઠાર વર્ષની રાખી છે, અને જેને દાક લેવાનો છે તેની ઉમર પંદર વર્ષની રાખી છે એટલે અઠાર વર્ષનો પુત્ર અથવા અઠાર વર્ષની વિધવા મોઢ વર્ષના બાળકને દાક લઈ શકે. આટલું થોડું અંતર પિતા પુત્ર વચ્ચે કે માતા પુત્ર વચ્ચે હોય તો એનો સંબંધ વાતસ્ય-મય તો ન જ હોઈ શકે, એટલે આજની દૃષ્ટિએ આ વિભાગમાં ત્રણ ફેરફાર સચવી શકાય. એક તો પુત્રીને પણ દાક લેવાની છૂટ હોવી જોઈએ; પરંતુ ઉપર કહ્યા તે અંકુશ સાથે; બીજું અપરિણિત સ્ત્રીને દાક લેવાનો અધિકાર હોવો જોઈએ; અને ત્રીજું દાક લેનાર અને દાક લેવાના બાળક વચ્ચે એછામાં એછું સોળ વર્ષનું અંતર હોવું જોઈએ. તે ઉપરાંત જેને પુત્રી હોય પણ ધર્મિક દૃષ્ટિએ પુત્રને દાક લેવા વિચારતો હોય તો પિતાની મિલકતમાં પુત્રીને દાક પુત્ર જેટલો જ બલ્કે વધારે હિસ્સો આપવો જોઈએ. એનાથી એછો તો નહિજ; અને માતાની મિલકતમાં એ દાક પુત્રનો બીસકુલ અધિકાર હોવો જોઈએ નહિ અથવા પ્રમાણમાં ઘણું એછો.

ત્રીજા પ્રકરણમાં દાકવિધાનની પણ સરકારે નોંધણી કરવાની આવશ્યકતા બતાવી છે. આ જરૂરી છે. એથી એક તો દાક લેનાર આ સંસ્થાનો દુરપયોગ નહિ કરી શકે અને બીજું પાછળથી મિલકત બાબત જે તકરાવો થાય છે તે તકરાવો થવાનો સંભવ એછો ગહે.

એક વિભાગમાં સગીર બાળકો અને એમનું વાર્તા કોણ ગણાય એ વિશે નિયમો છે. આમાં એક મહત્વનો ફેરફાર થયો છે. આજે સગીર બાળકોનો વાર્તા પિતા ગણાય અને પિતા પછી માતા; પરંતુ અત્યારે એવી રીતિ છે કે પિતા મૃત્યુ પામ્યા પછી છીનવી શકે અને માતાને પડતી મૂકી દાક બીજાને વાર્તા નીમી શકે. આ ખરડા પ્રમાણે પિતાને એ અધિકાર રહેતો નથી. અને પિતા પછી સગીર બાળકોનો વાર્તા માતા જ થાય છે. માતા ના હોય તો આ અધિકાર કોને આપવો એનો નિર્ણય પિતા વીસ દ્વારા દર્શાવી શકે.

એક બીજી અગત્યની વાત એ છે કે જે વાર્તા તરીકે નીમાય તે સગીર બાળકની મિલકત વેચી ના શકે કે એનો બીજો દાક ઉપયોગ કરી ન શકે.

અપૂર્ણ

માનવીનાં હૈયાં

શ્રી નાથલાલ દવે

હૈયાં કેરી બલિહારી, હો માનવીનાં,
હૈયાં કેરી બલિહારી.
ધરતીનો ખોળો ખૂટે હો દિનરાત,
કાટિ કાટિ નરનારી,
હેયે હેયે વસી જુદેરી કામના,
દિલે દિલે દુનિયા ન્યારી-હો માનવીનાં
હેયામાં જાગે સોનેરી સોણકાં,
જેનાં મહેરામણનાં મોતી.
નવલખ તારલા જાંબા પડે એવા,
અળહયે એનાં જ્યોતિ-હો માનવીનાં
માનવીનાં હૈયાં મીણુ શાં મુલાયમ ને,
ફૂલથીય ફૂણાં ફૂણાં
નાની શી કુંપડીમાં બર્બાં બરાય અને,
મહેલોમાં રહે બીણાં બીણાં-હો માનવીનાં.

હુકમથી હેવાતી ભોગળ ના ભાગે,
ને કંચનની કાલે નહિ કરી.
સોહન અમીભાં હળવા સાદે,
અંતરની બીધે બારી-હો માનવીનાં
પ્રીતિવિહોણાં મન ચૂરે ચૂરે ને,
ઉજ્જડ વેરાન બની ગય.
બહાનના મેધ બ્યારે વરસે સોહાગી,
બતી નંદનન લહેરાય-હો માનવીનાં
સોહની સંપત જેને ના સોંપડી,
મનનાં એ તો કિખારી.
ઉજળાં જીવતર એનાં સતો !
જેણે બહાનની મૂડી વધારી-હો માનવીનાં

ગામદર્શન, દેશદર્શન, યુગદર્શન

ડૉ. સુમન્ટ મહેતા

આજથી વિશેષ વર્ષ પહેલાં ગ્રેટબ્રિટનમાં એસ્ટન નામના પ્રખ્યાત લેખક હતા. એમણે ઘણાં પુસ્તકો લખ્યાં છે. એમનામાં ઉંડા તત્ત્વચિંતનની શક્તિ હતી. એમની ખસિયત એ હતી કે સમાજમાં રૂઢ થયેલી માન્યતાઓ, રીતરિવાજો, ટેવા, રીતિનીતિમાં જે કાંઈ ખામી કે નબળાઈ હોય તેની મશ્કરીઓ કરીને તેવી રૂઢ માન્યતાઓ બદલવા વિશે નવું દૃષ્ટિબિંદુ રજૂ કરતા. નિર્બંધો, ટુકડી વાતઓ અને ટુકડાં કાઓદ્વારા એ પોતાના વિચારો જણાવતા. “સુમદત્તન”ને વિશે વિચાર કરતાં મને એમની એક વાત સાંભરી આવે છે. યુરોપ અને રિકાના પ્રજાજનો હિંદી પ્રજાની જેમ વારંવાર વારં-તહેવારોની રમતો ભોગવી શકતા નથી બાર મહિનામાં તેમને જૂજ રજાઓ મળે છે, પણ એ દેશોમાં એક રિવાજ પડી ગયો છે કે દરેક મનુષ્ય ઉર્જાના દિવસોમાં બે-ચાર અઠવાડિયાં દરિયાકિનારે ગામડે કે કોઈ પહાડપરના રમણીય સ્થળે જાય છે. જ્યારે લેખકો આવી મુસાફરીઓ નીકળી પડે છે, પછી તે મુસાફરી પોતાના જ દેશમાં હોય કે પરદેશમાં હોય, ત્યારે તેમને લોકોની નવા-પ્રકારની રહેણીકરંણી, રીતરિવાજો જોવા મળે છે, અને તે લાવિષ્ણનાં લખાણો માટે ઉપયોગી થઈ પડે છે. આ વાતની અંદર એમણે પરદેશની મુસાફરી માટે તૈયાર થતા એક લેખકનાં અનુભવો વર્ણવ્યાં છે. બંધ કરવાના પોતાના ઘરનો સામાન દીકરાંક ગોઠવી-દેવો, સાથે લેવાનાં કપડાં, પુસ્તકો, દરેકજાના વપરાશની બંધી સાધનસામગ્રીઓ, કવચિત જરૂર પડે તેવી ઔષધીઓ, દુરમીન અને ટોચ-લાઈટ જેવી વસ્તુઓ વગેરે વગેરેનાં મોટાં દંખો કયાં પછી તેને એક પેટીમાં કેવી રીતે ગોઠવવો-આપું જઈ મહાભારત કામ એમસા. માથાપર આવી પડે છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં મજૂર ધણા મેંધા હોય છે એટલે મોટે

ભાગે દરેક મનુષ્ય પોતાના સામાન પોતે જ ઉંચી લે છે. સામાન પેટીમાં માતો નથી તેથી પેટી પર ભેસી કદીને પટા બાંધવાના પ્રયત્નોમાં તેનો દમ નીકળી જાય છે. થોડો સામાન ઓછો કરવો પડે છે. ઓછું શું કરવું એ મોટો સવાલ ખડો થાય છે. સામાન ગોઠવીને યાકો પાકો એ ટીકીટ લેવા જાય છે. કયાં કયાં જવું તે નક્કી કરી શકે નથી મંદા ચિંતામાં ફૂપી જાય છે. ટીકીટ મળશે કે નહીં; જગ્યા રિઝર્વ થશે કે નહીં એવી એવી નવી ચિંતાઓ ઉભી થાય છે. આ બધું પતાવીને ઘેર જઈને ટેકસી માટે ફોન કરવા પહેલાં એ આરામખુરશીમાં વિસામો લેતો હોય ત્યાર એને વિચાર આવ્યો કે ઘર છેડીને બંદારગામ જવાની એટલે કામદાર (એજન્ટ) કરવાની બધી મજા, બધી ચિંતાઓ, બધી તકલીફ, બંધા અનુભવો તો મને મળી ચૂક્યા છે. ગામ છોડવાની જે ઉમંગ થાય છે તે પણ ભોગ્યો. હવે મુસાફરી કરીશ તો માત્ર એની એ આંખે જોવાનું છે. પરદેશમાં બધું નવું જણાશે એ વાત, સાચી, પણ આ મારા પોતાના દેશમાં જ અને મારા ગામમાં જે જોવાનું છે તે મને કયાં બારીકાઈથી જોવું? શા માટે મારે મારા પોતાના જ દેશનું બારીક નિરીક્ષણ ન કરવું? એટલે એણે પરદેશ જવાનું માંડી વાલ્યું, ટીકીટ પાછી આપી અને નવી દૃષ્ટિથી, અને તાજાં (એટલે જાનૂન) મનથી પોતાની આસપાસના વાતાવરણનું અવલોકન તથા અભ્યાસ શરૂ કરવાનો નિર્ણય કર્યો.

છતી આંખે આંધળા

સાચી અને ખરી હકીકત તો એ છે કે આંધળામાંથી ધણા આંખ અને કાન બંધ રાખી રહે છે. આંધળામાં જન્મવાની જિજ્ઞાસા હકીકત જાય છે. જિજ્ઞાસા સિવાય માનસિક થઈ શકતી નથી. હું દરેકજા સાંજે દોઢ બે

માધ્યમ યાલીને એક મેત્રાનમાં ખાંડા પર બેસું છું. ચાલતો હોઈ છું ત્યારે શહેરમાં મજૂરીએ જઈ આવેલા કઠિયાવાડી ટેડ (વજુદર કુટુંબ પશુ વજુદરી નહીં) પશુ મજૂરી કરતાં) સ્ત્રીઓ, પુરોષ અને હાથગાંઠીઓ પોતાને ઝૂંપડે પાછાં જતાં મળે છે. તેમની વાતો, તેમનાં ગીતાંબીયો મને કાંઈ કાંઈ નવું જાણવા મળે છે. મોટે ભાગે એ વાતો સામાજિક જીવન વિશે હોય છે. નાતમાં ફેજાઆત યાદ પડેલા ખર્ચોનું દમાણુ, હડેલુદેણુ, રીતરિવાજની ચર્ચાઓ સંભળાય છે. હું મારી દાકતરી આંખે તેમનાં દરીર તપાસું છું. જ સાત માધ્યમની આવળ તથા આંદેક કસાકતી મજૂરી કરીને વજાતાં આ માણસો એટલી ઝડપથી ચાલે છે કે જે મારે એમની વાતો કે ગીત સાંભળવાં હોય તો તેટલી જ ઝડપથી ચાલવું પડે અને છેવટે હું હારી જાઉં છું. મધ્યમ વર્ગનાં વરવહુની વાતો પશુ મારે કાને પડે છે. કાલેજના વિદ્યાર્થીઓને ગરીબીના કારણે શું શું મુશ્કેલીઓ સહન કરવી પડે છે તે મારા જવાબમાં આવે છે. આજ નવજુવાનો પોતાની ન્યાતની અંદર પ્રચલિત કુરિવાજો પર પ્રવચો કરતા હોય છે તે મારે કાને પડે છે, અને કોઈ વખત તો હું હિંમન કરીને વિશેષ હકીકત માટે માંગણી કરું છું. ધોધા સમય સુધી મેં આથી વાતો અને વાક્યો અને ગીતોની નોંધ પશુ રાખી છે. મોટાસરખાં અને અગાડીમાં થયેલા અનુભવો પરથી નો મેં અનેક લેખો લખ્યા છે. મુખ્ય પ્રશ્ન તો એ છે કે આપણી આખોના જોખવા (સોફ્ટ)માં ‘હથરે’ આંખો મૂકી છે કે વાલનઃ લીલવા ?

પણ ધણી ધણી બાબતો એવી હોય છે કે જે જોઈ કે જાણીને ત્યાર પછી તે વિશે પુષ્કળ ચિંતન મનન કરવું પડે છે. એક બહુ જ સાડું સાડું દષ્ટાંત આપું. સરારે વાંચના લખવા માટે હું મારા વરની આગળના ઓટલા પર બેસું છું. લગભગ સાડાસાત વાગ્યા હશે, એટલે સહેને વહેંચું કહેવાય એવા વખતે, મેં એક સતેક વરસના હોકરાને પોતાનું દંતર લઈને હસતે ચહેરે, ઉમંગથી નિયાજે જતાં જોયા. એ હોકરા દરરોજ ઉત્સાહથી નિયાજે જાય છે, એટલે હોય છે તે જાનાં એ રમજનો નથી. પણ હીક હીક ઝડપથી ચાલે છે. મને શેક્સપિયરમાં વર્ણવેલા વિદ્યાર્થી (મનુષ્યજીવનની સાત દશાઓમાં વર્ણવેલા) સાંભરી આવે છે. શેક્સપિયરના યુગમાં એ રિથિત સર્વસામાન્ય હશે તેથી જ

એણે વર્ણન કર્યું છે કે હોકરા “જ્યારે પગે, ક મને, નિયાજે જતો દેતો.” આ યુવદષ્ટ્યનેતા વિષય થયો. આને ઘટેયોમાં આગળેને કેળવણી એવા પ્રકારની અપાય છે કે હોકરાઓને યાજામાં જવું મળે છે. દાસની કેળવણી બહુ ખટાખ એટલે અપોગ્ય છે એવી ખૂબસાલુ તો ફરીએ છીએ. આને જ અપણાં લાખે ગામડાંઓમાં આંક ગોખાવ્યા ઉપરાંત થોડું વાંચન અને હિસાબ શીખવીને તથા કવિતાના બેસ્ટા રાગડા તજાવીને અને ચપાડીઆની થોડી કાંઈ પ્રસાદી વહેંચીને અખ્યાસક્રમ ખત્તમ થઈ ગય છે. પણ શહેરમાં હવે સ્ત્રીશિક્ષણો અને ઘણું મારતરો હીક સાડું શીખવે છે; અને શહેરમાં આત્મકરિશમાં તો છે.કરાંઓને બહુ ગમી ગય એવું વાતાવરણ હોય છે. હોકરાઓને ઉત્તમ કેળવણી મળે, તેમનું રતમાન ખીકે, અને તેમનામાં રવાથવની ભાવના ખીકે તો જ એ હોકરાઓનો અધિ વિદ્વાસ થઈ શકે. જે વિદ્યાર્થીઓને યાજામાં લજવામાં આનંદ આવતો હોય તો આ જાવન નાનીસરી નથી એક મામુસી દુખખાંથી મારે આખા કેળવણીના પ્રમ પર વિચારો કરવા પડ્યા, પ્રાથમિક, માધ્યમિક, ઉચ્ચ કેળવણી તથા ફીક બાંધીને એની વિદ્યેય લાખકાત હોય તેવા વિષયના લખાની કેળવણી. સંકેડો અને હળરો માણુમે હોકરાંઓને રક્ષકમાં જતા લુએ છે પણ તેમને જાન થાય છે ખરું કે યુગ પથારી છે ?

એક લુસ જ પ્રકારનો બહુ સુંદર અનુભવ કરું. હું મુંબઈ ગયો હતો અને ત્યાં એક મિત્રે મને જનવા જોડાવ્યો. એ મિત્ર દત્તા વેપારી, ભાવનાશીલ અને હીક સંરક્ષારી. આમ લણું છું તેનું કારણ એ છે કે તેમણે મને આદરપૂર્વક જમાડ્યો અને જેને કે હું સાધુ કે બાકીય નથી તો પણ જમાડીને મને એક પાણી આપ્યું અને કહ્યું કે સોકકથાણુના કોઈ પણ કામમાં આ રક્ષમ વાપરજો, અને વધારે જોઈતું હોય તો જન્માવજો એમના એક મિત્ર થોડા જ દિવસ પહેલાં પારીસમાં પંદર વીસ વર્ષો સનવા ગાળીને સ્વદેશ આવેલા તે પણ મારી સાથે જન્મવામાં ‘દના.’ મેં એમને પૂછ્યું કે તમને ‘મુંબઈના હિંદીએ અથવા ગુજરાતી સમાજમાં કાંઈ પરિવર્તન થયેલું લાગે છે ? એમણે તરત ઉત્તર આપ્યો કે હું તો આપણી ગુજરાતી હોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને અજ્ઞાન છુટથી હરની ફરતી, જાળોમાં ખરીડી કરતી, નોકરીઓ કરતી જોઈને

માની જ શકતો નથી કે માત્ર ૧૫' વર્ષની 'એર આં' બહેનોના વર્તનમાં આટલો બધો ફેર પડી જશે. વાત ખરી હતી. એમણે જે જોયું તે થોડા થોડા પ્રમાણમાં બદલાવું આપણે પણ જોયું હતું, પણ જે પક્ષે અથવા પરિવર્તન થયું તે જોઈને આપણી આંખ ટેવાઈ જતી હતી, તેથી લાખા વખતને આંતરે જે કુલ ફેરફાર થયો તે વખતે સામાન્ય મનુષ્યો માખી ન શકે. આ પરદેશથી આવતા લોકોએ નવી દૃષ્ટિથી, તાત્કાલિક કૃત્રિમતાથી સાચી દૃષ્ટિસ્થિતિ જોઈ લીધી. માણસોને આવી રીતે દેશદર્શન થઈ શકે છે.

આજનો યુગ વીજળીનો છે, વીજળીવેગનો છે, એરોપ્લેનનો છે. જરૂર પડે તો એક દિવસમાં અહીંથી લંડન પહોંચી શકાય. હું દાકતરી વિદ્યાભ્યાસ માટે ઈંગ્લંડ ગયો ત્યારે એ મુસાફરી માટે ત્રણ મહિના તો નહીં (આફ્રિકાની ફક્ષિય પ્રદેશો કરીને) પણ ત્રણ અઠવાળિયાં થયાં હતાં. આજે ફોટોગ્રાફી પર હું સારામાં સારું સંગીત (ફોનગ્રામ) મારા ઘરમાં ખેસતો સાંભળી શકું છું. મને આખા જગતના સમાચાર મળે છે. નહેરૂ, વલ્લભભાઈ, રાધાકૃષ્ણન, મારી સમક્ષ આવેલો લાપણો કરી જાય છે: એટલે આપણા સમાજના વિચારો પણ થોડા ધણા બદલાય છે. આપણી લાખામાં નવા નવા શબ્દોનો ઉમેરો થતો જાય છે, ધણાખરા સારા, વધારે ચોખ્ખા, વધારે બંધનસ્થિત, કેટલાક થોડા ખરાબ રાખેલા પણ ધુન્ધી જાય છે. એક દિવસ એક રજાવારિને મેં જુઓ કે ત્હારો છોટો કાલે મારી સાથે વાતો કરતો હતો તે ક્યાં ગયો? અને જવાબ મળ્યો કે "એ પેલા રોડ પર ખેસતો વાતો કરે છે." મેં તો આખી જીંદગીમાં યુજરાતી વાતચિતમાં રેતાને રોડ કહ્યો નથી. એક રાત્રીપરજ બુદ્ધિને મેં જુઓ કે તેને તાવ આવતો હતો તે હવે કેમ છે? ત્યારે એણે કહ્યું કે 'સાહેબ હવે તો 'વેન' ચાલવેલો' પણ આ 'રોડ' અને 'વેન' ધણા ધણા લોકો વાપરે છે તે તરફ મારું લક્ષ દોરશું નહોતું.

સમાજસુધારે, સંસારસુધારે અને એકતેય

આજથી ૪૦-૫૦-૫૫ વર્ષ પહેલાં આપણા યુજરાતમાં સંસારસુધારાની વાતો ઠીક ઠીક સંભળાતી હતી અને સંસારસુધારકોની વગીવણી પણ પુરબ થતી હતી. આજે આપણે સંસારસુધારાના પ્રયોગો ઉકેલ લુટી રીતે

આણવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ. આપણે ત્યાં બાળકોના યત્નાં હતાં તે વિશે ધણે ધણે પ્રચાર થયો, પણ તેની અસર બહુ ન થઈ. વડોદરા રાજ્યે બાળકમનપ્રતિબંધક કાયદો કર્યો તેને છપ વર્ષ થયાં, 'લગન કરનારાં માખીઓને હંડ ફટકાયાં, પણ તેતું પરિણામ સારું આવ્યું એમ કહેવું હું તૈયાર નથી. 'બિટીરા' ગ્રન્થાલ જેડે, સરખામણીમાં વડોદરાની પ્રજાની પ્રગતિ નહીં, જેવી હતી. આર્થિક દષ્ટિએ લીધે અને ખીજાં અનેક કારણોને લીધે જરૂર થોડો ફેરફાર થયો છે. હવે તો આખા હિંદમાં આવો કાયદો લાગુ પડ્યો છે, અને સગા વધારે કાક ચઇ છે તે છતાં કાયદાથી વસ્તુરિયત બહુ સુધરી નથી. મજૂર પરણનાં જમણાં પાછળ જે આંધળો અર્થ થતો હતો, થતો નહોતો. પણ કરવો જ પડતો હતો તે કાયદાથી એણે થતો નથી. આજે દેશમાં ખોરાક એણે છે, દેવ બંધુઓના હિતને માટે તેના સંસારપૂર્વક વાપર કરવો જોઈએ, રક થી વધારે મનુષ્યોને જોખનાર મનુષ્યોને સખત હંડ થાય છે, તેમાં સડોચાયકા લોકોની ફતેહ થાય છે, તે છતાં આવાં જમણાં જાનાંમાનાં, લાયકાતને આંખમિયામણાંથી ચાલ્યાં જ કરે છે.

સંસારસુધારામાં ખરાબ ફાટિલો વિશે ખુબ ઉલ્લાસ થયો હતો. આ તો એક દિવ નર્મદના દિવસોની વાત છે. લાકમાં મારા થોડા મિત્રોનાં કુટુંબો ભરબરગામાં અંગાણનાં દર્શન ગયાં હતાં. એક પ્રોફેસર કુશળનાં કુશળણી લીધેલી. એક તો સમાજસુધારાના અભ્યાસકે કુશળણી લીધેલી. એક તો સમાજસુધારાના અભ્યાસકે હતા. એમના લાડકા છોકરાને નજર લાગે માટે તે છોકરી જેવો દેખાય તેટલા લાંબા વાળ રાખેલા, અને વાળ અંગાણના દર્શન કરાવતે જ કપાવી શકાય. આજ તો હનરો, વખતે લાખો યુજરાતી હશે. ભણેલા અભણ સહ સરખા. એક દાકતર મિત્રને છોકરાં થતાં નહોતાં, તેથી બહુ ચરાણ માતાનાં દર્શન ગયા. મેં કહ્યું કે અરે લક્ષા માણસ! હું ત્હારી પોતાની અને ત્હારી સ્ત્રીની બધી રીતે તપાસ કરવ, તમારા બેમાંથી એકમાં (કે બન્નેમાં) કાંઈ નાનો (સાંજ જેવો) રોગ હશે કે બીજી કાંઈ ઉજીપ હશે તેનાં દર્શન કર. બે અસાધ્ય રોગ કે ઉજીપ હશે તો બિચારી બહુચરા માતા શું કરશે? એણે મને સ્વસ્થ ચિતે કહ્યું કે એ તો ચક્રાંતો વિષય છે. થોડા જ દિવસ પહેલાં એક યુનિવર્સિટીમાં જઈ આવેલી ભેરીટરની છોકરી મળી. વાત

વાતમાં જવડું' કે બુધવારે મુસાફરી કરાય નહીં. શ્રાદ્ધ પક્ષના દિવસોમાં સ્થળાંતર કરાય નહીં. એક એન્જ્યુએટ શિક્ષક અને દેશસેવક જોણે જોલો ભોગવી છે તે મને કહે કે ઉત્તર દિશામાં માથું ગળીને સૂઈએ તો (ઉત્તર ધ્રુવ) પોલર આઈસલેન્ડે લીધે તુસ્તાન થતું હશે તેની તમે શી રીતે ના પાડી શકો? મેં કહ્યું કે ભાઈ પણ કહેડો બિનહિંદુઓ ઉત્તરમાં માથું રાખીને સૂતા હશે તેવું અકસ્માત્તુ થયેલું સાંભળ્યું નથી. એજ ભાઈ મને કહેતા હતા કે જોનાઈને લીધે વીનજીની શકિતનો સચ્ચર શરીરમાં થાય છે, અને એમની એવી માન્યતા હતી કે ત્યારે સર્વે કે ચંદ્રવંતુ ઝડપી થાય છે ત્યારે તેવી (સ્થિતિમાં જંતુઓ વધારે પાકે છે, માટે ઘરમાં જે અનાજ (ચીંચું) હોય તે દેંડી દેવું જોઈએ. મેં પૂછ્યું કે જરા ગરમી હોય તો જંતુ વધારે પાકે છે, ગરમી ઓછી થય તો જંતુ ઓછા પાકે છે એવું જંતુશાસ્ત્રીઓ કહે છે. ત્યારે એમણે કહ્યું કે જંતુશાસ્ત્રીઓ તો સાચા અજ્ઞાન હોય છે.

હવે આપણે આ પ્રશ્ન પડતો મૂકીએ. સંસારસુધારાની પછી અથવા તેની સાથે સાથે સમાજસુધારાનો પ્રશ્ન આવ્યો. ઘણો નિર્ણય નહીં થાય તો સ્થળાંતર શી રીતે સુધરશે? આપણા સમાજમાં ત્રણ-ચાર કોડ માણસો અછૂત ગણાય છે તેમનો ઉદ્ધાર થવો જોઈએ. લગ્ન જેવા પ્રસંગે “રામજી” (ધણેખરું વેશ્યાઓ)ને નાયવા ભોલાવરી એ રિવાજ કાઢી નાખવો જોઈએ. પચાસથી વધારે વર્ષો પહેલાં મેં આવી નોંધવારીઓના અસર્ય યાજ્ઞ અને નખરાં જોયાં છે. સંસારસુધારો એ મોટેભાગે ન્યાનના નિયમોને સુધારવા વિશે હતો; સમાજસુધારો એ મોટેભાગે તે સિવાયનાં સુધારાઓને લાગુ પડતો હતો. પછી આવ્યા “સમાજસેવા”ના નિયમો. મજૂરીની રીયલિટી સુધારતી, અર્ધાં મનુષ્યને કાયદાની દૃષ્ટિએ (એટલે ચાખૂની નજરે) સમાન દેહો હોવા જોઈએ. આપણા હિંદુ સમાજમાં વર્ણવ્યવસ્થા છે તેના મૂળમાં અસમાનતા છે એવી દલીલ સાંભળવામાં આવી. થોડાં વર્ષો પછી સાખી દલીલ થઈ કે વર્ણવ્યવસ્થામાં ઉચ્ચનીચની ભાવના નથી, અર્ધા વર્ણો સરખા છે, પણ ઉચ્ચનીચની ભાવના અમુક અધોઝનિના મુંગમાં ખેલી ગઈ છે. આમાં કંઈ દલીલ સાચી અને કંઈ ખોટી? ત્યારે દેશદર્શન, શેષદર્શન કરવા માટે તો આવ-હજારો વિષયો છે. ખરો

પ્રશ્ન તો એ છે કે આવા પ્રયોગો અન્યાય કરનારા યુગ્ત્વાતીઓ છે ખરા? જો એવા વિદ્વાનો છે તો તેમને આ પ્રકારના અસંધિન કરવાની કુસ્ત્ર છે ખરી? જો તેમને તેવી શક્તિ ને કુસ્ત્ર છે તો તેમને માસિકોમાં લખવાની કુસ્ત્ર છે ખરી? ઘણા સાચા સાચા વિદ્વાનો લગભગ કંઈજ લખવા નથી, કેરવાક લખે છે તે યુગ્ત્વાતી ભાષામાં લખતા નથી, અને આન વપાન જેવા દેશોમાં પણ લેખકોને જે કુસ્ત્રકાર મળે છે તેટલો બદલો હિંદમાં કે યુગ્ત્વાનમાં મળે છે ખરા? ચીન વપાનમાં કેરવાક મનુષ્યો લેખનનું કામ લખાઈતી રીતે કરી શકે છે.

મેં ‘સંસારસુધારા વિશે જન્મ્યું’ છે તેમાં એક મહત્વની બાબત આવી ઉમેરે છું. સંસાર સુધારાની અસર સમાજના કેરક ભાગ પર થઈ? આપણી ૮૦ ટકા વસતિ તો ગામડામાં રહે છે. ત્યાં તો બાજરમો થાય છે, ત્યાં અકિંગવળી નદિ જોતી છે, સ્ત્રીઓ ભણી દોષ તો તેમને વાંચવાને પુસ્તકો મળતાં નથી. જો પુસ્તકો મળી શકે તો સામુ તેને વાંચવાની કુસ્ત્રક આપતી નથી. આ દશકામાં અતિથેયોક્તિ નથી. ગામડાંની સ્ત્રીઓ રસ્તામાં કુટી કુટીને છતી ફરે છે, જૂઠું જૂઠું રહે છે, તાનિયનને બાળને પાછા વળતા પૂછીને પોક સાંભળીને તેમનાં જુડાણાં માટે દયા આજુવી કે નિરુદ્ધાર આજુવી તે સમજતું નથી. જ્યાં લગ્નો શાકે માંકડ વળગાડવા જતાં દોષ છે. ૬૭ સ્ત્રીઓ મથાને પાંચે છે, મથાને એ શબ્દનો તો સારો અર્થ પણ થાય અને ટોંગી મથાને પણ દોષ શકે. આપણે “કહેવાનો” સુતારો મોટાં શહેરોમાં આવ્યો છે. તે પણ અમુક ઉચી કુટુંબની એટલે બજેશી ન્યાનોમાં જોડું કડું કે આપણા દેશની વસતિના એક ટકા જેટલા ભાગને પણ એ સુધારો અસર કરી શકે નથી તો તે ખોટું નથી. ૧ ટકા એટલે ૩૫-૩૬ લાખ મનુષ્યો થાય જો કે એટલાં માણસોજ જોમમુખ થતાં નથી. થોડી થોડી અસર થતા મનુષ્યો પર થઈ છે. મનુષ્યોના વિચાર બદલાયા છે પણ તેમનામાં રીનિરિચાને શક્તિ બદલાવાની હિંમત નથી.

આજના સંવત્ર હિંદના યુગમાં કંઈ કંઈ ફેરારો થઈ રહ્યા છે. વૈજ્ઞાનિકો યુનિવર્સિટી નીકળી, મહાસાગરમાં નીકળી છે એટલે વખતે ખીજ યુનિવર્સિટી અમદાવાદમાં

નીકળશે. ચરોતર, સૌરાષ્ટ્ર અને સુરત કહે છે કે “હમ બી ડીય”, અને શા માટે નહીં ?

આપણા દેશમાં લોકતાંત્રિકાની પ્રથા પ્રસરતી જાય છે, નૃત્યકળા પણ રમખંડીતે ખીસતી જાય છે, આવી અનેક પ્રકારની પ્રગતિ થતી હશે, થઈ રહી છે, પણ આખી કેળવણીના મુખ્ય પાત્રો પ્રાથમિક શિક્ષણનો છે. એ વાત ભૂંધાઈ ગઈ હોય એવું મને લાગે છે. ને કોઈ માણસ દેતીના પાયા પર ધર બાધે તો તેને આપણે ગાડા કે મૂરખ કહીએ. અને તે છતાં આખા દિવસમાં આપણે દેતીના પાયા પર જ મુનિવર્સિટીઓની ભવ્ય (?) છબરતો બાંધવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. આપણા શિક્ષકોને ગોચ્ય તાલીમ આપાઈ નથી, એમને ગોચ્ય પગાર આપવાની આપણે આનાકાની કરીએ છીએ, આપણે જનન્યાસક્રમ સારો નથી, કેળવણી આપવાની પદ્ધતિ સારી નથી, શિક્ષણ માટે જરૂરી એવા સાધનો આપણે પૂરાં પાડતાં નથી. અને આપણે જેમણે છીએ કે ગામડાંઓમાં છોકરાં એક મે વર્ષમાં બહુ જ ઓછી કેળવણી પામે છે. મેં અનેક શાળાઓ જોઈ છે કે જે તમેલા કરતાં વધારે અજાન

હોય છે. મેં એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં અજવાળું ધણું ઓછું હોય છે. એવી શાળાઓ જોઈ છે કે જેમાં એક શિક્ષક ત્રણ-ચાર વર્ગો ચલાવતો હોય છે. ઘણા શિક્ષકો શિક્ષણની સાથે સાથે બીજા કંઈકાં કરે છે. ને ગ્રામશિક્ષણ સુધરશે નહીં તો ખેતીમાં સુધારા શી રીતે થશે, તો આમજવાયતો શી રીતે સારી ચાલશે, તો દરેક પુખ્ત વયના મનુષ્યને મતાધિકાર મળે, તેનો અર્થ શા રહેશે? મને ખાતરી છે કે હું લખું છું તેની સાથે સૌ કોઈ સંમત થશે, અને ત્યારપછી સૌ કોઈ તદ્દન ઉદારીન રહીને કાંઈ જ કરશે નહીં. કોઈને કાંઈ પડી જ નથી. સરકાર એવાન રિયલિટમાં છે, અને પ્રજા ધેનમાં છે જે થોડા બિચારા જનશ્રુત છે તે અરબપક્કત જેવા પોદ્ધાર ક્યેં જાય છે. આજે તો તેમનો પોદ્ધાર સંલગ્નનો નથી, આશા રહે છે કે કોઈ દિવસ આમજન તેને સાંભળશે.

સમાજપક્ષકારાં, સમાજની પ્રગતિનાં સારાં ચિત્રો-શબ્દિક અને પીછીનાં-સમાજનાં પરિવર્તનનાં વર્ણનો આ માસિકમાં આવ્યા કરશે એવી આશા રાખવાની છે.

હળવે હળવે

શ્રી. શેખાબ આલુવાલા

હળવે હળવે સુક્ત ગગનમાં,
હંસો ગાશે જાય !

દૂર કિતિજની પાર નિહાળી,
રહેતી એની આંખો.

એકધાર વલુથોભ ધ્યનથી,
ફર ફર કરતી જાંઓ;

ધગધગતી જ્યાં ધૂપ મળે ત્યાં,
મળતી રીતજાં હાંથા ગગનમાં...

ક્યાંક સિધ્ધિ તો ક્યાંક સખજ,
થઈ જતાં એનાં અંગો.

ક્યાંક નિરાશાં, ક્યાંક ઉદયમાં,
જાગે લાખ હમ-ચોડા

દિમતભર હોઠે, જલભર નયને,
ગીત પ્રેર્યતાં ગાય ! ગગનમાં...

ઉતાવળ

શ્રી. હંરીન્દ્ર દવે

આવડી આજ ઉતાવળ શાની
કેમ રે આટલા કંપ,
કેમ કિતિજમાં મીટ માંડી બેઠો
કેમ ના હોય જપ ?

આજ નહિ તો આવતી કાલે
આવશે હો મંજિલ,
આજ તો બે પત્ર સુન્દરતાની
શતધારાઓ ઝીલ.

ખાલી હાથે એ પે નીકળ્યો
દૂર હજી હજી ધામ,
નાનકા આ સુસાદાખાને
આતે શી દાહધામ.

એસ નયીત થઈ પડી ને જરા
ભિજવા કે મે પ્રભાત,
આજ આ માજમશતને ટાલે
હોય ના આ ઉતપાત.

મારું બાળપણ

શ્રી. બગતવિહારી મહેતા

[એલ હંદિયા-રેડિયોના સોનલ્ય પત્ર આ વાણવાનોવાપ પ્રગટ કર્યામાં આવે છે, કારણ કે એ વાર્તાવાપ વાણ પર કે પૃથ્વી પર થયો જ નથી. “મારું બાળપણ”ની વાર્તાવાપની માળામાં મારા મિત્ર શ્રી. અમૃત્યધન નિરાડભરીને બોલવાનું પણ કહ્યું ન હતું એ ખેલકાંડ જીવને માટે કોણ જવાબદાર છે એ ખબર નથી; પરંતુ એમને બોલવાનું નિમંત્રણ આપશે એ આશાએ તૈયાર કરેલો એમને વાર્તાવાપ એમની રત્ન વગર રમ્મ કરીએ છીએ.

શ્રી. અમૃત્યધન મૂળ ગુજરાતના પતની મદારાષ્ટ્રમાં જન્મે વસેલા. એમનું બાળપણ બંગાળમાં ગયેલું, અસ્વાસ્થ્ય ગિણદમી કરેલો અને નોકરી સંસ્કૃત પ્રાંતમાં કરેલો તે પણ એમણે વેપાર મુંબઈમાં કરેલો. જેવર્માં—સાચા કામ માટે—મદારાષ્ટ્રમાં ગયેલાં હાલ કોઇ રેશી રાખ્યાના યુનિયનમાં કે મંચ પ્રતામાં પ્રધાન કે પાર્ટિમેન્ટરી સેક્રેટરી થવાની આશા રાખે છે. એમની ઉમર એ વર્ષ પછી ૫૫ થશે એમ તેઓ કહે છે; પરંતુ સરકારી નોકરીની અરજીઓમાં પથાર લખાવેલો છે અને જરૂર પડે તો હજી જોઈ કરવા તૈયાર છે. એમનાં પત્ની ક્યાંના છે એ કહેને ખબર પડ્યા દેવા નથી, પરંતુ કુટુંબ પરિવાર મોટો છે એમ એમના વાર્તાવાપ ઉપરથી જણાય છે એ તો એમને હવેમાં જાણવાવાળા “હન્ડુમાર”ના પૂમકેટ પેઢે એક જ ઉશા બેયા છે.]

મારો જન્મ ફાલ્ગુનના શુક્લપક્ષની પૂર્ણિમાએ થયે હતો એમ કહેવાય છે. ધણા મદારાષ્ટ્રનો જન્મ પૂર્ણિમાના દિવસે થયેલ છે એ સુવિદિત છે. મારા જન્મપ્રસંગનું મને ખરાબ સ્મરણ નથી. આ મારા માતામાં એવી વાચક છે કે મારે મોં જોયા પછી મારા પિતા ત્રણ મહિના સુધી હસી રહ્યા ન હતા. મારે જન્મ સનવારે થયેલો હોવાથી પોતાને સનિતો ગ્રહ નડે છે એવી ખત્રી મારાં માતાને થઇ ગઇ હતી. મારું નામ પાડવા માટે મારાં દોહાએ મદારાષ્ટ્રનો મંચ અને મારાં કાજીએ પુરાણનાં પુસ્તકોની સલાય લીધી હતી. મરી રહે એક વાર નજર કરીને જ મારાં દાદીએ ભાગવતનું પારાયણ બેસાડ્યું હતું. આવા ધર્મિક સંલોગમાં મારો જન્મ થયો એ મારું અહોભાગ્ય ગણ્યું છું. તમે પણ એમ જ ગણ્યો એવી આશા છે.

છતાં પણ ધર્મ પર મને અધેશદા નથી. ધણાં વર્ષો સુધી તો હું નારિતક પણ હતો; પરંતુ સામાન્ય માણસો માટે ધર્મ આવશ્યક છે એવો મારો દૃઢ અભિપ્રાય છે. આથી જ ગોંડિયની સામુદાયિક પ્રાર્થનાની હું વિરુદ્ધ ન હતો અને એમાં કોઇકવાર જતાં પણ ખરા; પરંતુ એ તો કેવળ કેટલેકલીના-કેટલા દોળીઓ એમાં આવ્યા છે તે જોના માટે તેમ જ સોદસમુદ્ધ પર એવી શી અસર થાય છે તે

નવાસવા માટે મારે મારે રોજ આવી પ્રાર્થના થાય તો સામાન્ય લોકોને એવી લાભ થાય એમ હું માનું છું.

પુત્રનાં સપ્તમ પારણામાંથી વર્તાય એવી કહેવત છે. (હાલ તરત તો અસખત, પારણાં મેળવવાં અને મળે તો ઘરમાં રાખવાની પણ મુશ્કેલી છે) હું પારણામાં (કે ધોડિયામાં) રમતો કે રમતો ત્યાં મને આ કહેવતની ખબર ન હતી. છતાં મારાં લણ્ણો તે વખતથી જ જણાયાં હતાં. એટલે મોટેથી હું રમતો કે ભવિષ્યમાં લોકનેતા થઈ સાબોની લોકસભા મંત્રીશ્રી એવી આગાહી મારા પિતાના એક વક્રીલ મિત્રે કરી હતી. આ ભવિષ્યવાણી આજે ખરી પડી છે એમ કહેતાં સતોષ થાય છે. સાબોની નહિ તો સેંકડોની અને હવે પંદર વીસની સમાઓ પણ મે ગળતી છે. નદીઓના સુકાઈ એલા પટમાં બરાબેની મેદનીમાં હાજરી આપતાં પણ હું ગયો નથી. મારાં ભાવણો હું ખીન આગળ પાછાં છું એમ મારા દુરમતો કહે છે, અને તે પણ જીવ જીવ માણસો પાસે જીવે જીવે વખતે આ વાત તદ્દન જોરી છે, એટલું જ નહિ પણ અસ્થાને છે. પ્રાંતિક મહાસમાના પ્રમુખે પણ આ જાતનાં તપાસ કરી છે, અને એનો રિપોર્ટ હાલ તરત ડો. પદ્મબી સીનારામયા પાસે છે, એમાં પણ આ આશંકાના કારણ ક્યો છે.

કેવળ મહારા વિજયથી ઇર્ષ્યા પામીને મારા અનેક ઇતુઓ નેઓ પહેલાં મારા મિત્રો, હતા, તેઓ આવી મારી વિરૂદ્ધની વાતોનું ચલાવે છે. મારાં લાપણીનાં વિચારો અને શૈલીનાં વખાણુ ડો. રાધાકૃષ્ણે, શ્રી. દેનેવાલાહ મુનશીએ અને શ્રી. શરદ્ મોઝે પણ કર્યાં છે, પરંતુ આ વાતને મારા બાળપણ સાથે સંબંધ નથી એટલે એને પડતી મૂકીય.

મારું બાળપણ મને યાદ છે એના કરતાં મારી માતાને અને મને સાચવનારી ઘરડી ગોકરબાધીને વધારે યાદ છે. હું જન્મી હતો એથી પછીથી દહનિક્ષી થયો; તોફાની હતો એથી બહાદુર થયો; પુષ્કળ પ્રશ્નો પૂછનાર એથી મારા જ્ઞાનની તૃષા હજી છીપતી નથી; અને ત્યારે નાસી જતો એથી સ્થામની થયે; બધાની સામે બોલતો એટલે બંધોર થયો. આજે પણ હું બીડી પીવા નેટલો પ્રગાંતશીલ છું. કારણ મારી નાતમા કોઈ બીડીનું નામ નથી હેતા, અને સામ્યવાદ (વશ નેશનલેર ચર્ચા કરે એટલો બળવાબોર (revolutionary) છું. આમ પારણામાંથી મારાં લક્ષણ જણાતાં.

હું નાનો હતો ત્યારે મને રોગિની બાલામતની બહેરબખરના બાળક જેવો બનાવવાની મારાં માને હોયો હતો એટલે મને પુષ્કળ ખવડાવતાં, પરંતુ પછીથી હું વારંવાર ખાતો અને ખાવાનું માગ્યા કરતો એથી મારાં માતાને કારણે પડેલા કે મારા બોરાકને લીધે દેશમાં તો શું પણ સારી કુનિયામાં કલ્પ્ય અનાજની બજત પડશે; એટલે જ એમણે દર મંગલવારે અપવાસ શરૂ કરેલા. એ બહુ ધાર્મિક ઇતિનાં હતાં એટલે સાચા હીરા મોતીનાં ઘરેણાં જ પહેરતાં.

મારા કરતાં મોટા લોકો બહુ ઉંચા હોય છે એ મને બાળકપણમાં લાગતું. પછીથી હું સમજ્યો કે એ ઉંચાઈ કેવળ દંદની જ છે. આટલા ઉંચા માણસો ચાલી શી રીતે શક્તા હશે એનો મને વિચાર થતો હતો અને તેઓ ચલાંદ ખાઈ નીચે પડશે તો શું થશે એમ બહીકે લાગતી હતી! તેઓ અંદર અંદર વાતો કરતા હતા એ હું સમજતો ન હતો; પરંતુ ઘણીવાર મારે વિશે અને મારી વિરૂદ્ધ બેસે છે એમ મને લેખ પડતો. કાચના પ્યાલો એક વાર મારાથી કૂટી ગયો ત્યારે જે રીતે બધાંએ મારી સામું એણું ત્યારથી મને લાગ્યું કે મારી બુદ્ધિ કે શક્તિ વિશે એમને સંશય હતો. મછીની જ મને લાગ્યું કે બધાં

બાળકો પ્રત્યેની એમની આવી વર્તણૂક હતી, અને મોટી ઉંમરે જ સમજ્યો કે આપણા મહાન ગણતા ઘણા નેતાઓ પણ ખાંલિરા જ છે! મને મૂકીને બધાં બહાર ફરવા જતાં હતાં કે મજા કરવા જતાં હતાં એથી 'મારાં સગાંઓ પ્રત્યે મને ઉંડો અણગમો આવતો હતો. આજે એ સહજ ગણો વધી ગયો છે. સગાંસંબંધીઓ પ્રત્યે મને લગભગ તિરસ્કાર છે; માત્ર માનવજાતિને જ હું આહું છું તેમાં પણ માનવજાતિના જે લાગ આગળ મોટરો હોય અને સારા બગલા હોય એમના પ્રત્યે મને વધારે પક્ષપાત છે.

મારા પિતા અને બાળપણમાં વારંવાર કપડો આપત અને ધમકી આપતા એ હજી પણ મને યાદ છે. કોઈક વાર પોલીસની તો દ્રાહવાર રાક્ષસની તેમજ ભૂતની, અંધારી જ્યોત્સના પૂરી દેવાની તેમજ ગોરા અંગ્રેજીની બહીકે દેખાડતા. આથી મોટી ઉંમરે પણ હું પોલીસથી, સોલ્ડેરથી અને અંગ્રેજીથી થોડું ધણું ડરતો હોય અંધાર તો હજી પણ મને 'નથી ગમતું'. રાક્ષસો અને ભૂત જોતાં છે એ તો મારી બાળકબુદ્ધિ પણ તીવ્રણ હોવાથી એ તે વખતે સમજેલો. હવે હું મારી પત્નીથી, કોમ્યુનીસ્ટથી અને 'એમ્ બોમ્'થી પણ ડર છું; પરંતુ હું નાનો હતો ત્યારે એ સૌ કર્યાં હતાં મને કચિત્ માર પણ પડતો હતો. તે દિવસોમાં મોટેસોરી બાળમંદિરો, સહશિક્ષણ ન હતાં!

બાળકપણથી જ મારી બુદ્ધિ તીવ્ર હતી એમ કહું તો અનિયમ ન ગણતા. સમ્યકે ખાતર નક્કા પણ મારે તજવી પડે છે. એક વર્ષનો હું હતો ત્યારે "કબજ" બોલતો હતો એમ અમારા જૂના નોકરનો છોકો કહે છે. બે વર્ષનો હતો ત્યારે ચાપનમાં તાલ દેતો હતો એમ પણ કહેવાય છે. "પણ વર્ષને હતો ત્યારે "અંકડો ભર કેમ છે?" એવો પ્રશ્ન મેં કરેલો. "આટલી વિચારણુતાવા કુટૂમ્બીઓ અને પાડોશીઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ જતાં અને કેટલાક તો મને જોવા બીજા ગામથી આવતા.

નિસાળમાં પણ મારો અજબાસ બહુ સાદો હતો. ચર્ચા કરવાની મારી શક્તિથી તેમજ મારી યાદશક્તિથી શિક્ષકો મહાત્ થઈ જતા અને વિદ્યાર્થીઓ અભાથી બળી જતા. એક વાર, શિક્ષકે મને 'પ્રશ્ન' કે 'મે અને બે કેટલા?' તે વખતે હું દસ વર્ષનો જ હતો; મેં કહ્યું કે "ત્રણ!" શિક્ષક આથી બહુ નામુશ થઈ

ગયા. પણ મેં કહ્યું કે “આ તો કેવળ ગણિતશાસ્ત્રીની કલ્પના છે. ગણિત જેણે શોધ્યું” એણે જો મેં અને એ ત્રણ નક્કી કર્યા હોત તો આપણે શું કરત?” આ દલીલનો સતોપકારક ઉત્તર આપવાને બદલે શિક્ષકે મને સોરીની સંજ્ઞા કરી. બીજા વાર “સંસ્કૃતના વર્ગમાં” માં કહેવું મનાવતો ત્યાં અર્થ પૂછ્યો ત્યારે આંગળી ઉઠાવી કરતો ઉત્સાહમાં આવી જઈને મેં કહ્યું કે “શ્રી કૃષ્ણભગવાને કૃષ્ણ આવાંતી મનાઈ કરવા માટે આ કહ્યું હતું, આથી આપણે મિષ્ટાન્ન જ ખાવાં જોઈએ” ત્યારે મને ઇનામ આપવાને બદલે બીત તરફ જોઈને એક કલાક સુધી ઉભા રહેવાની સજ્ઞા કરેલી. વિવક્ષામાં પણ હું પ્રવિણ હતો. એકવાર ગાયત્રી મંત્ર મેં દોર્યું એ ઉલ્લસુ છ એમ ધારીને મને વીસમાંથી વીસ માર્ક આપેલા.

બાળકપણથી જ મને સ્વતંત્રતા બહુ શોખ હતો. કક્ષાકો સુધી કેળવણીની પદ્ધતિ વિશે, શિક્ષકોના દેશો વિશે, વડીલોની ભૂલો વિશે અને ચર્ચા કરતા. આજે પણ અનેક મહાન વિષયોની ચર્ચા કરવા માટે મારે ત્યાં અફે જામે છે, જ્યાં સે.એન.આઈ.આઈ.આઈ. વિશે અને રાષ્ટ્રીય સરકારની બહો વિશે પુષ્કળ ચર્ચા થયે છે. આજે પણ આવી ચર્ચા કરવા માટે હું ગામ પરગામ ફરું છું, અનેક લોકો મારા યાન અને અનુભવનો લાભ લે છે અને મારા સેવાભાવમાંથી પ્રેરણા મેળવે છે. ગામડાંમાં સેવા કરવાની પણ એટલી જ ધમણ બાળપણથી મને હતી, એટલે આજે પણ અનેક યુવક-યુવતીઓને ગામડાંમાં જવાની અને ત્યાં દયાઈજવાની હું હંમેશા સલાહ આપું છું.

હું નાનો હતો ત્યારે -મારા વડીલો, શિક્ષકો તેમજ મહાનુભવ લોકો પૂછતા કે “મેટ્રા થઈતું શું થઈય?” ત્યારે હું હંમેશા કહેતા કે “નેતા.” કોઈ જિજ્ઞાસુ વળી પૂછતા કે “સા માટે?” તો હું જવાબ દેતા કે, “નેતાને બહુ માન મળે એ મને બહુ ગમે છે. સ્વયં પર અનેક લોકો સેવા આપે, હારતોરા પહેરાવે, આપણું સરખસ નીકળે અને છાપામાં છપીઓ આવે એ કેવું સરસ!” આ મહત્વાકાંક્ષાથી મારા કુટુંબીજનો સિમ્પલ થઈ જતા અને બીજા સૌ અવાજ બની જતા. હિતિહાસમાંથી પણ હું એજ શીખવાનો પ્રયાસ કરતો કે નેતા -કમ યાવા; મહાપુરોનાં જીવનચરિત્ર એટલા જ માટે વાંચતો કે નેતા

ધરા માટે. ક્યાં ઉપાય સેવા; છાપામાંનાં નેતાઓનાં નિવેદનો અને ભાષણોનો અભ્યાસ પણ કરતો. એ બપોરેય પ્રયાસનું પરિણામ આજે તમે જોઈ શકો છો. બાળકપણથી જ હું મેટ્રા માણસ થઈ જીવી મને ખાતરી હતી; મારાથી નાનાં લાઇબ બહેનો પણ એમજ માનનાં. આજે “સે મારા શત્રુઓ અને” અદેખા માણસો એ સ્વીકારવા ના પાડે; પરંતુ મારી પત્ની, મારા પુત્રો અને પુત્રવધૂઓ, પુત્રીઓ અને જમાઈઓ, પોત્રો અને પૌત્રીઓ, તેમજ મારા પાંચ નિઃસ્વર્ધા મિત્રો તો એ વાત સ્વીકારે છેજ. જેમ કેટલાક પુરુષો પોતાની પત્નીને બહાર પાડવાનો સતત પ્રયાસ કરે છે, તેમ મારી પત્ની મને મહાત્મા ઠરાવવા નિરંતર મથે છે. અમારાં જે વંચે બહાર યજ્ઞવાની હરીદાઈ નથી આજે મારી તુલનામાં આવે એવા રાષ્ટ્રનેતાઓ એવા છે, એ વાત અમારાં મંડળમાં સૌ કોઈ વિવાસકાચે કમ્પ્લેક્ષ કરે છે. “મેં શું કહ્યું” છે એ સવાલને આતી સાથે સંબંધ નથી, તેમજ મારા બાળકપણના વર્ણનમાંતે અસ્થાને છે; પરંતુ આજે પ્રસંગ છે એટલે કહ્યું છું કે સ્વ. શ્રીનિવાસ આયંમર, રવે. ભુક્ષાભદ્રદેસાઈ તેમજ રવ. સિકંદર હવાતખાન મારે માટે અત્યંત માન ધરાવતા હતા. હુલોએ તમે કે હું એમને આ વિશે પૂછી શકીએ એમ નથી; પરંતુ એ તથા બીજા અસ્સાન પામેલા નેતાઓ આજે જીવતા હોત તો અમુક સરકારમાં હું પ્રધાન હોત અથવા તો પુરદેશમાં એકથી તો જરૂર હોત.

પ્રિય બાળકો, બાળકપણનાં મેં સંસ્મરણો આજે ક્યાં છે તે એટલા માટે કે તમને એ સમયનો કંઈક ખ્યાલ આવે; તેમજ બીજાના જીવનમાંથી તમે કંઈક ભોંધ મેળવો. ગાંધીજીનું નામ હવે દરેક આખ્યાનમાં કે વાર્તાશાખમાં કે લેખમાં લાવવાની રીત છે, એટલે કહ્યું છું કે ગાંધીજીના પંચે તમે ચાલ્યા તો જ સુખી થો. અને તમને જન્મ સફળ થયો. એમના સિદ્ધાંતો હું પૂરેપૂરા નથી પાળી શક્યો, પણ એથી એ સિદ્ધાંતો તમારે માટે યોગ્ય નથી એમ ન જ કહી શકાય. બધા નેતાઓ એ સિદ્ધાંતો બીજાને આચરવાનું કહે છે એ જ દેખાડે છે કે એ સિદ્ધાંતો અને સત્રો સર્વશાલ્ય છે. મારા માનમાં આજે તમારી નિશાળમાં રજા અપાવી શકું એમ નથી, છતાં આ વાર્તાશાખ સાંભળ્યો તે બદલ બની થકે તો કાંઈ નિશાળમાં ગેરહાજર રહેવું હોય તો રહેજો.

એક 'પ્રાચીન' સુભાષિત

શ્રી. હરિવંશજી ભાયાળી

કૃત્વીન્દ્રવચનસમુચ્ચય, સુભાષિતાવલિ, પદ્યામૃત-તરંગિણી, સુભાષિતરત્નભાવગાર વગેરે અનેક સુભાષિત-સંગ્રહો પરથી સંસ્કૃતના અતિ વિપુલ સુભાષિત સાહિત્યનો આપણને ખ્યાલ આવે છે. ગાદાસત્તસ્ર અને વચનસંગ્રહ જેવા પ્રાકૃત સૂક્તિસંગ્રહો પણ સુપ્રસિદ્ધ છે. ભાષાસાહિત્યે બીજાં ક્ષેત્રોની જેમ આ વિષયમાં પણ સંસ્કૃતપ્રાકૃતનો સારો લાભ ઉઠાવ્યો હોય એ સ્વાભાવિક છે. તેમાં જે આપણું મધ્યકાલીન સાહિત્ય ધર્મપ્રાણિત અને બોધપ્રચુર હોવાથી ઉપદેશવચનો ને સૂક્તિઓ તેમાં છૂટ્ટી વપરાયાં હોવાનું સમજી શકાય તેમ છે, પણ આ દૃષ્ટિએ હજી કંઈ વ્યવસ્થિત તપાસ થઈ નથી. આપણા ૧૮ મી-૧૯ મી-સદીના સાહિત્યમાં ભણીતું એક સુભાષિત મૂળે પ્રાકૃત અપભ્રંશમાંથી જીનરી આવ્યું છે એ બતાવવાનો પ્રયત્ન હું નોંધેના આશય છે.

ગિરધર (૧૯ મી સદી) કૃત રામાયણમાં એક સુભાષિત એ રથો આવે છે :

ન્યમ કૃપણ-ધન, ભોરિંગ-મણિ,
સિંહ-મૂછ-કેરા વાળ,
તે છવતાં ૪૨ નવ થંદે,
એમ જાણજે કપિ-માજ.

—સરતા સાહિત્યવાળી આવૃત્તિ, મુદ્રકાંડ, અધ્યાય ૪, પા. ૩૧૫.

ન્યમ સિંહ-મૂછ, ભોરિંગ-મણિ,
વળી કૃપણું ધન, સતી નાર,

તે છવતાં ૪૨ હાથ થંદે નહિ,
એમ એ યજ્ઞ-તોમાર.

—ઉત્તરકાંડ, અ. ૭૫, પા. ૧૫૮.

શામળ (૧૮ મી સદી)ની નંદનવીરશીમાં આ જ સુભાષિત મૂળે છે :

સિંહ-મૂછ, ભોરિંગ-મણિ, કેરપી-ધન, સતી નાર,
છવતાં ૫૨-૬૨ જથ નહિ, ૫૬ પાસા પોમાર.

—પ્રોફ અને પ્રોફેસી આવૃત્તિ, પા. ૪૦, પંક્તિ ૭૩૩-૩૪ થી ભોળીધાત્ર સરિસરાએ બતાવ્યું છે (દત્તિદાસની કેડી, પા. ૧૬૪) કે શામળે આ સુભાષિત નરપતિકૃત નંદનવીરશીમાંથી લીધું છે. નરપતિ (૧૪૮૯)નું સુભાષિત આ પ્રમાણે છે :

કેસરી-કેરા, કિણુદ-મણિ, શરણાગત સોદાંહ,
સતી-પંચોણર કૃપણ-ધન, એ લીનજ મૂયાંહ.

જૂની ગુજરાતી છાંડી આગળ વધનાં આ સુભાષિત પૂરે અપભ્રંશમાં નીકળે છે. મહાકવિ પુષ્પદંત (૧૦ મી સદીના, ઉત્તરાર્ધ)ના મહાપુરાણમાં નીચેની રૂઢિ આવે છે :

કેસરિ-કેસર, વર-સર્ધ-ચલુચકુ
મુજલુ સરણુ મજલુ ધરણીયકુ
એ હરણુ છિવણુ રો કેહકુ,
કિં કથનુ કાંસાણુ જેહકુ.

—મહાપુરાણ, ૧૧-૧૬-૩૪

કેસરી સિંહની કેસયોળી; ઉત્તમ સતીના સ્તનપ્રદેશ સુમરના અધિકારી નીચેની ભૂમિ-એને હાથથી સ્પર્શી થકે તે કેવો હોય? કૃતાન્ત કે પ્રેલયાગિનિ જેવો?

છેએ, પ્રાકૃતમાં પણ આ સુભાષિત મળી આવે છે. ૧૧ મી સદીના એક અસંકરચંદમાં અવતરણરૂપે તે મળતું હોવાથી તેનો નિશ્ચિત સંમય કહી શકાય તેમ નથી. તે આ પ્રમાણે છે :

કિવણાણું ધણું, જુઆણું ફણુમણી, કેસરાઈ સીહાણું,
કુલનાસિઆણું ત્યણુઆ કુતો છિપનિ અમુઆણું

—મગધ કૃત કાવ્યપ્રકાશ, રીસ અવકારનું ઉદાહરણ
છવતાં હોય ત્યારથી કૃપણોનાં ધનનો, નાગોના ફણુમણિનો, સિંહોની કેસવાળોનો, (અને) કુળના અજોનાં સ્તનનો સ્પર્શ ક્યાંથી થઈ શકે?

સંસ્કૃતના સમૃદ્ધ સુભાષિત ભંડારમાંથી પણ આ અર્થનું સુભાષિત ક્યાંક મળી આવે તો જરા પણ નવાઈ નહીં.

અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆ

દા. કાનિલાલ છબનલાલ પંડ્યા

(આ લેખમાં ડૉ. કાનિલાલ છબનલાલ પંડ્યાએ રોયલ સોસાયટીના પહેલા હિંદી અને ગુજરાતી સભ્ય તેમજ એફ. આર. એસ સંસ્થાના અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆના જીવનની રૂપરેખા આપી છે. આની એક વિશિષ્ટ બ્યઝિને આપણામાં બહુ જ એકાદ ભણે છે. તેથી આ ચરિત્રકથા વલ્લકાને રસપ્રદ તેમજ ગુજરાતી તરીકે આસ્વપ્રદ લાગશે એવી આશા છે. -ત.ની.)

રોયલ સોસાયટી એ લંડનની એક વિજ્ઞાનસંસ્થા છે. કેવળ ઈંગ્લેન્ડ તથા સ્કોટલેન્ડ 'કોમનવેલ્થ'ની જ નહિ પણ આખી દુનિયાની તે એક મહોટામાં મહોટી વિજ્ઞાનસંસ્થા છે. તેના હિન્દી સભ્યોની ઉપરનો એક અંગ્રેજી લેખ 'મે' 'સેન્ટ જોન્સ કોલેજ મેગેઝિન'માં (ડીસેમ્બર ૧૯૪૩ તથા માર્ચ ૧૯૪૪ ના એ

અંકમાં) પ્રગટ કરેલા. તે લેખોની એક નકલ પ્રોફેસર દિલ્લે રિહ્લી મોકલી હતી. પ્રોફેસર એ. વી. હિલ, એક વિખ્યાત અંગ્રેજ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હોવા ઉપરાંત, રોયલ સોસાયટીના ફેલો (સભ્ય) તેમ જ એક મંત્રી પણ હતા અને યુદ્ધ સંબંધી વૈજ્ઞાનિક કામને માટે તે વખતે તેઓ હિન્દ આખ્યા હતા. મહારા લેખની, પહેલાં સ્વીકારતાં એમણે મળે ખબર આપ્યા કે શામાનુજની ય પહેલાં, આજથી શો વર્ષ પહેલાં 'અરદેશર ખરસેદજી' કરીને કોઇ હિન્દી સૌથી પહેલાં હિન્દી એફ. આર. એસ. થયેલ. (સન ૧૯૪૩ ડિસેમ્બર ૧૦ નો પત્ર.) એ હિન્દી કોણ હતા તેની વધુ માહિતી પ્રોફેસર દિલ્લે ન હતી. "થઈ" કરીને તે એક ક્ષત્રેર હતા." એ અરદેશર પાસી હતા એ તો એમના નામ ઉપરથી રપષ્ટ હતું. મુંબઈના હોવા જોઈએ એમ પણ ખ્યાલ આવ્યો. તેઓ છેક ૧૮૪૧માં ચૂંટયા હતા. શામાનુજન તો ૧૯૧૮ માં ચૂંટાયા.

પછીથી મુંબઈ યુનિવર્સિટીના માણ વાઈસ-ચેન્સેલર સર આર. પી. મસાણીએ અરદેશરના સંબંધી માહિતી મેળવીને પ્રોફેસર દિલ્લે મોકલી અને તે ડૉક્ટર મેથનાદ સાહના "સાયન્સ એન્ડ કલ્ચર" (સન ૧૯૪૪ ફેબ્રુઆરી, ૩૩૮)માં પ્રકટ થઈ. તે ઉપરથી ખબર પડી કે અરદેશર મુંબઈના વડાણ બાંધનાર ક્ષત્રેર હતા.

પ્રોફેસર બીરબલ સહનીએ (હાલ સદ્ગત) મળે (સન ૧૯૪૪ એપ્રિલ, ૧૯ મીના પત્રમાં) લખ્યું કે "શો વર્ષ પહેલાં એક હિન્દી એન્જિનિયર રોયલ સોસાયટીના સભ્ય તરીકે ચૂંટવા જઈશો. પ્રતીજ્ઞ ને સિધ્દ હતા એ તો બહુ જ સરસ ખબર છે. હિન્દીઓ યજ્ઞના વિધવામાં સ્થાવ નાલાયક છે એવાં આજ આપણી

ઉપર ધણાએએ યજ્ઞાયાં છે. તેઓનાં મહોં બધ થશે."

તે પછી હાથમાં જ "સાયન્સ એન્ડ કલ્ચર"ના, સન ૧૯૪૬ જાન્યુઆરી, ૨૬૮ ના) અંકમાં, આર. એ. વાડીઆનો લખેલો એક લખો ને ઘણી માહિતીનો લેખ તથા અરદેશરની એક તસ્વીર પ્રકટ થયાં છે. તેમાંથી અરદેશરની ઘણી માહિતી મળી આવે છે.

અરદેશર ખરસેદજી વાડીઆ એ પૂરું નામ હવે મળે છે. વાડીઆ કુટુંબની ખ્યાતિ મથકર છે: પહેલાં હિન્દી એફ. આર. એસ. પણ એ જ કુટુંબનો હતો, એ વાત કેવળ એ કુટુંબને જ નહિ, પણ પારસી કામને માટે, મુંબઈ રહેરને તથા આખા મુંબઈનાતે માટે અભિનંદન તેમજ અભિમાની એક હસીકત છે.

અરદેશરની મુખ્ય વાત આવી છે. તેઓ એક અસાધારણ બુદ્ધિનાં તથા વિશિષ્ટ રુક્તિવાળા માણસ હતા. રોયલ સોસાયટીએ જરૂર સૌજન્ય, ઉદાર દિન તથા નિશાળ સુધિ પ્રકટ કર્યાં, પણ તે માત્ર લાગવગથી કે પોતાનું ધોરણ નીચું કરીને નહિ. રોયલ સોસાયટીના તે વખતના મંત્રીએ એમનું આગમણ કરાવતાં (સન ૧૮૪૧ ના માર્ચની ૧૭મીએ) નીચેનાં વચનો વાપર્યાં હતાં:-

"મુંબઈના વડાણ બાંધનાર અરદેશર ખરસેદજી યોગે વખત ઈંગ્લેન્ડમાં રવાં હતા. પોતાને ખરે એમણે

અહીં લગીની મુસાફરી કરી. એમનો હેતુ એ હતો કે વહાણને જે વરાળનું 'એન્જિન' લગાડાય છે તેનું પૂરેપૂરું જ્ઞાન મેળવવું અને યુરોપની કળાઓથી ત્યાં નવી બનાવટોથી વાકેફ થવું: જેને પરિણામે પોતાના દેશને તથા દેશલાઇઓને સુધારી શકાય. વહાણ બાંધવાના શિલ્પ-સિદ્ધાંતો તથા વહાણની વ્યવહારિક બાંધણીના કામમાં આ ગૃહસ્થ બહુ પ્રવીણ છે. વિજ્ઞાનિક પ્રવૃત્તિઓને એમને શોખ છે. મુંબઈમાં 'ગેસ'ની રોશની એમણે જ પહેલી વાર કરી ને એક ન્હાતું 'જેસ-ધર' એમણે બનાવ્યું. આ બહુ કેવળ દેશી કારીગરોની મદદથી જ. વળી એમણે પોતાને પૈસે ૬૦૦૦નું એક વહાણ બનાવ્યું, અને તેની અંદર, અહીંથી મોકલાયતું એક વરાળનું 'એન્જિન' પોતે જ બજાર ગોઠવ્યું. તેને લગતી બીજી સામગ્રીના એકેએક ભાગ પોતે જ મુંબઈમાં બનાવી અંબેસેલો કરીને ગોઠવ્યો. પછીથી એ 'સ્ટીમર'ને દેશી કામગીરી તથા એન્જિન' ચલાવનારાઓની જ મદદથી દરિયાની ઉપર ચલાવી. આ સપ્તાહ કારીગરોને એમણે પોતે જ તાલીમ આપી કેળવી તૈયાર કરેલા તે ઇજ્જતમાં હતા ને પ્રમિયાન 'ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની'ના અધાં એન્જિનોના તે મુખ્ય ઇન્સ્પેક્ટર હતા...

એમના નામની દરખાસ્ત મૂકનાર જેસ વોકર હતા: તેઓ 'એન્જિનિયર' એસોસિએશનના પ્રમુખ હતા.

અરેશર વાડીઆની જૂઠ વયની તરવીરમાં એમનું મ્હોં રૂપાળું 'ગૌરવલયુ' છે, માન ઉપજાવે એવી સફેદ લાંબી ઘડી છે, દુરદર્શી, ચિન્તન કરતી આંખો છે. લલાઇ ને મ્હોટાઇ મુખ ઉપર તરવરે છે.

કેટલીક પેઠીઓથી એમનું કુટુંબ વહાણ બાંધવાનું કામ કરતું. લવજી વાડીઆ ૧૭૭૬માં એક વહાણ બાંધનાર તરીકે સરતથી મુંબઈ આવ્યા. મુંબઈની ગોદી એમણે બાંધી. છેક ૧૮૮૫ લગી, એટલે આસરે દોઢસો વર્ષ લગી એમના વંશજો વહાણ બાંધનાર તરીકે રહ્યા. સને ૧૮૦૮ના એપ્રિલના ૬ તારીખે અરેશરને જન્મ થયો હતો. એમના બાપ અરેસેજી રસ્તમજી વાડીઆ (૧૭૮૮-૧૮૬૩) પોતે ગોદીની ઉપર મુખ્ય વહાણ બાંધનાર (Mastership Builder) તરીકે પંદરેક વર્ષ (૧૮૪૪-૧૮૫૮) રહ્યા.

૧૮૨૨માં ચૌદ વર્ષની વયે, અરેશર એક ઉમેદવાર (એપ્રેન્ટિસ) તરીકે, ગોદીમાં દાખલ થયા. આઠ વર્ષ

વ્યવહારિક બાંધકામ કર્યું, પછી વાંચનાર રસ થયો. ૧૮૩૦ થી 'વરાળખંતના સિદ્ધાન્ત તથા વ્યવહારિક ઉપયોગ'ના અભ્યાસની તરફ તે વળ્યા, અને દરિયાઇ ઇજનેરનું શાસ્ત્ર (Marine Engineering) ખાસ વખત કાઢીને શીખવા માંડ્યું. તે વખતે મુંબઈની ટંક-શાળમાં િ. ગિલ્વેરી કરીને મુખ્ય ઇજનેર હતા. સરકારની રમ્મ મેળવીને અરેશર એમની યામે કામ શીખવા રહ્યાં અને થોડા ચલાવવા તથા બનાવવામાં પ્રવીણ થયા. અરેશર પોતે જ કહ્યું છે કે "કોઈની મદદ વિના મ્હોં મ્હારા હાથે જ એક ન્હાનકડું વરાળનું એન્જિન બનાવ્યું. તે માત્ર એક જ 'હેસ્ટપાવર'નું હતું. વળી ઘણું ખર્ચ કરીને એક દરિયાઇ વરાળ-એન્જિન મ્હોં ઇજ્જતમાં બનાવરાવ્યું, અને મ્હોં પોતે જ બાંધેલા વહાણમાં એક દેશી લુહારને જ મદદથી તે ગોઠવ્યું."

આ સ્ટીમરનું નામ 'ઇન્ડસ' (સિન્ધુ નદી) રાખવામાં આવ્યું. ૧૮૩૩ ના 'ઓગસ્ટ'ની ૧૬ તારીખે તેને જળમાં ઉતારી, મુંબઈમાં જ ખાનગી રીતે બનેલી આ પહેલી સ્ટીમર હતી. અરેશર તે વખતે ૨૫ વર્ષના હતા. આ સ્ટીમરને ચલાવવા, સાચવવા વગેરેને માટે અરેશરે પૈસા દેશી લુહારને જ રાખ્યા હતા. કોઇ પણ યુરોપીઅનની મદદ વગર આ વહાણ કામેલ લુહારે આ સ્ટીમર, અકસ્માત કે કળ વગર, પાંચ વર્ષ લગી બજાર ચલાવે રાખી. પછી તે મુંબઈ સરકારે તેને ખરીદી લીધી.

૧૮૩૪ ના માર્ચની ૧૦ થી તારીખે અરેશરે પોતાના મજાસાનના બંગલા તથા વાડીને 'ગેસ'ના દીવાની રોશનીથી ચાલુગાર્યાં. આ નવાઈના પ્રયોગ જ્ઞેવાને મુંબાઈના ગવર્નર, અર્ચ બેંક ક્લેર, ખાસ આવ્યા. આખું મુંબાઈ શહેર પણ ત્યાં ઉભરાયું હતું ને બીડમાંથી મર્ચન્ટની માડીને પણ પસાર થતું. ભારે પડ્યું. 'મુંબાઈના ગેઝેટ'ના વર્ણન મુજબ બંગલાની અંદર જ ૨૮ ગેસના દીવાઓ હતા. વાડી, 'કમ્પાઉન્ડ' વગેરેમાં હતા તે જુલ. ગવર્નરે અરેશરને ખાસ પોષાક આપ્યો.

ગેસના દીવાની રોશની મૂક્યા પછી એક અહિંતાની અંદર વરાળથી કામ કરતો એક 'પરખ' અરેશર મુંબઈમાં પહેલીવાર દાખલ કર્યો. પોતાના બાચના કુવામાંથી તે વડે પાણી ખેંચાને એક ન્હાનો કુવાનો પણ ઉરાડ્યો. 'મુંબાઈના ગેઝેટ' (૧૮૩૪, એપ્રિલ ૧૪) અરેશરની પ્રશંસા કરી કે બગીચાને પાણી પાવાનું; ખેતરોને પાણી

આપવાનું વગેરે અગત્યનાં કામો કેવી સહેલાઈથી થઈ શકે છે તે એમણે ઠીક બતાવ્યું.

સંચાક્રમના ન્હાના ન્હાના ભાગો બતાવવાને 'ફાઉન્ડરી' જેવું હિંદમાં કશું ન હતું. અરદેશરે, તેથી, પોતાના મકાનમાં એક ન્હાની 'ફાઉન્ડરી', લેઈ જઈ જાણવા તથા ઢાળવાને માટે બનાવી, એવું કામ એવું સરસ હતું કે એમાં બનાવેલ ચંદ્રના ટૂંકડાઓ વડે અરદેશરનાં ચંદ્રો, જાણે આખાં ઇંગ્લેન્ડમાં બનાવ્યાં હોય તેવાં, બધેએનાં ને સરસ દેખાતાં. પાંચ હજાર ગેલન પાણી માઈ શકે એવી મોટી લોઢાની ટાંકાઓ પણ એમાં ઢાળી હતી.

તેવામાં મુંબઈમાં 'એશીયન ઇન્સ્ટિટ્યુશન' શરૂ થયું : એમાંથી પછીથી એ જ નામે મનુહર હાઈસ્કૂલ તથા કેલેન્ડર થયાં જુદી જુદી વિદ્યાઓ શીખવવાને માટે ઇંગ્લેન્ડથી ખાસ અધ્યાપકો આણવામાં આવ્યા હતા. તેઓમાં આર્થર કરીન એક ગણિતનો અધ્યાપક હતો. એને અરદેશરની ઝોળાખણ થતાં તથા એમનું ચંદ્રવિદ્યાનું વ્યવહારિક જ્ઞાન બહુ સરસ છે એ જોતાં એ અધ્યાપકે મુંબઈ સરકારને અજી કરી કે વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં મદદ કરવાને માટે, અને ખાસ કરીને ચંદ્રશાસ્ત્ર તથા રસાયણવિદ્યા શીખવવાને માટે તેઓ અરદેશરને રજા આપે આ મંજૂરી તુરત મળી અને અરદેશરની નિમણૂક થઈ.

ઈન્ડિયાન વરાળના એન્જિનોથી વઢાણુ ચલાવવાનું કામ આખી દુનિયામાં ખૂબ વધી ગયું હતું. સાથે સાથે વધતી જતી રીકેટરોનું સમારકામ પણ વધી પડ્યું હતું. યુરોપીય ઇન્જિનેરીને હિન્દની હવા બહુ ગમતી નહિ, તેમ તેઓ બીજી હરકતો પણ જીવી કરતા. અરદેશરના ચપળ મગજે જોઈ લીધું કે આ વિશાળને વધુ અભ્યાસ કરવામાં લાલ છે તેથી વરાળશક્તિના તથા વરાળચત્રોના વધુ અભ્યાસને માટે ઇંગ્લેન્ડ જવાનું અરદેશરે નક્કી કર્યું. તે માટેની રજા મળતાં દીલ થઈ તેમાં તે હવાઈરને માટે થોડા વખત ચીન જઈ આવ્યા. રજા મંજૂર થતાં ૧૮૭૬ ના સપ્ટેમ્બરની ૧૨ મીએ, એક્ટ્રીસ વર્ગની ઉંચેરે "બનિસ" નામનાં વઢાણુ ઉપર અરદેશર ચઢ્યા.

પોતાના આ પ્રવાસનાં બે પુસ્તકો અરદેશરે લખ્યાં; "મુંબઈથી ઇંગ્લેન્ડ લગીની સફર" અને "ઇંગ્લેન્ડમાં એક વર્ષ."

એ જ વર્ષમાં, (૧૮૭૬) રાજકુમારી વિદ્યોત્તિષા ઇંગ્લેન્ડ વગેરે દેશોનાં રાણી થયાં. બ્રિટનના ઇતિહાસમાં

આ એક મહત્વનું વર્ષ હતું. બીજી પાસથી હિન્દવાસીને આવા પ્રવાસો બહુ વિરલ હતા. વળી તે વખતે પારસી કામ, કાંઈક નાગર આદ્યજાતી કામની માફક જૂના રીવાજોમાં ચૂલન હતી; ખાસ કરીને જમવા ખાવાની આજ્ઞોમાં. પારસીઓ પારસી સિવાયના બીજા કોઈના હાથનું જમતા નહિ. બીજાઓ, ખિનપાર-ગીની સાથે એક ટેબલની ઉપર પણ જમતા નહિ. આ બધું પાળીને ઇંગ્લેન્ડ જવું તથા ત્યાં રહેવું એ બહુ ખર્ચાળ તેમ જ વારંવાર અગવડભર્યું થઈ પડતું. ઘણી વ્યવહારિક મુશ્કેલીઓ જીભ થી. સાથે એક પારસી રસોઈઓ તો લઈ જ જતાં. નેથી નોકરીનું ખર્ચ વધતું; ઉના-રની જગ્યા, જુદું રસોડું વગેરે ગોઠવણો દરેક વખત સહેલી નહોતી થતી. પણ અરદેશર એ સર્વને માટે તંદાર હતા.

ઊભી ઓક્ટોબરે તેઓ મુંબઈની મહેર પહોંચ્યા. પછીથી ક્રોડેર, મિસરની રાજધાનીમાં ગયા. ત્યાંની અધ્યકામ પાસાની મોટી વારીનું વર્ણન કરતાં અરદેશર લખે છે: "બધી જાતનાં અગ્રેજ ફરે ને રાકે ત્યાં બહુ થતાં સરસ પસંદગીનાં હિન્દુસ્તાની ફરે ખબર થતાં હતાં." એ જામો મુખ્ય જામવાન અગ્રેજ હતા : એ હિન્દુ આવીને કેટલાક રોપાઓ લઈ ગયો હતો.

એલેક્ઝાન્ડ્રિયામાં રહેવાની મુશ્કેલી પડી, પણ ફ્રેન્ચ કોન્સલે પોતાના એક ફ્રેન્ચ વઢાણુ ઉપરના પારસીની પાસે ખાવાનું કરાવરાવી માયાણુપણે તે અરદેશરને પહોં-ચાડ્યું. ત્યાંની ગોદીએ, 'વડરોપ', વઢાણુ તથા મિસરનો દરિયાઈ કાફી નેપાં.

૨૩મી ઓક્ટોબરે માસ્ટા ટાપુ ઉપર પહોંચ્યા. ત્યાં વીસ દિવસ 'કેપ્ટેન-રાઈમ'માં રહેવું પડ્યું. ૧૪મી નવેમ્બરે ત્યાંથી છૂટી ૨૦મીએ નિસાલ્ટર પહોંચ્યા અને ૨૭ ડિસેમ્બરે એમણે અગ્રેજ કિનારા દેખ્યો. આ સફરે આશરે અઢી મહિના લીધા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના ડાયરેક્ટરોની કોર્ટની રમખાં મેસર્સ સીવર્ડની સંભાળ તમે અરદેશર રહ્યા. મુંબઈમાં એઓ જે પગાર હતા તે એઓ અહીં પણ મળતા. તે ઉપરાંત રૂ. ૩૦૦૦ માસિક ખાસ બચત ડાયરેક્ટરોએ એમને બાંધી આપ્યું. અરદેશરે જુદાં જુદાં કારખાનાઓ જોયાં, તેઓમાં કામ કર્યું, જુદા જુદા 'ડોકયાર્ડ'ની મુલાકાત લીધી, અને જેમની પારસી કામ શીખવાનું હતું તેઓની પ્રશંસા ગેજતી.

ઇન્ટેરીને લગતી બીજી સંસ્થાઓમાં સંસ્થા પણ એમણે કેળવવા માંડ્યા. ઇંગ્લેન્ડ જીતવા પછી એક અગ્ર-

વાડીઆમાં તે “પ્રાથિરકનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ”માં જવા લાગ્યા. થોડા સમયમાં એ સંસ્થાના ‘ફ્રી મેમ્બર્સ’માં એમનું નામ મુકાયું. “સિવિલ એન્જિનીયર્સ એસોસિએશન”ના એ ‘એસોસિએટેડ મેમ્બર’ ચૂંટાયા. એ સંસ્થાની સભાઓમાં તે નિયમસર જતા અને એના પ્રમુખ જેમ્સ વોકરને એમણે સાથે મત મેળવ્યો. રોયલ સોસાયટીની એક ‘soiree’ (હળતમળતની રહાંજની સભા) એના પ્રમુખ માકિવર્સ ઑવ ગોથે-મૅનને ત્યાં હતી. જેમ્સ વોકરે એમને માટે પણ એક આમંત્રણ મેળવ્યું. ૧૮૪૦ ના એપ્રિલની ૧૧ મીએ આ પ્રસંગે યજમાન અમીર (શ. સો. ના પ્રમુખ)ને જ નહિ, પણ કેટલાક મહોદય રાજપુતઓ (સર રામટી પીલ, ડયુક ઓવ આર્મ્-ઇલ વગેરે)ને તેમ જ રોયલ સોસાયટીના ઘણા સભ્યોને પણ મળ્યા.

૧૮૩૭ માં (ઈંગ્લેન્ડ જતા પહેલાં) તે “રોયલ એસિયાટિક સોસાયટી”ના બહાર-વસતા સભ્ય થયા હતા. ૧૮૪૦ માં “સોસાયટી ઑવ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સ”ના સભાસદ ચૂંટાયા; પછીથી “બ્રિટિશ એસોસિએશન ફૅર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑવ સાયન્સ”ના યંત્રવિજ્ઞાનના સભ્ય થયા.

હિન્દમાં નોકરી કરીને નિવૃત્ત થયેલા એવા ઘણા અંગ્રેજ અધિકારીઓને પણ અરદેશર મળ્યા: તેઓમાં અડી નામ આપવા જેવા, મુંબઈના માછ ગવર્નર માઉન્ટ રુટવર્થ એલ્ફિન્સ્ટન તથા લૉડ ક્લેર હતા. એ ઉપરાંત પ્રિન્સ આલ્બર્ટ (રાણી વિક્ટોરિયાના પતિ), ડયુક ઑવ કેમ્બ્રિજ, ડયુક ઑવ વેલિંગ્ટન, સર જૉન હૉબ-હાઉસ વગેરેનું પણ એમણે ઓળખાણ કયું.

ઘણી હળતમળત છતાં પારસી સિવાય ખીજ કોઈના હાથે રાષ્ટ્ર ઓરાક એમણે કદી ખાધો ન હોય. જ્યાં જમવાનું હોય તેવે કેટલેક રથો પોતાના સ્વોર્ધવાને તે આગળથી મોકલી જુદી રસોઇ કરાવી જમતા; જ્યાં આવું બની શકતું નહિ ત્યાં જમવાની ના પાડતા.

૧૮૪૦ ના ફેબ્રુઆરીમાં રાણી વિક્ટોરિયાનું પ્રિન્સ આલ્બર્ટની સાથે લગ્ન થયું. તે પ્રસંગે પોતે દેવળમાં હતા. લગ્નના માનમાં લંડનનાં સાર્વજનિક મકાનોએ જે સરસ શોભા કરી હતી તેનો દેખાવ એમને બહુ ગમ્યો હતો. વળી પાલાંગેન્ડ જોવા ય ગયા હતા. અમીર-સલામાં નવા અમીરના પ્રવેશની સોગનવિધિ એમણે દીડી અને

આમની સજામાં એડરટન, લૅડ જૉન. રસલ વગેરેની, તે અમીર સજામાં લૉડ મેન્સેલર લૅડ બ્રાહમનું આખ્યાન સાંભળ્યું. રાજદરબારની મજલિસમાં, ‘લેવી’માં, એમને રાણી વિક્ટોરિયા પાસે પણ લંબ જવામાં આવ્યા હતા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં મુંબઈનાં વરાળખત્રના કારખાનને માટે મુખ્ય ઇન્જનેરની તથા એન્જિનીઓના ઇન્સપેક્ટરી બેગી એવી એક જગ્યાને મટે ૧૮૪૦ ના જુલાઈમાં એક જરૂરખત્ર નીકળી. ઘણા અંગ્રેજ ઉમેદવારો હતા; અરદેશરે પણ આજ કરી અને એમને એ જગ્યા મળી એટલે ૧૮૪૧ ના આરંભમાં તેઓ હિન્દ પાછા ફર્યા, અને ૧લી એપ્રિલે આ નોકરીમાં જોડાયા. દ મિયાન માર્ચની રહાંજીએ તેઓ રોયલ સોસાયટીના સભ્ય પણ ચૂંટાડ ગયા.

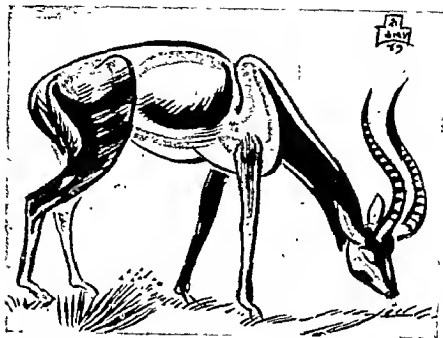
૧૮૪૩ માં તે પહેલા ‘ફ્રીમેસન લોઝ’ માં જોડાયા. ૧૮૪૦ માં મુંબઈના ‘મિકિનિકલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ’ના તે ઉપપ્રમુખ ચૂંટાયા. ૧૮૫૧ ના ફેબ્રુઆરીમાં, એમના પુત્ર ફ્રેન્કમણે બધિલી ‘લવજી ફ્રીમિલી’ નામની નવી આગમોદનું એમણે જલાવતરણ કયું. આ આગમોદ ૮૦ ટનની હતી અને એની બધી સામગ્રી અરદેશરની ‘ફાક્ટરી’માં તૈયાર થઈ હતી.

૧૮૫૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં હવાફેરને મટે તે બીજી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગયા. નવા નવા યાંત્રિક તથા વૈજ્ઞાનિક સુધારાઓ જેવા તે વળી નવાં નવાં નગરોમાં ફરી આવ્યા. અમેરિકા પણ જઈ આવ્યા. મહેનત બચાવતી તથા સુખસગવડ વધારતી નવીનવી મીએનો અભ્યાસ કરવો અને પોતાના દેશમાં આણવી એ એમની એક મોટી ધૂન હતી. આમ શીવવાનો સંચો, ફેટાચારી તથા ‘ઇલેક્ટ્રો-મેકેટિંગ’ એમણે મુંબઈમાં દાખલ કર્યા. ૧૮૫૨ માં એ હિન્દ પાછા ફર્યા.

૧૮૫૪ માં તે ‘એ. પી.’ થયા. ૧૮૫૭ માં લગ્નખ પચાસ વર્ષની ઉંમરે તે નોકરીમાંથી નિવૃત્ત થયા. નીલસંચયના મુખ્ય અધિકારી (કમાન્ડર-ઇન-ચીફ) એ તેમ જ ઇસ્ટ ઇન્ડિયાના ગવર્નમેન્ટમાં એમની મુદતકે જાહેર પ્રવૃત્તિ કરી. રૂ. ૪૦૦૦ નું ખાસ પેન્શન એમને મટે બાધી આવ્યું. ૧૮૫૬ માં તે ત્રીજી વાર ઇંગ્લેન્ડ ગયા. ૧૮૬૧ માં કરોળીની “ઇન્ડસ્ટ્રીયલ એસોસિએશન” એ એમને પોતાના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ એન્જિનીયર નીમ્યા. બે વર્ષ પછી ત્યાંથી છૂટા થઈ, ૧૮૬૩ માં તે ફરીથી ઇંગ્લેન્ડ ગયા તે રિચમન્ડમાં રહ્યા. ત્યાં જ ૧૮૭૭ માં, ૬૬ વર્ષની ઉંમરે, એમનું અવસાન થયું.*

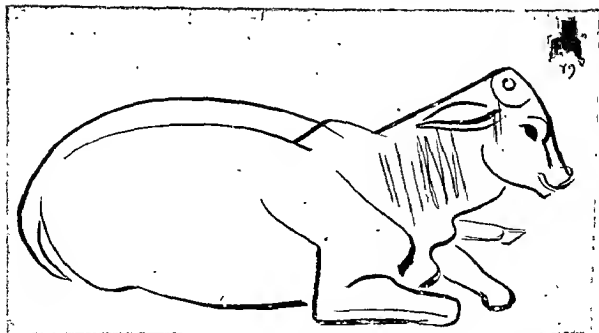
* ‘લેખકના’ વિજ્ઞાનમંદિર નામે પ્રગટ થતા પુસ્તકમાંથી.

હરણ

નિષ્કાર: શ્રી રથાવલ આશ્રમ

ગાય

નિષ્કાર: શ્રી રથાવલ આશ્રમ

રશિયા અને અમેરિકા

(ઐતિહાસિક પાશ્વર્યમિત્ર)

શ્રી. દેવવલ નંદાનુબાઈ પાઠક.

આજથી લગભગ સોએક વર્ષ પહેલાં Democracy in America નામના પોતાના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથમાં રશિયા અને અમેરિકા વિશે લખનાં ગ્રાશીના ફ્રેન્ચ લેખક એલેક્સી દ તોલ્સ્ટોયે લખ્યું છે: " Their starting point is different, and their courses are not the same; yet each of them seems marked out by will of heaven to sway the destinies of half the globe."

'તેમનાં ઉદ્ભવસ્થાન ભુદાં છે અને તેમના રાહ પણ એક નથી, છતાં ગણે પ્રત્યેક (દેશ) દેવી ઇશ્વરનુસાર અડધો અડધ હુનંપા ઉપર શાસન કરવા નિમિષિકાં છે."

આ વર્ષ પહેલાં અમેરિકા અને રશિયાની સુપ્રુત શક્તિને આટલી સચોટ રીતે પારખનાર આ મહાન લેખક વિશે માન થવા વિના રહેતું નથી.

૧૯૩૯ માં જ્યારે બીલુ' વિશ્વયુદ્ધ યર થઈ ત્યારે પ્રયંકાચ રશિયા અને શક્તિશાળી અમેરિકા બને આજની બૂમિકા ઉપર આવશે એમ કેણે ધાર્યું હશે? ૧૮ મી સદીના અંતે અમેરિકા અને રશિયા જ્યારે એક બીજાને ગણત્યાં થયાં ત્યારે અમેરિકાએ તો તાલું જ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું હતું, અને રશિયા તો જાગીરદારી અને બુદ્ધી શાસન નીચે રીખાતું હતું. દુનિયાના રાજકારણમાં તે વખતે રશિયા કે અમેરિકાની ગણતરી નહોતી.

ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ જોતાં અમેરિકા અને રશિયા વચ્ચેના છેલ્લા બસો વર્ષના સંબંધો એકંદરે મૈત્રિમયી રહ્યા છે. આતું સુખ્ય કારણ તો કદાચ એકબીજા વચ્ચેનું વિશાળ અંતર હશે એમ લાગે છે. બને વચ્ચે ભાષે જ લગાઈ થઈ છે. અલખત, એવા ધણાથે પ્રસંગો બન્યા છે

જ્યારે બને દેશોમાં એકબીજા માટે અવિશ્વાસની લાગણી જન્મી છે, પણ આ લાગણી ઝાઝો વખત ટકી નથી. અને બને વચ્ચેના સુમેળ ફરીથી સ્થાપિત થયો છે, અને હતાં સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્ત કર્યા પછી અમેરિકાએ ૧૭૮૧ માં જ્યારે પોતાના પ્રથમ એલેક્સી-કાન્સિસ કાનાને સેન્ટ પીટર્સબર્ગ

કેથેડ્રલ રાશીના દરબારમાં મોકલ્યો ત્યારે તેનો અસહકાર થયો. ૧૭૮૩માં ઇંગ્લાંડને કાન્સિસ પાછો કર્યો. રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચેનો સંબંધ જ્યવહાર યર થનાં બીજાં ૨૬ વર્ષ નીકળી ગયાં. એ વખતના અમેરિકાના બગવાબાર અને ઉદામવાદી વિચારો માટે રશિયાને લેશમાત્ર સહિષ્ણુતા નડેતી. આજે એ જ અમેરિકાની રશિયાની દ્રષ્ટિએ નહિ, પણ દુનિયાની દ્રષ્ટિએ એક કલિયુગ દેશ તરીકે ગણના થાય છે. ૧૯૧૭ ના બોલ્શેવિક બગવા પછી રશિયામાં સોવિયેટ રાજ્યની સ્થાપના થઈ. થોડી વાર તો લગભગ દરેક રાજ્ય રશિયાની સામે શંકાથી જોવા લાગ્યું. પણ ધીમે ધીમે યુરોપનાં બધાં રાજ્યોએ રશિયા સાથે રાજકીય સંબંધો બાંધ્યા. માત્ર અમેરિકા જ અડગ રહ્યું; અને ૧૯૩૩ માં જ્યારે ફ્રેન્કલીન રૂઝવેલ્ટ પ્રમુખ થયો ત્યારે જ રશિયા સાથેના સંબંધો યર થયા.

૧૯ મી સદીની યરઆતમાં રશિયા અને અમેરિકાએ નેપોલિયનની યુરોપના દરિયાઈ હારોની રૂંધન-નીતિનો સખત સામનો કર્યો, કારણ કે બને દેશો ધણો વખત સુધી આ મહાન વિચક દરમિયાન તટસ્થ રહેલાં અને તેમના દરિયાઈ વ્યાપાર અને વહાણવટાને નેપોલિયનની નીતિથી ખૂબ ધોકા પહોંચ્યો. ઝિટન આ દમિયાન નેપોલિયન સાથે વિચકમાં સડોવાયેતું હતું, અને તેણે પણ અમેરિકાના એક તટસ્થ રાજ્ય તરીકેના હક્કો ઉપર તરખ મારી. એક તટસ્થ રાજ્ય તરીકેના પોતાના હક્કોના સંરક્ષણાર્થે અમેરિકા ઝિટન સાથે યુધ્ધે

આનગી મોલકતના બદલામાં તેમને પૂરતા પ્રમાણમાં બદલો આપશે; (૨) કેનેડા સરકારના વખતવું દેવું ભર-પાઇ કરવા કબૂલશે અને (૩) અમેરિકાની આંતરિક વ્યવસ્થામાં કોઇ ભતતી હાથગીરી ન કરવાની બાંહેધરી આપશે. સોવિયેટ સરકારે આ માગણીઓ કબૂલ રાખી. પણ અમેરિકાના સેક્રેટરી-ઑફ સ્ટેટ હુલેએ જણાવ્યું કે, “હાલમાં મંત્રણાઓ કરવા માટે અવકાશ નથી.” તેના પછીના સેક્રેટરી કેલેગ અને સ્ટીમસને પણ આજનીતિ અપભાર કરી. જો કે આ દરમિયાન છતીવામાં મલેવી નિઃશસ્ત્રીકરણની પરિવહમાં રશિયા અને અમેરિકાએ હાજરી આપી અને ૧૯૨૮ના કેલેગ-આયન કરારો ઉપર પણ ગણિયાએ સહી કરી. ૧૯૨૯માં ચીન-રશિયા વચ્ચે સરહદનો ઝગડો થયો, અને બંને દેશોએ સામસામા હુમલા કર્યા. આ તકનો લાભ લઇ સેક્રેટરી સ્ટીમસને, રશિયાએ કેલેગ-આયન કરારોનો ભંગ કર્યો છે એમ સોવિયેટ સરકારને જણાવ્યું કરી. રશિયાના પરદેશમંત્રી લીટવીનોવે આ હોવારોપણનો સજ્જસજ્જનો જાપાન વાળતાં કહ્યું કે જે દેશ રશિયા સાથે સંબંધ બાંધવા તૈયાર નથી તેને આ રીતે સજ્જ આપવાનો અધિકાર નથી.

રશિયા સામેનો અમેરિકાનો કદામદ યુદ્ધ સમય ટકી શકે તેમ નહોતો. દુનિયાના લગભગ બધા જ દેશોએ રશિયા સાથે સંબંધો બાંધ્યા હતા. સોવિયેટ સરકાર પણ રશિયામાં પગમર થઇ હતી. ૧૯૨૯-૩૦ના મંદીનાં મોજાં પછી અમેરિકાના વ્યાપારી વર્તુળો રશિયા જેવા વિશાળ દેશ સાથે વેપાર કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા સેવી રહ્યાં હતાં. અમેરિકન પ્રજાજનોમાં પણ એકંદરે રશિયા સાથેની આબસાધારણ પરિસ્થિતિનો અંત લાવવાની ઉત્સુકતા હતી. બીજા બાજુ રશિયાએ પણ અમેરિકા સાથે આર્થિક અને રાજકીય વ્યવહાર શરૂ કરવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. પણ રશિયા-અમેરિકાને નજીક લાવવામાં સૌથી વધુ કારણબુતો આંતર-રાષ્ટ્રીય રાજકારણની ૧૯૩૦ પછીની પડતાતી પરિસ્થિતિ હતી. ઇટાલિમાં મુસોલિની સર્વસત્તાધીશ બન્યો હતો અને જર્મનીમાં હિટલર બન્યો હતો. ફર પૂર્વમાં જાપાને ૧૯૩૧માં એક નજીવા કારણે લાલ લઇ ચીન ઉપર હુમલો કર્યો અને ચીનને થોડીવારમાં જ પગલ કહ્યું. રશિયા કે અમેરિકા લીગ ઑફ નેશન્સનાં સભ્યો નહોતા, અને બંને દેશો પાસિરીકના આજુબાજુનાં પરદેશમાં કાયમી શાંતિ ઇચ્છતા હતા. અમેરિકાના સેક્રેટરી ઑફ સ્ટેટ

સ્ટીમસને જાપાનના આક્રમણને વખોડી કાઢ્યું. અને લીગ ઑફ નેશન્સને આ વિશે તાકીદે પગલાં ભરવા વિનંતી કરી, પણ જાપાન ઉપર આની કાંઈ ખાસ અસર થઇ નહિ.

આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણની આ કથગતી પરિસ્થિતિમાં ૧૯૩૩માં ફ્રેન્કલિન રૂઝવેલ્ટ પ્રમુખપદે ચૂંટાયા તે જ વર્ષે રશિયાના પ્રમુખ કાલિનીન ઉપર એક પત્ર પાઠવી રૂઝવેલ્ટે બંને દેશો વચ્ચે પુનઃ વ્યવહાર સ્થાપિત કરવાનું કહેલું મોકલ્યું. આ આમંત્રણનો સત્વર સ્વીકાર કરીને રશિયાએ વિદેશમંત્રી લીટવીનોવેને વોશિંગ્ટન મોકલ્યા. અઢાડિયાની મંત્રણાઓ પછી રશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે સંપૂર્ણતઃ રાજકીય અને આર્થિક વ્યવહાર શરૂ કરવાનો મહત્વનો નિર્ણય લેવામાં આવ્યો. આ નિર્ણયમાં મુખ્ય પાંચ મુદ્દાઓ હતા. (૧) રશિયામાં વસતા અમેરિકનોને તેમના ધાર્મિક વ્યવસાયોમાં સંપૂર્ણ છૂટ મળી. (૨) કાયદા-કાનૂની દૃષ્ટિએ પણ તેમને ઘટલી સગવડ આપવામાં આવી (૩) બંને દેશોના પરસ્પરના લેણદેણના પ્રશ્નો લવિષ્ય ઉપર મુક્તવતી રાખવામાં આવ્યા. (૪) અમેરિકાની સાહિબિયામાંની પ્રજાઓને અગે ઉભા થયેલા દેવાને રશિયાએ જમું કહ્યું અને (૫) અમેરિકાના આંતરિક વીતવટમાં સોવિયેટ સરકાર તરફથી સામ્યવાદી પ્રચારકાર્ય ન કરવાની બાંહેધરી મળી. અમેરિકા તરફથી વલિયમ હુલિટ અને રશિયા તરફથી એલેક્ઝાન્ડર ગ્રેયાનોસ્કીની એકબી તરીકે નિમણૂક થઇ. રશિયા અને અમેરિકાનો સંપર્ક વધવાથી પરસ્પરનો વ્યાપાર વધ્યો. જો કે રાજકીય દૃષ્ટિએ બહુ દરેક પડ્યો નહિ.

દરમિયાન ફાર્સીવાદ અને નાઝીવાદ યુરોપના રાજ્ય-કારણમાં જ રો પડ્યો લાવી રહ્યા હતા. છત્તિ, જર્મની અને જાપાનના સંકુચિત અને આક્રમક રાષ્ટ્રવાદ સામે પશ્ચિમનાં રાજ્યો અને અમેરિકાએ કોઇ કડક પગલાં લીધાં નહિ. ૧૯૩૪માં રશિયા લીગ ઑફ નેશન્સમાં ઘખત થયું અને રશિયન પ્રતિનિધિ લીટવીનોવે વલુંસતી પરિસ્થિતિને કાબૂ નીચે આજુવા અન્ય રાજ્યોને વિનંતિ કરી. ૧૯૩૩ થી ૧૯૩૯ સુધીના લગભગ પહેલાંનાં વર્ષો ઉપર આજો દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ તો રહેજે લાગે છે કે એ દિવસોના પ્રશ્નો ઉપર રશિયાની એ વખતની નીતિ જેટલી સાચી અને પ્રગનિશીત હતી તેટલી જ

વાસ્તવિક હતી. “અવિનાશ્ય શાન્તિ”નો મત લીટી-
નોદે જ કરી ફરીને ઉત્તરાર્થો. રૂપેનના આંતરવિગ્રહમાં
પણ રશિયા ક્રાન્કો સામે ખડું રહ્યું. ઇટલિના એખી-
સિનિયા ઉપરના ધાતકી હુમલાનો વિરોધ રશિયાએ
ઉત્તરાર્થો, તેવો ખીન કોઇ રાજ્યે ઉત્તરાર્થો નહિ. એક
આક્રમણખેર રાજ્ય તરીકે ઇટલિનો અહિકાર કરવાની
રશિયાની દરખાસ્તને કોઇએ ટેકો આપ્યો નહિ. ૧૯૩૬માં
હિટલરે રૂઝાઇલેન્ડનો કબજો લીધો ત્યારે બ્રિટન, ફ્રાંસ
અને અમેરિકાએ તેની સામે આખનીયામણુ કર્યાં.
જાપાને ધીન ઉપર હુમલો કર્યો (૧૯૩૭) ત્યારે એશિ-
યાની શાંતિ અર્થે જાપાન સામે અસરકારક પગલાં લેવાની
રશિયાએ હિમાયત કરી. આ સંજોગોમાં હિટલરે સહેજાથી
મ્યુનિચની પરિણામો પશિમન રાજ્યકર્તાઓને આપ
આપી અને સુડેનલેન્ડમાં પગપેસારો કર્યો. જર્મનીએ
એકાન્તેશોવાડિયા ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે માત્ર રશિયાએ જ
એ નાના ફેશની પડખે રહી માર્ગ કરવાની નેતારી
બતાવી. છતાં અમેરિકાને રશિયાની નીતિમાં વિશ્વાસ
કે શ્રદ્ધા નહોતાં. રશિયા સમય ફુનિયામાં સામ્યવાદનો

ફેલાવો કરી રહ્યું છે અને એ માન્યતાનું અમેરિકાના
રાજ્યદારી વર્તુળમાં ખૂબ પ્રાપ્ત્ય હતું. સામ્યવાદી
પ્રતિષ્ઠિ દેશદેશની પ્રગતિના જમા ઉધારના પાસાંની
મોરકામાં અવારનવાર વિચારણા થતી, જેથી અમેરિકામાં
રશિયા મટે વહેમી વાતાવરણુ ઉભું થાય એમાં નવાઇ
નહોતી. ૧૯૩૮-૩૯ના કહોળાયેલા વાતાવરણમાં રશિયા
અને જર્મની સામગ્રામાં યુદ્ધ ચડી એક ખીનનો વહેલી
તકે અત લાવે એવી મનોકામના અમેરિકાના કેટલાક
સમુદાયો સેતી રહ્યા હતા. ૧૯૩૯ના ઓગસ્ટમાં રશિયાએ
જર્મની સાથે સમજૂતી કરી અને ખીન વિષયયુદ્ધની
શરૂઆતમાં રશિયાને જરૂરે પશિમનનાં રાજ્યો સામે જર્મનીના
સમ્રાટની મર્યાદાત ધઇ.

૧૯૪૧ના જુનની ૨૨ મીએ જર્મનીએ રશિયા ઉપર
હુમલો કર્યો. એ જ વર્ષના ડિસેમ્બરની ૮મીએ જાપાને
અમેરિકાના તાપાના પસિરીક સમુદ્રના મધ્યમાં આવેલા
પર્લ હાર્બર ઉપર ચઢામણુ કર્યું. રશિયા અને અમેરિકા
આમ ધરી રાજ્યો સાથે યુદ્ધમાં સંડોવાયાં અને સાથી
રાજ્યો બન્યાં.

વિજ્ઞાનદર્શન

વિજ્ઞાનનું બ્રિટીશ એસોસિયેશન

ઇંગ્લેન્ડમાં પાંત્રીસ વર્ષોથી દર વર્ષે
જનન્યુઆરીના પ્રથમ અઠવાડિયામાં આપણી
યુનિવર્સિટીઓના કેન્દ્ર શહેરોમાં કિંદ
વિજ્ઞાન પરિવહનું અધિવેશન બરાજ છે
અસપરસ કાર્યકરોનો સમાગમ વધે તો
સંશોધનના કાર્યને વેગ મળે એટલું જ નહીં પણ વૈજ્ઞાનિક
સંશોધનની અમત્ય અને સમજૂતી સામાન્ય પ્રગમમાં પણ
ફેલાવી શકાય. આ વિચારને અમલમાં મૂકવા કિંદ વિજ્ઞાન
પરિવહની રચાપના કરવામાં આવી હતી. આવી સમાનધર્મી
સંસ્થાઓ વિજ્ઞાનમાં આગળ વધેલા દેશોમાં પણ અસ્તિત્વ
ધરાવે છે. અમેરિકાની સંસ્થા ‘અમેરિકન એસોસિયેશન ફોર
ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’ અને બ્રિટાનીકી સંસ્થા
‘બ્રિટીશ એસોસિયેશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’

લેવા મંડી હતી, અને રોજન જીવનમાં વિજ્ઞાન
વિશેષ જાગ જાગવું એમ સામાન્ય જનતાને મન
પસી ગયું હતું. વિજ્ઞાનીઓ અને જનતાને સાંકળી વિજ્ઞાન-
ના સેવમાં થતું કાર્ય સામાન્ય માણસને સમજાયે એવી
સંસ્થાની જરૂર સૌને લાગી હતી. પરિણામે બ્રિટીશ એસો-
સિયેશનની રચાપના ૧૮૩૧ માં, આગસ્ટી ૧૧૮ વર્ષ પહેલું
થઇ હતી. બ્રિટીશ એસોસિયેશન પૂજ્ય જૂની વિજ્ઞાનસંસ્થા
છે. તેની આ વર્ષની મેઠક ન્યૂકેસલ ખાતે સંપ્રેમરના
પ્રથમ અધિવેશમાં મળી હતી.

બ્રિટીશ એસોસિયેશન વિજ્ઞાનની લુદી લુદી શાખા-
ઓને લગતા કાર્ય પૂરતું તેર વિભાગોમાં વહેંચાઇ જાય

• ૧૯૫૦ ની મેઠક પૂના યુનિવર્સિટીના આમત્રજીવી પ્રતામાં
બરનાની છે.

દૉ. નરસિંહ મૂળાજીભાઈ શાહ,
પ્રમ. રવલી, વીજ્ઞ. જી.

તરીકે સુવિખ્યાત છે.

વિજ્ઞાન-જગતમાં બ્રિટીશ એસોસિયે-
શનનું સ્થાન વિશિષ્ટ મહત્વાપ્ત્યું છે. આ
સંસ્થા એમણીસમી સહીની શરૂઆતથી
કાર્ય કરતી આવી છે. ઇંગ્લેન્ડમાં ઔદ્યોગિક
પરિવર્તન વિજ્ઞાનમાં ખૂબ રસ પેદા કર્યો
હતો. સંયોગોએ માણસની જગ્યા

છે. આ વિભાગોનું કામકાજ હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદમાં જે રીતે ચાલે છે તે રીતે જ ચાલે છે. વિભાગીય પ્રમુખ તેનું કામ નિયમિત કરે છે. વિભાગીય મંત્રી અને ફેકલ્ટી પ્રમુખને મદદ કરે છે. સંયુક્ત ચર્ચા માટે જુદા જુદા વિભાગોની બેઠક સાથે મળે છે. વિજ્ઞાનની પ્રગતિમાં રસ ધરાવનાર કોઈ પણ વ્યક્તિ યા સંસ્થા અથવા શી આવીને એમેરિકાએ જાનના સભ્ય થઈ શકે છે. આપણી પરિષદમાં પણ એવી જ પદ્ધતિ છે. બ્રિટીશ વિજ્ઞાનીઓની પ્રતિનિધિવધારી આ સંસ્થાના વાર્ષિક અધિવેશનના પ્રમુખનું ભાવજી અગ્નિ મહત્વના ચાતુ પ્રશ્નો પર વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વેધક પ્રકારે નાખનારું હોય છે, અમર તે વિજ્ઞાનની પ્રગતિનું તત્ત્વચર્ચા અવલોકન તેમાં હોય છે. બેઠકના પ્રમુખ ઇંગ્લેન્ડના આગ્રણ્ય વૈજ્ઞાનિકામર્ષી યુનિટાય છે એટલે તેમનું ભાવજી ખૂબ વિચાર-સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સામાન્યતઃ શુદ્ધ યા વ્યવહારિક વિજ્ઞાનને લગતી આગતો તેમાં ચર્ચાય છે વિજ્ઞાનને યા દેશને ઉપયોગી પ્રયોગો જણાયે તેમાં કરવામાં આવે છે. ૧૮૬૯ માં સર જેમ્સ કુકે માનવજનનો પૂર્વ ઇતિહાસ ચર્ચાને ડારવીનના સિદ્ધાંતને ટેકા આપ્યો હતો. ૧૮૭૧ માં શેડ' કેલીને પૂર્વ પર જીવનની ઉત્પત્તિ સંબંધી ચર્ચા કરી હતી. ૧૮૯૮ માં સર વિલિયમ કુકે આપણી હૃદયવિષયક ધોરાકની પરિસ્થિતિની અદ્યપિ સત્તાવાર લેખાવી સમીક્ષા કરી ઉપાયો સૂચવ્યા હતા પ્રમુખના ભાવજી ઉપરાંત બીજા કેટલીય મહત્વની શોધોની તાંદીરાત વિભાગોની બેઠકમાં વિભાગના પ્રમુખ કરે છે.

૧૮૫૬ માં હેનરી બેરીમર અવેલની બનાવટ માટે કોનિકારી ગણ્યતી તેમની રીતને ક્રાંતિ સંશોધન પર બોધ્યા હતા. ૧૮૯૪ માં સર એલિયર લોન્ડે ચાપરલેસ સમાને સૌ પ્રથમ બનાવ્યું હતું અને ૧૮૯૯ માં સર જ. જે. ચેમ્સને ઇલેક્ટ્રોનની શોધ જાહેર કરી હતી આ વખતની બેઠકના પ્રમુખ 'સેધમસ્ટે એમીડેયરન સિસય' રેગનના નિયામક સર જોન રસેલ ગુવિખ્યાત જર્મન-વિદ્યાલયેતા છે. પ્રમુખ તરીકે તેમના ભાવજીનો વિષય "હુનિયાની વસતિ અને હુનિયાના ધોરાકને પ્રવેશો" હતો. આ વિષય આપણને ખૂબ હલ્લેના છે. અનાજની તંગી આપણા દેશમાં મહા પ્રશ્ન બની ગયો છે.

હુનિયાની વસતિ અને ધોરાક

ધોરાકની વપરાશમાં ફેરફાર નબર, કુદરતી બનીએ અને અન્ય સાધનોના બેરકારીઓ ઉપયોગ, ખેતીની

અરચણ રીતો અને ખાસ કરીને એશિયાના પ્રદેશોમાં થઈ રહેલી અમર્યાદિત વસતિવૃદ્ધિ-આ બધા પ્રશ્નો સર્વત્ર વિજ્ઞાનીઓનું અને ચળવળીઓનું ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે.

વિજ્ઞાને માનવીને માટે સર્જેલી સાધનસામગ્રી છંદ-ગીની મર્યાદા વધારવામાં મદદભૂત થઈ છે: માનવીની છંદગીની મર્યાદા વધી છે: મરજીપ્રમાણુ ધરાયું છે. પરિણામે હુનિયાની વસતિમાં ખૂબ વધારો થયો છે. આજે હુનિયાની વસતિ ૨૩૦૦૦ લાખ ઉપર ગણાય છે અને દર 'વર્ષ' તેમાં લગભગ ૨૦૦ લાખો ઉમેરો થાય છે. 'આટલી ગંભીર વસતિને માટે' પરતા પ્રમાણમાં ધોરાક પૂરો પાડવાનો તાત્કાલિક પ્રશ્ન આપણી સમક્ષ ઉભો છે. આ પ્રશ્નો ઉકેલ લાવવા સર જોન રસેલે પોતાના ભાવજીમાં ૨૫૪ ઉપાયો સૂચવ્યા છે. ધોરાકની પેદાશ કેવી રીતે નિયંત્રિત કરવી અને પેટપૂરવું 'ખાવાનું' ન મળવું હોય એવા દેશોમાં અનાજની પેદાશ કેવી રીતે વધારવી? અનાજની ખેતીમાં વિસ્તાર વધારવો, પાક વિશેષ ઉત્તર અને બગાડ ન થાય એવા ઉપાયો લેવા, જમીનનાં ધોવાણ પર કાળ વચેરે ઉપાયો પર તેમજે ચર્ચા કરી છે. આ બધી જાગો પર પુષ્કળ સાહિત્ય પ્રાપ્ય છે, પરંતુ અનાજના પ્રશ્ન મોટા ભાગનો મદાર હુનિયાની વસતિ અને તેની અમર્યાદિત વૃદ્ધિ પર રહેલો છે. માત્ર પેદાશ વધારવાથી કંઈ વળવાનું નથી એવો તાત્કાલિક ટુંકો સમય પૂરો ઉકેલ છે. વસતિના વધવા સાથે એ પ્રશ્ન પાડો થોડા વખત પછી એ જ ચર્ચાનો સર રસેલે અરામર નિર્દેશ કર્યો છે કે પશ્ચિમ જીવન ધોરાજી પૂર્વ-દેશોમાં રાખવું હોય તો પશ્ચિમના અંદોજ અપનાવ્યા વિના યા વાપર્યો વિન. એ નહિ અને કુદ્બંધન મર્યાદા બાંધવાનું એમાં ૨૫૪ સૂચન છે. હિંદમાં જીવન ધોરાજી ઉચ્ચ લાવવા અને તેના ચહેરીઓને વધારે તા આપવાનું વારંવાર જાહેર થાય છે. આની સિદ્ધિ માટે કુદ્બંધન મર્યાદા અતિ આવશ્યક છે. દેશને ધોરાકની આજનમાં સ્વાવલંબી બનાવવા અને સોને પેટપૂરવું ખાવાનું મળે એવી પરિસ્થિતિ લાવવાની ચારી 'સિંચે બાબતમાં સંધ્યમ' છે. માત્ર વસ્તિ પૂરતો જ સંધ્યમ નહિ, પણ આપણા આદારમાં, આપણા જીવનમાં તેમજ રીતરિવાજોમાં સંધ્યમ, ખેતીમાં પાકને લગતો સંધ્યમ-એવ પ્રજા સહકારપૂર્વક સંધ્યમ રાખે તો ધોરાકનો પ્રશ્ન સહેલાઈથી ઉકેલી જાય.

ખિતનતી એક વૈજ્ઞાનિક સંસ્થા જે કહે તે આ દેશને લાગુ ન પાડી શકાય એવી દલીલ ઉઠવાને સલાહ છે; પરંતુ આપણી વિજ્ઞાન પરિવહના પ્રમુખે પણ આવા જ ઉપાય એંગ્લેન્ડની એક વખતે સંસ્થાના દત્તા. આપણે એવી દુનિયામાં રહીએ છીએ, જેમાં સ્વયં અંતરેના નશ થઈ ગયા છે. દુનિયાના બધા દેશો પાંડેશીએ થઈ ગયા છે. એકતું દુઃખ કે સુખ બીજાને અસર કરે છે. આજે કોઈ પણ માનવી પોતાની જાત પૂરતો જ અલગ રહી શકે એમ નથી. કુટલાક પ્રમો. દુનિયા આખીને સામાન્ય છે, એટલે તેમને ઉકેલ સૌના પ્રયત્ન માટે છે.

સર્પેન્ડીના ઉકેલ ચિકિત્સા

ચિકિત્સાના હોડ હિંદુસ્તાનમાં ઠેક હિમાલયથી માંડીને ત્રાવણકોર સુધી મળી આવે છે. ખાસ કરીને બેન્ગલો અને સૂકા પ્રદેશમાં તે પુષ્કળ થાય છે. મદારાષ્ટ્રના દખ્ખણ ઘાટોથી ત્રાવણકોર સુધી ચિકિત્સાના હોડ સારી રીતે જડી આવે છે. ચિકિત્સા શાસ્ત્રીય નામ રાઉવોલ્ફીઆ સર્પેન્ડીના (Rauwolfia Serpentina Benth) છે અને તેના વર્ગ કુટામ્બ-એપેસાઇનસી છે. ચિકિત્સાના મૂળમાં, પાંદડાં તેમ જ તેના રસ ઔષધમાં વપરાય છે. મગજની નબળાઈના રોગોમાં, ગાંડપણ મટાડવા માટે ચિકિત્સાના ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. તાવ ઉતારવા, શક્તિદાયક અને શાંતિદાયક ઔષધ તરીકે કોલેરામાં ચિકિત્સા ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે સર્પેન્ડીના ચિકિત્સા વપરાય છે પણ તે સંબંધી આધારભૂત પુરાવા મળતો નથી; પરંતુ તેનું અગ્રિમ નામ સર્પેન્ડીના છે, એ ઉપરથી કદાચ આ અત્યુમાન કરવામાં આવ્યું હોય. જ્વરાતના લોકો ચિકિત્સાનાં મૂળમાંથી બૂકા પેટમાં હોં મટાડવાના ઉપાય તરીકે વાપરે છે.

ચિકિત્સાના સૂકા મૂળનું રસાયણિક અન્વેષણ મડુંમ દેશભક્ત હકીમ અબ્દુલ્લાહ દાસ્તીમાં રસાયણીક આવુ વૈદક અને તીબ્બી કોલેજનું પ્રયોગશાળામાં હાય ધરવામાં આવ્યું હતું. તેમાંથી રસાયણિક પદાર્થો કુદ રૂપે જુદા પાડી તેના આયુર્ધીય ગુણો તપાસવામાં આવ્યા હતા: પરિણામો દુઃકમાં નીચે પ્રમાણે આવ્યા છે:

ચિકિત્સાના સૂકા મૂળમાંથી કુલ અડધો ટકા આલ્કે-લોહક જનના પદાર્થો નીકળે છે. આલ્કેલોઇડનાં ત્રિ-અ-લુમાંથી પાંચ આલ્કેલોઇડો જુદાં પાડવામાં આવ્યાં છે. અને એ બધાંનાં ગુણો તપાસવા દેહમાં પર તેના પ્રયોગો અજમાવવામાં આવ્યા હતા.

૧. અજમાવવાના આલ્કેલોઇડો ગ્રેણી: આ નામ સંસ્થાના સ્થાપક અબ્દુલ્લાહના માનમાં રાખવામાં આવ્યું છે. આ ગ્રેણીમાં ત્રણ સંદેહ આલ્કેલોઇડો છે: અજમાવવાના, અજમાવીના અને અજમાવીસાઇન. આ બધાં હૃદય, શ્વાસોશ્વાસ અને તાનતંત્રોમાં ક્રિયા-એને મંદ કરી નાખે છે. ૨. સર્પેન્ડીના ગ્રેણી: આમાં બે પીળા રંગના આલ્કેલોઇડો છે: સર્પેન્ડીના અને સર્પેન્ડીનાઇન. અજમાવવાના ગ્રેણીના આલ્કેલોઇડો કરતાં આ બંનેમાં આલ્કેલોઇડોના ગુણો વધારે પ્રબળ છે. આ બંને શ્વાસોશ્વાસને સ્તબ્ધ કરે છે: તાનતંત્રોમાં ક્રિયાએને મંદ પાડે છે, પણ હૃદયની ક્રિયાએને ઉત્તેજિત કરે છે. અધીએક દ્રામનો ડોઝ આપવાથી દેહનું મરી જાય છે, ઉંચ ન આવે-ઇસોમિનવા તેમ જ ગાંડપણના આવેલ આવતા હોય એવા દર્દીઓને આ આલ્કેલોઇડો ખૂબ ઉપયોગી થાય છે એમ તપાસમાં માલૂમ પડ્યું છે.

આપણી ઔષધીય વનસ્પતિઓનું આધુનિક રસાયણની મદદ ને અન્વેષણ થાય એ વિષે ખૂબ કહેવામાં આવે છે. પદ્ધતિસરના આવા પ્રયાસો ખૂબ આવકારવાય છે.

વૈદ્યો વિ. ડોક્ટરો

(યોગ્ય મદિના પહેલાં મુબમમાં મેળેલા યુગ્મશત-અબ્દ-ક્રિયાવાદ વૈદ્ય-અમેલનના પ્રમુખ વૈદ્યશાસ્ત્રી આપણે આપણા ભાષણમાંથી મહત્વનો ભાગ અડી આપવામાં આવ્યો છે તેમાં આપણા દેશમાં ચાલુ બે પ્રધાન ચિકિત્સાપદ્ધતિ સંબંધી વિશદ થયાં છે. યુગ્મશતના વાયકોને એ વિચારણીય બનશે તેમજ રસપ્રદ બાંધન પૂરું પાડશે.)

“ચિકિત્સાપદ્ધતિ ગમે તેવી શાસ્ત્રીય લક્ષે હોય; પરંતુ ન્યાં સુધી તે સમાજનાં યોગ્યતા થઈ શકી ન હોય ત્યાં સુધી તે શાસ્ત્રીયતા યુ” કામની? એથી ઉલટું આમ લોકોની જરૂરિયાત સાથે જેનો મેળ ખાતો હોય તે પદ્ધતિ ખરી રીતે સાચી વૈજ્ઞાનિક છે. વિજ્ઞાન સમાજનેપયોગી ન બની શકે તો તેના અપ શો? આજે પશ્ચિમના ચિકિત્સા વિજ્ઞાનનો આમ લોકોની જરૂરિયાતો સાથે મુદ્દા મેળ ખાતો નથી એટલે અંશે તેને વૈજ્ઞાનિક ન ગણી શકાય. આયુર્વેદ આ દૃષ્ટિએ વધુ સામાજિક અને તેથી વૈજ્ઞાનિક છે એમ કહેવું જોઈએ. દેશના અદ્યતનમાં અદ્યતન લોકોને વૈદ્યોની સેવાનો લાભ મળી શકે છે.

આપણે મોટી મોટી ચોજનાઓ ‘કરીએ’ છીએ. ઘણા તરીકે ભાર કમિટીના રિપોર્ટ. પરંતુ હિંદના સમાજને તે કેટલે અંશે બંધબેસતી યશે એ લવિત્થ

કારણે. 'યુરોપ-અમેરિકામાં આટલા ડોક્ટરો છે, આટલી નર્સો છે, માથાદીક આટલું' અર્થ આવે છે. હિંદમાં આટલું આવે છે. હિંદ ધણું પછાત છે.' આ જવાબે હું વાંચું છું ત્યારે મને એમાં પશ્ચિમના અર્થ અનુકરણ સિવાય બીજું કંઈ જ નજીવું નથી. દરેક દેશનું સામાજિક બંધારણ એકસરખું નથી હોતું. પશ્ચિમમાં ગંભીર હૉસ્પીટલો અને ઉભી થઇ હોય, કારણ કે ત્યાંના સમાજમાં આપણા જેવા કુટુંબ સંબંધ-વ્યવહાર-નથી. ત્યાં માણસ માંદું પડે છે તુરત જ હૉસ્પીટલમાં ધકેલવામાં આવે છે. આપણે અહીં મોટા શહેરોમાં પણ દરદી દવાણુ થાય તો જ હૉસ્પીટલમાં જાય છે. ધણું ખર્ચ એની સારવાર કુટુંબીઓ અને અન્ય રેનેલીસ બંધીઓ જ કરે છે. આ સામાજિક પરિસ્થિતિમાં ગંભીર હૉસ્પીટલો ઉભી કરવી બેજગી છે ?

પશ્ચિમનું અર્થતંત્ર ભૂદંડ જ છે. બધું યંત્રવત (mechanical) કંચું હોય તો બંધે કુદે એમાં પછી પ્રાણ રહેવાનો નથી. આજે નર્સો ભુઓ, ડોક્ટરો ભુઓ. ક્યાંય જૂતક્યાનાં સ્થાન થાય છે ? એક વિશાળ યંત્રનાં આ બધાં હોટા યંત્રો જ છે ને ? સુચ યંત્રમય થવા શરૂ થયું છે. હિંદુસ્તાનની વિશ્વાઓ યંત્રવત બની શકે એમ નથી જ. એ સામાજિક અને ઉપોગી થઇ શકે છે. હિંદની વિશ્વાઓ વૈજ્ઞાનિક અને અદ્યતન થઇ શકશે કે કેમ અને યશી તો પોતાની સામાજિકતા ટકાવી શકશે કે કેમ એ પ્રશ્ન છે. આ મારો નક્કર મત છે. અમેરિકા જેવા યંત્રસદૃશ થઇ ગયેલા, પ્રત્યેક કાર્યને ખંડોમાં વહેંચી કાર્ય કરવાર અને અતિશય ઉલોગવાદી દેશમાં એવો કલીનીક જેવી અર્ધ સાધનસામગ્રીથી સુસજ્જ થયેલી એક જખરજસ્ત મહાન સંસ્થા એક મહાન યંત્ર જેવી બની ગઇ છે. એનાં રિસ્ક યંત્રોના પાટા ઉપર દરદી એકાદ વખત ચડે તો કે તરત જ તેના નેપથ્યામાંથી, ઉંચાઇ માપવામાંથી, રક્ત પરિણામ, એક્સ-રે ફોટોગ્રાફ, ઇલેક્ટ્રો-કાર્ડિઓગ્રાફ, બ્લડ પ્રેશર દર્શાવનારો પસાર થયું પડે છે. આ સંસ્થામાંથી બહાર આવનાર દરદીના વ્યાધિનું જે જ્ઞાન હતું, તેમાં કિયત વૃદ્ધિ થઇ હોય છે, પરંતુ વ્યાધિનું ખર્ચ કંઈય તો અધારમાં જ રહી ગયું નજીવું છે. વિવિધ તપાસનું સમીકરણ, માપ વગરના કોશ અને ચાર્ટ્સ, એનેલીસીસના રિપોર્ટ-બોરેરા ક્ષારામાંથી ભજમલા નિષ્કૃત્તો કાઢી નાંખી કરી શકના નથી. દરદીને દરેક નિષ્કૃત્તે એવા અસંખ્ય કક્ષા રૂપે જેઓ હોય છે કે ફરી તેને એક

અર્થક દરદી તરીકે જોઇ શકતો જ નથી. દરદી હવે વ્યક્તિ નથી રહ્યો; પરંતુ વૈજ્ઞાનિક મહિતિનો ખીચડો (jumble of scientific data) બની ગયો છે. આમાં વિજ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ થતી હશે, રિપોર્ટો મોટા મોટા પ્રતિદર્શક લખતા હશે, દરદી બિચારો હોતો ત્યાં ત્યાં જ રહે છે. વિજ્ઞાન આગળ વધે છે. જ્ઞાનતા એટલી જ દુખી બસે વધુ દુઃખી થતી જાય છે. એક તરફ દરદીને સમગ્રરૂપે (patient as a whole) જોવા માટે આગ્રહ થઇ રહ્યો છે. બીજી બાજુ આ દર્શકન છે-દેખીતો વ્યવહાર છે આથી જ ચિકિત્સાપદ્ધતિ જખર જેવી ન થઇ જાય તે આપણે જોવાનું છે. સકલ જ્ઞાનના પરિપાકથી એક જનની ખાસ છદ્ધિપ્રાપ્ત થતી નેપ્રજે, જે સહેલાઈથી વ્યાધિને પારખીને સહેલાઈથી ચિકિત્સા કરી શકે, આયુર્વેદ કે એનોપથી-જેનામાં આ આવડત હશે તે સમાજ હિતકારક થશે; લોકોમાંય હોષ લોકોમાં પ્રાપ્ત થશે.

આજે દવાઓનો જે અવિચારી મહિ-વીર્યવાન દવાઓનો ગદાતિથાર (આ રાખ્દ ચરક ચિ. ૨૬/૭૭ સદૃશ નિમ્બનમાં આવેલો છે) ચાલી રહ્યો છે, તે બેજગી છે. જે માતખર દવાઓ માટે આધુનિક વિજ્ઞાન ગર્વ લઇ રહ્યું છે તે વીર્યવાન દવાઓનો ગદાતિથાર માનવ શરીરના ભુક્ષા કાદી નાખશે એમ મને તો લાગે છે. સકલ ઔષધોનું એર સમાજચારીમાં ફીક ફીક ગયું છે. હવે આપણું છે પેનસિસીન. ડોક્ટરો કહે છે કે આ તદ્દન નિર્દોષ દવા છે; પરંતુ આજે તેનો હુરપેશ મોટા પ્રમાણમાં સર્જત થઇ રહ્યો છે. એનોપથીકનું મોટામાં મોટું દૃષ્ય તેનું અતિશય દવાપણું-overdosing-છે. શરીરમાં મન કે આત્મા હોય જ નથી એમ આત્મિક દવાઓ ઝીકે રાખવામાં આવે છે. ઇન્જેક્શનો, પેરેટ દવાઓ, ડોઝો-આ બધું આજે પુરુષોમાં ચાલી રહ્યું છે. આજે દરદીને ગમે તે ભોગે એક વખત તો બેઠો ફી દેવાની ડોક્ટર દેવોમાં અનુગતી ઉનાયગ જોવામાં આવે છે. પરિણામ એ આવ્યું છે કે એ એકમાંથી ઊંચી બીજી વ્યાધિનો ભોગ બને છે અને જલદી લાગી જાય છે. નિવેકનખરનું અનુકરણ આત્મવિષાતક બને છે. વ્યાધિનું નિચાર નિષેક માગે છે. Pain has a purpose in life. વ્યાધિમાં ધિયં અને શાંતિ નેપ્રજે. ઉપરાજવી ઘટકારને તેમાં, દવાઓ ઉપર દવાઓ આ બધું વિવેક લીનવાનું સચક છે."

તાજમહાલ

અનુવાદક : શ્રી. મુરેશ હ. ભેખી
(શ્રી બલાહરદે મુખ્યપાધ્યાય સચિત જનકજીમાંથી ઉદ્ધૃત અને અનુવદિત)

પહેલી વાર જ્યારે હું આપ્રા ગયો
ત્યારે તાજમહાલ જેવાજ ખાસ ગયો હતો.
પ્રથમ દર્શનથી થયેલું નિરમય હતું પણ
રંમરજીમાં છે. ટ્રેન આપ્રા રેલ્વેને હતું
પહેલો નો'તો. ત્યાં એક સદયાત્રી બેઠો
ઊઠ્યો, "જીઓ, પેસો તાજમહાલ દેખવ."

'આ જ કે-'

દૂરથી દિવસના પ્રકાશમાં તાજમહાલને
જોઈને નિરાશ થયો. ચૂનાથી 'ધોલેલી કોઇ
સામાન્ય અસ્તિત્વના જેવો-આ જ તાજમહાલ. છતાં વ
નિર્નિમ્ય જોઈ જ રહ્યો. ગમે તે હોય છતાં આખરે
તો તાજમહાલ ને! શાહજહાનની તાજમહાલ... ઇચ્છની
નક્કી સંખ્યાએ કેદી શાહજહાન આપ્રાના કિલ્લાની
અટારીએ બેસીને આ જ તાજમહાલ લાણી જોઈ રહેતા.
મુખતાજની-કામનાનું પ્રતિમંત રવરષ તાજમહાલ...
આકાશગીર નિર્મમ નો'તો. પિનાની છુછા ઝેણે અધૂરી
રાખી નહિ... મહા સમયોડે જીવસ નીકળ્યું છે-સમ્રાટ
શાહજહાન પ્રેયશીની પાસે જવા નીકળ્યા છે...વધુ
વિશેષ સહી થકાથો નહીં...કાઠીને ધીમે ધીમે નીચે
ઉતારે છે...જમીનના ઊંડાણમાં...આ તાજમહાલમાં જ
મુખતાજની અત્યંત નિકટ એની શેષ રાખ્યા મિલાવવામાં
આવી. બીજી પણ એક કબર હતી...કશય હતુંય છે...
એ પણ તાજમહાલની જ પાસે...દારા સિકોહની...

ચૂનાથી ધોલેલી સામાન્ય અસ્તિત્વના જેવો તાજ-
મહાલ જોતજોતામાં દષ્ટિસ્થિતિની બહાર સરી ગયો.
પૂર્ણિમા પછીનો દિવસ. હતું ચંદ્ર ઊગ્યો નથી;
જ્યોત્સ્નાનો પ્રકાશ પૂર્વ દિશામાં દેખાય છે. તે દિવસે
સન્ધ્યા પછીના તાજમહાલને બીજી વાર જોવા ગયો હતો.
એ વખતની અનુભૂતિ હતી પણ મનમાં રચક છે.
દરબાજે વટાવીને અંદર દાખલ થતાં જ અચ્છટ મર્મરંધન
કાને પડ્યો. સુગંધી વીધિકામાંથી નહિ-મનમાં થયું કે
જાણે સુરના અતીતમાંથી મર્મરંધન નહિ-જાણે

કુધેલું કંદન. રહેજ પ્રકાશિત અન્ધકારમાં
પુંજીત તમિસાના જેવો રંગીકૃત આજ
શું તાજમહાલ? ધીરે ધીરે આગળ વધતો
ગયો. મિનારા અને શુભાન્ને ધીમે ધીમે!
રચક થયા લાગ્યા. શુભ આભાસ પણ
અન્ધકારને બેઠીને બહાર આવવા લાગ્યો.
ત્યાર પછી એકાએક અજવાળું અજવાળું
થઈ ગયું-એકાએક વિશિષ્ટ ચેતનાના પટ
ઉપર બધું મૂલં થઈ ઊઠ્યું ચંદ્ર ઊગ્યો.
જ્યોત્સ્નાની શ્વેત ઓટણી ઓઠીને રાજ

રાજેશ્વરી શાહજહાનની રાણી મુખતાજનું સ્વપ્ન પોતે જ
જાણે આપ્રું રવાગત કરી રહ્યું. મુખ દષ્ટિએ નિર્વાક
બનીને હું જોઈ જ રહ્યો.

ત્યાર પછી તો ધણી દિવસો વીતી ગયા છે.

કયો કોન્ડાકર તાજમહાલમાંથી કેટલા પૈસા કમાયો,
કયો હોટલવાળો તાજમહાલની દોસ્તથી રાજ બની ગયો,
ફરીયાગીઓ બોટા પથ્થરમાંથી નાની નાની તાજમહાલની
અનુકૃતિઓ અને હુકાના જેવી પાષ્પ વેપારી દિવસને
છેરે કેટલો રાજ મેળવે છે, બોળા આગનુકોને કમીને
તાંવાળાઓ કેટલું બહુ જાકું પકડી લે છે-એ બધી
વસ્તુઓ પણ મારે માટે પુરાણી થઈ ચૂકી છે. અન્ધ-
કારમાં, ચાંદનીના પ્રકાશમાં, સન્ધ્યાકાળે, પ્રભાતે,
શિયાળામાં, ઉનાળામાં, વર્ષામાં, ઘરમાં બહાર બહુ
રૂપે ત્યાર પછી તો તાજમહાલને જોયો છે. એટલી બધી
વાર જોયો છે કે હવે તો એ તરફ આંખ ખેંચાતી જ
નથી, એ જાણે નજરે પડતો જ નથી. આજ કાલ
તાજમહાલની પાસે થઈને મારે ધણું ખર્ચ આવવા
જવાનું થાય છે. આપ્રાની પાસે જ એક ધર્માદ દરિય-
તાલમાં હું ડાકટર થઈને આવ્યો છું. તાજમહાલનો
એક હવે રહ્યો નથી, પણ એક દિવસ-તો તમે પહેલેથી જ
વાત સાંભળ્યો.

તે દિવસે 'આકિરડાર' પતાવીને એટલાના પશિયાં
ઉતાર્યો હતો ત્યાં એક વૃદ્ધ મુસલમાન દરવાજામાંથી

દાખલ થયો. એની પીઠ પર એક મોટી ઝોળી લાદેલી હતી. ઝોળીના લારથી એ બિચારાની ફાડ પાંચ વાંકી વળા ગઇ હતી. મને થયું કે કોઇક મેલાવાળો હશે. એણે ઉતારતાં જ મેં જોયું તો ઝોળીની અંદર મેલા નહીં પણ પુરખો પહેરેલી સ્ત્રી બેઠેલી દેખાઇ. જુદોતો ચરુડે ધણેપરો બાઉડને મળતો આવતો હતો. એણે લાંબો ને ટીકો ઝંખો પહેર્યો હતો. ને એની દાદી ધોળા ધોળા હતી આગળ આવીને મને સલામ કરીને એણે શુદ્ધ ઉર્દૂમાં કહ્યું: “મારી બેગમને તમને બતાવવા માટે પીઠ પર અહીં લઇ આવ્યો છું. હું બહુ ગરીબ છું. તમને ઘરે બોલાવીને શ્રી આપવાનું મારું ચલુ નથી. તમે આપ મહેરબાની કરીને—”

પાસે જતાં જ કશીક દુર્ગંધ આવવા માંડી. દરિપતાલમાં જઈને પુરખો અળખો કરતાં જ (એમ કરવામાં એણે ઠીક ઠીક વાંધો ઉઠાવ્યો) આખી વ દ મને સમાનજ ગઇ. કેન્કમ ઓરિસા! અહુ મોડું સડી ગયું છે. જમણી બાલુનો ગાસ તો રહ્યો જ નથી. દાત લુણ્ણાનનક રીતે અંદાર નીકળી આવ્યા છે દુર્ગંધ એટલી બધી કે પામે દરેક ટાકાય નહીં. ફરથી દોજ પીઠ પર અહીં લાવે ને પાછો જાય એ રીતે તો એ રોગીની સારવાર થાય નહીં. મારા ‘ઇનડોર’માં પણ ત્યારે જગા નોતી. તેથી બાપરે મેં એને દરિપતાલના વરંડામાં રહેવાને કહ્યું, પણ વરંડામાંય આખરે એને રાંખી રાક્યો નહીં. બપંડર દુર્ગંધ! બીજા દર્દીઓ વાંધો ઉઠાવવા લાગ્યા. કંપાઉન્ડર, ડ્રેસર, એટલું જ નહીં, બંગી સુદાં એની પાસે જવા રાજ નહીં. પણ જુદને તો જાણે કશું થયું જ નથી દિવસરાત સેવા કરતો જાય છે બધાને જ વિરોધ. આથી વરંડામાંથી પણ મારે એને કાઢવો પડ્યો. દરિપતાલની પાસે એક વડતું ઝાડ હતું એની તાજે મેં એને રહેવાને કહ્યું. એ તે પ્રમાણે રહેવા લાગ્યો. દરિપ-તાલમાંથી રોજ દવા લઇ જાય હું કદિક કદિક જઈને ઇન્ફેક્શન આપી આવું. આ પ્રમાણે થોડા દિવસ સુધી ચાલ્યા ક્યું.

એક દિવસ મુશળધાર વરસાદ વટી પડ્યો. હું કારખાનેથી પાછો ફરતો હતો. એકાએક મેં જોયું તો ખુંદો બોમો. બોમો બીજાય છે. એક ચાદરના બે છેડા ઝાડની ડાબે બાંધ્યા છે ને બીજા બે છેડા પોતાના હાથમાં

પકડીને એ બોમો રહ્યો છે. ચાદરની નીચે છે બેગમ સાહિબા. જાણે કશું જ બન્યું નહીં હોય એમ દેખો રહેતો એ બીજાને જાય છે. મેં મોટર એ તરફ વાળી. સામાન્ય ચાદરનાં આચ્છાદનથી મુશળધાર વરસાદથી બચી શકાય નહિ. બેગમસાહિબા પગથી તે-માથા સુધી બીજાય ગયાં હતાં, ને થરથર કંપતાં હતાં. અર્ધા મુખ ઉપર બીજસ હાસ્ય હતું. તાવથી શરીર ધગધગી ઊડતું હતું.

મેં કહ્યું: ‘દરિપતાલના વરંડામાં જ લઇ આવો. એને જુદે અણુધાર્યો જ પ્રેમ પૂછ્યો: ‘એના બચતાની થોડી ધણી આશા છે પરી હજુર?’

મારે સાચી વાત જ કહેવી પડી: ‘ના’.

ખુંદો કશું બોલ્યો નહીં બોમો જ રહી ગયો. હું ચાલ્યો આ યો.

બીજો દિવસે આવીને જોઈ હું તો વડની નીચે કાઢ નથી.

બીજા થોડાક દિવસ વીતી ગયાં. તે દિવસ પણ કારખાનેથી પાછો ફરતો હતો-એક ખેતરમાં થઈને આવતાં ખુંદો નજરે પડ્યો. મોઠો મોઠો કશુંક કરી રહ્યો હતો. બપોરનો તાપ પ્રખર હતો. ત્યાં એ ખુંદો કશું છે શું? ખેતર વચ્ચે મર્યા પડેલી બેગમને લઈને ખૂંચાય રહ્યો છે કે શું? હું એની તરફ ગયો. ફેટલીક ભગીલી ઇંટ અને કાદવથી એ જાણે કાંઈક અણી રહ્યો હતો.

‘અહીં શું કરી રહ્યા છો; મીયાં સાહેબ?’

જુદે હાંજીમાંથી બોમો થઇ જઈને ખુંદોને મને સલામ કરી.

‘બેગમની કબર ચાલું છું, હજુર.’

‘કબર?’

‘જી હજુર.’

‘હું ક્યું બોલી રાક્યો નહીં. થોડીક વાર સુધી અવરજવ જનાવી ખુંદોની નીરવતા બપોરી રહી, પડી મેં પૂછ્યું: ‘તમે અહીં રહો છો ક્યાં?’

‘આશાની આસપાસમાં બીજ માંગતાં ફરતો છું છું, મરીમખરવર.’

‘મેં તો તમને કહી બોધા નથી. શું નામ તમારું?’

‘ફરીર શાહજહાન.’

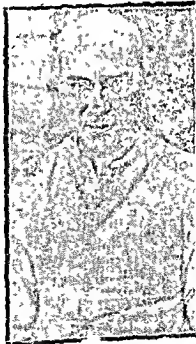
હું નિર્વાક બનીને ત્યાં જ બોમો રહી ગયો.

જવાહરનો જગતને સંદેશ

અમેરિકાના પ્રવાસ દરમિયાન હિંદના મહાઅધ્યાત્મ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ અનેક વ્યાખ્યાનો આપ્યાં અને છાપાખાખાને અનેક મુલાકાતો આપી તે સર્વમાં કોઈ બીજા યુનિવર્સિટી પ્રરૂપી એ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ જનરલ વાઈટ ડી. ઇનહોવરના હાથે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુને 'ડૉક્ટર ઓફ લૉજ'ની પદવી આપવામાં આવી તેને લગતા તા. ૧૮-૧૦-૧૯૬૧ના રોજ યેલ્ડવામાં આયોજ પેન્ડીપ્રદાનસમારંભ' પ્રસંગે પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ આપેલું વ્યાખ્યાન સૌથી ઉત્કૃષ્ટ હતું. આ વ્યાખ્યાનમાં રાજકારણી પુરુષો અને સુધીપાસક સન્નો વચ્ચેના ભેદ, નૈતિક મૂલ્યોનું મહત્વ, સાધ્યની રૂપરૂત, સાધનની શુદ્ધિ, આંધીછના ઉપરેશની નિશિષ્ટતા, હિંદની આગ્રહીની લડતનું સ્વરૂપ, સત્યાગ્રહજાતી આગવશ્યતા, કાયમીકિતનું મહત્વ, હિંદની આત્મરાષ્ટ્રીય રાજનીતિ, દુનિયાની વર્તમાન હુદ્દીશના કાગળે, એશિયાની નવનૃતિ, વિશ્વશાન્તિને સ્થાયી પાયા ઉપર પ્રતિષ્ઠિત કરવાની આત્યંતિક જરૂર - એવા અનેક વિષયો પરતે પંડિતજીએ ચોતાના વિચારો રજુ કર્યો છે. વ્યાખ્યાનના પહે પહે આજની દુનિયાની વિનાશીનુપ પરિસ્થિતિને કારણે અત્યંત ચિન્તાવ્યાકુળ રહેતા એક કલ્પ આત્માનું 'મર્મરૂપરૂપ' સંવેદન અનુભવેલે ચર થાય છે. પંડિતજીની પાછળ જાણે કે આંધીછ યોજતા હોય એવા આપણને લાગુ થાય છે અને એમ છતાં આખા વ્યાખ્યાનમાં પંડિત જવાહરલાલનું પ્રવૃંદ વ્યક્તિત્વ એટલું જ તરી આવે છે. પંડિત જવાહરલાલ ન હેવળ આંધીછના ચારસદાર છે, ન કેવળ હિંદના પ્રતિનિધિ છે, એ તો સં આજની દુનિયાનાં સુખે સુખી અને દુઃખે દુઃખી સતત વ્યગ્ર છતાં સદા-કાળ આશાવાહી, આ સંતોષ જગતના એક મહાન ન્યોનિષ્ઠ આત્મા તેમની અદ્ભુત પ્રતિભાનું આ વ્યાખ્યાનમાં આપણને દર્શન થાય છે અને તેથી એ આખું વ્યાખ્યાન રાજકારણ-અનુપરિવર્ત કરીને બહી પ્રગટ કરવું યોગ્ય લાગે છે. એની અંદર જગતના સર્વ રાજકારણી આજેવાનોતે-નોષ્ટના સમાર્પીશોને-આ વિશ્વની ત્રિકલ સમસ્યાનો કોલ રોધિયાનું, માર્યે અનુભૂતા સ્વયમકરી વિશ્વકુદ્દના કલ્પી જગતની જનતાને મુકટ કરવાનું સ્થાયી શાન્તિની સ્થાપના કરવાના માર્ગે સહકાર આપવાનું આદ્વાન છે. પંડિત જવાહરલાલની જગતજયની પ્રસંગે ધુપરોનના લાચકોને તેમનું આ કલ્પ પ્રવચન એક ધરતાં અમે દેવદાયતા અનુભવીએ છીએ.

માન્યવર પ્રમુખ સાહેબ,

આજે મને બહી આદરણીય આમ' પ્રમુખ આપીને અને 'ડૉક્ટર ઓફ લૉજ'ની પદવી અર્પણ કરીને મારું બહુમાન કરવા બદલ આપનો અને આપની આ મહાન યુનિવર્સિટીનો હું અત્યંત આભારી થયો છું. આ યુનિવર્સિટી સાથે અને આ યુનિવર્સિટીની અનેક બહુશ્રત અને સંયોજક વ્યક્તિઓ સાથે આ રીતે સંલગ્ન થવું એ હું એક ધણ મોટું માન લેખુ છું. આ માનને મારા જીવનની એક સુભગ ઘટના તરીકે હમેશાં હું સંભારતો રહીશ. જે વ્યક્તિએ યુદ્ધ દરમિયાન તેમ જ ત્વર પછીના સુવેદસ્થાપનાના કાળ દરમિયાન અતિ અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે તેવી સુવિખ્યાત વ્યક્તિનાં હાથે આવું વિશિષ્ટ માન મળવું એ સ્વિરોધ ગૌરવપ્રક છે.

રાજકારણ અને મૂળભૂત સત્યો હું આજે તમારી સમક્ષ એક મહાન રાષ્ટ્રના મુખ્ય પ્રધાન તરીકે અચળા-તો, એક રાજકારણી પુરુષ તરીકે

નહિ પણ એક એકી વ્યક્તિ તરીકે ઉપરિચિત થયો છું, કે જણે ચોતાના ગોઠસ આદર્શો અને ભાવનાઓ સાથે આચરણનો-હમેશા સફળતાપૂર્વક નહિ એવો-મેળ મેળવવાનો માર્ગ શોધવા માટે સતત પ્રયત્ન લેયો છે. એ માર્ગની ઉપાસના હમેશા મુશ્કેલ રહી છે. પણ આજની કલકલકાસ અને દેપ મતસરથી ભરેલી દુનિયામાં એ વિરૂપતઃ મુશ્કેલ બની છે. રાજકારણી પુરુષોને દિનપરદિન ઉભા થતા પ્રશ્નોનો નિકાલ લાવવાનો હોય છે અને તત્કાળ પરિણામ મેળવવાની તેઓ હજી ધરાવે છે. તરવચી-સત્યોપાસકો-અતિમ સત્યોનું-પાયાનાં તરવોનું-સદા ચિન્તન કરતા હોય છે અને ચાલુ દુનિયા અને તેની સમયે સમયે ઉભી થતી સમસ્યાઓ સાચેતો તેમનો સમર્થ વહી જવાની સંભાવના રહે છે. આજની પ્રશ્નો પરતે જનતામાંથી કોઈનો પણ અલિયમ એકાન્તપણે વ્યક્તિ લાગતો નથી. પોષ્ટોની-પાક આ બંને પ્રકા-

રના અભિગમનું એકત્રીકરણ અને તદ્દલવ આચરણ શક્ય છે ખરું? આપે સાહેબ, એક મહાન કમ્પીર તરીકે ઘણા અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો છે અને આ યુનિવર્સિટીના પ્રમુખ હોદ્દાને એક તરવરેલા તો રોગચાળા પણ આપે પ્રાપ્ત કરી છે અને તેથી આ પ્રશ્નનો આપ ગોચર ઉત્તર આપી શકો તેમ છા.

જ્યાં સતત પ્રવૃત્તિનાં ચક્રો ભારે વેગપૂર્વક ચાલી રહ્યાં છે એવી આ હુનિયામાં માણુઓને વિચારવાની-અને એથી પણ ઓછી મુગમૂત ધોષ અને આદર્શોનો વિચાર કરવાની-અડધી ઓછી દુરસદ છે, પણ જ્યાં સુધી આપણે કવી દિશાએ જઈ રહ્યા છીએ અને આપણે શું સાધવા માગીએ છીએ એ બાબતનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ ન હોય ત્યાં સુધી આજના સમયમાં પણ આપણે શું કરવાના છીએ અને કેવી રીતે વર્તવાના છીએ? એ સમસ્યાઓ યોગ્ય રીતે ચર્ચાય એ તો આવી યુનિવર્સિટીના શાન્તિ ભર્યાં વાતાવરણમાં જ શક્ય છે.

આજની પેઢીનું કર્તવ્ય

આજનાં જે ભુવાન રત્નો-પુરોષો આવી યુનિવર્સિટીનાં ચિન્હણ લાઇ રહ્યાં છે અને જેમની ઉપર આવતી કાલે જીવનના પ્રશ્નો હલ કરવાનો બોલો આવી પડવાનો છે તેઓ જ્યારે સ્પષ્ટ ઉદ્દેશોનું અને સાચાં મૂલ્યધોરણોનું ચિન્હણ પામશે ત્યારે જ અમારી પેઢી વિશે આપણે કંઈક આશા બાંધી શકીશું. જાં પેઢીએ જરૂર કેટલાક મોટા માણુઓ પેદા કર્યાં છે, પણ એક પેઢી તરીકે તે હુનિયાને વારંવાર મુદ્દ તરફ ધસડી ગયેલ છે. એ પેઢીમાં સાણુપણ અને ડહાપણનો જે અભાવ હતો તેની કિંમત આપણને જે વિશ્વયુદ્ધના આકારમાં ચુકવવી પડી છે. આપણે આની ભારે કિંમત ચુકવી એમ જતાં પણ આપણી કરણ જનક કમનસીબી એવી છે કે એ કિંમત ચુકવવા જતાં પણ આપણે સાતી શાન્તિ કે કલક-કંકાસનું સ્થાપી પર્ષતસાન દાંત્રક કરી શક્યા નથી, અને એથી પણ મોટી કમનસીબી એ છે કે માણુસમન પોતાને મળવા અનુભવમાંથી કશો પંજુ લાભ ઉઠાવતી નથી અને જે રત્નો આજસુધી અદ્વિતની ભોગ થતી આવી છે તે જ રસ્તે તે ચાલ્યા કરે છે.

વિજય એટલે શું?

આપણે લાગણી લાગ્યા અને છતાં પણ ખરા એમ જતાં પણ એ જીત. એટલે શું અને તેનું સામ્ય

માપ કઈ રીતે કાઢવું? સાધારણ રીતે લાગણ અમુક હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટે લગાય છે. કોઈ પણ લાગણ શરૂ કરવા પાછળ મૂળમાં દુશ્મનનો પરાજય સ્વતઃ કાંઈ હેતુ નથી હોતો, નિરાધારિત પણ પોતાના રાષ્ટ્રને લાભપ્રદ એવા યોદ્ધસ હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં આવતા અનંતરાયને દૂર કરવા એ દરેક લાગણનો પ્રારંભમાં હેતુ હોય છે. જો એ હેતુ સિદ્ધ ન થાય તો દુશ્મન ઉપરની જીત એક પ્રકારનો બ્રામક-નકારાત્મક-સતોષ આપે છે અને એ કાંઈ ખરી જીત નથી હોતી. આપણે સાથે સાથે એ પણ જોવું છે કે લાગણ શરૂ થવા બાદ દુશ્મનને કેમ હરાવવો એ જ એક આખા યુદ્ધનો એકાન્ત હેતુ બની જાય છે અને ખીલ સાચા ઉદ્દાત હેતુઓ ઘણી વાર ભૂલી જવાય છે. પરિણામ એ આવે છે કે દુશ્મનને હરાવીને જે વિજય મેળવવામાં આવે છે તે ઘણા અધુરો હોય છે અને તેમાંથી ખરા પ્રશ્નો કોઈ નિકાલ આવ્યો હોતો નથી, અથવા તો તત્કાળના કોઈ પ્રશ્નો એ મુદ્દ હારા કદિ નિકાલ આવ્યો હોય છે તો પણ તે સાથે ખીલ ઘણા વધારે અનિષ્ટ સ્વરૂપના પ્રશ્નો ઉભા થવા હોય છે. આ ઉપરથી મુદ્દકાળ રોક કે મુલેકશાન્તિનો કાળ હો, ખરા ઉદ્દેશ અને હેતુઓ વિશે આપણા મનમાં પૂરપૂરી સ્પષ્ટતા હોવી અને તે હેતુઓ સિદ્ધ કરવા પાછળ જ આપણું લક્ષ્ય કેન્દ્રિત હોવું એ આવશ્યક અને છે.

સાધ્યસાધન સંબંધ

હું એમ પણ ધારું છું કે જે સાધ્ય ઉદ્દિષ્ટ હોય અને તે સિદ્ધ કરવા માટે જે સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવતો હોય તે ઉભય વચ્ચે હંમેશા ઘણો ગાદ અને અંતરંગનો સંબંધ રહેલો છે. સાધ્ય સાધ્ય હોય પછી જે સાધનો ખેડાં હોય તો પરિણામે તે સાધ્યને જ દુષિત કરશે અથવા તો તે સાધ્યને ખોટું વળણુ આપશે. સાધન અને સાધ્ય આ રીતે અત્યંત ગાદપણે જોડાયેલાં છે અને અન્યોન્યથી કોઈ પણ રીતે છુટાં પાડી શકાય તેમ છે જ નહિ. ભૂતકાળમાં અનેક મહાપુરોષો આ પાઠ આપણને શીખવ્યો છે અને એમ જનાં પણ કમનસીબે તે ભાગ્યે જ શાદ રાખવામાં આવે છે.

નૈતિક મૂલ્યોનો આમહલ

આ વિષયને લગતા કેટલાક ખ્યાલો હું તમારી સમક્ષ રજૂ કરવાનું સાહેસ કરું છું અને તે એટલા માટે નહિ કે આ ખ્યાલો તદ્દન નવા અથવા મૂલિક

છે, પણ એટલા માટે કે મારી આજ સુધીની જીંદગી કે જે સતત પ્રવૃત્તિ, અધ્યયન અને ફરજિયાત નવરાજના નાના મોટા ગાળાઓમાં વહેવાયેલી છે તે જીંદગી દરમિયાન એ ખ્યાલોની મારા મન ઉપર બહુ ઉઠી ઊપ પડી છે. મારા દેશના મહાન નેતા મહાત્મા ગાંધી જેમની પ્રેરણા અને જીવનશાળા નીચે હું મોટા થયો છું. તેઓ હંમેશા નૈતિક મૂલ્યો ઉપર ખૂબ ભાર મૂકતા હતા, અને સાધ્યની આપેક્ષાએ સાધ્યને કદિ પણ ગોણ નહિ લેખવા તેઓ સતત એવનણી આપ્યા કરતા હતા. અમે તેમની મહત્તાને પાત્ર નથી, એમ છતાં અમારાથી અને તેઓ તેમને અનુસરવાનો અમે પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ. મર્યાદિત રીતે પણ અમે તેમના શિક્ષણને જેટલું અનુસરી શક્યા હતા તેમંથી પણ અમે સુદૂર પરિણામો હાંસલ કરી શક્યા હતા. એક મહાન અને સમર્થ પ્રજા સાથે એક પેઢીના તીવ થઈ પણ બાદ અમે રક્ષણ બન્યા અને આ સફળતા કે જેનો યશ બન્ને પક્ષના ફાળે બળ્ય છે તેનો કદાચ સૌથી અગત્યનો ભાગ તો અમે એ સફળતા ફરી રીતે મેળવી તેમાં રહેલો છે. આવા મોટા સંઘર્ષ અને અધ્યયનથી મુલેકશાન્તિપૂર્વક સમાધાન આવે અને એ પક્ષો વચ્ચે પરસ્પરને સહકાર આપતા મૈત્રીમય સંબંધો સ્થપાય-આની નીકળે બીજો કોઈ દાખલો આજ સુધીના ઇતિહાસમાંથી લાગે જ શોધ્યો સાંપડે તેમ છે. એ પ્રજા વચ્ચેની કડવાઈ અને ઝેરવેર કેટલાં જગદીયો અદ્યય થયાં અને તેના સ્થાને એકમેકને સહકાર અને સાથ આપવાની શક્તિ પેદા થઈ એ ભરે આશ્ચર્યજનક છે. અમે એક સ્વતંત્ર રાષ્ટ્ર તરફ રવેજાપૂર્વક આ સહકારભર્યો સંબંધ ચાલુ રાખવાનો નિર્ધાર કર્યો છે. બીજી વધારે અનુસંગી પ્રગતિઓને કે ઇ પણ પ્રકારે સત્તાહ આપવાની હું કૃત્તા કરવા નથી માગતો, પણ આપની વિચારણા માટે હું સચવી રાકું કે હિંદની સુવેદ્યાનિભરી ઉત્કાન્તિમાં એવા એક બોધપાઠ રહેલો છે જે આજની દુનિયાના વધારે મોટા અને વ્યાપક પ્રશ્નોને પણ લાગુ પાડી શકાય. આ ઉત્કાન્તિ આપણા માટે એ તરફને પુરવાર કરે છે કે માનવજાતના ભાગ્યનું નિર્માણ કરવા માટે પશુબળનું અવલંબન અનિવાર્ય છે એવું કહ્યું જ નથી, અને કોઈ પણ સુદ્ધ કરતાં પણ તે સુદ્ધનું સંમાચન કરવાની પદ્ધતિ અતિ તે સુદ્ધતા કેવા અંત આવે છે તે

અને મહત્વની બાબત છે. માનવી જીવનના ધડનરમાં પશુબળે જન્મેલો ઉપયોગી ભાગ જીવજાળના ઇતિહાસમાંથી આપણે તારવી શકીએ છીએ, પણ સાથે સાથે એમણી એ પણ આપણને બાલુવા મળે છે કે આપણું કોઈ પણ બળ આખરે દુનિયાનાં નૈતિક બળોની ઉપેક્ષા કરી રાખતું નથી, અને જ્યારે પણ એવી ઉપેક્ષા કરવામાં આવે છે ત્યારે તેનાં માઠાં પરિણામો ઉપેક્ષા કરનાર જનસમુદાયને ભોગવવાં જ પડે છે. આજે આ સમસ્યા આપણી સામે અત્યંત ઉત્કટપણે આવીને ઉભી રહી છે, કાચુ કે આજે જે શસ્ત્રો પશુબળ પક્ષે પેદા થયાં છે તેના વિચાર કરતાં પણ કંપારી છૂટે તેમ છે.

રાજકુટુંબી પુરોહીની કર્તવ્યમર્યાદા

મને માલુમ છે કે રાજ્યવકીલની પુરત અથવા તો જેના માથે ભૂદેર ખાતાંઓની જવાબદારીઓ રહેલી છે તેવો તંત્રનિયામક કેવળ તાત્વિક સત્યને અનુસરીને ચાલી શકે નથી, એ તાત્વિક સત્યને સાથેના પ્રગત્યનો કેટલા અંશમાં મદદ કરે છે તે પ્રમાણમાં તેની પ્રવૃત્તિ અને આચરણ સત્તાપૂર્ણ રહી શકે છે. એમ છતાં પણ પાયાનું સત્ય એ જ સત્ય નરકિ રહે છે અને તેને જ હંમેશાં લક્ષ્યમાં રાખવું પડે છે અને શક્ય હોય ત્યાં સુધી આપણી સર્વ પ્રવૃત્તિ અને કામકાજ તેને અનુલક્ષીને જ આપણે નિર્માણ કરવા ભોધ્યે. એમ ન કરીએ તો આપણે અસત્યના દૂષિત વર્તુળમાં ફસાઈ પડીએ અને એક જોડા કાર્યમાંથી બીજું જોડું કાર્ય એમ જોડા કાર્યની પરંપરા જનમ પામે.

હિંદનો રાષ્ટ્રકુટુંબમાં પ્રવેશ

હિંદ પુરાણો દેશ છે અને તેનો જીવજાળ ભારે ભન્ય છે. આમ છતાં પણ હિંદ સદા નિત્યવતન છે અને તેનામાં પણ નવાં પ્રેરણામયો અને નવી કામનાઓ પેદા થઈ છે. ૧૯૪૭ના ઑગસ્ટ પછી હિંદ પોતાની પરદેશ સાથેની નીતિ સ્વતંત્રણે નક્કી કરવાની રિયાતમાં આવ્યું છે. ન ઉપેક્ષા કરી શકાય કે ન ટાળી શકાય એવી કેટલીક તત્કાલીન વાસ્તવિકતાઓ તેને ઘેરી વળી હતી અને એ રીતે તેની કાર્યશક્તિ મર્યાદિત અને, રૂઢાવથી હતી. એમ છતાં પણ તેના મહાન પિતાએ આપેલ બોધપાઠ તે બહી શકે એમ નહોતું. સિદ્ધાન્તને બની શકે તેટલો વ્યવહારમાં ઉતારવાનો તેણે અશુભપણે પણ

પ્રયત્ન કર્યો છે. રાષ્ટ્રોના કુટુંબમાં તેણે પહેલી જ વાર પ્રવેશ કર્યો છે અને યુગ્મજાતમાં તેમના ઉપર હજુ હિંદ પડતું, પ્રભુત્વ જમાવી શક્યું નથી. તો પણ હિંદના પક્ષે મોક્ષસ ત્રાજ અને અનુક્રમતા પણ છે. વળી તેની પાસે અપ્રગટ એવી પુષ્કળ સાધનસામગ્રી અને શક્તિઓ ભરેલી છે જેના વડે આ રાષ્ટ્રસંસ્થા ઉપર હિંદનું વર્થસ્ અને પ્રભુત્વ ઉત્તરોત્તર વધતું રહેવાનું છે.

હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો -

હિંદને મોટા લાભ એ હતો કે તે નૂતન આગતુક હોઇને તેને ભૂતકાળનું કોઇ બંધન નહોતું, જૂની દુશ્મનાવટ કે જૂની સંબંધગાંઠો અથવા તો ઐતિહાસિક ઘાવાઓ અને પરંપરાગત હરીફાઇઓની તેને કોઇ પૂર્વભૂમિકા નહોતી. તેના પહેલાના શાસકો પ્રત્યે પણ તેના દિલમાં કોઇ કડવાશનો અંશ આજે વિદ્યમાન નથી. આમ હોવાથી હિંદે કશા પણ પૂર્વગ્રહો કે પરાપૂર્વની દુશ્મનાવટની મંથી સિવાય કોઇ કોઇ સ્વાગત કરવા માટે અને તે કોઇ તરફનું સ્વાગત અનુસરવાની આજ્ઞા સાથે આ યુક્ત રાષ્ટ્રોની સંસ્થામાં પ્રવેશ કર્યો છે. પોતાની આંતર-રાષ્ટ્રીય નીતિ વિશાળ દૃષ્ટિથી પ્રેરિત એવા સ્વાયંચાલુના આદ્યપૂર્વક, નક્કી કરવાનું હિંદ માટે અનિવાર્ય ધ્રાવા છતાં સાથે સાથે આ નીતિને પોતાના વિશાળ માદ્ય અને ઉદ્યત વિચારસરણીના રંગે તેણે ળી છે. આ રીતે તેણે રાષ્ટ્રીય સ્વાર્થો સાથે મહાન આદ્ય અને ભાવનાનો મેળ મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ પરદેશી નીતિના મુખ્ય ઉદ્દેશો નીચે મુજબ છે: કાંઈ પણ મુખ્ય રાષ્ટ્ર અથવા તો રાષ્ટ્રના મંડળ સાથે જોડાયેલું નહિ, પણ સમયે સમયે ઉપરિચિત થતા દરેક તક-સારી અથવા તો વિવાદાસ્પદ મુદ્દાના ચુલ્હોમો સ્વતંત્ર પછે વિચાર કરવો અને તે મુજબ વળણ અપત્તાર કરવું. - આ ધોરણ ઉપર વિશ્વશાંતિની સતત ઉપાસના, પરાધીન પ્રજાઓની મુક્તિ, રાષ્ટ્રીય તેમ જ વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્યની રક્ષા, નિયતિત બેદખાવનું ઉન્મૂલન અને આજે દુનિયાના મોટા ભાગને પીડી રહેલ છે તે તંગી, બાધિ અને અજાનવું નિવારણ.

હિંદની આંતરરાષ્ટ્રીય તટસ્થતા એટલે શું?
હિંદ કોઇ પણ એક રાષ્ટ્ર અથવા તો રાષ્ટ્રોના એક મોક્ષક મંડળ સાથે શા માટે જોડાયું નથી, એ પ્રશ્ન મને વારંવાર પૂછવામાં આવે છે અને મને એમ કહેવામાં

આવે છે કે અમે એમ નથી કરતા એનો અર્થ એ છે કે અમે તટસ્થતાના અર્થગા નીચે સુરક્ષિત રહીને કોઇને પુત્ર કે નાછુલ કરવા માગતા નથી. આ પ્રશ્ન અને આ ટીકા સદાજ સમર્પણ-તેવી છે, કારણ કે શ્રોત્રીના સંપર્ષે જોએ એમાં સડોવાયલા હોવા છે તેઓ અન્ય રાજ્ય સ્વીકારેલી શાંતિપૂર્ણ તટસ્થતાને અહિકીન, સાંકડી દૃષ્ટિ, નકારાત્મક, અવાસ્તવિક અર્થમાં તો પૈશ્વિકિહોણી શેખવા પ્રેય એ અસ્વાભાવિક નથી, પણ મારે એ સ્પષ્ટ કરવું જોઈએ કે હિંદે જે રાજનીતિ અપત્તાર કરી છે તે કેવળ નકારાત્મક કે તટસ્થ રાજનીતિ નથી, પણ વિધેય-ત્મક અને પ્રાણવાન, રાજનીતિ છે અને એ રાજનીતિનું સ્વરૂપ અમારી આઝાદીની લડતમાંથી અને મક્કામાં ગાંધીજીના શિક્ષણમાંથી ઉદ્ભવ પામ્યું છે.

સુલેહશાંતિનું સાતત્ય પ્રગતિ અને વિકાસના માર્ગે આગળ વધવા માગતા અમારા હિંદ માટે તો અન્યત્ર આવશ્યક છે જ, પણ સાથે સાથે આજની દુનિયાને પણ તેની અસાધારણ અગત્ય છે. એ સુલેહ શાંતિની શી રીતે રક્ષા થાય? આક્રમણકારને વગે પડવાથી નહિ, અસત્ય કે અપાય સાથે માંડવાળ કરવાથી નહિ, પણ લડાઈની વાતો કરવાથી અને નૈવારી કરવાથી પણ નહિ જ. કોઇ પણ અયોગ્ય આક્રમણનો સામનો તો કરવો જ રહી, કારણ કે આવું આક્રમણ સુલેહશાંતિને જોખમાવે છે. સાથે સાથે ગયા વિશ્વયુદ્ધમાંથી મળેલા બોધપદ પણ આપણે યાદ રાખવો જ જોઈએ, અને એ બોધપદ આપણી સામું હોવા છતાં આપણે એ જ માર્ગ ચાલી જતા છીએ એ ભારે આશ્ચર્યજનક છે.

દુનિયાની એ દુશ્મનઝાવણીઓમાં વહેંચણી
આજની દુનિયાને એ દુશ્મન ઝાવણીઓમાં વહેંચી દેવાની જે હીલચાલ ચાલી રહી છે તે હીલચાલ જ જે અયમ્મણથી દૂર રહેવાનું ઇચ્છામાં આવે છે તે અય-ગમળને નજીક લારી રહેલ છે. તેમાંથી એક ભયંકર ભયન્નપ્રાણ મનોદશા પેદા થઈ રહી છે. એ ભયાન્ન મનોદશા માનવીના ચિત્તને અધકારથી આવરી લે છે અને તેમને અરણે માર્ગે જેવી જાય છે. આપણા ઇચ્છનામાં ભય જેવું કશું ભૂલું અને છડું નથી. મુનાઈદ સ્ટેડસના મેદાન પ્રમુખે, કહ્યું હતું તેમ આ "દુનિયામાં ખરી રીતે ભય સિવાય બીજા કશાથી બીજા જેવું છે જ નહિ" આમ હોવાથી આ અવન દુનિયા

બનાવશે અને આખરે નાબૂદ કરશે એ જ આજની આપણી મોટી સમસ્યા છે. તે આખી દુનિયા એક જ બીજા પક્ષમાં વહેંચાઈ જાય અને લાક્ષણિકતા વાળાં કરવા લાગે તો આ બંધન યથા નથી. એમ કરવાથી તો બુદ્ધ જ લગભગ નિશ્ચિત રૂપને ધારણ કરે છે. અમે રાષ્ટ્રસંઘના સભ્યો છીએ અને એ સભ્યતાની જવાબદારીઓ અને ફરજોથી જરા પણ દૂર રહેવા અમે ઇચ્છતા નથી. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના સભ્ય તરીકેની જવાબદારી અમે સંપૂર્ણપણે સ્વીકારી છે અને તેને અમે વફાદારીપૂર્વક વળગી રહેવા માગીએ છીએ. સર્વોચ્ચની સાધનામાં અમે અમારો પૂરો ફાળો આપવા માગીએ છીએ અને અમારી સેવા પણ પૂરા પ્રમાણમાં રજૂ કરવા ઇચ્છીએ છીએ. પણ તે અમે અમારી જ રીતે અને અમારા પસંદ કરેલા માર્ગે જ કરી શકીએ.

અમે સોડાસ્ટનની પદ્ધતિમાં ઉત્કૃષ્ટપણે માનીએ છીએ અને રાજકારણી તેમજ અધિક ઉચ્ચ પ્રદેશ ઉપર સોડાસ્ટનની હકૂમત વિસ્તારવા માગીએ છીએ. કારણ કે તંગી, ગરીબી અને અસમાનતાની વચ્ચે કોઈ પણ લોકશાસિત તંત્ર લાંબી વખત ટકી શકે જ નહિ. સોડાસ્ટન જીવનધરણી ઉપર આવે અને આર્થિક પરિસ્થિતિમાં સુધારણા થાય એ અમારી તત્કાલીન જરૂરિયાત છે. આમાં જેટલા પ્રમાણમાં અમે સફળ થઈએ તેટલા પ્રમાણમાં દુનિયામાં શાંતિ ફેલાવવાના કાર્યમાં અમે મદદરૂપ થઈ શકીશું. અમારી નબળાઈ અને નુકસાનમાં અમને ખૂબ લાન છે, અને અમારામાં વધારે ઉચ્ચ કોટિના ગુણો હોવાનો અમારે કોઈ દવે નથી. પણ અમારા અગ્રણ્ય નિરાળાપણાને લીધે અમને જે લાભ મળે છે તે અમે ગુમાવવા ઇચ્છતા નથી અને અમે માનીએ છીએ કે એ પ્રકરેના નિરાળાપણાની ભગવણી માત્ર અમારા જ લાભમાં છે એટલું જ નહિ, પણ દુનિયાની સુલેકગાંઠ અને આઝાદીના પણ લાભમાં છે. એ નિરાળાપણું એટલે એકલવાવાપણું કે ઉલ્લસિત નથી. તેમ જ સ્વાતંત્ર્યની શાંતિ જ્યારે નોખમમાં આવે ત્યારે પણ તટસ્થ રહેવાની તેની ધાજળ કોઈ જાતે નથી. જ્યારે માનવજાતનું સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિ નોખમમાં હશે ત્યારે અમે તટસ્થ રહી શકીશું નહિ અને રહેશું પણ નહિ. એવા વખતે તટસ્થ રહેવું તે જેને મોટે અંશે લાગ્યા છીએ અને જેના પક્ષે અમે ઉભા છીએ તેના જ દોષ કરવા બેસીએ છીએ.

નબળી પ્રજા ઉપરનો શાસનમોહ

જે સુવેચકતાની આપણે રક્ષા કરવા માગતા હોઈએ તો બુદ્ધનાં મૂળ કારણોનો. અને નહિ કે તેનાં ઉપરથી દેખાતાં ચિહ્નોનો સામનો કરવો જોઈએ. આધુનિક દુનિયામાં બુદ્ધનાં મૂળ કારણો શું છે? એક દેશનું બીજા દેશ ઉપર શાસન અથવા તો શાસન કરવાનો પ્રયત્ન આ એક પાયાનું કારણ છે. એશિયાના કેટલાય વિશાળ વિભાગો ઉપર આજ સુધી પંડેરી ને ખાસ કરીને યુરોપની સત્તાઓનું રાજ્ય ચાલતું હતું. પાકિસ્તાન, મલેશિયા તેમ જ બર્મા માફક અને પણ ચિટ્ટીશ શહેનશાહતના એક ભાગરૂપ હતા. ફ્રાન્સ, હોલેન્ડ અને પોર્ચુગલ આને પણ એવા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશો ધરાવે છે કે જેમના ઉપર તેમના વાગ્યો ફરે છે. પણ રાષ્ટ્રતાદની ચત્રી જતી બરતીએ અને આઝાદીની તખાલ્ફે એશિયામાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પશ્ચિમની શહેનશાહતોનો મોટે ભાગે નાશ કર્યો છે. ઇન્ડોનેશિયામાં, હું આશા રાખું છું કે જલદીથી એક સ્વાતંત્ર્ય અને સર્વસત્તાધીશ રાજ્યની સ્થાપના થશે. અમે એ પણ આશા રાખીએ છીએ કે ફ્રેન્ચ ઇન્ડો-ચાઇના પોતાની જ પસંદગીના સ્વાતંત્ર્ય નીચે બહુ ટુંક સમયમાં સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિ પ્રાપ્ત કરશે. આફ્રિકાનો ઘણો મોટો ભાગ આજે પણ પંડેરી સત્તાઓને અધીન છે, જેમાંની કેટલીક સત્તાઓ હજી પણ પોતાની હકૂમતોને એ ખડમાં વધારેને વધારે ફેલાવે કરી રહેલ છે. એ કપાલ છે કે સામ્રાજ્યવાદી અને વસાહતગ્રાહીના બાકી રહેલા અરણ્યો બહુ થોડા સમયમાં તદ્દન અદ્યત્ત થઈ જશે.

જાતિકેય

બુદ્ધનું બીજું કારણ જાતીયત સંબંધોની સમસ્યા છે. અમુક જાતિઓએ જાતમાં કે અશોધનમાં પ્રવૃત્તિ કરી છે અથવા તો લાક્ષણિકતા અને સુલેખમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી છે તે ઉપરથી તેઓ એમ માની રહી છે કે તે એક જાતિ તરીકે બીજા જાતિઓ કરતાં ખૂબ ચરિયાતી છે અને તેને લીધે બીજા પ્રજાઓ સાથે નિરાશરયુક્ત વર્તન કરવાને પ્રેરણ છે. બાહ્યદેશોનું મોટે ભાગે સફળતાપૂર્વક નિકેલ કાઢવાના ભયાનક પ્રયત્નમાંથી આવડુને એ બાબતોનો પુરાવો જેવા મળશે. એશિયા તેમજ આફ્રિકામાં અસ્થિત્વકાર જાહેર રીતે અને બારે કુખ્યાત પૂર્વક બળ વાપરેલી છે, માનવજાતના ભયંજક સર્વ

મહાન ધર્મો પૂર્વનાંથી ઉદય પામ્યા હતા. અને યુરોપ અને અમેરિકાને દુનિયાના ધર્મહાસમાં જ્યારે કોઈ જાણતું પણ નહોતું ત્યારે ખીજી બાજુએ મારે જન્મ અને વિદ્યમયજનક સમ્પત્તાઓનાં નિર્માણ થયાં હતાં. પશ્ચિમે ઘણી વખત એશિયા અને આફ્રિકાવાસીઓને તિરસ્કાર કર્યો છે અને આજે પણ ઘણે ઠેકાણે માનવહક્કની સમાનતા સ્વીકારવાનો જ માત્ર નહિ, પણ સર્વસામાન્ય માનવતા તેમ જ માનવોચિત સહભાવનો પણ તે ઈશ્વર કરી રહેલ છે. આધુનિક દુનિયામાં આ એક ધણું મોટું જનસ્થાન છે, અને જ્યારે એશિયા અને આફ્રિકા લાંબા વખતની નિદ્રાનો ત્યાગ કરીને જાગૃત બની રહેલ છે ત્યારે આ અનર્થમાંથી એક એવો હતાશન પ્રગટ થવાનો સંભવ રહે છે, કે જેનાં પરિણામો કે પ્રત્યાઘાતોની કોઈ કલ્પના કરી શકે તેમ નથી. આપના જ એક મોટા માણસે કહ્યું હતું કે આ દેશ અડધો ગુલામ અને અડધો આઝાદ એ જ્ઞામાં કોઈ કાળે ટકી શકે નહિ. દુનિયા પણ જે તેના અડધા ભાગ ગુલામીમાં સમગ્રતો હોય અને તિરસ્કાર વડે સદા અપમાનિત થયા કરતો હોય તો લાંબો વખત ટકી શકે જ નહિ.

સર્વવ્યાપી તંત્રી અને સંકટપરેપરા

યુદ્ધ અને વિપ્લવનું ત્રીજું કારણ અનેક દેશોમાં અને ખાસ કરીને એશિયા અને આફ્રિકામાં લાખો માણસો જે વસ્તુમાત્રની તંત્રી અનુભવી રહ્યા છે અને પાર વિનાની હાડમારીઓ તથા સંકટો ભોગવી રહ્યા છે તે છે. પશ્ચિમમાં એ કે યુદ્ધને લીધે લોકોને સંકટ અને અનેક મુશ્કેલીઓના ભોગ બનવું પડ્યું છે, એમ છતાં પણ સામાન્ય માણસ સાધારણ રીતે અમુક પ્રમાણમાં સુખસગવડો ભોગવતો હોય છે. જે છવનની મૂળભૂત જરૂરિયાતોની જ ચોતરફ તંગી વર્તતી હોય, તો તેમાંથી નિરાશા, નિષ્પુરતા અને વિપ્લવવાદીની વિનાશકારક શાસ્ત્રવાળી જ પેદા થાયની.

સમુદાયે અન્ય દેશોને તાપ્તા નીચે ચાખવાની વૃત્તિ, ઐતિહ્ય, આર્થિક અસમાનતા અને સંકટ-પ્રચુરતા-આ મુખ્ય અનર્થો છે. આપણે જે સુદૈર્ઘ્યાન્તિના રથાચિત્તને ચાલતા હોઈએ તો આ સર્વ અનર્થોનું નિવારણ કરવું જોઈએ. જે આનો આપણે કોઈ ઉપાય વિચારી કે ચોક્કસ શક્ય તેમ ન હોઈએ તો અન્ય પ્રકારના પોકારો અને લોકસેવા જનતાનાં. ચિત્તને સ્પર્શ્યાં પિતા રહેશે નહિ.

એશિયાની જાગૃતિ: હિંદના સદેશ

એશિયાના ઘણાખરા દેશો સંયુક્ત રાષ્ટ્રોના સંઘમાં જોડાયા છે અને બીજા પણ, અગા આશા રાખીએ છીએ કે, આ સંઘમાં જરૂર જોડાશે. આફ્રિકાના દેશો માટે પણ અમે એવો જ આશા સેવીએ છીએ. આ સંયુક્ત જોડાણની હિંસ્યાત્મક વેગપૂર્વક ચાલતી જોઈએ અને અમેરિકા તેમ જ યુરોપે આ દિશાએ અને તેટલી સગવડ કરી આપવી જોઈએ. આજે આપણે રાજકારણી કે આર્થિક ક્ષેત્રોમાં જ માત્ર નહિ પણ માણસ જનતાના માનસમાં ફેરફાર થઈ રહેલા નગર સામે જોઈએ છીએ. એશિયા ફરીથી જાગૃત થઈ રહ્યું છે. પોતામાં અદ્ભુત શક્તિસભર અનુભવી રહ્યું છે, અને પ્રગતિના માર્ગે આગળ વધવાને અને તેના વિરાટ જનસમુદાયનું આર્થિક ધોરણ ઉચે લાવવાને ઉત્કટ આતુરતા દેખવી રહ્યું છે આ વિરાટ કાય ખંડની જાગૃતિ માનવજાતના લાંબતી દાંધળે અત્યંત મદદવતી છે અને બહુ ઉંચી કક્ષાના દુરદર્શી રાજકારણી કૌશલ્યની અપેક્ષા કરાવે છે. આ જાગૃતિના પ્રયોનો, તેની સામે માત્ર બંધપૂર્વક જોવા કરવાથી કે એકલવાયોપણનાં વૃત્તિ દાખવવાથી, ઉકેલ લાવી નહિ શકાય. તે માટે મૈત્રીભર્યા અને પરસ્પર સંકાનુભૂતિપૂર્વક સમજવાની વૃત્તિપૂર્વકતા અભિગમની, આપણે કંઈ દિશાએ જવું છે તેને હકતા ક્ષેત્ર અને ઉદ્દેશોની સ્પષ્ટતાની અને તેને અમલમાં લાવવા પરસ્પર સહયોગી પ્રયત્નની જરૂર છે. આજે રાજસામગ્રી વસાવવા, પાછળ અનર્ગળ શક્તિ અને સાધનસામગ્રીની વ્યય કરવામાં આવે છે. અનેક રાષ્ટ્રોના અદાજવેમાં આ જ બળત મુખ્ય સ્થાન ભોગવે છે, પણ એ શક્તિ અને દ્રવ્યના ગંભીર વ્યય દ્વારા દુનિયાની શાન્તિના પ્રયત્નો કોઈ ઉકેલ આપવાનો નથી. સંભવ છે કે એમાંથી અમુક અંશ પણ ખીજી રીતે અને બીજા હેતુઓ પાછળ ખર્ચવામાં આવે તો તેમાંથી શાન્તિ અને સુખનો વધારે વ્યાધાર રાખવા લાયક રચાયી ઉપાય જડી આવે આ હિંદને અભિપ્રાય છે. માન્યતા છે, સંદેહ છે અને તે સર્વ વિચારવંત નરનારીઓ સમક્ષ, સદ્ ભાવપૂર્ણ માનવીઓ સમક્ષ માનવતાના શુભ નામ ઉપર સપ્રથ મૈત્રીભાવનાથી પ્રેરાઈને રમૂ કરવામાં આવે છે. આ અભિપ્રાય અથવા માન્યતા કેવળ કાર્ત્તવ્યિક ન્યાયના તરફથી ઉપર ચલાયેલ નથી, પણ જે સમસ્યાઓ આજે આપણ સર્વને પડી રહી છે તેના ઉંડા ચિન્તનમાંથી પેદા થયેલ છે, અને એની ગુણવિશેષતાની પ્રતીતિપૂર્વક આ પ્રજા સમક્ષ તે રમૂ કરવાની હું હિંમત કરું છું.

ગુજરાતી કળા છેલ્લાં ૧૦૦ વર્ષમાં

શ્રી. રવિશંકર મહારાજે રાવળ
(સપ્ટેમ્બરના અંકથી અનુસંધાન)

(મસ્તૂત સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં ગુજરાતી કળાના ૧૯૧૮ થી ૧૯૩૬ સુધીના વિકાસક્રમની તારીખવાર ચોટી આપી હતી તેમાં આપની સહી મળેલા અને પાઠ્યથી લઈ ઉપર આવેલા કેટલાક વિગતો પુરવણીરૂપે અહીં નીચે આપવામાં આવે છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૭ અમદાવાદમાં ભારત કલા મંડળની સંસ્થાપન. તેનું પહેલું મંગળ પ્રવચન કલકત્તાના સુપ્રસિદ્ધ, કલાપત્ર, 'રૂપમંતા' તંત્રી થી. ઉદ્વેગંદકુમાર ગાંધીજીએ કયું હતું. ત્યારપછી આ મંડળ દ્વારા અમદાવાદમાં અનેક કળા પ્રવૃત્તિઓ થઈ હતી અને તે ફળુ ચાલુ છે.

ઇ. સ. ૧૯૨૯ થી નાનાકાસ ચમનલાલ મહેતા I. C. S એમણે ભારત કલા મંડળ સમક્ષ ભાષણ કર્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૩૦ થી. રવિશંકર મહારાજે રાવળને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ૧૨મીમાં પહેલી વાર કળાને એક વિભાગ થયો અને તેના પ્રમુખ તરીકે કાકાસાહેબ કાલેકરે 'કળા, એક જીવન દર્શન' એ વિષય પર મનનીય નિબંધ આપ્યો.

હવે ૧૯૩૬ પછીથી ૧૯૪૬ સુધીની તારીખવાર પાછી રજુ કરેલા લેખ યાદ કરવામાં આવે છે. ૨. મ. રા.)

ઇ. સ. ૧૯૩૮ બેરી કાકા અંકાકાવાળાએ Renaissance in India (ભારતીય સમુદાય) પર તા. ૨૭-૮-૩૮ના રોજ ભારત કલા મંડળના વાર્ષિક સમારંભમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું. ૨૦-૧૦-૩૮ના રોજ ભારત કલા મંડળ તરફથી ઇંગ્લિંધી ધર્મીની કળા શીખી આવેલા શ્રી. મહેશ્વર મુક્તને નગેરે સત્કાર થયો.

ઇ. સ. ૧૯૩૮ ડિસેમ્બરમાં કરોમ્પી સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. રવિશંકર રાવળની વરણી થઈ. તે વખતે તેમણે 'ચિત્રસૃષ્ટિ' નામનો નિબંધ વાંચ્યો. શ્રી. કનુ દેસ હને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૩૯ દિમાકચની કુટુંબીકુમાં નમરગામે, ચોવીસ વર્ષથી વસવાટ કરી રહેલા પ્રખ્યાત રચિત્રક કળાકાર અને મહાન ચિત્રક મહર્ષિ નિકોલાસ રોરીકનાં ગ્રજાચિત્રોનું પહેલવહેલું નગેરે પ્રદર્શન અમદાવાદમાં થયું.

ઇ. સ. ૧૯૩૯ ફેબ્રુઆરીક ચિત્રોની કળા વિસ્થાવનાર કુમાર કેમેરા મંડળ પત્રકારને 'નિહારિકા' કેમેરા

કથમ નામથી મોટું સ્વરૂપ પામ્યું. ત્યાર પછી આગળ સુધીમાં એ મંડળ તરફથી ઘણાં આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનો થયાં છે અને તેના સભ્યો આંતરરાષ્ટ્રીય પ્રદર્શનોમાં ચાંદ અને પદવી પામ્યા છે. એ જ વર્ષમાં તેમણે પહેલવહેલું અખિત્ર ભાગન ફોટો ચિત્રોનું પ્રદર્શન બન્યું હતું.

ઇ. સ. ૧૯૪૦ મુંબઈ સાહિત્યપરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે જોનીક પત્રના સુપ્રસિદ્ધ કળાવિવેચક ડૉ. ધરમરાઈ જી વ્યાસની વરણી થઈ તેમણે ગુજરાતી કળાકારોને ઉત્તેજન આપવા ઉદ્દેશ્યવન કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૧ રાનિનિકેતનના વાર્ષિક મહોત્સવના પ્રમુખ મહેમાન તરીકે શ્રી. રવિશંકર રાવળને આમંત્રણ મળ્યું. ત્યાંથી તેમણે કલકત્તા, પટણા, લખનૌ, નાલંદા, બનારસ વગેરે સ્થળોના કલાસભેદો અને કલાકારોના પરિચય કરવા સંસ્કારવાળા કરી. એ જ વર્ષમાં લાકીથી કુમાર મંગલસિંહજીએ "રાગ મંજુષા" પ્રગટ કર્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૨ મુંબઈમાં પહેલી ધક્કા કલાકાર પરિષદ થી. ૨. મ. રાવળના પ્રમુખપણા નીચે મળી આવી પરિષદ આખા દિંદમાં પ્રથમવારની હતી. ચિત્રકાર શ્રી. રસિકલાલ પરીખને રચનિતરામ સુવર્ણચંદ્રક મળ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ ગુજરાત કલા સંઘ ચિત્રકાળાને વડોદરા રોડે મુખીઅમમાં મહાશય પ્રનાપસિંહનવા જગતી દિને પ્રદર્શન કરવાનું નિમંત્રણ મળ્યું. ના. ૮ જાનેવારી ૧૯૪૬ના દિને શ્રીમત મહારામને હાથે તે પુસ્તક મળ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ જૂનમાં વડોદરા કોલેજના શ્રી. શ્રી મહુલાલ મેનમુલને Cultural Background of Gujarat Art especially Miniatures ગુજરાતની કળાની સંસ્કૃતિક ભૂમિકા-ખાસ કરી લઘુ ચિત્રોના મહા નિબંધ માટે મુંબઈ યુનિવર્સિટી તરફથી ડોક્ટરની પદવી મળી. એ સિવાય એમને હાથે ગુજરાતના કળા ક્ષેત્ર ઉપર વિવિધ ઇલેમિન્ટરી અનેક નિબંધો લખ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ ડિસેમ્બરમાં વડોદરામાં સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગમાં શ્રી કનુ દેસાઈ પ્રમુખ થવા તે પ્રસંગે તેમણે 'કળાકારનાં મંથનો' નામનો મહુ રચિત પરત્વે મનનીય નિબંધ આપ્યો.

ઇ. સ. ૧૯૪૩ રવિશંકર રાવળ મુંબઈની આર્ટ સોસાયટી ઓફ ઇન્ડિયાના તે વર્ષે માટે પ્રમુખ ચૂંટાયા.

ઇ. સ. ૧૯૪૬ દિલ્હીમાં ઓસ ઇન્ડિયા આર્ટસ એન્ડ ક્રફ્ટસ સોસાયટીના આમંત્રણથી દિંદના પચાસ

જેટલા અમગણ્ય કલાકારો અને કલાવિદોની પરિષદ યજ્ઞ-મદાસ ગવર્નમેન્ટ આર્ટસ્કૂલના પ્રિન્સિપાલ દેવીપ્રસાદ રાય ચૌધરી પ્રમુખ હતા; પરંતુ આ પરિષદના પ્રતિનિધિઓ માત્ર વ્યક્તિગત જવાબદારી ધરાવતા હોય આ પરિષદ સમરત ભારતની પ્રતિનિધિરૂપ સંસ્થા સ્થાપી ન શકી. છતાં દિલ્હીની 'આર્ટ સોસાયટી'એ એવા જ આશયથી પોતાનું બંધારણ અનુકૂળ કરવા, નવા ફેરફારો કરવા માથે લીધું. આ પરિષદમાં ૨૯ મનુ હકકર અને રવિશંકર રાવજે સક્રિય ભાગ લીધો હતો.

ખ. સ. ૧૯૪૬ સાહિત્ય પરિષદ રાજકોટમાં મળી તે વખતે પ્રદર્શન વિભાગના અને કળા વિભાગના સ્વાગતાધ્યક્ષ લાહીના કુમાર શ્રી મંગળસિંહજીએ પ્રેરણાત્મક બંધુ આપ્યું અને પ્રદર્શનનું ઉદ્દેશ્યન શ્રી. નાનાલાલ ચમનલાલ મહેતા i.c.s. ના હાથે થયું.

છ. સ. ૧૯૪૭ દિલ્હીમાં બીજી કળાકાર પરિષદ મળી તે વખતે મુંબઈના પ્રતિનિધિઓ કીક સંખ્યામાં હાજર હતા, શ્રી. મુકુન્દરાજ આનંદ, શ્રી. અમ્બેદકર, શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી. કેકુ ગોંપી, શ્રી દીનેશ વ્હોરા અને શ્રી. મનુ હકકર વગેરેએ પરિષદને સાચા પ્રતિનિધિત્વવાળી બનાવવા અગાઉના પ્રસ્તાવોના વિરોધ કર્યો અને ડો. મુકુન્દરાજશ્રીના પ્રમુખપણા નીચે ઠરાવ કરી પરિષદનો વલિવટ કરનારી એક સ્વતંત્ર સમિતિ પદર સભ્યોની સ્થાપી. શ્રી. મનુ હકકરે તે વખતે જીએસની આગેવાની લીધી હતી.

છ. સ. ૧૯૪૭ 'કલાચિંતન' નામથી ર. મ. રાવળના કલા પરના લેખોના સંગ્રહ ભારતી સાહિત્ય સંઘ તરફથી પ્રકટ થયો. (સચિત્ર) તે જ વર્ષમાં "કલાકારની સંસ્કરવાના" ર. મ. રાવળના કલાપરિવર્તનોના સંગ્રહ કુમાર કાપ્યંત્યમશ્રીએ બહાર યસ્યો.

છ. સ. ૧૯૪૮ દિલ્હીના ઠરાવને અન્યથે ફરેલી પરિષદની મધ્યસ્થ સભાએ મુંબઈમાં બંધારણપૂર્વક ત્રીજી કલાકાર પરિષદ મેળવવા ઠરાવ્યું. જુનની ૧૯મીએ ટાઉન હોલમાં મોટા સમુદાય વચ્ચે ત્રીજી પરિષદ યજ્ઞ. મુંબઈના વડા પ્રધાન શ્રી. બળાસાહેબ ખેરે તેનું ઉદ્દેશ્યન કર્યું. શ્રી. શાંતિલાલ ધરમશી ખટાઉએ સ્વાગતપ્રમુખ તરીકે આખ્યાન આપ્યું. શ્રી. કાલે ખંડાળાવાળાએ સભાના પ્રમુખ હતા. મુંબઈ સરકાર વતી શ્રી. ખેરે ૩. ૨૧ લાખ પ્રાંતમાં કળા કેળવણી પાછળ ખર્ચવાનું બહેર ક્યું.

આ પરિષદમાં નવી "એલ ઇ-ડીઆ એસોસિએશન એન્ડ કાઉન ઓફ એર્ટ" સ્થપાઈ. તેનું બંધારણ સર્નાનુમેતે પસાર થયું બધા પ્રાંતના કલાકારો અને કલા સંસ્થાઓની એક પ્રતિનિધિ સંસ્થા તરીકે તેને સ્વીકાર કરાવવા મધ્યસ્થ સરકાર પાસે ઉપુદ્દેશન મોકલવાનું ઠરાવ્યું. પ્રત્યેક પ્રાંતમાં વિભાગીય સંસ્થાઓ નિમોલ્ય કરવાનું નક્કી થયું. આ નવી બંધારણીય સંસ્થાના પહેલા પેઢના ચક્રવર્તી શ્રી. રાજગોપાલાચારી થયા. પ્રમુખ શ્રી. વેકટા-યક્ષમ અને ઉપપ્રમુખો શ્રી નંદલાલ જોશી, શ્રી. રવિશંકર રાવળ, પ્રો. રેટેલા ફેમરીશ, કાલે જે. ખંડેલાવાળા, સ્પેશિસ્ટાવ ફેરીક અને શ્રી. દેવીપ્રસાદરાય ચૌધરી કર્યા. એ જ વર્ષમાં મુંબઈની આર્ટ સોસાયટીની યોજન જનુઆરીની ઉજવવામાં આવી.

છ. સ. ૧૯૪૯ જુનાગઢમાં સાહિત્ય પરિષદના કળા વિભાગના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. જયભાઈ અહિવાસીની વરણી થઈ. તેમણે યુગરાતની કળાને વિસ્તાર સમજાવ્યો.

છ. સ. ૧૯૪૯ આગસ્ટની ૨૯-૩૦ તારીખોએ કલકત્તા ખાતે મધ્યસ્થ સરકાર તરફથી ફેળવણી પ્રધાન મોસાના આગ્રહના, પ્રમુખપણા નીચે હિંદના તમામ પ્રાંતના અધ્યગણ્ય કલાકારો, કલાચિંતકો અને કલા સંસ્થાના પ્રિન્સિપાલો મળી સીતેર જેટલા પ્રતિનિધિઓની પરિષદ મળી. તેમાં હિંદ સરકારને કળા વિષયક સલાહ અને સચન આપવાને એક સલાહકાર મંડળ સ્થાપાને ઠરાવ થયો જેમાં ખજુમતિ કલાકારોની રહેશે તેમ જ હિંદની કલાસંપત્તિનું રક્ષણ કરવા બહાર મથેલી સંપત્તિ પાછી મેળવવા તેમ જ મ્યુઝીયમો પ્રદર્શનો અને પ્રચારકાર્યો તેમજ શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાનાં યત્નો તથા ઠરાવો થયા. કલાકારોને સર્વોચ્ચ શિક્ષણ અને તાલીમ આપનાર એક કેન્દ્ર કરવાનો નિશ્ચય થયો. કેન્દ્રકાચની બીજી સંસ્થાઓએ આ પ્રસંગે સંપર્ક સાધવા પ્રદર્શનો અને મેળાવાઓ કર્યા હતા. આખી પરિષદનું અને પ્રતિનિધિઓના પનાસ વગેરેનું ખર્ચ મધ્યસ્થ સરકારે ઉઠાવી લીધું હતું. યુગરાતમાંથી ર. મ. રાવળે આમંત્રિત પ્રતિનિધિ તરીકે આ પરિષદમાં હાજરી આપી હતી અને પદેસ મથેલી કળાસંપત્તિ પાછી મેળવવા આખરનો ઠરાવ રજુ કર્યો હતો. શ્રી. નાનાલાલ મહેતા કળાવિવેચક તરીકે હાજર હતા અને તેમણે દિલ્હીમાં હિંદી ચિત્રકળાનું ચિત્રાલય સ્થાપા બાબત સચાઈ વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. ભારતીય કળાના ઇતિહાસમાં ખ્યા પરિષદ મદદગારી પ્રસંગ ગણી સકાય.

(આ ચાદીમાં રહી મથેલી બાબતો મારે બંધુકારે પાવણી આપશે એવી વિનંતિ છે.) [સમાપ્ત]

સાહિત્ય સમીક્ષા

પરિશીલન

સમન્વયસક્ષી વિવેચન

અવલોકનકાર: પ્રો. જયનંદ દવે, એમ. એ,

[પરિશીલન: લેખક શ્રી. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદી; ગ્રંથ: સાહિત્ય મંદિર, સુરત; ઇ. સ. ૧૯૪૬; કિંમત રૂ. ૪-૦-૦]

નૃવસરામ, નરસિંહરાવ, રમણભાઈ, ઠાકોર આદિ પંડીતી વિવેચનની આપણી બીજી પેઢીમાં પ્રો. વિશ્વપ્રસાદ ર. ત્રિવેદીનું સ્થાન ધણું ઉત્કૃષ્ટ છે. સતત અને સત્રમ અભ્યાસ, કૌશલ્યના ઉચ્ચ વર્ગોમાં દીર્ઘકાળનું અધ્યાપન અને સ્વક્રમી કદી શકાય તેવું સૂક્ષ્મ સંવેદનપુરુષ-આ અને આવાં બીજાં અનેક કારણોને લીધે એ સ્થાનની ઉત્કૃષ્ટતા મિનિમમ્નિત વધતી જાય છે. 'વિવેચના' '૧૯૩૬ ના લક્ષિત વાર્ત્તમયની સમીક્ષા' અને 'મું'મળ વિદ્યાપીઠ તરફથી 'અવોચીન ચિંતનાત્મક ગદ્ય' એ નામે અપાયેલાં કૃત્તર વસન્તઋતુ માધ્યમજી વ્યાખ્યાનો વગેરેએ એમને એક ઉચ્ચ કોટિના અને જના સહાનુભાવી વિવેચકનું પદ ક્યારનુંયે આપી દીધું છે; પરંતુ 'પરિશીલન'નું પ્રકાશન એ સર્વમાં જાણે કોઈ જુદીજ ભાત પાડે છે. વિશ્વપ્રસાદની પરિપક્વતા, નિષ્પણ્ણની પ્રવાહિતા, શાસ્ત્રીય વિષયોની પકડ, ચર્ચાર્થદ મુદ્દાઓની રજુઆતમાં વ્યક્ત થયું અદ્ભુત કૌશલ્ય અને સ્પષ્ટવક્તૃત્વ-આ સર્વ આખનમાં 'પરિશીલન'ને સારા પ્રમાણમાં સિદ્ધિ વરી છે, એમ અનુકિતને ભય બેઠાંથી વિના કદી શકાય.

પણ આપણે સમગ્ર પુસ્તક વિશે કશો અતિમ અભિપ્રાય બાંધીએ, તે પહેલાં તેમાંના લેખોને વ્યાક્રમગત રીતે ભેદ બદલેએ: આખા પુસ્તકનું વિષયની દૃષ્ટિએ વિભાગીકરણ કરીએ તો સર્વ લેખોને ત્રણ મોટા વિભાગોમાં વહેંચી શકાય: (૧) શાસ્ત્રીય કથાનાં વિવેચનો, (૨) મંથવિવેચનો અને (૩) વ્યક્તિ-અનુકરણી લેખો; આ ત્રયમાંથી કોઈ પણ વિભાગમાં ન સમાઈ શકે તેજો પણ એક લેખ છે: 'સાહિત્ય પરિષદનું ચૌદમું સંમેલન'.

(૧) શાસ્ત્રીય કથાનાં વિવેચનોમાં 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' રજુનિતરામ સુવર્ણ ચંદ્રના અપૂર્ણ પ્રસંગે આપેલું વ્યાખ્યાન છે. એમાં વિવેચનની શાસ્ત્ર તરીકે,

એક કક્ષા તરીકે પ્રતિષ્ઠા નક્કી કરવાનો સમય અને સફળ પ્રયત્ન છે. વિવેચનનાં સાચાં લક્ષણો અને કનંબોનાં પણ આવેષન કરવામાં આવ્યું છે; અને એ આવેષનના કારીગરીભર્યા વણાટમાં ઇંદ, બાપા, અન્નકાર, શબ્દ, રસ, પદ્ય, કલા ઇત્યાદિ આનુક્રમિક વિષયો પરનાં એમનાં સ્વતંત્ર વિધાનો પણ વણાઈ ગયાં છે. એકંદરે આખા વ્યાખ્યાનમાં આપણને જોઈ તલાવગાદી ચિંતન, વિવેચનનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપની સાચી સૂઝ, તદવિષયક સામગ્રીનું નિષ્કાલણું પરિશીલન વગેરે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. 'દ્વિજોત્તમ કવિતાત્મક' માં લેખકનો આશય મુખ્યત્વે એક કવિતાનું સ્વરૂપ સમજાવવાનો જણાય છે. પ્રો. ઠાકોરની વિચાર-પ્રધાન કવિતાની સૂચિએ અનુકરણીને જ જાણે એ લખાયો હોય એમ લાગે છે. તેમને મતે 'વિચાર' નહિ પણ 'ચિંતન' શબ્દ યોગ્ય છે, અને અતે તેઓ કવિતામાં દ્વિજોત્તમ ગણવા લાયક કૃતિ તેને કહે છે, જે "વિચારપ્રધાન નહિ, ચિંતન-પ્રધાન નહિ, પણ આનંદપર્વવસાયી" હોવા ઉપરાંત દર્શનપર્વવસાયી હોય, અને જેમાં સત્ત્વની જોખી કે પ્રતીતિ થતી હોય". 'રસના સિદ્ધાન્તમાં સાપેક્ષતા' એ લેખ આપણા પ્રાચીન રસશાસ્ત્રના પરિશીલન વિના સમજાવો મુશ્કેલ છે. લેખકે સાપેક્ષતાના બે મુદ્દા તારવ્યા છે: સંસ્કૃત નાટકોમાં 'દેનેદી' (tatpary) નો અભાવ, અને રસાભાસ. આ બંને મુદ્દાઓની ચર્ચા કરતાં તેઓ સાપેક્ષતાની પરિસ્થિતિ માટે ધર્મ, નીતિ અને આચારની આપણી પ્રાચીન પ્રણાલિકાઓને કારણજીત માને છે. એ તો તદ્દન સાચી જ વાત છે કે આ સાપેક્ષતાને કારણે આપણા પ્રાચીન સાહિત્યમાં એક પ્રકારની એકવિધતા (monotony) આવી ગઈ છે અને બીજે પક્ષે વિષયો સ્ત્ર વધુ મર્યાદિત બની ગયું છે. 'સાધારણી-

કરજી' માં આ લેખક આપણા પ્રાચીન રસવિવેચક બદ-
નાયકે રસનિષ્પત્તિની પ્રક્રિયામાં કહેલા સાધારણીકરણના
વ્યાપારની વ્યવહાર સમજૂતી આપે છે, સાધારણીકરણ
વિશેનાં પ્રો. ઠાકોર અને પ્રો. રામનારાયણ પાઠકનાં
મતવ્યો દર્શાવે, તેમનાં એ મતવ્યોમાં રહેલાં રીતિ
અને રચનાના મહત્વની ચર્ચા કરે છે, અને પછી કહે
છે: "લેખકનો અનુભવ વાચક પોતાનો કરે તે કલ્પના-
વ્યાપારને સાધારણીકરણ નામ આપવું હોય તો આપી
શકાય, પણ તે બીજાની છે, કેમકે વસ્તુતાએ એ
કલ્પનાવ્યાપાર જ છે. કલ્પનાવ્યાપાર શબ્દ સ્પષ્ટ છે,
સાધારણીકરણ બ્રામક છે." અંગ્રેજ અને ગુજરાતી
કવિતામાંથી ઉદાહરણો આપીને તેઓશ્રી અંતમ
નિર્ણય પર આવે છે: "હું તો સાહિત્યના રસારાગ અને
છવનના બનાવમાં તદ્દત્તચતાના આસ્વાદમાં સિત્તા
જોતો નથી." આ ચર્ચા વાંચીને એમ લાગે છે કે
આપણા રસશાસ્ત્રના આવા કેટલાક મહત્વનાં સિદ્ધાંતોનાં
આરાં મૌલિક વિવરણોની, ખરેખર, ઘણી જરૂર છે.
"અનુભવાયના" જુનાગઢમાં ભરાયેલા છેલ્લા સાહિત્ય
મેળનના સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદથી અપાયેલું
યાખ્યાન છે. કલા કે કવિતાના સંસર્ગમાં આવતાં
માવકનાં ચિત્તમાં પ્રગટતી સૂક્ષ્મ સંવેદનશીલતાની
પ્રક્રિયાને લેખકે એમા સ્પષ્ટ કરી છે. એ લાગણી
ખનંદની તો હોય જ, કારણ કે કલા માત્રનો
પ્રપાન હેતુ વિગલિતવેદાન્તર આનંદ આપવાનો છે, પણ
તે આનંદ કોઇ વિસિષ્ટ પ્રકારનો હોય છે. આ વિસિષ્ટ
આનંદની અનુભૂતિને લેખક પ્રાચીન પરિભાષાને વળગી
રહીને ભાષાશાસ્ત્રિક અથવા અનુભાવનાની રાગિન કહે છે.
આ સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા સ્પષ્ટ કરવા તેઓશ્રી સિત્ત સિત્ત
કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો આપે છે વિચારના
વાહન તરીકે ભાષાની અનન્યતા સાબિત કરે છે. અને
સ્વ મહાભારત લખાવે એવા છેલ્લાં સો વર્ષનો ભારતનો
પ્રતેજાસ હોવા છતાં એકેય મહાકાવ્ય નથી લખાયું એ
વિશે વિચારતાં તેઓશ્રી વિવેચક તરીકેનું સ્વાભાવિક
તાદર્ય ગ્રામણે છે, અને જોમિંદ્રવ્યના અસહ્ય ઉજ્જાટ
સાથે પ્રશ્ન પૂછે છે: "એક કૈંયયુગલના વધ નિમિત્તે
રામાયણ પ્રગટ્યું; લાખ લાખ કુટુંબ દગી રહ્યા છે
તે કોઇ મહાકવિનો કંઈ નહિ ખૂલે?" "કાવ્યસ્પર્શ"માં
લેખકે કાવ્યવિષયના ઔચિત્યનો એક બેડું નાલુક: પ્રશ્ન

અર્થો છે. અનેક કવિઓનાં કાવ્યોમાંથી અવતરણો
આપીને તેઓશ્રી નિર્ણય આપે છે કે: "કુદરત અને
છવનમાં જે સર્વદા સુંદર અને ભવ્ય છે, તે જ કવિતાનું
અમર અધિષ્ઠાન." આ અભિપ્રાયમાં તેઓશ્રી સ્વ. નરસિંહ-
રાવના અનુયાયી હોય એમ લાગે છે. આ વિભાગનો છેલ્લો
લેખ કેટલાક ભાષાશાસ્ત્રિય પ્રશ્નોનું અવલોકન
૧૪મા સાહિત્યસંમેલનમાં ભાષાશાસ્ત્ર વિભાગના અધ્યક્ષ
તરીકે આપેલું ભાષણ છે. એમાં એમણે આપણા ભાષા-
શાસ્ત્રની પરિસ્થિતિ, એનાં ભીમ અને વિકાસ નિર્ધાર
છે; અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, મધ્યકાલીન ગુજરાતી અને
આંધ્રીની ગુજરાતીનો કાલનિર્ણય આપ્યો છે. એકંદરે
આપણે ભાષણ શાસ્ત્રીય છે અને તે વિષયના તેમના
ભાગ્ય અને વંધાપક અભ્યાસનું, 'પાશ્ચાત્ય અને આપણી
પ્રાચીન ભાષાઓનાં વ્યવનાત્મક અભ્યાસનું' ઘોતક છે.

(૨) મન્યાવલોકનના બીજા વિભાગમાં "તીર્થ-
સલિસ" 'આચાર્ય આનંદશંકર મુવનાં સંસ્મરણ' એ
શ્રી. રતિલાલ ત્રિવેદીના લેખ ઉપરનો અવલોકનનિબંધ
છે. અવલોકન કરતાં, કરતાં પણ લેખક આચાર્યશ્રી
વિશેનાં પોતાનાં સ્વતંત્ર મતવ્યો રજૂ કરે છે:
'આનંદશંકર લોકનેતા નાહ, પણ તદ્દચાગ્રજન મણીને
દ્રષ્ટો હતા'; 'તેમનો છવનમ્રમ તો જાણે સ્વપ્નચર-
નામ્યાં ન પ્રગટિતવન' વગેરે. એકંદરે આપણે લેખ ઉપર
કલાના સમભાવી અવલોકન ઉપરાંત એક સ્વતંત્ર
સ્વાધ્યાયલેખ જોવો બની રહે છે. લેખનું શીર્ષક
પણ તેની વધાર્થતાથી સુંદર રીતે સ્પષ્ટ બની રહે
છે. "કવિતામાં ચંદ્રશંકર" એ લેખમાં દેશવેશક,
ગદ્યલેખક અને કવિ એ ત્રણ પાસાંમાંથી ચંદ્ર-
શંકરનું કવિ તરીકે મૂલ્યાંકન કરવામાં આવ્યું છે. ચંદ્ર-
શંકરનાં કાવ્યોનાં વ્યવર્તક લક્ષણો આટલાં: સંક્ષિપ્તતા,
જાણુતા, સંમાર્જિતતા, ભાવની સમ્યાદ અને આલેખની
સાદાઇ. ચંદ્રશંકરના પારદર્શક વ્યક્તિત્વને અંજલિ આપતા
લેખક કહે છે: "કાવ્યોનાં વાચનમાં ચંદ્રશંકરના આત્મનો
નિકરનો પરિચય સઘાય છે.....તેમના સ્વભાવનો
લાક્ષણિક રંગ જોવાય છે, તેમના અવાજનો વૈષ્ણિક
રજકાર સંભળાય છે". ભૂજાઇ ગયેલા કે ભૂજાઇ જતા
સાહિત્યકારોમાંના ચંદ્રશંકર એક છે; એમાં કાવ્યેલું
આ સ્વદર્શન આવા સાહિત્યકારોને સમજાવટમાં જડી
રાખવામાં બહુ ઉપયોગી નીવડશે. "મહાદાસ" એ

શ્રી. ગોવિંદભાઈ પટેલનાં કાવ્યની પ્રતિભાવના રૂપે છે. માકેરૂપ-પુરાણ અને પ્રેમાનન્દના એ નામનાં આખ્યાન ઉપરથી નવીન હનુ-એક “બોધપ્રધાન સંવાદકાવ્ય” લેખકે લખ્યું છે. મહાસાની વાર્તા કતાં તેના ઉપદેશથી કવિ આકર્ષાયા હોવાથી લેખક સાચું જ કહે છે કે “તેમાં જોયા સસિદિને અવકાશ નથી.” “સમાગ્રશા આખ્યાન” પ્રો. મગસાલ દેસાઈ કૃત દસ કાવ્યના સંશોધનસ પાઠનું અવલોકન છે. ‘એ બોલ’માંનાં કિંમતી વિવેચનને અને ઉપોદ્ધાનની ઘોતક સમાગ્રોચ્ચાને યોગ્ય અંજલિ અપાઈ છે. “પ્રભાતનર્મદા”નું અવલોકન કરતાં લેખક શ્રી. પતીમને “મણિલાલ, ગાંધીજીને ને કલાપીનો વારસો લઈને આવનાર, ભૂલાયેલા પ્રત્યક્ષો ચાલુ રાખનાર મસ્તીપ્રિય કવિ” કહે છે તે યોગ્ય જ છે. આ પ્રકારની કવિતાની તાજગી, સાદસરીલતા, મસ્તીપ્રવાદિ શુભો શુભાખ્યા પછી દોષપક્ષે ગજોની દુર્બોધતા; વધુ પડતા કારસી શબ્દોનો ઉપયોગ, એકાધનાનો અભાવ વગેરેની નોંધ લેવાનું પછી તેઓ ચૂના નથી “આતિશય”માં લેખકને ‘જગન્ની’નું અભિનય લાવવું કે ‘નિશ્ચય’નો પ્રભાવ નથી જણાવનાં. શ્રી. ઉમાશંકરની ઉચ્ચ કલાકૃતિન સ્વાભાવિક રીતે તેમનાં લર્ભાં ચિંતનરીત કાવ્યોમા દેખાય છે. ‘આતિશય’માં ‘વિરાટપ્રજ્વલન’ પેરે ચિંતન કે ‘વિશ્વશાંતિ’માં પદે પદે પ્રગટ થતું કવ્યનાસૌંદર્ય નથી. છતાં વિશાળ અર્થમાં હૃદયની ઉદારતા છે. “ચાર ચોપડીઓ”માં કવિશી નાનાસાલનું “બુલંબમની મહેલ-તસ”’, શ્રી. ઇન્દુલાલ ગણીનું “ગોરગી”, શ્રી સોરેસરાનું “વાદ્યોનાં ગુજરાત” અને પ્રો. કાપડિયાનું “પતંગ પુરાણ” એ ચાર પુસ્તકોની સંક્ષિપ્ત છતાં સુંદર સમીક્ષા છે. ૧૯૨૦માં સાહિત્યપરિષદના દતિદાસ વિલાસના અધ્યક્ષ તરીકેનાં પ્રો. ઠંકરનાં આખ્યાન પુસ્તક “ઠંકરદાસ દિગંદર્શન”ને અવલોકતા લેખક આપણી આર્થિક, રાજકીય અને ઐતહાસિક દૃષ્ટિ અને પરિશિષ્ટિને સ્પર્શી રહે છે, અને પછી પ્રો. ઠંકરની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને દેશભક્તિની નોંધ લે છે. પ્રો. રામનારાયણ પાંદરાનાં ‘અવાચિન કાવ્યસાહિત્યના બેઝો’ને લેખક “સ્વસ્થ વિવેચન અને કાવ્ય જેનું ગદ્ય” કહે છે, તેમાં ભાગ્યે જ કોઈને અનુક્રિત જણાયો. ગુજરાતના એક સમર્થ વિવેચકના વિવેચનપુસ્તકની આમાં આપણને એવા જ ખીખ સમર્થ વિવેચકને હાથે યોગ્ય સમીક્ષા

મળી રહે છે. નિગડંબર, ખેતરિહી, સૌમ્યના મંત્રાદિ તત્ત્વોની હાજરીથી એ સમીક્ષા સવિશેષ ખીખીજી છે.

(૩) બ્રહ્મચરિને અનુદરશને લખેલો વિવેચન-લેખોના ત્રીજા વિભાગમાં આનંદચંદ્ર ઉપરના લેખો વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. પ્રથમ લખમાં ‘આપણો ધર્મ’-માંથી છૂટે હાથે અવતરેલા આપીને લેખકે શ્રી આનંદચંદ્રને હિંદુ ધર્મના નવન ભાવધર સામિત કર્યા છે. બીજા લેખમાં ‘કવનરત વિચાર’, ‘સાહિત્ય વિચાર’ અને ‘ઈન્ડિયન’માંના એમનાં જીવન અને સાહિત્ય વિષયક લેખોની વિવેચનરીતની વિશિષ્ટતા સમજાવવામાં આવી છે. આચાર્યશ્રી હરેન્દ્રનારને લેખક “સંસ્કૃતિના પરિચરક” કહે છે એ સર્વથા સમુચિત છે. ‘જીવનનો આનંદ’ અને ‘જીવન-સંસ્કૃતિમાંથી ઉદાહરણો અને અવતરણો આપીને થી કાકા-સાહેબનાં પ્રશસ્ત જીવનકાર્યને સદાનુભાવી અને સદૃશ્ય અંજલિ અપવામાં આવી છે. એમની રસિક છદ્દિ અને પ્રવાસશીખથી મુગ્ધ બનીને લેખક એમને ‘સરસ અર્થ’માં ‘intellectual vagabond’, અથવા ‘vagabond asthete’ કહેતા લક્ષ્યાય છે. “નરસિંહરાવ ભાષા-શાસ્ત્રી”માં ગુજરાતમાં ભાષાશાસ્ત્રનાં ઉત્પત્તિ અને વિકાસ એમાં શ્રી. નરસિંહરાવનું વિશિષ્ટ સ્થાન, પૌરુષ અને પાશ્વત્ય ભાષાશાસ્ત્રીઓના કાર્ય સાથે તેમન કાર્યની ગુણના અને છેવટે શ્રી. નરસિંહરાવનાં કેટલાંક ભાષાશાસ્ત્રીય પ્રસ્થાનોનું આલેખન છે. શ્રી. નરસિંહરાવના સર્વમ પાંડિત્યને અંજલિ આપતાં લેખક યોગ્ય જ કહે છે: “એમનું અવેશજી ભાષાશાસ્ત્રના અગ્રગણ્ય પંથમાં અર્પણ દીપક જેમ જગે છે.

ઉપરના ત્રણ વિભાગોમાંથી એકમાં ન બેમાં શરૂ તેના લેખ “સાહિત્ય-પરિવર્તન” ચોક્કસ સંમેલન”ના પ્રારંભમાં જ લેખક સ્પષ્ટ કરી દે છે કે: “સંમેલન સંમેલન તરીકે, સાહિત્યસંકેદોના મેળા તરીકે સજ્જ, પણ વિદ્વાનોની પરિષદ તરીકે નિષ્પજ નિષ્કપ્ત.” સંમેલનના બે સજ્જ અંશમાં એક થી રાધાકૃષ્ણનું દેગવર્ણિતવિષયક ‘જંગમવાદ’ જેનું આપણ અને બીજું શ્રી. રમિકલાવ પરીખનું તત્ત્વજ્ઞાન વિભાગના પ્રમુખ તરફનું અભ્યાસપૂર્ણ મનનીય આખ્યાન.

“પરિશિષ્ટન”ને હાથે આપણે સમગ્રપણે અવલોકીએ: સૌ પ્રથમ તરી આપણે એનું લક્ષણ છે લેખકનું અરબુન બુદ્ધિનય આપણી પ્રાચીન ભાષાઓ અને તેના સાહિત્ય ઉપરાંત પાશ્ચાત્ય સાહિત્યની વિવેકશક્તિ અવગણ્ય તેમનાં

વિવેચનમાં સફળતા અને સર્વશ્રોધિતા, વિજ્ઞાનતા અને તુલનાત્મકતા આજે છે. નિરૂપતા અને રાષ્ટ્રવક્તૃત્વ એ 'પરિશીલન'નું બીજું પ્રધાન લક્ષણ છે: પ્રાચીન રસ-વિવેચનના કોષ મુકો હોય, નાનાલાલની વ્યાખ્યાનશૈલીની વાત હોય, પ્રો. ઠાકરની અર્થધન કાવ્યપદ્ધતિની ચર્ચા હોય, ગંગાધરજીતીની ઉપયોગિતા વિશે કાંઈ કહેતા હોય કે વડોદરાઈની કવિતામાં માનવભાવ વિશેની પ્રચલિત માન્યતા હોય, એમાંથી કોષના પાંચ દશાંવના લેખક જરાય અચકાતા નથી. 'પરિશીલન'નું ત્રીજું લક્ષણ છે એની રચય, ચંબીર અને જતાં પ્રવાહી અને રસલક્ષી શૈલી. ગંભીર ચર્ચાને વિરૂદ્ધ કરતા માટે લેખક દૃઢચક્ષુ આશ્ચર્ય લે છે, વક્તવ્યની સચોટતા માટે ઉચિત ઉપમાઓ અને ઉદાહરણો યોગ્ય છે અને લાંબા વાક્યોની વચ્ચે વચ્ચે દૂંકાં વાક્યોની ક્ષણપૂર્ણ અને આકર્ષક કૂલચુંચણી કરે છે. બીજી એક વાત ધ્યાન ખેંચે તેવી એ છે કે કોષ પાંચ વિવેચન કે અવલોકનની શરૂઆત કરતા પહેલાં તેઓથી તેને માટે યોગ્ય પૂર્વભૂમિકા જમા કરે છે, અને ત્યાર પછી તેના ઉપર યોગાના વિવેચનનું ચક્રતર કરે છે. આ ઉપરાંત, વિધાનો અને મંતવ્યોની મૌલિકતા, વિચારોની આગ્રહી સ્વતંત્રતા અને જૂના સિદ્ધાંતોનાં નવાં અને યુગાનુરૂપ વિવરણો (Interpretations) કરવાની અદ્ભુત હિતિ ધ્યાનિ યોગ્ય. 'પરિશીલન'ની વિવેચન સમૃદ્ધિને જનવત્તર બતાવે છે.

'પરિશીલન' વાંચતાં એક બીજી વિશિષ્ટતા નજરે મળે છે, તે એ છે કે સકલ કે વિવેચનના કોષ ગંભીર વિષય પર સખાત કે મોક્ષતાં તેમનું ચિંતન જેનું અને જેટલું મગે છે (દા. ત. 'સાધારણીકરણ' 'અનુભાવના', 'વિવેચનની પ્રતિષ્ઠા' આનંદસંકરે ઉપરના લેખો વગેરે), તેનું કે તેટલું કોષ વ્યક્તિગત અંધ-અધીશમાં નથી પીસતું. 'પરિશીલન'માં વ્યાખ્યાનો છે, ભાષણો છે. સ્વતંત્ર સ્વાધ્યાયલેખો છે, અધ્યાયલોકનો છે અને વ્યક્તિ લક્ષી મંતવ્યજી લેખો છે. આ જોતાં, તેમના આગ્રહ

સા ભાર

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનાં ભાષણો: સંપાદક: શ્રી. નરહરી દારેભાઈ પરીખ અને શ્રી. જમમયદ દીપ્તદેવ યાદ: ડિ. રૂપિયા પાંચ; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આંધીજી સાથે ગોળગોળમાં: લેખક: શ્રી ધનરામભાઈ ભિક્ષા ડિ. રૂપિયા એક; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, આપુની આંધી: લેખક: કાકાસાહેબ કાલેલકર ડિ. રૂપિયા એક; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, સામનામ: લેખક: ગંધીજી ડિ. આતા દસ; પ્રકાશક:

વિવેચનપુરતક 'વિવેચના' કરતાં અહીં 'પરિશીલન'માં વિષય વૈવિધ્ય, અખણસંતુ ઊંડાણ, વિષયનિરૂપણની હથોટી મનાઈ સાહિત્યગુણોએ મારી પ્રગતિ કરી છે એમ કહી શકાય.

'પરિશીલન'માં આપણને શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટના પ્રવાહી અને શ્રવણમધુર ગદ્યનાં દર્શન, નથી થતાં, તે સાથે સાથે તેમાં શ્રી વિજયપરાય, વૈદ્યાના ગદ્યનાં સંસ્કૃત-પ્રાચુર્ય, ક્લિષ્ટતા વગેરે પણ ગેરહાજર છે. 'અહમદમિશ્ર', 'પ્રાક્તન', 'ધર્માત્મન', 'વાવદાય', 'મનુકૌલોત્તવાદી' જેવા એવા, વપરાતા સંસ્કૃત તત્ત્વમ શબ્દોની સાથે 'ધક્ષાપદી', 'પદ્મલ', 'હંસાગ્રણી', 'સંભારિયાં', 'નકશા', 'વરવે' વગેરે તળપદા કે તદ્ભવ શબ્દોનો ઉપયોગ; 'એન્દ્રિય સળંગ', 'કુંવારી દંષ્ટિ', 'પચ્ચરેડી સંગા' જેવા મૌલિક અને અમિનન શબ્દપ્રયોગો વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે. 'વિદ્યાભવનનો મહાલય'માં 'મહાલય' શબ્દનો પુરિલેખ તરિક્તો પ્રયોગ, કેટલાક વાક્યોની સ્થિતિ, રચના અને આવાશ્ય ઉપરના લેખોમાં આચાર્યશ્રી ડાહરરાય મહેતાના નામોદ્દેખનો સદંતર અભાવ થોડો સુચિચિંતન કરે છે.

આપણે ત્યાં વિવેચનની બે પ્રણાલિકાઓ પ્રવર્તમાન જણાય છે: પ્રાચીન પૌરુષ વિવેચન સિદ્ધાંતોને અનુસરતી અને પાશ્ચાત્ય વિવેચનસરણીને અપનાવતી. સમગ્રપણે જોતાં એમ લાગે છે કે પ્રો. વિશ્વનરસદે એ અને પ્રણાલિકાઓની સફળ સમન્વય સાધ્યો છે શ્રી આનંદસંકર જે કુશળતાથી પેલો અને એરિસ્ટોટલની પરસ્પર વિરોધી વિચારસરણીનું તાત્પર્ય ઘટણ કરીને કાવ્ય માટે યોગ્ય સિદ્ધાંત રચે છે, તેમ જ 'પરિશીલન'માં પણ આપણને પ્રખર સમન્વયલક્ષી વિવેચનનાં દર્શન મળે છે. આ આખતમાં એમણે શ્રી. આનંદસંકર મટે યોગ્ય એક વાક્ય અસરશ: એમને પણ લાગુ પડે છે એમ કહીને, અને એનું અવતરણ આપીને આ અવલોકન સમાપ્ત કરીએ: "કવ્ય માનવતા વડે સિત્ત સિત્ત દર્શનો સમન્વય કરી જતાઓ." (પૃ. ૮૨)

સ્વીકાર

નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

અશીા જરથુસ્ત્રમની ગાથા: ક્ષાંતયા પ્રકાશક શ્રી. એસ્થ જીવદીર વાસપેરવાળા. ડિ. રૂપિયા ત્રણ.

સૈદ્ધાંતિક દાદ્યસંગ્રહ: સંપાદક: શ્રી. શાપરજીભાઈ લાલસાદ; ડિ. રૂપિયા છ; પ્રકાશક: ગુજરાત રીસર્ચ સોસાયટી મહાદેવભાઈની હાથરી: પુસ્તક ત્રીજી: સંપાદક: શ્રી. નરહરી દારેભાઈ પરીખ; ડિ. રૂપિયા પાંચ; પ્રકાશક: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર.

સરદારે શત્રુઓને પ્રેમ અને કુનેહથી વશ કર્યા.

સરદારે મુડીબાદીઓને કડકતાથી વશ કર્યા.

એમના એવા પ્રતાપમાંથી સામ્યવાદીઓ પણ ડરથી નહિ રહે.

અને આમ થશે ત્યારે રીસાધેસા સમાજવાદીઓ પણ આપમેળે જાણી મળશે.

વિ. હંગાવલોકન

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

યુગદર્શનના પ્રારંભથી પ્રત્યેક અંકના પ્રમુખ ચિત્ર તરીકે પ્રગટ કરવામાં આવતાં ચિત્રો ક્રમશઃ ચિત્રકળાની ભિન્ન ભિન્ન શૈલીઓ, રજૂ કરી રહેતા છે. પહેલું ચિત્ર ચિત્રકાર શ્રી. શામાલાલ શાહનું 'મંગલ પ્રવાસનું' હતું. તેથી જુદી શૈલી શ્રી. કે. કે. હેમરના 'કન્યાકુમારી' ચિત્રમાં આપણને જોવા મળી હતી. ત્રીજા અંકમાં પણ વિવિધવર્ણી ચિત્રપટ્ટીઓ હતી, જે શૈલીમાં ચિત્રો જન હસ્તક્ષિપ્ત કથામાં મોટા ભાગે જોવામાં આવતા હોવાથી આપણે તેમને જન ચિત્રકળાના નમૂના તરીકે ઓળખી શકીએ. આ અંકનું પ્રમુખ ચિત્ર જેને પદાડી શેલી (કાંઠા વેલી રજક) કહેવામાં આવે છે તેનો એક ચિત્રાવૃત્ત પ્રેરિતો નમૂનો છે. આ ચિત્રશૈલીનું નિર્માણ અને વિકાસ ૧૮મી સદીમાં થયું. રાજ્યોત અને ગોમતી શેલી પણ લાંબા ગાળે આ પદાડી શેલી ઉદ્ભવ પાળી ગુપ્તકાળ બાદ આ શૈલીકારા ભારતીય ચિત્રકળાએ ભારે પ્રગતિ સાધી, અને એક નવું શક્યતાં સીમાચિહ્ન પ્રાપ્ત કર્યું. એવો કોઈ પણ વિષય નથી કે જેનું રમણીય ચિત્રણ આ શૈલીના ઉપાસક કલાકારોએ કર્યું ન હોય. એ શૈલીનાં ચિત્રોમાં ભાવુકતા અને સમૃદ્ધતા ભરતો ભરેલી હોય છે, તેમ જ સ્વાભાવિકતા સાથે કલ્પનાને મુક્ત સમન્વય સાધવામાં આવેલો હોય છે. આ તરફ વિશિષ્ટ ગુણ આ અંકના પ્રમુખ ચિત્ર 'રાધાકૃષ્ણ'માં કથાના સમન્વય દાર સૌ કાંઈને પ્રતીત થયા વિના નહિ રહે. આ એક એવું ચિત્ર છે કે જેના મનોહારિત્વને કોઈ ગીત નથી. રાધા અને કૃષ્ણની આથી વધારે ઉત્કૃષ્ટ કલ્પના અને આથી વધારે મુન્દર આકૃતિનિર્માણ શક્ય જ નથી

એમ આપણને લાગે. પ્રત્યેકની મુદતમાં આપાર પ્રેમ-મુગ્ધતા નજરે પડે છે, અને સાથે સાથે બંનેનાં અંગ-ઉપગામાં અત્યંત પવિત્રતાની-નિર્જાતાની-અભૂત-પાર આવી રહેલી અવગણના છે. બંનેની આંખોમાં નિર્વિકારી પ્રેમ ભરેલો જોવામાં આવે છે. રૂપ, લાંબવ, સોદર્શનાભેદમાં કોણ કોણની મરે છે એ કહેવું મુશ્કેલ છે. યુગ અને પ્રકૃતિ, ભગવાન અને ભક્ત, ખાત્ર અને માયા બાંધમાં દોડેને આ ચિત્ર દ્વારા મુક્ત સ્વરૂપ આપવાનો ભજો કે ચિત્રકારનો પ્રયત્ન ન હોય-સવાળું અને સંજ્ઞાનું અદ્વિત જાણે કે આપણી આંખ સાથે ચિત્રકારે ઉભું કરના માગતો ન હોય-એવું આ અપ્રતિમ કૌટિલ્ય મિત્ર છે. ચિત્રનું રચનાનિર્માણ જેવું મનોહર તે હોયતી જ મનોહર તેવી રંગીનતાનું છે. આ ચિત્ર કાશીની ભારત-કળાબળના નામની અનેક કળાપ્રશસ્તિઓનું સંગ્રહાણ હતી સંસ્થાના વિચાર સંમતમાંથી ઉદ્ભવ કરવામાં આવ્યું છે. એ ચિત્રના ચિત્રકારનું નામનિશાન નથી. પ્રસ્તુત ચિત્ર શૈલી પ્રમાણે સંસ્થાના મુખ્યપત્ર 'કળાનિર્મા' નામના વિશ્લેષકના પ્રયાસ અંકમાં પ્રગટ થયું હતું. એ સંસ્થાના સંસ્થાપક તરફથી એ ચિત્રના બહુમુલ્ય યુગદર્શનના ઉપયોગ માટે મળ્યા છે, જે માટે તેમની આભાર માનવામાં આવે છે. ઉપર જતાવેલા 'કળાનિર્મા' વિશ્લેષક માત્ર કળાનિર્માક પ્રચારના હેતુથી મરે કરવામાં આવ્યું છે અને ચિત્ર તેમ જ સેખસામગ્રીની શામલિની દૃષ્ટિએ આ વિશ્લેષક જાણ કરીને વિદી બાપમાં અર્જન છે તેનું વાર્ષિક લાભાનંદ શ. ૧૧ છે અને ભારત કળાબળ, બનાવસ, એ સરનામે લખવાથી આ વિશ્લેષક જેવડી સકામ તેમ છે.

આ અંકમાં બાર ચિત્રાલોકમાં ખીન અને તીન ચિત્રપટ્ટ ઉપર મારે ચિત્રપટ્ટીઓ આપવામાં આવી છે.

રતી હોય નેવી સંસ્થાના સમ્પત્તિ બીનમુદ્રાથી કોરિસમાં
આગ્રહા હોઇ ન શકે એવું કોરિસનું મોરુ સુવિદિત છે.
આર. એસ. એસ. ની સંસ્થા જે માતા રાજકારણી રજે
રંગાવતી હતી અને ભાગદોડની નીતિને વરતી હતી, તે
સંસ્થાનો આગેવાન નવારે એમ. કે. કે. અમારી સંસ્થાના
હવે એ હેલ્થ કે એવું મધ સ્વરૂપ નથી નવારે કોરિસ
ધારે તે તેના સમ્પત્તિ. માટે પોતાનું કાર ખોલી શકે છે.
પણ અહીં પ્રશ્ન તો એ છે કે જે સંસ્થાનો આવો
પૂર્વ ધનિદાસ છે, જેણે પોતાના સર્વકાર્યક્રમમાં હિંસાને
અસ્થાન આપ્યું છે અને હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ રાજ્યની
ભાવનાને આજ સુધી નોરદાર સિંચના આપ્યું છે, જેના
સમ્પત્તિ દેશભરમાં હજારો નહિ પણ લાખોની સંખ્યામાં
પથારમાં પડ્યા છે, જે સંસ્થા આજ સુધી કોરિસની અને
કોરિસી રાજ્યપત્રની કદર વિરાધી રહી છે તે સંસ્થા
દેવગૃહ બંધારણના ઉપસાધના ફેરફારથી શું વિચસતીય
મતી શકે છે ખરી? જે નવી નીતિ તે સંસ્થાએ અપવાર
કરી છે એમ કહેવામાં આવે છે નેતો વાસ્તવિક અમલ
કેવા કરે છે તે તો હલુ. આપણું કોઇના અનુભવોના
વિષય અનેક નથી. એવામાં તેના કહેવાતા પરિવર્તન
ઉપર જ આધાર રાખીને જાણે હવે તે તે દેવગૃહ એક
નિર્દોષ અને નિરુપદ્રવી સંસ્થા બની મધ હોય એવી રીતે
મેની સાથે સંબંધિત હારે શરૂ કરી શકાય ખરા ?
માખીવા સ્વયંસેવક દળના આગેવાનોમાં ખરેખર કોઇ
હંસપંક્તો થયા છે એમ માનવાને પોતાના બંધારણના
ઉપસાધના ફેરફાર સિવાય બીજું કોઇ પણ કારણ છે જે
નહિ. ત્યારે જુ કોરિસના પીઠા અને અનુભવી આગેવાનો
આ નિમમના કેવળ ભાગવત રહ્યા છે અને આર. એસ.
એસ. માળાએ નવારે આલેશો ફેરફાર કર્યો છે ત્યારે
તેમને તો તે કોઈ કામ ન આપેલી એમ સરળ ભાવે
વિચારી શકાય છે કે જેના આગેવાન કદાચ માન
કારણી પક્ષમાં એકાએક મિતિના સ્વીકાર થઇ રહ્યો
છે કે સાંભો પક્ષ માગે તેવી કમુસાતો આપવી અને
એ રીતે એ સંસ્થામાં દાખલ થયું અને એ સંસ્થાને
અદરથી ઓગળી જઈ નાખતી એ સર્વજનજાણી છે
ત્યારે આર. એસ. એસ. આથી કોઇ અન્ય પ્રકારની
સંસ્થા છે અને તે આ સંસ્થા દ્વારા પાતાને રાજ્યની કે વિક્રમ
મીતિમાંથી ચુકતું છે અને તે તો જે જણે તે મુજબ
વંતરી એમ માની લેવાને કોઈ પણ કારણ છે ખરા ?

વસ્તુતઃ આર. એસ. એસ. માં કોઈ પણ હાથ
પંક્તો આગેવાન છે એમ માની લેવાને ક્યું જ કારણ
નથી? નેવી જ રીતે કોરિસની કારોબારીના સમ્પત્તિ પણ
એટલા બાકા ભાળો છે એમ માની લેવાને પણ ક્યું જ
કારણ નથી. કમતરિમિ આગેવાન રાજકારણ વિક્રમ રંગે
રંગતું મળ્ય છે. જેમાં સંતા ઉપર આર. એસ. એસ. છે, તેમને
માતાની સત્તા કાયમ કરવાની જ્ઞાતિ થાય તો તે અસ્થાનિક
નથી. ૧૯૫૧માં આખા દેશમાં બધી ધારસભાઓની પુનઃ
વંચના બતાધિકારના ધોરણે ચૂંટણી થવાની છે. એ ચૂંટણીને
સમયમાં રાખીને ભિન્ન ભિન્ન પક્ષો પોતપોતાનું વળગું અને
નીતિ ધરી રહ્યા હોય એમ લાગે છે. આમના પાત્રતા
માત્રાનુસાર, અને ઘટ્ટી જતી દેશ પ્રિયતાના કારણે
કોરિસના આગેવાન ચૂંટણી વિશે નિયંત્રિત બનો શકે તેમ તો
છે જ નહિ. આ કારણે કોરિસને પણ પોતાના પક્ષને બંને
તેલેલા સમ્પત્તિ બનાવવા રહ્યો. આ રીતે વિચારનાં
સકળપણે એવાં તર્ક થયું છે કે આર. એસ. એસ. તે
અપનાવવા પાછળ કોરિસનો પણ આવા હેતુ તો નહિ હોય ને?
આર. એસ. એસ. નો કોરિસ પ્રવેશ સરળ બનાવવા પાછળ
આથી બીજો કોઈ હેતુની સંભાવના થઇ શકતી નથી અને એ એ
અનુમાન કાયમ હોય તો આજે આપણું કોરિસી રાજ્ય પણ
પણ કેટલું અનન્ય થયું રહ્યું છે, એ જોઈને જેણે અમલ
સુધી કોરિસી એકાએક પી લેવા અમલ તો ઉપાસના
કરી છે અને જેણે કોરિસના ઉચ્ચ આલેશોની પ્રશ્ન કરી છે
તેને આર. એસ. એસ. આપ ત લાગે તે સ્વાભાવિક છે. ખરેખર
જુ કોરિસ, એસ. એસ. એસ. સંસ્થા બની રહી છે?
સત્તાને કોઈ પણ રીતે કાયમ રાખવી એ કદિ પણ જુ
કોરિસનું ધ્યેય હતું ખરા? અને એ સત્તા આર. એસ. એસ.
જેવા જેલે સંકલ્પે કોરિસ કાયમ રાખી શકશે ખરી?
અને એવી રીતે જે કોરિસની સત્તા કાયમ થશે તો એ
સત્તાનું સ્વરૂપ, એ સત્તાને અંતલે કેવા હશે? આના અંતે
પ્રશ્નો આપણી સામે આવશે ઉભા રહે છે. કોરિસની કારોબારી
વિશે અમે તેમજ માન અને આદર હોવા છતાં તેના નિર્ણયને
કોઈ પણ રીતે આપણું દિશ્ન સંમતિ આપી શકતું નથી.
આ નિર્ણય સામે ધમ્મા દિશ્ન અથી વિરોધ ઉઠી રહ્યો છે.
આપણે આજ રાખીએ કે કોરિસની કારોબારી આ
આગેવાનો દ્વારા બિચાર કરાવે કોરિસને આર. એસ.
એસ. ના એ સંપર્કથી દુષિત થતી અટકાયે.

સંભાવના હોય તો પણ શું આજ રસ્તે ?

નવારે આ આખા અ જે સંભાવના હોય તેના આગેવાનો
કોરિસની સમ્પત્તિ દીધા કરી રહ્યા છે અને આવામાં ચૂં

છીમાં કેમીયાદમાંથી લાભ ઉઠાવવાની વૃત્તિને કેએસ ઉપર આક્ષેપ કરી રહેલ છે ત્યારે તે જ પદના આગેવાન શ્રી. જયપ્રકાશ નારાયણે બીજી-ખાતુએ તા. ૯-૧૦-૪૬ ના રોજ બોલાવેલી પ્રેસ કોન્ફરન્સમાં જણાવ્યું છે કે "હિંદના ૯૯ ટકા મુસલમાનો કેએસની નિષેધ છે એ ખાતતની મને પૂરેપૂરી ખાતરી છે. દેશની મુસલમાન વસતિને દુખારી દેવામાં આવી છે અને તે એટલી નીચે ઊતરી ગઈ છે કે પોતાના અન્તરના અવાજ મુજબ વર્તવાની તેણે તાકાત ગુમાવી દીધી છે. તેમને લયના માર્ગે કેએસ પક્ષે મન આપવાની ફરજ પડે છે. કેએસના ધારાસભાના સભ્યો અને સરકારી અધિકારીઓ તેમના ઉપર દબાવુ લાવી રહ્યા છે" (દ્રી પ્રેસ કોન્ફરન્સ તા. ૧૦-૧૦-૪૬). આ કથન પાછળ મુસલમાનોને કેએસ વિરૂદ્ધ ઉદ્દેશવા અને ગોતા પક્ષ તરફ વળવા સિવાય બીજો શું હેતુ હોઈ શકે? સત્તાશક્તી રાજકારણ બંધારે લખકર વસ્તુ છે તેવું સ્પષ્ટ જ એવું છે કે રાષ્ટ્રમાં સમગ્ર દિનના ભોગે ગોતાના પાને આગળ કેમ લાવવા અને તે માટે ગમે તે સાધનોનો ઉપયોગ કરવો એ વૃત્તિ તરફ જ સૌ કોઈ ધસડાય છે શું પાકિસ્તાનના ઉદ્ભવ એ ઝોઝો કડવો અનુભવ છે? મુસલમાનોની કેમી લાગવાને પોતાના પક્ષ માટે લાભ ઉઠાવવા માટે ઉદ્દેશવી અને સ્વેચ્છા સાધને આ રીતે જગાડવો એના જેવું બીજું કોઈ દેશપ્રધાનક કાર્ય હોઈ ન શકે. સત્તા ઉપર અવાજ અને આપણે બીજું ગમે તે કરીએ, પણ હિંદુને હિંદુ નામે એ મુસલમાનોને મુસલમાનના નામે સંબોધવાનો, આકર્ષવાનો રૂપને પણ વિચાર ન કરીએ. એ દિશાએ જેવું એ હેલના સર્વનાથને નોતરવા બગાળ છે.

ગાંધીજીના ખુનીઓને ચચેલી ફાંસીની શિક્ષાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્ય વિષે તાત્વિક વિચારણા

(આ નીચેની નોંધનાં પ્રક્રમ તપાસવા માટે આગળ તે જ દિવસે હિંદના ગવર્નર જનરલે આ બંને ખુનીઓની દવાની અગ્રજી નામલુંર કપાંની અને તેમને યજુ નવેશ માસની ૧૫ મી તારીખે ફાંસી દેવાના સરકારી નિર્ણયના સમયસર ડાખમાં પાંચ્યા. તેથી સભવ છે કે આ અક વાંચકોના હાથમાં આવનાં પહેલાં નો આ ખુનીઓ આ દુનિયામાંથી વિદાય થઈ ચુક્યા હોય. આ સયોગોમાં આ નોંધની વ્યવહાર ઉપયોગિતા તો કરી રહેતી જ નથી. આમ છતાં પણ આ શિક્ષાના ઔચિત્ય-અનૌચિત્યનો પ્રશ્ન અનેક માનવીઓના દિલમાં ખટકવા તો કર જ છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે પ્રસ્તુત પ્રશ્નો આ નોંધમાં કરવામાં આવેલી તાત્વિક ચર્ચાનો સત્તાવેપરખુની દૃષ્ટિએ અમુક ઉપયોગ છે એમ સમજીને આ નોંધ જેની છે તેવી પ્રગટ કરવાનું ઉચિત ધાર્યું છે. સંખ્યાન છે કે ફાંસી અ પરાની મુતકમાં વધારો થાય અને તે દરમિયાન વ્યક્ત થઈ રહેશે બળવાન લોકમત આ બંને ખુનીઓને

ફાંસી શિક્ષામાંથી મુક્તિ મેળવવામાં નિમિત્તભૂત થાય.) દેહાન્તદંડની શિક્ષા પાછળ છપ સામે છપ લેવાની સામાન્ય વૃત્તિનું સામાજિક સમર્થન રહેલું છે અને એ વૃત્તિનું ઔચિત્ય સ્વીકારીને રાજકીય આવા પુરવાર થયેલા ખુનીને એક વા બીજી રીતે દેહમુક્ત કરે છે. આની પાછળ બીજો પણ એક વિચાર રહેલો છે કે ખુન જેવો ભયંકર અપ કોઈ ગુનો નથી અને મૃત્યુ જેવો બીહમણો બીજો કોઈ ભય નથી અને તેથી મૃત્યુ-ભયથી આવા ગુનાઓ થતા અટકવ નો ધણું સંભવ છે, અને તેથી જ મૃત્યુદંડ કરતાં બીજો કોઈ ગણ દંડ કે શિક્ષા આવા ગુનાને માટે પૂરતી ગણાતી નથી. આની સામે બીજી એક વિચારસરણી રહેલી છે કે જેમાં કોઈ પણ સંયોગોમાં દેહાન્ત દંડની શિક્ષાના ઔચિત્યને સ્વીકારવા નથી. તેમના મતે ખુન સામે ખુન કરવાથી ખુની વૃત્તિ અટકતી નથી. ખુનીને પણ સુધરવાની તક આપવી પડે છે. ખુન કરનાર અમુક વૃત્તિના અવેગને વશ થઈને ખુન કર્યું, તેથી તેને હંમેશાને માટે ધણાપાવ ગણવો એ માનવ-સ્વભાવમાં રહેલી અધિધરતા અને અનુકૂળ સંયોગોમાં સુધરવાની શક્યતાને ઈનકાર કરવા બેરબર છે. તે રીતે આપુ ભયંકર કામ કરવા ન પામે તે માટે તેને છંદની સુધી ભણે પરહેજ રાખવામાં આવે, પણ તેના પ્રાણ-વિચ્છેદની સમાજને કરી પણ લાભ થયો નથી, અને એક વા બીજી આકારમાં એકમેકનો છપ લેવાની વૃત્તિ જ પોપાતી રહેવાની છે. આવી વિચારસરણી સ્વીકારીને કોઈ કોઈ રાજ્યે દેહાન્તદંડની શિક્ષા કરમાવવાનો આશ્રય પ્રતિષ્ઠ કર્યો છે.

આથી આ વિચારણાને પ્રસ્તુત પ્રશ્ન પરત્વે બહુ સ્થાન નથી. કારણ કે એક્સસરયોગોમાં દેહાન્ત દંડની શિક્ષાના ઔચિત્યને આપણી રાજ્યસત્તા હજુ સ્વીકારતી આવી છે અને એ મુજબ અમલ કરતી આવી ડ. આ કિસ્સામાં દવાનો પણ કોઈ પ્રશ્ન ઉપરિધત થતો નથી, કારણ કે આ ખુનીઓએ અણધાર્યાં આવેશને વશ થઈને આ કામ કર્યું નથી, પણ એક્સસ લાભો વિચાર કરીને યોગનાપૂર્વક અને જાણે કે આ કાચ દારૂ હિંદુ ધર્મની અને રાષ્ટ્રની તેઓ કોઈ મોટી મેચા કરી રહ્યા હોય એવા આમક ખ્યાલોપૂર્વક તેમણે આ દુષ્ટ કાચ કર્યું છે. આને પણ તે ઉભવના દિલમાં કોઈ પ્રશ્નોતાપનો અંશ દરિદ્રોત્થાપર થતો નથી. અનેક ખુનીઓ દેશમાં ફાંસીએ ચડે છે; તેમાંના કોઈ કોઈ પ્રત્યે એક્સસ સંયોગો ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્યના મુખી કદિ કદિ રહેમંતીથી બતાવે છે. ખુનીઓ પૂરતો પ્રસ્તુત કિસ્સામાં આવી કરી રહેમંતીથી અવકાશ જ નથી.

આમ છતાં પણ આ બે ખુનીઓના દેહાન્ત દંડનો આપણે આટલી ગંભીરતાથી શા માટે વિચાર કરવા પ્રેરાઈએ છીએ? આનું કારણ છે કે આ બે ખુનીઓનો વિચાર કરતાં ગાંધીજી આપણી આંખ સામે આવીને ઉભા રહે છે અને "મારા ખુનીનો છપ ન લેશો" એમ જાણે કે આપણને કહેતા

સંભળાય છે. આવા ખુનીઓ સાથે શુ વ્યવહાર કરવો તેનો આ રીતે વિચાર કરતાં રીતસરમ કે કાયદાની કડિના ખ્યાલો ગોણુ બની જાય છે અને ગાંધીજીના વિચારો, ભાવનાઓ અને આદર્શ આપણા મિત્રને આવરી લે છે અને આ ખુનીઓને આપણે ફાંસીએ ચઢાવીશું તો ગાંધીજીને નહિ ગમે એવો કોઈ અનતનો આવાજ આપણને સંભળાય છે. ગાંધીજી તો કોઈને પણ દેહાન્ત દંડની શિક્ષા આપવાની જ વિરૂધ્ધ હતા. આ શિક્ષા પાછળ, અચુક કોટિની વિકૃતિએ પહેલેણી આદમી કોઈ કાળે સુધરી શકે જ નહિ, તેનો આ દુનિયામાંથી જોડો વહેલો નિકાલ લાવીએ એટલું વધારે સાફ, એવી આપણામાં ધર કરી એટલી નિરાશા રહેલી છે. ગાંધીજી કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સમાજ વિષે કદિ નિરાશાવાદી હતા જ નહિ. આવા ગાંધીજીની આખી વિચારસરણી આપણે સળોપાંચ સ્વીકારી કે અમલમા મૂકી ન શકીએ, તો પણ તેમના યોતાના ખુનીઓ સંબંધમાં આદર્શો સરખો અપવાદ કાં ન કરીએ?

અને આવો અપવાદ કરવાથી ખોટો દાખલો બેસશે કે આવા સત્ત મહત્ત્વાઓના ખૂન કરવાને જે તે વ્યક્તિ પ્રેરણા-આપી વિચારણા વધારે પડતી કદબંધનો બનાવવા લાગે છે. ગાંધીજી જેવા સત્તો જન્યલે જ પાકે; તેવાનું ખૂન થાય એ તો એથી પણ વધારે વિશ્લ ઘટના ગણાય. તેથી આ ખુનીઓને માત્ર ગાંધીજી ચઢાવવા બેઠા આપણા વિશિષ્ટ ખ્યાલોને વશ બનીને દેહાન્તદંડના બચાવીએ કૃત્રી જ્ઞતિ આપણા સર્વના દિલમાં રમી રહી છે. આજે એ ખૂન અંગેનો શોષ સૌ કોઈમાં દિલમાંથી નીતાન્ત ગમી ગયો છે. ફારી આપવામાં આવશે તો દેશ આખામાં દરોડા પણ હોલ થયો નથી; ફારી નહિ આવવામાં આવે તો કોઈ પણ વર્ગમાં લેશમાત્ર અસતોષ પેદ થવાનો નથી. આ ખુનીઓને ફારીએ ચઢાવવા કે રાજ્યશાસનની પૂન છે; આપણા દિલમાં ઉકુ દંડ હોવા છતાં એમને લમા આપવી એ ગાંધીપૂજ છે. એ જ ગોડસે અને એ જ આપે આજે કેવળ નિષ્કરકર્મી દેખાય છે, એમ છતાં તેમને છત્રતા રાખવામાં આવે તો તેમનામાં સમયાન્તરે કરોડ પણ પડશે. ન જ નાચે. એમ માની લેવું વધારે પડતું છે, અને તેમનામાં કદાચ એવો પકડો થવા પામે તો એ ગાંધીવાદનો એક અપૂર્વ વિવેચ લેખારો. આમ વિશિષ્ટ રીતે આ આખો પ્રશ્ન વિચારતા ગાંધીજીના ખુનીઓને કોઈ ફાંસીની શિક્ષાને આપણાં મન અને જીદ કોઈ પણ રીતે સંમત કરતાં નથી એમ આપણે જણાવવું જ રહ્યું. એક ખુલાસો

યુગદર્શનના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં વિદ્યારાજેકન-વિભાગમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટી કમીટીની લગભગજી ઉપરની નોંધમાં મી. મગનભાઈ દેસાઈની વિરોધનોંધનો ઉલ્લેખ કરતા મેં જણાવ્યું હતું કે “તેમના મત પ્રમાણે રચાનિક શિક્ષણ આપતી યુનિવર્સિટી જ યોગ્ય છે અને

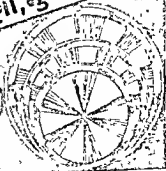
તે માટે ઇ. સ. ૧૯૨૦ માં ઉભી કરવામાં આવેલી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, જેની ગાંધીજીએ સ્થાપના કરેલ છે અને જે આજે પણ કેટલીક શૈક્ષણિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવી રહેલ છે તેનો જ ઉપયોગ કરવો જોઈએ એવું તેમનું સ્થન છે.” કેટલાક દિવસ પહેલાં શ્રી. મગનભાઈ દેસાઈને મળવાનું બન્યું અને ઉપર જણાવેલું મારે વિધાન તંત્ર ખેડું છે એમ તેમણે જણાવ્યું. આમ થવાથી મારા મન ઉપર આવી છાપ કેમ પડી તેનું પૃથક્કરણ કરવાના હેતુથી મી. મગનભાઈ દેસાઈની લાંબી વિરોધનોંધ હું ફરીવાર નોંધ્યો. એટલું ખરું કે એ નોંધની છેલ્લીની લગભગજીમાં વિદ્યાપીઠ વિષે તેમણે આવી કોઈ સીધી લગભગજી કરી નથી. પણ તેમાં એક પ્રકારે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ઉપર આવવામાં આવ્યું છે. તે રીવાજોના પાત્ર ૧૦૬ ઉપર શ્રી. મગનભાઈ જણાવે છે કે “પરદેશી હકમતનો સદાને માટે અરત થવાથી અસહકારનો કોઈ પ્રશ્ન રહેતો નથી, અને રીવાજોમાં જણાવ્યું છે તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પ્રવાહ અને પ્રચલિત યુનિવર્સિટીના પ્રવાહ-એમ બંને પ્રવાહોને પહેલી જ વાર એકત્ર કરવાની તક આપણી સામે આવીને ઉભી છે. ગુજરાતના લોકો જુદા છે કે વિદ્યાપીઠના પ્રયોગની પરંપરા ચાલુ રહેવી જોઈએ અને તે એટલે સુધી કે વિદ્યાપીઠ ગુજરાત યુનિવર્સિટી તરફ કમ કરી શકે તેવું વિદ્યાપીઠનું બંધારણ શા માટે ન થાય એમ પૂછનારા સાક્ષીઓ પણ અમારી સમક્ષ ઉપરિચિત થયા હતા.” ત્યાર પછી આગળ વધતાં વિદ્યાપીઠ એકદલીપ સંસ્થા છે કારણ કે તેમાં ખીન કેટલાયે વિષયો શીખવવામાં આવતા નથી, પણ સાર્વજનિક એવ સાથે સમય ધરાવતા અમુક વિષયોનું જ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે- આવી દીકાને ઉત્તર આપતાં શ્રી મગનભાઈ જણાવે છે કે વિદ્યાપીઠને ‘યોડાસં સંજોગોમાં’ નવી લાંબા રનાતકો પેદા કરવાની જરૂર હતી અને એ કારણે તે વખતના સંજોગોને આધીન થઈને શિક્ષણની રચના તત્સદૃષ્ટ રાખવામાં આવી હતી અને “મને લાગે છે કે આજે પણ જ્યારે નવા સંયુક્ત હિંદુનું આપણે નિર્માણ કરી રહ્યા છીએ ત્યારે તેની આગેવાની લે એવા નવી બાતના યુનિવર્સિટી ઐન્ડ્યુએસ્ટ્રી આપણને ખૂબ જ જરૂર છે. નવી યુનિવર્સિટીનું આ જ મુખ્ય લક્ષણ હોવું જોઈએ મારી સંક્ષિપ્ત આલોચના ઉપરથી મારા મન પકડે કે વિદ્યાપીઠ પ્રારંભથી જ આ ઢબના ઐન્ડ્યુએસ્ટ્રી પેદા કરવાનું કમ કરી રહી હતી. અને આજના સંજોગોમાં પણ એ જ કાર્ય ચાલુ રાખવાની આકાંક્ષા સેવે છે.” આ પ્રકરનાં તેમનાં વિધાનોમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠને નવી ઉભી કરવામાં આવનાર ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં યકદા વાનું સ્થન રહેલું છે, એમ મને લાગ્યું. પણ ત્યાં શ્રી મગનભાઈ હશે છે કે એ વસ્તુ તેમના મનમાં નહોતી ત્યારે તેમનું કથન મારે સ્વીકારવું રહ્યું અને આટલી અનુમાનસ્થિતિ વિષે મારે તેમની લમા માગવી પડી

એલ્યુમિનિયમ પિત્ત
 હસ્તનિલ્કર રંગિન લેસરી
 વિદેશી ગણના વીવીધાઈ એક અને
 અન્ય વિવિધ વાસ્તુ

માલની ઉપયોગિતા, દીર્ઘ આયુષ,
 જાત અને વ્યાજબી કિંમતનો સુમેળ
 એટલે ખરીદીનો પૂર્ણ સંતોષ.
 આહકોનો પૂર્ણ સંતોષ એજ
 હમારી સફળતા છે.

P. BOX 2100

ડી ડન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી, તારદેવ.
 માલિક લાલુભાઈ અમીચંદ લી.
 પપર, કંસારા ચાલ, પાથધુણી, મુંબઈ.

PHONE : 22220
 GRAMS : CYCLE BRAND

ને પેપર ન.

એલ્યોરન્સ કંપની લીમિટેડ

(સ્થાપના-૧૯૩૦)

આમજનતાની લોકપ્રિય કંપની

-મુદતિ-

લોકપ્રિયતાના પૂરાંવા છે

આલુ કામ ...રૂ. ૪,૦૦,૦૦,૦૦૦
કુલ અસ્થ્યામત.રૂ. ૭૫,૦૦,૦૦૦
લાઇક ફંડ ..રૂ. ૬૫,૦૦,૦૦૦

વિદ્યમાન. બરમા અને આફ્રિકાનાં તુલા બદા વિભાગમાં બેલ્ટુન પોતાના ૧૦,૦૦૦ થી વધુ પાલીની પાલકો વધારે છે.

માલીની પાલકના કામોને આજ મુખીમાં કંપનીએ રૂ. ૨૫,૦૦,૦૦૦ થી વધુ રકમ લાવવાની જે સુધી સુધુપત્ર છે.

કંપનીએ હાલની આંતર્રાષ્ટ્રીય નેતા બનાવી બાળકા વતરે 'કેરેલુ' છે. ઉદર આંતર્રાષ્ટ્રીય અલગીઓ આપવામાં આવે છે.

હંદી, મુખા, વેલર અને

નિરુભાવના વિભાગ કામ સિવારવામાં આવે છે.

વિગત માટે જાણ:-

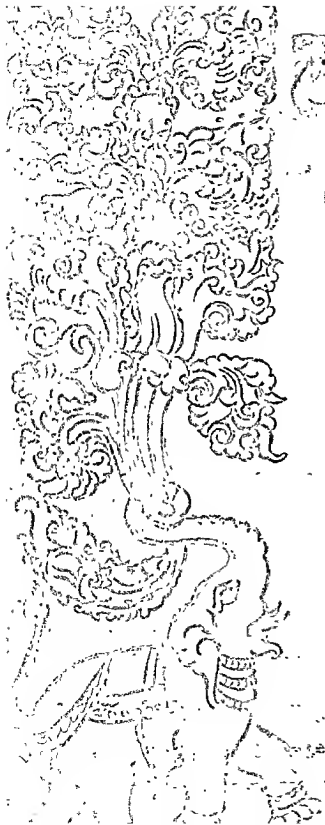
ધી નેપરુન એલ્યોરન્સ કંપની લીમિટેડ

નેપરુન બિલ્ડીંગ, હોર્નબીલ્ડ, ડોક મુંબઈ

આગે અને મુખ્ય એજન્સી આંતર્રાષ્ટ્રીય

અમદાવાદ, ભાવનગર, નાગપુર, પુના, કલ્કત્તા, આગ્રા, કાનપુર, ભુસારક.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

રાષ્ટ્રની ભાતી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્ર જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ છો. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારા બાળગોપાળ પરત્વેની ફરજ અદા કરવી જ નોંધએ અને એમના ભાતીની નોંધવાઈ કરવી રહી.

તમારા બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

બાળકો પોતાના જીવનમાં
તેમના જીવનમાં
તેમની જીવનમાં
તેમની જીવનમાં

એમના ભાતીનો આજ પ્રવેશ કરો અને નિશ્ચિંત બનો.

વીમાની પોલાણો લેવાથી તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બાંધેલો સંતાન રહેશે. હોલ લાઇફ, એન્જિનિયર નાનાં બાળકોની તેમજ તેમના બાજુએ અને લગ્નની નોંધવાઈ કરતી પોલાણો, દ્રીપલ બેન્ચીટ, નોન્ટ લાઇફ વી. નિશ્ચિંત પ્રકારના લાભો આપતી પોલાણો અમે ઉતારીએ છીએ

ધી ઇન્ડીઅન ગ્લોબ
ઇન્સ્યુરન્સ કંપની લીમિટેડ
૩૧૪-૩૨૧, હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

૨૨૭ ૬૦૧

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

આપની

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન કાગળ, પુંઠા
લખાણ, અત્રંગ, ખાતાવહી
કોટે પેપર, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર, આખારી કાગળ, બોલ
બોર્ડ, આર્ટ કાર્ડ. સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરિયાત મટે

મળે

ચીમનલાલ પેપર &

સર્વથેષ્ઠ જાતના કાગળ

અને

પુંઠાની આયાત કરનારાઓ

અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદીરી-પંજાબના)

મુખ્ય ઇલાકા (ગુજરાત અને ત્રીજાવાડ સીવાય)

માટેના સિસ્ટીબ્યુટરો

બોમ્બે મ્યુચ્યુઅલ ટ્રિડીંગ,

હોર્નબી રોડ, કોટ, મુંબઈ

ફોન :

૨૩૨૩૨

તાર :

"SELECTION"

વરલકર

૨૭૨૨૬ નં. ૬૫૬

૧ નકલી મલેથી આવધ રહે.

૨ ખરી પડતાં વાળ આપાને છે.

૩ વાળ વધારે છે.

૪ મગજને ઠંડક આપે છે.

૫ આંખોનું તેજ વધારે છે.

૬ વર્ણોથી વધતો છે.

બધું મળે છે.

ખાલી લેલ.

નં. ૬. વરલકર

જુની ૧૯૫૫ નામી. મુખ્ય ૨

દરોઝ,

પુજલી,

ખરજી

વિશે આમીના દર્દો

જમરુ-કટર

જા પ ર વા થી

જ ર મ જ થી મ લી

અ વ છે

ન ક લી મા લ થી

સા પ મે ન ર હો.

ક પ ઠા પ ર લ ધ

પ ઠ તા ન થી.

ભોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,

કમીસ અને કુમીર, ૨૪, પ્રિન્સિપલ રોડ, મુંબઈ ૨.

ફોન : ૨૪૬૮૭

યુગદર્શન

વિધ્યાનુક્રમ

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં અને જવાબદારી
દાખલો દર હોય ત્યાં રૂ. ૨,
અન્ય રૂ. ૧૧, છુટક નકલ
દિંમત રૂ. ૧

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયેલા
લેખો અને કાવ્યો કાચબરી
એજન્સીમાં મુદ્રાઈ અક્ષરોમાં
લખાયેલા અને અન્યત્ર પ્રકટ
નહિ થયેલાં હોવાં જોઈએ.
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
શોખ પુરસ્કાર આપવામાં
આવે. અસ્વીકૃત લેખો પાછા
નિર્દેશવામાં આવશે અને લગતા
નિયમોની જોડે અપેક્ષા લેવા
તે તની પાસેથી મેળવી રહેશે.
જાહેરખબર પ્રિયો

આ માસિક માટે નક્કી કરે-
વામાં આવેલ શિષ્ટ ધોરણ
અનુસારની જાહેરખબર નીચેના
દરથી લેવામાં આવશે.

છુટક

આથુ પાતું ... રૂ. ૬૦
અડધું પાતું ... રૂ. ૩૦
પા પાતું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક ટોન્ડાકટ

આથુ પાતું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાતું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાતું ... રૂ. ૧૮૦

જાહેર થવા માટે

જાહેરખબર માટે

લેખો :-

અન્યથા પકઃ યુગદર્શન
અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨
થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.

લેખ

લેખક

પૃ

શુક વપથા (કાવ્ય) ...	શ્રી નયંત અ. મહેતા ...	૧
પ્રતિજ્ઞા (કાવ્ય) ...	શ્રી. જવાબદારી ...	૨
પિરમ દર્શન. (કાવ્ય) ...	શ્રી. મોક્ષિતીચંદ્ર ...	૨
જીવનની મૂંઝણી (કાવ્ય) ...	શ્રી નરવરલાલ મ ખેમ ...	૨
હા હો મુવાન! (કાવ્ય) ...	શ્રી. શિવકુમાર ભેખી ...	૨
ધર્મશોધનની એક દિશા ...	શ્રી વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી ...	૩
કલિદાસનું શિક્ષણ ...	શ્રી. રસિકતાલ છાટાલાલ પરીખ ...	૭
પ્રભુ પરમાત્મા મારા (કાવ્ય) ...	શ્રી. પૂજાલાલ ...	૧૧
સ્વીન્ડનાયની કેળવણી ...	શ્રી. નર્મીનદાસ પારેખ ...	૧૨
બીક ક સ્વામાલોક અપ્રાંતજ્ઞા ? ...	શ્રી. દરબાઈ ત્રિવેદી ...	૧૧
ચુંડો (વાર્તા) ...	શ્રી. લલિત પરીખ ...	૧૮
કાળો બગર, ...	શ્રી. મુનકુમાર મો. જાદ ...	૨૩
શંકાવાની કેળવણી ...	શ્રી. ચંદ્રાંકર શુક્લ ...	૨૫
અખિલ ભારતીય પ્રાચીન ભાષા પરિવટ ...	શ્રી. કે. કા. શાસ્ત્રી ...	૩૧
લેણકેયુ (વાર્તા) ...	શ્રી. અપર્ણા મહેન ત્રિવેદી ...	૩૧
કટાક્ષ ચિત્રો ...	શ્રી. ચક્રોર ...	૪૦
હિંદુ કોડ જાગની આલોચના ...	શ્રી હંસાબહેન મહેતા ...	૪૨
પિતાન દર્શન ...	શ્રી. નરસિંહ મુળજી શાહ ...	૪૬
હિંદુ નવું જમાણું ...	શ્રી. ચીમનલાલ ચક્રભાઈ શાહ ...	૫૧
સાહિત્ય સમીક્ષાઃ મહાદેવભાઈની ડાયરી ...	શ્રી ચન્દ્રકાન્ત મહેતા ...	૫૪
વિદ્યાવલોકન ...	શ્રી. તંત્રીશાનેશી ...	૫૬

(અન્યથા પકઃ યુગદર્શન, અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨ થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.)
(અન્યથા પકઃ યુગદર્શન, અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨ થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.)
(અન્યથા પકઃ યુગદર્શન, અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨ થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.)
(અન્યથા પકઃ યુગદર્શન, અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨ થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.)
(અન્યથા પકઃ યુગદર્શન, અનુક્રમિ લખન, પો. બો. ૧૨ થોધા રૂઢીટ, મુખ્ય ૧.)

शिव

યુગદર્શન

તંત્રી

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

પ્રસ્તુત ૧ : અંક ૫

૧૫ ડિસેમ્બર, ૧૯૪૯

શુદ્ધવ્યથા

શ્રી જયન્ત અ. મહેતા

‘હતો અહિંથી ફર હું’—સ્મરણ એ મધુર યત્નાં
સુમાગી મમ સુહૃદો તણી પરપરા ઉડતીઃ
અહા, નીલધરા મહી તરુવરોય હિલ્લોળતા,
અરણ્ય પશુપંથીના ગીત મધુર કિલ્લોળતા,
સમીર મૃદુ વીજલે, વનસુવાસને ઢાળતા
સરે, અરિત, નિર્જરે, સલિલ-ઝાંઝરા બોલતા.
મહે અરત કુંજરો અહિં તહિં ધ્રુમે ડાલતા,
સ્નાંકિત મધુકરો કુસુમપાંખ દઢાળતા,
લયે કુસુમગ્રમણાં સુરલિ રમ્ય રેલાવતા,
શુકો, રમણી સારિકા, રમણકેલિમાં મહાલતાં.

કદી રંગની અંચકો તિમિરનો વને ઢાળતી,
કદી ધવલ જ્યોત્સ્નિકા વસન સ્વચ્છ આચ્છાદતી,
લીલાં પરણ, અંકુરો, કુસુમ, મંજરી, માલતી
દ્રવંત રસધારથી સકલ અંગ આહ્વાદતી.
સુસ્વચ્છ સરમાં સરે તરલ હોડી શી અંદ્રિકા
અમેય દ્રવતાં રસે—ઉભય : હું—પ્રિયાસારિકા.
અહિં કવણ લાવિયું ! મનુજ રે મને પીડવા ?

મને મનુજ પિંજરે મુકી પઢાવતાં... શબ્દ કે
કહો ક્યમ રચે મને લલિત સુર રેલાવવા ?
યદા મન ભમે ધૂને ફરની કુંજ કુન્જે, વળી
રમરે વઢન નિર્મળ રમણીનું ઉડે કે. ખૂલે.

મને ન ગમતી રસે સભર ચારુ ક્વાદે ભરી
ફળોની રસ ભિજતા, નહીં ગમે કંઈ ગાન લાં,
તમારી રસ સૃષ્ટિમાં ન ગમતું મને મહાલયું,
વૃથા મનુજની કિડા નિરખી ચિત્તને બાળયું.
કદીક જન કો’ કહે : ‘ ન વલખાં જવાં મારવાં
નિનુજ, સરિતા, ગિરિ, જલધિ, કે ઉચે ઉડવાં,
વૃથા ઉપવને જઈ શકરી-બાજ-શિકારીની
ચડી નજરમાં, જયું શરણ મૃત્યુને; ક્યાં ભલા !
અરે, અહિં સુખે પડો, વિહગરાજ ખેલો-ફરો.’

પરંતુ રુચનાં નહીં મનુજના મીઠાં બોલ આ,
ન કાંઈ પરવા મને, ઘડીક સ્રોત કિલ્લોળમાં
રસાદ્રં કરી ચિત્તને પછી ભલે પડું કો સુખે.
પરંતુ અહિં પિંજરે મનુજનાં પડી, મૃત્યુને
સ્પીકારી, અભડાવયું જીવન શુક્ર આ સૃષ્ટિમાં ?
નહીં કદી નહીં—

ઘડાય સુજ મૃત્યુ છો વિહગ-વન્યની દંખમાં,
શિકારી થકિયે ભલે—વનમહિં રૂડી સૃષ્ટિમાં.
ગણીય સુજ મૃત્યુ એ અધિક રમ્ય આર્થીય તે.

હજીય અહિં પિંજરે તડપતું રહે ઉર આ :
‘કદીક પણ આવશે, ઉડી જશું, જશું ફર હા !’

પ્રતીક્ષા

પ્રાપ્તિપદ : શ્રી જયનાંદ દવે
(તોટક)

નયને નહિ તેજ : પ્રભો ! નિરખું
કયમ તેજભરી તુજ દેહ-છવિ ?
તુજ તેજસ-ધોધ પડ્યે, ચળને
નિજ દર્શનશકિત પડે તજવી !

નહિ કંઠ વિશે કરી કોમળતા ;
હૃદયેથી ન, પ્રેમભા ભાવ અર્ચા ;
વચ્ચને નહિ વાણીપ્રભાવભર્યા ;
સ્તુતિ-આશ કહો, પુરવી કયમ ત્યાં ?

પણ તે અગવ્યા ગણ લકતતણા-
નહિ તેજ, ન કંઠ, ન ભાવ, કરો
ન પ્રભાવ, નહિ કશું, પામર શા,
ઉર ધારી પુરા નિજના જ ગવ્યા !

બસ, આ સ્મૃતિ : એ પર નિર્ભર હું
તુજ દર્શન કાજ પ્રતીક્ષી રહું !

જીવનની ગૂંથણી

શ્રી નરવરલાલ, મ. પરલ

મારા જીવનની ગૂંથણીમાં

આજે કોના તાર વણાય ?

કહો આ કોના તાર વણાય ?

તાણામાં વાણા પૂટે તે

આજ ગૂંથાયા આવી જાય ;

કોના નાજુક સ્પર્શે આજે

પાછાં ચક્રો ચાલુ થાય ?

મારી જીવન શાળા ઉપરથી

આજે કેવું વચ્ચ વણાય ?

જેના રેશમ તારો વચ્ચે

કેવા સોનાના ધાગા સોઢાય ?

મારા જીવન પટની ઉપર

આજે કેવી ભાત રચાય ?

અંતર કેરા તારે તારે

આજે કેવો ગોદ ગૂંથાય ?

મારા જીવનની ગૂંથણીમાં

આજે કોના તાર વણાય ?

કહો આ કોના તાર વણાય ?

વિરલ દર્શન

શ્રી ગોહિનીગન્ધ

સૂર્યનાં રચમીને કોણ, ચેરી રહે,
સાન્ધ્યની સુરખીમાં જઈ શભાવા ?

સાન્ધ્યના વણુંને કોણ, ચેરી જતું
રાતની ખીણમાં હુત થાવા ?

રચનીનાં રજકણો, કોણ, ચોમાળતું,
ધવલ ઉપાતણા મધુર તેજ ?

આ તણે સમયની સુમંગ લીલાતણું,
અક કો ચલવતું આંહી કૂળે ?

એમ મમ પ્રાણનાં શુદ્ધતમ કિરણને,
કોણ રંગી રહે જીવનસાંધ્યે ?

સાંધ્યના પુષ્પને કોણ આરણ્યતું
મૃત્યુરૂપ રચનીની શ્યામ છાયે ?

છાય એ લોપીને સરલ શિશુપ્રાતની
કોણ પાતું મને તેજધારા ?

ધન વિણું તાહરી અતુર અતુરશર્નાં
વિરલ દર્શન કહું આંહી ન્યારાં !

ઉઠ હો યુવાન !

શ્રી. શિવકુંભાર ભેખી

ઉઠ હો યુવાન ! ઉઠ હો યુવાન ! !

ધનધાન્ય-વિપુલશ્રી ધરણી આ સુકાય આજ

અંતરે શી યંત્રણા અંગે પ્રવજે આગર ઝળ ?

આર્તનાદ ભારતીનો દિગદિગત આપી બચ

તહાય ના શું કાળજી “સુલાચમી” તવ કૃપીનય ?

ઉઠ હો યુવાન !

રચ-નગર-ગ્રામ-જીવન-સ્વપ્ન બધું પ્રલીસાત !

જંગલ જીતી અંગ અંગ નર્તન કાં શાતે થાત !

કાં નિરાશ ! ભેદ પાશ, જડતાવન આસપાસ

ઉન્મૂલય, શાળા; કાપ; નવકાનન રોળ પાપ —

ઉઠ હો યુવાન !

માદરેવતનની સુકિતઅર્થ દીધું જીવનદાન,

કિંતુ નૂતન પ્રાણ ના યશાય તો કરી સ્મરણ !

ઉત્તરશીરે, વચ્ચકાય, ભવ્યપ્રાણ, નિર્ભીત યદ

નવજીવન સર્જનાર ! ઉચ્ચચોમ વામ ચાળ —

ઉઠ હો યુવાન !

ગંધનની આડીઓની ચાતનાની પેલોપાર

એક એક માતવીના કંઠનું જ્યાં સુકાગાન,

વિચરે નમાંતરાલ “સેટા-સુકિત” નું પ્રમાણ

એજ લક્ષ્ય દિનરાત હોય તહાં હો યુવાન —

ઉઠ હો યુવાન !

ધર્મશોધનની એક દિશા

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ ત્રિવેદી

દસ વર્ષ પહેલાં મને ગુરુકુલ જેવી અંશગોમાં શ્રદ્ધા હતી તે કરતાં આજે કંઈક વધારે છે. ગુરુકુલો મુધર્ષા છે, સમૃદ્ધ થયાં છે, નવીનથી જરૂરિયાતોને અનુરૂપ થયાં છે એવું એવું કારણ નથી મારી વય જરા પાછી થઈ, જ્ઞતિઓ ઈન્દ્રિયરખિમુખ થઈ, કે ૧૯૪૬ થી એકાએક ક્ષતિયુગ શરૂ થયો, એવું કોઈ કારણ હોય એમ પણ મનાતું નથી. ખાસી, અંદરની વૃત્તિઓના—લોહીમાંના ઇયનરસ ઓછા થાય અને સંસાર વિગે શકા કે નિરાશાની હિટ્ટ રહે એનો — નિર્ણય તો કોણ કરી શકે ? પણ ચારે કોરથી સમતપ્ય છે કે માનવ કોઈ વિરાટ ને રૂઢ કાંનિના મુખમાં લગાવિ ધસડાનો તપ્ય છે અને એ ધસડાટ અટકાવવાનો પ્રયત્ન તુલ્યત્વ છે. જંગી મોરચાઓ સામસાધા મંડાય છે અને આપણી વાત ડાહીની પૂણીઓના ભેખામાં પણ નથી. આપણે આદ્યા રાખીએ, ઈશ્વર જેવા નિયામક ને વ્યાપક તત્ત્વમાં શ્રદ્ધા હોય તો એવી આશા સકારણ છે. કે નહક નહક આવતા દાવાનગમાંથી પણ માનવ એગરી જશે. એ દાવાનગમાંથી ઉગારનાર મોટા પર પર પાયરેસી યોગનાઓ જ દશે, 'યુનો' અને 'યુનેસ્કો' જ દશે, એમ કોઈ નથી. ઘરઆંગણાનું નીનિમતાનું જરૂણ મલનદ થઈ જગતને શાંતિ આપી શકે. ગીતમયુધે ભનનગમાં ક્યું તેમ આ યુગમાં ગાંધીજીએ ઘોડું કરી જતાયું. આસપાસના સંયોગો વચ્ચે રહી, પ્રવાદપ્રાપ્ત ધર્મો રવીકારતાં રવીકારતાં ગાંધીજીએ સ્વચાર્ધ અને પ્રેમનાં—શુદ્ધ સામાજિક ઇતવતાં—જસ ઉછેર્યા. આપણે તુલ્યત્વ હોઈએ તો પણ વિશ્વયોગનામાં આપણું સ્થાન છે. એ શ્રદ્ધાએ આપણા સત્તનો. સ્વ તો, સ્વધર્મનો વિચાર કરવો જોઈએ.

હમણાં એક અગ્રેષ્ઠ પુસ્તક "India, Pakistan, and the West" નું અવલોકન લેયું. ગ્રંથકાર પર્સિવસ રીપર માને છે કે નવા યુગમાં હિન્દુએ જગત સાથે ચાલતાં કાં તો હિન્દુધર્મો એવું પડશે, કાં તો પૂરા હિન્દુ થવા વર્તમાન વલયમાંથી પાંડા હાનું પડશે, એણે જે પાશ્ચાત્ય તત્ત્વ પોતાનામાં વળ્યું છે તેનું વિસર્જન કરતું પડશે. મળમાંની તકરોબી

લેણા વિના ટીકા કરવાનું સાદસ કરીએ તો રીપેર પ્રત્ન પૂછી શકાય: નવા યુગની સાથે રહીને જૂની જગતો શિવતી જેવો દતો તેવો આજે રહ્યો છે ? કેટલીક માનવાઓ સંબંધી જગતો લે હિન્દુધર્મમાં નેત્રામાં આવે છે તો બીજા ધર્મોમાં પણ તેની જણાય છે. એક અરપ્રવચનાના ખ્યાસ અને આંધાર સિવાય કોઈ બીજા બાબતમાં હિન્દુધર્મે ખાસ જગતા દાખવી નથી, અને આ જગતા પણ ગાંધીજીના પુરુષાર્થથી હવે જગતમાં એમણી ગઈ છે. મરજોતર ઇતવની કુખનામાં, મોહવિમારમાં, ઈશ્વરતત્ત્વની મમજમાં, ઉપાસનાપદ્ધતિમાં, સમય જાતની મુક્તિ સંભવે એ સિદ્ધાંતથી તકને મળતા પૂરા અને ઉમિત અવકાશમાં, કોઈની માધ્ય-રથીના અરવીકારમાં હિન્દુધર્મ, શિવનીધર્મ તથા ઈસ્લામ કરતાં વિશેષ ઉદાર છે, અને ઉદાર છે તેથી નવા યુગને અનુરૂપ થવાની તેનામાં વિશેષ યોગ્યતા છે. રાજ-કારણની કોઈ વિચારસરણી અંધ, સામહિક હિંસકતાની અપેક્ષા રાખે તો તેને અનુરૂપ હિન્દુધર્મ ન થાય, સિવાય કે તેને ગમે પ્રાણ આપ્યા હોય. હિન્દુઓ ધર્માન્તર કમ્પ્રવાની પ્રવૃત્તિમાં ખડ પડ્યા નથી, તેમને તેમાં ખડ શ્રદ્ધા નથી; એમ જનાં પ્રાણીમાત્ર તરફ સમભાવની હિટ્ટ એમનામાં છે તેરથી બીજા ધર્માંપાણીઓમાં નથી. જગતની યધી પ્રત્નઓ સમાન છે એ ભાવના કેળવવાને એને આધાર કરવાનો નથી, આનાકમકના એના લોહીમાં છે, તેથી સમરત વિશ્વની ડાગ્ડાય શાન્તિ માટે એને સ્વભાર તો સ્વેથી વિશેષ અનુરૂપ ગણાય અને તેથી કદાચ બીજાઓ કરતાં તે કાર્યમાં એ વધુ કાળો પણ આપી શકે. એટલે ખરું લેનાં, પોતાનાં ધાર્મિક

લક્ષણોને એ પૂરાં ચેતનશીલ અને વેગી બનાવે તો નવા યુગને અનુરૂપ થવામાં, જગતની ન્યાયી રચના કરવામાં તે ટકાવવામાં, હિંદુ એ વધારે સાચો હિંદુ જ બનશે. એને હિંદુપણું જોવાનું નથી, ખિસવવાનું છે.

ભારતની સરકાર તો વ્યાવહારિક અને બિનસાંપ્રદાયિક છે અને રહેશે. એ એવી રહે એ જ સમસ્ત દેશના હિતમાં છે. પણ આનું એક અવાન્તર ને અણધાર્યું પરિણામ એ આવે કે હિંદુ પ્રજાના ધર્મવિવેક સંસ્કાર આજા થતા જાય. સરકારની તટસ્થતા અને આજની હિંદુઓની વાસ્તવિક વધુમતી તેમની ધર્મના વિવેકમાં આપતુદ્ધિ, મિથ્યા નચિતપણું અને શિથિલતામાં પણ પરિણમે. બીજા ધર્મો આ યુગના ક્ષેત્રમાં આપવડા અને આક્રમક થાય. હિંદુ ધર્મમાંની ઈશ્વરતત્ત્વની કલ્પના, કર્મનો સિધ્ધાન્ત, પુનર્જન્મ આદિ મરણોત્તર સ્થિતિ વિશેનો ખ્યાલ, અવતારમાન્યતા, ઉપાસનાવિધિ, વિશ્વ પ્રત્યે સર્વાત્મભાવની દૃષ્ટિ, વ્યવહારમાં સર્વાત્મભાવ કેમ ઊતરે અને કર્મ કરતાં છતાં કર્મફળમાંથી કેમ ઉગરાય એનો આચારધર્મ, આ બધાના સંસ્કાર સરકારી કેળવણીતંત્ર દ્વારા હિંદુ બાળક ઉપર પડે એનો હવે સંભવ ઓછો છે. મુંબઈ સરકારે તૈયાર કરાવેલી નવી શુજરાતી વાચનમાળા આ ધારણાને રોકો આપે છે. એમાં વ્યાવહારિક નીતિયોગ્ય અને નાગરિકધર્મ માટે સારી સામગ્રી છે, પણ શુદ્ધ ધાર્મિક વિચારથી તે અત્યંત અજાગી રહી છે. સોમનાથના જીર્ણોદ્ધારના પ્રશ્નમાં જનમંડળનો અમુક વર્ગ લાગણીની વિકૃતિ દાખવે છે અને હિંદુ પાસેથી ધર્મ વિવેકમાં ઉદાસીનતાની અપેક્ષા રાખે છે એ વાતનું સ્મરણ કરાવવાની ભાજે જ જરૂર હોય. હું મૂર્તિપૂજક ન હોઉં, શિવભક્ત ન હોઉં તો એ આ બાબતમાં હિંદુની લાગણીની કદર કરી શકું; પણ આ એક લાઠીબુક પરિસ્થિતિ છે અને આપણે કેવા સમયપ્રવાહમાં છીએ તેની ઘોરક છે. આપણા બુદ્ધિમાનોનો મધ્યમ વર્ગ જે ધર્મમાં શિક્ષિત છતાં ધર્મવિમુખ નથી અને પરંપરાનો, કિયાકાંડનો, ચાલતું હોય તે ચાલવા દેવાની મતિનો દાસ 'છે, તેણે ધર્મચાર અને ધર્મચિંતનની બે બાબતમાં તો ત્વરાથી જાગ્યે થયું નેહ્યું. એક તો ઉપાસનામાં તે શાની ઉપાસના કરે છે તેનો એને ખ્યાલ રહેવો નેહ્યું. આપણે મૂર્તિઓ પૂજીએ છીએ પણ મૂર્તિઓને કેવળ પ્રતીક તરીકે પૂજતા નથી. એ અમુક વિચાર, કલ્પના કે ભાવનાનાં પ્રતીક છે. એ

ભાવના, કલ્પના આદિ એવાં સૂક્ષ્મ છે કે ઇન્દ્રિયગોચર થઈ શકતાં નથી અને તેથી ઇન્દ્રિયદ્વારા એમનું ચિંતનન આજુ રાખવા આપણે એમનાં પ્રતીક રચીએ છીએ. મૂળ ભાવનાનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ રહે એ મૂર્તિપૂજામાં મર્યાદા અને વ્યવસ્થા આજુવા સાડુ બંદુ જરૂરી છે. હમણું દાખલા તરીકે, શુજરાતમાં ગણેશોત્સવ વધવા લાગ્યો છે, ખાસ તો દેખાદેખીથી. પણ "ગણપતિ" પાછળના વિચારનો બોધ ધણાને હોતો નથી. મહાદેવ અને પાર્વતીના પુત્ર તરીકે પૂજીએ એમાં ધર્મતત્ત્વની પ્રેરણા લાગતી નથી. ગણપતિ એ પ્રકૃતિના ભંધ અને સુંદર તત્ત્વનો બાળક છે, ભંધ અને સુંદરતાની શક્તિઓમાંથી પ્રગટેલું કિરણ છે, કવિઓનો કવિ છે, દૃષ્ટ છે, પ્રજાસમૂહના ભાગ્યવિધાતા છે—એવી કાંઈક કલ્પના જાગત રાખીએ તો તો ગણેશપૂજા અને ગણેશ ઉત્સવ લેખે લાગે. હવેમાનનું મંદિર ધારીને પીરની દરગા આગળ મારા સ્વજનને એક બહેન લઈ ગયાં હતાં. ત્યાં ગયાં ત્યારે જ સમજણું કે અંદર તો કબર છે. બહારના શણગાર તો મંદિર જેવા જ હતા. પીરની દરગાનો આદર થાય એમાં બાધ નેતો નથી, પણ એ મૂર્તિ નથી, પણ કબર છે એનું જાન તો રહેતું નેહ્યું. એથી કબરની મૂર્તિ જેમ પૂજામર્યા થાય એ ખુદ સુસજ્જમાનને ન ગમે; ન ગમતું નેહ્યું. અમારી કોલેજ પાસે એક દરગા છે ત્યાં ફૂમસ બીમપોર આદિથી આવતાં લોક ભક્તિભાવથી ફૂલ પાંદડી મૂકે છે, પણ એ કયા ઓસિયાની દરગા છે તેની એ ભોળા લોકને કરી ખબર નથી. સર્પદેવમહાભાવ, સર્પસ્થાનક-મમતાવાનો હિન્દુને કામિયો હીક હાથ લાગ્યો છે! પણ ભક્તિ તો જ્ઞાનપૂત હોય તો જ શોભે. આદરની શક્તિ બસ નથી, તેને સંસ્કારથી નેહ્યું. તેને સાચી દિશાએ વાળવી નેહ્યું.

મૂર્તિપૂજા વિશે ત્રણ દૃષ્ટિબિંદુઓ મુખ્ય જણાય છે. એક, પ્રાર્થનાસમાજ અને આર્પણમાજ જેવાનું, જેમાં મૂર્તિમાત્રનો ત્યાગ ઇષ્ટ છે. ભણેલામાનો એક વર્ગ સમાજ ન હોવા છતાં મૂર્તિનો અંતરથી વિરોધ કરે છે, પણ વ્યવહારમાં ફરિને અનુસરે છે. બીજો એક વર્ગ, કાંઈક વધારે આતુર, નિશ્ચયી, જાગ્યે, શુદ્ધ-માંથી ઇષ્ટ શુદ્ધ-તેમ દેવોમાંથી ઇષ્ટ દેવને પોતાનો કરી, તેની જ ઉપાસના કરે છે. ધણા દેવોનો અ,

વર્ગના છે. નવા વિચારકોમાં શ્રી. મહારાજા ઉપાસના વિષયમાં આવી માન્યતા ધરાવે છે. મૂર્તિપૂજામાં આ એક વ્યવસ્થા લાવનારું વલણ છે. ઈશ્વરની જે ભાવના કૃષ્ણરૂપ, વિષ્ણુરૂપ, અંબારૂપ, શિવરૂપ-લગત હિંવા ઉચ્ચતર ધાર્મિક જીવનના અભિપ્રાયના હૃદયને વિશેષ સ્પર્શતી હોય કે તેની જીર્ણિતે વધુ સ્વીકાર્ય હોય— તેને જ એ વળગી રહે છે અને પોતાની ધર્મશક્તિને એકાગ્ર, પકવ અને બળવાન બનાવે છે. ત્રીજે વર્ગ બહેળા ધર્મસમૂહનો છે, ધર્માતુર નહિ પણ ધર્મરસિક, ઉત્સવપ્રિય ને કાર્મિક બાળક જેવો. તેને ધર્મના સંસ્કાર જોઈએ છે, પણ એના ચોક્કસ આકાર મારે આશય નથી. થોડાંધણા વ્રતઉપવાસ કરે, સન્ધ્યા કરે, પૂજાપાઠ થતાહવન કરે કરાવે, કથા બેસાડે, માતા-મહાદેવ જાળ, શનિવારે હનુમાનને તેલ ચઢાવે, નવરાત્રમાં ગરબા ગાય ને અંબાની ઉપાસના કરે, રામ-નવમી, કૃષ્ણજયંતી, શિવરાત્રિ ઉજવે, સવારે સૂર્યને નમસ્કાર કરે, શરદના અન્દરને દીવો ધરે, ટુલસી ને પીપળાની પૂજા કરે, નદી, સરોવર, સમુદ્રને વંદે, નાનીમોટી યાત્રા કરે. આ વર્ગ અદ્ભુત છે અને આપણાં પ્રેમનો અધિકારી છે. એમાં આપણે અવ-લોકીએ છીએ માનવસમૂહ, માનવોદ્ધિ, સામાજિક જીવન જીવતા, આસપાસની સૃષ્ટિ સાથે અનાયાસે અને અબોધપૂર્વક એકાગ્ર થતો. આ વર્ગે જ ધાંધલ પિના ધર્મોની વાડો તોડી છે ને સત્ અને મહત્ સાથે રહીને અને ઝોલિયાને સત્કાર્યા છે અને આજ વર્ગે પોતાના જીવનક્રમમાં રાજકીય બનાવોને ઉત્સવનું સ્થાન આપ્યું છે ને ગાંધીજી જેવાને અવતારી પુરુષ ગણ્યા છે.

તથાપિ અહીં જ ધર્મવિષયક વિકૃતિઓનો, કહેળા-મજૂનો, અજ્ઞાનનો, અંધ માન્યતા અને જડ કર્મકાંડનો, વહેમ ટોંગ અને પાખંડનો સૌથી વિશેષ સંભવ છે. અમૃતનું ઝેર થવાનો, ઝેરને અમૃત માનવાનો અહીં જ મોટો ભય છે. ધર્મશક્તિને, જીવનધર્મોમાં અલોકિક સહાયતાની જાંબનાને, કંધ્યાજીની વાસનાને ચોખ્ખા માર્ગે વાળવાની જરૂર અહીં જ મોટી છે. લોકહિતચિન્તકો મારે આ એક ધર્મક્ષેત્ર છે. આરથાને સત્ય ઉપર રચાયવામાં મૂર્તિપૂજામાં વ્યવસ્થા સદાયક ચર્ચા શકે. મૂર્તિની રચનામાં, મંદિરના આયોજનમાં, પૂજનના વિધિમાં સત્ય દૃષ્ટિ, ભાવનાનુરૂપતા સુરુચિ શાન્તતા અને

સમવકતે આપણે વિશેષ, અત્યારના કરતાં 'ધણું' વિશેષ, ખ્યાત આપણું જોઈએ. જૂનાં મોટાં મંદિરોમાં મળતા આયોજકોના સમવક અને સૌન્દર્યના ખ્યાલ આપણે જૂગી નાખ્યા છે, અને આ તો મોટું મંદિર છે કે ફેશનજનર કે ગાંધીહાટ છે. તેની સંકા કરાવે છે. કાંડરના મુંદર મંદિરની પ્રક્રિયા કરતાં ખોટા ધી અને મગજની વાસ આવે છે, અને મકાનો અને. દુકાનોની બીડમાં સમગ્ર મંદિર કોઈ કોણથી જરાબર જોઈ શકાતું નથી. દમણાં નવાં બંધાતા મંદિરોમાં પણ સુરુચિ શુચિત્વ કલાદૃષ્ટિ કરતાં સમહિત્તુ આગ્ય પ્રદર્શન વિશેષ જણાય છે. સમૂહપૂજના મંદિરમાં કે કુટુંબના દેવધરમાં મૂર્તિના આકાર પરંતુ સંભાળની બહુ જરૂર છે. મૂર્તિ તો વિચાર કંપના કે ભાવનાનું પ્રતીક છે. અને એ સૂર્ય વરગુનું ચચન કાર્મિક ચતુ' હોય તો જ મૂર્તિની સાર્થકતા. શિવરાત્રિ જેવા અનાકાર કહેવાય એવા પદાર્થની વાત ના કરીએ; પરંતુ આકાર બધાં ઇષ્ટ છે ત્યાં ભાવનાને અનુરૂપ હોય તો જ તે શોભે. આપણા પ્રાચીન મૂર્તિવિધાયકોએ એવા ધ્વનિપૂર્ણ સંકેતો ઉપજાવ્યા છે, એવી કવિવપૂર્ણ આયોજનાઓ કરી છે, કે પરદેશી કરાવિદો, મૂર્તિપૂજકો અને અમૂર્તિપૂજકો પણ આશ્ચર્યચકિત થયા છે. નરરાજ, ઉમા, ત્રિમૂર્તિ, વિષ્ણુ, શુદ્ધ આદિની મૂર્તિઓ અચેતન છે છતાં જાણે ચેતન્યમય હોય એમ હૃદયમાં મધુરતા થકા લક્ષિભાવ બાલભાવ પ્રેરે છે. પ્રકૃતિની પ્રલક્ષ લીલાઓ અદ્ભુતનો ભાવ જીવનમાં ભરે છે તેવો ભાવ મૂર્તિ ઉદ્દેશોધી શકતી હોય તો મૂર્તિપૂજને જીવનયાત્રામાં જરૂર રચાન છે. વિષયમાં વ્યાપક પ્રકાશમય સલરૂપ વિષ્ણુ: નિર્સર્ગના ક્રતરૂપ, તેની નિરન્તર લીલારૂપ, કંધ્યાજીમય શિવ; માતૃત્વની બચિષ્ઠ સર્જક અને પાલકશક્તિતા પ્રતીકરૂપ અંબા; કુદરતની શૈદ લીલા સાથે. સૃષ્ટિવિધાયકે સાંકળેલી સૌન્દર્ય અને વાતસલ્યની નિર્ઝરિણી પાર્વતી; પ્રેમ અને ધર્મની મૂર્તિ શી રામ; પરાક્રમ અને અચલ કમયોગના-દેવ શ્રીકૃષ્ણ; જનસાધારણ તો શું, પ્રાણી-માત્ર પ્રત્યે કરુણા અને મૈત્રી વરસાવતા ભગવાન શુદ્ધ; —એમનું આપણે સ્મરણ કરીએ, એમની ઉપાસના કરીએ, સ્મરણ કરી કરી આપણા અંતરને પ્રકૃતિ-દત્ત દોષોમાંથી વારી લઈ લેતાતર જીવન તરફ વાળીએ અને અન્તે અન્તરનું સ્વરૂપ જ બદલી નાખીએ, એમાં

કાંઈ જ ખોટું નથી. એ તો મહામોટા યુરુપાર્થ છે. હૃદય કેળવવાનો એ લુહિપૂત માર્ગ છે. એ જ આપણો મહાયાન છે. આ ધ્યેય અને આ યાત્રાનું સ્વરૂપ ધ્યાનમાં રહે તો મૂર્તિપૂજના સ્વરૂપમાં વ્યવસ્થાની અનિવાર્યતા અને કયે ધોરણે તે આવી શકે તેનો કંઈક ખ્યાલ આવશે.

જનમંડળમાં વધારે સંસ્કારી હોવાનો જેમનો દાવો છે તેમણે બીજા એક પ્રદેશમાં વધારે પ્રામાણિક અને આગ્રહી થવાની જરૂર છે. હિન્દુધર્મ ઉદાર છે એટલે એ નિર્માદય છે એવી છાપ વિદેશી કે પરધર્મી ઉપર ન પડવી જોઈએ. એને સર્વધર્મસમન્વય ઇષ્ટ છે, સર્વધર્મસમભાવ માન્ય છે, એનો અર્થ એ નથી કે ભિખારીપ્રતિ ધારણ કરી શુભાશુભ સર્વ સંધરનું, એનો અર્થ એ નથી કે સર્વધર્મસમન્વય કે સર્વધર્મસમભાવ જેમને માન્ય નથી તેની દૃષ્ટિ પણ સાચી છે. એમ તો આપણે માન્યતાઓના ચક્રાવામાં ફર્ક કરવાના અને ક્યાં ચે સુપ્રતિષ્ઠ થવાના નહીં. આપણી જે શ્રદ્ધા હોય, નિષ્ઠા કે સમજ હોય તે પ્રસંગ પડે ત્યારે જ ન ઉચ્ચારવામાં વિવેક નથી, દુર્બળતા, કાવરતા કે ગાસભાવ છે. એક દાખરો આપુ. કેટલાંક વર્ષોથી આપણે ખ્રિસ્તી મિશનરીઓના પરિચયમાં આવીએ છીએ. તેમની વિનમ્રતા રહેણીકરણીની નાજરતા સમુકાર્થ માયાળુપણું સેવાતુરતા આપણાં હૃદયને આર્દ્ર કરે છે ને જીતી લે છે. નડિયાદ, આણંદ, બેારસદ, સુરત વગેરે સ્થળોએ મિશનરી દાકતરોએ જનતાનો પ્રેમ જીત્યો છે તેટલો આટલા બધા હિન્દી દાકતરોમાંથી બે ચારે જીત્યો હોય તો ગુજરાતનું સુભાગ્ય. વસ્તુતઃ આ જ મિશનરીઓ ધર્મના ધ્યેયયોગીઓ ને પ્રચારકો છે. એ બધી સેવા મમતા ને સલુકાર્થ તો સાધન છે. તેમનો હેતુ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના સ્વીકાર માટે અનુકૂલ આદરપાત્ર વાતાવરણ રચી બીજા ધર્મોના પાયા હલાવી નાખવાનું છે. આ પ્રવૃત્તિ આક્રિકા અને એસિયામાં સર્વત્ર ચાલી રહી છે. જપાનના પતન પછી ત્યાં પણ એ પ્રવૃત્તિએ વિશેષ જોર કરવા માંડ્યું છે અને ખ્રિસ્તી ધર્મમાં જ સાચી સંસ્કારિતા રહેલી છે એવી માન્યતા પ્રસરવા માંડી છે. પ્રવૃત્તિઓનાં આધ્યાત્મિક અને નૈતિક પરિણામો વિદ્યોદ્ધાને જે તેમની શુભાશુભતાનો નિર્ણય કરાય. આ ધ્યેયયોગીઓ-મિશનરીઓ-સાથે

તમે ધર્મની ચર્ચા ઉપાડો કે તરત સંમળનો કે તેઓ ખ્રિસ્તી શિક્ષાપત્રી અને ઉપાસનાતંત્રને કેવા વંદ્યા છે. આપણે માની ન શકીએ એટલી મતાંધતા આ મીઠાશ અને સેવા પાછળ હોય છે. એમનો દોષ નથી. એમની શ્રદ્ધાને વળગી કર્મયુક્ત તેઓ રહે છે. વિચાર આપણે કરવાનો છે. અભિપ્રાયના ઉચ્ચારની દિમત આપણે દાખવવાની છે. ધર્મને અમે પૂનર્દેશ ગણીએ છીએ અને માનવીને શ્રેયસ્ને માર્ગે ચલાવનાર એક નરવીર તરીકે જ નહિ, અવતારી યુરુપ તરીકે પણ સ્વીકારીએ. પણ મોક્ષનો માર્ગ એમના સ્વીકારથી જ, એમની મંથરથી વટે જ ખુસે એમ કેમ કરી માનીએ? રાંનિ ના રનિને આરામવાર ગણવે કેમ કે સરજનદારે તે દિવસે રુષ્ટિ સળ્યા પછી વિશ્રાન્તિ લીધેલી, આપણે જન્મ પાપમય છે કેમકે આદમ અને દવા નિર્દોષ જીવનમાંથી પડેલાં એવું એવું ઘણું અમને અસ્વીકાર્ય જ હોય. અમારા પોતાના ધર્મમાં પણ જે ક્રિપત છે, રૂપકરૂપ છે, આકસ્મિક છે, જે ધર્મના શુદ્ધ સ્વરૂપ જોડે નિસંજત નથી ધરાવતું તેને સમજી લેવા વા તથા દેવા અમે આવુર છીએ. અમે અમારા ધર્મના શોધન માટે તમારી પાસેથી કસોટી લઈશું; તેને સમર્થ કરવા તમારામાંનું શુદ્ધ ધર્મતત્ત્વ કે સદાચારભાવના અમે અપનાવીશું; કેમકે સતત મંથન અને સતત સમન્વય વડે હિંદુ ધર્મ કિંવા હરેકોઈ ધર્મ જીવે, એ દાશ હિંદીપણું પણ જીવે અને ટકે. એ કેવળ મમતાજન્ય દવાઈ અમાથ નથી. હિંદુ હિંદુ રહી હિંદુપણાની વિવેકા ઉદારતા કેળવતો રહે તો જ હિંદીપણામાં ઉદારતાનું લક્ષણ ટકે. બિનસાંપ્રદાયિક રાજ્યવ્યવસ્થા માટે સાચા સમર્થ અને સળજ હિંદુપણાની આવશ્યકતા છે. વારતે જ કંઈ છું કે અતિવિવેકથી નિર્માલ્ય યાદ કે 'ઉપકાર સંમૂહ ચેતસ' યદ્યપ્પણે હોહ બંધ ન રાખીએ. જ્યાં પ્રસંગ ઉદભવે, જ્યાં ગેરસમજ ટાળવાની જરૂર હોય, જ્યાં ગેરસમજ ફેલાઈ હોય ત્યાં આપણી લુધિપૂત માન્યતા ઉચ્ચારીએ અને પ્રસારીએ-અનાકમક રીતે, સૌજન્યપૂર્વક, પણ દૃઢતાથી.

આ દિશામાં શુરુ ફલ જેવી સંસ્થા દ્વારા ગૌરવચાલી પ્રવૃત્તિ થઈ શકે એવી શ્રદ્ધા હું સેવું છું. ૨.

ઈતિહાસનું શિક્ષણ

શ્રી. રશિકલાલ ડોટાલાલ પરીખ

(ઈતિહાસના સ્વરૂપ ઉપરથી)

શિક્ષણક્રમમાં કોઈ પણ વિષયનો વિચાર કરવાનો હોય છે ત્યારે તે વિષય વિદ્યાર્થીને શું શીખવે છે, શી માહિતી આપે છે અને તે કયા મનોવ્યાપારમાં કેળવે છે તે બે બાબતને લક્ષ્ય કરવાની હોય છે. તેમાં એ શું શીખવે છે, તેના કરતાં કયા મનોવ્યાપારને કેળવે છે તે વધારે મહત્વનું છે. શિક્ષણશાસ્ત્રના આ સિદ્ધાંતને સ્વીકારી ઈતિહાસને તે સાચુ પાડીએ. ઈતિહાસમાં શીખવાનું શું અને તેમાં કયો મનોવ્યાપાર કેળવાય?

છેક બાળપણથી વિદ્યાર્થીએ વાતો સાંભળેલી હોય છે. તેના દિગ્ગજકામમાં પણ વાતો વાંચવાની અને સાંભળવાની હોય છે. આ વાતો સાંભળનાં અગર વાચતાં તેના વસ્તુ વિશે આ એમ જ છે એવી તેને સમજ હોય છે. તેના અનુભવવર્તુએ આઘાત પહેલેએ એવી બીના આવે ત્યારે તે વિચારમાં પડી જાય, પણ એ વાર્તાની પરી તેને ખુદ કહે એવી હોય તો પછી ગમે તેવા વિકટ અને દુર્ગમ કિસ્સામાં તે પરાધ હોય તો પણ તેનું અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં તેને વાંધો આવતો નથી. અર્થાત્ લાગણીની અનુકૂળતા સમવાય ત્યાં સુધી મનને વિષ્ણુ આવતું નથી; વાસ્તવિકતાની અપેક્ષા જીભી થતી નથી. સાદિત્ય અને કલાઓનું શિક્ષણ આ મનોવૃત્તિને કેળવતું જાય છે.

આ રીતે ટેવાયેલા વિદ્યાર્થીને ઈતિહાસનું શિક્ષણ આપવા વાર્તાપદ્ધતિનો ઉપયોગ થાય છે. આ પદ્ધતિ બરાબર છે? આથી વિષય મનોરંજક રીતે રજૂ કરી શકાય—ઈતિહાસપટ્ટનાઓની ઝોળીઓ સહેલાણી ગળાવી શકાય, પણ જો આટલું જ થાય તો ઈતિહાસની કેળવણી આવી કહેવાય? કોઈ કહે કે ન કહેવાય કે ગણિતના ફોર્મુલાઓને ભારકરાચાઈ લીલાપત્તીમાં સુંદર મોઢામાં રજૂ

કરે છે તેથી શું ગણિતની તાલીમ ન મળે? તેનો કોઈ એમ જ જવાબ આપે કે તે મોઢાની હરિણાદીઓ કે વરાનનાઓથી લલચાઈ વિદ્યાર્થીએ કોયડામાં કેસાય ખરો. પણ એમાંથી નીકળવા તો એણે ગણિતની કવાયત કરવી જ પડે અને એ રીતે ગણનાનો મનોવ્યાપાર કેળવાય; પણ ઈતિહાસ વાતારી શીખવવાથી 'એતિહાસ બુદ્ધિ' કેળવાય; વાર્તાથી ટેવાયેલી બુદ્ધિને 'આ વાર્તા નથી પણ ઈતિહાસ છે' એટલું કહેવાથી તે કેળવાય? શિક્ષક એમ કહે કે 'આ તો અનેલી બીના છે. આ કંઈ ગપ્પું નથી. આ કંઈ મુનશી કે ધૂમકેટુની કલ્પના નથી,' તો ત્યારે બીનાનું 'અનેલાપણું' અને 'હલિપતપણું' જુદું પાડી આપવાની તેની પામે કોઈ ચારી છે? હલિપત વાર્તા અને ઈતિહાસ રજૂ કરતી વાર્તા-આ પદાર્થને ઐતિહાસિક વાર્તાથી જુદો સમજવાનો છે-નું આજ રૂપ એટલું સરખું હોય છે (નાટી સંવાદો પણ ઈતિહાસની વાર્તાઓમાં રજૂ કરવામાં આવે છે) કે એટલાંથી કામ સરતું નથી. એ સમજતા એટલી બધી છે કે વાર્તારૂપ-સંવાદો સાથે ઈતિહાસ શીખવવા જતાં તો એવું પરિણામ આવવાનો ભય છે કે બાલવિદ્યાર્થી તેને રચતી કલ્પિત વાર્તાને પણ હકીકત રૂપે સમજે છે.

ઈતિહાસના શિક્ષણનો આ મોટો કોયડો છે. પરંપરાથી સાદિત્યના મંડળમાં ઈતિહાસ અનુચર હોવાથી આ મુશ્કેલી વધેલી છે. આ ચર્ચા કરતાં કોઈ કોઈ શિક્ષકોનો એવો અભિપ્રાય પણ સાંભળ્યો છે કે એટલા બધા ઓળખિયાવેડા ઘાના રાખો છો? ઈતિહાસની કહેવાતી અનેલી બીનાઓમાં પણ ક્યાં નિશ્ચિતતા હોય છે? એમાં ક્યાં કલ્પનનો વ્યાપાર નથી હોતો? તો પછી, અમે વિદ્યાર્થીઓને શેયક કરવા અમારી ઈતિહાસની

વાર્તામાં -સિદ્ધરાજ અને-મીનાદેવીને વાર્તાલાપ મુજીએ તો તેમાં શું-નંદય છે? એના જવાબમાં એટલું કહેવાય કે તેમાં 'ઈતિહાસ' જાય છે.' એ સાચું છે કે ઇતિહાસરૂપે રજૂ થતી બીનાઓમાં અનિશ્ચિતતા હોય છે, તેમાં ઇતિહાસકારની કલ્પના પણ હોય છે, છતાં ઇતિહાસ અને કલ્પિત સાહિત્ય-ઐતિહાસિક વાર્તા સુઝાં-બને છેલ્લાં છે; કારણ કે તે બંને જુદા જુદા મનોવ્યાપારનાં પરિણામો છે. (સાહિત્ય સર્જનો મનોવ્યાપાર અને ઇતિહાસને શોધતો મનોવ્યાપાર અલગ છે-તે એક જ એતનાની પ્રતિજ્ઞા છે, તેથી મૂલમાં અને પરિણામે એક છે એ ફિલ્સોફીનું વિધાન સાચું છતાં અજ અપ્રસ્તુત છે.)

અર્થાત્ ઇતિહાસ કયા મનોવ્યાપારનું પરિણામ છે તે સમજવાથી જ (વધાર્થ)માં એ મનોવ્યાપાર કેળવવાનો માર્ગ સહે. ટુંકમાં ઇતિહાસ એ શો પદાર્થ છે તેનો બને તેટલો ખ્યાલ શિક્ષકને હોવો જોઈએ અને તે એક બાજુએ સાહિત્ય આદિ પદાર્થોથી કયા જુદો છે અને શેમાં સમાન છે અને બીજી બાજુએ ગણિત, ભૌતિક વિજ્ઞાન આદિ પદાર્થોથી કયા જુદો પડે છે અને વિજ્ઞાનો સાથે તેની કેટલી સમાનતા છે તેનો પણ તેને ખ્યાલ હોવો જોઈએ.

એટલે એક વિધાર્થી તરીકે ઇતિહાસનો કંઈક ખ્યાલ તમ શિક્ષકો સમક્ષ હું રજૂ કરું છું.

સંસ્કૃત પરંપરા પ્રમાણે ઇતિહાસ અને પુરાણ એ પ્રાચીન વિદ્યાઓ છે. તેનો ઉલ્લેખ વેદના ભાગ ગણાતા બ્રાહ્મણપ્રયોગમાં છે. વેદને બરાબર સમજવા માટે તેમની જરૂર સ્વીકારાઈ છે. પણ અહીં જે પ્રસ્તુત છે તે મનોવ્યાપારની ચર્ચા છે. એ દૃષ્ટિએ 'ઐતિહ્ય' ને પ્રમાણમાં ગણવાની આપણી પરંપરા છે: અને પ્રમાણ=પ્રમાણું કરણ એટલે કે વચાર્થમાનું સાધન. અર્થાત્ ઐતિહ્ય એ વચાર્થ જાનતો સાધનપ્રકાર છે. અર્થાત્ એ તોંધવું જોઈએ કે અષ્ટપ્રમાણવાદીઓ જ 'ઐતિહ્ય'ને જુદું પ્રમાણ માને છે. પણ તેનો અર્થ એ નથી કે બીજાં તેને પ્રમાણ તરીકે સ્વીકારતા નથી. નૈયાયિકો વગેરે-તેનો કાં તો શબ્દ પ્રમાણમાં-આવિષ્કારમાં અગર, અનુમાનમાં-સમોવેશ કરે છે. પણ એ બાબતમાં મતભેદ નથી કે 'ઐતિહ્ય' એ પ્રમાણચર્ચાનો વિષય છે, એ એક વચાર્થ જાનતો સાધન પ્રકાર છે.

પણ હાલ આપણે જ્યારે ઇતિહાસ શબ્દ વાપરીએ છીએ ત્યારે 'History' ના પર્વાય તરીકે વાપરીએ છીએ. તેથી History એટલે શું એ રીતે પણ વિચાર કરવો જોઈએ. અંગ્રેજ કેશમાં આ શબ્દ નેંગ્રો 'તે જાણ્યો કે 'History' ગ્રીક શબ્દ 'Historia' નો તદ્દભવ છે. તેનો અર્થ 'Inquiry' (તપાસ, શોધ) આપેલો છે, 'research, exploration, or information' એવા પર્વાયો પણ અપાયા છે.* પછી સ્વાભાવિક ક્રમમાં શોધખોળની પ્રવૃત્તિના પરિણામો માટે આ શબ્દનો ઉપયોગ થવા લાગ્યો. એ બાજુના જેવું છે કે historia' શબ્દમાં ધાતુ id=to know છે; જે સંસ્કૃત વિદ્નું રમરણ કરાવે છે. ધણીપરી ઇન્ડો-યુરોપિયન ભાષાઓમાં આ શબ્દ છે. આનાથી જુદો એવો જર્મન શબ્દ Geschichte છે, જે geschehen=to take place, to happen (થવું-બનવું) એ ધાતુમાંથી આવેલો છે. (સરખાવે જોઈએ) એંગ્લોસાક્ષી સદીમાં Geschiechte શબ્દ collection of human facts & their evolution-મનુષ્યની શોધી હકીકતોનો સંગ્રહ અને તેનો વિકાસ-એ અર્થમાં વપરાતો. હિસ્ટરી અને ગેસ્ટ્રી એ બંને શબ્દો સમાન અર્થમાં વપરાતા છતાં બંનેના ઓકમાં ફેર છે. (હિસ્ટરીનો ભાર 'મન ને' ઉપજાવે' (evoke કરે તે) એના ઉપર છે, જ્યારે ગેસ્ટ્રીનો ભાર 'ઘટના' (event) ઉપર છે.) આમ થોડાક અર્થ-ભેદ હોવા છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે પશ્ચિમની પરંપરાના ગેસ્ટ્રી અને હિસ્ટરી શબ્દો હકીકત કે તેની શોધ માટે છે, અર્થાત્ 'પ્રમાણવ્યાપાર' સ્થાયે છે, કલ્પનાવ્યાપાર નહિ. વચાર્થતા નક્કી કરવા તકનો ઉપયોગ કરતાં કલ્પના વાપરવી પડે છે 'છતાં પણ-ખરી રીતે સાહિત્યાદિ કલામાં પ્રવર્તમાન કલ્પનાનું લક્ષ્ય અને વિજ્ઞાનમાં-પ્રમાણવ્યાપારમાં-પ્રવર્તમાન કલ્પનાનું લક્ષ્ય તદ્દન ભિન્ન છે એટલે એક શબ્દનો ઉપયોગ ભ્રમક બને છે. આટલાં વિચારધારીએ ફક્ત યાચ છે કે લાગણીને સતોવવા અગત થવા કલ્પનાવ્યાપારના પરિણામ ત્રપ સાહિત્ય કરતાં પ્રમાણરિતે સતોવવા પ્રવર્તતો શોધખોળના

* જુઓ Henri Berr અને Lucien Febvre નો લેખ (E.S.S. vii p. 357)

જ. [E. S. S. vii=p. 357].

પરિણામરૂપ ઇતિહાસ જુદો છે. એક પ્રમાણપાત્ર છે, બીજો કલ્પનાપાત્ર છે એકનો ઉદ્દેશ હરીકન જાણવી એ છે, બીજાનો ઉદ્દેશ નિરપેક્ષ રીતે રસરૂપિ સંતોષવાનો છે. અર્થાત્ ઇતિહાસ એ વિજ્ઞાનપ્રવૃત્તિ છે, અને એટલે અગ્રે પ્રમાણરૂપિને સંતોષી શકે છે તેટલે અગ્રે તે વિજ્ઞાન છે.

ઇતિહાસ શીખવામાં આ વિષય-પૃથક્કરણ-એ ન ફેળવાય તો ઇતિહાસ શીખવાનું મુખ્ય પ્રયોજન મારું જાય.

આ સરણીએ ઇતિહાસને વિજ્ઞાન પદમાં મૂકતાં બીજાં વિજ્ઞાનો સહિતની તેની ઉદ્દેશસમાનતા સમજાય છે. પણ બીજા વિજ્ઞાનોના અંશોધાનવિષયમાં અને ઇતિહાસના વિષયમાં મોટો તફાવત છે. ભૌતિક વિજ્ઞાનોમાં સંશોધક પદાર્થને પ્રત્યક્ષ જુએ છે; તેના ઉપર પ્રયોગો કરે છે અને અનેક તત્વોને અને તત્વસંબંધોને શોધી કાઢે છે તેને જાણવાનો વિષય તેની સમક્ષ છે. પરંતુ ઇતિહાસકાર જે વિષય જાણવા માગે છે તે તેની આગળ હાજર નથી, તેની સમક્ષ નથી. તે તેનું નિરીક્ષણ કે પૃથક્કરણ કરી શકે નથી. ઇતિહાસશોધકનો પદાર્થ વાક્ય છે, સ્થલમાં વર્તમાન નથી, અને છતાં તેને સ્થલકાલ વિશિષ્ટ પદાર્થનું, પદાર્થ જ્ઞાન મેળવવાનું છે. તેની આગળ સ્થલમાં તો ફક્ત અવશેષો છે; અથવા એમ કહો કે અમુક પદાર્થનું છેલ્લું કાલરૂપ વર્તમાનમાં તેની સમક્ષ છે. આ અંતિમ કાલરૂપ ઉપરથી તેનાં ભૂત સ્થાનકાલવિશિષ્ટ રૂપોનું તેને અનુમાન કરવાનું હોય છે આમ ઇતિહાસનો 'પદાર્થ' પરીક્ષ છે અને તે અનુમાનથી ક્ષમિત કરવાનો છે.

અંતરગત લાગે છતાં ક્રિસ્ચીમાં હુબર્ટ મરી, અહીં એ જાણવવાનું મન યાય છે કે, જેઓ કેવળ કૃતરચય અથવા કેવળ પરિણમન માને છે, તેમને માટે ઇતિહાસ શક્ય નથી. યાદગાર્ય જેને વિપરિણમન કહે તે-વિપરિણમને કૃત્યપ્રચ્ચવમાનરૂપ તત્વાદ વિકાર (આવર્ટ) તત્વમાંથી પ્રત્યુત્પન્ન ન થવાનો વિચાર (અ. ૧ ખ. ૨) કહે છે. તે માનનાર માટે જ ઇતિહાસ યાતરવિક હોઇ શકે. આ રીતે કેવળ કૃતરચયને માનતા વેદાન્ત પ્રકાર અને કેવળ ક્ષણીકરૂપને માનતા બૌદ્ધ પ્રકારને ઇતિહાસ વિજ્ઞાનનો વિષય સંભવતો નથી.* પ્રકૃતિને

* પણ અને પાછા વ્યવહાર માટે પરિવર્તન અને નિયત સ્વીકારવા હોવાથી ઇતિહાસને 'વ્યાવહારિક સત્ય' તરીકે અવગણ્યા આવી શકે.

પરિણામી માનેનાર સાંખ્યને પ્રકૃતિનો ઇતિહાસ-આલ્પ અને આંતર પ્રકૃતિનો- સંભવે છે, પણ કૃતરચય પુરુષનો ઇતિહાસ સંભવતો નથી. પ્રકૃતિ અને પુરુષ અગર છત્ર અને અછત્ર અગ્રેમાં પરિણમન માનનાર જૈનને છત્ર અને જડ જ્યોત્ અગ્રેમાં ઇતિહાસ સંભવે છે. આ રીતે ઇતિહાસ વસ્તુ સંભવે કે નહિ તેના વિચારમાં અમુક નત્વ દૃષ્ટિ પામી અભિપ્રેત છે. +

અંતરગતમાંથી પ્રગટતુ ઉપર આપું. ઇતિહાસનો પદાર્થ અનુમાનથી ક્ષમિત કરવાનો છે એટલે ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની પ્રથમ ક્રિયા વર્તમાન પદાર્થસ્થિતિ ઉપરથી તેના પુરાકરણને શોધવાની છે. આ દૃષ્ટિએ ભૂતતરવિદ્યા આદિ ઇતિહાસના પ્રકારો છે. પણ અહીં આપણે મનુષ્યથી નીપજેલા પદાર્થો પૂરતી ઇતિહાસસંજ્ઞાને મર્યાદિત કરીએ છીએ.* એટલે વર્તમાન પદાર્થોનું અવશેષો ગણી તેમને ભૂતકાળના પદાર્થોનાં ચિહ્નો ત્રિગોળનાપવાની વૈજ્ઞાનિક કુચળતા ઇતિહાસસંજ્ઞાને પ્રથમ ફેળવવાની હોય છે. Berr અને Febvre કહે છે તે પ્રમાણે 'of past facts there remain only traces,' vestiges, monuments, documents. These monuments, which appropiate the historian, these documents which instruct him, are of all kinds; the sources of history, as has been said, are infinitely varied. (E. S. S. VII. P. 338 C. ૨)

અર્થાત વિવિધ પ્રકારના અવશેષો ઉપરથી ઇતિહાસકારનું પ્રથમ કાર્ય હરીકન 'Fact' નક્કી કરવાનું હોય છે. અમુક પદાર્થ વર્તમાન હરીકનની જેમ દેશકાલથી અનિચ્છિત થતા, વિશિષ્ટતા પામતાં, ઇતિહાસની હરીકન બને છે. આવી હરીકનોના સમુદાય સિદ્ધ થયા પછી તે

+ નિષેધનું પણ વિચારવા જેડું છે.

"If everything in the realm of the real were subject to immutable laws, there would be no history. But neither would there be a possibility of history if everything in the realm of the real were universally and perpetually changing, if there were but chaos and anarchy. It will thus be noted that history is related to something which changes as opposed to or in connection with something which remains constant or repeats itself. E. S. S. VII p. 338

* ... in the broadest sense history comprises nature as well as humanity ... in its narrow acceptance ... history is the study of change in humanity.

કાલક્રમની શું ખજાનાં મુકાવ છે. કાલક્રમની શું ખજાનાં (અથવા વધારે સારા શબ્દ) કાલક્રમવાદમાં મુકાવેલી હકીકતોમાં અન્ય સિદ્ધ થયા પછી તે ઉપરથી જિજ્ઞાસાની અપેક્ષાએ બીજા નિયમોનું અનુમાન કરાય છે. આવાં અનુમાનોમાંથી અમુક અમુક તરત્તદર્ષિત ફક્તિન થય છે. આ ઇતિહાસે આપેલી તરત્તદર્ષિત કહેવાય. આવી તરત્તદર્ષિત આવતાં universal history-વિશ્વ ઇતિહાસ-ની અપેક્ષા ઉભી થાય. પણ આ વિશ્વદર્ષિત વિશ્વાનસિદ્ધ અને એ પહેલાં પ્રાદેશિક ઇતિહાસો-ભૂગોળના પ્રદેશો-કાલના વિભાગો-વસ્તુઓનાં અશોના-ઇતિહાસો નિશ્ચિત થવા જોઇએ. આ મુસ્કેલીથી કેટલાક ઇતિહાસ-સંશોધકો ઇતિહાસની મર્યાદા ભૂતકાળના પ્રવાહમાં વિગતો નિર્ણયિત કરી આપવાના કામ આગળ જ મૂકે છે.

આટલાથી જ ઇતિહાસ-વિજ્ઞાનની અનુમાન પ્રક્રિયા બીજા વિજ્ઞાનોની પ્રક્રિયાથી કેવી રીતે ભુદી પડે છે તેનો બહુ ખ્યાલ નહિ આવે. પણ કાલ પ્રવાહમાં વસ્તુના પરિવર્તનોને, યથાર્થ રૂપે જોવાનો એ મનોવ્યાપાર છે એટલું તો સમજાશે, અને એ રીતે ભૂમિતિના પ્રમેયોમાં જે અનુમાન પ્રક્રિયા કેળવાય, કે ભૌતિક વિજ્ઞાનોના ગણિતમય કાર્યકારણાદિ સંબંધોના મહત્ત્વમાં અનુમાન પ્રક્રિયા કેળવાય તેના કરતાં ભુદી ભતની અનુમાન પ્રક્રિયા ઇતિહાસની વિગતો નક્કી કરવામાં, તેને પ્રવાહમય કરવામાં-તેના ઉપરથી પ્રજ્ઞાઓની, સંસ્થાઓની, વ્યક્તિઓની લાક્ષણિકતાઓનું અનુમાન કરવામાં કેળવાય છે.

ઇતિહાસનો વિષય શીખવતાં આવે મનોવ્યાપાર કેળવાય એ તેની વિગતોની માહિતી કરતાં વધારે મહત્ત્વની બાબત છે. આવી કેળવણી પામેલા વિદ્યાર્થીઓ જ્યારે સમજવાની વસ્તુતત્ત્વ જાણવાની એક સમર્થ દષ્ટિ કેળવાય છે. વસ્તુતત્ત્વ જોતે અનેક પાસાં છે-અથવા અનેક 'અન' છે-તેને યથાર્થ રીતે સમજવા માટે યથાર્થતાના લક્ષ્યવાળી અનેક દષ્ટિઓ જરૂરની છે. ઇતિહાસદષ્ટિ એ એક એવી દષ્ટિ છે. અને પ્રગતિને ધ્યેય માનનાર પ્રજા માટે એની કેળવણીની અનિવાર્ય આવશ્યકતા છે.

અહીં ઇતિહાસ શીખવવાનો ઉદ્દેશ યાત્રિક કેળવવાનો છે, રાષ્ટ્રીય અભિમાન બીજવવાનો છે એવે પ્રયોગોની ચર્ચા કરી નથી. સત્ય સમજવાથી અથવા સમજ-

વાની છંજાથી પ્રેરિત મનોવ્યાપારની કેળવણીથી જે યાત્રિક કેળવાય અથવા જે રાષ્ટ્રાભિમાન બીજે તે એમાં કશરૂપે આવી જાય. એનાથી અસંગત રીતે યાત્રિક વિચારે નહિ અને મિથ્યાભિમાન બીજે. કોઇ પણ શિક્ષક આવું દખલે નહિ.

Langlois અને Seignobos તેમની ઇતિહાસ-સત્ત્વ 'પ્રવેશિકામાં' ઇતિહાસ શીખવવાનો, શીખવવાનો અને શોધવાનો મુખ્ય કાલ નીચેનાં શબ્દોમાં વર્ણવે છે:

"But the chief merit of history is that of being an instrument of intellectual culture; it is so in several ways. Firstly, the practice of the historical method of investigation, of which the principles have been sketched in the present volume, is very hygienic for the mind, which it cures of credulity. Secondly, history, by exhibiting to us a great number of differing societies, prepares us to understand and tolerate a variety of usages; by showing us that societies have often been transformed, it familiarises us, with variation in social forms, and cures us of a morbid dread of change. Lastly the contemplation of past evolutions which enables us to understand how the transformations of humanity are brought about by changes of habits and the renewal of generations, saves us from the temptation of applying biological analogies (selection, struggle for existence, inherited habits, and so on) to the explanation of social evolution, which is not produced by the operation of the same causes as animal evolution (pp. 320-1. Introduction to the Study of History by C. H. V. Langlois and Seignobos).

[ઇતિહાસનો મુખ્ય મુલ્ય એ છે કે તે જીવિતા સંસ્કારનું એક સાધન થઇ શકે છે, અને તે ભિન્ન ભિન્ન રીતે. પહેલું તો એ કે 'સંશોધનની ઇતિહાસ માટેની પદ્ધતિ'ના અભ્યાસ-મહાવરો, એ ચિંતને આરોગ્ય આપનાર છે, ચિત્તમયી credulity-ગમે તે માની લેવાની જીતને-કાદી નાખીને. બીજું એ કે એક બીજીથી ભુદા પડતા અનેક સમાજોનું દર્શન કરાવી વિવિધ પ્રકારની ફક્તિઓને સમજવાના અને નીસાવવાના કાર્યો માટે આપણને તૈયાર કરે છે, અને સમાજો અનેકવાર પરિવર્તનો

† Introduction to the Study of History-આ ગ્રંથને પ્રો. ડો. સ્ટેબિન તેમના Logica ગ્રંથમાં-been short account of historical methodology available to the English reader' કહે છે. (પૃ. ૩૮૪ ૪. નો. ૧)

પાખ્યા છે એ બતાવીને તે આપણને સામાજિક રીતેના પરિવર્તનથી પરિચિત રાખે છે અને ફેરફારની બહીષ્કૃતો ધ્રુમદા દૂર કરે છે. અને છેવટે ટેવાના ફેરફારથી અને પ્રત્યક્ષમાં નવીન પ્રાણસંચારથી મનુષ્યજાતિમાં કેવી રીતે પરિવર્તન થાય છે, તે સમગ્રવર્તમાં ભૂતકાળના વિકાસોનું ચિંતન પ્રાણીશાસ્ત્રમાં પ્રવર્તતા નિયમોને મનુષ્ય જાતિના સામાજિક વિકાસ માટે પાપરચાના પ્રયોજનમાંથી અચાલે છે. અને એ બતાવે છે કે જે તરવો પ્રાણીઓમાં વિકાસમાં કારણ છે તે મનુષ્ય જાતિના સામાજિક વિકાસમાં કારણો તથી.]

મનને આ જાતનો સંસ્કાર આપી શકે તે ધતિહાસનું શિક્ષણ !

પ્રભુ પરમાત્મા મારા

શ્રી પૂજાસાલ

જુગ જુગનો ખોયેલ મળ્યો તું, હવે જવા દઉં કેમ ?
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
વારી જવા તુજ પર સપાળું તપર છે મુજ પ્રેમ,
ભાવના ભાગ્ય-સિતારા !

તારા વણનું સનું મારું
મંદિર બન્યું હતું ગોઝાડ,
મળી ગયો તું અંતે મારો દેવોનો યે દેવ,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
ભક્તિ હવે ભગવંત ! એક તવ અખંડ કરશે સેવ,
ધોતી ચરણો તારા.

વિરહિત તુજથી અહરહ રોયો,
પ્રેમગંગાજળથી મળ ધોયો;
આવરણો ઓગળતાં ઉરનો સ્વચ્છ અરીસો થાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
પ્રતિબિંબિત ત્યાં પ્રતિમા તારી કિમતસુન્દર સોહાય,
વરદાનો દેનારા !

જડ માટીમાં જડાયેલો,
મનની મંદીએ છાયેલો,

ભૂચુન્નપિ અયર્થવેદમાં કહે છે :

કાલો અથો વદતિ સત્પરિમઃ

સદ્માલો જરો મુરિરેતાઃ ।

તમાગોહાન્તિ કવયો વિપશ્ચિતઃ

તસ્ય ચક્રા મુવનાનિ વિદ્યા ॥

કાલ અથ સત્પરિમવાળા ચાલ્યો જાય છે-સદ્-માલ-અજર-ભૂરિરેતસુ-તેના ઉપર વિપશ્ચિત કવિઓ આદોહણ કરે છે; સર્વ વિદ્યો તેના ચક્ર છે.

ચતુર્થ કરતાં કાલ અથ ઉપર ચઢવાને વિપશ્ચિત-કવિ થતું પડે છે ધતિહાસનું જ્ઞાન એ મુશળના આપે છે.

વિરાટ ! તારે વજ્ર હથોડે બેડી તૂટી જાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
મુક્ત ગગનનાં શુભતારકી શિર પર છત્ર ધરાય;
વિભુ વિભવોના વારા !

હસ્થા હતા તિમિરોમાં તણક,
લેટ્યાં ત્યાં ભૂતો નરભણક;
અમી અરંતી એક નજર તવ, એર જીતરી જાય,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
મંગલ તારું નામ સુણી સો ભૂતો ભાગી જાય
રક્ષણના કરનારા !

દૂર થયાં દુરિતો દર્શનથી,
પાખ્યો સુધા-સુખો સ્પર્શનથી;
અકિત તુજને અવ આત્મામાં ગાઢ સુગાઢ ધરીશ,
પ્રભુ પરમાત્મા મારા !
‘હું’ સુજંતુજમાં લીન કરીને ‘તું’હિ તું’હિ’ જાન કરીશ,
પરમાર્પન આરા !

નાચવા મંડી જતા. વસંત અને હોળીનાં ધણું ગીતો હું તેમની પાસે શીખ્યો હતો. તેમની આસપાસ ગીત અને સૂર વેરાયા કરતા.

જરા મોટા થતાં જ મને જ્યોતિદાદાએ હાથમાં લીધા. તેઓ મારા કરતાં બાર વરસે મોટા હતા, તેમ છતાં તેમણે કદી નાનો કરીને મારી ઉપેક્ષા કરી નથી. પિયાનો ઉપર બેસીને તેઓ સતત નવાં નવાં સૂરો રચે જતા, અને મારે તે માટે શબ્દો પૂરા પાડવા પડતા. તેમના તરફથી ઉત્તેજન ન મળ્યું હોત તો ગીત રચવાની શક્તિ મારી ખીલી હોત કે કેમ, કોણ કહી શકે? તેઓ મારા મનની જે ધારા ખોલી ગયા છે તે જલ્દી પર્વત મારી ઇયનસાથી બનીને રહેશે.

તે જમાનામાં અમારા ઘરમાં નવાં નવાં નાટકો રચાતાં અને અનુવાદિત થતાં. વડીલોના શોખને ખાતર નાટક બજવવાની ગાયનવાદનની મજલીસ સદા ચાલુ રહેતી. સ્ત્રીઓને પણ ગ્રંથપાની પાછળથી તેનો રસ મળતો. પણ અમે ત્યારે નાના હતા, અમને તેમાં પ્રવેશ મળતો નહોતો. દરથી જ તેની સહેજસાજ યુગંધ મળતી. અમારા ઘરમાંથી જ ચાલુ જમાનાની સ્ત્રીઓની સાડી પહેરવાની સભ્ય રીત રાજ થઈ હતી. સાહિત્ય, સંગીત, અભિનય, કળા વિદ્યા—બધું જ શીખવાની સામગ્રી અમારા ઘરમાં હતી. અમારી દિનચર્યાની વાત સાંભળશે એટલે સમજશે કે અમારા દિવસો કેમ જતા હતા.

અંધારે અંધારે જ અમારે બિછાતું છોડીને કુરતીના અખાડામાં જતું પડતું. કોકારઘરની પાસે જ માટીમાં તેજ રેડીને તે અખાડો તૈયાર કરેલો હતો. કુરતી કરીને માટીવાળે શરીરે જેમ તેમ એક પહેરણ પધારીને, શરીરવિદ્યાર્થી શિક્ષણ લેવા ચાલ્યા આવતું પડતું. સાત વાગતાં મારેતર નીલકમલ બસ આવતા. તેમના આવવામાં એક મિનિટનું પણ આધું પાધું થતું નહિ. ત્યાર પછી કોઈ કોઈ દિવસ સીતાનાથ દત્ત વિગત શીખવના. ત્યાર પછી પંડિત હેરઅનાય તર્ક-રત્ન મુનિએષ આકરણ આવતું.

લોકો પહેરેકે મરતો એટલે નાહી ખાઈને ઘરમાં બેસી શરીરમાં બેસીને અમે નિશાળે જતાં. સાપ્તયાર અને પાંચ આપીને તરત કસરત. સાંજ પડતાં જ

તેલના દીવાના અજવાળામાં અધોર માસતર પાંચે અંગ્રેજી શીખવાતું. આખા દિવસની કસરતને પરિણામે વાંચવા બેસતાં જ બિધ આવતી. એકાં ઉપરા ઉપરી આવે—એટલે રજા મળે અને ત્યાર પછી વારતા—“હાથમાં ખાંડું લઈને રાજપુત તોખંતરના મેદાનમાં ચર્ધને ચાલ્યો જાય છે” — સાંભળતાં સાંભળતાં બાંધી જઈએ.

એ રૂપકથા (વારતા) સાથે જ રૂપકથા હોય છે, એટલે કે શબ્દોના રંગ વડે નાનાવિધ અપરૂપ હાથી આંકવામાં આવે છે. મનની આગળ એક પછી એક હાથી રચાઈ રચાઈને આગળ ચાલી જાય છે. એવું સર્જન અપૂર્વ હોય છે, એની ગતિ પણ અપૂર્વ હોય છે. એ બધાં રૂપો રચનારી સ્ત્રીઓ આજે ક્યાં છે? પાઠ્યપુસ્તકો અને નોટો ગોખી ગોખીને તેઓ આજે સુકાધને મરી પરવારી છે. વારતા કહેવાની આવે તો તેઓ આજે ચોપડીમાં બેઈને વારતા કહે છે, એનાં કરતાં નિરસ બીજું શું હોય? ખરું જોતાં તો આ આસવાતોના કારીગરો જ અમારા વખતમાં બાળકોનાં મનને તૈયાર કરતા. તેઓ જ સાચા ગુરુ હતા. અમારા ઘરમાં એ કળાકારોની કદર હતી. થોડા સમય પછી જ મેં નિશાળમાંથી વિદાય લીધી. આ બધા ગુરુઓએ જ અમને ધણા હતા.

મારો એક બીજો ગુરુ હતો, તે અમારા ઘરની અમાશી અને આકાશ. નિશાળ નહિ. બગેરી વખતે દરથી દર દરના ફેરીવાળાઓની જાતજાતની બૂમ અને વાસણવાળાઓના ટપ ટપ અવાજ સાંભળાતા. તીક્ષ્ણ સ્વરથી આકાશને વીધતી સમડી ઉડતી, અમાશીએ અમારીએ સ્ત્રીઓ વડી મૂકતી, આમરાવ સફવતી—એ બધું હું સાંભળતો અને જોતો. અને જોતો ચારે કોરનાં આડ પાન. બીજામાંથી કેવી રીતે અંકેર ફેરે તે બેચ માટે મારી આતુરતાના કોઈ પાર નહોતો.

નિશાળ છોડી પંડિત જ્ઞાનચંદ્ર બહાદુર અને કાલિદાસ અને શેફસપિયરનાં નાટકો બંગાળીમાં કહી જતા અને મારે તે પદ્યમાં લખવાં પડતાં. સમજું ન સમજું તો ચે સંસ્કૃતના હંદ્યા માડું મન નાચી બેઠું.

બીક કે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠા

શ્રી હરભાઈ ત્રિવેદી

★

જે શાળાઓમાંથી લયનું વાતાવરણ દૂર કરવામાં આવ્યું હોય છે તે શાળાઓમાં કામ લેવા સારું શિક્ષકોને સારો એવો શ્રમ લેવો પડતો હોય છે. આવા એક નિર્ભયતામાં માનનારા શિક્ષક ભાઈ પોતાના પત્રમાં લખે છે, 'આજના ભયભયાં વાતાવરણવાળા સમાજમાં આપણા કિશોરો અને કુમારો ઉછેર પામતાં હોય છે એટલે તેઓ જ્યારે શાળાઓમાં ભણવા આવે છે ત્યારે ભયભીત મૈનોદશા લઈને આવતા હોય છે. જ્યાં ભય રાખવાનું કશું જ કારણ નથી હોતું ત્યાં પણ તેઓ બીએ છે. કેટલાંક કામો ભયની તણવાર લટકતી ન હોય તો કરે જ નહીં એવી તેમનામાં કુટુંબ હોય છે. આવી પરિસ્થિતિમાં આ જાનિના વિદ્યાર્થીઓ સાથે કામ લેતી વખતે મારે કૃત્રિમ ઉત્થતા ધારણ કરવી પડે છે એવી ઉત્થતાની એના ઉપર અસર પણ થતી હોય એમ હું જોઉં છું. પરંતુ મને આ વસ્તુ ગમતી નથી. વારંવાર મનમાં ડંખ્યા કરે છે કે કોઈપણ વિદ્યાર્થી મારાથી ડરે એમાં હું મારી નિષ્ફળતા જોઉં. તમે પણ આ પ્રકારના પ્રયોગો કરો છો એટલે આ દિશામાં તમારા અનુભવો ઉપરથી કેંઈ માર્ગદર્શન કરાવી સકતા હો તો કરાવશો. આવતી-ગતની પેઢીને આપણે નિર્ભય બનાવવી છે તે ચોક્કસ. એવી નિર્ભયતાની કેળવણીનું વાતાવરણ સર્જવામાં શાળા બહારનો સમાજ આપણા માટે ભારે આડખીલી રૂપ છે. તમારો પણ આજે જ અનુભવ હશે તેમ માનું છું. આવા સંયોગોમાં આપણું શું કર્તવ્ય હોઈ શકે તે પણ લખશો તમારું માર્ગદર્શન મળે છે ત્યારે કામ કરવામાં મને એક પ્રકારનો ઉત્સાહ રહે છે."

આ શિક્ષક ભાઈનો અનુભવ સર્વ કોઈ શિક્ષકોને અનુભવ હોય છે. નવી દૃષ્ટિએ શિક્ષણનું કામ કરતી વખતે નિર્ભયતાની તાત્રીમ આપવા માટે જે પ્રયત્નો નવી દૃષ્ટિવાળો શિક્ષક કરે છે તે પ્રયત્નોમાં શાળા બહારનું વાતાવરણ એના માર્ગમાં અનેક મુશ્કેલીઓ ઉભી કરે છે. એવી મુશ્કેલીઓ નિવારતી વખતે શિક્ષક ધણી કાળજી રાખવી પડે, તે દેખીતું છે. ભયના જ ત્રાસ વરણમાં ઉછરેલ અને ભયથી જ કામ કરવાને રવાણે પિદ્યાર્થીઓ ભયનો અભાવ દેખે ત્યારે યોગ્ય શિષ્ય અને એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. એવી શિષ્યતાથી કોઈ શિક્ષક ગભરાવાની જરૂર નથી. શિક્ષકનું સાચું કર્તવ્ય તો ભયનો અભાવ છે. તે વાતાવરણમાં નિર્ભયતાનું અસ્તિત્વ છે એવું જાન વિદ્યાર્થીઓને કરાવવાનું છે. તેનું જાન શિક્ષક પોતે પોતાના ખુદ વર્તનથી કરાવી શકે. વિદ્યાર્થીના ચિંતામાં એવો વિશ્વાસ પેદા થાય કે ઘરત જ વિદ્યાર્થીની શિષ્યતા ધીમે ધીમે ઓસરવા લાગે છે. કિશોરવયનો કાળ એવો છે ખરો કે જ્યારે કિશોરોને વારંવાર પોતાના કર્તવ્યની યાદ આપવી પડે. ઘણી વખત ઉત્થતાથી યાદ આપવી પડે. પત્ર લખનાર શિક્ષક ભાઈ કહે છે તેમ એ ઉત્થતા કૃત્રિમ હોવાને કોઈ કારણ નથી. આપણે વિદ્યાર્થીઓ પ્રત્યે ઉત્તર-ધર્મ એ તેની પાછળ આપણા હૃદયનું દુઃખ હોતું જોઈએ. આવી ઉત્થતાને નવી પરિભાષામાં પુણ્યપ્રકોપ કહી શકાય. એવો પુણ્યપ્રકોપ વિદ્યાર્થી તરફના પ્રેમ અને આદરમાંથી જન્મી શકે છે. એક વખત પુણ્યપ્રકોપનું વાતાવરણ ઉત્તર ધર્મ નય તો વિદ્યાર્થીની શિષ્યતા ઉપર એની અસર થયા વિના રહેતી નથી. પુણ્યપ્રકોપ કરવાનો અધિકાર શિક્ષકે મેળવવો ધરે એ વાત આપણે બુદ્ધી જોઈએ નહિ.

પુણ્યપ્રકાશની વિદ્યાર્થી ઉપર જે અસર થાય છે અને શિક્ષકના લયની વિદ્યાર્થી ઉપર જે અસર થાય છે એનાં બાહ્ય ચિન્હો સરખાં લાગે છે. આમ હોવા છતાં બંનેની આંતરિક અસરો જુદા જુદા પ્રકારની છે. એકની પાછળ લયની પ્રેરણા છે, જ્યારે બીજાની પાછળ નિર્ભયતાનું ગૌરવ રહેલું છે. લયપ્રેરિત ક્રિયા જીવન-ધડતરમાં કંઈ લાલ કરી શકતી નથી. નિર્ભયતા પ્રેરિત ક્રિયા નાની હોય કે અડધ હોય તે પણ ચોક્કસ પ્રકારનો લાલ કરી નય છે, આ બંને પ્રકારની અસરો વચ્ચે વિવેકની મર્યાદાક્ષી દોરવાનું કામ આકર્ષ છે ખરું, પરંતુ નિર્ભયતા પ્રેરનાર પ્રેમાળ શિક્ષક એવી મર્યાદાને સહેલાઈથી તારવી શકે છે.

જે યુગમાં લયને ઝોછા કરવાની પ્રવૃત્તિ શરૂ થઈ તે યુગમાં લયને સ્થાને સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું. તે કાળે તે તત્ત્વ લયનું પ્રતીક હતું અને તેથી તેના લાલો શિક્ષણદ્વારા નેષ્ટએ તેટલા મેળવી શક્યા નહિ. પ્રથમ પંક્તિના શિક્ષણ-કાર્યોએ અને સર્વકાળના માનસશાસ્ત્રીઓએ પણ આ સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને વ્યવહારમાં મૂકવાના પ્રયોગો કર્યા ત્યારે એમાંથી સૂક્ષ્મરૂપે લય પેદા થતો ગયો અને પરિણામે વિદ્યાર્થીને લયમુક્ત બનાવવાનું કામ તે અપૂર્ણ જ રહ્યું. વિદ્યાર્થી પોતાની જાતને “સુધારવા” માટે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના સાધનને મુંગે મોંએ સહી લેતો જાણ્યો. તે કાળના કોઈ શિક્ષકના અનુભવો આપણને જાણવા મળે તો એમાંથી એવું પ્રતીત થયા વિના રહે નહિ, કે સામાજિક પ્રતિષ્ઠાના લયને નિવારવા માટે કેટલી શારીરિક સજનો સ્વીકાર કરવાનું વિદ્યાર્થી વધારે પસંદ કરતો હોય. મનોવિશ્લેષકોએ પણ આવા પ્રયત્નમાં થોડી ઘણી સહાય કરી અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ એમ મનાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે વ્યક્તિએ આખરે તે સમાજના અંગ તરીકે જીવવાનું હોવાથી સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની દરકાર-એણે રાખવી જ નેષ્ટ છે અને તેથી પોતાની વર્તણૂકની ભીતરમાં ક્યાંય પણ દૃષ્ટિ ને રહી નય એટલા માટે-સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના પ્રયોગને સ્વીકારવો પણ નેષ્ટ છે. આવા બંધા પ્રયોગોનું પરિણામ એ આવ્યું કે વિદ્યાર્થી લયભીત મર્યાદા નહિ. શિક્ષક ખાસે

લયને સ્થાને સમ ક્યાં વગરનું પણ એક નવીન સાધન આવી ગયું, કેળવણીના સંક્રાંતિકાળમાં આ સાધનનો કેટલો અધી દુરપયોગ થયો છે તેનાથી આજનો શિક્ષક અચ્છ નહિ હોય.

પરંતુ લયસ્થાને આવી એટલે સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના તત્ત્વને બીજી દૃષ્ટિએ પણ વિચારી શકાય તેમ છે. જેમ કોઈ પણ વ્યક્તિ પોતાના જીવન-વ્યવહારમાં સંયમ દાખલ કરવા માટે ચોક્કસ પ્રકારનાં નિયમનો સ્વીકારે છે અને તેવાં નિયમનો માટે એને કોઈએ બહારથી વૃક્ષ કર્યો હોતો નથી અથવા તો એવું નિયમન ઉપરથી લદાયું હોતું નથી. તેમ સામાજિક પ્રતિષ્ઠાની કાળજી રાખવાનું કર્તવ્ય વિદ્યાર્થી પોતે જાતે જ સમજતો થઈ જાય તો સામાજિક અપ્રતિષ્ઠાના ખ્યાલ લયનું બદલાયેલું સ્વરૂપ મટી જઈને વ્યક્તિ માટે સ્વીકારાયેલું સંયમનું સ્વરૂપ બની જાય. દરેક વ્યક્તિ સામાજિક એક અનિવાર્ય અંગ છે. પોતાની વૃત્તિઓને અને આવેશોને સંતોષ મળે તેમ ઈચ્છવા છતાં સમાજમાં પોતાનું સ્થાન પ્રતિષ્ઠાભર્યું રાખવા માટે વ્યક્તિને એવી વૃત્તિઓ અને એવા આવેશો ઉપર સ્વેચ્છાએ પણ સંયમ રાખવો જરૂરી બને છે. મોટી ઉંમરનાં ધણાં માણસોનાં તો એવા અનુભવ પણ છે કે સમાજને સંગતિ વાળા અને વિવેકી રાખવા માટે સમાજથી અનિરિક્ત એકાદી જીવન-કાળ દરમિયાન પણ વ્યક્તિ સંયમ ઉપર સામાજિક જીવન જીવવાનો પ્રયોગ કરતો હોય છે. આવા પ્રયોગોને આપણે આદરથી જોતાં હોઈએ છીએ. મોટી ઉંમરના માણસો જે પ્રયોગ સરળતાથી કરી શકે તે જ પ્રયોગ નાની ઉંમરના બાળક કે કિશોરોને કરવાનું કામ થોડું વિકટ છે ખરું, પરંતુ તેની શરૂઆત તે ઉપરથી થઈ શકે છે. સામાજિક પ્રતિષ્ઠાવાળું જીવન જીવવાની તૈયારી કરવા માટે ભૂમિકા બાંધવાનું કામ તો અવ્યાસકાળ દરમિયાન જ થઈ શકે. આ માન્યતાને ખોટી રીતે સમજનાર વડીલો આવશ્યક સંયમને પરાણે ઉઠા કરવા માટે ઉપરથી લાદવામાં આવતા દમનનો ઉપયોગ ઘણી વાર કરતાં દેખાય છે. પરંતુ તેનાં પરિણામો શુભ નથી આવ્યાં. જીવનમાં વિવેક અને સંયમને અગત્યનું સ્થાન છે તેવું જોડે જોડે પણ વિદ્યાર્થીને ભાન હોય છે. એવા વિવેક અને સંયમ માટે વિદ્યાર્થી પોતે જ પ્રયત્નશીલ રહે અને શિક્ષક તેને મદદકર્તા બની રહે તેમ થવું નેષ્ટ છે.

આજની શિક્ષણની દુનિયામાં વિદ્યાર્થીના જીવન-
કક્ષતરને માટે અનેક પ્રકારના પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. એ
બધા પ્રયત્નો દ્વારા વિવેક અને સંયમ લાવવા માટે પણ
શિક્ષક અને વડીલો આગ્રહ હોય છે. આપણે જૂલી જઈએ
છીએ, કે વિદ્યાર્થી પુસ્તકમાંથી કે શિક્ષકના શિક્ષણમાંથી
જે શીખે છે તેનાં કરતાં તે અનેકગણું શિક્ષકના કે
વડીલના સાક્ષાત જીવનમાંથી અને પોતાની આસપાસના
વાતાવરણમાંથી શીખતો હોય છે. વિદ્યાર્થી સમાજનું
એક વિવેકલયું અંગ બની રહે એમ આપણે ઇચ્છતાં
હોઈએ તો એ વસ્તુ શિક્ષકના જીવનમાંથી પ્રતિબિંબિત
થવી જોઈએ અને વાતાવરણ એ તત્ત્વથી લરપુર બનેલું
હોતું જોઈએ. કોઈ પણ પ્રકારના અવિવેકી વર્તન માટે કે
અસંયમી વ્યવહાર માટે વિદ્યાર્થી પોતાને જ મનમાં
હોલ થાય અને જે સમાજમાં પોતે જીવી રહ્યો છે તે
સમાજમાં પોતાની અપ્રતિષ્ઠા થશે તેવું એને લાન થાય
તે પ્રકારનું શિક્ષણસંસ્થાનું વાતાવરણ હોતું જોઈએ.
સામાજિક પ્રતિષ્ઠા સાથે વડીલો તરફથી નકારાત્મક પ્રયત્નો

થતા હતા ત્યારે તો વિદ્યાર્થીને અપ્રતિષ્ઠાનો ભય પોતાના
વર્તનની પ્રેરણારૂપ બનતો. અપ્રતિષ્ઠાનો ભયને બદલે
પ્રતિષ્ઠા માટેનો આદર વિદ્યાર્થીના જીવનમાં ઉભો કરી
શકાય તો આખી પરિસ્થિતિ જ બદલાઈ જાય. આદર-
માંથી ભય જન્મતો જ નથી. નૂતનશિક્ષણ કેળવણીની
જે નવી વાતો કરે છે તે પણ આ દૃષ્ટિએ જ,
અપ્રતિષ્ઠાનો હંમેશા ભય સેવવાને બદલે વિદ્યાર્થી
પ્રતિષ્ઠા માટેનો આદર સેવતો યથ જાય તો વાતાવરણમાં
એક પ્રકારની નવીન શુદ્ધિ આવે. આમ કરવા માટે
આપણું વાતાવરણ નવેસરથી રચાવું જોઈશે. શિક્ષકે
પણ પોતાના જીવનમાં ધરમૂળથી ફેરફાર કરી નાખવો
જોઈશે. પોતે અપ્રતિષ્ઠાનો ભય ન સેવે, ન વિદ્યાર્થીઓ
પાસે સેવરાવે. પોતે પ્રતિષ્ઠાનો આદર કેળવે અને
વિદ્યાર્થીઓ પાસે કેળવાવે. આમ કર્યું હારે ભય
પણ જશે, પ્રતિષ્ઠાવાળા સામાજિક જીવનનું વાતાવરણ
પણ પેદા થશે અને એ રીતે આપણે ઇચ્છીએ છીએ
તેવા શિક્ષણમાં ફેરફાર સહેલાઈથી કરી શકીશો.

ગુંડો :

લેખક :

શ્રી લલિત પરીખ

જ્યારે એના માથાપે એનું નામ લાલચંદ
પાડ્યું દરી ત્યારે એમને એવો તો સ્વપ્નેય
ખ્યાલ નાંહ હોય કે એમનો આ લોકો મોટો
થતાં આખા ગામમાં નામચીન બની જશે.
અને વહાલમાં એ લોકો જ્યારે તેને લાડુ કહેતા
ત્યારે પણ એમને એવી કયાં ખબર હતી કે
લાડુમાંથી આ છોકરો 'લડ્ડુ ડાંડ' અને આગળ
જતાં પકોડો શુદો બનશે ? પણ જે વસ્તુનો આપણને
સ્વપ્નેય ખ્યાલ ન હોય અને જે વાત આપણે કલ્પનામાં
ન ધારી હોય એવું પણ આ દુનિયામાં કયાં ઓછું
બને છે ?

નાનો હતો ત્યારથી જ લાડુ ભેગડાંથી હતો. હજી
માત્ર ત્રણવાર વર્ષનો હતો ત્યારે એણે ગમજી મદિરના
ઓટલે બેઠા બેઠા પ્રસાદનો પેડો ખાતા કોઈ રોકના
પાંચેક વર્ષનાં છોકરાને પકોડો મારી પછાડ્યો હતો,

નિશાળે બહુવા મૂક્યો ત્યારે પહેલે જ દિવસે
એણે કોઈ છોકરાની પાટી ફેડી અને
બીજો દિવસે જ્યારે શિક્ષકે પેના છોકરાની
ફરિયાદ સાંભળી લાડુને માર્યો ત્યારે એણે
પોતાની પાટી પણ નિશાળ છૂટતાં પેના
છોકરાના માથામાં મારીને ફેડી નાંખી.

આ તો એની સાવ શરૂઆતની કારકિર્દી. બાકી
જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એનાં તેજાં
વધતાં જ ગયાં. એટલે સુધી કે ખુદ માસ્તર પણ
કંટાળી ગયા. સ્વભાવે લાડુ ડીખળી હોવાથી માસ્તરને
પણ બનાવી જતો. અને આવા ડાંડ છોકરાને—સૌથી
પહેલાં લાડુ માટે 'ડાંડ' નું વિશેષણ આ માસ્તરે જ
પાપડું હતું—મારવાડી એમને ખાસ ઇચ્છા લાગેજ
થતી. અને એક વાર જ્યારે પાંદિયા પર ટૂંક વિચિત્ર

મિત્ર ચીતરી નીચે માસ્તરનું નામ લખવા બદલ એને યુનેલ્યાર દરખાસ એમણે બે ચાર રૂપય માટે ત્યારે લાલુએ લીધેલું એવું વેર એવું તો હતું કે એ પછી એમણે લાગ્યેજ લાલુ સાથે બંધે સદે વાત પણ કરી હતી !

અને લાલુએ લીધેલું વેર હતું પણ એવું જ. સૌથી પહેલાં તો એણે બીજેજ દિવસે, પેલી પ્રાણચક્ર પંડિતની વાતોમાં આવે છે એમ માસ્તરની ખુરશી પર હીરાકરીની બૂટા વેરી દીધેલી. એની અસરથી માસ્તરને એવી તો ખંજનાળ ઉપડેલી કે ન ખૂંચે વાત. પછી બપોરની રીસેસમાં લાલુએ બીજું વરદાન કર્યું. માસ્તરના ટેબલ પર હોંકણી લાવીને એવી તો સીકતથી વેરી દીધી, કે તરત તો ખજર પણ ન પડે. ઘંટ વાગતાં માસ્તર આવીને ખુરશી પર બેઠા ન બેઠા ત્યાં તો હોંકની તકમાર બોલાઈ, હોંકણીની આદત નહિ એટલે એની અસર પણ એટલી બધી ભપકા થઈ, કે એ અસરના પરિણામ રૂપે માત્ર આંખોમાંથી જ નહિ પણ નાકમાંથીયે પાણી નીકળવા માંડ્યું. અને એમ બે બેવા બેસીએ તો એમનાં શરીરનાં છિદ્રે છિદ્રમાંથી પાણી નીકળવા લાગ્યું. કપડાં તો તેમનાં પરસેવાથી ફેળાઈ ગયાં થઈ ગયેલાં.

અને સૌથી છેલ્લું લીધેલું વેર તો વળી એથીયે વિચિત્ર હતું. માસ્તર એમની આદત મુજબ પહેલા પહેલા નદીએ નંદાવા ગયા હશે. પાછળથી લાલુએ જાઈ નંદાવામાં મશયુર એવા માસ્તરનું પ્યાન ચૂકવી, બન્ને ચાલકથી એમનાં કપડાં ઉપાડીને ક્યાંક છુપાવી દીધેલાં. આવા ત્રણ ત્રણ અનુભવ પછી ફરી આવેા ડાઈઅનુભવ કરવાની માસ્તરમાં ઈચ્છા રહેજ ક્યાંથી ? અને લાલુ અત્યારે હતો તો ત્રીજામાંજ, પણ વારંવાર નાપાસ થતો હોવાથી હંમરમાં સૌથી મોટા હતો. વળી ઉમરમાં તેર ચૌદ વર્ષનો માંડ હતો તોય એવું બેવડાં પીં શરીર એને પહેલવાન દરજે એમ હતું.

લણવા અને ગોળવા કરતાં, કુરતી, વ્યાયામ અને ખીજ મર્દાની બાબતોમાં એને વધુ રસ હતો. ગમે તે બાળકને—પછી ભલેને મોટી દલેલીમાં રહેનાર શેઠનો દીકરો ન હોય—ધડ દધને એ લપચક લગાવી દેતો થા ટાંગ મારી બળાવી દેતો. ગમે તેની બકરી

પકડી તેને દોહી લેતી એ તો એના માટે રમત વાન હતી. સહેજ મોટા થયો ત્યારે તો એણે વળી એથીયે વધારે દિમિત કરવા માટેલી. એક વાર કોઈ શેઠના સિગરામનો થોડો છોડી એના પર એકાદ બે માર્બલ એ જરાય ઠાં પિતા રખડી આવેલો. પાછો આવ્યો ત્યારે સિગરામ ગમાનવારે બે ચાર ગાજ શંભળાવી અને જરાય મેથીપાક પણ જમાગો. પરંતુ એ મેથીપાકના બદલામાં જે પાક આ લાલુએ જમાગેલો એ એવો તો સ્વાદિષ્ટ નીકળ્યો કે એ પછી પેલામાં શેઠને ફરિયાદ કરવાની હિંમત જ ન રહી.

લાલુ આમ બધી વાતે શુદ્ધ બનતો જતો હતો. હાલતાં ને આલતાં તકરાર કરી જેને ને તેને મારવા એ તો એના માટે સાવ સામાન્ય બની ગયેલું. ગાળો બોલવામાંય જે દરીફાઈ ગાંધી હોય તો ગામના લાન-લાજ ગાજ બોલનારાઓ કરતાં એ ચડી જળ એમ હતો. સામાન્ય વાતોમાંય ગાળો બોલવાનું તો એ લાગ્યેજ ચૂકતો. અને એમાંય જ્યારે એક દિવસે એ તાડી પીને વેર આવ્યો ત્યારે તો એનાં માન-બાપને ખાતરી થઈ ગઈ કે એમનો લાલચમાં હાથથી ગયો છે.

વળી “ગમે તેટલી વાર પરીક્ષામાં બેસવા છતાંય એ એવું થોરણ પાસ કરી રોકે તેમ નથી” એવી માસ્તરની વાન સાંભળી એમણે છોકરાને નિશાળમાંથી ઉઠાડી પણ લીધો. આમ થતાં માસ્તરનેય નિરાંત થઈ. લાલુચંદને તો આમાં ન મનવા જેવું હતું જ શું ? દોડતું હતું ને રાજ મળ્યો : બીજું શું ?

પણ આમ થતાં એની શુંગમીરી વધતી ગઈ ખાત્રાનુ મન થાય ત્યારે એ ગમે તે કંઈઈની દુકાને ચડી જતો અને પેલો પણ બિચારો એને તેજ સ્વભાવ સમજ કેક ને કેક મીઠાં આપવામાંજ પેલાની સજામતી સમજતો.

એક વાર ખુબધથી માણેકલાલ શેઠનો મનમુખ આવ્યો. સહેજ મોંધીપાટી જેવો હોવાથી એને આ લાલુને સીધે રસ્તે ચણવવાનું મન થયું : અને તેથી એ એના સંસ્પર્ગમાં આવવા લાગ્યો. એક વખત વાનમાં ને વાનમાં લાલુથી કહેવાય ગયું. ‘સા...લી ગાળો બોલવાની તો આદત જ પડી ગઈ છે !’

આ સાંભળી શેઠનો મનસુખ ખોલ્યો, 'હં, પણ એ દે અભિમાન લેવા જેવી આદત થોડીજ છે ?'

પણ આ સાંભળી કેને ખબર કેમ લાગુ નો પિત્તો એટલો બધો ખસી ગયો કે હાથમાં પકડી હતી એ સિગરેટનો ધા કરી એણે પાંચ પંદર ગાંજા સંભળાવી નાંખી. અને એટલેથીયે સંતોષ ન થયો તે ઉઘાળીને બે-પાંચ લપડાક પણ મારી દીધી.

આ પછી મનસુખમાં, આવતાં જતાં લાગુ સામે ભટકાઈ જાય તો સામે જોવા જેટલીયે હિંમત નહોતી રહી.

હવે લાગુ ધીમે ધીમે પાછળથી 'લાલિયા' તરીકેજ ઓળખાતો હતો. કેઈકેઈકે તે એને 'લલુ ડાંડ' પણ કહેતું. ત્યારે કેટલાક વળી : 'એ તો સાલો ગુડે છે ગુડે' એમ પણ કહેતા.

અને વાત પણ ખોટી ન હતી. એને ગુડે ન માનવાનું કઈજ કારણ ન હતું. હવે તો એ બાવીસ ત્રેવીસ વરસનો થવા આવેલો અને એના માન્યાપ પણ, છોકરો આવો થવા બદલ પસ્તાવો કરતાં કરતાં મરી પરવાર્યો હતાં, તે છતાં એ ધંધા શેઠગારની ચિંતા નહોતી કરતો—ને વળી એવી નકામી ચિંતા કરવાની જરૂર પણ શું ? ધોજ દિવસે એણે એક મુનીમ પાસેથી એંસી રૂપિયા પડાવેલા. સાતમના મેળા વખતે એ ચારસો પાંચસોનો લચકા ઉપાડી આવેલો. ગામમાં એક વાર એક સોનીની દુકાન પણ લટકેલી. અને એની પાછળ પોલીસનાં લશ્કર ચાલેલાં તે છતાં એણે એ બધાંમાં મોં ભરી એ વાતો દાડી દીધેલી. આજુબાજુના ગામોમાં પણ ચોરીઓ વધતી જતી હતી. એ બધામાં લાગુ સંકળાયેલો હતો એવી બધાની છુપી માન્યતા હતી. અને એમાં સંકળાયેલો હતો છતાં એ પકડતો કેમ નહિ, એ પણ લોકોને મન એક કોયડો હતો.

એમને લાગુની ગુંડગીરી બહુ સાલતી કારણે કે એ વસે એજ અંશે બધાને ત્રાસરૂપ થઈ પડતો. પણ બધાનું ઊંડે ઊંડે તો એજ માનવું હતું કે 'વીસનેરી' વળેજતાં આ લાઈસાંબ બધી ગુંડગીરી ને દાદગીરીને જૂલી જરો. પરંતુ આના જેવા 'લપટ' ને પોતાની દીકરી આપનાર કોઈ નીકળશે કે કેમ એ પણ એક પ્રશ્ન હતો.

પણ એ પ્રશ્ન આપોઆપ જ ઉડેલી ગયો. બીજાં મેળામાંથી એ બહુ અંદાજીરીપૂર્વક એક સોને પત્તી તરીકે ઉપાડી આવ્યો. એનું નામ લક્ષ્મી હતું. એ બાળવિધવા

હતી. અને મેળામાં ફરતી હતી ત્યાં એના રૂપથી આકર્ષણ એક શેઠ પોતે મેળામાં છે એ પંજુ ભૂલી ગયા. અને પાછા ફરતી વખતે એ આકર્ષણનાં બંદુમાં એની પાછળ પાછળ પણ ચાલવા મંડ્યા. 'લક્ષ્મી ધીમે ધીમે ચાલતી હતી એટલે લગભગ એકલી પડી ગયેલી. અને શેઠ પંજુ મોઢાં બેઠાં એને પંકડી પોડી પોતાની 'પ્રણયલાવના' વ્યવસ્થા કરવા મંડ્યા. અને જ્યારે લક્ષ્મીએ બુઝાબુઝ કરી તિરસ્કાર દર્શાવ્યો ત્યારે નિરૂપાય થઈ એનું મોં બંધ કરી 'શેઠને' 'સામ, દામ બેદ દંડ' વાળી વાર્તાનો છંદો પ્રકાર અજમાવવો પડ્યો.

પંજુ લક્ષ્મીનાં નસીબે લાગુ એક ઝાડની નીચે બેઠો બેઠો જુગારમાં મેળવણ રૂપિયાની નોટિનાં થોડકાં મેળવતો હતો. લક્ષ્મીની તીણી છતાં મીઠી યોસેથી એનું 'ધ્યાન' એ તરફ ખેંચાયું, ત્યાં નજર પડતાં એક ફાણમાં જ એ આખોય માંમેલો સમઠું ગયો અને આખના પલકારામાં તો ત્યાં પહેાંચી જઈ એણે શેઠને આડી ને ઉભી એવી તો લપડાકો મારી, કે શેઠનું 'પાછા પાછને ઠીક ઠીક વિસ્તાર પામેજુ' બોળમરોળ શરીર સમતાલપંજુ ન બળળી શકતાં ગેંઝડી પડ્યું.

એ પછી લક્ષ્મી અને લાગુ વચ્ચે શી વાતો થઈ એ તો એ લોકોજ જાણે. પંજુ લાગુની એ બહાદુરીથી આકર્ષાઈ જરાય આનોકાની ક્યાં વિના લક્ષ્મી લાગુ સાથે ચાલી નીકળી અને લાગુનું ઘરે પણ માંડ્યું. આમ લાગુનો પત્ની મેળવવાનો પ્રેમ તો આપમેળે જ પતી ગયો.

આ બનાવ પછી કેાંજ જાણે કેમ, લાગુની ગુંડગીરી ઓછી થતી ગઈ અને થોડાક વખતમાં તો એનો સાવ સ્વંત આવી ગયો. આનું કારણ લક્ષ્મીનો થયેલો સંસર્ગ હતો. કે લાગુને થયેલું આત્મચાતુર્ય એ તો એજ જાણે. ગમે તેમ પણ આમ થવાથી ગામનાં લોકોને રૂકત આશ્ચર્ય જ નહિ આનંદ પણ થયો. અને જ્યારે પાનૂની દુકાન ખોલી લાગુ કેકે હરીદામ રૂંચે ત્યારે તો ગામનાં બધાં જ લોક ખુશ થયાં. અને સોથી વધારે ખુશ થઈ એની પત્ની લક્ષ્મી ! લાગુ અને લક્ષ્મીની (ગાંધી લોકો લક્ષ્મીને લખી તરીકેજ ઓળખતા) આ બેડી એવી તો સારી બની ગઈ કે ગામનાં મોટા મોટા ઘરનાં લોકો પણ આ લેખી ના બેઠાની વાતો કરતાં અને લક્ષ્મીનાં સારા સ્વભાવનાં વખાણ કરતાં.

“પછી ત્યાં હું થયું એ તો રાત જાગે. પણ ઈ પછી થયું વખતે તારી વહ એક દિ’ અંધ આવી. તારી સાબી હારે રાતાં રાતાં કુને ખખર હું ૫ વાળું કરીને વધ ગઇ. અને તો પછી જ ઈ બધી વાતની ખખર પડી. શું કહી લાલુ ? કેવામાં માલે કંઈ નથી. ઇ શેઠ આસા હાથી જેવો નીકળશે ઇમ તો મેંય નોતું ધાલું. દેખાડવાના દાંત જુદા ને આવવાના દાંત જુદા હશે ઇ હું ખખર પડે ! તારી વહ પર ઇ મુએ મોહાણા અને લજીમીને નેરજખરીથી પોતાની કરી લીધી. લજીમી તો તે દિ’ એને મહિના ચક્રતાતા ઇ વાત કરવા આવેલી. બીજો દિ’ ઈ પાછી આવી તમે’ એ શરમ છોડીને મોખું કહી દીધું કે ! ‘જૂડી... લાલુનો વચારેય ન આવ્યો ? ને ઇ શેઠનીયે સાકાળી... મારાથી એક બે જાળ હોત બોસાઇ ગઇતી.’

“પણ તે દિ’તો લજીમીએ જે વાત કરી એથી તો મારે’ મન હાલ ચકડોળે ચડી ગયું. શેઠ એને મહિના ચક્રતા નેઇ, ‘સાલી આ વળી કોતું’ પાપ લઇ આવી ? કહી કાઢી મૂકી. મેં કહ્યું “તું એક વાર હજી એની કને જઇ આવ પછી જો ઇમ કે’ તો એનેય બેરાને ખતાવી દઉં !

‘પછી તો શું કહી લાલુ ! લજીમીને એણે કાંક એતું કીધું કે લજીમીને જાળ યઇ ગઇ. કાછને ખખરે તો પડ્યા દીધી ને આ નહી માતાના આસરે વધ ગઇ.

‘પછી તો મેં શેઠને ત્યાં જઇ ઇમતો ખુબ ઉપડે લીધા. પણ ઈતો માણ બેસા કે’ ! ‘અરે, તમેય શું મારા ભાઇ ! ઇ રાંડ તો એમ કેઠને લગમલે એવી છે ! એવી આડી ને તેડી વાતો કરશે કે સાતી જ લાગે... !’ અને એવું એવું બોલી એણે પોતાનો તો ગતો જ ન હોય ઇમ વાતો કરી અને પછી તો આ તારા ઘરની જગ્યાએ મોટું મેડીયંધ મકાન પણ એણેજ બાંધ્યું ને ઇ એના કોઇ સમજાને રેખાય આપ્યું છે. પણ તારી લજીમી...”

પેલાની આટલી લાંબી વાત સાંભળ્યા પછી જેલમાંથી ચાલ્યા આવતા લાલુનું મગજ એટલું તો ધૂંધવાઇ ગયું, કે જે એ ધડીએ મનમુખ શેઠ હાજર હોત

તો જરૂર એમને આ દુનિયા છોડી ખીજ દુનિયામાં પહેંચ્યા જવાનું સદ્ભાગ્ય મળત.

અને એણે પૂછ્યું ‘ય ખરે’ ! “અગાણે શેઠ દારૂ ડિમે હશે કાં ?”

“નારે ના. ઇતો દમશ્યા... મોટી મોટી સભાઓ ચાલે છે તી એમાં વરના બાપ બનીને બેસા છે ને મેંયાં મોંયાં બાપણો ઇપકારે રાખે છે. સાકા... અંદરથી જુએ તો કેળા વાઘરીથીયે એદ ને બહારથી જુએ તો માળા મોટી મોટી ગાંધીજીની વાતું કરે !”

સભા ક્યાં છે એ જાણી લઇ લાલુ સોષા એ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં જઇને જુએ તો કેટલાયે માણસો બેસા થયા છે, કોઇ મોટી સભા હોય એમ લાગ્યું. આજુ-બાજુનાં ગામનાં લોકો પણ આવ્યાં હતા. લાલુએ ફરથી જોયું તો રોજ પર શેઠ ભાભા ભાભા કંઈક બોલતા હતા. એને એટલો કોપ વચ્ચે કે કોષમાં ને કોષમાં બીડ ચીરતો છેક રોજ પાસે એ આવી ગયો. શેઠ શું બોલતા હતા એ હવે સાંભળાતું હતું.

“...મારા ભાંખાઓ-બાપુજી એ જ કહે છે. આપણાં માં એકય હોયું’ નેઇએ. દિન્દુ અને મુસ્લિમ સૌ બાઈ બાઇ જ છીએ. કોઇ તરફ આપણને તિરસ્કાર તો હોવો જ ન જોઇએ. પછી એ બલે વિધવા હોય કે પાપી હોય... આ જ મહાત્માજી હંમેશા કહેતા આવ્યા છે. વિધવાઓ તો પરિવ્રતાની મહાન મર્તિઓ છે. બાપુજી હંમેશાં આ જ કહે છે. અને...”

પણ ત્યાં તો લાલુએ વ્યાસપીઠ પર ચડીને શેઠની ચરદન પર પોતાનો મગજુત પંજો એવો તો નેરપૂર્વક દબાવ્યો, કે જે બીજા લોકોએ આવીને શેઠને જગ્યાના ન હોત તો વચર દધિયારે પણ લાલુ આ ‘મહાત્માજી ને બાપુજીનું તલુકું’ હાંકનારને ખીજ દુનિયામાં પહેંચાડી દેત.

પણ આમ શેઠ જેવા ગાંધીવાદી માણસ પર ભરી સભામાં દુમલો કરવા બદલ અને એમનું ખૂન કરવાના પ્રયત્ન બદલ એને એ જ ધડીએ પકડી જવામાં આવ્યો.

“હાથકડી પહેરાવી પોલીસો એને લઈ જતા હતા ત્યારે ગામજોડાના આશ્રયનો પાર ન રહ્યો. બધા પોતે પોતાની રીતે કદપનાં કરી વાતો કરી રહ્યા હતા.

‘આ લાલિયો! આપણને લાગતું તું કે છતો કાંક સુધર્યો છે પણ ઈમ તે કંઈ કોઈ ને સુધરતા ભાળ્યા છે?’

‘હા, લાઈ હા. આપ ગોતરે પણ છતો નોં સુધરે. પેટુ’ કે છે તે કે ‘કૂતરાની પૂંછડી તો વાંકી ને વાંકી જ રેખાની.’ બીજાએ એની આદત સુજબ કહેવત પણ કહી નાખી.

‘.....તે કોઈ નહ ને આપણા મનસુખ શેક પર જ ઈફેળાની નગર મંડાણી! છતો સારું થયું કે આજા બધા વચમાં પડ્યા નહિતર તો સામે મારી જ નાખતને!શુકો કલો એટલે થઈ રયું!’

‘હા લાઈ હા, શુકો એટલે શુકો. શુંક તે વળી કોઈ દિ’ સુધરતા હશે?’

પરંતુ આ વાતની પાછળનું પૂરેપૂરું કારણ જાણનાર

પેલા પાકોરીએ આ વાત સાંભળી ત્યારે એ ચૂપ જ રહ્યો.

અને જો કે લાલુના પગ તો જેમ તરફ ચામતા હતા પણ એનું મગજ તો મનસુખ શેકની હવેલી તરફ જ દોડતું હતું. ‘સામે, એક વાર મોકા મળી જાય તો તો એ ગધેડીનાને પૂરાજ કરું! એ જ એ વિચારતો હતો.

પણ જ્યારે એને સાત વર્ષની બીજા કાંઈ ગામની કેદની સગા ફરમાવવામાં આવી ત્યારે એ સાત નિરાશ થઈ ગયો. તે છતાં એ જરાયે ક્યાં વગર બધાની વચમાં જ બોલ્યો ‘છ શેકને વહેમો મોકાઈ દું મારી નોં નાખું તે લાલુ નહિ.....’

આ સાંભળ્યા પછી ગામલોકને એના શુંકાપણ વિશે જરાયે ચાંકા ન રહી. પણ એમને ક્યાં ખબર હતી કે..... !

કાળાં બજાર

લેખક : શ્રી સુનિલકુમાર મ. ભટ્ટ

આજકાલ કાળાં બજાર શબ્દ કેરોર ઘણો પ્રચલિત થયો જણાય છે. જ્યારે લાત-નિયમન અને અંકુશો હતા ત્યારે તે શબ્દ આથીયે વધારે પ્રચલિત હતો અને હવે જ્યારે તે ઘણા ખરા ચાલ્યા ગયા છે ત્યારે પણ સાપ ચાલ્યો જાય અને ચિસોટા રહી જાય તેમ, મોંઘવારી ચાલી જાય અને માત્ર હાથપર રહી જાય તેમ, બહાભોજનમાં મજેલી દક્ષિણા ચાલી જાય અને અછણું-રહી જાય તેમ આપણા શબ્દકોશમાં એ પ્રયોગ રહી ગયો છે તેમજ રૂઢ બની ગયો છે.

બજારને ઘણી ભતનાં છે. ઝવેરી બજાર, બંગડી બજાર, લોટાં બજાર, ગોળ બજાર, મરચાં બજાર, મોપારી બજાર, દાણા બજાર, કાપડ બજાર વગેરે. બજારો એકથી વધારે શહેરમાં જોવા મળે છે. અને જે જે વસ્તુને નામે બજાર હોય તે તે વસ્તુ પણ ત્યાં મળી શકે છે, એથી ઉપરું કેટલાંક બજારો એવાં પણ

છે કે જેમાં તે પ્રમાણેની વસ્તુ મળતી નથી. અમદાવાદમાં મરકતી બજાર છે તેને નથી નિરખત દાડમ સાથે, કે નથી નિરખત મરકત સાથે. લાવનગરમાં એક દાડ બજાર છે, ત્યાં દાડ બનતી પણ નથી, વેચાતી પણ નથી. અગાઉ દિનિદાસમાં કોઈ વાર ત્યાં દાડ બન્યાના કે વેચાયાના દાખલા નોંધાયા નથી. કોઈ કહેશે કે તે દાળ બજાર છે તો ત્યાં અત્યારે દાળ પણ નથી અને અગાઉ ત્યાં દાળ જોયેલો હોય તેવાં માણસો હયાન નથી. બેએક શહેરોમાં બોરા બજાર કે વ્હોરા બજાર છે, ત્યાં ખાંડની શુણ્ણ પણ વેચાતી નથી તેમજ અવટ કે જે જામે પેદારાઓનો તો પ્રશ્ન જ (વજબરૂરેસ)નો કાપડો પસાર થયા પછી જોવા થતો નથી.

પેલા પ્રકારનાં બજારોની ખાસિયત એ હોય છે કે તે તે બજારોમાં જે વસ્તુનું બજાર હોય તે વસ્તુ વેચાણ માટે દેખાય તેમ ખુશી રાખવામાં આવી હોય

છે. એક બાણીતી વાત આ વસ્તુની સૂચક છે. એક ગામડીઓ મુંબઈ ગયા અને ત્યાંનાં વિધવિધ બળશમાં ફરવા લાગ્યા. ફરતાં ફરતાં એક જગ્યાએ તાર ઝોકિસ આપી ત્યાં માત્ર ખૂદાં ટેબલો ઉપર તાર કરવાના સંઘ્યા પડ્યા હતા. અને એક માણસ ત્યાં લાજર હતો. ગામડીઓને કુવહલ થયું તેથી તેણે પૂછ્યું કે 'આ જગ્યાએ શું વેચાય છે?' તાર માતર જરા દુરસદમાં હતા એટલે, અને આ ગામડીઆના જ્ઞાન કે અજ્ઞાન ઉપર તેમને ચીદ ચીદ હોય એટલે પણ, તેમણે જવ.ળ આપી કે 'અહીં અનાડીઓ વેચાય છે.'

ગામડીઓએ ફરી સવાલ કર્યો:-

'તમે જોકલાંજ વેચાવા બાકી રહ્યા છો?'

પ્રસ્તુત ગામડીઆની ભૂલ થયાતુ કારણ એટલુંજ હોઈ શકે કે પ્રત્યેક બજારમાં જ નહીં કિન્તુ પ્રત્યેક દુકાનમાં સુઝાં પિક્ચ માટેના માલ દટિગોચર હોવાને જોઈએ તેવી પ્રણાલિકા છે. પણ કાળા બજારમાં તો વેચવાનો માલ દટિગોચર તો નથી થતો એટલુંજ નહીં, પણ ઉમટું તે દટિગોચર ન થાય તે માટે ખાસ પગલાં લેવામાં આવે છે. પરિણામ એ થયું છે કે જેમ ધ્રુવર સર્વવ્યાપક છે છતાં તેને કોઈ જોઈ શકતા નથી તેમ જ કાળા બજારનો માલ પણ સર્વવ્યાપક હોવા છતાં કોઈ તેને જોઈ શકતા નથી. એમ તો પવન પણ જોઈ શકાતો નથી છતાં તેને અડકી શકાય છે. તે જ પ્રમાણે કાળા બજારના માલને પ્રથમ તો જોઈ શકાતો નથી, પણ પ્રાપ્ત થવા પછી તેને અડકી શકાય છે. તો પણ એ માલ જે કાળા બજારમાંથી આવ્યો હોય તે કાળા બજાર ક્યાં આવ્યું તે કોઈ કહી શકતું નથી.

કાળા બજાર પ્રયોગમાં બે શબ્દો છે. એક 'કાળા' અને બીજું 'બજાર'. તેમનાં બજારની વિશેષતા આગળ ના નામથી સૂચિત થાય છે. પરંતુ અહીં તો તેમ પણ નથી. કોઈ કાળા રંગની ચીજનો કે કાળા રંગ વેચવાના બજારને કાળા બજાર કહેવામાં આવતું નથી. બે. તેમ હોત તો ઘણાં ખરાં બજારો તેની વસ્તુના રંગ ઉપરથી ઓળખાત બે કે તેમાં પણ સુરેકી આવત કેમકે તો પછી ત્રાંબાકાંટાને ચું કહેતું તે પ્રથમ થઈ પડત. ઘણાની આમડીને તાંબાચું કહેવાય છે. કુકડાને તાંબચું કહેવાય છે. આમ ત્રાંબું તો ઉપમિય બને છે, તેથી તરૂં વિશેષણ સુરેક બને. વેશાભિકો કહે છે કે રંગ તે 'ખરેખર કોઈ રંગ નથી પણ પ્રકાશનાં કિરણોના વક્રીભવનથી બીજો થતો એક આભાસ માત્ર છે. અને કાળાશબ્દે પ્રકાશનો અભાવ સૂચિત કરે

છે માટે કાળા રંગની જોને કહેવામાં આવે છે તે વસ્તુ કોઈ રંગને સૂચિત કરતી નથી. કિન્તુ ખરેખર તે રંગના અભાવને સૂચિત કરે છે એમ લેખાતું જોઈએ. આપણે બેંસને કાળા રંગની કહીએ છીએ પણ વાસ્તવિક રીતે તેને રંગોપાદક પ્રકાશવિહીન પ્રાણી કહેવું જોઈએ.

આ દૃષ્ટિએ જોઈશું તો એમ માલમ પડશે કે ખીના બજાર અને કાળા બજારમાં મુલગત સ્વરૂપભેદ છે. એના બજારમાં એનાનું, ચાંદી બજારમાં ચાંદીનું અસ્તિત્વ છે પણ કાળા બજારમાં રહેલું 'કાળા' વિશેષણ તો અભાવ વાયક હોઈ અભાવ સૂચવે છે. અને એ માન્યતાને કાળા બજારને કોઈ ભૌગોલિક સ્થિતિ નથી તે વાતથી ટેકા મળે છે. તે ઉપરથી એવા અનુમાન ઉપર આવ્યા વિના જુલો નથી કે કાળા બજાર એ વસ્તુતઃ સર્વ બજારનાં નાસ્તિત્વને જ સૂચિત કરે છે. મતલબ કે કાળા બજાર એવી કોઈ ચીજ છે જ નહીં.

છતાં કાળા બજાર શબ્દ તો છે જ અને અતિ પ્રચલિત પણ બન્યો છે. તેના સંભવનું કારણ શું? કહેવાય છે કે જ્યાં ન પહોંચે રવિ ત્યાં પહોંચે કવિ. ઉપર આપણે જોઈ ગયા કે રવિ કિરણોના વક્રીભવનમાંથી રંગો પેદા થયા છે અને રવિ કિરણો જ્યાં નથી ત્યાં રંગ નથી. વળી એ પણ સ્પષ્ટ છે કે જ્યાં રવિ નથી ત્યાં રવિ કિરણો નથી. રવિ વિનાની જગ્યા તે અન્યકાર અથવા સ્વામિકા અથવા કાળાશ. કવિએ બધા અન્યકારના શોખીનો હોય છે તે વિધાન તેમને માટે માનપદ પ્રણાલિ કે કેમ તે જોડો સવાલ છે, પણ કહેવતમાં તેમને માટે તેનું નિષ્પણ થયું છે. એટલે કાળા બજાર તે કવિઓનું બજાર એવા અથ કદાચ વિવશિત દરો. એ અનુમાનને પુષ્ટિ એ વાતથી પણ મળે છે કે કવિઓ સ્વૈરવિદારી હોય છે અને કાવે ત્યાં જ ને કવિ છે. તેમ જ એક જ જગ્યાએ કવિઓ ભાગ્યે જ એકત્ર થઈ શકે એવી તેમની પ્રાચીન મતિજા છે અને એકત્ર થાય તો 'ભવત્પાદાઃ' થી શરૂ થયેલ સંવાદ 'બો બો રાસલ' સુધી પહોંચી લત્તા પ્રદારમાં પરિણમે છે એવા શાસ્ત્રીય મત છે. એટલા માટે જ કાળા બજારને કોઈ એક ભૌગોલિક સ્થિતિ નથી.

આજના જમાનામાં રંગનું મહત્ત્વ વધું છે. કદાચ તેટલાજ કારણસર મુંબઈની સરકારે પેટીમળ, તેમજ તેને એગેન્ડા કુપેનોને રંગીન બનાવવાનું ગૌરવ વિચાર્યું હતું. વેણેબલ ઘીને સ્વેત મટારી રંગીન બનાવે તેવી માગણી ડેરડેરથી થઈ રહી છે. જમમી પક-ગિમ્પાધરા ન. હોય નેથી બહેનો સિપરિટક ફારા રંગનો ઉપયોગ કરે છે. હથિવારના ધારા અન્યથે જે પરવાના લેવા પડે છે તેમાં પણ શસ્ત્રવૈવિધ્ય પ્રમાણે જુદાજુદા રંગનાં પરવાના હોય છે. એટલુંજ નહીં રંગીલી પ્રાંત, રાજાની સ્વભાવ, કાળાં કાં ગમેરે વિશેષણોમાં પણ આપણે રંગને મહત્ત્વ આપ્યું છે.

રશિયાની કેળવણી

શ્રી ચંદ્રશંકર પ્રાણશંકર શુક્લ

રશિયાની કેળવણીને લગતી કેટલીક વીજસે તો તમે કદાચ જાણતા પણ હશે — દાખલા તરીકે તેની ભણતર પદ્ધતિ, વિષયોની પસંદગી, ક્યાપત, વનવિહાર વગેરેને વિષે. પણ કેળવણી એટલે માત્ર ભણાવવાની પદ્ધતિ કે અભ્યાસક્રમમાં સમાતા વિષયો જ નથી. દરેક દેશની પ્રાયમિકથી માંડીને ઉચ્ચતમ કક્ષા સુધીની કેળવણીમાં, તે દેશ યા પ્રજાના પરંપરાગત સંસ્કાર, તેના આદર્શો, ભાવિ વિષેની તેની આકાંક્ષાઓ, તેનું વર્તમાન રાજકીય ને સામાજિક વાતાવરણ, એ બધી વસ્તુઓ ધણે ભાગ ભજવે છે. નિરાળામાં શિક્ષક પાસે આવનાર બાળક સ્વતંત્ર સામગ્રી લઈને જ આવે છે. તે ઘણી શીમી (Vacuum) નથી હોતું, તેમ કોરી પાટી પણ નથી હોતું તે જ પ્રમાણે, શિક્ષક જે કેળવણી આપે છે તે પણ

(કાળા બબર, અનુસંધાન પાનું ૨૮).

દક્ષિણ આફ્રિકામાં રંગને અથવા રંગબેદને આધીષે વધારે મહત્વ આપવામાં આવ્યું જણાય છે. અને છાત્રાંશો કહે છે કે ઈંગ્લેન્ડ અને અમેરિકામાં પણ માણસને રંગબેદની સૂઝ છે. દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકારે જ્યારે એક જ રંગના માણસોને એકસાથે રાખવા અને બીજા રંગના માણસો વચ્ચે તેઓ ભળી ગયા હોય તો કાંદી મૂકનારો ધારો કર્યો ત્યારે હિંદુસ્તાને આફ્રિકા માત્ર એકજવા બંધ કર્યો. આનું એક પરિણામ એ થયું કે ત્યાં ચણતાં મકાનો રંગવા તેમને રંગે મળી ન શક્યો અને તે માટે હિન્દી સરકારને જવાબદાર મળી તેમણે યોગદાર કર્યો. પણ ખરું જોતાં તો તે ઈશ્વરની જ લીલા હતી. કેમ કે રંગબેદમાંથી જ કલ્પ ઉત્પન્ન થાય છે તેમ પરમેશ્વરને લાગ્યું એટલે તેણે રંગનો અભાવ ઉત્પન્ન કર્યો. તેને કાળા બબર કહેવાય કે નહીં તે હું જાણતો નથી. પણ આફ્રિકા કે દક્ષીણિયાની પ્રજાના વળુસાદસ્થને ખ્યાનમાં લઈ તેમ કહેવામાં આવે તો તે અત્યાદિક કહેવાય નહીં.

ગોપીએ કૃષ્ણવેલી હતી, અને કૃષ્ણ સ્વામવળું હતા તેમ કહેવાય છે. એક ગોપીએ કહેલું છે કે “સ્વામવળું સમીપે ન જાતું મારે” એ કથનમાં કૃષ્ણ

એજા આપણી જેવી રંગવિહીન નથી હોતી. તે શિક્ષકને વ્યક્તિત્વ, વિચારો વગેરેથી રંગાયેલી હોય છે. વળી માણસ જેમ જગતનો નાગરિક છે, તેમ પોતાના દેશનો પ્રજાજન પણ છે. તેથી તેને આ બંને ભાગ ભજવવા લાયક બનાવવા માટે, તેની કેળવણી અમુક અંશે સર્વદેશી, અને અમુક — બન્ને ધણે — અર્થે સર્વદેશી હોય છે. ને હાવી જોઈએ. આ અર્થમાં દરેક દેશને પોતાની ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ સ્વતંત્ર હોય છે. કુનિયામાં એમ જ આવડું આવ્યું છે. મદાની રપાટાની કેળવણી જુદી, ને સંસ્કાર-મંત્રી આથેન્સની જુદી. સાત્રજ્યવાદી ફ્રિંકલની જુદી. ને લશ્કરવાદી જર્મનીની જુદી, કેળવણીની મારફતે જેવા માણસ ધરાવાની સુદાહ રખાય છે, એ સ્વતંત્રતાને સ્વપાલ છે. દુકામાં, કોઈ પણ દેશની કેળવણી, અને તે દેશમાં વસતી પ્રજાનું જીવનદર્શન (view of life) તથા તેનું આજનું રાજકીય, સામાજિક ને સાંસ્કારિક વાતાવરણ, એની નમ્યે અચિન્ત્ય સંબંધ છે. એટલે, આ

પાસે ન જાતું એટલું જ નહીં પણ જેટલી શ્યામવળું વસ્તુઓ હોય તેની પાસે ન જતું એવો અર્થ દરવામાં આવ્યો છે. પણ તે ખરું નથી. શ્યામવળું રાજમાં ઉપર ઈશ્વરનું તેમ વડતો વ્યાધાત છે. વળુના અભાવ તે જ શ્યામ. અને અભાવ પાસે ન જતું એમ એ નકારથી તે ગોપીએ એક દુકાર રવીકારાવવાનું કૌશલ્ય અજમાવ્યું દિગે છે, અને તેનો અર્થ પણ ‘કૃષ્ણ પાસે જતું’ એવો થવો જોઈએ.

આ ઉપરથી એમ દેખાય છે કે આ જગતમાં બનસ છે પણ તેમાં કોઈ ખાસ રંગ નથી. તેના વિધિ-વિધ રંગો હોય છે પણ તેમાં કાળું બબર નથી. કાળું બબર જે હોય તો તેને કાળા રંગનું ન કહી શકાય પણ રંગના અભાવનું બબર કહી શકાય. એ ઉપરથી અભાવ એ જ જેનું લક્ષણ છે તેનું બબર તે કાળું બબર એનું તારતમ્ય નીકળે. દરે બબર તો ભાવ ઉપર નિભરે હોવાથી અભાવનું બબર એ વસ્તુનું બબર જ નથી એમ. દરે. જે તેનું બબર ન હોય તો તેની ઈટાનિષ્ટતાનો પણ સ્વાત્ત રહેતો નથી. તે જ પ્રમાણે કાળાબબરના પણ નથી. તેમ કાળા બબરનામાં પાસે પણ નથી.

જે કોઈ છે તે માત્ર માયા છે !

ખીન વિપથો પરત્વે રશિયાને લગતી કેટલીક વીજતો આપીને તમારા માનમાં માત્ર સહેજ પૂતિ કરવાનો મારો વિચાર છે.

રશિયા વિષે સારી સારી વાતો લખનાર લેખકોનાં પુસ્તકો મેં સમભાવપૂર્વક ધણાં વરસ સુધી વાંચ્યાં—ટ્રાટ્સ્કી, મોરિસ હિંડસ, સિડની એન્ડ બિયેટ્રિસ વેબ, પેટ રસોન, સીમા રાઇલિન એસન, લુઈ કિશર, જોન રૂઝ્લી વગેરેનાં. પછી નેયુ કે રશિયાની નરહંભુનો એક પક્ષી પ્રચાર ઘણો ધાય છે. પરદેશી લેખકો રશિયાનું સારું લખે ત્યાં સુધી તો નીક છે; પણ તેમાના કોઈએ રશિયામાં આત્મી કાઈ પરતુઓ વિષે રીકા કરી કે એ લેખકને રશિયામાં લખત ધવાની બંધી કરમાવાય છે એટલેકાંડ વર્ષ, ચોટ્ટર ડુકેન્ડી, લુઈ કિશર, એડવર્ડ ફ્રંક્સો વગેરે નામાંકિત પત્રકારોના આ પ્રકારના લખાણ બન્યાં છે. થોડા જ મદિના પર, વિદેશી પત્રકારોને કોઈ પણ દેશમાં જન્મ જાતમાદિની મેળવવાની જુદ અપાવાને લગતી ચર્ચા એક આનંદશાળીય પરિવર્તમા થઈ હતી. રશિયા ને તેના મળાવિયા સિપાયના બધા દેશોએ આ જુદ અપવાની ખુશી દર્શાવી. એને લગતા ફરખતો વિરોધ રશિયાએ જ કર્યો. એનું શું કારણ હોઈ શકે? આટલી બધી ચૂંતવા શાં મદદ? અમુક આપદયક ગયાંદાઓ સાચવીને કોઈ પણ પરદેશી કરે તેમાં બગડી શુ જાય? રશિયામાં 'સ્વર્ગ' રચાવાની જ જાહેરતો જોરશોરથી કરવામાં આવે છે તે જો સાચી હોય, તો તે જતો જોનાશ પરદેશી-ઓના જાતપુરાણથી પૂરેપૂરી જાનરીકાયક અણુય, ને દુનિયાને એના પર વિશ્વાસ મેમે. આજે તો આ ગુતના જ એની જાહરાતોની સન્માર્થિયે તરતજ વિચારસીક માણસોનાં મનમાં અદેશો ઉત્પન્ન કરે છે.

અને પારતત્વિક રીતે બને છે પણ એમ કે રશિયામાં 'અનતા' કેટલાયે બનાવોની ખબરો ત્યાંની સરકાર તરફથી રાખી દેવામાં આવે છે. સત્ય ઘણું છુપાવાય છે. દાખલા તરીકે, રશિયા બહારના ઘણા જ થોડા લોકોને એવી ખબર છે કે ગયા વિશ્વયુદ્ધમાં રશિયાનાં આશરે એ કરોડ માણસ મરી ગયાં, લેનિનગ્રાડના પેરા દરમિયાન એ સહેરનાં છ લાખ માંહણો બંધે ટળાંવળીને મરી ગયાં; અને જેમ જર્મનોએ રશિયા પરની ચડાઈમાં અત્યાચારો ને દંતક એસુમારે કર્યાં, તેમ રશિયન પ્રત્યેકએ, ૧૯૪૫ માં જર્મનોમાં પ્રવેશ

કર્તા પછી લૂંટ, આગ, રંજડ અને અત્યાચારોમાં જર્મનોની જરોજરી કરવામાં કરી મણા રાખી નહીં.

લોકશાસનવાળા દેશોમાં જેવાં સ્વતંત્ર અખબારો હોય છે તેમાં રશિયામાં નથી. ત્યાં જાણ સરકારની માહિતીમાં છે ને સરકાર તરફથી આવે છે. એટલે સરકારને અગવડભરેલી કે પ્રતિદૂષ હોય એવી ખબરો એમાં આવે નહીં. સરકારની રીકો પણ ન જ આવે. પરદેશી પત્રકારોના સમાચારો પર સરકારની કોન-સરશિય. આખ રશિયા વિષેની ખરી પરિસ્થિતિ બહારના દેશોની જાણમાં પૂરેપૂરી આવતી નથી. તેથી કહેવાય છે કે રશિયા ને તેના મળાવિયા તાબેગર દેશો પર 'લોખંડી પડો' પડે છે. પણ કેટલાક પરદેશી પત્રકારો તેમજ, જેપેલી સાચી દક્ષીકતા ને રશિયામાંથી મોકલી શક્યા નહોતા, તે તેમજ રશિયા છેલ્લા પછી બહાર પાડી. એમાંના કેટલાયે, જે રશિયાના પ્રસાસક હતા, તે પણ ૧૯૩૬ અને ૧૯૩૮ માં ત્યાં આવેલા શરજદારીસુકદમાઓ તથા બીજાં દુમનો જેમ ત્રાસી મયા, ને રશિયન શત્રુવતંત્રના ખરા સ્વરૂપ વિષેનો તેમનો અમ. બાંઓ. કેટલીક ખબરી દક્ષીકતા. તેમનાં લખાણો મારફતે બહારની દુનિયાને જાણવા મળી, તે ઉપરાંત રશિયાથી નાગી જુદેલા કેટલાક રશિયનો, જે સ્વદેશમાં અમત્રદારો હતા, પણ ત્યાંની હવાથી ત્રાસી ગયેલા, તે પૂર્ણ રીતે નાસી, જુદાવા; અને તેમજ જાતઅનુભવની વાતોથી 'હરેશાં પુસ્તકો લખ્યાં. તેજે મારી પડે અકમાર, જંગમી. વિરંદર કારજેન્કાનું 'આઇ ઓન ફ્રીડમ' આંધર યુએન્કાનું 'ધી આર્મન કર્દન', મિખેલ કેરિયાકોવનું 'આઇલ નેપર ગો બેક' વગેરે પુસ્તકો આ બીજાં કારિનાં છે. એ પરથી કાઢની બીજા જાણુ વિષે આપણને માહિતી મળે છે.

દાખલા તરીકે, કેળવણીની વાંત 'ગો. કેળવણીમાં ગાળક કે વિદ્યાર્થીના બંધિતત્વ વિષે આદર, બંધે પુજ્યબાવ 'એ મુખ્ય વસ્તુ' છે. સારો, શિક્ષક પોતાના વિચારો ને પોતાનું વ્યક્તિત્વ વિદ્યાર્થીઓ પર પડેલા શાદતો નથી. તે વિદ્યાર્થીના બંધિતત્વનો વિકાસ થયા દ છે; તેને સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની જુદ જ નહીં પણ તેમ કરવાનું ઉચેગન આપે છે. પણ રશિયામાં તો વિચાર અને વાણીની સ્વતંત્રતા જ નહીં—આખાં સમાજમાં નથી. ત્યાં સરકારની રીકા કરી શકાતી નથી. નહિક, દુમેન

અને એટલીને પોતાના સ્થાન પર કાયમ રહેવા માટે લોકોના મન મેળવવા પડે છે; તેથી તેમને પોતાનાં કમોના ખુલાસા લોકો આગળ કરવા પડે છે; ને તેમની સામે હેઝ્યોલક દીકા કરી શકાય છે. પણ સ્ટાલિનને લોકોના મતની જરૂર પડતી નથી. તેને એના સ્થાન પરથી ખસેડી ન શકાય. અપાયક દેરલ્ડ શરપી, જે રશિયા અને કોમ્યુનિઝમ પ્રત્યે સમભાવ ધરાવનારા છે, તેમણે ૧૯૪૩માં લખાયેલા તેમના, 'રિક્તેક્સ-સ ઓન ધી રેવોલ્યુશન ઓફ અપર ટાઈમ' નામના પુસ્તકમાં આ વિશે લખ્યું છે.

'ઉપર કહ્યું તેવું કેવી રીતે અને છે તે બેનું હોય, તે લેનિનના વખતનું કમ્યુનિસ્ટ પાર્ટી વાતાવરણ, અને સ્ટાલિનની આગેવાની નીચે આસત પડતું વાતાવરણ, બેની સરખામણી કરી લેવી. લેનિન વિરોધને સહેજે સાંખી લેતા નહીં, પણ એમનાં હવનકાલદરમિયાન એમના વિચારોની ઝીણવટથી ચર્ચા થતી; અને તેમને વિરોધ કરવા માટે માણસોને દેશવટાની કે કાંમીની સજા થતી નહીં, પણ સ્ટાલિને તેમના દરિદ્રી પક્ષેથી સત્તા ઝૂંટવી લીધી તે પછી એ પક્ષની આખી દવા જ બદલાઈ ગઈ. સ્ટાલિનના મતથી બુદ્ધિ પડતું એ વસ્તુ જ ક્રાંતિવિરોધી મતના પ્રદર્શનરૂપ મળવા લાગી, પક્ષમાંથી સામુદાયિક બેરતરથી, સામુદાયિક દેશવટા, ને સામુદાયિક દેહાન્ત-દંડનાં સજો આપ્યાં, ૧૯૩૬ના ઝાલ્યજીવારણમાં કેટલાંક વચનો અપાયેલાં; તે છતાં, સ્ટાલિનના અનુયાયીઓ સિવાય બીજા કોઈને માટે વાણીનું સ્થાન જ નથી.

જાપાની સ્વતંત્રતા નથી તેમ સભાઓ ભરવાની પણ સ્વતંત્રતા નથી. દરેક જગ્યા જાણે છે કે ચૂંટણીઓ ફારસરૂપ હોય છે; જે માણસો પક્ષના ધોરણને અનુસરતા નથી તેમને ચૂંટણીના ઉમેદવાર ચૂંટી શકાય નથી; અને જે મતપત્રો મતદારોને અપાય છે તે પણ જાણે સ્ટાલિનનાં રાજીતિજ્ઞાન જેવાં હોય છે. અવરજવરની સ્વતંત્રતા પર ધણી ભારે પ્રતિબંધો મુકાયેલા છે, પર-દેશીઓ સાથેના સંસર્ગ પ્રત્યે શંકાની નજરે જેવામાં આવે છે, 'મનરૂપી પછે' ધરપકડ થાય છે; મુકદ્દમા ચલાવ્યા વિના માણસોને લાંબા કારાવાસમાં રખાય છે, ને દેહાન્તદંડ પણ થાય છે, અમલદારી મંજૂરી વિના વિદેશી સાહિત્ય-ખાસ કરીને સમાચારપત્રો-મેળવવાનું મુશ્કેલ છે, સોવિયેટ યુનિયનમાં વિદેશી પત્રકારો પર

૬૬૬ સેન્સરશિપ છે... નાગરિકો સરકારની પરવાનગી વિના પરદેશ મુસાફરી કરી શકતા નથી..... ધણીખરા રાજકીય યુનાયો-ને એમનું ક્ષેત્ર ધણું વિસ્તારી શકાય એમ છે-મરેના મુકદ્દમા છૂપી રીતે ચલાવાય છે; તેમજ મુકદ્દમામાં સાક્ષી, અચાનક વહેરેના સામાન્ય નિયમો ધણાવા નથી..... છૂપી પોલીસની સત્તાએ કેટલી વિશાળ ને કેવી લયાનંક છે, તે ૧૯૩૮ માં યાગોડાના મુકદ્દમા વખતે દેખાઈ આવ્યું. યાગોડા તેની ધરપકડ ઘર્ષિત્વાં સુધી, છૂપી પોલીસને ઉપરી હતો. જાનની પદ્ધતિને પણ પ્રયોગ થાય છે; અને પ્રમાણમાં નાની ઉમરનાં યાજકોને તેમનાં માળાપત્ની ચાડી ખાઈ તેમને પકડાવવા માટે, ઉત્તેજન આપાયું છે, ને તેમની વાદવા કરવામાં આવી છે.

રશિયામાં પાઝમિસ્ટ નથી જ્યાં માણસો નિર્ભયપણે સરકારની રીકા કરી શકે તેના પાસેથી મદદી માંગી શકે, આ વિશે, એવર્ડ ટ્રેકોલે લખ્યું છે.

'દલે, લોકસભા (કન્સ્ટીટ્યુશન્ટ એસેમ્બલી)'ની પહેલી બેઠક પછી, બીજે જ દિવસે (૧૯૩૮ માં) તેણે (લેનિને) એ સભાને વિખેરી નાખી; અને, આ કાર્ય દ્વારા, તેમણે રશિયામાં પાઝમિસ્ટવાળી રાજ્યપદ્ધતિનો અન્ત આપ્યો. આ કામ કરવામાં તેમણે જે નિયમ અને ત્વરા બતાવ્યાં, તે બેઠકને આગે પણ વાદવાલક કરત. હુમા તે પક્ષેવાળા સરકાર ચલાવવાનો પહેલો રશિયન પ્રયાસ હતો; એ સભા કારની ઇચ્છા સુજળ કામ નહીં કરે એમ બેઠકે આર નિકાલમોતેને લગભગ નાપૂર કરી. (૧૯૩૮ ની) લોકપ્રતિનિધિ સભા એ આ પ્રકારનો બીજો પ્રયાસ હતો; અને તેનાથી નરા યુગનો આરંભ થવાનો હતો. પણ એ સભાએ લેનિનની ઇચ્છા અનુસાર ધર્મવાની ના પાડી, એટલે લેનિને તેને પૂરેપૂરી નાપૂર કરી ત્યારપછી આ પ્રકારનો એક પ્રયાસ થયો નથી-એવર્ડ ટ્રેકોલે: 'રશિયા એન્ડ રશિયન' (૧૯૪૮), પૃ. ૧૨૭-૮.

ટ્રેકોલે રશિયાની છેલ્લી સ્લાકાન છેક ૧૯૪૬ માં સીધી, જે પુસ્તકમાંથી ઉપરોક્ત ઉતારો આપ્યો છે તેમાં તેમણે રશિયન પ્રજાનું માનુસ સહાયતાથી સમન્વયવાળા અભિપ્રાય લીધો છે, પણ એમને મુદ્દા અખતું પડ્યું.

પ્રામાણિક એ રીતનો તો હતો જ નહિ. (વિદેશીઓના સંપર્કથી કે ગમે તે અન્ય કારણે દેશની વિદ્યાઓનો વિકાસ મુસતમાન શાસનકાળમાં પણ અવરૂપ થયો હતો, એ આપણે વ્યાકરણ, કાવ્યશાસ્ત્ર અને નૃત્ય ન્યાયનો મોગસ ઝળમાં જે અસામાન્ય વિકાસ થયો હતો એનાથી જાણીએ છીએ. એક રીતે કહીએ તો ભારતીય વિદ્યાઓનો અનેકાંગી વિકાસ મોગસ સત્તાકાળમાં થયો, એમાં યુરોપીય પ્રભુ આવી. હિંદમાં રહેલી નિશિષ્ટતાનો એ પ્રભુએ — પ્રભુના ઉત્સાહી ઉદારચિત્ત (વદ્દાનોએ) — અભ્યાસ શરૂ કર્યો અને એની કિંમત આંધી પ્રચુની આખી ૧૯મી સદી જર્મન અને અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ ભારતની પ્રાચીન વિદ્યાઓના ઝંઘો ઉકેલ્યા પાછળ ગાળી, પ્રાચીન ઇતિહાસના પોષક અનેક શિલારેખો, તામ્રપત્રો, શાસ્ત્રઓ અને છટાના ટુકડાઓમાંથી ઉકેલી આખી દેશના સમૃદ્ધ સાહિત્ય અને ઇતિહાસને પુનર્જીવન જ નહિ — ખરું કહીએ તો નવજીવન જ આપ્યું. ૧૯મી સદીની લગભગ ત્રણ પચીસીઓ તો એ યુરોપીય વિદ્વાનોની જ ખાસ સેવામાં થઈ. બેશક, ભાઉદાજી, ભગવાનસાહ જી, ભાંડારકર જેવા વરલસન એ પ્રાચ્યવિદ્યા વિચાર-ની સરણી ઉપર અઝ બૃમિકામાં આપ્યાં અને યુરોપીય વિદ્વાનોની સંશોધન પરંપરાને અપનાવી દેશમાં ખીન્ન અનેક સંશોધકોમાં પ્રાણ પૂરવાને સંકિતમાન થયાં. વીસમી સદીનો આરંભ થયો અને હિંદના સંશોધક વિદ્વાનોની સંખ્યા વધતી જ ચાલી અને સને ૧૯૧૮ માં પૂના ખાતે “ભાંડારકર ટ્રસ્ટ ઇન્સ્ટીટ્યુટ” ની સ્થાપના થઈ. મુનિથી જિર્નિયનપણ જેવા વિરક્ત જૈનાચાર્યે ખીડું ઝડપી ભાંડારકર ઇન્સ્ટીટ્યુટને પગલર-કરી આપ્યું, અને તરતજ બીજે વર્ષે ૧૯૧૯માં પૂના ખાતે અખિલ ભારતીય પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની ૧લી બેઠક સ્વઃ ડૉ. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને પ્રમુખપદે મળી. અહીંથી ભારતીય વિદ્વાનોને નવો પ્રકાશ સાંપડ્યો અને યુરોપીય પદ્ધતિએ દેશની વિવિધ વિદ્યાઓનાં સંશોધન ઝડપથી વિકાસ સાધી રંગમંચ ઉપર જૂત થવા લાગ્યાં. મુંબઈમાં નવેરબરની તા. ૫, ૬, ૭ જાનિ-રવિ સોમ એ ત્રણ દિવસોમાં ૧૫ મી બેઠક મળી. આ ૩૦૦૦ વર્ષોના ગાળામાં વચ્ચે ખીજી ૧૩ બેઠક હિંદનાં વિવિધ શહેરોમાં થઈ. ૧ થી ૧૪ બેઠક સુધીના પરિષદ ના અહેવાલક્રમંજ નોતાં ભારતીય વિદ્યાઓના વિપુલ

સંશોધનનો સાદાતકાર જરૂર થાય છે. એમાં ૭૫થેકા પ્રમુખ પ્રમુખોનાં અને વિભાગી પ્રમુખોનાં લાવણોનો શ્રોતાઓને સંપૂર્ણ લાભ મળ્યો છે, બ્યારે અભ્યાસ નિષ્-ધોમાંના ઘણા ખર્ચને પણ એ રીતે સંભળવાનો લાભ મળ્યો જ છે. શિક્ષણ સ્થાપત્ય અને ખીજી લક્ષિત કળાઓનો પરિચય તો પ્રત્યક્ષ થાય એમ પ્રદર્શનોના રૂપમાં તેમજ પેટા ઉપર પણ દર્શાવવામાં આવ્યાની પ્રમા રચીકારવામાં આવી છે. આમ પરિષદની આખી બેઠકા ભારતીય વિદ્યાઓને સાદાતકાર દર્શાવવાનું એક પ્રબળ સાધન બની ચૂકી છે.

પરિષદનો પ્રધાન હેતુ સાહિત્ય અને સાહિત્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોના વિકાસનો ખ્યાલ આપવા પૂરતો છે તેથી એકી સાથે અનેક વિષય તંબુલાર દિવસમાં રચુ થવા હોય છે. આમાંના મહત્વના વિષયોને રેચુ કરવાની સરળતા થાય તે માટે પછીથી તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન એ વિષયોની સ્વતંત્ર પરિષદો અલગ પણ સ્થાપ-યેલી છે, ને તે તે દેશભાષામાં વિકાસ પામતા સાહિત્યને ઉદેશી પ્રાંતીય તે તે સાહિત્ય પરિષદો પણ આપુ થઈ છે, બેશક કેટલીક પરિષદો તો પ્રાચ્ય વિદ્યા પરિષદના જન્મ પહેલાંની જ છેઃ યુજરાતી સાહિત્ય પરિષદની ૧લી બેઠક સને ૧૯૦૫ માં જ થઈ હતી.

મુંબઈની પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદની બેઠકમાં ૧૮ બેઠકા પેટાવિભાગ રચીકારવામાં આપ્યા હતા. વેદિક, ઇરાની, સંસ્કૃત સાહિત્ય, ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ, અરબી-ફારસી, પાર્સિ-ઐઠ્ઠધર્મ, ઇતિહાસ, પુરાતત્ત્વ, ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર, દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ, તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ, વૈજ્ઞાનિક વિદ્યાઓ-લક્ષિત-કળા, મરાઠી, યુજરાતી, હિંદી, કન્નડ, અને ઉર્દુ એ અલગે ભાષાઓને આવરી લેતા નિષ્ધોની સંખ્યા પણ કાંઈ નાની નહોતી. બેઠક માટે રચીકારાયેલા નિષ્ધોનો રૂંદો સાર સાચવતી પુરિતકા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે તે જોતાં અરેખરે આશ્ચર્ય થાય એમ છે. વિષયવાર જોતાં (૧) વેદિક ૨૭, (૨) ઇરાની ૯, (૩) સંસ્કૃત સાહિત્ય ૬૩, (૪) ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ૨, (૫) અરબી-ફારસી ૭, (૬) પાર્સિ-ઐઠ્ઠધર્મ ૪, (૭) પ્રાકૃત જૈન ધર્મ ૯, (૮) ઇતિહાસ ૩૨, (૯) પુરાતત્ત્વ ૬૪, (૧૦) ભારતીય ભાષાશાસ્ત્ર ૧૦, (૧૧) દ્રાવિડ સંસ્કૃતિ ૩, (૧૨) તત્ત્વજ્ઞાન-ધર્મ ૨૭, (૧૩) વૈજ્ઞાનિક વિદ્યા-લક્ષિતકળા ૧૩, (૧૪) યુજરાતી ૮, (૧૫) હિંદી ૨, (૧૬) કન્નડ ૯, (૧૭) મરાઠી ૭.

(૧૮) ઉર્દૂ ૧-આમ ૨૪૭ નિબંધોના તો સાર માત્ર છંપાયો છે. આ ઉપરાંત પણ વધુ નિબંધ આવ્યા હતા, કેમકે શુજરાતીના વિષયમાં ૮ નિબંધ નોંધાયેલા હતા છતાં બેઠક વખતે ૧૦ નિબંધ હતા. આ પ્રમાણે પ્રત્યેક વિભાગ જોવામાં આવે તો ૧૦-૧૫ થી વધુ નિબંધ જરૂર મળે. આટલી વિપુલ સંખ્યા હિંદમાં અભ્યાસપ્રેમ કેટલો વધેલો છે-સંશોધનના ક્ષેત્રમાં-એવો માત્ર આજો જ ખ્યાલ આપી શકે. સંશોધનના વિષયનાં અનેક સામયિકો-માસિક, દ્વિમાસિક, ત્રિમાસિક, ચતુર્માસિક, પાંચમાસિક, વાર્ષિક વગેરે બહાર પડે જ છે-એઓમાં વિપુલ સંશોધન પ્રસિદ્ધ થાય છે, એ બધાનો વિચાર કરવામાં આવે તો આ ક્ષેત્રમાં થતી પ્રવૃત્તિ હિંદના વિદ્વાનોને એકંદરે ગૌરવ અપાવે એવી છે.

નવેમ્બરની ૫ મી તારીખે બપોરે બે વાગતાં મુંબઈ યુનિવર્સિટીના કોન્વેક્શન હોલમાં મુખર્જી ના. જવનર રાજ માહારાજસિંગજીને હરતે પરિવહની પંદરમી બેઠકનું ઉદ્ઘાટન થયું હતું. એમણે પરિવહનું બહુમાન કરતાં પૂર્વની બેઠકાની વિશેષતાનો પણ ખ્યાલ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, એમણે ખાસ ધ્યાન તો એ દર્શ્યું હતું, કે પ્રાચ્યવિદ્યાના વિષયોની એટલી વિપુલતા છે કે હજી કેટલુંએક ક્ષેત્ર અગ્રાપિ અજ્ઞાપિગ્રાપિ છે. એમણે યુરોપિયન સમર્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ વિદ્વાનો મોંપ, ગ્રિમ, મેક્સમુલર વેળર, બોસ્લિંક રોસ, સેનાર્ટ, લેવી, ડોયસન, વિન્ટર્નિઝ, ક્રાઇન્ટી રોવાઓની યાદ આપી પરિવદ સમૂહ જે કાર્ય કરતું છે તેનો વ્યાખ્યાનતો ખ્યાલ આપ્યો હતો કે :

(૧) પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં થતી પ્રગતિની આનુક્રમિક યાદી અને પૌરસ્તવ સાહિત્યના વર્તમાન પ્રવૃત્તિઓ ચર્ચા કરતું સામયિક પ્રસિદ્ધ કરવું. જોઈએ;

(૨) હિંદનો નવેસરથી ઇતિહાસ લખવો જોઈએ; અને-

(૩) સજી-સપ્રમાણ એતિહાસિક સિદ્ધાંતો ઉપર રચી શકાય તેવા સંસ્કૃત ભાષામાં કેશ નિયમ કરાવવો જોઈએ.

પરિવદના કાર્યક્રમમાં આ વસ્તુઓને અવગત રચ્યાં છે જ. ઉપરાંત પુરાતત્ત્વવિષયક સંશોધન તેમજ પડોશના દેશોના સાહિત્યનો તુલનાત્મક અભ્યાસ, કેમકે હિંદના ઇતિહાસ ઉપર એની અસર અવગત છે-પૌરસ્તવ

ભાષાઓ અને સાહિત્યનો જોડો અભ્યાસ, સંસ્કૃતિદિ ભાષાઓના હરતરિખિત ગ્રંથો અને એવા તેમજ બીજી ભાષાઓના રૂઢિત ગ્રંથોનું સંગ્રહીકરણ, અને કાવ્યમાધ્યા જેવી ગ્રંથમાળાઓનું પ્રકાશન-એ વગેરે તરફ પણ એમણે ધ્યાન દોર્યું હતું.

મુંબઈ યુનિવર્સિટીના વાર્ષિક-આસેસર મ. મ. ડો. પી. વી. કાણેએ મેળોનાનું સ્વાગત કર્યું હતું, અને પોતાના વ્યાખ્યાનમાં મુખર્જીના મુદ્રપ્રસિદ્ધ ધર્મિક અને વિદ્વાન શહેરીઓની સારસ્વત-શારદ ઉપાસનાનો આજો ખ્યાલ આપ્યો હતો.

પરિવદની આ બેઠકને માટે વરાયેલા પ્રમુખ-હિંદના સમર્થ પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ કાલ્યાણસુભર્મણ ડો. મુશીક-કુમાર દે એમના પિતાજીની ગંભીર માંદગીને કારણે હજાર રહી શક્યા નહોતા. એમણે પોતાનું ભાષણ મોકલી આપ્યું હતું તે ઉપપ્રમુખ-એવાજ સમર્થ પ્રાચ્ય-વિદ્યાવિશારદ * પ્રો. કે. એ. નીલકંઠસાસ્ત્રીએ વાંચી મંજૂરાવ્યું હતું, વકતવ્ય અત્યાર સુધીની હિંદની પ્રાચ્ય-વિદ્યા સંશોધનની સંક્ષેપમાં સચોટ મીમાંસા આપતું હોઈ, ખૂબ પ્રેરણાદાયક હતું. પરિવદની પ્રણાલિને અનુસરી પ્રયુએ પ્રાચ્ય વિદ્યાઓના અભ્યાસની પ્રગતિની સમા-લોચના કરવાનું તેમજ નવીન સૂત્રોનો આપવાનું કાર્ય મુખ્યત્વે કરવાનું હોઈ, આ પ્રયુએ પણ એ ધર્મ બજાવ્યો હતો. ૧૯૪૯ માં પૂના ખાતે ૨૫. રામકૃષ્ણ ગોપાળ ભાંડારકરને પ્રમુખરથાને મળેલી પહેલી બેઠક નવેમ્બરની ૫-૬-૭ એ ત્રણ તારીખોએ મળી હતી, આને પણ એ જ તારીખોએ બેઠક મળે છે, એ સામ્ય તરફ ધ્યાન દોરી પ્રતિ બેઠકમાં વિદ્વાનો ઉત્તરોત્તર વધુ અને વધુ સહકાર આપતા થયા-વધુ સમાદર કરતાં થયા અને એ રીતે હિંદમાં આવી પરિવદનું બહુમાન થયું એનો દ્રઢકમાં ખ્યાલ પણ આપ્યો હતો. પ્રયુએ વળી એ તરફ પણ ધ્યાન દોર્યું હતું કે પરિવદના આસ્તિત્વની પૂર્વે માત્ર યુરોપના દેશો જ પૌરસ્તવ વિદ્યાના અભ્યાસ અને સંશોધનનાં ધામ હતાં; પણ છેલ્લાં ૩૦ વર્ષોએ એ વિધાનને પલટી નાખ્યું છે અને યુરોપને બદલે આને હિંદુસ્તાન ધામ બની ચૂક્યું છે; બેશક, સંપૂર્ણપણે તો નહિ જ. આપણે જોઈએ છીએ કે યુરોપમાં પૌરસ્તવ વિદ્યાઓ તરફનો રસ એસડરતો આવ્યો છે, ત્યારે હિંદની વિદ્યાપરિષદો અને બીજી વિદ્વત્સ-ભાગ્યોએ એ રસને ઉત્તરોત્તર કેળવ્યો છે અને દમનગરી

* પરિવદપ્રમુખના વ્યાખ્યાનનો ઉપયોગી ભાગ યુગરચનાના આવનારા માસના અંકમાં પ્રગટ કરવામાં આવશે.

સંશોધનમાં હિંદુ વિદ્વાન અને ઉત્સાહી સંશોધકોનાં દર્શનનો લાભ લીધો છે.

સંશોધનનું કાર્ય ખત અને ધીરજ તો માગી જ લે છે, પણ દ્રવ્યનો મોટો ખર્ચ પણ માગી લે છે. આ કાર્ય માત્ર સરકારની મંદદત્તી જ સાધી શકાય. પૂર્વે બ્રિટિશ સરકારે આ દિશામાં કરોડો રૂપિયાનો ખર્ચ કર્યો હતો અને આપણી આજની સ્વતંત્ર ભારત સરકારને કરોડો નહીં પણ અબજોનો ખર્ચ કરવો જ પડશે. દેશ ઉપરોષ્ટર સ્થિતતા પામતો જશે તેમ તેમ આ દિશામાં બહુમૂલ્ય કાર્ય કરવાની સુવિધા મળતીજ નશે. કેળવણીના સંશોધક ઉપરોષ્ટર વધશે જ-સ્વતંત્ર દેશમાં એ આવશ્યક જ છે; અને તેથી પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓમાં-એટલુંજ અભિનવ વિદ્યાનની દિશામાં પણ હિંદુ દુનિયાને મોખરે આવી રહેશે જ.

કાશીની એકને પ્રમુખસ્થાને ડૉ. બેન્ડોપાદ્યાયે પ્યાન દેખું હતું કે આપણે આપણા કાર્યની ગુણવત્તા અને ક્ષમતાનું પોરણ જાળવી રાખવું જ નેહ્યું. ધોરણ જો હલકું પડશે તો કાર્ય પણ જીતરતી કેદિએ જઈ પડશે. દેશના સંશોધકોએ આ સ્વપ્નને લક્ષ્ય બદલ જવા દેવું કદી નહીં પાલવે.

એક ઉપયોગી વાત તરફ પ્રમુખના વક્તવ્યમાં જે ધારણા હતો એ બુદ્ધિવાળા જોવા નથી. એક રીતે જોતાં આપણે હાં સંશોધનના ક્ષેત્રમાં સાચા સ્વરૂપમાં તો મધીગણેશાયનમઃ જ છે યુરોપના વિદ્વાનોએ જે પ્રૌદિ અને ગૌરવથી સંશોધનનું કાર્ય ગઈસદીમાં કર્યું છે, તે જ પ્રૌદિ અને તે જ ગૌરવ આપણે અજાપિત રીતે જાળવવાનું છે. એમને મજેલી પૂર્ણતા આપણે નહીં જોળવિયે તો કયું કારવ્યું દીપશે નહીં. એઓનાથી સવાયો શુદ્ધિ-શક્તિનો ઉપયોગ આપણે કરવાનો છે. એઓના કરતાં આપણી પાસે તો સરળતા વધુ છે. આપણોજ દેશ દોષ આપણને પ્રત્યેક વસ્તુ સરળતાથી હસ્તગત થઈ શકે એમ છે. જ્યાં જ્યાં એ લોકોને મુશ્કેલી પડી છે ત્યાં ત્યાં આપણે સરળતાથી માર્ગ કાઢી શકવાની સ્થિતિમાં છિયે.

જે પ્રૌદિ અને ગાંભીર્યથી પ્રમુખનું વક્તવ્ય રજૂ થયું છે તેનો તો ખ્યાલ પણ આપી શકાય એમ નથી. લેણ પણ સંકોચ વિના એમણે પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદો સામે લાંબમતી ધરી છે, અને સદા સાવધાન. યદ્ય પોતાનાં સંશોધન આજળ ધપાવવા પ્રેરણા આપી છે.

૪

વિભાગીય પ્રમુખોનાં ભાષણ વિદ્યાર્થી ભરેલા હતાં, એટલુંજ નહીં પણ પોતપોતાના વિષયમાં અત્યાર સુધી થયેલી પ્રગતિનો ખ્યાલ આપી નવી દિશા-કાર્યપદ્ધતિનો-પણ રાહ બતાવનારાં હતાં. બધાં જ ભાષણોમાં હાજરી આપી શકાય એવું હતુંજ નહીં; અને ભાષણ છપાયેલાં નહોતાં, એટલે એકાદ બે વિભાગનો જ લાભ લઈ શકાતો હતો. વૈદિક વિભાગના પ્રમુખ ડૉ. વિશ્વબંધુ શાસ્ત્રી (દેશિકાધારપુરવાળા) નું વક્તવ્ય આખું સાંભળવાનો લાભ મળ્યો હતો. વિદ્વાન વક્તાએ સંહિતાના મંત્રોના પાઠ નક્કી કરવાની દિશાનો ખ્યાલ લગભગ નવીન રીતે જ આપ્યો હતો એમ કહિયે તો ખોટું નથી. એકના એક મંત્રો કે ત્રતીકા એકથી વધુ કેસણે, તેની તે મંત્રસંહિતામાં કે બીજા પેદ કે વેદોની મંત્રસંહિતામાં આવે છે; એ બધા સ્થાનોનો પથક પથક રીતે તેમજ સમગ્ર રીતે અભ્યાસ કર્યા પછી જ સાચો પાઠ સાધી શકાય. સંહિતાઓનો અર્થ નક્કી કરવા માટે આ પદ્ધતિનો સ્વીકાર અનિવાર્ય છે એમાં શંકા નથી જ. એમણે સંખ્યાબંધ ઉદાહરણ આપી પોતાના આ નવવિધાનની ઉપયોગિતા સમજાવી હતી.

પ્રાકૃત અને જૈનધર્મ-વિભાગના પ્રમુખસ્થાનેથી આપણા ભારતખ્યાત પ્રાચ્યવિદ્યાવિશારદ શ્રુતિ થી જિનવિનયજીએ આપેલું બ્યાખ્યાન, મોડેમોડે પણ ૨૦મી સદીના આરંભમાં જર્મન વિદ્વાનો-પાદોપી, લોપમેન, શુશ્રિષ વગેરેએ કેવી રીતે પ્રાકૃત ભાષાઓનાં સંશોધન ની આંકણી કરી અને કાપોં શરૂ કર્યાં, એને ભાત-માહિતીનો ખ્યાલ આપનારું હતું. પૌરસ્ત્ય વિદ્યાઓમાં અનેક દ્રષ્ટિએ મધ્ય. પ્રાકૃતભાષાઓનાં વિપુલ સાહિત્યનો અભ્યાસ જરૂરી છે. એ પ્રાકૃતો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યદિકની કડીરૂપ છે. ભાષાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લો, કે તત્ત્વજ્ઞાનનો, સમાજશાસ્ત્રનો અભ્યાસ લો, કે ધર્મનો-એ બધાના અભ્યાસ માટે એ વચલી કડીનો ઉકેલ અત્યંત જરૂરી છે. એનાં જ્ઞાન અને સંશોધન વિના ભારતીય સંસ્કૃતિની સાચી અને પ્રામાણિક પરંપરા હસ્તગત થઈ શકે એમ નથી.

ભાષાશાસ્ત્રના અભ્યાસ-વિષે પ્યાન દોરતાં શ્રુતિજીએ જણાવ્યું હતું, કે વચ્ચેના યુગમાં હજારો દેશી સંજોનો થયેલો ઉપયોગ-આજ સુધી-જગવાઈ રહેલો છે તે-

પ્રાકૃતોમાં જ સવિશેષ થયો છે. દ્રવિડ ભાષાના લગભગ ૪૦ ટકા જેટલા શબ્દ આ પ્રાકૃત ભાષાનાં સૂત્ર નિયુક્તિ ભાગ્ય ચૂર્ણી તેમ જ કથાસાહિત્યમાં સમવાયેલા છે. પ્રમુખથીએ સપ્રમાણ બતાવ્યું હતું કે પ્રાકૃત ભાષાના સર્વાંગીણ કોશ વિના સંસ્કૃત ભાષાનો કોશ પણ અપૂર્ણ રહેવાનો; વર્તમાન દેશભાષાઓના કોશોની પૂર્ણતા તો પ્રાકૃત ભાષાના સર્વાંગીણ કોશ વિના આકાશ-કુંસુમવત જ છે.

પ

નિર્ગધોનું વાચન એ અંગ ગુદા ગુદા વિભાગોમાં એકંદર સારી રીતે થયું હતું. નિર્ગધોનો સાર, પુરિતકા રૂપે પ્રસિદ્ધ યદ્ય ચુક્યો છે એ ઉપર બતાવ્યું જ છે. ૧૮ પ્રધાન વિભાગોમાં અનેક પેટા વિભાગો ઉપર નિર્ગધો જખાયેલા જે મળ્યા છે, તેમાં સંખ્યાબંધ નિર્ગધ તે તે નિર્ગધના લેખકોના મુખ દ્વારા રજૂ થયા હતા. બધા વિભાગોમાં હાજરી આપવી અશક્ય જ હતી. ગુજરાતી વિભાગમાં દશ નિર્ગધો આવેલા હતા, તેમાંથી ૭ નિર્ગધોનું વાંચન થયું હતું. પ્રમુખ શ્રીમાન કનૈયાલાલ મા. મુનશીનું ગુજરાતનાં ઇતિહાસ અને પ્રાચીન સાહિત્યને લગતું મુદ્રિત પણ થયું છે, જેથી સમગ્ર ખ્યાત આવી શકે છે. નિર્ગધોમાંના જે સાંજગતમાં આવ્યા તેનો જ ખ્યાલ આવી શક્યો છે. ગુજરાત પાસે પણ સંશોધનની ત્રીણવટ છે એનો ખ્યાલ આ નિર્ગધોથી અવશ્ય આવી શકે એમ છે. ગુજરાત પાસે માત્ર ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના જ અભ્યાસીઓ છે એટલું જ નથી, પણ ઇતર વિષયોમાં પણ સંશોધન કરનારા છે જ. જેઓ ઉણપ જોવા પ્રયત્ન કરે છે તેઓ બીજા ભાનુપ્રાંતો તરફ પૃથક્ પૃથક્ રીતે ન જોતાં સમગ્ર-રીતે જુએ છે; તેથી જ અહીં એમને ઉણપ લાગે છે. ગુજરાતનાં યુવાન સંશોધકો તરફ સમાજ કે સરકાર ઉભયતી નજર ઓછામાં ઓછી છે, અને તેથી જ નજીકે અણ સ્વરૂપ કામ થાય છે એમ લાગે છે. વસ્તુનિયતિ જુદી જ છે. આ યુવાન સંશોધકો પાસે ભુદિ છે, શક્તિ છે, શ્વેત પણ છે; એઓને નેહાએ છે માત્ર પીડાબળ, એ હવે મળશે જ; કેમકે ભારત દેશ આજે સ્વતંત્ર થયો છે અને સરકાર જેમ જેમ સ્થિર થતી જશે તેમ તેમ આ દિશા તરફ પણ વલ્લ આપશે જ. આપણે જોઈ શક્યા છીએ કે ગુજરાત વિદ્યાસભા જેવી એક આખી સદી વટાવી ચૂકેલી સંસ્થાના અગળ પ્રયત્નોને ફો

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનાં દર્શનનો લાભ દેવે ગુજરાતને મળશે; ત્યારે આ યુવાન સંશોધકોના કાળેને વેગ મળવાનો જ છે. આપણે જાણીએ જ છીએ કે દિંદમાં અનેક યુનિવર્સિટીઓ સ્થપાઈ અને તે તે દ્વારા શિક્ષણ પામી નવી દિશા પ્રાપ્ત કરવા ભાગ્યશાળી થયેલા વિદ્વાનોમાંના ઘણા. સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પડી માનુષમિના ગૌરવમાં જદિ કરવા સમર્થ થયા છે-એ ભાગ્ય હવે સ્વતંત્ર રીતે ગુજરાતને પણ મળે છે. ત્યારે ગુજરાત પણ પોતાના પુત્રો દ્વારા દેશના સંશોધન-ક્ષેત્રમાં પણ સફળ કાળો આપશે જ. ગુજરાત પાસે. રત્નો છે.—પાકમાં છે, પાકે છે અને પાકશે. (૧૫. લગવાનસાત ઇંદણ, ૨૫. જયપૂષ્પ ઇંદણ, ૨૫. આનંદશંકર દુવ, ૨૫. ચિમનસાત દલાસ અને ભારતની સ્વનંત્રતાના અર્પક મહાત્મા ગાંધી ને આર્થ સંસ્કૃતિના પોષક દયાનંદ ને રાયચંદ ગુજરાતને આંગણે જ ઊઠરી દેશસ્વાધી બન્યા હતા. મહાત્માજી તો માત્ર દેશસ્વાધી નદિ જગત્સ્વાધી બન્યા છે. અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ આજે સમગ્ર દિંદુસ્તાનના સાચા સ્વાતંત્ર્યપાલક ધર્મજગતને આશ્ચર્યમાં નાખી ગયા છે.) ગુજરાતી વિદ્વાનોએ મનમાંથી લઘુમંથી કાઢી નાખી ઇતર પ્રાંતના વિદ્વાનો સાથે ખમેખમો મિત્રાત્વી કામ કરતા થયાની જરૂર બીજી યદ્ય છે.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી આવે છે, આવતી બેઠક લખનૌમાં થશે; પણ પછીની બેઠક ગુજરાતમાં જ થશે, એ લગભગ નિશ્ચિત કહી શકાય. એ વખતે ગુજરાતી વિદ્વાનો અંગક વિષયોમાં કરેલાં સંશોધનોનો લાભ આપશે જ.

આની પરિપોષા પ્રગ્નમાં પ્રાણ પૂરનારી દોષ છે, મહાન સત્તાનાં અધિપતેશનોનું ફળ ભારતની પ્રગ્નએ બનુભવ્યું છે, અને આજે એના જ પ્રતાપે ભારત સ્વતંત્ર દેશ થયો છે.

છ

હી તારીખ આખી અને ૭ મી તારીખનો અર્થો દિવસ સમગ્ર કામકાજ ધોળીતળાણ ઉપર સેન્ટ્રેલિયર્સ કોલેજમાં થયું હતું, ત્યારે ઉપસંહારનું કાર્ય ચોપારી ઉપર ભારતીય વિદ્યાભવનમાં થયું હતું. ઉપસંહાર પેળાએ પ્રમુખસ્થાનેથી એક મંદત્વનો દર્શન રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. ભારતવર્ષને એના એક સ્વર્ણમ્મ પ્રાચ્યવિદ્યા-વિદ્યાભવની અન્યંત આપસકકા દોષ, ભારત સરકારને દાણે એની સ્થાપના કરવી એને એમાં પૌરસ્ત્ર વિદ્યાઓના અભ્યાસની સુવિધા થાય એ માટે દેશમાં પ્રાપ્ત થના હસ્તશિખિત મંથોનું એકત્રીકરણ, એ જ પ્રમાણે સંશોધન અને પ્રકાશન કરવાં.

દહિયુદાણ

શ્રી અપર્ણાબહેન ત્રિવેદી.

પાંચ પાંચ દીકરા પછી એક દીકરીનો જન્મ થયો. બાળાચે 'સાઝી એનું' નામ પાડ્યું—નરૂપમા. આ ઘરમાં અવાર મુઠ્ઠી આવું નવીન નામ કોઈ દિવસ સંભળ્યું ન હતું. સાધારણ રીતે દેવ દેવીઓનાં નામ જ રખાનાં જેમકે—ગણેશ, કાર્તિક, પાર્વતી વગેરે

ઉંમર સાથે ચનાં નરૂપમાના લગ્નની વાતચીત શરૂ થઈ. ઘણી શોધખોળ કર્યા છતાં પિતા રમજન્દર મિત્રને કોઈ પણ છોકરા પસંદ ન આવતો. છેવટે મદામહેનતે એક નાવખલાડુનો એકનો એક છોકરો શોધી કાઢ્યો. આ નાવખલાડુની પૈતૃક ધનદોલનમાં તો ખાસ કંઈ હતું નહીં પણ તે છતાંય મોડું ઘર તો ખરું ને !

વરપક્ષ નરૂપમા દસ હજાર રૂપિયા પહેરાણી અને તે ઉપરાંત બીજી પણ ઘણી ચીજ વસ્તુઓની માંગ આવી. રામસુન્દર જરા પણ વિચાર કર્યા વગર સમ્મત થયા. કદરણ કે આવો છોકરો હાથમાંથી જવા દેતાંય એમ ન હતું.

અનુસંધાન પાન ૩૫ તું ગણુ

આ દરારની ઉપયોગિતાના વિષયમાં એ મત છે જ નહિ. જ્યારે ભારતવર્ષ સ્વતંત્ર થયું છે ત્યારે એને એનું આ પ્રકારનું સ્વતંત્ર વિદ્યાલય હોય એ જરૂરી જ છે. વિદ્યાના નિયમો શીખવનારાં વિદ્યાલયો છે—તેઓ કિલ્લ મિત્ર હોતોમાં અનેક સંશોધનો કરે જ છે; એ રીતે ઇતિહાસ, રસાયણ આદિક વિષયોનાં પણ છૂંદાં છવાયાં અનેક સંસ્થાઓ અને હનિવર્સિટીઓ દ્વારા સંશોધન થયાં છે. આ બધાં એક જ દેશમાં વ્યવસ્થિત થાય એવી અધ્યયન સંસ્થા હોય તો એ દેશને પરમ ઉપકારક નીવડશે એમાં શંકા નથી જ. આ વાત ભવિષ્ય ઉપર જ આપણે મુઠ્ઠી દેવી નેહ્યે.

આવાં જ્ઞાનસત્ર અનેક વિષયોનાં અનેક યોગ્ય અને ભારતવર્ષ અનેક રીતે સમૃદ્ધ અને !

કોઈ પણ રીતે રૂપિયા ભેગા કરી રાકતા ન્દોના. કંઈ ચીંટા મૂક્યું, કંઈ વેચ્યું, એમ ફેટલા પ્રયત્નો કર્યા છતાંય છ સાત હજાર તો બાકી જ રહ્યા. આ તમ્મ લગ્નનો દિવસ નજીક આગવા લાગ્યો.

છેવટે લગ્નનો દિવસ આવી પણ પહેલિયો. ઘણા જ મોટા બાળક સાથે એક જાણીતા રૂપિયા ઉછીના આપવાની હા પાડી હતી. પણ તે ય વખતસર આવ્યો નહીં. લગ્ન મંડપમાં તો શોર મચી ગયો. રામસુન્દર આપણા રાવખલાડુને પગે પડીને કહેવા લાગ્યા, “લગ્ન થઈ જવા દો કું નહીં રૂપિયા વસુલ કરી આપીશ.” “રૂપિયા કાશમાં આવ્યા વગર વરને મંડપમાં લાવવામાં નહીં આવે” રાવખલાડુ બોલ્યા.

આ કુદરતનાથી અંતઃપૂરમાં તો રાકડાં થઈ ગઈ. આ મોટી આફતનું જે મૂળ તે તો પાનેતર, યુદ્ધ વગેરે પહેરો છાનીમાની બેઠી હતી. ભાગિ સસરાછને માટે એના હૃદયમાં કેરોસીન લકિતભાવ અને પ્રેમનો ઉદય થતો હતો તે કહી ન શકાય !

એટલામાં એક ઉકેલ આગ્યો. વર અચાનક પિતાની આજ્ઞાનું ઉદ્દેશન કરી બોલી કાઢ્યો.—“આ બધી કહેણો દેણ, કિમ્મત કરવી એ વળી શું ? કું તો લગ્ન કરવા આવ્યો છું તે લગ્ન કરીને જ જાઉં.”

જાપ તો દીકરીની આવી વર્તુણુંકથી જોને તેને કહેવા લાગ્યા—“જોયું, આ બાળકાલના છોકરાઓની રિતભાત.” “શાસ્ત્રશિક્ષણ, નીતિશિક્ષણ કંઈ નહિ એનું ફળ.” એકાદ એ મોટી ઉમરના માણસો બોલી ઉઠ્યા.

અહુનિક શિક્ષણની ખગમ અવર પોતાના સંતાનમાં જોઈને રાવખલાડુ નિરાશ થઈ ખેરી રહ્યા. તદ્દન આનંદ, ઉત્સાહ વગર જેમ તેમ લગ્ન થઈ ગયાં.

સાસરે જતી દીકરીને છાતી સરસી આંખતાં બાપની આંખોએ વેગ મુઠ્ઠી દીધો. “આ લોકો શું મને દવે કોઈ દિવસ પછી નહીં આવવા દે બાપુ ?” નિરૂપે પ્રશ્ન

ક્યો. "શું કામ નહીં આવવા દે મેદાં ! હું જાણું તને લાઇ આવી." રામસુન્દર બોલ્યા.

રામસુન્દર ઘણી વખત દીકરીને મળવા જતા. પણ વેવાખો ઘેર જાણે એમનું જગા પણ માન ન હતું. તોફાન પણ એમની તરફ નીચી નજરે જોતા. જ્યારેના એરડાનાં કોષ દિ સ પાંચ મિનિટ માટે દીકરીનું મોઢું જોડ મળતું તો કોષ દિ સ એ પણ ન મળતું.

વેવાખના પત્નું આ અપમાન કેમ સહન થયું? રામસુન્દરે નક્કી કર્યું, કે ગમે તેમ કરી હવે પૂરા રૂપિયા આપી દે. પણ જે દેવું હતું એનો જ ભાર ઉપડતો નહોતો. ધરખર્ચમાં ખૂબજ તાણ પડતી, હલેજીવરની નજર ચૂકવવા હમેશા કંઈકને કંઈક યુક્તિઓ શોધતી પડતી.

આ તરફ સાસરે નિરૂપમાને ઉઠનાં બેસનાં મહેણાં સાંભળવા પડનાં. પિયરની નિંદા સાંભળી ગારજાં ગરજ કરી રહ્યું એ તો એનો રોજીદો કાર્યક્રમ ચલ ગયો હતો.

સાસુજનો રોષ કેમે ક્યોં કંડા પડતો ન હતો. જો કોઈ કહે "વાહ શું રૂપ છે વજુનું, મોઢું જોડે આપો ય રૂ." "હા જોયું મોઢું રૂપ. જેવા ધરની ઊકરી એવું એનું રૂપ" સામુજી ગઈ છે.

એટલે સુધી કે વજુ શું ખાવ છે, કે શું પહેરે છે એની પણ કંઈકે હસકાર ન હતી. જો કોઈ દયાળુ પડેજાય આવી કંઈ બેદ-કારીની વાત કરે તો સામુજી જવાબ આપે "ના કરીએ છીએ તે કંઈ એણું નથી." એટલે કે ખાવે જો પૂરી કિમ્મત આપી હોય તો દીકરીને પૂરો રોડ મળત. અધાવની વર્તણૂકથી એનું જ લાગે કે જાણે આ ધરમાં વહુનો કાંઈ હક્ક જ નથી. ત્યજે ગમે તે રીતે ધરમાં પેસી ન ગઈ હોય II.

કદાચ દીકરીના આ અનાદર અને અપમાનની વાત જાણને કાને પહોંચી હશે એટલે રામસુન્દર પોતાના મહેવાના મકાનને વેચવાની તત્તલીન કરવા ગયા.

દીકરીઓ ધરખાર વચરતા થઈ જશે એ વાત રામસુન્દરે એમનાથી છુપી રાખી, વિચાર કર્યા હશે મકાન વેચી એ છાડે રાખી એમાં નહેવું, અને એવી રીતે રહેવું કે જેથી દીકરાઓને જાણના મુશ્કેલી જા વાતની ખબર પડે.

પણ ઊકરાઓને વાતની ખબર પડી ગઈ. ખંધા આવી રડવા લાગ્યા, એમાંય મોઢા ત્રણ તો પડેજાય

અને કોઈક તો સંતાનવાળા એટલે એમનો વધી મોઢા કોનો ધર વેચાણું મોઢી વાળું પડ્યું. હવે રામસુન્દરે જાદી જુદી જગ્યાઓથી મોઢા મોઢા જાવન સાથે યોગ યોગ રૂપિયા ઉઠીના લેવા માંડ્યા. આથી તો ધરખર્ચ ચકાવતું ય મુશ્કેલ થઈ પડ્યું.

નિરૂપિતાનું મોઢું જોઈ જઈ સમજતી. જુદાના સદેવ વાગ, શુદ્ધ મુખ અને સદા સંકેતિત હાંવળાંવળી, દૈન્ય અને હુશિયા છુપી ન રહતાં. દીકરીની પાસે જાપ જ્યારે દેવિત હોય ત્યારે એ મુન્દળિ પશ્ચાતાપ કાંઈ છુપો નહે. રામસુન્દર જ્યારે વેવાખના ધરનાની સમન્વિતી દીકરીને યોડીવાર મળતા ત્યારે જાપના હેવામાં કેટલું દુઃખ સમાયું છે તે એમના હાસ્ય ઉપરથી જ જાણાઈ આવતું.

પિતાના એ વ્યથાગુર હેવાને સાંવન આપવા ખાતર યોગ દિવસ પિયર જતા માટે નિરૂને ધુન જ અધીરાઈ આવી. પિતાનું મ્હાન મુખ જોઈ એનાથી હવે દૂર નેહતું ન હતું. એક દિવસ રામસુન્દરે કહ્યું— "જાણ મને એકવાર ઘેર લઈ જાવ". "સારું" રામસુન્દરે કહ્યું.

પણ એમનું કાંઈ જોર ન થાય—પોતાની દીકરી ઉપર પિતાનો જે રજાભરિક હક્ક હોય તે તો એમણે રૂપિયાને બાંધે ગીરી ખૂંચેો હતો. એટલે સુધી, કે દીકરીનું મોઢું જેવાને પણ એમને સકારાણી ભીખ માંગતી પડતી. એમાંય કેટલીક વખત તો બીજી વાર કાંઈ જોગાવ નહી.

પણ દીકરી જ્યારે પોતે જ ઘેર આવવા માગે ત્યારે એને જાણા વચર કેમ રહેવાય ! એટલે વેવાખની પાસે એ વાત રજૂ કરતાં પહેલાં રામસુન્દરે કેટલી હીનતા, કેટલું અપમાન અને કેટલું તુસ્તાન સહન કરીને જે ત્રણ હપ્તર રૂપિયા બેગા કર્યા હતા...પણ એનો ફતિવાસ થયેત રડે ને જ ઠીક.

મેદર કમાલમાં વીડી બેસને છેડે બાંધી રામસુન્દર વેગાળની પાસે જઈને બેઠો. પહેલાં હસનાં હસતા પાડા-પાડોળીની વાતો કાઢી. હરેકજુને ઘેર મોઢી મોઢી થઈ ગઈ એનું આખું ચિતરણ કહ્યું. ગવિનમાધવ અને ગદામાધવ બે લાઇઓની સરખામણી કરી. વિદ્યા, ભુદિ અને રજાવા સ બંધે રાધામાધવનાં વખાંબુ અને

નયનમાધવની નિન્દા કરી. શહેરમાં નવો રાજ ચાલ્યો છે તે વિષે ઘણી આદી આવળી વાતો કરી; છેલ્લે હોડાં મૂકી નાન વાનમાં બેસ્યા "હા હા વેપાઇ, પેલા રૂપયા બાકી છે ખરું! રાજ નિયંત્ર આવે કે ખંડી હાથે જઈ છે" ત્યારે કાંઈ લાઇ નહોતું. પણ પાછો બૂલી જઈ, હવે ઘડપણ આવ્યું તે બાબત અવી એક મોટી પ્રસ્તાવનાપૂર્વક છાતીની ત્રણ પાંચળીઓ જેવી ત્રણ નોટ બહુ જ સરળતાથી બહાર કાઢી. ફક્ત ત્રણ હાંપર રૂપયાની તોરો બેઠા રાખહાદુર ધૂણાથી હસી ઉઠ્યા, બોલ્યા- "રૂપા દો વેપાઇ, એની મારે બહાર નથી." એક સાધારણ ખંગાળી કહેવનની વાત કરી બોલ્યા કે "આવી ન જેવી બાળન મઠે એમને હાથ બગાડવા નથી.

આ બાળન પછી ફરીતે ઘેર લાવવાની વાત કોઇનાથી બોધી શકાય જ નહીં. છતાં ય રામસુન્દરે નિયંત્ર કર્યો કે "આ બધા સમાસખંડીઓનો સંકેય મને ન શોભે" દુઃખ ભંડા દેશે થોડી વાર મુગા રહી છેવટે એમણે થીમેથી વાત કાઢી. રાખહાદુર કોઇ પણ કાણુનો ઉલ્લેખ કર્યો વગર જ બોલ્યા "હા બાં નરિ." આટલું બોલી કામના બહારો રચનાતરે ગયા.

રામસુન્દર દીકરીને મેલું બતાવ્યા વગર તોરો એસને છેડે આધી ઘેર પાછા કર્યો. મનમાં તે મનમાં નિશ્ચય કર્યો, કે જ્યાં મુઠી, બહુ લેણું ચૂકવી દીકરી ઉપર પેતાનો દક્ક ન, ખમતી શકાય ત્યાં મુઠી વેચાને ઘેર જવું નહીં.

પણ દિવસ યજ-ગયા, નિઝમા રાજ પિતાને બોલાવવા મોકલે પણ બાપ મગાસ ન આવે. છેવટે મનમાં એણે આણી એણે બોલાવવા મોકલવાનું બધું કર્યું રામસુન્દરને આથી બહુ જ આધાન થયો છતાં ય મગાસ ગયા નહીં.

આસો મંદનો આવ્યો. રામસુન્દરે કહ્યું- "આ વખતે તો નવરાત્રીમાં દુર્ગાપૂજન વખતે દીકરીને જઈને ઘેર લાવીશ, નહિતરે હું- મનમાં બહુજ કંઈ અને મોટી પ્રતિજ્ઞા લીધી. પાંચમકે જઈને દિવસે કરી પછી એસને છેડે થોડીક તોરો બાંધી રામસુન્દરે જવાની તૈયારી કરી. ત્યાં પહેલ વરને એક પૌત્ર આવી બોલ્યો "દાદા, આરા માટે માઠી લેવા જાવ છો?" કેટલાય વખતથી એને એક નાની કેળુગારીનો શોખ થયો હતો પણ એ પૂરો થાય

ક્યાંથી? જ વરની એક પૌત્રી આવી રડવા લાગી કે પૂજના દિવસોમાં પહેરવા માટે એને એક પણ સાડું કંપડું ન હતું. રામસુન્દરે આ બહુ મેલ્યું હતા અને એ બાળાનો એમણે ઉડો નિયંત્ર પણ કર્યો હતો. રામસુન્દરને ઘેરથી પૂજાનું આમંત્રણ આવશે ત્યારે દોઢાની વહુએને પુજાનું સાધારણ કંપડું-દાગીયામાં મરીખની માફક જવું પડશે, એ વિચારથી એમણે ધણીય નિસારા નાંખ્યા પણ એથી એમના કપાળની વાંધકવની રેખાઓ ઉઠી ઉતરી સિત્તાય બીણુ કાંઈ પશ્ચિમ મે આવ્યું.

ફેવરથી પિતાતાં ધરની શકકળતો અવાજ કાનમાં લાગે રહે વેતાછના ધરમાં પ્રવેશ કર્યો. આજે એમનામાં જરા પણ સકોચ ન હતો. હારશક અને નોકરીના તરફની શરમતી હાંધે ક્યાં જતી રહી. આજે જાણે રામસુન્દર પોતાના જ ધર્મમાં પ્રવેશ કરવા હોય એવું જ લાગ્યું. સાંભાળ્યું કે રાખહાદુર ધરમાં નથી થોડીવાર શક જોવી પડશે ત્યારે મંત્રના આવેશને રાખ ન શકવાથી રામસુન્દર દીકરીને મળવા, આંખમાંથી આનંદાશુ વહેવા લાગ્યા, બાપ રડે અને દીકરી પણ રડે, કોઇ એક શબ્દ પણ બેલી ન શક્યાં. આ પ્રમાણે ફટલીક રાવો વિનાબા બાદ રામસુન્દરે બોલ્યા "મેટા હવે તને લાઇ જઈશ. હવે કાંઈ મુશ્કેલી નથી."

એટલામાં રામસુન્દરને જાણે પુત્ર હંમેશાન પોતાના બે નાના બાળકો સાથે અધ્યાત્મ ધરમાં આવ્યો. અને પિતાને કહેવા લાગ્યો. "બાપુ, હવે અમને તો રસ્તામાં જ મેસાડ્યો તો."

રામસુન્દરે એકાએક અનિશ્ચિત ધારણ કરી બોલ્યા "શું તમારે માટે મારે નકંમાં વાસ કરવો? મને મારે વચન પણ પાળવા નહીં હો!" રામસુન્દરે મક્કન વેળી દીધું હતું. છોકરાએને એની ખગર ન પડે એ માટે પ્રણી સાવચેતી રાખી હતી, છતાં ય એમને ખગર પડી એ બાળી રામસુન્દરે એ લોકોના ઉપર અવગત રૂઝ અને ગુસ્સે થ.

એમનો પૌત્ર એમના બે વગેરે બાળને બોલ્યા "દાદા! મને માડી ન અપાવીને!" દાદા પાસેથી કાંઈ જવાળાન મળવાથી ને નિરૂતી પડે જઈને બોલ્યા "દાદા, ને એક આડી લાખી આપશે?"

નિરૂપમા બહુ સમગ્ર ગઈ અને બોલી “આપુ તમે જો હવે તો એક પૈસા પણ માંગ સસગને આપા તો તમને માંગ સમ છે. પછી મારું મોઢું લેવા નથી પામે.”

“અરર ગાંડી આવું બોલાય ?” રામસુન્દર બોલ્યા, “અને આ રૂપિયા જે હું ન આપી શકું તો એમાં મારું અપમાન કહેવાય અને સાથે સાથે તારું પણ ખરું.”

“રૂપિયા આપવા એ જ અપમાન છે.” નિરૂ બોલી ‘તમારી દીકરીની શું કાંઈ જાતની કિંમત જ નથી? હું શું એક રૂપિયાની કોથળી છું કે જ્યાં સુધી રૂપિયા હોય ત્યાં સુધી જ મારી કિંમત? બાપુ આ રૂપિયા આપી તમે મારું અપમાન ન કરોશો. વળી મારા પતિને તો આ રૂપિયા મેળતા પ નથી.”

‘પણ તો એ કોઠા તને આપણે ઘેર નહિ આવવા દે મોટા’ રામસુન્દરે કહ્યું.

“નહિ આવવા દે તો કાંઈ નહિ. તમે પણ દરે લઇ જવાનું કહેતા નહિ.” નિરૂપમાએ જવાબ આપ્યો.

કુળતા હાથે નોટા ફરીથી ખેસને છોડે બાંધી રામસુન્દર એની માથે બધાની નજર સુઘવી ઘેર ગયા.

પણ રામસુન્દર રૂપિયા લાગ્યા હતા અને દીકરીની મનાઈને લીધે આપ્યા વગર જતા રહ્યા એ વાત છત્તી ન રહી. કોઈ એક કૌતુહલ સ્વભાવળી દારીએ બહારથી બહુ મર્મિણી નિરૂની સાસુને સમાચાર આપ્યા. આ સાંભળ્યા પછી તો એમના શરસાને પાર ન રહ્યો.

નિરૂપમાને સાસુની વર્તણૂક તો જાણે ચરચ્યા જેવી લાગવા માંડી. આ તરફ એના પતિ લગ્ન પછી થોડા દિવસમાં જ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટ યહ પરદેસ આવ્યા ગયા. એણે કદાચ ખરાબ સોજતથી નીચવા રીતી જય એ બહાને સાસરિયાએ નિરૂપમાને પિયરના કાંઈ પણ સમાને મળવાનું બંધ કરાવ્યું.

એટલામાં નિરૂ બહુ માંડી પડી. જો કે એને માટે એની સાસુ સંપૂર્ણ રીતે દોષિત ન ગણાય. પોતાના શરીર તરફ નિરૂ ખુબજ બેરકાર રહેતી. કાતંક મહિનાની

વખત ઠંડીમાં આખી રાત માથા ઉપરનું બારણું ખુલ્લું રાખે, વળી બરોબર એટિ-બહેરે પણ નહિ. જમવાનોય કંઈ નિયમ નહિ. દારીએ જો કાંઈ દિવસ

જમવાનું લાવતાં જુદી જય તો એ પોતે વાદ ફરી મંચાવે નહિ. એ તો જાણે પારકે ઘેર શેઠ મેકાળી અને દાસ દામોઆની ઉપરજ છત્ર ન હોય એ રીતે જ વતે. પણ આ વર્તણૂકે સાસુથી સહન નહોતી થતી. જે બોજલ તરફ જુદી બેઠકાની જેનાં તો બાલકાં “નવાજની દીકરી અરીને, એણે ગરીબના ઘરનું અન્ન એને કમથી રૂચે” કાંઈ વાર વળા કહે “જુઓને દિવસે દિવસે દારીની જ્યાં ચાવ છે, જાણે બજેલું લાગુ.”

રોગ લપાટે ખુબજ કંઈય યહ પડ્યો ત્યારે સામગ્રી બેઠકાં, “આ બધા ચાળા છે.” છેવટે એક દિવસ નિરૂએ બહુજ નમ્રતાપૂર્વક કહ્યું “મારા બાપુ અને માથાએ એક વાર મળવું છે આ.” “આ બધા પિયર જવા માટે જ ચાળા છે હું કાંઈ સમજતી નથી” સાસુજ બોલ્યાં.

કાંઈ કહે તો માનવામાં ન આવે—પણ જે દિવસે સાંજે નિરૂને પાસ ઉપડ્યો તે જ દિવસે પહેલી અને છેલ્લી વખત ગ્રેડરે એને તપાસી

x x x

ઘરની મોટી વડુ મરી ગઈ. બહુજ ધામધુમથી એની કિંવા યહ. ફર્માણ પડી પ્રિમારિસનની ધામ-ધુમ મારે આખાર છત્રમાં જેમ રાયચૌધરીની ખ્યાતિ હતી, મોટી વડુની કિંવા માટે રાયચૌધરીની પણ એ જાતની ખ્યાતિ પડી ગઈ—આખી મુખડવા લાકડની ચિતા આખાપ ગાખમાં કોઈએ જોઈ નહોતી. વળી આટલી ધામધુમથી શાદ ફક્ત રાયચૌધરીને ઘેર જ ધાય, અને કહેવાય છે કે એ માટે એમને ચોક્કસ ‘દેવ’ પણ કહ્યું ‘પરેવું’.

રામસુન્દરને સાંવન આપતી વખત એમની દીકરીનું ‘દેવ’ ધામધુમથી મૃત્યુ યહ એવું જ બધા વર્ણન કરતા લાગ્યા.

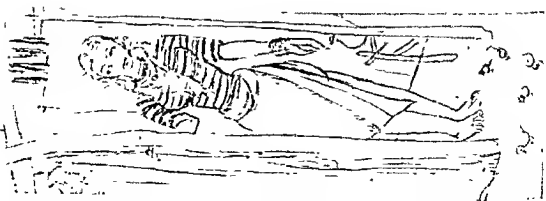
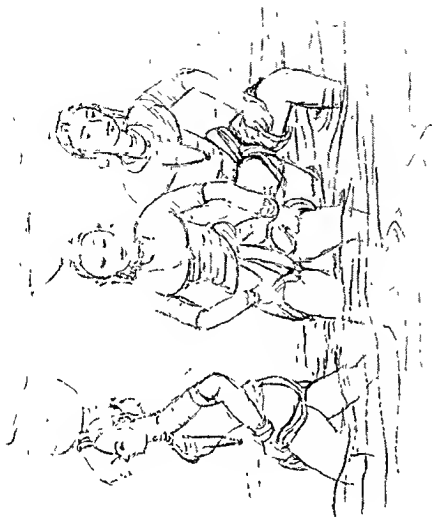
આ તરફ ડેપુટી મેજિસ્ટ્રેટનો પત્ર આવ્યો “મેં અહીં બધી વ્યવસ્થા કરી છે માટે જેમ અને તેમ જવડી મારી પત્નિ અહીં મોકલી આપો.” રાયચૌધરીનાં ચંદળાએ જવાબ આપ્યો, “જેણ, તારે માટે બીજા એક કોઠાની વાડી કરી છે એટલે જેમ અને તેમ જવડી રાત લઇ ઘેર આવે.”

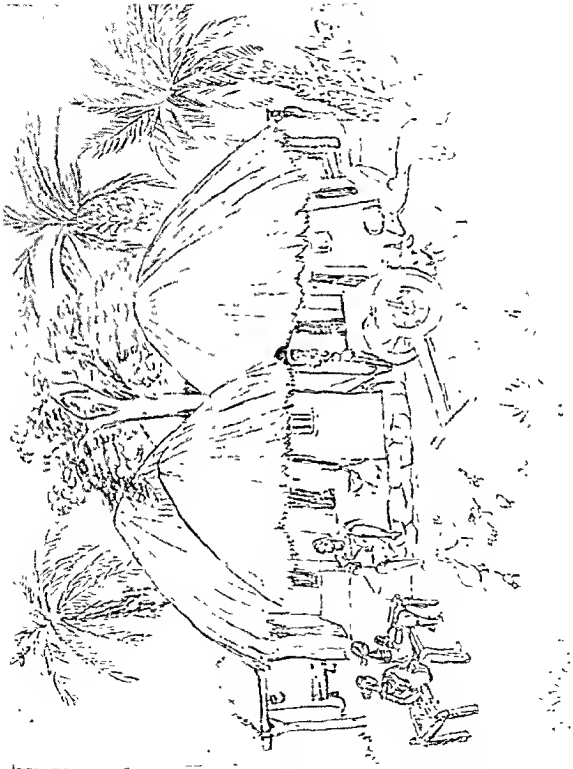
આ વખત તો વીસ દવસ રૂપિયાની પહેરામણી અને તે હાથમાં આગળ પડી જ લગ્ન!

સ્વ

ઉત્તર ગુજરાતની ૧૮ મી સદીની
કાષ્ઠ પુતળી

હિંદુ કોડ ખરડાની

આલોચના

શ્રી. હંસાખદેન મહેતા

(ગત્તાકી ચલુ)

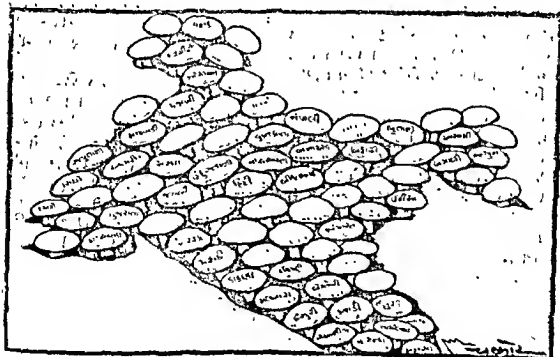
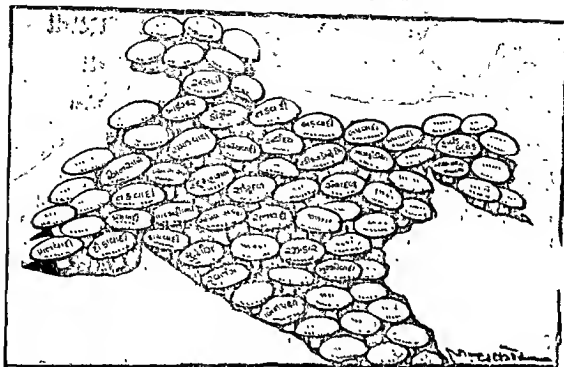
પાંચમો વિભાગ અવિલકત કુટુંબની મિલકતનો છે. આ વિભાગ સામે ખૂબ વિરોધ છે કારણ એનો ઉદ્દેશ આપણે ત્યાં પ્રચલિત મિતાશરા પદ્ધતિને બદલે અંગ્રાજીની દાયલાગ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. મિતાશરામાં અવિલકત કુટુંબમાં પુરુષ બાળક જન્મે ત્યારથી જ, એને અમુક હિસ્સાનો હક મળે છે. એ હક કદાચ ૮૬ માં લખેલામાં આવ્યો છે. મિતાશરા પ્રમાણે અવિલકત કુટુંબ એટલે મુખ્ય પુરુષ, એના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો. એક પુરુષને ૭ પુત્ર હોય, એ દરેક પુત્રને ૭ પુત્ર હોય અને એ પૌત્રોને દરેકને ૭ પુત્ર હોય, તો આ અવિલકત કુટુંબ કેવડું મોટું થાય, અને એ આજના જગાવાને માટે કેટલું લગે એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. એક પુરુષની બાપદાદાની મિલકતમાં આ દરેક જણનો હિસ્સો ગણાય, અને એ દરેકની સંમતિથી જ એ મિલકતમાં હેરફેર કરી શકાય અથવા વેચી શકાય. વાસ્તવિક રીતે તો આવા અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પણ પુરુષ કમાણી કરે તે ફાંજે અવિલકત કુટુંબની ગણાય એ મૂળ કાયદો હતો. પણ કાયદો તો વર્ષો પહેલાં બદલાવામાં આવ્યો હતો એટલે અવિલકત કુટુંબની મૂળ ભાવના તો હવે રહી જ નથી. એટલે આજે તો આ પ્રકારનું અવિલકત કુટુંબ એ નામનું જ છે, અને એક legal fiction-કાયદાની બનાવટ-તરીકે ઓળખાય છે. આમાં બીજી અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પુરુષ મરી જાય તો એનો હિસ્સો બીજા પાછળ રહેનાર પુરોમાં વહેંચાઈ જાય. એનો અર્થ એ થાય કે એની સ્ત્રી અથવા પુત્રને કશું મળે નહિ. માત્ર ભણપોષણનો હક રહે. એટલે મિતાશરા અવિલકત કુટુંબની સંસ્થાથી સ્ત્રીએ તો ગેરલાભ જ છે.

૮૧ મી કલમ પ્રમાણે દાયલાગ પદ્ધતિ લખ્ય કરવામાં આવેલ છે. એ પ્રમાણે બાપદાદાની મિલકત પુરુષ વારસો સામાન્ય માલિકી તરીકે ભેગવે, અને એકનું મૃત્યુ થતાં એ મિલકતના ભાગ પડ્યા હોય તો એનો હિસ્સો એના હકદાર વારસોને મળે; પરંતુ આમાં પુરુષની વિધવા અથવા પુત્રીને જે મિલકત મળે તેના પર તેનો પૂર્ણ અધિકાર તો ન જ હોય-એના મેજ પછી એ મિલકત કુટુંબના પુરુષ વારસો લઈ મંચ-આનો ભાવાર્થ એટલો કે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકત સ્ત્રીને મળે પણ એના પર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર નહિ. જનનપર્યંત એનો ઉપયોગ કરી શકે; પણ કોઈને આપી શકે નહિ. મિતાશરા કરતાં આ રીતે આ ભાગમાં સ્ત્રીને વિશેષ અધિકાર છે; પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીને સંપૂર્ણતઃ અધિકાર નથી.

૭૪૧ વિભાગમાં સ્ત્રીની મિલકત વિશે છે. ૮૧ મી કલમમાં ૨૫૪ કહ્યું છે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી સ્ત્રીને મળેલી મિલકત પર એનો સંપૂર્ણ અધિકાર રહેશે. એમાં અપવાદ એક તો ઉપર જણાવ્યો તે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતનો. બીજો મિલકત અમુક શરતે ભેટ તરીકે અથવા વસિયતનામાથી મળી હોય તો એમાં એ શરત પ્રમાણે જ એનો ઉપયોગ કરી શકશે; પરંતુ આવી કાંઈ પણ શરત સ્ત્રી, સ્ત્રી છે માટે થઈ શકશે નહિ.

૮૨ મી કલમમાં સ્ત્રીની મિલકત એના મૃત્યુ પછી કોને મળે તે વિશે ઉલ્લેખ છે. ૮૩ મી કલમમાં સ્ત્રી દાયલાગમાં (Dowry) મળેલી મિલકત એની પોતાની ગણાય એવો નિર્ણય આવ્યો છે, એ દાયકાને સ્ત્રી સરખો હોય ને ને કોઈ બીજાને આપવામાં આવી હોય તો સ્ત્રી માટે દુરદશમાં રાખી શકે અને અશક વર્તની થતાં સ્ત્રીને આપી દેવો જોઈએ એ પ્રમાણે આદેશ છે.

સાતમો વિભાગ વારસા-અધિકાર સંબંધી છે. પહેલા પ્રકરણમાં સામાન્ય નિયમો છે, એટલે કે આ

હિંદુ કોડ ખરડાની આલોચના

શ્રી. હંસાખ્દેન મહેતા

(ગતાંકથી ચલુ)

પાંચમો વિભાગ અવિલકત કુટુંબની મિલકતનો છે. આ વિભાગ સામે ખૂબ વિરોધ છે કારણ એનો ઉદ્દેશ આપણે ત્યાં પ્રચલિત મિતાક્ષરા પદ્ધતિને બદલે અંગ્રાજીની દાયલાગ પદ્ધતિ પ્રમાણે મિલકતની વ્યવસ્થા કરવાનો છે. મિતાક્ષરામાં અવિલકત કુટુંબમાં પુરુષ બાળક જન્મે ત્યારથી જ, એને અમુક હિસ્સાનો હક મળે છે, એ હક કદમ ૮૬ માં લઈ સેવામાં આવ્યો છે. મિતાક્ષરા પ્રમાણે અવિલકત કુટુંબ એટલે મુખ્ય પુરુષ, એના પુત્રો, પૌત્રો અને પ્રપૌત્રો. એક પુરુષને ૭ પુત્ર હોય, એ દરેક પુત્રને ૭ પુત્ર હોય અને એ પૌત્રોને દરેકને ૭ પુત્ર હોય, તો આ અવિલકત કુટુંબ કેવડું મોટું થાય, અને એ આજના જમાનાને માટે કેવું લાગે એનો ખ્યાલ કરવાની જરૂર છે. એક પુરુષની બ.પદાદની મિલકતમાં આ દરેક જાણે દિરસો મળાય, અને એ દરેકની સંમતિથી જ એ મિલકતમાં હેરફેર કરી શકાય અથવા વેચી શકાય. વારસાગીરી રીતે તો આવા અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પણ પુરુષ કમાણી કરે તે પણ એવિલકત કુટુંબની ગણાય એ મૂળ કાયદો હતો. પણ કાયદો તો વર્ષો પહેલાં બદલવામાં આવ્યો હતો એટલે અવિલકત કુટુંબની મૂળ ભાવના તો હવે રહી જ નથી. એટલે આજે તો આ પ્રકારનું અવિલકત કુટુંબ એ નામનું જ છે, અને એક legal fiction-કાયદાની બનાવટ-તરીકે જાણવું જોઈએ. આમાં બીજી અગત્યની વસ્તુ તો એ છે કે અવિલકત કુટુંબનો કોઈ પુરુષ મરી જાય તો એનો દિરસો બીજા પાછળ રહેનાર પુરોમાં વહેંચાઈ જાય. એનો અર્થ એ થાય કે એની સ્ત્રી અથવા પુત્રને કશું મળે નહિ. માત્ર ભરણપોષણનો હક્ક રહે. એટલે મિતાક્ષરા અવિલકત કુટુંબની સંસ્થાથી સીએને તો ગેરવામ જ છે.

૮૧ મી કલમ પ્રમાણે દાયલાગ પદ્ધતિ દાયકા કરવામાં આવેલ છે. એ પ્રમાણે આપણાની મિલકત પુરુષ વારસો સામાન્ય માલિકી તરીકે જોગવે, અને એકનું મૃત્યુ થતાં એ મિલકતના ભાગ પડ્યા હોય તેમ એનો દિરસો એના હકદાર વારસોને મળે; પરંતુ આમાં પુરુષની વિધવા અથવા પુત્રીને જે મિલકત મળે તેના પર તેનો પણ અધિકાર તો ન જ હોય. એના મૃત્યુ પછી એ મિલકત કુટુંબના પુરુષ વારસો લઈ જાય. આનો લાવાયો એટલે કે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકત સ્ત્રીને મળે પણ એના પર તેનો સંપૂર્ણ અધિકાર નહિ. જીવનપર્યંત એનો ઉપયોગ કરી શકે; પણ કોઈની આપી શકે નહિ. મિતાક્ષરા કરતાં આ રીતે આ ભાગમાં સ્ત્રીને વિશેષ અધિકાર છે; પરંતુ એકંદરે સ્ત્રીને સંપૂર્ણ અધિકાર નથી.

૮૭મા વિભાગમાં સ્ત્રીની મિલકત વિશે છે. ૮૧ મી કલમમાં ૨૫૪ કલમ છે કે આ કાયદો પસાર થયા પછી સ્ત્રીને મળેલી મિલકત પર એનો સંપૂર્ણ અધિકાર રહેશે. એમાં અપવાદ એક તો ઉપર જણાવ્યો તે સંયુક્ત કુટુંબની મિલકતનો. બીજો મિલકત અમુક ચરતે એક તરીકે અથવા વસિયતનામાથી મળી હોય તો એમાં એ ચરત પ્રમાણે જ એનો ઉપયોગ કરી શકશે; પરંતુ આની કાંઈ પણ ચરત સ્ત્રી, સ્ત્રી છે માટે થઈ શકશે નહિ.

૮૨ મી કલમમાં સ્ત્રીની મિલકત એના મૃત્યુ પછી કોને મળે તે વિશે ઉલ્લેખ છે. ૮૩ મી કલમમાં સ્ત્રી દાયવધમાં (Dowry) મળેલી મિલકત એની પોતાની ગણાય એવો નિર્ણય આવ્યો છે, એ દાયગતે સ્ત્રી સંપૂર્ણ હોય ને ને કોઈ બીજાને આપવામાં આવ્યો હોય તો સ્ત્રી માટે દરદારમાં રાખી શકે અને અરંદ વર્ધની થતાં સ્ત્રીને આપી દેવા જોઈએ એ પ્રમાણે આદેશ છે.

સાતમો વિભાગ વારસા-અધિકાર સંબંધી છે. પહેલા પ્રકરણમાં સામાન્ય નિયમો છે, એટલે કે આ

વિભાગ કોને લાગુ પડે એ વિશે સ્પષ્ટ છે. અર્થમાં બે પ્રકારની મિત્રકનને આક્રમ રાખવામાં આવી છે : (૧) મવનરના પ્રાનોમાં એનીની જન્મી; અને (૨) જે મિત્રકન એક જ વારસને રિવાજ પ્રમાણે મને અપસ એવી કોઈ શરતને પરિણામે મળે.

૯૬મી કક્ષમ પ્રમાણે વિષકત પુત્ર કે અપવકત્ર પુત્ર અથવા તો પરણેલી કે વગર પરણેલી પુત્રી અનન્દ નો વિધવા કે સપસા પુત્રી વચ્ચે નો ન હોય તેમજ એવો નિર્દેશ છે.

બીજા પ્રકરણમાં પુત્રપત્ની મિત્રકનના ૧૦૨ કો.જી એ વિશે નિયમો છે.

૯૮ મી કક્ષમ પ્રમાણે મિત્રકનની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે થાય :-

(૧) પહેલી પસંદગી જમાં પરિશિષ્ટમાં પહેલા વર્ગમાં જન્માળ્યા પ્રમાણે વારસોને અધિકાર મળે;

(૨) પહેલા વર્ગમાં કોઈ વારસ ના હોય તો એજ પરિશિષ્ટમાં જન્માળ્યા પ્રમાણે બીજા નરના વારસોને મળે;

(૩) આ બંને વર્ગોમાં કોઈ વારસ ન હોય તો ૧૦૨ મી કક્ષમમાં બનાવ્યા પ્રમાણે વિચાર્યો મળે;

(૪) કોઈ પિત્રાઈ પણ ન હોય તો ૧૦૩ મી કક્ષમમાં બનાવેલા બંધુઓને મળે.

સાતમાં પરિશિષ્ટમાં નીચે પ્રમાણે વર્ગો પાડ્યા છે :

વર્ગ પહેલો : પુત્ર; વિધવા સ્ત્રી; પુત્રી; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રનો પુત્ર; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રની વિધવા; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રના પહેલાં મૃત પામેલા પુત્ર; પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રના પહેલાં મૃત પામેલા પુત્રની વિધવા.

બીજો વર્ગ :- (૧) પિતા; માતા.

(૨) (અ) પુત્રની પુત્રી; (બ) પુત્રીનો પુત્ર; (૩) પુત્રીની પુત્રી.

(૩) (અ) પુત્રની પુત્રીનો પુત્ર; (બ) પુત્રના પુત્રની પુત્રી; (૬) પુત્રની પુત્રીની પુત્રી; (૬) પુત્રીના પુત્રનો પુત્ર; (અ) પુત્રીના પુત્રની પુત્રી; (બ) પુત્રીની પુત્રીનો પુત્ર; (અ) પુત્રીની પુત્રીની પુત્રી.

(૪) ભાઈ બહેન;

(૫) (અ) ભાઈનો પુત્ર; (બ) બહેનનો પુત્ર; (૬) ભાઈની પુત્રી; અને (૬) બહેનની પુત્રી.

(૬) પિતાના પિતા; પિતાની માતા.

(૭) પિતાની વિધવા; ભાઈની વિધવા.

(૮) પિતાનો ભાઈ; પિતાની બહેન.

(૯) માતાનો પિતા; માતાની માતા.

(૧૦) માતાનો ભાઈ; માતાની બહેન.

પહેલા વર્ગમાં આવેલા બધા સાથે વારસ, ગણપુત્રો, બીજા વર્ગમાં પહેલા પેશવગણાને પસંદગી આપવામાં આવશે, એ ન હોય તો બીજાને એમ અનુક્રમે પસંદગી આપવામાં આવશે.

૧૦૦ મી કક્ષમ પ્રમાણે વિધવાનો હિસ્સો, પુત્રના હિસ્સા જેટલો જ રહેશે અને પુત્રીનો હિસ્સો દરેક પુત્ર જેટલો રહેશે. પહેલાં મૃત પામેલા પુત્ર પાછળ પુત્ર મૃતને અપરણ પામેલો હોય તો એ મૃત પામેલા પુત્રનો હિસ્સો છત્રત પુત્ર જેટલો જ ગણાશે; પરંતુ એની પાછળ પુત્ર ન મૃત પામેલો; પરંતુ વિધવા અથવા એના પુત્રની વિધવા હોય તો એનો હિસ્સો છત્રત પુત્ર કરતાં અંદાજે ગણાશે.

આ પ્રકરણ પ્રમાણે વિધવા તેમજ પુત્રની પુત્રના જેટલો જ હિસ્સો મળે છે. તે ઉપરાંત, પુત્રની વિધવા અથવા પૌત્રની વિધવાને પણ અંદાજે હિસ્સો મળે છે. જ્યાં પ્રથમે એક એક કરતાં વિધવા વિધવાઓ હોય તો એ બધી વિધવાઓને એક વિધવા હોય તે જેટલો હિસ્સો મળે તે સરખે ભાગે વહેંચી આપવામાં આવે.

૧૦૧ મી કક્ષમ પ્રમાણે બીજા વર્ગના વારસોમાં પહેલી પસંદગી પહેલા પેદા વર્ગને; એ ન હોય તો બીજાને; એ રીતે અનુક્રમે મળે; પરંતુ એ પેદા વર્ગમાં દરેકમાં વારસો સરખે ભાગે મિત્રકત થે.

૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૪ અને ૧૦૫ ની કક્ષમોમાં પત્રાઈ તેમજ બંધુઓમાં કેવી રીતે મિત્રકતની વહેંચણી કરવી તે વિશે છે.

૧૦૬ મી કક્ષમમાં શિંદુ સ્ત્રીની મિત્રકતના ભાગ કેવી રીતે પડે તે બતાવ્યું છે.

એ મિત્રકતની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે જન્યુલી છે :-

(૧) પતિ અને બાળકો, બાળકોમાં પહેલાં મૃત પામેલા બાળકનાં બાળકો પણ આવે અને

(૨) પહેલામાં કોઈ વારસ હોય તો કક્ષમ ૧૦૬ માં જન્માળ્યા પ્રમાણે :-

૧૦૭ મી કક્ષમ પ્રમાણે પતિ અને બાળકો સરખે ભાગે મિત્રકત થે. પતિ ન હોય તે બાળકો જ હોય તો

બધાં બાળકો સરખે ભાગે : લે અને કાંઈ બાળક ચાતાના પહેલાં બાળક મૂકીને મનથી પાચું હોય તો એ પાછળ રહેનાર બાળક કે બાળકોને એ મૂત જાળ ક્ષેત્ર દિસે મળે.

૧૦૮ મી કલમ પ્રમાણે સ્ત્રીને બાળક અથવા બાળકનાં બાળક ન હોય તો બધી મિલકત પતિને મળે.

૧૦૯ મી કલમ પ્રમાણે જે સ્ત્રી પતિ અથવા બાળક ન હોય તો એની મિલકતની વહેંચણી નીચે પ્રમાણે થાય :-

- (૧) માલી, પિતા;
- (૨) પતિના વારસોને
- (૩) માતાના વારસોને
- (૪) પિતાની વારસોને

અમુક સ્થિતિમાં વારસોને હક લઈ લેવામાં આવે છે તેના નિર્દેશ કલમે ૧૧૧, ૧૧૭, ૧૧૮, ૧૧૯ અને ૧૨૦ મીમાં કરવામાં આવ્યા છે. આમાં ૧૧૭ અને ૧૧૮ મી કલમો ખાસ સ્ત્રીઓને લાગુ પડે છે. ૧૧૭ માં સ્ત્રી જે બંધિયારી હોય તો એને હક ના મળે, પરંતુ એ હોય તો પતિએ એના કુળનાં ગણો ના હોય તો એના હક છે છે. ૧૧૮ મી કલમમાં મૂત પુત્રની વિધવા અથવા મૂત પુત્રના મૂત પુત્રની વિધવા ફરીને લઈ કરે તો એને વારસોના હક રહેતો નથી.

આ સ્ત્રીઓ વિભાગ જલતનો છે. અત્યાર સુધી સ્ત્રીને વારસ તરીકે એકાદ અપવાદ સિવાય જગતમાં આવી નહોતી. આ વિભાગમાં એ હક સ્ત્રીને આપવામાં આવે છે. આ વિભાગની સામે મુખ્ય વિરોધ તો પુત્રને પિતાની મિલકતમાં દિસે મળે તેની સામે છે. પુત્રને પિતા અને પતિ તરફથી બેવડું મળે એ ફરિયાદ છે; પરંતુ ઉપર કહેયું તેમ પુત્રને પણ પિતા તેમજ પત્ની તરફથી મળશે. ૧૦૯ મી કલમ પ્રમાણે પતિને પત્નીની મિલકતમાં બાંજરો નેટો જ દિસે મળશે. તે ઉપરાંત જન્મેને સ્ત્રી તેમજ પુત્રને માતાની મિલકતમાંથી પણ દિસે મળશે. પિતા તેમજ માતાની મિલકતમાં પુત્ર તેમજ સ્ત્રીને સરખો દિસે આપવામાં આવ્યો છે. ન્યાયની દૃષ્ટિએ આ યોગ્ય છે. પિતાની મિલકતમાં પુત્રને દિસે મળે એના વિરોધીઓની દલીલ છે કે પુત્ર એ પાંચ ધન છે. એ લગન કરીને પાંચે વેર મા

તો આપતો ધધો હોય અથવા ધર હોય તો એમાં શા મળે માલ માગે? પરંતુ ૧૧૫ મી કલમ પ્રમાણે ૧૮૬૩ નો પાર્લીમેન્ટ એક્ટ લાગુ પડીને ધરના અથવા ધધના દિસના બદલામાં રોકડ પૈસા લઈ પોતાનો ભાગ લેવી શકે, અને એકસામી રકમ આપવાની જોવાય ૧ હોય તેમ રકમ કડકે કડકે પણ આપી શકે. પુત્રને પાંચ ધન ગણીને સમાજે એને પુણ્ય અન્યાય કર્યો છે અને એ માનવાને લવિ એવું રચાત કુટુંબ તેમજ સમાજમાં હનુકું થયું છે. જે પુત્રને લગન કર્યા ન હોય તેવું શું? એને પિતાની મિલકતમાં સરખો અધિકાર ખરા? આ બાબત વિરોધીઓ ચૂપ છે. ને કે કહે કેટલાક તેવાં થયા છે કે અપરિણીત પુત્રને સરખો ભાગ આપવો. આ આખા પ્રશ્નમાં ચારતરિક રીતે વધારે બોલતો અવાજ નથી. પુત્રને એક વાર વારસ ગણી તો પછી એને બોલે લાગ આપવો એમાં ન્યાય નથી. મુખ્ય પ્રશ્ન તો પુત્રને વારસ ગણવી જોઈએ કે નહિ એ છે, અને ન્યાયની દૃષ્ટિએ તો એ ગણાવવી જ નિષ્ણે.

આ વિભાગના ત્રીજા પ્રકરણમાં વસિયતનામાં સંજોગો છે. સ્ત્રી કે પુત્ર પોતાની મિલકતનું વસિયતનામાં કરી શકે. માત્ર એમાં કેટલીક મર્યાદા મુકાઈ છે. એ મિલકતનાં માંથી કાંઈને બંધુઓપણને અધિકાર હોય તો તેમણી એને બાતલ કરી શકે નહિ; અને જેને મોટે કાવલામાં સમા આપી ના હોય એવી વ્યવસ્થા મિલકત અંગે કરી શકે નહિ.

આઠમા વિભાગમાં ભરણપોષણ વિશે નિયમો છે. ૧૨૫ મી કલમમાં ભરણપોષણની વ્યાખ્યા છે. એમાં (૧) અન્ન, વસ્ત્ર, રથાન, શિક્ષણ અને લેવકીય મદદો સમાવેશ, તેમજ (૨) અપરિણીત પુત્રોના લગના ચારતરિક ખર્ચોના સમાવેશ થાય છે. ચારતરિકમાં આ નિયમો અવિન્યક્ત કુટુંબની મિલકતને લાગુ પડે છે; કસ્ટોડે એમાં સ્ત્રીને કરી દિસે મળતો નથી.

૧૨૬ મી કલમમાં પતિ પરિણીત સ્ત્રીનું પાલન કરે અને પતિના મરણ પછી પતિના પિતા પાલન કરે એ અધિકાર આપ્યો છે. પરંતુ આ અધિકાર સ્ત્રી પતિ સાથે રહેલી હોય તો મળે અમુક સંજોગોમાં એ છૂટી રહેલી પણ આ અધિકાર બોગવી શકે. એ સંજોગો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) પતિને કાંઈ ખરાબ રોગ હોય; (૨) પરમા કાંઈ રચાત રાખતો હોય; (૩) એ નિર્ધનતાથી પીડિતો

પુત્રીને જો મરનર મૃત્યુપત્ર ક્યો વિનાં મરી જાય અને જે દિક્ષણ મળે તેનાથી અદર્શ કરતાં વધારે હોઈ શકે નહિ.

૧૩૭મી કલમ પ્રમાણે જે કોઈ મિલકત બીજાને આપે તો આશિર્વાદ ભણાવવાનું જવાબદારી જેને મિલકત મળે તેના પર મુકેલું.

આ અગ્રણી વિભાગ જે કોઈ યસિયનનાથું કરી પોતાની મિલકત અમુકને આપે તો તેની મરનારના આશિર્વાદ પ્રત્યે ભણાવવાનું જવાબદારી રહે છે તેને વિશે છે. આથી આશિર્વાદનાં ભરણુપોષણના હકકેનું રક્ષણ થાય છે.

આ સમજન ખરડા પ્શનમાં લઈ જે કેટલીક ગુટિઓ છે, તે આગળ જવાની છે. એમાંથી સ્ત્રીને ન્યાય તેમજ

સ્વાસ્થ્ય મળે છે એ નિશ્ચય છે એટલે સ્ત્રીઓ જે એક વિરોધ કરે તો એ અણુસમજ કરે છે એમ કહી પણ ચાલતું નથી.

વારસોના અનુક્રમ વિશે પણ પેણાને મતભેદ છે. પરંતુ એ વિરોધ ખાસ તાત્વિક તો નું કહી શકાય. એટલા માટે આખા ખંડકોના વિરોધ કરવો એ પણ યોગ્ય નથી.

આ ખરડામાં એવું શું છે કે જેથી સમાજનું હિતન લિનનું થઈ જાય? મિતાશરને ખદલે દાયલાગ પદ્ધતિ લખાય કરવી એ એક મહત્વનો ફરકાર છે; અને બીજો સ્ત્રીને વારસાનો હકક આપ્યો એ. પરંતુ એ જાને ફેરફારની અગત્ય જણાતી જ હતી. ન્યાયની દૃષ્ટિએ પણ એ અયોગ્ય નથી કિંતુ આવશ્યક છે.

વિજ્ઞાનદર્શન

મહાગુજરાતનું પ્રતિનિધિજ્ઞાન

ઈ. સ. ૧૯૪૬ ના રજીસ્ટ્રારના

મુખ્યઅધ્યક્ષ ગુજરાત સાહિત્ય સભા તરફથી શ્રી હરિનારાયણ આચાર્યને અર્પણ કરવાનો સમારંભ ગયા આશીર્વાદમાં થયો હતો. ગુજરાતના કલા-વિજ્ઞાન-સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં શ્રેષ્ઠ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરનારને સન્માનવા આ ગ્રંથક આપવામાં આવે છે. અત્યાર સુધી કલા અને

સાહિત્યના ઉપાગ્રહને આ માન મળતું. શ્રી હરિનારાયણ આચાર્ય જેના ગુજરાતના અગ્રગણ્ય પ્રતિનિધિને આ ગ્રંથક આપવાનો નિર્ણય કરીને ગુ. સા. સભાએ પ્રતિનિધિજ્ઞાનનો સહકાર કર્યો છે, એટલું જ નહીં પરંતુ સમાજના સગવડ અને સંસ્કૃતિના પોષક સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં પ્રતિનિધિજ્ઞાનને પણ સ્થાન છે એ ઉદ્દેશ્યથી કરી છે.

પ્રતિનિધિજ્ઞાન માટેના પ્રેમ અને ઉત્સાહે શ્રી. આચાર્યની પાસે ગુજરાત મટે. એક અતિ મહત્વનું કાર્ય કરાવ્યું છે. ૧૯૩૮ માં તેમણે પ્રતિનિધિજ્ઞાનના રસ લેના અજાગ્યોને અને મિત્રોને પ્રેરી પ્રેરિને 'ગુજરાત પ્રતિનિધિજ્ઞાન' રચાવ્યું. તે એ સંસ્થા તરફથી 'પ્રતિનિધિજ્ઞાન' નૈમાસિક રીતે ક્યું. તેના તરી તરીકે એમણે અજાગ્યસરૂર અને વિદ્વાન્ય લેખો, નોંધો અને સંપાદન વડે ગુજરાતના નામને દિશ્વરમાં કોટવું ક્યું.

૪. નસિંહ મૂળજી શાહ

જન્મ. ૧૯૪૬; પોરબ. જી.

છે એના લાભ લાધી ગુજરાત એ પ્રતિનિધિજ્ઞાનમાં કરી તો લાગે પ્રમુખને માટે એ એક મોયો અને ગૌરવમય વારસો બની રહેશે.

અધિક અર્પણ કરવાના સમારંભ વખતે શ્રી આચાર્ય આપેલ અતિ મહત્વપૂર્ણ અને માર્ગદર્શક લાખાણમાંથી થોડાક રસથાળ ગુગલદર્શનના વાચકો સમક્ષ રજૂ કરતાં અનંદ થાય છે.

આ બાંધણમાં તેમણે પ્રતિનિધિજ્ઞાન-ખાસ કરીને મહાગુજરાતના-અંગે અનેક મુદ્દાઓ રૂપમાં લેના. આખું લાખાણ સ્વચ્છ સંકોચને લીધે આપણું શક્ય નથી; પરંતુ તેમાંથી મહાગુજરાતમાં પ્રતિનિધિજ્ઞાન અંગે જે સરોધન કાર્ય થયું છે તે સાથે સંબંધ ધરાવતો વિભાગ આપણે સતોળ ચિતવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત ૧૯૪૬ જન્યુઆરી આવે છે કે આપણે ત્યાં પ્રતિનિધિજ્ઞાનના અગ્રગણ્ય અવલોકન મટે વ્યૂષ અવકાશ છે-વિશાળ ક્ષેત્ર સુશુભ પડ્યું છે. આ કાર્ય માટે નથી મોટી પ્રયોગશાળાની જરૂર, કે નથી કિમ્બી સાધનોની આવશ્યકતા. શ્રી આચાર્ય આ લેખ તપાસી ગયા છે તે માટે તેમના આભાર માનવાની અતિ તક લઈ છું એટલે ગુજરાતના પ્રતિનિધિજ્ઞાનના આ અહેવાલ પ્રમાણૂકન અને છે.

તેમના વ્યાખ્યાનનો પ્રવૃત્ત વિભાગ નીચે મુજબ છે: 'સાચો શાળો કે વિદ્યાલયમાં પ્રતિનિધિજ્ઞાનનું શિક્ષક

માથે નથી. પ્રકૃતિ અસૌક્યના અવરોધને કારણે જીવનમાં પ્રવેશ થયો છે એ કેવળ અકસ્માત રૂપે ૧૮૧૬ ના ઈસ્ટિન્ડિયામાં એક વિપ્લવ ક્રમાર કાર્યાલયમાં ભાષ થી બચુશાહ રાવેતે દર્શાવેલ રેડ રેડેજ મેગેઝીનનો નાતલનો ખાસ અંક મારા હાથમાં મુક્યો. અવગણે એ એના પાનાં ફેરવતા માગ્યું. એમાં 'ભારતવાર્તાનાં દિવાસર પત્રગિયા' એ વિષયનો એક લેખ માન જોવામાં આવ્યો. એના લેખક મુળમતી નેચરલ ફિરરરી સોસાયટીના ક્યુરેટર શ્રી એસ. એચ. પ્રેટ હતા. પત્રગિયાની વર્ણનાલાની પ્રતિબિંબ આપતું એક સ્પષ્ટ ચિત્ર લેખને અમંકૃત કરતું હતું. એ ચિત્રથી આદર્શ હું એ લેખ વાંચવા લક્ષ્યાયો. એ વાંચી રહ્યો એના એ જ શબ્દો એ વિષયનું જ્ઞાન મેળવવાની પ્રમણ ઉત્કંઠા મારા મનમાં જન્યત થઈ.

અંગ્રેજ સાહિત્યના વાચન દ્વારા પત્રગિયા સંબંધી અંગ્રેજી નીતિની રસરસિથી હું પરિચિત થયો; પરંતુ આપણા દેશમાં આવાં રૂપાળાં પત્રગિયા શય છે એનું જ્ઞાન તો મને ત્યારે થયું. એ લેખકે પ્રમાણરૂપ અભાવે એ વિષયનો એન-સ પ્રકૃતિ ભારતવાર્તાનાં પત્રગિયાનો પરિચયવિધિ મંથ મેં વેચાતો લીધો. પ્રકૃતિ અસૌક્યનાં ક્ષેત્રમાં એ મારું પ્રથમ પદાપેલું અને પ્રકૃતિ વિષયના મારા અંતરંગક્રમનો એ પ્રથમ અંચ

એ જ વર્ષમાં અમદાવાદની સેશન્સ કોર્ટમાં એક વખત મારે જ્યુરીમાં હાજરી આપવાની હતી. જ્યુરીના પ્રતિનિધિ તરીકે મારે કેસ દરમિયાન દરરોજ વખત પ્રજ પૂછ્યા પડેલા; એટલા પછી કેસ ચલાવનાર અંગ્રેજ જજ મારા પ્રત્યે સહજ આકર્ષાયા. એમણી અમોશ પરિચય વધ્યો. એ પોતે કમ્પોઝી અને પદ્ધતિઓના ભારે અભ્યાસી હતા. એમણે મને પદ્ધતિઓમાં રસ લેતો ક્યો. એ વખતે મારું સમગ્ર ધ્યાન કોર્ટ સંસ્થિત અભ્યાસ-અવલોકનમાં સ્થિર થયું હતું. પરંતુ એ સંજ્ઞાના સંબંધના યોગે હું પદ્ધતિપાલનમાં ખૂબ રસ લેતો થયો.

એ વાતને વીસ વર્ષ થઈ ગયાં. આરંભની પતંજિયાની સંસ્થિત પરિચયમાંથી અન્ય કોર્ટ ગણિતો પરિચય, પદ્ધતિપાલનમાંથી પદ્ધતિ સમાજનો પરિચય કરતાં હું મીષ્ટો. પછી સર્વ; યો આદિ સરીકે, મીઠા જળની, મોઝી, કોશિયા-એમ ઉત્તરોત્તર મારી જીતાસ વધતાં હું

પ્રકૃતિનાં અન્યાન અંગોના પરિચય, અવલોકન અને અભ્યાસમાં પોતાવો.

“પ્રાણીજનની કાર્મિક ઉત્કંઠિતાનાં પ્રજ્ઞના વિચાર અંગે મારે ભૂવિદ્યાનો, સવિશેષ પ્રાચીન જીવવિદ્યાના અંગ સજા. ઉપાન અસ્મીભૂત અવશેષોનો અભ્યાસ વધુ કર્યો પડ્યો છે. વનસ્પતિને હું જુલો નથી. જો કે એમને સંબંધ કરવાની મારી પ્રજ્ઞિ સાધનોના અભાવે વેચતી થઈ રહી નથી. આ તો મારી અજ્ઞાન વાત થઈ. એમાં આપને રસ ન હોય એ સ્વાભાવિક છે પરંતુ આ કહેવાનો મારો ઉદ્દેશ જુદો છે. પ્રકૃતિવિજ્ઞાનના મારા અભ્યાસ-અવલોકન પ્રસંગે આપણે ત્યાં એ વિષયને જે અંશ સહિત જોવામાં આવ્યું છે એ નક્કી આપને પાડ્યું આ વિચારના આપણા અભ્યાસી ભાદે વિચાર થશે.

સમગ્ર પ્રાણીજનને પ્રજ્ઞિવિદ્યાએ પ્રાણીઓની શરીરચર્યામાં આધારે જે બૃહદ સમુદાયોમાં વહેંચી નાખ્યું છે. એમાંનાં કોશરજન્યુનાર્ણ પ્રાણીઓના સમુદાયના પાંચ વિભાગ કરેલા છે: સસ્તન પ્રાણી વિભાગ, પક્ષીઓનો વિભાગ, સાપ-યો આદિ સરીસૃપોનો વિભાગ, દેડકાં આદિના વિભાગ અને મર્દુઓનો વિભાગ. આપણા પ્રદેશના આ પ્રત્યેક વિભાગનાં પ્રાણીઓ અંગે જે અન્વેષણ થયું છે એનો કંઈક ખ્યાલ હું આપને આપું.

સસ્તન પ્રાણીઓ

ભારતવર્ષનાં સસ્તન પ્રાણીઓ વિષયનું પ્રથમ પ્રકાશન ડૉ. જે. જી. મેન્ડેલે ૧૮૬૭). એ જ વિષયનું બીજું પ્રકાશન ડૉ. ખે. દે. દે. નો 'જોના આંક જિલ્લા દર્શના' અંશમાં લેખે 'સસ્તનો' અંશ (૧૮૮૮). એ બંનેમાં ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અને કચ્છનાં સસ્તન પ્રાણીઓનો પ્રાસંગિક ઉલ્લેખ છે. આપણાં સસ્તન પ્રાણીઓનું પ્રથમ સાંસ્કૃતિક અવલોકન, સંશોધન કરવાનો મજા મુળમતી નેચરલ ફિરરરી સોસાયટીને બેટ છે. ભારતવાર્તાનાં સસ્તન પ્રાણીઓના અન્વેષણની યોજનાને અંગે એ મંડળે પોતાનો સી. એ. કમ્પ નામનો અન્વેષક ૧૯૧૦-૧૧ માં ગુજરાતમાં મોકલ્યો હતો. તેણે ઉત્તર ગુજરાતમાં પાકણપર, દાંતા અને આગ્રા જિલ્લાઓ, કાઠિયાવાડના જુનાગઢ અને રાજકોટ વગેરે સ્થળોએ અને કચ્છમાંથી સસ્તન પ્રાણીઓનો સંગ્રહ કર્યો

હતો. આ સંગ્રહ કેટલો અપૂર્ણ છે એનો ખ્યાલ આવે એ મારે એક જ દાખલો પૂરતો છે. કંપને શેળાં એવી ઈંગ્લેન્ડ નદી એટલે એણે લખેલું કે ગુજરાતમાં શેળાં થતો જ નથી. મુનિહિન છે કે ગુજરાતમાં રથો રથો શેળાં બતિ સામાન્ય પ્રાણી છે. આપણા પ્રાંતના સરનન પ્રાણીઓ વિષયનું આ પ્રથમ અને અવધર્મિત અંતિમ સંશોધન મહાનુભવ. છતાં એ ક્ષેત્રમાં હજી ઘણું જાણવાનું બાકી છે એક ઉદાહરણ આપું. જાંદરાની જાતિમાં એક લાંબી પૂંછડીવાળો વિશિષ્ટ જાતિનો જ્યેષ્ઠ જાંદર થાય છે. આજ સુધી આ જાંદરને પાંચ જ ભેદો થાય છે એવું નોંધાયું છે; પરંતુ અમદાવાદથી ચારેક માઇલ દૂર એક આંખામાંથી આ જાંદરનો એક માલો મળી આવ્યો હતો, જેમાં જાંદરી અને જાંદરામાં બંનેનાં આપણું જાન ફરલું અધૂરું છે એ આ ઉપરથી સમજાય છે.

આ વિષયમાં નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીના સર્વાંગી સંશોધન ઉપરાંત છૂટાછટાયાં જે પ્રકાશનો થયાં છે, તેમાં જીલ્લા સિંહનો કેડકનો ભેખ અને ગુજરાતના દીપક વિષયનો મોંસનો ભેખ મહત્વના છે. આ કિસ્સાએ આ ક્ષેત્ર હજી ખેડવાનું બાકી છે એ, આપને સ્પષ્ટ થશે.

આ વિષયમાં આપને એક જાણુ. જેવી વાત કરું. મુંબઈ નેચરલ હિસ્ટરી સોસાયટીનાં પુસ્તકોનાં કબાટ ફેદતાં એક પ્રસંગે ચાર જુદી નોંધો પાંચીઓ મને મળી આવી. એ હતી 'અમદાવાદ ટેન્ડ કસ્ટમની મિનિટ બુક'. આ કસ્ટમનો હેદશ ભાષા ૧૩ જુલોના શિકાર કરવાનો હતો, અને એ કસ્ટમનાં સંમેલનોનો ૧૮૫૮ થી ૧૯૨૪ પર્વતનો સળંગ ઇતિહાસ નોંધણે એ ત્રણમાં અપેક્ષા હતો. હાસડ હાસડ ૫૫ પર્વત એકધારી પ્રવૃત્તિ ચલાવનાર અને એની નિષ્ક્રિય નોંધ રાખનાર આ અંગ્રેજોની કસ્ટમની પ્રકૃતિભક્તોનો આપ સહેજે ખ્યાલ કરી શકો. આવી એકતાતા અજબાં આપણાં કેટલાં અંગ્રેજો ધરાવે છે? પંક્ષીઓનો વિભાગ

'સંપ્રેમ ભારતવર્ષમાં આ વિભાગનાં પ્રાણીઓનું વિશાળ પાયા પર સંશોધન થયું છે અને નેરોગેન્ડ હયુમ, લેગ, મોટસ, રુટર્ફ બેકર, હર્સલર, હાઇસર્ફ, અને સાલિમઅલીના પુરુષાર્થથી આપણાં પંક્ષીઓ બીજા પંક્ષીઓ સાથે સંસાધ કરી શકે એમ છે.

આપણા પ્રાંતનાં પંક્ષીઓનાં અનેક હિસેબ નેરોગેન્ડ પ્રણીન 'ભારતવર્ષનાં પંક્ષીઓમાં' (સને ૧૮૮૨) છે. પરંતુ

એ વિષયનું પ્રથમ સંસ્કૃત પ્રકાશન તો 'કેપ્ટન બેકરનો સિંધ, કેપ્, કાઠિયાવાડ, જી. ગુજરાત' અને 'આણ: પર્વતનાં પંક્ષીઓનો સુચિપત્ર' (૧૮૭૬) છે, આ ઉપરાંત 'લુખનાં સ્ટ્રેફિંક' 'સામવિક્રમાં આવેલા કોષો આ દેશમાં' વ્યવસ્થિત 'સંશોધનનો ઉમેરો' કરે છે. ગુજરાતનાં પંક્ષીઓનો ધીમે ધીમે અંગ્રેજ પ્રથમ હેરન્ટ બાન્સનો મુંબઈ પ્રાંતનાં પંક્ષીઓનો બાકર અંગ્રેજ (સને ૧૮૮૫) પરંતુ ગુજરાતનાં કરતાં કેપ્ વધુ સફળો છે. ત્યાંનાં પંક્ષીઓનો પ્રથમ અંગ્રેજ કેપ્ટન લેસ્ટે હેડ પ્રણીત ૧૮૮૮માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. 'એન્ડ્રીયો પેરિન સંશોધિત બારિત' ૧૯૦૩ માં મુદ્રિત થયું. આનંદનો ચીતરે છે આ અંગ્રેજો કોષો મહિલાઓ જાણનાં અને શી રજીસ્ટ્રાર કલેક્ટરનાં એ 'ગુજરાતી દિવાનીની પ્રેરણાથી લખાયું હતું. કેપ્ટનનાં પંક્ષીઓનું ત્રીજું પ્રકાશન થી સાલિમઅલી અંગ્રેજ (૧૯૦૫) એ જ વિકાસ ગુજરાત સંશોધન મંડળ મુંબઈ અને વડોદરા સરકારના આર્થિક સહકારથી ગુજરાત કાઠિયાવાડના અમુક પ્રદેશનાં પંક્ષીઓનું સંશોધન કાંચું છે અને એમાંથી અનેક નવાં પંક્ષીઓ નોંધાવાની પૂરી શક્યતા છે. ભારતવર્ષનાં પંક્ષીઓનાં જુદાં જુદાં મેકર પ્રણીત અપભ્રાંત અંગ્રેજો ગુજરાતનાં પંક્ષીઓ સંબંધી રથો રથો હિસેબ એવાં જ આવે છે.

ગુજરાતીઓનાં પેતાનાં પ્રવૃત્તિનાં વિચાર કરતાં લાકાગરના સ્વ. શ્રી. કે. અંગ્રેજો ગિરજાંકર દેસાઈ પ્રથમ સંસ્કૃતિય છે. 'પંક્ષીઓનાં પ્રેમથી તરણોમાં' અને 'એમના પરિપાલનમાં વાત્સલ્યનું મેળ' રહેનાર એ સમયે પંક્ષી નિહરે કેવળ કદો ઝોશી મેં હતી; પરંતુ એમની પ્રેરણા ઓતનારાઓમાં એમનાં સુપુત્ર શ્રી. પંદરકાંત દેસાઈ છે. પંક્ષીવિદ્યાનાં અન્ય ઉપાસકોમાં રાણપુત્રનાં અધ્યક્ષકનકી લાંબા નિરંજન વર્મા અને અંબાદેવ પરમાર, ચેર-અંદરનાં લાંબા વિજયકર વાસુ, ભોલેનરેનો. હરિભાઈ ચૌહાણ અને ચુડાનાં શ્રી. દિનકરરાવ પેઠાં મહાપુત્રી શ્રી. આજ સુધી જે સંશોધન થયું છે એમાં ત્રણ નવાં ગુજરાતી પંક્ષીઓ ન હોય. સંક્રાવ; પરંતુ પંક્ષીઓનાં જીવનની અનેક સમસ્યાઓ અણઉકેલી પડી છે. આ વિષયમાં ગુજરાતી પ્રકૃતિવિદો, મારે ખૂબ વિશાળ ક્ષેત્ર ઓકળું પડ્યું છે.

સંસ્કૃતિયો, દેહાં, મેલેયો, 'સંસાર' લે. આદિનાં વિષયમાં આપણે ત્યાં એક પ્રમાણભૂત અંગ્રેજી લખાયાં મળી કેપ્ટન સરીસો નિર

સૌન્દર્યશાસ્ત્રમાં એકી કરેલી માહિતી છટ્ટા લેખો કેપ્રે પ્રસિદ્ધ થયેલી છે. ગુજરાતના અને કાઠિયાવાડમાં લેખો હજુ કુતોરાં છે. આ દિશામાં કામ કરનાર ગુજરાતી-ઓમાં ગુજરાત કેલેબ્રના આ અસાધ્ય અને શ્રી રતિ લાલ ખરાદીને ગણવી શકાય. શ્રી ખરાદી ગુજરાતના સાધના સમર્થ જાણકાર છે અને એમના પ્રવચનથી એક વખત ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળના સંગ્રહમાં છાતા સાધો પાળવામાં આવતા હતા. પેલેગના સાધ-નનિક દવાખાનાના અધ્યક્ષ દાકતર શ્રી રણુજીરાય ભટ્ટની ઉલ્લેખ આ પ્રસંગે કરવો જોઈએ. નિરસ્તવાદપ અને નપાણિયાં લાલ પ્રદેશમાં વસ્તોથી વસતદ કરી રહેલા દાકતર ભટ્ટ છપતા સાધોના સંગ્રહના અને પરિપાલનના ભારે રસિયા છે. પ્રત્યેક ક્ષણ જનસેવામાં માગવા છતાં આરામની જે થોડી ક્ષણો એમને મળે છે, એમાં એ સાધોના સંગ્રહ કરે છે. નાગ, કાળોતરો આદિ બપંદર સાધોને એમણે જનનપૂર્વક પાળ્યા છે. એમના એ માનના લાભથી અનેક સર્પદંડુ મનુષ્યોના છવ એમણે મથાભ્યા છે.

ગુજરાતનાં દેડકાં સંજીવી એકધાર સંશોધન તો થયું નથી. પરંતુ જે અપેક્ષાઓ છૂટાંછવાયાં આ વિષયમાં આપણને મળે છે એમાં કદાચ માટે રેકોલિક્ષક અને ઉત્તર ગુજરાત માટે શ્રી. મેડકનનાં નામ મહાવી શકાય. થોડાક પરિશ્રમે આથી સફળતા મળે એવું આ ક્ષેત્ર હજુ અજુખેડ્યું જ છે.

છેલ્લે આવે મત્સ્યો. સુપ્રસિદ્ધ મત્સ્યવિદ્યા વિશ્વારદ ડૉ. મેડિક્રિના સંગ્રહાલન હેલેજ વડોદરા રાજ્યનાં મત્સ્ય વ્યવસાય ખાતાએ કરેલો વડોદરા રાજ્યનાં સમુદ્ર અને સરિસ્તોવરવાસીની માછલીઓનો અમૂલ્ય સંગ્રહ એ આ વિષયનો આપણે ત્યાં પ્રથમ પ્રયત્ન છે. અખંદાવાદની મીઠા જળની માછલીઓની પ્રથમ પાઠી મેં છપાવેલી એમાં પચીસ જાતોનો ઉલ્લેખ હતો. મુખ્ય સરકારની પાઠીમાં મીઠા જળની અમદાવાદ આસપાસની ૪૫ જાતોની માછલીઓનો સમાવેશ થાય છે. આ દિશામાં હજુ પુષ્કળ સંશોધનને અવકાશ છે.

કૌંડરજન્ય વિનાંનાં પ્રાણીઓ

‘દરે કૌંડરજન્ય રહિત પ્રાણીઓનાં સમુદાય લક્ષ્યે આ વિષયમાં આપણે ત્યાં થોડાં છટાંછવાયાં પ્રયત્ન વિનાં

કયું સંશોધન થયું નથી. ઉત્તર ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં પતંગિયાનો ઉલ્લેખ લે. કનૈલ મેસે કયોં હતો. ખેડ છટ્ટાના પતંગિયાનો સંગ્રહ નડિયાદના ડા. આંદ્રીએ કર્યો, જે આજે ગુજરાત પ્રકૃતિ મંડળના સંગ્રહમાં છે. આ ઉપરાંત કશોગિયાનો એક સંગ્રહ મારી પાસે છે. ક્રીટકોની વિશાળ સંખ્યામાંથી હજુ હજાર જેટલાં ક્રીટકોનો એક સંગ્રહ કીસામાંથી કેપ્ટન નસ ગોતાની સાથે લઈ ગયો હતો. પોક્કને કુંકયાંન કરનાર ક્રીટકોના વિષયમાં સરકારી ખેતીવાંડી ખોતાના કર્મચારીઓના પ્રયત્નોને બાદ રાખતાં ક્રીટકોનું આજુ ક્ષેત્ર હજુ અજુખેડ્યું છે.”

હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદ

પીસમી સદીની શરૂઆતનાં વર્ષોમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપતી આપણું દેશની સરકાર સ્થાપિત વિદ્યાપીઠો જૂની ધરેડે શિક્ષણ આપે જતી. એ સ્થિતિમાં સુધારણા કરવાની મરેર એ સમયની સરકારને લાગી. સુધારણા કઈ માનની અને કેવી હોવી જોઈએ. એ પરતે વિચાર કરીને સરકારને ભલામણ કરવા તે સમયના હિંદના વાહસરાય થોડાં કરને એક સમિતિ નીમી. આ કરને સમિતિની ભલામણોના પરિણામે એવા કાયદા કરવામાં આવ્યા કે વિદ્યાપીઠોમાં શિક્ષણનું ધોરણ ઉચ્ચ લાવવા અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવો. અન્યારે સામાન્ય રીતે યોગજાતો ‘ઓનસ’ નો અભ્યાસક્રમ આમ શરૂ થયો.

એ જમાનાની વિદ્યાપીઠો માત્ર પરીણા સેનારી સંસ્થાઓ હતી. શિક્ષણનું કામ વિદ્યાપીઠોએ માન્ય રાખેલ મહાવિદ્યાલયો કરતાં. ઓનસનો અભ્યાસક્રમ દાખલ થયો એટલે પ્રત્યેક વિષયમાં શિક્ષકોની સંખ્યા વધારવી પડી. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં પણ આ સુધારાની અસર થઈ, કરને સમિતિની ભલામણોમાં શોષખોળના કાળને વિદ્યાપીઠો ઉત્તેજન આપે એવા પ્રવંધ કરવા સૂચના કરવામાં આવી હતી. આનો અર્થ એવો નથી કે હિંદમાં શોષખોળ અસ્તિત્વમાં નહોતી. મોટે ભાગે સશોધનનું કામ સરકારી ખાતાઓ કરતાં. વિદ્યાપીઠોમાં સશોધનને લગતું કામ નહિવત્ હતું. કોઈ પણ વિજ્ઞાનિક મંડળ અસ્તિત્વમાં નહોતાં, એટલું જ નહીં પણ વિદ્યાપીઠોમાં વિજ્ઞાનિક વાર્તાવચ્ચનો અભાવ હતો. સશોધકો અને અધ્યાપકો અસપ્તસ સપ્તમાં આવે, સશોધનને લગતી ચર્ચા કરે એવી કોઈ પણ સંસ્થા નહોતી. આંશર

ચાલીસ વર્ષ પહેલાં (૧૯૧૦-૧૧) વૈજ્ઞાનિક સંશોધનને લગતી આ રિયલિટિ હિંદમાં પ્રવર્તતી હતી.

કેટલાક વિજ્ઞાનના અધ્યાપકોને લાગ્યું કે અરસપરસ કાર્યકરોનો સમાગમ વધે તો સંશોધનને વેગ મળે એટલું જ નહીં; વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની અગત્ય સામાન્ય જનતાને પણ સમજાવી શકાય એવું થયું નેહએ. આ વિચારને અમલમાં મૂકતા જરૂરી પગલાં લેતા પ્રેદિસર સાઇમન્સન અને મેકમેરને દિવસવા આરંભી છેવટે કલકત્તાની એસિયાટિક સોસાયટી ઓફ બંગાલના મકાનમાં ૧૯૧૨ ના નવેમ્બરના પ્રથમ અઠવાડિયામાં (તા. ૨-૧૧-૧૯૧૨) વૈજ્ઞાનિકાનું એક નાનકડું મંડળ મળ્યું. મહંમ સર હેનરી હેબર્ડન પ્રમુખ હતા. અગત્યનો ફરાવ એ હતો કે “દર વર્ષે બરોડાની વિજ્ઞાન પરિષદની વ્યવસ્થાનું કામ માથે લેતા એસિયાટિક સોસાયટીને વિનંતિ કરવામાં આવે છે.” પણ કાર્ય દીલમાં પડ્યું. છેવટે ૧૯૧૪ ના જાન્યુઆરી માસમાં કલકત્તામાં મહંમ સર આયુરોય મુકરજીના પ્રમુખપણા નીચે પ્રથમ બેઠક મળી. ત્રણ દિ સની એ બેઠક હતી અને કુલે ૩૧ સંશોધન નિબંધો ચર્ચા માટે આવ્યા હતા. હિંદ વિજ્ઞાન પરિષદનો આરંભ આ રીતે થયો.

છ, સ. ૧૯૫૦ ના જાન્યુઆરીના પ્રથમ અઠવાડિયામાં વિજ્ઞાન પરિષદની સ્ક્રીનીસમી બેઠક પૂનામાં મળે છે. આ પ્રસંગ મહારાષ્ટ્રને માટે ખાસ મહત્વનો છે. મુંબઈ શહેરને બાદ રાખતાં, મુંબઈ ઇલાકામાં અત્યાર સુધી બીજો કોઇ રમણે પરિષદ મળી નથી. વડોદરાએ ૧૯૪૨ માં આ માન મેળવ્યું હતું, પરંતુ સંજોગો તે વખતે જુદા જ હતા પૂના યુનિવર્સિટીની સ્થાપના અજે આ બેઠકની મદદ વધે છે અને રાષ્ટ્રીય કેમીકલ લેબોરેટરીની પૂનામાં થયેલી સ્થાપના આ પ્રસંગને વિશેષ દીપાવશે ૧૯૪૬ નાં નોબેલ પારિતોષિકે.

આ વર્ષનાં નોબેલ પારિતોષિકો એનાયત થઇ ગયાની જાહેરાત થઇ ચૂકી છે. આ પારિતોષિકો સ્વીડનના એક રાસાયણિક જ્ઞાત્રેરે એ. નોબેલે સ્થાપેલાં છે. નાઇટ્રો-ગ્લીસીરીન જેવા મહાફોટક પદાર્થને સફીસલામત સાચવી શકાય અને દારૂની માફક તોપ છંદાદિમાં વાપરી શકાય એવી સફળ યોજના કરવા માટે તેમને અદ્યત્ન ફોલત પ્રાપ્ત થયેલી. એનો સદૃશ્ય કાચ માટે તેમણે

એક મોટી રકમ જુદી કાઢી. તેમાંથી સાદિત્ય અને વિજ્ઞાનમાં ખાસ નોંધાવાયક મહત્તાપૂર્ણ શોધબોળ કરનારને દર વર્ષે મોટું પારિતોષિક-નોબેલ પ્રાઇઝ આપવામાં આવે છે. આપણા કવિવર સ્વીડનનાય ટાગોરને ૧૯૧૩ માં સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ‘ગીતાગોવિંદ’ની શ્રેષ્ઠ કૃતિ માટે અને સર ચંદ્રશેખર રામનને ૧૯૩૦ માં ભૌતિકશાસ્ત્રમાં ‘રામનકિરણ’ની શોધ માટે આ પારિતોષિક મેળવવાનું બહુપાન પ્રાપ્ત થયું હતું.

૧૯૪૮ ની સાતનાં નોબેલ પારિતોષિકો વિજ્ઞાનના જુદાં જુદાં ક્ષેત્રોમાં નીચે મુજબ જાહેર થયાં છે:

ભૌતિક શાસ્ત્ર માટે-પ્રેદિસર લીડા યુકાવા. પ્રેદિ. યુકાવા મુખ્ય દરમિયાન ટોકિયો યુનિવર્સિટીમાં પ્રેદિસર હતા. હાલમાં કોલમ્બિયા યુનિવર્સિટીમાં સંધ્યાતિક ભૌતિક વિજ્ઞાનના મુલાકાતી પ્રેદિસર તરીકે કામ કરે છે. યુકાવાને આ મહામાન અણુકેન્દ્ર શકિતવાર સ્થાપક મુકાની તેમની શોધો માટે આપવામાં આવ્યું છે. જાપાનમાં આવું માન મેળવનાર પ્રેદિસર યુકાવા શીખી પ્રથમ છે. તેમની વય માત્ર ૪૨ વર્ષ છે.

રસાયણ માટે-કોલીફોર્નિયાના પ્રેદિસર વિલ્યમ ક્રાન્લીસ કવન્ડે. શરીર વિજ્ઞાન માટે-ડો. રૂડોલ્ફ હેસ અને પ્રો. એન્ટોનિયો એગસ્ટ મોનિઝ (સંયુક્ત). ડો. રૂડોલ્ફ હેસ આખ અને મગજના રોસિયાલીટ છે. ૧૯૪૭ થી સુરીય યુનિવર્સિટીની શરીર-વિજ્ઞાનની સંસ્થામાં નિવાસક તરીકે છે. તેમની વય ૬૮ વર્ષ છે. તેમની સાથે આ માન પામનાર પ્રો. મોનિઝ લીટ્ચન યુનિવર્સિટીના એમેરિકન પ્રેદિસર છે. તેમની વય ૭૫ વર્ષની છે. તેઓ મુખસિદ જ્ઞાનતંત્ર વિચારક છે. ૧૯૩૫ માં તેમણે મગજનું દર્દ મગજના સફળ ઓપરેશન કયું હતું. આવું ઓપરેશન કરનાર તેઓ પ્રથમ છે. તેઓ પોલુશીય પરદેશ ખાતાના પ્રધાન હતા.

શાંતિયુલેકડું નોબેલ પારિતોષિક લેડાં ભોઇઝ ઓરને મળે છે. તેઓ યુનોની બોરાંક અને ખેતી સંસ્થાના મુખ્ય નિવાસક હતા. તેમની વય ૬૬ વર્ષ છે.

કેવિંચ પક્ષની બેઠકમાં વિના સંકોચ અને કોઈપણ પ્રકારના દબાણ વિના દરેક મુદ્દાની આલોચના થઈ છે. બંધારણમાં શું છે?

બંધારણમાં મુખ્યત્વે બે ભાગનો છે. એક, આ બંધારણ મુજબ રાજ્ય કરીને કેવી સમાજરચના કરવી છે તેનો નિર્દેશ આ ન બીજું, રાજ્ય કેવી રીતે કરવું છે તે તંત્રની રચના, આ બંધારણ ધરાવેલાં કેવી ભાવનાઓ એવે છે અને કેવી આર્થિક અને સામાજિક રચના કરવા પ્રયત્ન છે તેનો ખ્યાલ, બંધારણના આપખા (preamble) માં અને મુળભૂત હકો (fundamental rights) અને રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો (directive principles of state policy) ના બે પ્રશ્નોમાં આપવામાં આવ્યો છે.

આમુખમાં કહ્યું છે કે "હિન્દને સાર્વભૌમ યોગસાહી પ્રજાસત્તાક રાજ્ય બનાવવા, આન તેના સર્વ પ્રજાજનોને

- (૧) ન્યાય-સમાજીક આર્થિક અને રાજકીય,
- (૨) સ્વતંત્રતા-પૂર્ણ, પ્રદા, માન્યતા, વાણી અને વિચારની,

(૩) સમાનતા-તક અને ફરજની સમાનતા, પ્રાપ્ત થાય તથા તેમની વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ વધે જેથી બંધિતનું મૌલિય થાય અને પ્રજાની એકતા વધે તે માટે, આ બંધારણ હિન્દની પ્રજા ધટે છે."

કેટલાક મુજબત હકો સર્વ પ્રજાજનોને આપ્યા છે કે જેનો કોઈ મારફત અમલ થઈ શકે અને જેની વિરૂદ્ધ કોઈ કાયદો થઈ શકે નહિ. આ હકો છે સમાનતાના, બંધિતન અને ધાર્મિક સ્વતંત્રતાના-સંસ્કૃતિ અને કેળવણીના અને મિત્રતાના પ્રત્યેક પ્રજાજન કાયદાની દૃષ્ટિએ સમાન છે અને દરેકને કાયદાના રક્ષણને સમાન હક છે. ધર્મ, માનિ, બળિ, સ્ત્રી પુરુષના બેદ કે જન્મસ્થાનના કારણે કોઈમા બેદભાવ થય નહિ, અને દરેકને બહાર રૂચો, કૃતાર્થો, રસ્તાઓ, રાજ્યની યોગી કોરેમાં સમાન હક રહે છે. અસ્પૃશ્યતા કોઈ પ્રકારની રહેતી નથી અને અસ્પૃશ્યતાનું વર્નન શુન્દો ગણાયો. કોઈને ઇલાજો આપવામાં આવશે નહિ. બંધિતસ્થાતંત્ર તથા ધાર્મિકસ્થાતંત્રના પણ તેના જ હકો છે, અને તેનો અમલ કરવા કોર્ટોને સત્તા આપવામાં આવી છે.

એક પીળા પ્રકારમાં રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો આપવામાં આવ્યા છે, તેનો અમલ કોઈ મારફત

થઈ ન શકે, પણ કાયદાઓ ધરાવતાં તે સિદ્ધાંતો લક્ષમાં રાખવાની રાજ્યની ફરજ છે. આ સિદ્ધાંતોમાં કેટલાક આ પ્રમાણે છે: દરેક સ્ત્રી-પુરુષને આઝાદિકાનાં પૂરતાં સાધનો મળે, દેશની કુદરતી લક્ષ્મીની માનિષ્ટા અને તેના ઉપરનો કાળુ એવી રીતે વહેંચાયમાં રહે કે જેમાં સમસ્ત પ્રજાનું ફલાણુ થાય, આર્થિક તંત્ર એવું હોય કે લક્ષ્મી અને ઉપાદાનનાં સાધનો જનતાનાં હિત વિરૂદ્ધ થોડી બંધિત-ઓના હાથમા એકઠાં ન થાય, સ્ત્રી-પુરુષને સમાન કામ માટે સમાન મહેનતાણું મળે, કામદારનું શોષણ ન થાય, તેમની તંદુરસ્તી જળવાય જીઓ બ.જોડો અને યુવાનોને નૈતિક, અને ભૌતિક દ્વાસ ન થાય, ગ્રામ પંચાયતો સ્ત્રી સ્થાનિક, સ્વરચ્છનો પાયો મુજબત બને, દરેકને કામ મળે, કેળવણી મળે અને ભેંકારી, વૃદ્ધવર્યા, માંગી અને અપંગ તથા બીજા નિરાધારીની દશામાં જુકર મદદ મળે, જીવનધારણુ ઉચું થાય અને સાંક્રારિક વિદ્યસ મટે દરેકને અવકાશ મળે, દસ વર્ષમાં મફત પ્રાથમિક શિક્ષણ ૧૪ વર્ષની ઉંમર સુધી દરેક બાળકોને મળે, પ્રજાની તંદુરસ્તી વધે, જગતની પ્રજાઓ વચ્ચે શાન્તિ વધે અને મૌરુમય વ્યવહાર સ્થાપ્ય અને પ્રજા પ્રમ્ન વચ્ચેના મતભેદો લવાદીયાં બને, આવી ક્ષિપામા રાજ્યની નીતિ રહેશે.

રાજ્યતંત્ર

રાજ્યતંત્રનું બંધારણુ જુદા જુદા દેશોમાં જુદા જુદા પ્રકારનું છે. અમેરિકા, ઇંગ્લેન્ડ, ફ્રાન્સ, નીચા કોરે દેશોએ મોતાની પ્રજાની પ્રકૃતિ અને બૈલિહાસિક પૂરપરાને અનુકૂળ બંધારણુ રચ્યાં છે, આપણે આપણી દૃષ્ટિએ પસંદગી કરવાની હતી. તેનાં આપણે ઇંગ્લેન્ડની પ્રાલોમિટરી રેસોંકની અને ફર્મિનિટ સિસ્ટમ સ્વીકારી છે. આ પસંદગી ઇરાદાપૂર્વક કરી છે. રાજ્યપંચ રણ લોકસાહી (democratic) હોવું, નેહિએ એ.સૌ કાઇ સ્વીકારે છે, પણ સાચી લોકસાહી કોને રહેવી અને તેને અમલમાં કેમ મૂકવી એનો સાચો ઉકેલ હજી મળ્યો નથી. ઇંગ્લેન્ડમાં એક જુદિત સદીઓથી સામે છે. તેની પ્રજાને તે અનુકૂળ છે. પણ પુખ્તવય મતધિકાર આપવાથી સાચી લોકસાહી આવે જ છે તેનું નથી. હિન્દુસ્તાન મટે આ નથી પ્રયોગ છે, અને તેનાં પરિણામો જોનાં રહે છે. મતજીવતરીથી જ પુખ્તમતનું સાચું માપ અચૂક મળવું નથી. પણ પુખ્ત વય મતધિકાર મહાન

પ્રયોગ છે, અને પ્રત્યક્ષવશી મારે મળતી સધન સમાન છે.

હિન્દી સંધના પ્રમુખને સારી પેઢે સના આધારમાં આવી છે, પણ એકંદરે પ્રમુખ ઇંગ્લેન્ડના રાજા પેઢે બધારણીય વડા તરીકે જ રહેશે અને બંધી સના પ્રધાન-મંત્રીની જ રહેશે. અમેરિકામાં પ્રમુખને સ્વતંત્ર સત્તાઓ છે તેવું આ બંધારણમાં નથી. પ્રાન્તીય અને સ્થાનિક ધારાસભાઓ, સ્વતંત્ર ન્યાયની વ્યવસ્થા, સરકારી તોફારીમાં યોગ્યતા પ્રમાણે નિમણૂક કરવા માટે સ્વતંત્ર 'પબ્લીક સર્વિસ કમિશન' ચૂંટણીઓ ધોરણર અને રાજ્ય કે કોષ્ટ પદની દબલગીરી કે દામ્ય વગેરે થય તે માટે સ્વતંત્ર 'ચૂંટણી કમીશન' પાત્રન કોમિટીનું સ્થાપન અને ઉન્નિત માર્ગે ખાસ વ્યવસ્થા પહેરે આ બંધારણના પીઠાં અંગો છે.

આ બંધારણ નથી સર્વથા સમવાયી (federal) કે નથી સર્વથા એકતંત્ર (unitary) સમવાયનત્રમાં કેન્દ્રનું નિશ્ચિત અને મર્યાદિત સત્તાઓ હોય છે અને બીજી બંધી સત્તા વિભાજિત હોય છે. આ બંધારણમાં કેન્દ્રને ધુણી સત્તાઓ મળી છે, અને વખત આવે સર્વસત્તા ભોગવી શકે એવા પ્રમુખ છે. હકીકતમાં આ બંધારણ ધરાવતી ચર્યાબાન થઈ ત્યારે કેન્દ્રને મુસલમાનો અને ગળાઓના વિરોધને કારણે યોજામાં યોજી સત્તા આપવી, અને પ્રાન્તોને વધુમાં વધુ સત્તા આપવી એવું વાતાવરણ હતું. હિંદના ભાગલા થયા પછી તેથી ઉલટી દિશામાં જ પ્રવલ્લ ચર થયો અને કેન્દ્રને વધુમાં વધુ સત્તા આપવી, અને પ્રાન્તોને યોજામાં યોજી આપવી એવું માનસ પેદા થયું. પરિણામે બંધારણના ખરડામાં ખૂબ ફેરફાર થયો અને તેની અસર ડગલે પડેલે બંધારણમાં દેખાય છે. સર્વથા એકતંત્રી બંધારણ કરવાનો સમય નહોતો, પણ પ્રાન્તોની સત્તા અને તેટલી એ જી કચરી અને કેન્દ્રને કાબૂ અને દેખરેખ અને નેટલી વધારવી એવું વજણ સ્વીકારણું, જતાં સમવાયતત્રનાં લક્ષણો તો રહી ગયા, એટલે કે કેન્દ્ર અને પ્રાન્તો વચ્ચે સત્તાની એકકસ વહેંચણી તો છે જ.

આ બંધારણ હિંદની પ્રજાની પ્રકૃતિ અને માનસને તેમજ તેની સંસ્કૃતિને અનુકૂળ નથી એવી દીકા કમચામાં આવી છે. એક રીતે તે સાચી છે. કારણ કે આજ પકારની પાર્લામેન્ટરી ડેમોક્રસી અને માંજાલતરી કિંદે મળી નથી, એ કે એટલાં યાદીસ વર્ષમાં તેનાથી આપણે ટેવાતા

અવા છીએ. ધાણ કોકોનો એવો મત છે કે હિંદુ સમસ્ત બંધારણ ગ્રામપંચાયતો ઉપર વચાતું નેહણું હતું અને ઉપરની મંદ્ય એન્ડેક મધ્યસ્થ ધાર સમા સુધી-indirect election ઉપર વચાવી નેહણી હતી. Direct adult franchise સજી થવા વિષે ધણું ને શકા છે. જતાં રેન્ડેજળ વધે કહ્યું તેમ ગ્રામવાસીઓ એટલાં અજન નથી અને તેમની સમાન્ય સમજણ સુદદ છે.

કેન્દ્રાટી ચેવી દીકા છે કે આ બંધારણમાં ગાંધીજીના સિદ્ધાંતોને સ્થાન મળ્યું નથી. ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિ જુલ પ્રગટની હતી. એવદષ્ટિએ આ બંધારણ ગમણું નથી તેમ ગાંધીજીની કલ્પનાતું ગ્રામજન્ય કે સમાજજન્યના આ બંધારણમાં નથી એ સચું છે. તેમના સ્વનાત્મક કાયકમના કેટલાક લાગોને જે બંધારણમાં સ્થાન મળ્યું છે: દા. ન. અસ્પૃશ્યના નિવારણ, ગ્રામપંચાયતો વગેરે પણ સમસ્ત બંધારણમાં ગાંધીજીની જીવનદષ્ટિના પડવે નહીં, કારણ કે તે જીવનદષ્ટિ પ્રજાના મોટા ભાગે સ્વીકારી નથી, અથવા તેનો અમલ કરવા તૈયાર નથી. તેમના મગત્મક કાયકમનાં કેટલાંક અંગોને અપન વચા-માંથી જ આપણે તેમની જીવનદષ્ટિ અને તેમની કલ્પનાની સમાજસ્વચના સ્વીકારી છે તેમ આપણે કહી શકતા નથી. અર્થાત્ સમાજની તેની કલ્પના પ્રજાએ સર્વથા સ્વીકારી નથી તે આ બંધારણમાં એ કયથી આવે?

આ બંધારણની બીજી અનેક દીકાઓ થઈ છે, પણ તેની સિદ્ધિએ પણ યોગી નથી. ઇતિહાસમાં કોષ્ટ સમયે હિંદનો આટલો મોટો ભાગ એક રાજ્યતંત્ર તીએ નહોતો. આજે આ બંધારણથી હિંદ નેહણું એક, અવિભાજ્ય અને સંઘદિત અને છે તેટલું કોષ્ટ કળે-અશોકના સમયથી જિંદીજ રાજ્ય સુધી-ન હતું. હિંદને એક મધાન પ્રજા થવાની આજે તક મળી છે. અસ્પૃશ્યતાને સર્વથા નાબૂદ કરી સામાજિક સમનતાનો પાયો સ્થાપ્યો છે. કોમી મતાધિધારને નિલાંબડિ આપી ૪૦ વર્ષનાં ઝેરને કાઢવું છે.

આ બંધારણ નથી સમવાયી, નથી એકતંત્રી, નથી સમાજવાદી, નથી ગાંધીવાદી, કે નથી મુદીવાદી. ને અર્ધું છે અને કશું નથી. તેને વિષે ટુકામાં કહેવું હોય તો એમ કહેવું કે અવસ્તી પેટીના માનસનું તેમાં પ્રતિબિંબ છે. કોષ્ટ મળ્યું બંધારણમાં તેમ જ હોય. કેવિસતું અત્યાગનું જે માનસ છે તેનો તેમાં પડયો છે. તેમાં ખાનગી મિલકતનો [અનુસંધાન ૧૪ મે પાને]

સાહિત્ય સમીક્ષા

મહાદેવભાઈની ડાયરી: પુસ્તક ત્રીજું;

અવતારનકાર: શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત મહેતા

સંપાદક: શ્રી. નરહરિ હા. પરીખ, નવજીવન પ્રકાશન મંદિર, કાળુપુર, અમદાવાદ. મૂલ્ય: રૂપિયા ૫.

આપણા સાહિત્યમાં નોંધપોથીનો પ્રકાર જુદુ ખેડાયો નથી. સામાન્ય રીતે આપણા જાણીતા પુરુષો નોંધપોથી તો રાખતા હશે, પરંતુ એ નોંધપોથી ગ્રંથ કરવાનો સ્વાભાવિક સંકેત થાયજ, કારણ કે એમાં એવું થઈ જાય છે કે જે જોડેમાં ન મૂળ શકાય એમાં ઘણી વ્યક્તિઓ વિષે અંગત ઉલ્લેખો હોય, ઘણી ટીકાઓ હોય, તેથી લખનારની જોડે જેમનો ઉલ્લેખ આવે તેમની સ્થિતિ પણ કદાચી થાય.

આપણે ત્યાં થોડા વર્ષો પૂર્વે શ્રી. ગુપ્તાએ નોંધપોથી લખવા માટેની; પરંતુ એ નોંધપોથીની વિશેષતા એ હતી કે એ અંગત ઉપયોગ માટે નહિ, પરંતુ પ્રકાશનાર્થે જ લખવામાં આવતી હતી. બીજું, રોજબરોજ બનના બનાવોમાંથી એકદમ બનાવું અવલંબન લઈ તેમાંથી હાસ્ય નિબંધ કરવામાં આવતું હતું એટલે ઘણીવાર એ નોંધપોથી નિબંધિકા જેવી બની જતી

શ્રી નરસિંહરાવનાં મૃત્યુ પછી, શ્રી. ધનસુખરાવ મહેતાએ જીવંતેલી એમની નોંધપોથી ગણનાપાત્ર છે. એમાં નોંધપોથીનાં જ્યાં લક્ષણો, ગેતાના વિચારો, અમુક બનાવોએ એમના હૃદયમાં ઉપજાવેલા અદોહિતો યા પ્રવાધાનો ખડું, સ્પષ્ટ, નિરાદ અને સુરેખ રીતે આલેખાયું છે.

હિન્દીમાં શ્રી. ધનસુખરાવના બિરલાની ડાયરી 'કુછતે' સુંદર, લાક્ષણિક, નોંધપોથી છે. એ નોંધપોથી એમણે એમના જીવનમાં ગ્રંથ કરેલી છે. એમાં શ્રી. બિરલાની કલાશક્તિનો અદ્ભુત પરિચય થાય છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શ્રી. મહાદેવભાઈની ડાયરી અનંક રીતે વિશિષ્ટ રચન ધરાવે છે. એમાં જગનના મહાપુત્રના મંત્રી હતા એ વિશિષ્ટતાનું મોટામાં મોટું કારણ. મહાદેવભાઈ સાહિત્યકાર હતા એ બીજું; ત્રીજું મહાદેવભાઈ અભ્યાસી હતા. મહાદેવભાઈની નોંધપોથી, આપણા રોજબરોજના જીવન વિષે-આપણાં

જીવનનાં વિધિવિધ પાસાઓને નિકટનમ, દષ્ટિકાણથી જોવાની મહાદેવભાઈને સુવર્ણ તક સોંપાથી-આપણને જરૂર મળિતી આવે છે. આપણું જીવન તે મહાદેવભાઈની લેખિત, એટલે એ તો સોનામાં સુગંધ મળવા જેવો સુપોષ થયો છે.

મહાદેવભાઈની ડાયરીના આ ત્રીજા અંકમાં આપણી હરિજન પ્રગતિ અને તેને અંગે આપણા જે ઉપવાસો સુધીનો સમય આવે છે. આઠ મહિનાનો એ સમય, ગાંધીજીએ જેલમાં રહી હિન્દુધર્મને અસ્પૃશ્યતાના કલંકમાંથી મુક્ત કરવા સતત પ્રયત્નોમાં ગાળ્યો. ગાંધીજીએ જેલમાં રહ્યાં રહ્યાં હરિજન કામ આરંભ્યું ત્યારે ધણુના મનમાં કેટલી 'ગેરસમજૂતી' ફેલાઈ હતી. ધણુનો અલ્પેષ હતો કે ગાંધીજીએ લાતને પછીતમાં નાંખી દીધી છે, તે બધાને ગાંધીજીનો જવાબ હતો, કે "હું અહીં ખેંદો છું તેનો અર્થ એ જ છે, કે હું કેરિસતું કામ સેએ શો દકા કરું છું ને વધારામાં આ અસ્પૃશ્યતાનું કામ કરું છું." (૫. ૧૧). બીજા બધાં કામ છોડીને આ કામ કરવા જેવું છે એમ હું કહીશ નથી." એ રીતે 'ગેરસમજ' તેમ જ સામાજિક બંને કામો એક સાથે બાપુ કરતા હતા.

બાપુ વિષે એમ કહેવાતું કે બાપુ બપોરે નથી, હાલમાં આદર્શની ભાષામાં જ વાત કરે છે અને સામાન્ય જન પાસે ઘણી ઉંચી અપેક્ષા રાખે છે; પરંતુ મહાદેવની આ ડાયરી આપણી દષ્ટિ કેટલી બપોરે હતી તે દર્શાવે છે. હરિજન આજે રાષ્ટ્રીય શાળામાં આવે, પણ મેટ્રીકની પરીક્ષા માટે તેવાર થવા માગે તેવું શું કરવું એના જવાબમાં બાપુ કહે છે: "આપણે એને સમજાવવા પડે જ નેહએ." જ્યાં કેળવણીનો છાંયો નથી, જ્યાં તેઓને આધારમાંથી પ્રકાશમાં આજીવાના છે ત્યાં આદર્શની વાત કરીને શું કરીએ? એની આગળ એને જેની જૂંપ છે તે જ વસ્તુ મૂકવી નેહએ." એક વાર લખનારની સંદેશી કાઉન્સિલ પેન આવેલી. એ વાપરતાં આપણે કોઈ મુશ્કેલી નહીં. મહાદેવભાઈ કહે કે એમને થોડો એવી જ પેન છે તે મંગાવી લે. તેના જવાબમાં બાપુ કહે: "શાં સાઈ? એવું થોડા જ આદર્શ છે કે આ પેન વધારાને તે પડેલી ને વધારાએ? એ પેના પણ આપણે જ

ખનાવી જ રાહતું નોંધએ, એવું શા સારું? બધી વસ્તુએ એવી છે કે આપણે ન ખનાવી શકીએ, તે ભક્ષેને પરદેશ ખનાવે ને તેમાંથી ક્યાય? આપણે આગ્રહ તો નો વસ્તુ અહીં આપણે ત્યા પાકે છે, તે ખહારથી ન મંગાવનાતા છે.” (પૃ. ૭૯) એક બહેનને બાપુ પત્રમાં લખે છે : “તે બહેનની બહાયથ” એ ઉત્તમ વસ્તુ છે. વ્યભિચાર એ દુષ્ટ વસ્તુ છે એ બેની વચ્ચે લગન છે. માણસ કામને ન ત્યાગી શકે તો મર્યાદામાં રહેવા પરણે.” (પૃ. ૧૫૩) આ દૃષ્ટાન્તો પરથી ગાંધીજીની દૃષ્ટિ કેટલી વ્યવહારૂ હતી, એ દેરકની પાસે કેવી સામાન્ય વસ્તુની અપેક્ષા રાખતા હતા, એએ કેટલા સામાન્ય દૃષ્ટિબિન્દુને સમજવા પ્રયત્ન કરતા હતા, એમની વલણ કેટલી હદ સુધીની પરણી હતી તેનો પૂરા ખ્યાલ આવે છે. એમને આદર્શ વહાલો હતો, પણ આદર્શને જ કાઢે બધાને તોળવાના એ ગાંધી નહોતા. ગાંધીજી પોતાની નહિ પણ સામાની દૃષ્ટિએ વિચારતા.

ગાંધીજીના નો ભારેભાર વિનમ્રતા હતી, પોતાની જાતને અહુ કસક ધોરણે તપાસવાની આદત હતી, તેમાં પણ દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે. બાપુને એક જણે લખેલું, કે જેને ત્યાં તમારા સુક્રમ હોય તેને તમારે દુષ્ટત્વમાંથી રોકવો નોંધએ. એના જવાબમાં બાપુએ એને લખ્યું : “એના દુષ્ટત્વનો કંઈ પણ પુરાવો આપો તો લખવા તૈયાર છું. બાપી મારા ઉતારાનું તો શું પૂછ્યું? હું મને એવો ભાર સજ્જન માનતો નથી કે જેથી શેફો જેને દુર્જન ગણવા હોય તેને ત્યાં ઉતરું જ નહિ. પહેલો દુર્જન. તે હું જ છું કે એને ત્યાં ઉતારો કરીને રહી છું. પછી બીજોનો કાળ થયા બાદ એ મને કેમ શોભે?” (પૃ. ૨૯). આ રીતે પોતાની જાતને એએ બપુ જ દરતાથી જોતા પોતાના ઉપવાસવખતે એમણે દેવદાસને કહેલું : “તમારા જખા અચણ્યો મટેડું જવાબદાર છું, ચણો મટે ધરને વજ દેવો મો.” કેટલી નિરભિમાનીના, કેટલી પોતાને માથે કુચ્છણ લઈ લેવાની તૈયારી. એમણે નો ઉપદેશ આપ્યો છે કે “આત્મશુદ્ધિ પહેલું પગથિયું” એ છે કે પોતાની અશુદ્ધિને એકદર કરવો.” એ સ્વર એમણે પોતાના છત્રનામાં અદ્વંશ : પાણેયું. “શુદ્ધિનો પોતાના ખનગી ત્રાસ મારે ઉપમેશ કરે તે કંઈ કામનો નથી.” એમ મહાત્માજી કહે છે, ત્યારે એ કંઈ પોથીમાંનાં રીંગણાં નથી, પણ છત્રના સર પોતાની સમગ્ર શુદ્ધિનો ઉપયોગ પાડ્યાં મટે જ

એવી છે એવા કમયોગીનાં એ વચનો છે. અને તેથી જ એ સામાની ઉપર સમૈટ અસર કરે છે.

મહાત્માજી પોતાની ભતતું પૃથક્કણ પણ કરતા. અને પોતે પોતાના છત્રનું ઘડતર શી રીતે કર્યું તે પણ સ્પષ્ટતાથી જણાવતા. એમણે પોતાના વિશે કહ્યું છે : “જે શણે મને ખજાર પડે છે કે અમુક વસ્તુ મારે મારે નુકસાનકારક છે, તે જ શણે એ મને ખચી બંધ થઈ છે.” (પૃ. ૪૦) ગાંધીજીના છત્રનામાં નો શ્રેય અને શ્રેયનો અભેદ હતો, તેનું આ દૃષ્ટાન્ત છે. ગાંધીજીની મહત્તાનું એ જ કારણ હતું કે શ્રેય આ શ્રેય વચ્ચે એમના છત્રનામાં કદિ હંદ જાતનું નહોતું. જેવ ને શ્રેય એક બીજા જોડે માદ રીતે સંકળાયેલાં છે. એક બીજે સ્થળે ગાંધીજીની આશ્ચર્યજનક શક્તિનો આપણને પુરાવો મળે છે. એમને એકવાર જેસર પૂડે છે : “તમને તો વિચાર કરવાનો વખત નહિ મળતો હોય.” એના જવાબમાં બાપુ કહે : “સ ચું, પણ મારી આખી જાંઠળી એમ જ ગઈ છે. મેં કામ કરતા કરતાં જ વિચાર કાઢ્યા છે, વિચાર કરવાને મારે મે સમય લીધો છે એવું બન્યું નથી.” (પૃ. ૧૬૬) કેવી શક્તિ ! શરીર શરીરનું કામ કરે, ને સાથે સાથે મગજ માનવનું. મને એટલાંસાથે કામ કરતાં જાય એ જ ગાંધીજીની અપૂર્વતા હતી.

ગાંધીજીની ચોક્કસાઈ, એમની કઠાદૃષ્ટિ કેવી હતી. તેનું એક સુંદર દૃષ્ટાન્ત અહીં મળે છે. એકવાર બાપુ મહાદેવભાઈને પૂડે : “લો છુલાળી પરિવર્ત બહુ પરિવર્ત” એ આખા સ્લાઇડનું બચેલું સૂત્ર છે? મહાદેવભાઈએ ના પાડી. એટલે બાપુએ એમને ભાષાંતર કરવાનું કહ્યું : મહાદેવભાઈએ અચેત્ર શબ્દને વગળી રહી certainties અને uncertainties ગળેડો મૂકી ભાષાંતર કર્યું. બાપુ કહે એ ન ચાલે પછી પોને કહે A bird in hand is worth two in the bush ચાલે. કેટલું સુંદર ! પણ પછી બાપુ એને સુધારીને કહે : “He who leaves the substance and runs after the shadow looses both.” પેલા કરતાં આ વધારે સુંદર અને ખૂબ ભાવને વધાત્મ સમજાવે છે. પણ બાપુમાં રહેલા સાચા સાહિત્યકારને, એમનામાં રહેલા કળાકારને, એમનામાં રહેલા સર્વોપદેશીને આટલાથી પણ સંતોષ ન થયો, એટલે એમણે ચોડીતરમાં કહ્યું : “અસ હવે સરસ વાક્ય બન્યું. “Much wants more and looses all” સંસ્કૃતની મે પકિતનો

લાવાઈ માત્ર છ અક્ષરમાં એમણે કર્યો. મૂળના નેટલીન સુંદરતાથી. આપુમાં જે વિચારદષ્ટિ હતી, સાચો સૌન્દર્યની પરખ હતી તેનું આ ઉદાહરણ છે. એમ તો ગમે તેવી ગંભીર ચર્ચા ચાલતી હોય તો તેની વચમાં સ્વચ્છ રતન સુંદર દ્રશ્ય નોંધ, બાપુ પોતે તો એ દંસ્ય નોતો પણ બંધાવું લક્ષ નર્ચ્યોનાથી એ સુંદરતા તરફ ખેંચતા. (પૃ. ૧૩; ૧૮૦) આંદોનું દરખ નોંધને તેઓ ચિતામાં હોય તેણે પ્રયત્નિત બની ઉઠે છે (પૃ. ૧૧૧) ને આકાશના તારાઓનાં દર્શન બરાબર કરવા જેમમાં દુષ્ટીન મગાવે છે.

બાપુ એક બાલુ જેમ ઉદાર હતાં તેમ બીજા બાલુ રૂઢ વતાર ને ઉપ પથ બની જતા. એક બાલુ કુસમ જેવા પ્રદ્, તો બીજા બાલુ વજ જેવા કઠોર પણ તેઓ બની શકતા. ગાંધીજીના બીજા ઉપાસ મારે આશમમાં આવેલી એક અજેશ બાઈ નીલાનાગિણિનું સ્વેચ્છાચારી છાત્ર કેટલેક અંશે કારણભૂત હતું એને જોતાની પાસે બેસાવી ગાંધીજી એની જે દૂર રીતે તપાસણી કરતા હતા જેને મહાદેવભાઈ 'છવતી ચીવાની' ક્રિયા કહે છે તે પરથી એ સ્થિતિનો સચોટ ખ્યાલ આવે છે. અને સાચે જ બાપુ એને છવતી ચીરતા હતા. બીજા બાલુ, મહાદેવભાઈએ એક વાર મહાત્માજીની એક મુશ્કાકાશનો સાર લખેલો, તે બાપુને બરાબર ન લાગ્યો એટલે બાપુ ખૂબ ઉલ્લાસ એમ મહાદેવભાઈ ગણે છે, અને પછી માઃ બાપુને શાંત કર્યા એમ મહાદેવભાઈ કહે છે (પૃ. ૧૩૬). આશમની એક બહેનને બાપુ પત્રમાં લખે છે: "તારી રીસ બતાવે છે કે તું સારી પેઠે નાછન છે. મારું કાંઈ કહેવું તું ન સાંભળે તો બીજાનું તો સાંભળે પણ ચાની? મારી ઉપર તું જે હાથ પાડે તેને સારું ઉપકાર માનવો તો રહ્યો, પણ ઉલટી કાંઈ કરે છો..." અહીં તો તારું ભણતર અને ઝડપણુ પાણીમાં ગવાં જણાય છે. તારી રીસની પાછળ તારું મહા અભિમાન રહ્યું છે, એ પણ તું નોંધ નથી શકતી. આ સ્વાતંત્ર્ય નથી પણ સ્વેચ્છાચાર છે એમ જરૂર માનજે..." (પૃ. ૫૮.). અહીં, 'બાપુના દિવસ કેટલેટલાં લાગે એક સંમત દર્શિએ પડે છે, પ્રેમ, કેમ, ઉકળાટ, શીખામણ, કેટલેટલાં અહીં બન્યું છે!

બાપુ ને પ્રશ્ન 'ઉપાસના' એ પ્રશ્નો દરેક દર્શિએ અભ્યાસ કરતા. હરિજનપ્રવૃત્તિ એમણે 'ઉપાડી એટલે

એમણે બપોરે હિંદુ શાંતિનો જાણ અભ્યાસ કર્યો, તે એટલે સુધી કે રાજ રાજ આપનાં સંસ્કૃતનાં પુરુષર પંથિનો જોડે કરાંકો સુધી ગાંધીવાંદ કરતા, અને પોતાની વાત સામાની પાસે કબૂલ કરાવતા. દરેકને પ્રશ્નો પૂછી મૂંઝવના, ને અપ્રશ્નતા એ શાસ્ત્રોક્ત નથી એ સાબીત કરતા. આ હકીકત બાપુ કેવા સરસ વકીલ હતાં તે દર્શાવે છે. એમની દલીલ કરવાની રીતિ, સામા પક્ષની ઉક્તપાલક તપાસ, સામા પક્ષને મૂંઝવવાની એમની રીતિ, એમની વકીલ શકિતનું સારું ઉદાહરણ છે. બાપુનાં ઉપાસ વખતે ખૂબ ચીદાંધલા દેવદાસે 'સાચું કહ્યું હતું કે "તમને દલીલમાં કોઈ પહોંચી શકતું નથી."

બાપુનાં હવનદર્શન બાપુની લાગણીવિષયતા પણ અહીં સારા પ્રમાણમાં જણાય છે. નીલાનાગિણી બાપુનાં કહેવાથી બંધાતો ત્યાગ કરી, માથાના વાળ પહું કઢાવી, બાપુને મળવા આવવા તૈયાર થઈ, ત્યારે બાપુ મહાદેવભાઈને કહે: "એ બાઈએ એકેએકાં મન, પાણ્ય છે અને, અત્યાર સુધી બંધી રીતે સંરખી ઉતરી છે. એને મળવું આજે દોહણું થઈ પડવાનું છે." પોલીસવાર આવી ત્યારે જુરી વાન હતી. આજે તો બધું મેં કરાવ્યું છે એ બાન છે એટલે મારાથી મળગળા થવા સિંચાય મળાશે કે કેમ એ ન કહી શકાય. એ તો કોઈ બાપુને પોતાની રંદાઈને આવેલી છોકરીને મળતાં ને લાગણી થાય એ જ લાગણી ચાતની છે મીરાંની વાત જુદી હતી. અણે તો બધું મારી સચનાથી કરેલું છે એટલે મને દુઃખ થાય છે." (પૃ. ૨૩૭). બાપુના આ ચિંતાને મહાદેવ ભાઈ જોને 'છવતી ચીરવાની ક્રિયા' કહે છે, તેની જોડે સરખાવતાં બાપુના છાત્રનાં કહ્યું તેમ જ કેમકે અને તેજોની જાણ થાય છે.

બાપુનાં જીવનદર્શન ઉપરાંત બીજાં કેટલાંક શબ્દ-ચિત્રો ને રેખાચિત્રો પણ બહુ સ્પષ્ટ રીતે મહાદેવભાઈએ કળાકારની અદાથી આલેખ્યાં છે. જેમ કે સરદારની લાક્ષણિક મનઃકાં પથ અહીં શાસ્ત્રચર્ચાની ગંભીરતામાં હાથપડું તત્ત્વ પૂરું પાડે છે. બાપુને એક તરફ સનાતનશાસ્ત્રો ને બીજી તરફ અંગ્રેજર બંને ખૂબ પરેશાન કરતા હતા. એટલે મહાદેવભાઈ કહે: "બાપુ આં તો સનાતનશાસ્ત્ર અને અંગ્રેજરવાદીઓનાં બે ઘંટીમાં પડિયામાં આવેને પીસાઈ જવાનું રહ્યું." ત્યારે વલ્લભભાઈ કહે: "પણ પડતી

વચ્ચે પડીએ તો ના! હું તો કહું છું કે પડમાં પડે જ ના. ખાંસે બેમી રહીએ ને બન્ને પડને એકઠીયે સાથે ધસાના દબ્બે.” સરદારની ચાલુક્યનીતિ અહીં દર્શિએ પડે છે. અહીં હસતાં હસતાં, અહિંસક બાપુજીને એમણે હિંસોનો રસ્તો બનાવ્યો છે. એ જ અશુભતા નેના, અમુક બાંધકરી આપીને જેલની બહાર નીકળ્યા, તેની અહાલુરીનાં અમુક બાપુઓએ વખાણ કર્યાં, એમણે નક્કરજાણે કહે: “હવે તો બહાદુર શયુધ હોય તો મારી.” મારીને બહાર નીકળે. અહીં અંદર પડ્યા રહેશે તો આપણા શયુધ ‘જશી’ સરદારની કલ્પલક્ષિ અને મારી માગનારાઓ તરફનો ઉપાલંબ કેટલો સચેત ને વેધક છે! બાપુએ ૧૯૩૨ માં પાંચ વર્ષની જેલ મટે તૈયારી કરેલી. ‘હાંપમાં અંધ’, કે ગાંધીજીને જોશમાં જોઈને ત્રણ વર્ષ જેલની જેલમાં રાખવાના છે એટલે બાપુ કહે: “જુઓ. હું તો પાંચ કહેનો દત્તોના। આ તો બે જોઈને થયાં.” અહીં પોતાના વિરોધના બજારોથી બાપુના પ્રત્યાધાતો નક્કર મળે છે. એના બંધાવમાં વંદનભાષ કહે: “તમે તો પેલા નાનાનાં જેલ કરો છો. એને કેહો: ‘કહું કે અસ્થ તારે પૂટે બાવળો છો, તો કહે ભલે મારે હાંપડો થયો.” બાપુ જોડે આવી છટ સરદાર લઈ ‘સકતા’, એ નળ્યોને આશ્રય ઉદ્ભવે એ સ્વભાવિક છે.

સરદારની જેમ, ‘દેવદાસ’ પણ અહીં નવા જ સ્વરૂપમાં દર્શિએ પડે છે. બાપુના ઉપવાસની ખજ સંભળી પિતૃપ્રેમી પુત્ર; બાપુની આગળ આવી બાપુને મળે એમ સંભળાવે છે. જાણે એ જ ગાંધીજીના વડીલ નં હોય એમ રીસાયલા બાળકની જેમ તેઓ વળે છે. એમણે બાપુને ઉપવાસનું કારણ પૂછ્યું. બાપુએ એને સમજાવ્યું: “પણ પિતૃપ્રેમી પુત્રને મળે એ શી રીતે ઉતરે? એણે તો બાપુને ખૂબ ઝાડ્યા, બાપુ એ બધા વિદ્યાર્થી સાંભળી ખડખડ હસ્યે જતા હતા, એટલે દેવદાસ કહે: “એમ હસી-શું કાઢો છો? તમે મને નથી સમજાવી શકતા તો બીજાને શું સમજાવવાના છો?” વળી પાછા બાપુ એને સમજાવે છે. ત્યારે દેવદાસ બાપુને કહે: “તમે ‘આવું’ ‘આવું’ બોલીને જે બચાવ ન થઈ શકે એવી વસ્તુ છે તેના બચાવ ન કરો. આ તો શુદ્ધ શૂનીશબ્દોની વસ્તુ છે.” વળી પાછા ‘દેવદાસ બાપુને કહે: “આંધ્રમો શો વાંક કાઢો છો? તમે અનેક વસ્તુને બેળી કરી આ વસ્તુ બંગાડી મૂકો છો.” બાપુ વાંજ

સમજાવે ત્યારે પાછા ત્યાં દેવદાસ ચીંઠાઈને કહે: “આશ્ર અને લડતમાં પણ હોમવું છે, હરિજન કામમાં પણ હોમવું છે, એવી બધી ભેવડી વાતો શું કરો છો?... તમે દુષ્કર્મથી પોતા કાઢો છો.” આ ડાયરી વાંચીએ ત્યારે જ આપણને ખબર પડે છે કે બાપુની જોડે દેવદાસ આ રીતે વર્તતા હશે! દેવદાસ બાપુ પર આમ ચીંઠાતા હશે, ને, બાપુને આ રીતે વડતા હશે, જો કે એ મીઠ, એ કાષ પ્રેમજન્ય છે.

પરંતુ એ બંધામાં આપણને મહાદેવભાઈના અકિત-ત્વની નેપિછાન થાય છે તે વિરૂદ્ધ બાપ મૂકી નાખ એવી છે. મહાદેવભાઈ બાપુનાં શરીરને માલીસ કરતાં એમની જોડે મુશ્કાત લેનારાઓની તોંધ લેના, બાપુની ટપાલ સંભાળતા, બાપુનું શરીર દબાવી આપતા: ઉપરાંત, સતત વાંચતા. આપણને સ્વાભાવિક રીતે થાય કે મહાદેવભાઈ ૨૪ કલાકમાં તે કેટલેક કામ કરતા, કે જેની કલ્પના કરતાં પણ આપણને કામમાં આવે? મહાદેવભાઈ આટલા આટલા કામની વચ્ચે ‘મુન બોન ધી નાઇટ’ જેવી સચિત્ર નવલકથા, સંસ્કૃત નાગાનંદ નાટક, ચીનમાં સામવાદ વિષેનું રાજકારણનું પુસ્તક, “Coming Struggle for Power.” “Seen and Heard in Punjab Village” જેવી કૃતિઓ, ગોર ફૂલ કુદ, એમ ભાતભાતનાં પુસ્તકો વાંચતા તે બધાં એકસરખા રસથી વાંચતા, એની પર વિચારતા અને બાપુની જોડે એની પર ચર્ચા પણ કરતા, ને આવી વિગતોથી ડાયરી રખતા. ડાયરીનાં પાને પાને બાપુ મોટેની અનન્ય શક્તિ, બાપુના વિચારોની રજુઆત, મહાદેવભાઈની વિવિધ શક્તિ, તેમની પાંદેલી દૃષ્ટિ. એમની લેખનનીની મોહકતા, એ બધાની વિજ્ઞાન થાય છે. મહાદેવભાઈ, સાહિત્યકાર, રાજકીય પ્રયત્ન, સંસ્કૃત મંત્રી, વિદ્વાન, અખબારી પ્રતિનિધિ, સેવક, કલાસિક; મિત્ર, ચિંતક ને બાપુના બાબદાર એમ અનેક સ્વરૂપે દર્શિએ પડે છે. મહાદેવભાઈ આ ગ્રંથ દ્વારા જેટલા આપણને બાપુનાં હિલની સીતરમાં લઈ નાખ છે. તેટલાં એમની પોતાની નિકટ પણ લઈ નાખ છે.

વિહંગાંવલોકન

અનંતરાણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદ

માણુ ડીસેમ્બર માસની ત્રીજી તારીખે માણુ રાજેન્દ્ર-પ્રસાદે ૧૫ વર્ષ પૂરા કરીને ૬૬ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. આ પ્રસંગે દેશભરમાંથી તેમની ઉપર શુભેચ્છાઓનો વરસાદ વરસ્યો. તેમને અંગલિ આપતાં રાષ્ટ્રપતિ ડૉ. મૃદાબિ નંતારામચ્યા જણાવે છે કે “મોટા મણાતા માણુસો ઉચ્ચ જ હોય છે એમ બનતું નથી, તેમ જ ઉચ્ચ માણુસો મોટા સેખાના હોય છે એમ પણ બનતું નથી. ઉચ્ચતા ઠારા ધણી વખત મ્હાનવી મહત્તને પ્રાપ્ત કરે છે અને ઉચ્ચ માણુસ મોટા જ મોટા માણુસ એમ પણ બને છે. ભણે અને સારો સેખાનો માણુસ કેટલીક વાર નમળો અથવા તો ચોતાની ફરજ બાજવવામાં કડક અને દૃઢનિશ્ચયી બનવાને અસમર્થ” કે અનુસુક જોવામાં આવે છે, પણ આ કાંઈ સારાપણુ કે શ્રેષ્ઠતા ન હોવાય જેવી રીતે કાંઈ જુની વ્યક્તિને મહાન કડી ન રાકાય તેવી જ રીતે નમળા માણુસને ઉચ્ચ માનવીની કક્ષામાં મૂકી ન રાકાય. ઉચ્ચતાને અનંતરણુ સાથે સંબંધ છે; સાચી મહત્તાને અનંતરણુ, બુદ્ધિ તથા કર્મ-કુશળતા. સાથે સંબંધ છે. જ્યાં કર્મ, બુદ્ધિ અને હૃદય સાથે મળીને કામ કરતાં હોય, જેને બુદ્ધિ આદેશ કરે તેના આચારમાં કદે દનકાર કરવામાં આવતો ન હોય, અને હૃદયમાંના જે ધ્યન સ્થરે તે ઉતર બુદ્ધિ પૂરેપૂરું લક્ષ્ય આપતી હોય-આવી વ્યક્તિમાં શ્રેષ્ઠતા બને મહત્તા ઉભરતો સુયોગ અનુસંગોચર થાય છે. માણુ રાજેન્દ્રપ્રસાદના વ્યક્તિત્વમાં આપણે આ ત્રણે તત્ત્વો પૂર્ણ વિકસિત થયેલ જોઈએ છીએ. તેઓ જેટલા ઉચ્ચ છે તેટલા જ મહાન છે.” આ કથનમાં રાજેન્દ્રમાણુના અનુપમ વ્યક્તિત્વનું વચાર્થ, નિરપણુ કરવામાં આવ્યું છે. જીવનના પ્રારંભથી જ તેઓ રાજકારણ સાથે જોડાયતા

હોવા છતાં તેમનામાં એટલા ઉંચા પ્રકારનું સૈગ્ન્ય, શ્રેયનિષ્ઠા અને સત્યની ઉપાસના છે કે આજના અનેક રાજકારણી મહાપુરુષોમાં તેમનું સ્થાન અનોખું છે, અને ‘અનંતરાણુ’ એ નિરોપણુ માત્ર તેમને જ લાગુ પાડી શકાય તેમ છે. આવા વિશિષ્ટ પુરુષ હજુ ધણાં વર્ષો જીવે અને દેશને અનેકવિધ સેવાઓનાં લાભ આપતા રહે એમ આપણે પ્રાર્થના કરીએ

પૂજ્ય ઠક્કરમાપા

પૂજ્ય ઠક્કરમાપાએ તા. ૨૬-૧૨-૪૯ના રોજ ૮૦ વર્ષ પૂરાં કરીને ૮૧ માં વર્ષમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમના આ જન્મદિવસને પ્રમુખે ઠેર ઠેર ભારે સદ્ભાવપૂર્વક ઉજવ્યો. ૧૯૯૬માં પણ નગના મોટે એક બંધ સમરૂંબ મહત્વમાં આવ્યો અને આ પ્રસંગે અનુલક્ષીને તૈયાર કરવામાં આવેલ એક ગ્રંથ તેમને ભેટ આપવામાં આવ્યો, હિંદના અનેક સમાજસેવકોમાં ઠક્કરમાપાનું અમતમ સ્થાન છે. તેમનો જન્મ ઇ. ૧૮૬૯માં થયો; એલ. સી. ઇ.ની પરીક્ષા પસાર કરી કાઠિયાવાડ રત્નવે બાંધકામમાં તેમણે નોકરી સર કરી, એવા જ કામ માટે તેઓ આફ્રિકા ગયા. ૧૯૦૪માં મુંબઈની મુનિસિપાલિટીમાં જોડયા, ઇ. ૧૯૧૪માં ૪૫ વર્ષની ઉંમરે એ નોકરી છોડીને સદગન ગો.ભગેની સરવસ્વ આદિ હિંદી સે સે વડીમાં જોડયા. ૧૯૨૧માં આજ સુધી નેમનું મેવ ક્ષેત્ર ઉત્તરોત્તર વિકસતું અને વિસ્તરતું ગયું છે. આવી અપૂર્વ સેવાયોગીની ૩૫ વર્ષની એકધારી કારકિર્દી એ લાંબા ઉમારુંકર જણાવે છે તેમ “એક એકથી ચરિયાતાં એવાં ઠક્કર સેવાકોની ગાથા છે” આજે તેમના શરીર ઉપર જ્વાલંત્રના ખૂન પ્રમાણમાં આકમણુ કરી રહી છે; એમ છતાં પણ એમને આત્મા આ ૧ પણ એટલી જ મુલાન છે, એટલે જ સેવાજૂઓ છે. ઠક્કરમાપા ભારતવાંની એક અમોઝ આત્મ-

વિશ્રુતિ છે. તેમને આ પ્રસંગે આપણે સંપૂર્ણ કાર્યક્ષમ આદેશ્ય છુટ્ટાએ કે જે વડે તેમના તરફથી હજુ પણ પ્રતીતિ અનેક સેવાઓનો લાભ મળતો રહે!

દેશની અઘડતન આર્થિક પરિસ્થિતિ

આજની આર્થિક પરિસ્થિતિ અમુક અંશે અનોખી છે. ઉંચા અને વધતા જતા ભાવ, કચરાતું ઉત્પાદન, મૂડીના રોકાણોના તદ્દન અભાવ, આપણું પરાવર્તી બાહ્યતંત્ર અને આ બધા ઉપરાંત આર્થિક કોરકડીનાં ઝુલ્મતાં વાલણોઓને લીધે વાતાવરણ ધીમે ધીમે મંદીમાં ફેરવાતું જતું લાગે છે. આજની આર્થિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે બે ત્રણ ચાવીરૂપ ઘટનાઓ સમજવી ઘટે છે. પ્રથમ તો અર્થતંત્રમાં 'પ્રાથમિક' પેસી ગયેલું જંગી નાણાંમંડળ એટલે કે ડ્રગાચો. આઝાદીના આઝ-મન પછી આર્થિક નીતિમાં જે અગત્યનુક્રમ (Priority) જળગરો હોત તો ડ્રગાચાના પ્રતિકારને પ્રથમ રચાત મળત; પરંતુ સરકારની ડ્રગાચા-વિરોધી નીતિનું હજુ સુધી કશું પરિણામ નથી આવ્યું એમ કહીએ તો ચલે. ડ્રગાચા વિરોધી નીતિ જાહેર થયાને આજે એક વર્ષ પૂરું થઈ ગયું છે (એ કોરબર, ૪૮), જ્યારે ભાવનો આંક ૧૯૩૯ની સરખામણીમાં આજે ૩૬૦ ની આસપાસ છે. આમાં ધાનનો આંક ૪૦૦ લગભગ છે અને ઉલોઓના કાચા માલનો આંક ૪૭૦ છે. ભાવનું આતું ઉંચું ધોરણ ઉઘીગા અને દેશના અર્થતંત્રના બધાં ક્ષેત્રોને બેભાન રૂપે છે. રૂપિયાની કિંમત આથી ખૂબ જ ઘટી ગઈ હતી. પરંતુ અઢારની ઘૂનવા પૂરતો તો રૂપયો પહેલાં જેટલો જ હતો. રૂપિયાનો જે દરખાડો (Devaluation) સરકારે જાહેર કર્યો તે આ દૃષ્ટિએ બાજબી જ હતો. રૂપિયાના આંતરિક અને બાહ્ય મૂલ્યમાં જે માંગે રહી ગયા હતાં એની અસર દેશના વેપાર ઉપર પડતી હતી. આપણી આયાત ચાલુ રહતી હતી-પ્રધતી જતી હતી; પરંતુ આપણા ઉંચા ભાવોને લીધે આપણી નિકાસ આયાતને સમાનર નહોતી રહી શકતી. પરિણામે હિંદને પ્રાદેશિક વેપારમાં ખાધ રહેતી. આવા વાતાવરણમાં દર-ઘટાડો કરીને નિકાસ વધારવાનો નહિ, તો આયાત ઘટાડવાનો પ્રયાસ આર્થિક નીતિની દૃષ્ટિએ આવકદારાયક ગણાય. પરંતુ દરઘટાડાને પૂરો ફાયદો આપણને મળી શકશે? આ પ્રથમ આપણને અર્થતંત્રના બીજા મુદ્દા તરફ લઈ જાય છે.

કોઈ પણ ચીજ નિકાસ કર્યા પહેલાં એને પેઠા કરવી પડે, અને જે નિકાસ વધારવી હોય તો ઉત્પાદન વધારવું જોઈએ. શું નિકાસના ઉત્પાદનમાં વધારો થઈ શકે તેમ છે? આપણી નિકાસમાં મુખ્ય સ્થાન શણ અને કંતાનનું જાય છે. શણનો કાચો માલ આપણે પાકિસ્તાન પાસેથી મેળવીએ છીએ; પરંતુ પાકિસ્તાન દરઘટાડો નથી કર્યો. આથી અમુક અંશે પાકિસ્તાન પણ હાર્ડસ નાણાંપ્રદેશ (hard currency area) થયો કહેવાય. પાકિસ્તાનનું આ અપરાદરૂપ પગલું એના પુરાતત્ત્વના વેપારમાંથી જન્મ્યું છે; પરંતુ એમાં બહુ લાંબી દૃષ્ટિ નથી લાગતી. કાચું કાચું શણ અને રૂ બંનેની ખરીદી આપણા દેશે લગભગ બંધ કરી છે. પરિણામે એ બંને ચીજોના ભાવ પાકિસ્તાનમાં નીચા બેસવા માંડ્યા છે. દરઘટાડો પહેલાં હિંદની કાચા શણની આયાત ૪૦ લાખ ગાંસડી અને કાચા રૂની આયાત ૪ થી ૪ ૧/૨ લાખ ગાંસડી હતી. આ બંનેમાં ઘટાડો થયો. પરિણામે પાકિસ્તાનમાં એ બે ચીજોના ભાવ ઘટ્યો, અને જે પાકિસ્તાનની સરકાર દર-ઘટાડો નહિ કરી શકે તો એ મલકા ભાવ ઘટયા જ કરશે. (એવી સ્થિતિનું અનુમાન થઈ શકે છે કે જેમાં જેટલો પાકિસ્તાનના રૂપિયાનો ભાવ આપણા રૂપિયા કરતાં ઉંચો છે એટલો જ ત્યાંની નિકાસ કરવા યોગ્ય ચીજોનો ભાવ ઘટે જેથી પરિસ્થિતિ પહેલાં જેવી જ બની જાય.) પરંતુ આંતરરાષ્ટ્રીય કે પ્રાંતિક વેપારના ફાયદા ગેર-ફાયદા ટિપ્પણી હોય છે. જે આપણે પાકિસ્તાન પાસેથી નહિ ખરીદીએ તો તેટલું એ પણ આપણી પાસેથી નહિ ખરીદે. આપણી કાપડની નિકાસ ઘટે અને પોલાદની નિકાસ ઉપરની જકાતને લીધે એ પણ ઘટે. એકંદરે આ બે પાકેશી દેશોના વેપાર જે ૧૯૪૮-૪૯ માં લગભગ ૧૮૦ કરોડ રૂપિયા જેટલો હતો તે સારો એવો ઘટે એવી શક્યતાઓ છે.

દરઘટાડાને લીધે ડ્રગાચાનો પ્રશ્ન ફરી પાછો આરોગ્યી પ્રવેશ કરે છે. પહેલાં કહ્યું તેમ ભાવનું ધોનું લગભગ ૩૬૦ની આસપાસ રહ્યું છે. નિકાસ (કાલર ક્ષેત્ર અને પાકિસ્તાન જેવા દેશોમાંથી) ઘટવાથી દેશના ઉત્પાદનના ભાર હજુ ઉંચા જશે. ડ્રગાચાનું વિચલક સરકાર ધારે છે તેટલી સહેલી રીત તોડી નથી શકતું. આપણે એ સમજી લેવું જરૂરી છે કે અમુક હદથી વધી પડેલા ડ્રગાચાને ભાવનિયમન કે ભાવકાપ નથી વસા કરી

ચકતા. વંધી પડેલા પૈસા એક યા બીજી રીતે પોતાનો માર્ગ શોધી લે છે, ભાવનિયમનોની ઉપરવટ, જનને કાર્ગામનર સજો છે. આવી પરિસ્થિતિમાં અનાજ અને કાપડના ભાવમાં ૧૦ ટકા ઘટાડો કરવાની સરકારની આવકારદાયક યોજનાથી બહુ લાભ નહિ થાય. આમ જો સામાન્ય ભાવનો આંક ઉચો જ રહેતો હોય તો ઢાલની બીજી બાજુ કાંઈ ઉજળી નથી. મૂંઝાણ, રોકાણમાં નરમાય રહી છે. કુળાવાની સમગ્ર અસર નીચે નથી મૂંઝીતું રોકાણ લગભગ અચકપ બની ગયું છે. કાંઈક આવ્યા જ અર્થમાં આપણા તત્વજ્ઞાનીઓએ પૈસાને માયા કહી હતો? દુકામાં આર્થિક ભવિષ્ય ઉજળી નથી, કારણ એવાથી શ્રદ્ધા ડગી ગઈ છે.

વંધી પડેલા નાણાબંડોળ સામે રહી રહીને સરકાર અર્થમાં કાપકૂપ કરી છે, ફરજિયાત પગારઘટાડા અને ફરજિયાત બચત કરવાના રાષ્ટ્રવાપી કાર્યક્રમની રૂપરેખા બહાર મૂકી છે. પરિણમે પુનઃચનાની યોજનાઓ લગભગ અભરાઈ ઉપર મૂકાઈ જશે. આમાં સરકારનો આચય સ્તુત્ય છે; પરંતુ પગાર ખાનારા વર્ગ કરતાં બીજા વર્ગ પાસે રહેલા ફાળસ નાણાં વિશેની સરકારની નીતિ મોટી છે. આપણે છપ્પીએ કે વડા પ્રધાન અને સરદારની નૈતિક અપાલ એ પ્રકારની છેલ્લી જ અપીલ હોય હિંદુનું નડું બંધારણ.

હિંદી વિધાન સભાએ તા ૨૧-૧૧-૪૬ ના રાજ ઝીજ વાચનમાંથી પસાર થયેલ બંધારણને સમગ્રપણે, - મોહાના હઝરત મોહાનીના અપવાદ સિવાય-સર્વાનુમતે પસાર કર્યું, અને સભાપ્રમુખ ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે તે ઉપર પોતાની સહી મૂકીને તેને કાયદેસરનું સ્વરૂપ આપ્યું. આ બંધારણમાં રહેલા અગ્રવના મુદ્દાઓનું શ્રી. ચીમન-લાલ ચક્રપાઈ ઠાકે આ અંકમાં પ્રગટ થયેલ પોતાના લેખમાં સુંદર અને સંક્ષિપ્ત વિવેચન કર્યું છે. આ આપું બંધારણ ઘડવામાં અને કલમવાર પસાર કરાવવામાં રૂઢી વધારે મદદનો ફાળો કાયદા-પ્રધાન ડૉ. અખિલેશ્વરે છે. એ એક કુદરતી વિચિત્ર ઘટના છે કે એક વખતના, ગોંધી વિરોધી, કોંગ્રેસ વિરોધી અને એ રીતે આઝાદી વિરોધી ડૉ. અખિલેશ્વરે દેશને આઝાદી પ્રાપ્ત થતાં નવા પ્રધાનમંડળમાં કાયદાપ્રધાનનું સ્થાન પામે અને જે હારા આખા દેશનો ભાગિ રાજ્યવહીવટ નિર્માણ થવાનો છે તેના મુખ્ય પ્રજેતા પણ ડૉ.

અખિલેશ્વર જ બુને. ડૉ. અખિલેશ્વરે પોતાને સુપ્રત થયેલા કાર્યમાં જે અસાધારણ નિહતા, કુશળતા, પીરજ, ક્રેક અને કાયદેશતા દાખવેલ છે તે મટે સમસ્ત રાષ્ટ્રના તેમને મનપાદ ઘટે છે. આ બંધારણનો સમગ્રપણે અમલ ૧૯૫૦ ના જનસુઆરીની ૨૬ મીં તારીખથી (૧૯૩૦ની સાલથી. આજ સુધી જે સ્વાતંત્ર્ય લિ તરીકે એળખાતો અને મનાતો આવ્યો છે તે દિવસથી) થઈ થશે અને તેના અનુસંધાનમાં પુખ્ત થય મત વિચાર મુજબ દેશ કદી નહિ બેચેરી અને જુલોની તેવી વિરાટ ચૂંટણીના દેવગ્યાથી આયોજનનો પ્રારંભ પલ્લ ત્યારથી થશે.

આ બંધારણની કેટલીક રચૂળ વિગતો તેષ કરવા જેવી છે. વિધાન સભાને આ બંધારણ પૂર પસાર કરતાં બનાબર ૩ વર્ષ થયાં, જેમાં પહેલું વર્ષ રાજ્યો અને મુસલમાનોના અસહકારને લાંબી વ્યર્થ ગયું. બંધારણના ઘડતર પાછળ (તા. ૨૨-૧૧-૪૬ સુધીમાં) રા. ૧૩,૯૬,૫૨૬નો ખર્ચ થયો. વિધાન સભાનાં કુલ ૧૧ અધિવેશનો થયાં; જેમાં કુલ ૧૧૫ દિવસ બેઠકો મળી અને જેમાંથી ૧૧૪ દિવસો બંધારણનો ખર્ચ થયેલા અને પસાર કરવામાં બ્વતીત થયા. વિધાન સભાનાં ૧૧ અધિવેશનોમાં પહેલાં છ અધિવેશો તો માત્ર ધ્યેયનિર્દેશ કરતો પ્રસ્તાવ નક્કી કરવામાં અને જુદી જુદી કમીટીઓના રિપોર્ટોની ચર્ચાઓન પસાર થયાં. ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૨૯મી તારીખે નીમવામાં આવેલી, બંધારણનો ખર્ચો ઘડનારી સમિતિને પોતાનું કામ પૂર કરતાં ૧૪૧ દિવસ લાગ્યા. છેવટે નક્કી કરવામાં આવેલ બંધારણમાં ૩૬૫ કલમો છે અને ૮ પરિશિષ્ટો છે.

આ રીતે નિર્ણીત થયેલું આપું બંધારણ છેવટની મંજૂરી મટે રજૂ કરતાં ડૉ. અખિલેશ્વરે નીચેના ત્રણ મુદ્દાઓ બહુ ભારપૂર્વક રજૂ કર્યા હતા.

(૧) જો આપણે પ્રાપ્ત થયેલ સોક્રાસિત રાજ્યબંધારણને સુરક્ષિત મનાવવું હોય તો. સામાજિક તેમજ આર્થિક ધ્યેયો સિદ્ધ કરવા મટે કેવળ બંધારણપુરસ્કરના માર્ગોને જ મજબૂત રીતે વળગીને ચાલવાનો નિરધાર કરવો જોઈએ. હિંસાત્મક ક્રાંતિનો માર્ગ કે સવિનય બંધ, અસહકાર કે સત્યાગ્રહના માર્ગોને હંમેશાને મટે તિરાજલિ આપવી જોઈએ.

(૨) આંધ્રી વીરપૂજથી આપણે દૂર રહેવું જોઈએ, અને ગમે તેવા મોટા માણસને પણ સત્સત્તાથી

અનાવવાના પ્રયોજનથી હમેશાં એવતા રહેવું જોઈએ.

(૩) આમ રાજકીય, લોકશાસન પ્રાપ્ત કરીને સતીય ચિન્તવનો ઘટના નથી. સામાજિક અને આર્થિક ક્ષેત્રમાં પણ લોકશાસનની અને સમાનતાવાળી રચાપના થવી જોઈએ. ઉંચા તીથાને ભેદ જ્યાં જ જોઈએ; થોડા શ્રીમંત અને અદળક દરિદ્ર-આવી અસમાનતાનો નાશ થવો જોઈએ.

બધારણના ખરડા ઉપર ડૉ. રાજેન્દ્રપ્રસાદે સહી કરતાં એક ભવ્ય પ્રયત્ન કર્યું હતું અને બધારણની મર્યાદાથી સમલોચના કરી હતી. આવી રીતે અમલમાં આવતું બધારણ રાષ્ટ્રની આબાદી અને સુખ્યેનમાં વધારો કરે અને રાષ્ટ્રનાં શ્રેયપ્રેરનાં સાધનામાં બધી રીતે મદદરૂપ થાય એવી પ્રાર્થના પૂર્વક આ નવા બધારણને આપણે આવકારીએ.

ગુજરાત યુનિવર્સિટી

ગયા ઓક્ટોબર માસ દરમિયાન મુંબઈની ધારાસભાએ ગુજરાત યુનિવર્સિટી બીજા પસાર કર્યું છે. જેના પરિણામે બહુ યોગ્ય સમયમાં ગુજરાત યુનિવર્સિટીની સ્થાપના કરવામાં આવશે એમ પાકે પાપે આશા બંધાય છે. ગુજરાત યુનિવર્સિટી વિશે માવળંકર સમિતિએ જે રીપોર્ટ અને બજામણો કરી હતી, તેની વિસ્તૃત સમીક્ષામના યુગદ્યંતના સપ્ટેમ્બર માસના અંકમાં કરવામાં આવી હતી. તે બજામણોને પ્રકુર ખરો લાગે છે તે પસાર કરવામાં આવેલા બીજામાં સ્વીકારવામાં આવ્યો છે. ફેરફારોના મુખ્ય મુદ્દો આ છે. મૂળ રીપોર્ટમાં શિક્ષણ અને પરીણાના આશ્રમ તરીકે અંગ્રેજી ભાષાનો ઉપયોગ પાંચ વર્ષ સુધી મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો હતો, જે બંધાવીને દરેક વર્ષે કરવામાં આવ્યો છે.

આ યુનિવર્સિટીનું સામાન્ય સ્વરૂપ પોતાની હકૂમનની અંદર આવેલી કોલેજોને માન્યતા આપનાર (affiliating) સંસ્થાનું રહેશે. આ ઉપરાંત તુરતમાં નહિ, પણ ત્રણ વર્ષ બાદ અમદાવાદ પોતે વસવાટની સગવડગણું અને શિક્ષણનું કામ કરતું યુનિવર્સિટીફિકેડ બની શકશે. આ યુનિવર્સિટી માટે નક્કી કરેલા પ્રદેશોમાં આવેલી કોઈ પણ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા, સરકારની રજા, વગર કાયદેસર રચાયેલી બીજી કોઈ યુનિવર્સિટી સથે કોઈ પણ જગતના સંબંધ રાખશે નહિ, અથવા તો તેના કોઈ પણ અધિકાર

મેળવવા પ્રયત્ન કરશે નહિ. આવી જ રીતે મુંબઈ પ્રાંતમાં આ યુનિવર્સિટીના પ્રદેશની બહાર આવેલી કોઈ પણ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા અથવા પ્રાંત બહારના કોઈ પણ બીજા પ્રદેશમાં આવેલી કોઈ કોલેજ કે શિક્ષણસંસ્થા, યુનિવર્સિટી અને પ્રાંતિક સરકારને કીક લાગે તે શરતે અને મર્યાદાએ સહિત આ યુનિવર્સિટી સથે જોડાઈ શકશે હાલ તુરત મટે મુંબઈના ચર્ચર્સ યુનિવર્સિટીના કુલપતિ (ચાન્સેલર) યશો. નિયામક-સભા (સેનેટ) ની બેઠકમાં હાજર સભ્યોની બહુમતીએ બજામણ કરવા ચાર માઉસ માંથી એકની કુલપતિ કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર) તરીકે નિમણૂક કરશે. આ કુલનાયક બીજામારદાર અધિકારી રહેશે, પણ નિયામક-સભા ધારાધોળી દ્વારા કુલનાયકની જગ્યા આખા વખતની અને પગારદાર બનાવી શકશે. તેની નીચે કુલપતિ (રેક્ટર) અને તેની નીચે મહામાત્ર (ચેન્સેલર) આખો વખત કામ કરનાર પગારદાર અધિકારી રહેશે. હાલ તુરત પ્રાંતિક સરકાર જે વર્ષથી વધુ નહિ એવી મુદત માટે એક કુલનાયક (વાઈસ ચાન્સેલર)ની નિમણૂક કરશે અને ત્રણ વર્ષથી વધુ નહિ એવી મુદત માટે એક મહામાત્ર (ચેન્સેલર)ની નિમણૂક કરશે જ્યાં અગાળાના સમય માટે પ્રાંતિક સરકાર નીમેલી પદ્ધતી વધુ નહિ એવા સભ્યોની બનેલી એક સલાહકાર સમિતિની મદદથી કુલનાયક યુનિવર્સિટીનું બહુ પ્રારંભિક કાર્ય કરશે. છ માસની મુદતમાં (કે ત્રણમાં વધુ એક વર્ષના ગાળામાં) આ સમિતિની મદદથી કુલનાયક સેનેટ, મી-ડીકેટ, એકેડેમીક કાઉન્સિલ અને એવી બીજી સંસ્થાઓ સમિતિનું બંધારણ અને રચના નક્કી કરશે અને એ બધી સંસ્થાઓ અને સમિતિઓ પ્રાંતિક સરકાર ઠરાવે ત્યાંથી સત્તા ઉપર આવશે.

ઉપર જણાવ્યા મુજબ તાત્કાલિકમાં જ સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ શ્રી. હંસિદ્ધલાલ દિવેડીઆને ગુજરાત યુનિવર્સિટીના કુલનાયક (વાઈસચાન્સેલર) તરીકે મુંબઈ સરકાર તરફથી જાહેર કરવામાં આવ્યા છે આ સ્થાન માટે શ્રી હંસિદ્ધલાલની યોગ્યતા માટે બે મત છે જ નહિ અને તેથી તેમની આ નિમણૂક માટે તેમને ગુજરાતનાં અલિન-દન થશે છે. આમ હોવા છતાં પણ અહીં એ જણાવવું અસ્થાને નહિ ગણાય કે ગુજરાત યુનિવર્સિટી ઉભી કરવામાં તેમજ તે માટે નાણાં

મેળવવામાં આજ સુધી જેમણે પાર પિનાતી જાહેર
ઉઠાવી છે, અને આ રીતે ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું બીજ
આટલી જલદીથી પસાર થવાનો યશ પણ જેમના ફાળે
જાય છે, જે આજસુધી આખી પ્રજાતનઃ પ્રાણરૂપ છે
તેના દાદાસાહેબ મારજીકરની આ નિશિષ્ટ રચના
મટે સંશોધ યોગ્યતા હતી, અને તેમની જ આ રચના
મટે વરણી કરવામાં આવશે એમ ચોતરફથી આશા
મવવાનાં આવતી હતી. તેમ જન્યુ' હોત તો
ગુજરાત મટે એ વધુ શેભાશ્રેય લેખાત, પણ સરકારી
રૂપાનો કગશ થી. હરસિદ્ધાબ ઉપર ઉતર્યો અને મુન્ન
યુનિવર્સિટીનો તેઓ પણ બહુ લાભો અનુભવ થતાવે છે,
તો આપણે આશા રાખીએ કે તેઓ કુશળતાપૂર્વક ગુજરાત
યુનિવર્સિટીના નાવને બહુ જલદીથી તરતું કરે અને લાંબા
વખતથી જેતું આપણે સૌ તીવ્ર ઝંખનાપૂર્વક રવતું
મેવતા હતા તેને મૂતરવરણ આપવામાં તેમને પૂરી
સફળતા મળે

ગુજરાત યુનિવર્સિટીનું શિક્ષણમાધ્યમ

યુનિવર્સિટીના નવા કાયદા મુજબ શિક્ષણના તેમ જ
પરીણાના માધ્યમ તરીકે ગુજરાતી અથવા રાષ્ટ્રભાષા
(એટલે કે દેવનાગરી લિપિ વાળી હિંદી) ઉલ્લખમાળી મળે
તોના ઉપયોગ થઈ શકશે અને જ્યાં સુધી અંગ્રેજીનો
પણ ઉપયોગ ચાલુ રાખી શકાશે આ રીતે શિક્ષણના
માધ્યમ તરીકે હિંદીને વિ.લે જે અવકાશ આપવામાં
આવ્યો છે તે સાથે ગુજરાતના કેટલાક વિદ્વાન વિચા-
રકો અને શિક્ષણપ્રાણીઓનો વિરોધ જોવામાં આવે
છે, અને અંગ્રેજીને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે ચાલુ
રાખવામાં જે વાંધાઓ રજૂ કરવામાં આવતા હતા
તે જ વાંધાઓ તેઓ હિંદી સામે રજૂ કરી
રહ્યા છે. અંગ્રેજી અને હિંદીને આમ એક કક્ષા ઉપર
મૂળતઃ આ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવામાં આવે છે ને ઉચિત
નથી. અંગ્રેજી કેવળ પહેલી ભાષા છે, અને જામેલી ભાષા
છે. અને તેનું ન્યાં સુધી પ્રયુક્ત ચાલુ રહેશે ત્યાં સુધી
પ્રાદેશિક ભાષા કોઈ મળે ઉચે આવે તેમ છે જ નહિ.
તેથી શિક્ષણના માધ્યમનું ક્ષેત્રમાંથી જેટલી બની શકે તેટલી
જલદીથી અંગ્રેજીને વિદાય આપવામાં આવે તે અત્યંત
આવશ્યક છે. પણ હિંદી તો ગુજરાતીને બહુ નજીકની
ભાષા છે; તેણે પણ હજી શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પોતાની
જગ્યાનું કરવાની છે. હિંદી નવા રાજ્યપંચાલયમાં તેને

રાજભાષા તરીકે સ્વીકારવામાં આવી છે; નવી યુનિવર્સિ-
ટીને સંખ્યાબંધ નવા અધ્યાપકોની ગરજ પડવાની છે
જે ગુજરાત પૂરા પાડી શકે તેમ છે જ નહિ. હિંદીના
અભ્યાસ કર્યા સિવાય પણ ગુજરાતની સમગ્ર જનતાને
હિંદી સમજવામાં જરા પણ મુશ્કેલી લાગતી નથી,
અને હિંદીભાષી અનેક સાધુસતોના સતત સમાજમાંથી
આમજનતાના શિક્ષણના, અને ખાસ કરીને ધાર્મિક
શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે તો હિંદીને કંઈ કાળથી સ્વીકાર
થયેલો જ છે. આપણે આજનો વિદ્યાર્થી અભ્યાસના
પ્રારંભકળથી હિંદી શીખવાનો જ છે. વળી આખા
રાષ્ટ્રને અનુસરીને અનેક પાઠ્યપુસ્તકો હિંદીમાં રચાવાનાં
છે. તેથી કોલેજના વર્ગોમાં જો કે પ્રાધાન્ય તો ગુજરા-
તીને જ રહેતું જોઈએ-અને ગુજરાત યુનિવર્સિટીમાં
આથી અન્યથા બને એ શક્ય જ નથી-આમ છતાં પણ
શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે પિકલે હિંદીને સ્વીકાર કરવામાં
આવે એમાં કશું પણ અનુચિત થતું હોય, કે પ્રાદેશિક
ભાષાના વિકાસને જગા પણ બાધ આપવાનો સંભવ
હોય એમ લાગતું નથી. કોલેજ અને યુનિવર્સિટીના
અનુસંધાનમાં જ્યારે શિક્ષણનો વિચાર કરવામાં આવે
ત્યારે કેવળ પોતાના પ્રાન્ત પ્રતી જ એ વિચા-
રણને મર્યાદિત કરવી ધટતી નથી. તે વિચારણામાં
આખા રાષ્ટ્રને ધ્યાનમાં લેતું થતું છે. આજે આપણે જો
તેટલી વાતો કરીએ પણ ઉચ્ચ શિક્ષણના પ્રદેશોમાંથી અને
ખાસ કરીને અત્યંત કારણોમાંથી અંગ્રેજી ભાષાને દૂર
કરવાનું કામ કાંઈ નાનું સૂતું નથી. અંગ્રેજી ભાષામાં
લખાયેલાં પાર વિનાનાં પાઠ્યપુસ્તકો અને તત્સંલક્ષ સાહિત્યના
રચાને આપણે કેટલાં ગુજરાતી પાઠ્ય પુસ્તકો અને તે સાથે
જોડાયેલું સાહિત્ય-અને તે પણ ઉચ્ચ શિક્ષણને લગતું-પેદા
કરી શકીશું એ પ્રશ્ન બ્યવહાર રીતે આપણે વિચારવું થતું
છે વળી દરેક પ્રાંતની યુનિવર્સિટીને આ પ્રશ્ન મૂકવવાનો
છે. હિંદી ઉત્તરેતર આખા દેશમાં સર્વસામાન્ય ભાષા
બનવાની જ છે. એ હકીકત ધ્યાનમાં લઈને શિક્ષણને
લગતું બહુ જ સાહિત્ય પોતપોતાની ભાષામાં ઉતારવાનું
કોલ ઉપર સંયમ રાખીને (કાંચું કે એ કોલની સિદ્ધિ
દુરતતા બંનેમાં) તો જરા પણ શક્ય જ નથી) હિંદીમાં
ઉતારવામાં આવેલું સાહિત્ય જરૂરમુજબ અ.પણ ઉપો-
ગમાં લેવાની આવશ્યક સ્વીકારવામાં આવે, અને એ જ રીતે
આનંદપ્રાંતીય, ખ્યાનિવાળા હિંદીમાંથી અધ્યાપકોની
સેવાનો કાલ લેવાનો પણ આપણને ચાલુ અવકાશ રહે

એમાં ખોલું શું છે? અવકાશ દૃષ્ટિએ વિચારતાં આ જ સાચો માર્ગ છે, અને તેથી પ્રિશ્લેજના વિકલ્પ માધ્યમ તરીકે હિંદી સામેના વિરોધમાં વળતું કરતાં રહેને મુજરાતી ભાષાસાહિત્યના વિકાસને ધક્કો લાગશે, એવી ભડક વધારે પ્રમાણમાં દેખાય છે. છતાં પણ દરેક કુલેજને આ સંબંધમાં માત્ર મુજરાતીને પ્રિશ્લેજના માધ્યમ તરીકે રાખવાની પૂરી છૂટ આપવામાં આવી છે. વળી હિંદીને તો વિકલ્પે રચન છે, એવી મુજરાતીની ઉપેક્ષા યોગ્ય એમ વિચારવું; એ મુજરાતી ભાષા વિગેની આપણી નિષ્ઠાને ઠાકરપદ બનાવવા બરાબર છે. આપણી યુનિવર્સિટી, આપણે કર્તાકર્તા અને આપણે મુજરાતીને જરૂરી પ્રાધાન્ય નહિ આપીએ એ કેમ અને? તેથી આ કારણે હિંદી સામે જે વિરોધ કરવામાં આવે છે તે યોગ્ય નથી.

રાજ્યસત્તાના વિરુદ્ધ કેન્દ્રીકરણમાં વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્યનું સ્થાન શું ?

પંડિત જ્વાહરલાલ નહેરુએ પોતાના અમેરિકાના પ્રવાસ દરમિયાન કેમ્બ્રિજમાં યુનિવર્સિટી સમક્ષ એક નિશિષ્ટ પ્રવચન કર્યું હતું. જેમાં ખીલ કેટલાએક મુદ્દાઓ ચર્ચાતાં આજની રાજ્યસત્તાના કેન્દ્રીકરણ ઉપર રચાણી સંસ્કૃતિ અને રાજ્યવ્યવસ્થામાં વ્યક્તિનું સ્થાન શું, અને તેના સ્વાતંત્ર્યનો કાંઈ અર્થ. ખરે કે નહિ એ વિષય ઉપર મોક્ષતાં જણવ્યું હતું કે:—

“અધુનિક સરકારોના વિકાસ તેની અનેકવિધ ભગ્ય સિદ્ધિઓ સાથે રાજ્યવલિદિત અને સત્તાના કેન્દ્રીકરણ તરફ જતાંને કલેશોર ધસી રહેલો છે અને વ્યક્તિત્વ સ્વાતંત્ર્ય ઉપર વધારે ને વધારે આક્રમણ થઈ રહ્યું છે. હાલ કેટલાક અધી અનિવાર્ય છે, કારણ કે આજની દુનિયા વિપુલ કેન્દ્રીકરણ ચિંતાથી ચાલી રહે તેમ છે જ નહિ. આમ છતાં પણ આ કેન્દ્રીકરણનું નિર્માણ એટલી હદ સુધી જવું દેખાય છે કે, વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય કેવળ લાપ્રાપ્ય બની રહ્યું છે. દરેક બાબતમાં રાજ્ય સત્તાધિારી બની ગયું છે અથવા તો અમુક વ્યક્તિઓની મંડળના હાથમાં એટલી બધી સત્તા આવી પૂરી છે, કે વ્યક્તિ-સ્વાતંત્ર્ય માટે કોઈ અવકાશ જ નહોતો નથી. આ ઉપરાંત જિલ્લા જિલ્લા એટલીક વખત પરસ્પર વિરોધી વિચારપણા પોતપોતાનું ક્ષેત્ર સિદ્ધ કરવાના હેતુથી જ આપા સત્તાગત કેન્દ્રીકરણને, પ્રારંભાત આપે છે. આનું પરિણામ આખરે માણસમત્તા અનુપમા જ આવે, એટલું જ નહિ, પણ સમીકષિત જે માનવમત્તાના વિકાસ માટે અર્થત આવશ્યક છે તેને પણ વદન પરિણામ બનાવવામાં

પરિણમે, રાજ્યની કેન્દ્રીકૃત સત્તા અને દરેક વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય ભજનપાત્ર અને સરખી વધે તેને પ્રાપ્ત થાય એવી પાસા પાયાની સમાવેશવાના, આ એ વચ્ચે કોઈ મધ્યમ માર્ગ આપણે શોધવો જ પડશે. આપણે આપણા સમાજની આપણી કલ્પના મુજબ રચના કરીએ તે પડેલાં આ અને આવા પ્રશ્નોને આપણા હિલમાં ઉકેલ શોધવો પડશે.

આ યુનિવર્સિટી કે ન્યાં જગતી પેઠીએ ભવિષ્યનો જીવન-વ્યવહાર કેમ જોવો અને તેને લઈને જવાબદારીઓનું કેમ વહન કરવું એ બાબતની કેળવણી અને તાલીમ આપવામાં આવે છે, તેવી યુનિવર્સિટી કરતાં વધારે સુચિત્ય રચન આવા પ્રશ્નોની ચિંતાણ કરવા માટે બીજું કંઈ હોઈ શકે? આને ન્યારે હું કદરતી સાહત્ય અને સાહિત્યની આત્યંત મનોહર લાગતા અને માણસની સમીકષિત પ્રજાનું દર્શન કરાવતા આ યુનિવર્સિટીના બંધ વચ્ચે વચ્ચે ઉભો છું ત્યારે દુનિયાની આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિઓ જે ધરી ભૂલ નહોતું છું. જૂતકાળ, એશિયાનો, યુરોપનો, અને અમેરિકાનો જૂતકાળ મારી કલ્પનાને ચોતાઈથી ધેરી નવે છે, અને વતમાનની અસ્તિધારા ઉપર ઉભો ઉભો હું બનિયમાં ડોકિયું કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું. આ જૂતકાળમાં પ્રતિજ્ઞ સચિત્તો વચ્ચે અને પાર નિનાની મુરકેલીઓ સામે માનવીને કઈ કળથી લડતો ઝંખતો હું જોઉં છું. એ માનવીને કેટલાયે વાર પોતાની ભવત યસિદ્ધાન આપતો અને કે સઉપર લડતો હું નિહાળુ છું અને સાથે સાથે એ જ માનવીના આત્મનો પુનઃ પુનઃ જન્મ પામેનો, અને દરેક વિકલ્પો સામે વિજયને પ્રાપ્ત કરતો નિરખું છું. ઇતિહાસનો આવો સપ્રમાણ ખ્યાલ આપણે ક્યાનમાં લઈએ, તેમાંથી શાણપણ અને ધૈર્યને શોધી કાઢીએ અને જૂત કે વતમાનનો વધારે પડતો વિચાર કરીને અમળીની-ગાળિના ભોજન ન બનીએ. વિદ્યાય થયેલા એ અધ્યયન પેઠીઓના આપણે વાસ્તવશર ળીએ-અને આ મહાન વિવેચના કાળમાં ભાગ ભજવવા માટે આપણે જન્મ ધારણ કર્યા છે. આ એક મોટો લડાવો અને જવાબદારી છે અને એ આપણે ભય કે આરા કા વિના સ્વીકારી લેવી જોઈએ. સ્વાતંત્ર્ય માટે લડતા માનવીની અનેક કથાઓ ઇતિહાસ વણી છે. એ માત્ર રાજકીય સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના નહોતી, એ તો પોતાની ભવતને અસાધ્ય કરે એવા સ્વાતંત્ર્યની ઉપાસના પણ હતી. આને પણ કેવળ રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રનું સ્વાતંત્ર્ય કે નના પશિણામે પ્રત પ્રત વચ્ચે ખુલ્લી થયાં છે, એવા સ્વાતંત્ર્યની વિચારણા છેડીને દુનિયાની આઝાદી અને વ્યવસ્થાને અનુરૂપ એવી રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રની આશ્રાઈમાં વ્યક્તિનું સુરક્ષિત સ્વાતંત્ર્ય-આવા સ્વાતંત્ર્યની કલ્પના-ઉપાસના-આપણે ચિન્તવવાની છે.”

આમ નૃસિંહસ્વાતંત્ર્યના પ્રશ્ને પંડિત જ્વાહરલાલ આપણી વિચારણા માટે જાહ સમર્થ રીતે આગળ ધરે છે. આમ છતાં પણ આ વિકટ પ્રશ્નોના યોગ્ય ઉકેલ હજી કોઈ પણ રાજ્યપુરને જડતો નથી અનુ કારણ એ છે કે

સત્તાનું કેન્દ્રીકરણ અને વ્યક્તિનું સ્વાતંત્ર્ય-એ ખરેખર વિરોધી તત્ત્વો છે. બંન્નાં સુધી કેન્દ્રીકરણની પકડમાંથી મુક્ત થઈને રાજ્ય વ્યવસ્થા સચે વિદેશિત સત્તાને આપણે કોઈ મેળ નહિ શોધીએ ત્યાં સુધી વ્યક્તિની કિંમત એ રાજ્યસત્તાના એક પાશર પાંદાથી કદિ પણ વધારે અંકુશવાની નથી.

આ અંકુશની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકુશ રંગીન મુખચિત્ર 'તુલસી પૂનમ' એ હગતા ચિત્રકાર શ્રી. રતુ શાસ્ત્રી છે. તેઓ પેટકાના પતની છે. તેમણે ચિત્રકળાનું શિક્ષણ મુંબઈની સ્કૂલ ઓફ આર્ટ્સમાં સંપાદન કર્યું; ટ્રાઈવ-પેલ્ડી-ગની ડીપ્લોમા પરીક્ષા પહેલા વર્ગમાં પહેલો નંબર પ્રાપ્ત કરી હતીયું કરી. ૧૯૪૭/૪૮માં પેલ્ડી-ગ સેક્રેટરીમાં અને તેઓ ફેલો નીમાયા; ૧૯૪૭માં ખોસ ડેલી છુટકો છુટકો છાયામાં શ્રી. ૬૦૦ તુ પહેલું ધનામ મેળવ્યું ત્યાર બાદ તેમણે વેસ્ટીંગ્સ પ્રાઇમ અને મેયો ગ્રેડ ૧૯૪૮માં પ્રાપ્ત કર્યો. આ ચિત્રમાં આર્ટ એક ગૃહિણી તુલસીના કપારને પાણી પાતી નજરે પડે છે. આ ચિત્રના મુખ્ય પાત્રની આકૃતિ અત્યંત સૌમ્ય અને ગૌરવમયી છે. ચત્રમાં વાપરવામાં આવેલા રંગો હળવા અને આંખને ઠંડક આપે તેના છે; અને વિષયનિર્ણય પણ સાદું જનાં ભારે મુશ્કિલ અને વિશદ છે. ચિત્ર જોતાં આપણી આંખો તેમજ ચિત્ર મીઠી પ્રસન્નતા અનુભવે છે. અ. ચિત્રકારનું આ સુદર સર્જન

બાવિ ઉચ્ચાણ કાર્ટુનિંગની આશા આપે છે.

આર્ટ ગેલેરીનાં ચાર પાનાંમાંથી પહેલા પાના ઉપર નવગૃહીતા શિક્ષી શ્રી કરમારકરના એક અદ્ભુત ટાઇ-નિમોલુ-મત્સ્યકર્માની હળી આપવામાં આવી છે. આ કમાની આકૃતિના અંગ-ઉપહિતમાં નિર્દોષતા, સૌમ્યતા અને સરખતા આરપાર તરવરતી દેખાય છે. આ ચિત્રપટ તુલસીનાં નવનપ્રાપ્તિના સૌખ્યને દર્શક કરવા બેસે છે. આ હળીમાં બેઠક આપવા માટે જોડે બેઠક સોસ પડીયા અને આભારી છાંયો.

ખીર્ણ નીચ પાના ઉપર નવગૃહીતા ચિત્રકાર શ્રી બા. રમાતની રચેય-બૂકમધી તારી કાદેશ જણુ દેખાડે આપવામાં આવ્યાં છે આ રમાતની આદ્યવંશીયોનું અને તર્જના સ્વાભાવિક છબીનું મિત્રદર દર્શાવે છે.

ચોથા પાના ઉપર શ્રી. નંદલાલ દેસાની ગીરનારની અંજાજતા રસ્તે જતાં પાડેલી હળી આપવામાં આવે છે. આ હળી ભારે લાંબાં છે. બાણુએ ગીરનાર ભવ્ય જન માંદો નજરે પડે છે અને તેથી આગળ ભાગમાં નીચેની તમેટી, હાથોદર કુંડ, વગેરે ગાંજા મોંઘે દેખાય છે; આ રીતે આ હોડોઆકૃતિ રૂપ ધણી રિજાળ પ્રદેશને પોતામાં સમાવી રહેલ છે. ગીરનાર એક બળ પર્વત છે. તેની બમનાની એક બાણુ આ દખમાં જુદુ સુદર રીતે રજુ થઈ રહી છે.

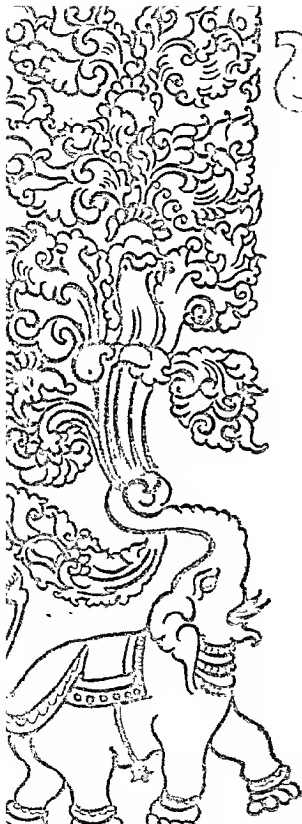
[હિંદુ નવું બંધારણ : પર્વમાં પાંતરથી ચાલુ]

નસા નથી, તેમ તેના સર્જક સ્ત્રીકાર પણ નથી. તેમાં ન્યાય, સમાનતા અને બ્રાહ્મણવતી માન્યતા છે, જતાં તેની આસપાસ જે અર્થોદ્યોગ થઈ છે તે કેટલાકને ખૂબી તેથી છે. હવે પંડીની પેટીને આ બંધારણ અને તેના કેટલાક ભાગો સ્ત્રીકાર નહિ હોય તેા તેમાં ફેરફાર કરવાને ખૂબી આવકાર છે. અને એવા ફેરફાર બાદ મુશ્કિલ વિનાં ચાલ શકે તેવા તેમાં પ્રયત્ન છે. કેટલેક દરજ્જે આ બંધારણ બાદ લાણુ અને બીજાનું જોડી નિગતોથી લરપૂર થઈ પડ્યું. ૨. પણ તેમાં અત્યારના પ્રમુખાનસને પડ્યા છે. જે વિધવિધ હિંતો વચ્ચે ચાલુ હતું તે જોતાં ઘણી હમીકો, જે સામાન્યપણે બંધારણમાં છોડી દેવાય તેવી આમાં આવી છે-મુકતી પડી છે. કાંઈક લવિજાની પેટીમાં અને હવે પંડીની પારાધર્મોએનો અણુવિધાસ છે કે જેથી જે વસ્તુઓ હવે પંડીની પાલોમેન્ટ ઉપર છોડી જોડી હતી-અને

સરજતાથી છોડી શકાત-તેના આ બંધારણમાં ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે કેન્દ્રની આર્થિક સત્તા મધ્ય પંડી નિગતથી મુશ્કેલીમાં આવી છે.

આ બંધારણને અસાધારણ પરિસ્થિતિમાંથી કિંદ પસાર થઈ રહ્યું છે તેમ પ્રતિનિધિ છે. હિંદી અગ્રાની આર્થિક અને રાજકીય કોંડોડીને પહેલેથી વળાય તેવી દલિયા પ્રેશાઈ સ્વાભાવિક રીતે બંધારણ પડ્યું છે. જતાં તેનાં સ્થાવી નત્તે વિજાળ કોંડોડાણની બ વત્તાએ સ્થાવી છે. તેમાં પગલે પગલે બાંધકોડાની વૃત્તિ નજરે પડે છે, હેક કિંગ્ડમ સંતોષવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ જતાં પણ તેના એક નિશ્ચિતપણે ગરબો તરફ, દલિત વર્ગો તરફ અને દેશના નબળા અને પછાત લાણો માનવીઓ તરફ રહેલો છે. આ બંધારણના અખંડી દેશના કલિલસત્ત્વ અદ્યવમ સીમાચિદ્વંદ્ય એક નવા યુગનો પ્રારંભ થાય છે.

ਪ੍ਰਾਇਤੀ

ਪ੍ਰਾਇਤੀ
ਪ੍ਰਾਇਤੀ ਪ੍ਰਾਇਤੀ ਪ੍ਰਾਇਤੀ

ਪ੍ਰਾਇਤੀ
ਪ੍ਰਾਇਤੀ

ਪ੍ਰਾਇਤੀ
ਪ੍ਰਾਇਤੀ

૧૯૮૧ની ભાવી પ્રગતિનો આધાર તમારી સાથે સંકળાયેલ છે

.....કેમકે રાષ્ટ્રિય જરૂરિયાતને પહોંચી વળવાના આદેશનમાં તમે એક મહત્વની સાંકળ
જા. આજની આશાને આવતી કાલે કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં બાળગોપાળ
પરતેની ફરજ અદા કરવી જ જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

તમારાં બાળકો જીવનપ્રવેશ નિશ્ચિંતપણે કરે તેની સંભાળ
રાખવાની રાષ્ટ્રની વ્યક્તિ તરીકે અને અંગત રીતે તમારી ફરજ છે.

બાળકો મોટા થવા માટે
માતા પિતાના સહયોગની જરૂર
છે. આજની આશાને આવતી કાલે
કાર્યશીલ બનાવવા તમારે તમારાં
બાળગોપાળ પરતેની ફરજ અદા કરવી જ
જોઈએ અને એમના ભાવીની જોગવાઈ કરવી રહી.

એમના ભાવિની આજે જોગવાઈ કરો અને નચિંત બનો.

વીમાની પેલાસ્ટી લેગરો તમને તમારા કુટુંબ પ્રત્યે ફરજ બાળ-
વ્યક્તિ સંતોષ રહેશે. હોલ લાઇફ, બેન્ડાઇમેન્ટ નાનાં બચ્ચાંબિની
તેમજ તેમના બહુતર અને લગ્નની જોગવાઈ કરતી પેલાસ્ટીઓ,
ટ્રોપલ મેનીશીડ, બેન્ડાઇ લાઇફ વી. વિરિય પ્રદાતા લાગે
આજની પેલાસ્ટીઓ અમે ઉતારીએ છીએ.

ધી ઈન્ડીઅન ગ્લોબ
ઈન્સ્યુરન્સ કંપની લીમીટેડ
૩૧૪-૩૨૧, દો ન બી રોડ, કોટ, મુંબઈ.

તે ઉપરાંત આગ, દરીયાઈ, મોટર, અકસ્માત, વર્કમેન્સ કોમ્પેન્સેશન
વિગેરે સર્વ પ્રકારના વીમાનું કામ કરવામાં આવે છે

આપની—

કાગળ અને પુંઠા

સફેદ અને રંગીન છાપકામ, બુદ્ધિ
બુદ્ધિ લખાણો, ખાતપત્રો, ખાતાવહી
કોટેડ પેપર્સ, પેકીંગ અને રેપીંગ
પેપર્સ, અખબારી કાગળ, બોક્ષ
બોર્ડીંગ, આર્ટ કાર્ડસ, સફેદ અને
રંગીન પોસ્ટકાર્ડ વગેરે વગેરેની
જરૂરીયાત માટે
મળે.

ચીમનલાલ પેપર કં

સર્વશ્રેષ્ઠ જાતના કાગળ
અને
પુંઠાની આયાત કરનારાઓ
અને

શ્રી ગોપાલ પેપર મિલ્સ લી.

(જગદીરી-પંજાબના)

મુખ્ય ઇલેક્ટ્રીકલ (યુગ્મજાન અને ગ્રીડવાયડ સીવાય.)
માદિના ડિસ્ટ્રીબ્યુટર્સ

બેંગ્લોર મ્યુનિસિપલ બિલ્ડીંગ,
હોર્નબી રોડ, કોંટ, મુંબઈ

ફોન :

તાર :

૨૩૨૩૨

"SELECTION"

વરલકર

રજીસ્ટર્ડ નં. ૬૫૬.

- * નક્કી માલથી સાવધ રહો.
- * ખરી પડતાં વાળ અટકાવે છે.
- * વાળ વધારે છે.
- * મગજને કંટક આપે છે.
- * આંખોનું તેજ વધારે છે.
- વર્ણોથી વધારા છે.
- બધે મળે છે.

આલી તેલ

જે. કે. વરલકર

જુની હુમાન મલ્ટી, મુંબઈ ૨

દરાજ,

ખુજલી,

ખરજી

વિગેરે સામગ્રીના દર્દી

જમ્સ-કંટર

વાપરવાથી
જડ થી મરી
મળે છે
નક્કી માલથી
સાવચેત રહો.
કપડા પર ઘણું
પડના નથી.

ભોગીલાલ પ્રેમચંદ એન્ડ કું.,
કમીસર અને ફુગીસર, ૨૨, પ્રિન્સેસ રોડ, મુંબઈ ૨.
ફોન : ૨૪૬૮૭

યુગદર્શન

વિષયાનુક્રમ

વાર્ષિક લવાજમ

હિંદમાં અને બાહ્ય દેશોમાં
રૂપાલો ૬૨ હોય ત્યાં રૂ. ૮,
અન્ય ૩૧, છુટક નકલ
ફિંમત રૂ. ૧

લેખકોને

યુગદર્શન માટે મોકલાયેલા
લેખો અને કાવ્યો કાગળની
એક જ બાજુ સુવાચ્ય અક્ષરોમાં
લખાયેલા અને અન્યત્ર પ્રકટ
નહિ થયેલાં હોવાં જોઈએ.
સ્વીકૃત લેખો તથા કાવ્યો માટે
ચોક્કસ પુરસ્કાર આપવામાં
આવશે. અસ્વીકૃત લેખો પાછા
મોકલવામાં આવશે. આને લગતા
નિયમોની જોડે અપેક્ષા હોય
તે તરી પાસેથી મેળવી શકશે.
જાહેરખબર વિષે

આ માસિક માટે નક્કી કરે-
વામાં આવેલ રાશિ ધોરણ
અનુસારની જાહેરખબર નોંધેલી
દરથી લેવામાં આવશે.

છુટક

આખું પાનું ... રૂ. ૬૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૦
પા પાનું ... રૂ. ૧૮

વાર્ષિક કોન્ટ્રાક્ટ

આખું પાનું ... રૂ. ૬૫૦
અડધું પાનું ... રૂ. ૩૨૫
પા પાનું ... રૂ. ૧૮૦

શ્રાવક થવા માટે:

જાહેરખબર માટે:

લેખો:—

વ્યવસ્થાપક: યુગદર્શન
જનમૂલ્ય લેખન, પો. બો. ૬૨
ચોધા સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૧.

લેખ

લેખક

પૃષ્ઠ

ગિરાઈની પાતળા (કવ્ય)	...	શ્રી. આલચંદ્ર પરીખ	...	૧
ખીલું વિશ્વલુદ્ધ	...	શ્રી. દેવવ્રત નાનુઆઈ પાંડક	...	૪
વાતંત્ર્ય પછીનો આપણો નિકાસ વ્યાપાર	...	શ્રી. ભરતસિંહ કુ. ગોહિલ	...	૧
રાણી ચંદાની નોંધપોષિતાઈ	...	શ્રી. મણિલાલ અલગારી	...	૧૭
જૂર્યોક્તી ધર્મ	...	શ્રી. એચ્. જહાંગીર તારાપોરવાળા	...	૨૦
લાવણીની વાંચકા (વાર્તા)	...	શ્રી. દરીશ નાયક	...	૨૪
કલાકાર શ્રી. જગન્નાથ ભટ્ટ	...	શ્રી. શિવકુમાર જોષી	...	૨૮
જનત ખાલો (કાવ્ય)	...	શ્રી. ઉમાશંકર જોષી	...	૩૧
મજૂર સંગ્રહ	...	શ્રી. નગીનબાઈ શાહ	...	૩૨
બીરજલ સહની	...	શ્રી. કાન્તલાલ જી. પંડ્યા	...	૩૬
શ્રી સલાવ (વાર્તા)	...	શ્રી. પુટલ જયકર	...	૪૦
સાચું મજાની જોશુકિસ (અનલોકન)	...	શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી	...	૪૬
પંડિત જવાહરલાલ: એ રેખાચિત્રો (અનુવાદ)	...	શ્રી. પરમાનંદ...	...	૫૩
કુટુંબ દેસાઈની કલાકૃતિઓ (અનુવાદ)	...	શ્રી. રવિશંકર મ. ત્રાવળ	...	૬૦
હિંદી વિગ્ન પરિવટ: ૩૭મું અધિવેશન	...	ડૉ. નરસિંહ મ. શાહ	...	૬૪
વિદ્યાર્થવૈકલ્ય	૬૬

સંપાદકશ્રી ધરિશ, શાન્તિલાલ પરિવટ, પાછોત્તરનાં સાચે પ્રવૃત્તિ સંભવિતતા, મોર્ચો
વિષે અધ્યાપક આદ્યજીવન, સંસ્કૃતિ જોડે હૃદય, સ્વધર્મ જોડે સાચે ધર્મ,
વહિનથી નોંધી વિષે આપણા વિદ્યાર્થીઓની ઉદારતા.

(੨) ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗਾਨ

(੯) ਉਸਦੀ ਮਾਂ

ਸਿੰਘ ਸੇਵਾ ਸ਼੍ਰੀ ਕੁੰਭ ਸੰਗਤ

યુગદર્શન

તંત્રી

પરમાનંદ કુંવરજી કાપડિયા

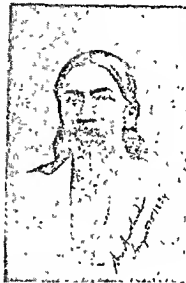
પ્રસ્તુત ૧ : અંક ૬

૧૫ જાન્યુઆરી, ૧૯૫૦

સુવર્ણ ને નીલ વચ્ચે
રૂપેરી અવકાશમાં
સંચિત ક્યાં છે મ્હેં મહારાં સ્વપ્ન....
ને તરલનાથી એમને વીંટી લઈ,
રહેલા દીધાં છે ત્યાં જ
દિન્ય તવ વિભૂતિ કેરાં
મુજ રત્નજડિત સ્વપ્ન.....

લાવના સેવી હતી મ્હેં
એક સેતુ રચવાની,
બોમ અને પૃથ્વીને
સંલગ્ન કરતા
મેઘધનુષ્યરૂપી એક સેતુ રચવાની :
અને નતનંતી આ..ધરિત્રી કેરા
પુલકિત હાર્દમાં
વેરવા અનંતનાં સ્વરૂપો.

હતાં કિંતુ અતિ ઉર્જાસ્વલ
અમારાં સ્વર્ગ,
હતાં એ અતિ દૂર-સુદૂર.....
અતિચંચળ હતું એમનું
અપાર્થિવ સ્વરૂપ :
ચિરસ્થિત રહી શક્યાં નહિ
અમારાં લેખપુનઃ,
અતિપ્રભોજનવલ, અતિનિર્બળ :
નહોતાં ગભીર એમનાં મૂળ.
દિગ્દર્શિતારનાં આ ધરાતલ પર
સ્વપ્ન સેવનાર માનવીએ
અવતરવું પડશે માટીની મૃતિરૂપે ;

સહેવો પડશે ભૌતિક
પ્રકૃતિ કેરો જોજ અતિ,
સંચરવું પડશે વ્યથાના
અદૃષ્ટપથ પર અનંત.....
કચરીને-દળાવીને મુજ દેવલ,
અવતર્યો છું હું આ પૃથ્વી પર
—અન્ધ, મલીન
માનવતા માટ જલતી
જન્મ અને મૃત્યુનાં
ગર્ભદ્વારની વચ્ચે.
ગંદકી અને કાદવથી
ખંદળદત્તી આ ધરામાં.
ખોવા ક્યું છે સતત મ્હેં
ભક્તિગ ઊડે-ઊડે,

વિરાટની ચાતના

મૂળ અંગ્રેજી : મહુર્ષિ અરવિન્દ.
અનુવાદક : શ્રી 'બાલચંદ્ર પરીખ'.
★

સોનેરી સંસ્થાનાં.
વહેતાં ગાન આટે,
ચિરંતન વેદીતણા
પ્રબળવલિત અશિકુંડ માટે.

ભૌતિકતાની નિશામાં
સતત મ્હેં મચ્યો છું
સહી સહીને પ્રગટાવવા મનુષ્યમાં
પ્રેમજળ જ્યોતિ અનંત.....
કિંતુ સંપિન્ના આદિકાળથી
વળતરમાં મારી ભેદ,
કેવળ નર્કનાં કુટુંબ વિષ,
ધોર માનુષી દેવ.

માનવીનું ચિત્ર
એના પાશની સ્વરૂપનું
કેવળ એક છે રમકડું ;
જાહલાવવા એના વિષયો
સેવે છે એ નિજ અંતરમાં
પાપ અને ઝાનિના
જોગાથી અતિમુઘ
એક વિકાળ પ્રેત.....

અરથર છે એ પ્રેત અધોર
સ્વર્ગના દિન્ય પ્રકાશથી
વિમલતા અને આનંદ પ્રગટાવતા
પ્રત્યેક પદાર્થથી.

ગોપનાગની વિસ્તરેલી
વાસુકી કૃષ્ણપર ન્યાં,
રક્ષી રહ્યો હતો એક મહિષાસુર
રહસ્યનારા વિશ્વની.

નિહાંજલિ આપી મેં ચિત્તના
બાહ્ય સપટી પરના દેવાને,
ને કાશી દીધાં મેં જીવનની
આત્મ જલધિજલ;
નિમજ્જન અંતે લીધું મેં
દેહની આ તિમિરાન્ય
ગતી શુચીઓમાં થઈ, ભેદવા
અધોલોકનાં રહસ્ય.

એકે ગયે છું હું ડારતા
ઉરમાં મૂક ધરિયોના,
નેં સુણ્યો છે એની આરાતીનો મેં
ધાર થઈનાહ;

વહે છે એનાં દહું જ્યાંથી,
નિહાળ્યું છે મેં એ પ્રભવસ્થાન,
નિહાળ્યું છે તેમ નકનું
અંતરંગ નિમિત્ત.

મહારી ઉપર શું છે
શેષનાં કન્દન,
મહારી ચોપાસ વહે છે
ગ્રંથનાં વિલાપ
ભેદી ચૂક્યો છું હું એ
અવકાશ અગમ્ય,
જ્યાંથી આવિર્ભૂત પ્રથમ
થયો વિચાર;
અને માપી ચૂક્યો છું
એ જ રીતે
વિચરીને, પાતાળ તણાં
ગંડાણ અગાધ.

અહા! એ અતરનાક
નિસરણી પરથી
અંચાર્યો છે મહારા પાદ,
સુમજજ નિરવધિ શાન્તિ વતી..

પ્રગટાવતા માનવી
ગતીના ઉરમાં
વિભુની દિવ્ય પ્રભાતણી
મેં ગલ જ્યોતિ અવિનાશ.

જે સુરુષ હું છું અરેખર
મહારી સાથ તે અત્યારલગી હતા,
એક પછી એક આવજો હવે
અદૃશ્ય થતાં બંધ છે;
સુણ્યો છે એને સાદ રહ,
વહ્યો છે એને નિર્ધાર મેં,
સ્થિતપ્રત્ન સુજ બાલ પર,
પ્રસન્ન-વિરાટ.

આકાશ અને પાતાળ બંને
અંકલિત થયાં છે શેતુથી,
ને ઇન્દ્રધનુથી ઓપતાં

શનિવર્ણી અદ્રિશુંગ પરથી,
વહે છે મહાધોધ નીચે
સુવર્ણ ગંગાનાં નીરનો,
પ્રસરે છે બાજવસ્થમાન
તટે તટ આસરી રહી.

વસુધાના ઉરમાં આજે
પ્રગટ્યો છે સ્વર્ગનો હુતાશ,
ને જડી રહ્યા છે ભારકરો
અવિનાશી, અસંખ્ય;
જન્મલોકની સીમાઓ વીંધી
જગતી રહેલા વિરમયથી
થનગને છે ઉલ્લસિત
દ્વિગત્તાઓ, આગની જેમ,
આનંદ અને સત્યની
અમર સૃષ્ટિઓ પામવા.

હેમરકત-પ્રભાકિત
ઓપાન પરથી ધસમસતા
કૃષ કરે છે શિશુઓ
દિવ્યલોકના ચોજાવી,
તિમિરકેદા અંતનો
ગળવતા ભરનાદ.....

ઘડી લે ઘડી, અને કૃપેરી
પ્રભામાંથી સરબશે
નવજીવનનાં પ્રવેશદાર;
દેહીપ્રમાન આચ્છાદન એનાં,
ચિત્ર-સુશોભિત ભૂમિતલ,
વિશાલ-ઉર્જાસ્વલ સૃષ્ટિપરે
અનુ અને પ્રશાન્ત.

કૃપેરી એમની આભામાં
વહાવી દમ્પશિ સુન્દરૂપમ હું;
સુવર્ણ ને નીલ કેરાં
અગારમાં બાજવસ્થમાન.
વિચરશે હવે આ પૃથ્વીપર
મોહક તથા મુર્તિમાન
જીવનસત્ય તડાટ.....

બીજું વિશ્વયુદ્ધ

શ્રી. દેવવ્રત નાનુભાઈ પાંડે

બીજું વિશ્વયુદ્ધ જગતના આજ સુધીના ઇતિહાસમાં કદાચ સૌથી ભયંકર યુદ્ધ હતું. એ બેટલુ' ભયંકર હતું એટલું જ વ્યાપક હતું. પ્રોફેસર લાર્કીએ સાચું જ કહ્યું છે કે 'આજનું' મહાન યુદ્ધ માનવઇતિહાસમાં એક ક્રાન્તિકારી ઘટના છે.' વિનાશ અને સંહારનો એ તાંડવ અનંક નવાં બજાને વહેતાં મૂકે છે અને અસાધારણ ફેરફારોને જન્મ આપે છે. આર્થિક કે રાજકીય, વૈજ્ઞાનિક કે લૅક્કરી, આધ્યાત્મિક કે તાત્વિક—શબ્દના પ્રત્યેક શ્લેષમાં તેની ઊંડી અસર જણાય છે. બીજું વિશ્વયુદ્ધ એક એવું યુદ્ધ હતું. સમગ્ર એશિયાની ભૂગર્ભિત, તેનું સંગ્રહન અને નવવિધાન, યુરોપ અને ઇન્ડોનેશીયાની આસરતી સક્રિય, અને રશિયા અને અમેરિકાનું યુદ્ધોત્તર ઉત્થાન અને વધતું જતું વર્ચસ્વ—આ સર્વે છેલ્લા વિશ્વવિધાનને જ આભારી છે. આ અને બીજાં યુદ્ધજનિત પરિણામો આપણા હ્રદયના શબ્દોને આજે પણ સ્પર્શી રહ્યાં છે, અને આટલું કથા છતાં માનવઇતિહાસના નિરંધિત પ્રવાહમાં બીજું વિશ્વયુદ્ધ એક બનાવ માત્ર છે. ઇતિહાસના અનેક અકોઝા-માનો એ એક અકોઝો છે, ધણા પ્રકરણોમાંનું એક પ્રકરણ છે. તેનું સર્વગ્રાંથી અવલોકન ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જ યતું બેઠેલ છે.

પહેલા અને બીજા વિશ્વયુદ્ધના વચગાળાનાં વર્ષોને એક લેખકે* કરોડકરીનાં વીસ વર્ષો (Twenty Years' Crisis) તરીકે ઓળખાવ્યાં છે. પહેલા વિશ્વયુદ્ધનાં ભયંકર પરિણામો અને યાતનાઓ પૂરી થાય તે પહેલાં જ બીજા યુદ્ધના ભણકારા વાગવા શરૂ થઈ ગયા હતા. ફાસ્ટીવાદ અને નાઝીવાદનાં બીજા ૧૯૧૬ની વર્સાઈલની સંધિમાં જ નંખાયેલાં, એ પછીનાં વીસ વર્ષમાં વર્સાઈલની સંધિની એક યા બીજી રીતે ઉત્તરોત્તર અવગણના થઈ અને યુરોપ યુદ્ધ તરફ ધસતું ચાલ્યું.

પહેલા વિશ્વયુદ્ધ પછીના યુરોપમાં સોવિયેટ રશિયા એની નવી વિચારસરણી અને નૂતન સમાજરચનાને કારણે એક નવો પ્રયોગ હતો. સામ્યવાદનો આ નવો પ્રયોગ યુરોપીય તેજસ્વ હુનિયાના બીજા દેશો માટે એક પડકારરૂપ હતો. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોતાં આ નવી

ક્રાન્તિની સરખામણી ૧૭૮૯ના ફ્રાન્સના વિપ્લવ સાથે જ કરી શકાય, અને આ સરખામણી આટલેથી જ અટકતી નથી. બીજા દેશોએ ફ્રાન્સના આ વિપ્લવને જે બીલિ અને અજઘાની દૃષ્ટિએ જોયો તેવી જ દૃષ્ટિએ યુરોપે અને અમેરિકાએ રશિયાની આ ક્રાન્તિને નિરખી. તરવત: 'આ બંને ક્રાન્તિકારી બનાવોએ એકસરખા જ પ્રત્યાઘાતી (reactionary) વળાણને જન્મ આપ્યો.

યુરોપીય રાજકારણમાં આનું પરિણામ એ આશું કે જર્મની અને ઇટલી જેવાં વર્સાઈલની સંધિની શરતોથી અસંતુષ્ટ રહેલાં રાષ્ટ્રોએ યુરોપની સામ્યવાદની બીકનો પૂરપૂરા ઉપયોગ કર્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધનાં કારણોમાંનું સૌથી મુખ્ય તે તો ફાસ્ટીવાદ અને નાઝીવાદની આક્રમક નીતિ હતું. પણ આ ફાસ્ટીવાદ, અને નાઝીવાદે થોડાજ વખતમાં જે સક્રિયતા સંચય કર્યો તેનાં મૂળમાં આપણે ઉપર જોઈ ગયા તે એ કારણો હતાં. એક તો બજાબંધીથી કોઈ બેસાડવામાં આવેલી વર્સાઈલની શરતો અને તેની સામેનો જર્મની અને ઇટલીનો રોષ; અને બીજું યુરોપનો-સારીયે હુનિયાનો,—રશિયાના સામ્યવાદ વિષેનો ભય. આ બંને કારણે જ પશ્ચિમના દેશોએ—ફ્રાન્સ, ઇન્ડોનેશીયા અને અમેરિકાએ—યુરોપના ઉગતા ફાસ્ટીવાદની સામે આંખંખી-આમણું કર્યું. તેને આવકાઓ અને પોષાં. પશ્ચિમનાં રાજ્યો આ નીતિ અખત્યાર કરવા આકાંષામાં તેનું કારણ તેમની રશિયા પ્રત્યેની મ્રમ. રશિયાના સામ્યવાદ અને નૂતન આર્થિક સમાજરચના, કરતાં જર્મની-ઇટલીનો ફાસ્ટીવાદ તેમને વધુ માન્ય હતો.

દરમિયાન દૂર પૂર્વમાં ચીનની નગજાહતો અને યુરોપીય રાજ્યકારણની આંદોલનીનો લાભ લઈ જાપાન પોતાનું સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવા સજ્જ થઈ રહ્યું હતું. દેખીતી રીતે જ સમાનરીય જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન વધુ તે વધુ નજીક આવતાં ગયાં અને ૧૯૩૬માં Anti Comintern Pact ના નામે એ ત્રિપુટિએ રશિયા અને એશિયો માંડ્યો. જાપાનની મંચુરિયા ઉપરની ચડાઈ, ઇટલીનો એથિયોપિયા સાથેનો વિગ્રહ, સિટસરનો રૂઢાણો

ઓસ્ટ્રિયા અને મુડેનનેન્ડોને કબજે વગેરે બનાવેા વિશ્વ-યુદ્ધને નજદીક લાવી રહ્યા હતા. ખરું કહીએ તો ૧૯૩૧ ના જાપાનના મંચુરિયા ઉપરના આક્રમણથી જ બીજું વિશ્વયુદ્ધ શરૂ થઈ ચૂક્યું હતું. આ ત્રણ રાષ્ટ્રોની (જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન) વ્યક્તિગત નીતિ સામે રશિયાએ લીગ ઓફ નેશન્સમાં તેમજ અન્ય રીતે વિરોધ તોંધાવ્યો અને દુનિયાની શાન્તિ જાળવવા પશ્ચિમનાં રાજ્યોના સહકારની માગણી કરી. પશ્ચિમનાં રાજ્યો શાન્તિ ઝંખતાં હતાં; પણ તેને માટે રશિયાની મદદ લેવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી.

આમ જ્યારે એક તરફ રશિયા યુરોપના ધુંધવાતા રાજકારણમાં રથાથી શાન્તિની રથાપના માટે પ્રયત્ન કરી રહ્યું હતું, ત્યારે અમેરિકા પોતાના આંતરિક રાજકારણમાં નિમગ્ન રહી દુનિયાથી બને એટલું અરપટ રહેવા માગતું હતું. ૧૯૧૯માં રથપાલેસી લીગ ઓફ નેશન્સથી તે પહેલાંથી જ વિમુખ રહેતું. અને લીગની નિષ્ફળતામાં અમેરિકાની આ નીતિ ધણે અંશે જવાબદાર છે. લીગ ઓફ નેશન્સના બંધારણ વગેરેમાં અનેક ત્રુટિઓ હતી તે સાચું છે. છતાં આજે જેમ અનેક મુશ્કેલીઓની સામે સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંસ્થા (U.N.O.) દુનિયાની શાન્તિ માટે એક માત્ર તંત્ર છે, તેમ લીગ પણ એ વચગાળાના સમયમાં એવી સંસ્થા હતી. દેશની શાન્તિ માટેની તમત્રા કે આક્રમણખેાર હતિ તેની લીગ પ્રત્યેની સહાનુભૂતિ કે તિરસ્કાર ઉપરથી રહેજે સમજી શકાતી. અમેરિકા તો પહેલેથી જ લીગમાં જોડાયું નહોતું, જ્યારે રશિયાને તેમાંથી બાકાત રાખવામાં આવેલું. જર્મની અને ઇટલિને પછીથી દાખલ કરવામાં આવ્યાં. જાપાન તો શરૂઆતથી જ એક વિજયી રાષ્ટ્ર તરીકે તેનું સભ્ય હતું. પણ વખત જતાં જર્મની અને ઇટલિએ લીગમાંથી પોતાના સભ્યપદનું રાજીનામું આપ્યું અને જાપાને તેનો અવારનવાર તિરસ્કાર કર્યો. આથી ઉત્પન્ન રશિયા ૧૯૩૪માં લીગમાં જોડાયું અને તેને સફળ બનાવવા પ્રયત્નરહી રહ્યું. ૧૯૩૩માં રૂઝવેલ્ટ સત્તા ઉપર આવ્યા પછી રશિયા સાથે સ્નેહકીય સંબંધો બંધાયા, પણ અમેરિકાની પરદેશનીતિ માં કોઇ ખાસ ફેરફાર થયો નહિ. અમેરિકાની કોંગ્રેસ એથિસિનિયા ઉપરના ઇટલિના આક્રમણ વખતે અને રપેનના આંતરવિગ્રહ દરમિયાન તટસ્થ રહેવાના કાયદા (Neutrality Acts) પસાર કર્યા. બીજા વિશ્વયુદ્ધની

શરૂઆતમાં રૂઝવેલ્ટ દીર્ઘદૃષ્ટિ વાપરી ઇંગ્લેન્ડને સારી એવી મદદ કરી, પણ પર્લ હાર્બરનો હુમલો થયા પછી જ અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાયું.

આટલા આસુખ પછી વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં આંતરરાષ્ટ્રીય રાજકારણના શેતરંજપટ ઉપરની પરિસ્થિતિ રહેજે સમજી શકાશે. આજે જગત જેમ રશિયા અને અમેરિકા એમ દ્વિધા વહેંચાઇ રહ્યું છે તેમ વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆતમાં ત્રિધા વહેંચાઇ ગયું હતું. એક તો આક્રમણ માટે તૈયાર બની રહેલાં ધરી રાજ્યો-જર્મની, ઇટલિ અને જાપાન;-બીજું સોવિયેટ રશિયા; અને છેલ્લે પશ્ચિમનાં અન્ય રાજ્યો જેમાં અમેરિકાનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ધરી રાજ્યોની નીતિ તો સુવિદિત છે. રશિયાએ આ ધરી રાજ્યો સામે પશ્ચિમના રાજ્યો સાથે મળી સાર્વત્રિક સલામતી (collective security) રથાપવા હામ બીડી. સામ્યવાદના નવા પ્રયોગની સફળતા માટે રશિયાને શાન્તિની જરૂર હતી. એ શાન્તિ એ પોતે એકલે હાથે જાળવી શકે એમ નહોતું.

પશ્ચિમના રાજ્યોની નીતિ આથી ઘણે અંશે જૂઠી હતી. તેઓ ધરી રાજ્યોને કોઇ પણ દિસાએ સંતોષ આપીને શાન્તિ જાળવવા ઈચ્છતાં હતાં. પણ સામ્રાજ્ય-ભૂખ્યાં ધરી રાજ્યોને ક્યાં સુધી સંતોષી શકાય? પશ્ચિમનાં રાજ્યોની આ નીતિને ધરી રાજ્યોએ બની શકે એટલો લાલ ઉઘાડ્યો. ૧૯૩૬ ની મ્યુનિચ પરિષદમાં ઝંકારોવાકિયાને જર્મનીને આશરે છેાડ્યા પછી પશ્ચિમનાં રાજ્યોનો છેડો મદાર જર્મની અને રશિયા વચ્ચેના યુદ્ધ ઉપર મંડાયો. કિટલરે તેના પુસ્તકમાં (Mein Kampf) ચોક્કસ નિર્દેશ કરેલો કે ભવિષ્યના યુદ્ધમાં તે ક્રાન્સ ઉપર જ પહેલો હુમલો કરશે. આ બૂલીને પશ્ચિમનાં રાજ્યો જર્મનીનું પ્રયત્ન લશ્કરી બળ રશિયા સાથે આયડવામાં જ પૂરું થાય અને એ રીતે જર્મની અને રશિયા બન્નેનું એક સાથે જ કાસળ નીકળી. જય એવી આશા સેવી રહ્યાં હતાં. પશ્ચિમના રાજ્યોની આ નેમથી રશિયા બીનવાકેફ નહોતું. 'આમ' વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થાય તે પહેલાં એક બાજુ મોસ્કો અને બીજી બાજુ લંડન-પારિસ બર્લિનને પોતાના પક્ષમાં લેવાની રમત રમી રહ્યાં હતાં.

૧૯૩૯ના માર્ચમાં રશિયન વિદેશમંત્રી લીટ્વીનેફે થિયન, ક્રાન્સ, પોમોરે-3, રશિયા, રુમાનિયા અને-હુર્ગાની

પ્રતિનિધિઓની એક સંયુક્ત બેઠક બોલાવવાની દરખાસ્ત મૂકી. પશ્ચિમમાં રાજ્યોએ તે નકારી. નિરાશ ન થતાં લીટ્વીનોફે સ્વિટન, ક્રાન્સ, પોલેન્ડ અને સોવિયેટ રશિયા વચ્ચેની પરિષદ બોલાવવા સૂચવ્યું. આ સૂચનાને પણ વિરોધ કરવામાં આવ્યો. લંડન મેરકેટની વિનંતિને અવગણીને પોલાન્ડ સાથે મંત્રણાઓ શરૂ કરી. માર્ચની ૩૧ મીએ પાલમિરમાં બોલાતાં સ્વિટનના વડાપ્રધાન ચેમ્બરલેઇને જણાવ્યું કે પોલાન્ડ ઉપર હુકો થશે તો સ્વિટન પોલાન્ડને મદદ કરવા બંધાયેલું છે અને આ બાહિષ્કારી આપવામાં ક્રાન્સ સંમત છે. વળતાં જાણ આપતાં ઇટલિએ એપ્રિલમાં આદેશનિયા ઉપર ચડાઈ કરી અને તેને છોટી લીધું. ચેમ્બરલેઇને એક ડગલું આગળ જઈ ઝીસ અને રમાનિયાને પણ મદદ આપવા, વચન આપ્યું, પણ ઝીસ કે રમાનિયા તરફથી કોઈ મોકકસ પ્રત્યુત્તર ન મળતાં આ બાહિષ્કારી એકતરફી જ રહી. તુર્કીની સાથે પણ ચેમ્બરલેઇને આ જ ભતતની સમજૂતી કરી. સ્વિટન આ રીતે પોલન્ડ, ઝીસ, રુમાનિયા અને તુર્કીને મદદ કરવા બંધાયું, પણ તેમાં સોવિયેટ રશિયાનો નામ નેહાય પણ કરવામાં આવ્યો નહિ. સ્વિટનના અનુભવી રાજનીતિજ્ઞ લોઇડ જોયોર્જે આ નીતિને 'નર્થ ગાંડપણ' રીકે વર્ણવી. મેની ૨૨મીએ સીયાનો અને રિએન્ટ્રોપે પશ્ચિમમાં જમની અને ઇટલિના લશ્કરી મદદના કારણે ઉપર સહી કરી. લોઇડ જોયોર્જે ફરીને એ જ સત્ય ઉચ્ચાર્યું, 'સોવિયેટ રશિયાની મદદ સિવાય આપણે આગળ વધીશું તો આપણે ફસાવાના છીએ.' ચર્ચીલ જેવા રશિયાના કટ્ટર વિરોધીએ પણ રશિયાની મદદને 'જીવન અને મરણના પ્રશ્ન' તરીકે ગણાવી. મેની ૩૭ તારીખે લીટ્વીનોફે પોતાના હેલ્ડાન રાજીનામું આપ્યું અને તેની જગ્યાએ મોલોટોવની નિમણૂક કરવામાં આવી. આ ફેરફાર સ્વયંક હતો. અન્ય દેશો સાથે સંપર્ક અને સહકાર સાધવાની લીટ્વીનોફની નીતિનો હવે અંત આવ્યો. રશિયા સાથેની મંત્રણાઓમાં અન્ય દેશોને હવે મોલોટોવ જેવા અડગ અને હુબેહ માણસ સાથે કામ લેવાનું આવ્યું. પાંચ દિવસ પછી સ્વિટન તરફથી મંત્રણાનું કહેણ મોકલવામાં આવ્યું. સ્વિટને કલાવ્યું કે સ્વિટન અને ક્રાન્સ જગ્યાએ પોલાન્ડ અને રુમાનિયાની મદદ શુદ્ધ થશે ત્યારે રશિયાએ તેમને મદદ કરવી. મોલોટોવે આનો સ્વીકાર કરતાં સામેથી જણાવ્યું કે રશિયા જગ્યાએ બારિટ્ટક ઉપર આવેલાં

રાજ્યોનું રક્ષણ કરવા શુદ્ધ થશે ત્યારે સ્વિટને રશિયાને મદદ કરવી. ચેમ્બરલેઇન અને હુબેહ ફોક્સને આ માન્ય નહોતું. પતિણામે મંત્રણાઓ પડી લાંગી, જીનમાં ચેમ્બરલેઇને વિજિયમ રોન્ડેગને મેરકેટ મોકલ્યો. રશિયા ઉપર ભય આવી પડે ત્યારે તેને સીધી અને તરતું મદદ કરવાને જલ્દ સ્વિટન અને રશિયા એક બીજા સાથે વાટાપાટો (consultations) કરશે તેમ રોન્ડેગ માર્ચેટ કહેવગ્ર વચમાં આવ્યું. રશિયા પોતાની પંહેલાંની ગાગણીને વળગી રહ્યું અને આ મંત્રણાઓનું ખાસ કોઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. લંડન, પારિસ અને મેરકેટ એક બીજા સામે જલ્દેમ અને સંકળી નજરે જોતાં હોવાથી તેઓ બધાંન સામે સંયુક્ત મેરચો રચવામાં નિષ્ફળ નિવડ્યાં.

જુલાઈની તા. ૨૪ મીએ ચેમ્બરલેઇને ઇન્ડિગ્ન અને બપાન વચ્ચે સમજૂતી થવાની જાહેરાત કરી. ઇન્ડિગ્નને બપાનની ચીનમાંની નીતિને સ્વીકારી અને બપાન ચીનમાં જે કોઈ કરી રહ્યું હતું, તે તેના સ્વરક્ષણ અર્થે જ કરી રહ્યું હતું એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું. મેરકેટ માટે આ પૂરતું હતું. ઓગસ્ટની તા. ૧૯ મીએ રશિયા અને જર્મનીએ વ્યાપારી કારણે ઉપર સહી કરી અને એન્ટરવટની તા. ૨૩ મીએ બુને રાજ્યોએ દસ વર્ષ માટે તટસ્થ અને અનાક્રમણ (Neutrality & Non-aggression Pact) ના કારણે કર્યાં, આ સમજૂતીએ પશ્ચિમના દેશોમાં જ નહિ, પણ સારીધે દુનિયામાં અજાણનાટ મચાવ્યો. ચેમ્બરલેઇને આ સમજૂતીને બોમ્બના ધડાકા સાથે સરખાવી. આ કારણે માટે રશિયાની સખત ટીકા કરવામાં આવી છે. પણ તેની ચર્ચા કરવી અહીં પ્રસ્તુત નથી. છતાં એટલું સ્પષ્ટ છે કે સ્વિટન-ક્રાન્સ સાથેની વાટાપાટો પડી લાંગ્યા પછી, અને તે દેશો સાથે સમજૂતી કરવામાં સંપૂર્ણ નિરાશા સાંપળા પછી જ રશિયાએ આ રસ્તો લીધો. આ કારણે લીધે સ્વિટન અને ક્રાન્સ સાથેની વાટાપાટો પડી લાંગી, એમ કહેવા માટે કોઈ પુરાવા નથી. જર્મની સાથે આ સમજૂતી કર્યાં પછી પણ જર્મની સાથે ભવિષ્યમાં યુદ્ધ થવાનું છે તેની રશિયાને ખાતરી હતી. રશિયા માટે આ સમજૂતીનો એક જ અર્થ હતો. લડાઈની પૂર્વતેયારી માટે એ કારણથી તેને સુવેચ્યુંતક મળી.

સપ્ટેમ્બરની તા. ૧ લીને શુક્રવારે વહેલી સવારના જર્મનીએ પોલાન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી. અને બીજી વિગત

યુદ્ધ શરૂ થયું. સપ્ટેમ્બરની તા. ૩ જીએ ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સે જર્મની સાથે યુદ્ધની જાહેરાત કરી સપ્ટેમ્બરની ૨૭ મીએ પોલન્ડની રાજધાની વૉસો પડ્યું. દરમિયાન સપ્ટેમ્બરની ૧૭ મીથી રશિયાન સૈન્ય પોલન્ડમાં આગળ વધ્યું અને ૧૯૧૯ ની “ કર્ઝન લાઈન ” સુધીના ભાગનો રશિયાએ કબ્જો લીધો. વૉસોના પતનના દિવસે જ રિબેન્ટ્રોપ મોસ્કો ગયો અને રશિયાએ અને જર્મનીએ પોલન્ડના ભાગલા પાછા. લંડન-પારિસે રશિયાના આ પગલાને ધુતકારી કાઢ્યું, “પણ ઈંગ્લેન્ડ ફ્રાન્સના રશિયા સાથેના રાજકીય (diplomatic) સંબંધો ચાલુ રહ્યા. લૉઈઝ-લ્યોન્ને કહ્યું કે, “ જર્મની અને રશિયાની આગેફૂરને એક જ તાલવે તોળતી તે ચૂપાઈ છે. ” ચર્ચાએ પણ રશિયાની નીતિને ટેકા આપતાં કહ્યું કે “ રશિયાનું આ પગલું રશિયાના રક્ષણ માટે જરૂરી છે. ” ભવિષ્યના બનાવોએ રશિયાની આ નીતિને સંપૂર્ણ રીતે વ્યાજબી દર્શાવી છે.

પોલન્ડમાં “ કર્ઝન લાઈન ” સુધીનો કબ્જો મેળવ્યા પછી રશિયાએ બાહ્યિક પ્રદેશમાં દૃષ્ટિ ફેંકી. ૧૯૧૯ પછી સ્વતંત્ર બનેલાં આ રાજ્યો—ઈટાલિયા, લેટવિયા અને લિથુઆનિયાનો—મૂળ તો રશિયામાં જ સમાવેશ થતો હતો. સપ્ટેમ્બર અને ઓક્ટોબરમાં રશિયાએ આ પ્રબળ રાજ્યો સાથે પરસ્પર મદદના કરારો કર્યા. લશ્કરી દૃષ્ટિએ આ પ્રદેશો હવે રશિયાના આધિપત્ય નીચે આવ્યા. બાહ્યિક પછી બાલ્કન્સ તરફ તજર દોડ્યા પહેલાં રશિયાએ તુર્કીની સાથે મૈત્રી અને મદદના કરારનું હથેળું મોકલ્યું. તુર્કી, ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ સાથે વાતાવાટો ચલાવી રહ્યું હતું, એટલે રશિયાની માગણી સ્વીકારી શકે તે પહેલાં જ તેણે તે બન્ને રાજ્યો સાથે પરસ્પર મદદના કરારો કર્યા. જર્મનીના ભવિષ્યના કલ્પનાને સફળતાથી સામનો કરવા રશિયાએ હવે શીન્લેન્ડની મદદની માગણી કરી. શીન્લેન્ડ સાથેની મંત્રણાએ એકાદ મદિનો આવી, અને પડી લાંગી. શીન્લેન્ડ લગ્ના સિવાય શરૂએ આવશે નહિ એમ માનીને રશિયા યુદ્ધ ચડ્યું, પણ શીન્સી લોકોએ લાલચકરતો બહાદુરીથી સામનો કર્યો. રાજકીય તેમજ લશ્કરી દૃષ્ટિએ રશિયાના મેવડીઓએ શીન્લેન્ડ ઉપર હુમલો કરવામાં ગંભીર ભૂલ કરી હતી. લગ્ન લાંબી ચાલી. દરમિયાન પશ્ચિમના દેશોએ શીન્લેન્ડની બંદાદુરીની પ્રશંસા

કરી. અને તેને બનતી મદદ કરવા વચનો આપ્યા. શીન્લેન્ડની તા. ૧૪ મીએ લીગ ઓફ નેશન્સની કાઉન્સિલની બેઠકમાં રશિયાને લીગમાંથી બરતરફ કરવામાં આવ્યું. ૧૯૪૦ ના માર્ચની તા. ૧૨ મીએ શીન્લેન્ડે શરૂઆતી સ્વીકારી. સંધિની શરૂઆત પ્રમાણે રશિયાએ કોરલિયન સંગોગીભૂમિ, વીમોર્ગ વગેરે ટાપુઓ અને પેટસામેના દ્વિપકપ્પનો કબ્જો લીધો. રશિયાના લશ્કરને શીન્લેન્ડમાંથી પસાર થવા દેવાની શીન્લેન્ડે મંજૂરી આપી.

પોલન્ડને હરાવ્યા પછી દિલ્લરે ૧૯૪૦ માં રેન્માર્ક અને નોર્વેને મહાત કર્યા. નોર્વેના પતનના બખર મેળ્યા પછી ઈંગ્લેન્ડની એમ્બ્રલેઈનની સરકાર વધુ સમય સત્તા ઉપર રહી શકી નહિ. મેની તા. ૧૧ મીએ ચર્ચાલ ઈંગ્લેન્ડનો વડોપ્રધાન બન્યો અને “ સેબન ” અને “ લિબરલ ” પક્ષના આગેવાનોની મદદથી સંયુક્ત પ્રધાનમંડળ રચવામાં આવ્યું. મેની તા. ૧૦ મીએ જર્મન સૈન્ય હોલાન્ડ, બેલજીયમ અને લક્સમબર્ગ તરફ આગળ વધ્યું. આ ત્રણ રાજ્યોની દારૂ પછી દિલ્લર માટે ફ્રાન્સ ઉપર ચર્ચા કરવાનો માર્ગ ખુલ્લો થયો. જુનની તા. ૫મીએ (૧૯૪૦) ફ્રાન્સ ઉપર હુમલો કરવામાં આવ્યો. પાંચ દિવસ પછી ઇટલિએ પણ ફ્રાન્સ ઉપર લગ્ન જાહેર કરી. જુનની તા. ૨૫ મીએ ફ્રાન્સ પડ્યું. ફ્રાન્સના પતનથી બાલકન્સનાં નાનાં રાજ્યો અને રશિયા, રબેન, પોટુગલ આદિ કરતાં સમગ્ર યુરોપ દિલ્લરના લશ્કરી કબજા નીચે આવ્યું. ઈંગ્લેન્ડ હવે એકલું પડ્યું અને દિલ્લરનું સર્વ બળ હવે તેને મહાત કરવા તરફ વળ્યું.

ફ્રાન્સની શરૂઆતિને બીજે જ દિવસે રશિયાએ રમાનિયાના પૂર્વ તરફના બે પ્રાન્તો—બેસારબિયા અને ઉત્તર બુકોવિનાનો—રમાનિયા પામેથી કબ્જો મેળવ્યો; પણ રશિયા આથી આગળ વધી શક્યું નહિ. ઓક્ટોબરમાં જર્મનીએ સમગ્ર રમાનિયા પોતાને તાબે કર્યું અને એક પછી એક બાલકન્સનાં રાજ્યોને જર્મની સાથે સંધિ કરવાની ફરજ પાડવામાં આવી. રમાનિયા, હંગેરી, બલ્ગેરિયા, યુગોસ્લોવિયા અને ગ્રીસ ૧૯૪૦-૪૧ માં સર્વસત્તાધીશ જર્મનીને તાબે થયાં. બાલ્કન્સ માંના વિસ્તારી વાતાવરણમાંથી જ પહેલું વિશ્વવૃદ્ધ કાટી નીકળેલું. આ વખતે પણ જર્મની અને રશિયાની વિરોધી નીતિને કારણે તે બન્ને વચ્ચેના યુદ્ધની શક્યતાઓ

વધી. આ શક્યતાને પહેંચી વળવા રશિયાએ જાને તેટલી પૂર્વતેજાથી કરી અને ૧૯૪૧ ના એપ્રિલની ૧૩ મી તારીખે જાપાન સાથે તાટસ્થતા કરાશે કર્યાં. આથી જાપાનનો હાથ કંઈક અંશે છૂટો થયો, પણ રશિયાનેય કાયદો થયો. એપ્રિલસાથે જર્મની અને જાપાન સાથે યુદ્ધ થવાની દહેશત આથી મોળી થઈ અને રશિયા પોતાનું સમગ્ર બળ જર્મનીનો સામનો કરવા તરફ વાળી શક્યું.

યુરોપીય રાજકારણના આ કટોકટીના સમયમાં અમેરિકાની નીતિ શું હતી તે વિશે આપણે હવે વિચાર કરીએ. આ વખતના વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકાનું માનસ પહેલા વિશ્વયુદ્ધ કરતાં જુદું હતું. પહેલા વિશ્વયુદ્ધ વખતે જર્મની કે ઈંગ્લેન્ડમાંથી કેની સાથે યુદ્ધ કરતું તે અમેરિકા ધણી વખત સુધી નક્કી કરી શક્યું નહોતું. એક સમય એવો પણ હતો કે કદાચ અમેરિકા જર્મનીને પક્ષે ઈંગ્લેન્ડની સામે યુદ્ધ ચડ્યું હોત, પણ ઈંગ્લેન્ડની ણ રાજ્યનીતિએ એ દિવસ આવવા દીધો નહિ. જા વિશ્વયુદ્ધની જવાબદારી જર્મની અને ઇટલિને રે હતી એ વિશે અમેરિકાની સરકાર કે લોકોમાં બે મત નહિ. ઈંગ્લેન્ડ અને ફ્રાન્સ માટે અમેરિકાને હેલાંથી જ સહાનુભૂતિ હતી. પરંતુ આ સહાનુભૂતિ ને લાગણી ખાતર અમેરિકા યુદ્ધ ચડવા તૈયાર નહોતું. મેરીકાની પરદેશનીતિ વિશે સાધારણ માહિતી ધરાવનાર એરિકાનું આ માનસ સહેલાઈથી સમજી શકે છે.

અન્ય દેશોની માફક અમેરિકાની પરદેશનીતિ પણ એરિકાના ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક સંયોગો પ્રમાણે ઝાઈ છે. ભૌગોલિક દૃષ્ટિએ આજે પણ અમેરિકા નવી દુનિયા” કહેવાય છે. “જૂની દુનિયા” ના મિકે જૂલેમથી કંટાળીને નવી દુનિયામાં વસવાટ કરવા નારાના મનમાં જૂની દુનિયાથી ખતી શકે એટલા અખિપ્ત રહેવાની ઈચ્છા સ્વાભાવિક રીતે જ રહેલી. વૉશિંગ્ટન અને જેકરસન જેવા અમેરિકાના આદ્ય પ્રણેતાઓએ પણ ઉગતા રાષ્ટ્રને “આ જ સંદેશો આપેલા. પ્રથમ પ્રમુખ તરીકેના પોતાના હેાદ્ય ઉપરથી નિશ્ચિત લેતાં વૉશિંગ્ટન દેશને ઉદ્દેશીને યુરોપીય રાજકારણથી દૂર રહેવાની સલાહ આપેલી. વૉશિંગ્ટનના આ પ્રેરક સંદેશો અમેરિકાના ઇતિહાસમાં મહત્વનો ભાગ

ભજવ્યો છે. પાસિફિક અને આટલાન્ટિક સમુદ્રથી રક્ષાયેલું હોવાથી અમેરિકા કદી સીધા આક્રમણનું ભય જન્યું નથી. પરંતુ યુરોપીય કે દુનિયાનાં રાજકારણથી અમેરિકા અસ્પૃશ્ય રહી શક્યું નથી. છેલ્લાં બંને વિશ્વયુદ્ધમાં અમેરિકા એક યા ખીછ રીતે સંડોવાયું છે અને આજે તે તે દુનિયાના રાજકારણમાં આગળ પડતો ભાગ ભજવી રહ્યું છે. વૉશિંગ્ટનના સંદેશોને આજે અમેરિકા અનુસરી શકે તેમ નથી.

ખીજા વિશ્વયુદ્ધની શરૂઆત થતાં અમેરિકાએ પોતાનું તાટસ્થ જાહેર કર્યું. સપ્ટેમ્બરની તા. ૩ થી ના પોતાના વાયુસેનામાં પણ રૂઝવેટ અમેરિકા યુદ્ધમાં જોડાશે નહિ એમ જાહેર કર્યું. આ જાહેરાત પછીની લઘઈ દરમિયાનની અમેરિકાની નીતિને રજૂ કરે છે. પિલાગમાં પ્રહેંચી શકાય—ફ્રાન્સના પતન પહેલાંની નીતિ અને તે પછીની. પહેલા વિશ્વયુદ્ધની માફક આ વખતે ફ્રાન્સની અભેદ ગણાતી “મેઇન્ટેન લાઈન” દુરમનોને રોકશે એમ અમેરિકા માનતું હતું. પણ આ માન્યતાએ વધારે સમય ટકી શકી નહિ. પોલન્ડના પતન અને ભાગલા પછી જ્યારે રશિયાએ ફ્રી-વેન્ડ ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે અમેરિકાએ રશિયાના આ કૃત્યને વખોડી કાઢ્યું અને લઘઈમાં કામ લાગે એવો માત્ર રશિયાને મોકલ્યો. બંધ કર્યો. અમેરિકાની ફ્રી-વેન્ડ ફ્રી-વેન્ડને મદદ કરવા માટે જોઈતાં નાણાં મંજૂર કર્યાં, પણ આ મદદ સમયસરની કે પૂરતી નિવડી નહિ.

સપ્ટેમ્બરની તા. ૨૧ મી એ (૧૯૩૯) કોયિસ સમક્ષ આવીને રૂઝવેટ જૂના તાટસ્થતા કાયદાઓ (Neutrality Acts) માં સુધારા વધારા કરવાનું સૂચનું. અમેરિકા હવે લઘઈમાં રોકાયેલા દેશોને સશસ્ત્ર ભંડો મોકલવા માંડ્યું, એ કે અમુક ભાગમાં જોખમ ખેડીને અમેરિકાની બોટાએ જરૂં નહિ તેમ નક્કી કરવામાં આવ્યું. ઓક્ટોબરમાં કેનેડા સિવાયનાં અમેરિકાનાં (ઉપર અમેરિકા અને દક્ષિણ અમેરિકા) સર્વ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ પનામા ખાતે મળી આ પરિષદે અમેરિકાના કિનારાથી ૩૦૦ થી ૧૦૦૦ માઇલ સુધીનાં વિસ્તારને સલામતીના વિસ્તાર (Safety Belt) તરીકે જાહેર કર્યો. આ વિસ્તારમાં લઘઈમાં રોકાયેલાં રાજ્યોના વહાણો ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવામાં

આન્થો. સમગ્ર અમેરિકાનો કિનારો (કેનેડા બાદ કરતો) આ રીતે એક પ્રાદેશિક એકમ બન્યો. ચિટન અને જર્મનીએ સામસામા "બંધકેડ" જાહેર કર્યા અને તરતજ અમેરિકાના વહાણવટા ઉપર અંતરાયો નાખવામાં આવ્યા. અમેરિકાના રેટ હીપર્ડમેન્ટે આની સામે વિરોધ નોંધાવ્યો, પણ તે તો માત્ર સિદ્ધાચાર જ હતો. આ વિરોધ ધણું ખર્ચે તો ચિટનની સામે જ કરવો પડતો અને લગ્નમાં ચિટન વિનય મેળવે તેમ તો અમેરિકા ઈચ્છતું જ હતું.

કાન્સના પતન પછી અમેરિકાની નીતિ કંબોજ દદતર બની. થોડા જ વખતમાં અમેરિકાની કાન્સેસે દ્વાવ પસાર કર્યો કે નાઝી જર્મનીના હાથ નીચે આવેલાં યુરોપીય રાજ્યોનાં અમેરિકા ખંડમાં આવેલાં સંસ્થાનો; કે વસા-હતો ખીન્ન કાર્થ રાજ્યને તામે કરવામાં આવશે નહિ. નિઃશરે સ્વભાવિક રીતે જ આ ફરાવનો અટવીકાર કર્યો. સમસ્ત અમેરિકાની દવાના ખાતે મજેલી પરિપદે આ સંસ્થાનો લગ્નમાં સમય પૂરતાં અમેરિકાને દસ્તક રહે તેમ ફરાવ્યું. આ નિર્ણય પછી રૂઝવેડે અને કેનેડાના પ્રધાનમંત્રી એકેન્ઝી ફિંગે મળીને કેનેડા અને અમેરિકાના રક્ષણ માટે એક સદિવાઈ મંડળ રચ્યું. અમેરિકામાં લરકરી ભરતી શરૂ કરવામાં આવી અને યુરોપના છતા-યલા રાજ્યોનાં નાણાં સ્થગિત કરવામાં આવ્યાં. આથી આગળ નીકળીને અમેરિકાની સરકારે એરોપ્લેન અને "બામ્બર્સ." ઈન્ડિયને મોકલવા માંડ્યાં. ૧૯૪૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં રૂઝવેડે ઈન્ડિયને પચાસ અમેરિકન "ડીસ્ટ્રોયર્સ" મોકલવાનો મહત્વનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. બદલામાં ઈન્ડિયને ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા વચ્ચેના પ્રેરિયન-સમુદ્રમાંનાં પોતાનાં સંસ્થાનો-અર્થુગ્ર, બહામાઝ, ચિટિશ ગિયાના અને ન્યુફાઉન્ડલેન્ડ-અમેરિકાને નવાણું વર્ષ માટે સુપ્રત કર્યાં. અમેરિકાનું તાટસ્થ્ય હવે એક નામનું જ તાટસ્થ્ય રહ્યું. ૧૯૪૧ ના માર્ચની ૧૧ મી-એ રૂઝવેડે લેન્ડ-લીઝ એક્ટ ઉપર પોતાની સહી કરી. અમેરિકા માટે જ નહિ પણ લગ્નમાં રાક્ષયેલાં સર્વ રાષ્ટ્રો માટે આ કાયદાની ખૂબજા અગત્ય હતી. અમેરિકાની અખૂટ યાંત્રિક શક્તિ અને અદ્યત્ન દ્રવ્ય હવે લગ્નમાં ઉપયોગી શરૂ કરવાનું પેદા કરવામાં રાક્ષયો અને આ માણ ઈન્ડિયને અને બીજાં યુદ્ધસ્ત રાજ્યો તરફ મોકલી આપવામાં આવ્યો. રૂઝવેડેનાં નેતૃત્વ નીચે અમેરિકા

પોતાના તાટસ્થ્યનો ઝડપથી ત્યાગ કરી રહ્યું હતું. લેન્ડ-લીઝ નો કાયદો પસાર કરીને અમેરિકાએ એક દૃષ્ટિએ ધરી-રાજ્યો ઉપર યુદ્ધ જાહેર કર્યું હતું. અમેરિકા માટે બે જ દસ્તા ખુલ્લા હતા: કાં તો ઈન્ડિયને જર્મનીને હાથ પડવા દેવું અને પછી જર્મની સામે એકલે હાથે ઝૂકવું અગર તો ઈન્ડિયનેને મદદ કરી લગ્નમાં બેખમ ખેડવું. અમેરિકાએ બીજો માર્ગ રીકાર્યો. બીજા વિશ્વયુદ્ધના ઇતિહાસમાં લેન્ડ-લીઝનો કાયદો એક જયંતંત પ્રકરણ છે. અમેરિકા તેને માટે દમોનાં ગૌરવ લેશે.

એપ્રિલમાં ડેન્માર્ક સાથેની છૂપી વાટાઘાટો પછી અમેરિકાએ મીનવેન્ડો કબજો મેળવ્યો. આ વ્યવસ્થા લગ્ન પૂરતી જ હતી. ઉનાળામાં રૂઝવેડે ધરી-રાજ્યો સાથે સંબંધ ધરાવતાં સર્વ રાજ્યોનાં નાણાં સ્થગિત કર્યાં. જર્મનીની "કાન્સુમેટ" બંધ કરવામાં આવી. આની સામે જર્મની અને ઇટલિએ પણ અમેરિકન "કાન્સુમેટ" બંધ કરી. ઉત્તરોત્તર અમેરિકા અને ધરી રાજ્યોના સંબંધો કથગતા આગ્યા.

જૂનની ૨૨ મીએ વોર્સી સવારમાં જર્મનીએ રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી. જર્મનીની સાથે ઇટલિ, રોમાનિયા, રમાનિયા, શીન્ડો, હંગરી અને ડેન્માર્ક પણ રશિયા ઉપર ચડાઈ કરી. રશિયા ઉપરનો આ અચાનક દુમતો કાન્સના પતન બેટલોજ આઘાતકર બનાવ હતો. યુદ્ધને રંગ હવે બદલાયો. સામ્યવાદ સામેની પોતાની દુરમનાવટ બુદ્ધીને ચર્ચાવે તુરતજ સહકારનો હાથ લંબાવ્યો. જુલાઈની તા. ૧૨ મીએ સર રેક્ટર ફીક્સ અને મોસોલોવે પરસ્પર મદદ કરવાના કરાર ઉપર સહી કરી, જર્મની સાથે જૂદી સંધી કે વાટાઘાટો ન કરવાનું પણ ફરાવવામાં આવ્યું. રૂઝવેડે પણ કાનિષ્ઠ બતાવી રશિયાને બનતી મદદ કરવા વચન આપ્યું. રશિયા અને તેના હાથ નીચે આવેલાં રાજ્યો (ઇસ્ટોનિયા, લેટવિયા, લીથુઆનિયા વગેરે) નાં સ્થગિત કરાયેલાં નાણાં હવે છૂટાં કરવામાં આવ્યાં. લેન્ડ-લીઝની મદદ પણ રશિયા તરફ મોકલવાનું નક્કી કરવામાં આવ્યું. લેન્ડ-લીઝમાં મોકલવાતા માલના રક્ષણાર્થે રૂઝવેડે હવે ડીસ્ટ્રોયર્સ મોકલવી શરૂ કરી. અમેરિકાનાં માંઝ લઈ જતાં વહાણો ઉપર તોળો મડવામાં આવી અને ધરી રાજ્યોનાં વહાણો ઉપર પ્રથમ હરોડ કરવાની તેમને છોટ આપવામાં આવી. શાન્તિના સમયમાં તેમજ લગ્નમાં સમયમાં અમેરિકા ત્રાપ્તિક સ્વાતંત્ર્ય (freedom of

the seats) 'તું' હિમાચલી રજી છે. જર્મની અને ધરી રાજ્યોના દરિયાઈ અંકુશોને ગણકારી સિવાય અમેરિકન જહાજોને હવે કેર કેર લેન્ડલીઅનો માંડ પહોંચાડવા માંડ્યા.

ઑકટોબરમાં લંડન અને મોસ્કોએ ઇરાન ઉપર નાઝી મળતિયાઓને હાંકી કાઢવાનું કહેલું મોકલ્યું. ઇરાન તરફથી આ મિનતિનો અસ્વીકાર થતાં બ્રિટન અને રશિયાના લશ્કરોએ ઇરાનનો કબજો મેળવ્યો, નાઝી મળતિયાઓને દૂર કરવામાં આવ્યા, ઇરાનની પ્રાદેશિક સરહદો અને સ્વાતંત્ર્યની બાંહેધારી આપવામાં આવી અને 'ઇરાન જર્મનીનું' મટીને સાથી રાજ્યોનું બન્યું. રશિયાને લેન્ડલીઅન દ્વારા અને અન્ય રીતે મળતી મદદ હવે ઇરાન મારફત મોકલવી શકે થઈ. તટસ્થ રહેલા ટુર્કીને પણ આક્રમણ થતાં મદદ કરવાનું વચન લંડન-મોસ્કો તરફથી આપવામાં આવ્યું. રશિયા માટે મધ્યપૂર્વનું દારૂ 'પુલ્કુ' થયું અને જર્મનીની બીતિ બોણી થઈ.

આટલાંટિક અને પાસિફિકથી વીંટળાયેલું અમેરિકા દરપૂર્વના રાજકારણ તરફ ટુલકા રાખી રોકે એમ નહોતું. એકંદરે જોતાં અમેરિકાની દરપૂર્વની નીતિનું મધ્યબિન્દુ ચીન રજી છે. પણ અમેરિકાની નીતિ અમેરિકાના સ્વાર્થને અનુસરતીને ધંધા છે. વળી તે એકધારી રહી શકી નથી. યુરોપીય રાજકારણથી અસ્પૃશ્ય રહેવા છતાં અમેરિકા દરપૂર્વમાં પણ વંધારે પડતું સંઘાપા માગતું નહોતું. અમેરિકાની આ દ્વિમુખી નીતિએ સામ્રાજ્યાકાંક્ષી જાપાનને જોઈતી તક આપી. ૧૯૩૧માં જાપાને મંચુરિયા ઉપર ચમ્પાઈ ફેરી અને ૧૯૩૭માં ચીન સાથે યુદ્ધ આદ્યું. ૧૯૩૯ 'મુધીમાં' જાપાને રીન્સીન, પીપીંગ, ચાંબાઈ, નાન્કીંગ, હેન્કાઇ અને કેન્ડોન કબજે કરી લીધાં હતાં. યુરોપની કામાટોળ પરિસ્થિતિનો જાપાને પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવ્યો અને ચીનના અનેક પ્રદેશો છતી લીધાં. એપ્રિલ નીંતી ૧૫મીએ (૧૯૩૯) અમેરિકાએ પોતાનો નૌક-કાલો આંટલાંટિકમાંથી પાસિફિકમાં આંબેલો અને બુલ્ગાઇની ૨૬ મી એ જાપાન સાથેના આર્થિક કંઠારો બંધ કરવાને લખતી ૬ માસની જોઈતી ટોડીસ મોકલી.

જર્મનીના યુરોપના વિજયોથી ઉન્મત્ત બનીને જાપાને રશિયનું નંદર પ્રયાણ કરવું 'ચર કયું'. જાપાનના લશ્કરી પ્રધાનો 'જાપાનના પ્રગળતોને સંબોધીને' ઉચ્ચાર્યું કે 'વર્તમાન આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસ્થિતિ જાપાનને સર્વ રીતે અનુકૂળ છે. આપણે આ તક ગ્રામીણી તો લાવેબની

પ્રગ્ન આપણને દોષિત ગણશે.' જર્મનીના વિજયો સૈન્યો જ્યારે ક્રાન્સમાં ધરી રહ્યાં હતાં ત્યારે જાપાને 'ઈન્ડોન્સ પાસે જર્મી રાંડ બંધ કરવાની માંગણી કરી. ચીનને બહારથી મળતી મદદ સુખ્યત્વે કરીને જર્મી રાંડ અને હૉન્ગકોન્ગ મારફત આપતી. 'આ મદદ મળવી હવે બંધ થઈ. ક્રાન્સની વિધી સરકાર પાસે પણ જાપાન 'ઈન્ડોન્સાધનામાંથી પોતાના સૈન્યોને પસાર થવા દેવાની માંગણી કરી જેનો ક્રાન્સને સ્વીકાર કરવો પડ્યો. જાપાનની 'ઈન્ડોન્સાધના ઉપરની વધતી જતી બીંસો વિરોધ'કરતાં અમેરિકાના સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ હલે જાણ્યું કે અમેરિકા બજાજીવીથી ટોણા 'મેસાડામાં' આવેલી 'યોજનાઓને માન્ય રાખશે નહિ. નિઃસહાય ચીનને અમેરિકાએ સારી એવી રકમ લેન તરીકે મોકલી આપી અને જાપાનને જોખંડ મોકલ્યું બંધ કયું.' જાપાનની લશ્કરી તૈયારી ઉપર આનો જખખર કેટલો પડ્યો.

૧૯૩૯-૪૦ દરમિયાન જાપાન અને ધરી રાજ્યોના સંબંધો વધુને વધુ ગાઢ બનતા ગયા. ૧૯૪૦ના સપ્ટેમ્બર ની રજીએ 'એ ત્રણ રાજ્યોએ દસ વર્ષને માટે પરસ્પર લશ્કરી, આર્થિક અને અન્ય મદદ કરવાના કરારો કર્યા. જાપાને યુરોપમાં જર્મની-ઈટલિનું મુશ્કેલ સંબંધ' અને તેજ પ્રમાણે જર્મની-ઈટલિએ જાપાનને જોઈતી છૂટછાડ આપી. આ કરારોનો મુખ્ય ઉદ્દેશ તો અમેરિકાને જર્મની કે જાપાન સાથે યુદ્ધમાં ઉતરતાં શંકાઓને હલો. 'પણ' પરિણામ તદ્દન જૂઠું જ આવ્યું. દરપૂર્વની ગંભીર પરિસ્થિતિએ અમેરિકાને તેની જવાબદારીનું ભાન કરાડ્યું. દરપૂર્વમાં ચીન અને યુરોપમાં 'ઈન્ડોન્સ' અમેરિકાની આચારના સંભલે જન્યાં અને તે જાને દેશોને-અમેરિકાએ બનતી સલાહ મોકલી. ચર્ચાએ હવે 'જર્મી રાંડ' પુલકે મુક્યો અને ચીનની છવનદોરીસમા એ રસ્તા દ્વારા ચીનને અંકુશ મદદ મળવી શકે થઈ ગઈ. 'ઈન્ડોન્સ' અને અમેરિકાએ જાપાનના નાણાં સ્થગિત કર્યાં અને જાપાન સાથેના વ્યાપાર સંપર્કો ત: બંધ થયા. આ સર્વ બંધાવોનો પડયો જાપાનના આંતરિક રાજકારણમાં પડ્યો. હોનોલેની સરકાર પડી અને તેની જગાએ ટોળે પંતપ્રધાન બન્યો. જાપાનની સરકાર હવે કઈ નીતિ અનુસરશે તે વિષે બહુ શંકા રહી નહિ.

ડીસેમ્બરની ૭મી એ જાપાને પાસિફિકમાં આવેલા પર્વ-હાખર ટાપુ ઉપર આણંવિતઓ હાથે કર્યો. હૉન્ગ-

કોંગ્રેસ, રીલીયીયન્સ, યાઇએન્ડ અને મક્કાયા ઉપર આવાજ દર્શાવે છે. આવાજોમાં આવાજો. બીજા દિવસે - જાપાને - ઈન્ડોનેઝ અને અમેરિકા સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જર્મની અને ઈટલિએ પણ અમેરિકા ઉપર યુદ્ધ જાહેર કર્યું. જાપાનના આ પગલાંનો કાર્ગ રીતે બચાવ થઈ શકે તેમ નથી લગતું જાહેર કર્યા પછી જ લગતું શરૂ કરે છે તે તે એક સિદ્ધાંત છે જેનું હમેશાં પાલન થયું નથી. પણ જાપાનનો ખરો દોષ તે છે કે તેણે અમેરિકા સાથે આત્મી વાટાઘાટો પૂરી થાય તે પહેલાંજ પક્ષ હાથેર ઉપર અચાનક હુમલો કર્યો. જાપાનના બચાવમાં એક દલીલ થઈ શકે તેમ છે જે આજના રાજકારણનો એક વિશાળ પ્રશ્ન છે. અમેરિકાએ હાથેર પ્રત્યેક નદિ પણ અન્ય પરદેશીઓ પ્રત્યે પણ નતિપેદ અને રંગબેરંગી વર્તણૂક રાખે છે. મેક્સિકોનો, ઈટલિયનો, જપૂ, ચીનાઓ અને જાપાનીઓ - સર્વે આ નીતિનો ભોગ બન્યા છે. પશ્ચિમના દેશોનું સફળ અનુકરણ કરીને જાપાને થોડાજ વખતમાં સર્વ-દેશી પ્રગતિ સાધી હતી. એક અભિમાની પ્રજા તરીકે તેમની પ્રત્યે અમેરિકામાં થતો ગેરવર્તણૂક તેમને માટે સહન કરવો મુશ્કેલ હતો. જાપાનના પર્વદાખર ઉપરના દલ્લાનું એક સમગ્ર કારણ તે જાપાનીઓ પ્રત્યેની આ અનિમેદની નીતિ હતી જેમ અનુમાન કરી શકાય.

પર્વદાખરના હુમલા પછી ૧૯૪૨ માં જાપાને ગોમ અને મેક ટાપુઓ, હોન્કોન્ગ, ઈન્ડોચીના, યાઇએન્ડ, મક્કાયા, ખર્મા, સીંગાપોર, ઈન્ડોનેશિયા, અને ફીલીપીન્સ કબજે કર્યાં. પણ જાપાન આથી આગળ વધી શકે તેમ નહોતું. કારણ કે અમેરિકાના નૌકાદળોએ દક્ષિણ પાસિફિક તરફથી જાપાનના તાજાના મુલકો ઉપર હુમલો કરવા શરૂ કર્યાં. મીડવે ટાપુ, સોલોમન ટાપુઓ અને ગુલાવ-કેનાલ ઉપરના દલ્લા નિશ્ચયાત્મક નિવજ્યા અને જાપાનને પાછા દલ્લાની ક્ષેત્ર પડી. ૧૯૪૩-૪૪ દરમિયાન અમેરિકાએ એડ્વિસિયન, ગીલબર્ટસ, માર્શલ, સોલોમન ટાપુઓ અને ન્યુગીની છતી લીધાં અને ફીલીપીન્સ ઉપર ઉતાર અને દક્ષિણ તરફથી દલ્લો કર્યો. ૧૯૪૨ અને ૧૯૪૩ માં લશ્કરી દૃષ્ટિએ સાથી રાજ્યોની સ્થિતિ અત્યંત ખરાબ હતી. આ નિઃસહાય પરિસ્થિતિ ૧૯૪૩-૪૪ માં પદપાદ અને કેટલાક અપ-વાદો બાદ કરીએ તો સાર્વત્રિક વિનય તરફ વળી. પાસિફિકમાં જુઓ કે ખર્મામાં, યુરોપમાં કે ઉત્તર આફ્રિકા-

માં, આટલાન્ટિકમાં કે વાટિકા ને ઉત્તર સમુદ્રમાં - યુદ્ધની પ્રત્યેક રણભૂમિ ઉપર મિત્ર રાજ્યોએ સફળ રીતે પ્રતિઆક્રમણ શરૂ કર્યું. રશિયાના લાલ લશ્કરે ઉત્તર-માં લેનિનગ્રેડ અને દક્ષિણમાં સ્ટેલિનગ્રેડ આગળ અપૂર્વ શૌર્ય દાખવી જર્મનીનાં ક્ષેત્રોનો સામનો કર્યો. તેમને પાછાં દલાવ્યાં. અને બર્લિન સુધી તેમનો પીછો પકડ્યો. આ રણતંત્ર દાખવી રશિયાના લાલ લશ્કરે દુનિયાની લશ્કરી તવારીખમાં એક નવવંત પ્રકરણનો ઉમેરો કર્યો છે. અરસેપરસનો અણવિશ્વાસ, મતમતાંતર અને વિરોધી નીતિઓ, આદિત્તમક સંયોગો અને દુરમન પક્ષની અનેક લાલચો છતાં ક્રિટન, રશિયા અને અમેરિકાએ તેમનો સંયુક્ત મોરચો શિથિલ થવા દીધો નહિ અને ધરીરાજ્યોને સંપૂર્ણ હાર આપી. ત્રણેય મિત્રરાજ્યોના સમુદાયને - અમેરિકાની સાધનસંપત્તિએ, ઈન્ડોનેઝના અગ્ર નિશ્ચયને અને રશિયાના શીર્ષે - તેમને વિજય અપાવ્યો.

૧૯૪૪ ના જુનની ૪ થીએ ઈટલિનું પાટનગર રોમ પડ્યું. બે દિવસ પછી ક્રિટિશ, અમેરિકન અને કેનેડિયન સૈન્યોએ નાર્મન્ડીના કિનારે 'બીજો મોરચો' (Second Front) શરૂ કર્યો. ઑગસ્ટ સપ્ટેમ્બરમાં ફ્રાન્સ, બેલ્જિયમ અને લક્સમ્બર્ગને આ સૈન્યોએ મુક્તિ અપાવી. દરમિયાન લાલ સૈન્ય પણ પૂર્વ યુરોપમાં જર્મની તરફ ધસી રહ્યું હતું. બન્ને તરફનાં સૈન્યોએ જર્મનીમાં હાથ મીલાવ્યા. ૧૯૪૫ ના મે ની ૮ મીએ જર્મનીએ મિત્રરાજ્યોની શરણાગતિ સ્વીકારી.

જર્મનીનાં પતન પછી મિત્રરાજ્યોએ તેમનું સર્વ બળ જાપાન સામે કેન્દ્રિત કર્યું. જુલાઈની ૨૬ મીએ જર્મનીમાં પોર્સગમ ખાતે મજેલી પરિગ્રહમાં હુમલો કર્યો અને યોગ કાઢી શકે જાપાનને સંપૂર્ણ શરણાગતિ સ્વીકારવાનો આદેશ કર્યો. જાપાનની સરકારે આ મામણીની અવગણના કરી. છટ્ટી ઑગસ્ટે હીરાશિમા ઉપર અણબોમબ ફેંકવામાં આવ્યો. આઠમીએ રશિયાએ જાપાન સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું અને મે સુરિયા ઉપર દલ્લો કર્યો. ઑગસ્ટની નવમીએ નાગાસાકી ઉપર બીજો બોમબ ફેંકવામાં આવ્યો. જાપાન પાસે શરણાગતિ સ્વીકારવાં સિવાય બીજો કંઈ રસ્તો રહ્યો નહિ. 'સપ્ટેમ્બર ૨' જીએ યોકોહામા અખાતમાં જાહાજ મચ્છી ઉપર મિત્રરાજ્યોના વતી જનરલ મેક્આર્થરે જાપાનની શરણાગતિ સ્વીકારી અને આ રીતે દુનિયાના ઇતિહાસના સૌથી ભયંકર યુદ્ધનો અંત આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય પછીના આપણા

નિકાસ વ્યાપાર.

શ્રી ભારતચિંતક કુ. ગાહિલ

★

અર્થશાસ્ત્રનો એક નિયમ છે કે આયાન અગર નિકાસ લાંબા સમય સુધી એકબીજાથી વધારે પ્રમાણમાં રાખી શકાય નહિ. (Export must pay for Import) ગમે તે દેશ, આયાત કરતાં નિકાસ ખૂબ વધારે થતી હોય તેવી સ્થિતિમાં લાંબો વખત વ્યાપાર ટકાવી ન શકે. એ જ રીતે નિકાસ કરતાં આયાત વધારે થતી હોય એવી સ્થિતિ પણ લાંબો વખત ટકી ન શકે. આ કારણે આયાત અને નિકાસમાં મદત્તના ફેરફારો લગેલા થતા રહે છે. સ્વાતંત્ર્ય મળ્યા પછી આપણા નિકાસવ્યાપારમાં મદત્તના ક્યા ફેરફારો થયા તે જોવા માટે આપણે પહેલાં, યુદ્ધ ને યુદ્ધ પછીની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવો જોઈએ.

બીજા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન આપણા દેશને આપણી મરજી વિરુદ્ધ યુદ્ધમાં ધકેલી દેવામાં આવ્યો હતો. મિત્ર-રાજ્યોને યુદ્ધ છતાંયોમાં મદદ કરવી એ જ આપણી નિકાસનીતિનું મુખ્ય ધ્યેય હતું. મિત્રરાજ્યો મોટા પાયા ઉપર આપણો દરેક જાતનો માસ ખરીદતાં. જેમ જેમ યુદ્ધ વધુ વિસ્તારમાં ફેલાતું ગયું અને તેની ઉચ્ચતા વધતી ગઈ, તેમ તેમ અનેક કારણોને લીધે, કાંચો માસ નિકાસ કરવાનું કામ કઠિન બનતું ગયું. શરૂઆતથી જ બ્રિટિશ સરકારની નીતિ હિંદુસ્તાનને કાંચો માસ પૂરો પાડનાર તરીકે જ સમજાતી હતી. એટલે આપણા ઉદ્યોગોને કદિ પ્રોત્સાહન આપવામાં આવતું જ નહિ. યુદ્ધ દરમિયાન લગ્ન જીવન માટે આ નીતિમાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. આ કારણોને લીધે કારખાનાઓમાં નૈયાર થયેલો માસ વધુ ને વધુ નિકાસ થવા લાગ્યો. કાંચો માસ આપણા ઉદ્યોગોમાં વધારે પ્રમાણમાં વપરાતા લાગ્યો. આમ હિંદુસ્તાન કાંચો માસને બદલે નૈયાર માસ વેચનાર દેશમાં પડીતા લાગ્યું. યુદ્ધને અંગે લગ્નમાં ઉપયોગી હોય તેવા માસની જ મુખ્યત્વે

નિકાસ થવા દેવામાં આવતી એટલે વિનિમયમાં આવતી પરંતુઓ પણ બદલાઈ હતી. વ્યાપારની દિશા પણ બદલાઈ હતી. દુરમન રાજ્યો સાથેનો વ્યાપાર સંબંધ બંધ કરી દેવામાં આવ્યો. મુખ્યત્વે બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહ સાથે જ આપણો વ્યાપાર ચાલતો. મધ્યપૂર્વના દેશો (ઇરાન, ઇરાક, ઇજીપ્ત, અરબસ્તાન વિ.) ને પણ આપણે જ થોડો માસ પૂરો પાડતા. લગ્નને લીધે બીજા દેશોની દરીયાઈનું પ્રમાણ ખૂબ જ ઘટી ગયું હતું. સાથે વ્યાપારમાં એક અગત્યનો ફેરફાર એ થયો કે આયાત કરતાં નિકાસનું પ્રમાણ વધવા માંડ્યું. આપણો દેશ દેવાદાર મરી લેણાર બનતો હતો, બ્રિટિશ સરકાર પાસે આપણી રત્નોંગ પૂરાંતો પધતી જતી હતી.

લગ્ન પૂરી થયા પછી પણ આપણી પાસે એ જ બળવો હતો, પરંતુ લગ્ન દરમિયાન જે દરીયાઈનો અભાવ હતો તે બીજા દેશોની દરીયાઈ લગ્ન પછી વધવા લાગી. દરેક દેશને, પોતાના ઇષ્ટમિત્ર થયેલા ઉદ્યોગો ફરીથી ઉભા કરવા માટે તેમના માસનું બળવર કળવું કરવાની ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે હોય જ. એટલે મધ્યપૂર્વના દેશોમાં અને બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના દેશોમાં પણ આપણા માસ સામે દરીયાઈ વધવા લાગી. આપણા દેશના ઉદ્યોગોમાં માસનું ઉત્પાદનખર્ચ બીજા દેશોના પ્રમાણમાં વધુ આવતું હોવાથી આપણા માસના ભાવ ઉંચા રહેતા એટલે આપણો માસ મોંઘો પડતો. લાખલા નંરિક આપણી ખાંડ કરતાં જવાની ખાંડ વધુ સસ્તી હોવાથી આપણી ખાંડ મારેનું પરદેશી બાબત જવાનાં લાભમાં સરી જતા લાગ્યું. એ જ રીતે મુનરાઉ કાપડ અને બીજા નૈયાર માસની બાબતમાં પણ દરીયાઈને કારણે આપણા બળવરે આપણે મુશ્કેલી ગાળ્યા. જવાબ જોયો દરેક દેશ દૂર થયો હોવા છતાં આપણો માસ બીજાની દરીયાઈમાં ટકી શકતો નહિ.

લગાઈ દેરમિયાન પરદેશો સાથેના વ્યાપાર ઉપર-
આયાત તથા નિકાસ બંને ઉપર-સખત નિયમન હતું.
આને લીધે આપણો નિકાસ-વ્યાપાર પણ અમુક દિશા
તરફ જ વળી શક્યો હતો. જેને નિકાસના પરવાના મળે તે,
અને કેવળ બજૂર થયેલી વસ્તુઓ જ નિકાસ કરી શકતા.
રિઝર્વ બેંકને પરદેશી વૃદ્ધિયામણના નિયમન માટે ખૂબ
સત્તાઓ આ વખતે જ આપવામાં આવી હતી.

આ બધા ફેરફારો ઉપરાંત જ્યારે આપણો દેશ
સ્વતંત્ર થયો ત્યારે દેશના લાગણ પડવાને કારણે
આપણા નિકાસ-વ્યાપારમાં જરૂર પડતો આવ્યો.
અત્યાર સુધી આપણી પાસે જે ચીજોની નિકાસની
'મેનેનોપોલી' જેવું હતું તે ચીજોનો ઘણો ભાગ લાગણ
પછી પાકીસ્તાનને ફાળે માગ્યો ગયો. આવી ચીજોમાં
નીચે પ્રમાણે ઘટાડો થયો.

શણ ૧૫ ટકા.	ચામડાં ૧૫ ટકા.
ઉન ૬૦ ટકા	ચો ૧૦ ટકા.
૩ ૨૦ ટકા.	

આમાંની કેટલીક વસ્તુઓ આપણે નિકાસ કરવાને
બદલે આયાત કરવી પડે તેવી સ્થિતિ ઉભી થઈ. વળી
યુદ્ધોત્તર યોજનાઓ માટે યંત્રો તથા બીજાં તૈયાર માલ
ખૂબ આયાત કરવો પડતો હોવાથી નિકાસ કરતાં
આયાતનું પ્રમાણ વધી ગયું. લગાઈનાં વર્ષો કરતાં
કુલ વ્યાપાર વધ્યો, પણ પ્રમાણમાં નિકાસ ઓછી થઈ.
અત્યારે આપણે મુખ્યત્વે ચા, તમાકુ, લાખ, અજરખ,
મેંગેનીઝ, રૂ, ઉન, શણ, શણનો તૈયાર માલ, ખાદ્ય
તેલો, તેલી બિયાં, ચામડાં, શેતરંજ તથા સાદીઓ,
ચામડાની બનાવટો તથા સુતરાઉ કાપડ નિકાસ કરીએ
છીએ. ઉપર દેખાડેલ પદાર્થો જેતાં તૈયાર માલ
કરતાં કાચા માલનું પ્રમાણ ખૂબ વધી ગયું દેખાય છે.
વસ્તુસ્થિતિ આટલેથી જ ન અટકતાં આ કાચા માલમાં
પણ આપણી સામે દરીદ્રાઈ શરૂ થવા લાગી છે. આપણી
ચા સામે સીચોન અને પાકીસ્તાનની દરીદ્રાઈ છે. લાખમાં
મીઆમ આપણું દરીદ્ર છે. માલ હક્કો હોવાથી તથા
આપણું લાખનું ઉત્પાદન ઘટતું હોવાથી સીઆમ
દરીદ્રાઈમાં ફાવે પણ છે. શણ અને અજરખની ખાત-
માં બ્રાઝીલ દરીદ્રાઈમાં ઉતર્યું છે, જેકે - શણની
નિકાસ, આપણે પહેલાં કરતાં ખૂબ ઓછી કરી

શકીએ છીએ અને તૈયાર શણના માલમાં પણ આપણને
ખુદ કાયદો રહેતો નથી, કારણ કે આપણી મોટી માટે શણ
પાકીસ્તાનમાંથી લાવતું પડતું હોવાથી દર એક રૂપિયે
અગિયાર આના પાકીસ્તાનને આપવા પડે છે. મેંગેનીઝ
ઉપર નિકાસ-જકાત વધુ હોવાથી તેની નિકાસ પણ ઓછી
થઈ શકે છે. ઉપરાંત રશિયાની સાથે, દરીદ્રાઈમાં આપણે
નથી ટકતા. પરદેશમાં આપણી ખાંડ જાવાની સરતી
ખાંડ સામે દરીદ્રાઈમાં ટકી શકતી નથી. આપણાં લગભગ
દરેક પ્રકારના માલનું ઉત્પાદન-ખર્ચ વિશેષ હોવાથી
આપણા માલનો ઉપાડ પરદેશમાં થતો નથી. શણની
દરિદ્રાઈ પણ આપણો માલ હક્કો પ્રકારનો હોય છે, તેથી
પરદેશી બજારોમાં આપણું રચાઈ બીજા દેશો એકંદમ
મેળવી લે છે. અત્યારે પણ બ્રિટિશ દરીદ્રાઈ જ નહિ, પણ
બીજા ઘણા દેશોની દરીદ્રાઈ વધતી જાય છે. તાજેતરમાં જ
પ્રસિદ્ધ થયેલ સમાચારો મુજબ તો જાપાન પણ પાછું
દરીદ્રાઈ માટે તૈયાર થઈ ગયું છે, એટલું જ નહિ પણ
આપણા પોતાના આંતરિક બજારોમાં પણ જાપાની બના-
વટો ખૂબ સરતો માલ આપણાં માલને ખસેડવા લાગી
ગયો છે. જાપાને રોમર મૂડીથી પોતાના ઉદ્યોગોને ફરીથી
જીવતા કર્યા છે અને દિંમતમાં એવો સરતો માલ બનાવે
છે કે પશ્ચિમના દેશો પણ દરીદ્રાઈ કરી ન શકે. પોતાના
માલ માટે બજાર મેળવવા જાપાને કંઈક વિશેષ ઓછા
ભાવે માલનો દગલો કરવાનું - પણ શરૂ કરી દીધું છે.
એટલે આપણા સુતરાઉ કાપડની નિકાસ થતે એટલું જ
નહિ પણ હિંદનું બજાર પણ જાપાન કબજે લઈ લે
તેવો ભય ઉભો થયો છે.

છેલ્લાં ત્રણ વર્ષોના આંકડા તપાસતાં આપણને માલુમ
પડશે કે આપણી નિકાસ વધી છે, પણ આયાત તેના કરતાં
વધુ ઝડપે વધી છે એટલે વ્યાપારનું પાણું આપણી
નિરૂદ્ધમાં જ રહે છે.

લાખ રૂપિયામાં કુલ વ્યાપાર નીચે મુજબ છે.		
૧૯૩૮-૩૯	૧૯૪૦-૪૧	૧૯૪૮-૪૯
આયાત નિકાસ	આયાત નિકાસ	આયાત નિકાસ
૧૪૫,૫૧-૧૬૬,૮૩	૪૪૫,૮૧-૪૦૮,૨૪	૫૧૮,૦૦-૪૨૨,૮૨

ઉપરના આંકડા તપાસતાં આપણી નિકાસનું પ્રમાણ
દુરત માલમ પડી આવશે. અત્યારે આપણા નિકાસ-વ્યા-
પારની દિશા તપાસતાં તેમાં પણ ઘણો ફેરફાર દેખાશે.

વિભાગ (Area)	૧૯૩૮-૩૯		૧૯૪૭-૪૮		૧૯૪૮-૪૯		ડિમાઈ
	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	આયાત	નિકાસ	
ક સુલ્ક અથવા							
(૧) સુમલ ચલણવાળા દેશો (Soft Currency)	૫૮	૫૩	૪૨	૪૮	૪૪	૪૨	૮૩૧
" "	૮૯,૯૫	૮૯,૩૯	૧૮૭,૨૮	૧૮૫,૮૧	૨૩૦,૪૦	૧૭૭,૩૩	(લાખ રૂપિયામાં)
(૨) બીજા સુમલ ચલણવાળા દેશો	૧૯૯૬	૩૦,૧૨	૭૬,૭૩	૭૮,૬૫	૧૧૧,૧૦	૭૩,૨૯	"
(૩) મધ્યમ ચલણવાળા દેશો	૨,૯૮	૬૦	૧૨,૫૬	૪,૦૬	૧૪,૭૦	૩૩૩	"
(૪) ડોલર અથવા દુર્લભ ચલણવાળા દેશો (Hard Currency)	૭	૧૨	૩૬	૨૭	૨૩	૨૫	૮૩૧
	૪૨,૬૨	૪૯,૭૨	૧૧૮,૦૭	૧૨૭,૨૯	૧૩૯,૪૬	૧૨૨,૬૭	(લાખ રૂપિયામાં)

ક હેતુના ચલણની કિંમતમાં ઘટાડા પછી પાણીરતાન જુદું પડ્યું છે.

નોંધ:- (૧) સુમલ ચલણવાળા દેશો: (Soft Currency Areas), બ્રિટન, ઓસ્ટ્રેલીઆ તથા કેનેડા સિવાયના બ્રિટિશ રાષ્ટ્રસમૂહના દેશો તથા (૨) ઇજિપ્ત, ઇરાન ક્રાસ, ઇટાલી, ચીન મેક્સિકો-૩ વગેરે દેશો. (૩) મધ્યમ ચલણવાળા દેશો. સ્વીટ્ઝર્લેન્ડ તથા સ્વીડન, (૪) દુર્લભ ચલણવાળા દેશો: (Hard Currency Areas) અમેરિકા તથા તેને લગતા દેશો, કેનેડા, જાપાન વગેરે.

(૫) અશુદ્ધ મેગેનીઝ (ore) ૧૪૫
(૬) ચામડા ૯૨
(૭) " (કમાવેલા) ૧૫
(૮) શણ (કાચું) ૧૧
(૯) કપાસ ૩૮
(૧૦) કપાસ (waste) ૧૨૫
(૧૧) ઊનનો માલ ૩૦
(૧૨) બીજો માલ ૩૮૧
(૧૩) ચાં અમેરિકા ૨૨૦
" કેનેડા ૧૩૮

સુમલ ચલણવાળા દેશોમાં આપણે વધુ નિકાસ કરીએ છીએ, પણ દુર્લભ ચલણવાળા દેશોમાં આપણે નિકાસ કરતા પ્રમાણમાં વધારી શકતા નથી. યંત્રો તથા ટેક્નિકલ મદદ તથા બીજા ચીજોની આપાતને માટે આપણને ડોલરની ઘણી જરૂર રહે છે. આનાજ પણ આપણે દુર્લભ ચલણવાળા દેશોમાંથી ઘણું આયાત કરવું પડે છે. ઓછી નિકાસને અંગે ડોલરની એવ વરતાવાથી ત્યાંની આયાતો ઉપર કડક નિયમન ચૂકવું પડ્યું છે. આ તરફના એપ્રિલથી સપ્ટેમ્બર માસ સુધીમાં આપણે નીચે પ્રમાણે ડોલર મેળવી શક્યા છીએ. સુગમતા માટે ડોલરની કિંમત રૂપિયામાં જણાવી છે.

(૧) શણનો તૈયાર માલ ૧૭૬૫ (લાખ રૂપિયામાં)
(૨) " ૧૬૬
(૩) અશુદ્ધ ૧૨૬
(૪) લાખ ૧૧૦

નેહરોએ તેટલા પ્રમાણમાં દુર્લભ ચલણવાળા પ્રદેશોમાં આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી: તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે આપણી નિકાસની વસ્તુઓ જ એવા પ્રકારની છે. ચલણની કિંમતમાં ઘટાડો થવા જતાં આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી: નિકાસ ન વધવાનાં બીજાં કારણો આપણે પાછળથી જોઈશું.

હવે શું માટે આયાત વધારે હોવા કે નિકાસ વધારે હોવ એવી સ્થિતિ વ્યાપારમાં બંધુ કાયદાકારક નથી એ નિયમ સરખાતમાં જ આપણે જોયા છે. આયાત કરેલા માલનું નાણું ચૂકવવા એટલી કિંમતની નિકાસ થવી જ જોઈએ જો ન થાય તો દેશની અંદર રહેલ નાણાંનો સેનાનો-જથ્થો જોડો થવા લાગે, અને એ દેશના દિતમાં ન કહેવાય. આવારે આપણા દેશમાં આપણા વડા પ્રધાનશ્રી માંડી સામાન્ય વ્યાપારી સુધી સડુ કહે છે કે આપણી નિકાસ વધવી જોઈએ. આ માટે તાત્કાલિકમાં જ નિકાસ

કરવાના “ઓપન જનરલ લાઈસન્સ નં. ૪” માં બધી વધુ વસ્તુઓની નિકાસ માટે છૂટ મૂકવામાં પણ આવી છે. આવા પ્રયત્નો કરવા છતાં શા માટે આપણે નિકાસ વધારી શકતા નથી? શા માટે લગભગ દરમિયાન મેળવેલા બજારો આપણે સુમાવતા જઈએ છીએ? જનપાનની રાશિ થતી દરીકાઈ સામે શા માટે આપણે ટકી શકતા નથી? આની પાછળનાં કારણો એ છે કે આપણા માત્ર દરજ્જા છે અને કિંમતમાં મોથો છે. આપણા માલની મંદિરાત નોંધએ તેટલી થતી નથી. અમેરિકા જેવા દેશો તરફ આપણે નોંધએ તેટલું ધ્યાન આપ્યું નથી, પરિણમે આ વર્ષે ઓસ્ટ્રેલિયા, પાકિસ્તાન, ઈજિપ્ત, ઈટાલી, નેધરલેન્ડ, આર્જેન્ટીન, જપાન અને જર્મની સિવાયના બધા દેશોમાં આપણે ઓછી નિકાસ કરી શક્યા છીએ.

ડોક્ષરની ખેંચ હોવાથી હાલ પણ વ્યાપાર ઉપર નિયમન રહેલું જ છે. આપણ તથા નિકાસના પરવાનાઓ આપવામાં આવે છે. ડોક્ષર વિસ્તારમાંથી બહુ અગત્યની હોય તેથી વસ્તુનું આયાત કરવા દેવામાં આવે છે. નિકાસના પરવાનામાં બહુ છૂટછાટો મૂકવામાં આવી છે.

બધા એમ માને છે કે તાજેતરમાં, બ્રિટિશ પાઉન્ડની સાથે રૂપિયાની કિંમતમાં કરવામાં આવેલ ઘટાડાથી આપણી નિકાસ ખૂબ વધશે. વસ્તુનાં આપણે એવી ધારણા કરી શકીએ કે તેનું નથી. આપણે એવી વસ્તુએ નિકાસ કરીએ છીએ કે જેની માંગ-કિંમતમાં ફેરફાર થાય છતાં-વધારી ખૂબ મુશ્કેલ છે. હજી આપણે તેવા માત્ર બેંડ જ ઓછા નિકાસ કરીએ છીએ. અને કાચો માત્ર પણ પૂરતા પ્રમાણમાં શુદ્ધ કરેલો નથી હોતો. આપણે કાચો માત્ર અર્ધ શુદ્ધ કરી આપણું જ કારખાનાંઓમાં વાપરી, તેવા માત્ર પરદેશ મોકલતા હોઈએ તો બધા કાયદો થાય. વળી ચલણની કિંમતમાં લગભગ ૩૦ ટકાનો ઘટાડો થયો છે, એટલે જો આપણે વધુ ડોલર મેળવવા હોય તો આપણી નિકાસ ૩૦ ટકા કરતાં વધારીએ તો જ વધુ ડોલર મળી શકે. અમેરિકા તરફની નિકાસમાં ૩૦ ટકાથી વધારે વધારો થવાનો સંભવ બહુ જ ઓછો છે. એક જ. જામંતો લઈએ. મેં જેનીકની ખાંચમાં અમેરિકાએ આપ્યું વર્ષ ચાલે તેટલો જથ્થો મેળવી લીધો છે. તેમાંથી મોટે ભાગે રસિયાનો જ માલ છે. આફ્રીકા, હિંદુસ્તાન અને દક્ષિણ

આફ્રિકાનો ફિરસો, બધો ઓછો છે. હવે વધુ મેં જેનીકનો જથ્થો અમેરિકાને નથી ભેંધતો. આજે કારણોને લીધે ડોલર વધુ નથી મળતા.

રૂઢીંચ જૂથના દેશોમાં ચંદ્રણની કિંમતમાં થયેલા ઘટાડાને લીધે આપણા માલની કિંમતમાં ખાસ ફેરફાર થતો નથી. એટલે પ્રયત્ન કર્યા સિવાય આપણું નિકાસ વધારી શકાય નહિ. જો નિકાસ વધારવી હોય તો આપણા માત્ર સરતો અને તેવા પ્રયત્ન કરવા નોંધએ. અને તેટલી યાંત્રિક સામગ્રી સુગ્રહ ચલણવાળા દેશોમાંથી લાવવી નોંધએ, જેથી તે આપણને સમ્મતી પડે. ચલણની કિંમત ઘટવાથી મોંઘવારી વધશે અને ઉત્પાદન-ખર્ચ પણ વધવાનો સંભવ છે. અને તેને લીધે માલ પણ સરતો થવાને બદલે મોંઘો થશે. તેની સામે, પણ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે. વળી અમેરિકા પણ પોતાની નિકાસ ઘટવા ન દેવા માટે પોતાના મલિકા લાવતી સંધારી નીચે લાવશે એટલે લાંબા સમયે કિંમત-ઘટાડાંની અસર બધી ઓછી થઈ જશે.

આપણા દેશનો માલ સરતો અને સાશ નહિ, પણ મોંઘો અને ખરાબ હોય છે. એટલે બીજા દેશોની દરીકાઈમાં ઉભો રહી શકતો નથી, એટલું જ નહિ પણ આપણા દેશના વેપારીઓનાં પ્રમાણિકપણામાં પણ બીજા દેશોને બહુ એટલો વિશ્વાસ છે. આપણી નાની કે મોટી અનેક પેઢીઓ ઉપર એવા આશંકો થાય છે કે નમુના પ્રમાણનો માત્ર તેઓ મોકલતા નથી. આપણા વેપારીઓ વધુ પેસો કમાતાં માટે કેટલીક દગલખાંડ જરૂર રમે છે, અને માલમાં પુષ્કળ પ્રમાણમાં ભેળસેળ કરે છે અથવા દલકો માલ મોકલે છે. આવી છેતરપીંડીના અનેક દાખલાઓ નોંધાયેલા છે. એટલે દુનિયાનાં બજારમાં હિંદી વેપારીઓની સાખ બહુ જ થોડી છે. આપણા પરદેશમાં રહેલા એલચીઓની રૂબરૂ માંત્ર ખુરેલી કરતાં દલકો માલ નીકળવાના દાખલા પણ અખખાશમાં આવેલા છે. આને માટે મધ્યસ્થ સરકારે પરદેશ ચડતા માલની તપાસ રાખનાર અમલદારો નિમંત્રવાની જરૂર છે,

* તા રવ-૧૯૪૬ ના પાંખામાં સમાચાર છે કે અમેરિકાની અનેક પેઢીઓ તરફથી ફિરિયાદ મળ્યા છે. અમેરિકાએ આયાત કરેલા જથ્થો, મેં જેનીક, અખરખ, અને કાકુમાં પુષ્કળ ભેગ રેખાયે છે. હિંદુસ્તાનના માલમાં અમેરિકન પેઢીઓને રસ નથી.

પણ ક્યારે મને જૂરી મળશે? ક્યારે બધા કહેશે, 'હવે અમારે તમારી પાસેથી કંઈ નથી નેહીલું. હવે તમને રત્ન?' મારા એકલા માટે હોત તો કંઈ ચિંતા નહોતી પણ સૌને માટે કરવું પડે છે. આ વળી એક પુસ્તક લખું છું' કદાચ તેમાં થોડા રૂપિયા મળશે. રૂપિયા...રૂપિયા...રૂપિયા...તેની ત ગી કેમેય પૂરાતી નથી. માસ પોતાના છુપનમાં તો એની કંઈ જરૂર પડી નહોતી. પૈસા અંબધી મેં કદિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી."

અંબાર

"એ સાંભળ, આ સંસારમાં ક્યાંકથી થોડી આવક પેદા કરવાની દરેકે દરેક સ્ત્રીને જરૂર છે એમ મને લાગે છે. તેથી શોખ તરીકે નહિ પણ ધંધા તરીકે કોઈ craft-ઉદ્યોગ શોખી લેવો નેહીએ. ઉદ્યોગ જ શું હામ? ગમે તે કંઈ જેથી આત્મનિર્ભર રહી શકાય. સ્ત્રીઓ માટે પોતાના જ બળ ઉપર નિર્ભર રહેવાની શક્તિની બહુ જ જરૂર છે. જેમ તરતાં આવડતુ હોય તો પાણીના પૂરમાં પણ તરીને પાર હતરી શકાય અને પાણીના ડર લાગતો નથી. આ વાત બરોબર સમજ લેતે."

૧૩મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે એમ બહુ શુદ્ધે તેમને શાંતિનિકેતન આવવા માટે તાર કર્યો સાંજે તેમને ગુપ્તચાપ બેઠકા ગોળા. પાસે જતાં બોધ્યા :

"ગાંધીજીએ તાર કર્યો છે કે આ વખતનું મારું આમંત્રણ તેઓ નહિ રવીકારે. તે માટે તેઓ ફિઝગીર છે. કલકત્તાના કામ માટે બધાવ દિવસ Booked થઈ ગયા છે-રોકાઈ ગયા છે."

"જરાબ અવકાશ નથી. શું કરવું? ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે છતાં મળાશે નહિ. બાર મંજૂરણ થાય છે. તેઓ મારે ત્યાં ન આવે એટલે હું પણ તેમને મળવા ન જઈ એ તદ્દન છોડરમત લાગશે. કલકત્તે જઈને પણ મારે તેમને એકવાર મળવું જ જોઈએ. પણ ત્યાં જતાં અનેક પ્રવૃત્તિઓમાં સંડોવાયું પડે છે. અહીં ભાવણ, ત્યાં સભા અને ક્યાંક વળી રવાગત એ બધું કરવું જ પડશે, ગાંધીજીને મળવું પણ પડશે અને બધાની વતી કામકામ બોલવું પણ પડશે."

૧૪મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

આજકાલ આસતાં આસતાં અનેકવાર શુદ્ધેના પગ ત્રધડી જાય છે, પણ તાકડીને ટેકે આસવાનું તેમને પસંદ

નથી. કોઈ પકડી રાખે તે પણ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ બે ચાર પગલાં આસતાં તેમને જે કષ્ટ પડે છે તે જોયું જતું નથી, તેમ કંઈ કરી પણ શકતી નથી. જ્યારે અમે પાસે હોઈએ ત્યારે પાસેના મકાનોમાં આવ જ કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક શરીરની સમતોલતા ન જાળવી શકે તે તદ્દન લાચાર થઈ જાય ત્યારે જે પાસે હોય તેને ખસે લાઇ મૂકે છે. આજે સાંજે તેઓ ટેલતા દતા. કોઈના ટેકા લઈને ફરવામાં તેમના મનને શાંતિ નથી થતી. તેઓ બોધ્યા :

"ને! કોઈની ઉપર આધાર રાખવો પડે એ બહુ ખરાબ ગણાય. કોઈની ઉપર આધાર રાખવાનું મેં કદી ઇચ્છ્યું નથી, કદી રાખ્યો પણ નથી. કોઈ દિવસ આધાર રાખવો પડશે એનો વિચાર પણ કદી આવ્યો નથી, પણ અત્યારે જોઈ છું તો ક્યારે ને પગમેં પીળની ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પણ લાચાર છું. એટલી શક્તિ હવે નથી રહી. આ મારા રવજાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. આવી દશાથી મને બહુ દુઃખ થાય છે."

૨૫મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

નેતરની પુરશીમાં શુદ્ધેવ બેઠા છે. સામે પડેલા ટેબલ પર લખવા માટે બે નોટ, જેમાં કવિતા લખે છે તે, નાની ડાયરી અને કલમ રાખવા માટે રૂપાના વાળે મરેલી નાની ને લાંબી કલમદારની પડી છે. લીંબુના રંગ જેવો પીળો અળો પહેર્યો છે અને માથાના ને દાદીના સફેદ રેશમ જેવા વાળ જગમગે છે. તેમની મુઠ્ઠા દૃષ્ટિ મુદ્દર લાણી દતી. લખતા લખતા પ્રવૃત્તિની શોભા જોવામાં કવારતા તન્મય થઈ ગયા હતા. હું સ્થિર થઈને તેમને જોતી દતી. તેઓ જોતા દતા મુદ્દરને. એમ ઘણી વેળા વીતી ગઈ. અચાનક તેમણે મારી તરફ જોયું. મને જોઈ નિમગ્ન રીતે દરો ઉઘાસે તેને ધીમે ધીમે બોધ્યા :

"સંસારની કંઈ ચિંતા ન હોત તો કેવું સારું? કેવો મુંદર મેઘાંબર થયો છે! જોકે એના પ્રમાણમાં વરસાદ વરસતો નથી; ફક્ત ટપટપ થોડા છાંસ પડે છે ને થોડો પવન.....!"

બોલતાં બોલતાં તેમના મુખ પરથી દિનમ્બ ભાવ ઓસરી ગયો. થાકથી નિસાસો નાખી બોલી ઉઠ્યા :

"આવા દિવસે બેઠા બેઠા ક્યારે જરા આરામ કરીશ? ક્યારે મૂંગા મૂંગા બેસીને આ બધું જોઈશ? પણ ના, સંસારની મેંકડો ચિંતાઓ એ મને નહિ કરવા દે. પાટકાની પંચાનમાં એવો ગુપ્તચાપ ગયો છું. પણ

વિધાતા જ્યારે દોરી ખેંચી લેશે ત્યારે બધું જ એકસામટું પતી જશે. આ પારનાં મોળાંમાં અથડાઈસ કુટાઈસ ને ગળકાં-ડૂબકાં ખાઈસ ત્યારે જ એ બહાર કાઢશે.”

અપોર

આજ સવારથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસે છે અપોરે પણ ચાલુ છે. માડું મન બેચેન હતું. ધીમેધીમે ગુરૂદેવ પાસે ગઈ. નાના ટેબલ ઉપર ખૂટીને કંઈક લખતા હતા. તેમના પગ પાસે બેસી કે માથે હાથ પાડાજો. માથે હાથ ફેરવવાથી એમને માત્રમ પડ્યું કે હું વરસાદમાં પડગતી આવી હતી. માડું માધું હાંમેલી બોધ્યા :

“વાળ આટલા બીના કેમ તારા માથામાં ખાડી જગ્યા પૂરતી છે, પણ આ રસથી (વરસાદના પાણીથી) એ ખાડી જગ્યા પૂરવાથી કંઈ સાગં પરિણામ નહિ આવે.”

મારા માથાની ખાડી જગ્યા માટે તેમનું ઈચ્છિત મારે માટે જરૂર મુખદાયી નહોતું. રીસ કરવા ગઈ, પણ તેમની દૃષ્ટિ સાથે દૃષ્ટિ મળતાં ફી હી કરતી દસી પડી.

ત્યારપછી જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓના કેશવિન્યાસ વિશે ઘણી વાતો થઈ. તેઓ વાળ સુકવવાની ઘણીય રીતો જાણતી. તેઓ બોધ્યા :

“જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ તડકામાં વાળ સુકવતી. અત્યારે એમ કેઈકેમ નથી કરતું? તેમ કરવાથી વાળ મુગંધદાર થતા અને વાળમાં રોગનાં કેઈ જંતુ હોય નો તેય મરી જતાં.”

૨૬મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

સાંજ પડ્યા પહેલાં ઘોડીવારે લખવાનું બંધ કરી ધીમે ધીમે ચાંડીને કોણાઈની પશ્ચિમ બાજુના નાના બગીચામાં આવ્યા. લગભગ રોજ કરતા કરતા આ તરફ આવ્યા આવે છે. આટલે આવતાંય તેમને કંઈ પડે છે, એટલે મેં ખુરશી લંગાવી. તેઓ એકદમ તેમાં બેસી ગયા. જરા શ્વાસ ખાઈબોધ્યા :

“આજકાલ આટલું ચાલતાંય હાંશી જાઉં છું. આ દેહથી હવે દરકર નથી કરી શકતી”

શુક્રમુખે પાસે ઉભી છું. એમને મુખે આવી વાત સાંભળી એથા થતી હતી. તેઓ પણ મારી સ્થિતિ સમજી ગયા. વાત ફેરવવા હસીને બોધ્યા :

“અરે, મારેય એક દિવસ તારા જેવો ભર્યો ભર્યો દેહ, સુરોળ ઘાટીલા હાથપગ વગેરે બધું જ હતું. ત્યારે શું એવો ખ્યાલ પણ હતો કે આ દેહ એવો પાંચજો થઈ

જશે! ન કરો, ન કરો ઉગતી જુવાનીનો અલંકાર ન કરો! એ બધું નથી ટકતી. પણ મારી વય એટલી ખરાબ નથી લાગતી. એકંદર એ ચત્રાથી લેવાય એવી ગણાય, પણ તમારું લો એ અવસ્થાએ કંઈ મેડું થઈ જાય છે! એટલે જ માફ આટલું સન્માન ને પ્રશંસા થઈ રહ્યાં છે. તમને એ ગમે પણ છે. શું કંઈ એટલે જ મારે આટલું બેઠી બેઠીને બોલવું પડે છે. તમે તેમાં અધ્યા રાખી ગઈ પણ અનુભવો હો.”

સાંજે ગુરૂદેવ પાસે ગઈ. બહારના વરનામાં મુકત આકાશ નીચે બેસી હતા. ઉંઘતા હોય એમ લાગ્યું. પાસે જમને જોયું. ઉંઘતા નહોતા-તન્મય થઈ કંઈ વિચારતા હતા. તેઓ બોધ્યા :

“આજકાલ એમ લાગે છે કે હું કંઈક શોધી રહી છું પણ હાથ આવતું નથી. શું શોધું છું એ નથી જાણતો. ને શા માટે શોધું છું એનીય ખબર નથી. પણ કંઈક શોધું છું એટલું જાણું છું. આ કંઈક અંશે માહલાં પકડવા જેવું છે. માહલાં પકડું છું, પણ કંઈ માહલી કાંટામાં પકડાશે એની જાણ નથી.”

શું શોધ ને શું માહલી-કંઈ ન સમજાયું. મૂંગી મૂંગી પગ પાસે બેસી રહી.

સાહાર સ્ત્રીકાર

આઝાદીની દૃષ્ટિ કથાઓ: લેખક-સંપાદક શ્રી હર્ષદ પટેલ; ડિ. રૂપિયોદોહ; પ્રકાશક અમર-ખાસ પ્રકાશન મંદિર.

Ancient Gurjaradesa and its literature : by K. M Munshi; As. 8 Bharatiya Vidyabhavan.

Aesthetics: Published by youths' Art and culture centre.

સુગર્વીર આચાર્ય શ્રી (વજય વલ્લભમરજી : ભા ગ્લે: પ્રયોજક શ્રી પૂલચંદ દરિયંદ દોશી (મહુવાકર): ડિ. રૂપિયા અટી; પ્રકાશક મંત્રીઓ, આદમાનંદ જન સભા.

[વજયનાંદ જયવતી પ્રકાશન : પ્રકાશક આત્માનંદ જન સભા.

અમણ : દિંદી માસિક; સંપાદક શ્રી ઇન્દ્રચંદ શાસ્ત્રી, એમ. એ. પ્રકાશક: જૈનાશ્રમ, હિંદુ યુનિવર્સિટી; બનારસ.

ગાંધીજીની સંક્ષિપ્ત આત્મકથા : સંક્ષિપ્તકાર મથુરાનાસ ત્રિકમજી; નવજીવન પ્રકાશન મંદિર ડિ. રૂપિયા એક.

એકું ધાન અને ઘીજી વાતો : લેખક શ્રી. બોદગમદ મંડક; કિંમત રૂપિયા બે.

પણ ક્યારે મને જૂદી મળશે? ક્યારે બધા કહેશે, ‘હવે આમારે તમારી ખાસેથી કંઈ નથી બેઠું. હવે તમને રાત્રી’? મારા એકમા માટે હોત તો કંઈ ચિંતા નહોતી પણ સૌને માટે કરવું પડે છે. આ વળી એક પુસ્તક લખું છું. કદાચ તેમાં થોડા રૂપિયા મળશે. રૂપિયા...રૂપિયા...રૂપિયા...તેની તંગી કેમયે પૂરાતી નથી. મારા પોતાના છપનમાં તો એની કંઈ જરૂર પડી નહોતી. પૈસા નથી મેં કદિ વિચાર સરખો પણ કર્યો નથી.”

અપાર

“જો સાંભળ, આ સંસારમાં ક્યાંકથી થોડી આવક મેદા કરવાની દરેક દરેક આને જરૂર છે એમ મને લાગે છે. તેથી શોખ તરીકે નહિ પણ ધંધા તરીકે કોઈ કાર્યાલય ઉદ્યોગ શીખી લેવો જોઈએ. ઉદ્યોગ જ થું કામ? ગમે તે કંઈ જેથી આત્મનિર્ભર રહી શકાય. એવો માટે પોતાના જ બળ ઉપર નિર્ભર રહેવાની શક્તિની બહુ જ જરૂર છે, જેમ તરતાં આવડતુ હોય તો પાણીના પૂરમાં પણ તરીને પાર ઉતરી શકાય અને પાણીના ડર લાગતો નથી. આ વાત બરાબર સમજ મેળે.”

૩મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે એમ બાણી મુકેલે તેમને શાંતિનિકેતન આવવા માટે તાર કર્યો. સાંજે તેમને ચૂપચાપ બેઠેલા જોયા. પાસે જતાં બોધ્યા :

“ગાંધીજીએ તાર કર્યો છે કે આ વખતનુ મારું આમંત્રણ તેઓ નહિ રહીકરે. તે માટે તેઓ દિલ્લીગીર છે. કલકત્તાના કામ માટે બધાય દિલ્લીના Booket થઈ ગયા છે-રોકાઈ ગયા છે.”

“જરૂર અવકાશ નથી. મું કરનું? ગાંધીજી કલકત્તા આવે છે છતાં મંગાશી નહિ. બારે મંજવણ થાય છે. તેઓ મારે ત્યાં ન આવે એટલે ૬ પગ તેમને મળવા ન જાઉં એ તદ્દન છેકરમન લાગશે. કલકત્તે જઈને પણ મારે તેમને એકવાર મળવું જ જોઈએ. પણ ત્યાં જતાં અનેક પ્રતિજ્ઞામાં સંજોવાનું પડે છે. અહીં લાપણ, ત્યાં સજા. અને ક્યાંક વળી રવાજન એ બધું કરવું જ પડશે, ગાંધીજીને મળવું પણ પડશે અને બધાની વતી કાંઈક બોલવું પણ પડશે.”

૪મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

આજકાલ માણતાં આણતાં અનેકવાર યુદ્ધેન્દ્રના પગ ત્રથવી વળે છે, પણ સાકડીને ટેકે આમવાનું તેમને પસંદ

નથી. કોઈ પકડી રાખે તે પણ પસંદ નથી કરતા; પરંતુ એ મારૂ પગમાં આણતાં તેમને જે કષ્ટ પડે છે તે બોધું જતું નથી, તેમ કંઈ કરી પણ શકતી નથી. જ્યારે અમે પાસે હોઈએ ત્યારે પાસેના મકાનોમાં આવ જ કરે છે. ક્યારેક ક્યારેક શરીરની સમતોલતા ન જાળવી શકે તે તદ્દન લાચાર થઈ જાય ત્યારે જે પાસે હોય તેને ખભે હાથ મૂકે છે. આજે સાંજે તેઓ ટેલતા હતા. કાંઈના ટોઠા લઈને ફરવામાં તેમના મનને શાંતિ નથી થતી. તેઓ બોધ્યા :

“જો! કાંઈની ઉપર આધાર રાખવો પડે એ બહુ ખરાબ ગણાય. કાંઈની ઉપર આધાર રાખવાનું મેં કદી ઇચ્છ્યું નથી, કદી રાખ્યો પણ નથી. કોઈ દિવસ આધાર રાખવો પડશે એના વિચાર પણ કદી આવ્યો નથી. પણ અત્યારે બેઠું છું તો ડગલે ને પગમે બીજાની ઉપર આધાર રાખવો પડે છે. પણ લાચાર છું. એટલી શક્તિ હવે નથી રહી. આ મારા રવભાવથી તદ્દન વિરુદ્ધ છે. આવી દશાથી મને બહુ કુઝાય થાય છે.”

૨૫મી બુલાઈ, ૧૯૩૪

નેતરની પુરશીમાં મુદ્દેવ બેઠા છે. સામે પડેલા ટેબલ પર લખવા માટે બે નોટ, જેમાં કવિતા લખે છે તે, નાની ઘપરી અને કલમ રાખવા માટે રૂપાના વાળે મટેલી નાની ને લાંબી કલમદાની પડી છે. લીંબુના રંગ જેવો પીત્તો જખો પડેલો છે અને માથાના ને દારીના સફેદ રેશમ જેવા વાળ ઝગમગે છે. તેમની મુઠ્ઠા દિષ્ટિ મુદ્દર બાણી હતી. લખતા લખતા પ્રતિતિની શોભા જેવામાં ક્યારના તન્મય થઈ ગયા હતા. ‘ડું’ રિથર થઈને તેમને જોતી હતી. તેઓ જોતા હતાં મુદ્દરને. એમ ઘણી વેળા પીતી મદ. અચાનક તેમણે મારી તરફ જોયું. મને જોઈ નિઃશ્વરીતે રડી ઉઠાસે તેવે ધીમે ધીમે બોધ્યા :

“સંસારની કંઈ ચિંતા ન હોત તો કેવું સારું? કેવો મુંદર મેઘાંબર થયો છે! જોકે એના પ્રમાણમાં વરસાદ વરસતો નથી; ફક્ત ટપટપ થોડા છાંટા પડે છે ને થોડો પવન.....!”

બોણતાં બોણતાં તેમના મુખ પરથી નિઃશ્વર ભાવ ઝાસરી ગયો. શાકથી નિસાસો નાખી બોલી ઉઠ્યા :

“આવા દિવસે બેઠા બેઠા ક્યારે જરા આરામ કરીશ! ક્યારે મૂંગા મૂંગા ભેરતીને આ બધું બેઠું? પણ ના, સંસારની એકંદરે ચિંતાઓ એ મને નહિ કરવા દે. પારકાની પંચાલમાં એવો મુંચવાઈ ગયો છું. પણ

પિધાતા જ્યારે દોરી જેવી લેશે ત્યારે બહુ ઓછામાં ઓછા પતી જશે. આ પાઠનાં મોતનાં અધ્યાયો કુદાઈને ને ગળાં-પુચાં ખાઈને ત્યારે જ એ બહાર કાઢશે.”

બપોર

આજ સવારથી ઝરમર ઝરમર વરસાદ વરસે છે. બપોરે પણ આમ છે. મારું મન બેચેન હતું. ધીમેધીમે શરદેવ પાસે ગઈ. નાના ટેબલ ઉપર પૂકીને કેંકડે લખતા હતા. તેમના પગ પાસે બેઠી કે માથે હાથ પંખાઓ. માથે હાથ ફેરવવાથી એમને માત્રમ પાંચું કે હું વરસાદમાં પલગતી આવી હતી. મારું માથું હસેલી બોધ્યા :

“વાળ આટલા બીના કેયે તારા માથામાં ખાલી જગ્યા પૂરતી છે, પણ આ રસથી (વરસાદના પાણીથી) એ ખાલી જગ્યા પૂરવાથી કંઈ સાચું પરિણામ નહિ આવે.”

મારા માથાની ખાલી જગ્યા માટે તેમનું ઇંગિત મારે માટે જરાય મુખદાથી નહોતું. રીસ કરવા મર્ધ, પણ તેમની દષ્ટિ સાથે દષ્ટિ મળતાં હી હી કરતી હતી પડી.

ત્યારપછી જૂના જમાનાની સ્ત્રીઓ કેશવિન્યાસ વિશે ઘણી વાતો થઈ. તેઓ વાળ સફરવાની ઘણીય રીતો જાણતી, તેઓ બોધ્યા :

“જૂના જમાનામાં સ્ત્રીઓ તડકામાં વાળ સાવતી. અત્યારે એમ કોઈ કેમ નથી કરતું? તેમ કરવાથી વાળ સુગંધદાર થતા અને વાળમાં રેખાનાં કોઈ જાંતુ હોય તો તેય મરી જતાં.”

૨૧મી જુલાઈ, ૧૯૩૪

સાંજ પડ્યા પહેલાં ઘેડીયારે લખવાનું બંધ કરી ધીમે ધીમે આંત્રીને કોણાઈની પાંચમ ખાળુના નાના બગીચામાં આજ્યા લગભગ રેત્ર કરતા કરતા આ તરફ આવ્યા આવે છે. આટલે આવતાંયે તેમને કંઈ પડે છે, એટલે મેં ખુરશી લખાવી. તેઓ એકદમ તેમાં બેસી ગયા, જરા શ્વાસ ખાઈ બોધ્યા :

“આજકાલ આટલું માલતાંય હાંસી જાઉં છું. આ દેહથી હવે હરફર નથી કરી શકાતી.”

શુક્રમુખે પાસે ઉભી છું. એમને મુખે આવી વાત સાંભળી વ્યથા થતી હતી. તેઓ પણ મારી સ્થિતિ સમજી ગયા. વાત ફેરવવા હસીને બોધ્યા :

“અરે, મારેય એક દિવસ તારા જેવો ભયો ભયો દેહ, મુકોળા ઘાટીલા હાથપગ વગેરે બહુય હતું. ત્યારે શું એવી ખ્યામ પણ હતો કે આ દેહ એ વાળો થઈ

જશે ન કશે, ન કશે ઉભતી જુવાનીનો અહંકાર ન કશે! એ બધું નથી શકતી. પણ મારી વય એટલી ખરાબ નથી લાગતી. એકંદર એ સલામી લેવાય એવી ગણાય, પણ તમારું તો એ અવરથાએ કંઈ મોઢું થઈ ગય છે! એટલે જ માંડ આટલું સન્માન ને પ્રશંસા થઈ રહ્યાં છે. તમને એ ગમે પણ છે. શું કંઈ એટલે જ મારે આટલું જોડી જોડીને બોલવું પડે છે. તમે તેમાં શ્રદ્ધા રાખી મરું પણ અનુભવો છો.”

સાંજે મુઠેવ પાસે મર્ધ, બહારના વરસામાં સુત્ર આકાશ નીચે થેડા હતા. ઉપતા હોય એમ લાગ્યું, પાસે જઈને બેસ્યું. ઉંઘના નહોતા-તન્મય થઈ કંઈ વિચારતા હતા. તેઓ બોધ્યા :

“આજકાલ એમ લાગે છે કે હું કંઈક શોધી રહ્યો છું પણ હાથ આવતું નથી. શું શોધું છું એ નથી જાણતો. ને શા માટે શોધું છું એનીય ખબર નથી. પણ કંઈક શોધું છું એટલું જાણું છું. આ કંઈક અંશે માછલાં પકડવા જેવું છે. માછલાં પકડું છું, પણ કંઈ માછલી કાઢામાં પકડાશે એની જાણ નથી.”

શું શોધે ને શું માછલી-કંઈ ન સમજાઉં, મૂંઝી મૂંઝી પગ પાસે બેસી રહી.

સામાર સ્વીકાર

આઝાદીની દૂધ કથાઓ: લેખક: સંપાદક શ્રી હર્ષદ પટેલ; કિ. રૂપિયા ૧૦; પ્રકાશક અમર-ખાલ પ્રકાશન મંદિર.

Ancient Garjaradesa and its literature: by K. M. Munshi. As. 8 Bharatiya Vidyabhavan.

Aesthetics: Published by youths' Art and culture centre.

યુગવીર આચાર્ય શ્રી (વિજય વલ્લભચંદ્ર): ભા રત્ને: પ્રયોજક શ્રી પુષ્પચંદ હરિચંદ દોરી (મડુવાકર): કિ. રૂપિયા ૫; પ્રકાશક મંડીઓ, આત્માનંદ જૈન સભા.

(વિજયવાનંદ જયન્તી પ્રકાશન: પ્રકાશકે આત્માનંદ જૈન સભા.

ચમત્કાર: હિંદી માસિક; સંપાદક અ. ઇન્દુચંદ શાસ્ત્રી, એમ. એ., પ્રકાશક જ્ઞાનાચમ, હિંદુ યુનિવર્સિટી; ખનારસ. ગાંધીજીની સંપ્રદાય આત્મકથા: સંપ્રદાયકાર મધુવાલસ ત્રિકમજી: નવજીવન પ્રકાશન મંદિર કિ. રૂપિયા ૫.

એકું ધાન અને બીજી વાતો: લેખક શ્રી મોદચંદ મોદક: કિ. મત રૂપિયા ૫.

જરથોસ્તી ધર્મ

શ્રી. એરચ્ જહાંગીર તારાપોરવાળા

આજે પૃથ્વી પર હયાત રહેલા ધર્મોમાં સૌથી પુરાનન જરથોસ્તી ધર્મ છે. મહર્ષિ જરથુસ્ત્ર વેદના ઋષિઓના સમકાલીન હતા. એમના 'ગાથા' (ગાયનો) ની ભાષા તથા શૈલી વેદમંત્રોના જેવી જ છે.

મનુષ્યજન જ્યારથી પૃથ્વી પર અવતરી ત્યારથી જ 'ધર્મ' ની દસ્તી છે. પુરાનન ધર્મો હવે બધા વિસરાઈ ગયા છે. પણ બધા ધર્મોનાં મૂળ (શકણો) તો એક સરખાં જ માણસ પડે છે. કારણ કે બધા ધર્મો ઇશ્વરના સનાતન સત્ય પર રચાયેલા છે.

જરથુસ્ત્રે પોતાનો સંદેશ ઇરાન દેશમાં હળવે વર્ષ પૂર્વે આપ્યો હતો. પણ એમનો સંદેશ સમસ્ત મનુષ્યજાતિ માટે છે. ઇશ્વરના સનાતન ધર્મો સદાકાળ એક સરખા જ રહે, એનું ઉત્ક્રાંધન કોઈ કરી શકે નહિ. જરથુસ્ત્રના જન્મની આગળ પણ ઇરાનમાં કોઈ પ્રકારનો મંત્ર પગાતો હતો. પણ તેનું શુદ્ધ સ્વરૂપ બૂઝાઈ ગયું હતું. તેક વહેમી કુરિયાન્ને નેમાં દાખલ થઈ ગયા હતા. થી તે ધર્મ ફૂલી રહ્યો હતો. ને પ્રગ્નનાં મન વિહ્વળ જન્યાં હતાં. એવે સમયે 'ધરતી માતાનો અત્મા' ગોડપે ઇશ્વરના દરખાસ્તમાં જઈને પોકાર કરે છે.

ધરતી ગાય રૂપે જઈ તમ પાસે રહી :

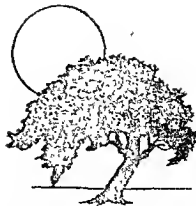
“સરજી મને શા કાજ ? કેણું ઘડી મુજને ?

” કામ ક્રોધ ને બૂઝમ મને ઘેરે ચારે તરફ,
લૂંટકાટ ને ખરાબી મને પીસી દલાં;

“તમ સિંધાવ કોઇ નથી આસરે મુજને,
જેરેમંદ કોઈ તારનાર દેખાડો મને.”

શ્રીમદ્ ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં પણ આ જ પ્રમાણે ધરતી માતા 'ગોડપે' બ્રહ્મા પાસે જઈ આશ્રય માંગે છે. તેના જવાબમાં શ્રીકૃષ્ણે જન્મ લીધો. તે જ રીતે ઇરાનમાં જરથુસ્ત્ર જન્મ્યા. આવી જ અવસ્થા આજે આપણા દેશની છે, બધા દેશોની છે. આજે પણ (આપણા આજના વૈજ્ઞાનિક કહેવાતા સુધરેલા જમાનામાં પણ) જરથુસ્ત્રને સંદેશ માનવીને કાંઈક શીખવી શકશે. ઇશ્વરે વચન દીધું છે જે

યદા યદા હિ ધર્મસ્ય ગ્લાનિર્મિવતિ મારત ।
અમ્યુખાનમયમસ્ય તદાત્માનં સુજામ્યહન્ ॥

એ ઇશ્વર વચનાનુસાર અવતારી મહર્ષિ જરથુસ્ત્ર પૃથ્વી પર જન્મ્યા હતા.

જરથુસ્ત્રની પહેલાં જે ધર્મ ઇરાનમાં પ્રચલિત હતો. ને જે પવિત્ર મંત્રો ત્યાં ગવાતા તેમાં એક મંત્ર 'અદુન-વધર્ષ' નામે સુચિખ્યાત હતો. એ મંત્ર માટે એવી માન્યતા હતી કે ઇશ્વરે આ વિશ્વનું સર્જન કર્યા પહેલા એ મંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો. સારાંશ એ જ કે એ મંત્રમાં ઇશ્વરની ઇચ્છા અને આ સૃષ્ટિના સર્જનના મૂળ નિયમોની કાંઈક ઝાંખી થઈ શકે છે. આજે પણ આ મંત્ર પરમ પવિત્ર લેખાય છે. સ્વર્ગે સંચરેલા આત્માની શાન્તિને અર્થે ધણાં 'અસહી' મત ધરાવનારા જરથોસ્તીઓ આ મંત્રોનો એક લાખવાર જપ કરવાની પ્રતિજ્ઞા લે છે.

જરથુસ્ત્રે પણ આ મંત્રનું માહાત્મ્ય સ્વીકાર્યું. એમના પાંચ 'ગાથા'માંના પહેલા ગાથા 'અદુનવધર્ષિ' ને નામે પ્રસિદ્ધ છે. એ નામ સ્પષ્ટ રૂપે આ ગાથાનો મૂળ આધાર 'અદુન-વધર્ષ' નો મંત્ર છે એમ પૂરવાર કરે છે. એક રીતે કહીએ તો 'અદુનવધર્ષિ' ગાથા જાણે 'અદુન-વધર્ષ' મંત્ર પરની રીકા ગણાય. આ 'ગાથા' પાંચ ગાથામાંના પહેલા છે ને એમાં જ જરથોસ્તી ધર્મના મૂળ સિદ્ધાંતો સમાઈ જાય છે.

આજે બધા શિક્ષિત અને વિચારવંત મનુષ્યો એક મહાશક્તિને સ્વીકારે છે. જેમાંથી આપણું વિશ્વ ઉદ્ભવ્યું. એને ઇશ્વર, અલ્લાહ, ગોડ યા બીજા કોઈ નામે તેઓ સંબોધે છે. આ શક્તિ બધોથી પર છે. એમાંથી જ સૃષ્ટિ જન્મે છે. એનાથી જ બધાંનું ચોપણ થાય છે અને છેવટે એમાં જ બધા સમાઈ જાય છે. એનાં ભુલું ભુલું સ્વરૂપો—સૂર્ય, અગ્નિ, સમુદ્ર ઇત્યાદિ—મનુષ્યો સદા પૂજતા આવ્યા છે. વેદના ઋષિઓએ પણ સાદે રાષ્ટ્રોમાં કહ્યું છે કે

છે, જાનિએા તેને વિધવિધ નામે ઓળખે છે). સમય જતાં આ પરમ સત્ય વિસરાર્થિ ગયું અને તેનાં બુદ્ધાં બુદ્ધાં સ્વરૂપોની જ આરાધના થતી ગઈ. પરિણામે પરસ્પર વિરોધી તર્કાં પક્ષાં અને ધર્મને નામે દંટા થવા માંડ્યા.

જરથુસ્ત્રે આ મૂળ શક્તિની જ આરાધના કરવી એ પાત પર ખાસ ભાર દીધો. એ મૂળ શક્તિનું નામ અદુરા-મજ્દા. આ નામ બેવડું છે 'અદુરા' એટલે 'હૃદયનો સાહેબ' અને 'મજ્દા' એટલે 'સૃષ્ટિનો સરજનાર.' આ પ્રકારે આ બેવડા નામથી જરથુસ્ત્રે મૂળ સત્ય શીખવ્યું. આ મૂળ શક્તિમાંથી જ આત્મા તેમજ સ્થૂળ સૃષ્ટિ બને ઉદ્ભવે છે. હિંદુ યોગદર્શનના શબ્દો લખએ તો ઈશ્વરમાંથી 'પુરુષ' અને 'પ્રકૃતિ' બંને નીકળે છે. આ પરમ ઈશ્વર તે જ અદુરા-મજ્દા છે. આ જરથુસ્ત્રનું પહેલું શિક્ષણ.

જે આખી સૃષ્ટિથી પર છે, જેને આદાર કે રૂપ નથી, જે કોઈ પણ પ્રકારે વર્ણવી શકાય નહિ એવા અદુરા-મજ્દાની આરાધના સાધારણ માનવી કેવે પ્રકારે કરી શકે? આ કારણે જરથુસ્ત્રે આ પરમ શક્તિનાં ત્રણ મુખ્ય સ્વરૂપો 'અદુન-વર્ધિય' મંત્રમાં નામ દઈને વર્ણવેલાં છે. જરથુસ્ત્રે આ ત્રણે સ્વરૂપો સ્વીકાર્યાં. એ બધા ઈશ્વરનાં 'પિતા સ્વરૂપો' છે. એ સાથે જરથુસ્ત્રે ઈશ્વરનાં ત્રણ 'માતા સ્વરૂપો' પણ લેખ્યાં. અને એ છને સાથે લઈને તેમને 'અમેશા-સ્પેન્ટા' (પવિત્ર અમર સ્વરૂપો) એનું નામ આપ્યું. એ જ સાથે અદુરા-મજ્દાને ગણતાં એક પરમ સત્ત્વ બને છે. અને એ સાતે મનુષ્યજીવનમાં કેમ વર્ણાઈ ગય છે તે જરથુસ્ત્રના ગાથામાં સમજાવેલું છે. જેમ મૂર્ધના ઉજ્જવળ પ્રકાશનું પૃથકકરણ સાત રંગનાં કિરણોમાં કરી શકાય છે, તે જ પ્રમાણે મૂળ શક્તિની અનંત રાશની આ સાત કિરણો રૂપે આપણા સંસારમાં પ્રગટે છે.

પહેલા ત્રણ 'અમેશા-સ્પેન્ટા' નાં નામેા અનુક્રમે અશ, વોદુ-મનો તથા કાય છે. એ ત્રણ ઈશ્વરનાં પિતા-સ્વરૂપો છે અને બીજાં ત્રણ ઈશ્વરનાં માતા-સ્વરૂપો છે તેમનાં નામેા અનુક્રમે આર્મધંતિ, હઉર્વેતાત્ અને અમેરેતાત્ છે. આ છેલ્લાં ત્રણ નામેા બ્રીક્ષીંગ છે.

'અશ' ની દૃઢી વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. જરથોસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકોમાં 'અશ' ને માટે કહેલું

છે કે 'અશ' ને જ અપર્વબીને ઇશ્વરની સઘળી શક્તિઓ પોતપોતાને રચાને રહે છે અને પોતપોતાનું કાર્ય સાધે છે. એટલે જ 'અશ' તે ઇશ્વરનો અચળ અટળ નિયમ, એને અનુસાર આખી સૃષ્ટિ પોતાને માર્ગે આગળ ને આગળ ધપી રહી છે. 'અશ' ની સહુથી સુંદર વ્યાખ્યા અંગ્રેજી કવિ લોર્ડ ટેનિસને પોતાના મહાકાવ્ય In Memorium ની છેવટની ચાર લીટીઓમાં આપી છે.

That God which always lives and loves
One God, one law, one element,
And one far off divine event,
To which the whole creation moves.

તે માત્રિક પ્રેમભર્યો, તે શક્તિ અમર

એક ઇશ્વર, એક કાયદો, જે વિશ્વનું મૂળ

જે છેટેનું શાંતિનુંધામ પવિત્ર

ધરે જે તરફ છવો જગતના કુશ

(૨૫. કવિ 'નાયૂક' નો અપ્રગટ અનુવાદ થોડા ફેરફાર સાથે)

પરમેશ્વર અદુરા-મજ્દાની આ સૃષ્ટિ પેદા કરવાની મૂળ નેમ તે જ 'અશ'. આ જ તેનું પરમ અનંત સત્ય. તે જ જાણે પરમેશ્વરનું સ્વરૂપ. ઉપનિષદમાં એક વાક્ય છે 'સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ' (સત્ય જ્ઞાન જે અનંત છે તે જ બ્રહ્મ છે). એ સત્ય, એ ઇશ્વરનો અચળ કાયદો તે જ 'અશ' - તે પરમેશ્વર અદુરા-મજ્દા નું જ સ્વરૂપ, તેનું પહેલું 'કિરણ'. એ પરમ સત્યની સાધના કરવાથી માનવી ઇશ્વરને સમજી શકે છે અને તેની પાસે પહોંચી શકે છે. અવસ્તામાં એક સુંદર અર્થસૂચક વાક્ય જરૂર છે. 'સર્વોત્તમ 'અશ' વડે, સર્વશ્રેષ્ઠ 'અશ' વડે અમેા (મનુષ્યો) તારાં (અદુરાનાં) દર્શન પામીએ, તારી પાસે પહોંચીએ! તારી સંગાથ સાધીએ!' આ સત્યનું જ્ઞાન પરમ પવિત્ર જ્ઞાન છે, એ જ સાચું જ્ઞાન છે. એ સિવાય બીજું બધું જ્ઞાન 'અજ્ઞાન' જ કહેવાય. જરથોસ્ત્રી ધર્મપુસ્તકોમાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કહેલું છે કે 'એક માત્ર માર્ગ છે' તે 'અશ' નો. બીજા બધા ખોટા માર્ગો છે. આ રીતે અજ્ઞાની સાધના-સત્યની સાધના-તે જરથોસ્ત્રી ધર્મનો જ્ઞાનમાર્ગ.

અદુરાનું બીજું કિરણ 'વાદુ-મનો' છે. આ નામનો મૂળ અર્થ 'પ્રેમ ભર્યું મન' છે. પ્રેમ તો પરમેશ્વરનું જ

સ્વરૂપ છે. સત્યનું જ્ઞાન ગમે એવું અગાધ કાં ન હોય. તો પણ પ્રેમ વિના માનવી જીવનની રોએ પહોંચી શકે નહિ. ગાથામાં જરૂરથી કહે છે.

મળવા અદુરા-મનુદાને હું આપુર છું

એ મુરાદ વોદુ-મનોની મ્હેરથી ફળને.

પ્રેમની (વોદુ-મનોની) કૃપાથી અદુરાને મળી શકાય છે. ગાથામાં (તેમ જ અન્નાવધર્પ મળ મંત્રમાં) અશનું સ્થાન પહેલું છે, છતાં ય આખા ગાથા વાંચવાથી એમ સ્પષ્ટ થાય છે કે વોદુ-મનો (પ્રેમ) નું માલત્ય વધારે છે. ઇશ્વર સાક્ષાત્ પ્રેમમૂર્તિ છે, તેથી જ વોદુ-મનોનો પ્રજ્ઞાપ કેર કેર ગાથામાં વ્યક્ત થાય છે. પારમી મહિતાના ત્રીસ દિવસોમાં દરેકને દિવ્ય શક્તિઓનાં નામ આપેલાં છે. પહેલું નામ અસત્યત્ત અદુરા-મનુદાનું જ હોય. અને બીજું નામ વોદુ-મનોનું (બહુમન) મિરાતો છે. વોદુ-મનોનો પ્રેમ માત્ર મનુષ્યો પૂરતો જ મર્યાદિત રહેલો નથી. પશુ-પક્ષીઓ (બધાં જીવો) ના પરમ રક્ષક વોદુ-મનો છે. એમના નામના દિવસે—પ્રત્યેક માસના બીજે દિવસે—જરથોસ્ત્રીઓ માંસાહાર કરતા નથી.

પ્રેમનું નિષ્પ્રપ્રેમનું-પહેલું પગથિયું સ્ત્રી-પુરુષનું વિવાહિત જોડણ છે. મનુષ્ય (સ્ત્રી કે પુરુષ) સ્વાર્થ જોડી બીજાને વિચાર કરતાં શીખે છે. જરૂરથી ગાથામાં બદ મુન્દર શબ્દોમાં કહ્યું છે:— “આ શબ્દો હું પરજીતી કન્યાઓ અને તેમના જીવાન સ્ત્રીઓ માટે બોલું છું. એ સદા ખ્યાનમાં રાખી તમારા જીવનના ઉડાણમાં ઉતારને! તમારી રોજંદી કુન્યરી જંદગીમાં પ્રેમને (વોદુ-મનોને) ઉતારને! તમે જોડામાંનાં પ્રત્યેક ઇશ્વરના નિયમ મુજબ વર્તવામાં, સત્યમાં, વોદુ-મનોનો પ્રેમ પ્રગટાવવામાં એક બીજા સાથે આવું દરીશર્ષ કરતા રહેવું. આથી તમને જાનેને બદ કિમતી અશિસ મળશે.” માનવ-જીવનમાં ગૃહસ્થાશ્રમ પરમ પવિત્ર મનાય છે કારણ આમાં ‘જેના એક’ બનવાનો કીમિયો મીળાય છે. સંપતિનો પ્રેમ ધીરે ધીરે પુત્રોમાં પરિભ્રમે છે. પછી ધીરે ધીરે એ પ્રેમ વધતાં વધતાં આખા વિશ્વને પોતામાં સમાવી દઈ શકે છે.

અસત જરથોસ્ત્રી ધર્મમાં દિવસમાં (૨૪ કલાકમાં) પાંચ વાર પૂજા કરવી આવશ્યક ગણાતી. દિવસના પાંચ વિભાગ કરેલા દતા. દરેક વિભાગનાં ખાસ નામ

હતા. અને દરેક ઉપર ખાસ અધિકારી રિત્ય શક્તિઓ કહી છે. તે શક્તિઓનાં નામ બદ જ અર્થસૂચક છે. તે અનુક્રમે ૧ ઘરનો પતિ, ૨. ગામનો પતિ, ૩. પ્રાંતનો પતિ, ૪. દેશનો પતિ, ૫. જરથોસ્ત્ર (પરમ વિદ્વાનો પતિ). આ મુજબ એક પછી એક ચડતા ને ચડતા અધિકારીઓ છે. તેમનાં કર્તવ્ય અને પ્રેમનાં વર્તુલો વધતાં જ જાય છે અને છેવટે આખા વિશ્વને પોતામાં સમાવી દઈ શકે છે.

ગાથામાં સ્પષ્ટ રીતે બાણે છે કે વોદુ-મનોનું સ્થાન અસત્ય કરતાંય ઉચું છે. બધા ગાથામાં જાણે વોદુ-મનોનું જ કીર્તન જરૂર છે. પ્રેમ તો ઇશ્વરનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ છે.

નિરાકાર સર્વવ્યાપી ઇશ્વર પર પ્રેમ હાલંચવો સાધારણ મનુષ્યને અશક્ય લાગે. કેટલાક એવા ભક્તો હોય છે બરા જેઓ આમ કરી સંસાર તરી ગયા છે. પણ નિરાકાર ઇશ્વર પર પ્રેમ ન હાલવી શકાય તો સામાન્ય આપણા માનવબંધુ-મત્તે તો આપણે પ્રેમ દેખાડી શકીએ. કારણ કે માનવીમાં જે ઇશ્વરનો અંસ છે તે પ્રત્યે પ્રેમ દર્શાવતાં તે ઇશ્વરને જ પહોંચી શકે છે.

આ પ્રકારે સત્ય અને પ્રેમની બેઘડી સાધના કયાં છતાં ય મનુષ્ય સંપૂર્ણ ગણાતો નથી. મનુષ્યે તો આ પૃથ્વી પર જીવવું છે. સત્ય અને પ્રેમનું ચિંતન કરવા માટે કેઈ નિર્જન યુક્તિમાં જીવન વિતાવવાની જરૂર નથી. મનુષ્ય મનુષ્ય છે તેથી જ તેણે પોતાના જેવા બીજા મનુષ્યનાં દુઃખો ઝોઝાં કરવાં એ જ તેના જીવનની સાચી સાધના લેખાય. એમ કરવામાં જ તેને ઇશ્વરની ક્રિયાશક્તિને અનુભવ થાય છે. પોતાના માનવ ભાઈ-બહેનોની મેવા તે જ ઇશ્વરની સેવા છે, તેથી વધારે ઉઠી ક્રિયા બીજા ન હોય. આ સાચો ‘કમપેય’ છે. આ ‘સેવા’ કરવામાં ઇશ્વરનું ત્રીજું કિરણ-શય-માનવીને સમજાય છે. ઇશ્વરના સાચા મૃદિત્યમાં આ સાધવાની આણસ પણ એક પ્રકારે સમાવગી બને છે. અને આ ‘સેવા’ કરવાથી મનુષ્યને મોટું ‘મનિમ’ મળે છે?—તે અદુરા-મનુદાનો ‘શય’. બીજા શબ્દોમાં તેથી વધારે સેવા કરવાની શક્તિ માનવી પ્રાપ્ત કરી શકે છે.

આ જણે સત્ય, પ્રેમ અને મેવા એકસાથે સાધવાથી જ મનુષ્યજીવન સફળ બને છે અને સંપૂર્ણ વિજય

મેળવે છે. મનુષ્યજીવન તો સત્યની લક્ષ્મી મારેનું 'ધર્મક્ષેત્ર' છે. અને તેમાં જુરથોરનીઓ મારે એ આરાધનાપાત્ર કે તેઓ સત્યના પદમાં લહે.

આ 'ત્રણ કિરણો' ઉપરાંત બીજા ત્રણ પણ ગણાવ્યાં છે. આ બીજા ત્રણ સ્વરૂપો આપણા રજી જીવન સાથે સંકળાયેલાં છે. એ ત્રણનાં નામ સ્ત્રીલીંગમાં છે. પહેલી આર્મધિનિ (શુદ્ધ મતિ) દરેક મનુષ્યના હૃદયમાં આર્મધિતિ વસે છે. અને જ્યારે 'મન સંયમમાં રહે ત્યારે' તે માનવીની પડખે રહેતી તેને સત્ય માર્ગ દેખાડે છે. આર્મધિતિ જાણે આપણી બધાંની માના છે. જન્મથી મરણ પર્વત તે આપણને સંભાળે છે. એના અવાજ આપણા અંતરાત્માનો અવાજ છે. પણ દુર્ભાગી સંસારનાં માયાવી ગાયનો સાંભળતાં આપણા કાન બહેરા બન્યા છે અને આ રણે આર્મધિતિનો અવાજ સાંભળી શકતા નથી.

આ પછી બીજાં બે સ્વરૂપો ઈશ્વરનાં વર્ણવેલાં છે.—દર્શિતાત્ સંપૂર્ણતા તથા અમેરિતાત્ (અશ્રુતતા) આ બે જાણે જોડિયાં છે. કારણ કે એક હોય તો બીજાની હાજરી પણ હોય જ. મનુષ્ય સંપૂર્ણ અને તો જ તે અમર અને અને મૃત્યુને જીતી શકે. એક રથાનો આ બંનેને પ્રેમની (વોડુ-મનોતી) બેઠ તરીકે વર્ણવ્યાં છે.

આ રીતે આ છ કિરણો અથવા સ્વરૂપોના શિક્ષણ પડે જુરથુરને અદુરા-મજ્જા ને તેના સાચા રૂપે સમજાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. આ જુરથુરનું બીજું મૂળ શિક્ષણ. જુરથુરના ગાયમાં જે ત્રીજી શિક્ષણ મળે છે તે એ, કે ભગવાં તેમ જ પૂજારી બંનેનો સરજનાર અદુરા-મજ્જા એકદો જ છે. ભગવાં તેમજ પૂજારી પરમેશ્વર-માર્થી જ ઉદ્ભવે છે. એ જ પ્રકાર તેમ જ અધિકારનો પેદા કરનાર છે. મજ્જાએ પહેલાં બે દૈવી શક્તિઓ સરજ અને પછી—જ્યારે આ જગતી શરૂઆત થતાર હતી, ત્યારે આ બે મીનો એક બીજાની સામે ઉભા—પેદા જીવન એકે કુટુંબીનએ અ-જીવન આથી યોજના દાદરની નહીં થાય સર્જન,—જે અસત્ય ધરે, વસે તેનામાં અધિકાર, સત્ય રીતીકાર જે તેનામાં રોશની જગે.

જીવન અને અજીવન-શાસ્ત્ર અને દાયિક—એ જ ભગવાં પૂજારીનાં અસત્ય સ્વરૂપો છે. મનુષ્યમાત્ર સુખને માટે વલખાં મારે છે. પરંતુ જ્યાં સુધી તે 'જીવન' ને ઊડીને સંસારના માયાવી સુખ પાછળ દોડે છે ત્યાં સુધી તેને સાચું સુખ ન જ મળે. સાચું સુખ તો શાસ્ત્ર હોય અને તે 'જીવન' તરફ વળવાથી જ પ્રાપ્ત થાય. આ જુરથુરના ધર્મનો ત્રીજો સિદ્ધાંત.

જુરથુરનું ચોથું શિક્ષણ ખરે જ દિવ્ય છે : સંપૂર્ણ મોહ સત્ય કહું : સુણને પ્યાતથી, મન રોશનથી કરને એનું તોજ તમે; તમને હું દેખાડીશ મારગ બે જગના. એ તે શબ્દ લેવા સ્વતંત્ર તમે છો દરેક.

માનવીને અદુરા-મજ્જાએ અનેક બક્ષિયો આપી છે. શરીર અને પ્રાણ આપ્યાં. અને એ તેની સર્વોત્તમ બક્ષિસ તે મન, સાર—અસાર વિચારવાની શક્તિ. એ રોશન મન વડે માનવી પોતાના જીવનનો માર્ગ પસંદ કરે. તેને જે માર્ગ દુષ્ટે તે લેવા તેને સંપૂર્ણ છૂટ આપી છે. જુરથુર માત્ર એટલું જ કહે છે કે જીવનના બે માર્ગો એ દેખાડશે. પછી એ બેમાંથી જે પોતાને ફાવે તે માર્ગ પ્રત્યેક મનુષ્ય લઈ શકે છે. પણ એક વાર અમુક માર્ગ પોતાની આંખો ઉઘાડીને તેણે પસંદ કર્યો તો પછી પોતાના પ્રત્યેક વિચાર, વચન તથા કાર્ય માટે તે પૂરેપૂરી જવાબદાર છે. તેને પોતાના પ્રત્યેક વિચાર, વચન તથા કાર્યનો બદલો અવશ્ય મળે છે. દરેક મનુષ્યનો પૂરેપૂરો હિસાબ અદુરા-મજ્જાની વડીમાં નોંધાય છે. અને તે હિસાબ સંપૂર્ણ ચૂકતે કર્યો જ પૂરકો થાય. કોઈ પણ અદુરા-મજ્જાને છેનરી શકે નહિ.

આ પ્રકારે કર્મનો નિયમ (જેનું વાવો તેનું લણો) સચોટ અને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જુરથુરને સમજાવ્યો છે. આ શિક્ષણમાં મનુષ્ય પોતે જ પોતાને બાંધી શકે છે અથવા મુક્ત કરી શકે છે. જેઓમાં જાનનો પ્રકાશ ઓછો છે તેઓ 'અસત્યના' (માયાના) ધામમાં પાછા ફરશે એમ એક રથાને કહેલું છે. પણ સાથે બીજા એક રથાને કહેલું છે, કે જે માણસમાં દહતા હોય, અને ખરા મનથી કાર્ય કરે તો તે ભગવશાળી આત્મા માત્ર આ એક જ જન્મ દરમિયાન સંપૂર્ણતાને પહોંચી શકે છે, અમરતાને પહોંચી શકે છે.

મન, વચન તથા કાર્ય એ ત્રણેમાં સત્ય, પ્રેમ તથા સેવા વણાઈ જવાં જોઈએ. 'માનવીનું' ખ્યેય સદા જીવન તરફ જ રહેવું જોઈએ, પણ એ સત્ય માર્ગે ચાલવાનું માત્ર ગરબા ગાંડ્યાં આત્માઓ જ પસંદ કરે છે. માનવીનો મોટો ભાગ 'અ-જીવન' તરફ દોરવાય છે. સંસારની માયાભળમાં એ સપડાઇ જાય છે. 'મારું' 'મારું' કરીને જ એ સુખની શોધમાં ભટકે છે. તે સુખ ન મળે તો તેના મનમાં દ્રેષ અને વેર પ્રગટે છે. તેથી આપું માનવજીવન ગંદું બની જાય છે. કાઈ વાર આ આડે માર્ગે ઉતરેલાઓને ક્ષણિક વિજય મળે છે, ને તેઓ માને છે કે 'સંસારમાં તેમને વિજય મળ્યો' અને તેથી જાણે મનપ્રાપ્ત કરી શકશે પરંતુ આ વિજયમાં જ તેમના

અંતિમ પરાજયનાં બીજ સંતાપનાં હોય છે. તેમની બધી આશાઓ અને ઉમેદો ધૂળમાં મળે છે. ત્યારે જ 'વૌદુ-મનો' દ્વારા તેમની આંખો ખુલશે. અને તેઓ અસત્યને સત્યના હાથમાં સોંપી આપશે. આ પ્રમાણે પાપીમાં પાપી મનુષ્યના જીવનમાં પલટો ચાલે છે. તેનો માર્ગ હવે જીવન તરફ વળે છે. અંધકારને બદલે તે પ્રકાશ તરફ વળે છે અને છેવટે તે વૌદુ-મનો ના સર્વોત્તમ ધામમાં પહોંચે છે. જે અદ્વૈતાના પ્રગતિકાર્યમાં દરકન કરે છે તેઓને પણ અદુરા જોઈ રહેલ છે. છેવટે તેઓ પણ અદ્વૈતને શરણે જશે. તે જ માનવીનું સાચું સ્વર્ગ છે, તેમાં જ તેની મુક્તિ છે. અદ્વૈતાની પરમ ઇચ્છા એ જ કે બધા માનવ-આત્માઓ આ સ્વર્ગમાં આવે અને સ્વયં પ્રેમ-સેવા સાધીને તે પરમ જ્યોતિ સાથે સદા ભળી જાય!

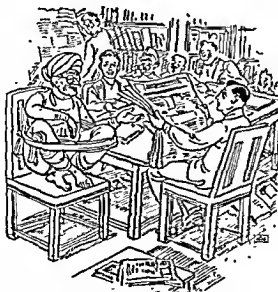
લાયબ્રેરીના વાંચકો

શ્રી હરીશ નાયક

લાયબ્રેરી એ એક એવા પ્રકારની પાંજરાયોજ કે જ્યાં એક ખાસ પ્રકારનાં પ્રાણીઓ એમની મેળે જ રહ્યા આવે છે. ફેરલાક તો લાયબ્રેરી ઉધાડતા પહેલાં પાંખ બગીચાનાં બાંકડા પર અડી લગાવે છે અને સાકા બધે થવાના વખત પછી પણ બહાર જવાની યોગ્યતા ના પાડે છે.

ચાલો, આપણે અંદર જઈ એ પાંજરાયોજની મુલાકાત લઈએ. એમાં અન્ય નારાં પ્રાણીઓ કંઈ લુલ્લા લંગડા કે બહેરા - બોબડા નથી હોતા. પણ તેમનાં બેગમાં કોઈક જાતની બોડ અવસ્થા હોય છે.

રોજ સવારના પહેરમાં નવ વાગે લાયબ્રેરીમાં જવાનો મારો નિયમ છે. અને સાથે જ મારા પાંડોળી રામુકાકાનો પણ એ જ નિયમ છે કે મારા ગયા પછી બરાબર વીસ મિનિટ તેઓ આવી જ પડે એ છે.

હા, તો આજે હું નવ વાગે જઈને પેપર વાંચી રહ્યો હતો. જરા આમ તેમ પત્તાં ઉઘસાળ્યાં. મોટા અક્ષરના ટાઇટલ વાંચ્યા, રીનેમાની જાહેરાત વાંચી, ત્યાં જ રામુકાકા આવી પહોંચ્યા. એમની બેસવાની ઠા પછી કંડિયાવાડન. બાપુ જેવી છે. આવનાની સાથે જ યગમર્થી જેઠા કાંદશે અને પગ હિંચા લઇ ખુરશીમાં ઉકડા મુકડા બેસાડે.

“કેમ શું ચાલે છે?”

તેમણે આવતેની સાથે જ પૂછ્યું.

“પેપર વાંચું છું” મેં

જવાબ આપ્યો, અને પછી

વિચાર કરવા લાગ્યો, કે

કાકા હમણાં પૂછ્યો “શું તાજ

સમાચાર છે આજે?” પણ

મારા વિચાર કરતાં પહેલાં

એમણે પૂછી નાંખ્યું “શું

તાજ સમાચાર છે આજે?”

મેં કહ્યું “કાકા, દુધ મેં

પ્રેર્યું વાંચ્યું નથી”

“કંઈ વાંચી નાંદ, નેટું

વાંચ્યું હોય તેટલું જ મૂકે?”

હવે કાકાને મારે શું કહેવું? જ્યાં મુજબી, એમને તોણો જરાય તો અપાય નહિ, છતાં હજીય કહ્યું “કાકા: આજે કંઈ જ નવાજૂની નથી” “અરે તારા એકું ને કંઈ હોતું હશે? આખું પેપર ફાડી-મકાડીથી ભરેલું દેખાય છે ને!” તે છું દલીલ કરી.

“એ તો બધી જાહેરાત છે, કાકા!”

“જાહેરાત જ પાંચી જ રીકારા” જે સમસ્યા બીજી વાર આવવાનું હતું તે અબધ કે નહિ, અને હા, કાચે તેજ પાંચું હતુંને કે જાપાન મેદાન લોટમાંથી અહું બોલ્યો જોધી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે, તે જાપાન તો અમેરિકામાં આવ્યું ને? પછી એને લુદો અહીં બોમ્બ ફોજવાની શી જરૂર?” હવે કહે, મેજબ-કાગ આ વાતને કેટલીવાર રહી? હવે જો હું એમને એમ કહું કે જાપાન અમેરિકામાં નથી તો તરત જ પૂછશે “ત્યારે ક્યાં છે?”

હું કહીશ કે “મેદાના લોટમાંથી અહીં બોમ્બ નથી બનતો” તો કહેશે “ત્યારે શેમાંથી બને છે?” હવે મારે જોગણ લિખવાડવી પડશે, ચિતાન લિખવાડવું પડશે, બને એ બધું એમના પચાસ વર્ષના કદામેજા બેભામાં ઘુસાડવા માટે બીજાં પચાસ વર્ષ જોઈએ, જે મારી પામે નથી.

“હમણાં આવ્યો કાકા” એક ખાસ લેખ વાંચવો છે આજે તો.” એમ કહી એ લખ દર્શાવે હું ત્યાંથી ઉઠીને જરા બીજાં બેઠો. કાકાને તો કોઈ બીજાં ગેસો મળી જ ગયો.

હું બીજો જઈને જ્યાં બેઠો ત્યાં એક બિગદર જોર-જોરથી વાંચતા હતા. જોર જોંથી વાંચવામાં બે પ્રકારનો કાયદો છે. એક તો લોકોનું વાંચક તરફ ધ્યાન દોરવ છે, ને બીજું એ શું વાંચી રહ્યો છે તેનું પ્રશ્નન પણ થાય છે. ખાસ કરીને જોરથી વાંચનારા “હરિજન બધું” ને “અખંડ આનંદ” વાંચનારા જ હોય છે. હું એમની સચે બેઠીને વાંચી ચક્રો નહિ, મારા વાંચનમાં બંધેલ પાંખી હતી હું ઉઠીને બીજા ટેબલ ઉપર બેઠો.

હવે મારે જે પેપર બેઠવું હતું તે એક મિસ્ટરના હાથમાં હતું. તે મિસ્ટર એક તો પેપુના રોબીન હવા, કે. પહેલેથી છેલ્લે સુધી એમને વાંચ્યા વચરે આલેલું નહિ, શું વાંચે છે એ તો એમને જોતને ખ્યાલમાં

નહિ આવતું હોય અને જગ મણુમણુના વાંચના એમને શોખ વચ્ચે લખેલું હોય, “અનુસંધાન પાર પાને” એની સાથે તેમને કંઈ જ નિરસ્પત નહિ. એ નાનો છોકરો જેમ પાઠ વાંચે તેમ વાંચી જ જ નમુનો આ નહો.

“જગતમાં કૌંથી વધારે ફેલાવો ધરાવનાર દૈનિક.

કિંમત બે આના ..આજનાં પનાં આઈ...સદેશ . જે સચે અવધવાદ સપાચાર બેડી દેનામાં આવ્યું છે. વર્ષ પચીસમું, એક એકાવનમે...તર્જી શ્રી નંદલા બેડીમણાસદનં શ્રી પ્રદસાદ અલ્પદ.... અમેરિકામાં થોડું પડિનજીવું બધ સ્વાગત.....જ્યાં આજ અરે દિલી વચ્ચેથી કંટીઅર? જેલ ફરતર અ રહ્યો દનો ત્યારે કર્ટ કલાસના એક કમામાં એ જહેનને રીચેજગ ખનાથી એક ગુડા બે હજારની માલ મળા...ચોવીસ કલાકમાં જીવાન બનો...વજલમખા પોરનું રેડિયો ઉપર પ્રવચન...પાંચીસ લાખને ખરે તૈવાર થોડું કાનગર પીકચર ચંદ્રેષા....રોલીનન છોકરીનો અન્ય પ્રજુવ કોરસો...અનુસંધાન પાંચમે પાને ...સાંજ વર્તમાન બંધ પડે છે...પીયુષ અપલીદ ...હિન્દ સાવકલ...હવે પૂતા પ્રમાણમાં ખાં મળશે...રોપ પ્રેસ...તર્જી મુદ્રક અતે પ્રકાશક શં નંદલાલ ચુ લાલ બેડીમણાએ સરસ્વતી પ્રિન્ડીગ પ્રેસ, થી કંદામાં પોતાને માટે જાખું અને ત્યાંથી જ પ્રગટ કર્યું”

અને આમ એક વાર વાંચી ગયા પછી ચાર વાર ફેવી જીએ, ક્યાંક કંઈ રહી તો નથી શું ને? ખબાર નીતમીને તમે પૂછો “આજે સેન્ટ્રલમાં કંઈ રીલમ આવે છે?”

એ મહાશય કહેશે “અરે, એ તો મેં વાંચ્યું જ નથી” એમના લાયપાંચી પેપરની આઠા છોકી હું બીજું એક માર્સિક લખતે બેઠો, કે તરત જ એક રાખસ મારી પાછળ આવીને ઉભા રહ્યા. કોણી જરા ખુરશી પર ટકરી અને એમનો ડાબો કાન મારા જમણા કાનને અડકે એમ બોલેબો મોહું લાવી મારા માર્સિકમાં માથું મારવા લાગ્યા. મને આ વસ્તુ બિજકુલ પસંદ નહી, હું વાંચતો હોઉં અને કોઈ અંદર માથું મારતું આવે એની મને ખૂબ જ ચીક છે. આટલાં બધા માર્સિકો પડ્યાં છે

ને એ મિસ્ટર બીજા વાંચતા હોય છે ત્યાં જ માથો શા માટે મારતા હશે? હું એ માત્રિક એમના હાથમાં સોંપી બીજા ટેબલ પર ગયો અને બીજું કાષ્ટક વાંચવા લાગ્યો. થોડી વારે એ મિસ્ટર પણ પાછા ત્યાં આવી પંદરમ્વા અને એમની એક દબે મારું મારવા લાગ્યા-પણી ત્રીજી ખુસી અને પછી એ જ મુશીબત.

મેં એમને સંભળાવી દીધું "તમે મારી પાછળ પાછળ શા માટે આગો છો?" એમણે નાટકના રેજ પરથી જાણે જવાબ આપ્યો "તમે નથી કરજી, કે હું નથી સિકારી, કદા તમારી પાછળ શા માટે આવું? મારે નો ફક્ત આ મસિક જોવું હતું."

હું તરત જ એ સામયિક ટેબલ પર પડી બીજો જઈને બેઠો, ત્યાં પછી બીજી કદાચ એકું હતું. એકા એપડીના મજનુ વાંચનાં વાચતા પોતાના ઉત્તર ભાવે પ્રવર્ણિત કરતો હતો, અને જાણે કોઈ નાટકમાં જ્ઞાનકા લાગવી હતી હોય એમ યાજ્ઞા પણ કરતો હતો. "વાહ વાહ! મું ગજબનુ લખી તાખ્યું છે! મજાદર પીસ! મુખ એ સ્વાચ્છતું પાછું છે અને કોરી એ બલિમનની પ્રતિમા! વાહ માથા દિશરા, વાહ! શી તારી શીમણી! હું તે કોણ જાણે કંઈ ચક્રાંગિ આપે બદને લખવા બેસતો હશે? શી તારી વા ત ની વસ્ત્ર, શી તારી ખીજવવાની કળા, શી તારી ઉપાસ કરવાની રીત અને વાહ! કેવો ગજબનો અંત! મારી આખ આગળ તે જાણે રાત્રિમાનો પાકો ખેડો થઈ ગયો છે."

એ મજનુને એમ જ મનિમા જેવો મૂઠા ત્યાપી કરાવતો હું છેક ખુલામાં જઈને બેઠો. એક જીલું સમયિક હાથમાં હતું, હવે મને નિર્દાંત હતી કે ખુલામાં કોઈ જ નહિ આવે. ત્યાં જ જોયું કે એક અપકુટર (ખસાદર ટેબલ પરના બાંધાં છાપાં ફેદી નાખી, કોઈ જરા હાથમાં લઈ, કોઈનું ટાઈટલ વાંચી, કોની જાણે વાંચી મદદો ઉકરડો પાંખે એમ ટેબલને વાંચી નાખી, અને જોઈને એકદમ મારી પાસે બાવી પહોંચ્યા.

"મળી ગયું" એમણે કહ્યું.

"શું?" મેં પૂછ્યું.

"માફ કરતો મિસ્ટર, પણ આ 'યુગદર્શન' તમારે મને આપવું પડશે."

"પણ હું વાંચ્યું છું તે?"

"તમે પછી વાંચ્યો"

"ક્યાં?"

"કોઈએ કે ક્યાંનો એક લેખ આપેલો હતો એ"

"તો પછી 'રો' કરી લેતો"

"મારે કેલેન્ડર જરાવું મોકું થાય છે"

"મારે પણ મોટીસ જવાવું મોકું થાય છે" મેં પણ જરજાતોડ ફક્ત કરી. પણ પછી આવાદ બુદ્ધિ એમણે અજાણી. મારા હાથમાંથી 'યુગદર્શન' મૂંટી જ લઈને એ દૂર દૂર જતા ગયા.

મેં "એ...હ એ...હ" કહ્યું તો બધા મારી સામે જોવા લાગ્યા, હું બોલો પડી ગયો.

કેટલાક વાંચકોની કાવચેત્રીમાં મીટ રીઝર્વ હોય છે. તેઓ કોઈ અમુક જ ખુશી પર બેઠાને વાંચે છે, બીજી નહિ.

હું બોલું હતો ત્યાં એક ખાદીધારી મદાદપ બંધીને મને કહે "હાથ વાપ"

મેં કહ્યું "કેમ તમે લાયબ્રેરિયન છો?"

"છ નહિ, હું 'દિપ છું'. મંડ' નામ રતનાજાલ મિસ્ટર."

"એલે રાહ્યા મને હાડી મૂક છે?"

"નહિ, વાત એમ છે, કે આ મારી રોજની જગા છે"

"તમે :છરટેચન કરાવ્યું છે?"

"છ નહિ, પણ મારા સિવાય અતી કોઈ બેસવું જ નથી"

"પણ આજે તો હું બેઠો છું ને?"

"પણ તમે નવો છો."

"એકાદ એપડી હમણાં લઈશ."

"લઈ આવો ત્યર" એમ કહી એ ત્યાં જ ઉભા રહ્યા. હું નેચો એક એપડી લેવા ઉઠ્યો કે એ મારી જગા પર બેસી ગયા. મેં કહ્યું "મિસ્ટર આ કંઈ તમારી રીત છે? તમારી સજ્જતા..."

આજ સવામનો જવાબ આપ્યા વગર એ દિવ મહારાય "તારાં આંસુઓની આરતી ઉતાર" ધીરે ધીરે ચપલ ઠોકતા ગાવા લાગ્યા.

હું એ દિવમહારાય જોડે વાત, વધાર્યા વગર કોઈ બીજી જગા... શાપી, એક મને તેમું સામયિક ઉપાડી વાંચવા લાગ્યો. થોડીવારે વાંચવામાં ખૂબ જ ચિત્ત ચોંટી

ગયું, ખૂબ મજા પડી. એ એક વારતા હતી જરા કાળી હતી-પરંતુ પતાં વાંચ્યાં ત્યાં અચ્ચુ “અનુવાદન ને એ પાને” મેં તેરમા પાના માટે આખા માસિકનાં અર્ધા પાનાં ફેરવ્યાં પણ તેમું પૂરું જ ન હતું; કોઈ મજાકથને ચોદમા પાનાનો લેખ મળ્યો હતો ને ફાડી અથા દબે. સાથે સાથે તેમું પાનું પણ ચલ્યું ગયું હતું. ‘દત્તારીની’ એમ કહેતો ત્યાં હું ઉભો થયા ત્યારે હું ત્યાં જ મારી નજર એક કોલેક્શનનું લેખ જણાતા પુસ્તક પર પડી. ને મિસ્તર એક વાપડીનાં બે-ચાર પાના ફાડી ન્હાતા હતા.

“શું કરો છો?” મેં એમની પાસે જઈ પૂછ્યું; તે મિસ્તર તો જો ખૂબ ધ્યનથી વાંચતા હોય એમ મારી તરફ ધ્યાન જ ન આપ્યું. હું એમની પાસે જોડાં થયો અને ધીરે ધીરે પૂછ્યું “પતાં આ માટે કાગળા હતા?” પછાંચેથી ચોર બકનાં ન કારે તો શું કરે? “વાત એમ છે ને... જરા વાન જેવી છે ને... કે આ વાતનાં ઘણી જ સરસ છે” તેમણે કહ્યું.

“એટલે તમારે ફાડી લેવાની?” મેં કહ્યું.

“જી. મારે એ વારતાનું ખાસ કામ છે.”

“શું?”

“એ વારતાનો માટે અનુવાદ કરવો છે.”

“તે આવી બેકા જ કરી નાખે ને?”

“બહુ વાર લાગે અને અથા માયા માટે.”

“એટલે પતા ફાડી લેવાના? કુન્સની વખતે આવીને લખી જા.”

“પતા ફાડેવામાં એક ખાસ કાયદો છે” એમણે ધમધમી કરતા હું જ સાંજથી શરૂ એન હું મારી છતે જતરી વધી ગઈ “તે વળી શો?” મેં પૂછ્યું. “એક તો એ, કે આ હિન્દી માસિક છે તે આ લાયઝેરી સિત્તાવ બીજો કયાંય આવતું જ નથી, એટલે આ વારતાને હું ફાડી જાઉં તો માન સિવાય બીજો કેમ વાંચી ના રહે?”

“પણ એમાં તમને શો કાયદો?”

“કાયદો એ જ, કે અત્યારે લેખકો કતાં અનુવાદો વધી ગયા છે એટલે આ વારતાનો ખાસ સિવાય કોઈ બીજો અનુવાદ જ ના કહી શકે. અને હું એ વાતના

મિસ્તર હુગોની છે. કોઈએ અંગ્રેજીમાંથી હિન્દીમાં અનુવાદિ કરી છે. હું અંગ્રાતીમાં અનુવાદ કરી લખીશ, “અંગ્રેજી ઉપરથી.”

હું ખૂબ જોરથી દમી પડ્યો “શામારો બહુદુર! યામારો!”

ઉઠતાં ઉઠતાં મેં પૂર્યું “નવા લેખક કાગળા છો?” એમણે શરૂ કહ્યો ‘હા’ પાડી.

વધે વાતચીત કરી વગર એ મિસ્તર કાગળામાં જાણમાં મૂકી ત્યારે મને અનિદ થઈ ગયા.

હું બીજા મેગેઝીનોની તપાસમાં હતો ને તરત જ મને યાદ અચ્ચું ‘આજે’ નો સાનમાં થઈ. નવચેતન, અખંડ આનંદ વગેરે આવી અર્ધા હશે’ પણ થોડામાં જોયું તો હજી જતાં જ હતાં, મેં કારકુને જાણે પૂછ્યું “હજી નવચેતન નથી અચ્ચું? સાતમી થયે?”

“જી નહિ.”

“પણ એ માસિક તો બહુ નિયમિત છે. ફરેલીએ અથા રંગેલ પર પણ મૂકાઈ ગય છે.”

“ટપાલમાં મોકું થયું હતો.”

“આરણું વધું મોકું?”

“જી હા.”

“અને અખંડ આનંદ?”

“તે પણ નથી અચ્ચું.”

“તે પણ ટપાલમાં મોકું થયું હતો?” મેં પૂછ્યું. એણે એવી કતગતી આપે મારી તરફ જોયું, કે તોણે દમકથા મારી બેસશે, બહાર નીકળી મેં પટાકાવતો આ વિશે પૂછ્યું તો તેણે જવાબ આપ્યો કે “માસિક તો અર્ધા પહેલેથી આવી ગય છે, પણ પહેલાં લાયઝેરીયન વાંચે, પછી કારકુન વાંચે, પછી વળી અમે પણ વાંચીએ અને પછી મજાએ લાયઝેરીમાં” હું તો છડ જ થઈ ગયો. આવી ખાસ? પચવીસ લાયઝેરીમાં આવું અંધેર?

તરન જ ઘડિયાળમાં ‘ટનટન’ દેતાના ટકી. પડ્યા. હું બેરજવા નીડ્યો. દત્તામાં મેં વિચાર કર્યો “શું વાંચું?”

‘મનમાંથી જવાબ મળ્યો’ “વાંચું” કંઈ નહિ, પણ એક લેખ તો મળી ગયો” ‘લાયઝેરીના વાંચકો’

કલાકાર

શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ

તેમની કલાનો પરિચય

શ્રી શિવકુમાર જોષી.

(આ લેખમાં અવિષ્કૃત્યો પછુ શ્રી શિવકુમાર જોષીએ મૂળ વિષય ઉપરથી પાઠ્યે મોકલ્યા છે.—તંત્રી)

ચિત્રકળામાં પ્રકૃતિચિત્રનું—landscape painting—અનોખું સ્થાન છે. ચિત્રકળાનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે પ્રકૃતિચિત્રોની શરૂઆત ચીની ચિત્રકારોએ કરેલી; એકાદું જુદાં કે તેની સૂઝતી ગળી. થોડી ધરતી, ખળખળ પહેલુ ઝરણું અને દૂર સુધી દેખાતા એકસરી જતા કિતિજને જુદી જુદી રીતે ગાણીને એ પ્રકૃતિચિત્રો તૈયાર થતાં, મોટે ભાગે તે decorative art નું અંગ બનતાં. તપાનીક કલાકારોએ આ પ્રતિભે આગળ વધારી અને તેમાં લુગા લુગા દૃષ્ટિકોણ થોણ રંગવૈવિધ્ય રેલાવીને પ્રકૃતિચિત્રમાં નવી લાત પૂરી. ત્યાર પછી યુરોપીય કલાકારોએ પ્રકૃતિના તાદરૂપપણાને ઝડપીને નાનીમોટી બધી જ વેગતે વધારીતે ફક્ત ઉપર મૂકવા માંડી. હાલ પ્રકાશની જુદીજુદી સંયોજના અજમાવીને તેમણે સુદૂર પ્રકૃતિ-ચિત્રો ઉપજાવ્યાં અને તેની હાલ રચનામંડ્યા હિંદી ચિત્રકારો ઉપર પણ પડી.

ભારતને ખુલું ખુલું પ્રકૃતિસૌંદર્ય પાથર્યું પડ્યું છે. પણ એ સૌંદર્યને રંગ અને પીંછીથી બંધુ એવા ભારતીય કલાકારોએ આઢાદક રીતે રજૂ કર્યું છે. જેવી હોય તેવી જ પ્રકૃતિની કુખડ અનુકૃતિ ફક્ત ઉપર રજૂ કરવી તે એક વાત છે, અને સામે પડેલી અઢાત સૌંદર્યસામગ્રીમાંથી ચિત્રકારના હૃદયને સ્પર્શતાં એવી થોડીક બાબતો ઉચકાને તેને થોડા પીંછીએના લસરકાથી ફક્ત ઉપર પ્રગટાવવી તે જુદી વાત છે. શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ એ બીજી રીતના એક સહૃદય, પ્રકૃતિસૌંદર્યપૂજક અને સિદ્ધદંત landscape artist છે.

૪૦ વર્ષ પહેલાં અમદાવાદ પાસે આવેલા નવા વાડજ ગામમાં એક તફત સામાન્ય શિથિતના વસુકર કુટુંબમાં એમનો જન્મ થયો. સાધનો અને સંયોગોના અભાવે ગુજરાતી પાંચ એપરી સુધી જ તેઓ અભ્યાસ કરી શક્યા. તેમની ચૌદ વર્ષની ઉંમરે પિતાનું મૃત્યુ થતાં કુટુંબની

કલાકાર શ્રી ઇગ્નલાલ મદવ

ભરણપોષણની જવાબદારી પણ એમને શિરે આવી, અને અમદાવાદની એક મિલમાં સ્પીનર તરીકે કામ શરૂ કર્યું. આ રીતે ૧૦ વર્ષ સુધી નવાં ભરણપોષણની દૃષ્ટિએ સામાન્ય જીવન જીવવાથી વિશેષ તેઓ કાંઈ જ કરી શક્યા નોત્તા. ચિત્રકલામાં આટલા વિશિષ્ટ શુભ ધન્યવત્તર બ્યકિતને હજી કલાતા દેખીતા સંસ્કાર જ પડ્યા નોત્તા. સાળાના વર્ગોમાં એ બાળનું વક્ષણ હતું પણ દેખાઈ આવે એવી રીતનું કશું જ એ પ્રગટ કરી શકે તેવી તક કે સંયોગો એમને મળ્યાં નોત્તા.

સ્પીનર તરીકે આહુતિકા મારેનો પ્રયત્ન ચાલુ હતોજ, તેવામાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી ચાલતાં રાત્રિશાળામાં વડું અભ્યાસ મોટે ભાગે, અને તે વખતે શ્રી કનુ દેસાઈના હાથા ચિત્રોએ એમને આકર્ષ્યા; કથાકથી માંગી આણેલી પીંછી અને બે પૈસાનો રંગ લઈ આવીને એમણે એ ઉંમરે ચિત્રકામની શરૂઆત કરી, અને ત્યારે ચિત્રકળાના મૂળ પાઠોની પણ એમને સમજ ન હતી. પેન્સીલ વડે દેખાઓતું માળખું ઉભું કરતું જરૂરી છે એવો પણ એમને ખ્યાલ ન હતો. પેન્સીલની આગળ પાળ સિરાપ એમણે સોંપી પીંછી અને રંગની મદદથી ચિત્રકામની શરૂઆત કરી. વિદ્યાર્થીની રાત્રિશાળાના શિક્ષક અમરનાથભાઈ

નાણાવટી તથા શ્રી સ્વામીનાથ ભગવતી, અને ત્યાર પછી શ્રી કનુ દેસાઈના પરિચયમાં આવ્યા બાદ વ્યવસ્થિત રીતે તેમણે ચિત્રકળાનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. ચિત્રકળા શીખવા માટે પૂરતો વખત કાળજી પાડવા માટે મિલની નોકરી છોડીને વિદ્યાપીઠના પુસ્તકાલયના પટાવાળાની નોકરી સ્વીકારી.

૧૯૨૬ના જુનની ૨૦ મી તારીખે કલાના વિદ્યાર્થી તરીકે વિદ્યાપીઠમાં જોડાયા અને કનુ દેસાઈના હાથ નીચે ચિત્રકળાની નાણીમ નેવા શરૂ કરી. અને આવી ૧૯૩૦ ની ઐતિહાસિક ત્રણ. પૂ. આપણી ટાકીટ્યની “અરુણોદય” અને ખીજી ટુકડીઓમાં જોડાઈને તેઓ ઘડી ગયા. ત્યાં સારવાર માટેની ટુકડીમાં કામ કરનાં જોડામાં ગયા.

ત્યારબાદ ૧૯૩૨માં શ્રી કનુ દેસાઈ તથા શ્રી રવિશંકર રાવળ પાસે ચિત્રકળાના અભ્યાસની નૃત્યી કડીઓ સાંધવા માંડી હરિજન સેવક સંઘની સિદ્ધિપતિ લઈને લખતેની કલાશાળામાં શ્રી અસિતકુમાર હલદર અને શ્રી ખી. મેનના હાથ નીચે રંગનું ગાન-રંગની technique અને સાચું રંગ દર્શન-પાઠ્યા. ચિત્રકારની ભાવનાને સળંગ સ્વરૂપ આપવામાં રંગ એ જ મહત્વની વસ્તુ છે એ દર્શન એમને ત્યાં મળ્યું.

ત્યાંથી પાછા ફરીને ગુજરાત કલાસંઘ ચિત્રશાળામાં અભ્યાસ અને શિક્ષણ ચાલુ રાખ્યાં અને સાથે સાથે પોતાનું ‘શીખેલું’ દાન કરવાની ઈચ્છાથી, કલાના સાચા આદર્શને સામે રાખી ખીજા પ્રયોજનો જતાં કરી સામાન્ય વેતન લઈને અમદાવાદના ન્યાયિ-સંઘમાં કલાના વર્ગો ચલાવ્યા.

આજે એમણે નોકરી છોડી છે અને પોતાની ખીજીના આશરે જીવન જીવી લેવાની ભાવના સાથે ચિત્રસાધનામાં ઓતપ્રોત રહેવા માંડ્યું છે.

હિમાલય-કુલુવેલી

કુલુવેલી-હિમાલય

નવાધરાજ હિમાલય

બીજ કન્યા

એમનાં પ્રકૃતિ-ચિત્રોની ભારિભાર પ્રશંસા ભારતીય ઇમારત યુરોપીય કલાકૃતિઓ કરી છે. દરમિયાન ૪૬૫વાની એમની શક્તિ અજબ છે. કારમીદ અને કુલુવેલીના નવાસ દરમિયાન નગરિજાનાં ૪૬૫થી પલટાતાં દરેક એમણે જ્યાં જ્યાં ગાગે તે રીતે ચિત્રમાં ઉતાર્યા છે. ૧ થી ૧૦ મિનિટમાં માંડીને ૩૫-૪૦ મિનિટમાં દરમિયાન અમલ એમને જ એ પોતાનું ચિત્ર પડે છે. ટિમ-પ્રદેશની ૪૬૫થી બદલાતી પ્રકૃતિ પોતાના સૌંદર્યની અનિચ્છાવ્યતાપૂર્વક આંખી દેશનીને વિલીન થતી જોણે જોઈ છે, તે જ સમજ શકશે કે રંગના ધોણ વસ્ત્રકાથી થોડી જ ક્ષણોમાં એ ચંચળ સૌંદર્યને કલક ઉપર ઢિયર કરનાર ચિત્રકાર એ સામાન્ય સાધક નથી. શ્રી જગનભાઈનાં લગભગ બધાં જ પ્રકૃતિ-ચિત્રોમાં એમની સિદ્ધ દયોદી જણાઈ આવે છે. કહેવાતા આધુનિક ચિત્રકારની અરુપતાથી તે એ દૂર ભાગે છે. સામાન્ય પ્રેક્ષકને પણ સરળતાથી સમજાય તેવી તેમની દયોદી હોવા છતાં. વિવિધ કલાકૃતિઓમાં સન્માન પામતી તેમની સ્વતંત્ર પ્રગતિયુક્ત શૈલી છે. વારતવિકાસની કોરૂતા ગિયાપનું, અને કવિદરથી

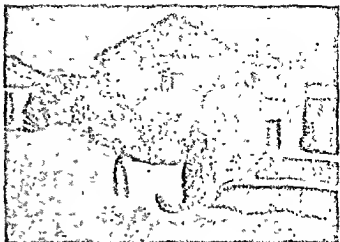
કલાકારની ભૂમિઓના પ્રતિબિંબ સમું તેમનું ચિત્ર સ્વચ્છ અને ઉજળા રંગોમાં સદાએ આરહાદક લાગે છે. આધુનિક દષ્ટિએ તૈયાર થતાં અરુપ, અજામ અને વિકૃત ચિત્રો અને એની પદ્ધતિ એમને સ્વીકાર્ય નથી. અને સાથે સાથે જુની યુરોપીય પદ્ધતિ પ્રમાણે તાદરૂપ વિગતયુક્ત નિર્ણવ પ્રકૃતિ-ચિત્રો પણ એ તૈયાર કરતા નથી. કારમીરની દરિયાળી ખીણ હોય, કે દિમાઝવનાં ઉજાં દિમશિખરો હોય, કાલિયાવાળા બોળલા જેવડા ગામડાની વાંકીચૂરી શેરી હોય, કે ચાંચના દરિયાનાં પ્રકૃતિ-દરેકો હોય-ગમે તે વિષય હોય પણ-ગમેણે તે દરેક જગ્યાએ પ્રકૃતિના નિર્બેળ સૌંદર્યને જ નિહાળીને પોતાના ચિત્રોમાં ચમકતા રંગોમાં પ્રગટાવ્યું છે. પ્રકૃતિનું બિહામણ સ્વરૂપ કે માનવજીવનની કદુપતા એમની પાંછીએ ચડતી જ નથી.

૧૯૩૭માં એમના "Art in Cottage" ચિત્રને મુંબઈના પ્રદર્શનમાં ભારતીય પદ્ધતિના ચિત્રોમાં પ્રથમ પારિતોષિક મળ્યું હતું. તે ઉપરાંત મહેસૂરના પ્રદર્શનમાં તેમનાં "આભ ધરતીનો ઉપાસક" તથા "Fourth Bridge—Shrinagar" ને પારિતોષિક મળ્યાં હતાં.

ગામની શેરી

૧૯૩૮માં એમણે કાશ્મીરનો પ્રવાસ કર્યો અને ૫૪ ચિત્રો તૈયાર કર્યા; ૧૯૪૪ના મે-જુનમાં મહર્ષિ શેરિદના પ્રેરણાધામ કુલુચેલીનો એમણે પ્રવાસ ખેડ્યો અને તે દરમિયાન ૬૦ દિલચસ્પ ચિત્રો તૈયાર કર્યા. આમાંનાં અમુક ચિત્રો સ્વ. શ્રી શેરિકની પ્રશંસા પણ પામ્યાં હતાં આ ઉપરાંત ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ સ્થળો, ચાંચના દરિયા કિનારાનાં ચિત્રો અને પંચગની, પોંદીચેરી, દિલ્હી, આગ્રા વગેરે સ્થળોનાં છુટક છુટક ચિત્રો પણ તૈયાર કર્યાં છે. યડોદરાના પ્રિન્સિપાલ શ્રી. રોમન્સ એમના અગ્રગણ્ય પ્રશંસક હતા અને એમના તરફથી

પર ૧૨૬

જગતધ્યાલો

શ્રી ઉમાશંકર જોષી

હે જી માર્ક, મિલા જગતકા પ્યાલા,
જનનસું પીઓ પીઓ મતવાલા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા.
એ રે પ્યાલામાં અમરન ઊછળે,
ઊડે રસની ધારા,
ભીનર વળ ઘોળાય અહરનિશ,
પીઓ કોઈ જન ન્યારા,
ભરખર પીઓ પીઓ મતવાલા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા.
મિલન વિરહના છુદ્ધુદ્ધુ વિલસે,
પલપલ રંગ પટટતા,
અશ્રુઓધના ઊડે ઊમરા,
સ્મિતચમકાર ઉમટતા,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા,
જનનસું પીઓ પીઓ મતવાલા
લીનર છલકે જીવનજલ્લી,
મલકે મૃત્યુની જમના,
હસતાં રમતાં જે કોઈ પી લે
માણે બ્રહ્મની રમણ,
રે કોઈ પીઓ પીઓ મતવાલા,
મણુતા પીઓ પીઓ મતવાલા.
હે જી માર્ક—

શ્રી. હનનભાઈને ખૂબ પ્રેરણાદન મળ્યું છે. મુંબઈના અગ્રગણ્ય કલાકાર શ્રી ભેન્દે પણ તેમની કૃતિઓના પ્રશંસક છે અને એમના તરફથી ચિત્રોના વિપવની પદક એમને મળ્યા છે.

પ્રકૃતિચિત્રો ઉપરાંત વિષયવસ્તુ-Composition-માં પણ એમની લયોદી સારી છે. રોજગરોજના જીવનમાંથી એ સુંદર ચિત્રો ઉપજાવી ગયા છે. પણ હવે તેમાં તેમણે કલ્પનાના રંગ ભરીને મૌસિક પદ્ધતિએ સજનો આરંભ્યાં છે. હિંદુભરમાં ખડુ યોગા ઉંચી કલાના પ્રકૃતિ-ચિત્રકામેમાં શ્રી. હનન ભટ્ટવતી ગણુના થઈ ચકે એમ કોઈ પણ નિષ્પક્ષ કલાવિવેચકને જણાશે.

સ્વભાવે શાંત, મંબીર અને વિનમ્ર unassuming-આ કલાકાર એ ગુજરાતન આયુર્ જોરવ છે. સ્વતંત્ર ભારતની કલા-પ્રગતિમાં તેઓ પોતાની સતત સાધના દ્વારા પરાકરની કાળે આપના રહે તેવી શુભેચ્છા !

માના

મજૂર સંગઠન

શ્રી. નગીનલાલ શાહ

યુરોપમાં અને તેમાં ખાસ કરીને વિજ્ઞાપતમાં વરાળપત્રની શોધ થઈ અને તેને વગેરે યંત્રો શોધાયાં અને કારખાનાંની શરૂઆત થઈ, તથા ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનાં પગલું થયાં તે દિવસથી કારખાનાંમાં કામ કરતો મજૂર નામનો નવો વર્ગ ઉભો થયો અને તેમના ખાસ વિશિષ્ટ પ્રશ્નો પાડી ઉઠ્યા થયા લાગ્યા. જેમ જેમ ઔદ્યોગિક ક્રાંતિનો વિસ્તાર વધતો ગયો, કારખાનાં વધતાં ગયાં, મજૂરવર્ગ પાડી વધતાં ગયો, તેમ તેમ મજૂરવર્ગના પ્રશ્નો પાડી વધતાં ગયા અને વખત જતાં અનેક મુશ્કેલીઓ અને અટકાવોનાંમંથી પસાર થતી મજૂર ચળવળ પાડી પગમર થતી ગઈ. મજૂરોના, અને ખાસ કરીને તેમની અસહ્ય કસ્ટો અને દુઃખદ દલા જોઈ માનવતાની લગણીથી પ્રેરાયેલા સહકારી સભ્યોના પ્રયત્નોને પરિણામે મજૂર ચળવળ અને મજૂર સંગઠનોની શરૂઆત થઈ. અને મજૂરો તેમની લાડમારીઓ દૂર કરવા જરૂરી હોયો મેળવવા માટે સંગઠિત થઈ આગળી કરવા લાગ્યા. મજૂર ચળવળની આ રીતે પ્રથમ શરૂઆત વિજ્ઞાપતમાં અને પછી યુરોપના દેશોમાં અને મોટે મોટે અમેરિકામાં થઈ.

અંગ્રેજોને હિંદમાં આવ્યા અને કાયમી થવા લાગ્યા અને તેમને પગલે દેશમાં યંત્રો આવ્યાં અને કરખાનાં ઉઠ્યાં થઈ લાગ્યાં. આ કારખાનાંમાં મજૂરો ઝેડાયા. કારખાનાની વ્યવસ્થા અંગે, મજૂરોની કામગીરી તેમજ સલામતી અંગે કશા કાયદા ન હતો. તેમની પાસેથી માલિકો મરજી મુજબ કામ લેતા અને ઝોલામાં ઝોલા પગાર આપતા. કામગીરીની સ્થિતિ અંગે, મજૂરો સાથેના વર્તણૂક અંગે, અકસ્માતો અંગે, મજૂરોના જીવનની આવશ્યકતા, જરૂરિયાતો અને સગવડો અંગે કંઈ નિયમન-કંઈ વ્યવસ્થા ન હતી. પરિણામે મજૂરો દોર કરતાં પણ બદતર જીવન ગાળતા. નજીની રોજી માટે સોજ સોજ કસ્ટક અને તેથી પાડી વધુ સમય કામ કરતા અને કારખાનાના

માલિકો અને એટલો તેમનો કસ કાઢી વધુમાં વધુ ઉત્પાદન મેળવવા પ્રયાસ કરતા. કોઈ તેમને પૂછતું નહિ, કોઈ તેમને પૂછનાર ન હતું.

સૌથી પ્રથમ હિંદમાં મુંબઈ મથકે યંત્ર યુગનાં પગલું થયાં અને કાપડની મિલો ઉભી થઈ એ મિલોમાં કશા નિયમન કે નિયંત્રણ વગર કાપડ પેદા થયાં માંડ્યું. આ સ્થિતિમાં વિજ્ઞાપતની કાયદાની મિલોના મલિકોએ પોતાનો દરજ્જો જોયો અને તેમને થયું કે હિંદની મિલો આ રીતે કામ કરતી હશે તો તેની સાથે દરજ્જાલા વિજ્ઞાપતનું કાપડ ટરી રહેશે નહિ, આ માટે મિલોના કામના કસ્ટકો વગેરે અંગે નિયમન થવું જોઈએ અને તેમના હોરીસંચારને પરીણામે સૌથી પહેલાં કારખાનાનો કાયદો સને ૧૮૮૧ માં આપણે ત્યાં અમલમાં આવ્યો.

આ કાયદો પાડી નામો જ હતો તેથી મજૂર વર્ગને ખાસ શાહન મળતી ન હતી. આ કાયદામાં સુધારો કરવાની નજરે મુજબના મિલ મજૂરોનું પહેલું સંગઠન સને ૧૮૯૦ માં થયું, સને ૧૮૯૧ માં સરકારે કારખાનાના કાયદામાં સુધારો કર્યો, તે પછી આ મંડળ સ્થપાયું. તે પછી સને ૧૮૯૬ માં ફેરવેન હિંદી અને યુરોપિયન કામદારોનું કેટલીક સગરો મેળવવા એક મંડળ સ્થપાયું હતું. સને ૧૯૦૫ માં કસ્ટકાના પ્રેસ-કામદારોએ પોતાનું મહાજન ઉભું કર્યું હતું અને ૧૯૦૭ માં મુંબઈમાં ટપાલ ખાતાના કામદારોનું મહાજન સ્થપાયું હતું. અને તે પછી મજૂરોની સ્થિતિથી દુઃખ પામી તેમની સ્થિતિ સુધારવા કેટલાક સામાજિક કાર્યકર્તાઓ મંડળ-કામગાર હિતવર્ધક સભા નામનું મંડળ-સને ૧૯૧૦ માં મુંબઈમાં સ્થપાયું હતું. આ બધાં નામનાં જ સંગઠનો હતાં. હકીકતે પશ્ચિમના દેશોમાં મજૂર ચળવળને નામે ઝોળખાતી ચળવળ જેવી ચળવળ આપણા દેશમાં તો પહેલાં મહાજનના અંત પછી જ શરૂ થયા પામી એમ કહી શકાય.

લાગુને કારણે યીજ વસ્તુઓના લાભોમાં ભારે ઉછાળો આવ્યો. કારખાના ધર્મધોકાર આમવા લાગ્યાં.

મંત્રિકા ધૂમ નદી કરવા લાગ્યા, અને લાકાદેને કાળે પદરોશ સર્યે દેગનો સર્વાધ વધતો ગયો. પણ મજૂરોના પગારમાં કંઈ સુધારા ન થયો ત્યાં મજૂરોનાં અસંતોષ પેદા થયો અને કંઈક જામનિ આવતી ગઈ તેમની લાકાદેનીને કંઈક ઉદ્દેશ થયો તેમજ એમ તેમનાં લાગવા માડ્યું અને તે માટે ત્યાં ત્યાં નવાં મેટાં મજૂર મંડળો ઉભાં થયાં લાગ્યા. હાલે, દયામળાતું ધોરના ગમદાસ જંગલા લાગ્યા હતા, અને તેમના નાનાં મેટાં મંડળે સ્થપાતા લાગ્યાં હતા. એ જગતનામાં પણ જે કોઈ વર્ણસ્થન મહાજનની રૂઝવાન થઈ હોય તો તે અમદાવાદ મજૂરમહાજન સંઘની.

અમદાવાદના એક ગર્ભશ્રીમંત કુટુંબનાં બંદન શ્રીમતી અનસૂયા બહેન સારાભાઈબુ ફિઝ મજૂર વર્ગની હાલાકી જોઈ હતી ઉંચું હતું. કંઈક કંચુ જેમજે એમ તેમની યવા કંચુ હતું. પોતાના અમ્બાસકાળ દર્શિવાન વિચારનમાં તેઓ મજૂરવર્ગના કામના સંસ્કારમાં આવી અને ત્યાં થતી પ્રતિબોધો તેઓ જાણકાર થયાં. દેશમાં પાછા ફર્યા બાદ અમદાવાદના મજૂરોની સ્થિતિ તેમજે જોને તપસી અને આ સ્થિતિ સુધારવી હોય તો મજૂર વર્ગમાંથી અજાનના નિરૂપરતા અને વહેમો નાબૂદ કરતા જેમજે, તેમની રૂંધે સુધારવી જેમજે એમ તેમને લાગવા માડ્યું. અને જે ભણી માનવતાભરી લાગણીથી પ્રેરાઈ સને ૧૯૧૪ ના માર્ચની ૧૪ માં તારીખે તેમજે મજૂરો માટે પંડેલી યાત્રા બોલી. અને જે રીતે મજૂર શિક્ષણનું કામ શરૂ કર્યું. તે દિનસથી અમદાવાદના મજૂરવર્ગે જેમજે કે તેમનું જે કોઈ મિત્ર હોય, તેમની પાત સાંગનાર અને સાચા માર્ગે ચાલવા નાર કંઈ હેય તો તે આ એક બંદન છે સને ૧૯૧૭ માં તાજાખાતાના કારીગરોના પગારોના ઝગડે પડ્યો અને ડિસેમ્બરની ચોથી તારીખે શ્રીમતી અનસૂયાબહેનની ચૂંટના ને દોરવણી મુજબ આ કારીગરોએ સંગઠિત અઠવા ઉઠાવ્યો અને અમદાવાદમાં તે દિવસે સંગઠિત મજૂર ચળવળનો મૂળભૂત પાયો નંખાયો. તાજાખાતાના કારીગરોને તેમની લડતમાં સહજતા મળી ત્યાં સને ૧૯૧૮ ની ચર્યાવતમાં મિલોના શાળાકારીગરોના પગારોના ઝગડો પડ્યો. દિંદના અને જગતના મજૂરોના સદ્ભાવે આ જગતના મહાપુરૂષ પ્ર. ગાંધીજીની દોરવણી એ

લડતમાં મજૂરોને મળી અને ગાંધી-મજૂર-ચળવળના અમદાવાદ અમદાવાદના મજૂરોને રીપવા મળ્યા. જે કે સને ૧૯૧૮ ના એ એનિલામક ધર્મયુદ્ધ પછી બરોબર જે વર્ષે અમદાવાદની મિલોના જૂઠાં ખાતાઓના મજૂરોએ પોતાના મહાજનો ઉંડાં ક્યાં અને હાથોને સને ૧૯૨૦ માં અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ હસ્તીમાં આવ્યું. તેમ જનાં સને ૧૯૧૭ ના ડિસેમ્બરની ચોથી તારીખે સૌથી પ્રથમ સંગઠિત મજૂરમહાજન અમદાવાદમાં અપાઈ હોવાથી તે દિવસ ૧ મજૂર ચળવળના સ્થાપના દિન તરીકે અમદાવાદનો મજૂર સમુદાય જ નહિ, પણ ગુજરાત કાઠિયાવાડમાં ચાલતાં મજૂર મહાજનો પણ પોતાના સ્થાપનાદિન તરીકે ઉજવે છે.

દેશબરમા આ સમયે નાનાં નાનાં અનેક મહાજનો અને મંડળો ઉભાં થયાં હતાં. આ બધાં મહાજનોને એકત્રે બાંધવાની જરૂરત સમજવા લાગી હતી અને પ્રતિતક તેમજ મધ્યસ્થ સંધો ઉભા થવા લાગ્યા હતા.

પહેલા મહાપુરૂષને અતિ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર સંસ્થાની સ્થાપના થઈ અને એ સંસ્થામાં હિંદુસ્તાન એક સભ્ય હોઈ, મજૂરપરિષદમાં મજૂરોના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું આરંભક બન્યું અને આ પ્રતિનિધિઓ તૈયાર કરવા માટે દિલ્લા મજૂરોની મધ્યસ્થ માન્ય સંસ્થા હોઈ. જેમજે એ જરૂરિયાતને લઈને સને ૧૯૨૦ માં એલ દિંડયા ટ્રેડ મુનીઅન કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ, આ વર્ષમાં જ એલ દિંડયા રેલ્વે ફેડરેશનની પણ સ્થાપના થઈ. નર-દયાલ ખતાનું મધ્યસ્થ મહાજન ઉભું થયું.

આંતરરાષ્ટ્રીય સંસ્થાના નિયમ મુજબ મજૂર પરિષદમાં મોકલવાના પ્રતિનિધિઓની પસંદગી દેશના મધ્યસ્થ મંડળ માફકને કરવાની હોઈ, હિંદમાં મધ્યસ્થ મજૂર સંઘ ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. દેશના ભુદાં ભુદાં મથકોમાં સંભોળે ઉભા થતાં નાનાં નાનાં મંડળો ઉભાં થતાં હતાં, પણ ખંચિતના દેશો જોતાં સાચાં મજૂર મંડળો અહીં ઉભાં થતા પાખ્યાં ન હતાં. જે હતાં ને મજૂરોના સચા પ્રતિનિધિસ્થ ન હતાં. તેનું એક મુખ્ય કારણ આ હતું કે મજૂર ચળવળ માટે જે જાતના જેમજે તે જાતના સાચા સેવાભાવી કાર્યકરોની નેતાગીરીની ખામી હતી, તેને પરિણામે સચું તંદુરસ્ત મજૂર સંગઠન લાકા પછી પણ દેશમાં ઉભું થવા ન પામ્યું.

આમાં એક અપવાદ હતો અને તે અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘનો. પૂ. મહાસાગરની નેતાગીરીએ ત્યાં મજૂરોનું મજબૂત મહાજન સ્થપાયું હતું, જ્યારે રેલવેમાં પણ જીદિશાળી નેતાગીરીને પ્રતાપે કીક કીક સંગઠન થયું હતું.

મજૂર-સંગઠનોના માર્ગમાં કેટલીક ભારે મુશ્કેલીઓ હતી. એક તો સંગઠનમાં જોડાના કારીગરોને માલિકો બરબટ કરે ત્યારે મજૂરોને કશું સરકારી નહોતું. માલિકો તેમને મજૂર મુજબ ઉપયોગ કરતા. બીજું માલિકો તેમના મહાજનનો સ્વીકાર કરતા ન હતા. અને ત્રીજી મુશ્કેલી એ હતી કે કાયદામાં મજૂરોના સંગઠન સામે મોના અંતરોએ હતા. આ સામે ધારાસભામાં ભારે ચળવળ ચલાવ્યા બાદ સને ૧૯૨૬ માં સરકારે ટ્રેડ યુનિયન એક્ટ નામનો કાયદો કર્યો.

સને ૧૯૨૮-૨૯ ક્ષેત્રમાં અમદાવાદ સિવાય દેસ ભગમાં નાનાં મોટા મહાજનો પર લાલ પાવટાળાઓનો ફે.યુનિયોના ધણે અંશે કાબૂ સ્થપાયો હતો. આ જ વર્ષમાં મુંબઈની મિલોમાં તેમણે હતાઓ પડારી તોફાનો કરાવ્યા. આ હતાળોમાં તેમને નરાતાર નિષ્ફળતા સાંપડી અને મજૂર ચળવળને ભારે કટોકટી પડ્યો.

ત્યાર પછીના દસ વર્ષના ગાંધીમાં દેશની મજૂર ચળવળ આપસ આપસના જગડાઓમાં અટકાઈ પડી હતી. પરિણામે નવાં મધ્યસ્થ મંડળો ઉભા થયાં પામ્યા હતા. છુટે સને ૧૯૩૮ માં સારી અને સાચી સમજ ફેટ ત્યાં આ બધાં મંડળો એક થયા અને દેગલરના મજૂરોને ન.ને એલ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસ ટામ કરવા લાગી.

બીજા મહાદુરદરોમવાન આ સંસ્થા કમલે સંપૂર્ણ પછે લાલપાવટાળાઓએ લીધી અને તેને પરિણામે સમાજવાદીઓ તેમાંથી છૂટા પડ્યા છે અને તેમણે મજૂર પંથાંવતે નામની નવી સંસ્થા ઉભી કરી છે.

અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ પોનાના હોજમાં જ રહી કામ કરવામાં માનતું હોઈ, શરૂઆતથી તે નેતાગીરીની ખેંચાખેંચીનાં પડયું ન હતું. તે તો પૂ. ગાંધીજીની સૂચનાં અનુસાર પોતાના કામ પર જ ધ્યાન આપતું હતું. મજૂરોની રોજ બરેબરની ફરિયાદોનાં નિકાસ પરવે તે કામ કરતું અને સાથે સાથે મજૂર પગનાં સર્વોચ્ચ

વિશ્વસની પ્રગતિઓ ચલાવતું હતું. દિવસે દિવસે આ મહાજન મજબૂત બનતું ગયું. અને ગાંધીજીની રીતિ વધુ ને વધુ લાભદાયી છે એમ સમજનાં ચુસ્તતા કાઢવામાં એ નીતિને ધોરણે મજૂર-સંગઠનો સ્થપાયાં,

એ લ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસની રીતિ-નીતિ સાથે અમદાવાદ મજૂર મહાજનને મુજબૂત મતબેદ હતો, વિશિષ્ટ હતો. અમદાવાદ મજૂર મહાજનને શરૂઆતથી જ પૂ. બાપુની દોરવણી-સત્તા સૂચન સાંપડેલાં અને તેથી સત્ય અને અહિંસાના મર્ગે જ મજૂરોનું કામ કરવું જોઈએ, મજૂરોનું કામ લેણીતંત્ર અને નીકે કે સફરી મટે કરવું જોઈએ, મજૂરોનું કામ મજૂરોનાં જ પેરે થવું જોઈએ, મજૂરોની લડતો મજૂરોને પોતે જ લડવી જોઈએ, બહારની નાણાંકીય મદદ લેવાં જ નહીં જોરે મુજબૂત સિદ્ધાંતો શરૂઆતથી જ મહાજનને સ્વીકારના. આ સાથે એક એ વત સ્પષ્ટપણે સમજાવવામાં આવી હતી કે મજૂરની દોષ પણ પ્રગતિમાં જૂદ, અપ્રમાણિકતા, ચોરી, છળકાટ કે હિંસાને સ્થાન ન મેળવું જોઈએ. મોટી માગણી કરી ન કરાય. સંગઠનને ઉપયોગ કે બની જી. માટે, દાદાગીરી કે શુકાગીરી મટે ન થાય. ટૂંકમાં સાધ્ય જેટલું ઉચ્ચ રાખામાં આવે છે તેટલાં જ શુદ્ધ સાધ્યોથી જ મજૂર પ્રગતિ ચલાવવી જોઈએ. પૂ. બાપુનો આ અદેશ મજૂર મહાજનને સ્વીકાર્યો છે, અને તે મુજબ તેણે પોતાનું બંધાણ ધડયું છે અને તે અનુસાર કામ કરવા શરૂઆતથી આજ સુધી પધારાકન પ્રવળ કરતું આવ્યું છે. જ્યારે એમ ઇન્ડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોમિસની મજબૂતરોની કામગીરીની એ અનુભવ થયો છે કે તેમને સાધનની શુદ્ધતા અંગે કંઈ પડી નથી. સત્ય અને અહિંસાના સળગ પૂરનો તેઓ ઉપયોગ કરે છે. બીજી તેઓ તેમાં માનના નથી, તેમ આચારમાં મૂકતા નથી. સંગઠિત ચક્રિતને ઉપયોગ મજૂરોના લલા કરતાં બીજા હેતુઓ માટે મોરે લાગે કરવામાં આવે છે.

આમ આ બન્ને સંસ્થાઓની પ્રગતિઓની રીતિ-નીતિમાં મુજબૂત વિશેષ હતો. પણ અમદાવાદ મજૂર મહાજન સંઘ પૂ. ગાંધીજીની દોરવણી નીચે કામ કરતી એક પ્રતિષ્ઠિત અને મજબૂત સંસ્થા બની હોઈ, તે

સંસ્થા ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસમાં જોડાય
એવી એ સંસ્થાના મોવડીઓની ઇચ્છા હતી. તે સંસ્થાના
સારા કાર્યકરો સંઘની સુધારણા માટે મજૂર મહાજન
જેવી સંસ્થા તેમા જોડાય એમ ઇચ્છતા હતા.

આ મટે મજૂર મહાજનને અનેક વખત કહેવામાં
આવ્યું હતું. જરૂરી વડાધારો થઈ હતી. એ આગણી
સ્વીકારી એ સંસ્થામાં જોડાવાનો નિયુક્ત આજ થયો કે લ.
થયો એવી રીતિ ઉભી થઈ હતી, ત્યાં ઓલ ઇડિયા ટ્રેડ
યુનિયન કોંગ્રેસના પ્રથમ કરાના કેટલાક મોવડીઓ તરફથી
જણાવવાનાં આવ્યું કે ભણા, તમે આમાં ક્યાં આવો છો?
આનાં ભાગશે તો રોજની તકરારો અને અચાંચામણી
ઉભા જ નહિ આવો અને આજે એટલું કરો છો તે પણ નહિ
કરી શકો એને બદલ તમે જ શા માટે દેવના ગાંધી દી
મજૂર કાર્યકરોના સવધારથી દેશની નવી મધ્યસ્થ સંસ્થા
ઉભી નથી કરતા? તમે જો તેમ કરશો તો તે અમને ખાતરી
છે કે ટ્રેડ યુનિયન કોંગ્રેસની રીતિનીતિથી દંડાગેશ થયું
સારા સા. મજૂર કાર્યકરો અને મજૂર મંડળો એ
સંસ્થાનાં જોડાઈ જશે.

મજૂર મહાજનના કાર્યકરોને જ નહિ, પણ અન્ય
ગણ્ય દેશનેતાઓને પણ લાગવા માંડ્યું કે દેશમાં
મજૂરોનું સાચું કામ કરવું હોય, અને મજૂરોનું કલ્યાણ,
કરવા સાથે મજૂર શક્તિને સાચે માર્ગે મોજવી હોય,
ઉદ્યોગોને સમૃદ્ધ કરવા હોય, દેશમાં શાંતિ અને આળાની
પેદા કરવી હોય અને છેવટે પૂ. બાપુનું સર્વોદયનું ધ્યેય
હાંસલ કરવું હોય તો દેશના ઔદ્યોગિક મજૂરો મટે જ
નહિ, પણ ખેતીમજૂરોને માટે પણ પૂ. ગાંધીજીએ આદે-
શોલી નીતિરીતિ પ્રમાણે કામ કરતી એક મધ્યસ્થ મજૂર-
સંસ્થા, રચ પવી જોઈએ. મજૂર મહાજન સંઘના
મોવડીઓને આ માટે દેશના સમગ્ર અને ડાહ્યા મજૂર

કાર્યકરો અને દેશનેતાઓ તરફથી સતત આગ્રહ થવા
લાગ્યો હતો અને ગોળ્ય સમય પાડ્યો છે તેમ જણાતાં
પૂ. ગાંધીજીના આશીર્વાદ સાથે સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ
પટેલના નેતૃત્વ નીચે સને ૧૯૪૭ ના મે માસમાં અખિલ
હિંદ ગાંધીય મજૂર કોંગ્રેસની સ્થાપના થઈ.

મે ૧૯૪૭ના દેશકા ગાગામાં દેશના જુદા જુદા ઉદ્યો-
ગોમાં જોડાયેલા કામદારોનાં અનેક મહાજનો આ
મધ્યસ્થ સંસ્થામાં જોડાયાં છે, અને આજે તેની સભ્ય
સંખ્યા લગભગ ૫૬૨ લાખ સુધી પહોંચી છે. દેશના
સમગ્ર, અનુભવી અને કરેલ કામદાર નેતાઓનો તેને
સાથ મળ્યો છે. હિંદી સરકારે પણ તેનો દેવના મજૂર-
વર્ગનું સૌથી વધુ પ્રતિનિધિત્વ ધરવતી સંસ્થા તરીકે
સ્વીકાર કર્યું છે, એટલું જ નહિ પણ આંતરરાષ્ટ્રીય મજૂર
સંસ્થાએ પણ આ સંસ્થાનો એ રીતે સ્વીકાર કર્યો છે.

પૂ. ગાંધીજીની રીતિનીતિ પ્રમાણે સત્ય અને
અહિંસાને માર્ગે શાંતિથી કથી લાલચમાં લપટાયા વગર,
એકધર્મ મજૂર કાર્ય કરવાને પારણામે અનદાવાદ મજૂર
મહાજન સંઘનાથી અખિલ હિંદ ગાંધીય મજૂર કોંગ્રેસ
જેવી દેશવ્યાપી મધ્યસ્થ મજૂર સંસ્થાની સ્થાપના થઈ
છે. અને રાજ્યભરેજ તેની સભ્ય સંખ્યા વધતી જાય છે.
તેનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તરતું જાય છે. આ ખતાવી આવે છે કે
આપણા દેશ મટે પૂ. ગાંધીજીએ દેશી આપણી મજૂર
નીતિ જ કલ્યાણકારી છે. દેશના મજૂરો અને તેમનાં
મંડળો એ માર્ગે ચાલી પોતાનું, ઉદ્યોગોનું અને દેશનું
હિન સાથે એ તો જરૂરનું છે જ, પણ સથે સાથે પૂ.
ગાંધીજીની વચારસરણી જગતભરમાં ફેલાય, વર્ગ વર્ગના
બેદો નાબૂદ થાય અને જગતમાં સાચી શાંતિ ફેલાય અને
સર્વોદયની સ્થાપના થાય એ પણ એટલું જ જરૂરી છે.

બીરબલ સાહની

હિન્દના એક મોટા પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રી

ડૉ. કાન્તલાલ જગનલાલ પંડ્યા.

૧૯૬૬ની પસંત ઋતુમાં હમણે હિન્દી એક. આર. એસ. (F. R. S.-Fellow of the Royal Society of London) તરફ પ્રોફેસર બીરબલ સાહનીની ચૂંટણી થઈ. ધણી જાનની નવીનતા આ ચૂંટણીએ આણી. પ્રોફેસર બીરબલ સાહની પંજાબના બેરા નામના ન્હાના સ્થળના હતા. એમના પિતા પ્રોફેસર રુચિરામ સાહની લાહોરની સરકારી કૌલેજમાં રસાયનશાસ્ત્રના અધ્યાપક તરીકે, તેમ જ પંજાબના એક આગળ પડતા શિક્ષક તથા શિક્ષણપ્રમીય વ્યક્તિ તરીકે સારી પેઠે જાણીતા હતા. એમની માતા થીમતી ધૃવર દેવી (આનન્દ નામના કુટુંબની) હતી, પિતા જેમ હિન્દમાં કેળવણી, પિતાન તથા ઉલોગો વધારવાની એમની ધોંસથી, તથા યુગલ યુરની પ્રતિભાથી જાણીતા હતા, તેમ માતા ધાર્મિક તથા બદ સરકારી વનિતા હતાં. બીરબલ જીન સંતાન (બીજા પુત્ર) હતા. ૧૮૯૧ ના નવેમ્બરની ૧૪ મી તારીખે એ પંજાબમાં જન્મ્યા હતા. હતાં મેઘનાદ સાહની પેઠે એમણે પેતાની કારકિર્દીને ઘેરોભાગ સંયુક્ત પ્રાપ્તમાં આવ્યો હતો. સાહની કરતાં વધારે વર્ષો ગાળ્યાં, હતાં, કારણ કે સાહ તો પ્રયાગથી કલકત્તા ખાજા કર્યા છે જ્યારે સાહની તો સંયુક્ત પ્રાપ્તમાં જ વસી પડ્યા અને લખનવી જ થયા. સુખ્યત્વે એ લખનૌ યુનિવર્સિટીમાં વનસ્પતિવિજ્ઞાન પ્રોફેસર તરીકે તેમ જ વિજ્ઞાનની 'ફેકલ્ટી' ના 'ડીન' તરીકે રહ્યા. ઉપર જણાવેલ ચૂંટણી વખતે તેમ જ મૃત્યુ સમયે પણ તે લખનૌમાં હતા.

આમ એક રીતે એક. આર. એસ. થનારે એ પહેલા પંજાબી હતા, એમણે પહેલા સંયુક્તપ્રાપ્તવાસી હતા. પણ આ વખતે રૌવલ સોસાયટીએ ચલિત ને જૌનિક-શાસ્ત્ર હોડીને પહેલી જ વાર હિન્દમાં જીવનશાસ્ત્રના,

વનસ્પતિશાસ્ત્રના વિજ્ઞાનને પસંદ કર્યા હતા. વનસ્પતિઓમાં વ જે વનસ્પતિનો દબે લોપ થયો છે, જેના અવશેષ કે આધુનિક માત્ર પથ્થરો શિલાઓની વચ્ચે દળાયેલા મળી આવે છે, અને જેનું જ્ઞાન કેવળ એ સામગ્રી દ્વારા જ આવું થઈ શકે છે એવી નાજ થયેલ વનસ્પતિઓના અભ્યાસનો એમને ખાસ શોખ હતો. તેથી વનસ્પતિવિજ્ઞાની ઉપરાંત બૂટશાસ્ત્ર, બૂટર્જીશાસ્ત્ર, બૂટતરશાસ્ત્ર વગેરેમાં વ એ નિષ્ણાત હતા. આ પ્રાચીન વનસ્પતિના શાસ્ત્રને 'Palaeobotany' કહે છે કેવળ મેંકરો કે દર્બારી-મંત્રિ, પણ સામાન્ય ને કશોડા વર્ગો પહેલાંની વનસ્પતિઓનો આ શાસ્ત્રમાં સમાવેશ છે, તેથી તેથી વનસ્પતિના બીરબલ સાહનીને સંસર્ગ રહેતો અને તેનું ધણું જ્ઞાન મેળવી એમણે ડુનિયાની પાસે રજૂ કર્યું છે.

લાહોરની સરકારી કૌલેજમાં એમણે વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. પછીથી ઇંગ્લંડ જઈને ૧૯૧૧ ના ઓક્ટોબરમાં તે કેમ્બ્રિજમાં દાખલ થયા, ત્યાંની ઈમેન્યુઅલ કૌલેજમાં તે 'ફાઇન-સાઇન્સ' થયા, 'સાઈકેમેન્ટ' (આછવને સંબંધ) થયા, અને 'હાર્ડિમેન સંશોધન'નું પ્રતિભા લઈ આવ્યા. 'નેચરલ સાયન્સીઝ' (કુદરતનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રો) માં ડીગ્રી લીધા પછી વિખ્યાત પ્રોફેસર સીવર્ડની કને એમણે પ્રાચીન વનસ્પતિવિજ્ઞાનનો ખાસ અભ્યાસ શરૂ કર્યો. એમની પાસેથી એમને ખૂબ પ્રેરણા, મદદ ને દિશા મળ્યાં. યૂનિકની જર્મન યુનિવર્સિટીમાં પણ તેઓ ઉનાળાનું એક સત્ર રહ્યા, પછીથી ફેરિશ્ન તેમ જ લંડન ખેડે યુનિવર્સિટીઓની ગમી ડી. એમ સી. ની ડીગ્રીઓ એમણે મેળવી. બદ સારા ને અપૂર્વતાવાળા સંશોધનોથી જ આ ડીગ્રીઓ લેવાય છે. વળી એ સારાં સંશોધનોને લીધે દેવલ સોસાયટી તરફથી તેમ જ ઈમેન્યુઅલ કૌલેજ તરફથી પણ એમને મીઠું ('પ્રાન્ટ' રૂપે) મળ્યાં કરતી.

પહેલા વિવયુક્તનો આખો સમય સાહની ઇંગ્લંડમાં રહ્યા એમની શોધોએ ત્યાંના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓનું ખ્યાલ ખેંચ્યું. પ્રોફેસર સીવર્ડની પણ એવી મમતા થઈ કે એ એમના માનીતા શિષ્યોમાંના એક થયા; છેલ્લા ત્રીસ વર્ષમાં

સાહનિએ પ્રાચીન વનરપતિ સંબંધી જે કામ કર્યું છે તે જ બતાવી આપે છે કે આ મહાન ગુરુની આશાઓ બીરબ્રજે કેવી સરસ રીતે પૂરી પાડી.

૧૯૧૯ માં તે હિન્દુ પાઠ્યાલય, અને નવા રથપાલેજ કાશી વિશ્વવિદ્યાલય (બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટી) માં વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તથા એના વિભાગના વડા નિમાયા. ૧૯૨૦ ના એપ્રિલમાં મ્હારે કાશી જવાનું થયું હતું: તે વખતે મ્હારો એમની સાથે પહેલો મેળાપ થયો. એમનું આ પ્રથમ દર્શન જરૂર આનન્દજનક હતું.

એ જ વર્ષમાં એમનાં લગ્ન શ્રી સાવિત્રી સુરીની સાથે થયાં, અને તેઓ કાશી છોડીને લાહોરની સરકારી કોલેજમાં વનરપતિશાસ્ત્રના એક પ્રોફેસર તરીકે ગયા. પછી વળી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં લખનૌ યુનિવર્સિટી રથપાલેજ, અને ત્યાં ૧૯૨૧ માં વનરપતિશાસ્ત્રના પ્રોફેસર તથા વનરપતિ વિભાગના વડા તરીકે ગયા. અને પછી ત્યાં જ રહ્યા. કેટલાક સમય પછી પિતાનની 'ફેકલ્ટી' ના 'ડીન' તરીકે એ ચૂંટાયા મરજીપર્ત આ સ્થાનો એમણે સાચ્યા.

સાહનિએ વારંવાર ઇન્ડિયન પુરાણની મુસાફરીઓ કરી છે, લાંબા નિવાસો પણ કરેલ છે. ઘણી વિદ્વત્સંસ્થાઓ, સભાઓ તથા યુનિવર્સિટીઓ સાથે એમણે સારો સંબંધ રાખ્યો છે. એમના સ્વભાવનાં કેટલાંક સુલક્ષણો આથી પણ સ્પષ્ટ થાય છે. હિન્દુ યુનિવર્સિટી છોડ્યા પછી તેઓ ત્યાંના એક 'એનરરિ' (સંમાન્ય) પ્રોફેસર તરીકે ચાલુ રહ્યા છે (એસ. રાય, રામન વગેરેની પેઠે). ૧૯૨૯ માં કેમ્બ્રિજ યુનિવર્સિટીએ એમનાં વિશેષ સંશોધનકાર્યની ઉપર એમને 'એસ સી. ડી.' ની ડીગ્રી આપી. આ ડીગ્રી સાધારણ ડોક્ટરની ડીગ્રી કરતાં વધારે જાંવી અને વિરલ ગણાય છે. કદાચ એ મેળવવામાં હિન્દીઓમાં તેઓ પહેલા જ હશે. ૧૯૩૬ માં, એફ. આર. એસ. થયા. એ જ વર્ષમાં, કલકત્તાની રોયલ એશિયાટિક સોસાયટિ ઓવ બેંગાલ તરફથી, જીવનશાસ્ત્રમાં ઉચ્ચ સંશોધનો કરવા માટે, 'બાર્ક્લી-ચન્દ્રક' (Barclay medal) એમને અપાયો, તેમ જ ૧૯૪૭ માં સરકારેથી રામકિંગ રેડિ રાષ્ટ્રીય પારિતોષિક (National Prize for Sciences Agriculture and Technology) એમને મળ્યું.

'ઈન્ડિયન સાયન્સ કોગ્રેસ' ના તેઓ ત્રણ વખત

એક વિભાગી પ્રમુખ થઈ ચૂક્યા છે અને એક વખત આખી કોગ્રેસના મુખ્ય પ્રમુખ થયા છે. ૧૯૨૧ માં તે વનરપતિવિભાગના પ્રમુખ હતા. ૧૯૨૬ માં બ્રહ્મશાસ્ત્ર-વિભાગના પ્રમુખ થયા, ૧૯૩૮ માં 'સાયન્સ કોગ્રેસ'ની રજતજયંતીના પ્રસંગે વનરપતિવિભાગના 'ફરીથી પ્રમુખ થયા, અને ૧૯૪૦ માં મદ્રાસની બેઠકમાં તે આખી કોગ્રેસના સામાન્ય પ્રમુખ હતા.

હિન્દની ત્રણ જાણીતી મુખ્ય વિજ્ઞાન સંસ્થાઓમાં પણ તે સારા પદ ઉપર રહી ચૂક્યા છે. પ્રયાગની 'નેશનલ એકેડેમિ ઓવ સાયન્સીઝ' ના તે 'ફેલો', ઉપપ્રમુખ, પ્રમુખ તથા વિદેશ ખાતાના મંત્રી (ફોરેન સેક્રેટરિ') રહી ચૂક્યા છે. રામનની બેંગલોરની 'ઈન્ડિયન એકેડેમી'ના પણ 'ફેલો' તથા ઉપપ્રમુખ (ટેક લગી) રહ્યા. નેશનલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ઓવ સાયન્સીઝ'ના પણ 'ફેલો' તથા ઉપપ્રમુખ હતા. ૧૯૨૧ માં રથપાલેજ 'ઈન્ડિયન બોટેનિકલ સોસાયટિ' ('હિન્દી વનરપતિ વિદ્યાની સભા') ના સ્થાપક તથા પ્રમુખોમાંના તે (૧૯૨૩) માં એક હતા. 'રોયલ એશિયાટિક સોસાયટિ ઓવ બેંગાલ'ના તથા 'ઈન્ડિયન એસોસિએશન ફોર ધી કલ્ટિવેશન ઓવ સાયન્સ' (બેક કલકત્તામાં) ના પણ તે સભ્ય હતા. લાહોરની 'ફિલોસોફિકલ સોસાયટી'ના તે માજપ્રમુખ હતા.

હિન્દની બહાર પણ એમની ખ્યાતિ ખૂબ પહોંચી છે. ૧૯૩૦ માં પાંચમી 'આન્તર રાષ્ટ્રીય વનરપતિશાસ્ત્રની કોગ્રેસ' કેમ્બ્રિજમાં મળી હતી. તેના પ્રાચીનવનરપતિના વિભાગના તે એક ઉપપ્રમુખ હતા. છઠી 'આન્તરરાષ્ટ્રીય વનરપતિ કોગ્રેસ' એમ્સ્ટરડેમ (હોલેન્ડ) માં ૧૯૩૫ માં મળી. તેના પણ તે જ મુજબ પ્રાચીનવનરપતિવિભાગના ઉપપ્રમુખ હતા. આ જ કોગ્રેસની સાતમી બેઠક ૧૯૫૦ માં સ્ટોકહોમ (સ્વીડન) માં મળવાની છે તેના તે મુખ્ય પ્રમુખ પણ ચૂંટાયા, પરંતુ એ ઉંચા પદ ઉપર બેસવાનો પ્રસંગ આવતા પહેલાં તે તે ચાલી ગયા.

તે ઉપરાંત 'બ્રહ્મશાસ્ત્રની સભા' ('જ્યોત્સોજ્જ્વલ સોસાયટિ') ના તે સભ્ય હતા. અમેરિકાની 'એકેડેમિ ઓવ આર્ટ્સ એન્ડ સાયન્સીઝ'ના પણ તે સામાન્ય સભ્ય હતા. એમના રસના ખીજા વિષયોમાં શિક્ષકોએનું શાસ્ત્ર પણ હતું, અને 'યુનિવર્સિટી સોસાયટિ' ('શિક્ષકશાસ્ત્રની સભા') તરફથી એમને ૧૯૪૪ માં નેશન-રાર્ટિ ચંદ્રક મળ્યો હતો.

‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ પોતાની રજતજયન્તીના ઉત્સવપ્રસંગે (૧૯૩૮ માં) ‘પાઠશાળા પંચીસ વર્ષમાં હિન્દની વિજ્ઞાનની પ્રગતિ’ કરીને, ૭૬૭ પાનાંનો એક દળદાર ગ્રન્થ પ્રકટ કર્યો છે. તેમાં વિજ્ઞાનનાં જુદાં જુદાં શાખા-શાસ્ત્રોમાંનાં એક પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રની શાખા ઉપરનો ભાગ સાહનીએ તૈયાર કર્યો હતો, જેમ ભૌતિક શાસ્ત્રના સંબંધનો ભાગ મેધનાદ સાહે તૈયાર કર્યો હતો તે જોવાથી તેમ જ ‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ના ૧૯૨૧, ૧૯૨૬, ૧૯૩૮, તે ૧૯૪૦ ના રીપોર્ટ ઉપરથી સાહનીનાં ભાષણોનો તથા મુખ્ય કાર્યનો સારો ખ્યાલ આવશે, ‘બ્રિટિશ એસોસિએશન ફોર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઓફ સાયન્સ’ ની ૧૯૩૯ ની બેઠકના પ્રમુખ પ્રોફેસર સીપર્ડે દત્તા; ખીજે જ વર્ષ (૧૯૪૦) ‘ઈન્ડિયન સાયન્સ કોંગ્રેસ’ના સામાન્ય પ્રમુખ સાહની હતા. બન્નેનાં આખ્યાનોમાં ઘણી સમાનતા છે.

સૌથી છેલ્લે (અને આ સાહનીનું છેલ્લું પરંતુ જીવનનું એક મહોદ્દમાં મહોત્સવ કાર્ય છે) ખીરબહે લખતોમાં ‘પ્રાચીનવનસ્પતિની સંરચા’ (Institute of Palaeobotany) રચાવી (૧૯૪૬). હિન્દમાં તો તે અપૂર્વ સંરચા છે જ, પણ આખી દુનિયામાં ય તે અનન્ય છે, કારણ કે કોઈ દેશમાં પ્રાચીન વનસ્પતિના સંશોધનની આવી અમ્લગ સંરચા હજી નથી. તેને સાહનીએ પોતાની બધી મિલકત આપી દીધી છે. પોતે જાંગલીભરમાં કરેલ પ્રાચીન તથા અવાંચીન સઘળી વનસ્પતિઓ, ફોસિલ’ વગેરેનો અન્વેષ સંપ્રદ, તેમજ પોતાની કુલ લાઘિજેરી સાહનીએ આને આપી દીધી છે. સંયુક્ત પ્રાન્તની સરકારે તે માટે એક સરસ મકાન કાઢી આપ્યું છે અને હિન્દની સરકારે શરૂના તથા આગળ નિર્વાહના ખર્ચને માટે ‘ગ્રેન્ટ’ આપવાનું રીકાર્ડું છે.

એ સંરચાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્ર (વિજ્ઞાનમાં વિજ્ઞાન અર્થમાં) ના અભ્યાસ તથા વિકાસ કરવાનો તથા આર્થિક ભૂશાસ્ત્ર (economic geology) ના પ્રશ્નોના નિકાસમાં તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. મૂળના નવાં અપૂર્વ સંશોધનો ઉપરાંત વિદ્યાર્થીઓને તાલીમ આપવાનો હેતુ પણ છે. તે માટે શિષ્યગતિ વગેરેની વ્યવસ્થા પણ છે. આવાં સંશોધનો તથા તેઓની વ્યવસ્થા યુરોપ-અમેરિકામાં કેવી રીતે થાય છે, શી સગવડ છે, કેવાં સાધનો છે વગેરે જોવા તથા નેની મરિતી એકઠી

કરવાને ૧૯૪૭ માં હિન્દી સંકારે સાહનીને તે દેશમાં કોલક્યા હતા. ત્યાંથી તે ૧૯૩૭ ના સંરચામાં પાછા ફર્યા હતા.

સાહની અને પંડિત જવાહરલાલ નેહરુ વિદ્યાપતમાં (કોલેજમાં) સાથે ભણતા હતા. સાહનીના આમંત્રણથી પંડિતજી આ સંરચાનો પાપો નાખવાને માટે ખાસ લખાનો આપ્યા. ૧૯૪૬ ના એપ્રિલની મોથી તારીખે એનો પાપો નાખાયો.

આ પાપો નાખવાની વિનંતિ કરતાં સાહનીએ જે ભાષણ આપ્યું હતું તેમાં કહ્યું હતું કે: “... આ સંરચા આખી દુનિયામાં એક જ ને પહેલી છે, .. પ્રાચીન વનસ્પતિવિજ્ઞાન એ વનસ્પતિશાસ્ત્ર ને ભૂશાસ્ત્ર બન્નેની મળાને ધન છે. વસ્તુતઃ તે શિક્ષાઓની વનસ્પતિનું શાસ્ત્ર છે, આ શાસ્ત્રમાં આપણે કેવળ ‘ફોસિલ પ્લેન્ટ’-શિક્ષાઓની ઉપર ઉગ્રજ, શિક્ષામાં કારણે ને સમવાયેલ વનસ્પતિઓનો જ અભ્યાસ કરીએ છીએ એમ નથી. પણ તે વનસ્પતિ જેમાંથી મળી આવે છે તે પદ્યશોધને અભ્યાસ કરીએ છીએ. આમ કર્યાથી જ ભૂમિનાં વિધિવિધ સમગ્રની વનસ્પતિની ઉત્ક્રાન્તિનું કાંઈક માનસિક ચિત્ર આપણે ખડું કરી શકીએ છીએ. આ વાત આપણે અનુભવ ઉપરથી જ મિલક કરી શકીએ છીએ ‘ફોસિલ’ વનસ્પતિના અભ્યાસથી વનસ્પતિઓના વિકાસના ઇતિહાસમાં આપણે રોકાઈએ છીએ કરી શકીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ ભૂમિ ઉપરના યથેના આધુન્યની પણ એકંકસ દ્રષ્ટિકત આપણને માર્ગ મેળવે છે. એથી પૃથ્વીનાં ખનીજ દ્રવ્યોને શોધી શકાય છે, ખાસ કરીને કોપ્રસા તથા તેલ જેવાં. વળી ભૂતકાળની ભૂગોળનું કાંઈક ચિત્ર આપણે નેઈ શકીએ છીએ. પૃથ્વીના કવચ જેવા યથે અને પોષકોનો શોધ બનેલા છે, પૃથ્વીની ગતિથી તેઓની ઉપર શી અસરો થાય છે અને તેમાંથી આપણા ખંડનાં ખંડોની ઉપર શી અસર થાય છે તેની પણ કાંઈક સમજણ મેળવે છે.

“આવા ઘણા યથે ભૂશાસ્ત્રીઓએ વનસ્પતિ રિડિટ જ માની લીધેલા હતા. શીટ ડાઝ એવા આ યથેમાં વનસ્પતિનાં સમૂહ ‘ફોસિલો’ છે અને તેઓએ શિક્ષાઓની ઉંમર ઉપર તથા તેલવાળા યથેની ઉપર યુક્તજ પ્રકાશ નાંખ્યા છે...”

“આ પાપોનો પદ્યર છે તે તદન અસાધારણ પ્રકારનો નમૂનો છે. જુદા જુદા દેશોમાંથી સંગ્રહેલ શિક્ષાઓ તથા ‘ફોસિલો’માંથી નેને આ લેખોગટરિમાં જ અના-

વવામાં આપ્યો છે. સૌથી વધુ પુરાણાં ફૅસિલિટી માંડીને સૌથી વધુ અર્થાચીન સમયનાં 'ફૅસિલિટી' એમાં સમાયાં છે. એમાંમાં એમાં ૬૦ કરોડ વર્ષોથી તે લગભગ એ હજાર વર્ષો લગીના સમયના તે નમૂના છે. એ નમૂનાઓમાંના કેટલાક અમે જ લીધી બેઠા કરેલા અને ખીજા કેટલાક આખી પૃથ્વી ઉપરના મહારા બન્યુંએએ અમને ભેટ આપેલા છે. આમ અમારાં સાધનોની મર્યાદા પ્રમાણે પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રના પૂરા ક્ષેત્રના પ્રતિનિધિઓ અમે આ પાયાના પધ્ધતમાં મૂક્યા છે."

આ સંસ્થાને જગનના ઘણા વિદ્વાનોએ સારા આવકાર આપ્યો, પણ એમાં કંઈકનાનું એક પાસું આવી ગયું. આ ગુલ કિયાની પછી તરત જ સાહની માંદા પડ્યા, માંદગી બદ ગંભીર ઘટ અને હ થી એપ્રિલે તો એમનો છપ બીડી ગયો.

કહે છે કે એમના છેલ્લા રાજ્દો એ હતા કે "આ સંસ્થાનું જતન કરજો." સાહનીને સંતાન નથી. એમનાં પત્ની શ્રીમતી સાવિત્રી સાહનીએ છવનભર એમને ખૂબ સાથ આપ્યો છે, એમનું કામ ઉપાડી લીડું છે, સહચાર આપ્યો છે, સાથે હર્ષાંશ્વર્ય છે અને આ નવી સંસ્થાનાં તે પ્રમુખ છે. કહોને કે આ પુરાતન વનસ્પતિ-મંદિર એ બનેનું ખરું સંતાન છે, અને હવે સાવિત્રી જીવે જ એને ઉછેરશે. સાહનીના મિત્રો નથા શિખોનું વિશાળ મંડળ એમાં જરૂર મદદ કરશે.

આમ ડૉક્ટર સાહનીએ જીવંતની પૂરી કમાઈનો, પોતાની સકળ વિદ્યાનો અને પોતાની પત્નીનો ય ઉત્તમ ઉપયોગ કર્યો. બોલે છવનની બધી કમાઈનું સમર્પણ કરીને કલકત્તામાં સંશોધન-મંદિર રચાડું; રાવ તો પહેલેથી જ પોતાના યુવાન શિષ્યોને સર્વ આપતા રહ્યા હતા, છતાં છેવટે પોતાના પગારનો મોટો ભાગ એમણે કલકત્તા યુનિવર્સિટીની 'પિચાની કોલેજ'ને આપ્યો. રામને તો એક મહાવ્યાયથી જ પાઠશાળાનું શરૂ કર્યું, અને વળી એંગ્લો-સાર્વજનિક હવે 'ઈન્ડિયન એકેડેમી' નું મંદિર, પ્રયોગશાળા વગેરે વધુ ધન એકત્ર કરીને રચાડું છે. સાહનીએ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે નવી જ. જાતનું પ્રાચીનવનસ્પતિશાસ્ત્રનું મંદિર, પોતાના સર્વસ્વના દાનથી ઉઘાડ્યું.

પ્રાચીન વનસ્પતિશાસ્ત્રના કામનો શોખ હિન્દમાં સાહનીએ જ પહેલો કેળવ્યો. એમને આ કામની

ઘણી ધમશ હતી જે હવે એમનાં પત્નીમાં ને શિષ્યોમાં કિતરી છે. કેન્સિંગ્ટનમાં એ અભ્યાસ કરતા હતાને કાંઈક સંશોધનો પ્રકટ પણ કરી ચૂક્યા હતા તે વેળાએ (૧૯૨૦ માં) ઑસ્ટ્રેલિયાથી એમના ગુરુ પ્રેફેસર સીવર્ડ ઉપર કેટલીક 'ફૅસિલિટી' તથા 'petrified plants' ની સામગ્રી મોકલવામાં આવી, એનું વર્ણન, એળખ, વર્ગીકરણ વગેરેનું કામ, ખૂબ ભરોસાથી, સીવર્ડે આ યુવાન હિન્દીને સોંપ્યું. એ કામ પૂરું થયા પછી (ઑસ્ટ્રેલિયાના) કરીન્સલેન્ડના 'જ્યોર્જીનકલ સર્વે' ('ભૂશાસ્ત્રીય અવલોકન') ના અધિકારીને તેનો રીપોર્ટ મોકલતાં, તેમાં પ્રેફેસર સીવર્ડે યુવાન સાહનીને ખૂબ અભિનંદન આપ્યાં. તે જ પ્રમાણે "હિન્દના ગોંડવા-વાનાની વનસ્પતિઓ : એક પુનરાવર્તન" કરીને એક સંશોધનમાસ સાહનીએ પ્રકાશિત કરી. પ્રાચીનવનસ્પતિ-શાસ્ત્રના આ કામની ઉપરાંત છવતી અર્વાચીન વનસ્પતિ-ઓના સંબંધમાં એમની વિદ્વતા તથા શોધબોલો પણ પ્રશંસાને પાત્ર થઈ છે. એ સૌની નિમિત્તયાળી નોંધ પ્રેફેસર સાહનીના સંબંધી જે હકીકતો વૈજ્ઞાનિક પત્રોમાં પ્રકટ થઈ છે તેમાં આવેલ છે.

સાહની જરા ન્હાની નાણુક દેહચણિવાળા તથા ૧૯૩૦-૩૧ ના ગાંધીજીના સત્યાગ્રહની પછી રવચ્છ ખાદીધારી હતા. સુંદર સુખાદૃતિ, વિચારમાં ઉતરી ગયેલી છતાં તેજભરી આંખો, કામળતા ને સ્મિતની વચ્ચે વારંવાર ઉત્સાહ ને આવેશ જખરી બેઠે એવી પ્રકૃતિ, અને ઘણીવાર રમણીય નાણુક પત્નીનો સાથ : એ સર્વને લીધે તે આકર્ષક થતા હતા, એકંદરે સારું બોલી શકતા, અને પોતાની સાથે કામ કરનારાની તથા પોતાના શિષ્યોની ઘણી પ્રીતિ સંપાદન કરી ચૂક્યા હતા.

રામનની સાથે એમને સારી મૈત્રી હતી. એમની પાછળ રામને લખ્યું છે કે 'આજના કાળમાં Sahni could ill be spared.' શ્રી રાજગોપાલાચાર્ય સાહનીના અનિસંસ્કારને સમયે મોકલેલ શોક સંદેશમાં કહ્યું હતું તેમ આપણે એટલું જ ઇચ્છીએ કે "મૃત્યુ નિર્દયતાથી આપણામાં જે જે રચાનો ખલી કરી દે છે તે તે રચાનો પૂરને માટે સાહની જેવા ખીજાઓ વધુ ને વધુ સંખ્યામાં આવ્યા કરો."

*સેબકના "વિજ્ઞાન મંદિર" નામે પ્રકટ થતાં પુસ્તકમાંથી એક પ્રકરણ.

શ્રીસ્વભાવ

શ્રી પુરુષ જયકર

શકુરની બહાર ધણે દૂર શ્રમજીવીઓનાં ઝૂંપડાં હતાં. ભાગ્યે જ ચાર ફૂટ ઊંચાઈનાં લાગતાં આ ઝૂંપડાંનાં છાપરાં ઉપરથી મેઝાં ચિંચરાં લખાડતાં હતાં અને આલુ-બાલુ તુટેલાં ડબ્બાં વેરાયેલાં પડ્યાં હતાં. દુર્ગંધ મારતી ખાળ, દાંતિયાં કરતાં વાંદરાં, રખડતાં કૂતરાં અને ધૂળમાં આઘાટતાં છોકરાં-આ વિશિષ્ટ સૃષ્ટિનાં ખાસ અંગો હતાં.

એમાંના એક ઝૂંપડાના બારણાં પાસે એક સ્ત્રી બેઠી હતી. તે એકામ નજરે ધાસતાં ઊતાંનું ઘેરકું વણી રહી હતી. એક છેડા પગના અંગૂઠામાં ભરાવીને, પહેળા પગ રાખીને, બીજે હાથે એમાં કંચેલાં ઊતાંને તે વળ દઈ રહી હતી. એની આસપાસ તાડનાં પાન પડ્યાં હતાં, જેમાંથી સાવરણી બનાવવામાં આવતા. એ સ્ત્રીના પગ આગળ એક નવ માસનું બાળક ઊંઘતું હતું. બાળકના

તે સ્ત્રીએ ભૂરા રંગનું, લગભગ ચોંધકું થઈ ગયેલ વસ્ત્ર પહેર્યું હતું. વાળનો અંગોઝો લીધેલો હતો અને હાથ તથા મોં ઉપર ધૂળના યર બાઝેલા હતા. એના વક્ત્રસ્થળ ઉપરની ચોળી હજી ઢીલી જ હતી, જે ઉપરથી એણે હમણાંજ બાળકને ધવડાવીને સુવરાચું હસી એમ અનુમાન કરી શકાય. સ્ત્રીના મુખ ઉપર ચિંતા અને ઝાણિની રેખાઓ સ્પષ્ટ તરી આવતી હતી. એના હાથ ઘેરકું વણવામાં ખૂબ ઝડપથી ફરી રહ્યા હતા.

ઝૂંપડાંઓની નજીકમાં ઘઉંને પસાર થના રસ્તા ઉપર એક સ્ત્રી માથે પાણીનાં બે માટલાં લઈને જઈ રહી હતી. એના પેટમાં બાળક હતું તે આ બાઈની ઝૂંપડી પાસે ઊભી રહી અને આ રીતે ઉંદરીને બોલી "કેમ રાખી ! પાણી ભરવા કેમ નથી આવતી ?"

શરીર ઉપર એકે વસ્ત્ર નહોતું. માત્ર માથા ઉપર એક બૂની બાબોપી એકાડેલી હતી. બાળકની પાસેજ એક થાંભલા સાથે વાંદરાને બાંધેલું હતું. વાંદર આસપાસ વેરાયેલા એકવાડના કણુ ચાટી રહ્યું હતું.

"આવો મધુતાષા ઘણા દિવસથી તમારી બેઠે વાત કરી નથી; આવો, આવો."

મધુતાષા અંદર આવીને બેઠી. તે સમીને પાંદડાં એકઠાં કરી આપવા શાગી.

“ચક્રી ઉપર બેઠું પાણી ભરતાં બે કલાક થયા” મધુએ શરૂ કર્યું. “પેલી રાત્રી ચક્રીને વળગી રહીતી તે કેમે કરી જાખડતી નહોતી, ને મારે આટલું ખોરી થતું પડ્યું.”

“એટલા સારું તો હું પાણી ભરવા ના આવી મધુ-તાઈ! જુઓ છો ને કેટલું કામ પડ્યું છે તે?” તાડનાં પાંદડાં તરફ આંગળી ચીંધતાં રામી બોલી. “કંટાટો તો કાલ આપી લાગ્યાનો. ને મારા ઘરવાળો તો જાણે છે ને, બે દિવસ પાંડે જ પડ્યો રહ્યો છે.” બોલતાં બોલતાં અમ-ખાતા દોરડાને તેણે બેરથી આંચકા માર્યો.

“પેલી ગમની બાપરીઓ કેટલી બૂંદી છે તે જાણો છો ને મધુતાઈ? પેલી સકુ મારા ગામની. અમે અહીં આવ્યા તેના આગસા વરસે જ એ આવેલી, ને એને પેલી બાપરી મળેલી. હવે એ એમ જ માની બેઠી છે. કે એ મારી ઉપરી છે. એ મૈડ કેટલો કરે છે ને ગાળો કેટલી ભાંડે છે! બોહો....” બે હાથ લાંબા કરીને મોંના મચેકડા અને ખભાના ઉક્કાળ સાથે રામીએ આપવીતી શરૂ કરી.

“એનો ઘરવાળો મીલમાં કામે જાય છે.” મધુ બોલી.

“બોન, તમને શી ખબર? એનો ધણી નહિ, પણ એ કમાય છે. એ તો જોની તેની સાથે ફરે છે.”

“ફૂતરી નહિ તો! એનો ધણી મીલમાં કામે જાય છે એટલે જાણે એની નાત ફરી ન ગઈ હોય એમ વાત કરે છે!”

“હું પાણી ભરવા જઈ છું ત્યારે બોન! મને હલકા પેટની ને લિખારણ-એવી એવી ગાળો ભાંડે છે.” તાડનાં પાન એક બાજુએ ચૂકતાં રામીએ ફરિયાદ કરી.

“આપણે લિખારી ને એ મોટી શેઠાણી ના જોઈ હોય તો! જાણે એના બાપદાદાએ વાંદરાં નચાવીને કાંઈ દિ બીખ જ ન માગી હોય!”

“બીખનો ધંધો તો બહુ દારો બોન! મારી માસીના કાકાનો છેકરો જયેરા લિખારી હતો. પોણેહો વરસે મૂંઝો ત્યારે પાછળ દગતો રપિયા મેલતો ઝો. એ દાંડા દારા હતા. આજ તો આપણે મોટા ધર્મ ગયા તે મીલમાં કામે જઈએ છીએ!” બોલતાં બોલતાં રામી બેરથી તિરસ્કાર-પૂર્વક થૂંકી.

“અરે રામીઆઈ, તે બીજું દાંડબુંદ? કે છે કે આપણે ગંદા છીએ ને રોગ ફેલાવીએ છીએ તે એ લોક આપણને અહીંથી કાઢવાના છે.”

“કાઢવા તો દો.” દોરડું હાથમાં લઇને બેરથી વળ દેતાં રામી બોલી. હવે કેતાપોતે કે આપણી નાતનાં લોક આપાં તે પેણાં આંધ્યા બે ગહ છેટે આપણા વડવા ખુલ્લામાં રહેતાતા. તોથી એ લોક ખાલી કરવાતું કહ્યું તઈ આપણા લોક ના પાડી. એટલે ઈલોકે આપણાં ઝૂંપડાં બાળ્યાં, ને આપણા લોક ફેર બાંધ્યાં ને ઈમ તેણુ વાર બાળ્યાં ને તેણુ વાર બાંધ્યાં.”

“આમ કે છે કે આપણે ગંધાતાં હોઈએ, ને આમ પાણીની ચક્રી માગીએ હોઈએ તઈ ના પાડે છે ને કે વગર રજાએ રહે છે તે ચક્રી ને મળે, જૂલમ છે ને? એ લોક કે છે કે આપણાં છોકરાં ગંધ મારે છે; નાવા પાણી ના મળે તારે ગંધ ના મારે તો શું એમાંથી મુશ્કાલ ને મોગરા મેંકવાનો હતો?”

“હરો, લાગ્ય આપણાં. રામી, તારો નાનો લાલ કેવો સરસ દીસે છે! કાલ કે બીખમાંથી મળ્યું કે નાંદ? મારું તો વાંદરું માંદું છે તે હાથ લાંબા છે.”

“બોન, વાત જ ના પૂછો! બહુ જ ખરાબ દારો ઝો. લોક એવા કેંજૂસ ધર્મ ગયા છે કે વાત ન પૂછો. હવે આજ મારે બીખે નથી જવું. ચુરસાએ મારી બીખ મારી નાખી છે ને આજ તો આના બાપનેય બીખે મારવો છે.”

“હું એને ખાવાતું નહિ ધરે તો એ તને ફેટી નાખશે. નથી જાણતી?”

“મને મારશે ને? હા મારે. એ મને મારે એ તો બહુ ઝમે. એનામાં એટલું કીચત ના રહ્યું હોત તો ક્યારની એ હું એને છોડીને નાસી ગઈ હોત.”

“એ બૌ દેખાવડો છે એટલે તો બોન, તારે સાજો યોપાપહેરો રાખવો. પેલી ગમની સકુડી બેડે મેં ઇને નખરાં કરતાં જોયોતો.”

“કોણ સકુડી—રાંડ ફૂતરી? મારા ધણી સામી નજર તો માંડે! આખા ને આખી જાતેરી નાખ્યું!”

“તો થા તેયાર બે સામે આવે.”

સકુ કેંક ગણગણતી આવતી હતી. એણે નવો સારડો ને નવી અલસચની ચળકાટ મારતી યોળા પહેર્યાં હતાં. વાળ સુગંધી તેલ નાખીને આકર્ષક રીતે ઓળખા હતાં, અને કાનની પાછળ ચંપાનાં ફૂલ ખોરવાં હતાં. તે રામીની નજીક આવીને બેઠી, ને મધુતાઈના ખબર પૂછવા લાગી.

“કેમ, મધુતાઈ-કેમ છે ? છોકરાને કેમ છે ?”

“સાડુ” મધુતાઈએ ટૂંકમાં પતાવ્યું.

રામી નીચું જોઇને ખૂબ ઝાપટી કામ કરી રહી હતી.

“રામીબાઈ, તમે એકલાં યા હારુ કામ કરો છો ?

તમારો ઘરવાળો ક્યાં ગયો ? એને મીલમાં કામે મોકલતાં હો તો આ મારા જેવાં નવાં કપડાં પહેરવા મળે ને ?”

એમ કહેતાં સકુએ પોતાના નવા સાલ્વાનો એક છેડો ખેંચીને બતાવ્યો. રામીને રામે રામે ક્રોધ વ્યાપી રહ્યો.

“તારે મોઢે મારા ધણીનું નામ ન લેતી.” એ તાડ્યો.

“કેમ અલી, શું કામ ના લઉં ? કેવો રૂપાળો છે ? અધાં બેરાંમાં કનેયા કુંવર જેવો લાગે છે !” સકુ નફટાઈપૂર્વક હસી.

“ચૂપ રહે, એ પંદેલી ! મારા ધણી ઉપર તે બદનામત કરી છે. હું જાણું છું.”

“અરે, એમાં તને નવાઈ શી લાગે છે ? તારી બાત સાંભું તો જો. તું ઘરડી થઈ ગઈ પછી એ ઘરુ દીંચીને ખીજનાં બેરાં ઉપર નજર ના નાખે તો શું કરે ?”

“રામી, એ તો ડોકલી છે. એના બોલ્યા સાંભું ના જોઈશ. એને બોલવાનું જ ક્યાં જાન બળ્યું છે ?” મધુતાઈએ વચ્ચે પડીને બગાડતા અગ્નિને દારવા પ્રત્યક્ કર્યો. પણ એની જવાબો એકદમ રામે તેની હવે રિયતિ રહી નહોતી.

“શું બોલી-શું બોલી ?” મધુની વાત નહિ ગળુકારતાં રામીએ ગાડ નાખી. “રાંડ નફડત, મારા છોકરા ઉપર તારો ઓછાશે પડે તે પહેલાં નીકળ અહીંથી.”

“જરા બેઠી તો રહે. તારા ધણીને આવવા દે. મને બહુ સરસ લાગશે એમ કહીને તારા ધણીએ જ મને આ સાલ્સો અપાવ્યો છે. હવે કંઈ કહેવું છે ?”

“નીકળ અહીંથી, નફડત, નહિ તો તારી આંખો ખેંચી કાઢીશ, રાંડ ભૂંડણ !” એમ બોલતાં બોલતાં તો રામી સકુને ગળે બાઝી. થોડી વાર બેઠે વચ્ચે સારી પેટે ઝપાઝપી ચાલી. છેવટે જ્યારે મધુતાઈએ બન્નેને ખૂટી. પાડી ત્યારે સકુનાં મોં ઉપર થયેલ બેઝરકામાંથી લોહી વહેતું જણાતું હતું, તે એ કુરુકે ને કુરુકે રડી રહી હતી. તેનાં નવાં કપડાં ખૂબમાં રંગ-રોળાઈને કાઢી ગયાં હતાં. આસપાસનાં માણસો એકલાં થઈ ગયાં ને ચીસો પાડતી અને ગાળો વરસાવતી સકુને લઈ ગયાં.

રામી યુનઃ દોરડાં વણવાના કામમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. દળતો પહેર થતો હોવાથી ઝૂંપડીનો પડછાંચો અત્યારે બરાબર એના ઉપર પડતો હતો.

સાંજે એ ઝૂંપડાંની સામેના રસ્તા ઉપર એક ખાનગી મોટર આવીને બેઠી રહી. એક મુઠક પોષાક-વાળા ડ્રાઈવરે મોટરનું પારણું ખેાદ્યું અને તેમાંથી એક ક્રોમળ અને સ્વરૂપવતી છતાં પ્રગલ્ભ લાગતી સુવતિ બેઠી. તેણે ખૂબ ચીવટાઈપૂર્વક કિપડાં પહેર્યાં હતાં. એ શહેરનાં સામાજિક કાર્યકર હતાં. સમાજ-સેવાની તેમ ઈતર સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં કાર્ય કરતાં તેમના મુખ ઉપરથી એકધારું ડહાપણ નીતરી રહ્યું હતું. બધું જ યોજનાપુરઃસર થયું જોઈએ એવો એમનો દડ આગ્રહ હતો. મનુષ્યરવાલ, રમતગમત, સત્તાવડ, ભેટસોગાદ અને કબજિયાત— અધા જ વિષયોની માવજત સંપૂર્ણપણે યોજનાપુરઃસર થવી જોઈએ એવી એમની માન્યતા હતી. તેમની યોજનામાં પોતાનાં બાળકો અને પોતે જોને સેવાનો લાભ આપી રહ્યાં હતાં તે સૌ કોઈને બરાબર ગોઠવવાની એમની મહેન્ટ હતી. કામ, ક્રોધ અને બૂખની જગલી ઈસિઓ ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વસ મેળવવાની તેમની મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી. પોતે કોઈ મહાન વ્યક્તિ છે એવું હરેક પળે એમને લાગ્યાં કરતું.

પોતાનાં સંતાનોને પ્રમાણસર મિદાઈ વહેંચી દીધા પછી. તરત જ લોભ અને ખાઉધરાપણા ઉપર તે લાપણ આપતાં કારણ, મનુષ્યમાં દેહ અને સ્વભાવનાં સઘળાં અનિષ્ટ તત્ત્વો લોભ તેમ જ ખાઉધરાપણામાંથી જન્મે છે એવી એમની દૃઢ માન્યતા હતી. ભેટસોગાદ દેવામાં પણ તેમણે આ જ પદ્ધતિ અપનાવ્યાર કરી હતી. કોઈ ગરીબ સગાને ત્યાં લગ્ન હોય તો તે પાંચ ફરિયાદી વિરોધ આંદોલો કરતાં નહિ. આતું કારણ દર્શાવતાં તે ઘણી સલામજૂતિ પૂર્વક કહેતાં કે “મારે ત્યાં લગ્ન હોય ત્યારે આ લોકોને તણ્યું ના પડે. માટે હું એમને પોષાક એવી રકમ આંદોલમાં આપું છું.”

નકી કરેલ સંખ્યાનાં બાળકોને કમવાર, જન્મ આપીને પછી પોતે એકધારે સંયમ પાળી શકે છે એવી બઝાબ મારવાની તેમને દેવ હતી. તેમણે પોતાના પતિને પણ સંયમ કેળવવાનો ઉપદેશ આપ્યો હતો અને સમાજ-સેવાનું પુણ્યકાર્ય કરતાં કરતાં આધ્યાત્મિકતા તરફ વળ-

વાની પોતાની મનોભાવના અનેકવાર વ્યક્ત કરી હતી. “બિચારાં ગરીબ અને અજ્ઞાન લોકોને મારાં જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ આપીને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ દ્વારા જીવે લઈ જવા તે મારો ધર્મ છે.” એમ તેઓ ધણીવાર કહેતાં.

પોતે મોટરમાંથી નીકળીને ‘સેવાસમાજ’ તરફથી ચાલતા ભરત-ગૂંચણ વર્ગ તરફ વળે છે ત્યાં સામેજ આવેલા રામીના ઝૂંપડામાંથી ગાળો અને ડુદ્ધનો અવાજ તેમને કાને પડ્યો.

“શું છે?” તેમનું સ્વાગત કરવા આવેલ સ્ત્રીકાર્ય કરને તેમણે પૂછ્યું.

“એ તો રામીનો ધણી ફરીથી દારુ પીને આવ્યો છે તે રામીએ એને ખાવા નથી આપ્યું” તેથી મારપીટ કરે છે.” જૂન નરમાયથી પેલાં બહેને જવાબ આપ્યો.

“ચાલ, હું એને વાઈ” ને સ્ત્રીસત્તાનની ભાવના અને નસાખાઈનાં અનિષ્ટો વિશે તેને સમજાવું.”

“સાવિત્રી બેન, આપને ટેકાણે હું હોઉં” તો ન જાઉં. આ તો હલકી વર્ણના અખુજ લોક કહેવાય. એનો નશો જિનરે ત્યાં સુધી ખંખી જાયો.”

“માસતીબેન, કૃપાકરીને તમે તમારું કામ સંભાળો, અને ખીજના કામમાં નાહક દખલ ન કરો.” પોતાના

હાથ નીચેના કાર્યકરને તેની રિયતિનું અર્પૂવક લાન કરતીને સોવિત્રીબેન શેફમાં ને શેફમાં પેલી ઝૂંપડી તરફ વળ્યાં.

રામીને ઝૂંપડે બરાબર કંજીયો જામ્યો હતો. સાવિત્રીબેને ત્યાં પહોંચીને જોયું તો ધગડુ રામીને ચોટલો આલીને ખેંચતો હતો, અને એક વાંસની કાંગ વડે તેના પર પ્રહાર કરી રહ્યો હતો. રામી “ઓ! છાકટા-કૂતરા-દારડિયા-વટેલ-રડિયાજી—” એમ ચીસો પાડ્યાં કરતી હતી, ને તેના પ્રત્યેક ઘબ્દે તેના ઉપર ફટકો પડતો હતો.

પાંચ છ માણસ રોજી વળીને આ તમાશે નોઈ રહ્યાં હતાં. સધિત્રીબેન બારણાં વચ્ચે પડેલ પાંદડાં, વાંદરૂં અને બાળકને ઓળંગીને, રોજી વળેલ માણસોમાંથી માર્ગ ફરીને પતિપત્ની લડતાં હતાં તે જગાએ આવી પહોંચ્યાં. ફૂગંધ માથું ફાડી નાખે તેવી હતી. એટલે નાકે ખાદીનો રમાલ રાખીને તે ઉભાં, રામીની ચીસો વધુ ને વધુ તીક્ષ્ણ થતી જતી હતી ને ધગડુ હાંફતો હતો.

“બંધ કર” રામીને મારતા ધગડુને સાવિત્રીબેને ફદ અવાજે કહ્યું. પણ ધગડુએ તો રામીને મારતું ચાકું જ રાખ્યું. સાવિત્રીબેનને મનમાં આ હલકટ લોકની સામે ખૂબ જ રોષ ચડી આવ્યો.

“તું બંધ કર, નહિ તો પોલિસને બોલાવું છું.” સાવિત્રીએ એને દારૂડિયાને ફરી પકડાવ્યાં. પોલિસ શબ્દ સાંભળતાં ઘગધુનો હાથ આપમેળે જ ઢીલો થઇ ગયો અને ‘કોણ આપડું’ છે તે જોવા તેણે આગળ નજર કરી.

પતિના પંબમાંથી છૂટેલી રામી એક ખૂણમાં જઈને પડી અને “ઓ માંદો!” કહેતી રડવા લાગી.

પાસે ઉભેલા એક માણસે સાવિત્રીએ ને કહ્યું “બાઈ, તમે વચ્ચે ના પડતાં. રામીએ એના ધણી હાર આવા નોતું રાખ્યું; પછી મારે જ ને?”

“હારતો; ખાવા ન આપે તો ધણીએ ઘેરિને મારવી જ જોઈએ” બીજાએ દાપરી પૂરી.

“ને પાછી ધણીને ગાયો કેવી દે છે!” એક સ્ત્રી બોલી.

“ધણીમાં ધણીપણું હોય તો ઘેરાંની ગાળ દી ના સાંખે.” બીજાએ ટંકાર કરી.

આ સાંભળીને સાવિત્રીએ એ ધ્વનિ અદર થઇ ગયાં, ધણી વખતથી એમને જે જોઈતી હતી તે વ્યાખ્યાનપીઠ અહીં મળી ગઈ. પોતે સ્ત્રીત્વનો ઉદાર કરવા નીકળ્યાં હતાં. આ બધી ઝાંખિને નિરાશામાં પોતે જ એક માત્ર આશાનું ડિરણ હોય એમ તેમને હવે રપષ્ટ ખાત્રી થ. કાશ્યભર અમકતી આંખે તે બધાંને જોઈ રહ્યાં. ને હોય તરફ વાગ્યાણું ફેંક્યું.

“તમે ઘેરિને મારો છો તે તમારામાં માણસાઈ કે નહિ? તમે આમ કરો તે તો જનવર કરતાં બે દત્તર કહેવાય.”

પાસે ઉભેલાં માણસો અંદર અંદર ગૂંસપૂંસ કરતાં હતાં તેમને ઉદેશીને તે બોલ્યાં.

“તમે સૌ કાળજી વિતાવ્યાં છો? આ નિઃસહાય અબળાને માર આતી તમે હું કેને જે જોવાં કરો છો ને વચ્ચે પડવાની વાત તો બાણુએ રહી. પણ તેના દુઃખ તરફ હસો છો? મનુષ્યજનનો હેતુ હું તમને કહી રીતે સમજાવું?” આટલું બોલતા સાવિત્રીએ નેત્રો સ્વર ઉતારોત્તર જીએ ચઢતા લાગ્યો, ને હાથ પણ આદેશ દેતો હોય. તેમ જીએ થયો. આ પહે પોતે સીતા અને સતીનું દૈવત ધારણ કરી રહ્યાં હોય તેમ સાવિત્રીએ ને લાગ્યું.

પાસે ઉભેલાં અબુઝ માનવીઓ પ્રત્યે સમભાવપૂર્ણ દ્રષ્ટિ તાપતાં પુનઃ તે બોલ્યાં “તમે દારૂ પીને સારાનુશ્વાનો ત્રિવેદ બુદ્ધી નાંચો છો. તમે જનવર બની નાંચો છો. તમારું પુરુષાનન દણીધ જાય છે અને તમે હલકી કુટેવના ગુનામ બને છો. દારૂ છોડીને હું કહું તે તમે સાંભળો! હું તમને માણસ બતાવીશ.”

સાવિત્રીએ નેના આ શબ્દો દુઃખતા શરીરને ગાભામાં દબાવીને પડી રહેલી રામીના કાને પડ્યા. એને લાગ્યું કે તેના પતિ ઉપર કોઈ આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

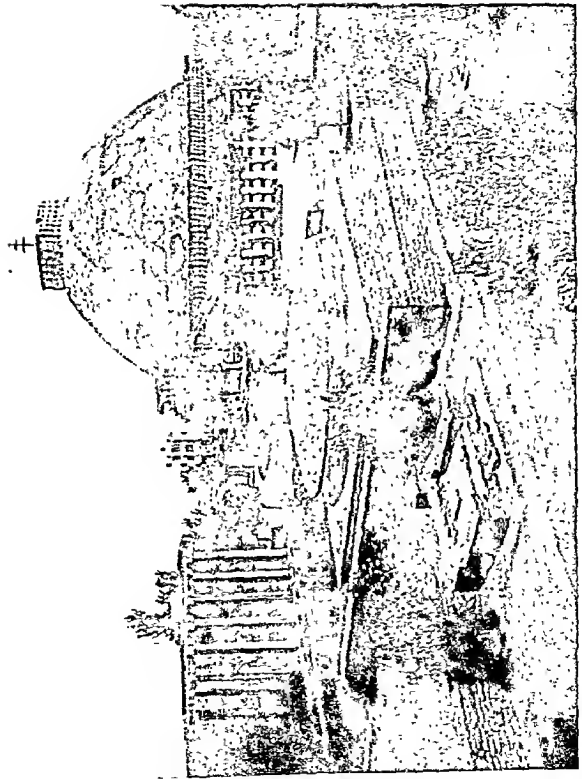
બીજા તરફ સાવિત્રીએ નેની મહત્તા પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. એમનું શિર ઉન્નત હતું; હાથ પહેળા કરીને તે પોતાના માનવબંધુઓને ઉદ્દેશી રહ્યાં હતાં. સાવિત્રીએ નેને જોતાંની સાથે જ તેના શરીરને દુઃખાવે એકાએક અદશ્ય થઇ ગયો. લાધણની માફક બીજાની તે આગળ આવી અને રૂઝ સ્વરે તાડ્યો; “નીકળ અહીંથી.”

પહેલાં તો સાવિત્રીએ નેના લાગ્યું કે પોતાના સાંભળવામાં કંઈ ભૂલ થઈ હશે. આ શબ્દો પોતાને ઉદેશીને કહેવામાં આપ્યા હોય એ તેમને સંભવિત ન લાગ્યું. એમણે તો પોતાનું ભાવણ ચાલુ રાખ્યું; “તમે લોકો દારૂ પીઓ છો અને જનનમાં આવી જઈ મરે તેવા અપશબ્દો ઉચ્ચારો છો. તમે અજાન છો. તમારાં બાળકો રોગિષ્ઠ છે. આ બધાનું મૂળ દારૂ છે એ છે કે તમે છાંવરને બૂલી ગયા છો. પસ્તાનું પડે તે પહેલાં ઈશ્વર તરફ વળો!”

રામીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે એના શબ્દોની અસર થઇ નથી, ત્યારે તે સીધી સાવિત્રી એનના મોઢા પાસે મોઢું લઈ જઈને બેસી; “નીકળ અહીંથી, નહિ તો બહાર ફેંકી દઈશ.” સાવિત્રી એન તો યુરસાથી લાલ-પીળા થઇ ગયાં. રામીને તે કહેવા લાગ્યાં; “તારો ધણી દારૂ પીને તને મારતો હતો એનાથી હું તને અચાવવા આવી તેનો તું આ બહો આપે છે? કોઈને ઉપકાર જાણુવો તો એક બાણુ રહ્યો, પણ ગણો દધને ઉપકાર ઉપર અપકાર કરે છે? મેં નહોતું જાણ્યું કે તું આટલી બધી હલકેટ-દઈશ” તેમની આંખમાંથી નયોં નિરસ્કારે વરસતો હતો.

“હલકેટ? શું બોલી?” જનનમાં આવી જઈને રામી તેમની સામે ધૂંકતી આવી. ઘેરિ એને અટકાવવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગી; “બેભવા દોને રામી બાઈ એને.” “ધણીબંધિયાણીની વાંનમાં એ કાણુ વચ્ચે પડનારી?”

લક્ષ્મી બોલી. આસપાસનાં માણસ રામીને શાંત પાડવા લાગ્યાં, પણ રામી એમ શાંત રહે તેમ નહોતી એ તો સાવિત્રી એનની સામે તાડતી જ રહી; “મારો ધણી મને મારે એમાં તારે શું? એનામાં પુરુષાત્વ છે તારે મારે છેને? એ મારો ધણી છે. એમાં તું કાણુ વચ્ચે પડનારી? તું-તું-તું? તારો ધણી કેવો નમોલો છે કે એ તને ઘરમાં છોડશે સાચવવા રાખી શકતો નથી? એ તે

ज्या. ८ मठ, सांली

दृष्टि: श्री आसद डे, लेखक

“તું” અંધ કર, નહિ તો પેશિસને બોલાવું છું.” સાવિત્રી-
બેને દાઢિયાને કરી પકડ્યો. પેશિસ શબ્દ સાંભળતાં
ધગધુનો હાથ આપમેળે જ દીસો થઈ ગયો અને “કાણે
આવ્યું” છે તે જોવા તેણે આગળ નજર કરી.

પતિના પંતભાંધી ઘૂટેલી રામી એક ખૂણમાં જઈને
પડી અને “ઓ મા રે!” કહેતી રડવા લાગી.

પામે ઉમેશા એક માણસે સાવિત્રીબેનને કહ્યું “બાઈ,
તમે વચ્ચે ના પડતાં. રામીએ એના ધણી દારૂ ખાસ નોપું
રાખ્યું; પછી મરિજ ને!”

“દારૂતો; ખાવા ન આપે તો ધણીએ બૈરીને મારવી
જ લેઈએ” ખીલએ ટાપસી પૂરી.

“ને પાછી ધણીને ગાળા કેવી દે છે!” એક સ્ત્રી બોલી.

“ધણીમાં ધણીપણું હોય તો બૈરાંની ગાળ કરી ના
સાંખે.” ખીલએ ટકોર કરી.

આ સાંભળીને સાવિત્રીબેન બે ઈંચ અંદર થઈ ગયાં.
ધણી બખનથી એમને જે ક્ષેત્રી હતી તે વ્યાખ્યાનથીકે
અહીં મળી ગઈ. પોતે સ્ત્રીત્વનો ઉદાર કરવા નીકળ્યાં
હતાં. આ અધી ઝાનિ ને નિરાશામાં પોતે જ એક માત્ર
માથાનું ફિરણ હોય એમ તેમને લગે રચ્યટ ખાત્રી
થઈ. કાણજર ચમકતી આંખે તે બધાને જોઈ રહ્યાં. ને
ફરેગો તરફ વાગ્યા હૈં કંઈ.

“તમે બૈરાંને મારો છો તે તમારામાં માણસાઈ
કે કે નહિ? તમે આમ કરો તે તો જનવર કરતાં બે
પદતર કહેવાય.”

પણે ઉમેશાં માણસો અંદર અંદર ગૂંસપૂંસ કરતાં
હતાં તેમને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યાં.

“તમે સ્ત્રી કાળજી વિનાનાં છો! આ નિઃસહાય અજ-
ળાને માર ખાત્રી તમે દેડે કસેજે જોયાં કરો છો ને વચ્ચે
પડ્યાની વાત તો બાળુએ રહી. પણ તેના કુઃખ તરફ હમો
છો? મનુષ્યવધનો લેવું હું તમને કહી રીતે સમજાવું?”
આટલું બોલતા સાવિત્રીબેનનો ચંચર ઉતરોતર જામે
ચડવા લાગ્યો, ને હાથ પગ આદેશ દેતો હોય તેમ કાંચો
થયો. આ પછે પોતે સીવા અને સતીનું દેવન ધારણ કરી
રહ્યાં હોય તેમ સાવિત્રીબેનને ઝાવું.

પામે ઉમેશાં અપૂર્ણ માનવીઓ પ્રત્યે સમભાવપૂર્ણ
ચિંતિ નાખતાં પુનઃ તે બોલ્યાં “તમે દારૂ પીને સારાનુસારના
ચિવેક બૂધી જ્યો છો. તમે જનવર જની જાણો છો.
નમારું પુરુષાનન લગાઈ જાય છે અને તમે દલગી કુરેવના
શુકામ બનો છો. દારૂ છે. ડીને દૂં દૂં તે તમે સાંભળો! દૂં
તમને માણસ બનાવીશ.”

સાવિત્રીબેનના આ શબ્દો કુઃખતર શરીરને માથામાં
દબારીને પડી રહેલી રામીના કાને પડ્યા, એને લાગ્યું કે
તેના પતિ ઉપર કોઈ આક્રમણ કરી રહ્યું છે.

ખીલ તરફ સાવિત્રીબેનની મહત્તા ધરાવવાએ
પહેલવી હતી. એમનું શિર ઉન્નત હતું; હાથ પહેળા
કરીને તે પોતાના માનવજીવુઓને ઉદ્દેશી રહ્યાં હતાં.
સાવિત્રીબેનને જોતાંની સાથે જ તેના શરીરનો કુખાવો
એકાએક અદૃશ્ય થઈ ગયો. વાઘજીની, માફક બેઠળોને
તે આગળ આવી અને ફક્ત ચંચર તાકી; “નીકળ અહીંથી.”

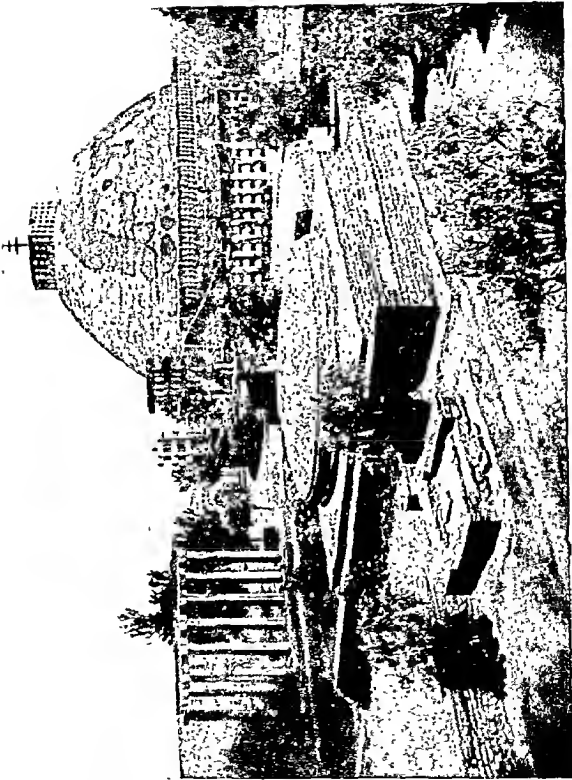
પહેલાં તો સાવિત્રીબેનને લાગ્યું કે પોતાના સાંભળ-
વામાં કંઈ ભૂલ થઈ હશે. આ શબ્દો પોતાને ઉદ્દેશીને
કહેવામાં આવ્યા હોય એ તેમને સ્પષ્ટિત ન લાગ્યું.
એમણે તો પોતાનું બાળ બાળ રાખ્યું; “તમે સ્ત્રી કા
પાઓ છો અને જનનમાં આવી જઈ ગમે તેવા અપરાધો
ઉચ્ચારો છો. તમે અજાન છો. તમારાં બાળકો શિવિષ્ટ છે.
આ બધાનું મૂળ કારણ એ છે કે તમે હંચરને બૂધી ગયા
છો. પરતાવું પડે તે પહેલાં ઈશ્વર તરફ વલો!”

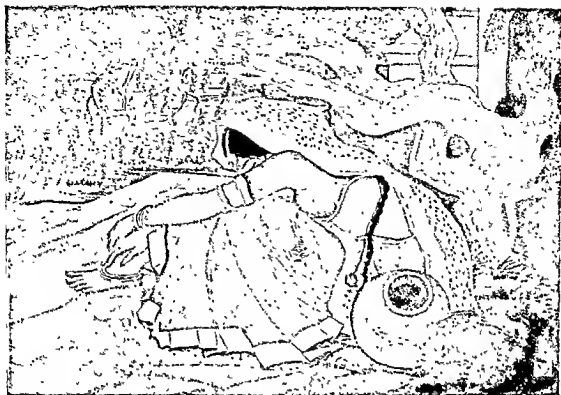
રામીને જ્યારે એમ લાગ્યું કે એના શબ્દોની અસર
થઈ નથી, ત્યારે તે સીધી સાવિત્રી બેનના મોઢા પાસે
મોડું લઈ જઈને બરાડી: “નીકળ અહીંથી, નહિ તો
બદાર ફેંકી દઈશ.” સાવિત્રી બેન તો યુરસાથી લામ-
ખીળાં થઈ ગયાં. રામીને તે કહેવા લાગ્યાં; “તારો ધણી
દારૂ પીને તને મારતો હતો એનાથી હું તને અચાનક
આવી તેનો તું આ બદલો આપે છે! કોઈનો ઉપકાર
જાણવો તો એક બાલુ રહ્યો, પણ માણસ હોને વિપકાર
ઉપર અપકાર કરે છે? મેં ન્હોતું જાણ્યું કે તું
આટલી બધી દસકટ-લઈશ” તેમની આંખમાંથી નર્બો
નિરરકાર વરસતો હતો.

“દલકટ! શું બોલી?” જનનમાં આવી જઈને
રામી તેમની સામે ધૂરકતી આવી. યોરી એને અટકાવવાનો
પ્રયત્ન કરવા લાગી: “બાલકા હોને રામી બાઈ એને.”
“ધણીપણીનાની પાતમાં એ કાણ વચ્ચે પડનારી?”
કલ્પી બોલી. આસપાસનાં માણસ રામીને માંન પાડવા
લાંચાં. પણ રામી એમ માંન એ તેમ નહોતી એ તે
સાવિત્રી બેનની સામે તાકતી જ રહી: “મારો ધણી મને
મારે એમાં તારે મૂંડે એનામાં પ્રકાશન છે તારે મારે છે ને!
એ મારો ધણી છે. એમાં તું કેળુ વચ્ચે પડતર!
તું-તું-તું? તારો ધણી કેવો નમારો છે કે એ તને
ધરમાં છોડનાં આપવા ગળી મકતા નથી? એ તે

દેવો: શ્રી અચ્યુત કે. મેયદ

ઐશ્વર્ય, સાંચી

(૫) એકાકી

ચિત્રકાર: શ્રી કનુ દેસાઈ.

(૭) ધરતી અને આકાશ

(૬) રાધા

ચિત્રકાર શ્રી કે. વૃંદાવણ

(૩) અર્જુન નક્ષત્ર

માણસ છે કે બાપડો. કે તને આમ બે બદામની વાંટીની માફક રખડવા દે છે? જા. ઘેર. જા. છે કે નહિ? "

હવે બીજી સ્ત્રીએ પણ રામીની સાથે બળી અને સાવિત્રી બેનની આસપાસ રોકે વળીને એમને પીંખી ખાવા લાગી: "બાહ, ઘેર જા." "અહીંથી દાસતી ચા." "અમારી જેમ એકાદ ધણી ખોળી કાઢ કે જે તને મારે જુકે ને શરીરે આવાં ચક્રમાં કરે."

આ બધું સાંભળતાં સાવિત્રી બેનના કાનના ઘાંઘા ખરી પડતા હતા. કાનમાં આંગળાં નાખીને એ ઊભાં હતાં. આવી નીચતા! આનું ભયંકર અપમાન! આ લોક આટલાં બધાં હલકડ? મારે એમનાથી દૂર રહેવું જોઈએ. એમનો કદી ઉદ્ધાર થવાનો નથી. આમ તે વિચાર કરતાં હતાં ત્યાં ફરીને રામી તેમના તરફ આવતી જણાઈ. સાવિત્રીબેન મોં ફેરવી ગયાં. પણ રામીની વાતધારા તો અવિરત ચાલતી જ રહી. તે બોલી: "એ મારું માણસ છે મારું માણસ, સમજ! જા નીકળ અહીંથી, ફૂતરી? નાસ અહીંથી, નહિતો તારી આંખો જા ખેંચી કાઢીશ. જા, નીકળ." ભેગાં થયેલ માણસોને વિખેરવા માત્ર તેણે આસપાસ વેરાયેલ તાડનાં પાન આમ તેમ પીંચ્યાં એટલે લોકો પણ છૂટાં પડીને સૌ સૌને કામે વળગ્યા.

આ અંકની ચિત્રસામગ્રી

આ અંકનું મુખ્ય રંગીન ચિત્ર 'સંધ્યાના સુર' આપણા અગ્રમુખ ચિત્રકાર શ્રી. સોમાલાલ શાહની મુલાકાપ પીંછીની પ્રસાદી છે. આ ચિત્રમાં ખેતરમાં દિપસનું કામ પતાવી સાંજને વખતે ઘર તરફ જઈ રહેલા બે મિત્રો નજરે પડે છે. એકનો વળું શ્વામ છે, અન્યનો વળું ગૌર છે. આનું વળું વૈધિય આપણે ત્યાં ઘણે કેટલાં જોવામાં આવે છે. સાંધારણ રીતે એક જ માણસ એક સાથે બે પાલા વગાડતો ગામકામમાં અને ખેતરમાં યુગ્મશત બાળુએ ધણીવાર નિહાળવા મળે છે. આની અંદર ચિત્રકારે તેના બદલે એક મિત્રયુગલ ગોદાંતીને દરેકને પાલો વગાડતો ચિત્રેલ છે. આનું સંગીત સંધ્યાકાળે કોઈ છુટું જ વાતાવરણ જમાવતું લાગે છે. તેઓ ચાલતા ચાલતા પાલો વગાડતો હોવાથી સંધ્યાકાળે સૌ કોઈ જાણે કે ઘર તરફ જઈ રહ્યાં હોય તેવી જાનના મધુર અવાજ તેમાંથી આપતો લાગે છે. ડાબી બાજુએ અસ્તાચળ ઉપર આરૂઢ થયેલા સૂર્યનારાયણ જતાં જતાં પણ પોતાના જધાપે રંગો વેરી જતા નજરે પડે છે. આખા ચિત્રમાં ત્યાંપી રહેલ વાતાવરણનું ગાંભીર્ય આપણને ઊંડા ચિંતનમાં ઉતારે છે. આ ચિત્ર આવી વિશિષ્ટતાના કારણે અત્યંત મોદક લાગે છે. આ ચિત્ર જાણે કે એક સ્વતંત્ર ખડકાળ જ હોય તેવી તેની સુઝાવણ રચના અને રંગમેળવણી છે.

• આર્ટ. ચેપરના પહેલા પાના ઉપર શ્રી. અસદ કે.

સાવિત્રીબેન મોટરે પાછાં આ બાં. એમનો ચહેરો જીવનમાં કદી નહિ અનુભવેલ શરમ અને ગ્લાનિથી સફેદ પૂણી જેવો થઈ ગયો હતો. પાપ અને અધમતાની ઊંડી ખીણમાંથી જાણે પોતે નીકળ્યાં હોય એમ તેમને લાગ્યું.

રામી અને ધગડુ હવે એકલાં પડ્યાં. ધડીભર થંભીને રામી યોળાપાને અસ્તવ્યસ્ત ચયેલ કપડાં સમાં કરવા લાગી. પુરૂષ તેના તરફ કાઠુંક બાવે, પ્રસંશાભરી નજરે જોઈ રહ્યો હતો. તે એકાએક સ્ત્રી તરફ વળ્યો. ચોટલો ઝાલી તેને પોતાના તરફ ખેંચી.

એટલામાં અત્યાર લગી ઘેંઘી રહેલ બાળક જાગ્યું; તે મુખ પર સ્મિત લાવીને પગના અંગૂઠા મોંમાં લઈને ચૂમતુ હતું. રખડુ ફૂતર તેની પાસે આનું ને છીંક ખામને ચાલતું થયું વાંદરું ધડીવાર એવલાના કણ આટળું ને ધડીવાર શરીર ઉપર વળગેલી જૂને વઘૂરીને આંધી કરતું આમતેમ ફૂલી રહ્યું હતું.

પછી થોડી વારમાં જ સંપડીમાંથી બહાર આવીને રામીએ ઘાસનાં છોતાંને પગના અંગૂઠામાં પકડીને ટેરકું વણવા માંડ્યું ને બાળકને યોળામાં લીધું બાળકે કિલકિલાટ દાદર કહ્યું. ને રામીની હાતીમાં મથું નાખીને સંતોષથી ધાવવા લાગ્યું.

સૈવદની લીધેલી સંયુક્ત પ્રાન્તમાં આવેલ બૌદ્ધ ધર્મીઓના જાણીતા વાતોધામ સાંચીના બૌદ્ધ સ્તુપની છબી આપવામાં આવી છે. આ સ્તુપ અને આસપાસનાં શિવલિંગોમાંથી કેટલુંક ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦ જેટલું જૂનું છે અને તેમાંના કેટલોક ભાગ સમ્રાટ અશોકે બંધાવેલા છે. આ સ્થળ પુરાતત્ત્વતા તેમ જ શિવલિંગશિલ્પતાના કારણે પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને તેમ જ કળા ગમિક નરનારીઓને કંઈ કાળથી આકર્ષી રહેલ છે. રેલવે ટ્રેનમાંથી પણ આ ટેકરી અને તે ઉપરનો સ્તુપ દર દરથી પ્રવાસીઓની નજર ખેંચે છે. ચોથા પાના ઉપર સમુદ્રતટ ઉપરનાં સુંદર પ્રાતઃકાળનું અને મધ્યોદયનું અદ્ભુત દૃશ્ય આપવામાં આવ્યું છે. કોનારે હોડી આવી છે અને તેમાંથી પ્રવાસીઓ ઉતરીને પોતપોતાના નિવૃત્ત સ્થાન તરફ પગમાં માંડી રહ્યા છે. વાદળથી ઢંકાયેલા સૂર્યનો પ્રકાશ અને કિલ્લચીલા સમુદ્ર ઉપર પચરાઈ રહી છે અને એ રીતે આ દૃશ્ય અનન્ય વિશ્વમાં ભરેલા અપૂર્વ સૌન્દર્યની આપણને જાખી કરાવે છે.

વચલાં બે પાનાં ઉપર તેમ જ રંગીન ચિત્રની પાછળ શ્રી. કનુ દેસાઈની ચિત્રોના દાર્શન બૌદ્ધ ઇપવામાં આપ્યા છે જેની વિશેષતા સમજાવતો ડૉ. કેન્ડીન્સનો લેખ આ અંકમાં અન્યત્ર પ્રગટ કરવામાં આવ્યો છે. આ ઉપરાંત કળાકાર શ્રી જગન્નાથ જાદવનાં કેટલાંક ચિત્રો પણ વિવેચન સાથે આ અંકમાં અન્યત્ર આપવામાં આવેલ છે.

સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશ

એક અવલોકન

અવલોકનકાર : શ્રી. કેશવરામ કા. શાસ્ત્રી

સુન ૧૯૩૭ માં નવજીવન પ્રકાશન મંદિર તરફથી સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશની ત્રીજી આશિ પ્રસિદ્ધ થયેલી એ પછી આજ ૫૫ વર્ષે આ સુધારા પધારા પાળી લગભગ ચોણી સાખ શબ્દોથી સમૃદ્ધ ચોથી આશિ પ્રસિદ્ધ થઇ છે. તેનો સમાદર કરતાં આનંદ થાય છે. ૧૯૨૯ માં “જોડણીકોશ” ના મધ્યાગા નીચે ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી એક શબ્દમયિ માત્ર તૈયાર થઇ અને પછી એ જ વર્ષમાં અર્થો ઉમેરી ૩૦૦૦ શબ્દોના ઉમેરણ સાથે ૪૬૬૧૧ શબ્દોના “સાર્ય ગુજરાતી જોડણીકોશ” પ્રસિદ્ધ થયો. આ બેઉ પ્રયત્નથી ગુજરાતી ભાષાની જોડણીના પ્રશ્નો લગભગ નિવેડે આવી ગયો. ત્રીજી આગિના પ્રકાશન પછી તે મુજબ સરકારે પણ “જોડણી કોશ” પ્રમાણેની જોડણીને માન્ય કરી એટલે શાળા-પાઠશાળાઓમાં સર્વત્ર એકજ ધોરણની જોડણી વપાયક બની ગઇ. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ૨૦ વર્ષના સતત પ્રયત્ને ગુજરાતી ભાષાની જોડણી આજે એકધારી થઇ ચૂકી છે. આનો સમગ્ર યત્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠને કાળે છે એમ જાહેર કરતાં છાતી સધાઇ કૂંચે છે. ૭૫ વર્ષના જોડણીના ભધાનક ઝંઝાવાત પછી આ જાતનો વ્યવહાર ઉકેલ એ સામાન્ય જનતાને તો પરમ આશ્ચર્યદર્શ નીવડ્યો. સ્વ. ડૉ. આનંદરાજકર ક્રુવે એક વાર જોડણીની ચર્ચા કરતાં ના તો સુનિર્ણય મત્તં નિગમ્ એમ કહી સાક્ષરોમા રહેલા મતબેદ વિગે ટકાવ કરી હતી. એ વાત ખરી જ છે કે વિદ્વોનો પોતે પકડુ એ છોડુના તૈયાર નથી હોતા. એની પાછળ એમની પાસે સમર્થક બળ અપર્ય હોય છે—અને એ ઘણી વખત સાચા પણ હોય છે; પણ એ ભૂલી જવામાં આવે છે કે સમાજમાં વ્યવહાર એ જ પ્રધાન વસ્તુ છે. વ્યવહારને જે અનુકૂળ હોય તેનો જ આમજનતા વધુ સમાદર કરે છે. એની પાછળ નરી શરતચિત્તાનું કાંઇ પણ ચાલતું નથી. ‘સામાજિક વ્યવહારમાં પણ શારત બાજુએ રહી જાય છે અને વ્યવહાર કે રૂઢિ જ પ્રબળ બને છે.

[ચોથી આશિ : મુદ્રક અને પ્રકાશક, શ્રી. જીવંતજી કાળાભાઈ દેસાઈ, નવજીવન મુદ્રણાલય, કાળુપુર, અમદાવાદ ‘મૂલ્ય રૂપિયા ૧૨]

કાશ્ઝાદ હકિત્તલીયરી । ખુદ સંરૂત વ્યાકરણમાં પણ પાણિ-
નને હાથે નકકી થયેલા સિધ્ધ નિયમ સંખ્યાબંધ
સ્થાનોમાં એક બાજુ દરસેભાઈ ગયા છે. અને એમણે
નિર્દેશોલા અન્ય વૈકલ્પિક મતોનો જ પ્રધાનપણે
સ્વીકાર થયા કયો છે. જે પ્રમાણે ભાષા ઉચ્ચરિત થતી
જ હોય તે પ્રમાણે જ લેખનમાં મૂત કરવાનું જીવંત
ભાષાઓના વિષયમાં ખૂબ જ મુશ્કેલ છે. આપણી
લિપિઓ ઉચ્ચારણની દૃષ્ટિએ લગભગ પૂર્ણતાએ પામેલી
છે, છતાં બધાં જ ઉચ્ચારણોને યથારિથત રીતે મૂકવાની
એનામાં સંપૂર્ણ શક્તિ નથી એને માટે નવા નવા
સકેત યોગ્ય જ પડે છે અને છતાંય સંપૂર્ણતા લાવી
શકાતી નથી. કોઇ પણ ભાષાના ઉચ્ચારણમાં આરોહ-
વરોહાત્મક (pitch) અને આધાત્મક (stress) એ
બેઉ પ્રકારના સ્વરભાર (accent) હોય છે જ; બેશક
એની માત્રા પ્રભાવ ગણાતી શક્તિના પ્રમાણમાં
એછેરી-વધતેરી હોય. આ સ્વરભારો બતાવવાનું સાધન
લિપિમાં બમે તેટલું ઊંચું કરવામાં આવે તોયે એનાથી
સાચો ખ્યાલ ન જ આવી શકે. સ્વરોના વિવર્ણમાં
એતાં (૧) લઘુ પ્રયત્ન, (૨) પૂર્ણ પ્રયત્ન, (૩) સ્વર-
ભારપ્રકત, (૪) સ્વર-ભારવિહીન, (૫) દ્વય, (૬)
દીર્ઘ, અને (૭) પુત. આ સાતે પ્રકાર પૂર્ણ રીતે
બતાવી શકાતા નથી. અજનોના વિષયમાં પણ એતાં
મુખ્યત્વે લઘુપ્રયત્ન ‘અ’ અને ‘વ’ તેમજ ‘હ’ કારનું કેવળ
સ્વરક્રમક ઉચ્ચારણ—કે જે વસ્તુરિથિતિએ તો સ્વરોના
બે પ્રકાર (૧) અદ્યગ્રાણ અને (૨) મહાગ્રાણમાં મેદા
ગ્રાણસ્વરોના રૂપમાં છે તે—બતાવવાનું સર્વસામાન્ય
જનતા માટે લગભગ મુશ્કેલ છે. આ બધી વસ્તુઓ વિદ્વા-
નોને મૂંઝવે છે અને પરિણામે મતબેદ ખત્ર થાય છે.
આનો ઉકેલ માત્ર વ્યવહારુ પણાનો સમાદર કરવામાં આવે
તો જ આવે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠે આ ઉકેલ લાવી આંખી
વ્યવહારુ એકધારી જોડણી દેશને આપી છે. જોડણીમાં
સુધારાનાં દ્વાર બંધ રાખ્યાં જ નથી; અને દર આશિએ
જોડણીમાં જરૂરનેગા સુધારા કરવામાં પણ આગ્યા છે.

૨

નેહાશિશની ત્રીજી આશ્વતિ વખતે તત્સમ શબ્દોના વિવિધમાં તે તે શબ્દ કઈ ભાષાનો છે એ વસ્તુ સંકેતથી કૌંસમાં જતાવવામાં આવી હતી. સંપાદકે આને "તત્સમ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ" માની લીધેલી. પ્રસ્તાવનામાં આ પ્રકારનો નિર્દેશ (ચોથી આશ્વતિમાં છપાયેલી ત્રીજી આશ્વતિની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૭) હોવાથી મારા જેવા વ્યુત્પત્તિ-પિપાસુઓને એ આશ્વતિ નેતાં તદ્દન નિરાશ મળેલી. બાર વર્ષ પછી ચોથી આશ્વતિમાં વ્યુત્પત્તિનાં દર્શન થયાં—હા, ભેદક, પ્રાપ્ત છે ત્યાં તદ્દલ શબ્દોમાં. તત્સમ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનું કામ તો ગુજરાતી કોશને માટે વધુ પડતું છે, જે આ ચોથી આશ્વતિમાં પણ કરવામાં આવ્યું નથી. તે તે ભાષાના શબ્દકોશોનું એ કાર્ય છે અને એ ચર્ચું જ હોય છે. ગુજરાતી ભાષાના શબ્દકોશનો વિચાર કરિયે ત્યારે તો તદ્દલ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિનો જ વિચાર મુખ્ય હોય—આ એ જ હોય, ચોથી આશ્વતિમાં આ પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે.

આ ઉપરાંત આ આશ્વતિનું વિશેષ તત્વ શબ્દપ્રયોગો આને શિક્ષણપ્રયોગો, અને શબ્દની બાજુમાં આવરણક હોય ત્યાં ઉચ્ચારણ નોંધવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે છે. મળી શકે તેટલા શિક્ષણપ્રયોગો દાખલ કરી ચોથી આશ્વતિએ જનતાની મોટી સેવા કરી છે. પૂર્વે સ્વ. લઘુભાષાગોષ્ઠી-દાસ પટેલે પોતાના ગુજરાતી કોશમાં એકમે દાખલ કરેલા પ્રયત્નમાં ખૂબ ખંતથી અને મહેનતથી આ અંગતો સમાવે કરેલા હતા. એ પછી સંખ્યાબંધ નવા પ્રયોગ વહેતાં થયા છે. તેમાંના જેટલા મળી શક્યા તે આ નવી આશ્વતિમાં ઉમેરી લેવામાં આવ્યા છે. શબ્દપ્રયોગ એ જુદી વસ્તુ છે. વસ્તુવિષયિતામાં એકનો એક શબ્દ જુદા જુદા અર્થમાં ભાષામાં પ્રયુક્ત થયો હોય—મુખ્યત્વે અંશરથ થયો હોય—તેને તેવા તેવા અવતરણ દ્વારા રજૂ કરવાનો હોય છે. 'ભગવદ્ગોષ્ઠી કોશ' માં આ પ્રયત્ન થયો એ પૂર્વે સ્વ. લઘુભાષાગોષ્ઠી-દાસ પટેલે પોતાના ગુજરાતી કોશમાં અને સ્વ. ભાતુસુખરામ નિર્મળુરામ મહેતા તંબા એમના પુત્ર શ્રી. ભરતરામ ભાતુસુખરામ મહેતાએ ગુજરાતી-અંગ્રેજી કોશમાં કર્યો હતો. આ વસ્તુ બારે સમય અને શક્તિ માંગી લે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠનો આ મનોભાવ છે અને ચોથી આશ્વતિની તૈયારી વખતે જ આવા શબ્દપ્રયોગ એકત્રિત કરવાનો ભગીરથ પ્રયત્ન તેણે

સર કર્યો જ છે, પણ એનો ઉપયોગ ચોથી આશ્વતિના પ્રકાશનમાં કરી શકાયો જ નથી. નેહાશિશની ત્રીજી આશ્વતિ વર્ષો પહેલાં જ ખૂદી ગઈ હતી અને માંગ જામર હતી—એની દરેક પ્રકારના લેખન-અવસરોમાં અને વિદ્યાર્થીઓને બારે જરૂરિયાત હતી, એટલે એ િવના જ ચોથી આશ્વતિ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી છે. તોયે અંશ મોટો થઈ ગયો છે.

૩

નેહાશિશની મહત્તા આજે ગુજરાતભરમાં જ નહિ, પણ હવે તો ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ ધીર પ્રાન્તોમાં પણ થતો હોય ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર છે. ગુજરાતી ભાષાનો દાસ તો આ એકમાત્ર સંપૂર્ણ કોશ છે એથી જ સંપાદકે કે સંપાદકોની જવાબદારી પણ વધી જાય છે. એથી વ્યાપકતા ન હોય તોયે 'શબ્દકોશ' એ શક્તિઅંશ હોય સંપાદકની જવાબદારી સહેજ પણ ઓછી થતી નથી.

આ શબ્દકોશની શુલ્લવણ, તે તે તત્સમ શબ્દ કઈ ભાષાનો છે એ જતાવવા કૌંસમાં નામની અક્ષરોમાં સાંકેતિક ઉચ્ચેષ કરવામાં આવ્યો છે. તે ઉપરાંત તે તે તદ્દલ શબ્દ શબ્દ કઈ કઈ ભાષામાંથી જીતરી આવ્યો છે, કેવા મૂળ ઉપદરી એ જતાવવા તે તે ભાષાનો પ્રાથમ મૂળ શબ્દ, પ્રાથમ અપાંતર રૂપ એ વિગેરે નોંધવામાં આવ્યું છે ત્યાં સ્પષ્ટ છે. અવગતની દૃષ્ટિએ મેં સ્વરવિભાગનો મોટો ભાગ તપાસ્યો છે. અહીં મુખ્યત્વે 'અવ' અક્ષરમાં ક્યાં ક્યાં મૂલ્યન કરવા જેવું છે એ જતાવવા પ્રયત્ન કર્યું પદ માં પાનેથી. ૬૩ માં મુખીમાં 'અવ' ઉપસર્ગવાળા સંખ્યાબંધ શબ્દ નોંધાયેલા છે. ઉત્તરપદમાં શુદ્ધ તત્સમ હોય એવા શબ્દોના પૂર્વપદમાં 'અવ' નાં દર્શન થતાં ત્યાં ત્યાં કૌંસમાં [સં] એ સંકેત નોંધવામાં આવ્યો છે. અવકૃષ્ણ, અવ-ક્રિષ્ણ, અવગત (૨) અવગતિ પામેયું, અવગતિ, અવગ-તિક(યું), અવચિદ્ધ, અવદશા, અવદાદ, અવપાણિ અવ-યોગ, અવગદાણ, અવસર્પ, અવસ્પર્શક—આ શબ્દોની બાજુમાં [સં.] નોંધવામાં આવ્યું છે. એનો અર્થ એ કે એ સંસ્કૃત-તત્સમ શબ્દો છે. વસ્તુવિષયિતાએ ઉત્તરપદો બધાં શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનાં અનેતાં છતાં ઉપસર્ગ શુદ્ધ સંસ્કૃત શુદ્ધ તત્સમ શબ્દોનાં એનાં છતાં ઉપસર્ગ શુદ્ધ સંસ્કૃત 'અવ' નથી, પણ અવ' તો તદ્દલવ. છે. આમાંના 'અવગત-અવગતિ શુદ્ધ સંસ્કૃત હોય ત્યારે અર્થ 'અવગતિ'—સમજો એવા થાય; તદ્દલવ હોય ત્યારે જ 'અવગતિ' ના અર્થ થાય.

‘અ’ ના સંબંધે નોંધામાં શબ્દોમાં એક રચણે ગર-
બડ થઇ છે. ‘અપકાય’ = પાણીના છાપ એ શબ્દ [સં.]
લખ્યો છે. પરંતુ રિચિતિએ તત્સમ તરીકે તો એ ‘અપકાય’
હોય. એમાં ‘અ’ ઉપર નથી પણ સં. ‘અ’
= પાણી શબ્દ છે.

‘અગમ’ નેવા શબ્દમાં ત્રીજી આવૃત્તિમાં એક-
સરખા સ્વરૂપના શબ્દોને એક જ મથાળે મૂકવામાં આવ્યા
હતા, એ ભૂલ આ આવૃત્તિમાં સમજું છું કે સરતચૂકથી
રહી ગઈ હશે, કે નકે એવા થોડા અપવાદે અન્યત્ર એવા
એક સ્વરૂપના શબ્દોને પ્રાયઃ અલગ અલગ મથાળે
નોંધ્યા છે.

‘અગમ’ શબ્દના અગમ, આગમિક, આગમ, અગમિ
એવાં ચાર સ્વરૂપ એક જ મથાળે નોંધાયાં છે; આમાંનો
પહેલો ‘અગમ્ય’ ના અર્થનો [સં.] તરીકે નોંધ્યો છે.
આક્રીના તદ્દલ ગણી એનાં સં. મૂળ આપ્યાં છે. પરંતુ
રિચિતિ પે ચારે સ્વ તદ્દલ જ છે. ‘અગમ’ તો ‘અગમ્ય’
એવો અર્થ હોય ત્યારે પણ એ તદ્દલ છે. ‘અગમ’ એવો
સંસ્કૃત તત્સમ છે જ; પણ ત્યાં કાંઈ અર્થ ‘અગમ્ય’ ઇદિ-
યાતીત’ એવો અર્થ થતો જ નથી; ‘ત્યાં તો ચાલવા અશ-
કત’ એવો અર્થ થાય છે. ઉપરાંત ‘અગ’ ના જે અર્થ તે
એના છે.

અકરણી [સં.]; અતિક્રશ [સં.]; અપૂજ [સં.],
‘અપ્રક-(ગ) ટ’ માં સં. હોઈ ‘અપ્રગટ’ પણ સં. દરે;
અભિલાપા [સં.]; અરવલી (લી) [સં.]; અલી [સં.]-
ભમરે; અશાત (-તા) [સં.]; સતકના અર્થમાં
અશૌચ [સં.]; અસંત [સં.]; અસાવધ [સં.]; અહો-
નિશ [સં.]; અગિત [સં.]; અંતર [સં.]; આ
શબ્દોને સ્વરૂપસાદરથે સંસ્કૃત તત્સમ ગણી લેવામાં
આવ્યા છે. ગુજરાતીમાં ‘અપૂજ’ તો ‘સં. ‘અપૂજ્ય’
ઉપરથી છે. ‘અભિલાપ’ સં. માં પું. છે; ગુજરાતીમાં
નારીજાતિએ ‘આ’ સાથે વપરાય છે. ‘આડા પહાડ’
ને માટે ‘અરવલી’ (લી) નો અર્થ એને તરફથી મળેલું
નામ છે; સંસ્કૃત સાથે એને કાંઈ સંબંધ જ નથી.
‘અસંત’ ને પ્રા. કહ્યો હોત તો નલત. ‘અહોનિશ’
તો ‘અહર્નિશ’ ને રથાને ‘અહોરાત્ર’ ની સામ્યતા
(analogy) થી ગુજરાતીમાં ઉભા થયેલી સંધિવાળો
છે વગેરે. . .

‘અગત્ય’ ને માટે સ. અગતી લખ્યો છે. શબ્દ ‘સંબંધ’
સાચો છે. પણ વિકાસ બુદ્ધી રીતે મળ્યો છે. સંસ્કૃતમાં
‘અગતિ’ ની ત્રીજી વિકલ્પિતવું એક વચન અમળ્યા થાય
છે. તે વપરાતાં હોય તો ‘આ’ ચાલ્યો ગયો છે અને પૂર્ણ
ચ-વાળો ‘અગત્ય’ શબ્દ આપણે માટે નારી જાતિમાં રહ્યો
છે. ‘અધોર’ ને ‘અનસં. ધોર’ કહ્યો છે. સંબંધ સાચો
છે; પરંતુ ‘અધોર’ ‘અર્થોપ’ નેવા શબ્દોમાં ‘અ’
પૂર્વગ સં. ‘આ’ ઉપસર્ગથી આવ્યો છે. ‘આ=ચારે
બાજુથી’ તેથી ‘પૂજા’ એવો અર્થ મળ્યો છે. બેશક,
સં. માં ‘આધોર’ અને ‘અલેપ’ શબ્દ નથી પ્રયોગ્યેલા.

‘અક્ષવેસર’ નો અર્થ યોધી આગ્રતિમાં પણ સુધર્મો
નથી. એનો અર્થ ‘શણ્ણારેલું’ અન્યર (!) થતો નથી.
સંપાદકએ અર્થ સામે શંકા મૂકી છે એ વાળખી છે.
એનો અર્થ ‘મુંદર અક્ષવેલું’ થાય છે. એમાં ‘અલ્પ’
દ્રવિડી શબ્દ + ફેર (સં ફેર) એ શબ્દ છે. ‘અક્ષવેલું’
નેવા શબ્દમાં ‘અલ્પ’ આ રીતે મળ્યો છે, એનો અર્થ
મુંદર છે. અલ્પ+ફેર મુંદર થયેલ, તેથી ‘વરણાગિરો.’

‘અખિલાય’ = વિ. (કા.) જુઓ અખિલાય’
આ પ્રમાણે કાશમાં નોંધાયેલો છે. ‘અખિલાય’ શબ્દ
કાર્યના આરંભમાં ગોર તથા વસવામાં વગેરેને અપાતી
થઈ, નાજિયેર, ખારેક, વગેરેની બહિસ માટે વપરાય છે.
કાર્યાવાડમાં ‘અખિલાય’ કદી વપરાતો નથી. ‘અખિલ-
યારુ શું રહી ગયું છે?’ એમ શ્દિપ્રયોગો બહુતો છે.
એ ‘અર’ કે શ્દિપ્રયોગમાં શબ્દનો વાત્સર્ય ચાલ્યો ગયો
હોય છે. આ શ્દિપ્રયોગથી સ્પષ્ટ તો એ થાય છે કે કાંઈ
કાર્ય બાકી રહી ગયું છે એ કરવાને માટે સામે
માણસ રોકાયેલો છે; એ અસલ્ય કે અણગમતું બનતાં
વક્તા સામાને. એ ઉક્તિદ્વારા કાંઈ બાકી ન રહેતાં
ચાલ્યા જવાનું કહે છે. આ વિશે પૂર્વે ‘હિદિપ્રકાશ’ માં
એક સંભાવના આપી હતી. શબ્દ સં. માં અસ્તિતાવચ્ચ
(અ + સ્તિત + આચરચ્ચ) — પ્રા. & અસ્તિતાવચ્ચ — અપ
& અસ્તિતાવચ્ચ આ બંધાયું છે. ચોર કે ધાંડપાડુ આવ્યા
હોય, ભૂંટ ચલાવી ચાલ્યા જતા હોય તેમાંનો કોઈ પાછો
આવે ત્યારે ઉપરની ઉક્તિ હોય: ‘એવો કયો આકાર
ખોઘા વિનાનો બાકી રહ્યો છે, તે પાછો આવ્યો છે?’
‘અખિલાય’, શબ્દને માટે જોડણિકાશમાં સં. અસ્ત-વાચન

‘સં. અન્યન્મનસ’ એમ કરી લેવું; ‘ક’ પ્રત્યયની જરૂર નથી. ‘અને’ નું એ રીતે સં. અન્યસ્મિન્ કરી લેવું ‘અન્યોદય’ ની શંકા નિરર્થક છે; ત્યાં ‘સં. અમુક’ ની જરૂર જ નથી. ‘અભયો’ એમ ‘સં. અમય’ ની શંકા જરૂરી નથી; ‘અમય’ એમ સુધારી લેવું. ‘અધપ’ સામે ‘સં. અલ્પ’ કરી લેવું. ‘અવધક’ માટે ‘સં. અવનષ્ટ’ યોગ્ય છે. ‘અંટવાવું’ માટે ‘આટો’ ચાલી શકે એમ છે.

બીજા વિભાગમાં નીચેના શબ્દ છે :

‘અકરાતિય’ માટે ‘આક્રાંત’ કરી લેવું; ‘અખોવન’ માટે ‘અણ્ય-વન્ત’ જેવો કાઢી સંસ્કૃત શબ્દ જ નથી; ‘અણ્ય + વન’ જ યોગ્ય છે. ‘અગણી’ માટે સં. અગ્ની નિરર્થક છે; મૂળ પ્રાપ્ત નથી. ‘અતકુ’ માટે ‘સં. અર્ત + સ્વાધે’ ‘ક’ યોગ્ય થશે. ‘અથાક (-ગ)’; ‘અથાક’ માટે ‘સં. અસ્તાષ - એ ઉપરથી દેવ માનેગ્રો ‘અલ્પચ’ બરાબર છે. ‘અનાડી’ માટે ‘સં. અન્યાય-નૃતિક’ નોધયે એમ મને જણાયું છે. ‘અનાવલા’ ક્ષાલણ ‘અનાવળ’ મામના ઉપરથી થયા છે, ‘અનાવિલ’ એવું સંસ્કૃતીકરણ હકામું છે; ‘સં. અન્ન + વન’ નો સંબંધ છે. ‘અપ(પ)ટ’ મા બીજા અર્થનો સંબંધ ‘સં. અમરુચ’ સાથે છે. અપહ્યા’ નો સંબંધ ‘અ + પલ માંસ’ સાથે સર્વથા હકમ નથી. ‘અટ્ટપટ્ટ’ માત્ર રવાનુકારી છે. ‘અહાલેક’ માટે ‘સં. અહો + અલ્પ’ એમ સુધારી લેવું.

ત્રીજા વિભાગમાં નીચેના શબ્દ છે :

‘અકટુ’, ‘અકટુ’, ‘અકકક’, ‘અગકંબગક’, ‘અગાત, અચપચુ’ (એ ‘અર્ધ + પચુ’ છે.), ‘અચાનક, અચો, અગ્રહ, અણુદ્રી (-ચી), અતરાપી, અદગદુ’ (જે સં. અર્ધ + લક નો વિકાર છે), ‘અનોધુ’ (માં ‘અ + નોધુ’ થી સ્પષ્ટતા નથી. ‘અ’ તકારવાચક નથી. નોધુ’ = દે. નોક્ષ = નવીન એ અર્થ છે.) અપડી (જેનો સંબંધ સં. અમરુચ સાથે છે.), અહગતું (સં. આ + મટ સાથે એકરૂપ છે.), અમથું (સં. આ + મિથ્યા), અધ્યા (-ધ્યો) (આ શબ્દ સં. દે. અયઃ પ્રો. હેલ્યો સન્નને માટે વપરાતો તેના ઉપરથી ઊતરી આવ્યો વધુ સંભવિત છે.)

વ્યુત્પત્તિના વિષયમાં શાસ્ત્રીય દષ્ટિએ આપણે ત્યાં એક જ માત્ર પ્રચલત યથો છે તે સ્વ. નરસિંહરાય

દિવેદિયા, તરફથી. પરંતુ ગિદિશમાં તેમ જ હિંદમાં અન્ય પ્રાંતોમાં પણ મહત્વનું કાર્ય થયું છે. જીવન ચ્લોકે મરાઠીભાષા ઉપર અને પ્રો. દર્નેરે ગુજરાતી ભાષા ઉપર, ઉપરાંત સ્વ. ડો. ટેરિસેટોરીએ મધ્યકાલીન ગુજરાતી ઉપર કર્યું છે. સ્વ. ડો. પિશવનું પ્રાકૃત વ્યાકરણ અને સ્વ. ગાધગરનું પાલિ ઉપરનું પુસ્તક પણ મહત્વનાં છે. હિંદમાં ડો. સુતીલકુમાર ચેટરજીનું ‘બંગાળી ભાષાનાં મૂળ અને વિકાસ’ અને ડો. એસ. એમ. કપ્રેનું ‘કોંકણીનું બંધારણ’ પણ મહત્વનાં પુસ્તક છે. આ બધાને વટાવી જાય તેવું અદ્યતન કાર્ય પ્રો. દર્નેરે ‘નેપાળી શબ્દકોશ’ છે. આ ગ્રંથોના સહારથી ધણું કાર્ય સાધી શકાય એમ છે. ડો. બનારસી દાસનો ‘પંજાબી’ ઉપરનો ગ્રંથ, ડો. ત્ર્યંબકલાલ દવેનો ‘સોળામી સદીની ગુજરાતી’ નો ગ્રંથ વગેરે પણ મોજૂદ છે જ. મરાઠી ભાષાનો વ્યુત્પત્તિ કોશ પણ પ્રાપ્ત છે.

પ્રો. દર્નેરે ‘અંગીડી’ માટે સં. અભિષિખા, ‘અગાડી’ માટે સં. અગાર્ધ, ‘અગ (-ગુ) વૈ’, માટે સં. અગ્રેય, ‘અચ્યો’ માટે સં. સ્કમ્બુ ધાતુનો સંબંધ, ‘અચોપ’ માટે સં. આ + ભોપ વગેરે સ્વયંચા છે. ‘અંકો’ ‘અંગુઠો’ માટે સં. અંગવલ સ્વયંચો છે, જ્યારે દર્નેરે ‘અંગોચ્છા’ મૂલ્યે છે. ‘અગાડી’ માટે દર્નેરે અગાર્ધ કહે છે, પણ નોધયે અગાર્ધે. વધારે હાડા ઊતરતાં મૂળોની વધારે અને વધારે નજીક જઈ શકાય. આમાં માત્ર કલ્પના કામ નથી આપતી; તલસ્પર્શી શાસ્ત્રીય ભાષાજ્ઞાન ખાસ અપેક્ષિત છે. દરેકને પૂર્ણ જ્ઞાન નથી જ હોતું, તેથી કેટલાંક સ્થાનોમાં મતભેદ તેમ જ વિકલ્પો પણ મળે. પણ શાસ્ત્રજ્ઞોના વિષયમાં આવાં મતભેદ અને વિકલ્પોનાં સ્થાન ઓછાં જ હોય છે.

પ

ઐથી આદ્યતિમાં ઉચ્ચારણો નોંધવોના પ્રયત્ન થયો છે : ખાસ કરી વિદ્યત એ, ઐ, લઘુ પ્રયત્ન ‘ય’ અને ‘હ’ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ કહો કે ત્યાંનો તે તે મહા-પ્રાણિત સ્વર કહો. વિદ્યત ઉચ્ચારણ નોંધતાં સંખ્યા બંધ રચણે ‘અન્યાર્થ’ ચિહ્ન મૂકવામાં આવ્યું છે. આટલો વિપુલ સ્થાનોમાં શંકા હોય એ જૂળ સુદેશીમાં મૂકી દે. લઘુ પ્રયત્ન વકાર અવધ (ધ,) આમ અવધ-વિરામથી બતાવ્યો છે, જ્યારે ‘હ’ નું સ્વરિત ઉચ્ચારણ

વલ્લભીય ચિહ્ન (?) થી બતાવાયું છે. લઘુપ્રયત્ન 'અકાર' હવે ચિહ્ન (ખામતું ચિહ્ન) થી બતાવવાનો પ્રયત્ન થયો છે, પણ એ તો 'કહેતું', 'રહેતું' જેવા માટે મર્યાદિત છે. ખટું જેતાં અહીં 'લઘુપ્રયત્ન અકાર છે જ નહિ. લઘુપ્રયત્ન 'અ'નાં સ્થાન તો શબ્દોમાં અસ્વરિત 'અ'માં ખૂબ ખૂબ વ્યાપક છે. ક્યુપ રમારક પ્રયત્નની ત્રીજી અક્ષેપ પ્રયત્નમાં મારા 'Stress Accent in Modern Gujarati' એ મથાળાના લેખમાં આવી શાસ્ત્રીય સીમાંસા કરવામાં આવી છે. બેઝબોલકારના વિદ્વાન સંપાદકને એ લેખ બેઠે જવા વિનંતિ કરું છું. આપણે ત્યાં માત્ર 'અ' જ લઘુ પ્રયત્ન છે એમ નથી; 'ઇ' 'ઉ' 'એ' અને 'ઓ' પણ લઘુપ્રયત્ન છે. આ માત્ર Phonetics નાણીશાસ્ત્રની વિષય છે. માત્ર વ્યાકરણીઓને પણ કદાચ આ વાત સમજવી મુશ્કેલ પડે. પોચો અનુસ્વાર બતાવવા પોણું મીંડું (o) કૌંસમાં બતાવ્યું છે, જે 'આ' માં મળે છે, પણ 'ઇ' 'ઉ' માં તો દર્શન જ નથી થતાં. અગાઉ સંખ્યાબંધ વાર સૂચવ્યું છે કે આ પોચો અનુસ્વાર નથી, પણ છેક વેદકાળથી ચાલુ આવતું અનુનાસિક સ્વરિત ઉચ્ચારણ છે. પોચો અનુસ્વાર એ ભ્રમક સંજ્ઞાને 'શબ્દકોશ' જેવા શાસ્ત્ર-પ્રયત્નમાં ઉપયોગ અવશ્ય ખૂંચે. પ્રો. બ. ક. દિકાર તેમ જ મારા તરફથી શાસ્ત્રપ્રયત્નોમાં પૂર્ણ અનુસ્વાર માટે પોણું મીંડું અને અનુનાસિક માટે ચાલુ મિંડું જ પ્રયોજવું છે, આ વસ્તુ પણ સંપાદકશ્રીના ધ્યાનની બહાર ગઈ જણાય છે. વારુ, બલે પોણું મીંડું વપરાયું, પણ એ સર્વત્ર પ્રયોજવું નથી. ગુજરાતીમાં એકાદ બે અપવાદ સિવાય તદ્દલ જ શબ્દોમાં આદિ, અંત કે મધ્યમાં પોણું અનુનાસિક ઉચ્ચારણ જ છે. આ વસ્તુ કોશકારની નજર બહાર તો ન જ જવી બેઠે.

બેઝબોલના નિયમોના વિષયમાં આજે ખાસ કહેવાનું ન હોય. ધોરણ સામાન્ય રીતે વ્યાપક થઈ ચૂક્યાં છે. જે કેટલાક અપવાદ યા નિયમ-વિરુદ્ધનું આવી જવામાં છે તે તરફ વારંવાર ધ્યાન દોરવામાં આવ્યું છે; દા. ત.

૧. નિરનુનાસિક 'ઇ-ઉ-ઈ-ઊ'ના જે કાંઈ ફેરફાર છે તે સ્વીકારવામાં આવ્યા છે. એથી બિનકુલ સંનુનાસિક દીર્ઘ ઈ-ઉ ની ઉચ્ચારણ-

માં નિરનુનાસિક 'ઇ-ઉ-ઈ-ઊ' જેવી જ રીતિ છેતાં સાધિત શબ્દોમાં કે મૂળભૂત શબ્દોમાંની અસ્વરિત દશામાં કદા ફેરફાર ઇષ્ટ નથી; જેમ કે- 'જુલુ'નું 'જુલાવું', પણ 'ખૂંચવું'નું 'ખૂંચાવું', 'ખીજવું'નું 'ખીજાવું'; પણ 'દીંચવું'નું 'દીંચાવું'.

અત્યાર સુધી સ્વરભારના તત્વને સમજવામાં થયેલી ગંભીર ગૃહલત્તું આ પરિણામ છે. નાકમાંથી બોલતો હોય કે નાકમાંથી ન બોલતો હોય- 'ઇ' કે 'ઉ' ની રીતિ એક સરખી જ છે.

૨. તત્સમ શબ્દોની શુદ્ધ મૂળ પ્રમાણે કાંઈમ રાખવી એમ સિદ્ધાંત છે. તેથી જ 'ધીણું'નું 'ધીણવું' ને 'દીપણું'નું 'દીપણવું' વગેરેમાં 'ઇ' અવિરૂદ્ધ દીર્ઘ રાખ્યો છે. તો પછી 'જીવવું'નું 'જીવાણું' શા માટે ?

વસ્તુરિતિએ ગુજરાતી ભાષામાં આવ્યા પછી સાધિત શબ્દરિચિતિમાં ઉચ્ચારણનું એકસરખું ધોરણ છે, ત્યાં આવો કાંઈ અપવાદ કે પ્રત્યયવાદ ફેંકી શકતો જ નથી, અસ્તિત્વ જ ધરાવી શકતો નથી.

૩. મારી નજરમાં 'ઉચકો' શબ્દ આવ્યો, તે 'ઉચકો' હોવા બેઠે. ધ્રુસ્વ સ્વરની પૂર્વ-નો સ્વર દીર્ઘ બેઠે એવા નિયમ કયો છે. 'અ' ધ્રુસ્વ માટે 'ઊ' દીર્ઘ, પણ ત્યારે 'ઉચક'ની કવી રીતિ છે ? હિંદીમાં તો રપષ્ટ રીતે ઉચકા છે. વસ્તુરિતિએ બેઝબોલની પૂર્વતાને લીધે શુદ્ધતા જ મળી છે, જે પહેલી ક્રિતિમાંના કને ધ્રુસ્વ જ રાખે છે.

વસ્તુરિતિએ ગુજરાતી ભાષામાં—એવું જ હિંદી ભાષામાં પ્રણ-સામાન્ય રીતે જ હ ધ્રુસ્વ જ મળી આવે છે. કલ્પના વગેરે એનાં ઉદાહરણ અણૂતિમાં છે. વિભક્તિના સ્વરોદિ પ્રત્યય લાગતાં હિંદીમાં અંત્યે સ્વરો દીર્ઘ હોય તે પણ ધ્રુસ્વ થઈ જાય છે. ગુજરાતીમાં ઉચ્ચારણમાં આ જ રીતિ પ્રચલિત હોવા છતાં એવા દીર્ઘ રૂં ને દીર્ઘ જ રાખવાનું બેઝબોલમાં સ્વીકારાયું છે. અનાદિ દશામાં 'ફરિયો' 'કડિયો' એવી સ્વાભાવિક બેઝબોલ સ્વીકારી છતાં 'કરીએ' 'બોલીએ' એ વગેરે સર્વ-સામાન્ય ક્રિયાપદોમાં દીર્ઘ રૂં કારને જ પકડી રાખવામાં

આપ્યો છે. હિંદીમાં ત્યાં હ્રસ્વ ઇ જ છે. શુભરાતી ગળામાં આ હ્રસ્વ જ છે; એટલું જ નહિ એમાં 'નદી+એ' જેવી સ્થિતિ નથી, પણ 'હર+ધમે' જેવી સ્થિતિ જ છે, છતાં ઈર્ષ્યે અને એ રાખવામાં આવ્યા છે.

૪. યશુતિના વિપર્યયમાં આજે એવી પરિસ્થિતિ છે કે નારીગતિના અકારાંત શબ્દો અને આસાર્થ બીજા પુરુષ એક વચનનાં રૂપો તેમજ લુપ્ત પ્રત્યયાંત ગણતાં સાતમી પિલકિતનાં મૂળ ૬ વાળાં રૂપોમાં એ લગભગ બુદ્ધાધિ ગદ્ય જેવી જાણે કે યદ્ય ગદ્ય છે; પણ હશુતિ તો આજે જોડણીમાં સ્થરિત દશાને બદલે રૂપેટ 'હ' કારથી બતાવવામાં આવે છે; દા. ત. વહાલો, વહાણ, ચહેરો. તો પણ કેટલાક શબ્દોમાં— ખાસ કરી સાર્વ-નામિક રૂપોમાં એ સર્વથા લખાતી-બતાવાતી નથી; દા. ત. મારું, તારું, ત્યારે, જ્યારે, ત્યાં, જ્યાં. આનો ઉકેલ થી. કાકા સાહેબે શરથી જ જોડણીકારાની પ્રસ્તાવનામાં માગ્યો છે. મારા તરફથી વિસર્ગનું સ્વરન થયું છે. થી. કાકા સાહેબને એ પસંદ પડેલ છે. અને તેને માહિતી છે ત્યાં સુધી થી. મશરુવાળા પણ વિસર્ગનો પ્રમાદર કરે છે; દા. ત. વાઝો. વાઝુ, મારું, તારું, જ્યારે, ત્યારે, જ્યાં, ત્યાં, કે, રે, વગેરે. આનો પ્રમાદર કરવામાં આવે તો ભાષામાં આ શ્રુતિ સ્વાભાવિક વર્ણપમાં આવી રહે. ડૉ. સુનીલકુમાર ચેટરજી જેવા કમર્થ ભાષાશાસ્ત્રીએ અંગ્રેજી transliteration પદ્ધતિમાં આ જ ચિહ્ન હશુતિ માટે પ્રયોજ્યું છે, એ એમના Indo-Aryan and Hindi નાં ભાષણુ જેવાથી ૧૫૪ થશે.

વ્યક્તિગત શબ્દોની જોડણી અને વ્યુત્પત્તિનો પ્રશ્ન હજી બેભા જ છે. 'સમજ' જેવામાં સં. સંવૃષ્ટોન્ પ્રા. ઉંવૃજ્ઞદ્ર સમુજ્ઞદ્ર જેવાં અવાંતર રૂપોથી 'જ' છે; અને 'સહમજ' લખાવું તેમાં એનો ખ્યાલ હતા જ. ભ્રમ+ધ્વે જેવાં વિચિત્ર મૂળ સ્વીકારતાં પણ 'જ' જ

આવે. 'અચ્યુ.' જેવા શબ્દના મૂળમાં 'વત્સ' ની સંભાવના કરવામાં આવી છે, જ્યાં મૂળ સં. જત્વત્સ્રા. અવચ્ચ-, વચ્ચ જેવાં છે. આ બધું જેવા જાણવાની દષ્ટિ કોણકારને માટે અનિવાર્ય છે. પ્રસ્તાવના (પ. ૮)માં લખ્યું છે કે "તત્સમ વ્યુત્પત્તિ ઉપરાંત જોડણી મૂળ શકી તે બધી તદ્દલવ વ્યુત્પત્તિ પણ આ વખતે સંધરી છે. તેમાં પ્રાકૃત રૂપો પણ દર્શાવ્યાં છે. તે વિષે એક વસ્તુ કહેવાની જરૂર છે. આમ દર્શાવેલાં પ્રાકૃત રૂપો પ્રત્યક્ષ ઉપયોગમાં આવ્યાં હોય તે જ લેવાવું રાખ્યું છે; કસીને તે રજૂ કર્યાં નથી." વિદેશના અને આ દેશના સમર્થમાં સર્વથા ભાષાશાસ્ત્રીઓની આ અવલોકના છે. એ કલ્પના નથી, સ્વાભાવિક પિકાસક્રમ છે. આપણા સુધી આવવાને માટે અવાંતર ૩૫ અદ્ભુતઅદલ વર્ણપમાં મળ્યું જ જોઈએ એવું નથી. વસ્તુસ્થિતિએ એ વર્ણપમાં પણ હોય, પણ જેવામાં ન પણ આવ્યું હોય.

છતાં આ ભગીરથ પ્રયત્નને માટે જોડણીકારાના સંપાદક થી. મગનલાલ મ. દેસાઈને અભિનંદન આપ્યા વિના રહી શકાતું નથી. એમણે હજી છે કે "આખાપકા શબ્દો ઉપરાંત કોણનાં બીજાં અંગોમાં પણ સુધારા વધારા કરવામાં ખૂબ મદદ કરી શકે. આવી બધી મદદ આવકાર-પાત્ર થશે એ તો કહેવાનું હોય જ નહિ; અમે તે માટે પ્રાર્થના કરીએ છીએ." (પ્રસ્તા. પ. ૧૧) વિશેષ અભિનંદનીય વસ્તુ મને આ પણ લાગી છે. નંબી આચાર્યની તૈયારી વખતે મેં 'અકારના' બે નાના હપ્તા વ્યુત્પત્તિની દ્રષ્ટિએ એકત્યા હતા તેનો સમાદર થયો હોત તો કોણમાંની સંખ્યાબંધ અરુપજતા કલ્પ દર થઈ શકી પણ હોત. 'આવું' ને માટે સં. જ્ઞાદ ધાતું આપી, પણ અવાતું ના (ર) માટે સં. જ્ઞવિત, પ્રા. જાવિજ પરથી? જેવી કુકલ્પનાને તો અવકાશ ન જ રહેત. અમદાવાદમાં આ વિષયમાં કરી છૂટે એવાં જો વિદ્વાનો છે તેઓની મદદ માગવામાં આવે તો આ દેશનું જ કાર્ય હોઈ સદકાર અવશ્ય મળશે. એવી શ્રદ્ધા છે.

પંડિત જવાહરલાલ: એ રેખાચિત્રો

જવાહર સાથે ૩૦ વર્ષ

મૂળ અંગ્રેજી: આચાર્ય જે. બી. કિરપતાણી

અનુવાદક: શ્રી. પરમાનંદ

[પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના જન્મદિવસ ઉપર અનેક સામયિક પત્રોએ ખાસ આકેા કાઢ્યા હતા અને તેમાં અનેક વિદ્વાનો, વિચારકો તેમજ રાજકારણી પુરુષોએ પંડિતજીની ઉત્તરવળ શરદિની અને ગુણદયતા વિષે પત્રોવાના ખયાલો અને અનુભવો પ્રગટ કર્યા હતા તે સર્વમાંથી જે હોયો અથવા તો રેખાચિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે તેવાં હતાં એક રેખાચિત્ર આચાર્ય કિરપતાણીજીનું આલેખેલું છે અને ખીજું શ્રી કમ્પ્યુ કિરપતાણીજીનું આલેખેલું છે ઉભય પંડિત જવાહરલાલ નહેરુના અંગત પરિચયમાં આવેલા વ્યક્તિઓ છે અને પ્રત્યેકે પંડિતજી વિષે પેલાના મન ઉપર પડેલી છાપને આબિરુખ ઉતારવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. પ્રસ્તુત બંને રેખાચિત્રો અનુક્રમે નીચે આપવામાં આવે છે.

તંત્રી]

પંડિત જવાહરલાલ સાથે મને ૩૦ વર્ષનો પરિચય છે. આપણા દેશની આ અર્થ મહત્વની અને અનેક તીવ્ર સંવેદનાથી ભરેલી મુદત હામિયાન અમે એકમેક સાથે અત્યંત નિકટ રહીને કામ કર્યું છે. તેમનો આજીવનકાળ ઉત્કર્ષ હું મુખ્યભાવે નિવાળી રહી છું તેમના નહેરુજીવનના પ્રારંભકાળમાં અમારે એકમેકને ખૂબ સાથે રહેવાનું ખતનું હતું. આનંદસભ્યનું ઉદાર આતિથ્ય માણવાનો લડાવો મને અનકાર મળ્યો છે. એ વખતના મહાસભા તરીકોમાં તેઓ ઉદાર લેખાતા હતા. અને જો કે મેં આપુતી નિયારસરણી અને આગેવાની નિરપવાદ રીતે સ્વીકારી હતી, તોપણ રેશનિયુરોમાં મારી ગણના એક અઘરાઈ જેવી લેખાતી હતી. આ કારણે અમારી વચ્ચેનો પ્રેમલાપ વધતો જતો હતો. તેમનો એક 'લુપકસદ્ધા જુરસો અને સરળ અને મોહક રીતખાત, જળી આને જેમને એક પ્રકારની ઘૂલુપૂરક 'કેમિસના સ્વયંસેવકો' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે તેમના વિષેનું તેમનું મનપત્ર અને આમ જનતા વિષેની તેમની લાલણીઆ ખંડું મને ખૂબ ગમતું હતું. અને જે ઉમરાવ વર્ગમાંથી તેઓ અઘરા હતા તેમની પરંપરાગત તોચાઈથી તેઓ તદ્દન મુક્ત નહોતા એમ જતાં

પણ આમજનતા સાથે જે રીતે તેઓ હળીમળી જતા હતા તે કારણે તેમના પ્રત્યે હું આકર્ષાલો રહેતો હતો. એક વા ખીજા મુદ્દાઓ પરત્વે અવારનવાર અમારી વચ્ચે તીવ્ર મતભેદ પડતો હતો એમ જતાં પણ બાપુજી પ્રત્યેની અમારી સમાન વફાદારી અમને એકમેક સાથે સંકળાયતા રાખતી હતી આને પણ મારા દિલમાં તેમના વિષે એ જ સદ્ભાવ કાયમ રહ્યો છે.

તેઓ કેમિસના પ્રમુખ હતા ને હામિયાન હું એ વાર કેમિસનો મુખ્ય મંત્રી હતો. તેમની સાથે કામ કરવું એ એક પ્રકારનો લડાવો હતો. તેઓ પદ્ધતિસર કામ કરવાવાળા, નિઝાવાન, અત્યંત પરિચમશાળી અને સમજદાર કાર્ય કર્તા હતા. કેમિસના અધ્યક્ષમાં અને એ. આમ. મી.

સીના વહીવટમાં જેના જેના હું પરિચયમાં આવ્યો છું તે કેન્ડિસપ્રમુખો કરતાં ધણી તથા રસ સેતા જે તેમને જેના અને જાણ્યા છે. જ્યારે પણ તેઓ અલ્હાબાદમાં હોય ત્યારે તેઓ કેન્ડિસ કાર્યાલયમાં નિયમિત રીતે આવવાનું અને કામ કરવાનું કદી ચૂકતા નહિ અને એમ છતાં પણ કેન્ડિસના ચાલુ કામકાજમાં કે શિસ્તગત કાર્યવાહીમાં તેઓ કદી પણ અણધારતી રુખચગીરી કરતા નહિ.

એ તો જાણીતું છે કે સહજમાં ઉચ્ચેરાઇ જતું અને મિત્રજન સુમાવયો એ તેમનો સ્વભાવ છે, પણ જેઓ તેમના હોંઝા રખતના નિકટ પરિચયમાં આવ્યા છે તેઓ એ પણ જાણે છે કે પોતાની બૂલ માલુમ પડતાં તેઓ તુરત જ સુધરી શે છે. તેમનામાં ભારે ઉદાર હિત છે, અને ન્યાયશક્તિ પણ એટલી જ જાણતી છે. જ્યારે પોતે આવેશમાં આવી જઈને કાંઈક ખેડું કરી બેઠે છે એમ તેમને માલુમ પડે કે તુરત જ તે ભારે શીઠાકારક કબુલ કરે છે અને જો કે એવી જ બુલતું પાછું પુનરાવર્તન કરતાં તે અટકી જાય છે એમ નથી બનતું, એમ છતાં પણ એ વખતે તો તેઓ તુરત જ મારી માગવા સુધીની નમ્રતા દાખવે છે. પણ જ્યારે એક બાજુએ પોતાના અંગત આવેશ સંબંધે તેઓ આટલા ઉદારચરિત અને નમ્ર છે ત્યારે બીજી બાજુએ રાજકારણી નિયંત્રણમાં પોતાની બૂલો ભાગ્યે જ કબૂલ કરે છે. આનું કારણ એ પણ કારણ સંભવ છે કે એક માનવી તરીકે તે જેટલા સલામ અને જાણત છે તેટલા સમાન અને જાણત રાજકારણી પુરૂષ તરીકે તેઓ ન પણ હોય. આપુ અને જગાહર વચ્ચે આ એક મોટા નકાત છે આપુ પોતાની બૂલો કબૂલ તો કરતા હતા એટલું જ, નહિ પણ તે બૂલોને હિમાલય જેવી મોટી કમ્પતા હતા. આમ છતાં પણ, એક રાજકારણી પુરૂષ તરીકે જગાહરની જે કોટિ છે તે કરતાં એક માનવી તરીકેની તેમની કોટિ વધારે ઉચ્ચ પ્રકારની છે એ દર્શકત પણ તેમના યુગ પહેલે જ છે, જો કે આપુની માફક તેઓ જેટલા સરસ માનવી છે તેટલા સરસ જો રાજકારણી પુરૂષ હોત તો દેશને ખરેખર અચ્છિન હાથ થત.

જય પર્વ સુધી અમે અમદાવાદનગરના કિલ્લામાં સાથે પૂરવાસ હતા. તેમના જેવો આવેશપ્રસવણ

સ્વભાવવાળો, સતત પ્રવૃત્તિશીલ આદતવાળો અને રાજકારણી જીવનના ક્ષેત્રમાં સ્થોભથી સતત ટેવાયેલા માણસ જેલમાં ખૂબ ઉદાસ પ્રકૃતિનો અને વાતવાતમાં ઉચ્ચેરાઇ જાય તેવો જ બની બેસે એમ કોઈને પણ સ્વાભાવિક રીતે કલ્પના આવે. પણ તમા સમીચોને જગાહરલાલ એકદમ અને બહુ સરસ રીતે અનુભવ થઈ ગયા હતા. ખરી રીતે એ હિંદુસ્તાની બંધિયાગ દીવાસો અંદર જે ગમગીનીભર્યું વાતાવરણ અનુભવોચર થતું હતું તે ગમગીનીનો ભાર તેમની હાજરીથી ઉચ્ચેરા ખૂબ હળવો થયો હતો અને તેમનો સહવંસ અપારો ઉદાસ કટકી રાખવામાં બહુ મદદરૂપ બનતો હતો. તે અમારી મંજીનો આત્મા હતા. બૌદ્ધિક તેમ જ શારીરિક પ્રવૃત્તિઓમાં તેઓ સારી રીતે શેકાયલા રહેતા હતા. અમારી આ ફરજિયાત પરહેજખંધીમાં તેમના રસવૈવિધ્ય અને માણસપૂર્ણતાને લીધે અમને ખૂબ જળ મળતું હતું. જો કે તેમના વિપુલ વાંચનને કોઈ સીમા નહોતી, એમ છતાં પણ અમારી ચાલુ વિવિધ પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓમાં પણ તેઓ રસપૂર્વક ભાગ લેતા. ગાયકાદમાં તેઓ ખૂબ જ રસ ધરાવતા હતા અને પાક શાસ્ત્રને લગતી પોતાની કુણળતા જેનો ઉપયોગ મોટે ભાગે ઇંડા તળાસમા આવતો તે વિષે પણ પોતે મગજ રહેતા હતા. તેમનો સહવાસ સદા આહ્લાદક જાતો અને એક બહાદુર સચ્ચી તરીકે તેઓ સૌ કોઈના પ્રેરણાસ્ત્રોત બનતા.

તેઓ એક બાળક માફક હસી શકે છે અને તેમને અતુલક્ષીને હોય એવી મરોક્કિત બાક કંનાં કોઈ પણ મરોક્કિતનો આનંદતેઓ અનુભવી શકે છે અને તેની કમ્પરી શકે છે. પણ આપણને વીધતી મરોક્કિત આપણામાં જ કેટલા લક્ષી શકે છે? તેઓ દેખામાં ખૂબ આવેશપ્રસવણ હોવા છતાં હાલમાં ભારે ધીરજવાળા-કદાચ વધારે પડતી ધીરજવાળા છે. તેમનું વિચાર નિરૂપણ સધારણ રીતે એકાન્તવાદી હોય છે. આ એકાન્તવાદીપણું તેમની ઉદારતાભરી સહિષ્ણુતાને હાંપી દે છે તેવી જ રીતે તેમનાં અવાનવાર પ્રગટ થતું આવેશમય વર્તન અને ગંપુકત રાજકારણીઓ અંદર રહેલી નરનારા જે ધણી વખત નમ્રતાપૂર્વક પરિણમેલી હોય છે તે નરમાગ્રને આપવી શકે છે. જો તેમનામાં થોડી સરખી પણ મગજની ન હોય તો તે નવાઇ જેવું જ માણસ કારણ કે નમો

સુખલેખમાં ઉજ્જવેલ છે અને લોકોની પ્રશંસા પણ માનવીના મગજને લાગતી મૂકે છે.

ત્રીજા વર્ગ પહેલાં પણ તેઓ આજે છે તેવાજ લગભગ હતા-મોટાકર છતાં મગરની, લોકશાસનવાદી છતાં આપણુ, વિચારમાં અણુનમ, આચારમાં સદ્ગુણ વાળી શકાય એવા નવા વિચારપ્રવાહોને એકદમ જીવી શકે-ધારણ કરી શકે-એવું તેમનું માનસ છે અને નવા ખ્યાલો અને યુગો તેમના ચિત્તને બહુ સહેલાઈથી આવરી લે છે.

હાલનાં વર્ગો દરમિયાન બે વિચારપ્રવાહો વેગપૂર્વક વધી રહ્યા હતા-યુરોપમાં સમાજવાદ અને દિગ્દરનાત્મા ગાંધીવાદ. પોતાના રૂપરંગ મુજબ તેઓ બંનેના બોમ્બ યથ પડ્યા હતા વિચારમાં સમાજવાદના અને આચારમાં ગાંધીવાદના, બંને પ્રવાહો નવા હતા અને બંને ભારે વેગવાન હતા. એ બંનેનો તેઓ કેંઈ કાંઈ સમન્વય કરી શક્યા નહોતા અને આજે પણ તેઓ કોઈ સમન્વય તેઓ સ્પષ્ટી શક્યા નથી સિવાય કે તેઓ ખરી રીતે જાને વાદ્યી અમુક અંશે મુન થયા છે. આમ આપતા વિચારપ્રવાહોને ઝીલવાની શક્તિનો અનિરૂદ્ધ તેમના માટે લાગતો પણ પરિણામ છે અને ગૌરવમાં પણ પરિણામ છે. એક બાબુ આ વિશિષ્ટતાને લીધે તેઓ હંમેશાં જાણ અને અંચલ રહે છે, નવા આદિમનોને ઝીલતા જાય છે અને એ રીતે જુગ જુગ વર્ગના લોકોના કિંમતી છત્તામાં સફળ નીપડે છે. બીજા બાબુએ તેમનાં વાણી અને વર્તન એક પ્રકારની અનિશ્ચિતતાથી અર્પિત બને છે અને આ અનિશ્ચિતતા અસરકારક કાર્ય નીપજાવવાની આડે આવે છે. તેમને હેમફ્રેટ સથે સરખાવવામાં આવેલ છે તેમાં કશું નસાઈ પામવા બેઠું નથી.

તે એક સન્નિવિગ્ન છે. બીજા ધણીખરા રાજકારણી પુરોગામાં અપવાદપૂર્વક એવા જવાહર મેલી મુસલમાનીયો તબક્કા પર છે. તે કદી કોઈનું બૂઝું કરતા નથી, કોઈ વિશે પેરબુદિ મેવતા નથી તેમજ કદી પણ પીઠ પાછળ ધા કરતા નથી. કમનસીબે ગાણસતી પરખ કરનામાં તેઓ જોઈએ તેટલા કુળજ નથી, તેથી મિત્રોની તેમની પચ્છત્વી હંમેશાં જોઈએ તેટલી સારી નથી હોતી. તેમના વિશ્વાસ અને પ્રેમને સંડોવણી કોઈ થઈ શકે છે. પ્રુથામત તેમને ગમે છે, અને એ રાજાવાદિક છે કારણ કે તે પ્રુથામત

પાછળ અમુક અંશે ખરા દિલો આદર પણ હોય છે. બાબુ પણ કદાચ પ્રુથામતના લોગ બનતા હતા, પણ બાબુ પ્રુથામતનો આરંભાર જોઈ શકતા હતા ત્યારે જવાહરલાલમાં એ શક્તિ છે નહિ. બોંધવામાં ઉપર ઉપરની ગણતા હોય અને બૌદ્ધિક અમકાર હોય- ખાસ કરીને પાશ્ચાત્ય દેશના-તેનાથી એ સરેને અંબલ જાય છે. એ આચર્યજનક છે કે જે બીજાને અશિલ્પ દેવામાં કુશળ છે તે પોતે જ બીજાથી આમ સહેલાઈથી અંબલ શકે છે. અમેરિકાના 'ટાઇમ ન્યુસ મેગેઝીન'માં તેમનું એક રેખાચિત્ર આપવામાં આવ્યું હતું તેમાં એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે "આજે દિશ્વીમાં પરદેશી સત્તાઓનાં વર્ગો થાણાં નજાર્યા છે તે વસાહતનાં જ જવાહરલાલના ધણા ખા નિકરવતી" મિત્રો હોય છે... તેમના ચિત્રે પાટનગરમાં આજે તો એમ બોલાય છે કે હંમેશાં કશું નાં સરકારી વર્તણૂકમાં શિદ્ધિય યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીને અશિલ્પ રાજ્ય કરતાં પણ આજે વધારે પસંદગી આપવામાં આવે છે," આ વાચીને મને હારે રમુજ પડી.

પરિત જવાહરલાલ આપણા મહાઅભાવ છે. એક રીતે આ અનિવાર્ય છે. લોકોને તેમનામાં શ્રદ્ધા છે અને જાણુ તેમને ચાહતા હતા. અને તેમનામાં ખૂબ વિશ્વાસ ગણતા હતા. તેઓ દુનિયાના દેશોમાં ખૂબ જાણીતા અને માનીતા હતા, અને ત્યારે, આપણામાંનો કોઈ એક પશિમના લોકોની પ્રશંસા પ્રાપ્ત છે ત્યારે જેમને હજુ તાજેતરમાં જ આઝાદી પ્રાપ્ત થઈ છે તેવા આપણે દિગ્દરોએ એ પ્રાપ્તિથી જાણુ મલકાઈ જઈએ છીએ. તેમની અસાધ્યશક્તિ વિચારણેથી જોઈને હાથમતી વર્ગોએ તેમનામાં વિશ્વાસ મૂક્યો; પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિની તેમના આખા ઘડતરમાં જે ઘેરી જાયા પડી છે તે જોઈને અશિલ્પ તેમની ઉપર પ્રુથા બન્યા; સમાજવાદીઓને એમ લાગ્યું કે જવાહર લગભગ પોતામાંના જ એક છે. અને મુસલમાનીયો, તેમની કાષ્ટકમપ્રાપ્તિ કેટલી કિંમત છે તે જરાબર સમજ થયા હતા. અને આ રીતે તેમને અચર્યોને મૂકવામાં પરસ્પર રિષેષી સર્વ તરફએ સમાધાન અનુભવ્યું હતું. પણ તેઓ આપણા મહાઅભાવ છે તેથી એક રીતે હું રાજ છું તેમ બીજા રીતે નાણુ પ્રણ છું. કારણ કે તેમને એક ભગીરથ કાર્ય કરવાનું છે અને એ માટે કદાચ નિષ્કૃતાસલી પદ્ધતિની જરૂર નહિ હોય તે પણ વળ-

હૃદયના માનવીની પોલાદી નિશ્ચયશક્તિની જરૂર તો છે જ.

કેટલાંક વર્ષ પહેલાં તેમણે અન્ય નામાભિધાનથી પોતાના વ્યક્તિત્વ વિશે 'મેડર્ન રીબ્યૂ'માં એક લેખ લખ્યો હતો. તેમાં તેમણે જણાવ્યું હતું કે "અમુક વસ્તુઓ અમુક સમયમાં થતી જ નોંધણી, પોતાને ન ગમે તે સાફ થઈ જવું નોંધણી અને નવેસરથી ખુલું નિર્માણ થવું નોંધણી. આવી તેમની તીવ્ર કામના લોકશાસનની ધીમે કામ કરવાની પદ્ધતિને ભાગ્યે જ લાંબો વખત સહન કરી શકે તેમ છે. તેમના હાથમાં લેણેને સત્ત્વ ન આવે અને ફાતરાં આવે, પણ પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે હાથમાં આવ્યું તેને વાળ્યા વિના તે જ પવાળીને બેસી શકે તેમ છે જ નહિ." પોતાના પૃથક્કરણને મળવું જ તેમનું આજ્ઞાનું ચરિત્ર હોત તો મને કેટલાં આનંદ થાત? કમનસીબે આજે તેઓ પોતે જ બીજાની ઇચ્છાને જાત્રે કે નમતું આપી રહ્યા છે. જે તેમને પહેલાં નવોત્તર મળતું અને આજે પણ તેમને જે નથી મળતું તેવું કંઈ પણ તે સાફ કરી શક્યા નથી.

તેઓ પરદેશથી પુષ્કળ માત્ર સન્માન પામ્યા પછી આવે છે. આપણે તેમને ચાહીએ છીએ અને તેમના વ્યક્તિત્વનો આવડો મોટો પ્રભાવ પરોક્ષે નોંધીને ગઈ અતુલ્યતાએ છીએ પણ મન સભ્ય નેના અજાણતા મેધ-ધનુષ્યના રંગ માફક લાગે વખત ટલો નથી. જગદર-લાલના ગૌરવના ખાન મૂળ દિંદની વાસ્તવિક પરિચિતિની નક્કર જમીનમાં નંખાયાં નોંધણી. તેમણે મોટે મોટે અને ભારે જહાડુરીથી પ્રગતે જે વચનો આપ્યાં છે તે વચનોનો મુનમ પડે અમલ થયે નોંધણી. આજના રાજ્યવદી-વટમાંથી ગેવવસ્થા અને લાંચરતનો અન્ત આવડે નોંધણી; વ્યાપારી જીવનમાંથી કાળા જગદરનો છેડા આવડે નોંધણી; અને સરકાર જે કંઈ છે તે કરવા માગે છે એવો પોકા વિશ્વાસ લોકોમાં ઉભો થયે નોંધણી. તેમને સરદાર જેવા શક્તિશાળી અને કંઈ દેશના સાથી મળ્યા છે. અને તેઓ અને મળીને જે કંઈ પણ થવાનું નથી એમ જાહેર જનતા માનવા લાગી છે, તે જરૂર પાર પાડી શકે તેમ છે. જગદરલાલનો આજ સુધીનો જૂનાકાળ બન્ધ છે. અને એટલું જ બન્ધ ભાગે, જે તેઓ સાધ્યને સિદ્ધ કરવામાં કૃતનિશ્ચયી અને તો, તેમના માટે મુશ્કેલ છે. એ કાષ્ટ સિદ્ધ કરવા માટે તેમને દીર્ઘ આયુષ્ય મળે! મારી તેમને અત્તરની અનેક શુભેચ્છાઓ છે.

જગદર એટલે

વિરોધી વૃત્તિઓના ચિત્રવિચિત્ર સંગમ

મૂળ અંગ્રેજ: શ્રી. કૃષ્ણ કિરપસાણી

અનુવાદક: શ્રી. પરમાત્મ

સુખી અને સમૃદ્ધ મુદ્દત્તવનમાંથી હિંદી રાજકારણના ક્ષેત્રના ધસમસના પ્રવાહમાં પડિત જગદરલાલ નહેરુએ 'રેપ્રિઝન્ટે' તેને આજે ૩૦ વર્ષ થયા આઠવાં. એ વખતે જે આંધળું ચાહક લાગતું હતું, અથવા તો 'મેપફરીસનું' જલિલન દેખાતું હતું તેમાંથી આજે મુન્દર પરિણામ આપશે એવી તેમને ભાગ્યે જ હૃદયના આવી દશે. આજે તો તેઓ લોકોના એક અપ્રતિમ આગેવાન છે અને (નીન પાણું) એકત્ર અને સંગઠિત થાય નહિ ત્યાં સુધી) ફુનિવાના સૌથી વધારે ચરતીવાળા રાજ્યના મહા-અમાત્ય છે, એટલું જ નહિ પણ ફુનિવાના સૌથી વધારે શક્તિશાળી રાષ્ટ્રના પ્રમુખે તેમનું ભારે જાનંદાર સન્માન કહ્યું છે, તેમ જ અમેરિકાના જાપાંઓએ 'એસિયાના સૌથી વધારે' આગળ પડતા 'રેપ્રિઝન્ટે' તરીકે તેમની ઉપર પ્રશસ્તિઓની ઝડી વરસાવી છે. ગાંધીજી પછી કોઈ પણ હિંદી આવા ભારે સન્માનને મેળવે હોય તો તે બેસાડ જગદરલાલ નહેરુ જ છે. તેઓ કંઈ આજે એકાએક પ્રકાશમાં આવ્યા નથી, હિંદી આઝાદીની લડતમાં તેણે જે જહાડુરીઓ ભાગ બળવે હતા તે કારણે પોતાના દેશસાત્ત્વોના દિવસમાં તો તેમની કંઈ કાળથી પ્રતિષ્ઠા થઈ ચૂકી જ હતી. તેઓ હિંદના મહાઅમાત્ય થયા તેના કંઈ કાળ પહેલાં પશ્ચિમના લોકો પણ તેમના વિશે સન્માન ધરાવતા થયા હતા. ખરી રીતે તો જ્યારે ૧૯૧૭ માં તેમને આ મહાન અધિકાર સ્વીકારવાનું કહેવામાં આવ્યું ત્યારે પ્રજાની આ પસંદગી અનિર્વાચ્ય હતી એમ હિંદમાં તેમ જ અન્ધર એકસરણે મત પ્રવર્તતા હતા. આ પસંદગી કેમ અનિર્વાચ્ય બની ચૂકી હતી? જે પહે નથી સરકારી રચનામાં તેમને પોતાના આગેવાન તરીકે પસંદ કર્યા હતા તે પછીના તે વખતે તેઓ કદી સર્વસત્તાધીશ રવામી ન હતા તેમ જ આજે પણ નથી. એ વાત ખરી છે કે ગાંધીજીએ તેમને પોતાના વારસ તરીકે જાહેર કર્યા હતા. અને બીજી પછી માત્રો માફક

આ આગતમાં પણ ગાંધીજીની ઇચ્છા પ્રમતી પસંદગીમાં કમ્યુનિસ્ટ અને હતી પણ સાથે સાથે એ પણ જળ્યાન-વનું નેહએ કે ગાંધીજીની આ પસંદગીમાં તો પ્રમતી પસંદગી જ પ્રતિબિંબિત થઈ રહી હતી.

આ પસંદગીનું રહસ્ય શું છે? આ એક એવા આગેવાનનો કિસ્સો છે કે જે પોતાના પક્ષનું નિર્ણય કર્યા સિવાય તેની ઉપર પ્રભુત્વ ધરાવે છે. અને નાજી કારણી દર્શિદાસમાં આ કંઈ સાધારણ થતો નથી. આનો પુત્રાએ તો કદાચ કેમિસ્ટપાર્ટીનું જે ચિત્રવિચિત્ર સ્વરૂપ છે અને હિંદી પ્રમતીનું જે નિલક્ષ્ય માનસ છે તેમાંથી જ મળી શકે તેમ છે. બે કેમિસ્ટ ઉપર મૂકીનાદીએનું સ્વામીય હોત, અથવા તો મજૂર-વર્ગનું પ્રભુત્વ દોત તો નહીં નાજી જ્યાં છે ત્યાં કદી ન હોત. વળી કેમિસ્ટના વિરોધીએ વળ્યું છે તે મુજબ કેમિસ્ટને કમિસ્ટ (સર્વ) સત્તા જેમાં કેન્દ્રિત થઈ છે તેવી હોત, અથવા તો હિંદુત્વના પ્રાધાન્યથી ઉપક્રાંતિ હોત તો પણ નહીં આજના સ્થાને ન હોત. તેવી જ રીતે પશ્ચિમના આપણા દેશમાં કમિસ્ટો આપણા વિરોધી કમિસ્ટ હો છે તે મુજબ આપણે બંધેબર અધ્યાત્મ-વાદી કે ગાંધીવાદી હોત તો પણ આ સ્થાને મટે જવાહરની પસંદગી થવા પામત નહિ. સત્ય હકીકત એમ છે કે આપણે આર્થિક, નૈતિક તેમ બૌદ્ધિક બંધી બાળોમાં એક પ્રકારની અનિશ્ચિત મનોદાશામદી પસાર થઈ રહ્યા છીએ; આપણા રૂઢિગત બાણી અને આપણામાં હોજના નવા વિચારો તે જ ભાવનાઓ, આપણાં રચાપિત હિતો અને આપણામાં જન્મેલી અવનવી આકાંક્ષાઓ બંને વચ્ચે અચિત્ત યુદ્ધ ચાલી રહ્યું છે, અને આપણી નિર્ણય-શક્તિ જડાત બની ગઈ છે. હિંદી ભાવિના ચાલી રહેલા આ ચર્ચા-ચર્ચા નાટકના તખ્તા ઉપર નહીં મટે અનિવાર્યપણે બારે બહારીલો બાજુ જળવાયું નિર્માણ થઈ હતું.

આપણને કયા પ્રકારની આર્થિક અથવા તો સામાજિક રચના નેહએ છીએ તે આગતમાં આપણે વિદીએ મનથી ઝું નહીં કરી શક્યા નથી. આપણે ગાંધીજીને પામતી માફક ચાહતા આવ્યા છીએ અને અચકાતાં અચકાતાં તેમને અનુસરતા આવ્યા છીએ. આપણે દિલમાં તેમના મટે બારે આદર અને અકિતબંધ

છે. પણ નેહએ પ્રમાણમાં આપણે તેમનું કહેવું માનીએ છીએ તેટલા જ પ્રમાણમાં આપણે તેમના વિચારોથી ઉન્મુખ બનીને ચાલીએ છીએ. આપણે હિંસાને ધિક્કારીએ છીએ અને સાથે સાથે આપણા લશ્કરના પરાક્રમેની કયાએ સાંભળતાં શેમાં અનુભવીએ છીએ. આપણે ગામડાંએ પ્રત્યે ઉડી સહાનુભૂતિ હોવાનો ઘણો કરીએ છીએ અને તેમના સહવાસથી હંમેશા દૂર ભાગીએ છીએ. આપણે બુદ્ધિજીવી ભવ્યતાનાં ગુણગાન કરતાં યોક્તા નથી અને વર્તમાન ઉપરનાં તે જ ભૂતકાળનાં બંધનો સામે બળવો પોકારીએ છીએ. આપણે લોહશાસનના સિદ્ધાન્તને માન્ય કરીએ છીએ, અને એમ છતાં આપણે સ્વભાવથી વીરપૂરક છીએ અને અધ્યાસથી બીગને દયાવીને ચાલીએ છીએ. આપણે મારિયનું બહુમાન કરીએ છીએ અને સત્તાની પૂજા કરીએ છીએ. આપણે પશ્ચિમના પ્રભાવ સામે આદેશ કરીએ છીએ અને તેનો સ્પર્શ યતાં પુશ્કિત બનીએ છીએ. આપણું જે આપણામાં વિચારો અને વળણોનું પરસ્પરવિરોધી સ્વરૂપ નજર પડે છે તે સમજાવવાનાં હંમતું પરિણામ છે એમ નથી, પણ તે વિલક્ષ્ય સ્વરૂપ આપણા ચિત્તના કહોળાણનું, માન-સિક્કો ગોળાણનું, અસ્પષ્ટ વિચારણાનું, અનુભાષક છે. નહીં મટે આપણા દિલમાં જે પ્રેમ અને આદરભાવ છે તેનું મોટા ભાગે એ કારણ છે કે તેમના ગૂઢ વ્યક્તિત્વમાં ઉપર જળ્યાવેશ પરસ્પર વિરોધી શક્તિઓનો સમન્વય સાધવાની આપણી મનોદાશના પ્રતિબિંબિત થઈ રહી છે એવું આપણને ઝોણ ઝોણ લાગ્યા કરે છે. આપણી સામે એક મુન્દર, સાદસચર, ઉમરાવ કુટુંબનો નવજવાન હતો; તેમની નસોમાં આત્મણીનું કેલેવી પેદીએનું લોહી વહેતું હતું અને તેમના પ્રાણમાં ક્ષત્રિઓનું સત્ત્વ હતું. જેની લેહો જન્મથી કમળોરી કંઠા હતા એવા સિંહાસનારૂઢ વર્તમાનો એક નર્તકો આપણી નજર સામે આમજનતાની ચાલનાઓમાં ભાગીદાર બનવા મટે પોતાના સર્વ અધિકારો અને ભોગોપભોગની સગવડોનો ત્યાગ કરીને ચાલી નીકળ્યા હતા. હેરો અને કેમિસ્ટની શોભાસ્વ બનેલ નરકિસિન જીવાન સાબરમતીના ચંચે પોતાનું સર્વસ્વ ધરી રહ્યો હતો. આ એક અર્થિક હિંન હતો.

પ્રત્યે તેને આરંધ્ય દેવતાના સ્થાને સ્થાપ્યો અને જવાહર પોતાની યોગ્યતા પુરતાર કરી આપી. તેમને

આદે નામના પૂર્વક જે લાભ લેજવવાનો હોય તે માટે આપશ્યક સર્વ શુભે તેમનામાં હતા. તેમનામાં શ્રદ્ધા હતી, વિશ્વ હતું. વકાદારી હતી અને જે માટે આપણું હિંદીઓના દિવસમાં અત્યંત આગ્રહ હોય છે તેવું હવે પ્રતિષ્ઠા શીલ પણ તેમનામાં હતું. સાચે સાચે તેમનામાં જેવું બહિષ્કાર નહોતો હતું અને ગાંધીજીના ચાલુ અનુયાયીઓથી તેમના જુદા પાડી શકાય એવું—અને એમ છતાં પણ જેમ સુખાગના સંબંધમાં બન્યું તેમ ગાંધીજી સાથે અથામજીમાં આવે તે હદ સુધી નહિ એવું—તેમનામાં વિશિષ્ટ બ્યક્તિત્વ અને મૌલિક વિચારસામર્થ્ય હતું. ગાંધીજીના નેત્રે તેઓ તેજસ્વી હોવા છતાં તેમની પોતાની આસપાસ પણ એક પ્રકારનું આભામંડળ હતું. પોતાના શુભચિત્તો જુદા પડ્યાં જેટલું તેમનામાં બુદ્ધિમય હતું અને તેને અનુસરવા જેટલું તેમનામાં શાલ્યપણ હતું. આ એક એવા પ્રકારનું મૌલિક વજીર હતું કે જે પોતાના દેશના બુદ્ધિશાળી જુવાન-વર્ગના સર્વસામાન્ય વળણ સાથે સર્વાંશ મળતું આવતું હતું નમ્રથી નેમવશાળી, હૃદયથી લોકશાસનવાદી, પ્રતી-તિષ્ઠી સમાજવાદી, લાગણીઓથી રાષ્ટ્રવાદી અને ભાવનાથી એક વિશ્વવાદી રાજ્યવાદી. રાષ્ટ્ર સેવનાર—નહેરુના આવા જનુવન્યું, અસ્થિતિનું આદર્શ પણ રાષ્ટ્રની સીમા ઓળંગીને પંદરેશમાં ફેલાયેલું હતું.

રાષ્ટ્રવાદી મંડળીઓમાં પરસ્પર વિરોધી તત્ત્વોનું નહેરુ મિત્રસંસ્થાન બન્યા હતા. મૂકીવાદીઓને જે કે તેમનામાં નિશ્ચય નહોતો, એમ છતાં પણ તેમનાથી તેઓ હાંડતા નહોતા, કારણ કે તેમની સમાજવાદી મંડળીઓ હોવા છતાં અત્યંતથી તેઓ ઉદારમતવાદી હતા. વળી ગાંધીજી દંથી પ્રતિબુદ્ધ મતઓ તેઓ અચારનવાર રજૂ કરતા તો પણ ગાંધીજીએ નહેરુ પ્રત્યે ઉદાર ભાવથી અને કામચલાઉની જોના, કારણ કે ગાંધીજી પ્રત્યેની તેમની નિહાની ગાંધીજીએને પૂરેપૂરી ખાતરી હતી. સમાજવાદીઓ એમ માનીને મધકાંઠા હતા કે જે કે તેમનું દિવસ બન્યું હતું એમ છતાં પણ તેમનું મરતક તો સમાજવાદ ત જ જ રહેલું હતું. સાંસ્કૃતિકો પણ તેમના તરફ ઉદારતા દાખવવા હતા, કારણ કે જે કે તેઓ સહવાસી નહોતા, એમ છતાં પણ તેઓ સુદૃઢ પણ કમીસ્ટ ગદના નિરોધી હતા અને તેમનું આ-તરરાષ્ટ્રીય વળણ સામ્યવાદીઓને પ્રતિબુદ્ધ નહોતું. લાગણીપરવાળું લોક તેમના

ઉનામનમર્મી આગ્રહકારી ઉપર પારી જતા હતા. બુદ્ધિ-વાદીઓને તેમની તટસ્થ અને પ્રતાપતા વિચારસરણી ખૂબ ગમતી હતી. સમાજમાં અચરચાન ઘરાવતી સમાજશિક્ષા દીનાનખાનાઓમાં તેમની આસપાસ પંતળીઓની આકે ધૂમ્મા કરતી હતી અને બહાર જતા ઉપર લોકોનાં બેઠે-ટાંમાં તેમના મુખારિંદનું દર્શન પામનાં આનંદવેશમાં બની જતાં હતાં. અને જન્યકારનો પુરસાદ વસતવાનું હતાં.

તેમના શુભેચ્છકોની એમ ફરિયાદ છે કે પોતાની સત્તા પાકેપાયે મુપ્રતિષ્ઠિત થાય એવા દોષ સત્તાનો જવાબદારીને લોભ નથી. તેમણે ન કહી શકાય એવી લોક-પ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી હતી, પણ એના પ્રમાણમાં કેવિસતી સંસ્થા ઉપર તેમણે નેમનું પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કર્યું નહોતું. લાગણી માણસો તેમના પ્રશંસક હતા, પણ તેમની લાગણી જ કોઈ-કોઈ તેમના અનુયાયી હતા. નેતા તરફ તેમણે દોષલગી આપી છે, એ કરતાં તેઓ વધારે દોષવાતાં આપ્યા છે. ગાંધીજી જીવતા હતા ત્યારે તો કેટલા અંશે આ અનિવાર્ય હતું. ગાંધીજીની અસાધ્યતા આત્મશક્તિને સૌ કોઈની આત્મશક્તિને આધારી લીધી હતી. ગાંધીજીના પોતાના અન્ય સાથીઓ કે જેમણે રાજકારણના ક્ષેત્રમાં વધારે લાંબી મુદતની સેવા આપી હતી, અને જેઓ ગાંધીજીના વિચારો પ્રત્યે વધારે ઊંડી નિશા ધરાવતા હતા, તેમના બદલે ગાંધીજીએ જવાબદારી પોતાના વારસ તરફ પસંદ કર્યાં તે જવાબદારી બ્યક્તિજન અસાધ્યતાને લોકોનું મન તરફ અને અસ્થિતિ અને બુદ્ધિના અનુપમ શુભોને જ આભારી છે. જેમાં ફક્તની રચના પણ સંભાવના નથી ન. શકે એવું તેમનું વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય, તેમની ઉદાર સહાનુભૂતિ, તેમના વિચારોની અચાર વિશાળતા તેમજ ઉદારતા અને કોઈ પણ રાજ-કારણી કે સામગ્રિક મંડળી સાથે ઓતપ્રોત બની જવાથી દર રહેવાની આજીવન પ્રતિ-આ વિશિષ્ટ શુભોએ જનતામાં તેમના વિશે એવી પ્રતીતિ નિર્માણ કરી હતી કે આવી વિરાટ અને વિશિષ્ટ પ્રતિ-આ હિત તેમના હથમાં સદા સાંદ્રસપ્રાપ્ત રહેશે.

તેમની સિદ્ધિઓનાં વખાણ કરવાં કે તેમની બુદ્ધિઓ નિં આનુભવ મિતત્વો એ હજી વધારે પડતું વધુ છે. તેમણે પણ કહ્યું છે અને વળી અહીં પડતું વધુ છે. રાષ્ટ્રની સમસ્યાઓ એટલી મુશ્કેલી છે અને એટલી

નટિસ છે કે એ બંધીનો આ દુંધા વખતમાં ઉકેલ આવી જ્યો એવી આશા રાખવી તે કેવળ માંગણી જ છે. ન્યાયી અને જ્વાળાની સમાવેશના ઉભી કરવાની જે આશા તેમણે લોકોને આપી છે, તે બધું સરખું હતરે તેપણુ પર પડતાં થયે વખત લાગશે. આ દશમેવાન ને કે આજે પણ તેઓ હિંદના અત્યંત આદરણીય અને લોકપ્રિય અનન્ય નેતા છે એમ છતાં પણ તેમની લોકપ્રિયતા પાછળ પ્રાર્થનાઓ જે તીવ્ર રીતમાં અનુભવવામાં આવેલાં હોય તે એસરો જાય છે. આજે પણ તેમની આસપાસ પ્રાર્થનાઓ રોજીઓ કરી થકે છે એમ છતાં પણ એ લોકાદર અચ્છાનાં તરવારી દલે અમિશ્ચિન નથી રહ્યો. તેમનામાં જે ઔદિક નરમાય (intellectual flexibility) છે તેને લીધે સર્વ વર્ગના લોક તેમને આજ સુધી ચાહી રહ્યા છે તે ઔદિક નરમાયની વિશ્લેષણતા એ છે કે તેના લીધે જ લોકોમાં શ્રદ્ધા અને હિંસા યથા થકાં નથી અને એ શ્રદ્ધા અને હિંસા વિના બહાદુરી ભરેલું કાષ્ટ-પણુ રાષ્ટ્રીય પરાક્રમ શક્ય બનતું નથી. તેઓ શબ્દોનું સાચું મૂલ્ય આંકવામાં ખાતર કુશળ પુરુષ છે અને તેથી તેમને પણ જ્ઞાન થયું હોતું જોઈએ કે જે આત્મવિશ્વાસની મજાકને લીધે તેમનાં આગળનાં લખાણો અને પ્રવચનો હારે અમ કદાર લાગનાં હતાં તે આત્મવિશ્વાસની મજાકથી આજનાં લેખ અને પ્રવચનો વચિન બન્યાં છે. જે ગાંધીજી જીવતા રહ્યા હોત તો જ્વાહરલાલનું કાવ્ય વધારે સરળ બન્યું હોત. તેમની સમગ્ર રાજકીય કારકિર્દી દરમિયાન તેમણે ગાંધીજી પાસેથી જળ મેળવ્યું હતું અને ગાંધીજીએ નક્કી કરેલી બૃહદરચનાને તેઓ અનુસરતા હતા. ગાંધીજીમાં ખારે સર્વનશીલ પ્રતિભા હતી, ગાંધીજી એક લગ્ન લિંગી હતા, જેમના રૂપમાં એક સંધાન્ય કારીગર મહાન કળ કાર બની જતો હતો. પ તું એ મોટું દુર્ભાગ્ય છે કે જે નવી મહેલાવાન ઉભી કરવાની હતી તેના પાયા પણ પૂરેપૂરું નખાઇ જાય તે પહેલાં નિર્દુર વિષાદ એ ગાંધીજીને આપણી પાસેથી અંતની લીધા છે. આમલીએ આપણે કદવના કરી હતી તે કરતા પણ થાળી વધારે સમયમાં પેદા કરી જ. જ્યારે ગાંધીજીની વાળીમાં એકાં રાજ્યપણુ અને નેત્રિક પ્રતિભાની આપણને અત્યંત આનંદવદના હતી તેવા સમયે એ વાળી સંતાને મારે મૃત થકા મક છે, અને હિંદના દિવદાસમાં જુદામાં જુદી દોષકીતો એકસા દાયે સ બેના કરવાનું જ્વાહરલાલના બાળે આપ્યું છે.

તેમના હિંસા વિશે તો કહી શક હતા જ નહિ, અને તેમણે સામે ઉમેરી દોષકીતો સામનો પણ પૂરી બહાદુરીપૂર્વક કર્યો છે. પણ હજુ તેમને દોષકીતો પાર ઉતરવાનું બાકી છે અને લોકોની અનેક આશાઓને પાર પાડવાની છે. તેમણે આજ સુધીમાં અનેક સાધનાઓ કરી છે અને એમ છતાં હજુ તેમને એક સાધના કરવાની બાકી છે અને તે એ છે કે ક્યારે ઉદાર થયુ અને ક્યારે કાક-નિષ્કુર થયું, ક્યારે નમનું આપવું અને ક્યારે લોહસ બળતને મક્કનપણે વળગી રહેવું-આ નિષ્ણતા તેમણે હજુ સાધવાની છે. ગાંધીજીની નાજકારણી પ્રતિભાનું આ જ ખર્ચ રહ્ય હતું. આજે એ વખત છે કે જ્યારે જ્વાહરની મહાતાની ખરી ક્યોલી થકા રહી છે. આજે એ સમય આવી લાગ્યો છે કે જ્યારે માનવીમહાતાના એક નવા શિખરને તેમણે પહોંચવાનું છે. દિવદાસમાં આપણે ધણી વાર નેપું છે કે સત્તાપ્રાપ્તિ જેટલી સહેલી છે તેટલા તેના અમર સહેલા નથી. ગાંધીજીએ જ્વાહર વતી પ્રજાને જે વચન આપ્યું છે. જે આશા આપી છે તે પાર પાડવામાં જ્વાહરલાલ એ સફળતા પ્રાપ્ત કરશે તો તેમની ગણના હિંદના દિવદાસમાં અશોક અને અકબરની હજીશમાં કરવામાં આવશે.

આ અંકના મુખ્ય રચીત ચિત્રના નિર્માતા
ચિત્રકાર શ્રી. લોમાલાલ શાહ

શ્રી. જ્વાહરલાલ ગાંધીજીના સ્મારકચિત્ર

કનુ દેસાઈની કલાકૃતિઓ

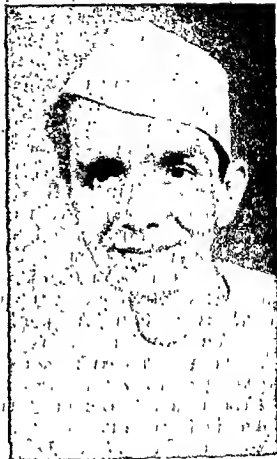
મૂળ લેખક: ડૉ. જોઈન્સ એસ. કચીન્સ

અનુવાદક: શ્રી. રવિશંકર મ. રાવળ

[આ લેખમાં કલાકાર શ્રી. કનુ દેસાઈનાં કેટલાંક ચિત્રોનું વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. એ વિવેચનનું હાર્દ સ્વયંસ્ફુરે પ્રદર્શ પદ શકે એ હેતુથી તેમનાં કેટલાંક ચિત્રો ઉપરથી હાઈટાઇન બ્લોકપ્રિન્ટ તૈયાર કરાવીને આ અંકમાં રંગીન ચિત્રની પાછળ તેમજ ખીલ અને ગ્રીલ આર્ટ પેઇન્ટ ઉપર છાપવામાં આવ્યા છે. જેમ છતાં આ લેખમાં ઉલ્લેખાયેલા બધાં ચિત્રો આખી શરૂઆત નથી એ માટે અમે દિલ્લીની ઈએ. છાયરલ ચિત્રોને અપાયેલા સંખ્યાંક આ લેખમાંના સંખ્યાંકને મળતો સંખ્યા છે એથી તે તે ચિત્રને લખતું વિવેચન વાંચકો સહેલાઈથી સમજ શકે. તમી]

ઈ.સ.૧૯૧૧ના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર એવે નુ નોસીલીની કહેવે, કે ચાલીસ વર્ષ સુધીમાં કોઈ મનુષ્ય કંઈ નવચિત્રો નેતું કરી બનાવે તો તેણે પોતાની અત્યંત ઘણી નાખતી જોઈએ એ પ્રમાણે કનુ દેસાઈને ૧૯૪૭ માં ચાલીસ વર્ષ થયા. તેથી તેમણે પછી ખીલે અથવા કોઈ પાત્રે તેમના જીવનની તોષ મૂકવી જોઈએ. મને પૂછે તો હું તેમના આંતરજીવનની હકીકત માત્ર, તેમણે કલાકારશૈલી કેવી રીતે વિકસાવ્યું તે લખાવું અને ખાસ તો તેમનું સ્વાભાવિક સૌન્દર્ય-આકર્ષન અને ખૂબીક દલતા કેવી રીતે તેમણે પ્રાપ્ત કરી કે જેને લઈને તે આજના જાતજાતના વાપરામાંથી-મોડર્ન બનાવવામાંથી-જીવી શક્યા. આજે હિન્દુસ્તાનમાં કોઈ કલાકાર 'મોડર્ન' કેમ યદ્ય ગયો તે કહેવું સહેલ છે, પણ કેટલાક કેમ ન બન્યા, ખાસ કરી કનુ દેસાઈ જેવા આર્ટિસ્ટ, એ કહેવું મુશ્કેલ છે. તેમણે કરેલાં અનેક સુંદર ચિત્રોમાંથી થોડાં પર વિચાર કરીને આપણે થોડું ઘણું સમજી શકીએ, પરંતુ તેમનું પોતાનું સમ્પ્રદાયિક તે પોતે જ આપે તો જ બધાં ઉપયુક્ત બને.

કલાકારની દૃઢતા કે ઉચ્ચ-વિભાવતા પરિચય તેણે પસંદ કરેલા વિષયોની કક્ષા ઉપરથી, અને પછી તેના નિરૂપણશક્તિ પરથી મળી રહે છે. આ રંગકર ગ્રંથમાં એકે ચિત્રપટ્ટ એવું નથી કે જે માત્ર આંખોના વિષય હોય અથવા ફેક્ટોર હોય. નં. ૧ તું એક સાદું ચિત્ર જુઓ. કલાકારે તેનું નામ 'ગ્રીન માધુરી'

સમુદાય છે. આવી વસ્તુ માટે ઘણાં વાસના, પ્રેમ ને સામગ્રીનો અભાવ સાત્તા. જાણે વિહંગ કરનાર ત્રાસ-વિક્રાંતિના આગે વિષય લેવાય જ નહિ. ચિત્રનું પાત્ર નીચી નજર રાખી બેઠેલ છે ચહેરા કે નાંચોના અંગેનું દર્શન થતું નથી. તે પોતાના સંગીતના તાલમાં લીન છે. તેના જોણાંમાં દગેલા તંબૂરામાં ગીતનું કોઈ પ્રેમમયિત્વ પદ્યનું રહ્યું હશે. આ ચિત્રના પાત્ર ઉપરની ચૂંચતી ગળીઓ વસંતના વાયુનું મધુર સ્પર્શ કરે છે.

ખીલ સંગીતચિત્ર નં. ૨ તું નામ 'દેવ ગાન' છે. તેમાં કનુ દેસાઈનું મૂળ રહસ્ય પછી પ્રગટ થાય છે. એ રહસ્ય એટલે વર્ણવી ન શકાય એવી સત્ય કથાનું ઉચ્ચારણ-ખંડ પ્રવસ નિરૂપણ. શીકૃત્ય એક માત્રે એટલી 'દીન-ગન' વહેતી મુરલી ધૂનસ્ત બની બંધની રવા છે, અને તેમની મિત્રતાસ્વરૂપ રાંધા તેમની પીઠ પાછળ જ છે.

કલાતી સૂક્ષ્મતાથી અને બીંદી માનસિક વિચારણાથી ચિત્રકારે તેનું મુખ કૃષ્ણથી ઉજડી બાલુ પર રાખ્યું છે. તે પાંચુ સ્વરસમાધિમાં છે. હવામાં અને આત્મામાં સંગીન બ્યારે બ્યાપી જાય છે ત્યારે સંગીતકાર ગૌણ બની જાય છે.

દિવ્ય ગાન મનુષ્યને બ્યારે ઉચ્ચમાયમાં એટલે કે સર્વ આત્માઓને એકરસ કરતા પરમાત્મસ્વરૂપમાં લીન કરે છે, ત્યારે અહંકારનો લય યાય છે. રાષ્ટ્રાનાં નેત્રો તૃપ્તિ-પૂર્ણ છે. તેના મોં પર સૌંદર્યને ઘટે એટલી ઉદાસીની છાંટ છે, કારણ કે વ્યક્ત અને અવ્યક્ત વચ્ચેના ભેદનું તેને લાન છે. આ સુંદર ચિત્રમાં બીજું પાત્ર કૃષ્ણની માનીતી ગાય છે. અડીં વેણુ-જોષાજ એક સ્વરૂપ છે. આ સુંદર ગાયના મોં પર ઘણી વાર પ્રાણીઓ પર દેખાતી સાદી લાવમયતા અને સંગીતનું આકર્ષણ તેની ઉચી કરેલી ડોકથી પ્રત્યક્ષ થાય છે. આ લોકાત્મર-સુરાવલ્લિમાં મગ્ન બનેલ અંતર ખડારની લાવ-સૃષ્ટિમાં ભાગ લેવા ઉપરના જડની ડાળીઓ ચોતરફના પવનમાં આમ તેમ ફરકતી આંદોલન ઉપજાવે છે. યુજ્જ-રાતની હોનહાર મુનિવસિંદીમાં એક વધુ ઉપયોગી ચર્ચા-લેખ મટે પૂર્વ અને પશ્ચિમના ચિત્રોમાં ગાયનું આલેખન સચનાયોગ્ય ગણ્યારો. તેમાં પ્રાચીન અને અર્ચાચીન ચિત્રોને પણ સ્થાન હોવું જોઈશે, તે સાથે પશ્ચિમના પ્રદેશની માંસમુશુશા અને પર્વના જળધાપી અનુકંપાથી ઉભા થના જનિભેદોનું માનસિકલેપણ પણ બતાવવું જોઈ. .

સંગીતની સાથે નૃત્ય પણ જન્મે છે. રંગ અને તાલ એક જ વિશ્વશીલાના બે જુદા જુદા પ્રકારો છે. સ્વરમાં તાલ અને લયમાં પણ તાલ. સંગીતનાવનાનો ચિત્રકાર નૃત્યસ્વરૂપોથી અલગ રહી શક્યો નથી. કનુ દેસાઇમાં નૃત્યચિત્રો પાછળ હું તેમના મનોલાભોની એક ભૂમિકા જોઉં છું. એ ભૂમિકા આખા ભારતવર્ષની સર્વસાધારણ છે અને તે એ કે ખડારના મર્મજન-singificance ને-ઉચ્ચ બતાવી અતઃ જગતમાં લઇ જવી.

આ ભૂમિકાઓને ક્રમ બતાવનારાં ચિત્રો, ખાસ વ્યવસ્થાપર્વક એક પછી એક એમ મૂક્યાં નથી. ભૂજળની જુદી જુદી ભૂરચના માટે કાળક્રમ વગર ચાલે નહિ, પણ માનસિક ભૂમિકાઓ તો કાળહિન હોય છે. અલંકારિક વાણીથી એ સમજાવી શકાય નહિ. જુનીના ગોળા પર એક પછી એક ચર બધાયા તે ત્રાત અડીં

લાયુ થતી નથી. અડીં તો જીવનના તળમાં વખતોવખત મંથનો મથાવતી એક બીજી અક્ષરો ઝીંજતી ચેતના-સૃષ્ટિમાં કામ લેવાનું છે.

ગરખાનુ-ચી, કનુ દેસાઇનું એક બીજું ચિત્ર છે તો ભૂતજ ઉપર, પણ પૂરપૂરું ભૂમિ-પર નથી. મૂંઝેરી સર્વ સુંદરીઓ એક જડતી જ્યોત્સ્ના આસપાસ ઘૂમી રહી છે, પણ તેઓ એ દેખાતી જ્યોતને નમી રહી નથી. તેમના અંતરમાં તો એ જ્યોતથી સ્થવાતી જગદંબાની પ્રતિમા છે. ભૂમિ પર્વનાં નૃસીમાં બીજું નં. ૮ નું 'મધૂર નૃત્ય' છે. અડીં વળી માનવતા અને માનવેતરતાનું સુંદર સંમિશ્રણ છે. નાચતી યુવતીના વાળમાં પીંજનું આસપાસ તેની એકાનું સૂચક છે.

'અજ નૃત્ય' વળી બે ધૂમતી સ્ત્રી અને દોઢ વગાડ-નરની તાલજદ એકતાના રજૂ કરે છે. પાછળની બીંત પરનાં ત્રિવિધ ચિત્રાંકનો રાજદયાની અને મોગસ સમયનું સ્મરણ કરાવે છે.

નં. ૯ નું ચિત્ર રચનાકીશય અને ભાવદર્શનનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમુનો છે. એક યુવતી, તાલ અને સંગીતની મસ્તીમાં પૂરેગે ધૂમે છે. પાછળની બેઠક પર ત્રણ સંગીનકારો તેના પ્રેરણજ છે. બેઠકની આગલી બાલુ પર હાંપીની હારનાં ચિત્રો તાલમાં પૂર્તિ કરે છે. નર્મજીની વેદન્યા અપ્રતિમ સુંદરતાનો નમુનો છે. આવાં બીજાં ઘણાં ચિત્રો છે. પરંતુ ખાજીનાં ચિત્રો ભાગ્યવંતને માટે જાને સમજવાનો આનંદ રહેવા હજી છે.

નં. ૩ નું 'અર્જુન નૃત્ય' આપણને અદર ઉઠાવે છે અને કયાના પ્રદેશમાં પ્રથમ જાય છે. ભારતનો આ ભડકીર નૃત્યના તાલમાં ભાન ભૂલી રહ્યો છે. કલાકારે તેનો તાલજદ મરોડ અને ગતિચ્છલન ચાતુરી પ્રતીતિકારક રીતે દર્શાવ્યાં છે. આખી ચિત્રોજ્જનામાંથી જ્યોતેલી એક પાત્ર દેખા નથી. ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ એ છે કે આ ચિત્ર વૈશ્વવસંપ્રદાયના પાત્રનું છે. નટ્યજને તેમાં જગા ન દોષ. છતાં ચાંબલાની કુંબી ઉપર નૃત્યના અધિરેખના નટરાજની નાનીસી પ્રતિમાએ સ્થાન જમાવ્યું છે. આથી કદાચ અર્જુનની તાકાતનો વિષય કલાકારની જોડે મુકાબલો થતો હોય એવું લાગે છે.

'જંગી' ગ્રંથના આગળના પાનામાં છે. નદિ જેવી રંગછાંટ પણ રેખાની લીલા બતાવતું આ ચિત્ર

ઉચ્ચ દેવનિસંકેતની સપાટી પર આપણને ચડાવે છે. કૃષ્ણ બંસી વગાડે છે. રામા નામે છે. રામ અને તાલનો સંપૂર્ણ મેળ નળ્યો છે. આમ પ્રકૃતિપુરુષના શુભોત્ત અને વાદ્યોનું અદ્વૈત: પગદાષ્ટાએ બતાવતું જાણાચિત્ર પુસ્તકના પ્રારંભમાં નજરે પડે છે. એનું નામ “રાધાકૃષ્ણ” જાણી જોઈને નથી રખાયું. કારણ કે આંખની નજરે લાલે એ પાત્ર હોય-પણ તે એકોત્રી અદ્વૈત-ભાવ બતાવવા-આ અનાદિ, અનન્ત જોડીતું એક સ્વયંવા-વિચાર, લય અને નૃત્યની એકાગ્રતા રજૂ કરવા-તેનું નામ “દ્વૈતાદ્વૈત” રાખ્યું છે. (Two into one) આ વિવેચન પુરું કરતા પહેલાં કનુ દેસાઈનાં નૃમય ચિત્રોની સામે તેમનાં દેહલાંક સ્થિતિરન્યથા ભાવનાનાં ચિત્રોની આલોચના કરવા હું ઇચ્છું છું.

નં ૫ નું ચિત્ર “એકાગ્રી” કોઈ પણ જાતના માનસિક વિવાદ વગર મનુષ્યની ઉંડી નિરાશા દર્શાવે છે. ચિત્રના નામથી મનોદશાનો નિર્દેશ થાય છે. તેની અસર માટે જોનાર ! કલ્પના પર છોડી દેવામાં આવ્યું છે. કનુ દેસાઈના યંધનાં આ ચિત્ર જોનાર એક અંગ્રેજ ચિત્ર-શાસ્ત્રી હશે. હવે કે જોઈને પણ એકાન્તવાસ ભારે પડેલો લાગે છે. છતાં તેમના દેખાવમાં થોડી ઘણી દીલસોજી પણ છે. નિરાધાર સુવતીની જેમ વૃક્ષડાળો પણ એ નિરાશામાં ઢળી રહી છે. પણ જીની જેલકમાં કોઈ પણ પ્રકારનું હક્કન ચક્કન નથી અને ડાળીઓ આંખને ઉપર નીચે દોરે છે, અને એવા તણવનથી માનવમાત્રની દશાને વધુ ઘેરી બનાવે છે. અસર વધારવામાં જીની એટલણી પણ વિશેષ સધન બને છે. તેની રેખાઓ આંખ ને મેટી ઉલટી દિશામાં વૃક્ષ તરફ વાળે છે.

તાલમયતાના સાથ વગર સ્થિતિર ન્યથા સમજવી મુશ્કેલ છે. અને ચિત્રરચનામાં સ્થિતિરન્યથાકતાના અંકુશ વગર જીવનનું તાલમાન બેસર મેળ વિનાનું જાણી જાય છે. હું એમ કહેવા માગતો નથી કે કળાકાર સર્જન વખતે આવા બધા વિચારોને લગભગ સોપીને ચિત્રો કરે છે. મારી પૂછું ખાનરી છે કે મારી ભાવમયતા મારી કવિતા અને હંદના ઉદાય વખતે ને કંઈ કાઈ કરે છે તે પ્રમાણે તેને પણ અનુભવ થતો હશે.

એવી જ પછી જુદી વિચારચુષ્ટિરાણી કૃતિ નં. ૬ છે. તેને “શધા” નામ આપવામાં આવ્યું છે. તેના

હાથ પાંચે હળવે પકડી ઢાળેલું; મોરખાં છ કડી દે છે કે તેનો પ્રીતમ પાસે નથી. અહીં બધી રેખાઓ તેના સુંદર આરોહઅવરોહમાં સ્થિરતા પામી ગઈ છે. માત્ર તેની સુંદરીના ભાવબીના રંગો જુદી જુદી જાભક આપી રહ્યા છે.

“હું અને હું” નામનું ચિત્ર એ અમર પ્રેમપાત્રોને જોડે બેઠેલાં બતાવે છે. પશ્ચિમમાં કે પશ્ચિમના સંસ્કાર-વાળી કળામાં આવા જોડાને કુવી રીતે રજૂ કરવામાં આવે તે કંઈ કહેવું. પડે એમ છે? છાપાંઓમાં અને સીનેમાની જોડોગતના બતાવો જોઈ હશે. દરેક વખતે અધીન બનતી સ્ત્રી આતુર નયને તર સામે જોઈ રહેતી દેખાય છે, પણ કનુ દેસાઈનાં ચિત્રો જાતીય તરની આધુનિક બિનસ સ્વચ્છતાથી સર્વતર અપાધિત રહ્યાં છે. કૃષ્ણના સ્કંધ પર શ્વેતો ગ્રાધાનો હાથ તેને મેલત રાખી કંઈ છે પણ તેના બને હાથ તો તેની દિગ્ બંસીને જકડી રહ્યા છે અને તેમના બનેની દૃષ્ટિથી પર એવા કોઈ ભાવમાં તેઓ મરાણ છે.

કનુ દેસાઈનાં ચિત્રોમાં જે અનેક કથા-ઉપકથાઓ આવે છે તે એક પછી એક જોતાં આનંદ થાય છે. પણ હવે છોડ એક ચિત્ર નં. ૭ “ધરતી અને આકાશ” ને પુસ્તકમાં પહેલું જ છે તેનાથી આ વિવેચન પૂરું કરીશ. “ધરતી અને આકાશ” જે શબ્દોથી જ તેના કોઈ પણ પ્રકારમાં ઉપર નિરાશા અવકાશ અને નીચે વિસ્તાર પામતી પૃથ્વીની કલ્પના સફર છે. પણ પશ્ચિમના પ્રાચીન દૃષ્ટાંતો માત્ર જમત અને સંપ્રિતના પોતાના વિચારોને રાજમાં બધા દેવી પાત્રો જે એમ કહી વર્ણવના. પાછળથી ધર્મ અને કળાના સ્વરૂપોને આધ્યાત્મિક ભાવો ગણવામાં આવ્યાં. તેમ અહીં ચિત્રકારે પુરાણનાં પાત્રોને પરંપરાની હો દેવ દેવીના રૂપમાં મેલકાયાં છે. તેમને આપણે વિશ્વ અને લક્ષ્મી પણ કહી શકીએ, અથવા જગત પિતા અને જગત્ સંજ્ઞા પણ કહી શકીએ. વળી મને આ ચિત્ર જોતાં બીજી કલ્પના સ્ફુરે છે. ચિત્રકારે ચિત્રના એ પાત્રોને ઘાસ પૃથ્વી કરીને આસે પાસે એક જ એક પર બતાવ્યા છે તેમનું ધ્યાન એકબીજામાં કે એકબીજાનાં દારી પર કરેલ નથી પણ હાથમાંના કમળમાં તેમની દાષ્ટ દોલો છે. આ કમળ તે તળાવડીમાં ઉગેલું કમળ નથી, પણ જીવન સર્વ પાંખડીએ ખીંદેલું હોય તેવો તે સંકેત છે. તેથી ચિત્રનું

બીજું નામ અર્ધનારીશ્વર આપી શકાય.

આ વિચરણુ પૂરું થયા આનંદુ છે એટલામાં કવુ દેસાઇનું રહસ્ય સ્થાપિત કરતા એ મુદ્દાઓ મનને ખરે આવે છે. કવુ દેસાઇથી લુહા જ સ્વેચ્છા ઉછરેલ નથી પેદાશ એક હીંદી કળાકાર મારી પામે પેતાનાં વીરચિત્રો લખને આપ્યાં. તેણે પુરાણી કથાઓનાં પાત્રોને પરંપરા છોડી નથી હાથે રચ્યું ક્યાં હતાં તે મને ગમ્યાં, પણ તેના લોકજીવનનાં ચિત્રોનાં પ્રાણી અને માનવીને જે વિરૂપતા આપી હતી તેથી હું તેના આદર કરી શક્યો નહિ. હાલની (મોડર્નિટી) ચિત્રશૈલીથી દેવો અને જનતાનાં પાત્રો વેશ પહેરેલા દંભી અને હનરી ગણેલા લાગે છે. સ્વપ્ન અને અજરાક પણ નક્કી અને મદદરતી છવનને ઉત્કેરતાં લાગે છે. નથી તેમાં અંતરેત્રો કાંઈ પ્રકાશ, નથી કોઈ ઉચ્ચ છવનની આખી કે નથી કાંઈ તત્ત્વનું નિરૂપણ.

સાથે બીજી મુઠો વાદ આનંદો. ૧૭૭૧ ની સાલની ફરી જાપાણેસી જોન લેનીસની એક એપીકી રાખી આપી. તેનું નામ The Advancement and Representation of Modern Poetry (આધુનિક વર્તમાનો વિકાસ અને સંસ્કરણ) એની અસહ પ્રત એ 'એમેરિકાની લીટરરી ટ્રેઝરી ઓફ વેલેસ્ટી કાંપેજના પુસ્તકાલયમાં જોયેલી અને તે પર તેના માલિકની સહી આંખી ગાંઠીયા લખેલી તેથી હું મંત્ર-મુગ્ધ થયેલા. તે સહી હતી P. B Shelley. શેલીને જે વાંચપાચોગ્ય લખ્યું તે મારે માટે પણ યોગ્ય હોય જ. એટલે મેં ગમે તેમ કરી તેની એક પ્રત મેળવી. પણ તેમાં રહ્યું કરનામાં આવેલી અસ્થાપિત સદી તરફગતગા તર્કસરણથી હું કાંઈ ખાસ આકર્ષિતો નહિ, પણ તેમાંના એક વાક્યને મારું ખસ ધ્યાન ખેંચ્યું, અને તે આ છે: અત્રા ની કળાની કસોટી પ્રથમ તેના ચિત્રની વસ્તુ અને પછી તેની કલ્પકૃતિના છે. કેમકે તે કાંઈક જણા ઉપર જ લખ્યું છે; પણ કળાના કારતોને બે ખરા જ હોય, તે ને અર્ધી કળાએને એક સરખા લાગુ થાય. કેનીસન નિર્બંધમાં લખ્યું છે કે ગ્રાચીન કવિએ તેમના કથાવસ્તુને લખને મંદર પામના. અને શાચીન સાદિક-પ્રેમીએ પણ એમ માનતા કે મહાન આત્મચેત્તી કવિતામાં જેટલી મહત્તા ખીત્તવી શકાય એટલી અધમ વસ્તુઓથી ન જ અને. એ સંજોગોમાં કૌશલ્યતા આધાર કાંઈક માટે ઉત્પન્ન થતી નીચ જીમી ઉપર જ મુખ્ય વે હોય છે અને એની જીમી તેના અધમ વસ્તુ કરતા પાત્ર વસ્તુમાંથી મળવાનો વધુ સંભવ. આને ચિત્રતા આત્મનમાં ઉતારીએ તો એમ કહી શકાય કે જે વસ્તુ પાત્ર છે, જે ઉચ્ચ ભાવના અને અભિલાષને વ્યક્ત કરે છે અને કલાકારના મનમાં આદર કે અલોકાવન પેદા કરે છે તે વસ્તુ કલાકારને તેની સર્વશક્તિની કામ કરવા પ્રેરે છે; અને તેના પસંદ કરેલા પાત્રો તે કલ્પકૃત કે ભેદકૃત અથવા ઉત્તરતી કોઈનું બતાવતો રોકે છે, અને સર્વ

શેલિનો જન્મ થાય છે. પછી કહે તે દેવકથાનું કોઈ આશુન પાત્ર હોય યા ન હોય.

આ સિદ્ધાંતને સ્થાપિત કરનારી બાબતો આ પુસ્તકમાં ઘણી છે. તે અર્ધી હું કહી શક્યો નથી તેમનાં જાણાચિત્રો આચળના મુદ્દાઓનું સમર્થન કરે છે. જાણાચિત્રો ઉપર કવુ દેસાઇએ પ્રથુત જમાનું છે. જગતની વસ્તુઓમાં તે સનાતન પ્રકાશ જુએ છે, અંતર્ગત ભાવો અને નિરૂપણ તેમને સકલ છે.

તંજુરા સમે માતી સુદરીમાં એક એક રેખા છવત અને તાલપજુ છે તેને "તુંહી તુંહી" નામ આપીને ચિત્રકારે તેને લાવનાસભર કયું છે. આમ દરેક ચિત્ર કવુ દેસાઇના હાથમાંથી જ નહિ, પણ હૃદયમાંથી અને નિર્મળ આત્મામાંથી પરમાત્માના સકલ વધ નામોના ઉચ્ચારણરૂપે નીકળતું આવે છે. અને તેથી હિંદી ચિત્ર-કલામાં ઇતિહાસમાં આ કળાકારનું અમર સ્થાન નિશ્ચિત થાય છે.

હિન્દી વિજ્ઞાન પરિપદ

(અનુસંધાન પાત્ર ૬૫)

વખત આદ કરતાં સચારના નવથી માંડી ચંતના નવ-વસ સુધી કાંતેને કાંઈ કાંઈકમ હોય છે. બધામાં હાજરી આપવી મુશ્કેલ બને છે એટલે ફેટલીય મથાંઓ અને ભાષણ રહી જાય છે. પંદરેલી વેતાનિકેમી હાજરીમાં તેમના નરકથી થતા લોકોગ્ય લાણમાં અપાતાં ભાષણો સિવાય બીજો કાંઈ વિશેષ લાભ મળતો નથી. એ અંગે થતો ખર્ચ પરિણામના દિસામે બાજબી છે એ પ્રશ્ન ચિચારણ મળે છે. આ અંગે સચનગ્યો કરવા સમિતિ નીમવામાં આવી છે. એવો સભવ આનંદો છે કે આજની વિજ્ઞાન પરિપદ નવી રચનાની અપેક્ષા ધરાવે છે.

આવતા પગની એક કલકલામાં મળશે. તેના પ્રમુખ મુજબના મુખસિદ્ધ જોતિષગ્રાસી ડૉ. એચ. જે. લાભા સંકલ્પ છે. આ વખતે પાન-કર્મ-ગુણ એકાદન વિજ્ઞાન પરિપદ પણ પ્રથમવાર મળશે. હિંદી મહાકવિનરના પ્રદેશમાં આવેલા દેશોના વેતાનિકેમી વિજ્ઞાનવિષયક પ્રકૃતિએને સમન્વય કરવા તેમ જ દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયાના વેતાનિકે સમાવેશમાં આવે એ અર્થે આ પરિપદ મેળવવામાં આવી છે તેમાં ઓસ્ટ્રેલિયા, ન્યુઝીલેન્ડ, મલયા, ઇન્ડોનેશિયા, સીચોન, માડાગસ્કર અને દક્ષિણ આફ્રિકના પ્રતિનિધિઓ ભાગ લેવા આવશે. એશિયાના વિજ્ઞાનના ઇતિહાસમાં આ પરિપદ નવા પગલાં પાડે છે જેનાં ભવિષ્યમાં વંદર ગુપ્ત પરિણામ દેખાશે.

૩૬મું અધિવેશન

ઇશુના ૧૯૫૦ માં વર્ષના દ્વિતીય દિવસે પૂના વૈજ્ઞાનિકોનું યાત્રાધામ જેવું થઇ પડ્યું હતું. તાજેતરમાં અસ્તિત્વમાં આવેલી પૂના યુનિવર્સિટીના આમંત્રણથી હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદનું સાઠીશમું વાર્ષિક અધિવેશન ત્યાં મળ્યું હતું. ૧૯૫૦ના વન-યુઆરીનું પ્રથમ અઠવાલિયું વિજ્ઞાન-સપ્તાહ સમું પસાર થયું. પરિષદના સુરોચિમાં પ્રમુખ પ્રેસિડેન્ટ પી. સી. મહાલનોબીસ હિંદના અગ્રગણ્ય વૈજ્ઞાનિકોમાંના એક છે. તેઓ આકાશરાત્રના નિષ્ણાત છે અને તેમના વૈજ્ઞાનિક કાર્યની કદર એટ-ઝિટનની ફાયલ મોસાવડિએ તેમને સોસાયટિના ફેલો (એફ. આર. એસ.) તરીકે ચૂંટીને કરેલી છે. પરદે-શોમાંથી આવેલા વિજ્ઞાનીઓની હાજરીને લીધે પરિષદની બેઠક આંતરરાષ્ટ્રીય સમિલન જેવી બની હતી.

હિંદે છેલ્લાં થોડાં વર્ષોમાં ગુપ્તસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિકો પેઢા ક્યાં છે. આમાંના કેટલાક કુનિયાના વૈજ્ઞાનિકોની સાથે આગલી હરોળમાં સ્થાન ધરાવે છે. હિંદના યુ.કે. દેશની સંશોધનસંસ્થાઓમાં અતિ મહત્વના પ્રયોગ પર કાર્ય ચલાવી રહ્યા છે. જૂના કાળમાં જેમ આપણા વિદ્વાનો વૈજ્ઞાનિક સંશોધનમાં અગ્રસથાને હતા તેમ આધુનિક હિંદ પણ પોતાનું યોગ્ય સ્થાન આ ક્ષેત્રમાં પ્રાપ્ત કરશે એમ ખાતરી કરેલા. આ પરિસ્થિતિ આજુબામાં હિંદી વિજ્ઞાન પરિષદની કાળે નાનોહતો નથી. ૧૯૧૪ માં કલકત્તામાં મળેલી બેઠક ત્રણ દિવસની હતી અને કુલે ૩૧ સંશોધન-નિષ્ણાઓ ચર્ચા માટે આવ્યા હતા. આજે પરિષદનો વિદ્વાસ એટલે સુધી પહોંચ્યો છે કે દરરોજ નેટલા નિષ્ણા આવે છે અને એ કાર્ય માટે એક આશુ સપ્તાહ થયું પૂરતું ન થાય. વિષયવાર વિભાગોની સખ્યા પણ તેર સુધી પહોંચી છે. વિજ્ઞાન પરિષદની સચોક્કસ વિજ્ઞાન-દિશ્યક અન્ય પરિષદો અને મંડળો પણ પોતાની બેઠકો ભરે છે. આજે અખિત હિંદ કાર્મોસ્ટુડિકસ કોન્ફરન્સનો ઉલ્લેખ કરવો જોઈએ. વિજ્ઞાન પરિષદ એટલે સમગ્ર દિશ્યમાંથી એકત્ર ધરેલા ભિન્ન ભિન્ન વૈજ્ઞાનિકોના સમુદાય-સાદી આપામાં કદીએ તો મેળે. ઉત્તરથી દક્ષિણ અને પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશ્ય સખ્યા પ્રાણીમાંથી અને તે સાથે જોગવાઈ દેલી-રાજ્યોમાંથી

પ્રતિનિધિઓ આવે છે. આવી વિજ્ઞાન સંસ્થા અને તેના પ્રતિનિધિ સમુદાયની સગવડોને બધી રીતે પહેંચી વળવું એ કાંઈ સાધારણ કાર્ય નથી. પૂનામાં આ બધી સગવડો ઉભી કરવા ત્યાંના સ્થાનિક કાર્યકર્તાઓએ ખરેખર જ ખૂબ જહેમત ઉઠાવી હતી.

વિજ્ઞાન પરિષદના પ્રમુખના ભાષણનો વિષય હતો 'આંકડાશાસ્ત્ર શા માટે?' હસી સન પૂર્વે ગ્રીન સૈકામાં કૌટિલ્યે પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં વિગતો ભેગી કરવી, તેને તપાસવી વગેરે સખંધી ઉલ્લેખ કરેલ છે. પાક વાર જનીનનું વર્ગીકરણ કરવા માટે લોહાની ચક્રડીઓનાથે પાંસ વાપરવો એવો ઉલ્લેખ ૧૬ માં સૈકામાં અગ્રવરના અમલ દર્શમયન લખાયેલી 'આપને અકબરી' માં જરી આવે છે. ૧૯ મી સદીની શરૂઆતમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીની વતી યુદ્ધાનને જમીનની માપણી કરી હતી. આમ આંકડાશાસ્ત્ર વ્યવહારે વિજ્ઞાન છે. આંકડાશાસ્ત્રની અગત્ય સમજવતી પ્રમુખશ્રીએ દેશની આજની અનાજની પરિસ્થિતિ અંગે આંકડા રજૂ કરી સમજાવ્યું હતું કે દેશની વધતી જતી વસતીના પ્રમાણમાં અનાજનું ઉત્પાદન વધવું જોઈએ. આ કામ માટે સાચા આંકડાની જરૂર છે. આપણા દેશનું વસતીપત્રક દર ૧૦ વર્ષ પહેલાં થયું હતું. દરમિયાન ઘણા ફેરફારો થઇ ગયા છે. એટલે સાચી પરિસ્થિતિ સમજવા આંકડા વિશ્વાસપાત્ર અને એમાં પગલાં સરકારે લેવાની જરૂર છે.

આ વર્ષની બેઠકનું ખ.સ આકર્ષણ પહેંચી વેગ-નિકાનાં જોડેર ભાષણો હતાં. પહેલે જ દિવસે પ્રો. એચ. માઈ 'સોલ્યુશોનના રસાયન અંગે આધુનિક પ્રગતિ' પર ભાષણ આપ્યું હતું. ડૉ. રાજુ, વગેરે તંત્રીઓના અભ્યાસ કરી પ્રો. માઈ કાપડ બનાવટ અંગે જે માર્ગદર્શન અમેરિકામાં કરાવ્યું છે તેનો અગ્રગણ્ય આપો હતો. પ્રો. જે. ડી. જરનાલે વિજ્ઞાનનો કલિદાસ સમજાવ્યો હતો. પૂર્વની તેમ જ હિંદની સંસ્કૃતિએ એમાં જે દિશ્યા આપ્યા છે તે સખંધી પણ તેમજ ઉલ્લેખ કર્યો હતો. પ્રો. જરનાલ એક સ.સ. વક્તા છે અને તેઓ દિશ્યની ઘણાવટ ખૂબ સુંદરતાથી કરે છે. વિજ્ઞાનના કલિદાસમાં જે ઉલ્કાન્તિ થઇ છે તેમાં અનેક સામાજિક ફેરફારો પણ સામેલ છે. જે ઉત્પાત એટમ બોમ્બે આજે મચાઓ

છે તેવા જ ઉપાત્ત માસોળાની શોધે કર્યો હતો. વૈજ્ઞાનિકોમાં પ્રો. બરનાલ નૂન વિચારસરણી ધરાવે છે.

૧૯૫૦ ની ત્રીજી તારીખનો દિવસ હિંદના વિજ્ઞાન-છતિહાસમાં સુવર્ણઅક્ષરે નોંધાયેલો રહેશે. નેશનલ કેમીકલ લેબોરેટરીની ઉદ્ઘાટનક્રિયા તે દિવસે વડા પ્રધાન પંડિત નહેરુએ કરી. હિંદ આધુનિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આગળ વધે-છે એનો પુરાવો જેને જોઈતો હોય તેણે આ લેબોરેટરીની મુલાકાત લેવી. પૂનામાં પાસાણના વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર પર આવે જે આંધ્રપ્રદેશ ચાલુ છે તે આ લેબોરેટરી છે. દેશના હુન્નર-ઉદ્યોગની ખીલતણી અર્થે આ પ્રયોગશાળા સંસ્થાન હાય ધરશે. તેના પ્રથમનિવાસક તરીકે અમેરિકાના સુવિખ્યાત પ્રોફેસર જે. કમ્બુ મેકમેઇન નીમાયા છે. આ પ્રયોગશાળા હિંદના સુવર્ણને સંશોધનમાં પડવાની તક આપે છે અને દેશના ઉદ્યોગી-કરણમાં ખૂબ હિસ્સો આપે. એવી સૌની અપેક્ષા છે.

રોયલ સોસાયટીના પ્રમુખ સર રોબર્ટ રોબીન્સન હુનિયાના કાર્બનિક રસાયણિકોમાં અગ્રેસર છે. તેમણે પેનીસીલીનના રસાયણિક અધારણ પર થયું કાર્ય કર્યું છે. સહકારી સંશોધનનું આ શુભ પરિણામ છે ઇંગ્લેન્ડ અને અમેરિકાએ સહકાર કરીને આ સંશોધન પાર ઉતાવળું છે. તેમણે ચિત્રો દેખાડીને આ સંશોધનના લુહા લુહા પાસાઓ સમજાવ્યાં હતા.

અમેરિકાના પ્રો. કોમ્પટને એટમિક બેન્ચમાની બનાવટનો પોતાનો જનઅનુસય વાર્તારૂપે કરી સંબળાળ્યો હતો. પ્રો. કોમ્પટનના ભાષણે શ્રોતાવર્ગ પર ખૂબ અસર કરી હતી. રોબીન્સન અને કોમ્પટનનું ભાષણ એક દાહના જે પાસાં જેવું હતું. પેનીસીલીનને હજારોને બચાવ્યા છે અને હજી બચાવે છે તો એક જ એટમ બોમ્બે કાઢીને ધાણ કાઢી નાખ્યો છે. પેનીસીલીન સંશોધનની શાંતિમય આણ છે તો એટમ બોમ્બ તેનું સંતાપનક પાત્રું છે. પ્રો. કોમ્પટન તેમના કોસ્મીક ક્રિયાશીલતા સંશોધન અંગે ૧૯૨૬-૨૭ માં હિંદમાં આવી ગયા હતા. સુપ્રસિદ્ધ સ્ત્રી વૈજ્ઞાનિક મેડમ ક્યુરીનાં પુત્રી મેડમ નોબેલ-ક્યુરી અને તેમના પ્રોફેસર બેકિંગેમ ક્યુરી કોસ્મીક આ મેકમાં ભાગ લેવા આવ્યા હતા. તેમણે રેડિયમની શોધ અને બેન્ક્રીટ રેડિયો-એક્ટિવિટી સંબંધી બધું આપ્યું હતું. બે વૈજ્ઞાનિકો ફ્રેન્ચ ભાષામાં બોલે છે. પરંતુ અંગ્રેજ ભાષામાં પણ તેમના સુંદર

ઉચ્ચાર ફ્રેન્ચ જેવા થાય છે. તેથી તેમને સમજવામાં બહુ મુશ્કેલી પડે છે.

આ ઉપરાંત અમેરિકામાંથી ખૂબી ઓફ સ્ટાન્ડર્ડના નિવાસક ડો. ઇ. યુ. કોનન અને સુપ્રસિદ્ધ વૈજ્ઞાનિક પ્રો. હરમન માર્ક પણ આવેલ હતા.

આ બધામાં ભાત પાડતા સ્વીડનના પ્રો. ઓ. ઇ. એચ રીડેકેનો ખાસ ઉલ્લેખ કરવો ઘટે છે. તેઓ ગણિત-શાસ્ત્રી, ભૌતિકવિજ્ઞાની અને કુશળ ઇન્જનેર પણ છે. પ્રો. રીડેકે પુરાન છે અને તેમની અંગ્રેજ ભાષામાં બોલવાની આવડત ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી હતી. સ્વીડનના હોવા છતાં સુંદર અંગ્રેજ બોલે છે, એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિંદની સંસ્કૃતિમાં ખૂબ રસ ધરાવે છે. તેઓ શાંતિ પરિષદમાં શાંતિનિકેતન જન્મ આપ્યા છે અને સેનાધામમાં પણ રહી આવ્યા છે. હિંદના સુવર્ણને તેમણે સ્વચ્છું છે કે વિજ્ઞાનનો સાચો ઉપયોગ થાય એ જોજો. આવના જનમાં અહિંસા એ જ એક માર્ગ છે એ શ્રદ્ધા તેમણે બાંધેરી કરી હતી.

પ્રો. હરમાન માર્ક આસ્ટ્રોફિઝ છે, પણ અમેરિકામાં બૂક્લીન પોલીટેકનીક ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાં કાર્બનિક રસાયણના પ્રોફેસર છે. તેમનું પ્લારટીક પરતુ ભાષણ ખૂબ નિચારણીય હતું. એ વિષયને તેમણે જે રીતે રજૂ કર્યો તે ખૂબ મૌજિક હતી. આ વિષયના તેઓતજ્જન ગણાય છે. પ્લારટીકો માત્ર ઉપરજીવી શોધબોળની ભૂમિકામાંથી નીકળી હવે પદ્ધતિસરના વિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આવતા જાય છે એ તેમની મૂળભૂત શોધોને આભારી છે.

ડૉ. કોનને અમેરિકામાં ખૂબી ઓફ સ્ટાન્ડર્ડમાં જે કામ ચાલુ છે તેનો ખ્યાલ આપ્યો હતો. આ ખૂબીમાં ત્રણ હજાર વૈજ્ઞાનિકો કાર્ય કરે છે. આ સંસ્થા અમેરિકામાં સંશોધન માટે ખૂબ સુંદર વાતાવરણ ઉભું કરે છે એટલું જ નહિ, પણ હલોજોને પણ મદદ કરે છે. ત્યાં 'એમેનિયા ધિગ્રાફ'ની શોધ સમયનું અસર ધોરણ (standardisation) નક્કી કરવા માટે કરવામાં આવી છે. તેના પર મુસ્તબા કર્મજની અસર થતી નથી તે એટમિક શક્તિ પર ચાલે છે. એટલે સામાન્ય ધિગ્રાફો કરતાં તેની રચના સાયબુદી પડે છે.

વિજ્ઞાન પરિષદનું કાર્ય ખૂબ વિસ્તાર પામ્યું છે. અર્થક્રમ ભરચક રાષ્ટ્રવાદમાં આવે છે. બપોરના જમનાનો (અનુસંધાન ૧૩ મા પાને)

વિહંગાવલોકન

સાંવત્સરિક પરિક્રમેમા

આ નવનુઆરી માસના પ્રારંભ સાથે ઇ.સ. ૧૯૪૮નું વર્ષ પૂર્ણ થાય છે અને ૧૯૫૦નું વર્ષ શરૂ થાય છે. આવે પ્રસંગે આપણું મન સહેજે વિદાય થતા વર્ષમાં શું શું બની ગયું અને આગામી વર્ષના ગર્ભમાં શું હશે તેના અદ્યતન વર્તમાનને અનુસરીને વિચાર કરવા પ્રેરાય છે.

સૌથી પહેલાં વિચાર આપણા પોતાના દેશની પરિસ્થિતિને અંગે રૂંદે છે. આજે દેશને આઝાદી મળ્યાને ત્રીસું વર્ષ ચાલે છે. આઝાદી બાદ ત્રણેક મહીનામાં કાશ્મીરની ઉપર પાકિસ્તાને આક્રમણ કર્યું અને કાશ્મીર હિંદ સાથે જોડાયેલું હોઈને હિંદી સૈન્યે કાશ્મીરનું રક્ષણ કરવાના હેતુથી પાકિસ્તાનના સૈન્યનો સામનો કર્યો ત્યારથી પાકિસ્તાન સાથે શરૂ થયેલી અથડામણોનો અનંત આવારને બદલે તે ઉત્તરેશ્વર વધતી ગઈ છે. ગયા વર્ષે નવનુઆરીની પહેલી તારીખે કાશ્મીરમાં પાકિસ્તાની અને હિંદી સૈન્ય વચ્ચે મુઠ્ઠાવિરામની જાહેરાત થઈ હતી. તે મુઠ્ઠાવિરામ હજુ ચાલુજ છે, એમ છતાં પણ આ અથડામણે એવો ને એવો જ ઉભો છે. સંયુક્ત નાત્યોની સંરક્ષાદારા નીમાયલી કમીટીએ આ અથડામણે નીવેડો લાવવા કેટલોક પ્રયત્ન કર્યો, એમ છતાં આજે કાશ્મીરને લગતા ત્રણ પ્રશ્નો ઉપર એવી આંદો પડી છે કે જે ઉકેલવી અત્યંત મુશ્કેલ થઈ પડી છે. અને પરિણામે કાશ્મીરના પ્રશ્નનો લોકમતથી નિર્ણય કરવાનું કાર્ય અતિ દુર્લભ બની ગયું છે.

ગયા વર્ષે દરમિયાન સપ્ટેમ્બર માસની ૧૮ થી તારીખે અંગ્રેજ-સરકારે ડાહરના અનુસંધાનમાં પાઉન્ડની કિંમત ૪.૦૩ થી ઉતારીને ૨.૮૦ ઉપર લાવીને મુદ્રી અને આપણને રૂપિયાનો ભાવ પણ એજ પ્રમાણમાં ઘટાડવાની ફરજ પડી. પરિણામે જ્યાં જ્યાં ડાહરનું ચલણ હોય ત્યાં તમાનો માલ અને ખાસ કરીને અમેરિકાનો માલ આપણને લગભગ ૪૦ ટકા મોંઘી પડવા લાગ્યો એક તો તે જાણના માલની અચાત માટે આપણે ત્યાં ડાહરની અજાત હતી જ. તે અજાતમાં આ કારણે વધારો થયો. બીજી જાણએ પાકિસ્તાને પોતાના ચલણની કિંમત એની એજ રાખી પરિણામે હિંદ અને પાકિસ્તાન વચ્ચે જે લાભો રૂપિયાનો ધરપર વ્યાપાર ચાલતો હતો તેમાં એકાએક ઘણી મોટી મર્યાદા ઉભી થઈ છે. દરિયામથળના ભાવ-ઘટાડાએ દેશના સમસ્ત અર્થકારણ ઉપર ઘણી ગંભીર અસર કરી છે, જેના લાભાલાભની નિમ્નપાત્રક તારવણી આજે પણ શક્ય નથી.

વળી પાકિસ્તાન સાથેના આપણા સંબંધો પણ પાકિસ્તાનની આ બાબતને લાગતી અવગણના નીતિને લીધે વધારે અગડ્યા છે. અને તેની સ્વયંનો આપણે

સર્વ વ્યાપાર જોરવાઈ ગયો છે. આ રીતે કેમી અથડામણ હમેશને માટે દર યશો એવી આશાએ સ્વીકારવામાં આવેલ પાકિસ્તાન હિંદની સુલેહ શાંતિને અત્યંત નોખમરૂપ નીવડ્યું છે. તેની પળવણી આંતરે એક સરખી રીતે ચાલુ છે અને આગામી કાંઈ પણ વખતે બે દેશો વચ્ચે લડાઈ શકી તીકશરે એવી સંભાવના એવી ભીતિ-સૌ કાંઈને ચિંતાવ્યાકુલ બનાવી રહેલ છે.

હિંદની અંદર માઇસોર, દેલાબાદ અને કાશ્મીર સિવાય સર્વ દેશો રાજ્યોનું હિંદમાં કબજામાં આવેલું નિલીનીકરણ એ સૌથી વધારે મહત્વની ઘટના છે. માઇસોરે પણ હિંદના અન્ય ઘટકોને લાગુ પડ્યું નવું બંધારણ સર્વોચ્ચ સ્વીકાર્યું છે. દેલાબાદ પણ હજુ હમણાં જ હિંદ સાથે રીતસર જોડાયું છે અને નવા બંધારણનો નામદાર નિઝામે સ્વીકાર કર્યો છે. પરિણામે કાશ્મીર સિવાયનું આખું હિંદ એક બંધારણ નીચે સંગઠિત બન્યું છે.

હિંદમાં જે જે પરદેશી વસાહતો હજુ ઉભી છે તે તદ્દન નાશુદ થવી જ જોઈએ. આ ધિયાએ હિંદી સંસ્કારની નીતિ ધીરજની અને લોકમત અનુસાર કામ કરવાની રહી છે. ચંદનજોરે હિંદમાં જોડાયાનો ઘણી મોટી બહુમતિથી નિર્ણય જાહેર કરી દીધો છે, અને અજુ સમયમાં તે જોડાઈ જતા વડી છે. અન્ય ફેર્ય વસાહતોમાં આ પ્રશ્ન ઉપર બહુ થોડા સમયમાં મતપ્રદાન ચોક્કસમાં આવે, એવી અપેક્ષા રહે છે અને એ જ રીતે ચેટ્ટીશીક વસાહતો પણ હિંદમાં બહુ લાંબા સમય પહેલાં વિલીન થઈ જશે એમ માનવામાં આવે છે.

ગયા માર્ચ માસની બીજી તારીખે શ્રીમતી સરોજિની નાયડુના અવસાનથી ચલકારણના સેવમાં કેટલાંય વર્ષોથી બહુ મહત્વનો ભાગ લઈનેલી ગાંધીજીની સાથીદાર બચ્ચિતને આપણે શ્રદાંજલિ છે.

ગાંધીજીના પુત્રી નાથુરામ ગોડસે અને વિનાયક આપ્ટેને નવેમ્બર માસની ૧૫ થી તારીખે ફોરેસ્ટ કૅન્સરમાં ગાંધીજીના પુત્રીએને કાંસી દેવી તે યોગ્ય કે નહિ એ પ્રશ્નનો છેવટેનો અંત આગ્યો છે.

બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય-ગણેની લંડન ખાતે એપ્રિલ માસની ૨૧ થી તારીખે પરિષદ મળી હતી. આ પરિષદ સમયે હિંદ પોતાના નવા બંધારણ મુજબ સર્વસત્તાધીશ સ્વતંત્ર પ્રત્યક્ષસત્તાક ગભ્ય બનવું હોવાથી એ નવી કક્ષાએ બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય તરીકે હિંદે ચાલુ રહેવું કે કેમ અને એ રીતે હિંદે ચાલુ રહી શકે કે કેમ એ બંને પ્રશ્નો ઉપરિચિત થયા હતાં. હિંદે બ્રિટીશ કોમનવેલ્થના સભ્ય તરીકે ચાલુ રહેવાનો પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો, હતા અને સ્વતંત્ર હિંદ આ રીતે સભ્ય

તરીકે ચાલુ રહી શકશે એવા એ પરિપેદ કસવ કમો હતો. અંગ્રેજીની રાજ્યધુરાધી આપણે તદ્દન મુક્ત થયેલા હોવા છતાં ઇંગ્લાંડ સાથેના આપણા સંબંધો આ રીતે આજે મહોળ્મતભર્યા ચાલુ રહ્યા છે.

હિંદના મહાઅભાવ અમેરિકાના પ્રવાસે જઈ આવ્યા અને તે દેશ સાથેના આપણા રોજકર્મ બંધોને તથા જોડા બનાવી આવ્યા. આ પ્રવાસને કારણે અમેરિકાની દૃષ્ટિએ ધણું મહત્વ આપવામાં આવે છે. નહેરૂ જો અમેરિકાની પ્રજાએ અત્યંત લાવમુખતા દાખવી છે એ વિશે એ મત છે જ નહિ.

હિંદનું નવું રાજ્યબંધારણ ગયા વર્ષે દરમિયાન તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. જન-પ્રજાની માસની આગળી રફ મી તારીખથી આ બંધારણ અમલમાં મુકાય અને હિંદ એક સર્વ સત્તાધીશ સ્વતંત્ર પ્રજાસત્તાક રાજ્ય Indian Sovereign Republic-તરીકે જાહેર થશે. આખા હિંદને એક સરખી રીતે લાગુ પડે અને તેમાં સરકારી અને દેશી રાજ્યોના પણ કશો ભેદ ન હોય એવું બંધારણ હિંદના ઇતિહાસમાં અજોડ અને અદિતીય ધટના છે. આ બંધારણ હિંદને અસંપ્રદાયિક રાજ્યશાસન આપે છે, અસ્પૃશ્યતાને નાબુદ કરે છે, માણસ માણસ વચ્ચેના, સ્ત્રી પુરુષ વચ્ચેના, ગોરા કાળા વચ્ચેના, હિંદુ મુસલમાન વચ્ચેના સર્વ ભેદોને તિરાજી આપે છે અને લોક-શાસનના મળતુત પાયા ઉપર સમસ્ત રાજ્યવહીવટની રચના કરે છે.

આ બંધારણના પેટા ભાગ તરીકે ભાવી હિંદની રાજભાષાના પ્રશ્નો ગયા વર્ષે ને નીકાલ આવ્યા છે તે પણ એક મહત્વની ઘટના છે. આ નીકાલ મુજબ હિંદની રાજભાષા હિંદી અને ગવર્નરિયે દેવનાગરી બનશે, અંગ્રેજ ભાષાનો ઉપયોગ ૧૫ વર્ષ સુધી રહી શકશે; સંખ્યાક સંબંધમાં અંગ્રેજ માંડપ્રશ્નોનો ઉપયોગ કરવામાં આવશે. આ નીકાલે આપણી વચ્ચેના એક મોટા અગ્રાંત મૂળને નાશ કર્યું છે.

હિંદુ કોડ બીજા હિંદી ધાર્મિકાની એરણ ઉપર આવીને ભેડું છે. હિંદુ કોડ બીજો મુખ્ય અગ્રાંત આખા હિંદના વસતા હિંદુઓને એકસરખા સામાજિક કાયદો લાગુ પડે અને આજે ને પ્રાંતવાદ કાયદાભેદ પ્રચલે છે તે અનિયમિતતા દૂર થાય એવી પરિસ્થિતિ ઉભી કરવાનો છે. હિંદુ સમાજના નિશ્ચિતચુસ્ત પગે આ નવા હિંદુ કોડ સામે ભારે નેહાદ બગાડી છે, અને હિંદુ ધર્મ અને સંસ્કૃતિના નામે ભાવી જનતાને યુગ ઉજ્જેગવા માંડી છે. આ કોડ સંબંધે કોંગ્રેસી આગેવાનોમાં પણ પુરા એકમ નથી. આગામી ધારા-સભામાં આ બીજા વિશે ચર્ચા અને નિર્ણય માટે રહ્યું કરવામાં આવશે. જેને નવસર્જન કવું છે, જરૂરી

એકતા ઉભી કરવી છે અને સ્ત્રીપુરુષ વચ્ચેની સમાનતાને કાયદાની દૃષ્ટિએ હિંદુ સમાજના અમલી બનાવવી છે. તેણે આ નવા કોડને પુરા કોડે આપવા ધરે છે.

રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક ઉપરનો સરકારી નિષેધ તેના સર-સંચાલક આ સંઘની પ્રગતિને માનસરૂતિક ફેરમાં થયેલિત રાજ્યની બાંધધરી આપવાથી તેમ જ તે મુજબ સંઘના બંધારણમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાની કસબાત આપવાથી દૂર કરવામાં આવ્યો છે. આ રીતે રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની પ્રગતિ કાયદાના પ્રતિબંધથી મુક્ત બની છે. આ સંઘનો દાવો સ્વયંસેવકની મુક્ત રહીને કૃષ્ણ સાંસ્કૃતિક પ્રગતિએ ચલાવવાનો હોવા છતાં તેની હીલચાલના સ્વરૂપમાં કોઈ મહત્વનો ફેરફાર દેખાતો નથી અને તેથી હિંદી રાજકારણમાં રાષ્ટ્રીય સ્વયંસેવક સંઘની મુખ્ય ઉભી જ છે એમ માનીને સર્વ કોષએ ચાલવું રહ્યું.

હવે તો પાઠી હિંદુ મહાસમા પણ માયું ઉચકે છે, રાજકારણમાં પ્રવેશ કરે છે અને પાઠીસ્તાન સમેત એવા 'અખંડ હિંદુસ્તાન'ના લોકપ્રત્યે આગળ ગરીબ ઉપચાર પામેલી કામી વૈમનસ્વની આગને ચેતાવી રહેલ છે. નવા હિંદના સર્જન સાથે કામી બેભાવનું તત્ત અમુક રીતે એવું સંકળાયેલું છે કે તે તત્તની નાશદી અસાધ્ય નહિ તો અત્યંત રિક્ત તો છે જ, અને તે જ કારણે હિંદનું ભાવી હિંદોનાં ચિંતાજનક રહાજ કરે છે.

હિંદના આજે બે દુઃખનો છે. એક કામીવદ, બીજો સામ્રવાદ. સામ્રવાદની નીતિ અસાધ્યતા, ભાંગફેડ, ભૂચળ પ્રગતિ, ત્યાં ત્યાં માલમીકન અને જનમાલનો નાશ-આવા ઉપાયોદારા હિંદમાં પગપર થવાની રહી છે અને અમુક પ્રદેશોમાં અમુક વર્ગોમાં તેણે ભારે પ્રભુત્વ જમાવ્યું છે. આ સામ્રવાદનો ફેલાવો પણ હિંદને મરિ અત્યંત બધપ્રદ બની રહેલ છે.

ગયા વર્ષની યાચાતમાં હિંદ ખાતે એશીયાના દેશોના પ્રતિનિધિઓની એક પરિષદ યોજાવવામાં આવી હતી અને તે પરિષદમાં ઇન્ડોનેશીયાની આઝાદીના પ્રમ ઉપર યુગ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો. આના પરિણામે ઇન્ડોનેશીયાની આઝાદીના પ્રશ્ને ધણું જોર મળ્યું હતું. વર્ષી આ રીતે એશીયાઈ એકતાના ખ્યાલને પણ નવો વેગ મળ્યો હતો.

આનંદરાષ્ટ્રીય પ્રદેશો ગત વર્ષમાં બે મહત્વની ઘટના બની છે. ચીનમાં ચાંગ-કાઇ-ચેકની સરકાર પરાસ્ત થઈ છે અને ત્યાં સામ્રવાદી સરકારનું રાજ્ય સ્થાપ્યું છે. ચીન હિંદનો અનિર્ણયની દેશ હોવાથી આ ઘટનાની હિંદ ઉપર જુદું મહત્વની અસર પડવાનો અને એશી-આખા જગત દેશોમાં પણ સામ્રવાદના ફેલાવાને ધણું જોર મળવાનો સંભવ છે. એક બાજુએ રશીયાના દક્ષિણ સરહદ કાસ્પીયની ઉત્તરે હિંદને સ્પર્શી છે. બીજી બાજુએ સામ્રવાદી ચીન પણ દીબેદ હાથ હિંદને સ્પર્શી જ

રહ્યું છે. દરપૂર્વના આઝાદ થતા દેશો ઉપર પણ સામ્યવાદી વાદોનો પ્રેરણા આપી છે. આ નવી ધટનાની અસર તો જોઈ શકીએ તો પ્રથમ વધારે ગંભીર સ્વરૂપ પકડે છે.

ગત વર્ષના આખર ભાગમાં ઇન્ડોનેશીયાને ડચ શાસનથી મુક્તિ મળી છે, અને ઇન્ડોનેશીયા સંઘની તથા સ્વાધીન જાન્યુ. છે. આ પણ એશીયા પક્ષે અત્યંત મહત્વની ઘટના છે. હવે પરસ્પરને અધીન એવા એશીયા ખંડમાં બે જ દેશો રહ્યા-ઇન્ડોનેશીયા અને મલાયા. આ બંને દેશોમાં પણ આઝાદીની લીધેલા જોડાણને આવી રહી છે અને એક દેશોએ ફ્રેંચ અને અન્ય અંગ્રેજી હકમતની નાણુદીની તોળત ગણતરી રહી છે. આશા રાખીએ કે આ બંને પ્રદેશોને સંપૂર્ણ આઝાદી પ્રાપ્ત કરતાં વિશેષ વિચાર નહિ લાગે.

મધ્ય પૂર્વમાં પેલેસ્ટાઇનમાં યહૂદી રાજ્ય મુકદ્દમ પામે રચનાઈ ચુક્યું છે, અને યહૂદીઓ અને આરબોનો મંડા હાલ તો વિરામને પામ્યો છે.

વિશાળ દેસે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને રશીયા વચ્ચે સંસ્પર્શ અને ધર્મીય ચાલના જ કરે છે અને દુરોપ અમેરિકાની દુનિયા બાજુ લગભગ બે વિશાળ ગામો પહેલે જ ગણ છે રશીયાએ પણ એટલે જોઈ શકાય છે અમથ તો આયુરુદિતો બે દેશો ઉપરોક્ત દેશ થઈ છે એ દેશોને અમેરિકાની ધાક ધમકી ઉપર ખુબ હંકુ પાણી રેણું છે. આમ જતાં પણ આ બંને વચ્ચેનો ઉઘાટ કાંઈ જોઈ શકાય નથી. હિંદ આંતરરાષ્ટ્રીય સમુદાયમાં ખાસ કરી રશીયા તથા અમેરિકાના નમોના વર્તણૂક પરથી, તરફનાની નીતિ અપવાર કરી છે અને આ દુનિયાને કોઈ પણ રીતે આગામી યુદ્ધથી બચાવતું અને સ્થાપી સુલેહ અને શાંતિની સ્થાપના કરવી એ જાણના ઉપર જ હિંદની પરદેશી રાજ્યની નિર્માણ પામી રહી છે.

ગયા ડીસેમ્બર માસમાં હિંદ ખાતે દુનિયાભરના શાન્તિવાદીઓની પરિષદ ભરાઈ ગઈ અને દુનિયાને મુજબતા અને શાન્તિને જોખમાવતા અનેક પ્રશ્નોની તે પરિષદમાં ખુબ જાણવટ થઈ. 'બીજી' નિષ્ક્રિય પૂરે થયા પછી પણ દુનિયા ફરીકામ ભેળી નથી અને તીવ્ર નિષ્ક્રિયતા જોમેરે જાણકાર પામી રહ્યા છે. વળી અઘરો ગણ વાદોના આગેવાનો પરસ્પર વેરઝે વધે એવી વાણીનો અવાગનવાર ઉપયોગ કરી રહ્યા છે, જેના પરિણામે અશાન્તિ, અસ્થિરતા અને અસહીસંવાદની વાતાવરણ ચોતરફ ધમકાઈ રહે છે. આની સામે હિંદ ખાતે મળેલી શાન્તિવાદી પરિષદનો નિર્માણ શાન્તિસ્થાપનાને અપ્રત્ય નાકું નહોતો ગણાય અને એમ જતાં તેમાં જે પ્રકારના નિષ્ક્રિયતા અને શાંતિવાદી પ્રેરણા એકત્ર થયા હતા તે જોનાં તે પ્રયત્નનું, મહત્વ એટલું નહોતું લેખી નહિ શકાય.

આવી અનેક મધ્યમ પૂર્વ ધટનાઓથી ભરેલું એક વર્ષ પૂરું કરીને આપણે નવા વર્ષમાં જ્યારે પ્રવેશ કરીએ છીએ

ત્યારે એમાંની કેટલીએક ધટનાઓના લાંબા લાંબા ઓળાઓ નવા વર્ષના પટ ઉપર પડાયાલા માણુમ પડે છે અને આપણે માર્ગ વિદ્યો, આંદો અને અનેક ભવાઈ સંભાવનાઓથી મુક્ત જાણીએ અને જાણાય છે. નવા વર્ષથી તંત્ર નીચે પ્રમાણને હલુ કોઈ ખાસ રાહ તો અનુભવ થયો નથી. રશ્નપેરી અને કાળા બજારના વિચારમાંથી આપણી રાજ્ય-સંસ્થા તેમજ પ્રજાને ઉંચે આવી શકતા નથી. પલટાતી જતી અવસ્થા મધ્યમવર્ગના આંસ કરી રહી છે. નીચેની મોંઘવાની હલુ વધતી જ રહી છે અને અનેક કુટુંબો જીવન કેમ અને ટકવું કેમ એ પ્રશ્નની મુશ્કેલીમાં જીવતાં હતાં થઈ ગયા છે. સમગ્ર રાજકારણ સત્તાશાલી બનતું જાય છે. નૈતિક સમુદાય તુટી જાય છે. ઉદારતા અને ધર્મન-સંદિષ્ટતા અસ્થિર થઈ જાય છે. માનવીના દિલમાંથી માનવતાની લાગણી એકદમ ઓસરતી ચલી છે. નિર્માસનો પ્રથમ આપી અર્થ રચનાને તો મુશ્કેલી રહેલ છે, પણ સધે સધે અનેક સામાજિક સમસ્યાઓ પણ ઉભી કરી રહેલ છે. પાકી-સ્થાનમાં હિંદ સામે ઝેરી પ્રચાર વિના અંકુશો દાલી પુલી રહી છે અને તેના પ્રત્યાધારો હિંદ ઉપર પણ અવનત અનિષ્ટ અસર નીપજવી રહેલ છે. આવા સાવ-નિક અવસ્થાઓને લાગતાવળગતા વર્ષોએ આપણે ૧૯૫૦ના વર્ષમાં ધર્યાં મોટી રહ્યાં છીએ. આ સંજોગોમાં આપણ સર્વને ધર્ય-સન્મન આપે, કર્તવ્યપથ ઉપર મુકે રહેવાનું અર્થ આપે, નિર્માણિત થવાને અદ્ય સર્વોચ્ચ બનતી આપણામ જીતિ ધેર, સ ય અને અદિસા તરફ આપણું મન અને જુદિધને લાગે અને આપણા સંપૂર્ણ જ માર નહિ પણ આખી માન જાગતે. કદવાળ અને સ્વાસ્થ્યના માર્ગે સ્વ પ્રગતિશીલ. રાજ્ય એવી અનુભવી પ્રાચીન અને તત્કાલ સ્વાસ્થ્ય પોતાપોતાના વ્યક્તિ ગત જીવનનું સતત યત્ન એ જ માથા ઉપર ઉભેલી છોકરીમાંથી હિંદને તેમજ આખા જગતને અવાગનવાને સાચા માર્ગ છે.

શાન્તિવાદી પરિષદ.

ગયા ડીસેમ્બર મસમાં દેવના તેમજ પરદેશી આગેવા શાન્તિવાદીઓની પરિષદમાં એ અધિવેશન ૩૭માં પહેલું અધિવેશન પહેલા અધ્યાયમાં શાન્તિનિકેતન ખાતે મળ્યું; બીજું અધિવેશન એવા અધ્યાયમાં દરમિયાન સેવાધાર ખાતે મળ્યું. પહેલા અધિવેશન દરમિયાન તરફનામાં કેટલીક અધિવેશનની ગઈ ચાલી અને પછી પરદેશી આગેવા શાન્તિવાદીઓને ગોંધીછની અંતિ નિકર રહેલા-જના કે કાંકસાદેશ. કાંકસાદેશ, આગામી કિત્તવાણી, પારદેશ-લગ્ન, થી. આર્થનાયકમ-વગેરે વ્યક્તિઓએ ગોંધીછના વિચારો તેમજ લાંબા જીવન-પર-હુનો નિર્માણની પરિષદ કરાવી. અધિવેશનના અન્ય ભાગમાં પ્રતિનિધિઓ ભુલ ભુલ મંડામાં વહેંચાઈ ગયા.

એક મંડળને કોઈપણ દેશમાં યુદ્ધ કાટવાની કોટાકી ઉપર શાન્તિવાદીઓએ શું કરવું નોંધ્યું એ વિષે રીપોર્ટ કરવાનું સરકારમાં આવ્યું. બીજા મંડળને આ દુનિયામાંથી વિગરને સદાને માટે નાબૂદ કરવા માટે શું કરવું તે વિષે રીપોર્ટ કરવાનું કરવામાં આવ્યું. આ ઉપરાંત આ દુનિયામાં સ્થાયી શાન્તિ સ્થાપવાની દૃષ્ટિએ સૌ કોઈને સ્વીકાર્ય અને તેવા વ્યક્તિગત તેમ જ સામુદાયિક રીતે અમલમાં મૂકવાયોગ્ય સિદ્ધાન્તો તારવવા, લુપ્ત લુપ્ત દેશોની અંદર ભિન્ન ભિન્ન વર્ગો વચ્ચે આસતી અયશ મણા અને તેના વ્યવહાર ઉકેલ વિષે રીપોર્ટ કરવા, આ દુનિયામાં શાન્તિપંથપણ અને યુદ્ધવિરોધી માનવ પેદા કરવા માટે અત્યંત શિક્ષણમાં કેવા ફેરફારની તેમ જ કંઈ બાબત ઉપર ત્રિજોષ બાર મૂકવાની જરૂર છે તે વિષે ભક્ષમણો કરવી-આવા ત્રણ પ્રકારના કાર્ય માટે એક એક સમિતિ ઉભી કરવામાં આવી. આ બધાં મંડળોએ મેટ્રાપ્રમના અધ્યવેશનમાં પેતપોતાના અહેવાલો રજૂ કર્યા અને તેમાંથી કેટલીક બાબતો સર્વાનુમતે સ્વીકારવામાં આવી; કેટલીક બાબતો અહુમતીએ સ્વીકારી; કેટલીક બાબતો વિશેષ વિચાર માટે અનિશ્ચિત દશામાં રાખવામાં આવી.

આ પરિષદમાં ભાગ લેવા માટે Power of Non-Violence-અહિંસાની તાકાત-એ નામના મુખસિદ્ધ ગ્રંથના કર્તા શ્રી. રીચાર્ડ પ્રેગ આવ્યા હતા. તેમણે આ પરિષદમાં ને કોઈ બન્યું તેના સમગ્રપણે ઉપકરણ કરતાં તેમણે જણાવ્યું હતું તે મુજબ પરદેશી આવેલા પ્રતિનિધિઓ ધણાપરા ગાંધીજી વિષે અને તેમના વિચારો વિષે બહુ જ એકાદી મહત્તી ધરાવતા હતા. તે સર્વના મન ઉપર ગાંધીજી વિષે ધણા મેદો પ્રકાર અને ઘણી ઉદી છાપ પડી. અને એ રીતે વિશ્વવ્યાપી ગાંધીજીના વિચારોના વિશ્વવ્યાપી પ્રચારને ધણે મેદો અવકાશ મળ્યો, અને શાન્તિવાદીઓના કાર્યને તે હારા ધણે સારો વેગ મળ્યો. બીજું ગાંધીજીની પાવાની કેળવણીની અબી યોગ્યતા તરફ સૌ કોઈનું બુદ્ધિ ધ્યાન ખેંચ્યું અને સૌ કોઈના દિશમાં તે માટે બાર પક્ષપાત જન્યો. આ બાબતમાં સર્વ પ્રતિનિધિઓએ એકમતી ઘાપતી આ બંને કારણને લીધે ગાંધીજીની એક world force-દુનિયાના એક ક્રાંતિકારી બળ તરીકેની ઉપયોગિતા આ પરિષદથી ખૂબ વધશે એમ તેમને લાગ્યું. વળી આ પરિષદમાં રશિયા અને અમેરિકા, દિદ અને પાકીસ્તાન, દક્ષિણ આફ્રિકાવાગીઓ અને હિંદીઓ તથા હાનગીઓ, યહુદીઓ અને આરબો-તેવી જ રીતે નિઃશસ્ત્રી-કેરણ, રોજસતાનું વિકેન્ડીકરણ, ઉલોગેલું વિકેન્ડીકરણ, વ્યક્તિગત જીવનશૈલી, શાન્તિ સેનાઓની સ્થાપના આદિ અનેક પ્રશ્નો વિષતવાર ચર્ચામાં હતા; અને પરિણામે સૌ કોઈ વધારે બગ વિશ્વાસ અને પ્રેરણા મેળવીને ચોત-પોતાના સ્થાને વિદાય થયા હતા. આ પરિષદમાં પૂર્વ-

પાકીસ્તાનમાંથી બે હિંદુ અને એક મુસ્લમાન ભાગ લેવા આવ્યા હતા; પશ્ચિમ પાકીસ્તાનમાંથી કોઈ આવ્યું નહોતું.

આને હિંદ ખાતે ભરાવેલી આ શાન્તિવાદી પરિષદ પૂર્વે કોઈ કાળે હોય તે કરતાં પણ આને ઘણું વધારે મહત્વ છે. દુનિયાનો નૈતિક દાસ અને ભવગરતા વિશ્વ શાન્તિને ભેગમાવનારાં સૌથી વધારે બળવાન કારણો છે. એક બાલુ રશિયા અને બીજી બાલુ અમેરિકા-આ બે કેન્દ્રો આસપાસ દુનિયાનો ઘણાખરા દેશો એક બા બીજી રીતે-વધી. કે. આકસ્તરી રીતે-પરસ્પરવિરોધી પણ મંડોળે બેઠા છે. આને ને ગતિએ આ બંને મહારાજો વચ્ચે અવ્યસમણ વધતી રહી છે, તે ગતિને રોકવામાં ન આવે, અને બીજી દિશાએ પ્રગળાં મન વાળવામાં ન આવે તો ત્રીજું વિશ્વયુદ્ધ બહુ દૂર છે એમ માનવાને કશું કારણ નથી. આ રીતે દુનિયાને માથે ઝડપતા સંપૂર્ણ વિનાશમાંથી માનવજાતને બચાવવી હોય તો આને ને વિવાતક બળ કામ કરી, રહ્યાં છે તે બળોને તોડી નાખે એવા વિચારપ્રવાહ વહેતા થવાની પાસ જરૂર છે, અને આ કોઈ સાધારણ કાર્ય નથી. જેમ મુખ સુખને સૌ કોઈ અંધે છે છતાં મુખની પ્રાપ્તિ મુશ્કેલ નથી તેવી જ રીતે શાન્તિની કેવળ અંબનાથી આ દુનિયામાં સ્થાયી શાન્તિની કહી સ્થાપના થવાની નથી. આ માટે અનેક દિશાઓથી અનેકવિધ પ્રયત્નો શરૂ થવાની જરૂર છે, અને યુદ્ધવિરોધી માનસની એક અભેદ દીવાસ ચોતરફ ઉભી કરવાની આવશ્યકતા છે. કોઈ પણ કાળે યુદ્ધ અનિહ્ય જ હતું. એમ છતાં પણ આને મુક્તી અપિદતા અનેકાણી વધી મળે છે. આનાં કેટલાંક વિવિધ કારણો છે:

(૧) આને દુનિયાના દેશો એકેકેની અત્યંત નજીક આવ્યા છે અને કોઈ પણ બે દેશો વચ્ચે શરૂ થતાં યુદ્ધને વિશ્વવ્યાપી સ્વરૂપમાં પલટાતા. વાર લાગે તેમ નથી.

(૨) માનવજાતના દિશમાંથી માનવજાતની લાગણી એકદમ એસરી ગઇ છે. ગમે તેવા હવાકાકિ કોઈ પણ પ્રકારના માનસિક ફોલ વિચાર આને માથાસે બેઠે રહે છે, સાંભળી શકે છે અને એમાં શું છે? એમ કહીને પોતપોતાના વ્યાપારમાં સૌ નિમ્મર રહે છે. માથાસે માનવતાસ્યક 'અરેકાદી' ગુમાવી દીધી છે.

(૩) વિજ્ઞાનના વિકાસને લીધે યુદ્ધની સંહારક શક્તિ પાર વિનાશી વધી ગઇ છે.

પરિણામે આને યુદ્ધમાં જોડાવું એટલે માત્ર સ્વપરને નહિ, પણ સર્વતોમુખી નાશ નોતરવા બરાબર છે. આમ હોવાથી આજની દુનિયાને ટકવું હોય-માનવી માનવી વચ્ચેની સમજાતને ટકાવી-હોય-તો આગામી કોઈપણ યુદ્ધને આ દુનિયામાં અસંભવિત બનાવવું જ જોઈએ.

આ જ દેવતા દેશ પરદેશની શાન્તિનિષ્ઠ-અહિંસા-નિષ્ઠ-કેટલીક વિગિજા વ્યક્તિઓ કવિવર હાંમેરના કમ્પતિ-

સંસ્કારથી ભરેલા શાન્તિનિકેતનમાં અને ગાંધીજીના સ્મૃતિ-
સંસ્કારથી ભરેલા સેવાશ્રમમાં ગળી હતી અને આજની
દુનિયાની વિષમ પારિસ્થિતિ વિષે - અત્યંત ગંભીરપણે
વિચારણા ચલાવી રહી હતી. આમાંના ઘણાખરા એવા
હતા કે જેમણે યુદ્ધવિરોધને કારણે અથવા તો એવા જ
કોઇ ઉદ્દાત્ત હોતો અનુદક્ષીને વર્ગોના નેતૃત્વવાસ સ્વીકાર્યો
હતા. આને ક્રિવિર ટાંગોર હવાત નથી; ગાંધીજી પણ
હવાત નથી; પણ હિંદને આઝાદી મળવા પાદ ત્રણ વર્ષના
ગાળાની અંદર આવું એક આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલન વિનાશ
તરફ નેતૃત્વને ધસણતી હતી દુનિયાને, અને વિશ્વયુદ્ધના
કાળખુમ્બેના ઘાસ થવાની અણી ઉપર, આવેલી સમસ્ત
માનવજાતને કેટલપણી રીતે ઉગારવા મટે શું કરવું છે તેનો
વિચાર કરવા મટે એક જ શબ્દ જીવંતો તે બંને શાન્તિ-
વાદી અને અહિંસાવાદી સત્તાના આત્મા બધાં હોય ત્યાં
કેટલી શાન્તિ-કૃતાર્થતા-અનુભવતા હશે તે સંદેહપણે
કરવી શકાય તેમ છે.

આ સંમેલનને હિંદના અગ્રણ્ય રાજદારી આગેવાનો
પંડિત જવાહરલાલ નહેરુએ, ખાજ રાજેન્દ્રસાહે તથા
અન્ય નેતાઓએ ખુબ લાવપૂરક આયોજન કર્યું. આ
સંમેલનના અગ્રમાં જે કોઇ હોતો પ્રવચનો થયાં તેમાં
બધાની સમાન સ્તર એક જ હતો કે આજે રાજ અને
દેશનાં, અવિશ્વાસ અને અસહિષ્ણુતાનાં, યુગાગીરી અને
ભયઆકુળતાનાં પાતક બળોએ માનવ જાતને ઘેરી લીધી
છે, રાષ્ટ્ર રાષ્ટ્રના અગિયારો કોઇ પણ પ્રશ્ન ઉપર
તત્કાલે પડ્યા, કે અંત સ્વાધીનતા નાના સરખા પડેલા લાગતાં
એકેએક સામે ફેરી વાળીને વરસાદ વરસાવવા લાગે છે અને
ફક્ત પરિભ્રામણે છૂટથી ઉપયોગ કરવા મળે છે. આમાંથી
દુનિયાને પાછી વાળવાનો કોઇ રાજમાર્ગ નથી. દુનિ-
યાનું સમુદાય-માનસ વેરઝેરથી ભરેલું બની ગયું છે.
તે માનસને વેરઝેરથી મુક્ત કરવા મટે અને તેને પ્રેમ,
યશસ્વ અને સત્યતાના નવા સંસ્કાર આપવા મટે
જે કોઇ તંત્રના ઉપાય હોય તો તે માત્ર અક્રિયજન
સુધારણા છે. વ્યક્તિ સુધારણે તો આખરે સમાજ
સુધારણે. આ મટે જેની વ્યક્તિએ મોટી સંખ્યામાં દેશ
દેશમાં ઉભી થવાની જરૂર છે કે જેના દિલમાં અહિંસાની
સાચી પ્રતિષ્ઠા થઇ હોય, જેના જીવનમાં માનવતાપ્રચુર
સંસ્કૃતિ અને સત્યતાનું નવું ધોરણ અમલી બન્યું
હોય, જે યુદ્ધને રાજવાને અને શાન્તિને રક્ષાવાને યોગ્યતા
જાતવું. બ્રિટિશન આપવાને સદા તત્પર હોય, તે સદા
ક્રિયાશીલ હોય અને જેને મન નાત જન, ધર્મસંપ્રદાય
કે કાળજોરાનો કશો ભેજાવ ન હોય. આવી એક એક
વ્યક્તિ-સંસ્કૃતિ જે શાન્તિવાદી અને અહિંસાપરાયણ-આ
વિષયમાંથી વિદ્યા પામેલી શાન્તિ, માનવતાને, એકબી
લાવવાને પુનઃસ્થાપિત કરવા મટે અને દેશ, મત્સર, વૈભવસ્ય
અને સ્પર્ધાના ધાનક બળોને વિદ્યારવા મટે, આજના એક
બોલ સામે, એક મંદાન શકિત સમું થાય કરી શકશે.

આવી એક વ્યક્તિમાંથી અનેક વ્યક્તિઓ જન્મ પામશે
અને તેમાંથી આખા રાષ્ટ્રનું એવું સંસ્કરણ પેદા થશે
કે ઉપર બેઠેલા રાજકારણી સુધારકો-યોતયોતાના રાષ્ટ્રના
સંકુચિત સ્વાર્થો આગળ ધરીને મુદ્દ તરફ પ્રગતિ ગમે તેટલા
ધસડવા માગશે તો પણ પ્રાપ્ત પોતાની શાન્તિનિષ્ઠા ઉપર
મક્કમ રહેશે, અને એવા મુદ્દને ટેકા આપવાની એ જાણ ના
પાડશે. આજે બધાં શાન્તિવાદી અહિંસાધર્મની હાંસી
થાય છે ત્યાં આવતી કાલે વિશ્વાન્તિની આરંભનાં થશે.
અને અહિંસાનાં સૂત્રે સર્વે રાષ્ટ્રો અને પ્રજાઓ
સુશાસિત થશે, અને સર્વ સુલેહ, શાન્તિ, સ્વાસ્થ્ય, સુખ
અને સમૃદ્ધિનું સામ્રાજ્ય સ્થપાશે. ગાંધીવાદને વરસા
આપણે આ સદેશ જીવનમાં ઉતારીએ અને શાન્તિવાદી
ઓના મહાન કાર્યને બંને તેરસા ટેકા આપીએ!

પાકિસ્તાન સાથે યુદ્ધની સંભાવના અને ગાંધીવાદ

તા. ૪-૧-૫૦ ના રોજ મુંબઈ ખાતે ચોપાટી ઉપર
મળેલી મળેરે સંભાષણ વ્યાખ્યાન આપતાં હિંદની નાવજ
પદ પ્રધાન સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલે પાકિસ્તાન સાથે
હિંદના ઉત્તરોત્તર બગડતા જતા સંબંધોને વિગતવાર
ઉદ્ગ્રેષ્ઠ કરતાં જણાવ્યું હતું કે "હિંદ અને પાકિસ્તાન
વચ્ચે મૈત્રી જેવું કંઈ રહ્યું જ નથી. એણે જ નહિ, પણ
તે બંને વચ્ચે મતભેદોની બાબતો નહીં જ નહીં, બલકે
અને પરસ્પર તીવ્રતર દરવાજા પેદા થઈ રહેલ છે. આમાંથી
પરિણામે બંને દેશો વચ્ચે લંડાઈ થવાનો સંભવ રહે છે.
આમ અનિબંધમાં આંતર દેશી મંત્રે તૈયાર રહેવા અને
જે કોઈ આફતો આવે તેનો ધોરણ કે સંભવો કરવા
મટે નેશન રહેવા હું, તંબે આગ્રહ કરું છું. આપણ
મને તેરલા શુભ અને પ્રમાણિક ધરાણા હોય એમ
જાનાં પણ કોઈ પ્રકારની સમાધાની ન જ થાય તો બહારના
કોઈ પણ અસહાય મટે આપણે આપણી પ્રગતિને તૈયાર કરી
ગદી આ હેતુ મટે આપણે બળવાન સૈન્ય તૈયાર
કરવું જ જોઈએ અને તકથી રાષ્ટ્રનું જ લેઈએ."

પાકિસ્તાનની આખી નીતિ પ્રારંભથી હિંદને સનત
પળવાની અને તેના માર્ગમાં ભાત-ભાતના અંતરાયો
નાખવાની રહી છે એ સર્વ સુપ્રસિદ્ધ છે. આર મહીત
પહેલાં કાશ્મીરના રણ અર્થે ગમેલા હિંદી લશ્કર સામે
પાકિસ્તાનનું સૈન્ય કાશ્મીરની ભૂમિ ઉપર રહ્યું
હતું અને આજે માત્ર કાશ્મીરકાંડ નહક્રમી ઉપર જ
ત્યાં યુદ્ધવિરામ પ્રવર્તે છે એ પણ સા કોઈ બળે છે.
પાકિસ્તાનની સરકાર નાવ, નીતિ સત્યના, પડોશીપ
કરું જ સમજતી નથી. હરણાં આપણું અરદિતુ સાથ
કારણ વિના એ સરકાર અટકાવી - બેઠી હતી અને એ
સામે તેને કોલેસો પૂરો પાડવાનું બધારે હિંદે અટકાવ્યું
ત્યારે જ શરૂને દેશમાં આવવા દેવાની તાત તોણે કમ્પ્રમ
કરી હતી. આ બધું ધીમે ધીમે આ બે દેશોમાં બાવિ
યુદ્ધની સંભાવના તરફ ધસતી જઈ લાગે છે. આ પ્રશ્નની

સંભાવના તરફ હિંદી પ્રભુ આ રીતે ધ્યાન ખેંચવામાં આવે એ તદ્દન યોગ્ય અને સ્વાભાવિક છે. આવી સુદની સંભાવનાને અનુસરેને જગતજસ્ત સૈન્ય ઉભું કરવાની વાત અનુચિત છે એમ પણ એકાએક આપણાથી નહિ કહેવાય.

પણ અહીં આનુચિત રીતે એક પ્રશ્ન ઉભો થાય છે. કોઈ પણ દેશ સાથે અન્ય દેશને ગંભીર અથામણીને પ્રસંગ ઉભો થાય અને કોઈ પણ પ્રકારના આક્રમણના હેતુથી નહિ પણ કેવળ આત્મરક્ષાના હેતુથી સુદનો સ્વીકાર કરવામાં આવે અને પરિણામે હમરો માણસોની સામસામી કતલ શરૂ થાય-આ રીતે જનતાના હિતહાસમાં આજ સુધી આજબજબનું આચું છે અને અનેક દેશોને અવારનવાર આવા સંસ્કરણ સુદમાં સંડોવાયું પડ્યું છે-હિંદ માટે આવી કોઈકી ઉભી થાય ત્યારે આજ બ વિચાર અને આચારની પરંપરાને જ હિંદ પાકીસ્તાન સંબંધના પોતાના વ્યવહારમાં અનુસરશે કે પોતાને ગાંધીવાદી કહેરાતવાળા દાવો કરવાવાળું અને ગાંધીજીએ પ્રસ્પેલી અહિંસાનું કિન્નરન રદ્ધ કરવાવાળું કિંદ અહિંસાના ધોરણે આ આખરનો કંઈક લુદી રીતે વિચાર કરશે ખરું? પાકીસ્તાન જે કાંઈ કરે તે નીકું માયું રાખીને આપણે સકંજ ન કર્યા એમ કોઈ અહિંસાવાદી કદી સ્વપ્ને પણ ન સૂચવે. પણ ગાંધીજીએ આવા આક્રમણનો-અનાયનો-અધર્મનો-સામનો કરવાની એક ખીજ જ પદ્ધતિ આપણને શીખરી છે અને એ પદ્ધતિના અધારે, ઉણા ઉપયોગ વડે પણ આપણે દેશમાં જડ ધાલીને બેઠેલી અંધેજોની રાસનુરુને આપણે ઉમેરી ટપકા છીએ એમ આપણે માનીએ છીએ. દુનિયાને મુકેદશાનિતના મર્જે ચાસવાની અને તે માટે ગાંધીજીના જીવનસંદેશને અનુસરવાની આપણે હાલ કરીએ છીએ. તો પછી ઘર સામે દાવાનજ સળગે તેને કારણ આપણે જુની રીતસરમ મુજબ જ ચાલવાનો, અને પાસથી સુદ એકત્રાનો વિચાર કરીએ કે ગાંધીજીના વિચારધોરણે આ આક્રમનો સામનો કરવા માટે ખીજ કોઈ કાર્યક્રમનો-નીતિ રીતિનો-કાંઈક વિચાર કરીશું ખરા? સામાન્ય પરંપરાના ધોરણે આપણે વિચારવા ને વર્તવા આપણે ટેવાયલા છીએ અને રાજસુદ સામે રાજસુદ જ હોય, અને એમ ન કરીએ તો દુશ્મન આપણી છાતી ઉપર ચઢી બેસે અને આપણા આજ દેશને બેદાનબેદાન કરી નાખે, આવા કોઈકીના પ્રસંગે અહિંસા કે હિંદીની વાતોને સ્થાન હોય જ ન શકે-આમ આપણું મન જે આવા સંયોગોમાં સતતપણે સુકી-મુગ્ધ બનવાને ટેવાયતું છે તે બેઠી ઉઠે છે, પણ સાથે સાથે આપણને ગાંધીજી વાદ આવે છે. અને આવી કોઈકીના વખતે ને ગાંધીજી હવાત હોય તો તેમ આવા સંસ્કરણ સુદને સંનત કરત કે કેમ એવા પ્રશ્ન આપણા ચિત્તમાં સામે ઉભો થય છે, અને જેમણે જર્મનીના આક્રમણ વખતે તેમજ હિંદ ઉપરના જાપાનીસ લોકોના

સંબંધિત આક્રમણના પ્રસંગે અહિંસાના ધોરણે કોઈ લુદી જ સલાહ આપી હતી તેઓ આવા પાસથી સુદમાં જંજાલવાની સંમતિ આપવાના બદલે અહિંસાના ધોરણે એવો જ કોઈ ખીજો અસરકારક માર્ગ જરૂર આપણને બતાવત એવી આપણને સહેજે કલ્પના આવે છે. આજે ગાંધીજી નથી, પણ તેમના સિદ્ધાંતો, તેમની વિચારસરણી, તેમના અસહકાર, સત્યાગ્રહ, સતિનય ભંગ આદિ સાધનોનો જવાલ આપણી સામે મેળાઈ છે. ભગવાન સુદને જગતને સરેલા આખો હોના કે વેરથી વેર કદી શમશે નહિ, અને ગાંધીજીએ આ સદેશને આપણી સામે અવારનવાર આગળ ધપ્યો હતો. ગાંધીજીએ જગતને અહિંસક સામતાની એક ચોક્કસ દૃષ્ટિ આપી છે. તો પછી દૃષ્ટિ થાય છે કે પાકીસ્તાન સાથેના વધતા જતા વેમનસ્ય પરત્વે અન્તિમ ઉપાય તરીકે એકાન્ત સુદનો જ વિચાર કર્યા કરવાને બદલે આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતા યાત્રીના અત્યંત આવશ્યકતા છે. કારણ કે આત્રની સુદ ભારે ભયંકર હોય છે, રચનિક સુદને અંતરરાષ્ટ્રીય સ્વરૂપ પકડનાં વાર નથી લાગતી, અને આવા સુદનો વિજ્ય પણ અનેક અનર્થપૂર્ણ રાજ્યતાઓથી ભરેલો હોય છે-આ અર્થ આજસુધીના ઇતિહાસ ઉપરથી અને છેલ્લાં બે વિશ્વયુદ્ધના અનુભવ ઉપરથી આપણ સર્વના ધ્યાનમાં બરાબર આવી ચૂક્યું છે.

આવી વિચિત્ર વિચારણાને જાણે કે પહેલાંથી કદખીને કહેતા ન હોય એમ સરકાર વલ્લભભાઈ પટેલે એ જ વ્યાખ્યાનમાં જણાવેલું છે કે “મહાત્મા ગાંધીજીને આખી જીંદગી સુધી અનુસરીને અને ચાલતા આવા છીએ, અને કોઈ બેપકડ માણસી નથી. અમારે તેમના સિદ્ધાંતોને જરૂર ધ્યાનમાં રાખવાના છે, પણ સાથે સાથે એ સિદ્ધાંતો અને જેને કોઈ પણ ભાવે આક્રમણથી મુરજિત રાખવો જ બેઠેલો તેવા આપણા રાષ્ટ્રની જરૂરિયાતો-આ અને વગેરે મેળ મેળવવાનો છે અને તેથી જ અમે જણાવીએ છીએ કે રાષ્ટ્રની સરહદોને સંભાળવા માટે મજબૂત રાજસંપત્ત સૈન્ય રાખવા સિવાય આપણને ચાલે તેમ નથી.” જેમો પ્રચલિત ભોક્ષજીવિપ્રાપના ટેકા ઉપર સત્તાપ્રતિષ્ઠિત બનેલ છે અને એ ટેકા ઉપર જ જેમની સત્તા નિર્ભર છે તેવા આપણા આજના રાજદારી સૂત્રધારો દેશના જીવનમરણના સંજય ઉપર, કોઈ પણ નવા આદર્શ ઉપર ચાલવાનું નોખમ ખેડવાને નૈવાર ન હોય એ સ્વાભાવિક છે. સાધારણ રીતે તેમની દૃષ્ટિ વધારે વારંતવાદી હોય એ પણ એટલું જ સ્વાભાવિક છે. વળી આવી કોઈકીની સંભાવનાની ચર્ચા કરનાં અહિંસાને જે કોઈ આગળ પડે તેને લોકમત કેટલો ટકવા દે એ પણ એક પ્રશ્ન છે. પણ જેમો આવી રાજદારી જવાબદારીઓ વહન નથી કરતા તેમણે આ આખો પ્રશ્ન-બેવકૂફ સેખાવાનું નોખમ ખેડીને પણ-મંદીરીયજી ઉંડાણથી વિચાર કરવાની અને એ વિચારણાથી જે કાંઈ સહે તે પ્રત્યક્ષમ નિર્ભયપણે

મુકદ્દાની આજ્ઞાને વખતે અત્યંત આવસ્યકતા છે. કારણ કે જેવી રીતે અમેરિકા અને રશિયાની ચાલુ અયગમણ આજ્ઞાની વિશ્વમાનિતને બેખામી રહેલા છે તેવી જ રીતે હિંદ અને પાકીસ્તાનના વૈભવસંપન્ન પશ્ચિમશાનનો ભંગ થવાનું ભારે જોખમ રહેલું છે એ વાસ્તવિકતાની કાંઈપણ ઉપેક્ષા કરવી ઘટતી નથી.

અહીં એ સ્પષ્ટ કરવાની જરૂર છે કે આજના આપણા રાજ્યકર્તાઓ આ પરિસ્થિતિથી બીનવાકેફ છે અથવા તે તેમનું માનસ આજે અંશતઃ પશ્ચિમીયુષ્મ બન્યું છે એમ કહેવા કે સંભવવાને જવા પશ્ચિમ આશય નથી. કોઈની પશ્ચિમ સાથે યુદ્ધથી અને તેટલા દૂર રહેવાની ત્રાસ જેટલી આપણી છે તેટલી જ તેમની છે. યુદ્ધના ભયંકર પરિણામોનું કદાચ આપણું કરતાં તેમને વધારે સમજાઈ જાય છે. હવે હમણાં જ ઓપામાં સમાચાર હતા કે આપણી સરકાર તરફથી પાકીસ્તાન સરકારને પરસ્પર એવી મુલેદ સંધિ કરવાનું કહેલું મોકલવામાં આવ્યું છે કે આપણા બંને રાષ્ટ્રો વચ્ચે સામસામે ગમે તેટલા મતભેદો અને અથગ્રમણનાં કારણો ઉઘાડવા થાવ તો-પણ એ બંધાનો નીકાલ આપણે પરસ્પર વાટાપટથી દૂર લવાઈ વડે કરીશું પણ કોઈ કાણે એકમેક સામે યુદ્ધ કરવાની આપણે વિચાર નહિ કરીએ એવી આપણે આપણે બંને પ્રતિજ્ઞા લઈએ. (આ કહેલું આ નેધિ લખાય છે ત્યાં સુધીમાં પાકીસ્તાન તરફથી કંઈ જ ઉત્તર આવ્યો નથી.) આનો અર્થ જ એ છે કે હિંદ પાકીસ્તાન સાથેની કોઈ પણ ગંભીર અથગ્રમણથી દૂર રહેવા માટે સુઝે તેટલા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે અને સરેરાશ રહેવા દિંદ અને પાકીસ્તાન વચ્ચે કદાચ યુદ્ધની પરિસ્થિતિ ઉભી થા. તો પણ એવા યુદ્ધ માટે હિંદને કોઈપણ દોષ દષ શકશે નહિ. આ વિષે પશ્ચિમ જે મત જ છે જ નહિ. પણ અહીં પ્રશ્ન તો બીજાની કે ગેરવ્યાખ્યાની એ જ કે કોઈ પણ યુદ્ધથી માનવી સંહારથી-દૂર રહેવાનો અને યુદ્ધાત્મક સંયોગો વચ્ચે પાકીસ્તાન સામે કોઈ અહિંસક સમઃ સામનો શક્ય છે કે નહિ એ વિચારવાનો છે. અંગ્રેજો સામે લડવામાં ગાંધીજીએ આપણને આવી અહિંસક સઝ આપી હતી અને પરિણામે આપણે જાનમહાની કરી પણ ગંભીર ખૂંચારીથી જયવા પામ્યા હતા, આપણે હેતુ સિદ્ધ થયો હતો અને અંગ્રેજો સાથે મિત્ર સંબંધ પુનઃ સ્થાપિત થયો હતો. પાકીસ્તાનના સમજ્યા આથી વધારે કપરી છે એ બંધાન છે. પણ તેમાં જ આપણી ખરી કસોટી છે. જો આ સમઃ ઉભેલી સમસ્યાનો અહિંસક સાધનો દ્વારા આપણે કોઈ મક્કા ઉકેલ લાવી શકીશું તો દુનિયાને ગાંધીજીના મર્જે આવવાનું કહેવાને કાંઈ અર્થ દશે નહિ તો દુનિયા સંહાર અને પરસ્પર વિનાશના આગે આવવા જ કરવાની છે અને યુદ્ધ, મહાવીર, ધૃત્યુદ્ધિત માદક ગાંધીજી પશ્ચિમ પ્રાચીન-રણ પૂતા જ ઉપયોગી રહેવાનો છે પછી દુનિયાની ક.આપણે વિશે કોઈ આશાને સ્થાન નહિ રહે.

ગાંધીજી વિષે અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન

યોગ સમય પહેલાં પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાલ સહકુલ અમેરિકાના પ્રવાસ ઉપર ગયેલા તે દરમિયાન તેમને બ્રહ્મીતા વિનાશસ્ત્રી અધ્યાપક આઈન્સ્ટીનને ગળવાનું બોલ્યું. આ પ્રસંગનું તેમણે ‘અમૃતખંડર પત્રિકા’માં સુદર વર્ણન પ્રગટ કર્યું છે. તેમની સાથે ગાંધીજીના શૈલી મેટા પુત્ર મણિલાલ ગાંધી હતા. અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન ન્યુ યોર્કની નજીકમાં પ્રીન્સેટન યુનિવર્સિટીના વિસ્તારમાં રહે છે. પ્રાથમિક ઔપચારિક ખમરઅમર પૂછવા, બાદ સહજપણે ગાંધીજી વિષે વાત નીકળી અને અધ્યાપક આઈન્સ્ટીને પૂછ્યું કે “મહાત્મા ગાંધીના ખૂનના સમાચાર સાંભળીને મને સખ્ત આઘાત લાગ્યો હતો અને આખી દુનિયા બારે શોકાતુર બની હતી. પણ એવા તો કોણ વિચિત્ર માણસ હતો કે જે તેમનું ખૂન કરવાની હદ સુધી પહોંચી ગયો?” પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાસે હિંદના ભાગલાથી માડીને ગાંધીજીના ખૂન સુધીની હિંદની કોમી પરિસ્થિતિ, હિંદના મુસ્લમાનોને રક્ષણ આપવાની ગાંધીજીની ચિન્તા, પાકીસ્તાનના જન્મનો કારણ, હિંદુઓની દરકરાપથી લાગણી અને તેમાંથી ગાંધીજીનું ખૂન કરવા માટે યોગ્યવસ્તુ કાગતર-આ બધી હકીકતો, તેમને નકેદ કર્યાં. આઈન્સ્ટીન એક મોટા નિષ્વાસ નીંખ્યો અને જણાવ્યું કે “ગાંધી માણસ સમર્થતા પશ્ચિમ એક ભારે અશ્વજનક વ્યક્તિ હતા. મોતાના વિચારે લોકોને ગમે છે કે નહિ તેની તેમણે કદી પરવા કરી નહોતી તેમ જ યોદ્ધાસના રક્ષણની પણ કદી દરકાર કરી નહોતી. દુનિયાના સૌથી મોટા માણસો, મહાધર્મ આવી કરણાત્મક ધર્મનાઓ, બનતી જ આવી છે. પણ ગાંધીનું મૃત્યુ એ જ તેમનો મોટો વિજય હતો.”

યોદા વારે બાદ અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન પ્રિન્સિપાલ અપ્રવાસને પૂછ્યું કે “પ્રામેયોગના આકરમાં આર્થિક નિકેટીકરણ કરવાને મહાત્મા ગાંધીને ખ્યાલ આવ્યો હિંદની પરિસ્થિતિને અનુકૂળિત જ દેવો કે આખી દુનિયા માટે પણ આવી વિકેન્દ્રિત રચના તેમની કલ્પનામાં હતી ખરી?” અપ્રવાસે જવાબ આપ્યો કે “હું સમજું છું ત્યાં સુધી આખી દુનિયા રાષ્ટ્રીય તેમ જ આર્થિક ક્ષેત્રમાં વિકેન્દ્રિત યોજના સરીકાર એવી ગાંધીજીની અપેક્ષા હતી કે રણ કે અહિંસક સમાવરચના માટે વિકેન્દ્રીકરણ આધાર્ય હતું.” શ્રી મણિલાલ ગાંધીએ આ વિચાર પ્રત્યે ચોતાની સમિતિ દ્વારા અધ્યાપક આઈન્સ્ટીન વિચારચરત હોય એમ કહેવા લાગ્યા કે “અને પણ લાગે છે કે સવાજની ભાગિ રચનાનું સ્વરૂપ વિકેન્દ્રીકરણ ઉપર જ ધરાશે પણ એ કેમ થશે તેની મને સૂઝ પડતી નથી. મુશ્કેલી કેન્દ્રીય સરકાર તરફથી હમણાં આપણે બનાવવાને એ જવાનું જોખમ રહેવાનું જ છે. મોટા ભાગના વસતીસાળો ગંદકો બારે ભયાનક રીતે છે અને લાગે છે કે સ્થાનિક વિકેન્દ્રીકરણ વ્યવહાર છે. દરેક માણસે

પણ દુનિયાની બીજી બધી વસ્તુઓની માફએ પણ અનેકાન્ત છે, સાપેક્ષ છે. માણસે શું કરવું જોઈએ તેના આધાર તેની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ ઉપર અવલગ્નિત રહે છે. ફરજ કાંઈ અંધાર હવામાં લટકતી કોઈ મીઠા નથી. સ્વધર્મ પાછળ તો એ સત્યનો સ્વીકાર રહેલો છે કે ફરજ અથવા તો કર્તવ્યધર્મ એ વ્યક્તિનાં વિશિષ્ટ સંયોગો ઉપર આધાર રાખે છે. જે સ્થાનમાં જે વ્યક્તિ મુકાયેલ હોય તે સ્થાન જ તે વ્યક્તિનો ધર્મ નક્કી કરે છે. પછી તે સ્થાન ગમે તે કારણે તથા સંબંધોને લીધે ઉપરિચિત થયું હોય. સાપેક્ષતા દુનિયાની સર્વ વસ્તુઓના વિચારને લાગુ પડે છે. સ્વધર્મના નિર્ણયને આ સનાતન સિદ્ધાંતથી અળગો કરી શકાય જ નહિ. દરેક વ્યક્તિ માટે અને દરેક સંયોગમાં એક જ પ્રકારનો ધર્મ હોઈ શકે નથી. આપણે જે પૃથ્વી ઉપર વિચરીએ છીએ અને પ્રગતિ કરીએ છીએ તે ગતિશીલ અને વર્તુળાકાર પૃથ્વી ઉપર જેમ સીધી લીટી દોરી શકાય તેમ નથી, તેવી જ રીતે સમયે સમયે ઉભા થતા મોકફસ પ્રકારના સંયોગો તેમ જ જુદી જુદી વ્યક્તિઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિને ખ્યાલ કર્યાં સિવાય કોઈ પણ અમુક વ્યક્તિના સ્વધર્મને નિર્ણય કરી શકાય જ નહિ. આ ઉપરથી ગીતા કેવળ વ્યવહારવાદ-એટલે કે પ્રસંગ મુજબ ટુકડા દૃષ્ટિએ અનુકૂળ પડે તેવો અને પોતાના જ માન લાભમાં હોય તેવો માર્ગ-અણુ કરીને ચાલવું એના સહેલા સુદા સિદ્ધાંતનું પ્રતિપાદન કરે છે એમ કોઈએ સમજાવતું નથી. સ્વધર્મનો માર્ગ કઠિન અને ઘણી વખત તરવારની ધાર ઉપર ચાલવા જેટલો નિષ્કટ હોય છે. આ સ્વધર્મનું અનુપાલન હારે આત્મભોગ, ધર્મ અને નિર્મલ્યતાની અપેક્ષા રાખે છે. ગીતા સ્વધર્મમાં રહેલ સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતનું પ્રતિપદન કરે છે. જેમ અણુની વિસ્તારશક્તિ આદ્યસ્તીત રજ્યા અને કાળને લગતા નવા પવાલો સાથે ભૌતિક ગતિને ધરાવવા માટે સાપેક્ષતાના સિદ્ધાંતને કેવળ નવા આકારમાં રચી કરે છે, તેવી રીતે ગીતા પણ સમોટપણે પ્રતિપાદન કરે છે કે દરેક વ્યક્તિનો ધર્મ તેના દેશ, કાળ તેમ જ માનવસમાજમાં તેના વિશિષ્ટ સ્થાન અને અધિકાર ઉપર અવલગ્ન છે.

“અ પછી અનાસકિતેના પાવનકારી સિદ્ધાન્ત વિચારવાનો રહે છે. દુન્યવી પ્રવૃત્તિ સાથે હિંસાનો દોષ તો નેહાપયો જ હોય છે. પણ જો આપણે યોગ્ય વિવેક-પૂર્વક નિષ્કામપણે કર્તવ્યધર્મનું પાલન કરીએ તો પછી આપણને આવી કશો દોષ લાગતો જ નથી”

સ્વર્ગને નિર્ણય ક્ષેત્ર: પવર્ગો મનાહ: ૧. જે બણીના ગીતા-સૂત્રના બે મુખ્ય અર્થ ધરાવવામાં આવે છે. એક તો ઉપરની ચર્ચામાં એક દેશાંતે ઉદ્દેશ્ય કરવામાં આવ્યો છે તેમ સ્વધર્મ એટલે વ્યક્તિગત ધર્મ એમ સમજીને દરેક વ્યક્તિએ પોતાપોતાના વર્ણધર્મ અનુસાર વર્તવું અને અન્ય વર્ણના ધર્મ અનુસાર ચાલવાનો કદી કોઈએ વિચાર

કરવો નહિ એવો અર્થ કરવામાં આવે છે. બ્રાહ્મણે બ્રાહ્મણનો આચાર પાળવો; ક્ષત્રિયોએ ક્ષત્રિય કે વૈશ્યોએ વૈશ્ય પ્રવૃત્તિ પાછળ મન દોડાવવું નહિ. બીજો અર્થ આમ પણ કરવામાં આવે છે કે દરેક પોતપોતાને કુળધર્મ-પરા-પ્રાપ્ત ધર્મ અનુસાર જે આચારવ્યવહાર પ્રાપ્ત થયો હોય તેને અનુસરવું; ધર્માન્તરનો કદી વિચાર કરવો નહિ. આ બંને અર્થ ધરાવનારાઓ નથી તથા અ.ગ્ના યુગવિચાર અને પલટાપલટા આચાર વિચાર તેમ જ માનસિક વળાંકો સાથે જરા પણ બંધ એસે તેવી નથી. સ્વધર્મનો માન્યવર રાબટીએ ત્રીજો જ અર્થ ધરાવ્યો છે અને તે હારે શકિતપૂર્વકનો અને મૈસિક ક્રાંતિનો છે. તે અર્થ સ્વીકારતાં ઉપરના સૂત્રનો આ રીતે અર્થ ધરાવી શકાય. વ્યક્તિ વ્યક્તિની સ્થિતિ તેમ જ સંયોગો ભિન્ન ભિન્ન હોય છે અને તંતુસાર પ્રત્યેક વ્યક્તિને ભિન્ન ભિન્ન કર્તવ્યધર્મ પ્રાપ્ત થાય છે, અને તે ધર્મ પણ સંયોગો બદલાતાં બદલાતો જાય છે. આ રીતે પોતપોતાને પ્રાપ્ત થતા ધર્મનું અનુપાલન કરતાં કરતાં મુશ્કેલી આવે તો તે પણ શ્રેયસ્કર ગણવું. આથી અન્યથા વર્તનાર હંમેશા પોતાના શ્રેયને નોખાવે છે.

આ રીતે સ્વધર્મવિચારને સાપેક્ષતાવાદ સાથે સંલગ્ન કરીને ગીતાદર્શનનો સ્તંભધર્મના પાયામાં રહેલ અનેકાન્તવાદ સાથે રાખીએ સુંદર સમન્વય સાધી બતાવ્યો છે. અને એ રીતે બંને દર્શન એક જ વિચારશ્રેણી ઉપર ઉભેલાં છે એવી સમજણ તેમના વિવેચનમયી સહજપણે પ્રાપ્ત થાય છે. વહીવટી નોકરીઓ વિષે આપણા વિદ્યાર્થીઓની ઉદાસીનતા

એક વખત કુલેજમાં બાણુના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીએને અમ્મ. સી. એસ. (ઈન્ડિયન સર્વીસ)નું બહુ આકર્ષણ હતું અને એ માટેની પરીક્ષા આપવા માટે આપણા ગુજરાતમાંથી વિદ્યાર્થીઓ ફીક ફીક સંખ્યા ાં ઈંગ્લંડ જતા, ત્યાં રહેતા, બાણુના અને ફીક પ્રમાણમાં પસાર થતા. આ પરીક્ષામાંથી પસર થયેલા વિદ્યાર્થીઓને હિંદી સરકારના વહીવટની અનેક શાખા પ્રશાસન-ઓમાં ઉત્તરોત્તર વિશિષ્ટ અધિકારો મળતા, જે દ્વારા પોતપોતાની શક્તિ દાખવવાની તેમને પૂરી તક મળતી અને આર્થિક લાભ પણ બહુ સારો થતો.

આજે એ આઈ. ડી. એસ.માં સ્થાને ઈન્ડિયન એકમીનિસ્ટ્રીવ સર્વીસ, ઈન્ડિયન એંડીટ એન્ડ એકાઉન્ટન્ટસ સર્વીસ, ઇન્ડિયન સર્વીસ, પોસ્ટલ સર્વીસ, મીલીટરી એકાઉન્ટન્ટસ સર્વીસ, ઈન્ડિયન કોલેન સર્વીસ અને આવી બીજી પણ કેટલીક સર્વીસો મારેની પરીક્ષાઓ અને દરી-કાષ્ટઓની મંથનવતી સરકાર તરફથી યોગના કરવામાં આવી છે, અને તેમાં સંખ્યાબંધ વિદ્યાર્થીઓ ભેગે છે. આ બંધી સર્વીસોનો શરૂઆતનો માર્સિક પગાર રૂ. ૭૫૦નો હોય છે. આઈ. એ. એસ.માં નેહાપત્રા અધિકારીનો

એલ્યુમિનિયમ પિત્તળ
જરમન સિલ્વર સ્ટેઈન લેસ સ્ટીલ
વિગેરેના વાસણોની ખરીદી માટે એક એક
અનોખું વિશ્વાસપાત્ર સ્થાન

માલની ઉપયોગિતા, દીર્ઘ આયુષ્ય,
જાત અને વ્યાજબી કિંમતનો સુમેળ
એટલે ખરીદીનો પૂર્ણ સંતોષ.
ગ્રાહકોનો પૂર્ણ સંતોષ એજ
હમારી સફળતા છે.

P. BOX 2100

ધી કન એલ્યુમિનિયમ ફેક્ટરી, તારદેવ.
માલોક-લલુભાઈ અમીચંદ લી.
પપજ, કંસારા ચાલ, પાચધુણી, મુંબઈ.

PHONE : 22220
GRAMS : CYCLE BRAND

